

Interreg
Greece-Bulgaria
European Regional Development Fund

PROJECT NAME”: "CREATION OF A CROSS-BORDER WATER GEOPARK IN THE REKA MESTA AREA", REG. No. 1771

ACRONYM : CB WATER GEORARK

The Project is co-funded by the European Regional Development Fund (ERDF) and by national funds of the countries participating in the Cooperation Programme Interreg V-A “Greece-Bulgaria 2014-2020” .

DELIVERABLE D 3.3.3

NAME : "ASSESSMENT OF THE POTENTIAL OF GEOPARK HAJIDIMOVO AS A SOCIO-ECONOMIC, CULTURAL-EDUCATIONAL AND TOURIST FACILITY AND A TERRITORY FOR REST AND RECOVERY"

The contents of this publication are sole responsibility of this report are sole responsibility of the Municipality of Hadzhidimovo and can in no way be taken to reflect the views of the European Union, the participating countries the Managing Authority and the Joint Secretariat.

„Програма За Европейско Териториално Сътрудничество "Гърция-България
2014-2020"

Interreg
Greece-Bulgaria
European Regional Development Fund

**ПРОЕКТ „СЪЗДАВАНЕ НА ТРАНСГРАНИЧЕН ВОДЕН ГЕОПАРК В РАЙОНА
НА РЕКА МЕСТА“, РЕГ. № 1771**

**„ОЦЕНКА НА ПОТЕНЦИАЛА НА ГЕОПАРК ХАДЖИДИМОВО КАТО
СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКА, КУЛТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛНА И
ТУРИСТИЧЕСКА ДАДЕНОСТ И ТЕРИТОРИЯ ЗА ОТДИХ И ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ”**

(Доклад за резултатите от изпълнението на Договор №5 от 27.02.2019г.)

ИЗПЪЛНИТЕЛ : „ЕСА - ОБРАЗОВАТЕЛЕН ЦЕНТЪР ВИТОША“ ЕООД

СЪДЪРЖАНИЕ

Въведение	Стр. 2
1. Геопарк Хаджидимово – част от визията за развитие на общината	Стр. 4
2. Туризмът – като един от националните приоритети	Стр. 10
3. Анализ на територията на Геопарк Хаджидимово като социално-икономическа даденост	Стр. 22
4. Транспортна инфраструктура	Стр. 36
5. Водно-стопанска инфраструктура	Стр. 38
6. Телекомуникации	Стр. 40
7. SWOT анализ на община Хаджидимово	Стр. 41
8. Туристически потенциал	Стр. 42
9. SWOT анализ на туризма в община Хаджидимово	Стр. 61
10. Потенциални геоточки в Геопарк Хаджидимово	Стр. 63
11. Описание на туристически ресурси - Исторически факти и събития	Стр. 76
12. Описание на туристически ресурси- Бит, традиции, нрави и обичаи на населението в района на Геопарк Хаджидимово	Стр. 296
13. Геопарк Хаджидимово – център за развитие на туризма в района	Стр. 311

ВЪВЕДЕНИЕ

Изграждането на Геопарк „Хаджидимово“, в района на гр. Хаджидимово, Република България, което е обект на проект „Създаване на трансграничен воден Геопарк в района на река Места“, разработван в рамките на Програма за Европейско Териториално Сътрудничество "Гърция-България 2014-2020", притежава много висок социално-икономически, културно-образователен, туристически, здравно-възстановителен, естетически и екологичен потенциал. Концептуално подчинен на утвърдената европейска и

световна практика за създаването на защитени геолого-географски природни зони, наречени геопаркове, Геопарк „Хаджидимово“ ще се разполага изцяло на територията на община Хаджидимово и ще бъде част от подобна по замисъл геопаркова структура, намираща се на територията на община Драма в Гърция и разработвана в рамките на общия проект по Програмата за Европейско Териториално Сътрудничество "Гърция-България 2014-2020".

Характерно за философията на геопарковете е, че техен основен субект от една страна е специфичната и уникална природо-географска, геоложка или историко-познавателна специфика на съответния район, а от друга – човекът с неговите възможности и потребности за опознаване на територията, за нейното запазване и щадящо развитие с цел туризъм. Въз основа на принципното разбиране, залегнало в концепцията за изграждането на геопаркове, че е необходимо установяването на равновесно състояние, на хармонично и балансирано отношение между природната и обществената среда, се извеждат две водещи социални политики, тясно свързани с дейността на геопарковете. Първата е насочена към постигането на широко обществено популяризиране, информиране и образование за специфичните природни дадености на конкретния район с оглед постигането не на „пасивно“ познание, а преди всичко на активно и отговорно екологично знание и отношение, на култура на взаимоотношенията човек-природа. Втората е по-близка до жизнената и стопанска дейност на хората като е насочена преди всичко към развитието на специфични форми на туристическа активност в зоните на геопарковете с оглед действителното реализиране на взаимовръзката човек-общество-природа. В рамките на геопарковете е налице потенциал за развитие на много видове туризъм – екотуризъм, агротуризъм, селски, исторически, поклоннически, пешеходен, велотуризъм, гастрономически, фототуризъм и мн. др.

Провежданите дейности и политики, инициирани от обособяването на геопаркове, имат различен по своята продължителност вектор на времево присъствие, касаещ социалната и икономическата им значимост – краткосрочно, средносрочно и дългосрочно. Във всички тях, обаче е концентрирана ясната идея за устойчивото развитие и съхранение на района с оглед на неговите уникални характеристики и за установяването на дълбоко осъзната от хората потребност за това.

Обективните мотивационни фактори за изграждането на действително функциониращ геопарк в не малка степен се опират на възможността за стимулиране икономическото развитие на района именно посредством геопарка – разкриване на нови бизнес инициативи, на нови форми на трудова заетост и работни места. Съгласно общоевропейското разбиране за дейността на геопарковете, няма ограничения или рестрикции по отношение видовете икономически дейности, допустими за изпълнение на територията на геопарковете, стига те да не нарушават местното или национално законодателство. Независимо от това, безспорно приоритетно в тези природо-географски зони, се развиват дейности, свързани предимно с различните видове туризъм, развитие на туристическата инфраструктура, изграждането на зони за отдих.

1. Геопарк Хаджидимово – част от визията за развитие на общината

Решението за включването на община Хаджидимово в проект „Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“, по „Програма за Европейско Териториално Сътрудничество "Гърция-България 2014-2020" е взето с пълно единодушие от Общинския съвет на 14.07.2017 г. В него ясно се изразява разбирането за геопарка като предпоставка за развитието на туризма в общината, разгръщащ се в няколко направления – първо, посредством ангажирането на местното население, второ, чрез привличането на жители от съседните общини – Гоце Делчев, Гърмен, Сатовча, трето, на жители от близките до Хаджидимово областни центрове - Благоевград, Пазарджик и Пловдив и четвърто – на гости от съседните държави – Гърция и Северна Македония.

Изграждането на Геопарк Хаджидимово като проектна идея и предстояща реализация, се намира в пълно съответствие с приетия Общински план за развитие 2014-2020 г., както и с редица стратегически документи от национално, областно или общинско значение като Националната стратегия за регионално развитие на Република България (2012-2022); Регионалният план за развитие на Югозападен район на планиране (2014-2020) и Областната стратегия за развитие (2014-2020). Всички те са разработени съобразно изискванията, принципите и правилата за прилагане на структурните инструменти в областта на регионалната политика на ЕС. Споменатите стратегически документи обединяват усилията на национално, регионално, областно и местно ниво за постигане на балансирано интензивно развитие на територията при отчитане интересите на местното население, неправителствения сектор, бизнеса и администрацията.

В общинския план за развитие на община Хаджидимово като приоритетна цел изрично е записано изискването за създаването на предпоставки и условия за привличането на територията на общината на средства от очакваните структурни фондове на ЕС. В този смисъл, настоящият проект с наименование „Създаване на трансграничен воден Геопарк в района на река Места“, по „Програма за Европейско Териториално Сътрудничество "Гърция-България 2014-2020" представлява конкретна реализация на намеренията на общинските власти.

Изборът на тема и обект на разработвания съвместно с община Драма, Гърция проект произтича от една страна от обективните природни дадености на района, отличаващ се с наличието на подходящи природно-климатични, географски, културно-исторически характеристики, но също така и от осъществен задълбочен предварителен анализ на социално-икономическата, демографската, образователната и професионална специфика на района и местното население. Изграждането на Геопарк Хаджидимово с всички съдържащи се в него елементи, отнасящи се до запазването, екологосъобразното подобряване и разработване на съществуващите природни дадености, на тяхното популяризиране и развитие като привлекателни туристически обекти, обединява в себе си както концептуалната философия за геопарковете, така и потребността на общината и местното население за разширяване и динамизиране на икономическото развитие, за разработване на туристическия потенциал на района, за стимулиране предприемаческата инициатива на населението и постигането на общ по-добър и по-висок жизнен стандарт.

Стратегическата рамка на Общинския план за развитие 2014-2020 г. дефинира четири приоритетни области, които да са акцент в действията на местните власти за подпомагане цялостния просперитет на района. Те са описани по следния начин:

- „По-добра бизнес-среда и насърчаване на икономическия растеж в района, по-висока заетост, повече инвестиции.
- Съхраняване на демографския потенциал, с грижа към младите хора.
- Доразвиване и поддържане на общинската инфраструктура.
- Повишаване доверието на гражданите и бизнеса в администрацията, чрез осигуряване на добро управление на всички нива.“¹

В периода, обхващащ настоящия план за развитие, безспорно е изпълнена голяма част от планираните действия и политики. Необходимо е изрично да се подчертае, че проектът „Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ се вписва в цялостната визия на общинското ръководство за стимулиране напредъка на района, на успешното трансгранично сътрудничество между двете съседни общини – Хаджидимово и Драма, за повишаване на регионалния туристически потенциал чрез популяризиране на трансграничните богатства като една съвместна дестинация, включваща разнообразни възможности за туризъм, откриване на нови работни места и бизнес инициативи.

В Приоритет 3.3 на Общинския план за развитие - Подобряване на териториалното сътрудничество, категорично е казано, че от изключителна важност за развитието на общината е „осъществяването на съвместни проекти със съседните общини за развитие на региона, участие в трансгранични проекти за сближаване с общини от съседните държави.“²

2. Специфика на община Хаджидимово с оглед развитие на Геопарк

Концептуалното съдържание на Геопарк Хаджидимово предполага в рамките на определената територия да бъдат обособени няколко отличаващи се по своя специфичен характер зони, наречени геоточки. Те се възприемат като своеобразни „микро-центрове“ на Геопарка, които фокусират природни, културно-исторически забележителности или такива, свързани с бита и традициите на населението. В същото време Геопаркът следва да е обвързан с активността на населението, със стопанския профил на общината и с перспективите за неговото развитие, с транспортната и комуникационна мрежа. Друго предварително условие, съобразно изискванията на Програмата за Европейско Териториално Сътрудничество "Гърция-България 2014-2020" е територията на Геопарка да е разположена изцяло на общински терен. С оглед на това обстоятелство, преди стартирането на проекта е получено потвърждение от страна на кмета на общината под формата на подписана и приета от Общинския съвет декларация, че обектите, които ще бъдат реализирани на територията на община Хаджидимово, съгласно проектното предложение, ще бъдат разположени на общинска земя като посетителите и туристическият поток ще имат свободен достъп до тях по време на изпълнение на проекта и след неговото приключване.

¹ Общинския план за развитие 2014-2020 г., общ. Хаджидимово, стр.45.

² Общинския план за развитие 2014-2020 г., общ. Хаджидимово, стр.49.

Включените в границите на Геопарка местности (геоточки), трябва да притежават следните характеристики:

1. Да са налице специфични природни, културно-исторически, климатични и др. характеристики;
2. Спецификата на тези местности трябва да представлява потенциален интерес за туристите, за да се стимулира туристическия поток в региона;
3. Да са достъпни посредством подходяща пътна инфраструктура /пътища, пътеки, алеи/;
4. Да дават възможност за определяне на туристически маршрути.

Районът на община Хаджидимово притежава богата и разнообразна по съдържание природна среда, археологически и културно-исторически обекти от различни периоди, мек климат, който благоприятства развитието на дълъг туристически сезон, относително добре оформена пътна инфраструктура.

Община Хаджидимово се намира в Югозападна България и е една от съставните общини на Област Благоевград, с площ 327,78 кв. км. На запад общината граничи с община Сандански, на север – с Гоце Делчев и Гърмен, на изток – със Сатовча и на юг общинската граница съвпада с държавната граница на България с Гърция. Територията на общината обхваща най-южната част на източните склонове на Пирин планина, част от планината Славянка, малка част от югозападните склонове на Дъбрашкия рид на Западните Родопи, и част от Гоцелчевската котловина и долината на р. Места. Разполага със добър природен потенциал и висок био-климатичен потенциал.

Община Хаджидимово се намира в Югозападна България с общо население 10 091 жители(01.02.11 г.) и площ 327.78 кв.км. Град Хаджидимово е разположен в крайните южни предели на България с надморска височина 485 м. до границата с Гърция. В южна посока землището на града е предимно хълмисто, съставено от далечни предпланини на масивите Славянка, Щилка и Боздаг, но преобладаващата част от територията му е равнинна.

Населените места, намиращи се на територията на община Хаджидимово са гр. Хаджидимово, с. Абланица, с. Беслен, с. Блатска, с. Гайтаниново, с. Илинден, с. Копривлен, с. Лъки, с. Нова Ловча, с. Ново Лески, с. Парил, с. Петрелик, с. Садово, с. Теплен и с. Тешово.

Град Хаджидимово е наследник на селата Горняни и Долна Сингартя. От 1934 до 1951 г. Долна Сингартя се казва Жостово по името на генерал Константин Жостов, роден в село Гайтаниново, а Горняни си запазва името. От 1951 г. селището носи името на българския революционер и социалистически деец Димо Хаджидимов. През 1959 г. към Хаджидимово е присъединено село Горняни (бивше Горна Сингартя)

В община Хаджидимово териториалното разпределение на икономическите дейности е изключително неравномерно. Основните икономически дейности са съсредоточени на територията на гр. Хаджидимово, с. Копривлен, с. Абланица и много малка част в селата Теплен и Беслен. По данни на официалната статистика в производствено-икономическия комплекс на община Хаджидимово най-голямо значение има индустрията (преработваща промишленост и строителство). В индустриалния сектор функционират 26 % от фирмите, реализират се 84 % от произвежданата продукция и 69 % от нетните приходи от продажби и

се осигурява 89 % от заетостта в общината. Основният поминък на селското население от община Хаджидимово е свързан с тютюнопроизводството. Тютюнопроизводителите в общината са 2200 (пазарни стопанства). Тютюнът е култура, която осигурява най-много доходи на населението в общината и целия регион. Основен отрасъл от животновъдството е говедовъдството.

Пътната мрежа в община Хаджидимово е предимно второкласна и третокласна. През общината преминава главен път II-19 "Гоце Делчев – Драма". Всички населени места са свързани с асфалтов път, който се поддържа. На територията на общината няма изградена инфраструктура за железопътен транспорт. Като географски характеристики, районът има стратегическо разположение и стойност по направленията на европейските транспортни коридори. Близостта му до държавната граница и добре развитата мрежа от регионална и местна транспортна инфраструктура, са потенциал за трансграничното сътрудничество. Изграждането на АМ "Струма" е с важна роля за подобряване на националната, регионалната и европейска свързаност на района и за повишаване на икономическата му значимост.

Община Хаджидимово се захранва от водоснабдителна система "Тешево" посредством етернитов водопровод. Макар че 100% от населените места са водоснабдени, количествата вода са недостатъчни и част от селата са на режимно водоподаване. Селата Теплен, Беслен, Абланица се водоснабдяват с помпа от сондаж на р. Места и р. Бистрица. Допълнително водоснабдяване на гр. Хаджидимово, Копривлен, Н. Ляски и Садово е с помпени станции от сондажни кладенци в землищата на гр. Хаджидимово и с. Копривлен. Всички вътрешно-водопроводни мрежи са за реконструкция, тръбите са етернитови. В община Хаджидимово има частично изградена канализационна мрежа, почти във всички села, но на много места се използват септични ями или поливни кладенци, което води до замърсяване на подземните води. Външни колектори има само в по-големите населени места, като най-често канализационните мрежи се заустват в сухи дерета или водни течения.

Демографското разпределение на населението в общината е следното - 4 891 мъже и 4 722 жени. Според данни на НСИ от 2019 г. само в гр. Хаджидимово живеят 1 227 мъже и 1 217 жени или общо 2 444 души. Населението под трудоспособна възраст на територията на общината е 1 450 души (792 мъже и 658 жени), в трудоспособна възраст 5 825 души (3 163 мъже и 2 662 жени) и в над трудоспособна възраст 2 338 души (936 мъже и 1 402 жени). В община Хаджидимово 6 763 души се самоопределят като българи, 615 турци, 263 роми, 219 са посочили, че принадлежат към друга етническа група и 101 души не се самоопределят.

На територията на общината функционират 14 читалища - 1 в град Хаджидимово и 13 в селата.

Територията на общината се намира на граничната линия между Пирин планина и Родопа планина в Гоцеделчевската котловина по средното поречие на р. Места на границата между България и Гърция. В географско отношение районът е един от преходите между Софийското и Самоковското поле и от Източната част на Горнотракийската низина към Беломорието. Важна характеристика на местоположението е относителната близост до Разложката долина, Банско и Добринище, както и до Драмската долина и Бяло море в Гърция.

Релефът е разнообразен и изключително богат на форми. Съчетават се високопланински и планински елементи, нископланински масиви, предпланински възвишения, разломи,

котловинни райони, поречия, речни дерета, разливи. Има голямо разнообразие на надморска височина – от 450 до 2200 м.

Поради разположението и релефа климатът е разнообразен - с отчетливо очертани летен и зимен сезон и преходни - пролетен и есенен сезон. Като цяло климатът има силно средиземноморско влияние и се характеризира с по-високи средни температури от тези за страната и с количество на валежите по-ниско от средното за страната. Поради котловинното разположение и съседството с планинските масиви, територията е защитена от силни ветрове. Зимите са меки, пролетта настъпва рано и почти месец преди да настъпи в централните и северните райони на страната. Лятото макар и с високи средни температури е благоприятно за растителността и за хабитатите от птици и животни.

Голяма част от характерната за тази географска ширина флора и фауна са представени на територията на общината. Дървесната растителност е съставена предимно от широколистни видове, като голям дял от тях представляват нископродуктивни издънкови насаждения. По площ следват иглолистните насаждения. Характерни са преходносредиземноморски растителни съобщества, където преобладават гори от благун, горун, воден габър, бук, черен бор, ела. Среща се и бяла и черна мура. Разпространени са и средиземноморски видове – канар, чинар, кукуй, пистация, червена хвойна и др. Букът и зимният дъб са с най-голяма участие при широколистните дървесни видове. Следват благун, габър, цер, космат дъб, явор, клен, шестил, ясен, бяла топола и др. От иглолистните с най-голямо участие са белият бор и черният бор, следвани от бяла мура, черна мура, смърч, ела, клек, тис.

Изключително разнообразна е тревната растителност. Богатството на тревни видове е обусловено от благоприятните почвени и климатични условия. От особено значение е карстовият терен, който е един своеобразен оазис за южни и топлолюбиви видове. От ендемитите заслужава да се споменат борисовата ела (*Abies borisi-regis*) и кошаниновото вълче лико (*Daphne kosanini*), което е терциерен реликт и балкански ендемит. Фауната, обитаваща ниските части на територията на общината, е представена от кеклик, яребица, пъдпъдък и др. Планинската част на територията се обитава от сърни, зайци, диви котки, катерици, белки, орли и др.

Горното и средно течение на Места, на територията на България, се обитават от маришка мряна (*Varbus cyclolepis*), черна мряна, костур, кротушка, клен (речен кефал), скобар, щипок, а в последните години – и щука. Тук могат да се срещнат още речна и дъгова пъстърва, шаран и речна змиорка. Днес делтата на Места е известна главно с големия брой на редки и защитени птици – над 220 вида.

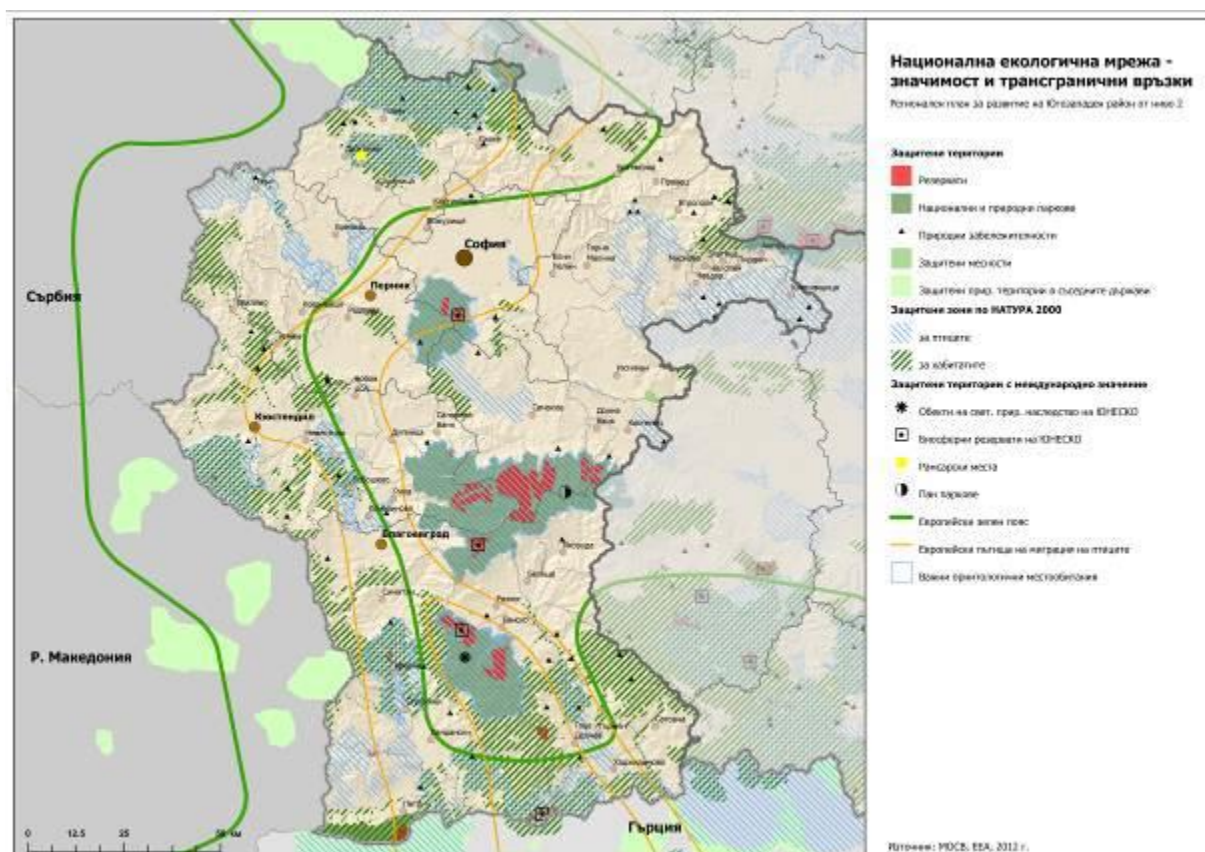
Защитени територии и биоразнообразие

България е една от страните в Европа с най-голямо биологично разнообразие. Защитените територии – 5,2% от националната територия, и защитените зони по Натура 2000 – 35% от националната територия, съставляват Националната екологична мрежа.

В Югозападния район /ЮЗР/, към който принадлежи община Хаджидимово, делът на защитените територии е 8,98%, което е над националната цел за достигане на 6% защитени територии от общата площ на страната и го поставя на първо място сред останалите райони,

като най-ниският дял за страната е в Североизточния район – 1,11%. Според дела на защитените територии, областите в страната попадат в три групи: в първа група са областите с най-висок дял защитени територии (10-18%). От ЮЗР на първо място е област Благоевград – 13,14%, София (столица) – 11,68% и Кюстендилска област - 11,94%. Във втора група попадат областите с дял по-висок от средния за страната (5,5-10%) – от територията на ЮЗР тук попада област Софийска. Към третата група (0-4%) се отнасят областите с по-нисък дял от средния за страната – в тази група попада област Перник.

Защитените зони по Natura 2000 в Югозападен район заемат 39,5% от територията на района. Единствено в ЮЦР процентът е по-висок – 44,5%. Най-нисък е делът на защитени зони в СЦР – 21,5%.

Фиг.1 Карта на национална екологична мрежа – значимост и трансгранични връзки

2. Туризмът – като един от националните приоритети

България се намира в един от най-привлекателните региони на Европа, характеризира се с множество природни и културно-исторически ресурси, което й

осигурява потенциал за развитие на разнообразни форми на туризъм³. Страната разполага с голямо разнообразие от туристически ресурси, вкл. културно-исторически, (които се оценяват на около 40 хил.), природни (вкл. над 4000 пещери, 400 езера, излаз на Черно море и мн. др.), биологични (55 резервата, 34 природни забележителности, 3 национални и 11 природни парка), фестивали и събития (над 1278 са вписаните в регистъра на туристическите събития към МТ, от които 99 са с международно значение, а 358 с национално), и други.

Флората и фауната са разнообразни и са едни от най-богатите в Европа. В България има около 15000 животински вида. Регистрираните защитени растителни вида са 389, защитени животински вида са 473, а защитени вековни дървета - 1815.

Поради тези, а и не само, благоприятни условия, туризмът⁴ се очертава като ключов сектор на българската икономика – по данни на World Travel and Tourism Council (WTTC). През 2016 г. той е формирал около 12,8% от БВП (6,6 млрд. щ.д. или 6.2 млрд. евро) и е осигурил общо над 314 хил. работни места⁵.

Туризмът е сложен социално-културен и икономически феномен, чиито множество аспекти са обект на интерес на различни научни области – икономика, социология, управление, история, културология, педагогика, психология и т.н. Понятието „туризъм” има френски произход (tour) и се превежда – обиколка, т.е. това е едно пътуване, което завършва на същото място, от където е започнало. Думата „туризъм” е изведена от термина „tour” и е въведена в активния речник на съвременното човечество от френския писател Стендал през 1830 г.

Съществуват множество определения на понятието туризъм, дадени през годините от специалисти от различни области. Но обединяващото съдържание на болшинството от тях е изказано много точно в “Webster`s International Dictionary”, където туризъм се определя като „пътуване, при което човек се връща в началната точка; обиколно пътешествие, обикновено по работа, за удоволствие или обучение, по време на което се посещават различни места и чийто маршрут обикновено е планиран”⁶.

Световната организация по туризъм предлага следното определение за туризъм – „Дейностите на хора по време на престоя им на място извън постоянното им местожителство за период, по-кратък от година, свързани с развлечения, бизнес или други цели” и различава три основни форми на туризъм:

- ✓ Вътрешен туризъм – когато жителите на дадена страна пътуват само из нея;
- ✓ Активен (рецептивен) туризъм- когато нежители на дадена страна пристигат в нея отвън (от други страни);
- ✓ Пасивен (емитивен) туризъм – когато жители на дадена страна пътуват в друга държава;

Туристически дейности според Закона за туризма в България (2004 г.) са:

³ Актуализирана Национална стратегия за устойчиво развитие на туризма в Р България 2014-2030, стр. 15;

⁴ Съгласно чл. 3, ал. 1 от Закона за туризма: „Туристическите дейности са: 1. туроператорската и туристическата агентска дейност; 2. хотелиерството; 3. Ресторантьорството; 4. Предоставянето на тематично ориентирани допълнителни туристически услуги в областта на морския, ски, културния, балнео, СПА, уелнес, селския, винения, еко, конгресния, детския и младежкия, приключенския, спортния, ловния, голф и други видове туризъм.

⁵ WTTC, Data Gateway, Bulgaria, 2016

⁶ Webster's Third New International Dictionary, Encyclopedia Britanica, L., 1961.

-
- ✓ Хотелиерството и ресторантьорството;
 - ✓ Туроператорската дейност и туристическата агентска дейност;
 - ✓ Предоставянето на допълнителни туристически услуги. Туристически дейности са също така разнообразните рекреационни дейности, извършвани от туристите по време на туристическите пътувания.

В Българската асоциация за селски и алтернативен туризъм /БАСЕТ/, на базата на редица чужди и български дефиниции, се предлага следното **определение за туризъм** – “двупосочно пътуване до места и райони и посещения на обекти в тях с цел културно-информационно и емоционално обогатяване, и укрепване на здравето.” Тази формулировка приемаме за най-подходяща с оглед целите и задачите на настоящата разработка.

Дефинирането на туризма занимава много учени и специалисти с цел разширяване и задълбочаване на знанията за отрасъла, за основните дейности, за продуктите на основните туристически дейности. Туризмът се определя единодушно от учени и специалисти като феномен на съвременното общество. Туризмът е един от най-динамично развиващите се отрасли на ХХ век и началото на ХХІ век. Според Световната Организация по Туризъм този отрасъл се явява основен експортен отрасъл за 83% от страните членки на тази организация. Туризмът се посочва като най-важен източник на валутни приходи за 38% от страните членки в Световната организация по туризъм. Туризмът е отрасъл, който отчита трайни тенденции в ръста на броя на туристите за света от 3% до 5% /се увеличава броя туристите/ и ръст на приходите общо за света от 7% до 8%. Друг показател, който определя значението на туризма за икономиката на всяка страна, е участието на туризма при формирането на БВП. Следващ показател за значението на туризма е броят на заетите в отрасъла Туризъм – това са близо 8% от трудоспособното население в световен мащаб. Туризмът е отрасъл който усвоява около 13% от спестяванията на хората, като тенденции за бъдещото е този показател да се увеличава поради динамичните промени в търсенето и предлагането и непрекъснато нарастващия интерес на хората да пътуват с цел туризъм.

Туризмът предлага специфичен продукт, който се различава от продукта на други отрасли и дейности. Характеристиките на продукта очертават и основните направления в определяне значението на туризма чрез видовете продукт, който създава.

- Икономическо значение - Този отрасъл се развива в съответствие с действащите икономически закони. По този показател туризмът се очертава като структурно определящ за икономиките на много страни. Икономическото значение на туризма се проявява в ефективен износ, осигуряване на работни места, в развитието на инфраструктурата и туристическата структура /суперструктура/. Туризмът подобрява външнотърговския баланс на страните, които го развиват. По този показател има голямо значение за икономиката на България. Според официалната статистика туризмът е един от малкото отрасли в икономиката на България, който отчита положителен външнотърговски баланс.

- Социално значение на туризма - Ограничава миграцията, задържа млади хора, да не напускат страната, осигурява условия за социално общуване.

- Културно значение - Изразява се в осигуряване възможност за запознаване с местни, регионални и национални паметници на културата, бит, традиции, исторически паметници и места свързани с историята на страната и забележителности.

- Здравно значение - Изразява се чрез въздействието на природо-климатичните условия, въздух, минерални води, слънце, които се явяват неразделна част от туристическия продукт и оказват благоприятно въздействие върху организма на туристите. Участието на туристите в предлаганите спортни, анимационни и специализирани процедури допринасят за възстановяване на организма и лечение на редица заболявания на физическо и психическо ниво.

- Политическо значение - Това значение на туризма се извежда на първо място, тъй като възможността за организиране на туризъм може да се развива само в мирно време. Туризмът се явява предпоставка за подобряване на междудържавни отношения и ускоряване на тяхното развитие.

- Възпитателно значение – Състои се в повишаване отговорността и съзнателността на участниците като те придобиват нова чувствителност и загриженост към посещаваните места, към наблюдаваните обекти, традиции, население.

- Екологично значение - Изразява се в грижи за опазване на природни забележителности, обособяване на еко-райони, грижи за съхранение и поддържане на редки представители на животинския и растителния свят. Осигуряване от национални и международни организации на средства за поддържане на резервати, които са обект на туристически посещения.

- Техническо значение - Развитието на туризма се явява следствие от развитието на техниката, технологиите и най-вече от развитието на транспорта. В не малка степен туризмът се явява и причина за тяхното развитие. Потребността от нова техника и технологии стимулира производителите да развиват, усъвършенстват техника и транспорт.

С оглед утвърждаването на туризма като един от основните приоритети в развитието на българската икономика, се предприемат редица мерки за неговото благоприятно развитие и по-качествено маркетингово и рекламно представяне, както на националния, така и на международните пазари. Една от стъпките в тази посока е актуализиране на туристическото райониране на страната.

Въз основа на Заповед №Т-РД-14-63/15.05.2015 г. на министъра на туризма, обн. в ДВ. бр. 56 от 24.07.2015 г., страната е разделена на **9 туристически района** като изрично се подчертава, че предложената схема е индикативна. Фокусът при определянето на туристическите райони е поставен върху тяхната маркетингова идентичност и необходимостта от открояване на 1-2 водещи видове туризъм, които да са основа на регионалния брандинг и рекламата на международните пазари.

Необходимостта от туристическо райониране се мотивира от всеобщото желание за развитие на конкурентноспособен туризъм, провеждане на целево ориентирана към регионите туристическа политика, съобразена с териториалните особености и спецификата на различните части от страната и осъществяване на ефективен регионален маркетинг, който да направи туристическите райони разпознаваеми за потенциалните туристи и успешно да ги „продава” - както на вътрешния, така и на международния пазар. Въз основа на внимателно проучване на голям брой теоретични източници и планови документи, на съществуващи предложения за туристическо райониране у нас и на опита в други страни е разработена схема на туристическото райониране, която е теоретично и методически издържана и

практически приложима за целите на маркетинга и формирането на организации за управление на туристическите райони.

Въз основа на извършените анализи от експерти, ангажирани от Министерството на туризма и при отчитане на изискванията, поставени в Закона за туризма, е приета следната работна дефиниция на понятието „туристически район“: „Туристическият район е значима по обхват част от територията на страната, където има условия да се формира специфична комбинация от туристически продукти, (благодарение на съчетание на социално-икономически, културни и природни условия за туризъм). Той може да бъде обект на собствен маркетинг и реклама, и обект на целенасочено управление от орган на сдружени туристически организации и общини, подпомагани (и контролирани) от държавата.“⁷

Очертаните райони са в значителна степен хомогенни от гл. т. на природните дадености, културните ресурси и предлаганите продукти, но предстои да се пристъпи към тяхното прецизиране по отношение на останалите критерии, поставени пред туристическите райони и особено по отношение на съществуващите функционални връзки и възможностите за ефективно управление.

Фиг. 2 Туристически райони на България

⁷ Концепция за туристическо райониране на България, София, 2015 г., стр. 9.

Съобразно приетото туристическо райониране на България, община Хаджидимово попада в туристически район Рила-Пирин, който по своите природо-географски, био-климатични и историко-познавателни характеристики е един от най-добре представените. В туристически район Рила-Пирин се включват 23 общини.

Туризмът се посочва като приоритетен за развитие отрасъл в почти всички стратегически документи (планове и оперативни програми), разработени и приети през последните години в България, както на национално, така и на регионално ниво.

Табл. 1 Основни видове и подвидове туризъм – работна класификация⁸

ОСНОВНИ ВИДОВЕ ТУРИЗЪМ	ПОДВИДОВЕ ТУРИЗЪМ
Морски туризъм	Морски рекреативен туризъм - традиционни морски рекреационни дейности (слънце, пясък и море) Морски спортен туризъм – яхтинг, гмуркане, сърфинг и други
Планински туризъм	Планински ски туризъм (ски спорт и други зимни спортове) Планински пешеходен туризъм – мотивиран основно от желанието за пешеходни преходи в планината Планински рекреативен туризъм – мотивиран основно от желанието за стационарен отдих в планински селища и извънселищни курорти
Приключенски и екотуризъм	Приключенски туризъм - откривателски, екстремен (алпинизъм, делта- и парапланеризъм, рафтинг, пещерен туризъм и др.) Екотуризъм – отговорно пътуване до запазени природни комплекси с основна цел наблюдение и изучаване на дивата природа (включително в защитени природни територии)
Здравен туризъм	СПА и уелнес туризъм – свързан с процедури за отпускане и комфорт за тялото и душата, основани на различни природни ресурси и продукти (минерална вода, етерични масла, лечебна кал, вино, шоколад и др.)

⁸ Концепция за туристическо райониране на България, София, 2015 г., стр. 29.

	<p>Балнеотуризм – свързан с ефективно лечение и рехабилитация под медицински контрол, чрез минерална вода, лечебна кал и др.</p> <p>Медицински туризм - основна цел на пътуването е подобрение или възстановяване на здравето чрез медицинска интервенция</p>
<p>Селски туризм</p>	<p>Етно-селски туризм - пътуване до селските райони с основна цел пасивно или активно участие в селските традиции</p> <p>Еко-селски туризм - пътуване до селските райони с основна цел пребиваване в екологично чиста среда, консумация на екологични продукти, общуване с природата и местните общности</p> <p>Аграрен туризм - пътуване до селски райони с цел активно участие в аграрните трудови дейности</p>
<p>Културен туризм</p>	<p>Културно-исторически туризм- мотивиран от интерес към материалното и нематериалното наследство (музеен, археологически, културно-религиозен, етно-фолклорен и др.)</p> <p>Фестивален и събитийен културен туризм- основен мотив е посещението на конкретни културни прояви (обикновено с фиксиран период на провеждане и кратка продължителност)</p> <p>Културен туризм на изкуствата- мотивиран основно от интереса към различни изкуства (музика, танц, литература, изобразително, филмово изкуство и пр.)</p> <p>Творчески туризм: основен мотив за пътуване е желанието за творческа изява и създаването на култура заедно с местните общности (фотографски, занаятчийски туризм и др.)</p>

<p>Религиозен и поклоннически туризъм</p>	<p>Религиозен туризъм – посещение на религиозни обекти и места, основно мотивирано от задоволяването на духовни потребности</p> <p>Поклоннически и култов туризъм - пътуване с цел поклонение пред свети места на вярата или участие в религиозни ритуали, независимо от художествената стойност на обектите или събитията</p>
<p>Винен и кулинарен туризъм</p>	<p>Винен туризъм - основна цел на пътуването е дегустацията на вина и продукти на гроздето</p> <p>Кулинарен туризъм - основна цел на пътуването е дегустацията на ястия и напитки, характерни за определена дестинация</p> <p>Гурме туризъм – разновидност на кулинарния туризъм, с изискване за екзотичност в качеството и уникалността на храната и напитките</p>
<p>Градски развлекателен и шопинг туризъм</p>	<p>Градски културно-познавателен туризъм – мотивиран от интереса към материалното и нематериалното наследство на градовете, както и към съвременната градска култура</p> <p>Шопинг туризъм – мотивиран от възможността за пазаруване, каквато обикновено предлагат по-големите градове</p> <p>Развлекателен туризъм – мотивиран от възможността за преживявания и развлечения в типично градска среда</p>
<p>Делови туризъм (MICE)</p>	<p>Конгресен туризъм – мотивиран от участието в конгреси, конференции, семинари и др.</p> <p>Бизнес туризъм – мотивиран от участието в бизнес срещи, търговски изложения, борси и други делови прояви</p> <p>Тийм билдинг туризъм – мотивиран от желанието за неформално общуване на служителите на фирми и организации в извънработна среда</p>

	Инсентив туризъм – свързан с поощрителни или наградни пътувания, обикновено финансирани от големи корпорации
Спортен туризъм	Активен туризъм: мотивиран от практикуването на спортни и спортно-тренировъчни дейности Спортно-събитие туризъм: мотивиран от посещението на спортни прояви
Круизен туризъм	Морски круизен туризъм – пътуване на кораб по море до различни дестинации по маршрут с определена продължителност, с цел отдих и с обща цена Речен круизен туризъм – пътуване на кораб по река до различни дестинации по маршрут с определена продължителност, с цел отдих и с обща цена

На базата на тази работна класификация, за всеки туристически район се предлага основна и разширена специализация. Основната специализация е комбинация от два вида туризъм, които в съчетание определят уникалността на районите. Разширената специализация включва освен основните и до 4 допълващи вида туризъм.

Спецификата на Туристически район Рила-Пирин, към който принадлежи община Хаджидимово, определена в Стратегията на Министерство на туризма е насочена в шест области – всички видове планински туризъм, религиозен и поклоннически, приключенски и екотуризм, балнеотуризм, културно-исторически и винен туризъм.

С оглед извеждането на туризма като приоритетен отрасъл на българската икономика, през 2014 г. МС приема „Стратегия за устойчиво развитие на туризма в България 2014-2030 г.“ В нея изрично се отбелязва, че „Страната ни предоставя уникални възможности за практикуване на различни видове туризъм, освен черноморски и зимен, които включват здравен, балнео, спа, уелнес, къмпинг, селски, културен, приключенски, еко, винен, гурме, събитие, ловен, яхтен, голф и конгресен туризъм. Въпреки това, все още не може да се каже, че потенциалът на страната е използван по възможно най-рационалния начин. По тази причина, Стратегията за развитие на туризма в Република България има за цел по-рационалното използване на природните, културните, историческите и географските ресурси, с които страната разполага, като същевременно се акцентира върху привлекателността на регионите с туристически потенциал и възможностите, които те предлагат за развитието на специализирани форми на туризъм“⁹.

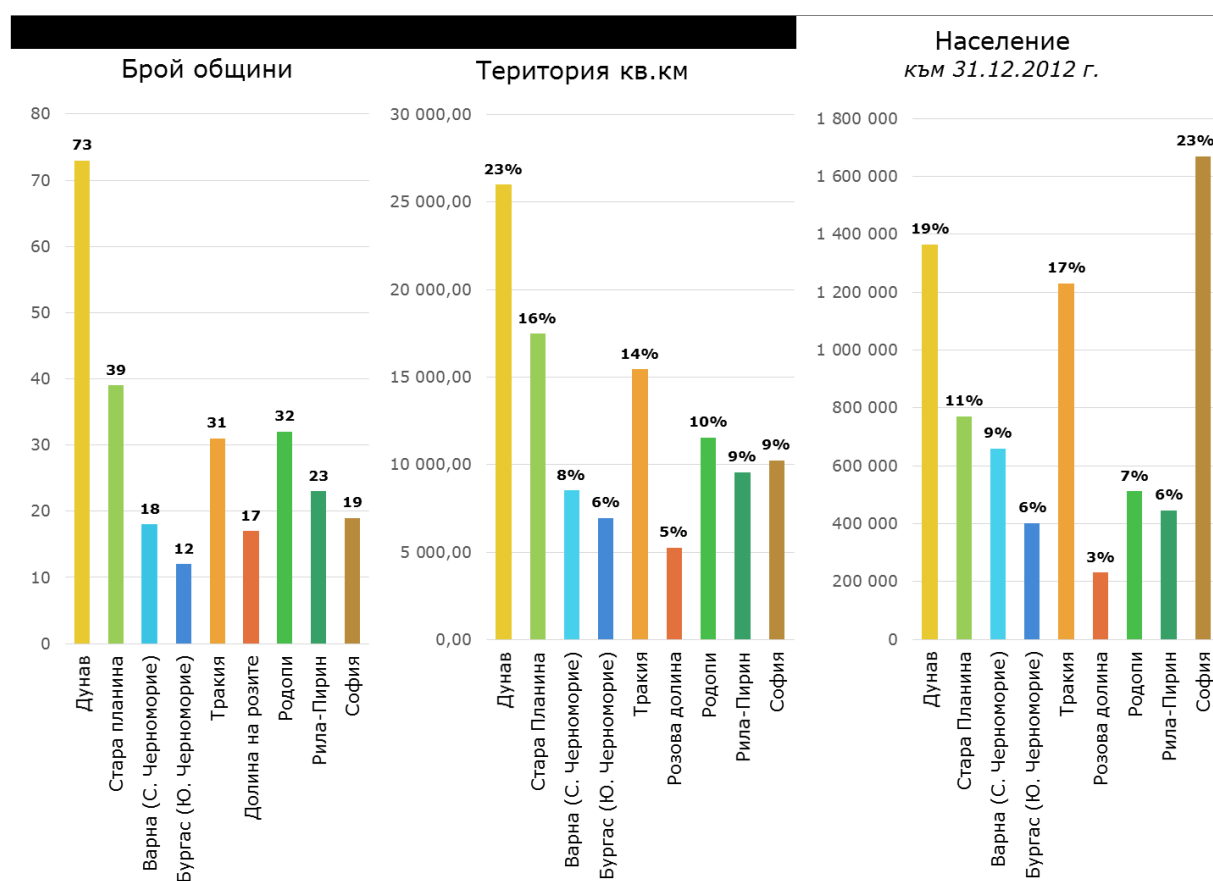
В Националната концепция за пространствено развитие на територията на страната са идентифицирани 120 **туристически локализации**, т.е. специфични агломерационни

⁹ Стратегия за устойчиво развитие на туризма в България 2014-2030 г., стр. 4.

образувания от туристически тип, в различна степен на формиране – от силно развити до потенциални локализации.

Община Хаджидимово е от типа на латентните, потенциални локализации, за чието развитие като агломерационно образование от туристически тип е необходимо да се инвестират не малко усилия като изграждането на Геопарк Хаджидимово би било едно добро начало. Той притежава потенциал за бъдещо развитие на агломерационни връзки на основата на туристическо предлагане с интегриране на природни и културни ценности, уникални ландшафти с висока естетическа стойност и подходящ микроклимат.

Направените анализи на **туристическите потоци** в България, отнасящи се както за български, така и за чуждестранни граждани и на предпочитаните от туристите форми на туристически услуги, за период с хоризонт 2020 – 2030 г. дават основание да са изведат заключенията, че е необходимо да се обърне специално внимание на разработването на варианти за комбинирани туристически форми - балнео, културен туризъм, еко и селски туризъм и др., както и за разработването на специализирани туристически продукти, които притежават потенциал за преодоляване на сезонността и създаване на специална емоционална връзка с България.

Фиг. 3 Размер на туристическите райони по общи показатели¹⁰

¹⁰ По Концепция за туристическо райониране на България, София, 2015 г., стр. 33

Като цяла туризмът в България се характеризира със силна сезонност и зависимост от метеорологичните условия и общото състояние на околната среда. Както и в останалите страни от Европа и света той се развива в среда на висока младежка безработица, застаряване на населението, активни миграционни процеси, неблагоприятни промени в климата, засилен натиск върху околната среда и други негативни фактори, които влияят пряко и върху състоянието на туристическите ресурси и развитието на туристическата индустрия.

Според най-новия доклад на Европейската агенция по околна среда (ЕАОС) **изменението на климата** ще продължи още десетилетия напред, оказвайки по-нататъшно въздействие върху екосистемите и обществото. През последните години са установени нови рекордни нива на някои климатични променливи. Темповете на покачване на морското равнище са се ускорили. Температурите на сушата и в морето се повишават и режимът на валежите се променя.

Засега измененията на климата се отразяват относително слабо на развитието на европейския и, в частност, на българския туризъм. България обаче е сред най-уязвимите към изменението на климата държави членки на ЕС, поради значителните промени в хидрометеорологичните параметри. Очакванията в по-дългосрочен план са страната да бъде изправена пред сериозни последици, поради силната чувствителност на икономическите ѝ сектори към климатичните изменения и техния понастоящем ограничен капацитет за адаптация.¹¹

Според доклада на МОСВ от 2014 г. „Анализ и оценка на риска и уязвимостта на секторите в българската икономика от климатичните промени“ изменението на климата може да доведе до по-широко разпространение на горещите вълни, както и до по-чести наводнения и засушавания. Почти всички сектори са чувствителни към такова покачване на екстремните метеорологични явления. Трите най-уязвими сектора са управлението на водите, селското стопанство и туризмът.

Необходими са мерки за адаптация на туристическия сектор към промените в климата в съответствие с Националната стратегия за адаптация към промените в климата.

Туристическото потребление и поведение се определят в голяма степен от **социо-културните фактори**. На глобално ниво най-значимите сред тях са демографските промени (увеличаване броя и изменения в демографската структура на населението); увеличаването на свободното време и доходите; промените в стила и начина на живот (нарастване на мобилността, засилване на урбанизацията и миграционните процеси, навлизане на технологиите); активизирането на между-културните връзки и сътрудничество, както и развитието на образователните, културните и здравните системи.

България има сравнително изгодно еколого-географско положение, което се дължи, от една страна, на преминаването на главния вододел на Балканския полуостров през нейна територия, снижаващ до минимум „вноса“ на замърсители върху повърхностния речен отток. От друга страна, трансграничното атмосферно замърсяване от запад, по посоката на

¹¹ Световна банка, Консултантски услуги за разработване на Национална стратегия за адаптация към изменението на климата и План за действие, Въстъпителен доклад, 2017 г.

движение на което се намира България, не оказва сериозно негативно въздействие „благодарение на смесването му с по-чисти средиземноморски въздушни маси”.

Транспортната достъпност чрез разнообразни видове транспорт и развита транспортна инфраструктура е от ключово значение за туризма. Според данни от проучвания на Министерството на икономиката и енергетиката за причините за пътуванията на българите в страната, лесният достъп до дестинацията е сред факторите в основата на удовлетвореността от пътуването.¹²

Прегледът на националната транспортна система показва, че у нас са създадени сравнително добри условия за функционирането на всички видове транспорт – автомобилен, железопътен, морски, речен, въздушен и интермодален. Високата степен на изграденост на съществуващата транспортна инфраструктура е предимство – България разполага с над 19 хил. км републикански пътища и над 4 хил. км железен път. Като цяло обаче състоянието на голяма част от активите на транспортната мрежа е незадоволително, което оказва негативно влияние върху допустимите максимални скорости, времепътуванията, комфорта и експлоатационните разходи. Макар в България да се полагат много усилия за подобряване на транспортната инфраструктура в последното десетилетие, достъпът до някои дестинации все още е труден – във вътрешността на страната, поради неразвита и некачествена пътна мрежа.

България разполага с относително добре развита **друга инфраструктура** за обезпечаване на нуждите на туристическите места. Електроснабдителната мрежа функционира с непрекъснат процес на производство, трансформиране, пренос, разпределение и потребление на електрическа енергия. Съобщителната и комуникационна мрежа е добре развита, вкл. интернет достъпът покрива територията на почти цялата страна. ВиК мрежата е под необходимото ниво. Инфраструктурата е остаряла, а голяма част от населението не е свързано с пречиствателни станции за питейни и отпадни води. Това понижава качеството на питейната вода, създавайки рискове за здравето на местното население и посетителите, и води до съществени проблеми за селския и подобни видове туризъм, които се развиват в малки населени места без канализация.

Анализът на силните и слабите страни на българския туризъм / SWOT-анализ/ нееднозначно потвърждава високия потенциал, който притежава страната ни, но и съществуващите немалко проблеми.

Табл. 2 SWOT анализ на България от гледна точка туризъм

Силни страни	Слаби страни
--------------	--------------

¹² „Анализ на причините за пътуванията на българи в чужбина и в страната“, 2014 г., BG161PO001/3.3-01/2008/001-11 „Комуникационна кампания за насърчаване на вътрешния туризъм в Република България”, ОПРР 2007-2013 г.

1. Благоприятно географско местоположение 2. Благоприятни климатични условия 3. Богато културно-историческо наследство 4. Запазена и чиста околна среда 5. Запазени традиции и самобитна култура 6. Традиционен за страната отрасъл	7. Недобро общо състояние на инфраструктурата 8. Недостатъчна реклама на международно равнище 9. Липса на координация в действията на заинтересовани организации и администрации 10. Голяма концентрация на туристическата инфраструктура
11. Възможности	12. Заплахи
13. Развиване на всички видове нетрадиционен (алтернативен) туризъм 14. Съчетаване на традиционен и нетрадиционен (алтернативен) туризъм	15. Силна конкуренция на световния пазар на туристически услуги 16. Напрегна международна обстановка и възможност за терористични заплахи и атаки

Наред с оценката на силните и слабите страни при определяне на туризма като стратегически отрасъл следва да се отчита и влиянието му върху социално-икономическото развитие на дадения регион.

Положително влияние:

- Създава условия за популяризиране на историческото, архитектурното и културно наследство чрез съживяване на традиционни изкуства и занаяти, музика, театър, обичаи и церемонии;
- Създава условия за популяризиране на природното богатство;
- Стимулира изграждането на обекти, които подобряват качеството на средата за обитаване и отдих;
- Стимулира изграждането и подобряването на инфраструктурата и свързаните с това дейности;
- Увеличава заетостта и разнообразява възможностите за намиране на работа, подходяща на физическите, образователните и квалификационните възможности на трудовите ресурси;
- Увеличава личните и семейните доходи;

Отрицателно влияние:

- Увеличава антропогенното влияние върху средата, което може да доведе до увеличаване замърсяване на въздуха, водата, почвата и шумово замърсяване;
- Управлението на отпадъците, транспорта и други;
- Създава проблеми с движението и транспорта;
- Уврежда крехките среди, например водните екосистеми;
- Поврежда археологическите и историческите места;

3. Анализ на територията на Геопарк Хаджидимово като социално-икономическа даденост

Изграждането на Геопарк Хаджидимово попада изцяло във философията на ясно дефинираната национална стратегия за развитие на туризма като представя свой конкретен, регионално-специфичен ракурс. На базата на съществуващите природни, исторически, етно-културни дадености на територията на Геопарка може да се развие изцяло нов за общината туристически продукт. Очакванията към него са разнопосочни, както в социално-икономически, така и във времеви план.

Геопарк Хаджидимово предстои да бъде разположен изцяло на общинска територия, съгласно изричните разпоредби на Програмата и ще включва четири обособени зони, наречени геоточки, представляващи места, притежаващи специфични особености от културно-исторически, географски, природен или климатичен характер. Преминаването през територията на Геопарка, както и преходът между определените геоточки, ще се осъществява по съществуващите общински пътища, пътеки или по специално изградените в рамките на настоящия проект пешеходни или вело-алеи. Изграждането на Геопарка е замислено като щадящо природата социално-икономическо „образование“, при което се дава приоритет на интензивното пред екстензивното пространствено развитие, т.е. приоритет на обновяването и възстановяването пред завладяването или обсебването на нови територии.

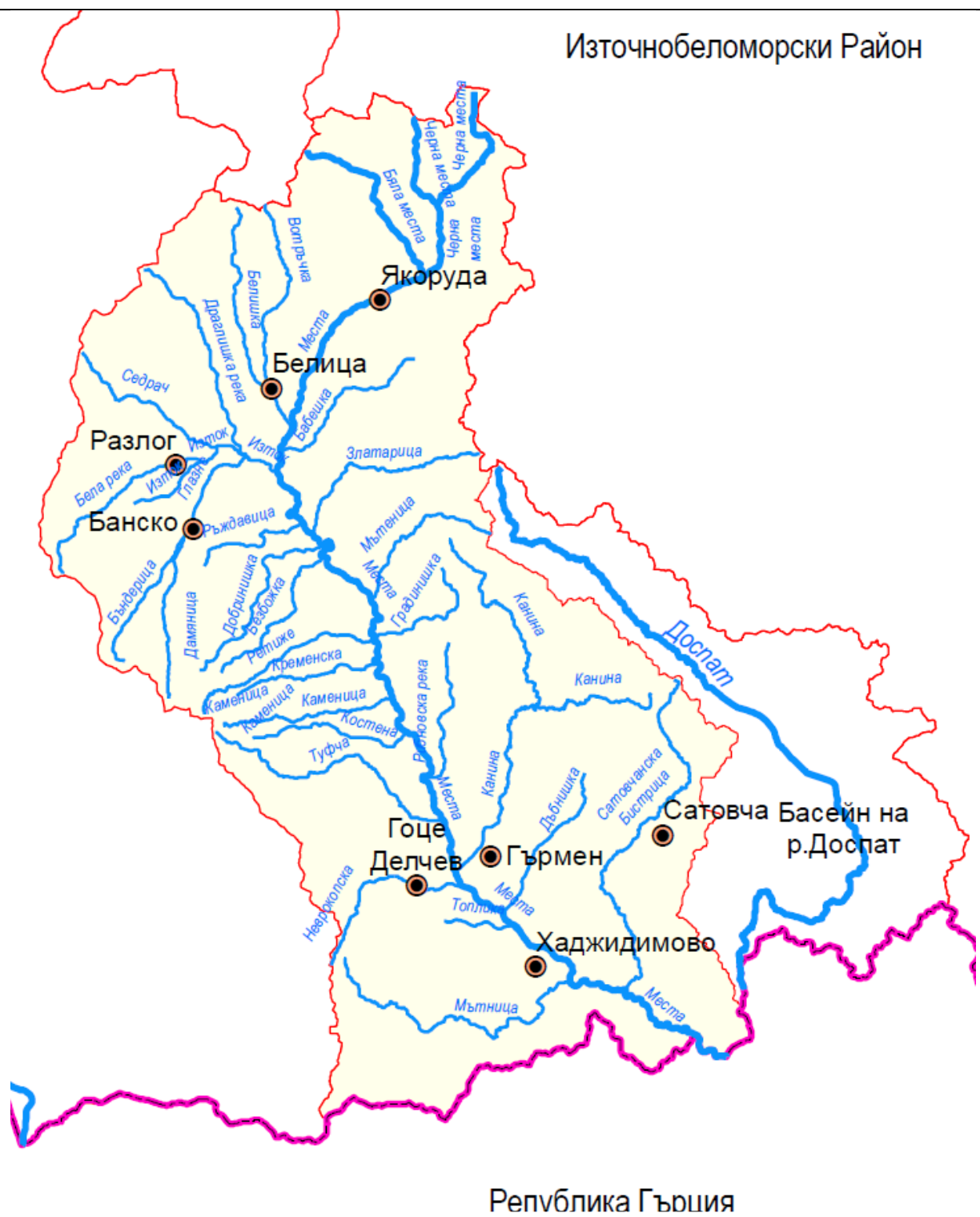
Общата площ на територията на община Хаджидимово е 328 000 дка, което представлява 5,0% от територията на област Благоевград.

Земеделските територии заемат общо 178 000 дка (54,0% от площта на общината при средно за страната 58,0%). Обработваемата земя в земеделските територии е с обща площ 59 854 дка. Най-голям дял заемат нивите – 49 000 дка (82,0% от обработваемите земи). Трайните насаждения заемат 2 700 дка площ (4,5%), а ливадите – 8 000 дка (13,0%).

Разпределение на площта на община Хаджидимово по видове територии:

- Земеделски територии 178 400 дка
- Горски територии 138 000 дка
- Населени места и други урбанизирани територии 7 000 дка
- Водни течения и водни площи 3 400 дка
- Територии за добив на полезни изкопаеми 200 дка
- Територии за транспорт и инфраструктура 800 дка

Основен воден ресурс в община Хаджидимово е река Места. Тя преминава през цялата община в посока север- юг и навлиза в територията на република Гърция през тясно дефиле. Дебитът на река Места е доста променлив, като намалява през лятно – есенния период поради използване на водите за напояване.

Фиг .4 Водосбор на река Места

Всички останали води са притоци на река Места, като най-големи са река Бистрица - ляв приток и река Мътница- десен приток. Река Мътница е с голям водосборен басейн, но с много непостоянен дебит.

Подземните води на територията на община Хаджидимово съществуват в алувиалните наслаги на речните тераси и наносните конуси. В част от съставните села минават селски реки, които пълнят няколко микроязовира. Най-големите от тях са язовир “Вельов рид” с. Абланица и язовир с. Нова Ловча.

Останалите водни течения представляват по-малки дерета, които през по-голямата част от годината са сухи или с малък дебит. В землищата на гр. Хаджидимово и с. Копривлен има извори със студена минерална вода.

Съгласно данни на общинските власти, на територията на общината са установени следните видове собственост:

- Частна собствеността на земята, което е обусловено от високия дял на земеделските територии – 49 902 дка – 15,2 %;
- Държавна собственост – 142 853 дка – 43,6 %;
- Общинска собственост – 107 695 дка – 32,9 %.
- Собственост на религиозни организации – 262 дка – 0,1%;
- Друга собственост – 27 066 дка – 8,2 %

Частната собственост включва обработваеми селскостопански земи, мери, пасища и гори. Държавната собственост включва земи от Държавен горски фонд, земи от Държавен поземлен фонд, част от територията на населените места или урбанизирани територии извън тях бивша собственост на ТКЗС, МО и други, териториите за добив на полезни изкопаеми, преобладаващата част от териториите на водните течения и водните площи, Републиканската пътна мрежа. Общинската собственост включва общински поземлен фонд – ниви, трайни насаждения, ливади, мери и пасища, общински гори, полските пътища, част от населените места, водни площи, общинска пътна мрежа и други. Собствеността на религиозните организации включва – обработваеми земи, мери и пасища, гори и застроени терени. В група друга собственост са включени – обработваеми земи, мери и пасища, гори, преобладаващата част от населените места и други урбанизирани територии, част от водните площи и непригодни земи.

Регионът на община Хаджидимово се характеризира с многоотраслова икономическа структура. Общото състояние на околната среда в контролираната територия е добро. Териториалното разпределение на икономическите дейности е изключително неравномерно. Основните икономически дейности са съсредоточени на територията на гр. Хаджидимово, с. Копривлен, с. Абланица и много малка част в селата Теплен и Беслен. По данни на официалната статистика в производствено-икономическия комплекс на община Хаджидимово най-голямо значение има индустрията (преработваща промишленост и строителство). В индустриалния сектор функционират 26 % от фирмите, реализират се 84 % от произвежданата продукция и 69 % от нетните приходи от продажби и се осигурява 89 % от заетостта в общината. Основният поминък на селското население от община Хаджидимово е свързан с тютюнопроизводството. Тютюнът е култура, която осигурява най-много доходи на населението в общината и целия регион. Основен отрасъл от животновъдството е говедовъдството.

В областта на селското стопанство най-добре развито е тютюнопроизводството. Тютюнът е култура, която осигурява най-много доходи на населението в общината и целия

регион. Тютюнопроизводителите в общината са 2200 души. На територията на община Хаджидимово има окрупнени насаждения със зърнени култури - пшеница , царевица , ечемик и др. Най- голяма част от обработваемите земеделски земи заемат нивите - над 80%, ливадите – над 13% и на последно място са площите с трайни насаждения- над 4%.

В поречието на р. Места през 2017 г. живеят 1,68 % от населението на страната 124 440 души (128 800 – през 2011г.) Сравненията на темпа на изменение на населението показват, че той е отрицателен при средногодишен темп на намаляване от 0,57% Прогнозата за 2025 година е то да е около 119 000 души.

Демографската структура на населението в община Хаджидимово показва, че заетите лица са 5400, на възраст между 15 и 64 години. От общо заетите 2500 са мъже, а 2900 – жени. Населението под трудоспособна възраст е 1 450 души (792 мъже и 658 жени), в трудоспособна възраст 5 825 души (3 163 мъже и 2 662 жени) и в над трудоспособна възраст 2 338 души (936 мъже и 1 402 жени).

Най-висок е делът на заетите в третичния сектор на икономиката (услугите) – 60.3 %. Във вторичния сектор са заети 12.4 % от общо заетите, а в първичния сектор – 27.3 %. Коефициентът на заетост, изчислен като отношение на броя на заетите лица към населението във възрастовата група 15-64 навършени години за община Хаджидимово, през 2011г. е 41.2 %, т.е. под средното ниво за страната (58.5 %). Той е важен показател, който бележи степента на участие на населението и възможностите, които предлага пазарът на труда.

Развитието на българската икономика през последните седемнадесет години включва два основни периода: първият се характеризира с фаза на експанзия и значителен икономически растеж и обхваща годините до 2008 г.; вторият период се характеризира с рязка промяна в икономическата динамика и преминаване в състояние на рецесия в резултат на световната финансова и икономическа криза. През последните няколко години се наблюдават положителни темпове на изменение на макроикономическите показатели, като през 2017 г. БВП на страната достига най-високата си стойност (98.6 млрд. лв.). От 2012 г. ръстът на БВП на България е положителен, но ръстът, който се наблюдава в годините преди кризата, не е възстановен.

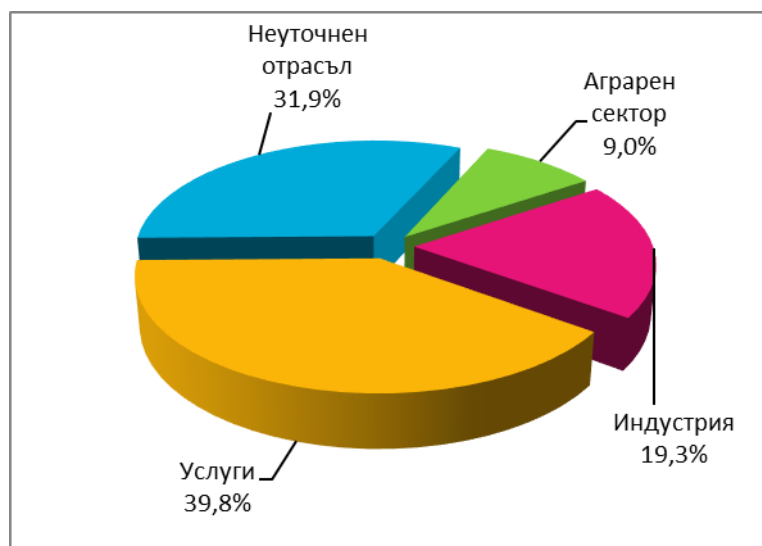
Реалният БВП на България през 2017 г. се е повишил с 3.6% - в сравнение за 2016 г. нарастването е било 3.9%¹³. Основен принос за растежа на икономическата активност е имало частното потребление, като инвестициите в основен капитал, правителственото потребление и изменението на запасите са имали по-нисък положителен принос. Износът на стоки и услуги продължи да нараства през 2017 г. в условията на благоприятна международна конюнктура и подобряваща се конкурентоспособност на българската икономика.

Пазарът на труда през разглеждания период е продължил да се подобрява, като се наблюдава нарастване на броя заети общо за икономиката, продължаващо понижение на равнището на безработица и повишение на реалната работна заплата. Под влияние на тези фактори и при високи нива на показателите за доверие на потребителите частното потребление е ускорило растежа си до 4.8% през 2017 г. (3.6% през 2016 г.).

През 2017 г. броят на заетите на общонационално ниво се е повишило с 1.8% (0.5% през 2016 г.) Процесите на пазара на труда в национален мащаб следват тенденциите на

¹³ Данните са от „Обзор на състоянието на пазара на труда 2015-2017 г“, Агенция по заетостта, стр. 11

икономическо развитие. До 2008 г. броят на зетите постоянно нараства и достига 3 814.7 хил. души, заетостта се увеличава с относително постоянни годишни темпове, като средногодишният ѝ темп на нарастване е 2.9%. През 2009 г. обаче в съответствие със значителната редукция в производството заетостта започва да намалява, докато не стабилизира нивото си през 2013 г. Следва слабо повишение в заетостта, която достига своето върхово ниво за последните седемнадесет години в края на 2017 г. Според данни на Агенцията по заетостта за регистрираните безработни коефициентът на безработица е продължил плавно да се понижава и средно за 2017 г. е достигнал 7.2% (8.8% през 2016 г.). През 2017 г. броят на продължително безработните лица (за период над 1 година) се е понижил повече от този на безработните до 1 година. Делът на продължително безработните е възлизал средно на 54.8% от всички безработни и е по-нисък от наблюдавания през 2016 г. (59.7%). Коефициентът на икономическа активност във възрастовата група 15–64 години се е повишил значително и е достигнал 71.3% (68.7% средно за 2016 г.)

Фиг. 5 Отраслова структура на регистрираните без работни лица през декември 2019 г.¹⁴

В периода до 2008 г. коефициентът на безработица се характеризира с постоянен спад и достига ниво от 5.7% (при стойност от около 20% през 2001 г.). От 2009 г. започва нарастване на безработицата, а през 2013 г. тя възлиза на 13%. Едва през 2014 г. коефициентът на безработица реагира положително на икономическото възстановяване и се редуцира до 11.5%. Оттогава насам този коефициент продължава да спада и през май 2018 г. достига 6.1%.

¹⁵

Броят на работещите в икономиката е продължил да нараства и през първото тримесечие на 2018 г., като най-голямо е увеличението в търговията и индустрията –съответно с 30.1 и

¹⁴ Източник – Агенция по заетостта, Информация за безработицата, активната политика по заетостта и реализацията на оперативната програма „развитие на човешките ресурси”, 2019 г.

¹⁵ Обзор за състоянието на пазара на труда, Агенция по заетостта, 2018 г. стр. 15.

15.4 хил. души. От друга страна, заетите в нископродуктивния аграрен сектор са намалели на годишна база с 31.1 хил. до 574 хил. души към март.

Националният трудов пазар се характеризира с проблемите на застаряващата работна сила, на количествените несъответствия между търсене и предлагане на работна сила и най-вече с качествените дисбаланси между търсене и предлагане на труд. Демографските процеси са силно инерционни и протичат относително бавно във времето. Състоянието в момента е резултат от демографските събития, случили се преди доста години, а сегашните предопределят демографското развитие на страната след десетилетия и резултатите от всички мерки по отношение на демографското състояние в страната ще дадат своето отражение след дълъг период от време. Маркираните демографски процеси намират своето отражение в застаряването на населението и повишаването на неговата средна възраст, която от 39,9 години през 2000 г. нараства на 41.2 години през 2005 г. и достига 43.6 години в края на 2017 г.¹⁶

Съгласно данните на НСИ, демографската динамика в разглеждания регион на България за 2019 г. е следният:

**ЕСТЕСТВЕНО ДВИЖЕНИЕ НА НАСЕЛЕНИЕТО ПРЕЗ 2019 Г. ПО ОБЛАСТИ,
ОБЩИНИ И ПОЛ
(Брой)**

Области Общини	Живородени			Умрели			Естествен прираст		
	всичко	момчета	момичета	всичко	мъже	жени	всичко	мъже	жени
Общо за страната	61 538	31 515	30 023	108 083	56 118	51 965	-46 545	-24 603	-21 942
Благоевград	2 794	1 379	1 415	4 054	2 149	1 905	-1 260	-770	-490
Банско	106	54	52	177	84	93	-71	-30	-41
Белица	66	26	40	106	54	52	-40	-28	-12
Благоевград	724	372	352	855	473	382	-131	-101	-30
Гоце Делчев	282	138	144	380	193	187	-98	-55	-43
Гърмен	152	81	71	168	85	83	-16	-4	-12
Кресна	40	17	23	93	58	35	-53	-41	-12
Петрич	484	242	242	713	401	312	-229	-159	-70
Разлог	179	91	88	277	144	133	-98	-53	-45
Сандански	295	144	151	530	277	253	-235	-133	-102
Сатовча	141	69	72	150	87	63	-9	-18	9
Симитли	131	64	67	246	111	135	-115	-47	-68
Струмяни	39	14	25	112	44	68	-73	-30	-43
Хаджидимово	71	32	39	127	72	55	-56	-40	-16
Якоруда	84	35	49	120	66	54	-36	-31	-5

¹⁶ Данни от Агенция по заетостта

Данните показват, че както за област Благоевград, така и за цялата страна се констатира категоричен отрицателен прираст на населението, което неизбежно се отразява неблагоприятно върху общото икономическо развитие. Тези данни рефлектират върху нивото на производството, нивото на потреблението, икономическата активност като цяло. В проучваната от НСИ динамика на наетите лица в различни типове икономически дейности, което е съществен индикатор за развитието на съответния ресор, се вижда, че за 2018 г. и 2019 г. броят на наетите лица в област „Хотелиерство и ресторантьорство“ – най-тясно свързана с ресора „Туризм“, също се наблюдава спад, макар и не в съществени размери – наетите лица са с 10 835 по-малко.

СРЕДЕН СПИСЪЧЕН БРОЙ НА НАЕТИТЕ ЛИЦА ПО ТРУДОВО И СЛУЖЕБНО ПРАВООТНОШЕНИЕ ПО ИКОНОМИЧЕСКИ ДЕЙНОСТИ И СЕКТОРИ ПРЕЗ 2018 ГОДИНА ¹⁷

Икономически дейности	2018 година		
	Общо	Обществен сектор	Частен сектор
Общо	2 319 762	532 709	1 787 053
Селско, горско и рибно стопанство	71 101	11 925	59 176
Добивна промишленост	21 219	7 344	13 875
Преработваща промишленост	519 790	7 073	512 717
Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива	30 252	14 677	15 575
Доставяне на води; канализационни услуги, управление на отпадъци и възстановяване	36 904	22 433	14 471
Строителство	131 140	2 126	129 014
Търговия; ремонт на автомобили и мотоциклети	377 445	434	377 011
Транспорт, складиране и пощи	149 981	47 645	102 336
Хотелиерство и ресторантьорство	120 168	4 324	115 844
Създаване и разпространение на информация и творчески продукти; далекосъобщения	95 447	3 722	91 725
Финансови и застрахователни дейности	57 100	1 369	55 731
Операции с недвижими имоти	24 287	2 660	21 627
Професионални дейности и научни изследвания	81 616	9 863	71 753
Административни и спомагателни дейности	115 768	17 160	98 608
Държавно управление	111 142	111 142	x
Образование	162 463	152 576	9 887

¹⁷ Данни на Националния статистически институт

СРЕДЕН СПИСЪЧЕН БРОЙ НА НАЕТИТЕ ЛИЦА ПО ТРУДОВО И СЛУЖЕБНО
ПРАВООТНОШЕНИЕ ПО ИКОНОМИЧЕСКИ ДЕЙНОСТИ И СЕКТОРИ ПРЕЗ 2018
ГОДИНА ¹⁷

Икономически дейности	2018 година		
	Общо	Обществен сектор	Частен сектор
Хуманно здравеопазване и социална работа	138 923	100 522	38 401
Култура, спорт и развлечения	37 557	14 345	23 212
Други дейности	37 459	1 369	36 090

СРЕДЕН СПИСЪЧЕН БРОЙ НА НАЕТИТЕ ЛИЦА ПО ТРУДОВО И СЛУЖЕБНО
ПРАВООТНОШЕНИЕ ПО ИКОНОМИЧЕСКИ ДЕЙНОСТИ И СЕКТОРИ ПРЕЗ 2019
ГОДИНА *

Икономически дейности	2019 година		
	Общо	Обществен сектор	Частен сектор
Общо	2 236 184	532 092	1 704 092
Селско, горско и рибно стопанство	69 246	11 530	57 716
Добивна промишленост	20 674	7 274	13 400
Преработваща промишленост	490 982	6 555	484 427
Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива	29 638	14 697	14 941
Доставяне на води; канализационни услуги, управление на отпадъци и възстановяване	36 503	22 587	13 916
Строителство	124 444	2 243	122 201
Търговия; ремонт на автомобили и мотоциклети	382 776	379	382 397
Транспорт, складиране и пощи	137 058	46 853	90 205
Хотелиерство и ресторантьорство	109 333	4 347	104 986
Създаване и разпространение на информация и творчески продукти; далекосъобщения	93 263	3 625	89 638
Финансови и застрахователни дейности	55 535	1 289	54 246
Операции с недвижими имоти	20 428	2 504	17 924
Професионални дейности и научни изследвания	77 214	9 936	67 278
Административни и спомагателни дейности	112 093	19 737	92 356
Държавно управление	112 105	112 105	x
Образование	160 756	151 182	9 574
Хуманно здравеопазване и социална работа	136 835	99 763	37 072
Култура, спорт и развлечения	34 345	14 123	20 222

СРЕДЕН СПИСЪЧЕН БРОЙ НА НАЕТИТЕ ЛИЦА ПО ТРУДОВО И СЛУЖЕБНО
ПРАВООТНОШЕНИЕ ПО ИКОНОМИЧЕСКИ ДЕЙНОСТИ И СЕКТОРИ ПРЕЗ 2019
ГОДИНА *

Икономически дейности	2019 година		
	Общо	Обществен сектор	Частен сектор
Други дейности	32 956	1 363	31 593

При разпределението на заетите лица в община Хаджидимово по професии, към 01.02.2015г. най-многобройна е групата „Професии, неизискващи специална квалификация”. Тя се състои от 188 лица или 22.1 % от всички заети лица от 15 до 64 години. Втора по големина е групата „Квалифицирани работници в селското, горското, ловното и рибното стопанство” – 162 лица (19.1 %). С висок дял е и групата „Персонал, зает с услуги за населението, търговия и охрана” (140 лица – 16.5 %). Най-малък брой са заетите лица в групата „Въоръжени сили” – 6 лица (0.7 %). Мъжете преобладават в групите, „Машинни оператори и монтажници”, „Квалифицирани работници в селското, горското, ловното и рибното стопанство” и „Квалифицирани работници и сродни на тях занаятчии”. Най-висок е дялът на жените в групите „Помощен административен персонал”, „Специалисти” и „Персонал, зает с услуги за населението, търговия”.

Според статуса на заетостта, наетите лица са част от заетите лица. Те представляват лицата, които извършват определена работа по трудов договор, служебно правоотношение, граждански или друг договор или устна уговорка, за която получават възнаграждение в пари или в натура под формата на работна заплата, възнаграждение по граждански договор, надница, комисиона и други. Към наетите лица не се включват работодателите, самостоятелно работещите, неплатените семейни работници, членове на производствена или селскостопанска кооперация, селскостопански производители за собствена консумация и др., които се отнасят към заетите лица.

Във всички икономически дейности е налице намаление на наетите, с изкл. на селското, горското и рибното стопанство и търговията, където те леко нарастват, и в транспорта, където запазват числеността си.

Наетите в сектора на услугите са концентрирани както в базисните услуги (търговия, хотели и ресторанти, транспорт, комуникации, индивидуални и обществени услуги, спомагателни дейности), така също и в модерните и социалните услуги (образование, здравеопазване, бизнес и социални услуги).

Значителните загуби на работни места в основните икономически отрасли в общината в периода на реструктуриране на икономиката все още не са компенсирани от достатъчно нарастване на наетите в сектора на услугите.

На фона на общото намаление на наетите се наблюдава прехвърляне на заетост между секторите. Въпреки, че икономическите и социалните условия в общината влияят значително върху заетостта, тя се влияе неизменно и от състоянието на националната икономика.

Икономически дейности със средна годишна заплата над средната за общината са първичният сектор и някои от публичните услуги - образование, здравеопазване, държавно управление. Традиционно икономическата дейност „Доставяне на води; канализационни услуги, управление на отпадъци и възстановяване” също е с висока средногодишна заплата. Средните работни заплати на наетите в икономическа дейност „Преработваща промишленост” са сходни с общите за общината, в която работят 7 % от всички наети.

През 2018 г. средногодишната заплата в община Хаджидимово продължава да е значително под средната за страната. Тъй като дялът на работната заплата е най-голям в общия паричен доход на населението, това дава отражение на жизнения стандарт на жителите на общината.

В резултат на свиването на пазара на труда, броят на безработните лица за едно средно работно място в община Хаджидимово е над два пъти по - висок от този за област Благоевград и над три пъти по-висок от този за страната.¹⁸ В количествено отношение броят на работните места се определя от първичния пазар, като влиянието на сезонния характер е значително.

Равнището на безработицата обхваща около 30% от работоспособното население като младите хора на възраст до 29 години заемат над 12% от безработните. Сериозен проблем е фактът, че голяма част от младите хора имат ниско образователно ниво и ниска професионална квалификация.

Териториални нива	2013г.
Община Хаджидимово	
Икономически активни лица - брой	5400
Регистрирани безработни - брой	798
Равнище на безработица - %	14,78%
Регистрирани безработни до 29 г. вкл. - брой	99
Регистрирани безработни до 29 г. вкл. - % от безр. лица	12,4%
Регистрирани безработни с регистрация >1 г. - брой	300
Регистрирани безработни с регистрация >1 г. - % от безр. лица	37,6%

Източник: Агенцията по заетостта

През 2014 г. продължава започналата през 2009 г. тенденция на намаление на работната сила и нарастване на лицата извън работната сила на възраст от 15 до 64г. Данните от последното преброяване (2014г.) показват, че броят на лицата извън работната сила в община

¹⁸ Данни на Агенцията по заетостта.

Хаджидимово във възрастовата група 15-64 години е 963 д. (46.7 %). Те включват учащи, инвалиди, пенсионери, лица, ангажирани само с домашни или семейни задължения и други неактивни лица (които по различни причини не работят) в тази възрастова група. Тук се отнасят и лицата, които са в отпуск за отглеждане на дете до 2-годишна възраст. Основните причини за неактивност са липсата на работни места, подходящи за образователното и квалификационно равнище, липсата на квалификация, умения или трудов опит на неактивните лица и др.

Една от особено съществените социални „задачи“ на бъдещия Геопарк Хаджидимово е да съдейства за увеличаване заетостта на местното население, за разкриването на нови работни места; да подпомага предприемаческата инициатива като се изграждат местни предприятия, генерират се нови източници на приходи чрез геотуризма, агротуризма, селският туризъм; да се провеждат различни семинари, курсова и други форми на обучителна дейност, предназначени за различни групи от населението.

В настоящия момент повечето от фирмите в общината са от типа малки и средни предприятия (МСП). Над 90 % от тях са микрофирми, имащи до 10 заети лица. На територията на общината няма регистрирани големи фирми с над 250 заети. Основната част от фирмите са в частния сектор, което доказва доминирането му в икономиката на общината. Преобладаващ е делът на частния сектор в разходите за придобиване на ДМА, с изключение на 2002 г., когато той е само 28 % от направените инвестиционни разходи. През 2003 г. около 91 % от общите инвестиции са направени от частния сектор, докато през 2001 и 2002 г. те са били 99%.

Община Хаджидимово е между тези райони от националната територия, за които са необходими финансови ресурси в обем, който би осигурил икономически растеж с темпове, по-високи от средните за страната. Те са важно условие за намаляване на безработицата и ограничаване на механичния отлив на населението, за създаване на по-висок жизнен стандарт и по-качествена околна среда.

По данни на териториалното статистическо бюро през 2017 г. в индустриалния сектор на общината е произведена 84 % от продукцията, реализирани са 69 % от общия размер на нетните приходи от продажби и е осигурена 89 % от заетостта в общината. В него са съсредоточени и около 86 % от производствените мощности. По-голямата част от заетостта в индустрията – 97 %, се осигурява от частния сектор.

В структурата на индустриалния сектор, доминиращо значение има преработващата промишленост. На нея се падат 92 % от фирмите и 99 % от заетите в индустриалния сектор, както и 93 % от произведената продукция и от нетните приходи от продажби. Фирмите в преработващата промишленост са предимно малки и средни и са само в частния сектор. На територията на общината няма производства, които да замърсяват околната среда.

По-важните подотрасли на преработващата промишленост са: производство на текстил, изделия от текстил и производство на облекла; производство на лицеви кожи, производство на изделия за пътуване, сарашки изделия и обувки; производство на хранителни продукти и напитки; производство на продукти от други неметални минерални суровини. Отличителна черта на тези производства е ниската им енергоемкост. Като цяло те не са зависими от внос на скъпи суровини и материали.

Производството на текстил и изделия от текстил осигурява заетост на 870 човека - около 50 % от всички заети в преработващата промишленост. Въпреки силно свитото си производство, втори по значение подотрасъл е производство на лицеви кожи, производство на изделия за пътуване, сарашки изделия и обувки (предимно саи за обувки), осигуряващ 45.4 % от заетостта (794 човека). Производството на хранителни продукти, напитки и тютюневи изделия не е особено добре развито (само 26 заети). В гр. Хаджидимово, с. Копривлен и с. Тешово има предприятия за производство на млечни продукти – сирене, кашкавал, извара, масло, а в с. Абланица – за производство на месни продукти. Капацитетът на предприятията е достатъчен за производството и съхранението на произвежданата продукция от животновъдството. Трудностите за тези предприятия възникват от недостатъчното количество и качество на животновъдната продукция. Сериозни предизвикателства пред това производство е необходимостта от сертифициране на произвежданата продукция. Липсва лаборатория за сертифициране, както на селскостопанската продукция, така и на произведените от нея “крайни продукти”. Липсата на пазар и свитото вътрешно потребление възпрепятстват разширяване на производството.

В гр. Хаджидимово, с. Копривлен и с. Абланица има дървообработващи цехове, в които се произвежда висококачествена продукция, намираща реализация и на международния пазар.

Следващ по значение отрасъл в структурата на индустриалния сектор е добивната промишленост. На територията на общината има залежи от мрамор, гранит и гнайс. На тази база са разкрити кариери за добив и обработката на скално-облицовъчни материали и производство на мраморни изделия. По поречието на р. Места и р. Мътница се добиват инертни материали, които са добра основа за развитие на строителството.

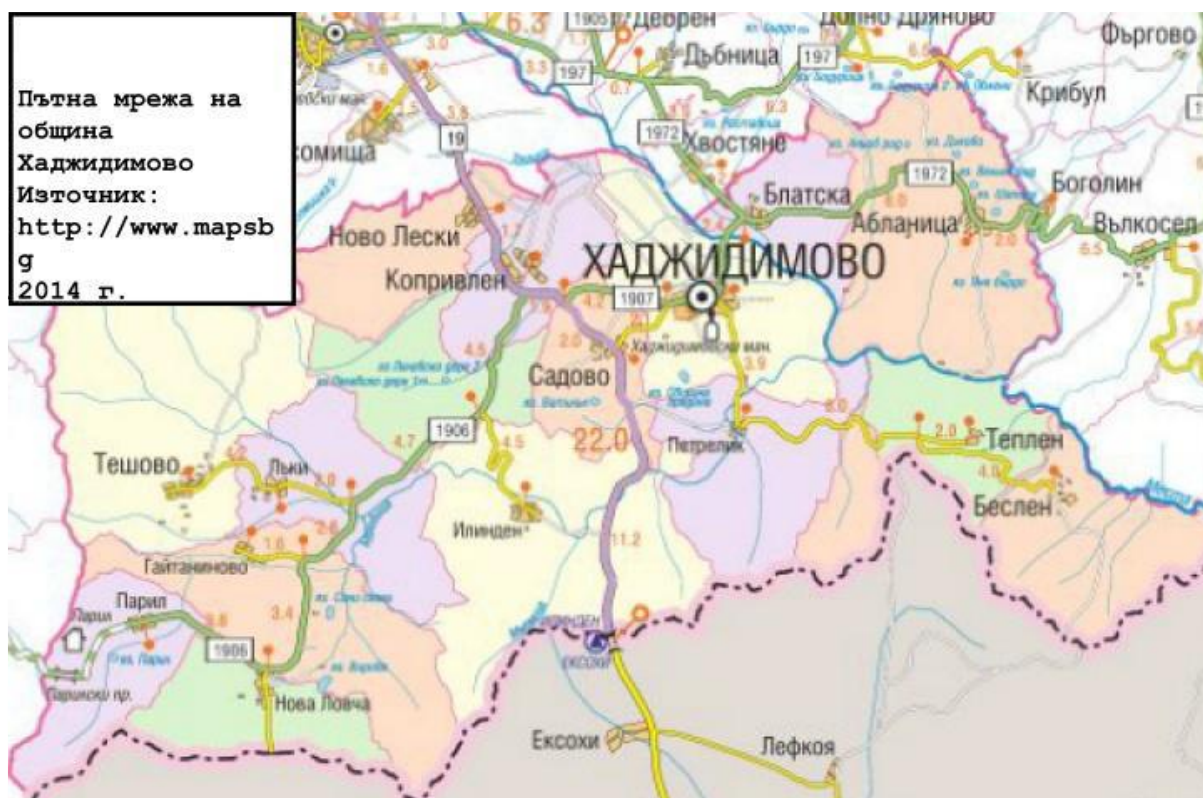
4. Транспортна инфраструктура

Основна ос на развитие в урбанизационно отношение е направлението София - Благоевград – Кулата, а второстепенна ос на развитие е по направлението Симитли - Разлог - Гоце Делчев - Илинден. На територията на община Хаджидимово изцяло е разположен Републикански път III-1907, третокласен път, част от Републиканската пътна мрежа на България. Дължината му е 7,9 км. Пътят се отклонява наляво при 96,5 км на Републикански път II-19, на 2 км югоизточно от село Копривлен, насочва на изток през южната част на Гоцеделчевската котловина, минава през центъра на град Хаджидимово, завива на север, пресича река Места и в село Блатска се свързва с Републикански път III-1972 при неговия 5,0 км. Пътната мрежа в община Хаджидимово е второкласна и третокласна. На територията на общината няма изградена инфраструктура за железопътен транспорт.

През територията на Община Хаджидимово преминават и участъци от пътища от Републиканската пътна мрежа, както следва:

✓ Републикански път II – 19 в участъка от с. Ново Лески до ГКПП “Илинден”, дължина 13,66 км, добро състояние, необходими действия – поддръжка, орган за управление - АПИ;

-
- ✓ Републикански път III – 1906, в участъка от с. Копривлен до с. Парил, дължина 18, 82 км, лошо състояние, необходими действия – рехабилитация, орган за управление - АПИ;
 - ✓ Републикански път III-1972 в участъка от с. Блатска до с. Абланица, дължина 9,25 км, лошо състояние, необходими действия – рехабилитация, орган за управление - АПИ.

Фиг.6 Пътна мрежа на община Хаджидимово

Пътната мрежа на територията на общината се нуждае в някои участъци от съществено реновиране, за което се полагат сериозни усилия от страна на общината. Постепенно се подобряват и обновяват вътрешноградски улици, тротоари. В края на 2018 г. с решение на МС за община Хаджидимово са осигурени 400 000 лв. за благоустрояване на улици в селата Абланица, Беслен, Блатска и Теплен. Съгласно условията на Закона за обществените поръчки се провеждат процедури за благоустрояване на улици и прилежащите им съоръжения в различни населени места на територията на общината. През 2019 г. са обявени процедури за благоустрояване на улици и прилежащите им съоръжения в гр. Хаджидимово, с. Копривлен и с. Нови Лески.

Общинска пътна мрежа

№	Сигнатура	Наименовани я	км	Състояние	Необходими действия
184	BLG1330	/III-1907/- Хаджидимово- Петрелик- Беслен	20	лошо	рехабилитация
185	BLG1331	/II- 19,Копривлен- Садово/- Садово- Хаджидимово- /III-1907/	3,5	средно	рехабилитация
234	BLG2334	/III- 1906,Копривле н-Парил/-Лъки- Тешово	6	лошо	рехабилитация
292	BLG3332	/III- 1906,Копривле н-Парил/-Нова Ловча	1	лошо	рехабилитация
293	BLG3333	/III- 1906,Копривле н-Парил/- Гайтаниново	2	лошо	рехабилитация
294	BLG3335	/III- 1906,Копривле н-Парил/- Илинден	5	лошо	рехабилитация
294	BLG3335	Илинден – II- 19	3	добро	поддръжка
295	BLG3336	/BLG1330,Ха джидимово- Беслен/- Параклис Св.Димитър	1,5	лошо	рехабилитация
296	BLG3337	/BLG1330,Ха джидимово- Беслен/ - Хаджидимовс ки	1	лошо	рехабилитация

Източник: <http://wiki.openstreetmap.org/>

5. Водно-стопанска инфраструктура

Относителният дял на водоснабденото население е 100 %, което е по-високо от средната стойност за страната /99,1%/. Община Хаджидимово се захранва от водоснабдителна система “Тешово” посредством етернитов водопровод, който се нуждае от подмяна. Водопроводната мрежа също е остаряла. Макар че 100% от нас места са водоснабдени, количествата вода са недостатъчни и част от селата са на режимно водоподаване. Селата Теплен, Беслен, Абланица се водоснабдяват с помпа от сондаж на р. Места и р. Бистрица. Допълнително водоснабдяване на гр. Хаджидимово, Копривлен, Н. Ляски и Садово е с помпени станции от сондажни кладенци в землищата на гр. Хаджидимово и с. Копривлен. Всички вътрешно-водопроводни мрежи са за реконструкция, тръбите са етернитови. В община Хаджидимово има частично изградена канализационна мрежа, почти във всички села, но на много места се използват септични ями или поливни кладенци, което води до замърсяване на подземните води. Външни колектори има само в по-големите населени места, като най-често канализационните мрежи се заустват в сухи дерета или водни течения.

През 2013 – 2014 г. са реализирани проекти за подмяна на водопроводната мрежа в гр. Хаджидимово, с. Абланица, с. Беслен, с. Ново Лески, с. Садово и с. Копривлен като е подменена мрежа с нови РЕ тръби 90 370 м.л., което представлява 68,57% от изградената мрежа.

Водопроводната мрежа в останалите села в община Хаджидимово е морално и физически остаряла, изградена предимно от етернитови тръби и частично от стоманени тръби, които често аварират и водят до големи загуби на питейна вода. Общият годишен обем използвана вода в общината през 2017 г. е 6,9 млн. куб.м. от които 45% са от каптажи и изкуствени водни тела, 25 % - от повърхностни водни тела и 30 % от подпочвени сондажи. Водопроводната мрежа, макар и в процес на обновяване, все още не е на добро ниво. Общината изцяло се задоволява от собствени водни ресурси и водоизточници.

място	Водо – източници вид	Дължина вътрешни водопро- води /м/	Състояние изграденост на водопр. мрежа с РЕтръби	Относителен дял на населението ползващо централно водоснабдяване
гр.Хаджид имово	Помпено и гравитачно	30 500	85%	100%
с.Абланица	Помпено	29 500	100%	100%
с.Беслен	Помпено	7 500	100%	100%

с.Блатска	Гравитачно	4 600	10%	100%
с.Гайтанин	Гравитачно	4 200	0%	100%
ово				
с.Илинден	Гравитачно	4 800	0%	100%
с.Копривле	Гравитачно	14 100	95%	100%
н				
с.Лъки	Гравитачно	3 200	0%	100%
с.Нова	Гравитачно	3 400	0%	100%
Ловча				
с.Ново	Гравитачно	7 800	100%	100%
Лески				
с.Парил	Гравитачно	2 000	0%	100%
с.Петрелик	Гравитачно	3 300	0%	100%
с.Садово	Гравитачно	5 600	100%	100%
с.Теплен	Гравитачно	3 800	5%	100%
с. Тешово	Гравитачно	7 500	0%	100%

Общо: 131 800 м. литра

Прогнозите за водоползването са по посока на нарастване на общия обем до 7 млн. куб.м. през 2025 г. и увеличаване на обема на водата от каптирани източници до 60 % от общия обем на ползваната вода.

6. Телекомуникации

В община Хаджидимово продължава въвеждането на цифрова комутационна и преносна далекосъобщителна инфраструктура и подменяне на съществуващата аналогова. Мрежите на съществуващите мобилни оператори в страната – А1, Теленор и Виваком покриват територията на общината.

В община Хаджидимово ТВ кабелен оператор “Близу” поддържа обществената далекосъобщителна мрежа за радио и телевизионни сигнали. Той предоставя възможност и за Интернет-достъп. Интернет-достъп предоставят и другите оператори. Достъпът до Интернет и степента на използване от домакинствата до голяма степен се обуславят не само от техническата обезпеченост, но и от социално-икономическото състояние на потребителите.

7. SWOT анализ на община Хаджидимово

Силни страни

1. Стратегическо географско положение за развитие на туризма
2. Близост до границата на България с Гърция
3. Свободна нескъпоструваща работна ръка
4. Достъп до транспортни мрежи
5. Приятелски настроена към бизнеса местна власт
6. Екологично чист район
7. Ниска престъпност
8. Ниски наеми и ниски цени на имотите
9. Развита енергийна и телекомуникационна мрежа
10. Запазена мрежа от детски заведения и училища
11. Голям брой реализирани проекти за подобряване физическите качества на образователна, социална и техническа инфраструктури

Възможности

1. Бърз и удобен достъп до големи населени места
2. Удобни връзки със съседните страни – БЮР Македония и Гърция
3. Възможности за евтина и качествена продукция
4. Лобиране за законодателни промени за стимулиране на инвестиционните процеси в регионалното производство и активни действия към привличане на нови инвестиции в селскостопански производства
5. Приличане на инвестиции в био-земеделие и био-производства.
6. Осъществяване на проекти за частично възстановяване на хидромелиоративни съоръжения

Слаби страни

1. Остър недостиг на финансов ресурс за поддържане на съществуващата и за изграждане на нова техническа инфраструктура;
2. Недостатъчно актуална структура на регулационните планове и кадастри, което затруднява подготовката на инвестиционни проекти,
3. Недостатъчно развити бизнес услуги;
4. Амортизирана, остаряла и унищожена селскостопанска база.
5. Остарели технологии, ограничени местни пазари, ниска производителност, ниска конкурентоспособност.
6. Неблагоприятен демографски процес при засилен интензитет.
7. Високо равнище на безработица и висок дял на ниско образование и ниско квалифицираните безработни .
8. Нарастване броя на лицата в неравностойно положение;
9. Ограничена предприемаческа активност

Заплахи

1. Сложен процес съпътстван от тежки бюрократични процедури при осигуряване на финансови средства;
2. Липса на атрактивни условия за привличане на инвеститори
3. Ниски добиви
4. Слаба популярност на региона
5. Задълбочаващият се отрицателен прираст на населението .
6. Ниска конкурентоспособност на местните производители

7. Подкрепа и съдействие за реализация на селскостопанска продукция на стоковите борси

8. Изграждане на малки и средни предприятия за преработка на селскостопанска продукция

9. Използване водните ресурси за осъществяване на интензивно и еко земеделие и селски туризъм.

10. Развит капацитет за управление на инфраструктурни проекти.

От направения преглед на социално-икономическите параметри на община Хаджидимово могат да се изведат редица основания за потенциалните положителни социално-икономически последици от развитието на бъдещия Геопарк Хаджидимово, имащи различни времеви измерения – краткосрочни, средносрочни и дългосрочни.

Статутът на Геопарка следва статута на глобалните геопаркове, съгласно утвърденото в световен мащаб разбиране на ЮНЕСКО, а именно - не се предполага ограничения върху практикуваната икономическа дейност в рамките на геопарка, където и когато тази дейност съответства на местното, регионалното и/или националното законодателство.

Геопарк Хаджидимово би могъл да се утвърди като важен и структуроопределящ фактор за развитието на региона, тъй като във философията на неговото изграждане и функциониране присъстват всички значими елементи, отнасящи се до работата и цялостното развитие на общината. Методологията на Геопарка, направена в рамките на проекта, е подходяща основа, която да съдейства за обогатяване и за издигане на ново, по-високо ниво на редица общински политики и програми.

Концепцията, заложена в самия Геопарк ще оказва значимо и дори определящо влияние върху стопанското, културното, образователното, инфраструктурното развитие, както на територията на самия Геопарк, така и на общината. В концептуален и управленски план създаването на Геопарка е свързано с принципно нов модел на управленско мислене и действие, при който стратегиите и плановете за местно развитие ще се преценяват, съобразяват и обвързват с развитието на Геопарка. И обратното това развитие ще се интегрира и вписва в тези стратегии. От тези позиции ще се провежда и всяко действие, свързано с оперативното управление на територията - разрешения за създаване на производствени мощности и развитие на съществуващите такива, развитие на пътната инфраструктура, текущи планове за застрояване, строителни разрешения. За целта трябва да се създадат трайни управленски механизми и инструменти. Препоръчително е да се приеме нова Общинска наредба, която да регламентира този инструментариум. По този начин ще може да се осигури пълното, дългосрочно и устойчиво изпълнение на идеите, заложиени в самия Геопарк.

Създаване на организационни предпоставки, условия и форми за стопанско развитие в указаните насоки би следвало да бъдат сериозен ангажимент и приоритет на общинските власти, на бизнес-структурите, на гражданските и неправителствени обединения от района на Хаджидимово.

8. Туристически потенциал

Методиката за оценка на туристическия потенциал и ресурси е тясно свързана с основните приоритети на Стратегия „Европа 2020” за устойчив растеж, чрез по-ефективно използване на ресурсите за насърчаване на по-екологична и по-конкурентоспособна икономика и за приобщаващ растеж – постигане на социално и териториално сближаване чрез ефективно интеграционно териториално управление, основаващо се на разкриване и оценка на ресурсния потенциал на община Хаджидимово.

Основните проблеми и ограничения, свързани с изготвянето на задълбочен анализ на туристическия потенциал и ресурси на община Хаджидимово, са предизвикани от липсата на базова информация за туристическите ресурси и обекти на територията на общината, доставчиците на услуги и състоянието на туристическото предлагане, както и липса на данни за броя посетители с цел туризъм. Пълната липса на научно-изследователски проучвания и налична статистическа информация възпрепятства изготвянето на задълбочени анализи. Липсата на традиции в областта на туризма и факта, че никога преди това общината не е работила целенасочено за развитието на сектора, се оказаха друг сериозен ограничителен фактор, тъй като все още няма актуализирани регистри на категоризираните туристически обекти, липсва достатъчно статистическа информация, а наличната е частична и недостатъчна.

Изграждането на Геопарк Хаджидимово е тясно свързано с цялостното социално-икономическо развитие на региона. Едно от най-перспективните направления в тази посока е развитието на туризма, на неговия туристически потенциал и на свързаните с него рекреационни /възстановяващи здравето/ дейности. Затова и особено актуална е и разработването на методика за комплексна оценка на туристическия и рекреационния потенциал.

Ефективното развитие на туристическата дестинация изисква приложение на съответни подходи и методи за изследване на текущото и потенциално състояние на нейните ресурси. Оптималното им управление е призвано да подпомага устойчивото развитие на територията и повишаване конкурентоспособността на нейния продукт.

Туристическите ресурси и потенциалът за развитие на туризма в Югозападна България са предмет на много анализи и изследвания. Независимо от различията в подходите, критериите и оценките, всички проучвания препотвърждават факта за наличие на богат и разнообразен потенциал от туристически ресурси, свързани с природни дадености и забележителности, културно-исторически събития и ценности, местни традиции, обичаи, интересни елементи на бита, кулинарията, религиозни и светски обреди, празници и тържества, музеи и културни институции, стопански мощности и дейности, осигуряващи поминъка, елементи на инфраструктурата.

Оценката на потенциала за развитие на туризма в региона следва да съдейства и за постигане на единна позиция и обединяване на усилията на заинтересованите страни, за формулиране на комплексна регионална туристическа политика за развитие на устойчив туризъм, базиран на културно-историческото наследство, на местните условия и възможностите за трансгранично сътрудничество, за повишаване на конкурентоспособността на региона (града).

Оценката отразява степента на наличие на определени свойства, параметри, качества, които свързват конкретния обекта с туристическия бизнес и определят неговата релевантност и полезност за туризма. Извеждането на тези свойства, качества и параметри е в резултат на аналитичното изследване на факторите и условията за развитие на туризма в община Хаджидимово. Те са отражение на разработен фактурен и структурен модел на туристическата дейност в общината.

Оценката отразява и съществуващите проблеми и слабости, задържащи развитието на туризма в голяма част от разглеждания регион, в т.ч. съществуващата диспропорция в изграждането и концентрацията на туристическата база и ресурси; изоставане в развитието на националната и регионалната инфраструктура и използването на съвременни технологии, информационни и резервационни системи; слабо развити дейности, свързани с маркетинга и рекламата на дестинациите; достатъчна политическа координация на национално, регионално и местно ниво, между частния и държавния туристически сектор и браншовите асоциации и сдружения

Потенциалът на туристическите ресурси, селектирани от региона, според разписаните изисквания в заданието, се оценява по следните критерии:

- степен на познание на ресурса;
- степен на експозиция на ресурса;
- капацитет (потенциал, способност) за развитие (КР) на ресурса – съобразен с факторите и условията за развитие на ресурсите;
- степен на въздействие/влияние на ресурса – оценява се нивото на атрактивност/привлекателност; полезността/стойността/значението на туристическата атракция с оглед развитието на туризма.

Горните критерии следва да се съвместяват и с очакваните тенденции и динамика в поведението на туристите, а именно:

- Нарастващо търсене от страна на туристите към качеството, автентичността, привлекателността и разнообразието/асортимента
 - Разрастване на инфраструктурата и материалната база на туризма, на предлагането на специфични услуги, съобразно интересите и потребностите на населението;
 - Насочване на предпочитанията на туристите към дестинации и места, които от една страна, предлагат сигурност, безопасност, а от друга страна - към специализирани форми на туризъм като културен, еко- и селски туризъм, приключенски туризъм и др.;
 - нарастване дела на децата и младежите, особено на студентите, участващи в културно-познавателния туризъм, пътуванията за опознаване на други страни, общности и хора;

- увеличаване ролята на информационно-комуникационните системи в хотелите и туристическия бизнес във връзка с търсенето, планирането и провеждането на туристическите пътувания;

- увеличаване дела на хората от „третата възраст” в туристическите пътувания.

Основното понятие е „**туристически ресурси**”. Неговият широк съдържателен смисъл обхваща всички дадености и създадени от човека материални и други условия, които са необходими за производството на туристически услуги, стоки и продукти. В тази връзка в теорията и практиката на туризма се разграничават 6 вида туристически ресурси: природни, антропогенни, материални, трудови, финансови и капиталови.

В тесния съдържателен смисъл на понятието се включват само първите две групи – **природни и антропогенни туристически ресурси**. Това са външно обусловени елементи на природната (естествената) и социалната (антропогенната) среда, които по правило определят целта и мотивацията на туристическото потребление. Те включват както отделни обекти, така и съсредоточия от естествени или създадени от човека условия и дадености. Доста често, в конкретна територия, те се намират в комбинация и взаимодействие, но в своята цялост оказват съществено влияние върху параметрите на туристическото “производство” и потребление.

Природните и антропогенните туристически ресурси образуват сърцевината на туристическия продукт. Различните видове туристически услуги са призвани да създават необходимите условия за използване и потреблението им. За туриста те имат важно значение за формиране на мотивацията и решението за туристическо пътуване. С избора им той предопределя и транспортното средство, начина на пътуване, заведението за пребиваване, периода и продължителността на престоя и т.н. Така той се насочва и към определена фирма, стопанисваща природни и антропогенни ресурси и използваща ги за създаването на конкретен туристически продукт.

Разходи за туристически пътувания на лица на 15 и повече години през 2019 година¹⁹
(Хил. лева)

Видове разходи	Общо разходи	Разходи за лични пътувания		Разходи за професионални пътувания
		Общо	в т.ч. туристически пакети	
Общо	2 089 994	1 944 148	280 878	145 846
В страната	1 172 486	1 128 742	77 177	43 744
В чужбина	917 508	815 406	203 701	102 102

Данните на официалната статистика доказват по безспорен начин интересът на българските граждани към осъществяването на туристически пътувания , както в страната, така и в чужбина. Туризмът като важен икономически сектор е акумулатор на инвестиции,

¹⁹ Източник – Национален статистически институт

печалби и идеи. В този контекст, геопарк Хаджидимово може да бъде потенциален център за стимулиране икономическата и социална динамика на общината.

Разглежданите туристически ресурси влияят в значителна степен и играят решаваща роля за определяне на: атрактивността на туристическото място; количествените и качествени параметри на веществените елементи (материалната база на туризма); количеството и качеството на туристическия продукт; начина на функциониране и ефективността на стопанската дейност на туристическите предприятия; количеството и структурата на персонала; броя на работниците и служителите в туристическите предприятия; начина на подбор, комплектуване и използване на персонала; организацията и управлението на труда и пр.

Включването на природните и антропогенните туристически ресурси в създаването на продукта, обслужването на туристите, в неговата реализация и потребление, се осъществява чрез тяхното усвояване и използване. В тази връзка се използва терминът **“комерсиализация на ресурсите”**, който отразява преобразуването им в елементи на конкретен продукт с потребителна стойност и стойност. С намесата на различни стопански субекти те се превръщат в обект на целенасочено потребление и намират своята пазарна реализация.

Комерсиализацията на туристическите ресурси се конкретизира в цената на продукта и в онази трудно разграничима част от нея, свързана с т.н. “диференциална туристическа рента”. Последната отразява разликата в потребителната стойност и стойността на продукта, получена вследствие различни равнища на качеството на ресурсите (туристическа рента от първи вид) или отдалеченост от основни пазари на търсенето (туристическа рента от втори вид).

Природните (природо-географските) туристически ресурси са естествени условия и обективни дадености с универсално значение за обществената система и нейните подсистеми – социална, икономическа, културна и пр. Те не са предназначени само за туризма, но са жизнено важни и необходими за неговото развитие. Те “са създадени и се променят от природните процеси...” и се разграничават по различни признаци на: релефни (планини, ждрела, каньони, пещери, скални фигури, плажове и пр.), климатични (слънце греене, температури, валежи, снежна покривка, ветрове и др.), водни (океани и морета, приливи и отливи, езера, минерални води, реки, водопади, ледници, гейзери, блата), растителни (дървета и гори, цветя, билки, гъби и ягодоплодни, папрат, водорасли и пр.) и животински (пеперуди, риби и земноводни, дивеч, птици).

Антропогенните туристически ресурси са “обекти и явления, плод на човешката дейност, притежаващи туристическа атрактивност”. Те са сходни с природните и подобно на тях не са създадени специално за удовлетворяване на туристически потребности, но играят важна роля при осъществяването на различните дейности в туризма. Вечните жилища на фараоните са изградени заради вечния покой и уединение. Въпреки това днес те формират едни от най-известните културно-исторически атракции.

Антропогенните туристически ресурси също се идентифицират в различни и многобройни разновидности. Главен признак и тук е техният генезис, според който те се разделят в две групи: а) културно-исторически и делови; б) изкуствени.

Първата група включва: исторически (археологически разкопки, крепости и кули, дворци, паметници, родни места и др.); архитектурни (чешми, мостове, сгради, акведукти, и др.); религиозни (църкви, манастири, светилища, гробници, празници и др.); етнографски (обичаи, битови предмети, занаяти, фолклор, кулинария и др.); културно-познавателни (музеи, експозиции, галерии, съкровищници, университети и научни центрове, библиотеки и пр.

Втората група включва: развлекателни (увеселителни паркове, паркове на миниатюрата, научно-технически паркове, центрове за отдих, барове, дискотеки и пр.); културни (фестивали, изложби, художествени представления); спортни (състезания, стадиони, плувни басейни, гребни канали); исторически (панорами, възстановки, паметници-мемориали и др.) и делови (търговски центрове, панаири и борси, световни и регионални изложения, конгреси и др.)

Под **туристически потенциал** се разбира цялата съвкупност от природни, културно-исторически и социално-икономически предпоставки за организиране на туристически дейности на конкретна територия. Понякога като туристически потенциал се определя отношението между фактичката и пределната възможна численост на туристите, определяна от наличните туристически ресурси.

Под **рекреационен потенциал** в специализираната научна литература се разбира съвкупност от природни и културни условия, оказващи положително влияние върху човешкия организъм и посредством съчетаването на физически и психически фактори обезпечавачи възстановяване работоспособността на човека. Рекреационни ресурси се наричат елементите и различното съчетание от природни и антропогенни (културни) ландшафти, които могат да бъдат използвани за отдих, туризъм и лечение.

В този смисъл понятието „рекреационен потенциал“ има по-широко значение от понятието „рекреационен ресурс“. Затова рекреационните ресурси могат да се разглеждат като основна съставна част на рекреационния потенциал, а характеристиката на рекреационния потенциал на която и да е територия се състои от описание на всички нейни компоненти, каквито се смятат за ресурси.

Управление на устойчивото развитие на туризма е неразривно свързано със съставните елементи на неговия потенциал, които имат сложна йерархия и включват множество подсистеми с голям брой елементи.

Определянето на **съставните елементи на туристическия потенциал** на даден регион от гледна точка на икономиката и изследването на неговите свойства като система е особено необходимо, тъй като позволява:

- По-пълно да се изявят възможностите, включващи се в съвкупния туристически потенциал;
- По-точно да се определи неговата величина;
- Да се преодолее простия количествен подход, при който съвкупният туристически потенциал се разглежда като обикновен сбор от потенциали;
- Да се изследват възможностите за интеграция на потенциалите, влизащи в състава на туристическия потенциал.

Туризмът е специфичен икономически отрасъл от непроизводствената сфера, който е насочен да удовлетворява потребностите на туристите от материални и нематериални услуги, като негова основна функция е да обезпечи пълноценна и рационална почивка на хората.

Важно условие за развитието на туризма е наличието на туристически потенциал. Туристическият потенциал е съвкупност от природни и историко-културни обекти и явления, но също така и от социално-икономически и технологически предпоставки за организирането на туристическа дейност на определена територия, при което тази дейност трябва непременно да се съобразява с основните принципи на туризма.

Туристическият потенциал като абстрактно взето цяло включва следните съставни елементи от ресурси - материално-технически, кадрови, законодателни, информационни, организационни, научно-технически.

Туристическият потенциал се определя от обема на използваните ресурси, от тяхната структура и възможности за реализация. Той се характеризира от наличието на природни и климатични ресурси, брой квалифициран персонал, качеството на неговата подготовка, количеството и качеството на необходимата информация, нивото на техническата обезпеченост.

Формирането на туристическия потенциал не трябва да се разглежда като самоцел или като средство за развитие на обществото. Той е неотменна съставна част от икономическия потенциал и се създава за постигане на по-ефективно развитие на националната икономика и за обезпечаване на нейното устойчиво развитие. От тази гледна точка, туристическият потенциал би трябвало да се разглежда като източник и фактор за ръста на националното богатство и икономическата сила на страната.

Нивото на туристическия потенциал определя и нивото на развитие на системата на туризма като икономически отрасъл. Туристическите ресурси включват различни природни, културно-исторически, социално-икономически обекти и явления, които са подходящи за предоставяне на туристически услуги.

Ресурси

Кратка характеристика

Съвкупност от образуващи средата компоненти,
обезпечавачи екологическото равновесие в биосферата и нейните
Екологични ресурси подразделения

Културни и исторически ресурси	Обекти и комплекси от обекти, които дават на общество информация за неговия произход и развитие
Природни ресурси	Природни обекти и явления, използвани за пряко и непряко ползване, способстващи за създаването на материални богатства, възпроизводство на трудовите ресурси, поддържане на условия за съществуването на човека и за повишаването качеството му на живот
Естетически ресурси	Съчетаване на природни фактори, въздействащи положително на човека посредством емоциите
Антропологически ресурси	Явления, условия и фактори, необходими за съществуването на човека
Рекреационни ресурси	Част от природните и културни ресурси, които създават условия за обезпечаване отдиха като средство за поддържане и възстановяване трудоспособността и здравето на човека

Туристическите ресурси имат следните отличителни белези:

- климатически условия;
- достъпност и привлекателност;
- потенциален запас;
- степен на изученост;
- пейзажни и екологични характеристики;
- социално-демографски характеристики;
- екскурзионна значимост.

Понятието „оценка“ означава способ за установяване значимостта на какъвто и да е обект с оглед човека. Критериите за оценка са свързани със свойствата, качествата, параметрите на съответния обект на оценка (туристически ресурс) от гледна точка на

туристическия потенциал. Те са свързани със същността, целите, съдържанието на туризма като цяло – дейност насочена към познаване на средата, към отдих и възстановяване, към развлечение, към възпитание и изграждане на определени физически и психични качества, към създаване на връзки между хора и общности. От друга страна критериите отразяват и специфичните форми на туризъм – т.е. те са насочени към оценка от гледна точка на визирани конкретни форми на туризъм. За настоящето изследване са подбрани критерии общи за един широк кръг от форми на туризъм като: Природонаучен туризъм; Геоложки туризъм; Билков туризъм ; Воден туризъм; Културно–исторически туризъм; Религиозен туризъм; Етнографски туризъм; Фолклорен туризъм; Фото ловен туризъм – птици ; Фото ловен туризъм – растителни видове; Спалеологичен туризъм; Ловен туризъм; Гастрономически (кулинарен) туризъм; Винен туризъм; Селски туризъм; Естествоизпитателен туризъм; Рекреативен туризъм; Планински туризъм; Зимен туризъм; Ски туризъм; Вело туризъм; Литературен туризъм; Ученически туризъм.

На практика се използват **два вида оценки на туристическите ресурси:**

- Количествената оценка на туристическите ресурси включва: 1) показатели за обема на запасите, необходими за определяне потенциалната сила на териториалните рекреационни системи; 2) показатели за площта на разпространение на ресурсите, благоприятни за рекреационно използване; продължителност на добрия сезон, през който се използват рекреационните ресурси, определящи сезонността за използване и развитие на туризма;

- Качествената оценка включва определяне на степента на благоприятни свойства за определен вид или цикъл от рекреационни дейности.

Основният елемент на туристическия потенциал, който определя неговото ниво и ефективност на използване, е **кадровият потенциал**. Управлението на човешките ресурси е възможно и предвидимо като то включва броя на управленския персонал, неговото професионално и образователно ниво, набора от умения и способности, необходими за ефективното функциониране на туристическия комплекс.

Туристическите ресурси могат да се разделят на следните основни групи:

1. природно-географски;
2. културно-исторически;
3. социално-икономически;
4. материално-технически.

Към първата група се отнасят туристическите територии, природни паметници, водните и въздушни ресурси, флората и фауната.

Втората група ресурси включва обекти на културно-историческо наследство, музеи, исторически и архитектурни паметници и др. В групата на социално-икономическите ресурси са включени средствата и условията за извършване на туристически дейности, включително финансовите ресурси. Материалните запаси включват транспорт, инфраструктура, настаняване, храна и развлечения, търговия на дребно и др. Трудовите ресурси са необходимо и съществено условие за осъществяване на туристическите дейности и включват както персонала, работещ в туризма, така и възможността за тяхното обучение.

Туристическите ресурси са динамични и способни да придобият нови качества чрез трансформации, извършвани от организаторите на туризма, за да ги подредят и адаптират за използване в нови видове туристически дейности. Колкото по-голям е обхватът на различни туристически ресурси, толкова повече възможности има за привличане на туристи и увеличаване на продължителността на престоя им.

Структурно, туристическият потенциал на съответния регион трябва да бъде представен като съвкупност от взаимосвързани и взаимодействащи си потенциали: природен ресурс, исторически, културен, икономически и социален.

Природният ресурсен потенциал на туристическия сектор е способността на природните системи да не нанасят себе си (и следователно, хората) да дават необходимите на човека продукти или да работят за него в рамките на даден исторически тип икономика;

Историко-културният потенциал изразява възможностите за развитие на туризма, основан на исторически и културни ценности, намиращи се в региона.

Икономическият потенциал на туристическия сектор е неразделна част от икономическия потенциал на региона, който характеризира способността му да възпроизвежда туристическия продукт, т.е. наличието на потенциално подходящи сили и съоръжения, необходими за възпроизвеждането на туристическия продукт на регионално ниво (материални, природни, трудови и др.). Икономическият потенциал включва:

- ✓ Инфраструктурен потенциал - балансиран с изискванията за производство на туристически продукт, възможности за настаняване, отдих, храна, транспорт и др. за осигуряване на необходимите условия за осъществяване на туристически дейности и удовлетворяване на нуждите на служителите и почиващите;
- ✓ Финансов потенциал – той се състои от размера на средствата, които съответният регион може да предостави за осъществяване на туристическа дейност;
- ✓ Информационен потенциал – това е съвкупност от организационно-техническите и информационни възможности, които обезпечават подготовката и приемането на управленски решения и оказват влияние върху характера на туристическия продукт;

-
- ✓ Инвестиционен потенциал - съвкупните възможности на региона за инвестиране в туристическа дейност;
 - ✓ Управленчески потенциал – това са уменията и способностите на ръководството по отношение управлението на всички дейности, свързани с туризма.

Социалният потенциал на туристическия сектор е способността на региона да възпроизвежда работната сила, необходима за туристическата дейност. Това включва специална подготовка на кадри, които да са в състояние да извършват качествена туристическа дейност за постигане на заложените цели.

Туристическият потенциал на даден регион може да се разглежда като комбинация от относително автономни елементи (потенциали) с набор от присъщи свойства, които формират безкрайна верига от взаимовръзки и взаимозависимости в системата.

Йерархичността е присъща на туристическия потенциал. Независимо какво място в йерархията заема даден потенциал, планираното развитие на туризма е невъзможно без него. Системният характер на туризма се състои във фактът, че изчезването или влошаване на качеството на всеки един от неговите потенциали може да доведе до сериозна промяна в качеството на самата туристическа система.

Основната цел при оценяването потенциала на избраните ресурси в региона на Хаджидимово е: установяване на тяхната привлекателност, възможностите за включването им в туристически маршрути, особеностите и проблемите, свързани с тяхното използване и опазване.

Избрани се само тези особености на обектите, които имат отношение към туристическото използване. Подборът на параметрите за описание и анализ, се определя от вида на обекта, но някои от тях са задължителни за всички.

За културно-историческите паметници и места е необходимо да се посочат:

- наименование и вид;
- местоположение и транспортна достъпност;
- исторически период или конкретното събитие или личност, с които е свързан;
- физическо състоянието и прилежащо пространство;
- организация на посещенията (ако обектът се използва);
- наличие на обслужващ персонал;

- национален произход на туристите, посещаващи туристическите обекти (реални и потенциални);

- видове маршрути, в които се включва или може да се включи обектът;

- наличие на специален статут на охрана;

- литературни източници за обекта и т.н.

Наличието на развити туристически обекти и локализации е един от показателите с най-голяма тежест при оценка на туристическия потенциал със следните аргументи :

- дава добра представа за ресурсите с особено висок потенциал;
- свързва се пряко със наличното или възможно туристическо усвояване и цялостното устройство на по-големи пространства, а не само в територията на ресурса;
- включва не само съществуващи, но и потенциални ресурси, с помощта на които е възможно развитие на туризма в бъдеще.

Въз основа на анализа и оценките на отделни ресурси (обекти) и териториалното им разположение, може да се направят изводи и препоръки за подобряване на използването им, за формирането на комплексни или специализирани маршрути. Силно изразената субективност на предпочитанията на посетителите с различна национална принадлежност, възраст, образование, професия и др., обуславя необходимостта от диференцирано оценяване за различни групи туристи, когато това е възможно.

Анализът на природните ресурси показва, че община Хаджидимово има предимно благоприятно географското положение, мек климат и добра транспортна достъпност, което предполага успешното развитие на разнообразни форми на туризъм, но има и ограничителни фактори, които оказват негативно влияние: като температурни инверсии, недобре организирани и обозначени туристически маршрути.

Антропогенните туристически ресурси са създадени от човека и притежават качества за задоволяване на лечебни, рекреативни, познавателни, делови или развлекателни потребности, поради което привличат туристите. Община Хаджидимово разполага с разнообразни обекти на материалното културно наследство: археологически, исторически и религиозни.

На територията на общината липсват екопътеки и други тематични маршрути, което спъва развитието на туризма, независимо от съществуващите многобройни потенциални условия за това. С изграждането на Геопарка на територията на община Хаджидимово би могло да се развие вело-туризма с изграждането на обозначени маршрути, тъй като в момента не разполага с целенасочено създадени такива. Избраните критерии за оценката е

необходимо да отчитат и позицията на конкретната туристическа атракция и възможностите за практическо използване на резултатите от изследването.

Обекти, подлежащи на оценка са всички основни, определящи и влияещи на състоянието и развитието на туристическия бранш на територията на Геопарка като интегрална част от Община Хаджидимово.

Обектите на оценка са свързани, както с общата концепция за геопарковете като система, така и със специфичните цели, съдържание, функции, пространствена организация и връзки на Геопарк Хаджидимово. Те отразяват неговите познавателна, развлекателна, рекреативна функции като интегрална част от стопанската, социалната и урбанистичната структура на Общината.

В този смисъл обектите са природни дадености и забележителности, културно-исторически събития и ценности - местни традиции, обичай, интересни елементи на бита, кулинарията, религиозни и светски обреди, празници и тържества; музеи и културни обекти, стопански структури и дейности, осигуряващи поминъка; елементи на инфраструктурата, създаващи основите за изграждането, функционирането и развитието на геопарка – пътна и ВиК мрежа, електроснабдяване, урбанистична, информационна, дигитална среда.

Успешното развитие на туризма, зависи пряко от състоянието на останалите стопански и социални сектори (транспорт, селско стопанство, лека промишленост, култура, образование, околна среда и др). От гледна точка на настоящата методика е важно оценката да отразява регионалната им специфика и потенциала за социално-икономическо развитие, подобряване стандарта на живот и др. на територията на община Хаджидимово.

Основни изисквания към свойствата и качествата, определящи потенциала на ресурсите (обектите) са :

- да са привлекателни (атрактивни) за туристите: те могат да притежават ресурс, но без съблюдаването на изискването за привлекателност е практически невъзможно да бъдат отнесени към категорията туристически ресурси;
- да са безопасни: важна в случая е степента на тяхната съхраненост - колкото тя е по-висока, при равни други условия, толкова ресурсите ще са по-привлекателни (развалините от древността в не консервиран вид привличат по-слабо посетители в сравнение с тези, които са добре запазени и поддържани);
- да са с добро географско разположение: благоприятно се определя разположението им в съчетание с разнообразен ландшафт, с други природни и културно-исторически характеристики;
- да са комплексни: единични ресурси (с известни изключения и при равни други условия) по-трудно се превръщат в атрактивни за посещения в сравнение с група ресурси, а комплексното им разположение способства за привличане на туристи с различни интереси и стимулира дългосрочно развитието на територията чрез системата от туристически дейности в нея;
- да са достъпни: както транспортно, така и финансово с цел осигуряване на възможности за ползването им, независимо от тяхната уникалност или значение;
- да се отличават със своята красота и екзотичност или със своята уникалност

Към основните свойства на туристическите ресурси се отнасят още :

-
- привлекателност;
 - степен на изученост;
 - значимост (зрелищност);
 - социално-демографски характеристики;
 - потенциален запас и способ на използване.

Като специфични техни свойства се определят:

- цялостност (неделимост) и елементи при съществуването им във взаимовръзка;
- емкост (носещ капацитет) – брой туристи, които може да приеме територията, върху която се намират обектите;
- надеждност – определена от всички социални, икономически и политически условия в границите на туристическата територия;
- неповторимост – изключителност;
- познавателна ценност – свързва се с конкретни исторически факти, личности, жизнен път и творчество на известни хора;
- известност – популярност сред туристите;
- екзотичност – степен на контрастиране на обекта спрямо условията на постоянното местопребиваване на туристите, чрез която се изследва и т. нар. необичайност на туристическия обект;
- изразителност – степен на взаимодействие с обкръжаващата среда, инфраструктура и природа;
- запазеност – готовност за организирано приемане на туристи;
- безопасност - отсъствие на възможни негативни последствия от използването на ресурса от туристите и местното население.

Към по-важните характеристики на ресурсите могат да се отнесат и:

- обем на запасите – за определяне на потенциалната емкост на туристическите обекти;
- площ на обектите (курортни центрове, хотели и др.), нивото на усвояване и оптимизирано натоварване на забележителност и др.;
- площ на разпространение – определя потенциалната туристическа територия, кръга от туристи, ритмичност, продължителността на благоприятния климатичен сезон и др.;
- период на възможна експлоатация – определя сезонността на посещенията и тяхната продължителност;
- капиталоемкост и стойност на експлоатационни разход;
- възможност за многократно използване – при съблюдаване на норми и провеждане на дейности по възстановяване и благоустройство на ресурса.

Използвани критерии при оценката на туристическите ресурси (обекти), свързани с Геопарк Хаджидимово и района на община Хаджидимово са:

Привлекателност

Туристическата привлекателност допринася за привличането на туристи, развитие на туризма и интензифициране на туристическите дейности в региона, за разлика от

инвестиционна привлекателност, която определя интереса на инвеститорите. Основа на туристическата привлекателност е туристическият потенциал на съществуващите дадености на региона.

Вторият аспект, който се взема предвид при анализа на привлекателността е как тя се възприема и използва от туристите. Най-често срещаните два подхода за разбиране и изучаване на туристическата привлекателност са търсенето и предлагането.

Предлагането, като компонент на туристическата привлекателност на територията, включва всички налични туристически ресурси и дестинации, които засягат избора и привличане на потенциални посетители в региона. Те се основават на количествени оценки, налични стил, популярност и фактори на туристическото обслужване в дестинацията.

За разлика от това, търсенето се основава главно на анализ на нуждите, интересите и поведението на посетителите към туристическата зона. Конкретни показатели, които са използвани при оценката на привлекателността са автентичност /съхраненост, уникалност, красота/, естетическа стойност, развлекателната и рекреативната полезност

Степен на познание на ресурса

Познанието на туристическите ресурси е основа за развитието на туризма. То включва наличните научни знания за ресурсите, тяхното систематизиране, известност, достъпност за различните категории туристи и видове туризъм, степента на познание сред местното население, сред туристическите оператори, наличните структури и капацитет за познание (институти, музеи, краеведчески структури и пр.)

Оценка за познанието са и възможностите за увеличаване на знанията за съответния ресурс. Критерии за оценка на познанието са степента на проучване, наличие на изследвания, наличие на специалисти, наличие на целеви структури и организирани форми на дейност (клубове, кръжоци, НПО, катедри и пр).

Значение на ресурса

Този критерий е синтетичен. Той дава обобщена характеристика на ресурса като ценност за обществото и хората. В крайна сметка значението е от първостепенна важност за потенциала на ресурса.

В зависимост от степента на значение, се разграничават следните 5 типа туристически ресурси: със световно значение, с национално, с местно, с ансамблово и с допълващо значение. Възможно е ресурсът да съчетава няколко типа значимост.

При определяне на степента на значимост основно място имат определените нормативно и утвърдените световни и национални стандарти – на ЮНЕСКО, на конкретното национално законодателство.

Заедно с това при определянето на значението, експертизата може да се базира и на потенциала за проучване и експозиция на съответния туристически ресурс.

Достъпност

Съгласно този критерий се определят и посочват начините за достигане до обекта. Посочват се възможните варианти - с всички транспортни средства, само с МПС, с високо проходима техника, само пеш.

Туристическа емкост

Решенията за практическо провеждане на политиката по опазване на културно-историческите ресурси се търсят преди всичко в разработване и реализация на идеята за носещия капацитет (carrying capacity). В литературата по туризъм тя е намерила подобаващо място, а в практическите действия на различните икономически субекти е провокирана от специалния им интерес към възможностите за предотвратяването на потенциални негативни ефекти на туризма и дългосрочно поддържане жизнеспособността на туристическата дестинация. Тази идея накратко се изразява в следната теза: туристическото развитие следва да се реализира в границите на съществуващия капацитет на конкретния ресурс чрез управление на туристическите потоци и реализиране на планирани икономически ефекти. Носещият капацитет се конкретизира в: „максималния брой лица, които имат възможността да използват дадено място, без това да предизвиква неприемливи изменения на физическата среда или влошаване качеството на преживяването на посетителите.

В съвременното развитие на масовия туризъм дестинацията трябва да се справя с нарастващия брой туристически посещения или конюнктурата на туристическите пазари чрез адекватни промени в количествените, качествените и структурните характеристики на съществуващата физическа, техническа и социална инфраструктура. При решаването на тези проблеми местните общности трябва да отделят необходимото политическо внимание. Те познават най-добре цената на туристическото развитие за общността

На практика успешното решаване на проблемите, свързани с прага на носещия капацитет на културно-историческите ресурси, може да се постигне посредством правилното идентифициране на неговите основни видове, определянето и точното измерване на неговите индикатори. Така например: екологичният праг - измерва натоварването на различните екосистеми на туристическото място; физическият - поемните способности на територията; на съоръженията (паркинг пред забележителност - ограничава броя на посетителите); социалният - определя броя посетители (в музей, парк, културно-историческа забележителност), който не влошава качеството на преживяването и т.н.

Самото разграничаване и дефиниране на видовете носещи капацитети не решава автоматично практическите проблеми по регулиране на техните прагове. Изпълнението на тази задача се затруднява и от различните позиции, гледни точки и критерии на едни или други заинтересовани страни (собственици на туристически обекти, неправителствени организации, публични власти и др.). Ето защо тя следва да се решава преди всичко на ниво експерти, които на научна основа и посредством комплекс от обективни критерии и показатели да определят носещия капацитет в различните му разновидности. Формализирането му може да се осъществи в различни нормативни актове, определящи не

само максимални или минимални прагове на носещи капацитети, но и механизмите за управление на туристическите посещения.

Примерни индикатори за прага на носещия капацитет:

- Брой посетители от различен вид и по различен повод за 1 час, 1 ден, 1 седмица или реализирани от тях нощувки, и др.
- Брой лица на 1 кв. м. или хектар за различни дейности и на различни места (в музея, културния обект, парка и пр.)
- Брой посетители или легла към брой на населението; брой посетители към брой местни жители, използвали съоръжения в туристическото място и др.

Примерни критерии за определяне на максималния носещ капацитет за един културно-исторически паметник, например биха могли да бъдат:

- степен на сигурност, свързана с неговото съхранение;
- запазване качеството на околната среда в близост до паметника;
- повишаване качеството на преживяване на посетителите;
- запазване или повишаване качеството на живот на местното население;
- опазване и трайно поддържане на привлекателността/атрактивността и икономическата рентабилност на туристическата дестинация

Мрежата от елементи на носещия капацитет в туризма се състои от:

1. Екологични системи – флора, фауна, води, въздух, климат, релеф, почви.
2. Социо-културни системи - история и исторически паметници и ценности; бит, обреди, традиции, обичаи; Институти; Образователно-културни характеристики.
3. Туристическа инфраструктура - посетителски съоръжения; съоръжения за настаняване - хотели и заведения за настаняване; ресторанти, плувни басейни, СПА комплекси, спортни съоръжения и площадки, наличие на разработени туристически маршрути, наличие на готвачи, на камериерки, наличие на екскурзоводи, наличие на рецепционисти, местни туроператори
4. Клъстерни дейности и услуги в сферата на туризма; подготовка на кадри за туризма - училища, курсове и пр.; наличие на специфични туристически мощности - пътеки, велопътеки, водни паркове, места за развлечение; музеи, изложби, концерти, фестивали; туристически атракциони - лодки и водни колела;
5. Туристически информационни материали; туристически карти; градска информационна среда - табели, знаци и пр.; извънградска туристическа информационна среда - табели, знаци и описания и пр.; маркирани маршрути; туристическа реклама в Интернет; туристическа реклама в специализирани издания; участие в туристически панаири, форуми, срещи и пр.
6. Посетителска удовлетвореност, свързана с качеството на обслужване, гостоприемство, знания и умения на персонала.
7. Спомагателна инфраструктура - пътна мрежа, водоснабдяване, енергоснабдяване, транспорт/паркинги, информационна среда, дигитална среда, правна среда.

Използваемост

Усвоеност за нуждите на туризма; експозиции; наличие на туристическа инфраструктура и супер-структура; степен на кадрова осигуреност; степен на пригодност за формиране на туристически продукти; устойчивост или възможност за дългосрочно използване.

Срок (перспектива) за реализиране на потенциала

Възможност за реализиране в момента; в рамките на 1 година; в рамките на 2-3 години; в дългосрочен план

Начин на оценяване:

При оценката се ползват :

- Метода на съдържателния анализ – за определяне на обектите, критериите и показателите
 - Методите на класификацията
 - Методът на сравнителния анализ – оценката на всяко отделно качество на ресурса се прави на основата на приети стандарти и критерии.
 - Методите на количествения анализ - при определяне на капацитета, емкостта, икономическите и финансовите параметри (броя на туристите, посещаващи региона; броя на фирмите, предоставящи туристически услуги; брой хотели и подобни места за настаняване; транспортна връзка; наличието на исторически и културни обекти и други обекти, предназначени за туристи; организации за отдих и други специализирани места за настаняване и пр.;
 - Метода на експертната оценка – за оценката на степента на пригодност и полезност на даден ресурс за целите на туризма
 - За оценка на ресурсите(обектите) и техния потенциал се използва баловият метод (метод на баловите оценки), при който с присъждането на определен брой точки (балове) по подбраните характеристики , конкретни показатели за тяхното измерване и обобщени субективни мнения;

Процедурата за оценка включва следните основни етапи:

- Разграничаване на обектите, които подлежат на оценяване с техните компоненти
- Разграничаване на субектите от чиито позиции ще се извършва оценяването.
- Формулиране на критерии за оценки, които определят целите и мащабите на изследването. Избор на експерти оценители;
 - Усвояване на методиката;
 - Извършване на оценката (първи етап);
 - Обобщаване на резултатите;
 - Извършване на повторна – корективна оценка – като се изхожда от обобщените резултати.
- Анализ на резултатите

Във връзка с горното важно е да се отчитат оценките на различните участници в:

а) предлагането на туристическия продукт с включен ресурс: хотелиери, транспортъори, ресторанти, организаторите на туристически пътувания (туроператорите) и посредниците (тур-агентите); от тяхна гледна точка могат да се оценява предимно спазването или наличието на предварително установените изисквания и стандарти (напр. за обезопасяване ползването на туристическия ресурс);

б) търсенето, към което се числят туроператорите, тур-агентите и крайните потребители (туристите).

Туроператорът си доставя услугите от първичния производител (настаняване, транспорт) и оценява тяхното качество в съответствие със своите потребности и интереси, при което са налице критерии без особена връзка с тези на останалите участници в процеса на оценяване качеството на ресурса, включен в продукта.

Тур-агентът също изхожда от своите фирмени цели и интереси; за него важна е не толкова атрактивността на културната забележителност, а по-скоро наличието/липсата на организационно-технологични трудности при консултирането на клиента и продажбата на продукта.

Туристът като краен потребител оценява качеството на ресурса субективно, според собствените си очаквания и изисквания по отношение на неговите характеристики; в този смисъл са възможни разнопосочни оценки за един и същ туристически обект по едно и също време на посещението му.

Другите (външни) оценители (непотребители) на туристическия ресурс могат да имат значение, ако тяхната оценка въздейства на другите две групи. В туризма важни външни оценители са: жителите на туристическото място (пряко или косвено засегнати от развитието на продукта. туризма); неправителствените организации (природозащитни, браншови туристически и др.), организации за защита правата на потребителя, медии, законодателни органи и съдилища, политически субекти и др.

9. SWOT анализ на туризма в община Хаджидимово

Силни страни	Слаби страни
Благоприятно географско положение и отлична транспорта достъпност – близост до столицата София с магистрална връзка и преминаващ през общината европейски коридор Е79.	Недостатъчна популяризация и реклама на туристическите обекти на територията на общината
Разнообразен релеф – равнинно-котловинен и планински, благоприятен за широк набор от дейности на отдиха и туризма	Недостатъчна социализация на обектите на културно-историческото наследство.
Висока териториална концентрация на туристически атракции в общината	Слабо развита туристическа инфраструктура за селски и културен туризъм

Наличие на горски масиви с богато биоразнообразие с условия за екологичен туризъм, ловен и риболовен туризъм	Липса на достатъчно подготвени кадри за качествено обслужване в туристическия сектор
Разнообразни културно-исторически обекти	Липса на интерес в местната общност от предлагане на обекти за селски туризъм
Воля за развитие на сектора от страна на общинското ръководство	Недостатъчно възможности за външно финансиране
Добре развита спортна база с възможности за привличане на посетители по време на състезания и за нейното използване извън спортните събития	Недостатъчен ресурс за усвояване на природните и културно-исторически дадености в общината
Добре развита търговска мрежа	
Наличие на заведения за хранене с добро обслужване	
Добра градска техническа инфраструктура – улично-тротоарна мрежа, осветление, озеленяване и др.	
Възможности	Заплахи
Потенциал за развитие на специализирани видове туризъм, свързани с природните ресурси	Замърсяване на атмосферния въздух през зимния период
Стимулиране на публично-частни партньорства с местната власт, бизнеса и неправителствени организации за развитие на нови туристически продукти	Недостиг на водни ресурси в някои населени места и опасност от чести аварии.
Близост до граничен пункт ??? и възможност за развитие на общ туристически продукт с близки общини от Гърция /община Драма/	Недостатъчен инвеститорски интерес в сферата на туризма
Финансиране на проекти за развитие на туризма чрез структурните фондове на ЕС.	Липса на достатъчна инициативност и предприемачески интерес от страна на местното население
Граен интерес към алтернативни видове туризъм, за които общината разполага с ресурсен потенциал	
Предпоставки за създаване на иновативни туристически атракции и уникално позициониране на община Хаджидимово като дестинация за устойчиво туристическо развитие.	

Препоръки:

Устойчивото развитие на туризма в община Хаджидимово е свързано с полагане на целенасочени усилия от страна на общинска администрация и останалите заинтересовани страни за развитие и укрепване на качествен туристически продукт, съобразен със съвременните тенденции за развитие на туризма и потребителското търсене, за уникално позициониране и развитие на общината като туристическа дестинация.

За постигане на уникалност в контекста на устойчивото туристическо развитие се предлага създаването на бранд (търговска марка) на дестинацията Геопарк Хаджидимово. Целта е създаване на уникална идентичност с имена на продукти, дизайн, знаци, символи или комбинации от тях, въз основа на диференциация в сравнение с други конкурентни продукти. Основната задача е да се изведе обща визия и да се структурира основа за изграждане на устойчив бранд на туристическа дестинация община Хаджидимово. Изграждането на Геопарка би се превърнало в стабилна основа за създаване на общ туристически бранд и неговото популяризиране и достигане до целевите групи, както и да бъде разпознат и приет от местните общности.

Община Хаджидимово притежава изключително многообразие от туристически ресурси, но има слабо организирано туристическо предлагане. Тя заема особено място в българската национална история и притежава богато културно и историческо наследство с уникални културни факти от местно, национално и международно значение.

Тя притежава добър потенциал за създаване на продукти на алтернативен туризъм, базиран на природните забележителности, историческите и археологическите обекти, както и антропогенни туристически ресурси с висока познавателна стойност и атрактивност.

Смятаме, че би било полезно да се пристъпи към:

- прилагане на децентрализиран подход при управлението на туристическото развитие и повишаване възможностите и пълномощията на общината при използването на финансовите ресурси във връзка с него;
- прилагане на ефективни модели за развитие на устойчив туризъм чрез съхраняване и експониране на природната и социо-културна среда;
- проучване на добри практики и използването им при реализацията на основните принципи за устойчиво развитие на туризма;
- обединяване развитието на човешките ресурси, образованието и бизнеса за стимулиране ефектите от туризма;
- научнообосновано стратегическо планиране, ориентирано към териториално балансиране, социално отговорен и съхраняващ околната среда туризъм;
- активиране на усилията по консервиране и опазване на природните и антропогенни ресурси, обект на масови посещения;
- възпитание на населението и туристите в дух на туристическа култура и отговорно отношение към туризма.;
- оценяване на възможностите на туристическите ресурси за териториално-устройствени решения и въвличането им в туристическа експлоатация.

10. Потенциални геоточки в Геопарк Хаджидимово

В същностната философия на геопарковете е залегнала преди всичко идеята за съхранението на екологичната, геоложка и като цяло природна самобитност на конкретния район, от една страна, а от друга – нейното популяризиране и съответно разработване като специфична еко-туристическа дестинация. Балансирането между тези две дейности, изисква задълбочено познаване, както на средата в нейните природо-географски, био-климатични и културно-исторически особености, така и на социално-икономическите, демографските, транспортните, инфраструктурните и туристическите ѝ възможности.

Геопарк Хаджидимово има сериозен потенциал за развитие и в двете плоскости. Планираните геоточки и свързващите ги еко-пътеки ще бъдат разположени в относително равнинни места сред красивата природа в подножието на най-южната част на източните склонове на Пирин планина, част от планината Славянка, част от Гоцеделчевската котловина и долината на р. Места.

Като **потенциални геоточки** се очертават няколко обекта. Безспорен „център“ на Геопарка и своеобразна начална точка за планираните туристически маршрути е **манастирът „Св. Георги Победоносец“**, в който се намира и чудотворната икона на св. Георги, датирана от периода 1750 - 1800 г.

Манастирът „Св. Георги Победоносец“

Манастирът е разположен на малък хълм от най-югоизточните възвишения на Пирин, южно от гр. Хаджидимово. Според историческите извори, днешният манастир е наследник на старо християнско средище, което също е било посветено на Св. Георги и е съществувало още преди падането на тези земи под османска власт. В архитектурно отношение Хаджидимовският манастир представлява комплекс от съборен храм, параклис „Св. Димитър“ и жилищни и стопански сгради. Последните са разположени северно и източно от черквата, така че оградят обширно и добре поддържано дворно пространство.

Хаджидимовският манастир „Свети Георги Победоносец“ е български мъжки манастир, подчинен на Неврокопската епархия на Българската православна църква, спадащ към Гоцеделчевската духовна околия. Обявен е за паметник на културата с регионално значение. Манастирът е най-големият по долината на Места и трети в Югозападна България след Рилския и Роженския. Манастирът се намира на възвишение южно от град Хаджидимово. В миналото манастирът е бил известен и като Сингартийски или Долносингартийски. Построен е върху старо християнско светилище.

Църквата е изградена през 1864 г. В следващата 1865 г. църквата е осветена. Манастирът на два пъти е опожаряван. През 1979 г. е построен **параклисът „Свети Димитър“**, чиято вътрешна украса е изцяло дело на неврокопския художник Костадин Златков. Иконите в иконостаса са дело на неврокопския майстор Серги Георгиев. Иконостасът и владишкият трон са възстановени по автентичния образец.

Иконостасът

В храма има смятана за чудотворна икона на Свети Георги, датирана към 1750-1800 г. Откритата при разкопаването икона се пазела в олтар и не била изнасяна за поклонения. Затова постепенно била забравена и не и се е отдавала особена почит. През 1961 г. по настояване на църковното настоятелство на манастира чрез Неврокопската митрополия тя била изпратена в БАН за освидетелстване. Установено е, че същата датира от периода 1750 – 1800 г. На 6 май 1961 г. е върната в манастира и осветена от Неврокопския митрополит Пимен и изложена за поклонение.

Чудотворна икона на Свети Георги

Едно от култовите, но слабо известни места в България се намира на територията на община Хаджидимово. Това е **крепостта „Св. Димитър“**. Тракийската, късно антична и средновековна крепост "Св. Димитър" се намира на едноименния хълм, на 3км югоизточно от град Хаджидимово.

Разположена е на стръмно възвишение, доминиращо над околния терен, наричано "Св. Димитър" по името на едноименния параклис, изграден върху останките на античния обект. Регистрирани са и първоначални данни за обитаване на това място още през късната бронзова епоха (XIV-XIIIв пр.н.е.), или ранната желязна епоха (края на XII-IXв пр.н.е.). Към това време най-вероятно се отнася разкритият напречен зид на западната крепостна стена. Крепостта е преизградена най-вероятно в края на V и началото на VI в., по времето на император Анастасий (491-518г), когато във Византия се наблюдава подем в крепостното строителство или по времето на Юстиниан I (527-565г), когато се оформят основните отбранителни линии. Има форма на елипса и е разположена на 2 дка площ. Крепостните стени обграждат цялата площ като следват една затворена линия, съобразена с релефа на местността. Този начин на укрепване се прилага обикновено там, където възвишенията са стръмни, но не непреодолими за противника. Има останки от крепостни стени с височина 1-2м, руини от 3 кули и крепостна църква (понастоящем върху основите ѝ е изграден параклиса "Св. Димитър").

Фрагменти от строителна и битова керамика са от (IV-VI и XIII-XIV в). Южно от възвишението, върху една тераса са останките от две крепостни стени (протейхизма), датиращи от времето на късната античност (IV-VI в), запазени на места до 2м височина.

От север, издадена навън от крепостната стена, има правоъгълна кула с външни размери 6,25 x 2,90м. Дебелината на зида е 1,50м. На височина е запазена до 1м. На 10м южно от кулата личат основите на разрушена крепостна църква. От старата църква са запазени основите на зидовете, като при абсидата височината им достига до 0,97м. Размерите на църквата са 9,40 x 6м. Тя е разрушена на нивото на земята като изключим кулата от север. По повърхността има фрагменти от антична и средновековна керамика. Намерени са и няколко монети от края на XII и началото на XIII век.

До крепостта има асфалтов път. Местните жители са разчистили по-голямата част от терена и са построили малък параклис. Има и беседки за отдих.

Зоопаркът на Хаджидимово е възможна геоточка, която да бъде включена в рамките на Геопарка. Той е разположен на леко възвишение южно от града, в подножието на манастира „Св. Георги Победоносец“. В оградената, но без обособени клетки територия съжителстват различни видове животни - сърни, елени, кози, пауни, лебеди, зайци, пони, кенгуру. Достъпът на посетителите е безплатен. До зоопаркът се стига по частично асфалтиран път или по пътека, тръгваща от града.

Тешовската кула в с. Тешово е поредната забележителност. Според народната етимология името на селото се предполага, че идва от „Течево“, от глагола „тече“; провокиран от звука на течащата вода, преминаваща през селото. Тешонската кула се намира в община Хаджидимово, но за съжаление в момента е в доста окаяно състояние. Тя е разположена в центъра на селото. Има квадратен план със страна 7,50м и височина 13,50м. Изградена е върху скален терен от ломени, полуобработени камъни. Спйката е от бял хоросан. Основите са дебели 1,50м, а стените на надстройката 1,40м до 0,80м. Входът е на западната стена и е 2,10м от днешната улица. Оформен е от добре обработени каменни блокове. Вътре етажите са били с дървен гредоред. На южната, източната и западната фасада има бойници, а в насипа са намерени тухли от отоплителни съоръжения. Кулата е снабдявана с вода, която се е качвала до последния етаж. Има тръби и за отходни води, по-широки от останалите. От средата на XIXв кулата започва постепенно да се руши, като камъните са използвани за строежа на църквата "Свети Димитър" и съседните къщи, а през 1970 г и за сградата на селската фурна. Кулата е обявена за паметник на културата.

Особено атрактивна за съвременното поколение е **тепавицата в с. Тешово**. Тя е запазила почти изцяло автентичния си вид

Между два стръмни склона буйно тече селската река Духовица, която извира от близката гора, наречена Курията. Някога по нея са били наредени една до друга самоковите, тепавиците, валявиците, водениците и дараците - индустрията на с. Тешово.

В малкото село Тешово се намира и уникалната в много отношения **църква „Св. Димитър Мироточиви“**. Това е голяма трикорабна базилика, която е построена през 1843 година със специално разрешение на турския паша, чиято болна дъщеря е била излекувана по чудо тук. Резбованият иконостас може да се причисли към произведенията на Дебърската художествена школа. Иконите на иконостаса са едни от най-добрите произведения от епохата. Повечето са направени от банския зограф Димитър Молеров и могат да бъдат сравнени единствено с иконите в Рилския манастир. Женското отделение, където се молели и присъствали на служба жените от селото, е на втория етаж на църквата.

Друга забележителност на църквата в Тешово е часовникът на камбанарията. Той показва времето точно вече 75 г., а механизмът му е толкова сложен, че ако се развали едва ли ще може да бъде поправен отново.

В тази църква се намира и един уникален стенопис, изобразяващ сцената от потушаването на болярския бунт от цар Борис I. На стената по дължина срещу олтара е представен ослепеният владетел Владимир Расате, който решил да се върне към езическите вярвания и да се откаже от християнската вяра, приета от баща му. Изобразено е и възкачването на престола на брата на Расате и син на цар Борис I – Симеон.

Интересни са изображенията на славянските апостоли Кирил и Методий, на техните достойни ученици Горазд и Ангеларий, кръщението на Княз Борис - символ на християнизацията на България. Сред образите на светците е и картината на Мъченик Злата Магленска. На северната стена близо до входа на църквата е изобразен архангел Михаил, но особеното е, че в нозете му лежи не дракон, а ръководител

от османска армия. Образите на ангелите и архангелите излъчват спокойствие и достойнство. Техните лица и силни ръце са поразително реалистични и напомнят за миньорите и овчарите от района на Марва. Иконите и резбованият дървен олтар принадлежат към най-добрите творби на Дебърската живописна школа.

Тешово се намира в планински район, където растат най-много диви билки – в район с недокоснати диви гори, далеч от главните пътища и промишлени зони. Мястото е изключително привлекателно за планински разходки и туризъм; климатът и чистият въздух оказват много благоприятно въздействие върху белодробни заболявания и различни дихателни проблеми.

Интересна забележителност на Тешово е и фактът, че в района на селото се намират и най-богатите залежи на аметист на Балканите.

Тешово е центърът на местността Марва, която обхваща селата в южната част на Пирин. Името идва от думата "marva" – (въглищен прах), защото тук е бил център на производството на желязо в Османската империя. Комбинацията от буйни течащи води и железни залежи, са превърнали района на селото в активен производител на метални оръжия и снаряжение за турската войска. Желязото се получавало от магнетитовия пясък, създаден от ерозията на гранитните скали и депониран в речните долини.

Районът на Тешово е бил известен с производството на мляко и млечни продукти – сирене, извара, масло. В наше време в селото също се произвежда висококачествено овче и козе мляко и сирене чрез използване на дрожди.

В селото е запазена уникална хроникьорска традиция, която поддържа историческото съзнание на населението - рядко срещано в земеделските среди. Църковните книги съдържат ръчно написани бележки от местните свещеници за събития от древни времена, много легенди и исторически факти.

На 7 км южно от с. Тешово се намира село **Парил**. То се намира в подножието на планината Али-Ботуш и предлага много живописни маршрути за изкачване. На изток от селото в района на Костадово Блато са открити останки от тракийско селище.

Друго интересно за посещение селище е село **Гайтаниново**, което се намира на 4 км югоизточно от Тешово. Отстои на 17 километра югозападно от общинския център Хаджидимово и на 19 километра южно от град Гоце Делчев. Климатът е преходносредиземноморски с планинско влияние с летен минимум и зимен максимум на валежите. Средната годишна валежна сума е около 750 мм.

През землището на селото тече река Мътница. Почвите са рендзини (хумусно-карбонатни). Населението намалява поради изселвания, по-масови през 1945-1950 година за Димитровград.

През 2012 година в землището на Гайтаниново е обявена защитена местност Жингов бряст, за опазване на кристална ричия, еднодомна мания, триделна мания, славянско котенце, паяковидна пчелица, обикновен анакамптис, пурпурен салеп, тризъбест салеп и обикновен салеп, както и местообитанието им.

На около четири километра западно от селото в местността Кулата е намерен керамичен материал, който показва наличие на живот от ранния период на желязната епоха. Запазени са останки от антична крепостна стена, частично използвана и през средновековието.

Според старо предание за да избягат от турските безчинства жителите на махалите Света Марина, Трохаля, Градището и Сърбаково, се заселват на място на днешното село. С имената Гайтанине и Гайтанина селото се споменава в османски данъчни регистри от втората половина на 15 век, 1623 – 1625 година, 1635 – 1637 година и 1660 година.

През 18 и 19 век в селото се добива желязна руда (магнетитов пясък), която се изнася за претопяване в пещите на село Тешово. За обработване на рудните находища е била отделена площ от около 500 декара. Рудата се промивала в изкуствени трапове и корита от каменни плочи. От полученото желязо в железарските работилници (кузни) се изработвали подкови (плочи) и клинци, които се изнасяли по пазарите в Солунският вилает. В селото е имало около 120 кузни. Добиването на желязна руда продължило до 1870 година. Освен железаро-ковачеството в селото е било развито и дюлгерството. Дюлгери и жътвари от Гайтаниново отивали на сезонна работа във вътрешността на страната и главно в района на Драма.

В началото на осемнадесети век е била построена църквата Свети Георги, открито е и килийно училище. През 1839 година е построена църквата Свети Никола с часовник на камбанарията. През 1858 година в Гайтаниново е отворено новобългарско училище с пръв учител Георги Зимбилев.

Жителите на селото са участвали активно в борбите на българите за църковна независимост и новобългарска просвета. На 6 декември 1869 година в Гайтаниново се провежда народен събор, организиран от българските общини в Неврокопско, Драмско, Серско и Мелнишко. След тържествена служба в местната църква се прогласява категоричното отказване от Цариградската патриаршия и искането за учредяване на обединена Неврокопско-Мелнишка-Драмска-Серска българска епархия.

Според заслужилия възрожденския учител Спас Прокопов в годините 1869-1870 селото се превръща в център на българщината в Неврокопско, благодарение на местното българско училище. Гърците наричат в това време Гайтаниново свещеното свърталище на българите.

През деветнадесети век Гайтаниново е чисто българско село, числящо се към Неврокопската кааза на Серския санджак. В Етнография на вилаетите Адрианопол, Монастир и Салоника, издадена в Константинопол в 1878 година и отразяваща статистиката на мъжкото население от 1873 година, Гайтаниново (Gaitaninovo) е посочено като село със 180 домакинства и 640 жители българи.

Живописен път води до параклиса "Св. Богородица". Стръмна пътека води през стара букова гора до живописно плато (1 час пеша), след което може да се слезе до чешмата Темов чучур. Над буковата гора може да се следва пътя и да се стигне на север до върха на св. Атанас, в подножието му се намира едноименното езеро с кристално чиста вода.

На територията на община Хаджидимово се намира село **Копривлен**. На североизток землището на селото спира до коритото на река Места, на югоизток граничи със землищата на село Садово и град Хаджидимово, на югозапад със землището на бившето село гръцко помашко Лялево, а на север със селата Ново Ляски и Мусомища.

В местността Козлука са намерени съдове и други предмети на тракийската материална култура. В местността Участъка са запазени останки на крепост с доста големи размери, както и от култова сграда, позната на месното население като манастирчето „Свети Георги“. През средновековието областта минава ту в български, ту във византийски ръце. За това се съди по църковна сграда западно от селото и намирани монети от български и византийски произход, статуетки, останки от глинени съдове и други.

През последната четвърт на XIX век християнското население напуска селото и Копривлен се оформя като селище само с турско население. Към 1900 година според известната статистика на Васил Кънчов („Македония. Етнография и статистика“) населението на селото брои 340 души, всички турци.²⁰

Балканската война през 1912 г. променя етническия състав на селото – на мястото на напусналите турци идват първите заселници от Либяхово и от 18 други български селища, останали на гръцка територия. Процесът на заселване става с различна скорост през 20-те и 30-те години на XX век. Статистически сведения от периода след освобождението на Пиринския край показват, че Копривлен е сред онези селища, чиито жители непрекъснато нарастват. Когато се прави първото преброяване през 1920 г. в селото живеят общо 567 души. Следващите преброявания регистрират 892 души (1926 г.), 1207 души (1934 г.), 1671 души през 1946 г. и с не голяма разлика оттогава населението и в този момент е приблизително толкова. Според последното национално преброяване от 2011 г. населението в Копривлен е 1 453 души.

Столетия наред село Копривлен е в близост до важни пътища, които свързват от едната страна градовете по Беломорието с вътрешността на Балканския полуостров, а от друга - източна Македония с родопската област и Тракия, което през отделните години дава отражение върху облика на селото и поминъка на неговите жители.

Когато се върнем назад в историята откриваме, че най-старите жители на селото са представители на различните тракийски племена населявали тези земи. За присъствието на траки говорят намерените в местността Кузлука съдове и други предмети на материална култура.

От началото на втори век преди новата ера към земите на тракийските племена се насочват римските завоеватели. Установявали са се на полуострова с военна сила. В следващите десетки години те оказват положително въздействие върху цялостното развитие на месното тракийско население.

Несъмнено този период има пряко отражение върху съдбата на село Копривлен. От това време е пътят Ралда – Драма идващ от беломорския бряг през родопската област до Тракия и Пловдивската крепост.

Селището успешно продължава да се развива и през следващите векове, когато по тези земи идват славяни и прабългари – пети век от новата ера. Със славянското заселване на този край е свързано и най-старото наименование на селото – Копривлене, което преживява столетия почти без промени.

²⁰ Кънчовъ, Василь. Македония. Етнография и статистика. София, Българското книжовно дружество, 1900. ISBN 954430424X. с. 194.

Славянизирането на местното тракийско племе става през осми век, а от девети век селото влиза в пределите на българската държава. От това време (30-те години на девети век) при царуването на хан Пресиян в местността Участька са запазени останки на феодален замък с доста големи размери, както и от религиозно култова сграда позната на местното население като манастирчето – свети Георги.

Това е и периода, когато българското общество приема официално християнската религия. До четиринадесети век селището сменя своите владетели и преминава ту във византийски, ту в български владения. За това отново се съди по останки от материална култура — църковна сграда западно от селото, монети от български и византийски произход, статуетки, останки от глинени съдове и др. Някои от които се намират на съхранение в училището на селото, а други в Националния исторически музей в град София. През 80-те години на XIV век турските завоеватели завладяват земите от средна Места. Естествено това променя историческата съдба на населението от тези селища. Не са правдиви някои твърдения, че село Копривлен се оформя като селище след идването на турците.

Един списък от 1666 година за данъчните дялове плащани на империята от християнското население показва, че Копривлен е с двадесет и три ханета (семейства).

През последната четвърт на деветнадесети век обаче, християнското население по принуда напуска своето родно село, и Копривлен се оформя като селище само с турско население. В началото на XX век в Копривлен са живели 340 души турци, някои от които са помохамеданчени българи. За своите религиозни потребности те построили джамия, която днес вече не съществува.

Балканската война през 1912 година променя етноса на селото – на мястото на напусналите турци идват първите заселници от с. Либяхово и от 18 други селища на територията на днешна северна Гърция и егейска Македония. Процесът на заселване става с различна скорост през 20-те и 30-те години на XX век. Близостта на турско-българската граница, както и това, че Копривлен се намира на основния път, който свързва неврокопския край с Драма, разполагайки с много равнинна земя и близостта му до административния център Неврокоп кара голяма част от бежанците да предпочетат Копривлен пред останалите селища в района.

Бежанците идват в Копривлен със своя бит и култура и религиозни убеждения. В края на 20-те години на XX век официално Копривлен е селище с преобладаващо християнско население поради което се нуждае от църковен храм. За целта през 1921 г. едната стая на турското кафене се приготвя за училище а другата за молитвен дом. През 1926 г. обществеността на Копривлен иска изграждането на храм. По настояване на Ангел Недев и Денчо Ангелов се взема решение вместо храм да се построи училище чиито стоеж започва през 1928 г. Така старото турско кафене, след съответно ремонтиране и обзавеждане, се превръща в черква която се използва от местното население до 1996 г.

Водногеографски Геотоп „Водни съкровища - Водата – източник за живот за дивата природа“, който да бъде представен с трасе: речно корито на р. Места северно от гр. Хаджидимово (при мост от към с. Хвостяне) – манастир „Св. Георги“ – лозови масиви южно от града – меандър на р. Места с убежище за орнитоложки наблюдения и фото-лов на

прелетни птици. За този район на страната, река Места е не само природно-географски обект, но тя има и съществена структуроопределяща роля за социално-икономическото развитие на региона, дала е своето отражение върху неговата история, бит и култура.

Реката с нейните меандри и разливи има пряка връзка с геоложките и геофизичните процеси. Тя е в основата на формирането на релефа в разглеждания регион. Речният басейн и неговата връзка с Егейското Средиземноморие има пряко отражение върху климата на територията на общината. Река Места и нейните води са в основата на заселването на територията. С нея от хилядолетия са били свързани човешкото присъствие и стопанската активност. Условието, които поречието е създавало за различни производства – земеделие, животновъдство, производство на текстилни изделия - са привличали винаги внимание и са в основата на историческото развитие на региона. Руслото на реката е свързвало разглеждания район с територията на Егейското Средиземноморие, което е дало възможност за развитие на активна търговска дейност и общуване. Кръстопътният характер на района, както и относително високата му природна защитеност, са предпоставили наличието през изминалите столетия на голям интерес от военно-стратегическа гледна точка и по тази причина и към строителството на съоръжения с военно предназначение. Наличието на различни териториални претенции са били в основата на многобройни между национални противоречия и сблъсъци. По същество това е и причината за активните борби за национално освобождение и достигането на техния апогей в началото на XX век.

Природни забележителности, свързани с река Места, са алувиално-наносните масиви по поречието ѝ в котловинния район в северната част на общината, които в съчетание с релефа и климата създават условия за специфично и богато растително разнообразие и за хобитата на голямо многообразие от птици - балкански кеклик, сойка, кълвач, дрозд.

Геотопът е свързан и достъпен чрез републиканската пътна мрежа (Първокласен Главен път), второкласен общински път (асфалтиран) и вътрешната градска улична мрежа (асфалтирани улици до манастира „Св. Георги“) или от гр. Хаджидимово по маршрут Второкласен общински път (асфалтиран). Трасето в рамките на геотопа преминава по общински черен път, общински второстепенен път и пътека от неговата крайна точка до поречието на река Места.

Водноисторически Геотоп „Водни съкровища - Водата като част от ежедневието, поминъка и развлеченията в съвременния живот на хората“, който да бъде представен от маршрут с трасе гр. Хаджидимово (при мост от към с. Хвостяне) – градски воден парк - манастир „Св. Георги“ – хълмове южно от с. Садово – международен път за Р. Гърция – микроязовир „Садово“ (зона за отдих и източник на вода за селскостопанските насаждения).

Градският воден парк в гр. Хаджидимово е изкуствено водно тяло тип езеро и е място за отдих и развлечения на жителите на общината. Паркът е изграден през 1988 г. като е пряко свързан с урбанизационното развитие на гр. Хаджидимово и общината и е своеобразен опит за пренасяне на водата и свързаните с нея традиции по-близо до мигриращото население от селата към града. В този смисъл наред с функцията си да е територия за отдих, той осигурява и условия за поддържане на традиционната и вековна връзка на хората от региона с водата.

Геотопът е свързан и достъпен чрез републиканската пътна мрежа (Първокласен Главен път), второкласен общински път (асфалтиран) и вътрешната градска улична мрежа

(асфалтирани улици до манастира „Св. Георги“) или по главен път II 19 до микроязовир с. Садово.

Трасето в рамките на геотопа преминава от моста към с. Хвостяне в гр. Хаджидимово, по уличната мрежа на гр. Хаджидимово до градски воден парк и до манастир „Св. Георги“, от там по черен път преминаващ по общинската мера в посока Садово да микроязовир с. Садово.

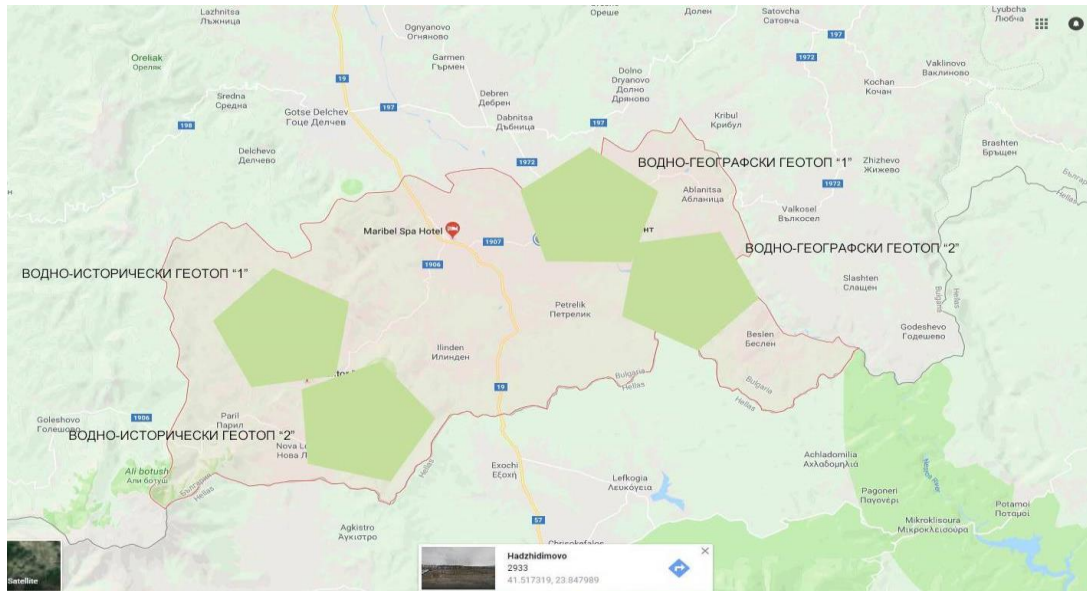

Схема на предварително разположение на Геотопове

Неогенните пукнатинните води в Тешовски плутони и изворните води в района на с. Тешово генерирани от тях. Пукнатинните води с плитка циркулация са студени води, разпространени в регионалната напуканост на скалите. С най-голяма водообилност се явяват риолитите, неокарстените мрамори, палеогенските варовици и андезити, а с малка – кристалинните силикатни скали, палеогенските конгломерати, пясъчниците, туфите и туфитите. Сравнително водоносни се явяват напуканите и разломени гнайси и мигматити на докамбийските метаморфогенни комплекси. С по-висока водообилност се характеризират и средните масиви на Рила, средните и южните масиви на Пирин и Западни Родопи, изградени от гранитни и гранитоидни интрузии (плутони), внедрени сред метаморфните комплекси. От тях се подхранват най-големите пукнатинни извори в Северен Пирин достигащи дебит -до 100 л/сек и в Южен Пирин (в землището на с. Тешово) –до 600 л/сек.

Антично селище в м. "Козлука" и м. "Бряста" край с. Копривлен

То представлява археологическа НКЦ с национално значение. Селището е разположено на стратегическо място - главен път II - 19 - Гоце Делчев - границата/ГКПП Илинден - Ексохи - Гърция. Намира се на около 15 км от граничния пункт и на 6 км от общинския център Хаджидимово. В музея в град Гоце Делчев са изложени част от откритите предмети - съдове, монети, накити и др.

Местността Градището

11. Описание на туристически ресурси - Исторически факти и събития и културно-историческото наследство на земите в района на община Хаджидимово

По силата на своето географско положение тези земи се оказват на кръстопътя между епохи и цивилизации - през древността, средните векове, епохата на Възраждането и до днес. На тези земи са се развивали древно тракийската, древногръцката и древно римската цивилизации. Тук се формира древната македонска държава. Те са свидетели на отделянето и възхода на Източно римската империя и Византия. По тези земи са се кръстосвали едни от основните пътища на великото преселение на народите, довели на Балканите кумани, авари, славяни и прабългари. В античността там по течението на Места преминава важен път до централната за Балканския полуостров артерия Виа Егнация. В 1911 г. в местността Котубаре е открита каменна гробница с бронзови, сребърни и глинени съдове, сребърни и златни накити. Тези земи са в центъра на историческото съперничество на мощната държава на българите с Византия. Те са били една от основните области на Османската империя. По силата на културното развитие, в късния византийски период тук се откриват и първите следи от европейското възраждане, което поставя основите на облика на съвременната европейска цивилизация.

В духовно и религиозно отношение по тези земи са битували езическите вярвания, древногръцкия политеизъм и свързаната с него митология, монотеизма на прабългарите, ранното християнство, чиято люлка става Константинопол, различните форми на християнска ерес. Тук се заражда православието. Тук си дават среща християнството и исляма. Тук преминават и оставят следа кръстоносните походи. По тези места се зараждат и много от основните форми на християнската църковно-религиозна организация, в рамките на която се развиват християнската теология и църковно-религиозна литература и изобразително изкуство.

Без преувеличение може да се каже, че тук се намира едно от средищата на съвременната цивилизация, свързана с противопоставяне и жестоки борби, с войни и нашествия, с възходи и падения на народи и империи.

От тези позиции да се опише историята и културата на региона е изключително сложна задача, изискваща многоплановост и многопластовост.

В рамките на целите на проекта е възприет подход насочен към описание на основни исторически събития и културни елементи, свързани с няколко основни исторически епохи, дали основния облик на историята, културата, бита и традициите на народите от региона и рефлектирали най – силно и значимо върху настоящето.

Това са: епохата на неолита, древно-тракийската цивилизация, епохата на древногръцката цивилизация, древноримската епоха и византийския период, изграждането на българската държава, славяно - българската история, османския период, възстановяването на християнската държавност и борбите, свързани с нея.

Подходът включва описание на основни исторически събития и личности, описание на характерни традиции и елементи на бита през съответните периоди; описание на вярвания, митове, предания и легенди; описание на по-значими открити артефакти и културно – исторически паметници .

Подходът при изследването е насочен към разкриване и експозиция на онези елементи, които дават познание за историческите събития както от световно така и от местно значение така , че да създават интерес и да отговарят на интересите на съвременните хора.

Основно внимание е отделено на разкриването на връзката на историята и културата с природните дадености на региона – климата, релефа, водите. Именно богатството на тези дадености и условията за обитаване, които те са давали са в основата на интересите и динамичните исторически събития по тези земи. Природните богатства, плодородните земи, изобилните водни ресурси, огромните пасища, умереният климат със силно средиземноморско влияние създават прекрасни условия за земеделие и животновъдство, богатите природни изкопаеми дават възможност за развитие на металургия, металообработка, керамика. Горите създават условия за лов , дърводобив, дървообработка и развитие на строителните технологии. Природните дарове и възможностите за растениевъдство и животновъдство са в основата на развитието на една изключителна кулинарна култура и разнообразие.

Подходът при изследването е насочен към разкриване и експозиция на онези елементи, които дават познание за историческите събития, както от световно така и от местно значение с оглед поставената в настоящото задание цел – а именно да се стимулира развитието на туризма в Геопарк Хаджидимово, да се предизвиква вниманието, както на местната общественост така и на бъдещите посетители.

Следва да се отбележи, че описаните исторически събития, факти, личности и доказателства нямат претенцията да представят една изчерпателна и последователна картина на историята на региона. Представени са само онези от тях, които са счетени за по-важни и значими от гледна точка на целите на изследването – да се разкрие свързаността на Геопарка с историята на територията , на която той се намира., както и да се създаде насоченост за бъдещи проучвания и представяне на историческите процеси тук в рамките на функционалността на самия Геопарк.

Изложението няма и претенции за авторско научно изследване на историческия процес. То представя в популярна форма отделни исторически фрагменти така както те са описани в мемоари, публични бази от данни, учебници по история. В настоящата разработка са ползвани описания и от отделни научни статии и монографии. В този смисъл то има по-скоро

характер на сборник от материали. В този си вид изложеното може да бъде използвано за представяне на историята на територията пред посетители на Геопарка, както и за основа за по-задълбочени и метеорологически издържани проучвания и анализа.

Следва да се подчертае, че всяко допълване, тълкуване и даже отрицание и оборване на съдържащата се информация би било от полза за целите, които се преследват в рамките на концепцията на Геопарка а именно да се предизвика интерес и да се инициират дискусии и нови проучвания.

11.1 Праистория. Неолит. Трако-елинистична епоха (след IV в. пр. Хр.)

Районът на днешния град Хаджидимово е обитаван от дълбока древност. Наличните данни свидетелстват за най-ранно човешко присъствие още от времето преди Троянската война (XII в. пр. Хр.). В резултат на археологически разкопки в местността „Св. Димитър“ (на около 3 км югоизточно от Хаджидимово) са разкрити културни пластове от късно бронзовата епоха (XIV-XIII в. пр. Хр.) и ранно желязната епоха (края на XII-IX в. пр. Хр.).

Природните условия в региона, особено климатът, релефът, богатите водни ресурси, пищните гори и растителност, плодородните почви са направили територията на региона изключително привлекателно и удобно място за живот на древните. Равнинните места между южен Пирин, поречието на Места и западните склонове на Родопите предлагат най-много предимства за изграждане на населено място: земя за отглеждане на реколта и животни, богата на източници на питейна вода, близост до богати на ресурси от всякакъв вид планини, реки, блата. Ето защо по тези земи са се изградили цяла поредица от неолитни селища като: Ситагри. В съседните долини на изток - древните селища Сикия, Каламбак-Тепе, Доксат-Тепе и Кефалари, Полистило и Дикили Таш на югоизток.

Значителни са следите от трако-елинистичната епоха (след IV в. пр. Хр.). В границите на територията са открити останки от градища (вероятно укрепени селища). На площ от 2-3 дка се срещат камъни от разрушени зидове и късове от строителна и битова керамика, датирана към IV в. пр. Хр. В близост до тази местност се издига подобно възвишение, на което се пръснати сравнително по-оскъдни културни останки.

Фрагмент от култова лампа - Находка датирана от каменно–медната епоха IV хилядолетие пр. Хр. от землището на с. Илинден

Глинена амфора за вино с две вертикални дръжки, Тракийска култура III в. пр-Хр - от землището на с. Копривлен

Глинена култова масичка с три крачета, Тракийска култура
Открита в тракийски обредни ями в древното селище край с. Копривлен,
местността „Козлука” – VI в. пр. Хр.

Тракийска култова теракота с глава на овен, гр. Неврокоп,
Тракийска култура, Открити случайно през 70-те години на миналия век при строежа на
старата поликлиника в гр. Неврокоп. Късножелязна епоха.

Зооморфните фигурки, които понякога трудно се различават от зооморфните вази, обикновено са грубо моделирани: те носят само няколко анатомични детайли (рога, уши, муцуна, очи, опашка) и рядко декорация. Те често изобразяват четириноги (едър рогат добитък, мечка, коза, овца), които не винаги може точно да се идентифицират.

Железен тракийски меч /ромфея/, Землището на с. Плетена, IVв. пр.Хр.

Има сведения, че от тези места произхождат монети от Александър Македонски (356-323 г.). Вероятно с градището или някое близко селище е бил свързан античен некропол от IV-III век в м. „Халките“ (на 1,5 км западно от града), от който през 1936 г. е разкрита гробница с каменни плочи и погребален инвентар (два сребърни съда, златен нагръдник, тетрадрахма от Филип II Македонски (359-336) и др.).

Древноримски монети, открити в района на Никополис ад Нестум

Друг античен некропол е разкрит през 1911 г. в м. „Кутубара“ край тогавашното село Горна Сингертия (Горняне). Към него е принадлежала двойна гробница, също изградена с каменни плочи, в която били намерени бронзови, сребърни и глинени съдове, сребърни и златни накити и един меч. Вероятно в разкритата гробница е бил погребан тракийски воин. По сведения на местни жители целият инвентар бил взет от турското правителство (до 1912 г. тези земи влизат в границите на Османската империя).

За отбелязване, е че много образци от тези артефакти, намерени на територията на общината се намират в различни музеи на национално, областно и регионално равнище. Те,

обаче, биха могли да бъдат представени в рамките на временни експозиции, свързани с историята на територията на Геопарка и на община Хаджидимово, както и при наличието на местен краеведчески музей.

През периода Неолит 2 (продължил почти 1500 години, между около 4800 и 3300 г. пр. Хр.) местните жители са използвали широк набор от съдове, повечето от които са направени от глина, но някои от тях също от камък - очевидно е имало и такива, които са нетрайни (дърво, кожа, кошничарство) и които не са запазени. С тях хората са обслужвали по-голямата част от основните нужди на ежедневието си: съхраняване на течна или твърда храна за различни срокове от време, приготвяне на храна с или без огън, самостоятелно или групово хранене и др. Те изпълняват и по-малко светски функции, като филтриране на различни вещества, осветление или почистване на въздуха чрез изгаряне на ароматни вещества. В допълнение към теракотните съдове е имало и съдове от неизпечена глина, които са се ползвали еднократно при определени случаи - например за съхранение на храна в къщите.

В пластове от епохата на неолита са открити лъжици от теракота (както и такива от кости, черупки и от дърво). Предметите са с различни форми и размери (от лъжицата до черпака или дренажната тръба), те са били използвани за прехвърляне на течности или брашно, за смесване на препарати, за консумация на храна. Дръжката им често завършва с човешка глава и може да бъде объркана с човешка фигура.

В пластове от същия период са открити сферични или лещовидни предмети с два заострени края. Следите от огън и триене, които те носят, често налагат да се изостави традиционното наименование на „прашките с прашка“ и да се предположи, че те изпълняват напълно различна функция, все още неопределена.

Във всички пластове на неолита се срещат перфорирани фрагменти и особено вретеновидни изделия. Те изглеждат са били свързани с преденето на вълна. Често те са украсена с прости прорези по обиколката или с реални геометрични мотиви, най-сложните от които могат да бъдат възприети като първоначални на писменост. Намират се и различни видове части за тъкачен стан - особено в пласта свързан с Късния Неолит II. Те носят характерни следи от износване и често образуват групи. Сред инструментите, в широкия смисъл на думата, може да се открият и щампи (печати), предмети богато украсени с разрези, снабдени със захващаща дръжка. Те би могло да са се използвали за поставяне на рисунки върху кожата (татуировки) или върху кулинарни изделия (хляб, палачинки); малко вероятно е те да са били използвани за украса на керамика, тъй като техните разрези не изглеждат достатъчно дълбоки за такава употреба.

При повечето неолитни и халколитни обекти се откриват десетки макети на зооморфни фигурки и антропоморфни фигурки, всички направени от теракота. Те представят елементи на мебели (табуретки, седалки, маси), неподвижни устройства (камини, фурни) или дори къщи. Понякога върху тях е нанесен декор. Към тази група могат да бъдат отнесени и образци на миниатюрни вази.

Антропоморфните фигурки, които лесно могат да бъдат объркани с дръжките на лъжици, понякога се свързват с моделите. Някои са по-скоро схематични, ръцете им се свеждат до пънове и не носят никаква украса; някои са асексуални. Други, по-скоро

натуралистични, представляват предимно женски фигури с щедри форми, стоящи или седящи, особено мъже. Те често са украсени с разрези и рисувани мотиви, които могат да представляват дрехи, орнаменти, татуировки, бои за тяло или маски.

Зооморфните и антропоморфните фигури са свързани с вярванията на хората по тези места и със страховете им пред силите на природата и пред божествата.

За отбелязване, е че много образци от тези артефакти, намерени на територията на общината се намират в различни музеи на национално, областно и регионално равнище. Те, обаче, биха могли да бъдат представени в рамките на временни експозиции свързани с историята на територията на Геопарка и на община Хаджидимово, както и при наличието на местен краеведчески музей.

Храната или се е консумирала сурова, със или без предварително приготвяне (раздробяване, месене, смесване с други съставки, ферментация), или лед трансформиране чрез действието на огъня. В този случай съдовете са се поставяли директно във фурната, или на гладка повърхност на предварително нагрятото огнище (напр. хляб, палачинки) или са се поставяли върху жаравата с шиш (печене на грил) или чрез керамичен съд (варени или приготвени ястия).

Производството на съдове за готвене вече е било добре развито през неолита. а свидетелствата показват, че гърнчарите са избирали материалите и формите, подходящи за тази цел.

През периода Неолит 2 (продължил почти 1500 години, между около 4800 и 3300 г. пр. Хр. и обхващащ целия интервал от време между края на късния неолит I и началото на ранната бронзова епоха I). местните жители са използвали широк кръг съдове, повечето от които са направени от глина, но някои от тях също и от камък - очевидно е имало и такива, които са нетрайни (дърво, кожа, кошничарство) и които не са запазени. С тях те са обслужвали по-голямата част от основните нужди на ежедневието си: съхраняване на течна или твърда храна за различни срокове от време, приготвяне на храна с или без огън, самостоятелно или групово хранене и др. Те изпълняват и по-малко светски функции, като филтриране на различни вещества, осветление или почистване на въздуха чрез изгаряне на ароматни вещества. В допълнение към теракотените съдове е имало и съдове от неизпечена глина, които са се ползвали еднократно при определени случаи - например за съхранение на храна в къщите.

11.2 Периодът на македонската държава

Краят на VI и началото на V век пр. Хр. се характеризира с по-нататъшно развитие на социално-икономическите отношения. Това се потвърждава и от археологическите паметници, на т. нар. требенишка култура, които свидетелстват за силната социална диференциация в македонската общност между бедни и богати и оформяне на силна власт на аристокрацията и търговския елит.

По-нататъшното развитие е налагало обединението на македонските племена. Целият V век се характеризира с интензивна борба за такова обединение. При решаването на този проблем племената от Долна Македония, които са се стремели да обединят страната, е

трябвало да вземат предвид не само положението в самото македонско общество, но и важни събития, които са се случили в гръцкия свят.

Едно от най-важните събития в живота на гръцките държави от първата половина на V век до н.е. са гръцко-персийските войни, наложени им от агресивната персийска държава на Дарий Хисап. Персийските царе са се стремили да придобият нови земи, да завладеят роби, да извършват нови грабежи. Тази агресивна политика пряко засяга интересите на гръцките градове в Мала Азия и в самата Гърция. По един или друг начин във войната са въвлечени не само всички гръцки държави, но и други области, граничещи с тях на Балканите.

През втората половина на V век до н.е. социално-икономическата и обществено-политическата система на македонските племена продължават да се развиват. По това време развитието на селскостопанската и скотовъдската икономика е съпроводено с растеж на паричната икономика, разширяване на стоковото производство, появата на нови градове. Последните са не само центрове на административното управление, но и центрове на търговията и занаятите. По-широкият размер на търговските отношения на Македония през втората половина на V в. до н.е. в сравнение с първата половина на V век се доказва от търговските отношения на македонците с Одриската държава, градовете на Халкида, Тесалия и особено с Атина. През втората половина на Пелопонеската война Атина получава корабен дървен материал от Македония.

Нестабилността на държавната организация на Долна Македония се изразявала в активното желание на македонските племена да се децентрализират. Планинските македонски племена, формално подчинени на Долна Македония, всъщност не само са се считали за независими, но по всякакъв възможен начин са се опитвали със свои и чужди сили да унищожат възникващото единство на долните македонски племена. Начело на редица македонски провинции все още оставали независими и полу-зависими царе; например Орестидата по време на Пелопонеската война е имал свой цар Антиох; кралят на Линкестианците е Арибей, или Арабей.

През първата половина на IV век пр.н.е. Македония в продължение на няколко десетилетия страдала от вътрешни вълнения и от нашествия. Местните кланове, ръководени от Линкестиди, се стремели да се освободят от управлението на наложените им царе.

Качествените промени, настъпили в македонското общество в средата на IV век пр.н.е., са свързани преди всичко с по-нататъшното развитие на производителните сили. Появата на метал сред македонските племена довело до промени в основните отрасли на икономиката: селско стопанство, скотовъдство и занаятите, развитието на парите, обмена и търговията, както и градския живот.

Границите на Македония се променяли често и едва в средата на IV век. е създадена определена територия, в рамките на която се е развила държавата.

В района на днешната община Хаджидимово са открити материални реликви – предимно монети – от периода, когато тази територия се е числяла към царството на древна Македония.

**Трако-македонско монетосечене - тип "Тасос", Открит:
Района на Никополис ад Нестум, Края на Vв. - нач. на IVв. пр.Хр.**

Автономна монета на Македония – II в. пр.Хр., Открит: Района на Никополис ад Нестум

Краят на VI и началото на V век. се характеризира с по-нататъшно развитие на социално-икономическите отношения. Това се потвърждава и от археологическите паметници, на т. нар. требенишка култура свидетелстват за силната социална диференциация в македонската общност между бедни и богати и оформяне на силна власт на аристокрацията и търговския елит.

По-нататъшното развитие е налагало обединението на македонските племена. Целият V век се характеризира с интензивна борба за такова обединение. При решаването на този проблем племената от Долна Македония, които са се стремели да се обединят в единна държавно-политическа структура, е трябвало да вземат предвид не само положението в самото общество, но и важни събития, които са се случили по същото време в целия гръцкия свят.

Едно от най-важните събития в живота на гръцките държави от първата половина на V век до н.е. са гръцко-персийските войни, наложени им от агресивната персийска държава на Дарий Хисап. Персийските царе, са се стремили да придобият нови земи, да завладеят роби, да извършват нови грабежи. Тази агресивна политика пряко засяга интересите на гръцките градове в Мала Азия и в самата Гърция. По един или друг начин във войната са въвлечени не само всички гръцки държави, но и други области, граничещи с тях на Балканите. В началото на войната между гърците и персите позициите на противоположните страни и техните съюзници в т.ч. и на македонските структури са били ясно определени.

Въпросът за това какво е било отношението на племената от Македония към гръцко-персийските войни не е еднозначно изяснен. Според историкът Гейер, македонските царе Аминта I и неговият син Александър са водили проелинска политика, воювали са срещу персите и защитавали гръцките интереси. Според историкът Гейер по време на гръцко-персийските войни Македония, в резултат на насието, е станала васална област на персийските царе.

Според Момильяно поведението на македонските царе е било двупосочно, и те са се стремели да се покажат верни на персите - дори триумфът на гърците от Саламин не е могъл да промени тази лоялност. Той смята, че по-късно македонската пропаганда създава легендата за антиперсийското поведение - след победата при Платея, когато македонците са взимали за затворници бягащите перси, грабели и ги и ги продавали в робство. Италианският учен Парибени счита, че това отношение към персите не е резултат на антиперсийската политика, а е проявление на варварските обичаи.

Докато гръцките държави давали цялата си сила за борба с чуждестранните нашественици, Александър "под прикритието" покорил тракийските земи, където имало металоносни находища и започнал да сече собствена царска монета. Той завладял Крестония и Бизалия, започнал да развива сребърни рудници, които му носели огромен доход в сребро. Така гръко-персийските войне станали причина за укрепването на македонската държава.

Ксеркс е предоставил на Александър цялата земя между Олимп и Хемус. Според Тукидид Линтестите, елимиотите и други племена имат свои собствени царе, но са зависими от Македония.

Според Авел Александър I е покорил планинските македонски региони като е използвал персийските сили по време на кампанията на Ксеркс. Счита се обаче, че това не е станало за кратък период от време. Подчинените области много пъти отпадат от македонско подчинение и до Филип II те не могат да се считат за напълно покорени. В епохата на гръко-персийските войни, Александър наистина успява за известно време да прекъсне независимостта на племената на Горна Македония с помощта на персите: свързва, обгражда и елиминира и ги превръща в свои подчинени. Увеличава се властта над Bottia, Myhdonia, Edonia, Ematia, Eordea. Започва безмилостна борба с беззащитните жители на равнините. Тази борба в повечето случаи завършва с унищожаването на основната част от победеното население.

Външният израз на тази политика е, че оттогава имената на племената изчезват от монетите. Александър ги замества с името си, но видът на монетите остава. Монетите започват да се издават от името на македонския крал. Всички бивши монети с имената на лидерите на Едония, бисалтите, Доким, Евергета и др. в ерата на гръко-персийските войни изчезват. По-късно откриваме същите монети, но с името на Александър.

Нумизматичните данни от ерата на Александър сочат сериозно развитие на земеделието и скотовъдството. Почти всички монети от това време имат изображение на коза, кон или два бика. Развитието на монето-сеченето и неговото концентриране в ръцете на Александър, активното разработване на сребърни мини, безспорно говорят за нарастване на паричната икономика и търговията сред македонците. Фактът, че Александър унищожил монетите на другите племена и пуснал своите в обращение, несъмнено показва, че между племената са били установени по-оживени търговски отношения, отколкото преди, когато всяко племе имало свои монети. Отношенията на Александър с Тракия, Персия и Гърция, които са установени в епохата на гръко-персийските войни и след тях, също говорят за македонските търговски отношения с тези страни.

Възходът на производствата и промените във връзка с това на отношения между племената на Долна Македония обективно водят до по-нататъшно разпадане на племенния

живот; защото кланово-племенната система била абсолютно несъвместима с паричната икономика. Старата кланова система, която не знаела нито парите, нито печелене на пари, нито паричните отношения, разбира важността и силата на парите, които проникват в първобитния начин на живот на селските общности, основани на селско стопанство за препитание и го трансформират фундаментално към печалба и пазарни отношения.

През годините този регион е преживял повратностите на времето и историята; бил е част от една или друга велики империи, поемал е новостите и се е сблъсквал с редица трудности.

Укрепването на властта на македонския крал става опасно за гърците и заплашва да отслаби влиянието им на север. От създаването на Атинския морски съюз, атиняните успешно се борят за превземането на тракийското крайбрежие. Те решават да отслабят позицията на Македония, като накрая изгонят персите от бреговете на Тракия.

В Ейон, устието на Струма, се охранявало от персийският комендант Бохес. През 476 г. Цимон обсажда тази крепост. Той разрушил съседните села и тракийските укрепления и изолирал крепостта Ейон. Цимон предложил на Бохес да се откаже от крепостта и да отиде в Азия, но получил отказ. Когато храната свършила, персийците запалили голям огън, убила жените, деца, наложници и роби и ги хвърлили в огъня. Цялото злато и сребро било потопено в река Струма, а след това и самият комендант се хвърлил в огъня. След като това се случило атиняните обсадили Цимон с почести, тъй като тази област била считана за ключ към богатството на Пангейската област, където имало много злато, сребро, зърно, коне, гори. Търгувайки със сол и с тракийските племена атиняните се интересували да укрепят влиянието си в тази област. Затова те разпространявали различните легенди, които трябвало да докажат, че атиняните са имали стари права върху тези места. Когато се опитвали да установят колонии тук, те постоянно срещали съпротива от траките, които ги възпрепятствали да се заселят на тракийското крайбрежие. Гърците през Тасос отдавна научили за природните ресурси на Тракийското крайбрежие и за установени там търговски места. Херодот съобщава, че в началото на V век те са получили 80 таланта доходи от златните рудници в Скаптесил (източно от Пангея). След гръко-персийските войни тези мини са под юрисдикцията на Атинския морски съюз. След известно време, след конфликта между Атина и Фасос заради крайбрежните пазари на Фасос, атиняните се опитват да премахнат изцяло фасоистите от експлоатацията на местните мини. През 465 г. фасоистите отказват да се подчинят на атиняните. Вероятно те разчитали на помощта на траките и на македонския цар. Но Цимон през 463 г. принуждава Фасос да плаща на атиняните данък и да изостави тракийските владения. Атиняните изпращат своите колонисти на тези земи, за да засилят влиянието си на север.

След като разширява властта си до Стримон (Струма), Александър вече не могъл да се примири с установяването на властта на атиняните в тази област. Атина, като най-голямата морска сила в Източното Средиземноморие, чрез установяване на власт в Тракия, могла да държи Македония в постоянна икономическа и политическа зависимост. От друга страна, Атина, за която тракийското крайбрежие било необходимо за развитието на търговията, нямала интерес от укрепването на Македония. Естествено, тези противоречия са причина за нови конфликти. Александър предприел редица мерки, за да защити страната си. Столицата

на Македония е преместена от Игус в Пела, южно от Глиакон. Като непревземаема крепост, разположена в близост до гръцките колонии, тя насърчава развитието на търговските отношения. Македонските гранични райони били защитени от гръцките градове на тракийското крайбрежие; атиняните били затруднени в намерението си да се заселят в поречието на Стримон.

Използвайки различни благоприятни промени във външната международна конюнктура, Александър се опитал да реши два проблема: първо, да обедини и укрепи македонските земи в едно македонско царство, и второ, да защити Македония от претенциите на войнствените и опасни съседи. Александър не можал да изпълни нито една от тези си задачи, въпреки че били направени опити за тяхното решаване.

Въз основа на доста неясно доказателство на Анаксимен на Александър се приписва значителната реформа в армията, която довела до редица не само големи военни промени но и до важни политически последици.

Анаксимен пише „Тогава, след като научи най-прочутите мъже да служат в кавалерията, той ги нарече хетери; масата на пехотата, разделена на стотници, десетници и други единици - педестери ("пехотни другари"). Той направи така че и кавалерията, и пехотата, под царското управление както били съратнизци така и постоянно се ревнували и съревнували”.

Първо, не е ясно за кой Александър се говори във фрагментите на Анаксимен. Момилиано решава този въпрос много просто. По метода на изключване той твърди, че на никой друг Александър, с изключение на Александър I, тази военна реформа не може да бъде приписана. От негова гледна точка, тази реформа, която ограничава властта на аристокрацията, представлява определен етап в развитието на македонската държава. Разбира се, методът на изключване може да доведе до логичния извод, че Александър III, който е получил от баща си Филип готова военна организация, която всъщност остава непроменена, не може да бъде автор на тази военна реформа. Няма причина да се смята за автор на такава важна и сложна реформа и Александър II, който царува само около една година.

Ще бъде погрешно обаче да се направи извод, че тази реформа е направена само от Александър I. Създаването на редовна пехота, както се вижда от всички налични източници, не е било направено дори и в рамките на властта на Архелай, който е направил само някои нововъведения в кавалерията. Създаването на селската пехота е свързано с големи промени в социално-икономическия живот на македонците, които започват през IV век. През първата половина на V в. предпоставките за възникване на редовната армия все още не са били узрели. Има категорично свидетелство от Диодор, че Филип II е инициатор на военната реформа, което е безспорно, тъй като съответства на други исторически доказателства от живота на Македония през IV век.

По-задълбочена е информацията на древните автори за желанието на македонския крал Александър I да установи близки отношения с гръцкия свят. Александър I насърчава въвеждането на гръцката култура в македонския живот. Лидерите на Македония са убедени, че тази култура ще бъде пряко свързана с жизненоважните интереси на тяхното царство. Без да овладеят гръцката култура, македонците не биха могли да играят решаваща роля в

областите, повлияни от тази култура. Благодарение на нея македонското царство до известна степен би могло да укрепи властта си над илирийските и тракийските райони. Александър смятал за много важно за себе си, че името му е прославно и почитано от гърците. За тази цел той се стремил да участва в националните гръцки фестивали. Вярно е, че когато той отивал на олимпийските състезания в Олимп, гърците поискали отстраняването му, като се позовали на факта, че той е варвар. Въпреки това, Александър не се успокоил, докато не доказал с родословието си, че е бил потомък на Херкулес от Аргос.

Александър успял да разшири територията си и да засили властта си над подчинените му племена. Обаче, въпреки че Александър включил до известна степен и племената на Горна Македония, тази зависимост оставала до голяма степен номинална: орестите и елимиоттите имали свои собствени царе и се управлявали самостоятелно. Александър не е имал постоянна военна власт, която да може да държи под властта на краля на Долна Македония всички македонски племена. Наличието на известна военна безпомощност на Долна Македония, не позволявало на Александър да укрепи страната без външна подкрепа.

През първата половина на V в. Македонските племена преживяват дълбока социална стратификация, засилване на властта на краля и обширни икономически взаимоотношения. Но македонските племена все още не са достигнали нивото на развитие, необходимо за възникването на класово общество. Затова нямаме исторически, епиграфски, нумизматични и археологически паметници, потвърждаващи съществуването на македонската държава през първата половина на V век. По-правилно би било да се предположи, че по това време македонските племена от Долна Македония преживяват преходни форми от примитивната комунална система до класовото общество.

11.3 Социално-икономически промени в Македония в края на V век. пр.н.е.

През втория период на Пелопонеската война балансът на силите на воюващите страни се променя. Сицилианската катастрофа, декелианската блокада на Атина, срывът на икономиката ѝ поради бягството на 20 хиляди атински роби и преминаването им към врага поставят атинската държава в изключително трудна ситуация. Спарта с помощта на Персия се опитва да смаже атинския морски съюз и да постави врага си на колене. Театърът на военните действия на този последен етап от войната бил относително далеч от македонските граници и по-малко от преди засегнал интересите на Македония. Това обстоятелство позволило на македонските лидери да обърнат повече внимание на вътрешното положение на страната, да укрепят нейните стопански и държавнически основи.

Ако за първия период на войната историческите източници описват подробно външните отношения на македонското царство с гръцкия свят, то през втория период на тази война те показват подробно не само връзката на Македония с гръцките държави, но и разкриват вътрешните промени, настъпили в страната. За Македония това време се характеризира с укрепване на градския живот, развитие на търговията и военното дело.

Още в самото начало на своята дейност Архелай (413-399) започва благоразумно да прилага политика, насочена към осигуряване на сигурността на страната и установяване на вътрешен ред в нея. За да осигури страната от вражески атаки от планинските и морските

страни, Архелай предприел редица мерки за изграждане на градове, чиито стени могат да служат като защита от вражески нашествия.

Тукидид оценява Архелай, наравно с най-видните владетели и вярва, че е направил повече за страната си от всички предишни царе. Архелай построява повечето от съществуващите укрепления в страната, полага директни пътища, свързващи отдалечени части на страната, подобрява държавната войска, осигурявайки ѝ хора, тежко оръжие и всичко останало, което е било необходимо за военни нужди.

Тукидид представя Архелай като изтъкнат реформатор, по чиито стъпки несъмнено тръгва Филип II. Но от Тукидид е невъзможно да се заключи, дали Архелай е успял да създаде редовна пехота, което е важен фактор срещу нарастващата власт на аристокрацията. Според Гайер, съмненията на Анаксимен са неточни и реформата на войските при Архелай е свързана със създаването на тежко въоръжена пехота. Той смята, че реформата е имала определено политическо значение: тя е била демократична. Според тази реформа селячеството се изравнява в права с дворянството, а политическите права на дворянството се прехвърлят на „събирането на войската“ Тукидид, говорейки за военните реформи на Архелай, обръща внимание на усъвършенстването на кавалерията, военното въоръжение и някои други нововъведения, които обаче все още не са били от основно значение за създаването на пехотата. Другите мерки, предприети в Македония в епохата на Архелай, не предизвикват съмнения. Известно е, че македонците са живели преди ерата на Архелай в малки и относително слабо развити градове. По време на управлението на Пердика македонците са били наясно с опасното положение на своята страна, слабо укрепена и почти без излаз на море. По време на нападенията македонците бяха принудени да изоставят собствеността си и да се укрият в гори и блата. В съществуващите тогава условия развитието на укрепването на укрепленията и укрепването на опълчението свидетелства, първо, за постоянната заплаха от врага, и второ, за опасната ситуация вътре в страната.

В тогавашните условия на постоянна заплаха от съседите, изграждането на укрепления и организацията на военните дела били по-важни от всички други мерки. Що се отнася до „правите пътища“, споменати от Тукидид, те освен военни цели допринесли и за развитието на търговията, подобряването на земеделието и управлението.

Реформите на Архелай допринесли до голяма степен за консолидацията на Македония и съживяването на търговските отношения, свързани с по-нататъшното развитие на паричната икономика.

За широко развитата търговия по това време свидетелстват дошли до нас медни монети, и второ, от промяната в типа на македонските монети. От една страна, по време на управлението на Архелай, броят на монетите се увеличил значително; бронзовите монети се появяват за пръв път сред тях, от друга страна, промяната в типа на македонските монети води до превръщането на стария абдера - „финикийски“ тип в така наречения персийски, което говори за развитие на търговията между Македония, Абдера, Мароней и други градове, които също приели в края на пети век персийският тип монети. Това вероятно било свързано с някаква форма на парична реформа, за която все още не се знае нещо съществено. Може да се предположи, че става въпрос за намаляване на теглото на статера от 230-220 g на 170,

което всъщност означава преход от стария финикийски тип монети към лидийско-персийски тип

Възможно е паричната реформа на Архелай да е пряко свързана с подобни реформи в съседните градове, с които Македония е имала търговски отношения.

За изпълнението на всички тези мерки са били необходими много пари, чието придобиване за Македония, като земеделска и относително изостанала държава, е било свързано с трудности. Предполага се, че приходите на македонската хазна са се попълвали с данъци от селяни, търговци, предприемачи, градове и пр. Събирането на пари също се е увеличило след превземането на Пидна поради доста широката продажба на строителни материали извън Македония. Доста значителни били и приходите, събрани от царската земя, от безкрайните македонски гори, от златни мини. Мерките, предприети от Архелай, бяха насочени към запазване на сигурността на страната и нейната централизация. Архелай намира средства за избягване на военни действия и запазване на мира, с изключение на въстанието в македонското пристанище Пидна, подкрепено от атиняните, което Архелай бързо потушава.

С Атина, която е отслабена след сицилианската катастрофа²¹ и не представляваща опасност за Македония, Архелай поддържа добросъседски отношения, изразяващи се най-вече в организацията на търговията между двете държави. От Македония атиняните получавали животновъдни продукти, земеделие, метали и смола. Корабостроителните материали били една от особено широко изнасяните в Атина и на остров Самос стоки, където се намирала атинската армия.

Крахът на сицилианската експедиция и загулата на флота предизвикват голяма нужда от строителни материали. В това отношение Архелай отпуска голямо количество гора на атиняните. За всичко това атиняните оказват определени услуги на Македония. Когато Пидна отпадна от Македония през 410 г., Архелай, с помощта на атинския стратег Фермон, обсажда града. До нас стигна едно решение на атинското народно събрание, в което Архелай е благодарен за заслугите си в Атина и назначава на него и на наследниците му титлата „проксен“²².

В отношенията между Македония и Гърция граничещата Тесалия играе важна роля. Македонските царе, които искали да осигурят южните си граници и се стремяли към политическо влияние в Елада, искали преди всичко да подчинят Тесалия. От друга страна Спарта, претендирайки за хегемония в Гърция, не искала да оставя Тесалия извън сферата на нейното влияние. Чрез Тесалия тя би могла да съживи отношенията с градовете на тракийското крайбрежие и да укрепи позициите си в морето. Но на тези стремежи на Спарта се противопоставила Македония. Архелай се намесил във вътрешните работи на тесалийските градове. Той възстановил силата на екстремните олигарси в Лариса и взел заложници. Завладяването на град Лариса от Архелай и присъединяването му към Македония били от голямо значение за последния, тъй като Лариса играела важна стратегическа, икономическа и политическа роля във външната и вътрешната политика на Македония. В

²¹ Сицилианската експедиция е военна кампания от Пелопонеската война, по време на която атинският флот предприема през 415-413 г. пр. н. е. опит за превземане на Сиракуза.

²² Военачалник

града били установени военен гарнизон и контрол на македонските военни власти; регионът Перебия бил присъединен към Македония.

Архелай имал амбициозни планове за бъдещето и затова търсил връзки с Тесалия и като цяло със Северна Гърция.

Спарта се страхувала от укрепването на Македония, която се стремяла към брега на Егейско море, да разшири територията си. По тази причина Спарта не могла спокойно да гледа нарастващото влияние на Архелай в Тесалия. Тя тайно задържала войски в тази област, установила съюз с Ликофрон и подготвила война с Архелай. За да предотвратят понататъшното разпространение на македонското влияние в тесалийските земи, спартанците заели крепостта Ираклий, която се намирала близо до Термопилите и била от изключително стратегическо значение. Малко по-късно на Фарсал е изграден гарнизон, тоест Спарта вземала мерки в случай на война с Македония. Но до война не се стигнало. Спарта не се възползва и не тръгнала срещу Македония дори след смъртта на Архелай. Събитията в Персийската монархия поставили нови предизвикателства пред Спарта. Тя могла да се ограничи само да задържи Фарсал под свой контрол и да предотврати проникването на Македония дълбоко в Гърция.

Продължавайки политиката на своя предшественик, Архелай се опитал да се сближи с по-старата и по-силна гръцка култура. За тази цел той поканил в Македония най-образованите хора на Гърция: архитекти, музиканти, писатели и поети, лекари, философи, историци и военни специалисти. Знаем, че сред тях били Еврипид, Агатон и Зевсис, епичният поет Хорил, кифаристът Тимотей, историкът Тукидид и други. Сократ бил поканен от Архелай, но по указание на Аристотел той отказал поканата заради съгражданите си. Ученикът на Сократ Платон също не се съгласил да живее в македонския двор, въпреки че бил в приятелски отношения с Архелай.

Имитирайки гръцките тирани, Архелай играел ролята на покровител по отношение на представителите на науката и изкуството. Гръцките архитекти построяват за Архелай великолепен дворец и много сгради в други райони на Македония. Художникът Зевксис, който бил в македонския двор, създал великолепни творби, които украсявали резиденцията на македонския владетел и привличали много чужденци в столицата на Македония. Синът на известния Хипократ дълго време бил царски лекар в Македония. Архелай придава особено значение на преместването в столицата му на Еврипид.

Възрастният Еврипид пише в Македония трагедиите си на смъртното си легло: „Архелай“, която прославя митичния прародител на покровителя на автора; „Бакшае“, която изобразява местния култ към Дионис, и „Iphigenia in Aulis“ в сюжета, заимствана от цикличната поема „Кипър“, но съдържаща редица интересни моменти от историята на Гърция през V век.

Изобразяването на идеалния монарх в драмата „Архелай“ съответства на философските теории от онова време. Тази трагедия несъмнено имала дидактическа и пропагандистка цел. Тя трябвало да свърже митичните гръцки легенди със задачите на настоящия момент. Гръцките идеали за бъдещето са свързани с македонската монархия и това е изразено преди всичко в литературата.

Архелай се опитвал с всички сили да подкрепи тези тенденции. Той организира Питийските и олимпийските игри с жертвоприношения, музикални състезания и драматични представления, посветени на музите. Тези представления били провеждани пред есента след като приключвали Олимпийските игри на гърците и продължавали девет дни, съответстващи на броя на деветте музи.. Архелай избрал за място за търговия град Дион в Пиерия, разположен в онази част на Македония, която според гръцката митология е родното място и дом на музиката. Архелай целенасочено покровителствал гръцката култура, особено в ерата на упадък на гръцкия политическия живот, той свързва страната си с Гърция не само с културни, но и със здрави икономически нишки. В същия интерес съседните на Македония региони също се стремят да разпространяват елинското образование. Царят на Молос в Епир - Тарип - от времето на Пелопонеската война започва да въвежда гръцката култура и да свързва семейството си с Ахил. Царете на малките райони на планинска Македония, които били под върховната власт на македонския цар, не искали да изостават от него. Кралят на Линкестите, Арабей, съвременник на Пердика и Архелай, произхожда от коринтските бахиади и смята Херкулес за свой прародител. Орест смята своя предшественик Орест, син на Агамемнон, основател на Аргос в Орестиди. Някои историци предполагат, че подобна тенденция обхваща Пеония по това време.

По този начин, изучавайки историята на Македония от епохата на Пердика и Архелай, ние установяваме, че през втората половина на V век е имало по-нататъшно развитие на социално-икономическата и социално-политическата система на македонските племена. По това време развитието на селскостопанската и скотовъдната икономика е придружено от растежа на паричната икономика, разширяването на стоковото производство, появата на нови градове. Последните са не само административни центрове, но и центрове на търговия и занаяти. Търговските връзки на македонците с държавата Одрисия, градовете Халкида, Тесалия и особено с Атина свидетелстват за по-широкия обхват на търговските отношения на Македония през втората половина на V век пр. н.е. в сравнение с първата половина на V век пр. н.е.. През втората половина на Пелопонеската война Атина получава дървен материал за изграждането на кораби и плавателни средства от Македония.

По-нататъшното нарастване на производителните сили сред долномакедонските племена води до промяна в производствените отношения, до дълбока социална стратификация, която засилила процеса на формиране на класи. Всичко това предполага, че през втората половина на V век пр.е. Долна Македония вече е надраснала племенната асоциация и е била на път за формирането на държавна организация. Към края на V век пр.н.е. тази организация вече се е оформила до голяма степен, без обаче все още да обхваща цялата страна. Такава организация в началото не могла да бъде силна. Царската власт все още не е била напълно инструмент за управление на една класа над друга. Тази сила все още разчитала на военните образования. Нямаło редовна армия. Нямаło организирана пехота, а леката пехота, с която Македония разполагала, била слабо въоръжена и недостатъчно дисциплинирана. Кавалерията се смятала за основно и главно военно подразделение и притежавала високи бойни качества. Кавалерията обаче без помощта на организирана тактическа пехота не можела да изпълнява сложни стратегически и тактически задачи.

Тукидид казва, че по време на тракийското нашествие в Македония македонците не са могли да им се противопоставят с пехота. Те действали с конница, докато пехотата седяла на укрепени места. За разлика от Одриската държава, в чиято армия по-голямата част била пехотата и само около една трета се състояла от конницата. Едва в края на V век, при Архелай, ролята на пехотата в македонската армия се увеличава и вече в средата на IV век тя се превръща в основната и решаваща сила на македонската фаланга. Преобладаването на кавалерията във войските на македонците свидетелства за жизнеността на племенния отряд, който се състои главно от отряди конници.

Крехкостта на държавната организация на Долна Македония се изразявала и в активното желание на македонските племена да се децентрализират. Планинските македонски племена, формално подчинени на Долна Македония, всъщност не само се смятали за независими, но се опитвали по всякакъв възможен начин да разрушат възникващото единство на долномакедонските племена. Редица македонски региони все още се управлявали от независими и полузависими крале. По този начин, по време на Пелопонеската война, Орестидата е имала собствен цар Антиох; кралят на линкестийците е Арибей, или Арабей. Кралете на Елимея също са били независими.

Оцелелите фрагменти от договора на Пердика с Атина по време на Пелопонеската война потвърждават позицията за крехкостта на кралската власт. Известно е също така, че при сключването на договори клетвата от македонската страна трябвало да се дава не от един цар, а от няколко лица. Всичко това предполага, че македонският предводител, както във външната, така и във вътрешната политика, трябвало да се съобразява и преодолява голяма опозиция, което изисквало фина дипломатическа и политическа находчивост.

Желанието на македонските племена, особено на Горна Македония за независимост, обективно отслабвало македонската държава. То било подхранвано от съседите на Македония и гръцките държави. Атиняните са подкрепяли планинските македонски племена в борбата срещу Пердика, който точно поради тази подкрепа се е борил с тях. Това също е определило подкрепата на Бразидес за Арабей, прехода на илирите към страната на Линкестите, както и речта на цар Одрис Ситалк срещу Пердика, в защита на своя племенник Амина, син на Филип.

Израз на слабостта на държавната власт в Долна е и липсата на какъвто и да било траен ред за наследяване на трона. Поради това елементи в опозиция на царя участвали в борбата за престола, стремейки се да използват дворцовата суматоха в борбата срещу политическата централизация на страната, в която по всякакъв начин им помагали съседите на Македония, които се интересували от нейното отслабване. Свидетелства за това са както факта на насилственото завземане на властта от Пердиката, така и особено факта на смъртта на Архелай.

Архелай става жертва на голям политически заговор, организиран от консервативната опозиция на знатните, която се стремяла да подкопае съществуващия ред и да се върне към стария. Това се доказва от необузданата вакханалия в двореца и сред различни племена, която е установена непосредствено след смъртта на краля и е причинила отслабването на страната.

11.4. Засилване на племенните разпри в Македония и намесата на гръцките държави през първата половина на 4 век пр.н.е.

През първата половина на 4 век пр.н.е. Македония преживява бурно време. В продължение на няколко десетилетия тя страдала от вътрешни вълнения и нашествия. Местните кланове, водени от Линкестидите, се стремели да се освободят от насилствено наложеното управление на царете.

Събитията от тези години, за които са оцелели само съмнителни и противоречиви сведения, могат да бъдат относително възстановени само въз основа на някои сведения за дейността на бързо сменящите се царе, чиято власт е била отслабена от общия хаос и засилената опозиция от редица племенни василевси. През първата половина на 4 век пр.н.е. императорската власт в Македония се превърнала в играчка в ръцете на различни претенденти, които били възцарявани а след това често насилствено разселвани. Външните врагове се опитвали да използват тази вътрешна борба в страната и многократно нападали Македония с цел завоевание и грабеж.

Оскъдните новини, които имаме за онова време, не ни позволяват да разберем истинските мотиви на вътрешната борба. Не сме достатъчно наясно с конкретните му проявления. Можем да предположим, че тази борба е била преди всичко следствие от задълбочаване на противоречията в македонската общност. Междуплеменната борба, не могла да бъде спряна от отслабената царска власт. Слабостта на царската власт в Македония през първата половина на 4 век пр.н.е. се доказва от бързата смяна на нейните представители. В различни части на страната вътрешните раздори продължават между отделните племена. Македония отслабвала всяка година и лесно можело да бъде унищожена от по-силни съседи.

През този период външната политика на страната била от голямо значение. На западната граница опасните противници на македонците, илирите, били водени от смелия водач Бардил. Те систематично били подтиквани да атакуват от Линкестите, които организирани размирици и раздори в страната и на няколко пъти завземали властта над Македония.

Олинтският съюз²³ и македонския цар Аминта III

²³ Олинт (на [гръцки](#): *Ὀλυνθος*, старогръцко произношение *Олюнтос*, новогръцко *Олинтос*, на [латински](#): *Olynthus*, *Олинтус*) е древен град в [Централна Македония](#) на [гръцкия](#) полуостров [Халкидики](#), разположен на [Торонския залив](#) на територията на днешния дем [Полигирос](#). Мястото е заселено в VIII век пр. Хр. от [Олинт](#), син на [Херакъл](#) и който е митичният основател на града. През VII век пр. Хр. [тракийското](#) племе [ботеи](#) (*Βοττιαῖοι*, *Bottiaei*) е изгонено от македоните от територията на [Термайския залив](#) и основава след това Олинт на полуостров Халкидики, но със сигурност ботеите не са първите заселници в Олинт.^[1] През 480 г. пр. Хр. Олинт е подчинен от [Ксеркс I](#). След една година, след персийската [загуба при Саламин](#) 479 г. пр. Хр., персийският генерал [Артабаз I](#) напада въстаналия град и избива живеещите там ботеи. Градът е даден след това на гръцкото халкидическо население.

Карта на Халкидики с местоположението на Олинт

Не по-малко сериозен враг в източната част на страната е Олинтският съюз, образуван през 432. г.) След като издържа на всички перипетии на Пелопонеската война, този съюз се засилва организационно, в него процъфтяват търговията и занаятите. На негово разположение били многобройни пазари и пристанища, златните мини в Пангея. Бизнесът с монети бил централизиран. Съюзът имал значителна военна мощ.

Докато Бардил се обявява за покровител на Аргеус, един от претендентите за Македония, нахлува в нея и започва да я опустошава от запад. Много градове на изток прекъсват връзките си с Македония и стават членове на федерацията на Олинт. Това става със съгласието на власващия македонски цар Аминта III²⁴, който предпочита македонците да са под егидата на олинтите, вместо да станат поданици на неговия съперник или на илирийския владетел. Без да бъде подкрепян от мнозинството от македонските племена и заобиколен от мощни врагове, Аминта не може да остане в Македония и е принуден да се оттегли в Тесалия, с чиято аристокрация, според Херодот и Диодор, македонците били в близки приятелства и родство.

Източници сочат, че тесалийското дворянство често е посещавало македонския двор, декларирайки правото си да бъде прието там. Сега то смятало за свой дълг да приеме владетелите на Македония, които потърсили тяхната помощ и закрила.

²⁴ Аминта III (на старогръцки: Ἀμύντας Γ΄) е цар на Македония през 393 г. пр. Хр., и от 392 г. пр. Хр. до 370 г. пр. Хр. Той е баща на Филип II и дядо по бащина линия на Александър Велики.

Аминта III произлиза от династията Аргеади и е син на Аридей и правнук на цар Александър I. Около 393 г. пр. Хр. той се жени за Евридика. По времето на неговото управление Македония е нападена два пъти от илирийците. Две години през 393-392 г. пр. Хр. Аргей II управлява Македония. Аминта се обръща за помощ към Котис I, тракийският цар на Одриското царство, който е омъжил дъщеря си за атинския генерал Ификрат, който преди това бил осиновен от Аминта. С помощта на тесалийците Аминта III завладява отново част от страната си и прогонва Аргей II от трона. През 385 г. пр. Хр. илирийците нападат отново Македония, за да поставят молосица Алкет I на трона.

Аминта III сключва договор със Спарта, която му изпраща войски. Един след друг за него се бият против Халкидския съюз, начело с град Олинт, спартанските военачалници: Phoibidas, Eudamidas, Teleutias, Agesipolis и Polybiades. Аминта III сключва договор с Ясон от Фере и поддържа приятелски отношения с Атина. В двора на Аминта служил като лекар Никомах, бащата на знаменития философ Аристотел.

Според Диодор Аминта е бил изгонен от илирите. Синкел показва, че самите македонци са се карали с Аминта. Авел доказва, че македонците от племето Линкест, които са действали заедно с илирите, са прогонили Аминта. Това може да се потвърди от факта, че македонският трон владее Аргей²⁵, вероятно представител на фамилията Линкестиан. Вярно е, че няколко години по-късно Аминта отново успява да превземе Македония.

Ние не разполагаме с точна информация, потвърждаваща истинските мотиви на тесалийските семейства, помогнали на Аминта. Едно е сигурно, че Тесалия не била безразлична към това кой ще управлява съседна Македония и очевидно за Македония беше по-изгодно да се управлява от Аминта, а не от Аргеус, който беше подкрепен от илирите. Тесалийското благородство предполага, че нейните интереси в Македония ще бъдат по-добре осигурени при Аминта, с когото се твърди, че е свързана дори с кръвни връзки. Аминта използвайки съдействието на тесалийците, както и на Дерда, владетелят на Елимея, принуждава опонента си Аргей II да избяга и отново става владетел на Македония. Подкупените илири изоставят Аргей и за известно време спират опустошителните си набези. Сключен е мир с Линкестите, който е подсигурен от династичен брак между Аминта и внучката на линкестианския цар Арабей.

Диодор, излагайки причините за олинтската война, посочва, че Аминта дарил земи на олинтяните, когато бил победен от илирите, бил разочарован собственоно си властване и не хранил надежди да си върне господството.

Според Ксенофонт могъщият Олинт е освободил македонските градове със сила от управлението на Аминта, превзел столицата Пела²⁶ и изгонил македонския цар от почти цяла Македония. Но когато Аминта отново започнал да управлява Македония през трупа на Аргеус, чувствайки зад гърба си тесалийската военна мощ, той поиска връщането на източните градове. Олинтците, възползвайки се от отслабването на Спарта и Атина, опустошенията и вътрешните раздори в Македония, увеличават силата си придобили земи и били склонни към нови придобивания.

Гръцките държави не се забавили да се намесят в делата на Македония и Олинт. Самият Аминта се присъединил към молбата на посланиците на Акант и Аполония, които се обърнали към Спарта да изпрати командир със значителна армия в Олинт. За Спарта укрепването на Олинт не било желателно, и тя се съгласила да помогне на Македония. През 382 г. нейните войски, водени от Евдамид, прогонват олинтяците от Потидея и започват

²⁵ Аргей II (на гръцки: Ἀργαῖος Β' ὁ Μακεδών) е цар на древна Македония две години през 393-392 г. пр. Хр. по времето на Аминта III. Той е син на цар Павзаний, който е убит през 393 г. пр. Хр. от Аминта II, сина на Филип.

С помощта на илирите Аргей прогонва Аминта III и управлява 2 години Македония. С помощта на тесалийците Аминта III завладява отново част от страната си и прогонва Аргей II от трона., Аргей има претенции за трона и събира войска. Той получава помощ от Атина, която му изпраща стратега Мантий с 3000 хоплити. При опита му да завладее Еге той е отблъснат и победен по пътя за Метона от Филип II.

²⁶ Пела е античен град, столица на Древна Македония от края на V век пр. Хр. до средата на II век пр. Хр., както и родно място на Филип II Македонски и Александър Македонски.

Останките от древния град се намират в местността Градище при старото българско село Постол (след 1926 г. прекръстено на Пела), дем Пела, на около 40 км северозападно от Солун. В миналото, сред местното българско население, мястото е било познато като „Пел“.

Археологически разкопки за първи път са извършени в 1957 година, когато е изследвана цяла Пела и постепенно са открити важни обекти от религиозния характер на античния град, сред които е Храмът на Кибела и Афродита

война с тях. Скоро след това най-силният спартански предводител Телев, брат на цар Агесилай, пристигнал в Олинт със значителни войски. Аминта се присъединил към него и Елимейски цар Дерда с 400 конници.196) Битката се провела близо до Олинт. Олинтците взели връх в тази битка. . Телев не разполагал с достатъчно сили, за да обсади града. Но спартанците изпратили нови сили за да разбият високомерието на победителите. След продължителна обсада и глад двете страни се принудили да спрат боевете през 379 г. и да се съгласят на мир. според който Олинт трябвало да се присъедини към алианса, воден от Спарта, да се откаже от всяка хегемония над градовете Халкидики и да достави помощни войски на Спарта. 200) По този начин Аминта се освободил от един опасен враг и властта му в Македония донякъде се засилила.

Скоро обаче, поради недалновидната политика и възхода на Тива и Атина, хегемонията на Спарта била разклатена. През 375 г. атинският стратег Хабрий идва в Тракия с цел разширяване на атинския съюз. Халкедийците подновяват своя съюз и се присъединяват отново към Атина.202) Тази нова ситуация променя положението и на север - в македонските земи

11.5. Независим Олинт. Царуване на Аминта II и неговия син Александър

След Пелопонеската война, Атина загубила господството в Егейско море и владението на крайбрежните градове на Македония и Тракия. Но с течение на времето, атинската морска мощ била възстановена от Конон и Атина предявила претенции към предишните си владения и контрола върху цялата търговия в Егейско море. Олинт, който преди е бил под властта на атинската държава, а сега се оказал в нова, независима позиция, която му позволявала да се намеси на страната на Атина.

Управляващите среди на Македония гледали със завист и страх укрепването на могъщата федерация каквато била Олинт, Тя определено заплашвала съществуването на македонското царство. В тази връзка Атина и Македония отново се заинтересували от обединяване на усирият. Мирът, който наскоро бил сключен, установявал контрол над атинската морска сила, но не възстановил Македония. Това обстоятелство спасило Олинт от непосредствена опасност и може би от голяма война. Атинският народ бил принуден да се подчини на серията от неблагоприятни за себе си обстоятелства и да признае независимостта на предишните си владения. Те съжелявали единствено за Амфиполис, който билш завладяли с помощта на оръжието си. Известно е, че битката при Левтра (371 г.) е довела до спад на международния престиж на лакедемонците и до увеличаване на значението на Република Атина сред гръцките държави. След тази битка, на общ гръцки конгрес в Атина, атинците настояват за правото си да притежават Амфиполис като тяхна колония.

Македонският представител на конгреса подкрепи исканията на Атина, тъй като по това време имало сключен съюз между Амфиполис и Олинт, коета се считало опасно за Македония. Временното съвпадение на атино-македонските интереси на север се дължало на взаимния страх от възхода на Тива.

В крайна сметка спорният въпрос за Амфиполис бил решен в полза на Атина. И което се посрещнало с одобрение в Македония, която получавала повече сигурност по своите граници.

По този начин през първите три десетилетия на 4 век основните гръцки държави упражняват своето влияние върху македонското царство. По това време отделни македонски родове се активизирали за повече власт. Теи довели в страната Бардила, лидера на илирите, който побеждава цар Аминта II и завладява част от Македония. Дори столицата ѝ Пела; За Късмет на Амина, по това време други градове на полуостров Халкид се разбунтували срещу Олинт и призовали македонците за помощ. Освен това лакедемонците се противопоставили на илирите и всички те с общи усилия отново покорили Олинт.

Към края на управлението си Аминта успява да създаде приятелство с Тесалския вожд Язон, чийто авторитет, военна сила и амбиция били значими сред богатите тесалийски семейства. Аминта успял да укрепи и позициите на Македония в района на Линкест, както и сред планинските македонски племена.

След като консолидирал властта си в Македония, Аминта се стремил да засили влиянието си в Тесалия. За тази цел той започнал да търси подкрепа от Атина срещу засиленото желание на Язон да установи власт над Македония и да организира кампания срещу Персия. Твърде вероятно е споразумението за взаимопомощ и икономическо сътрудничество между Аминта и Халкидите да датира от същото време. Надписът с това споразумение е намерен в руините на Олинт през 1844 г.

На предната страна на надписа е записано „Пакт с Амина, син на Аридей.

Споразумението между Аминта, син на Аридей, и Халкида (граждани на Халкидския съюз), че те са съюзници помежду си срещу всички хора (за период от) петдесет години: ако някой отива на война срещу Амина на негова територия или срещу Халкида, тогава Халкида помага (трябва да помогне) Аминта и Аминта - на Халкидите. "

Обратната страна на надписа съдържа клаузи по икономически въпроси, които говорят за голямата роля, която Македония започва да играе в търговските отношения с гръцките държави.

„... и обектите за износ (за Халкиди) трябва да бъдат смола и всякакъв вид дървесина - за строеж на къщи и строеж на кораби - с изключение на борови трупи - всичко, от което ще се нуждае общността (Халкидският съюз), за обединението е разрешен и износът на тези материали (т.е. борова гора), при условие че се уведомява Аминта предварително, преди да изнесе (стоките), и в същото време заплати установените мита. Също така е разрешено да се изнася и внася всичко останало - при заплащане на мита - на Халкида от Македония и на македонците от страната на Халкида. С гражданите на Амфиполис, Боттия, Акант и Менданито Аминта, нито Халкида не трябва да влизат в приятелство отделно от другата (преговаряща) страна, но по единодушно желание, ако двете страни решат, те могат заедно да сключат съюз с тях. Клетвата на съюзниците: Ще защитя споразумението, сключено с Халкида, и ако някой тръгне срещу Аминта ще побързам да помогна на Аминта ... ”.

Политическите мотиви зад този договор са достатъчно ясни. Те са насочени, от една страна, срещу центробежните сили в самата Македония, от друга страна, срещу евентуалната

агресия на гръцките градове и срещу интензивното проникване на гръцкото влияние върху бреговете на Халкида и Тракия. Освет това съюзниците имат предвид обединяване срещу своите военни врагове и търговски съперници. За Аминта това нключвало включвало и борбата срещу бунтовническите сили в Македония, които спъвали обединението на страната. Договорът изключвал възможността всяка страна да сключи отделно приятелски отношения с Амфиполис, Ботия, Акант, Мендея. Такива приятелски отношения се признавали като възможни с общо съгласие, ако това е от полза и за двете страни. Това направило възможно Аминта с помощта на своите съюзници да укрепи позициите си в Македония и в съседните региони. Bottiaia, регион в Македония на десния бряг на Аксия, по долното си течение, Akanth, разположен в Халкидики, близо до залива Стримон, Мендея е значителна търговска точка на полуостров Пален, както и Амфиполис, вече включен в сферата на икономическите интереси не само на Халкидския съюз, но и Македония.

Договорът предполага широкото развитие на търговията между съюзниците. Всички други артикули, с изключение на дървен материал, могат да бъдат изнасяни и внасяни от Македония в Халкида и от Халкида в Македония, при заплащане на митото. По всяка вероятност това са били продукти на животновъдство и земеделието.

Търговията с дървен материал и други предмети, както и събирането на мита не могла да не окаже благоприятен ефект за укрепване на македонската икономика. Договорът, отразява период на известно икономическо възраждане в страната и в същото време нейната политическа централизация, както и стремежът за обединение на Македония и Халкидики.

Общото споразумение за взаимопомощ и икономическо сътрудничество противоречало на интересите на гръцките държави, които се страхували за своите сфери на влияние на север. Следващите три десетилетия показват как тези сили действат срещу Македония. Скоро интересите на Македония и Тива се сблъскват по въпроса за Тесалия. Македонският цар Александър, когото Пелопида е поставил за цар след смъртта на Аминта, въпреки противодействието от страна на своя съперник Птолемей от Алор, започва да се намесва в делата на Тесалия. Вътрешната борба за власт в Тесалия допринася за осъществяването на намеренията му. Там се случват се редица дворцови преврати в резултат на които алевадите от Лариса, представители на най-богатото семейство на Тесалия в желанието си да унищожат силата на узурпатора Александър, те се обърнали към друг Александър, македонския цар, син на Аминта, с молба да ги освободи от тиранина. Александър Ферейски научил за заговора на аристократите и, желаейки да изпревари враговете си, започнал да набира войски за влизане в Македония. Александър обаче, призован на помощ на алевадите, успява бързо да нахлуе в Тесалия, прекосява планините, обсажда Лариса и Кренон и окупира по-голямата част от Тесалия. Това била първата независима инициатива на македонската политика, насочена към завладяване на надмощието в северната част на Гърция.

Пелопидас, който играел ролята на посредник по време на всички тези вълнения, принуждава Птолемей да даде трона на младия Пердика и го оставя сърегент. Плутарх твърди, че основната цел на похода на Пелопидас на север е да поправи Александър Ферски и „да направи тиранина хуманен и уважаван от закона владетел на Тесалия“. Всъщност кампанията на Пелопида е от различно естество и преследва други цели. Предприемайки

компани на север, Тива се стреми да разшири беотийския съюз за сметка на нови държави, за да укрепи своите позиции и граници на север. В това начинание тиванците постигат значителен напредък. Много тесалийски градове се присъединяват към съюза, а македонският цар Птолемей сключва договор с Тива, в който обещава да има само общи врагове и приятели с Тива. Освен това материалните и човешки ресурси на тесалските градове и на Македония трябвало да допринесат за завоюването на политическо и икономическо господство в цяла Гърция.

Така в събитията на Македония през този период са замесени две гръцки държави, които след това определят съдбата на Гърция - Тива и Атина.

Разцветът на тивийската власт поставя Тива на едно от първите места сред гръцките държави. В интерес на изпълнението на широките планове на възродената тивийска федерация на , било необходимо да се засили нейното влияние в Македония. За тази цел силна армия, водена от Пелопида, се придвижва в подкрепа на македонците срещу Тежу. Тази намеса обаче изправя Тива срещу Атина. Съществуващият съюз на Македония с Атина не позволявал съюз с Тива. С тази очевидна трудност Пелопидас оставил армията си в Тесалия и отишъл като посланик в македонския двор. Там той успял да докаже значението на поддържането на добри отношения с Тесалия и негативите от подпомагането на амбициозното, неспокойно и безпринципно атинско правителство в опитите му да превземе толкова важна област като Амфиполис на македонската граница. Убедил Птолемей да изостави съюза си с Атина и да сключи съюз с Тива. Този съюз донесъл на Македония господстващо положение в Амфиполис.

11.6. Пердика III утвърждава Македония сред гръцките държави

Във външната си политика Пердика III²⁷ подкрепя войната с Атина, като помага на жителите на Амфиполис срещу атиняните. По всяка вероятност той не е постигнал голям успех в изпълнението на тези мерки, тъй като атинският водач Тимотей, водейки война срещу Амфиполис и Халкидийците, принуждава Пердика да се присъедини към Атина и впоследствие да сключи мир с тях.

С помощта на Пердика III Тимотей се бори срещу олинтите. Но Олинт и Амфиполис получили подкрепления от тракийския цар Котис. Атиняните се провалили, което било добре

²⁷ Пердика III (на старогръцки: Περδικας; на латински: Perdikkas) е цар на Древна Македония през 365–359 г. пр. Хр. от династията Аргеади след брат си Александър II.

Той е вторият син на Аминта III († 370 г. пр. Хр.) и на Евридика († 365-359 г. пр. Хр.) от царската фамилия на Lynkestis, близо до Преспанско езеро.

При поемане на трона той е още малолетен и регентството е поето от Птолемей Алорит, който е отговорен за убийството на брат му. Когато Павзаний, претендент за трона, завзема големи части от Македония, те молят Атина за помощ. Те изпращат генерал Ификрат, с чиято помощ те изгонват Павзаний. След тригодишно регентство Пердика заповядва убийството на Алор и поема сам управлението.

През следващите години Пердика има проблеми с Атина за град Амфиполис. Пердика не дава на никой достъп до управляването освен на философи и географи. Платон му изпраща Euphraios от Ogeos като съветник с препоръчително писмо, така наереченото 5. Писмо на Платон.

Пердика пада убит в битка против илирийския цар Бардилис. Негов наследник става синът му Аминта IV. Понеже той е едва на три години, управлението поема Филип II, по-малкият брат на Пердика.

за Пердика. Олинт бил отслабен и не бил опасен за Македония. През 362 г. Тимотей се връща в Тракия, Пердика се приближава до Амфиполис. Наследникът на Тимотей Калистен отново се бие с този град, но поради трудността на борбата той е принуден да сключи споразумение с Пердика, за което атиняните го осъждат на смърт. В Амфиполис е разположен македонски гарнизон. Самият Тимофей отново атакува този град, но не успява.

Нямаме достатъчно достоверна информация за други събития от това време. Според наличните фрагментарни данни е известно, че Пердика III си е кореспондирал с Платон и като цяло е обръщал повече внимание на науката и културата, отколкото на важните държавни дела, армията, външната политика и икономиката.

През последните години от управлението на Пердика Македония е нападната от илирите, на които македонският крал отказва да плаща данъка, установен от Аминта. Застаряващият илирийски лидер Бардил, с активната подкрепа на Линкестите, подер своето племе в Македония. Пердика III, поемайки командването на войските си, е победен и убит в последвалата битка заедно с четири хиляди македонци. След това събитие македонският трон преминава към Филип, единственият оцелял син на Аминта.

По това време условията, в които се оказва Македония, били изключително трудни. Четири хиляди македонци загинали в битка заедно с царя; Илирите, подстрекавани от Линкестидите, нападнат от северозапад по незащитените македонски граници; Пионийците се спуснали от планините си от запад в другата част на Македония. Македонците не знаели от коя страна да защитават. При такива обстоятелства претендентите за престола и борещите се за власт отново започват да разчитат на външни сили. По този начин Павзаний е подкрепен от водача на тракийските армии Котис, наследник на Ситалк и Терес; Аргей пък имал привърженици в много гръцки градове, особено в Атина.

11.7. Филип II Македонски и началото на доминацията на Македонското царство в античния свят

Колко крехка е била македонската приемственост на трона, колко жилаци са били враждебните на македонската държава сили и как са им помогнали външнополитическите отношения със съседните на Македония държави, се вижда от идването на власт на Филип II.

Юстин пише „От различни страни, много народи едновременно, сякаш са направили някакъв заговор срещу Македония, започнали война срещу нея. Тъй като Филип не можеше да се справи с всички едновременно, той реши, че е необходимо да се отърве от тях един по един: успокои някои врагове, като сключи договор с тях, откупи други с пари и нападна по-слабите и насърчи падналите духом свои войници – чрез победаите си принуди враговете му да променят презрението си към него.“

С големи трудности Филип успява да изгони от Македония илирите и пеонците. Тракийските водачи, които били подкупени от Филип, също прекратили военните си действия. Филип убедил тракийския цар Котис да оттегли подкрепата си от Павзаний. Много е вероятно Филип да му е обещал Амфиполис като награда. Скоро обаче Котис умира и за Павзаний не се споменава никъде другаде.

Филип насочва въоръжените си сили срещу Аргеус и атиняните, които все още го заплашвали. Силата и възможностите на тези врагове обаче били значителни. По това време Метон, гръцка колония, признава авторитета на Атина. Това било опасно за Филип, тъй като Метон, разположен на брега на македонския регион Пиерия, бил ключът към най-богатите центрове на страната, най-близкото морско пристанище на новата столица Пела и старата столица Едеса. Тук атинският флот, под контрола на Мантия, прави десант с три хиляди души, към които Аргеус добавя събраните от него войски. В самата Едеса част от населението застава на страната на Аргеус и, насърчени от подкрепата на Атина го уверява, че ако той се покаже пред стените на града, портите ще бъдат отворени за него. След като получил това уверение, Аргей и неговите съюзници се насочили към Едеса, надявайки се, че овладяването на такава важна точка ще принуди Пела, намираща се между Едеса и Метон, да признае неговата власт, след което останалата част от страната ще го последва. Мечтите на Аргей обаче не се сбъднали. Поддръжниците на Филип в самата Едеса, които по това време държали юздите на управлението в града, внимателно наблюдават врага. Когато Аргей се появил пред градските стени, градът бил готов да отвърне на удара. Аргей бил принуден да се оттегли в Метон. По време на отстъплението Филип го нападнал и победил.

Атинската армия, която била наблизко, също се оттеглила, отклони атаката, но не успяла да маневрира. Останала без провизии, тя се предала на победителя. Въпреки това, за да не усложнява отношенията си с Атина, Филип започва да освобождава пленниците без откуп, организира завръщането им в родината им и отзовава македонския гарнизон от Амфиполис. Тези мерки допринасят за сключването на мирен договор между Филип и Атина, който помага на македонския цар в борбата му с вътрешните врагове. Осигурявайки се от външни потенциални врагове, Филип започва да обединява македонските земи. Самият той нападнал илирите, победил ги в битка, в която 90-годишният илирийски водач Бардил загинал. Възползвайки се от тази победа, Филип покорил всички илирийски племена, които изглеждали толкова страшни за неговите предшественици.

Границите на Македония се разширили много. На северозапад Линкестийското езеро се превръща в бариера между илирийските и македонските владения. В същото време Филип успява да анексира регионите на пеонците, да умиротвори други непокорни племена и да узурпира властта над тях. От това време Македония влиза в по-тесен контакт с гръцкия свят и започна да играе значителна роля в съдбата на гръцките държави.

Известно е, че македонските владетели преди Филип се стремят да унищожат независимостта на отделните македонски региони и да ги обединят в една държава под управлението на царя. Те също се стремят да завземат морските брегове, за да укрепят независимостта на Македония и да установят македонско влияние в съседна Тесалия, необходимо за комуникация с Елада. Те обаче не успяват да реализират тези стремежи. Покорените племена отпаднат от тяхно управление при първа възможност и те трябвало да бъдат многократно умиротворявани със сила. Усилията на Александър, Пердика, Архелай, Аминта довеждадали до временното единство на племената, но желанието за племенна независимост било много по-силно от тези усилия на македонските царе. Дълго време последните не могли да преодолеят съпротивата, срещу процеса на формиране на държавност от органите на клановата система.

Окончателното подчинение на горномакедонските племена на царете на Долна Македония и лишаването им от тяхната политическа независимост се отнася главно към средата на IV век. Още през 383-382 г., по време на борбата между Спарта и Олинт, в Елимея е действал независимият цар Дерд. Синът му обаче вече няма тази титла и се нарича обикновен македонец. Оттук следва, че окончателното представяне на Елимея пада след 382.240) Подобни сведения има и за други горномакедонски региони: Линкестиди, Орестиди и др.

От друга страна, при Александър вече не се намират независими региони и лидери. Те са основно на служба в македонската армия и в двора на царя, те командват отделни пехотни или кавалерийски части, а техните имена запазват спомените за бившата независимост на определени райони на Македония. Диодор нарича военните подразделения на Александърската армия с имената елимиоти, орестианци, линкестианци и тимфеи. По времето на Александър, потомъкът на тимфеските царе, Полиперхон, става само командир на дивизия на Тимфеите; Пердика, който принадлежал на царското семейство, бил един от командирите на македонската армия. Така по времето на Александър борбата срещу тенденциите за децентрализация на горномакедонските племена е била приключила. Гайер, поставяйки на себе си целта да „изучи произхода и развитието на този горд и силно надарен народ, изиграл толкова значима роля в историята на древния свят“, подчертава, че основните етапи от развитието на Македония са свързани главно с дейността на Филип и Александър. Гайер посочва, че македонците са успели под ръководството на тези блестящи царе не само да създадат македонска държава, но и да „политически обединят гръцкия народ и да подчинят културния свят на Изтока на гръцкото влияние“.

Значимите промени, настъпили в македонското общество в средата на 4 век, са свързани преди всичко с по-нататъшното развитие на стопанството, и обществените отношения. Появата на добива и обработката на метал сред македонските племена, променя основните отрасли на икономиката: земеделие, скотовъдство и занаяти, - развитието на парите, обмена и търговията, както и градския живот, което се наблюдава особено интензивно от втората половина на V век, свидетелства за появата на нови отношения, съответстващи на ново ниво на икономическо развитие. През този период клановата аристокрация се стремела да запази старите кланови отношения, които ѝ осигурявали богатство и безплатна експлоатация на нейните роднини. Тя се стремила да адаптира новата икономика, робството, търговията, паричните отношения, неравенството и богатството към старите стари кланови отношения. Така племенната аристокрация задържала развитието и по този начин се обричала на смърт.

Степента на съпротива на органите на племенната система към нови отношения в различните части на Македония е различна. В Долна Македония, където поради специфични исторически условия първобитната общност се разлагала по-бързо, тази съпротива е преодоляна по-рано, още през V век..

През IV век македонските племена на цялата страна, въпреки различните условия на своето развитие, започват да преминават от етапа на примитивна общност и военно-племенни съюзи към създаването на македонска държава. Доказателство за това е

мощното разлагане на племенната система, развитието на робството, засилването на военните сблъсъци и постепенното унищожаване на независимостта на отделните племена. По това време в резултат на взаимни отношения и племенни сливания отделни племенни територии се обединяват в една обща територия на македонския народ. Бившите региони, центрове на племенни съюзи, губят своята независимост, продължавайки неуспешната борба за нея с македонския цар. Племенните монети се унищожават. Паричната система при Филип свидетелства за повишената роля на царя, който държеше в ръцете си всички нишки на управление, финанси и търговия.

Границите на Македония се сменят често и едва в средата на 4 век. е създадена определена територия, в рамките на която е сформирана македонската държава. Едва в съществуването на собствена военна сила е втората характерна черта на формирането на македонската държава. Заедно с това, тъй като воините са отделени от хората, хората са изтласкани от управлението на обществените дела, което започва да се контролира от армията на чиновниците, превърнали тази дейност в основното си занимание, в професия. Преди Филип чиновническата прослойка е малко позната. Източници говорят само за един съдебен служител. От ерата на Филип и особено на Александър се виждат цяла група служители на властта. Те вече не зависят от волята на обществото, а са носители на властта.

Фактът за създаването на постоянна армия по това време, обединението на отделни племенни територии в една македонска територия, фактът на обединението на македонските племена - всичко това показва, че средата на 4 век може да се счита за вододела, който завършва дългия процес на формиране на македонската държавност.

Доколко установената държава се оказва адаптирана към новото социално положение на македонците, се доказва от бързия разцвет на богатството, търговията, занаятите, както и широкото участие на македонците във външнополитическите отношения.

11.8. Обсадата на Византия от Филип II Македонски

Филип II македонски е велик цар. Толкова войн, колкото и културен, той не престава да иска Македония да бъде приета сред затворения кръг на елинизирани държави. Той поема мисията да обедини гърците в общоелински „кръстоносен поход“ срещу потисника и съседа - Персия.

В този период великият персийски цар Артаксеркс III доминира в света. Границите му започват от Индия и завършват в Египет. Анадола, гъмжеща от градове, създадени преди от гръцки колонисти - и все още с гръцка култура - допълва персийската територия. Всички региони между тези три граници принадлежат на този Персия: Месопотамия, Левант и Иран. Каква е Македония в лицето на тази сила? Малко царство в северната част на Гърция, което има затруднения да поддържа сплотеността и военното си господство над Гърция.

Преди всичко тя трябва да създаде обща граница с Персийската империя и да има достъп до морето. Филип се насочва към два независими града на картата: Перинт и Византия.

Обсадите започват в началото на лятото 340 г. Перинт се съпротивлява. Контролирайки ситуацията, Филип за първи път поставя сина си Александър пред опасността. На 16 години младежът вече проявява наклонности към военното изкуство и впечатлява баща си. Филип

го изпраща обратно в Македония с почетната длъжност на регент на кралството. Филип вдига обсадата. Това обаче не било поражение! Перинт чил отслабен и нямало да се осмели да атакува или дори да се разбунтува срещу Македония. Пътят към Византия бил открит

Филип инсталирал войските си около града и започнал обсадата. Пред стените македонците били търпеливи. Жителите на града се обърнали към Атина и искали нейната защита. Ораторът Демостен убеждава атиняните да се притекат на помощ на Византия. Години по-рано той успял да накара града да изпрати делегация при Великия цар на персите, която да го предупреди за македонската заплаха. Персите реагирали с усливка цели шест години, до избухването на нашествието на империята от блудния син на Филип. Атинският пълководец Фокион лил изпратен на помощ на Византия. Ситуацията бързо става значима и за двата лагера. Първо за Филип, който губи ценно време, и второ- за Византия, чиято блокада е свързана с превземането от македонците на няколкостотин търговски кораба, които трябва да снабдяват града в обсада. През настъпирата зима и македонският цар решава да засили настъплението.

В много студена нощ, едва осветена от полумесец, Филип води войските си към укрепленията. Операцията се извършва в най-голямата тишина, като целта е да изненада византийската стража, спяща в късния час и вцепенена от студа. Опитът обаче задършва с фиаско!

По предания от самата Византия в тази нощ от стените на Града нищо не се появило на хоризонта. Македонските лагерни огньове все още се запалвали като всяка вечер в продължение на пет месеца. Охраната на града била на дежурство по местата си, без да почувства нищо случващо се въздуха или по земята. Планът на Филип бил да се възползва от тъмнината, за да завладее града. Но в нощта блестяли звездите и една четвърт от луната, мията светлина разкривала македонските позиции. Въпреки това македонските войски, със стълби и тарани, успели да се приближат плътно до стените и били готови да шурмуват стената. Тук се случва нещо неочаквано. Всички кучета в града започват да лаят заедно, сякаш подтикнати от мистична сила. Събудени, всички въоръжени защитници се навели с факли от върха на стените, видели македонските армии и се подготвили за бой. Успяли да отблъснат нападението и да нанесат загуби на македонците. Филип най-накрая се отказал от атаката а няколко месеца по късно е принуден от силите на атинския водач Фокион да се оттегли от Византия.

Спасяването на Византия ражда легендата за полумесеца.

В целия град хората казвали, че само божественост може да се намеси по този начин и че именно Хеката, разклащайки факлата си в небето, накарала кучетата да лаят и да предупредят за нападението.

Тълкуването станало е разнопосочно. Най-рационалното обяснение на оптичното явление може да бъде интерпретирано от болид или метеорит. Неговото пресичане на небето може да се тълкува като поява на прочутата факла на Хеката.

Богинята на Луната, чиито божествени свойства са се променили през вековете, от плодородие до смърт, получава кучета като принос, защото те вият при вида на Луната. Всички византийски кучета обаче реагирали на явлението и не само събудили всички защитни гарнизони на града, но им дали смелост, като придали на битката им мистична аура.

Преданието има продължение. Византия, осъзнавайки, че е избегнала най-лошото, ще посвети истински култ на богинята Хеката, като направи полумесеца вечен символ на града. Символ на победа и краткотрайна независимост, защото четири години по-късно Византия ще се подчини без съпротива пред непобедимия Александър, докато Фокион ще стане голям приятел на новия суверен на Македония.

От този момент нататък ще се носят по стените, дворците и покривите, знамената на града, поразени от полумесеца Хеката. Този символ ще остане и седем века по-късно когато градът ще приеме новото си име Константинопол; и по същия начин, след като древната столица на Източната Римска империя става Истанбул и голям център на исляма. Така полумесецът на богинята Хеката - политеистичен култ - се превръща в един от най-мощните символи на мохамеданската вяра и емблемата на много от мюсюлманските държави днес!

11.9. Завоеванията на Александър Велики

След смъртта на Филип II Македонски през 336 пр.н.е. синът му Александър (356-323 г. пр. н. е.) идва на власт в Гърция. Днес думата македонски се добавя към името му. До края на 19 век всички го наричат Александър Велики или Александър III.

Той влиза в историята като изключително енергичен и способен командир с блестящо образование получено като ученик на философа Аристотел.

Амбициозните планове на младия владетел надминават плановете на баща му Филип II. Гръцкият лидер, когато се възкачва на трона, е само на 20 години и вече мечтае за световно господство. Завоеванията на Александър Велики, техният мащаб шокира не само съвременниците, но и всички следващи поколения на човешката цивилизация. Само за 10 години е задладяна гигантска територия от Гърция до Индия. През следващите векове нито един командир не успява да направи нещо подобно.

Войната с Персия започва през 334 г. пр. н.е. Сравнително малка армия от 35 хиляди души тръгва на поход на Изток. Но войниците се отличават със своята желязна дисциплина, обучение и боен опит. Във военното си умение те с глава и рамене над персийските войски. Армията се състояла не само от македонци, но и от жители на други гръцки градове-държави.

Още при първите сблъсъци гръците нанесли сериозни поражения на персийската армия, разположена близо до границата. По същото време загинали много благородни перси. Собствениците на източните земи били шокирани от това поражение. Междувременно завоевателите завземат малоазийските земи и отиват на територията на Сирия.

През 333 г. пр.н.е. д. персийската армия начело с цар Дарий III излиза срещу македонските завоеватели. Двете армии се срещат в Северна Сирия близо до град Иса. В тази битка армията на Дарий III претърпява съкрушително поражение. Самият цар избягал, оставяйки семейството си в лагера (майка, съпруга и 2 дъщери). Много други персийски воители направили същото (във военни кампании персите вземали съпругите си със себе си). Освен жени, победителите получили и изоставения богат лагерен имот.

След победата при Иса цяла Западна Азия е задладяна от македонците. Било обаче опасно да се отиде по на изток, тъй като силните персийски гарнизони останали в тила. Преценявайки дислокацията Александър насочил гръцката армия по източния бряг на Средиземно море. Тук били градовете на финикийците, които започнали да се предават един след друг. Според легендата по време на тази кампания Александър посещава Йерусалим и дори дарява подаръци на еврейския бог.

Кампанията протичала успешно, докато македонската армия не стигнала под стените на град Тир. Жителите му отказаха да отворят портите и да се предадат на нашествениците. Обсадата продължила 7 месеца. Едва през юли 332 г. пр. н.е. паднал ообсадения град, разположен на остров. Гърците, които нахлули в града, проявили патологична жестокост към защитниците. Завоевателите безмилостно избили 8 хиляди жители, а оцелелите били поробени.

Град Газа също оказал достойна съпротива. Той се защитавал смело в продължение на 2 месеца, но в крайна сметка паднал.

След това Александър Велики навлязъл с армията си в Египет. Там той бил посрещнат като освободител от персийското робство. Местните свещеници обявили младия цар за син на бог Амон.

Александър благосклонно приел тази почетна титла и украсил шлема си с овнешки рога, тъй като те се смятали за един от най-важните атрибути на египетското божество. Именно с шлема с рога лицето на царя започва да се сече върху монети, а на изток великият завоевател получава прякора Двурог.

След като окупира Египет, гръцко-македонската армия се преместила в централните райони на Персия. Дарий III изпратил посланици при завоевателите, предлагайки да сключат мир. Източният владетел се съгласил да даде на победителите всички завладени земи и дори предложил да плати огромен принос. Но Александър отказал да сключи мир, тъй като смятал падането на Персия за неизбежно.

Военачалникът Парменион, който присъствал на преговорите, след като чу размера на вноската, възкликнал: „Ако бях Александър, щях да се съглася веднага!“ На това царят казал подигравателно: „И аз бих се съгласил, ако бях Парменион“.

През 331 г. пр.н.е. армията на гърците и македонците прекосява Ефрат и Тигър и се насочва към персийската армия. Тя, водена от Дарий III, очакавала нашествениците край село Гаугамела. Тук през октомври 331 г. пр.н.е. д. се провела грандиозна битка.

Персите събрали огромна армия. В него е имало много бактрийци, согдийци и скити (народи от източната част на държавата). В нощта преди битката персийският лагер бил осветен от безброй светлини. Македонските командири, страхувайки се, че този спектакъл ще изплаши войниците, предложили на царят да атакува врага през нощта, без да чака зората. На това Александър гордо отговорил: „Не знам как да открадна победата“.

Рано сутринта и двете армии заели позиции. Персийските войници започнали нападението. Те изпратили своите бойни колесници напред. Те имаха остри като бръснач плитки, прикрепени към колелата им. Редовете на македонската армия обаче се разделили и

пуснали безумно чягащите коне да минат. И тогава стрели се посипали в гърба на войниците, седнали в колесниците.

След това атака започнала персийската пехота . Но тя срещна македонската фаланга. В същото време тежката македонска конница атакувала от фланговете. Тя сеела ужас и объркване в редиците на персите. Персите избягали. Цар Дарий III бил един от първите, който избягал от бойното поле и не спирал да бяга в продължение на 2 дни, страхувайки се от преследване.

Съкрушителното поражение при Гаугамела сломило бойния дух на персите. Армията на Александър Велики без бой превзела Вавилон, Суза и древната персийска столица Персеполис. Малки военни гарнизони останаби в пленените райони, а самият велик командир продължил да преследва персийския владетел.

Съдбата на Дарий III била незавидна. Близки до него го убили и предали тялото на Александър. Той заповядал да се екзекутират заговорниците и да се погребат коварно убития цар с всички възможни почести. Победителят започнал да се нарича "царят на Азия".

По-нататъшното разширяване на изток било изключително успешно. Гърците покорили Бактрия и Согдиана, което сложило край на войната с персийската държава. Но завоеванията на Александър Велики не свършили дотук. Предстояли най-богатите земи на приказна Индия. Именно там великият командир решил да изпрати армията си.

Преди кампанията в Индия в редиците на македонците възниква заговор срещу Александър Велики. Царят бил обвинен в нарушаване на гръцките закони и стремеж към неограничена власт. Той се обградил с благородните перси и бактрийци и те се готвели да го провъзгласят за бог. Но конспирацията била разкрита и конспираторите убити.

През 326 г. пр.н.е. гръцко-македонската армия се насомила към Индия. Битка с армията на индийския цар Пора се състоял при притока на река Инд Хидасп. Тук нашествениците за пръв път се сблъснали с бойни слонове. Всеки от тях е бил управляван от колесничар, седял на врата на животното. На гърбовете на гигантите били фиксирани кули, в които били разположени хвърлячи на копия и стрелци.

Отначало страховитите животни създали объркване в редиците на македонските войници, но след като ранили няколко слона, нашествениците се почувствали по-уверени. Индийската армия била победена в тази битка.

Вдъхновен от победата, Александър и армията му навлезли дълбоко в земите на Индия, но войниците се уморили от непрекъснатата 10-годишна война и започнали да роптат. Те се отказали от по-нататъшната кампания. Нито авторитетът на царя, нито убеждението му помогнали.

Обратният път започва в средата на 325 г. пр. н. е. Армията се връщала през пустинята. Преходът бил много труден. Много воители умирали от жажда и прегряване. През пролетта на 324 г. пр. н.е. изтощената армия достига южната част на Иран и влиза в град Суза. На това място завършват завоеванията на Александър Велики.

През 324 г. пр.н.е. Александър Велики се установява във Вавилон и го провъзгласява за столица на своето необятно царство. Владетелят започва да извършва реформи, опитвайки се да превърне завладените земи в единен и сплотен организъм. Освен това той планира поход на запад срещу арабските племена и Картаген.

Но по-нататъшните амбициозни планове на великия пълководец така и не били реализирани. През първата половина на юни 323 г. Александър Велики умира от треска. Огромното царство се оказва гигант с глинени крака. То се разпада и е разделено между македонските военачалници (диадохи). Скоро те се провъзгласили за крале. Така през 321 г. пр. н.е. започва ерата на елинистическите държави.

11.10. Византийска власт 1-7 в. сл.н.е

Окончателното завладяване на Тракия станало в епохата на Римската империя. Земите край Дунава били покорени след голям поход на римския пълководец Марк Лициний Крас в 29–27 г. пр. Хр., в началото на самостоятелното управление на първия римски император Октавиан Август.

Вероятно в 15 г. сл.Хр. завладените крайдунавски земи били официално оформени в римска провинция, която получила името Мизия. Земите на гетите на изток от река Янтра чак до Черноморското крайбрежие и устието на река Дунав били предадени на съюзното Одриско царство. Одриското царство просъществувало до 45 г. сл. Хр., когато император Клавдий го анексирал и създал от територията му римската провинция Тракия. С реформите на императорите Диоклетиан и Константин Велики в края на III и началото на IV в. положението в империята временно било стабилизирано.

Сред най-важните нововъведения на Константин Велики било преместването на столицата на империята от Рим в разположения на Босфора Бизантион (днес Истанбул), който бил наречен на негово име Константинопол. Това имало важни последици за тракийските провинции, които попаднали в непосредствено съседство с новата столица, и довело както до временно стопанско оживление, така и до засилени мерки за отбраната им от нови варварски нашествия. В 313 г. Константин издал указ, с който разрешил християнството като официална религия на територията на Римската империя. През IV в. то се наложило като господстваща религия на територията на Римската империя.

11.11. Заселване на славяните на Балканския полуостров

В резултат на Великото преселение на народите през III век славяните започват да напускат своите първоначални територии. Оформят се три племенни групи славяни – западна, наречена венеди, източна – анти и южна – славини. До края на V век южните славяни заемат териториите северно от река Дунав (приблизително териториите на днешна Унгария, Румъния и част от Украйна). Така славяните влизат в непосредствена близост с римовизантийската култура, която оказва значително влияние върху тяхното развитие. Славяните са били предимно земеделци, но също са се занимавали и със скотовъдство. Отглеждали най-вече едър рогат добитък и свине, а също и коне.

Разпространени занаяти били ковачеството, грънчарството, дърводелството, тъкачеството и др. Първоначално керамиката бива изработвана на ръка, но впоследствие е възприето грънчарското колело и усъвършенствана технологията по приготвянето и изпичането. Основната обществена единица е родовата община (задруга), оглавявана от

старейшина. Няколко родови общини образуват племе, което се управлява от племенен вожд, наречен княз. Неговата власт е ограничена от общото събрание на племето (Вяще), в което влизат всички мъже воители. Славянските селища биват строени край реки, езера и блата – труднодостъпни за враговете им места. Славяните живеят в землянки или полуземлянки, изградени от плет и глина, но с течение на времето започват да строят и къщи от камъни. Домовете им имат повече от един изход, за да е възможно бързото отстъпление в случай на неприятелско нападение.

Битът, обичаите, вярванията и наречията им развиват все по-големи разлики и се оформят три групи славяни – източни (**анти**), западни (**венети**) и южни (**славини**). От антиите произлизат руснаците, украинците и беларусите; от венетите – чехите, словаците, поляците и лужишките (германските славяни).

От началото на VI век славяните, които живеят на север от река Дунав, започват системни нападения в земите на Византийската империя. Това принуждава император Анастасий да изгради 70-километрова стена за защита на столицата си Константинопол, започваща от крепостта Деркос на Черно море до Силимврия на Мраморно море. Първоначално славянските набези са породени с цел ограбване на византийските богатства и са съпроводени с разрушения и отвлечени пленници. По времето на император Юстиниан I (527-565) славянските атаки стават особено ожесточени и монархът предприема нови укрепителни строителства по границите на държавата и по крепостните стени на застрашените градове. Важни политически ходове на византийците са опитът да се привлекат славяни на служба в ромейската армия, както и да се предизвикат размирици между отделните славянски племена. Тези действия обаче имат само временен успех и през 549 и 550 г. последват нови инвазии. При последната масирана атака три славянски отряда достигат Солун и презимували по земите на империята.

Последното десетилетие на VI век бележи началото на трайното отсядане на славяните във византийските земи, разположени на юг от река Дунав. През 584 г. славяните за първи път обсаждат Солун. Последват още четири неуспешни обсади, които за малко не водят до превземането на втория по големина град във Византия. За сметка на това обаче земите около крепостта биват заселени от многобройно славянско население, което постепенно преминава към по-мирен начин на живот.

Славянската колонизация се разпростира в тема Елада, тема Тракия и споменатата вече Солунска област. Възползвайки се от борбите между аварите и Византия, славяните превземат Сингидиум (Белград), Виминациум (Косталац), Аугуста (Оряхово), Анхиало (Поморие). Според Моневазийската хроника славяните превземат Тесалия, Елада и Пелопонес и се отправили към планината Тайгет, известна в древността със своите несметни съкровища. Съюзът на седемте славянски племена и племето севери се установило при р.Тимок, р.Дунав, Балкана и Черно море. Те имали три основни цели: 1) трайно усядане и овладяване на вече заетите области, 2) стремеж към завладяване на гр.Солун, 3) господство над Адриатическото и Беломорското крайбрежие и прилежащите им острови.

През VII в. император Константин II организира поход срещу „скавиниите“ (дн. Македония), тоест към териториите със славянско население.

Славянските укрепени селища на праславянски се наричали *горд*, откъдето се развива и съвременната дума *град*. Те обикновено ставали културни и политически средища на околните славянски племена и в тях се намирала резиденцията на местния княз и множество храмове на славянски божества. Такива славянски крепости били средновековните градове Аркона, Кореница, Ретра, Волгаст, Стетин (дн. Шчечин), Ратибор и др.

Прабългари е термин въведен през 19-ти век от историческата наука за отличаване на народа основал и управлявал Първата българска държава преди сливането му със славяните и с останките от антично и варварско население и образуването на българската народност. Днес често се замества с термина протобългари, стари българи и дори просто българи.

Предполага се, че прабългарският етнос се е формирал в Централна Азия (Източен Казахстан) между Каспийско море и планината Имеон (Памир, Тяншан и Хиндукуш). Други възможни райони са Алтай, или Западен Сибир, Таримската котловина, Западна Монголия, Юрабългарите през 5-6 век са разделени на две големи групи – кутригури, западно от река Дон, и утигури, източно от нея. Според някои сведения първоначално те живеят заедно и се разделят през първата половина на 5 век. Първите по-надеждни сведения за българите южно от Дунав са от 479 г., когато император Зенон се съюзява с кутригурите и те воюват в съюз с Източната Римска империя срещу остготите на Теодорих Велики под командването на Воденския управител Сабиниан.

11.12. Велика България

Според византийските хронисти около 630-632 г. се формира политическото обединение Стара Велика България под ръководството на вожд на оногундурите – Кубрат (Курт) от рода Дуло. За кратко време тази България укрепва и влиза в орбитата на византийската политика в Северното Черноморие. Кубрат изпраща пратеници в двора на император Ираклий. Императорът дава на прабългарския кан титлата патриций и му изпраща скъпи дарове.

Точните граници на Велика България трудно могат да бъдат установени. Съпоставени с археологическите проучвания се очертават следните граници: от река Днепър на запад до река Кубан на изток и от извора на река Донец до Азовско и Черно море на юг.

Кубрат умира около 660-665 г., като завещава на своите синове да не се разделят, за да „не робуват на друг народ“. След него в продължение на три години управлява най-големият му син - Безмер. Византийските хронисти го наричат Батбаян или Баян.

След смъртта му синовете му не спазват бащиния завет и се разделят. Най-големият – Батбаян, се подчинява на хазарите и започва да им плаща данък. Част от тези т.н. „черни българи“ се оттеглят във високите части на Кавказ и формират оцелелият и до днес Балкарски народ обитаващ подножието на най-високия връх в Европа – Елбрус. Вторият син на Кубрат – Котраг, потегля на североизток и се заселва по средното течение на р. Волга. Тук поставя началото на т.нар. Волжко-Камска България. Тази България съществува до 30-те години на XIII в., когато е разгромена от татаро-монголското нашествие, а по-късно, през 16-ти век завладяна от Иван IV Грозни, (Велик княз Московски и т.н.), след което той започва да се титулува Цар Болгарский, титул запазен от руските царе до 1917 година.

11.13. Първа българска държава 681-1018

След разпадането на Велика България, която се е намирала в земите на днешна Украйна, една част от тях, водени от Аспарух и друга, водена от Кубер се преселват на Балканския полуостров и се сливат с дошлите от север в началото на VII век славяни които на свой ред са смесени с местните византийци. След като предводителят на прабългарите Аспарух извоюва победа над една от армиите на император Константин IV, тогавашният глава на Византийската империя се сключва споразумение между Аспарух и византийския император. Според това споразумение прабългарите и славяните получават по-голямата част от територията между Стара планина и р. Дунав. С това се поставя началото на създаването на оформящата се българска народност. Договорът с Византия от 681 г. се приема като момент на създаване на Първата българска държава, докато годината на създаване на съвременна България е 1878.

При царуването на княз Борис I – Михаил (852-889 г.) в страната се приема християнството за официална религия. В политическото противопоставяне между Константинопол и Рим и техните църковни метрополии в частност Борис успява умело да лавира и с дипломатия преодолява хегемонията на съседите си. След официалния акт на покръстването му Борис приема християнското име Михаил. В исторически изследвания е наричан Борис-Михаил, по името на византийския император.

Преки свидетелства за титлата, използвана от Борис, са негови печати и надписът, намерен край село Балши, Албания. В тях той е наречен „архонт на България“, превеждана обикновено като „владетел“. Канонизиран е като светец скоро след смъртта му. Българската църква в наши дни го почита под името Свети Цар Михаил Борис, макар че приживе той никога не е носил царско достойнство. Показателна за дълбоката почит към княз-покръстител сред неговите съвременници е приписката на Тудор Доксов (племенник на Борис I) от 907 г.:

„В същата година, на втория ден от месец май, в събота вечер почина рабът божи – бащата на този княз [Симеон], – великият и почтеният, и благоверният наш господар княз български, именуван Борис, а християнското му име е Михаил.“

В „Списъка на българските архиепископи“, съставен от архиепископа на Охрид Йоан Комнин в средата на 12 век, Борис е наречен „василевс на българите“. Така този по-късен византийски автор пренася върху Борис царската титла, която възприел за пръв път неговият син Симеон.

В началото на Борисовото управление българите влизат в серия безуспешни военни конфликти с Източнофранското кралство, Византия и Хърватия. Византийският император Константин Багренородни пише накратко за един неуспешен поход на Борис в съседното Сръбско княжество, при който престолонаследникът Владимир заедно с 12 велики боили попада в плен. Тогава, от скръб по сина си, Борис се вижда принуден да сключи мир. Борис губи всички войни които води.

През 862 – 863 г. Борис I сключва военен съюз с крал Лудвиг II Немски и преговаря с него за приемане на християнството в България от Римокатолическата църква. За да разруши

съюза, Византия в коалиция с Великоморавия и Хърватия започва през 863 г. война срещу България. За Борис I тази война е неуспешна и това разклаща значително влиянието на българите в среднодунавските земи.

В отговор на молбите на Ростислав през есента на 863 г. Византия нахлува отново в българските земи. Там не срещат сериозен отпор, тъй като българските войски са заетите на запад на моравската граница. Започват преговори и впоследствие е сключен мирен договор между България и Византия. Борис I се задължава да разтрогне съюза си с немския крал Лудвиг и заедно с народа си да приеме източноправославното християнство от Цариградската патриаршия.

Българският владетел, според напълно унищожената и не подлежаща на разчитане част на надписа от албанското село Балши (бившия български средновековен град Главиница) близо до гр. Берат (бившия български средновековен град Бълградъ / Бълиградъ), приема християнството тайно, за да избегне засилването на съпротивата сред някои прослойки на народа. Българският владетел приема името на своя 24-годишен „духовен отец“ – византийския император Михаил III Пияницата. Приемането на християнството води и до законодателни промени.

Непосредствено след покръстването избухва бунт в средите на няколко недоволни български провинциални (от комитатите) боляри. Техните основни опасения са от засилващото се византийско влияние. Бертинските летописи описват как Борис с малцината си верни успява, не просто да се спаси, а да потуши бунта и плени противника. Князът наказва със смърт организаторите и техните близки – общо 52 рода. Според някои изследователи се касае само за „52-ма наказани със смърт“. Същото четем и в Бертинските летописи: "... Обаче царят наказал със смърт [само] петдесет и двама от болярите, които най-много бунтували народа против него, а на останалия народ позволил да си отиде навредим...".

Съпротивата в лицето на някои боляри е смазана жестоко, тези които не желаят да приемат новата религия са преследвани и избивани. Княз Борис I детронира и ослепява първородния си син княз Владимир Расате (889-893 г.), заради опита му да върне езичеството. Той предприема този ход, за да обедини прабългари и славяни, които по онова време имат коренно различни религии, както и за да укрепи международния престиж на България в „семејството“ на християнските държави.

Преславският църковно-народен събор от края на 893 или началото на 894 г. е едно от най-значимите събития в епохата на Първата българска държава и на княз Борис I, на който събор се решава следното:

1. Княз Владимир да бъде детрониран и на престола да се възкачи брат му Симеон. Във връзка с това е приета промяна в принципа на унаследяване княжеската власт, съгласно която владетелят може да бъде наследен от своя брат. Дотогава единствено синът на владетеля е приемник на престола. Промяната е отразена от Йоан Екзарх в неговия Шестоднев.

2. Столицата на България да бъде преместена от Плиска в Преслав.

3. Византийското духовенство в страната да бъде прогонено и заменено с български клирици. Известно е, че през 893 г. Климент Охридски става епископ на Драгвиста и/или Велица.

4. Българският език да замени гръцкия в богослужението. С това той става официален език на българската държава.

Отказът на Византия и на Константинополската патриаршия да признае самостоятелна българска църква принуждава Борис I да търси сближаване с папата в Рим. Български пратеници занасят списък със 115 въпроса до папата и са посрещнати с голяма радост. Отговорите на папа Николай I – 105 на брой, съставени от Анастасий Библиотекар са прости и ясни. Основният въпрос на българския владетел е относно ръкополагането на главата на българската църква за патриарх. В България са изпратени кардинал Формоза Портуенски, епископ Павел Популонски и свещеници. В своя избор за архиепископ на България, Борис се спира върху кардинал Формоза Портуенски, бъдещ папа в периода 891 – 896 г.

През 867 г. български пратеници пристигат в Рим с молба папата да назначи Формоза. Папа Николай I отказва. На 13 ноември 867 г. Николай I умира и новият папа Адриан II още по-решително се противопоставя на назначаването на кардинал Формоза за глава на Българската църква. В България са изпратени други двама епископи – Гримуалд Полимартийски и Доминик Тривенски. Папата предлага на Борис да избере за архиепископ на България някой от тях или Павел Популонски. Борис отправя ултимативно искане за български архиепископ да бъде ръкоположен дякон Марин или някой от кардиналите на папата. Въпросът е не толкова до съответната личност, а до това кой ще определи главата на българската църква. И това искане на Борис е отхвърлено. Този отказ се оказва съдбоносен за българо-римските отношения. Борис отново започва преговори с Константинопол.

На Четвъртия Константинополски събор (869 – 870 г.), на извънредно заседание, състояло се след закриването на събора на 4 март 870 г., българският църковен въпрос е решен чрез компромис – учредява се български църковен диоцез, начело на който е поставен гъркът Георги, с титла „митрополит на Дръстър“ (дн. Силистра) (870-ок. 886 г.), със седалище в Плиска, директно подчинен на Константинополската патриаршия. Папските пратеници получават голям подкуп и са изпратени обратно в Рим. Българската църква има седем митрополии и е устроена по византийски модел, като са възприети духовните санове хартофилак, синкел, екзарх. Единствено църковникът е сан с български произход.

През 879 г. на патриаршеския престол в Константинопол сядат за втори път патриарх Фотий и свиква нов църковен събор. На 24 декември 879 г. Фотиевият събор постановява, че Константинополската патриаршия повече няма да ръкополага в България дори да бъде отправена подобна молба. На практика това означава, че Българската църква става автокефална (самостоятелна). Начело на българската църква застава Йосиф I, архиепископ и първи български патриарх, който провежда прославянската политика на Борис и по-късно на Симеон. Българите получават правото на собствена архиепископска църква.

Около 886 г. Борис приема прогонените от Великоморавия ученици на Кирил и Методий – Климент, Наум и Ангеларий в България. Така новосъздадената от братята Кирил и Методий азбука – глаголицата – и славянското богослужение достигат до българските земи. Благодарение на подкрепата, която Борис оказва на Климент и Наум за мисионерската и просветителската им дейност, Кирило-Методиевото наследство бива съхранено за Европа и славяните. В началото на 10 век в Преславската книжовна школа се разработва нова азбука, наречена кирилица, на основата на гръцката писменост и глаголицата.

По-късно, синът на княз Борис I – Симеон I (893-927 г.), приема титлата цар на българите и император на българи и гърци (наречена от някои историци *Дунавска България*), за да се разграничи от Волжка България, населявана от прабългарите. Титлата император е призната от папата, но не и от византийския император.

Времето на Симеон I е наречено златен век на българската държава (Златен век (българско средновековие)). Сам получил образованието си в Константинопол изгражда множество книжовни центрове из цяла България.

Симеон I е български владетел (цар), управлявал Първата българска държава от 893 до 927 година. Успешните войни на Симеон срещу Византия, маджарите и сърбите довеждат до най-голямото териториално разширение на България в цялата нейна история и я превръщат в най-силната държава на тогавашна Източна Европа. Неговото царуване е и период на културен разцвет, наричан по-късно Златен век на българската култура.

При управлението му границите на България достигат до три морета – Бяло, Адриатическо и Черно, а съвременници сравняват столицата му Преслав с Константинопол. Обособената малко по-рано Българска православна църква става първата нова патриаршия извън Пентархията, а българските глаголически и кирилски преводи на християнски текстове се разпространяват из целия славянски свят. Самата кирилица е създадена в Преславската книжовна школа през 90-те години на IX век. По време на своето управление Симеон заменя първоначалната си титла „княз“ с „цар“.

Симеон е роден през 864 или 865 година като трети син на княз Борис I от Крумовата династия. За времето на раждането му се съди от две писма на константинополския патриарх Николай Мистик, според които към 923 – 924 година Симеон е на около 60 години, като патриархът го нарича „син на мира“, което се свързва с българо-византийския мирен договор, довел до покръстването на българите. Тъй като княз Борис е българският владетел, приел официално християнството през 865 година, Симеон е християнин през целия си съзнателен живот.

Намерението на княз Борис е тронът да бъде наследен от най-големия му син Владимир, а Симеон да стане високопоставен духовник. По тази причина около 878 година Борис изпраща Симеон в Магнаурската школа в Константинопол, където трябва да получи богословско образование. Там бъдещият владетел постъпва като послушник в константинополски манастир и приема монашеското име Симеон.

Симеон прекарва следващото десетилетие (ок. 878 – 888) в столицата на Византийската империя, като получава отлично образование и изучава реториката на Демостен и Аристотел. Той овладява гръцкия до такава степен, че е наричан във византийските хроники „полугрък“. Според някои тълкувания Симеон е обучаван лично от патриарх Фотий, но тази хипотеза не се подкрепя от конкретни източници.

Около 888 година Симеон се завръща в България и се установява в новосъздадения княжески манастир в Преслав, „при устието на Тича“, където заедно с други монаси под ръководството на Наум Преславски се заема с преводи на религиозни текстове от гръцки на старобългарски език. Междувременно Владимир наследява Борис, който се оттегля в манастир. Владимир прави опит да възстанови езичеството в държавата и може би сключва насочен срещу Византия договор с императора на Свещената Римска империя Арнулф

Каринтийски, което принуждава Борис да се върне повторно на трона, само за да свали и накаже Владимир и да посочи Симеон за нов владетел. Това става на събор в Преслав, който освен това обявява българския за единствен език на държавата и църквата и решава столицата да бъде преместена от Плиска в Преслав, подчертавайки с това трайната християнизация на страната. Не е известно защо Борис не поставя на трона своя втори син Гаврил, а предпочита Симеон.

Войните на Симеон с Византия и маджарите

Малко след като Симеон застава на трона, той слага край на дългогодишния мир с Византийската империя, установен от неговия баща. Конфликтът започва, когато император Лъв VI Философ, изглежда под натиска на своята любовница Зоя Зауцена и баща ѝ Стилиан Зауца, премества тържището за българските стоки от Константинопол в Солун, българските стоки те са обложени с тежки данъци. Българските търговци търсят помощ от Симеон, който се оплаква на Лъв VI, но императорът пренебрегва пратениците му.

В отговор през есента на 894 година цар Симеон започва война, настъпвайки през границата на юг без да срещне сериозна съпротива, тъй като основните сили на Византийската империя са концентрирани в източна Анатолия, воювайки срещу Абасидския халифат. След като научава за българското настъпление, изненаданият император изпраща войска от гвардейци и други части от столицата да спрат цар Симеон, но тя претърпява поражение някъде в тема Македония (северозападна Тракия). Българите пленяват повечето гвардейци хазари, които са освободени, след като отрязват носовете им, и избиват много офицери, включително командващия. Симеон не продължава настъплението си, а бързо се изтегля на север, за да спре нападение на маджарите.

Неспособни да реагират ефективно на българското настъпление, заради войната на изток, ромеите убеждават маджарите да нападнат България, обещавайки им да ги прехвърлят с флота си през река Дунав. Възможно е Лъв VI да има споразумение и с Арнулф Карнтийски да не подкрепя Симеон срещу маджарите. Освен това от Италия е извикан известният военачалник Никифор Фока, който през 895 година повежда армия към България с цел да отклони вниманието от северната граница. Маневрата е успешна и Симеон повежда войските си срещу Фока, но до сериозен сблъсък не се стига. Вместо това ромеите предлагат мир, информирайки го за действията си по суша и море, но скривайки планираното нападение на маджарите. Симеон не се доверява на пратеника и го задържа, след което нарежда достъпът на византийския флот в Дунав да бъде пресечен с въжета и вериги, възнамерявайки първо да се справи с армията на Фока.

Въпреки затрудненията с преградите по Дунав, ромеите успяват да прехвърлят през реката, може би в близост до днешния Галац, маджарската армия, водена от Лиунтика, син на маджарския владетел Арпад. Научавайки за изненадващото нападение, Симеон тръгва на север, оставяйки част от войските си по южната граница, за да предотвратят евентуална атака на Фока. Двата му сблъсъка с маджарите в Северна Добруджа завършват с поражение и той е принуден да отстъпи в Дръстър. Маджарите необезпокоявани опустошават страната до столицата Преслав, а след като Симеон постига примирие с ромеите през лятото на 895

година, се изтеглят северно от Дунав. Окончателното сключване на мир се забавя, тъй като Лъв VI настоява за освобождаване на византийските военнопленници.

След като неутрализира непосредствената заплаха от маджари и ромеи, Симеон започва да планира ответно нападение срещу маджарите. Той се споразумява за общи действия с печенегите, източни съседи на маджарите, и задържа византийския пратеник Лъв Хиросфакт, за да забави преговорите за освобождаване на военнопленниците. По този начин той се надява да получи по-изгодни условия при крайния мирен договор. В поредица от писма, които разменя с пратеника, Симеон отказва да освободи пленниците и се подиграва на астрологическите способности на Лъв VI Философ.

През 896 година, използвайки като повод нападение на маджарите срещу техни съседи славяни, Симеон настъпва срещу тях със своите печенежки съюзници, нанася им решително поражение в битката при Южен Буг и ги принуждава окончателно да се изселят от Етелкъоз в Панония. След този успех той най-накрая освобождава византийските пленници в замяна на българи, пленени през 895 година.

През лятото на 896 година, претендирайки, че не всички български пленници са освободени, Симеон отново напада Византия, насочвайки се към Константинопол. В Тракия той е посрещнат от събрана набързо византийска армия, която унищожава в битката при Булгарофигон. Император Лъв VI успява да отблъсне Симеон от Константинопол, прибегвайки до отчаяни мерки – въоръжава мюсюлмански военнопленници и ги изпраща да се бият срещу българите. Това слага край на войната, като България получава територии между Черно море и Странджа и Византийската империя се задължава да ѝ плаща годишен данък.

Междувременно Симеон се намесва в междуособиците за наследството на починалия през 892 година владетел на Сръбското княжество Мутимир. През 896 година той изпраща в Сърбия Клонимир Стоимирович, член на управляващата династия, който живее дълги години в българския двор. След като Клонимир е убит, през 897 година наложилият властта си княз Петър Гойникович признава върховенството на Симеон и между двете страни се установява двадесетгодишен мир. Това е период на активно проникване на християнството в Сърбия, в което вероятно важна роля играят и български мисионери.

Мир с Византийската империя

Сключеният мирен договор между България и Византийската империя като цяло се спазва от двете страни до смъртта на Лъв VI през 912 година. По тази причина сведенията за България през тези години във византийските източници са оскъдни – ограничават се главно до сведенията за две нови дипломатически мисии в България на Лъв Хиросфакт. При първата си мисия, която не е точно датирана, Лъв Хиросфакт успява да върне на Византия 30 крепости около Драч, които по това време попадат под български контрол.

Втората мисия на Лъв Хиросфакт е във връзка със събитията около превземането на Солун от мюсюлманите. През 904 година, възползвайки се от български нападения в района, мюсюлмански флот, воден от византийския ренегат Лъв Триполит, превзема и разграбва Солун. След тяхното изтегляне градът е заплашен от завземане от българите и заселването му със славяни^{[49][63]} и Лъв VI е принуден да даде на Симеон нови територии в Македония.

Според сключения договор, славянските области в южната част на Македония и Албания са предадени на България, а границата преминава на 20 километра северно от Солун, за което свидетелства и Наръшкият надпис.

Нови войни с Византия

Смъртта на император Лъв VI на 11 май 912 година е последвана поставянето на трона на малолетния му син Константин VII Багренородни, а негов регент и съимператор става братът на Лъв Александър, който прогонва от двора съпругата на Лъв Зоя. Тези събития дават възможност на Симеон за нов поход към Константинопол. През пролетта на следващата година негови пратеници, пристигнали в Константинопол, за да подновят мирния договор от 896 година, са изгонени от Александър, който отказва да плаща годишния данък, след което Симеон започва да се готви за война.

Още преди да започнат военните действия Александър умира на 6 юни 913 година, оставяйки управлението на регенски съвет, начело с патриарх Николай Мистик. Много жители на Константинопол не признават малолетния император, когото смятат за незаконороден, и подкрепят претендента Константин Дукас, което, заедно с бунтовете в южна Италия и очакваното мюсюлманско нападение в източна Анатолия, работи в полза на Симеон.[71] В поредица умолителни писма Николай Мистик се опитва да го разубеди от настъпление, но в края на юли или август българският владетел напредва със значителни сили и достига до Константинопол без да срещне сериозна съпротива.

Междувременно безредиците в Константинопол стихват с убийството на претендента Константин Дукас и патриархът се утвърждава като ръководител на правителството. Това кара Симеон да вдигне обсадата и да започне мирни преговори за радост на ромеите. Продължителните преговори завършват със споразумение за изплащане на неплатения по-рано от Византия данък и с обещание Константин VII да се ожени за една от дъщерите на Симеон. С това Симеон цели да стане василеопатер (настояник на императора) и да придобие законното право да се намесва в управлението на Византия. Според Симеон Логотет при тази среща в Евдом (Ἐβδομόν, дн. Вакир кюу част от което е Сан Стефано), предградие под стените на Цариград където от 364 г. (имп. Валент) според Книга за церемониите на имп. Константин Багренородни (913 – 959) стават коронациите на римските императори, през месец август 913 г. оглавяващия Империята Патриарх Николай излязъл при Симеон извършил молитва и го увенчал като поставил на главата му вместо „стема“ [византийската императорска корона] собствената си патриаршеска корона „епископтарий“ . В историографията са изказвани предположения, че тук става дума за ритуал, свързан с присвояване на титлата „кесар“ (Васил Златарски) с която още в 705 г. е удостоен Тервел, за някакво „духовно осиновяване“ на Симеон от патриарха

Малко след посещението на Симеон в Константинопол майката на Константин VII Зоя Карбонопсина се връща в двора по настояване на младия император и веднага се заема с отстраняването на регентите. С помощта на заговор тя успява да поеме властта през февруари 914 година, фактически отстранявайки патриарх Николай от управлението, отхвърляйки признатата на Симеон царска титла и отказвайки се от планирания брак на сина ѝ с неговата

дъщеря. С това военните действия са подновени и през лятото на 914 година Симеон отново настъпва в Тракия, превземайки Адрианопол. Зоя незабавно му изпраща многобройни подаръци и успява да го убеди да се изтегли, изоставяйки града. През следващите години Симеон воюва с Византия на запад, около Драч и Солун, но не настъпва отново към Константинопол.

Кампания от 917 г.

През 917 година Симеон подготвя нова война срещу Византия. Той се опитва да сключи съюз с печенегите, но не постига успех, тъй като ромеите им предлагат повече пари. Византийската империя също се готви за война и се опитва да убеди сръбския княз Петър Гойникович да нападне България с поддръжка от маджарите.

Първи започват военните действия ромеите, като силна армия, водена от Лъв Фока, син на Никифор, настъпва на север, подкрепяна от флот в Черно море под командването на Роман Лакапин. Приближавайки Месемврия, където трябва да бъдат подсилени с превозвана от флота войска, армията на Лъв Фока спира за почивка край река Ахелой, недалеч от Анхиало. Научил за нападението, Симеон се придвижва бързо срещу ромеите и на 20 август 917 година двете армии се сблъскват в битката при Ахелой, в която българите удържат пълна победа, като много византийски военачалници загиват, макар самият Лъв Фока да успява да се укрие в Месемврия. Десетилетия по-късно Лъв Дякон пише, че „още могат да се видят купища кости при река Ахелой, където тогава позорно била посечена войската на ромеите“.

Планираното от ромеите нападение на печенегите от север се проваля, след като те влизат в конфликт с Роман Лакапин и той отказва да ги прехвърли през Дунав. Сърбите и маджарите също не им оказват помощ – маджарите воюват в Западна Европа като съюзници на франките, а Петър Гойникович е разколебан, след като българският съюзник и владетел на Захумлие Михайло Вишевич предупреждава Симеон за плановете му.

Армията на Симеон се възползва от победата си при Ахелой и настъпва след остатъците от византийските войски към Константинопол. Лъв Фока, който се е завърнал в столицата, се опитва да я спре в битката при Катасирти, в близост до града. Българите нападат и отново нанасят поражение на ромеите, унищожавайки едни от последните им военни части, след което се връщат в България.

Непосредствено след похода към Константинопол Симеон се заема да накаже сръбския княз Петър Гойникович за съюза му с Византия. Той изпраща в Сърбия армия, водена от военачалниците Теодор Сигрица и Мармаис, които успяват да заловят и изпратят княза в България, където той умира като затворник. На негово място е поставен Павле Бранович, който дотогава живее като изгнаник в българския двор.

Кампании от 920 – 922

Междувременно военните неуспехи предизвикват поредна промяна на управлението в Константинопол – през 919 година началникът на флота Роман Лакапин заменя Зоя Карбонопсина като регент на Константин VII и я изпраща отново в манастир. Роман сгодява дъщеря си Елена Лакапина за Константин и през декември 920 година се обявява за съимператор, поемайки управлението на Византийската империя.

Лишен от възможността да заеме византийския трон с дипломатически средства, разгневеният Симеон подновява военните действия, за да наложи волята си. Между 920 и 922 година България засилва натиска си върху Византия, воювайки на запад през Тесалия до Коринтския провлак и на изток в Тракия, достигайки Дарданелите и прехвърляйки се в Азия, където обсажда град Лампсак. Войските на Симеон се явяват пред Константинопол през 921 година, когато настояват за отстраняването на Роман и завземат Адрианопол, и отново през 922 година, когато удържат победа в битката при Пиги, опожаряват Златния рог и превземат Виза. Междувременно ромеите се опитват да настроят сърбите срещу Симеон, но той запазва контрола си над тях, заменяйки Павле Бранович със Захария Прибиславлевич, бивш бежанец в Константинопол, когото той е пленил по-рано.

Решен да превземе Константинопол, Симеон планира мащабна кампания и през 922 година изпраща пратеници в Египет при фатимидския халиф Абдулах ал-Махди Билах, чийто флот може да му окаже помощ. Халифът е склонен на споразумение и изпраща свои пратеници в България, но те са заловени от ромеите в Калабрия. Роман предлага на Абдулах мир, изпращайки му щедри дарове, и по този начин предотвратява съюза с България.

През лятото на 924 година Симеон все пак се явява пред Константинопол с искане за среща с патриарха и императора. На 9 септември 924 година той преговаря с Роман Лакапин на Златния рог и договаря мир, според който Византийската империя отново започва да плаща данък на България, но си връща някои градове на черноморския бряг.

Последни години

Междувременно в Сърбия Захария Прибиславлевич, подбуждан от ромеите, се разбунтува срещу Симеон, като е подкрепен от много българи, недоволни от постоянните войни срещу Византия. Българският владетел отново изпраща Теодор Сигрица и Мармаис, но този път те претърпяват поражение и са обезглавени, което принуждава Симеон да сключи примирие с Византия и да се концентрира върху сръбския бунт. През 924 година той изпраща нова армия, водена от Часлав Клонимирович, който успява да прогони Захария в Хърватия. След този успех сръбската аристокрация е поканена в България, за да признае верността си към новия княз, но вместо това са избити и Симеон анексира Сръбското княжество.

Най-вероятно след смъртта на патриарх Николай Мистик през 925 година, или може би по същото време, Симеон издига Българската архиепископия до статута на патриаршия. Това може би е свързано с дипломатическите му контакти с папа Йоан X между 924 и 926 година, чрез които той изисква и получава признание от папата на титлата му на „император на римляните“, равна с тази на византийския император, а може би и потвърждение на патриаршеското достойнство на главата на българската църква. През 926 година войски на Симеон, водени от алогоботур, нападат византийския съюзник Хърватия, но са разгромени от армията на крал Томислав в битката при Босненските планини. Въпреки успеха си, Томислав търси споразумение с България и с посредничеството на папския легат Мадалберт е сключен мир, като е възстановено довоенното положение, но хърватите се отказват от съюза с ромеите. В последните месеци от живота си Симеон се подготвя за нов поход към Константинопол, въпреки отчаяните молби за мир на Роман Лакапин.

Симеон I умира на 27 май 927 година от сърдечен удар в своя дворец в Преслав. Според византийските хронисти това става в момента, когато Роман Лакапин обезглавява негова статуя.

Симеон е наследен от своя син Петър, като първоначално негов регент е вуйчо му Георги Сурсувул. Като част от сключения през октомври 927 година мирен договор с Източната Римска империя, скрепен с брака на Петър и внучката на Роман Лакапин Ирина, съществуващите граници между двете страни за потвърдени, както и царското достойнство на българския владетел и патриаршеския статут на главата на българската църква.

При управлението на Симеон Средновековна България достига своя културен разцвет, превръщайки се в литературен и духовен център на Славянска Европа. В това отношение Симеон продължава политиката на своя баща Борис за утвърждаване и разпространяване на славянската култура и привличане на учени и писатели в страната. В Преславската и Охридската книжовна школа, основани при Борис, се концентрира книжовната дейност и при управлението на Симеон, като през този период там е създадена и новата азбука – кирилицата.

Краят на IX и началото на X век са най-ранният и продуктивен период на средновековната българска литература. Прекарал младежките си години в Константинопол, Симеон пренася византийската култура в българския двор. Учениците на Кирил и Методий, сред които Климент Охридски, Наум Преславски и Константин Преславски, продължават просветителската си работа в страната, превеждайки християнски текстове, като Библията и книгите на Йоан Златоуст, Василий Велики, Кирил Александрийски, Григорий Богослов, Атанасий Велики, както и исторически хроники, като тези на Йоан Малала и Георги Амартол.

Симеоновият Златен век е свързан и със създаването на оригинални богословски и светски произведения, като „Шестоднев“ на Йоан Екзарх, „Азбучна молитва“ и „Проглас към Евангелието“ на Константин Преславски, „За буквите“ на Черноризец Храбър. Личният принос на Симеон към този разцвет на литературата е възхваляван от съвременниците, например в сборника „Златоструй“ и в Симеоновия сборник, към който самият цар пише едно приложение.

Симеон превръща новата българска столица Преслав във великолепен религиозен и културен център, предназначен по-скоро за демонстрация на разцвета на царството и за владетелска резиденция, отколкото за военна крепост. Със своите повече от двадесет кръстокуполни църкви и многобройни манастири, своят внушителен царски дворец и Златната (Кръгла) църква, Преслав е истинска имперска столица. Нивото на изобразителното изкуство на епохата се вижда от преславския стил илюстрирана керамика, образец на която е известната икона на Теодор Стратилат.

Симеон се жени два пъти. От първата си съпруга, за която не се знае нищо, той има син на име Михаил. Може би заради ниския произход на майка му, той е изключен от наследяването на трона и е изпратен в манастир.

От втората си съпруга, сестра на влиятелния аристократ Георги Сурсувул, Симеон има трима сина – Петър, който го наследява като цар на България през 927 година и управлява до смъртта си през 969 година; Иван, който организира неуспешен заговор срещу брат си през

929 година, след което бяга в Източната Римска империя; и Вениамин, който според лангобардския хронист Лиутпранд притежавал силата да се превръща внезапно във вълк или друго хищно животно.

Симеон има и няколко дъщери, една от които се опитва да ожени за император Константин VII през 913 година, но замисълът му се проваля с връщането на власт на императрица Зоя.

Управлението на цар Симеон бележи връх в историята на Първото българско царство. По негово време, освен невиджданото дотогава териториално разширение, държавата става средище на културен и духовен живот. Победите на бойното поле му позволяват да укрепи международния авторитет на България. Той оставя след себе си могъща държава, простираща се от Карпатите до Беломорието и от Черно до Адриатическо море. Въпреки почти непрекъснатите войни с Византия, той укрепва властта вътре в държавата и провежда изключително стабилна вътрешна политика. Постига се политическо, религиозно и културно обединение.

Част от историците смятат, че многобройните войни, които Симеон води, в крайна сметка изтощават България, и при наследниците на Петър I тя вече не е в състояние да се противопостави на по-богатата откъм човешки ресурси Византия. Независимо от това Симеон I остава в българската история с прозвището „Велики“, а управлението му с определението „Златен век“ заради териториалното разширение, до което довежда България, и заради културния разцвет на страната.

Цар Симеон Велики е сред най-високо ценените български исторически фигури, както е показано от народния глас в предаването на БНТ Великите българи, който през февруари 2007 г. поставя на 4 място сред най-великите българи на всички времена. Симеон Велики е изобразяван в българската литература, кино и театър. Иван Вазов му е посветил детска родолюбива песен, която по-късно е аранжирана като песента Край Босфора шум се вдига.

След смъртта на Симеон I силата на България спада. Появяват се богомилството, отшелничеството. През 968 г. Киевска Рус съумява да превземе столицата Преслав, с което България губи цялата източна част от териториите си. След това България премества столицата си и след 50-годишна ожесточена война с Византия България започва да клони към неуспех. По времето на цар Самуил се водят много войни, а много тежко поражение бива нанесено на византийския император Василий II на Битката при Траянови врата, където по чудо византиецът остава жив. Фатална се оказва обаче битката при село Ключ, където Василий II избива хиляди и нарежда 14 000 пленници да бъдат ослепени. Заради тази си постъпка византийският император е наречен от по-късни писатели *българоубиец*. Когато цар Самуил ги вижда умира. През 1018 г. последните крепости са превзети от Византия. Тогава на престола е бил цар Иван Владислав. Това е краят на Първата българска държава.

11.14. България в периода 968 – 976

През 968 г. България е нападната от русите, начело с княз Светослав, който овладява североизточната част на страната. Българският цар Петър умира на 30 януари 969 г. През същата година Светослав е принуден да се завърне в страната си, която е връхлетяна от

печенегите. През лятото на 969 г. той предприема втори поход отвъд Дунава. Най-ранната поява на комитопулите в средновековните хроники е едно широко дискутирано известие на Скилица. Според него Давид, Мойсей, Арон и Самуил, „синове на един от велемошните комити,“ започнали да бунят България, което наложило завръщането на Борис и Роман в родината им

Сведенията за завръщането на Борис II и брат му Роман в Преслав са оскъдни. Известно е обаче, че след превземането на българската столица през 971 г. от византийския император Йоан Цимисхий, българският цар е бил с всичките си царски достойнства. Това говори, че след падането на Преслав в края на 969 г. най-вероятно се е стигнало до споразумение между българите и русите за съвместни действия срещу Византия. По време на втория си поход отвъд Дунава Светослав се надява, че ще му се отдаде да превземе Цариград. Настъплението му на юг е много бързо и той се превръща в сериозна заплаха за Византия. Ако в завръщането на Борис в България ромеите са виждали възможност опасностите за империята им да намалее, то планът им не успява. На страната на русите при настъплението им в Тракия през 970 г. се бият и българи. Дали комитопулите са били сред тях е трудно да се каже. Твърдата им антивизантийска позиция обаче със сигурност се е радвала на широка подкрепа сред българите. За тяхната популярност по-късно допринася и ролята им за спасяването на българската патриаршия след падането на Преслав през лятото на 971 г. в ръцете на Йоан Цимисхий, когато Светослав е победен и изтласкан от Подунавие, а Борис – отведен в Константинопол и публично развенчан.

За периода 971 – 976 г. хрониките мълчат. Съобщението за посрещане на български пратеници през март 973 г. от германския император Ото I в Кведлинбург не може да се приеме като потвърждение за една вече утвърдена политическа и международна позиция на комитопулите. В историографията се приема, че четиримата братя са си разпределили властта върху тях. Давид ръководи българските територии в Тесалия и южна Македония. Вторият брат – Мойсей, се установява в Струмица. Третият брат, Арон, поема властта над Средец. Най-малкият брат, Самуил, управлява Видин (а според В. Златарски – Преспа). Смята се, че на Самуил се пада задачата да подготви освобождаването на изгубените български земи на североизток. Главната цел и на четиримата братя е да укрепят държавата и да си върнат изгубените български земи.

11.15. Самуиловото охридско българско царство (997 -1014)

Самуил управлявал България от 997 г. до 6 октомври 1014 г. Той е първият владетел от династията на Комитопулите.

От около 971 г. Самуил управлява България съвместно с тримата си братя, а след смъртта им става действителен владетел на българите, макар че формално царската титла принадлежи първо на пленения от ромеите Борис II, а впоследствие на Роман. През 997 г. цар Роман умира и Самуил става едноличен владетел в едно от най-трудните времена в българската история.

В продължение на десетилетия той успява да удържи атаките на византийския император Василий II и дори му нанася сериозни поражения. Непрестанните борби за надмощие с Византия продължават през цялото му царуване.

Цар Самуил умира на 6 октомври 1014 г., вероятно от сърдечен удар, който получава при вида на войниците си, ослепени след битката при Беласица.

След преждевременната смърт на царя, България не успява да издържи дълго на военния натиск на византийците. Четири години по-късно идва и краят на Първото българско царство.

Благоприятен момент за комитопулите настъпва в началото на 976 г., когато умира византийският император Йоан Цимисхий. Възползвайки се от сътресенията във Византия, предизвикани от бунта на управителя на Месопотамия – Варда Склир, против младия император Василий II, българите започват настъпление към Елада и Пелопонес обсаждайки Лариса.

Непосредствено след кончината на Цимисхий, населението на североизточна България се вдига на въстание и отхвърля византийската власт. Бунтът е воден от местни аристократи (Петър и Боян), които са връзката на комитопулите с останалите български земи. В хода на бунта византийските управители са изгонени, а хората признават властта на братята (Мойсей, Давид, Арон и Самуил, които управляват България съвместно).

Тази версия за освобождаването на североизточна България от византийска власт е подложена на сериозни критики след откриването на византийски печати при археологически разкопки в старата българска престолнина Велики Преслав. Въпросните печати сочат, че византийското административно присъствие в тези земи е продължило поне до август 986 г.

Скоро след освобождаването на българските територии от река Дунав до Стара планина, българите се насочват към Отвъддунавска България, която също е поробена. Византийските сили там не са добре подготвени за война и скоро отстъпват

Мойсей обсажда Серес, но случайно хвърлен камък от крепостта го убива на място[44], Давид също загива при странни обстоятелства. Той е убит от наемни убийци край Преспа. Често съвременните историци твърдят, че зад тези убийства стои Самуил с цел да си осигури самостоятелна власт, но подобни предположения не са доказани. Действията на двамата братя преди смъртта им привличат вниманието на Византия към тях, което дава възможност на Самуил да се подготви за ново настъпление.

Около 978 г. двамата синове на цар Петър – Борис и Роман, които са пленени от византийците при превземането на Преслав през 971 г., се завръщат в България при не съвсем изяснени обстоятелства. На границата Борис е убит по грешка от български граничар, който е заблуден от византийските му дрехи. Борисовият брат Роман успява да обясни кой е, отведен е при Самуил във Видин и е провъзгласен от комитопулите за цар, а Самуил става първи пълководец на България. Самуил и Арон приемат Роман за титулярен владетел, осъзнавайки необходимостта от обединяване на българите в трудната им кауза да запазят независимостта си от Византия. Немаловажен при това е фактът, че Роман е единственият пряк наследник на Петър I.

Самуил настъпва срещу Византия, като на юг достига чак до Пелопонес.

След смъртта на Давид и Мойсей, Арон е най-възрастният от вече двамата братя. Той ръководи българските земи, които се намират най-близо до Тракия, император Василий решава да се насочи към него. Друг е въпросът, че Арон иска да спре войната с Византия и постепенно да си осигури самостоятелна власт, като отстрани по някакъв начин брат си Самуил

Споразумението между Арон и Василий II предвижда сродяване между двамата. Арон избира за своя жена сестрата на Василий II. От Цариград е изпратен севастийският митрополит, който вместо сестрата на императора води със себе си неизвестна никому жена. След като измамата е разкрита митрополитът е изгорен жив, както твърди арменският летописец Асохиг. Когато византийският император разбира за стореното, събира армия и се насочва към прохода Траянови врата, преминава го и обсажда Средец. Обсадата продължава 20 дни и се превръща в предизвестие на катастрофата, която очаква ромеите. Българите изгарят обсадните машини и взимат със себе си много добитък, злато и пленници. Василий II решава да отстъпи към Филипопол, но пътят му минава отново през Траянови врата, където българите на Самуил, притекъл се на помощ на своя брат, вече го причакват. Почти цялата византийска армия е унищожена или попада в плен. Самият император оцелява по чудо. Според повечето извори датата на грандиозното поражение е 17 август 986 г.

Стремежът на Арон към самовластие и тайните му преговори с Василий II водят до раздор между двамата братя, който завършва с избиването на Арон и целия му род. Единствен оцелява синът му Иван Владислав, защото за неговия живот се застъпва Самуиловият син Гавраил Радомир. След смъртта на Арон, цяла България минава в ръцете на Самуил

През 986 година във Византия отново избухва бунт, българите решават да използват момента и нападнат Солун, където е разположена голяма вражеска войска. След битки до 989 година областите на Епир, почти цялата Солунска област, както и крепостите Верия и Сервия са присъединени към България, която отново се простира на три морета.

През 989 г. размириците във Византия най-накрая приключват, бунтовниците са разбити, а разпратата с Вардар Склир завършва с помилването му. Така императорът може да насочи вниманието си изцяло към България. Към 991 г. войната с българите пламва отново, а междуременно българският цар – Роман е пленен и откаран в Цариград.

Войната на Балканите приключва през 995 година, защото Византия е нападната от Фатимидите, поради което Василий отново оставя настрана българите. Самуил се възползва и след като си връща изгубените територии, се отправя към Солун. Срещу него е изпратен синът на солунския дук, Ашот който е победен и пленен от българските армии. Самуил е решен да щурмува Солун, той предвидливо разделя войската си на части и подготвя множество засади, след което напада града с малък отряд, който бързо е разбит от дук Григорий. Дукът помисля, че е победил и започва да преследва избягалите от отряда, тогава се натъква на една от засадите, армията му е победена и той също загива в боя.[64]

След Солун, Самуил превзема отново Тесалия, преминава отбраната на прохода Термопили и нахлува в Атика, след нея прониква и в Пелопонес. Притеснен от тези събития, Василий II изпраща пълководеца Никифор Уран. През 996 г. Самуил се връща обратно, за да

не допусне византийците да му отнемат част от земите, и се среща с Уран до река Сперхей. В този момент реката е придошла и двете армии дълго стоят на двата отсрещни бряга. През нощта византийците откриват брод през реката и нападат българите, докато те спят. Следва безмилостно клане, а Самуил и синът му Гавраил Радомир са ранени и едва успяват да се спасят. Никифор Уран пленява 12 000 българи и за известно време България остава без налични сили за борба срещу ромеите.

През 997 година достига вест, че плененият български цар Роман е починал в катакомбите на Цариград. С неговата смърт умира и династията на Крум. По това време няма законен владетел на българския престол, затова изборът пада на най-близкия родственик на Симеон Велики и този, който през всички тези години на война води българските войски – Самуил.

През същата година Самуил се провъзгласява за цар на България.

Новата Самуилова династия трябва да получи международно признание, но тъй като отношенията между българи и византийци не са добри, Самуил получава благословията не на патриарха, а на римския папа, който го провъзгласява за император (цар) на българите.

Война със сърбите

Като български цар първите си военни действия Самуил води срещу сърбите през 998 г., вероятно за да предотврати евентуален съюз на Византия с тях.

Веднага щом разбира за нападението, сръбският княз Иван Владимир се оттегля с армията и народа си към планините, Самуил установява част от войските си в околностите на планините и обсажда крепостта Улцин с останалата част. Иван Владимир получава шанс от Самуил да се предаде, той не се съгласява, тогава българският владетел прибегва до услугите на един сръбски жупан, който сам предлага услугите си преди това, скоро сръбският крал се предава. Иван Владимир е заточен в Преспа, след което българите превземат Котор и Далмация и настъпват към Дубровник, но опитът на Самуил да овладее града не сполучват и затова той се отправя и завладява областите Босна и Рашка.

По-късно Иван Владимир е оженен за дъщерята на Самуил – Теодора Косара и върнат в Зета като васален на българите владетел. На тези събития е посветен най-старият сръбски роман „Иван и Косара“ написан през XIII век.

По същото време на сватбата на Теодора с Иван Владимир, Самуил сключва още една „брачна сделка“ със сватбата на пленения Ашот и дъщеря си Мирослава. След сватбата Ашот е назначен за управител на Драч. Този ход цели укрепване на южните български територии.

Самуил влиза и в съюз с Унгария, чрез женитбата на сина си Гавраил Радомир с дъщерята на унгарския владетел Геза.

Докато Самуил се намира в Сърбия, Византия събира силите си и в продължение на 3 месеца войските, предвождани от Никифор Уран, извършват нападения над българските земи.

През 1001 г. Василий II изпраща войските си отвъд Стара планина и превзема Плиска, Преслав и Дръстър. Армиите на императора продължават да извършват нападения, докато накрая Североизточна България пада отново.

През 1002 г. византийците се насочват към южните части на България, с цел да си върнат Тесалия. Когато достигат крепостта Верея, управителят ѝ Добромир не се

съпротивлява, а дори минава на страната на византийците. Крепостта Колидрон също се предава без бой. Не е такова положението с крепостта Сервия – управителят ѝ Никулица успява да задържи дълго време армиите на противника, но когато врагът прониква в крепостта и притиска защитниците ѝ, българите се предават. Василий II нарежда Никулица да бъде отведен в Цариград, където му присъждат титлата патриций, с цел да бъде привлечен на византийска страна, поради добрите си качества, но Никулица успява да избяга и се връща при Самуил, с когото планират действията на българските войски. В края на годината българите нападат отново крепостта Сервия, но атаката не успява и Никулица е повторно пленен.

Василий II продължава походите си в Македония и скоро стига до Воден. След продължителна обсада градът е превзет.

Война с Унгария, ново настъпление срещу Византия

След сватбата на Самуиловия син Гавраил Радомир и дъщерята на унгарския крал Геза, настъпват приятелски отношения между двете страни. Но след смъртта на унгареца Геза, противниците на унгарския престолонаследник, Гюла и Купан, са подкрепени от болярина Охтум, който по това време е областен управител на териториите на България, намиращи се отвъд Дунав.

Когато синът на Геза, Стефан, се възкачва на престола, той решава да разтрогне брака между Гавраил Радомир и унгарската принцеса. Българите продължават да подкрепят Гюла и Купан и скоро Унгария навлиза в България от северозапад. От тези затруднения на българите се възползва Византия. През 1002 г. започва обсадата на Видин, който е блокиран от ромеите в продължение на повече от осем месеца,] докато накрая крепостта пада след предателството на видинския митрополит.

През 1003 г. българите решават да играят ва-банк: насочват се срещу Адрианопол, за да накарат византийците да смъкнат обсадата на Видин. Василий не се хваща на тази уловка, жертва Адрианопол и упорито продължава обсадата на Видин, който впоследствие е принуден да капитулира. Самуил не продължава към столицата на Византия, защото не иска излишно да рискува отдалечавайки се твърде много от българските територии.

В същото време унгарците побеждават войските на Охтум, който загива в сражението.[80] Така българите започват постепенно да губят контрол над Северна България.

Василий решава веднага да се възползва от създалата се ситуация и през лятото на 1003 г. се насочва на юг, подкрепен от унгарски войски. Скоро Василий се оказва пред Скопие. Междувременно Самуил вече се е завърнал. Двете армии са очи в очи, но разделени от буйните води на Вардар. И тук българският цар допуска същата грешка, както при р. Сперхей. Ромеите намират брод, разбиват българската армия и превземат Скопие. След това ромейският император се насочва към здравата Пернишка крепост, управлявана от Кракра, който се слави като опитен воин и умел стратег. Византийската армия понася тежки загуби и е принудена да се оттегли. Василий се завръща в Цариград, минавайки през Филипопол. След фиаското на императора при Перник, българите успяват да си върнат Скопие.

През 1004 година Самуил се възползва от тежките загуби на Византия при битката за Перник и отново напада Солун, не го превзема, но пленява византийския военачалник Йоан Халда. Загубите, които българите претърпяват през тези 4 години, са твърде значителни.

След тези военни неуспехи на Самуил много от военачалниците и управителите му напускат България. През 1005 г. арменецът Ашот, който е женен за Мирослава, дъщерята на Самуил, бяга от Драч заедно с нея, среща се с Василий II и му предава властта над Драчката област.

От 1006 година нататък сраженията между българи и византийци продължават без да спират, като през 1009 г. ромейските войски разбиват българската армия при Крета, но Василий II не успява да се възползва максимално. Положението не се променя до 1013 г. Василий предприема поход след поход срещу българите, които методично са притискани в най-различни точки. Дори и през зимата, ромеите продължават да опустошават части от България.

На 29 юли 1014 година, решен да спре непрекъснатите нападения на византийците, Самуил построява мощна преградна стена (дема) при днешното село Ключ, тъй като армиите на Василий II се очаква да минат оттам. Василий II прави много опити да превземе стената, но с неуспех и загуби на много бойци. Войските на Византия са готови да се оттеглят, когато пълководецът Никифор Ксифий намира таен път и заобикаля стената, нападайки българите в тил. Византийските хроники съобщават, че ромеите нанасят решително поражение и пленяват 14 или 15 хиляди български войници. Самият Самуил е ранен, но престолонаследникът Гаврил Радомир го спасява като го качва на седлото на собствения си кон и го отвежда в укрепения град Прилеп, отбраняван от Ивац. В Прилеп царят престоява няколко седмици, след което през Битоля и Лерин е отведен в Преспа, което отбелязва и византийският историк Михаил Аталиат.

След поражението при Ключ обаче Гаврил Радомир бързо успява да организира оцелелите български сили и да неутрализира по-нататъшното настъпление на византийците. Любимецът на император Василий II попада в устроена от Гаврил Радомир засада и „пада убит, изтърбушен на копието на Радомир“ (според Теофилакт Вотаниат), което вбесява до такава степен императора, че той нарежда да бъдат ослепени пленените 15 000 български войници като на всеки 100 е оставен един с едно здраво око, за да води другите по пътя към дома. Когато ослепената войска достига Преспа, гледката така поразила Самуил, че той получава сърдечен удар и два дни по-късно (на 6 октомври 1014 г.) умира.

В израз на благодарност за това му деяние Василий II по-късно е удостоен от византийците с прозвището „Българоубиец“ (гръцки: Βουλγαροκτόνος). Днес булеварди в Атина, Солун и други градове в Гърция носят името „Василий Българоубиец“, в чест на императора, победил Самуил.

Първото българско царство успява да просъществува само още 4 години след смъртта на Самуил, след което пада под византийска власт до 1185 година, когато българската държавност е възстановена с въстанието на братята Асен и Петър.

Според легендите след битката при Беласица хилядите ослепени български войници намират убежище в селото Добърско. След поражението си те се отправили към Рилския манастир, но студена и тежка зима ги застига и те са принудени да останат. По време на

престоя си установяват, че водата от аязмото в двора на църквата „Св. св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат“ облекчава болката в очите им. Така се заселват и създават прочутата Добърска певческа школа.[

През 1969 година гръцкият археолог професор Николаос Муцопулос прави разкопки в базиликата „Свети Ахил“ на едноименния остров в Малкото Преспанското езеро и в десния ѝ наос открива четири богати погребения, три от които ограбени още в Средновековието. Въпреки отсъствието на надписи Муцопулос предполага, че това са гробовете на Самуил, сина му цар Гавраил Радомир, зет му Иван Владимир, а в четвъртия гроб са костите на малки деца, вероятно синовете на Гаврил Радомир, убити по заповед на Иван Владислав, за да запази трона за сина си.[94][95][96]

Антропологичните изследвания на предполагаемите кости на Самуил показват, че мъжът е бил висок около 1,60 метра и е починал на приблизително 70 години. Антрополозите разкриват още, че лявата лакътна кост е била счупена и зараснала накриво под ъгъл 140° (вероятно в резултат от травмата получена при раняването на царя в битката при река Сперхей).

Днес тленните останки на царя се намират в лабораторията на гръцкия професор в Солун. Професорът е готов да направи размяна за костите, ако получи няколко стари византийски ръкописа, които сега се намират в България.

Въпреки че Самуиловото царство има за сърцевина региона на Охрид, който сам по себе си е един от най-значимите културни центрове на Първата българска държава, Старата сръбска историография редовно описва Самуиловото царство като Царство на македонските славяни, имплицитно по същество сръбския характер на македонците.

Документално тезите на посочените автори се градят единствено върху многократно дискутирано в науката кратко съобщение на Йоан Скилица, че след като вестта за смъртта на българския цар Петър I стига до Цариград, неговите синове, които са заложенници там, са изпратени от византийските власти в България „да възпрат комитопулите в по-нататъшното им напредване..., а Давид, Мойсей, Арон и Самуил, които са синове на един от много силните комити на България, клонели към метеж и започнали да бунят България“. Начинът, по който се интерпретира този пасаж, е че метежът от 969 или 970 година не е насочен срещу византийците, а срещу освободените от тях наследници на българския трон – Борис II и Роман.

За съвременната медиевистика няма спор, че Самуил е бил цар на България.

Един от аргументите за българския произход на Самуил, е че при пресичането му на българската граница, след смъртта на цар Борис II за цар е признат Роман, братът на царя. През цялото това време (около 6 години) Самуил е главен пълководец на българската армия и чак след смъртта на законния владетел се обявява за български цар.

Във всички документи и различните артефакти от епохата няма нито един, който да гласи, че Самуил е друго освен български владетел. Като македонец обаче е определен Василий II, който произхожда от византийската тема Македония, разположена в днешната област Тракия. Василий II (от династията на Македонците) е наречен „Българоубиец“ от

византийците, което още един път ни подсказва, че войната е водена между българи и византийци.

Допълнително доказателство, е че българският патриарх Дамян бяга в Охрид от окупирания Преслав, като по това време Охрид става седалище на българската патриаршия, което отново подсказва, че столицата Охрид е била българска, а не „македонска“. Устройството на администрацията на държавата също е била според дотогавашните български традиции. Самата днешна област Македония след 1018 г. е обявена от Василий II за отделна административна единица или тема под името България.

В историческата памет на Средновековието династията и държавата на цар Самуил се възприемат като български. Като български владетели са определени принадлежащите към династията на комитопулите и в Дуклянската летопис. Арабският автор Яхия Антиохийски също описва Самуил като български цар. Дори арменският историк Асохиг (Степан от Тарон), който застъпва версията за арменски произход на комитопулите, описва държавата на Самуил като българска.

Битолски надпис

Битолската плоча е намерена през декември 1956 година при събарянето на Чауш джамия в гр. Битоля, която вероятно е градена с камъни от Битолската крепост. В надписът върху нея Иван Владислав посочва, че е племенник на Самуил и съобщава за обновяването на крепостта, която според текста е изградена за спасяване живота на българите. Самият владетел упоменава, че е цар на българите и българин по род. Първородният му син Пресиан II, който е и последният владетел (1018) на държавата, носи името на кан Пресиан, първият български владетел, присъединил района на Македония към България.

Самуиловият надпис е старобългарски епиграфски паметник от 993 година. Смята се, че е сред най-старите датирани надписи на кирилица. Днес се намира в Националния исторически музей в София.

Надписът представлява частично повредена мраморна плоча, открита през 1888 година при строежа на църквата „Свети Герман“ при село Герман, Преспанско, днес в Гърция. Издълбан е по нареждане на цар Самуил (997 – 1014) в памет на родителите му комит Никола и Рипсимия и брат му – Давид. Състои от 11 реда, изписани в стила на т.нар. стар унциал, повлиян от ръкописния литургичен унциал.

През 1916 година надписът е пренесен в София от етнографа към Първа българска армия писателят Стефан Костов.

†В името на Отца и Сина и Светия Дух, аз Самуил, раб божий, полагам помен на баща [си] и майка (си) и брат [си] на този кръст. Това са имената на покойните: раб божий Никола, [Рипсимия и] Давид. Написа се в годината от сътворението на света 6501 [992/93], индикт .

Варошкият надпис е надпис на старобългарски език от 996 година Той е сред най-старите български надписи заедно с надписа на чъргубиля Мостич от 950 – 960 година, Самуиловия надпис от 993 година и Битолския надпис от 1015 – 1018 г. Открит е през 1861 година в стария

манастир „Св. Архангел“ край село Варош, днес квартал на Прилеп в Северна Македония. В надписа се споменава името на епископ от Прилеп, където се е намирало и епископското седалище по време на управлението на цар Самуил. Надписът гласи:

„В лето 6504 (996) почина епископ Андрей, на 17 февруарий...“

Особеност на Варшкия надпис е, че той е надписан на старобългарски, но над знака стоят два особени знака, единият прилича на кирилско Х, а другият на старинната голяма носовка, която в случая е без средна черта, подобно на един рунически знак в Муртафлар. Взети заедно тези знаци образуват думата ХОН. Друга особеност са звездите върху надписа, а също и двата знака след датата на смъртта, които по иберийски се четат като ЦУ. Същите знаци се срещат и в свещените знаци на българите от Калетовник

11.16. Византийско владичество (1018-1185)

През 1018 година след близо половинвековна борба България е завладяна от Византия. В България е въведено византийското административно деление, Българската патриаршия става архиепископия, а българската аристокрация е изселена в Мала Азия, като са и дадени византийски титли.

През годините българите вдигат многократно въстания срещу византийската власт - въстание на Петър Делян през 1040 година, бунтът на Георги Войтех – 1072 г., Никулица Делфина (1066), Нестор (1074), павликяните в Пловдив (1074), Добромир в Несебър през 1078 година и други. Всички те обаче са неуспешни. През 1185 година е вдигнато въстание, начело с Асен и Петър, което донася свобода за българския народ.

11.17. Византийски период от VIII до XII век и земите на Македония и Тракия

Византийска империя, Византия или Източна Римска империя са въведени през XVI век съвременни названия, обозначаващи източната част от Римската империя, просъществувала до 1453 г. Главен административен център и столица е Константинопол, днешен Истанбул. Този бъдещ мегаполис първоначално е известен като Византион, с което е и източник за тривиалното название Византия.

Източната част на Римската империя е икономически и военно по-силна и оцелява след епохата на варварските нашествия, довели до разпокъсването и изчезването на Западната Римска империя през V век. Източната Римска империя продължава да се развива и съществува в продължение на още хиляда години (до средата на XV век), когато Константинопол пада под властта на османските турци през 1453 г.

Днешни територии, които принадлежат на Византия за по-кратък или по-продължителен период, са Мала Азия, Балканите, Апенинския полуостров, Тунис, Киренайка, Либия, Египет, Палестина, Йордания, Сирия, Армения, Абхазия, Крим, големите средиземноморски острови Кипър, Крит, Сицилия, Сардиния, Корсика, Балеарските острови, както и други части от северното крайбрежие на Африка и югоизточното крайбрежие на Испания (тогава Бетика). Освен християнството, в развитието на Византия влияние оказват

и наследените от Античността езически елинистически и римски традиции и култура. Благодарение на своето географско положение Византийската империя печели в продължение на столетия от търговията между Изтока и Запада и е водеща търговска сила в предлагането на луксозни стоки. Нейният културен, икономически и военен потенциал е фактор, възпиращ разпространението на исляма от изток на запад. Същевременно тя е вид защитник и разпространител на християнската религия сред балканските и някои славянски народи през Средните векове, с които формира т.нар. Византийска общност.

Империята, за разлика от други съществували през късната Античност и Средновековието държави, няма точно определена година на създаване. Византия, както във възприятията на собствените поданици, така де факто и де юре, е автентичната средновековна (официално латиноезична до VII век, а след това) гръкоезична Римска империя, органично продължение на античната римска държава. Византийците наричат себе си римляни (на латински: *romani* – романи, на гръцки: *ρωμαῖοι* – ромеи), а държавата в която живеят – Римска империя (от гръцки: *Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία* – Ромайки автократория), а също така Царство на римляните (от гръцки: *Βασιλεία τῶν Ρωμαίων* – Василия тон ромеон). За съвременниците ѝ империята е известна като Романия (*Ρωμανία*, *Romania*). Новата християнска столица Константинопол дори до средата на V век също бил по-известен като „Нов Рим“.

През първите си векове, империята успява да поддържа военно, икономическо и културно превъзходство сред околните варварски племена, като единственият ѝ сериозен противник е Персия. По това време (V – VII век) тя владее Балканския полуостров, Мала Азия и страните по Източното Средиземноморие – (Сирия, Палестина, Египет). През 476 г. пада Западната Римска империя, като римският военачалник – германецът Одоакър сваля от престола император Ромул Августул, последния император на Западната Римска империя, с което настъпва края на тази държава. Одоакър изпраща императорските инсигнии, носени от Ромул Августул на императора на Източната Римска империя – Зенон, и в писменото обръщение до него заявява, че: „Тъй като слънцето е едно на небето, така императорът трябва да е един на земята“.

С предаването на инсигниите на Ромул Августул на император Зенон, Византия става единствен законен наследник и на Западната Римска империя, а с това и единствения законен наследник на Древен Рим и Римската империя. Одоакър получава титла *Magister Militum*, т.е. военен управител на Италия и признава върховната власт на императора на Византия. През 527 г. император става Юстиниан. Той си поставя за цел да възстанови Римската империя в нейната цялост. За целта през 533 – 534 г. войските му завоюват намиращото се в Северна Африка Вандалско кралство. В периода 535 – 555 г. е завладяно и Остготското кралство на територията на Италия след упорита съпротива от негова страна, а през последното десетилетие от управлението на императора – и южното крайбрежие на Испания. Много бързо след смъртта на императора обаче Испания, част от Северна Африка, Северна и Средна Италия са загубени завинаги.

Постепенно Балканите са разорени от системните нашествия на готи, хуни и авари, след което са колонизирани от славяните. В края на VII век северната част на полуострова е

откъсната от българите. Империята си запазва градовете в южната и централна част на полуострова, но успява да интегрира постепенно славянското население в южната част.

Източните провинции стават арена на религиозни вълнения, провокирани от културните различия със столицата и стремежа на императора да управлява църквата.

Периодът завършва с драматичното управление на император Ираклий (610 – 641 г.). В началото на неговото управление Византия е притеснена от авари и славяни. На Изток активните действия на Персия водят до катастрофа за ромеите: окупирани са голяма част от Мала Азия, Сирия, Палестина, Египет. След много осмисляне на събитията, Ираклий се решава да води отново армията. С помощта на Църквата, императорът начело на добре екипирана и обучена голяма армия отвоюва Източните провинции, превзети от великия шахиншах (цар на царете) Хозрой II. Забележително в управлението на този император е промяната в административното устройство на империята и налагането на военно-административни области – т. нар. „теми“. В края на управлението си Ираклий е съкрушен от нова загуба на Източните провинции, този път завинаги, от един нов противник – арабите, които към средата на VII век построили свой флот, започнали набези по средиземноморските острови, в Северна Африка и в Сицилия. Византия е изтощена от продължителната война със Сасанидска Персия, като самата Персия към 644 г. е изцяло завладяна от укрепващия Арабски халифат.

Въпреки че била засегната от граждански войни и гранични врагове (българи, араби и други), Византийската империя се възражда през 8 и 9 век.

От средата на VII век започва формирането на съвременните културни и етнически граници в западната част на Евразия. Византия стои в центъра на тази огромна област в географски, исторически и културен аспект. Тя оказва силно влияние върху двете големи култури, възникнали през Ранното Средновековие – католицизма и исляма, но най-значимо е прякото ѝ участие при обособяването на третата голяма култура – православието.

Що се отнася до териториите ѝ, през VII век – X век империята се свила до съвременните граници на Турция и Гърция, но това било по-единно общество – гръцкият език станал основен, православната църква се освободила от еретичните източни провинции, преминали към исляма, и постепенно се отдалечавала от католическия Рим. Военните и икономически промени създали силното военно съсловие на стратиотите, средна класа, позволила на императорите да водят активна политика векове наред.

През първите стотина години от периода (634 – 740 г.) основният противник на империята били арабите. Още през 649 г. тези традиционно пустинни бойци построили флот и започнали да оспорват морското могъщество на ромеите. На няколко пъти те достигали и обсаждали по суша и море Константинопол, но били отблъснати. През 672 г. за пръв път в морска битка с арабите бил използван гръцки огън – оръжие, чиято тайна на производство била толкова старателно пазена, че изчезнала заедно с империята. В края на VII век, нова държава започнала да оспорва владичеството на империята на Балканския полуостров. Във войната през 680 г., с възникналата преди няколко десетилетия Българска държава, империята претърпяла унижително военно поражение и през 681 г. подписала мирен договор. В следващите десетилетия, българи и араби периодично заплашвали военно и икономически, устоите на империята. През 717 г. при поредния арабски поход, столицата отново била

обсадена. Гръцкият огън по море и най-вече намесата на българския владетел Тервел по суша на страната на ромеите, нанесли нечувано дотогава поражение на арабите. Това позволило на император Льв III Сириец да откаже завинаги арабите от амбициите им да завладеят града.

През 730 г поставил началото на нов религиозен спор, разделил Империята за над 100 години на противници и поддръжници на почитането на иконите. Историците спорят дали причина за появата на иконоборството са незагълхналите ереси от предните векове или влиянието на исляма, забраняващ изобразяването на човешкия лик. Несъмнено религиозната концепция на иконоборците (през XV век подобна концепция в Западна Европа приели последователите на Мартин Лутер) била поддържана от елита – императорите от Сирийската династия и заможните класи от Мала Азия. Не бива да се пропуска военния възход на Източната империя при управлението на императорите-иконоборци, по източните граници и фронта с арабите настъпва паритет, а с петте си похода срещу Дунавска България, Константин V я изправя пред унищожение. В крайна сметка победила опозицията на иконопочитателите, обединили се около императрица Ирина и дребното духовенство, но отслабената от конфликта империя трябвало да се примири с няколко големи загуби – възникването (признаването) на втора Римска империя – когато Карл Велики бил коронясан в Рим на 25 декември 800 г., опита на Ирина чрез брак с Карл Велики да обедини отново Римската империя; окончателната загуба на повечето територии в Италия, което насърчило папата в Рим да търси подкрепа занаяпред от кралете на франките; укрепването на Дунавска България, чието съществуване империята не можела да приеме.

След 843 г. иконопочитането било окончателно възстановено и започнали най-значимите векове на Византия. Опитът на братята Кирил и Методий да направят Моравия православна страна не успял, но в следващите два века всички южни и източни славяноговорещи страни приели християнството от Византия (някои от тях – с посредничеството на България). Още през IX – X век започнало формирането на съвременните православни народи и езиците им. Това изпреварване с няколко века на същия процес в Западна Европа се дължи на ясно осъзнатата културна стратегия на Империята – нейните проповеднически мисии използвали славянски преводи на свещените текстове.

Под натиска на араби и българи империята в началото на X век изпаднала в крайно затруднено положение. Многобройните набези на българския цар Симеон I към столицата били трудно удържани от император Роман Лакапин и регентствата на император Константин VII.

Културното развитие в крайна сметка било последвано от военни успехи. Войнишките императори Никифор II Фока и Йоан Цимисхи от втората половина на X век, постепенно възвърнали под властта на Източната империя (Сирия), част от Месопотамия и островите в Източното Средиземноморие. Апогей на византийското могъщество е управлението на император Василий II, който след 40-годишна война с България успял да победи достойния си противник цар Самуил и да възстанови контрола на Византия над Балканския полуостров.

В началото на XI век Византия била център на средиземноморския свят. Територията ѝ се простирала от Сирия и Армения на изток до Далматинското крайбрежие на Балканите и долното течение на р. Дунав. Със силна икономика, развити парични отношения и търговия, разположена между нововъзникващите центрове на цивилизация, тя била пример за

подражание и недостижима цел. След смъртта на Василий се проявили отново с пълна сила противоречията между столичната и провинциалната аристокрация. Честата смяна на владетелите сред многобройни преврати и интриги изправили империята пред криза, както във военно, така и в стопанско отношение. Императорите усещали приближаващата криза, но не успели да я предотвратят. Силната държава, църквата и земеделската аристокрация постепенно разорили класата от свободни селяни и стратиоти (войници).

Империята започвала да се възстановява от Василии - момче, което успява да влезе в олкръжението и да стане любимец на император Михаил III Пияницата! Василии убива Михаил и седнал на трона през 867 г. под името Василий I-ви. Неговата династия ще се нарича "македонска".

Когато Василий I се възкачил на трона, колкото и крехка да била Византийската империя, тя едва ли имала конкуренти в района на Средиземно море: империята на Карл Велики като тази на Харун ал Рашид се рушали с висока скорост.

Македонските императори, следвайки Василий, се възползват от тези обстоятелства, за да изместят границите на своята държава. За целта те се възползват от армия наемници от всякакъв произход, финансирани от приходите от данъци ...

Нищо общо с владетелите на Запада, които поради липса на данъчна администрация могат да разчитат само на добрата воля на наследствения клас воители.

Благодарение на Василий I, основател на македонската династия, и неговите основни наследници Никифор II Фока, Йоан I Цимишес и Василий II Българоктон, по този начин Византийската империя се простира от Дунава до портите на Йерусалим. Около 1000 г. тя включва Южна Италия, Киликия и Сирия.

Империята била не само мощна но и много богата. Константинопол привлича търговци от всички религии и от всички страни. Неговият просперитет обаче се изгражда за сметка на селяните, потискани от данъчните власти и големите земевладелци.

Македонската династия управлява Византийската империя от 9-ти до 11-ти век, между 867 и 1056 г. Всъщност това е семейство от арменски произход, което е може би по-млад клон на арменското благородно семейство на Мамикониан [реф. необходимо]. Бащата на Василий I, инсталиран в Адрианоупол, е депортиран от българите през 813 г. в Македония, откъдето идва и името, което тогава се приписва на династията. Династията е открита с убийството на последния аморийски владетел Михаил III (с прякор Пияницата, защото е бил убит по време на банкет, когато е бил пиян).

Четири основни движения могат да се открият: Първи момент, съставен от първите двама императори (Василий I и Лъв VI), които царуват сами и са "чисто" членове на династията (867-912); втори момент на относително хармонично редуване между военни императори (Ромен Лекапен, Ницефор Фока и Жан Цимишес), свързани с „законните“ императори. Дори тези велики военни лидери да упражняват реалността на властта, те изобщо не поставят под въпрос легитимността на императора, поставен под ръководството (Константин VII). Трети период, който трябва

За два века империята възвърнала културно, икономическо и военно влияние, което не се виждало през трудния 7-ми век. На интелектуално ниво Магнаурската школа преоткрива

великите класици на древната литература и примери за културно разпространение са много видими при мюсюлманския изток от халифите на Абасидите, цивилизация, която също е в разгара си. На военно ниво византийците утвърждават своята власт в Южна Италия (даже при трайната загуба на сицилианските си владения), възвърнали контрола си срещу арабите, като сложили отново ръка на Киликия и на част от Изтока (сегашната Санджак от Александрета) и погълнала огромна част от в Кавказ, и превърнала Крим в своя опора.

През този период византийските ученици се обърнали към класическото наследство, за да асимилират неговите теми в прозеса на формиране на християнството в Източната църква. Възраждането на идеалите, концепциите и формите на изкуството на класическата античност през периода дава основание да се използва термина „Ренесанс“, въпреки че е двусмислено, тъй като терминът систематично се отнася до историческия период от 15 век в Европа.

Терминът македонски ренесанс е използван за първи път от Курт Вайцман в книгата „Ролката на Джошуа“; произведение от македонския Ренесанс, изследвания върху ръкописа Illumination III (Принстън, 1948).

С възцаряването на Василий I Империята излиза от труден период. Византийците трябвало да отстъпят много територии под натиска на арабските атаки. Стига се до загубата на Крит през 824 г. Вътрешно иконоборската криза за пореден път разделя византийците поради религиозен спор.

Ставайки император, той демонстрира голяма компетентност в управлението на държавните дела, укрепване на имперската власт, придаване на нов тласък на византийското изкуство и изместване на границите на империята. Той е смятан от византийците за един от най-големите им императори, а основаната от него династия Македония е царувала през един от най-славните и проспериращи периоди на империята.

Василий започва с реорганизация на държавата и византийския флот, за да се бори срещу арабите, тогава господари на моретата в продължение на почти два века. Реформата на флота се провежда от неговия наследник Леон VI Мъдри, тя също заема важно място в неговата Тактика. Спорадичните атаки на арабите по цялото Средиземно море с Кандия тилова база -- нарушили комуникациите и търговията - те дори успели да ограбят Солун през 904 г.

Времето на македонската династия се счита за доста стабилен период в политически план: източните и западните граници са консолидирани, особено с превземането на Бари през 876 г. По същия начин Крит и част от Сирия и Палестина се завръщат в ръцете на византийските императори. Съюзът им с фатимидите, на които обикновено се гледа зле в ислямския свят, защото са шиити, позволява консолидация на източния фронт. От западната страна инсталирането на постове в Армения и победата на Василий II през 1018 г. срещу българите позволява стабилизиране.

Целият X век е период на триумфално обновяване за Византийската империя. Това е период на кръстоносен поход, изпреварил своето време, византийците се борят яростно срещу арабите и разполагането на войските на Абасид в Багдад им помага много. През този период се раждат велики генерали като Жан Куркуас, Никефор II Фока или Жан Иер Цимичес, които допринасят да се затвърди напредъкът на византийската армия.

Василий I

Василий е роден в селско семейство в края на 811 г. (или през 830-те години според някои автори³) в Хариополис във византийската тема Македония (административна област, съответстваща на района на Адрианопол в Тракия) 4,5, което му носи прякора „македонец“.

Според някои предания детството си е прекарал в България, където семейството му било депортирано от хан Крум (р. 803-814) през 813 г. То остава там до 836 г., когато се присъединява към контингент от пленници, бягайки към византийската територия на Тракия. Там Василий имал късмета да влезе в служба при роднина на Цезар Бардас, чичото на императора, на име Теофилиц. Докато бил в служба при Теофилиц, той отишъл в Патра, където спечелил благоволенieto на богата местна матрона на име Даниелис, която го взела под нейна закрила и му оставила цяло състояние. Той бил забелязан и от василевса заради качествата му на необикновен укротител и борец, спечелвайки победата над българския шампион по борба. Постепенно той става спътник на Императора, доверен човек и бодигард (паракоймомен). Симеон Метафраст го описва така: „[Той] беше с необичаен и внушителен външен вид; веждите му се докосваха, имаше големи очи, широки гърди и доста обезсърчен поглед”.

През 866 г. Михаил III открива, че дългогодишната му любовница Евдокия Ингерина е бременна. Вместо да се разведе с законната си съпруга или да остави детето да се роди като копеле, той принудил Василий да се разведе със собствената си съпруга, за да се ожени за Евдокия, която по този начин можела да продължи да бъде любовница на императора. Така Василий става законен баща на дете, което се казвало Леон. Въпреки че Василий е мразел детето, повишаването което получил като Цезар и съимператор гарантирало на младия Леон законно родство. Когато се родил Леон, Михаил III отпразнувал събитието със състезания с колесници. Според наличните описания той би искал детето на Евдокия да го наследи, а не Бардас, който като Цезар бил престолонаследник

По време на експедиция срещу арабите Василий успява да убеди Михаил III, че чичо му Цезар Бардас планира да превземе трона. Със съгласието на императора Василий убива Бардас на 21 април 866 г. Така той се превръща в най-видната личност на двора и скоро получава титлата Цезар, която станала вакантна, преди да бъде коронован за съимператор на 26 май. 866. Това повишение вероятно предполагало осиновяване от императора, въпреки че той беше доста млад; То обаче отворило пътя към трона за „сина” на Василий Леон.

Когато обаче Михаил III насочил вниманието си към друг придворен Василискианос и се заканил да му даде и титлата съимператор, Василий усетил, че интересите му са застрашени, в нощта на 23 срещу 24 септември 867 г., той организирал убиството на Михаил III²⁸.

Коронясването на Василий I, макар и оспорено от няколко стратегии, преминало гладко, след като той си осигурил подкрепата на мощна фракция, съставена предимно от неговите родители и арменци. Македонската династия, която той установил, е свързана с период на

²⁸ Възползвайки се от едно празненство, при което императорът и Василискианос са били пияни след банкет в двореца на Антимос, Василий с група спътници, включително баща му Бардас, брат му Маринос и братовчед му Айлеон, влязли в императорските апартаменти, чиито ключалки били подправени. При липса на пазачи, Михаил и Василискианос били убити. След смъртта на Михаил III, Василий, който вече бил коронясан за съимператор, станал василевс

териториална експанзия, през който Византия става най-внушителната сила в Европа и Източното Средиземноморие.

Забележително е, че Василий I е бил смятан от съвременниците си време за мъдър и уважаван монарх, управлявал безпроблемно деветнадесет години. Въпреки че нямал официално образование, нито военен, нито административен опит, той се е издигнал в йерархията чрез поредица от маневри, включително пресметнати убийства. В действителност в Константинопол имало слаба реакция на съобщението за смъртта на Михаил III, вероятно поради непопулярността му сред бюрократите, които го упреждали за пълната му липса на интерес към задълженията на неговия пост ; освен това липсата на религиозна отдаденост била отчуждила изцяло и населението от него. Напротив, Василий от самото начало показал, че желае да управлява за благо на държавата. При коронясването си официално посветил короната си на Христос, поддържайки репутация на благочестие и православие през целия си живот и царуване.

Ставайки император, той демонстрира голяма компетентност в управлението на държавните дела, укрепване на имперската власт, придаване на нов тласък на византийското изкуство и изместване на границите на империята. Той е смятан от византийците за един от най-големите им императори, а основаната от него династия Македония е царувала през един от най-славните и проспериращи периоди на империята.

Василий решил да не отхвърля съпругата, наложена му от Михаил III. След като вече имал син от първата си съпруга - Константин, той побързал да го коронясва за съимператор през 869 г. и направил същото със сина на Евдокия, Леон, през 870 г. Въпреки това, отношенията му с Леон никога не станали добри. Втория син на Евдокия, Стефан, той е бил насочен към Църквата.

От началото на управлението си Василий I зопочва законодателна реформа, която ще му спечели прякора „втори Юстиниан“. Реформата целяла да замени предишния кодекс, наречен *ecloga*, и е първият опит за реформа на византийското право след Юстиниан I, Наричан (на гръцки *Ἐπιταγή*, *Mise* в точка) новият законен кодекс, обнародван през 886 г., обхваща всички сфери на правото . Два от неговите раздели, третират устройството на властта на византийския император и на патриарха, Предговора към кодекса бил написани от патриарх Фотий. Когато Василий I умира, новия кодекс имал доста развит вид и съдържал общо 40 книги. Окончателната му версия била завършена при управлението на Лъв VI . Оза Василика, тя съдържала 60 . Този нов кодекс остава в основата на византийското право до завладяването на Византия от османците.

Връзката между Василий I и патриарх Фотий била въпрос както на вътрешна, така и на външна политика. Защитен от Цезар Бардас, Фотий (патриарх: 858 - 867 и 877 - 886) е назначен за патриарх на Константинопол, докато е бил още мирянин след оттеглянето на Игнатий (патриарх през периода 847 - 858 и през периода 867 - 877) Встъпил в длъжност на 20 декември 858 г., той е приключил за четири дни ритуалите , необходими за встъпване в свещеничеството и бил назначен за патриарх на Коледа 858 г. - патронния празник на катедралата в Константинопол. Това назначение било в противоречие с правилата на каноническото право. Съратници на Игнатий поставили въпроса пред папа Адриан II, който се произнасъл срещу назначаването на Фотии.

Това наложило един от първите актове на Василий да бъде възстановяването на религиозния мир в империята. Той прогонил Фотий от патриаршеския пост и върнал на него Игнатий. По този начин Василий се стремил да създаде съюз с папата, както и с германския император, за да защити византийските позиции в Южна Италия и Сицилия, която лила сериозно застрашена от напредването на арабите, които завладяват Малта през 870 г.

Взаимоотношенията с папството обаче бърза се влошават, след като царят на българите Борис I, който приел християнството, поискал от Съвета, заседаващ в Константинопол да се уредят различията между църквите на Запад и Изток и да се определи дали новата българска църква да попадне под властта на Рим или на Константинопол. Въпреки протестите на римските легати, отговорът бил благоприятен за Константинопол като се предоставяла и известна автономия на новата българска църква, което било и основната цел на Борис..

Малко след като бил низвергнат от Събор, проведен през 869-870 г., Фотий си върнал доверието на Василий, който го назначава за учител на децата си. Според някои поддръжници на Игнатий именно Фотий бил източника на документ, намерен в императорската библиотека и установяващ, че предците на императора не са прости селяни, а потомци на царската линия на Арсацидите на Армения. Тази история показва тясната връзка, която се е развила между императора и патриарха. Когато Игнатий умира през 877 г., Фотий се връща на поста си и придобива значително влияние над императора.

В източната част на Средиземно море иконоборческата криза позволила на далматинските градове и славянските племена постепенно да прекъснат връзките, които ги обединяват с Византия. Когато обаче арабите се появяват за по средиземноморското крайбрежи през 867 г., тези градове се обръщат за помощ към византийския флот, който успява да отблъсне нападателите. По този начин авторитетът на Византийската империя бил възстановен на източния бряг на Адриатика, позволявайки създаването на далматинската административна област и бързото разпространение на християнството в региона.

Византийският флот насочил усилията си към Южна Италия. За да се противопостави на настъплението на арабите в Сицилия, Василий Йервulut се стремил да сключи съюз с Луи II (крал на Италия от 844 до 875 г. и император на Запада от 850 до 875 г.), който контролирал северна и централна Италия; Този опит обаче нямал резултат. Самият Луи искал да разшири юрисдикцията си над тази част на Италия. Скоро възникнал конфликт между двамата владетели, византийците признали на Луи само титлата „крал на Италия“, а не тази на „император на Запада“. Веднага след като пристигнал византийският флот от 139 кораба, командвани от Никетас Орифас, бил отменен и годещът между Константин, най-големият син на Василий, и Ерменгард, дъщеря на Луи.

През 875 г. с помощта на същия флот византийците успяват да завладеят Кипър, слагайки край на споразумение, чрез което арабите и византийците разделят острова; Василий се възползва от възможността да го превърне в тема. Нова арабска атака през 882 г. го принуждава да се върне към преишнотоа статукво.

Когато обаче Сиракуза е блокирана от арабите през 877 г., Василий не отдар а това сериозна значение и предпочел да използва флота си за транспортиране на мрамор,

предназначен за построяването на църква, която да прослави царуването му - Неа Екклезия от Константинопол. На следващата пролет флотът се изправил пред Сиракуза. Градът, който представлявал фокусната точка на византийското присъствие в Сицилия, вече бил попаднал в арабски ръце, оставяйки на византийците само няколко владения по крайбрежието, включително Таормина. В самата Италия генерал Никефор Фокас (старейшината) успял да си върне Таранто и голяма част от Калабрия през 880 г.

В източната част на империята религията и политиката често вървяли ръка за ръка. Павликянизмът бил новоманихейско движение, което се появило в Мала Азия в края на VII век. То било структурирано като автономна военна държава, с която императрица Теодора се е борила през 842-843. От 859 до 863 павликяните вдигат въстание като са съюзават с арабите. Така в очите на византийците те станали не само еретици, но и предатели. През 871 г. императорът повежда поход срещу тях, но не можал да превземе опорните им градове Тефрик и Мелитена; На следващата година слугата на Скоулс, Кристоф, успява да убие павликянския лидер Хризохейр, слагайки край на военната фаза на въстанието. През 878 г., придружен от най-големия си син Константин, императорът опустошава много второстепенни крепости в Кападокия, но не може да превземе Адата, крепост, която позволявала да бъде достигната Сирия. Две други предприети от него кампании, през 882 и 883, също не успяват.

Трагедия сполетяла Василий I през 879 г., когато най-големият му син Константин починал. Василий повишил по-малкия си син Александър в ранг на съимператор какъвто бил и Леон. Връзките между Леон и Василий винаги били трудни, Леон проявявал повече склонност към учене, отколкото към военните въпроси. Когато Леон беше на шестнадесет години, през 882 г., Василий го принудил да се ожени за Теофано, съпругата, избрана за него от Евдокия (любовницата на Михаил III и съпруга на Василии), след конкурс за красота. На следващата година Леон бил обвинен от близък на Фотий, че иска да убие императора и само намесата на патриарха го спасила да не бъде ослепен. Той обаче е бил затворен в двореца и правата му били възстановени малко преди смъртта на Василий.

Василий умира на 29 август 886 г. при инцидент по време на лов, при който коланът му попаднал в рогата на елен, който го влачил през гората около двадесет километра. Василий оставя империята във военно и финансово състояние в по-добро състояние, отколкото тя била, когато той встъпил в длъжност. Върнати били част от притежанията в Южна Италия и на източната ѝ граница. Възстановен бил имперски флот. Решен бил проблема с павликяните и бил сложен край на напрежението, белязало замаяната на патриарх Игнатий с Фотий. Засилено било византийското влияние над България и Армения, а арабите били държани в встрани. Той оставил на своя наследник основите за да се довърши задълбочената реформа на византийското право.

Лъв VI – Мъдрия (886 - 912)

Лъв VI, известен като Мъдрецът или философът (на гръцки: $\omega\nu\nu$ F 'ό Σοφός), роден на 19 октомври 866 г., починал на 11 май 912 г., е византийски император от 29 август 886 г. до смъртта си.

Прозвището „Мъдрият“ е заради работата му в областта на правото и военното изкуство, той е ученик на учения патриарх Фотий.

Самоличността на баща му е обект на много научни дискусии и не е официално изяснена. За официалните историографи от македонската династия Лъв VI е син на своя предшественик Василий I и втората му съпруга Евдокия Ингерина.

Повечето съвременните му хроникьори обаче разказват различна история. Император Михаил III бил принуден от майка си да се ожени за Евдокия Декаполитиса, която той мразел, и имал Евдокия Ингерина за любовница. За да узакони децата, които ще има с любовницата си, той я оженил за близкия до него и негов фаворит Василий. По този начин Леон (бъдещия цар Лъв VI) както и брат му Етиен са били родени от Михаил III и Евдокия Ингерина.

Леон се възкачва на трона след смъртта на Василий I. Теоретично той споделя короната с по-малкия си брат Александър, съимператор, но според традицията самата власт не се споделя и управлява само най-големият.

Младостта му била тревожна и изпълнена с чувствата на антипатия и отвращение, които официалният му баща изпитвал към него. Влюбил се в Зое дъщерята на благородника Стилианос Цауцес, но трябвало да се откаже от нея, за да се ожени насила за Теофана Мартинакия, братовчедка на майка му (882). По време на брака Теофана се оплакала на Императора, че Реон я лъжел и Василий набил Леон публично до кръв. Малко след това роднината на патриарх Фотий, Теодор Сантабаренос, обвинил Леон в заговор срещу Василий; разкритите участници били арестувани и осъдени на ослепяване или на изгнание. Леон бил спасен от принудителното осрепяване от патриарха Фотий и Стилианос Цауцес, които макар и трудно успяват а успокоят Василий, но принцът останал в ареста три години.

След иногурацията си той назначава Стилианос Цауцес за логотет на Дром и пинуждана патриарх Фотии да се оттегли и го изпраща на заточение. На Коледа 886 г. Леон наредил по-малкия му брат Етиен да бъде коронован за патриарх. Етшен бил само на 19 години, бил болнав и склонен да прави каквото му се нареди..

През 899 г. той свика голям Синод, за да възстанови отношенията между Западната и Източната църкви. През това време Леон се фокусира върху преразглеждането и преработването на византийското право, започнато по времето на Василий I. Законите се групират по отделни теми и след това се превеждат на гръцки, единственият език, който тогава се разбира от хората и служителите.

Леон не обичал военните кампании и не водил непрекъсната външна политика.

Мирът с България обаче бил нарушен по време на управлението му след възкачването на българския престол на Симеон I през 893. В основата на този конфликт стоял търговски спор между двете държави². Всъщност българският търговски монопол принадлежал на двама византийци, които прехвърлили търговията с българите от Константинопол в Солун и рязко повишили митата³. Изправен пред тази атака срещу българските търговски интереси, Симеон преминава в офанзива и побеждава византийците през 894 г. Леон молиза помощ зараждащото се унгарско кралство, с помощта на което успява временно да спре българите. През 896 г., българите влизат в съюз печенегите, които побеждават унгарците. Това позволява на Симеон да победи византийците през 896 г. в Българофигон и да сключи мир с

тях срещу заплащане на годишен данък на българското царство. Цар Симеон се възползва от тези победи, за да получи и независимост на своята Църква и създаването на патриаршия.

През 902 г. с превземането от арабите на Таормина⁴ Леон VI губи и последната византийска опорна точка в Сицилия. Тази загуба също е последица от войната с българите, която принудила Византия да изостави западните си граници за да може Никифор Фока от Италия да поеме командването на византийските войски на Балканите през 894 г.

Мюсюлманите успели да опустошаат и Солун през 904 г. През 907 г. Константинопол бил обсаден Киевска Рус, която поискала търговски предимства. Леон им ги предоставя, след това ги атакува през 911 г., но в крайна сметка трябвало да подпише търговски договор.

През 912 г. той напразно се опитва да върне Крит от арабите. При завръщането си се разболява и умира на 11 май 912 г. Синът му бил още невръстно дете, а брат му Александър го наследил.

Семейния живот на Леон също бил тежък. По това време Източната църква смята за аморално мъжът да има последователно повече от две съпруги: ако първите два брака се считат за необходими за продължаване на семейството, последвалите бракове се считат за блудство. За да осигури наследяването си, Лъв VI трябвало да се жени четири пъти.

Първия път той се жени по заповед на баща си през 886 изпълнен за Теофано Мартинаки, братовчедка на майка му, дъщеря на Мартинакиос, византийски благородник от семейство Мартинаки. Тя била особено грозна и благочестива. Отдала се на религията и се оттеглила в манастир, където починала на 10 ноември 896 г. От този съюз се родила дъщеря Евдокия, която починала също около 896г.

Леон VI се жени повторно през юли 898 г. за първата си любовницата си Зое Цауцис (починала през 899 г.), дъщеря на Stylianos Tzaoutzès

Третият брак Леон сключва през 900 г. с дъщерята на Франка Евдокия Баяна. Той е последван от спор с Църквата започва, въпреки че новият патриарх Антоан II Калеас му дава необходимото разрешение. Завършва бързо със смъртта на съпругата на 12 април 901 г. От този съюз се ражда: Базиле, роден и починал през април 901г.

Лъв VI сключва четвърти съюз със Зою Карбонопсина (тя умира през 919 г.) тайно, в параклис на Свещения дворец на Константинопол, след което провъзгласява новата си съпруга за императрица. Тогава яростта на Църквата няма граници и тя отказва необходимото съгласие като обвинява Леон в тетрагамия. От този брак се раждат Ан (903 г.) Хелен (904 г.) и Константин VII, роден на 3 септември 905 г. и починал през 959 г.

Леон VI е известен като автор на цяла поредица от текстове, публикувани по време на неговото управление, написани или наистина от него, или под негово име:

В областта на правото - кодексът наречен Василики, чието създаване е започнало още през 877 г. по времето на Василий I, но което е обнародвано през 888 г. от Лъв VI.

Освен това е автор на 113 текста, които са добавени към този кодекс (между 887 и 893 г.), за да го адаптират перфектно към съвременната реалност (това са преди всичко речи в риторичен стил), и на Наръчник (Πρόχειρον) публикуван през 907 г., който представлява обобщение и коментар на кодекса. Тези правни трудове са най-важните след Юстиниан;

Kletorologion de Philothée, публикувана през 899 г., произведение, излагащо протокола за императорския двор (текст, интегриран в De ceremoniis на Константин VII, син на Лъв VI);

Книгата на Епарх (911), адресирана до префекта на Константинопол, с наредби за устройството и реда в столицата;

В областта на военното изкуство, от една страна, проблематиката, която всъщност е съкращение на Стратегикона, приписван на император Мавриций под формата на въпроси и отговори, и от друга страна тактиката *Constitutiones*, най-обширната компилация Византийски в областта на военното изкуство;

Лъв VI е и автор на трактат от 190 глави за монашеския живот, важно тяло на богослужебната поезия, което го прави един от най-важните византийски църковни поети (най-известната му поема е озаглавена *Ωδάριον κατανοκτικόν*, песен за покаяние в 31 строфи), 40 речи (предимно празнични проповеди, посветени на светци и празници на календара, но също така и погребална реч на Василий I и Евдокия Ингерина, и речи на посвещение от църкви)

На него се приписва диатипозата, или Списък на Леон Мъдри или дори Известие на Леон Мъдри, официален списък на епархиите на Империята^{7,8}.

Други многобройни текстове са му приписани поради объркване с Лъв Философ, учен от 9 век (текстове за гадаене, наречени Оракули на Лъв Мъдри).

12.18. Филипи²⁹ градът определил облика и историята на македонските територии

Само на 45 км. южно от местоположението на днешния град Хаджидимово в древността се намирал един от значимите за времето си градове Филипи. Филипи е разположен в Беломорска Тракия между градовете Драма и Кавала. Намира се на 15 километра северно-северозападно от Кавала и на 4 км североизточно от днешния град Кринидес, в подножието на най-западното разклонение на Чалдаг (Леканис Ори).

През 362 г. пр. Хр. е основано от колонисти от близкия остров Тасос градчето Кринидес (*Κρηνίδες*, извори). Впоследствие Кринидес е превзет от Филип II Македонски, който го преименува на своето име – Филипи.

В 304 година пр. Хр. град Филипи има олимпийски победител – Ламп (гръцки *Λάμπος* или *Φιλίππιος*), станал победител на състезание с четири коня.

В IV век пр. Хр. е построен театърът в града.

Градът се появява отново в източниците по време на гражданската война на освободителите (43–42 г. пр. н.е.), Последвала убийството на Юлий Цезарин 44 г. пр. н.е. Наследниците на Цезар Марк Антоний и Октавиан се изправят срещу силите на убийците Марк Юний Брут и Гай Касий Лонгин в битката при Филипи в равнината на запад от града

²⁹ Филипи (на гръцки: *Φιλίπποι*; на латински: *Philippi*) е античен град в римската провинция Македония, разположен близо до днешния град Кринидес, Гърция и преживял разцвет през елинистическата, римската и раннохристиянската епоха. Филипи е известен с това, че там през 42 година пр. Хр. в битката при Филипи Октавиан Август и Марк Антоний (Втория триумвират) побеждават убийците на Гай Юлий Цезар – Марк Юний Брут и Касий по време на втората от петте граждански войни. След тази прочута битка, градът се обновява и става по-известен.

През 2016 е обявен за обект на Световното наследство на Юнеско

през октомври през 42 г. пр. н.е. Антоний и Октавиан спечелил тази последна битка срещу партизаните на Републиката. Те освободили някои от своите ветерани войници, за да колонизират града, който бил основан като *Colonia Victrix Philippensium*. От 30 г. пр. н.е. Октавиан установява своя контрол над римската държава, ставайки римски император от 27 г. пр. н.е. Той реорганизира колонията и установява повече заселници там, ветерани (вероятно от Преторианската гвардия) и други римляни. Градът е преименуван на *Colonia Iulia Philippensis*, а след това *Colonia Augusta Iulia Philippensis* след 27 януари пр. Н. Е., Когато Октавиан получава титлата Август от римския сенат.

След това второ преименуване територията на Филипи е била центурирана (разделена на квадрати земя) и разпределена сред колонистите. Градът запазил македонските си стени и неговият общ план бил модифициран само частично от изграждането на форум, малко на изток от мястото на гръцката агора. Това бил „миниатюрен Рим“, съгласно общинския закон на Рим, и се управлявал от двама военни офицери, дуумвири, които били назначени директно от Рим.

Колонията зависила от мините, които ѝ донесли привилегированото положение на *Via Egnatia*. Много паметници свидетелстват за богатството на Филипи - особено внушително предвид относително малкия размер на градската зона: форумът, разположен на две тераси от двете страни на главния път, е построен на няколко фази между царуванията на императорите Клавдий (41 - 54 сл. Хр.) И Антонин Пий (138 - 161 г.), а театърът е разширен, за да се провеждат римски игри. Изобилието от латински надписи също свидетелства за просперитета на града.

Филипи има съществена роля и в историята на християнската религия. Той се приема за един от ранните центрове на християнството в Гърция. Новият завет отбелязва посещение в града на апостол Павел по време на второто му мисионерско пътуване (вероятно през 49 или 50 г. сл. Хр. Въз основа на Деянията на апостолите и писмото до филипяните, ранните християни заключили, че Павел е основал тяхната общност. Смята се, че апостол Павел за първи път проповядва на европейска земя във Филипи, придружаван от Сила, Тимотей и вероятно от Лука (авторът на Деянията на апостолите). Според Новия Завет, Павел е посещавал града още два пъти - през 56 и 57 г.

Първата църква, описана в града, е малка сграда, която вероятно първоначално е била малка молитвена къща. Тази базилика на Павел, идентифицирана с мозаечен надпис върху настилката, е датирана около 343 г. от споменаването на епископа Порфирий, който присъства на събора в Сердика същата година.

Въпреки че Филипи има една от най-старите конгрегации в Европа, атестацията за епископия датира едва от 4 век.

Просперитетът на града през 5-ти и 6-ти век се приписва [от кого?] На Павел и на неговото служение. [Необходимо цитиране] Както и в други градове, [които?] По това време са построени много нови църковни сгради. Седем различни църкви са построени във Филипи между средата на IV век и края на VI, някои от които се съревновават по размер и украса с най-красивите сгради в Солун или с тези на Константинопол. Връзката между плана и архитектурната украса на базилика Б със Света София и Света Ирена в Константинопол отреджа привилегировано място на тази църква в историята на раннохристиянското

изкуство. Сложната катедрала, която заема мястото на базиликата на Павел в края на V век, построена около осмоъгълна църква, също съперничи на църквите в Константинопол.

През същата епоха Империята възстановява укрепленията на града, за да се защити по-добре срещу нарастващата нестабилност на Балканите. През 473 г. остготските войски на Теодорих Страбон обсаждат града; не успели да го завземат, но изгорили околните села.

Вече отслабен от славянските нашествия в края на 6-ти век разрушили аграрната икономика на Македония. Чумата по време на царуването на Юстиниан през 547 г. Имала също огромно разрушително влияние върху цялата македонска област в т.ч. и върху Фирипи. Градът беше почти напълно разрушен от земетресение около 619 г., от което така и не се възстановил. През 7-ми век там се извършват малко дейности, но градът едва ли е повече от село.

Византийската империя е можела да поддържа гарнизон там, но през 838 г. българите под ръководството на кавхан Исбул превземат града и празнуват победата си с монументален надпис върху стилобата в базилика Б, която днес е частично в руини. Мястото на Филипи било толкова стратегически издържано, че византийците се опитали да го върнат под свои контрол около 850 г. Няколко печата на държавни служители и други византийски служители, датирани към първата половина на 9-ти век, доказват присъствието на византийски армии в града.

Около 969 г. император Никифор II Фока възстановява укрепленията на акропола и в част от града. Те постепенно спомогнали за отслабване на българската власт и за укрепване на византийското присъствие в района. През 1077 г. епископ Василий Карцимопулос възстановява част от защитните съоръжения в града. Градът започва да процъфтява още веднъж.

След кратка окупация от франките след Четвъртия кръстоносен поход и превземането на Константинопол през 1204 г., градът е превзет от сърбите. И все пак той си остава забележително укрепление по маршрута на древната Via Egnatia; през 1354 г. претендентът за византийския престол Матей Кантакузен е заловен там от сърбите.

Градът е изоставен на неизвестна дата. Към средата на 19 –ти век от града останали само руини, използвани от турците като кариера. Името на града е оцеляло - отначало в турско село в близката равнина, Филибеджик (Филибеджик, "Малкият Филибе" на турски), което оттогава е изчезнало, а след това в гръцко село в планината.

Фелипи оказва съществено влияние в целия регион. Като значим център на търговия тук доставят свои продукти всички намиращи се на север по поречието на Места населени места. От тях към Филипи са събирани хора за войската, прислугата, строителството. Комуникацията с Филипи оставя трайни следи върху стопанството, културата и битата на населението в района. Много от откритите в района артефакти са свързани именно с отношенията с Филипи..

Останките от града са забелязани и описани накратко от пътешественици от 16-ти век. Първото археологическо описание на града е направено през 1856 г. от Перо, след това през 1861 г. от Леон Хюзе и Анри Доме в тяхната известна Мисия archéologique de Macédoine. Първите разкопки започват едва през лятото на 1914 г. и скоро са прекъснати от Първата световна война. Разкопките, извършени от École française d'Athènes, са подновени през 1920

г. и продължават до 1937 г. През това време са изкопани гръцкият театър, форумът, базиликите А и В, баните и стените. След Втората световна война гръцки археолози се завръщат на мястото. От 1958 до 1978 г. Société Archéologique, след това Службата archéologique и Университетът в Солун разкриха епископския квартал и осмоъгълната църква, големи частни резиденции, нова базилика в близост до музея и две други в некропола в източната част на града.

Византийската експанзия на Балканите в края на X и началото на XI век. Василий II Василий II Българоубиец (на гръцки: Βασίλειος Β΄ Βουλγαροκτόνος) е император на Византия от Македонската династия, управлявал от 976 до 1025 година. Управлението му, преминало в непрекъснати войни с вътрешни и външни врагове, се определя като връх на византийското могъщество. Василий II укрепва централната власт и държавните финанси, запазва и разширява завоеванията на предшествениците си в Сирия и Кавказ, а с покоряването на България през 1018 г. възстановява господството на Византия над Балканския полуостров, съществувало преди славянското преселение от VII век. Военнополитическият му съюз с Киевска Рус води до покръстването на русите през 988 г.

Василий II е първородният син на император Роман II, когото наследява заедно с по-малкия си брат Константин VIII през март 963 г. Тогава момчетата са едва на 5 и 3 години. Макар и короновани като съвладетели още приживе на баща си], поради малолетието им след смъртта на Роман II вместо тях управляват първо майка им, императрица Анастасо-Теофано, и паракимоменът Йосиф Вринга, а впоследствие съимператорите Никифор II Фока (от 963 до 969 г.) и Йоан I Цимисхий (от 969 до 976 г.), под чието ръководство Византия постига значителни успехи срещу араби и българи.

В началото на 976 г., когато Цимисхий умира, Василий II и Константин VIII остават единствени императори. По това време те все още нямат опит и фактическото управление на държавата се поема от паракимомена Василий Лакапин. Начело на имперската администрация, евнухът Василий е най-влиятелният сановник в столицата, но малоазийската военна аристокрация е твърдо настроена срещу неговия режим.

Първата четвърт от царуването на Василий II преминава в борба за власт с бунтуващите се военни и поддържащите ги богати земевладелци („динатите“). Първи срещу него въстава управителят на тема Месопотамия Варда Склар. През лятото на 976 г. той се обявява за император, след което разбива две армии на константинополското правителство и овладява цяла Мала Азия. Въстанието му е потушено едва през 979 г., без Василий да спечели повече реална власт. Победителят на Склар – пълководецът Варда Фока, заема мястото му като командир на източните ромейски войски, а фактическата власт в Константинопол остава в ръцете на паракимомена Василий Лакапин до към 985 г. Тогава или малко по-късно Василий II отстранява своя съименник, изобличен в заговор с армията и разхищение на имперското имущество.

Без практически опит във военното командване, през 986 г. императорът търпи голямо поражение от българите в битката при Траянови врата. Това подкопава авторитета му и провокира ново въстание на Склар в Месопотамия. Изпратен отново срещу бунтовника, този път Фока се обявява сам за император, повежда войските си през Мала Азия към

Константинопол и достига Босфора и Дарданелите. С руска помощ Василий II удържа победа в решителната битка при Абидос през април 989 г. и до края на същата година усмирява разбунтувалите се области.

Победата над Варда Фока прави Василий II безспорен повелител в империята за повече от тридесет години. Неговият брат и съвладетел Константин VIII запазва само представителни функции и се меси рядко в управлението. Следващият претендент за престола се появява през 1021 – 1022 г. в централна Анатолия. Докато императорът е на поход срещу грузинците, местният управител Никифор Ксифий се разбунтува заедно с Никифор Фока (син на Варда), който се провъзгласява за император. Въстанието е потушено след раздор сред самите бунтовници.

Едно от най-значимите постижения на император Василий II е покоряването на България. Това става след повече от четири десетилетия упорити борби, в които василевсът често предвожда сам войската си.

През 971 г., в резултат от руското нашествие на Балканите и последвалата руско-българо-византийска война, Йоан Цимисхий завладява Велики Преслав, пленява българския цар Борис II и го принуждава да абдикира. Така, поне от гледна точка на ромейското правителство, е сложен край на независимата българска държава. Но имперските армии не достигат югозападните предели на българското царство, които въстават начело с комитопулите скоро след смъртта на Цимисхий.

В началото на царуването на Василий II отрядите на комитопула Самуил подлагат балканските провинции на империята на систематични опустошения. В течение на около десет години армиите на василевса са заети с потушаването на междуособиците в Мала Азия, поради което нямат възможност да окажат ефективно противодействие на българите. През лятото на 986 г. значителна армия, водена от самия Василий II, навлиза на българска територия и обсажда неуспешно крепостта Средец. Поради логистични затруднения и слухове за заговор в тила, императорът е принуден да се оттегли, но е нападнат от засада в прохода Траянови врата и претърпява съкрушително поражение, а животът му е спасен като по чудо от арменската императорска гвардия. След този провал Византия губи контрола над земите на север от Стара планина, Бер и други крепости в околностите на Солун. Поредицата от походи, ръководени лично от императора през 991 – 994 г., не ликвидират българската заплаха. Едва със сражението при Сперхей, спечелено от заместника на Василий – Никифор Уран, през 996 г., на българските нападения към Солун и Пелопонес е сложен край. Византийските владения в Далмация обаче остават уязвими и през 998 г. императорът е принуден да ги предаде на венецианския дож, който да ги защити като византийски заместник от атаките на българи и хървати.

След прекъсване на настъпателните действия, наложено от арабските нападения в Сирия и от поземлената реформа в империята, през 1000 г. Василий II повежда решителна война за унищожаване на Самуиловото царство. През същата година военачалниците му завоюват повторно Североизточна България с Преслав. Императорът ръководи лично следващите кампании, довели до завладяването на Сервия и Воден (1001 г.), Видин (1002 г.) и Скопие (1003 г.).

Развързката на продължителния конфликт настъпва десетилетие по-късно, в решителната битка при Ключ (29 юли 1014 г.), където Василий II побеждава армията на цар Самуил. По заповед на василевса пленените 15 000 български войници са ослепени, като на всеки 100 е оставен един едноок за водач. Спасилият се с бягство Самуил умира, потресен от вида на ослепената си армия. След този удар българите губят едновременно военна сила и способен водач, което значително улеснява Василий II. Редувайки жестокостите с увещания и дарове за по-малодушните боляри и пренебрегвайки провокациите на източните граници, императорът продължава войната още четири години срещу наследниците на Самуил – цар Гаврил Радомир и цар Иван Владислав. Съпротивата на българите е сломена окончателно през 1018 г.

Завладените български земи са включени във византийската военноадминистративна система за повече от век и половина. Заедно с България под византийско върховенство попадат и покорените от Самуил сръбски области – Рашка, Босна, Дукля и Захълмие, както и Хърватското кралство, чийто владетел се признава за византийски васал.[13] Към 1024 г. империята възстановява властта си над тема Далмация, възползвайки се от междусобиците във Венеция.

Разширяване към Кавказ

Византийското разширение към кавказкия регион започва дълго преди възцаряването на Василий с овладяването на Теодосиопол (днешен Ерзурум) през 949 и областта Тарон през 967 г. Василий продължава настъплението, подтикнат от военната подкрепа на грузинското княжество Тао за претендента Варда Фока. Владетелят на Тао, Давид III, е подчинен през 990 г., а след смъртта му, през 1000 г., областта е окупирана от византийците. Зает с войната срещу българите обаче императорът допуска обединение на Абхазия, Картли и Кахети в силно грузинско царство, което претендира да владее Тао и преминаващите през него важни търговски пътища. През 1016 г. грузинският цар Георгий I разбива местните византийски сили. След покоряването на България Василий II повежда двугодишна наказателна кампания (1021 – 1022), в резултат на която затвърждава византийските териториални придобивки и превръща в свои васали владетелите на Грузия и Ани. По същото време Византия анексира арменското царство Васпуракан, разположено на изток от езерото Ван).

Походи към Сирия и Месопотамия

От 30-те години на X век насетне византийските армии постигат големи успехи срещу съседните на Византия арабски емирства, останки от разпадналия се Абасидски халифат. Тези усилия стават особено интензивни през 60-те и началото на 70-те години, когато Никифор II Фока и Йоан Цимисхий завладяват Крит, Кипър, Киликия, Сирия, части от Месопотамия и Армения.[17] Със самостоятелното управление на Василий II идва краят на тази експанзия. Зает в борбите с династите и Самуил, той повежда дефанзивна политика спрямо източните съседи на империята, с единствено изключение арменско-грузинските княжества в Кавказ.

Най-голямата заплаха за източните граници на Византия по това време произхожда от династията на Фатимидите, която се установява в Египет малко преди възцаряването на Василий и оспорва агресивно сюзеренитета му над Хамданидското емирство около град Алепо в Северна Сирия. Византийските войски претърпяват няколко сериозни удара, но с

два похода през 995 и 999 г. императорът успява да защити тази буферна държава. През 1001 г. е сключено примирие, което се задържа до края на управлението на Василий. Фатимидите успяват да окупира Алепо през 1016 г., но го губят няколко години по-късно вследствие и от търговското ембарго, наложено от Византия, и въстанията, инспирирани от нейната дипломатия.

Сигурността на византийска Месопотамия също е под въпрос за дълго, особено по време на войните със Склар и Фока, когато империята губи трайно големия град Едеса. Понататъшни загуби не са допуснати, благодарение и на междуособиците сред самите мюсюлмани. Към 1000 г., след поредица от сблъсъци, Василий II успява да се спогоди с кюрдските емири от Маяфаркин (на мястото на днешния град Силван, в Диарбекир) – Маруанидите, които изместват мощната иранска династия на Буидите като непосредствен съсед на Византия.

Битки на Апенините

Трайна заплаха за богатите византийски владения в южната част на Апенинския полуостров – областите Апулия, Лукания и Калабрия, са германските императори. За реализирането на своите политически и териториални претенции те използват освен собствените и военните сили на своите васали – лангобардските княжества Капуа, Беневенто и Салерно. През 982 г. Отон II повежда лично войските и съюзниците дълбоко във византийските земи. Нашествието е ликвидирано не от византийските власти, а от други нашественици – сицилийските араби (сарацини), които разгромяват германците и лангобардите недалеч от Реджо ди Калабрия. Това събитие премахва задълго пряката германска заплаха, но арабските нападения продължават още десетилетия. Техен обект стават повечето големи византийски градове в региона (Козенца, Матера, Таранто), някои от които са превзети и разорени. През 1003 г. арабите достигат и обсаждат близо пет месеца столицата на Византийска Италия – Бари. Градът е спасен само с намесата на Венеция, чиято флота транспортира имперските войски в замяна на облекчения в търговията с Константинопол.]

Липсата на ефективна защита, данъчният гнет и стремежът на местното търговско съсловие към повече самостоятелност водят до няколко бунта срещу византийската власт в южна Италия още през 80-те години на X век. Най-сериозно е въстанието на Мелис през 1009 г. Бунтовниците вземат властта в Бари и се съпротивляват повече от година, преди да бъдат сломени от византийските войски. Обратът в борбата срещу българите през 1014 г. позволява на Василий II да отдели по-големи човешки и материални ресурси, за да укрепят властта си в Италия. Тази задача е постигната от способния управител Василий Войоанис, който отразява нашествията на Мелис и норманите през 1018 и на германския император Хайнрих II през 1022 г. Успехите на Войоанис дават възможност за икономическото съвземане на италианския катепанат и подготвят условията за унищожаване на арабската база в Сицилия. Подготовката за похода оглавява самият император, но през декември 1025 г. Василий II се разболява и умира, преди да успее да осъществи плановете си.

Отношения с Киевска Русия

Първоначално отношенията на Василий II с русите са враждебни. Възползвайки се от вътрешнополитическите затруднения на империята, през 987 г. киевският княз Владимир напада основния опорен пункт на византийската политика и търговия в северното Черноморие – Херсонес. Градът пада след продължителна обсада през пролетта на следващата година. Притиснат от бунтовника Варда Фока, Василий не прави опит да го отвоюва, а се обръща към Владимир за военна помощ. Съгласно договора, сключен през 988 г., руският княз връща Херсонес на византийците и изпраща 6000 бойци, които допринасят решително за разгрома на Фока. В замяна Владимир получава за жена сестрата на Василий – Анна Порфиrogenита, и, вероятно, търговски и политически привилегии. В изпълнение на условието за женитбата Владимир покръства себе си и народа си, а в държавата му се установява византийска църковна йерархия, поставена от константинополския патриарх.

Русите играят основна роля във военните предприятия на Василий II до края на управлението му, включително и в походите в България, Сирия и Кавказ. С руска помощ през 1016 г. византийската флота потушава бунта на управителя на Боспор (днешен Керч) Георгий Цула и укрепва имперските позиции в Крим. [Според алтернативна хипотеза с този поход са унищожени последните остатъци от Хазарския хаганат. Елитната варяжка гвардия остава, макар и в различен етнически състав, част от императорската охрана чак до XIV век.

Вътрешната политика на Василий II е насочена към финансово и военно укрепване на държавата чрез защита на войнишките имоти от посегателствата на едрите земевладелци. В този смисъл той се опитва да приложи регулациите за поземлената собственост, въведени от пращадото му, император Роман I Лакапин. През 996 г. Василий издава новела (едикт), с която нарежда да бъдат реституирани заграбените имоти и отменя 40-годишната давност за узаконяване на новите собственици. Неприложима повсеместно, тази разпоредба все пак е използвана срещу отделни династи. С експроприирането на имуществото им императорът налага властта си и всява страх у всички останали, потенциално непокорни служители.

Отношението му към църквата е по-умерено в сравнение с това на Никифор II, който забранява основаването на нови манастири и поземлени дарения за старите. През април 988 г. Василий II отменя тези разпоредби на своя предшественик, вероятно за да спечели благоразположението на клира в разгара на борбата с Варда Фока. След като надвива вътрешните си врагове обаче императорът отново затяга мерките срещу разрастването на манастирските стопанства, което оставя общините и стратиотите без средства и засилва мощта на династите в ущърб на държавата. Чрез новелата от 996 г. той позволява на църквата да задържи по-големите обители, но връща малките под юрисдикцията на общините.

Военните кампании изискват увеличение на данъците. Последното има няколко негативни последици: недоволство на провинциалните градове, засвидетелствано в редица бунтове в Италия, Крим и Сирия, и масово изоставяне на земеделските земи от стопаните, спасяващи се от данъчните си задължения. Вторият феномен намалява приходите в държавната хазна и засилва династите. За да му противодейства, през 1003 г. Василий II разпорежда данъкът за изоставените земи („алеленгионът“) да бъде заплащан не от общината, както дотогава, а само от богатите съседи на имота. Тази мярка възпира обедняването на дребните собственици и осигурява средства за завоевателните походи в България. Въпреки скъпите и почти непрекъснати военни кампании, към края на

управлението на Василий II данъчните власти събират в държавната хазна безпрецедентната сума от 14,4 милиона номизми.

Масовото ослепяване на пленници във войната с България печели на Василий II определението на „човек, за когото нямаше непозволена жестокост“.[36] Постъпката му се обяснява и с държавнически мотиви: осакатяването на българските бойци е обичайно наказание за бунт срещу законния владетел, както византийците разглеждат действията на Самуил след детронирането на Борис II от Йоан I Цимисхий. Като алтернатива на убийството, ослепяването се сочи като „по-хуманно наказание“ над едновежди-християни, необходимо за неутрализиране на съпротивата срещу византийските войски.

Познанията за личните качества на Василий II произлизат основно от хрониста Михаил Псел, негов съвременник. Подир Псел и историците от по-ново време описват императора като суров и страховит воин, презиращ науките и литературата до степен да не владее безукорно граматиката. Тази характеристика се отнася за късните му години и се поставя в контраст както с начина на живот на изнежените му предци, така и със собствената му младост, когато самият Василий се отдава на разгулен живот. Коренната промяна в характера му настъпва в резултат от въстанията на Склир и Фока, които поставят под въпрос не само властта, но и физическото му оцеляване. Тогава Василий заменя развлеченията с краен аскетизъм и пестеливост, граничещи със самоунижение.

Свидетел на два дворцови преврата, организирани от майка му, Василий остава неженен до края на дните си. Освен във властовите му амбиции и в опасенията от нежелана намеса на бъдещата съпруга и семейството ѝ в имперските дела, мотивите за безбрачието му се търсят и в чувство за християнско благочестие, за което говори друг хронист, Яхия Антиохийски, и което е силно развито вероятно под влияние на втория му баща Никифор II Фока.] Според Адемар от Шабан Василий дава обет, че ще стане монах, ако надвие българите.

Известен е един опит за женитба на Василий. Това става през момчешките му години, в края на 969 г., когато Никифор II Фока го сватосва за княгиня от българския царски род, по всяка вероятност става въпрос за дъщеря на цар Петър I и Ирина Лакапина. Гodeжът има чисто политически характер като условие за общата борба срещу руския княз Светослав Игоревич. До сватба не се стига, поради убийството на Никифор, което дестабилизира империята вътрешнополитически и дава възможност на Светослав да разгроми българите. Така българо-византийският съюз не дава ефект и планираният брак на Василий с българката се обезсмисля.

Василий II оставя на наследниците си империя с площ от над 1,1 милиона квадратни километра и почти 20-милионно население. Политическото и културното влияние на Византия се разпростира много по-далеч с покръстването на Киевска Русия.

Продължителните му борби с малоазийската аристокрация не водят нито до преразпределение на икономическите ресурси, нито до коренна промяна в отношенията между централната власт и динатите.] Голяма част от аристократичните родове (Мелисини, Дуки, Вотаниати и други) запазват мощта си, а други като Комнините, Диогените и Даласините се издигат именно по негово време. Следващите императори се отказват от

опитите за противодействие, в резултат от което държавата отслабва. След смъртта на Василий II начело на империята остава брат му Константин VIII, а с племенниците му Зоя и Теодора Македонската династия се изчерпва. Последвалите династически борби наред с нападенията на печенегите и селджукските турци водят до кризата на Византия през втората половина на XI век.

Военно-дипломатическият натиск на Василий в Кавказ и усилията му за политическо и икономическо обвързване на местния елит преобразуват за десетилетия политическия, а още по-трайно – етническият, облик на източните византийски предели. С Трапезундското споразумение, сключено в разгара на грузинската война, императорът създава условия за анексирането на арменските царства Ани (през 1045 г.) и Вананд (1065 г.), които остават във Византия до разгрома при Манцикерт (1071 г.). Масовото преселение от Васпуракан осигурява господството на арменския елемент в обширни части на Сирия, Месопотамия, Кападокия и Киликия, което се запазва и след селджукското нашествие във вид на полунезависими княжества. В крайна сметка, обезлюдяването на арменските земи и унищожаването на независимостта им отслабва Византия, премахвайки важен буфер пред ключовите за могъществото ѝ малоазийски провинции.

Византийското владичество, наложено от Василий II над българските земи, се задържа до 1186 година. Жестокостта му се помни дълго след възстановяването на българската държава. След като опустошава византийска Тракия през 1206 г., цар Калоян се нарича „Ромеоубиец“ в противовес на прозвището „Българоубиец“, с което византийските летописци наричат завоевателя на България. Успехите на Василий II го превръщат в пример за гърците в борбите им за надмощие в Македония през XIX и началото на XX век.

Византийското владичество на Балканите (1018-1185)³⁰

През 1018 година след близо половинвековна борба България е завладяна от Византия. В България е въведено византийското административно деление, Българската патриаршия става архиепископия, а българската аристокрация е изселена в Мала Азия, като са и дадени византийски титли.

През годините българите вдигат многократно въстания срещу византийската власт - въстание на Петър Делян през 1040 година, бунтът на Георги Войтех – 1072 г., Никулица Делфина (1066), Нестор (1074), павликяните в Пловдив (1074), Добромир в Несебър през 1078 година и други. Всички те обаче са неуспешни. През 1185 година е вдигнато въстание, начело с Асен и Петър, което донася свобода за българския народ.

Опитите за освобождаване и възстановяване на българската държава са съпроводени с противоречия и сблъсъци между наследниците на цар Самуил .

³⁰ Очеркът е кътавен по материали от :Българска военна история през средновековието (част II). АИ „Проф. Марин Дринов“, ISBN 954-430-200-X, 1994.; Adontz, Nicolas. Etudes Armeno-Byzantines. Livraria Bertrand. Lisbonne, 1965, Pp. 347 – 407 (390).; Божилов. Българите , С 2001, [Fine, John Van Antwerp \(1991\), The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century. Ann Arbor: University of Michigan Press. p.216. ISBN 978-0-472-08149-3; Wikipedia\]](#)

В цялата българска територия византийците наложили жестока власт и експлоатация на населението. Сведени под тежко робство, българите в безнадеждност, загубили вяра. Данък след данък ненаситно изсмуквала потта на угнетените, грабежи, произволи и насилия следвали в неизменна върволица вече месеци, години. Двадесет години под ярема на Византия. нямало живителен знак, който да буди към освобождение. Българите били задължени да не плащат данъка си така, както знаели от деди и прадеди: всеки господар на чифт волове да дава един модий жито, един модий просо и една стомна вино. Византийската управа наложила да се плаща в пари, в чисто злато. Тъй ката населението не разполагало с тях , житото му се продавало на безценица, виното му се леело по-лесно от водата: алчни прекупувачи задигнали произведеното в замяна на пари.

Недоволството постепенно нараствало. Наследниците на Самуиловия род , които живеели в съседни царства започнали да организират съпротива срещу поробителите. Тихомир , живиеел в **Адрия, бил** храбър и надарен с мъдрост, славен бранник, който смело предричал свободата на **Самуиловото царство**. Народът на цялата **Драчка област** го почитала и обичала.

На север, в двора на унгарския крал Стефан, израснал **Петър, наречен още Делян**. Петър Делян е син на Самуиловия наследник **Гавраил Радомир** от брака му с Маргьорита, дъщеря на унгарския крал Геза (971- 997). Петър Делян приема името Петър, по името на царя-свещец Петър I (927-970), първият официално признат от Византия през 927г. "цар на България", син на цар Симеон Велики (893-927).

Петър Делян

Петър Делян се връща в териториите на Охридско, където създава организирана въоръжена съпротива срещу византийците.

На юг, в Армения, прекарва дните си друг българин, от царската кръв, властолюбивият Алусиан, внук на Арон, по-големия Самуилов брат, като стратег на Теодосиополската тема. Оженен за богата и красива арменка, патриций Алусиан водил безгрижен живот но имал амбиции да застане на български престол.

Българите от Драчката област избрали за свой вожд храбрят Тихомир и го провъзгласили за български цар. Под негово водачество народът възстава и прогонва византийската управа. По същото време Делян се завръща в България и по пътя си повдига бунтове. В Белград е обявен за цар от възторжения народ.

Българите в Белград издигат Петър Делян за цар под името Петър II, миниатюра от XI-XII век

Преоблечен като арменски наемник — слуга, Алусиан напуснал дом и близки си и заминал за Константинопол, а оттам - прикривайки личността си, успял да стигне до лагера на разбунтуваните българи в Македония, където бил приветстван като наследник на български трон.

Между тримата възникнала борба за лидерство. Настанал смут.

Първият сблъсък станал между Тихомир и Петър Делян през 1038 г. Двамата вождове събрали войските си и им предложили да избират кой да ги води. Петър Делян успял да надделее в битката за влияние. Настървени, настръхнали, бранниците застанали на страната на Самуиловия потомък и пожертвували войскаря от Драч. Тихомир бил пребит с камъни. Войската се преклонила пред царския блясък на Самуиловия внук. Алусиан отстъпил водачеството на Петър Делян

Петър Делян (ὁ Δελεάνος) и Тихомир (ὁ Τειχομηρός) – миниатюра от Мадридския препис на Хрониката на Йоан Скилица

Въстанието на Петър Делян от 1040 – 1041 година е бунт на българите в Поморавието и Македония срещу управлението на Източната Римска империя.

Разгромът на Алусиан

То започва през 1040 година в Белград, където Петър Делян, обявяващ се за потомък на Самуил, е обявен за цар. Бунтовниците се придвижват на юг, срещайки масова подкрепа, нанасят поражение на император Михаил IV при Солун и за няколко месеца установяват контрол над Поморавието, Македония, Епир и Тесалия. През следващото лято Михаил IV организира нов поход срещу бунтовниците и ги разгромява в Островската битка, след което въстанието е потушено.

Територия под контрола на Петър Делян

По време на възстанието Петър Делян отрежда на Алусиан да води 40 000 българска войска срещу византийците в района на Солун. Алусиан бил слаб като пълководец, загулил битката, в която били избити или взети в плен над 15 000 българи. Между Петър Делян и Алусиан възникнала остра вражда. Със заговор Алусиан успял да свали Петър Делян, ослепил го и го предал на византийците. Според византийския хронист Йоан Скилица след този неуспех двамата предводители на възстанието започват да се подозират взаимно. На един обяд Алусиан издебва Петър Делян и го ослепява (а според Михаил Псел му отрязва също и носа използвайки кухненски нож). Алусиан бяга в Гюмюрджина, (тогава Мосинопол), където е приет от Михайл IV и удостоен с титлата *магистър*. Оттук нататък следите му се губят. Важна роля в потушаването на възстанието играят варяжките наемници на императора, а норвежецът на византийска служба Харалд Хардрада става известен от скандинавските саги като ”опустошител и разорител на България”.

Така старата братоубийствена вражда се възражда отново. Арон е убит от Самуил, синът му Владислав убива Самуиловия първи син. Внукът му Алусиан ослепява и предава на врага внука на Самуил. България остава още повече от сто години под византийско робство.

Въстание на Никулица Делфина

Карта на въстанието

През юни 1066 година в град Лариса в областта Тесалия, тогава населена с много българи, както и власи и известен брой гърци, избухва въстание против византийското управление. Въстанието засяга и територии на север в т.ч. и котловинните и планинските райони в Рило-Родопската област, територията на днешната община Хаджидимово.

Император Константин X Дука вдига данъците. През годината се появява Халеевата комета през пролетта. Въстаналите българи и власи почти насила поставят начело протоспатария градоначалник на Лариса и влиятелен земевладелец Никулица Делфина Ларисейски – потомък на останалия верен на цар Самуил благородник Никулица, Въстанието в 1066 г. бързо се разраства, но византийският аристократ фактически предава бунтовниците.

Първоначално Делфина не желае да се замесва в това начинание, заминава в Константинопол да уведоми василевса и да се срещне с него, но предал съзаклятието на императора и престоаял цял месец без аудиенция, защото Константин IX не обърнал внимание на предупреждението. Преценявайки, че имотите му могат да пострадат от бъдещите размирици и уплашен от опашатата звезда, вещаеща гибел, той се връща, за да се противопостави на бунтовниците. Въстаниците българи и власи се събират в къщата на Боривой наричан *Влаха* и настояват Никулица Ларисейски да застане начело защото има собствен военен отряд.

Преценявайки, че ако е начело, най-лесно ще потуши бунта, той се съгласява да го оглави. Още от самото начало, вече предал съзаклятието, византиецът се опитва да спре въстанието като внесе раздор сред бунтовниците – власите заплашва, че „стадата и семействата им са в планините на България“ и българите ще ги отвлекат, а българите заплашва, че „...се опълчват срещу Бога и срещу императора... и освен това е юни и как ще ожънем, ако се вдигне бунт!“. Нищо не разколебава народа, воден от Славота Карамалак, и бунтовниците настояват за военни действия.

Тогава Делфина разделя въстаническата войска на две части. По малката потегля към солунския залив и превзема крепостта Китрос. Другата, начело със самия Никулица потегля на север да заеме Сервия. Близко до града са посрещнати от управителя на крепостта заедно с помощниците му. Той обявява, че е готов да капитулира, но вместо да го задържи и да влезе в Сервия, Никулица Делфина го пуска да си върви. Касторфилакът естествено се заваря в Сервия и се отмята от капитулацията.

Това налага бунтовниците да обсадят града. След тридневна обсада, без да се стига до сражение, гарнизонът все пак капитулира. Тогава Никулица Делфина пише тайно до император Константин X, който по онова време е в Солун, че е готов да се подчини и го приканва по-скоро да изпрати армия към Сервия. В резултат най-сетне Константин X изпраща писмо до Никулица Делфина, в което обявява опрощаване на данъците, а към Сервия е изпратена войска. Пристигането му под Сервия обаче не променя ситуацията, защото въстаниците са многобройни и водещият византийците военачалник се страхува, че ако се стигне до битка, неговите недостатъчни сили ще бъдат разгромени.

Тогава идва ред на Никулица Делфина, който събира бунтовниците, показва императорското писмо, обявявайки успеха и края на въстанието. Някои от бунтовниците обаче не са съгласни и искат да продължат въстанието. Тогава Никулица, спечелвайки с демагогия повечето хора на своя страна, заповядва недоволните да бъдат арестувани и затворени. След това бунтовническата армия е разпусната, а Никулица Делфина се предава. Изпращат го в Константинопол, където, според някои, е най-сетне почетен от византийския император с висок сан и богати награди за неутрализирания бунт на българите в Тесалия, а според други е хвърлен в тъмница.

Кевкамен в своя труд „Стратегикон“ съставен през 1075 – 1078 г., разказва за въстанието следното: „изпратили при него (Никулица Ларисийски) своите първенци,... които му открили всичко... Тогава той им казал: „Не е добро това нещо. Защото най-напред ние се опълчваме срещу Бога,... а след това срещу императора... Но освен това е и месец юни и как ще ожънем, ако се вдигне бунт? След това той се обърнал и към власите: Къде са сега вашите стада и жените ви? Те отвърнали: В планините на България. Защото българите имали такъв обичай – стадата и челядта им от месец април до месец септември да прекарват по високите планини и най-студените места. Следователно – добавил той, – да не би тамошните хора,

които са на страната на императора, да ги отвлекат... И власите, като чули това, послушали думите.“

„...Един ден Никулица му казал (на императора): Добри господарю, готви се бунт в Елада и, ако заповядаш, ще ти кажа как се готви той. ... Прочее благодари се на бога, че аз задържам народа и мога да прекратя този бунт ако ме послушаш и премахнеш увеличенията на техните данъци и постановления. Защото той (Константин X) беше увеличил данъците с много номизми“.

„...като се събрали българите и власите, отишли по пладне всички заедно при Никулица,... хванали го и казали: От днес те смятаме за наш водач и господар и те избираме да заповядваш какво да правим в предстоящото въстание!“.

11.19. Втора българска държава (1185-1353)

Втората българска държава е създадена през 1185 г. след въстанието на Асен и Петър срещу ромейската власт. Коронясването на Петър IV за български цар и сключеното впоследствие примирие с ромейския император Исак II Ангел установява възобновяването на българската държава. Тя просъществува до 1396 г., (според някои до 1422) , когато Видинското царство е превзето от Османската империя.

Институциите във Втората българска държава са изцяло повлияни от византийската държавност.

Въстанието на Асен и Петър

Братята Асен (Иван Асен I) и Петър (Теодор-Петър IV) отравят сред мизийската аристокрация и проявяват загриженост и интерес към състоянието в българските

земи като внимателно следят битките в Тракия и настроенията в Мизия. Двамата братя се явяват при Исак II Ангел с искания да бъдат зачислени като стратиоти и да им бъде отпуснат имот, с което да се превърнат в местни феодали, подчинени на василевса. Исак II им отказва, а те на свой ред го заплашват, че ще има бунтове заради това негово решение. Всъщност Асен и Теодор-Петър (Петър) просто търсят повод, за да разбунят още повече духовете в българските земи. Обидата нанесена на Асеновци и увеличаването на данъците по-рано нагнетяват обстановката до състояние на размирици, от които братята Асен и Петър се възползват, за да обявят и оглавят въстание. За това допринася и разрасналият се по това време страх сред православно население на Византия, че св. Димитър е вдигнал благоволенieto си от ромеите: тъй като по това време Солун е нападнат от норманите, се понася слух, че светията се е отказал от покровителството си над града и вместо това е станал закрилник на българите. Като доказателство за това твърдение се приема случаят с икона на светеца, която по неведоми пътища изчезва от Солун и попада в Търновград.

Цар Петър IV

В края на месец октомври, когато се чества празникът на св. Димитър, при освещаването на нова църква, кръстена на светеца, Асен и Теодор-Петър обявяват началото на бунта против византийската власт. Теодор бива провъзгласен за цар, тъй като е по-старият от двамата братя, и приема името Петър в чест на св. цар Петър I, а свещеникът Василий е назначен за архиепископ. Скоро въстанието обхваща цяла Северна България като единственият незасегнат град остава Варна. Византийската власт не успява да реагира адекватно на събитията, тъй като по това

време се водят ожесточени дворцови интриги и спорове между Исак II Ангел и претендента за трона – Исак Комнин. Чак след като бунтовниците преминават Стара планина срещу тях е изпратена войска, която обаче претърпява поражение. През пролетта на 1186 г. самият Исак II решава да поведе войската срещу въстаниците. Възползвайки се от падналата мъгла, византийската армия успява да премине през Стара планина, без да бъде засечена, и прогонва братята отвъд Дунава при куманите. Византийската войска опожарява посевни ниви за назидание и се оттегля, докато през това време Асеновци преговарят с куманите за общи действия против Византия.

През есента на 1186 г. българо-куманската армия преминава през Стара планина и се разделя на два отряда – единият се отправя към Македония, а другият остава да действа в Източна Тракия. Войната се води с променлив успех. Исак II събира всички боеспособни войници от южните земи. По време на престоя си в Средец Исак II убеждава Бела III да върне откраднатите мощи на св. Иван Рилски за да умилюва надигналата се вълна от български въстаници. Унгарският крал връща мощите, но без едната ръка, която остава в Грац.

През пролетта на 1187 г. византийците преминават през Стара планина и обсаждат Ловешката крепост. Обсадата продължава по-дълго, отколкото Исак II планирал и той решава да проведе мирни преговори. В тях той признава властта на Асеновци над Мизия, като в замяна взема в плен брата на Асен и Петър – Йоаница (Калоян). Въпреки примирието и признаването на контрола на Асеновци над Мизия, въпросът за легитимността на тази власт остава неразрешен. Веднага след примирието Асеновци се заемат с възстановяване на държавната власт, съграждане на нови крепости и разпределяне на гарнизони. Като столица се утвърждава Търновград поради много добрата си естествена защита и недостъпност. Впоследствие Търново се издига като един от най-големите културно-политически и религиозни центрове на българските земи и на Балканите.

Малко след преминаването на кръстоносците от III-ия Кръстоносен поход през българските и византийските земи, Исак II решава окончателно да уреди сметките си с българите и организира поход срещу Търново. Градът обаче е добре укрепен и ромеите не успяват да го превземат. Има предание за фалшив беглец от града, който „предупреждава“ василевса, че многолюдни кумански войски са тръгнали в помощ на българите, при което византийският император заповядва незабавно изтегляне. При преминаването на войската му през Тревненския проход през 1190 г. тя бива почти напълно унищожена от българите. От този момент Асеновци поемат инициативата и започват военни действия из цяла Тракия. По време на едно от сраженията е извършен преврат срещу Исак II. Година по-късно обаче е покосен и цар Иван Асен

от заговорника Иванко, който бива прогонен от българските територии, а на престола отново се възкачва Петър. Той управлява българската държава само една година, защото през 1197 г. става жертва на болярски заговор. Никита Хониат отбелязва, че той взима за свой помощник в управлението най-малкия си брат Калоян, който междувременно избягва от Константинопол (1189 – 1190 г.).

В резултат на въстанието на Асен и Петър България е възстановена през 1185 година. За цар е определен по-големият брат – Петър, но той не се справял добре с властта, затова през 1187 година отстъпва трона на брат си Асен. През следващите години страната започва да възвръща територията си – при двамата братя тя си връща Белградската и Браничевската област, част от откъддунавските земи, Мизия, Северна Тракия и земите по Горна Струма. След убийството на цар Асен, властта е поета от третия брат – Калоян (1197 г.). Той успява да превземе последната ромейска крепост в Северна България – Варна. Освен това сключва уния с папа Иннокентий III, с което страната получава международно и авторитетно признание. Разширява България към Македония и Тракия. Цар Калоян успява да разгроми рицарите от Четвърти кръстоносен поход и така да спре експанзията им. В резултат на заговор е убит, на чело на многохилядна войска пред портите на Солун.

Цар Калоян Ромеоубиец

Калоян (Йоаница, *Йоан II*,)–„*Ромеоубиеца*“ е [цар на България](#) от [1197](#) до [1207](#) г. от династията [Асеневци](#). Той е най-малкият брат на българските царе [Иван Асен I](#) и [Теодор Петър](#).

След убийството на цар Асен, властта е поета от третия брат – Калоян (1197 г.). Той успява да превземе последната ромейска крепост в Северна България – Варна. Освен това сключва уния с папа Иннокентий III, с което страната получава международно и авторитетно признание. Разширява България към Македония и Тракия. Цар Калоян успява да разгроми

рицарите от Четвърти кръстоносен поход и така да спре експанзията им. В резултат на заговор е убит, начело на многохилядна войска пред портите на Солун.

[Калоян](#) (Йоаница) (1197 – 1207), по-късно станал известен с прозвището „Ромеоубиец“, се възкачва на престола, когато държавата е нестабилна заради болярската опозиция и отцепничество. През 1202 г. [католическата църква](#) организира [Четвъртия кръстоносен поход](#). По предложение на [Венеция](#) рицарите нападат пристанището Зара, плячкосвайки го. След това Венеция сключва съюз с [Алексий IV Ангел](#), който по това време е в тъмница заедно с баща си – бившият василевс [Исак II Ангел](#). [Рицарите](#) се отправят към [Константинопол](#), за да го плячкосат и превземат, след което според уговорката, Алексий IV трябва да седне на трона. Византийският император [Алексий III Ангел](#) междувременно сключва мир с цар [Калоян](#), като в договора е включено, че под властта на Калоян попада цяла [Северна България](#), [Браничевската](#) и [Белградската](#) област, част от Северна [Тракия](#) и [Македония](#). По това време обаче [Унгария](#) окупира Белградската и Браничевската област под претекст, че България ги притежава незаконно. Цар Калоян събира [кумански](#) наемници и успява да прогони [унгарците](#) от земите си. Още през 1199 г. папа [Инокентий III](#) предлага на [Калоян](#) да признае неговата власт над българските земи при положение, че Калоян признае върховенството на [Католическата църква](#), с което и положението на папоцезаризъм (надмощие на Църквата над светските владетели, присъщо за католическия свят в Западна Европа; *papata e nad цезаря*). В продължение на 5 години Калоян и Инокентий III уточняват условията на евентуалната [уния](#). В желанието си да се понрави на Калоян папа Инокентий убеждава унгарския крал да се откаже от Белградската и Браничевската област. За да успее да договори това, което иска, Калоян демонстрира брилянтна политическа мисъл и умело лавира между Изтока и Запада, като симулира преговори с [Византия](#) за провъзгласяването му за [цар](#) (цѣсарь – цезар), титла, равностойна на [император](#) и признаването на [автокефална Църква](#). Желанието на Калоян е България да остане в сферата на влияние на [източноправославието](#), където властва цезаропапизмът (владетелят не се ръководи от Църквата; *цезарят e над papata*).

България при управлението на цар Калоян

На 13 април 1204 г. [кръстоносците](#) от [Четвъртия кръстоносен поход](#) превземат [Константинопол](#) и временно прекратяват съществуването на Източната римска империя (Византия), от която се обособяват няколко самостоятелни нови държави – [Никеиската империя](#) (считана за наследник на Византия), [Епирското деспотство](#) (също имащо претенции за наследяване на византийския трон), както и отделилата се седмици по-рано [Трапезундска империя](#). В превзетите територии кръстоносците основават [Солунското кралство](#) и новосъздадената [Латинска империя](#). На 8 ноември е сключена унията, като папата дава на Калоян титлата [крал](#) (по-нисша титла от цар) и титлата [примас](#) на българския духовен глава, които според папата отговаряли на цар и [патриарх](#).

Коронясването на Калоян от кардинал Лъв

Цар Калоян подписва клетва-договор, в която той се задължава да признае върховенството на Римокатолическата църква и да се подчинява на папските решения. С превземането на Константинопол от кръстоносците веднага се разбира, че те не желаят да живеят в мир с българите. Цар Калоян изпраща писмо на латинския император [Балдуин Фландърски](#) с предложение за сключване на [мирен договор](#). Императорът, обаче, отхвърля искането и проявява претенции към българските земи. В началото на 1205 г. Калоян сключва договор с византийската аристокрация от градовете в Тракия за общи действия срещу латинците.

Рицарите претърпяват още едно тежко поражение в [битката при Русион](#) (1206 г.), състояла се край [крепостта](#) Русион. При опитите за контраатака на брата на император Балдуин – [Хенрих Фландърски](#), латинците успяват да навлязат в Източните Родопи и да опожарят селища в Северна Тракия, но това не променя военното статукво. В интерес на истината трябва да се признае, че Калоян се справя блестящо от [стратегическа](#) и [тактическа](#) гледна точка с Латинската империя, възползвайки се от добрите си взаимоотношения с Римския [папа](#) на дипломатическия фронт, от съюза си с куманските племена и от тактиките за неутрализиране на численото превъзходство на

рицарите чрез засади, маневри и нарушаване на бойния строй на изключително силните при открито фронтално нападение тежки рицарски конница и пехота.

Военната кампания през [1205](#) г. приключва с влизането на Калоян в [Пловдив](#). Градът му бива предаден от пловдивските [павликяни](#).

В хода на военните действия обаче, гръцката провинциална аристокрация се отмята от съюза си с Калоян и преминава на страната на латинците, поради което българският цар започва война на изстребление в Тракия. В резултат на това Пловдив е разрушен и са извършени погроми над ромейското население в региона. Обсаждани са последователно Адрианопол, [Димотика](#), два пъти [Солун](#), превзет е [Сяр](#), като се предполага, че Калоян използва за своя база Източните Родопи и рядко се оттегля северно от Стара планина.

По предварително даден знак всички по-големи тракийски крепости въстават срещу властта на Балдуин, а българската войска им се притичва на помощ. Така в [битката при Адрианопол](#) голям брой от рицарите биват избити. В боя е пленен самият [император Балдуин Фландърски](#), който бива заточен в крепостта в Търновград

През [1207](#) г. цар Калоян отново се отправя с голяма армия към Солун и обсажда града. В хода на обсадата обаче царят умира. За смъртта му съществуват различни хипотези: за естествена смърт или че е убит от първия си военачалник – куманския войвода [Манастиър](#). Възможно е също Калоян да става жертва на заговор, в който участва и съпругата му, куманката [Анна-Анисия](#) (Целгуба).

Калоян побеждава латинските кръстоносци при Адрианопол

След битката при Адрианопол българската войска напредва към [Тракия](#) и [Македония](#), което всява смут във византийската аристокрация. Тя се отказва от договора си с цар Калоян. Разгневен от това, Калоян навлиза в [Пловдив](#) и избива отстъпниците. През 1207 г. войната се разгаря с пълна сила, а цар Калоян сключва договор с Никея за съвместна атака срещу Константинопол. Българската войска обсажда Одрин, а куманската конница достига до Константинопол. Обсадата продължава дълго време и в крайна сметка куманите се оттеглят. Калоян е принуден да снесе обсадата над престолния град, но преминава с войските си в [Беломорска Тракия](#), за да обсади [Солун](#).

Короната на Цар Калоян

Печатът на Цар Калоян

В навечерието на решителния шурм Калоян бива убит от болярски заговор, начело на който са пленникът му [Борил](#) и куманският войвода [Манастър](#). За негов последник е избран [Борил Асен](#), племенник на цар Калоян.

Гробът на Цар Калоян В.Търново

Велико Търново
Цар Иван Асен II

При Иван Асен II България постига най-голямото си териториално разширение по време на Втората Българска държава и отново границите ѝ са на три морета.

При Клокотница разбива епирския владетел Теодор Комнин и така той не успява да възстанови Византия. По времето на българския владетел Българската архиепископия става патриаршия (1235). Иван Асен II умира през 1241 година и оставя на наследниците си една обширна страна. След смъртта му обаче България изпада в криза. Страната губи много територии.

България при Иван Асен II

Крепостта „[Царевец](#)“ – престолнина на Второто българско царство

В началото на XIII в. се очертават два важни центъра на съпротива срещу латинските завоеватели: Никейската империя (претендираща за пряк наследник на Византия) в Мала Азия и Епирската държава на Балканския полуостров. Създаването им е в резултат преди всичко на борбата на византийците срещу латинското нашествие и на тяхната решимост да отхвърлят чуждото господство – обстоятелство, което е умело използвано от византийската аристокрация. Положителна роля за укрепването на двете държави изиграва българо-латинската война от 1205 – 1207 г. Поражението на Балдуин I Фландърски при Одрин и на Бонифаций Монфератски в Родопските теснини близо до Мосинопол отслабват значително боеспособността на латинската войска.

Иван Асен II оценява политическата полза от династичните бракове и при връщането на унгарския крал Андраш II е договорен брак между българския цар и дъщерята на Андраш II – Ана. Като зестра Иван Асен II получава дългогодишно оспорваните територии Белград и Браничево. Тази негова политика на политическо сключване на бракове с цел придобиване на територия, осигуряване на съюзник или временно запазване на мирното статукво извежда България на три морета и до края на Иван-Асеновото управление я превръща в една от най-мощните държави на Стария континент в този период.

В южната част на Балканите Епирското деспотство стремглаво набира сила, като неговият владетел Теодор Комнин превзема Солунското княжество. Иван Асен II урежда династичен брак между една от своите дъщери и Теодор Комнин, с което си осигурява временна сигурност откъм южните предели на царството.

През 1228 г. умира латинският император Робер дьо Куртене, а на престола се възкачва малолетният му брат Балдуин II. Сключен е мирен договор между латинските барони и Иван Асен II за това регент на Балдуин II да стане българският цар. Договорът бива скрепен с годеща на малолетната дъщеря на българския цар Елена с Балдуин II. Като клауза българите се задължават да помагат на Латинската империя във войните ѝ с Епир, а Пловдив е върнат отново в българско владение. Латинците, обаче, решават да се подсигурят срещу евентуалните амбиции на Иван Асен II и зад гърба му сключват договор с бившия йерусалимски крал Йоан дьо Бриен (Жан дьо Бриен), като го приемат за настойник и обещаваат Балдуин II да се сгоди с дъщеря му Мария дьо Бриен.

При Теодор Комнин (1215 – 1230) Епирското деспотство постига за кратко време големи териториални придобивки. В пределите му са включени Средна и Северна Македония и Албания. През 1224 г. Теодор Комнин напада и успява да превземе Солун. С освобождаването на този град от латинската власт самочувствието му нараства, той се провъзгласява за император и достига до убеждението, че му е предопределено да изгони латинците от Константинопол и да седне на престола на византийските василевси. Същата цел преследва обаче и владетелят на Никеиската империя Йоан III Дука Ватаций. За да подсигури своя тил, Теодор Комнин сключва съюз с Иван Асен II. След това епирските войски настъпват в Западна Тракия и завладяват редица градове, като Мосинопол, Ксанти, Грацианопол и Димотика. След това се насочват към Одрин, където по това време се намират никейските войски на Йоан III Дука Ватаций.

Вместо да обединят силите си за общи действия срещу Константинопол, двамата владетели влизат в конфликт помежду си. Теодор Комнин успява да изтласка никейците от Одрин и превзема града. След това епирските войски стигат до Виза. Латинците се затварят в Константинопол, но Теодор Комнин не се решава да обсади силната крепост, тъй като не разполага с флот, с чиято помощ да отреже водния път за продоволствия и подкрепления откъм Златния рог.

По това време настъпва и разривът в отношенията му с българите. Нарастващото влияние на Иван Асен II върху Сърбия и Латинската империя започва сериозно да безпокои епирския владетел. Особено подозрителни и опасни са за него стремежите на българския цар да се намеси във вътрешните работи на латинците и да стане опекун (василопатор) на малолетния император Балдуин II, като му даде за съпруга дъщеря си Елена. Този план можел да осуети намеренията на Теодор Комнин и затова той насочва армията си срещу България, като се надява, че ще може да постигне бърза и лека победа.

През 1230 г. опасенията на българския цар за офанзива от страна на Епир се оправдават и Теодор Комнин напада България. Трудно е да се каже със сигурност дали Иван Асен II може би не е очаквал това нападение. Той тръгва срещу нашествениците вероятно с малобройна войска, в която са включени и 1000 кумани. Теодор Комнин разполага с видимо числено превъзходство, за което свидетелстват думите на Георги Акрополит, че той „тръгнал срещу българите, като събрал голяма войска, съставена от ромеи и италици“. Двете армии се срещат на 9 март в битката при река Клокотница, недалеч от днешно Хасково.

Тук ромеите се разполагат на стан източно от реката, като преди това вероятно превземат близката крепост Трапезица. Българският владетел проявява стратегическо и военно майсторство, като успява да разгроми по-многобройната вражеска армия

Сведенията на Георги Акрополит за развитието на сражението са съвсем оскъдни: „Теодор Комнин бил решително разгромен от българите и скитите (куманите). Бил пленен от враговете, той и мнозина от роднините му, от висшите длъжностни лица и знатните, заедно с всичките им вещи“. От следващия текст се вижда, че българите пленяват и много обикновени войници. От това личи, че българската войска успява да обкръжи противника, отрязвайки пътя му за бягство.

Поражението на Теодор Комнин предизвиква бърза и неудържима разруха на обширната му, но вътрешно слаба държава. Без да срещнат каквато и да е съпротива, войските на Иван Асен II започват настъпление по всички направления и за кратко време стават господари на [Одринска Тракия](#), на беломорската област от Галиполския полуостров до планината [Олимп](#), а също и цяла Македония и Албания – от [Пинд](#) до [Шкодренското езеро](#).

Иван Асен II постъпва необичайно хуманно за онази епоха, като освобождава повечето от пленените войници „...и ги отпратил по селата и градовете им...“. Освен това оставя в някои от завладените градове старите управители, като по този начин си подsigурява подкрепата на местните аристократи и велможи. Само в по-важните градове са поставени български гарнизони и нови ръководители на военните и финансовите ведомства. Също така местният клир е заместен с български духовници.

Голямата победа на българските войски е ознаменувана с възпоменателен надпис върху паметна мраморна колона, поставена в църквата Св. Четиридесет мъченици във Велико Търново, който гласи:

„В лето 6738 [1230], индикт 3, аз, Йоан Асен, в Христа Бога верен цар и самодържец на българите, син на стария цар Асен, издигнах из основа и с живопис украсих докрай пречестната тази църква в името на светите 40 мъченици, с помощта на които в дванадесетата година от царуването си, в която година се изписваше този храм, излязох на война в Романия [Тракия] и разбих гръцката войска, а самия цар кир Теодор Комнин взех в плен с всичките му боляри. И цялата му земя от Одрин и до Драч превзех, гръцка, още и арбанашка [албанска] и сръбска; а пък градовете, които се намират около Цариград, и самия този град владееха фръзите [латинците], но и те се покоряваха под ръката [скиптър] на моето царство, понеже нямаха друг цар освен мене и благодарение на мене прекарваха дните си [съществуваха], тъй като Бог така заповяда, понеже без Него нито дело, нито слово не се извършва. Нему слава веќе, амин.“

Самият Комнин бива пленен заедно със семейството си, а пленените войници са освободени – почти безпрецедентен акт във военната история на Средновековна Европа. Последица от битката при Клокотница е разпадът на Епирското деспотство, като само в Солун продължава да управлява в качеството си на васал на България братът на Теодор Комнин – Мануил.

Крепостта „[Царевец](#)“ – престолнина на Второто българско царство

Действията на латинците стават явни за Иван Асен II чак през 1231 година, когато Жан дьо Бриен бива коронясан официално и бива обявен за настойник на Балдуин II, в разрез с договора, сключен по-рано с България. Иван Асен II скъсва унията с Римската църква и премахва търновския архиепископ Василий, който е проримски настроен. В отговор на това папа [Григорий IX](#) успява да склони унгарския крал Андраш II да нападне България. Унгарците окупираат Белград и Браничево, но биват бързо разбити от българската войска. България влиза в съюз с новия сръбски крал [Владислав](#), като е сключен династичен брак между една от дъщерите на Иван Асен II и Владислав. След това царят обръща вниманието си към разправа с латинците. България и [Никеиската империя](#) започват да водят преговори за съвместни действия срещу Латинската империя.

След [битката при Клокотница](#) Иван Асен II практически става най-силният владетел на Балканския полуостров.

Засилването на България започва да тревожи нейните съседи. Особено обезпокоени са латинците, които се страхуват за своята [столица](#). Към 1231 г. отношенията между България и Латинската империя се изострят и поради това българският цар започва да укрепва южната граница. Обновена и допълнително укрепена е крепостта при Станимака ([Асеновград](#)) както личи от намерения там надпис. Като се отказват окончателно от намеренията си за съюз с българите, латинците избират за опекун на [Балдуин II](#) бившия йерусалимски крал [Жан дьо Бриен](#) и се свързват още по-здраво с [папата](#).

Владетелят на Никеиската империя [Йоан III Дука Ватаций](#) решава да потърси съюз с българите, за да бъде по-успешна борбата му с [латинците](#). Към такъв съюз се стреми и Иван

Асен II, тъй като се надява той да му донесе нови териториални придобивки. Преговорите завършват успешно и през [1235 г.](#) в град [Галиполи](#) между двамата владетели е сключена спогодба, скрепена с брак между дъщерята на Иван Асен II [Елена](#) и сина на Ватаций [Теодор II Ласкарис](#). Спогодбата предвижда да се признае пълната независимост на Българската църква, чийто глава – търновският [архиепископ Йоаким](#) –получава титлата [патриарх](#). Така е възстановена разрушената от [Василий II Българска патриаршия](#), като това означава окончателен отказ на българската държава от сключената през [1204 г.](#) [уния](#) с [Римската курия](#). Предвижда се съвместна борба срещу латинците за окончателното им прогонване от [Тракия](#).

Военните действия започват още същата година, като българските и никейските войски нападат и завладяват [Източна Тракия](#), след което тя е поделена между съюзниците съгласно предварително постигнатото между тях споразумение. Никейците получават [Галиполския полуостров](#) с гр.[Малит](#) и други градове по северозападното крайбрежие на [Мраморно море](#), както и крепостта [Кисос](#). Границата между тях и българите в Тракия се простира на запад до р. [Марица](#), а на изток до планината [Ган](#) и близо до крепостта [Цурулон](#). Българите получават областите, намиращи се на север, т.е. голяма част от Източна и [Южна Тракия](#) със земите около [Пловдив](#), които са присъединени към българската държава още след [Клокотнишката битка](#).

След това съюзниците, към които се присъединява и солунският владетел [Мануил](#) и [кумански](#) отряди, се отправят към [Константинопол](#) и го обсаждат по суша и море. Според [Алберик](#) те действат с 300 бойни кораба, до 25 от тях са български.^[9] Това е първата организирана българска флота, корабостроителницата ѝ е била на Камчия. Латинската столица е сериозно застрашена. Император [Балдуин II](#) заминава за [Франция](#), за да търси помощ. Отбраната на столицата е поверена на [Жан дьо Бриен](#). Намесва се [папата](#), който се опитва да склони унгарския крал [Бела IV](#) ([1235 – 1270 г.](#)) да подкрепи латинците, но не постига успех.

Няколко години преди смъртта си Иван Асен II се жени за племенницата на [Теодор Комнин](#) – [Ирина Комнина](#). Българският цар умира през 1241 г., с което идва и краят на възхода на Второто българско царство.

По време на управлението си Борил (1207 – 1218) губи Пловдив, Белград, Браничево и Ниш. През 1213 г. с династичен брак между дъщерята на Борил и император Хенрих е

склучен мирен договор с Латинската империя. Династичен брак е сключен и между друга дъщеря на Борил и унгарския крал Бела IV, с което отношенията с Унгария се подобряват. В България за пръв път се появява феодалното отцепничество – Алексей Слав се отделя с владенията си в Родопите и Пиринско, не признавайки властта на Борил, а севастократор Стрезстава самостоятелен в Македония със столица Просек.

През 1217 г. в България се завръщат синовете на цар Иван Асен I – Иван Асен II и севастократор Александър, които биват посрещнати с въодушевление от българското население. Цар Борил се укрепява в Търново, но бива изоставен от съюзниците си и пленен. На българския престол се възкачва Иван II Асен.

Михаил III Шишман Асен опитва да разшири България в Македония, но е победен при Велбъжд. Иван Александър разширява България на юг. Води последната в историята война с Византия. При неговото управление обаче започват експанзията си османските турци.

Второто българско царство по времето на Иван Александър (1340)

В периода след смъртта на цар Иван Асен II до края на века България изпада в дълбока криза. Причините за тази криза са комплексни. Най-важната от тях е може би малолетието на синовете на Иван Асен и започналите интриги в българския царски двор. Външните причини за кризата в страната са засилването на мощта на Никеиската империя, татарските нашествия и нарастването на политико-военната сила и на Сръбското княжество (по-късно царство със самостоятелна патриаршия при сръбския цар Стефан Душан) през посочения период.

11.20. Османска власт (1393 – 1878)

Османското владичество или още османска власт и османско господство, назовавано също, предимно в [българската възрожденска литература](#), като [османско робство](#), османско иго или турско робство, е периодът от края на [14](#) до края на [19 век](#), през който не съществува независима българска държава, а населените с българи земи са под управлението на [Османската империя](#). Районът, в който се намира Хаджидимово, е завладян от османските турци най-вероятно между 1371 и 1383 година.

В селата от областта на Неврокоп, днешният град Гоце Делчев, към които принадлежат селищата от района на гр. Хаджидимово, през периода на османското владичество се е наблюдавал процес на бавна ислямизация. Според Tahriir defderi от 1445 година в целия район не е имало и един мюсюлманин. За ограничен брой се споменава през 1453/54 година, но към 1529 година 13% от населението по селата на т.нар. кааза Неврокоп са мюсюлмани, а през 1569/70 г. представлява 28% от него. Този процес се дължи на заселването на значителен брой турци юруци след 1517 и на второ място – на целенасочената ислямизация на част от провинциалното българско говорещо население.

Унищожена е и самостоятелната [Българска патриаршия](#), която е подчинена на гръцката [Цариградска патриаршия](#). За сметка на това, [Охридската архиепископия](#) продължава съществуването си до [1767 г.](#), както и възстановената през 1557

г. заради сърбите в османските владения [Печка патриаршия](#) (до 1766 г.). Българите подготвят редица въстания срещу местните и централните власти, като борбата за отхвърляне на османската власт достига своя връх с [Априлското въстание](#) от 1876 г. и [Руско-турската освободителна война](#) от 1878 г.

По време на османската власт по данни на Мишел Лео българите формират „слугинската маса на раята, репресирани, особено в провинцията, невежи, без привилегии“. След завоюването се наблюдава изстребване на голям брой българи. Завоевателите си служат с физическо унищожение, отвлечане в робство на компактни маси, прогонване на населението на цели селища и насилствена или доброволна промяна на вярата, за да ограничат състава на иноверските чуждоетнически общности в рамките на империята.

- Унищожена е не само държавата на българите, изкоренена е всякаква държавно-административна традиция, народността губи своя аристократичен и духовен елит, наложени са ѝ свършено чужди етнически и верски управници с деспотичен обществен ред обезправил я практически напълно. Правно-политическият статус на оцелелите които не са отвлечани и продавани в робство, определен в държавата е на „рая“.
- Финансовата тежест за издръжка на държавата е стоварена върху покореното население – само то плаща основния за пълнене на хазната данък *джизие* (харадж), от който мюсюлманите завоеватели са освободени.

Териториално и политико-религиозно администриране

Българските земи влизали в административната област на Румелия. Названието Румели, изопачено от Рим, както османците наричали обикновено Византийската империя, означавало османските владения на Балканите, освен Босна. В Османската империя населението било разделено на религиозни общности: правоверни и неверници, включени в законово признати религиозни общества (миллети): мюсюлмански миллет и източноправославен (рум миллет, т.е. гръцки миллет), под върховенството на гръцката Цариградска патриаршия. Заедно с гръцките духовници в българските земи се появили и гръцките църковни книги. Славянското богослужение се запазило частично в селата. Двете независими славянски църкви – Пекската и Охридската – станали впоследствие жертва на фанариотите.

В официалните документи на империята се обозначавала религиозната идентичност на поданиците, определена от опозицията „мюсюлмани – немюсюлмани“. От своя страна миллетите на неверниците, също организирани на религиозен принцип, включвали в една група различни народи, обособени според принадлежността им към определена религия. Като част от религиозната общност на рум миллета, българите според днешните понятия били скрито малцинство в рамките на този миллет до признаването на Българската екзархия от Империята през 1870 г. През този период са ислямизирани части от българския етнос, които били включени в ислямския миллет. Техни наследници днес са помаците. В Османската империя приемането на исляма водело до получаване на пълни права, което насърчавало поданиците ѝ да приемат тази вяра. Друга част от хората с български етнически

произход, след появата на Българската екзархия, остават верни на Цариградската патриаршия. Това били т. нар гъркомани, представляващи днес част от гръцката нация. Гъркоманията е плод на високия статус, който гръцката култура имала сред православното население на Балканите. Въпреки всичко това, преобладаващата част от българите съхранили родния си език, вярата и традициите си. Особена положителна роля за това изиграли българското духовенство и манастирите.

Според Г. С. Раковски от 1848 година османското правителство започва в някои официални документи да отделя българите от рум милета и да им дава народно име: българ миллет или български народ.

Според Уолш (1828) и Бейкър (1877) в Османска България живеят следните народности, описани от авторите: турци като „господстващ народ“ от различни социални категории („турците от полето, селяни, прости и честни, работливи, много рядко полигамни и чиито жени не са забулени“; феодални турци (почти изчезнали към 1850 г.); големи земеделски собственици (рядко пребиваващи в земите си); турци от градовете (занаятчии или търговци на дребно); турци на правителствена служба (служители, куриери, жандарми, заптиета, военни), чиято класа „е може би единствената, която е корумпирана, която се възползва от злоупотребите на режима и ги поддържа, и същевременно тя предоставя мъдрите администратори и просветените личности“; албански мюсюлмани, които играят голяма роля в ежедневието и във външния вид на европейската част на Турция, по която са разпръснати на малки подвижни групи, работещи като занаятчии, ханджии, каваси, жандарми и най-вече войници. През 19 век в българските земи на Османската империя са приети няколко вълни кримски татари и черкези, изгонени от страната си от руските завоеватели. Немюсюлманите са разделени на няколко традиционни религиозни групи – евреи, арменци и християни. В стара Турция евреите са наричани „мусафир, или посетители, защото са търсили убежище“ в Турция, арменците – „кая, или поданици, защото постепенно са се стопили в населението на империята“, а християните – „йешир или роби“. Най-много евреи идват от Испания, където са преследвани от Исабела Католичката.

Българо-османски войни за запазване на българската държава (1341 – 1396)

Завоеванията над българските земи се осъществяват от четирима последователни султани: Орхан I, Мурад I, Баязид I и Мехмед I, като между управлението на последните двама е разположен периодът на Османското междуцарствие. Съпротивата на българските владетели е част от българо-османските войни.

Установяване на тюрки в Мала Азия. Взаимодействие с ромеите

Още в късния 11 век в Мала Азия се появяват мюсюлмански емирства от тюркски произход, известни като бейлици. В историографията са познати като Малоазийски бейлици. Основното им предназначение било да предпазват селджуците от ромеите. След победата на Иконийския султанат над селджуците над ромеите при битката при Манцикерт, тези бейлици открито обявяват своята независимост. Възползвайки се от отслабените ромеи и войните на селджуците с Фатимидите в Египет и Южна Сирия, бейлиците обединяват своите емирства. Ертугрул основава бейлика Съгют в долината на река Сангариос, разположена между днешните Бурса и Анкара (на турски: Sakarya Irmağı, на гръцки: Σαγγάριος, Sangarios).

Неговият наследник Осман I създава Османската династия и Османския бейлик, който ще надделее над всички останали и ще положи основите на Османската империя през 1299 г.

Между 1341 и 1347 г. в Източната Римска империя се води гражданска война, в която враждуват две династии: Палеолози и Кантакузини. Тя избухва след смъртта на василевса Андроник III Палеолог. Благородничеството подкрепя Йоан VI Кантакузин, а долните и средните слоеве на обществото застават зад Йоан V Палеолог.

Васална зависимост на България (1390 – 1396)

През 1387 г. обединените християнски сили нанасят голямо поражение на османците при Плочник. Цар Иван Шишман веднага отхвърля васалните си задължения към султан Мурад I и отказва да му изпрати подкрепление. Веднага след това 30-хилядна армия начело с великия везир Али паша потегля срещу българите. Иван Шишман напуска Търново и отива в силната Никополска крепост. Изоставен от съюзниците си, виждайки огромната турска армия пред Никопол, той отива при султан Мурад и за втори път се заклева да му бъде васал при условие да предаде на турците най-укрепения град на Дунава – Силистра.

Скоро след това обаче Иван Шишман отказва да предаде Силистра на османците. Али паша отново потегля на север и пак обсажда цар Иван Шишман в Никопол, който за пореден път моли за мир. Този път условията са още по-тежки – освен Силистра трябва да бъдат предадени и други крепости. На 15 юни 1389 г. султан Мурад загива в битката при Косово поле, но османците удържат победа.

Новият султан Баязид I изчаква няколко години и през 1393 г., когато българите не очакват, потегля с огромна войска. Изненадан, Иван Шишман напуска столицата, а Баязид я подлага на обсада. Търново издържа 3 месеца, но на 17 юли 1393 г. градът е завладян. Цар Иван Шишман умира 2 години след това.

В пролетта на 1393 г. по заповед на султан Баязид I Търновград е подложен на усилена и продължителна обсада. През лятото, на 17 юли 1393 г. градът е окончателно овладян. За това време защитата на престолния град се води от патриарх Евтимий, който след превземането е заточен в Бачковския манастир. Част от благородничеството е избито, а останалата е преселена в Мала Азия. Османските войски се насочват към Никополската крепост на река Дунав, където е пленен цар Иван Шишман, царското звание му е отнето, но е оставен да управлява Никопол. С това се слага край на съществуването на Търновското царство.

През 1391 г. във Видин без съпротива се настанява османски гарнизон под командването на Фируз бей, който използва града като база за нападение над Влашко. Като реакция на решителната победа на османците над съюзните сили на сърби и босненци на Косово поле на 15 юни 1389 г. унгарският крал Сигизмунд организира кръстоносен поход. През пролетта на 1396 г. неговата 60-хилядна войска влиза във Видин и прогонва османския гарнизон. Иван Срацимир отхвърля васалитета и се обявява за съюзник на унгарския крал. Кръстоносците обаче са разгромени при Никопол на 25 септември 1396 г. и Баязид I превзема Видин след кратка обсада. С това е сложен край на Видинското царство. Видинският цар Иван Срацимир е пленен и отведен в бившата османска столица Бурса (на Мраморно море), хвърлен в тъмница и умира в 1402 г., вероятно удушен. Според друга версия той умира още през 1397 г.

Българите в състава на Османската империя: борби за възстановяване на българската държавност (1396 – 1878)

Синът на Иван Шишман, княз [Фружин Шишман](#), след падането на Никопол през 1396 г. заминава в изгнание в Унгарското кралство и Сръбското царство.

Заедно с първия си братовчед цар [Константин II Асен](#), син на [Иван Срацимир](#), се включват на страната на противоосманския съюз на Унгарското кралство, Сръбското царство, Босна и Влашко от 1403 – 1404 г. и предвождан от крал [Сигизмунд Люксембургски](#), бъдещ император на Свещената римска империя. Те се възползват от вътрешната криза в Османската империя през 1404 или 1408 г. и прогонват турците от Видин. Този поход предизвиква цяла поредица от военни действия, които приключват с поражение за противоосманските сили окончателно през 1422 г.

Социално-икономическо положение на българите в състава на Османската империя

По време на османската власт по данни на Мишел Лео българите формират „слугинската маса на раята, репресирани, особено в провинцията, невежи, без привилегии“. При проявявано усърдие им е било разрешавано известно самоуправление, но под непрестанен гнет от страна на управляващите мюсюлмани. Неравноправното положение на друговерците, които не са мюсюлмани, в империята се поддържа от османската държава чрез различни методи, най-разпространени сред които са:

ислямизация;

кръвен данък (девширме), чрез който се попълва до 17 век основната част от османската армия – Еничарския корпус;

религиозна, политическа, икономическа и юридическа дискриминация;

Данъкът джизие или харадж е бил разоряващ за селяните немюсюлмани. Основно задължение на мюсюлманската администрация било да събира всички данъци, като в същото време раята (dhimmi) показва по всевъзможен начин превъзходството на исляма.

Други данъци:

- **Капу хакъ** – произволно изисквана от всеки дом такса.
- **Ресм-и агъл** (*resm-i ağıl*) – данък за кошара.
- **Ресм-и асияб** – данък за воденица.
- **Ресм-и биве** – поземлен данък, плащан от вдовиците-немюсюлманки в полза на ленника.
- **Ресм-и божик** – налог върху свинете, които се угоявали за Коледа.
- **Ресм-и гиях** – данък за сено.
- **Ресм-и духан** – димнина, данък за презимуване в земите на един или друг феодален владетел.
- **Ресм-и менгене** – налог за пресоване на грозде.
- **Ресм-и мюджеред** – поземлен данък, събиран от работоспособни, но все още неженени синове, които живеят заедно с баща си и обработват негови парцели земя.
- **Ресм-и обручина** – данък, налаган при продажбата на вино.
- **Ресм-и отлук** – данък върху пасище.

-
- **Ресм-и тапу** – такса, плащана от всеки рая на съответния ленник или в полза на държавната хазна за правото му да стопанисва поземлен имот. Ресм-и тапу не се изисквал единствено при прехода на поземлен имот по наследство от баща на син.
 - **Ресм-и фучу** – данък върху бъчви вино.
 - **Ресм-и ханазир** – данък върху свине.
 - **Ресм-и химе** – данък върху дърва за огрев.

Крайт на XV век и началото на XVI век отбелязват възстановяване на стопанския живот по българските земи, развитие на занаятите във връзка с нуждите на големите градски средища, в които се събират значителни военни, и управленски сили. Това минава под знака на отрицателната тенденция за намаляване на християнското население и увеличаване броя на мюсюлманското.

До 1864 г. в Османската империя съществуват еялети (на османски турски: ایالت), които са наричани още пашалъци (paşalık) или бейлербейлици (на турски: beylerbeylik). Управляват се от бейлербей или паша. При завладяването на европейските земи османските турци ги включват в Румелийски еялет, а азиатските са част от Анадолския еялет.

През повечето време от османското владичество по-голямата част от българските земи попадат в Румелийския еялет, чийто управленски център е София. Във времето от 1396 г. до 1864 г. Румелийският еялет многократно променя своята площ, а също и управленския център. Около 1850 г. в него вече не попадат български земи, а еялетите от своя страна се делят на санджаци, които се управляват от бейове.

През 1864 г. пробно е създаден само един вилает – Дунавският, а начело застава реформаторът Мидхат паша. След проведената през 1867 г. административна реформа със Закона за вилаетите (на турски: Teşkil-i Vilayet Nizamnamesi), еялетите са разделени на вилаети (на турски: vilâyet, от арабски: ولاية, уилая). От своя страна вилаетите са разделени на санджаци (на османски турски: سنجاق), управлявани от санджакбей или още мютесариф.

След средата на XV век българите стават поданици на султана. Те са членове на раята, към която принадлежи рум миллетът, с което са означавани всички християнски поданици. Българите притежават право на собственост върху къщата си и дворното си място, но не и върху бащинията си: земите, които те обработват. Тя се води собственост на държавата, сиреч на султана. Върху бащинията се упражняват право на ползване и право на унаследяване, но не и право на разпореждане със земята (например, не може да се даде като залог при заем), сиреч отсъства пълно право на собственост. За бащинията се издава документ, наречен тапия.

12.10. Възраждане

Възраждането по нашите земи започва по-късно, в сравнение със Западна Европа, тъй като България (а и изобщо Балканският полуостров) са под турска власт. То е процес в който българите се осъзнават като народ и започват да отстояват своите права и стремежи да станат равни на другите европейски народи и да се превърнат в нация. През Възрожденската епоха започват да се разпространяват сред българските земи стоково-паричните отношения, в

цялото Българско национално землище се усилват стремежите и борбите на българите за стопански и културен напредък и за църковна, просветна и политическа свобода и независимост. Традиционно за начало на Възраждането е считано написването на „История славянобългарска“ от Паисий Хилендарски през 1762 година, макар че бурните процеси на Възраждането започват да се забелязват по-късно, след последователните Руско-турска война (1828-1829) и Кримска война (1853-1856) когато започва материално съвземане на българите което издига самочувствието им, а наложените от Европа на Турция макар и формални реформи улесняват започналите още в началото на века стремежи към култура и масова просвета стават възможни в азиатската империя е принудена да допусне развитието им.

11.21. Българско национално-освободително движение в Македония и Тракия (1893-1912 г.)

Въпреки, че за край на Възраждането традиционно се приема 1878 г., когато, със Сан-Стефанския мирен договор, е възстановена свободната държава на българите, това донякъде е вярно само за Княжеството. В неосвободените земи Възраждането продължава чак до 1912 г., защото след Берлинския конгрес и дори след Съединението в 1885г., Македония и по-голямата част от Тракия, остават под турска власт. Българското национално възраждане там продължава до освобождението им в 1912 г. след победоносната Балканска война. Тогава югозападните и южните българските земи са освободени, ала са завзети от Сърбия и Гърция, а в Одринска Тракия турците извършват етническо прочистване на 300 000 българи и с това е сложен кръст на българското национално развитие.

Към 1890 г. Македония е една от последните територии на Балканския полуостров, която все още не е постигнала автономия или независимост от османците. Съпътстваща упадъка на Османската империя, идеята за борба с „игото“ на султана за изграждане на свободна и независима национална държава съгласно един от принципите на революцията от 1848 г., правото на хората да се разпореждат с тях вече са си пробили път сред балканските манталитети. От този момент нататък, може ли Македония също да се превърне в една от тези нови държави, възникнали от постепенното оттегляне на светското присъствие на турците в Европа?

В действителност Македония би могла да бъде обобщена като географски израз, съсредоточен върху долината на Вардар, оста на комуникация север-юг между Белград и Солун. Македония е разделена на три османски или вилаетски административни сектора, най-големият от които е Салоника, следван от Битоля на запад към Албания. Вилаетът на Косово се простира на север към Сърбия.

Популациите, по-малко от три милиона, са изключително смесени, включително български, сръбски, гръцки, влашки, цигански, турски и албански групи, никоя от които не формира мнозинството. Като цяло провинцията е била населена със славяни. Повечето български или сръбски селяни живеели в големи османски владения. Градовете и селата събирали гръцко и турско население. В Салоника голяма еврейска общност съставлявала около половината от населението на града. Около 1900 г. Солун е имал около 150 000 жители.

Усещането за македонско национално съзнание на практика не съществувало, тъй като тези популации първо се идентифицирали въз основа на своята религиозна, православна, мюсюлманска или еврейска принадлежност. В резултат на това Македония се превръща в територия в която се съревновават политическите амбиции на съседните държави, Гърция, България и Сърбия, чиито съответни правителства смятат, че „техните братя по раса“ трябва да бъдат освободени по завещание или със сила. Атина, София и Белград искат да разширят съответните си граници, за да включат голяма част от трите македонски вилаета.

Към средата на 19 век се оформят четири освободителни движения, три от които са основани извън Македония и само едно се е утвърдило като македонско национално движение. Те се появяват на македонската сцена през 1890 г. Българското и гръцкото движение макар и различни по етнос и цели били сходни като организация.

Революционните борби на българите в Македония Народен събор в Гайтаниново (1869)

Народният събор в Гайтаниново е среща на представители на българските общини в Неврокопско, Серско, Драмско и Мелнишко, проведена на 6 декември 1869 година (Никулден), на която се взема решение за отказване от Цариградската патриаршия и се иска учредяване на българска църковна епархия.

Участници са: Илия Дуков от Неврокоп, Никола Мандушев, Георги Костов, Никола Абаджиев, Стоян Шехинов, Никодим Марков, Стоил Полизов – всички от Неврокоп, Никола Ковачевски от Ковачевица, Атанас Грозданов от Скребатно, поп Харитон Карпузов, Георги Зимбилев и Симеон Гърнев от Либахово, поп Иван Георгиев от Лъки, Иван Сушицалията от Мелник, Костадин Калиманцалията от Калиманци, Годор Оланов от Лехово, Димко Хаджииванов от Горно Броди, Илия Пасков от Осиково, Захари Бояджиев, Коста Сарафов, Петър Сарафов и Никола Падарев – всички от Гайтаниново, Георги Попиванов от Волак

Основен организатор на събора е Илия Дуков, председателят на Неврокопската българска община. Реч произнася и Захари Бояджиев, български учител в Гайтаниново. След тържествената служба в гайтанинската църква е провъзгласено отказването от Патриаршията и искане за обединена българска Неврокопско-Мелнишка-Драмска-Серска епархия с владика българин.

Вътрешната македоно-одринска революционна организация

Вътрешната македоно-одринска революционна организация е националноосвободителна организация на българите в Османската империя. Организацията е активна в Солунския, Битолския, Скопския, Одринския и Цариградския вилает в края на XIX век и началото на XX век. В програмните документи на организацията се изтъква, че тя ще се бори по революционен път за осъществяване на член 23-ти от Берлинския договор, за предоставяне на политическа автономия на Македония и Одринско. Предвидено е двете съседни области да се обособят в самостоятелна териториална единица в рамките на империята, като в нея следва да бъдат проведени административни и политически реформи

с оглед на подобряване на условията за живот на християнското население там. По време на войните за национално обединение тези официални лозунги са изоставени. Различните крила в организацията се маргинализират и на практика служат като придатък към Българската армия. Те подкрепят активно действията ѝ, като целта им е завоюване на възможно най-големи дялове от Македония и Тракия и евентуалното им присъединяване към Царство България.

След подписването на Берлинския договор населението в Македония и Одринско остава под османско владичество. Още тогава били направени първите опити за създаване на трайна революционна структура – комитетите „Единство“, но те били неуспешни. Основаването на Българския таен централен революционен комитет през 1885 г. имало за първоначална цел освобождението на Македония от османска власт. В действителност обаче била постигната по-лесната цел – обединението на Източна Румелия и Княжество България. Впоследствие започнали да възникват и други революционни групи и кръжоци, които да подготвят революционното движение в Македония и Одринско. Първият опит за създаване на такава организация бил направен в Пловдив през 1889 – 1890 г. от Пере Тошев и Андрей Ляпчев, бивши членове на БТЦРК. Междувременно сред учениците на Солунската българска мъжка гимназия действал Таен революционен кръжок, ръководен от Гоце Делчев. През 1891 г. Дамян Груев и Петър Попарсов, по онова време студенти в Софийския университет, се заемат да организират част от състудентите си. Те създават в София тайно младежко дружество, наречено „Дружба“. Целта на дружеството според Попарсов била:

„...Да вербува съмишленици, които да заминат в Македония и там, на място, както някога Васил Левски и другарите му, да подготвят почва за революционното движение съобразно с местните условия... “

На следващата година, след завършване на образованието си, те се прибират в Македония, където стават екзархийски учители. Дейност, подобна на тяхната, развива в Солун Иван Хаджиниколов, който е български учител там. През 1892 г. той се среща в София с Гоце Делчев, който вече е юнкер във военното училище, и двамата съгласуват намеренията си за организиране на въоръжена борба. След завръщането си в Солун Хаджиниколов започва да търси хора за осъществяване на своя проект.

Така на 23 октомври 1893 година в Солун шестима български интелектуалци основават революционен комитет. На тази първа среща, която изиграва ролята на учредителен конгрес, се събират доктор Христо Татарчев, Дамян Груев, Иван Хаджиниколов, Петър Попарсов, Христо Батанджиев и Андон Димитров. Срещата се провежда без да се водят протоколи и без да се избира първоначално ръководство. Решено е една от основните задачи редом с борбата за освобождение да бъде противодействието срещу ширещите се сръбска и гръцка пропаганди. Според Попарсов първоначално групата била наречена „Комитет за придобиване политическите права на Македония, дадени от Берлинския договор“ На ново събрание на същата група, проведено пак в Солун в началото на 1894 година, присъстващите вече имали под ръка екземпляр от „Записки по българските въстания“ на Захарий Стоянов, в който били публикувани Уставът и Наредбата на Българския революционен централен комитет. Те я взимат като образец за първия схематичен устав на организацията, който не е запазен. Изработването му е възложено на Попарсов. Според Татарчев

„Въ същото заседание на дълго се разисква, какво да бъде названието на революционната организация и на комитета. Тоя въпросъ ни отне доста време и най-сетне, доколкото помня, усвоихме да се наричатъ: „Македонска революционна организация“, а комитетътъ – „Централенъ македонски революционенъ комитетъ“, а съкратенъ „Ц. М. Р. К.“

Консолидирането на организацията станало на Ресенския конгрес през лятото на 1894 г. Одобрен е новият Устав. Започва издаването на революционните вестници „На оръжие“ и „Бунтовник“ и се изготвя вътрешен правилник на местните революционни комитети. В началото организационната работа върви бавно. В конспирацията се посвещават само ограничен кръг от хора. Особено внимание се отделя на учениците от Солунската гимназия, повечето от които през следващите години стават пропагандатори на националнореволюционната идея. След първите плахи стъпки ВМОРО бързо започва да набира сили, като особено силен тласък на вътрешната организация дава извършената Четническа акция на Македонския комитет от 1895 година. Иван Хаджиниколов признава, че използват акцията за агитационно средство сред местното население:

„Виждате ли? Нашите братя от България са готови да ни дойдат на помощ, когато въстанем. Поради това по-скоро да се приготвим за въстание.“

Според Христо Татарчев Одринско отначало не влиза в програмата на организацията, но по-късно основателите стигат до заключението, че и тази област трябва да съставя част от революционна дейност. Решението за това се взема в края на 1895 г. и започва да се прилага в действие през 1896 г. Тогава Даме Груев възлага на Христо Коцев, учител в Одринската българска мъжка гимназия, да започне там изграждането на комитетска мрежа. Коцев и Павел Генадиев, тогава учител в Лозенград, създават Одринския революционен комитет.

В различни периоди от своето съществуване организацията носи различни имена. Първото ѝ име при създаването ѝ през 1893 г. не е известно със сигурност. Съществува предположение, че то е било Македонска революционна организация (МРО) или по-скоро Македонски революционни комитети (МРК). Според първия запазен устав, името ѝ е Български македоно-одрински революционни комитети (БМОРК). Някои приемат, че това всъщност е първото официално име на организацията от 1894 г., а други изследователи датират този устав от 1896 г. Вероятно през 1902 г. с цел привличането и на другите народности в Македония тя е наречена Тайна македоно-одринска революционна организация (ТМОРО), макар че съществуват и предположения, че това име датира още от 1896 г. През 1905 г., за да се демонстрира по-голяма самостоятелност, името е променено на Вътрешна македоно-одринска революционна организация (ВМОРО).

Структура, организация, териториален обхват

През 1896 г. на Солунския конгрес са взети важни решения. Териториите, в които действа организацията, са поделени на революционни окръзи и околии. Проектирани са седем революционни окръга: Солунски, Битолски, Скопски, Одрински, Струмишки, Щипски и Серски. Така на практика територията, която организацията обхваща, се простира от Черно море на изток до Охридското езеро на запад и от границата на Княжество България на север до Бяло море на юг. Тази зона обхваща днешните географски области Източна Тракия,

Западна Тракия, южната периферия на Северна Тракия и Македония. По-специален статут е имала столицата Цариград, където Димитър Ляпов изгражда автономен революционен комитет, получил правото да общува директно с Централния комитет. След Солунския конгрес Цариградският комитет губи самостоятелността си и се влива в състава на Одринския революционен окръг. Предвиденият Щипски окръг не се сформира, а територията му впоследствие е придадена към съседните окръзи.

Конгресът избира и органи, наречени ръководни тела, които са овластени да ръководят окръзите и околииите. Възложено е да се изработят нов Устав и Правилник на организацията, а тя е преименувана на Български македоно-одрински революционни комитети. Най-ниското ниво на организацията съставляват селските и градските комитети, чиито членове избират околийски комитети. Те отговарят пред окръжните комитети, които са пряко подчинени на Централния комитет. Връзката между комитетите се осъществява от тайна поща. Всеки революционен комитет създава тайна полиция. Решенията се вземат стъпаловидно от горе надолу в йерархията, като терористите и четите на ВМОРО получават нареждания и действат след одобрение от местните началства. Избрани са нов Централен комитет със седалище в Солун и Задгранично представителство със седалище в София. Гоце Делчев, който е член на организацията от 1894 г., а междуременно работи като екзархийски учител, на конгреса бива избран за задграничен представител в София и постепенно се оформя като фактическият ръководител на организацията. Между 1895 и 1897 г. организацията действа предимно чрез терористични градски групи, но под ръководството на Гоце Делчев от 1896 г. се пристъпва към изграждане на четнически институт по модела на БРЦК. Така в Македония започва да действа първата нелегална агитационно-организационна чета на българския офицер Михаил Апостолов – Попето. След него се появяват и четите на Марко Лерински и Христо Чернопеев.

Финансиране

Организацията набира средства чрез различни способности. Един източник са помощите от страна на българската държава. В правителственото финансиране на ВМОРО като цяло се забелязва цикличност, която видимо дразни революционните дейци. За тази тенденция допринасят обективни причини, една от които е постоянният стремеж на управляващите в България да поддържат равновесие между отделните революционни течения с цел осъществяване на по-надежден контрол над техните действия. Освен това всеки член на организацията заплаща членски внос. Организацията събира и дарения от богати българи из средите на земляческите дружества на бежанците. Успоредно с разрастването си ВМОРО все по-остро чувства нуждата от оръжие за въоръжаване на населението и четите. Членският внос и доброволните пожертвувания се оказват недостатъчни. Поради това в устава на организацията е предвидено събиране на средства по насилствен начин. Известни са няколко нарочно организирани афери от дейци на вътрешната организация, имащи за цел залавянето на богати турци, за които да се получи откуп. Друг способ са отвличанията на заможни чужденци, какъвто е случаят с протестантската мисионерка Елън Мария Стоун. Някои от тези опити за отвличания завършват с провали, свързани с масови репресии – арести и изтезания.

Само между 31 октомври 1904 и 13 януари 1905 г. Временният комитет на Борис Сарафов, Васил Чекаларов, Владислав Ковачев и Апостол Грежов получава 90 000 лева от

българското правителство, предназначени за подпомагане на бежанци от Македония и изпращане на чети във вътрешността.

Цел на организацията е създаването на Автономна Македоно-Одринска държава

Първоначално ВМОРО декларира, че целите ѝ са залегнали в чл. 23 и чл. 62 на Берлинския договор – тя се обявява за прилагането на предвидените в тях реформи, които трябва да гарантират автономия по подобие на тази в Източна Румелия от 1878 г. Очакваното противодействие от страна на Великите сили, евентуалната военна намеса на балканските държави, страхът от поделяне на областта между последните, етническата разнородност на местното население, както и републиканските убеждения на част от ръководството са причината ВМОРО да не издига идеята за непосредствено присъединяване на Македония и Одринско към Княжество България. Целите на организацията, обсъждани при основаването ѝ, са описани от Христо Татарчев по следния начин:

„...Разисква се на дълго върху целта на тая организация и по-сетне се спрѣхме върху автономията на Македония съ предимство на българския елементъ. Не можехме да възприемемъ гледището „прямо присъединение на Македония съ България“, защото виждахме, че туй ще срещне голѣми мъчнотии поради противодействието на великитѣ сили и аспирациитѣ на съседнитѣ малки държави и на Турция. Минаваше ни презъ ума, че една автономна Македония сетне би могла по-лесно да се съедини съ България, а въ краенъ случай, ако това не се постигне, че ще може да послужи за обединително звено на една федерация на балканскитѣ народи.“

След приобщаването на Одринския вилает в организацията, той също е включен в автономния проект. Приблизителна характеристика на идеята за политическа автономия дава следното изказване на Делчев, направено при обиколката му в Одринско през 1900 г. и предадено по спомените на Димитър Груев:

„Ние, българите от Македония и Одринско, не трябва да изпушаме изпредвид, че има и други народности и държави, които са много заинтересовани от разрешението на този въпрос. Една намеса на България ще предизвика намесата и на съседните държави и може да доведе до разпокъсването на Македония. Ето защо народите, населяващи тия две области, трябва сами с общи усилия и жертви да извоюват своята свобода и независимост в границите на една автономна Македоно-одринска държава, като разчитаме само на материалната и морална подкрепа на България и на Великите сили.“

Концепцията за политически сепаратизъм

Най-подробно целите на този политически сепаратизъм са разяснени в излизация в София вестник „Право“, неофициален орган на ЦК на ВМОРО. В началото на юни 1902 г. там е публикувана статията „Политически сепаратизъм“, в която е направено ясно разграничение от национален сепаратизъм и е формулирана основната му компромисна цел: „запазване на българското племе цяло, [...] макар и разделено политически“.

„От дълги години насам терминът „автономия за Македония“ се носи от уста на уста. Това ново положение крие една политическа доктрина, неясно формулирана чрез принципите на автономията... Тая нова доктрина е „политическият сепаратизъм“, за който и ще говорим в долните редове... Изхождайки от това гледище и уверени, че мнозинството от

християнското население в Македония е българско, ний отхвърляме от себе си и най-малкото натякване за някакъв „национален сепаратизъм“... Обаче като българско, това население желае да получи своята свобода, организирано политически в една автономна област, разделена от Българското княжество... Има едно съществено и важно последствие от тая доктрина и то е: запазване на българското племе цяло, неразделно и свързано със своята духовна култура, макар и разделено политически. “

След Балканските и Първата световна война териториите, на които е трябвало да се създаде Македоно-одринската държава, са разпокъсани. Вардарска и Егейска Македония са включени в пределите съответно на Кралството на сърби, хървати и словенци и на Гърция. Западна Тракия също е включена в Гърция, а Източна Тракия остава в Турция. В следващите години българското население в тези територии е подложено на етническо прочистване, депортация и насилствена денационализация. Само Пиринска Македония и южната периферия на Северна Тракия са придадени към България. Провалът на неосъществимото в условията на агресивен балкански национализъм схващане за политически сепаратизъм става явен. Това е ясно и за някои от бившите дейци на ВМОРО, като Димо Хаджидимов, който признава:

„...Тази идея все пак си остана само българска, докато най-после изчезна и като българска. Нито гърците, нито турците, нито друга някоя националност в Македония приеха този лозунг. Нещо повече, те се обявиха против него, против автономната идея... Защото автономната идея при българите доби по-широк полет след създаването на ВМОРО, която беше българска по състав и се появи като организация достатъчно решителна и със силна боева мощ и сила на съпротивление. Ръководството на македонските гърци не можеше да се нареди под знамето на една такава организация, която в никакъв случай не би станала оръдие на елинизма като национален идеал... Без съмнение, щом като македонските гърци, най-многобройната след българите националност, взеха такава позиция спрямо автономната идея, последната не можеше да разчита на успех...“

Обединението с България като възможност

Според Христо Силянов за организацията понятието автономия се покрива със съдържанието на чл. 23 от Берлинския договор, което тогава се смята за задоволителна придобивка. Претенциите ѝ остават докрай скромни и това говори за здравия политически разум на нейните ръководители. Тези претенции се движат в кръга на даденото от Европа в Берлин, на възможното и постижимото. Впрочем, ето как виждат изхода от автономията по това време едни от най-видните дейци на националноосвободителното движение. Гоце Делчев не изключва варианта Македоно-одринската автономна държава по-късно да се присъедини към България. Един от неговите най-близки приятели, Коце Ципушев, съобщава в своите спомени, че когато през 1902 г. приятели на Гоце го запитали защо се борим за автономия на Македония и Одринско, а не за обединение с България, той им отговаря:

„Другари, не виждате ли, че сега не сме роби на разпадащата се вече турска държава, а сме роби на европейските велики сили, предъ които Турция подписа своята пълна капитулация въ Берлинъ. Затова трѣбва да се боримъ за автономията на Македония и

Одринско, за да ги запазимъ въ тѣхната цѣлость, като единъ етапъ за бждешето имъ присъединяване къмъ общото българско отечество. “

Даме Груев се изказва в почти същия дух за изхода от автономията. В спомените си войводата Милан Матов пише:

„Една фалшива мълва беше пусната в Македония около и след Илинденското въстание, че върховните комитети в София искали присъединяването към България, а ВМОРО иска автономия. По тоя повод през юни 1906 г. аз бях в София и се отнесох за разяснение до Даме Груев, който ми отговори следното: „Ние сме българи и всякога работим и ще работим за обединението на българщината. А всички други формули са етап за постигане на тая цел. Не е дошъл обаче моментът за решение на нашия въпрос, затова няма място за препирни и приказки от подобен род.“

Сред противници на организацията също е разпространено мнението, че идеята за автономия е прикритие за истинската цел – обединение с България. Сръбският войвода Василие Тръбич пише:

„Върховистите бяха за това [...] този край да се присъедини веднага към България, а централистите – тази цел да се постигне постепенно посредством евентуална автономия на Македония. [...] Цялата организация и цялата нейна работа бяха само в една посока: на всяка цена да се присъедини Македония към България. Ако между тези хора е имало някой, който да мисли, че Македония наистина трябва да остане автономна, а не част от българската държавна територия, това са били изключения“

Идеята за Балканска федерация

Идеята за Балканска федерация е тясно обвързана с Македонския и Тракийския въпроси, които са част от по-големия Източен въпрос. След Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. и разцеплението във ВМОРО под напора на засилените процеси на дезинтеграция вътре в организацията, и най-вече поради засилващото се влияние на социалистическите идеи се засилва лявото течение на ВМОРО начело с Яне Сандански. Възприема се идеята за Балканска федерация като държавно обединение, в което самоопределението на народностите в Македония и Одринско би могло да се извърши по демократичен начин. Павел Делирадев, който е идеолог на лявото крило, изнася основния доклад на общия конгрес на левицата в Банско през 1908 г., в който за първи път официално се прокарва идеята за Велика източна федерация, в която Македония и Одринска Тракия трябва да се обособят като самостоятелни федерални единици. Приблизителна характеристика на интернационалистките, федералистски възгледи на левичарите дава подписаното от Сандански възвание до жителите на населения тогава с гърци Мелник:

„Преди вие считахте, че борбата ни за решаване на Македоно-одринския въпрос е борба за решаване на българския въпрос. [...] Борбата, която водим ние сега, вие смятате за борба за господство на българската народност над другите народности, които живеят с нас. [...] Нека забравим отсега нататък кой е българин, кой е грък, кой е сърбин и кой е влах, но да помним, че всички ние сме безправни роби! [...] Елате заедно да посеем семената на революцията!“

Членска маса на ВМОРО

Основната част от членската маса на ВМОРО са българи екзархисти от Македония, в голямата си част интелектуалци – учители, духовници и офицери от българската армия. Освен македонци във ВМОРО членуват и българи от Тракия, Княжество България, Добруджа и Бесарабия. Масово се набират хора за организацията в Стара Загора, Сливен, Самоков и други български градове. Освен българи след влизането в сила на нов устав през 1902 г. в организацията са приети и хора от други народности, например известен брой българеещи се власи. Допълнително левицата привлича за членове няколко сърби, черногорци и гърци, както и някои сърбомани и гъркомани. След време поради различни причини някои от дейците на организацията се отмятат от ВМОРО и се присъединяват към сръбската и гръцката въоръжени пропаганди в Македония.

Между запазените първи общоорганизационни документи са приетите от Солунския конгрес през 1896 г. Устав и Правилник на Българските македоно-одрински революционни комитети. Освен наименованието на организацията, което ясно свидетелства за националното самосъзнание на създателите ѝ, всичките ѝ документи се издават на български език. В чл. 2 от Устава изрично е записано, че „за постигане на тая цел (политическата автономия на Македония и Одринско) членовете са длъжни да събуждат съзнанието за самозащита у българското население в казаните в чл.1 области“. В чл. 3 авторите на този документ са записали, че „член на БМОРОК може да бъде всеки българин, без разлика на пол, който не е компрометиран с нищо нечестно“.

След поражението на Илинденско-Преображенското въстание от 1903 година и особено след Рилския конгрес от 1905 г. новото ръководство на организацията, което произхожда от лявото крило, приема нов устав и се обявява за прекъсване на контактите с българската държава, предоставяне на пълна политическа независимост на Македония и Одринско и включването им в Балканска федерация. Според историци от днешната Република Македония това означава промяна в разбиранията на левицата за националната принадлежност на населението в двете области и в частност в Македония. Всъщност печатният орган на левицата, вестник „Революционен лист“, който по това време се редактира от Димо Хаджидимов, в програмната си статия от 10 септември 1906 г. пише:

„Едновременно с тия вълнения се създаде и друго едно впечатление в Европа и въобще в света, а именно, че не друг, а българският елемент е който проявява революционни действия в Турция... А това всъщност говори, както е и в действителност, че българският елемент е най-многочислената и най-компактната маса в Македония.“

След разцеплението на ВМОРО е проведен Банският конгрес на левицата от май 1908 г., където е взето решение за създаване на нова Македоно-одринска революционна организация. През август Сандански и неговият социалистически щаб подготвят „Проектопрограма на Македоно-одринската революционна организация“. В окръжното, с което разпращат документа до околийските революционни окръзи, целта на революционната организация е определена недвусмислено:

„Въдворяване на едно положение, при което всяка нация, включително и нашата – българската, да има обезпечени всички гаранции за свободно политическо, икономическо и културно развитие.“

Обстоятелството, че след легализацията си през следващата 1909 г. левницата основава т.нар. Народна федеративна партия, в чийто правилник е записано, че в нея могат да членуват само българи, говори достатъчно красноречиво. През 1910 г., в условията на засилваща се младотурска реакция, левницата отново се връща към въоръжените форми на съпротива. Революционната организация е възстановена под името Българска народна македоно-одринска революционна организация.

След края на Първата световна война част от левницата основава Временно представителство на бившата ВМОРО, което издава меморандума „Апел към македонското население и към македонската емиграция в България“, който отправя до представителите на Великите сили на мирната конференция в Париж. В него се казва:

„Въпросът е може ли, трябва ли и необходимо ли е да се спаси българското племе от чуждо политическо владичество? На този въпрос македонските българи отговарят утвърдително и намират, че единственият изход за това е създаването на една самостоятелна Македония в нейните естествени географски очертания, с равенство на всички населения без разлика на численост..“

I конгрес на ВМОРО

Организацията е основана на конгрес, който заседава от 19 до 28 март 1895 година в София и събира представители на легалните македонски емигрантски дружества в България и Румъния, които искат да създадат обща организация. На практика основите на организацията са поставени чрез сливане на централните и провинциални дружества на двете основни емигрантски организации – Младата македонска дружина, представител на еволюционната линия и на Братския съюз, представител на революционната тенденция.

Импулс за създаване на общата организация са протестните митинги, организирани от Младата македонска дружина през ноември и декември 1894 година в София по повод кланетата на арменците в Османската империя. Същевременно основаването на единна македонска организация става възможно и вследствие на размразяването на политическия живот в Княжество България след падането на Стефан Стамболов от власт.

На конгреса, известен като Първи македонски конгрес, присъстват 61 представители на македонски дружества. В Дневния ред на конгреса влизат въпросите за положението на немюсюлманските народи в Турция след Берлинския конгрес, задълженията на Османската империя и Великите сили и дали вдигането на всеобщо въстание в Македония, Одринско и Албания е легално средство за подобряване на участието на немюсюлманите и ако да – кой трябва да го подготви и предприеме. Конгресът решава всички съществуващи македонски дружества да се слоят в единна Македонска организация, начело на която е Македонски комитет. Комитетът се състои от петчленно бюро и 15 съветници. Пръв председател на комитета става бившият председател на Братския съюз Трайко Китанчев, подпредседател е Наум Тюфекчиев, а секретар е Тома Карайовов. Членовете на Комитета са предимно представители на русофилската опозиция от Демократическата и Цанковистката партия.

Изготвени са устав и програма за действие. Комитетът е длъжен всяка година да свиква редовен конгрес на дружествата.

В приетите от конгреса „Решения на Първия македонски конгрес“, дело на Трайко Китанчев, целта на организацията и средствата за постигането ѝ са дефинирани така:

„I Целта на македонските дружества

1. Целта на македонските дружества е придобиване за населенията в Македония и Одринско политическа автономия, приложена и гарантирана от Великите сили.

II Средства за постигане на целта

2. Въздействие върху българските правителства и общественото мнение в България и Европа чрез:

а) печатно слово;

б) агитация в другите балкански държавици за общо действие в полза на автономията;

в) агитации и митинги;

г) поддържане избора за депутати в Народното събрание на ония лица, които се задължават да действуват за постигане целта на македонските дружества;

д) изпращане делегати и меморандум до европейските дворове и най-сетне

е) изобщо прилагане на мероприятия, диктувани от силата на обстоятелствата. “

Това е най-ранният документ, в който се говори за автономия на Македония и Одринско. Този принцип на автономията е приет почти единодушно от делегатите – само трима делегати, между които Димитър Македонски, гласуват за приемане на цел „присъединяване към България“ – и остава непроменен във всички статута на организацията до края на съществуването ѝ. Освен легалната дейност – въздействие чрез печатно слово, агитации и митинги, организацията от самото начало допуска и въоръжената борба като средство за постигане на тази цел – формулировката и на този член остава непроменена в следващите статута, а последвалите събития показват, че на практика революционната тенденция напълно надделява над еволюционната.

Върховният македоно-одрински комитет

През 1895 г. в София е основан Върховният македоно-одрински комитет, революционна организация на македонски и тракийски емигранти и български общественици. Комитетът организира известната четническа акция в 1895 г., а в началото на следващата година изработва проект за реформи в Османската империя. Проектът е изпратен на ЦК на ВМОРО в Солун. Той предвижда обособяване на Македония и Одринска Тракия в отделни административни единици в рамките на Османската империя по примера на Източна Румелия. Проектът е възприет от ВМОРО като основа за нейните политически искания и заляга в новия ѝ устав. След създаването на представителство на ВМОРО в София в края на 1896 г., членовете му са по право членове и на комитета. През май 1900 г. ВМОК и ВМОРО подписват съвместен протокол, с който офицерите от българската армия се допускат в структурите на ВМОРО. Върховният комитет оказва значителна помощ на вътрешната организация при изграждането на четническия институт. Двете организации правят общи постъпки пред Българската екзархия за назначаване на учители в Македония и Одринско. По това време отношенията между комитетите са добри, за което свидетелства и Гьорче Петров:

„Съществуват две организации по освободителното дело, една вътре, друга тук (т.е. в България). Управителните им тела: „ЦМОРК“ – там, и „Върховен Македонски комитет“ – тук, са в съюз, без да се бъркат единия в работите на другия. Посредникът съм аз, като член на Централния комитет и такъв по пълномощно във ВМК.“

ВМОК съществува от 1895 до 1905 година в България и Османската империя.

Целта на ВМОК и МОО е реализиране на предвидената в Берлинския договор от 1878 година широка автономия на останалите в границите на Османската империя Македония и Одринска Тракия. Комитетът организира Четническата акция в 1895 година и Горноджумайското въстание в 1902 година, а негови чети участват в Илинденско-Преображенското въстание в 1903 година. След първоначално добро сътрудничество с Вътрешната македоно-одринска революционна организация, Върховният комитет влиза постепенно в конфликт и с нея, и с българското правителство и в 1903 година организацията е забранена в България, а в 1905 година се разпуска. Военното крило в организацията продължава да се занимава с революционна дейност до 1912 година, а след Балканските и Първата световна война част от тях се вливат в десницата на ВМОРО, докато част от легалните дейци формират Съюза на македонските емигрантски организации.

Четническата акция

През лятото на 1895 година мнозинството от българските политици – и управляващи, и опозиция – смятат, че въоръжена акция на територията на Османската империя би направила османските власти по-отстъпчиви по отношение на осигуряване на правата на българските поданици на империята. Така със знанието на правителството на Константин Стоилов и при отсъстващ „по семейни причини“ в Карлсбад български владетел, Македонският комитет организира въоръжено нахлуване на няколко чети, съставени предимно от български военнослужещи, на територията на Османската империя. Опожарено е помашкото градче Доспат и за кратко е превзет град Мелник, но четите са отблъснати от османските части и не успяват да предизвикат всеобщо въстание в Македония.

За българската външна политика Четническата акция е успех – тя показва на Османската империя, че македонското революционно движение е под контрола на София и може да бъде използвано при продължаващ османски отказ за признаване на легитимността на българския владетел, отпускане на берати за български владци и административни реформи. За Македонския комитет обаче Четническата акция е очевиден неуспех, който предизвиква разногласия в организацията.

Румъния използва Четническата акция за разтуряне на македонските дружества и за ограничаване на дейността на българските обществени и културни институции в страната.

В началото на 1901 г. отношенията на ВМОК с ВМОРО се влошават, като основният проблем е стремежът на Вътрешната организация за предотвратяване на преждевременно въстание и по-дълга революционна подготовка на населението в Македония и Одринско. В своите спомени Георги Попхристов отбелязва: „ Ние схванахме, че борбата в София е от принципиален характер. С прибързано въстание на върховистите ще се придаде повече български характер на борбата, когато тя по устав бе борба за автономия.“

На 23 септември 1902 г. четите на ВМОК вдигат Горноджумайското въстание. Тази прибързана постъпка нанася силен удар върху ВМОРО. Унищожени са бази и канали, през които преминават хора и оръжие за вътрешността на Македония. Вътрешната организация се стреми да намали размаха на въстанието и дори се стига до въоръжени стълкновения между четите на двете организации. Тези фактори водят до ускоряване на подготовяното от ВМОРО въстание, което избухва на 2 август 1903 г. и в което участват и чети на ВМОК. След първоначално доброто сътрудничество с ВМОРО, Върховният комитет влиза постепенно в конфликт и с нея, и с българското правителство и през 1903 г. организацията е забранена в България, а в 1905 г. се саморазпуска и част от дейците му преминават във ВМОРО.

Афери, въстания и борба с чуждите пропаганди

В началния си период организацията е разтърсвана от провали, известни като „афери“. Винишката афера от 1897 г. е първият голям провал във ВМОРО. Започва в с. Винаца, Кочанско и причинява разстройване на революционната мрежа в Скопския санджак. В резултат на Винашката афера ВМОРО губи много оръжие, претърпява морални щети, лишава се от ценни кадри, а османските власти започват да гледат с нарастващо недоверие на българското население в Македония. Тази афера е съизмерима с други удари, които организацията понася впоследствие, като Керемидчиоглувата афера в Одринско, Иванчовата афера в Костурско (1901 г.) и последствията от Солунските атентати (1903 г.).

Аферите разкриват нуждата от повече ефективност в действията на революционната организация при подобни кризи, когато е необходимо да се даде убежище на преследваните и да се спрат предателствата. Те ускоряват създаването на постоянни районни чети на ВМОРО, усъвършенстването на нелегалните канали за бягство към България. Смята се, че те са един от поводите за масовизирането на ВМОРО и активизирането на действията ѝ сред селското население. Все пак има и успешни афери, като тази с отвлечането на (афера)|Елън Стоун. Акцията допринася за популяризирането на ВМОРО далеч извън пределите на Османската империя, за което спомага и самата Мис Стоун със своите беседи в Съединените щати.

II конгрес на ВМОРО

След неуспеха на Четническата акция и смъртта на Трайко Китанчев през август същата година Македонският комитет навлиза в период на криза. В Македонската организация се оформят две основни групи дейци – едната са представителите на русофилската опозиция, предимно дейци на Демократическата партия на Петко Каравелов, които искат използване главно на легални средства, а втората са военните, които следват правителствената политика на Константин Стоилов и двореца и искат поддържане на постоянен курс към въстание.

През декември 1895 година се свиква II извънреден конгрес, който заседава от 3 до 6 декември. Конгресът разглежда Решенията на Първия македонски конгрес и на тяхна база на 15 декември приема нови Статути на македонските дружества, в които целта на организацията и средствата за постигането ѝ остават непроменени – автономия за Македония и Одринско чрез легални политически средства и „прилагане мероприятия, диктувани от силата на обстоятелствата“, които в тайните протоколи са наречени „терор и въстание“.

Комитетът се преименува на Върховен македонски комитет, а членовете му са намалени на 12, като бюрото отпада. На последното заседание на 16 декември е избран нов състав на комитета – Йосиф Ковачев, Пантелей Урумов, Александър Радев, Данаил Николаев, Илия Георгов, Георги Паунчев, Тома Карайовов, Андрей Ляпчев, Димитър Ризов, Димитър Матов, Васил Диамандиев и Алеко Константинов. На 17 декември на първото си заседание новият комитет избира за председател запасния генерал Данаил Николаев, който остава на поста до 6 март 1897 година, а подпредседател е Йосиф Ковачев.

Разколническият Македонски комитет

Делегатите Антон Бузуков, Спирос Петков и Никола Наумов отказват да участват в избора на нов комитет в знак на протест към недопускането на офицерите, участвали в Четническата акция, като делегати на конгреса. На 21 декември 1895 година 31 дейци, предимно военни, поддържащи революционната тактика, изпращат окръжно до македонските дружества от името на Изпълнителното бюро на Македонския комитет. Окръжното е с № 330, като с това се заявява претенция за приемственост със стария комитет и непризнаване на избрания Върховен комитет. Изпълнителното бюро е в състав Антон Бузуков (председател), Йордан Венедиков (подпредседател), Наум Тюфекчиев (член), Димитър Жостов (касиер) и Георги Влахов (запасен член). Почти всички провинциални дружества обаче подкрепят Върховния комитет и единствено Софийското дружество взема страната на отцепниците. След връщането на действителна служба на офицерите и арестуването на Тюфекчиев по делото за убийството на Стефан Стамболов, Македонският комитет постепенно запада, като дори вярното му Софийско дружество се разцепва, като неговите поддръжници са около крилото „Св. Стефанска България“ на Спирос Петков и вестник „Македония“.

Проектът на Върховния комитет на ВМОРО за реформи

В края на февруари 1896 година, вследствие на българо-турските преговори от началото на годината, Върховният комитет изработва проект за реформи в Османската империя. Проектът заедно с карта и обяснителни бележки е връчен през март на министър-председателя Стоилов и изпратен на ЦК на ВМОРО в Солун, както и до настоятелствата на македонските дружества в страната. Проектът предвижда обособяване на Македония и Одринска Тракия в отделни административни единици в рамките на Османската империя, по примера на Източна Румелия, със собствен законодателен орган, занимаващи се с вътрешната административна уредба и управител, принадлежащ към преобладаващата народност с мандат от 5 години. В проекта се предвижда чиновниците и жандармерията да се избират пропорционално от населението, а официалните езици да са турски и езикът на мнозинството на населението.

Проектът за реформи на Върховния комитет е възприет и от ВМОРО като основа на нейните политически искания, но е пренебрегнат и от Великите сили и от българското правителство. През май 1896 година султанът издава ираде, с което в европейските вилаети се въвеждат козметични реформи и това кара Върховния комитет да организира вълна от протестни митинги в България.

III конгрес на ВМРО

Постепенно дейността на Македонската организация е значително ограничена, като организацията преживява криза. От около 40-те македонски дружества в страната западат и не развиват дейност. Организацията среща и големи финансови трудности, тъй като дружествата имат големи дългове към банки и частни лица, направени за финансиране на Четническата акция. Единствената стабилна новосъздадена организация са Българските освободителни братства – офицерски братства, имащи за цел да подпомагат с пари, оръжие и хора освободителната борба в Македония и Одринско. През май 1896 година емигрантите от Одринско се отделят в самостоятелно дружество „Странджа“, което съществува до 1900 година. Външнополитическата конюнктура също не е благоприятна за Македонската организация, тъй като след възстановяването на българо-руските отношения България се съобразява с Русия, която ангажирана в Далечния изток, няма изгода от повдигане на македонския въпрос.

На III македонски конгрес през ноември 1896 година в отчета на комитета се казва, че „Комитетът счита дипломатическата страна на освободителното дело за изчерпана, като с това делото е поставено на конкретна основа“. Комитетът също така влиза в конфликт с министър-председателя Стоилов, който не благоволява да приеме делегацията му. В новоизбрания комитет влизат Данаил Николаев, Йосиф Ковачев, Пантелей Урумов, Христо Станишев, Александър Радев, капитан Атанас Дуков, Никола Червениванов, Димитър Ляпов, Андрей Ляпчев, Алеко Константинов, Любомир Милетич и Георги Георгов. Председател е генерал Николаев, а подпредседател е Йосиф Ковачев. Комитетът губи някои от основните си дейци – Димитър Матов, Алеко Константинов, Димитър Македонски, а Димитър Ризов, Тома Карайовов и Никола Наумов заминават на дипломатически служби, което още повече задълбочава кризата в Македонската организация.

Комитетът постепенно губи позиции и във войската – правителството на Стоилов връща на служба офицерите, дезертирали за да вземат участие в Четническата акция, генерал Николаев подава оставка през март 1897 година, а капитан Дуков не взема участие в работата на комитета. Постепенно организацията е овладяна от дейци на Демократическата партия, което кара Коста Шахов, Васил Диамандиев, Пантелей Урумов и други да се оттеглят от работата на Върховния комитет.

IV конгрес на ВМОРО

От март до юни 1897 година председател на комитета е Йосиф Ковачев. След оставките на четирима от дванадесетте членове на ВМК, както и на Гръцко-турската война, от 15 до 21 юли 1897 година се провежда IV извънреден конгрес, на който са представени едва половината от дружествата на Македонската организация. Конгресът намалява членовете на Върховния комитет на 6 плюс 2 резервни и избира нов състав с председател Христо Станишев, подпредседател Андрей Ляпчев, касиер Георги Георгов и секретар Димитър Ляпов и членове Атанас Казанджиев и Гоце Делчев. Резервни членове са Коста Шахов и Полихрон Нейчев. Решава се да започне издаването на вестник. Гоце Делчев и Андрей Ляпчев обаче отказват мястото в комитета и окончателният му вариант от декември е

Станишев председател, Гергов подпредседател и касиер и Ляпов секретар. Така комитетът продължава да е в ръцете на Демократическата партия и не успява да преодолее обхваналата го идейна, организационна и кадрова криза.

V конгрес на ВМОРО

Петият македонски конгрес, който заседава от 26 до 29 юли 1898 година, се опитва да централизира работата на комитета, да изправи на крака финансите и да съживи дипломатическата дейност. Конгресът преизбира комитета, който се конституира в състав председател Христо Станишев, подпредседател Андрей Ляпчев, касиер Александър Радев, секретар Димитър Ляпов, членове Христо Попов, Георги Георгов. Резервни членове са Коста Шахов, Александър Людсканов и Полихрон Нейчев.

През октомври 1898 година умира старият авторитетен деец Йосиф Ковачев, което е нов удар върху организацията. Единственото сериозно дело на новия състав на комитета е стартирането на вестник „Реформи“ на 9 януари 1899 година, който бързо достига 8000 бройки тираж. Комитетът изработва и меморандум до Великите сили, в който отново прилага Проекта за реформи от 1896 година.

В края на годината от комитета излизат Христо Попов и Георги Гергов, а Христо Станишев подава оставка и е заместен от Александър Радев. Резервният член Шахов отказва да се включи в работата на комитета и чрез вестника си „Глас македонски“ и серия публични лекции и митинги започва активна кампания за отстраняване на грешките в работата на комитета, за нов конгрес и скъсване с пасивността.

Отношения с българската държава

България служи като база на македоно-одринските революционери. Тук се издават вестници и печатни материали на организацията и се организират многобройни комитети на бежанците от Македония и Одринско. Повечето от тях членуват във ВМОРО или се намират под нейното влияние и ръководство. В България се формират и въоръжените чети, които от специално уредени пунктове на границата, по предварително изградени канали се прехвърлят до всички райони на организационната територия. Тук се складира и оръжието, мунициите и революционна литература. Тук намират подслон преследваните, ранените и болните революционери.

През 1905 г. членът на ЦК на ВМОРО Борис Мончев пише: „...Българското княжество, безспорно е, че то е принесло неограничени заслуги на Организацията и на освободителното дело. Безбройните доказателства, които българският народ е дал за пълната си с нас солидарност, не дават да се заличат тъй лесно чувствата на благодарност от страна на Организацията и на роба. Да се твърди обратното, би било едно умишлено извъртане на истината, което всеки истински деец трябва да осъди.“

Българската държава съдейства също за въоръжаването и финансирането на ВМОРО главно чрез Българските освободителни братства. Такива дарения се правят и след тайни срещи между ръководители на ВМОРО и представители на българските правителства. След една среща на Даме Груев с министър-председателя Константин Стоилов, последният пише: „Моята цел беше да видя какво гонят тези господа, да им дам да разумеят, че не могат да налагат нам – на правителството – техните възгледи, и че ако искат да работят полезно,

трябва да са в хармония с нас... Груев ми изложи действително твърде откровено техните възгледи и положението на работите в Македония. Аз му изложих твърде категорически ясно моите идеи върху пропагандата. Той напълно се съгласи с това. Накрая ми се помоли да им дадем оръжие, за да може да го раздадат на населението по окръжията, които граничат с България и пари, за да купят оръжия от Гърция, за да го раздадат на населението в ония окръзи, които граничат с Гърция... Аз поисках време да направя справки и на другия ден чрез г-на Тъпчилешова, главен секретар на Министерския съвет, му съобщих, че окончателен отговор ще му дам чрез г-на Ризова...“

Понякога поради външен натиск българските правителства са принуждавани да вземат мерки срещу революционните дейци, но тези мерки често носят белега на неискреността. В София се намира седалището на Задграничното представителство на организационното ръководство. Бидейки в дълбока нелегалност, Централният комитет от Солун осъществява ръководната и организационната си дейност до голяма степен именно чрез този свой орган. Задграничното представителство представлява организацията пред външния свят, координира нейната дейност и обединява усилията за преодоляване на трудностите в борбата. Свои представителства в България имат и отделните революционни окръзи, които изпълняват сходни функции.

Въпреки това ръководителите на ВМОРО не демонстрират открито контакти с България, за да не се компрометира революционното движение в Македония. Петър Попарсов по-късно заявява: „Лозунгът беше: далеч от България! Не за това, че тя бе виновница за положението в Македония, ами защото всяко подозрение за нейна намеса можеше да напакости и ней, и на делото, което трябваше да си запази своя чисто вътрешен македонски характер. Върху тези ясни и точно определени основи се образува първият таен Комитет за придобиване политическите права на Македония, дадени ѝ от Берлинския договор, от който сетне се разви тъй наречената Вътрешна М. Р. организация.“

Самата организация също е готова да помага всеотдайно на България. След решенията на Рилския конгрес от 1908 г. организацията преминава към явно сътрудничество с българските власти. През Балканските войни и Първата световна война ВМОРО изцяло се поставя в услуга на българската държава.

Отношения с Българската екзархия

Дейността на Българската екзархия в Македония и Одринско изцяло е насочена към запазване на принадлежността на местното население към българската църква, просвета и култура. Тя изиграва основополагаща роля в началния етап от развитието на българското националноосвободително движение, без което не би било възможно създаването на ВМОРО. Екзархията със своите институции (главно училищата) дава многобройни кадри за освободителното движение. Мрежата на ВМОРО възниква основно в екзархийски училища като Солунската и Одринската български мъжки гимназии. Факт е също, че голяма част от ръководителите на организацията, като Гоце Делчев, Даме Груев, Гьорче Петров, Пере Тошев и други, са били учители в училища на Екзархията. Въпросът за освобождението на Македония и Одринско според екзархистите се свързва с решаването на Източния въпрос, като цялата тежест за обединението на нацията пада върху Княжество България. Органите на

Екзархията смятат, че положението на българите в Европейска Турция би се утежило повече при едно несполучливо въстание. Сдържаното отношение на Екзархията към призивите за въоръжена борба е естествено, защото подобни методи я поставят в неизгодно положение пред Портата и рискуват да провалят основните ѝ дейности – религиозната и просветната. Върху тази основа възникват и противоречия между двете институции, но те се разрешават, тъй като крайните цели са били сходни. Всъщност междуособиците са били израз на различията относно средствата за постигане целта – освобождението на българите в Македония и Одринско. Битолският ръководител на ВМОРО стига до заключението: „Изобщо владиката беше против революционната организация, защото такива бяха инструкциите от Екзархията. Екзархът искаше да се работи просветно и културно в Турция, а не революционно. Затова се водеше борба между организацията и екзархийските представители.

Пример за това са тайните братства на Иван Гарванов, преминали от лоното на Екзархията към организацията. Освен това преди и по време на Илинденско-Преображенското въстание селата в Егейска Македония масово преминават под върховенството на Българската екзархия. Четите на Борис Сарафов, Васил Чекаларов и други заклеват жителите им в името на Екзархията. Тя от своя страна назначава за учители в Македония хора по списък, предварително подготвен от задграничното представителство на ВМОРО в София. В периода 1904 – 1908 г., по време на съпротивата срещу гръцката и сръбската въоръжени пропаганди, ВМОРО активно защитава енориите на Екзархията от патриаршистите гъркомани и сърбомани. Германос Каравангелис, известен като основен враг на ВМОРО в Югозападна Македония, отбелязва: „...за да покажат един ден на европейската дипломация, че в Костур трябва да се очертаят синурите на Велика България започна да срутва една след друга колоните на елинизма в общините, за да вдъхнови паниката и да подчини населението под Българската екзархия. Гръцката кръв започна да боядисва земята на Македония. Славяногласните села пред наличието на граничната дилема „Екзархия или смърт“ се причисляваха към Екзархията и даже с течение на времето се умножаваха бандите с появата на нови началници.“

Самият Яне Сандански след Младотурската революция блокира опитите на левицата да negliжира Екзархията през 1908 г., като заявява, че ако трябва, е готов да я брани с оръжие в ръка. Друг пример за сътрудничество е покръстването на помаците през 1912 – 1913 г., което е извършено в Родопите и Беломорието под ръководството на Екзархията с помощта на ВМОРО.

Възходът на ВМОРО при ръководството на Борис Сарафов (1899 – 1900) VI конгрес на ВМОРО

На VI конгрес на македонските братства в България, който заседава от 1 до 5 май 1899 година, за председател на Върховния комитет е избран Борис Сарафов, за подпредседател Тома Давидов и за член-съветник Христо Саракинов, а за членове Антон Бузуков, Владислав Ковачев.

Така Върховният комитет е овладян от офицерите от Българските освободителни братства, които са за по-активна дейност и в България, и в чужбина, и във вътрешността, и

които имат подкрепата на Централния комитет на ВМОРО. Между двете революционни организации се установява добро сътрудничество. Върховният комитет подпомага Вътрешната организация с пари и особено с подготвени кадри, организира прехвърлянето на хора и оръжие в Македония и Одринско. След създаването на представителство на ВМОРО в София в края на 1896 – 1897 година членовете му Гоце Делчев и Гьорче Петров са по право членове на комитета. През май 1900 година МО и ВМОРО подписват съвместен протокол, с който офицерите от българската армия се допускат във всички нива на структурите на ВМОРО. Върховният комитет оказва значителна помощ на вътрешната организация при изграждането на четническия институт. Двете организации правят общи постъпки пред Екзархията за назначаване на учители в Македония и Одринско по списък, представен от Централния комитет на ВМОРО. Върховният комитет набавя и складира в пограничните пунктове оръжие, което предава на Вътрешната организация.

За кратко време новото ръководство успява да изправи на крака организацията, да активизира дейността на местните дружества, да върне организационното единство на емиграцията, като прибере под шапката на организацията всички отцепили се дружества.

Офицерските братства разширяват организацията си като след 1899 година в 16 български гарнизона има такива братства, обхващащи около 1000 души – половината от българските офицери на редовна служба. В Швейцария, Франция, Белгия, Русия и Австро-Унгария и САЩ също се появяват нови македоно-одрински дружества. В САЩ през 1899 година Станислав Шумков е представител на първото регистрирано емигрантско българско дружество „Васил Левски“. Шестият конгрес упълномощава Шумков да представлява Върховния комитет в Америка. Три тайни дружества възникват и в Румъния. На 3 октомври 1899 година в София е създадено и първото женско македоно-одринско благотворително дружество, което носи името на българската героиня Екатерина Симидчиева. Само самостоятелните македоно-одрински дружества според спомените на Сарафов са 250.

Македонската организация организира и народни стрелчески дружества с личен състав от над 5000 души, които трябва да обучат за боравене с оръжие македонската и тракийска емиграция, която не подлежи на военна повинност в България.

VII конгрес на ВМОРО

На 19 февруари 1900 година дружество „Странджа“ се саморазпуска и на VII конгрес, който заседава от 30 юли до 5 август, организацията приема името Македоно-одринска организация, а комитетът – Върховен македоно-одрински комитет, като съставът му е от 6 души.

Така за две години от средата на 1899 до средата на 1900 година Македоно-одринската организация се превръща в най-голямата обществено политическа сила в страната... Общо членовете на МОО заедно с помощните ѝ структури достигат до 50 – 60 000 души.

Върховният комитет събира големи финансови средства, които изразходва предимно за въоръжаване на ВМОРО. През двете години, начело със Сарафов, Върховният комитет похарчва за оръжие и боеприпаси на ВМОРО около 60 000 златни и 190 000 сребърни лева и отделно отпуска на Вътрешната организация над 60 000 златни и 98 000 сребърни лева.

Комитетът развива и широка културна дейност – финансира издаването на книги и брошури, субсидира театралната група на Войдан Чернодрински, организира сказки, вечеринки и театрални представления.

Македонските земи и неврокопско в началото на XX век - борбите за освобождение

Към 1900 г. няколко националноосвободителни движения, подкрепяни съответно от правителствата на България Гърция и Сърбия се борят за освобождаването на Македония от османците с насилие. Най-мощна е дейността на това на българите, който са и най. Горямтя етническа група на територията.

Върховният комитет на ВМОРО и особено членовете му офицери от Българската армия настояват за ускоряване на подготвяното въстание в Македония и Одринска Тракия. От средата на 1900 година организацията силно се централизира, почти загърбва легалната политическа и културна дейност и изцяло се преориентира към въоръжената борба. Дейците на ВМОК смятат, че основната тежест на бъдещето въстание трябва да се поеме от четите, които ще навлязат от България и ще са начело с български офицери.

През юли 1900 година дейци на ВМОК убиват румънския журналист Стефан Михайляну и един турски шпионин в Букурещ. Това предизвиква дипломатически скандал, който за кратко изправя България и Румъния на ръба на войната. На шумен процес в Букурещ през ноември 1900 година всички дейци на ВМОК получават задочни доживотни присъди. Румънските власти се възползват от антибългарската истерия в страната, за да ограничат още повече дейността на българските културни институции.

В началото на 1901 година се влошават отношенията на ВМОК с ВМОРО, като основният проблем е стремежът на Вътрешната организация за предотвратяване на преждевременно въстание и по-дълга революционна подготовка на населението в Македония и Одринско. Дейците на ВМОРО преценяват като неблагоприятна за въстание и международната обстановка. Разривът е оповестен с окръжно на задграничните представители на ВМОРО от март 1901 година.

Едновременно с това нарасналата мощ на Македоно-одринската организация започва да плаши и властите в София, имащи пред себе си примера на вълвяклата Гърция в зловещата Гръцко-турска война Етники Етерия. Служебното правителство на Рачо Петров, както и следващото коалиционно правителство на Демократическата и Прогресивнолибералната партия предприемат действия по ограничаване на влиянието на МОО – още през януари са забранени стрелческите дружества; забранено е събирането на пари и помощи в полза на МОО; военният министър Стефан Паприков забранява на офицерите на редовна служба да участват в МОО под страх от уволнение, а министерският съвет забранява на държавните служители да участват в насрочения конгрес на МОО. Така част от най-активните кадри на МОО – офицерите и учителите, са възпрепятствани в дейността си в македоно-одринското движение.

Започва период на конфронтация между българското правителството и ВМОРО

През нощта на 23 срещу 24 март 1901 година председателят на ВМОК Борис Сарафов е арестуван, заедно с другите членове на комитета. На следващия ден има голям митинг на

софийското македоно-одринско дружество, но друга реакция от готвещата се за конгрес МОО, временно оглавявана от Георги Минков и Димо Хаджидимов, няма.

VIII конгрес

На VIII извънреден конгрес, който заседава от 4 до 8 април 1901 година, за председател на ВМОК е избран Стоян Михайловски, а в новия състав на комитета са представени трите идеологически течения в македоно-одринското дело. За подпредседател е избран Владимир Димитров, секретар Иван Кепов и членове – доктор Димитър Владов и Георги Минков и Георги Петров. Михайловски и Владов са привърженици на крилото на Цончев, Кепов и Димитров на ВМОРО, а Минков и Петров са сарафисти. За редактор на „Реформи“ е избран Никола Харлаков.

Последвалите преговори между ВМОК, ВМОРО и Освободителните братства, целящи да стоплят изострените в края на мандата на Сарафов отношения, се увенчават с Майското съглашение от 16 май 1901 година, подписано от членовете на комитета, задграничните представители и Цончев и Стефан Николов. Според него офицерите получават право да се включват в ЦК на ВМОРО и другите структури на Вътрешната организация, да запазят владение над складовете за оръжие и боеприпаси по границата на България, с което на практика печелят преимущество при бъдещото решение за вдигане на въстание.

IX конгрес на ВМОРО

Деветият македоно-одрински конгрес заседава от 29 юли до 5 август 1901 година. Първият ден на конгреса съвпада с началото на съдебния процес срещу Сарафов, който е обвинен в злоупотреби с пари от Христо Саракинов, поддръжник на основния му противник, генерал Иван Цончев. На 2 август Сарафов и другарите му са оправдани и взимат участие в конгреса. Конгресът преизбира Михайловски за председател на ВМОК, за подпредседател е избран генерал Цончев, който на практика поема ръководството на МОО, за секретар капитан Иван Стойчев, за касиер Георги Белев, а за членове подполковник Стефан Николов и поручик Антон Бузуков.

Комитетът започва активно да изпраща чети в Македония и извършва усилена подготовка за въстание, което е посрещнато зле от ВМОРО и между двете организации се появяват конфликти за граничните пунктове и складовете с оръжие. На 8 декември 1901 година новите задгранични представители на ВМОРО Димитър Стефанов и Туше Делииванов изпращат окръжно до всички македонски дружества в България, с което ги уведомяват, че организацията къса всички връзки с Върховния комитет в този му вид. В отговор ВМОК изпраща окръжно, в което казва, че къса със задграничните представители, но не и с организацията.

X конгрес На ВМОРО . Разцеплението

От самото начало в македоно-одринското освободително движение се зараждат две течения – ляво (реформаторско) и дясно (консервативно). Постепенно противоречията между тях се изострят.

Лявото течение се основава на социалистически и анархистични идеи. То се противопоставя на пряката намеса на българските държава и църква в освободителното дело. Привържениците му настояват освен българи-екзархисти в организацията да бъдат допускани и представители на други народности и вероизповедания, включително гъркомани и сърбомани. То не подкрепя решаването на Македонския и Тракийския въпроси чрез присъединяването на двете области към България. Лявото крило стои зад идеята за Балканска федерация, която да замести Османската империя след нейното разпадане. Според този ляв политически проект Македония и Одринско трябва да се обособят като самостоятелна федерална единица с равноправие на всички граждани, живеещи в нея, независимо от тяхната народност и вероизповедание. В съвременната македонска историография това се разбира като израз на етнически, а не на политически сепаратизъм.

Дясното течение допуска възможността за обединение на Македония и Тракия с България и приема тясното сътрудничество с българските власти, включително под формата на военни помощи. То настоява за запазване на идеите от началния период на организацията, като в нея имат право да членуват само българи-екзархисти. Членовете му се противопоставят на сътрудничество с османската администрация, което левичарите са склонни да допуснат. Консерваторите акцентират на автономията на Македония и Одринско и на обединителната роля на Българската екзархия. Между двете крила има и групи, настояващи за компромис, но техните привърженици са гледани с подозрение и от двете страни.

Дясното крило се води от генерал Цончев. То се ползва с подкрепата на двореца. Към него принадлежат предимно офицерите Стефан Николов, Антон Бузуков, Анастас Янков, Александър Протогеров, Владимир Каназирев, Христо Саракинов, Юрдан Стоянов, Димитър Думбалаков, както и войводите Дончо Златков, Васе Пехливана и други.

Другото крило се състои от сарафистите, анархистите и привържениците на съвместните действия с ВМОРО. Това крило се ползва с подкрепата на управляващата Прогресивнолиберална партия. Дружествата на МОО по места също се разделят, като оглавявания от Михайловски-Цончев Върховен комитет започва да изключва опозиционните дружества. През март 1902 година задграничните представители на ВМОРО отново изпращат писмо до македонските дружества, в което се описва конфликтът с върховистките чети, и се призовава да не се пречи на делото на македонските българи.

На X конгрес, заседавал от 28 юли до 3 август 1902 година, делегатите на дружествата се разделят на два конгреса и се появяват два Върховни комитета и две организации. Вторият комитет, начело с инженер Христо Станишев (председател) и Тома Карайовов (подпредседател) и членове Пейо Яворов, Антон Стоянов, Йордан Асенов и Георги Петров, също издава вестник „Реформи“. Негови привърженици са Антон Страшимиров, Димитър Ризов, Никола Наумов.

Двата комитета започват поредица от нападки на страниците на „Реформи“ и специално създадения за конфликта вестник „Дело“. Христо Силянов пише: „Ожесточението на борбата

отвждъ, стигнало до кръстосване на братското оръжие и до братоубийства, изроди и тукъ уличната и печатна борба до степенъ, че изчезна взаимното уважение между еднитъ и другитъ борци. Еднитъ и другитъ се рисуваха взаимно по-черни, отколкото бѣха. Въ своя най-вулгаризиранъ видъ – въ она видъ, който най-силно действува върху проститъ и неосведомени хора – междуособицата представляваше върховиститъ като слѣпи проводници на честолюбивитъ, егоистични и династически попълзновения на князь Фердинанда въ ущърбъ на македонския робъ, „блюдолизци“ и „лакеи“ на българския Дворецъ, а вътрешнитъ – като сборище отъ „мафиоти“, „даскали“ и „коцкари“, които експлоатиратъ тукъ и тамъ свещеното освободително дѣло, безъ да мислятъ – и безъ да сж кадърни – да направятъ нѣкога възстание.“

След 1904 г. организацията открито се разделя на две крила. В дясното влизат Христо Матов, Иван Гарванов, Борис Сарафов и други. Из средите на лявото са Яне Сандански, Христо Чернопеев и Димо Хаджидимов. През следващата година (1905) е свикан общ конгрес на ВМОРО, който се провежда в Рилския манастир.

Според новите устройствени актове организацията се децентрализира. Има и нов Централен комитет – Дамян Груев, Пере Тошев и Тодор Попантов. Очакванията, че конгресът ще изглади съществуващите противоречия, остават без покритие. Дамян Груев до смъртта си през 1906 г. успява да тушира напрежението. След това се стига до окончателно разцепление. Десните излизат с открита декларация в подкрепа на сътрудничеството с българската държава. Тези виждания левичарите смятат за напълно неприемливи, тъй като противоречат на идеята за Балканска федерация. На 10 октомври 1907 г. Яне Сандански нарежда убийството на драмския войвода Михаил Даев, близък на дясното крило. На 28 ноември Тодор Паница, по нареждане на Яне Сандански, убива Борис Сарафов и Иван Гарванов, а Христо Матов едва избягва покушението. На Кюстендилския конгрес през март 1908 г. санданистите не са поканени и под председателството на Христо Матов ръководителите им задочно са осъдени на смърт. През май същата година се провежда алтернативен конгрес на левичарите в Банско. Там е взето решение за създаване на нова организация и за разпускане на четническия институт. По-късно левичарите, начело със Серската група, влиза в контакт с младотурците и се заема със създаването на Македоно-одринска революционна организация. Така организацията фактически се разцепва на две враждуващи фракции и навлиза в най-противоречивия период от развитието на македонското движение, характеризирани от стремежа за физическа разправа с опонентите вътре в организацията. („Позивъ къмъ членоветъ на Македоно-Одринската организация въ България“ на комитета Станишев-Карайовов, 13 август 1902 г., прибавка към брой № 26 на „Право“).

Борба с чуждите пропаганди

От 1900 до 1908 г. организацията води борба с чуждите пропаганди и техните въоръжени отряди. По онова време турското правителство, с цел да изостри отношенията между Румъния и България, признава правото на Букурещ да закриля културните и религиозни права на куцовлашкото население. След убийството на арумъна Стефан Михайляну, организирано от ВМОК и ВМОРО, България и Румъния са на ръба на война, като причината е Добруджанския въпрос. Започват да се формират чети от македонски

доброволци, а Гоце Делчев подготвя организацията за война в Добруджа. При избухването на Илинденско-Преображенското въстание Сърбия предлага морална и материална поддръжка на въстаниците и иска изпращането на задграничен представител на ВМОРО в Белград. След потушаването на въстанието Борис Сарафов е приет в Белград и с негова помощ година по-късно в Македония навлизат първите въоръжени чети на сръбските комитети. Според търговския агент Атанас Шопов Сърбия предлага сръбският елемент да се влее във ВМОРО, а организацията от своя страна да се трансформира в Македоно-одринско-косовска революционна организация. Сърбия търси да разреши Македонския въпрос на базата на разделянето на Македония на зони на влияние. Същевременно Задграничното представителство на ВМОРО опровергава твърденията за преговори със Сърбия.

След 1904 г. борбата е насочена предимно срещу гръцката въоръжена пропаганда, която е финансирана и организирана от правителството на Кралство Гърция. Гръцките части често оказват военна помощ на османската войска и правят опит за съединение с четите на сръбската пропаганда. И двете чужди сили целят промяна на националното съзнание на македонските българи и подготвят почвата за бъдещо отвоюване на територии в своя полза. Голяма част от привлечените в организацията гъркомани и сърбомани се отмятат и се присъединяват към чуждите въоръжени чети. За всичките 4 години на гръцката македонска борба основните постижения на андартите са опожаряването и изстреблението на няколко български села, сред които Загоричани и Зелениче. Последователно са изстребвани и всичките приобщени към ВМОРО българи. Международната общественост често осъжда гръцките зверства и безотговорността на турските власти. В отговор на гръцките изстъпления в България се заражда антигръцко движение.

Централен комитет на ВМОРО и ВМРО

Централният комитет е ръководното тяло на Вътрешната македоно-одринска революционна организация, по-късно на Вътрешната македонска революционна организация. Революционната мрежа на ВМОРО е изградена от селски, окръжни и околийски комитети, а цялостната дейност и важните решения на организацията зависят от Централния комитет. За пръв председател на ЦК е избран Христо Татарчев през 1894 година. Комитетът преустановява дейността си с разтурянето на ВМРО след Деветнадесетомайския преврат от 1934 година, тогава членове на ЦК са били Иван Михайлов, Владимир Куртев и Георги Настев. Успоредно с Централния комитет от 1896 година действа и Задграничното представителство на ВМОРО, закрито през 1928 година.

Състав и права на комитета

Централният комитет на ВМОРО се състои от трима равноправни членове: председател, секретар и касиер, като освен тях понякога се включват трима съветници и задграничните представители на Организацията. Като върховен орган на ВМОРО комитетът избира уставите, програмите и правилниците и. Също така назначава местните ръководители, грижи се за финансите, потвърждава смъртните присъди т.н.

Дейност

1894 – 1905

През 1894 година на първия редовен конгрес на ВМОРО в Ресен за председател на централния комитет е избран Христо Татарчев, а за секретар Даме Груев. Те поемат и ръководството на Солунския революционен окръг. През 1896 година Гьорче Петров е член на ЦК, но след като се установява в София е заместен от Христо Матов, като по това време и Иван Хаджиниколов е в комитета. На Солунския конгрес през август 1896 година за член на комитета е избран Христо Коцев. Даме Груев напуска ЦК и заминава в Лиеж, за да подsigури доставка на динамит и барут. На негово място за кратко действа Григор Попев, а Пере Тошев става член на ЦК през 1898 година. През 1898 – 1899 година ЦК реализира две важни за революционното дело цели. Комитета започва изпращането на списъци в Българската екзархия, по които се назначават за български учители членове на организацията, а през 1899 година се създава и Четническият институт на ВМОРО, чрез който се масовизира четническото движение. През същата година и Христо Батанджиев подава оставка от комитета, поради заетостта му в канцеларията на българската митрополия. Междувременно е решено да се отстранят екзархистките митрополити Григорий и Герасим, и дейците на Българско тайно революционно братство поради назрялите спорове между тях и организацията, но идеята е отхвърлена от Иван Хаджиниколов, който казва още: „

Ние сме си заложили главите за доброто на българите, та ние българи ли ще убиваме? Никога няма да се съглася на такова нещо. Ако тия хора от заблуда или от друго нещо сега са наши противници, утре ще бъдат наши съратници“.

Комитетът и изобщо организацията изпадат в криза след разкритията на Винишката и Солунската афери, при които почти всички главни дейци на ВМОРО са арестувани и заточени в Мала Азия. През 1900 година в будапещенския вестник „Pester Lloyd“ излиза статия, по-късно препечатана в румънския „Independens Romaine“, в която за първи път са публикувани имената на членове на централния комитет. Преговорите между ВМОРО и ВМОК последвали Осмия македоно-одрински конгрес в София се увенчават с подписването на „Майското съглашение“ от 16 май 1901 година. Според него офицерите получават право да се включват в ЦК на ВМОРО и другите структури на вътрешната организация, да запазят владение над складовете за оръжие и боеприпаси по границата на България, с което на практика печелят преимущество при бъдещото решение за вдигане на въстание.

През 1903 година на Солунския конгрес Централен комитет в лицето на Иван Гарванов, Спас Мартинов и Димитър Мирчев взима решение за вдигане на всеобщо въстание.

Връхна точка в национално-освободителната борба на [македонските](#) и [тракийски българи](#) е **Илинденско-Преображенското въстание**, организирано от [Вътрешната македоно-одринска революционна организация](#). То избухва на 2 август 1903 г. и обхваща [Македония](#) и [Одринско](#). Въстанието е изключително масово – в него участват над 26 000 души. Решението за организиране на това въстание е взето на Солунския конгрес на ВМОРО (тогава носеща името ТМОРО – Тайна македоно-одринска революционна организация) от 2-4 януари 1903 г., председателстван от Иван Гарванов.

По време на Илинденско-Преображенското въстание през есента на 1903 година в Нерокопско се водят активни въстанически действия под ръководството на воеводите Михаил Чаков, Стоян Мълчанков, Атанас Тешовалията и Стоян Филипов.

Въстанието носи имената на двата църковни празника, на които избухват двата основни бунта. В Битолския вилает и Солунския вилает то избухва на 20 юли (2 август нов стил) – Илинден, а в Одринския вилает – на 6 август (19 август нов стил), Преображение Господне. В македонската, както и в западната, а понякога и в българската историография, то се определя също само като Илинденско.

Предистория

След организираното от Върховния македоно-одрински комитет Горноджумайско въстание напрежението в Македония нараства чувствително. Правителството на Османската империя засилва репресивните мерки, съсредоточава военни и полицейски части, които извършват масови беззакония. Увеличават се стълкновенията между турските въоръжени сили и чети на комитета.

В тази обстановка през януари 1903 г. част от членовете на ЦК ВМОРО начело с Иван Гарванов свикват конгрес в Солун, който взема решение да се вдигне повсеместно въстание в Македония и Одринско. На конгреса не присъстват задграничните представители Гоце Делчев и Гьорче Петров. Все пак задграничното представителство на организацията в София след дълги дискусии се присъединява към това решение. Гоце Делчев е против прибързани въоръжени действия, защото познава обстановката и смята, че без българска подкрепа може да се стигне до поражение, но след идването си в Македония се среща със завърналия се от заточение Даме Груев. Дватама решават, че след като решението е взето и разпратено по окръзите, връщане назад не може да има и Делчев се подчинява на общото решение. В навечерието на въстанието, обаче той е убит край село Баницана път за конгреса на Серския революционен окръг.

В ръководните среди на организацията няма единно мнение за методите на революционната борба. Самият Гоце Делчев дълго време настоява борбата да се води чрез партизанска война, реализирана чрез постоянни терористични актове, които да не засягат населените места, а да се съсредоточат върху турски военни и пътни обекти. Групата около Гьорче Петров настоява за провеждането на т. нар. перманентна революция, за да не се допусне пълно изтощаване на силите на организацията. Те предлагат действията да се разпрострат във времето и пространството, за да се постигне по-голям териториален и времеви обхват. Членът на ЦК Христо Татарчев се изказва за провеждането на масово и внезапно въстание, като се използват всички сили на организацията и на населението, за да може или да се постигне евентуален успех, или, ако акцията се провали, европейската дипломатия да бъде принудена да проведе реформи в Турция.

В края на април 1903 година серия от атентати в Солун ускорява избухването на въстанието. Взривени са сградата на Отоман банк, френския кораб „Гвадалкивир“, прекъснато е осветлението на града. Повечето атентатори загиват, след като водят неколкодневни боеве по улиците на града. Европейските държави още от януари 1903 г. се опитват да проведат известни реформи, но вековните им противоречия не допускат особен резултат.

Солунският конгрес на ВМОРО от януари 1903 година, взел решение за курс към въстание, на практика решава основния разделителен проблем между дейците на ВМОК – да има или да няма незабавно всеобщо въстание. След като ВМОРО приема тактиката на ВМОК на Цончев между централисти и върховисти отново се установява сътрудничество. Основен поддръжник на примирението от страна на ВМОК е капитан Александър Протогеров, защото, както казва той в писмо до Цончев „не е важно кой прави въстанието, важното е да го има.“

Офицерите от Върховния комитет изработват „Общи ръководящи начала за едно успешно въстание в Македония“, на базата на които през май задграничният представител на ВМОРО Христо Матов изработва „Общ план и цел на въстанието“, в който са планирани бойните действия по окръзи, околии и райони. Задграничното представителство е в контакт с генерал Цончев и дори в резултат на краткото успешно сътрудничество на 8 март 1903 година Върховният комитет известява, че обединението на двете организации е факт. Макар и до официално споразумение не се стига, между четите на ВМОРО и ВМОК настъпва примирие и има много случаи на взаимна подкрепа.

Към април 1903 година ВМОК се съвзема от удара, нанесен му от правителството. Организацията продължава да издава документи, а Стоян Михайловски, който продължава да се титулува председател на Върховния комитет, прави успешна публична кампания срещу кабинета на Стоян Данев. През април генерал Цончев се връща в София, а организационният орган „Реформи“, започва отново да излиза под редакцията на Илия Гологанов. Постепенно организацията възстановява и структурите си в страната, под формата на благотворителни братства.

Успоредно на това ВМОРО съживява и конкурентния Върховен комитет на Станишев – Карайовов като му отпуска заем от 5500 златни лева и той също се опитва да създаде благотворителни дружества в страната. Кръгът македонски интелектуалци около Любомир Милетич и Иван Георгов се опитва да доведе до обединение, но не постига успех.

В навечерието на въстанието четите на Върховния комитет, начело с генерал Цончев, полковник Янков и подполковник Николов се съсредоточават по границата на Серския революционен окръг, като между двете организации е постигнато неписано споразумение за взаимопомощ. Във Валовишко върховистката четата на Любомир Стоенчев заедно с вътрешната чета на Илия Кърчовалията води бой на 9 септември в местността Ливадата в Пирин. На 12 септември тя отново се сблъсква с османски части в местността Мали пресек, Кърчовско и след едnodневен бой се оттегля в България. В Мелнишко върховистките чети на Юрдан Стоянов, Петър Дървингов и Димитър Зографов се обединяват с вътрешните на Яне Сандански, Михаил Чаков и Стоян Мълчанков в отряд от 160 души и на 30 август водят бой край оброчището „Света Троица“. На 31 август отряд от 400 души, под общото командване на полковник Янков и генерал Цончев и на войводите на ВМОК Христо Танушев, Иван Ботушанов, Никола Лефтеров и Димитър Атанасов се сражава в местността Гарваница, а на 1 септември води бой при село Пирин. На 4 септември четите на войводата на ВМОРО Спирос Петров и тази на ВМОК, начело с Константин Настев водят общ бой с турски части на връх Кукла, в който загива Спирос Петров.

Подготовка и повод

През май 1903 година Христо Матов изготвя „Общ план на въстанието“, в който се излагат средствата на революционната борба и целите за извоюване. Реорганизираните въстанически окръзи, приема се тактика за действие на чети, терористи и на мирното население, изясняват се отношенията с малцинствата в Македония, с чужденците и с османските власти, както и други въпроси. На 20 юни 1903 година ЦК на ВМОРО в София изпраща писмо на военния министър Михаил Савов, с което информира него, правителството и княз Фердинанд за приблизителната дата на начало на въстанието и общото състояние на организацията вътре в Македония. В писмото се засяга и въпросът за намеса на българската армия на страната на въстаниците, като се констатира, че това е положително прието от революционерите. Михаил Савов писмено отговаря, че въстанието трябва да бъде отложено за октомври 1903 година или дори за май 1904 година, докогато българската войска да бъде превъоръжена и способна за подобни военни действия, в противен случай не би имала възможност за намеса.

Въпреки, че революционерите неколкократно са предупредени от представители на Княжество България, че то не може и няма да се намеси в едно такова въстание, те не се отказват от поетия курс. Анастас Лозанчев свидетелства за това: „ ... няколко дни преди да поема гората бех извикан от тогавашния Бълг.[арски] Търговски агент в Битоля [Андрей Тошев], който ми прочете едно писмо от Външното М.[инистерство] во София, с което ни предупреждаваше, че по политически и военни съображения да не се надеваме на никаква помощ от България. Отговорих: – Това не е влизало в нашите сметки. Ний ще действуваме. Решението е взето. Добре беше само да бъде предотвратено Цончевото въстание през 1902 г.[ина]. Това казвам на нашите неприятели, които казват, че въстанието било дирижирано от София. Това не е верно“

На Смилевския конгрес на Битолския окръг на ВМОРО се решава въстанието да започне в окръга на 20 юли (2 август) Илинден. Началото на бойните действия в Одрински революционен окръг се определя на Конреса на Петрова нива за 6 август (19 август) (Преображение Господне). По-късно Серският окръг решава да се вдигне на 27 септември (Кръстовден).

Бойни действия

В определения ден щабът на въстанието в с. Смилево в състав Дамян Груев, Борис Сарафов и Анастас Лозанчев нарежда на въстаническите отряди да започнат бойни действия. Призивът „хиляди пъти по-добре смърт, отколкото скотски живот“ мотивира въстаниците към борба. Боевете в Македония започват на 2 август (нов стил) 1903 г. – Илинден. Масово въстава Битолски революционен окръг (въстанически окръг „Пелистер“) в Битолско, Леринско, Костурско, Охридско, Кичевско. В град Крушево българските въстаници обявяват Крушевска република и канят гърци и власи на обща борба против Османската империя. Равносметката от въстанието в Битолска, Леринска, Костурска, Охридска и Кичевска околии е следната: 19 582 въстаници водят 150 сражения срещу 292 735 турски войници (в пропорция близо 1:15), при обща продължителност на боевете 1146 часа. Загиват или са ранени 747 четници и 3087 турски войници. Революционните окръзи „Кожух“ и „Беласица“

(солунски окръг), „Огражден“ (струмишки окръг) и „Овче поле“ (скопски окръг) действат отделни чети, а населението не въстава по изрично нареждане на организацията.

Началото на въстаническите действия в Битолски окръг дава тласък на революционното движение и в Одринска Тракия. Съгласно с решенията на Солунския конгрес за обявяване на масово въстание в Странджанския район е свикан конгресът на Петрова нива, който изработва план за действията и избира главен щаб в състав: Михаил Герджиков, Лазар Маджаров и Стамат Икономов. На 18 август бойните действия започват, обявена е Странджанската република. Освободени са Василико (днес Царево), Ахтопол и други по-малки селища в Странджата, а турските части са изгласкани към Малко Търново и Лозенград.

Въстанието започва в Серския революционен окръг на 27 септември (14 септември) 1903 г. – Кръстовден. Сражения се водят почти по цялата територия на Серския революционен окръг. В тях заедно участват Яне Сандански, кап. Стоянов, полковник Янков. Борбата сближава бившите противници от ВМОРО и ВМОК и те с обединени сили действат срещу турския аскер.

Боят при оброчището „Света Троица“ е сражение между обединени чети на Върховния македоно-одрински комитет и на Вътрешната македоно-одринска революционна организация с османски войски и башибозук по време на Илинденско-Преображенското въстание в Серския революционен окръг, провело се на 30 август 1903 година в Южен Пирин.

След конгреса на Серския революционен окръг, провел се от 20 до 23 август 1903 година в землището на село Пирин, властите усещат усиленото движение на чети в Пирин и на 30 август към Южен Пирин е отправена войска от градовете Мелник и Неврокоп. Четите на ВМОРО се съединяват с дошлите на помощ чети на Върховния комитет и макар и изненадани, оказват сериозна съпротива. След интензивна няколкочасова престрелка, българските чети успяват да се изтеглят в местността Осиковица. Османските войски за отмъщение решават да нападнат съседното българско село и на следния ден се води боят при село Пирин.

Боят при село Пирин е сражение между обединени чети на Върховния македоно-одрински комитет и на Вътрешната македоно-одринска революционна организация с османски войски по време на Илинденско-Преображенското въстание в Серския революционен окръг, провело се на 1 септември 1903 година край село Пирин в едноименната планина. Сражението е едно от най-интензивните по време на въстанието. След като не успяват да обградят и унищожат обединените чети на ВМОК и ВМОРО в боя при оброчището „Света Троица“ на 30 август, османските войски решават да разгромят съседното село Пирин и на следния ден се насочват към него. Селото обаче е защитавано от местната милиция и върховистките чети на генерал Иван Цончев и полковник Анастас Янков (около 250 души). Четите водят престрелка с османците в местността Гарваница и след това организират отбраната на селото. Призори на 1 септември османските войски атакуват селото и избухва ожесточено сражение, което продължава през целия ден. В критичния момент следобед пристигат на помощ върховистката чета на Юрдан Стоянов и вътрешната на Яне Сандански и с повдигнат дух българите настъпват и прогонват османските войски. Вечерта

е решено четите и жителите на селото да се изтеглят в планината. Войската се завръща и опожарява Пирин.

Потушаване

Турското правителство хвърля огромни сили за потушаването на въстанието в Македония и Одринска Тракия като изпраща 350 хилядна войска. Въстаниците постепенно изчерпват своите сили. Султанът отчита това и на 6 септември обявява, че кръвопролитията ще бъдат прекратени, ако великите сили принудят България да се откаже от подкрепата на въстанието. Турция прехвърля отговорността върху софийското правителство. Великите сили, главно Русия и Австро-Унгария, с ноти до българското правителство го принуждават да не се намесва в конфликта. Външните министри на двете империи изработват реформен план. Мюрцщегските реформи (по името на града, където се срещат граф Ламздорф и граф Голуховкин) предвиждат омиротворяване на областта и даване някои права на народностите в империята.

На 17 септември щабът на въстанието изпраща молба до български отговорни фактори да обявят война на Турция. При съществуващата международна обстановка България няма нито сили, нито възможност за реална помощ. Всички обществени слоеве в страната независимо от своите различни схващания съчувстват на въстаниците и оказват морална и материална помощ.

Освен възпиращите предупреждения на силите българското правителство много добре разбира, че и съседните държави няма да останат безучастни при евентуална намеса. Главната причина за сдържаното поведение си остава икономическата и военната слабост. Това се осъзнава и от ръководителите на организацията.

Жертви

Въстанието води в Македония и Тракия до 289 сражения на 26 000 въстаници срещу 350 хилядна турска войска, на 994 загинали въстаници, 201 опожарени села, 12 440 изпепелени къщи, 4694 избити, изклани и живи изгорени мъже, жени и деца от мирното население. 3122 жени и моми са изнасилени от османските чети, а 176- пленени. 70 835 души са обездомени, а 30 000 бягат в България. Жертвите от турска страна са 5325 войници.

В Битолски окръг, между 2 август и 23 октомври, стават 150 сражения, в които загиват 746 четници, в Солунско – 38 сражения и 109 убити четници, в Скопско – 15 сражения и 93 убити, а в Одрински революционен окръг 36 сражения, 56 убити четници и стотици мирни жители. На 12 септември 1903 година Генералният щаб на Битолския революционен окръг излиза с окръжно писмо за прекратяване на въстаническите действия и саморазпускане на щаба.

Преки последици от въстанието

След въстанието Македонският въпрос трайно влиза в ползрението на международната дипломацията. Започват контролирани от европейските държави реформи според Мюрцщегската реформена програма. Въпреки реформите, в България всички

разбират, че пътят за разрешаване на статута на Македония минава през война с Турция, подготовката за която започва още през 1904 година.

Вътрешната македоно-одринска организация претърпява сериозни поражения: губи значителна част войводи и четници, по места тайните ѝ комитети са разкрити и разбити. Започва преосмисляне на взетите решения за всеобщо въстание. Още преди края на въстанието в Западна Европа са изпратени Борис Сарафов и Михаил Герджиков, за да спечелят благоразположението на обществеността там. Задграничното представителство на ВМОРО издава в средата на 1904 година Мемоар на Вътрешната организация, който цели да осветли причините за избухването на въстанието.

Преговорите между ВМОРО и бившите дейци на ВМОК за създаване на общо Благодетелно дружество пропадат и на 16 декември официално се възстановява дейността на Върховния комитет. На Софийски съвещания от януари 1904 година е приета директивата за бъдеща дейност на ВМОРО, диктувана от Яне Сандански и приближените му, и която цели демократизация в организацията. В същия дух за децентрализация протичат Варненския (14 февруари), Струмишкия и Прилепския окръжни конгреси от 1904 година.

През март 1904 година група дейци около Борис Сарафов формират Временен комитет, който извзема част от функциите на Задграничното представителство, но се саморазпуска в началото на 1905 година. С тези действия фактически започва разцеплението на ВМОРО.

През 1904 година се провеждат преговори на две нива между Османската империя и Княжество България и между Османската империя и ВМОРО. България издейства от Високата порта пълна амнистия на политическите затворници, а ВМОРО участва в изготвянето на проект за реформи в Македония и Одринско.

Над 300 000 добре въоръжени редовни войници. Толкова изпраща Османската империя срещу въстаналото население в Македония и Одринско. Турската войска, снабдена с модерно оръжие и артилерия, се сражава три месеца срещу надигналите се на бунт в Битолския Солунския и Скопския революционен окръг. Въстанието е потушено, но идеалът за обединение на българите - жив. На европейската политическа сцена отново е поставен Източният въпрос, който стои нерешен и до днес.

Когато се говори за Илинденско-Преображенското въстание, обикновено по една или друга причина се пропуска фактът, че представители на Княжество България неколкократно поставят въпроса пред въстаниците, че Княжеството няма как да се включи в подобна акция. Нещо повече, с официални ноти Русия и Австро-Унгария принуждават властта да не се намесва в конфликта. Въпреки че шабът на въстанието изпраща молби за помощ, в така съществуващата международна обстановка България няма нито ресурс, нито сили да се включи в бойните действия. Княжеството добре осъзнава, че участието във въоръжената съпротива ще провокира съседните държави. България се държи по-скоро сдържано и причините за това се осъзнават дори от въстаниците.

Макар и различни в начина си на подготовка реализация и осъществяване, Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. и Априлското въстание от 1876 г. са близки по идеалите, които следват - веднъж освобождение на България и втори път обединение на българските земи. И двете въстания са потушени и удавени в кръв. И двете

въстания обаче заострят неимоверно вниманието на Великите сили върху съдбата на Балканите. И макар Илинденско-Преображенското въстание да избухва преждевременно, то е демонстрация на неустрашимостта и силното желание на българския народ за свобода и обединение. Един от дейците на Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО), Христо Силянов, прави може би най-точният анализ на въстанието: "Това бе гласът на първата клетва, положена преди десет години от Дамян Груев в Солун и израсла във всенародно съзаклятие: Безумно дързък боен зов към империята на султаните; Зов за братска помощ към освободените отатък Рила и Родопите; Зов за човешко съчувствие и за правда към целия цивилизован свят... Въстанието в Битолско и Одринско беше масово. Целият народ се вдигна на крак и свърза съдбата си – живот, имот и чест – с изхода на борбата. Никое друго въстание на Балканите не струва в толкова късо време толкова много опустошения и невинни човешки жертви. В лицето на въстаналите македонци Турция виждаше най-завършеното въплъщение на българското бунтарство. Ето защо Илинденският подвиг е не само най-висшата точка на борческо напрежение в Македония, но и изкупителна дан на общия български стремеж към свобода

Конкретните причини, довели до избухването на въстанието, се състоят в цялостната обстановка към онзи период. Горноджумайското въстание от 1902 г. засилва вече съществуващото напрежение между населението и турските власти. Последните отговарят с нова вълна от репресии, което тласка все повече хора към революционни действия. Освен това сблъсъците из планинските части на Македония между четите на Организацията и турската полиция са сякаш ежедневие. Обикновено се посочва, че над 86 сражения се провеждат само през първата половина на 1903 г.

Четата на Михаил Герджиков

В подготовката на въстанието се включват както членовете на ВМОРО и местни жители, така и български офицери от Княжеството, дейци на Македоно-одринската организация и нейният ръководен орган Върховният македоно-одрински комитет (ВМОК).

Гоце Делчев (1872-1903 г.)

Османското правителство предприема сериозни мерки срещу въстаниците, въпреки първоначалната изненада от развоя на събитията. Армия от около 80 000 души начело с Назър паша навлиза в Македония и предприема офанзива срещу Битолския окръг. Седалището на Главния щаб, Смилево, е нападнато от 10 000 корпус, който смазва въстанието в целия район. До края на месец септември въстанието в Долна Преспа и Демирхисарско също е потушено, въпреки упоритата съпротива на Борис Сарафов край с. Боища, където се бият около 1000 въстаници.

Борис Сарафов (1872-1907 г.)

Срещу въстаниците е изпратена многохилядна турска армия. В района на Разлог четниците и местните въстаници се сражават с нечувана храброст и дават много жертви. В отговор, башибозукът извършва истинска сеч срещу мирното население. След ожесточена борба е запалена Белица.

Равносметката от въстанието е близо тримесечна борба, смазана с нечувана жестокост и насилия. Според данните на Мемоара на ВМОРО до Великите сили от 1904 г. в сраженията загиват близо 1000 въстаници, опожарени са 201 села, убити са 4696 души от мирното население, а нов бежански поток от над 30 000 тръгва към България.

Илинденско-Преображенското въстание не успява да постигне своите цели. Приетите реформи (т. нар. Мюрцщегски реформи) реално не са приложени, Организацията е застрашена от ново разцепление, а сръбската и гръцката пропаганда си отварят път за по-стабилни позиции в поробените вилаети. Въпреки това въстаниците показват, че българите в Македония и Тракия напълно са узрели за борба срещу Османската империя и действията им не са хаотични или необмислени. Тактиката на последователно избухване на въстанието в различните райони успява да затрудни османската армия, чиито части от Мала Азия нямат боен опит в планинските райони на Македония и Одринско. Същевременно помощта, оказана от български офицери е безценна. С военния си опит те допринасят за много от въстаническите успехи и оцеляването на голяма част от четниците.

Въоръжени акции в неврокопско по време на илинденско-преображенското въстание

Въпросът за въстаническите действия в Неврокопския край през лятото и есента на 1903 г. все още не е изследван задълбочено. Открит остава и въпросът за издирването и проучването на оцелелите документи в централните и регионалните архивохранилища. Известно е, че след Берлинския конгрес (1878 г.) и в Неврокопския край местното българско

население продължава с нова сила борбата си за национално освобождение и единение. През 1894 и 1895 г. в Неврокоп и повечето от селата на Неврокопска околия се изграждат тайни комитети на ВМОРО. Започва усилена работа за набавянето на оръжие, за създаването на яташка мрежа и организирането на местните чети и селските милиции. Усилията в тази насока обаче се натъкват на редица пречки и трудности, поради което в самото навечерие на въстанието подготовката и тук все още не е завършена. Особено остри трудности предизвиква фактът, че в Неврокоп е дислоциран голям турски гарнизон. Негативно влияние оказва и верската отчужденост на значителна част от помохамеданченото българско население в родопската част на района. В началото на месец януари 1903 г. лично Гоце Делчев посещава Неврокопско. В с. Баничан той се среща с дейците на ОК на ВМОРО в Неврокоп, които му съобщават вестта за взетото в Солун решение за вдигането на въстание през лятото на 1903 г. Именно неврокопчани стават организатори на съвещанието на Гоце с дейците на Серския революционен окръг в Каракьой и при пещерата Капе, където се обсъждат възможностите за ограничаването на репресиите и загубите след въстанието .

В Неврокопския район, който граничи с България, започва усилено набавяне на оръжие и боеприпаси. При една от поредните акции Неврокопската околийска чета, която пренася от вътрешността повече от 100 пушки, е открита от турците. На 15 април четата е обградена в с. Балдево и след неравно сражение е разбита, а селото е изгорено. Освен четниците, загиват и повече от 60 невинни жени, мъже и деца . В целия Неврокопски район започват масови репресии, палежи и убийства. В самия Неврокоп са арестувани всички дейци на местния комитет, както и дейците на Неврокопската българска община. Масови арести и побоища са извършени в Скребатно, Осиково, Ковачевица, Фотовища, Либахово, Лъки, Тешово, Търлис, Старчища, Каракьой, Белотинци и други български села. „Масовите арестувания, съобщава в едно от многобройните си донесения Екзарх Йосиф, са оставили Неврокопската каза почти без мъже. Повечето от селяните и гражданите са или в затвора, или са забегнали в горите..." . Репресиите изострят още повече революционната обстановка. Представителите на ОК на ВМОРО от Неврокоп участват в конгреса на Серския революционен окръг на „Белемето". Освен това неврокопчани стават домакини на събор на всички бойни чети, които на 5 септември се събират на Брезнишките езера. Тук повече от 750 четници и техните войводи са разпределени за участие в бойните действия в различните райони на Серския революционен окръг . В Неврокопско остават четите на Михаил Чаков, Стоян Мълчанков, Петър Дървингов и Димитър Думбалаков. Те пристигат от България, за да дадат своя принос в битката с османския поробител. Довчерашните „врагове" и яростни идейни противници — върховисти и вътрешни, си подават ръце и в тези решителни дни и нощи действат заедно. Първите въстанически акции извършват на 13 септември местните чети на Атанас Тешовски и Иван Апостолов-Копаран Чауш, които действат в най-южните предели на околията, в района на планината Али Ботуш. Всъщност в Неврокопско въстанически акции започват още през април, когато в Скребатно и Балдево местни чети водят кръвопролитни сражения с турския аскер и дават много жертви.

На 30 август четата на Ст. Мълчанков, съставена от бойци от Неврокопско, участва в сражение на м. „Оброчището", в което загиват 4-ма четници. Безспорно най-мощна и успешна е акцията по превземането на турската казарма в село Обидим. Изборът на акцията

именно в Обидим е продиктуван от факта, че селото има важно стратегическо значение за прекъсването на единствения път, свързващ Неврокоп с Разложко. Считало се, че неговото овладяване ще пресече възможността за бързо прехвърляне на войски към селищата на север от Неврокоп.

От друга страна, в Обидим функционира много деен местен революционен комитет, разполагащ със значително количество оръжие и добре подготвени бойци. Акцията в Обидим се извършва на 14 септември 1903 г. вечерта. В основата на въоръжения отряд са включени четите на М. Чаков и Ст. Мълчанков, както и малката чета на Д. Думбалаков. В помощ на четите са привлечени и бойци от селската милиция в самото село Обидим. В значителна степен пълният успех на акцията е обусловен от отличната подготовка на ка. „Двете чети — спомня си по-късно М. Чаков, обсадихме казармата в Обидим и точно в шест часа в полунощ открихме огън по нея. Същевременно Груйчинов, отделен отговорник от четата на Мълчанков, който още вечерта беше влезнал незабелязано в селото, след откриване на огъня от нас се беше прехвърлил върху покрива на казармата през училището и след като го поля с две тенекии газ, запали ги и се изтегли обратно... Казармата изгоря, без да успее да излезе нито един войник, защото държахме вратите и прозорците под огъня на пушките си...“ . Късно същата вечер местната въоръжена чета от Кремен след като превзема селото, устройва засада край шосето при Момина клисура и посреща пътуващия на север башибозук. Завързва се кратко сражение и противникът е принуден панически да бяга на юг, по обратния път за Неврокоп.

Втора въоръжена група, също с бойци от Кремен, се натъква в м. Горна поляна на друга башибозушка банда, бързаща да плякоса въстаналите села и след кръвопролитно сражение успява да я прогони. След успешните акции в Обидим и превземането на турската казарма, на 15 септември четите на М. Чаков и Ст. Мълчанков се изтеглят към м. Харам бунар, като оставят част от четниците в селото, за да го защитават при евентуално нападение. На Харам бунар четите се разделят на две групи — едната се окопава край шосето, което води от Неврокоп към Разлог, а другата заема позиция навътре в гората. Късно след обяд откъм Неврокоп се задава дългата колона на турска войскава част, тръгнала да атакува въстаниците в Обидим. Когато аскерът приближава позициите на въстаниците на двайсетина метра, четниците откриват по него убийствен огън. Турците са изненадани от неочакваното нападение и не успяват да организират своята отбрана. Само за двайсетина минути четниците постигат пълна победа. Много от войниците падат убити още с първия въстанически залп. Оцелелите побягват панически навътре в близката гора. Тук обаче ги посреща задружният залп на втората въстаническа група. Турците продължават бягството си на юг, изоставяйки на полесражението няколко конски товара с оръжие и боеприпаси, взети от четниците като първи трофеи .

След вестта за разгрома на турската казарма в Обидим и разпръскването на аскера при Харам бунар, командването на турския гарнизон в Неврокоп предприема незабавно мащабни мерки за потушаването на въстаниците. Рано сутринта на 16 септември турска военна част с повече от 500 войници и многоброен башибозук потеглят по шосето от Неврокоп към Разлог. Привечер разярената фанатизирана тълпа достига до с. Обидим и след неравен бой с малобройния въстанически отряд превзема селото, избива 26 мъже и жени,

които не са успели да се изтеглят навреме и след това започва поголовния палеж на селото. Само за два часа всичките 250 къщи на Обидим са запалени. В септемврийската вечер пламъците на горящите къщи озаряват небето на Пирин и известяват на целия район, че трагедията вече е започнала .

От Обидим аскерът и башибозукът се отправят към съседното село Кремен. Съпротивата тук е още по-неравна и отчаяна. Нападателят запалват всичките 198 къщи и подлагат на клане останалите в селото мъже и жени. Под ятагана на турците загиват 17 души, а селото е опожарено и ограбено напълно . Погромите в Обидим и Кремен поставят началото на повсеместни репресивни действия във всички села на околията. Пожарища и разрушения са извършени в Ковачевица, арести, побоища и убийства — в Сребатно, Огняново, Балдево, Либяхово и на юг в Старчища, Долно Броди, Белотинци и др. Започват масови арести и грабежи, които принуждават стотици българи от цялата околия да поемат нерадостния път на бежанците, за да се спасят от кланета. Те преминават по пътеките на Пирин, превеждани от четите на М. Чаков и дядо Илия Кърчовалията и след като пресичат границата, са настанявани най-напред в Рилския манастир, а по-късно във вътрешността на страната .

На 26 октомври 1903 г. двете неврокопски чети — на Ат. Тешовски и на Ив. Апостолов — Копаран Чауш, водят последното сражение с аскера при с. Зърнево, отбелязвайки кървавия финал на въстаническите действия в района. Неврокопският край дава своя дан в Илинденско-Преображенската епопея. Три села — Балдево, Кремен и Обидим, са напълно опожарени, повече от 150 четници и мирни селяни са избити, стотици са ранени, над хиляда души напускат озлочествените си домове и търсят спасение в майка България. Въпреки страшния погром обаче, духът на неврокопчани да се сдобият със свободата си остава непреклонен. В следващите години те отново горят в огъня на революционната борба и дават своя скромнен принос за нейния победен завършек.

Противодействия на Османската власт

След потушаването на Илинденско-Преображенското въстание Османската власт предприема опити да ликвидира ВМОРО. За целта през юни 1904 година създава авджи табори (ловни дружини) дислоцирани в Битоля, Щип, Солун и Одрин, които да преследват и унищожават четите на организацията. Скоро териториите на Македония са разделени на четири района с подучастъци – Солунски, Скопски, Битолски и Серски с ръководители съответно Ферид паша, Сейфула паша, Химди паша и Ибрахим паша. Насър паша е назначен за инспектор на войските за преследване на четите. Той изготвя единен ръководен документ за борба с ВМОРО като инструкция за действията на турските части през 1904 година. Същата година документът попада в дейците на ВМОРО и е разпространен между дейците ѝ. За да се подобри активността и борбеността на авджи таборовете Османската власт раздава големи парични награди, държавни ордени и медали и бързо повишава в чин отличилите се. По план до края на 1906 година трябва да се организират 48 табора, които междуременно са подпомагани и от свикани запасни части. Галиб паша е назначен за командир на бригада по преследването на четите през 1906 година.

Освен редовната армия, официалната власт създава така наречените турски комитети по образец на ВМОРО, които формират контрачети в Македония. Османската империя се възползва и от засилващите се Гръцка и Сръбска въоръжени пропаганди, като ги фаворизира,

за да водят успешни сражения с ВМОРО. Отделно започва изграждането на стабилна гранична система с България от наблюдателни пунктове, застави и засади, които да противодействат влизането на чети. Започват масови претърсвания и обиски на български села, като в едно също време се претърсват по 20 – 30 села. Дейците на ВМОРО започват постепенно да събират сведения за наличните турски части по места, а с помощта на секретаря на Българското търговско агентство в Битоля капитан Манол Ракаров се сдобиват с новосъздадената инструкция за борба с четите.

В резултат на предприетите мерки значително се увеличават водените сражения с български чети и дадените от тях жертви. През 1904 година се водят само 27 сражения и ВМОРО губи 59 души, а през 1905 година в 47 сражения загиват 250 души и са унищожени 10 чети. Между 1 март 1906 – 1908 година четите на ВМОРО са въввлечени в 125 сражения, в които убитите четници и войводи достигат 575 души, 44 са заловени, а 7 са ранени. Въпреки това дейността на ВМОРО не престава и тя поддържа средно около 70 чети в състав между 800 – 1000 души. След Младотурската революция от юли 1908 година по турски данни 110 чети се легализират. За периода от края на 1899 година до март 1908 година четите на ВМОРО водят 570 сражения с турската армия, в които загиват или са ранени 2392 четници. Отделно четите водят много сражения с гръцката и сръбската пропаганди.

Разпускането на ВМОК. Върховизмът от 1906 до 1912 година

След потушаването на илинденско-преображенското въстание е направен опит да се превърне бойното сътрудничество в организационно обединение. Капитан Протогеров се среща два пъти със задграничните представители на ВМОРО Христо Матов и Христо Татарчев и макар между тях и Върховния комитет на Цончев да е постигнато принципно съгласие, поради вътрешните трусове във ВМОРО обединението не успява да се осъществи. С тайно окръжно до офицерите на действителна служба на 18 декември 1903 година ВМОК възстановява тайните офицерски братства. Окръжното, подписано от полковник Анастас Янков, подполковник Стефан Николов, капитан Александър Протогеров, поручиците Петър Дървингов, Юрдан Стоянов и Христо Саракинов и подпоручиците Илия Балтов, Христо Танушев, Владимир Каназирев, Константин Настев и Борис Стрезов, заявява, че: „...офицерството е било тук душата на освободителното дело. Офицерството е дало най-много и най-скъпи жертви – било в пари, било в материали, било в свои другари. В офицерството е била и ще бъде едничката надежда, към него днес са обърнати погледите на целия свят, към него преди всичко македоно-одринският роб протяга ръка за помощ.“

Окръжното призовава към зимна подготовка и подновяване на въроръжените действия идната пролет. В някои от гарнизоните са възстановени офицерските братства, възстановяват се трансграничните канали и складовете за оръжия и боеприпаси. Така ВМОК отново започва да гради паралелна организация в Източна Македония и заявява претенции за върховенство в освободителното дело и отново се сблъсква с дейците на ВМОРО. На 24 декември 1903 година терорист, представител на Серската група около Сандански, ранява поручик Юрдан Стоянов и това е възприето от ВМОК като открита конфронтация. През 1904 година Иван Цончев пътува из Западна Европа, за да пропагандира на целите на организацията, придружен от Илия Гологанов. На конференция на офицерите през юни 1904 година

Протогеров, Балтов и Стоенчев предлагат оттегляне на върховистите от македоно-одринското движение, тъй като конфликтът с ВМОРО пречи на освободителното дело, докато останалите са за продължаване на борбата, независимо от отношенията с Вътрешната организация. Надделява становището на групата около Цончев и конференцията приключва без разцепление. Генерал Цончев прави опити да се укрепи във вътрешността на Македония като изгради мрежа от съмишленици, като се стреми да издейства учителски назначения за дейци на ВМОК, като това на Димитър Владов, бивш член на комитета, който става учител в Битоля.

През август и септември 1904 година офицерски върховистки чети отново навлизат в Източна Македония, най-вече в Горноджумайско, Петричко и Малешевско и в по-малка степен в Поройско и Гевгелийско, където позициите на организацията са отслабени след смъртта на войводите Алексо Поройлията и Иванчо Карасулията. При опитите да се проникне и в Разложко, Мелнишко и Струмишко между върховистките и вътрешните чети отново започват сблъсъци, които не са големи до 7 април 1905 година, когато Яне Сандански прави засада на четата на Юрдан Стоянов при село Кашина и в сражението загиват 9 души. На 23 май става сражение и в Струмишко между районната чета на ВМОРО и върховистките чети на Константин Настев, Александър Протогеров и Никола Лефтеров, в което също загиват 8 души. Тези и последвалите ги братоубийствени сражения имат крайно негативни последици върху общественото мнение в страната.

Неуспешните опити от пролетта на 1905 година на капитан Протогеров и поручик Настев да преминат Вардар и да проникнат в Западна Македония, ги карат да помислят за по-активно привличане на местното население и дават идея за изграждането на нова Македоно-одринска тайна революционна организация, приета от генерал Цончев. Основната идея е да се привлече по-пряко местното население като се копира структурата и методите на Вътрешната организация – избиране на местни ръководители и провеждане на районни конгреси. Начело на организацията е Централно ръководно бюро с председател подполковник Николов и членове капитан Протогеров и войводата Дончо Златков. Организационната територия е разделена на пет района – Джумайски, Малешевски, Петрички, Мелнишки и Поройски, всеки със свое ръководно тяло, началник и войвода. Районите се поделят на участъци, начело с участъкови комисии, избирани от местните дейци, които дават по един представител в районното ръководно тяло. За поддръжка на структурата и за купуване на оръжие се налага революционен данък.

През лятото на 1905 година дейците на ВМОК активно изграждат новата организационна структура, като свикват местни конгреси и утвърждават управителните тела.

Разпускане

Въпреки широката дейност на върховистите, те не са поканени на Рилския конгрес. На 30 октомври конгресът дава ултиматум на Върховния комитет да прекрати дейността си. „...конгресът намира за уместно и сега да ви поднесе настоящето съобщение и да ви подкани, в името на истинско разбраните интереси на освободителното дело, доброволно да разтурите сами вашата група и да прекъснете сепаратистичната дейност както вътре в страната, така и

вн от нея, за да се намалят пречките ѝ, та да може тя да съсредоточи всичкото си внимание и всичките си сили в борбата срещу общите врагове на отечеството и каузата ни.“

Генерал Цончев получава писмото на 6 ноември и изненадващо, осъзнал ненужността на конфронтацията с ВМОРО и след забраната от страна на военното министерство български офицери да участват в революционното движение, решава да приеме ултиматума и на 10 ноември пише писмо до конгреса, в което заявява:

„1. След въстанието от 1903 г. Македоно-одринската революционна организация изгуби своето напрежно единство, добито през въстанието и тя се изразява вътре в групи. На една от тия революционни групи във вътрешността, ние сме представители в пределите на Българското Княжество.

2. Съгласно с Вашето съобщение, вътрешни македоно-одрински дейци са се събрали на конгрес, с цел да създадат едно единство във вътрешната организация и са изработили надлежните законоположения.

2. Макар и революционните райони на Вътрешната организация, която представляваме, да не бяха поканени на този конгрес, ние въодушевявани от желанието да се достигне едно единство във Вътрешната организация, за да стане тя мощна и внушителна, Възприемаме тия законоположения [Устава и Правилника на ВМОРО] и уведомяваме вътре централното ръководително бюро под председателството на г. Стефан Николов, за по-нататъшни разпореждания.

3. Що се касае до Върховния македоно-одрински комитет, той е разтурен от Българското правителство и е изгубил своите последни следи, според горното изявление“.

Така Върховният комитет се разпуска и всички чети на организацията през пролетта на 1906 година се изтеглят от Македония, като последната голяма жертва на организацията е смъртта на полковник Анастас Янков, загинал в сражение с турци на път за България.

Според Христо Силянов: „ Заслугата за това решение, което изненада вътрешните, принадлежи, преди всичко, ако не изключително, на генерал Цончева. То не би било мислимо, ако зависеше от слепи фракционери, увлечени от мътния порой на бушуващата междуособица. То е проблясък на възвишен патриотизъм и на здрав политически разум. То спести на македонското освободително дело много братска кръв.“

Върховизмът от 1906 до 1912 година

След 1905 година много от дейците на Върховния комитет – предимно офицерите, разочаровани от решението на Цончев се отказват от революционна дейност и се връщат в армията. Младотурската революция в 1908 година води до временен застои в революционното движение на емиграцията и офицерството. В групата на офицерите върховисти след смъртта на Янков и Цончев изпъкват по-млади дейци като подполковник Протогеров, майор Дървингов, майор Борис Дрангов, майор Климент Кръстев.

След възстановяването на революционното движение в края на 1909 – началото на 1910 година част от върховистите като Антон Бузуков подкрепят БНМОРО, а други като Александър Протогеров и Дончо Златков – ВМОРО на Христо Матов.

През март 1911 година, след обединението на ВМОРО и БНМОРО, при което Протогеров е избран за пръв запасен член на ЦК, покана за обединение е отправена и към

привържениците на бившия ВМОК. На 15 март върховистките дейци, наричащи себе си „групата от бившата организация на Върховния МО комитет“, се срещат в София и подписват протокол – последният върховистки програмен документ. Протоколът се състои от осем точки – подновяване на революционната борба (точка 1) с общи усилия, тъй като противниците са по-добре организирани и по-силни, отколкото в миналото (т. 2) с цел „придобиване автономията на Македония и Одринско в тяхната цялост“ (т. 3), „създаване на една тайна, немногочислена, но здрава революционна армия“ (т. 4), независимост (т. 5) и централизация на организацията с доминация на нелегалните дейци и съответно ликвидиране на Задграничното представителство (т. 6), разчитане на малко количество от най-предани и свободни от зависимост борци, макар и организацията да трябва да се „разпростира между всички българи“ (т. 7), евентуален ЦК при обединение в състав председател подполковник Николов и членове Протогеров, Тодор Лазаров, Тодор Александров и Павел Христов (т. 8). Протоколът е подписан от Стефан Николов, Александър Протогеров, Димитър Думбалаков, Петър Дървингов, Димитър Владов, Борис Стрезов и Георги Белев. Макар възгледите за целите и задачите на двете групи дейци да съвпадат, поради условията за овладяване на председателското място в бъдещия Централен комитет и за закриване на Задграничното представителство, протоколът е отхвърлен от Тодор Лазаров и така до пълно обединение не се стига.

От май 1911 година върховистите отново започват да изпращат чети и да развиват паралелни революционни структури в Македония. Албанското въстание, Щипските и Кочанските събития, Итало-турската война раздвижват революционните дейци в България. Раздвижват се и благотворителните братства, които отново излизат от контрола на Вътрешната организация и се свързват с групата на офицерите върховисти.

Според Ангел Динев към 1912 година има три състезаващи се „върховистки групировки“ тези на Стефан Николов (в Горноджумайско, Серско и Малешевско), Христо Матов (в Скопско, Битолско и Солунско) и Константин Дзеков е в Гевгелийско (Кожух), Воденско и Ениджевардарско. Към тях започват да гравитират и дейците на комитета „Автономна Македония“ около Коста Шахов. През юни 1912 година, след пропадането този път по вина на вътрешните дейци на поредния опит за обединение, върховистите на конференция в София решават да създадат тайна революционна организация, която до месец да подготви въстание, което да предизвика българо-турска война. Избрано е управително тяло – Народно бюро, начело с подполковник Николов. За трети път са възстановени тайните офицерски братства и са затегнати редиците на благотворителните братства. Така за няколко месеца отново се създава стройна организация, напояща на МОО от 1903 година, която има за цел въздействие върху българското правителство за започване на война под лозунга „сега или никога“.

През избухналата през октомври Балканската война много от дейците на бившия ВМОК се включват в партизанските чети на Македоно-одринското опълчение.

Върховният македоно-одрински комитет получава твърде разнородни оценки за цялостната си дейност и постигнатите резултати. Разминаването е резултат на еволюцията в политическото гледище за разрешаване на македонския въпрос, в личностни и политически различия, както между дейци на организацията, така и сред лица, чужди на ВМОК.

Върховният комитет традиционно има добри отношения с Вътрешната македоно-одринска революционна организация до избухването на Горноджумайското въстание. Новината за създаването на Македонския комитет през 1895 година е приета на първо време негативно от основателите и членовете на ЦК на ВМОРО в Солун. Въпреки това един от тях – Христо Татарчев, пише в спомените си: „Главната задача на тоя Върх[овен] комитет бе да се вдигне въстание, колкото бе възможно по-скоро, обаче на пътя на това замислено от него дело се изпречваше Вътрешната организация. Нужно бе за това да бъде Вътрешната организация под негово разпореждане. Наистина Външната и Вътрешната организация, при все че действаша всяка една при специални условия, имаха и съща цел – свободата на Македония.“

Задграничните представители на ВМОРО в София Гоце Делчев и Гьорче Петров участват активно във вземането на решения във ВМОК. Гьорче Петров нарича в спомените си това сътрудничество (по време на ръководството на Борис Сарафов) „грамаден успех за македонското дело“ и посочва, че: „Не можеше да се каже, че щяхме да можем да излезем от фазиса на проповедите към истинска революция без тая помощ, която ни идеше оттук, морална и материална. И да не беше емиграцията тук създавала организацията с В[ърховния] к[омитет] начело, ние щяхме да я създадем... Без България не можехме да минем.“

Още преди потушаването на Илинденско-Преображенското въстание между двете организации започват търкания за начините и ръководството на борбата срещу Османската империя. Периодът след въстанието се характеризира с взаимни обвинения между дейците на двете организации за това кой носи основната вина за понесените загуби. Още през 1903 година Яне Сандански казва пред Георги Белев: „ние решително се противопоставихме на вашите другари-офицери..., защото знаем техното възпитание, техните интимни замисли. Те са хора, които клетва са дали за верност на българския Княз и на Българската държава, те не могат да бъдат друго, освен техни слепи и послушни оръдия. А пък ние не искахме да заменим турската тирания, турските султани с други такива и с българската тирания и Българския княз: ние искаме Македония да бъде автономна, независима, свободна: Македония – на македонците... Виждате ли сега?... вие искате свободна Македония и Одринско като средство, като етап за бъдещи завоевания и присъединявания, когато у нас свободата, автономията на Македония е легнала [легалната в оригинала] в основата, като цел. Ето де е големото различие между нас – вътрешните и вас – върховистите. Ако допуснем вашите другари-офицери, те щеха да водят въоръжената борба, те щеха да имат в свои ръце четите, бойните ядра, организацията и като така, при свободна Македония, те щеха да наложат на македонското население, те щеха да му диктуват да иска то присъединяването на Македония и Одринско към България, както това стана с Източна Румелия през 1885 година. Ние месихме питата, вие щехте да я ядете. Ето кое ни плашеше, едно защо се противопоставяхме ние левичарите срещу офицерите-националисти.“

Въпреки привидното примирие ВМОРО претърпява разкол и в организацията се оформят три основни групи – на централистите около Груев, на сарафистите около Сарафов и на санданистите около Сандански. Последната група е в особено изострени отношения спрямо ВМОК още от началото на 1902 година, когато се стига до сражения между чети на двете течения, в които са убити революционери и от двете страни. След фактическото разцепване на ВМОРО през 1906 година ръководствата едно на друго си издават смъртни

присъди и в резултат през 1907 година са убити Борис Сарафов и Иван Гарванов от Тодор Паница, приближен на Яне Сандански. Този акт допълнително фрагментира революционното движение и последиците от него указват влияние десетилетия по-късно.

Антагонизмът между вътрешни и върховисти е преекспониран и допълнително подклаждан след края на Първата световна война. Затихналите по време на войните за национално обединение различия и вражди избухват с нова сила, подкрепяни от политическите централи в следвоенна България. Голяма част от бившите дейци на ВМОРО и ВМОК се обединяват във Вътрешна македонска революционна организация, но традиционно левите дейци в македонското освободително движение се противопоставят на възстановяването на организацията. Фактическите ръководители на ВМРО Тодор Александров и Иван Михайлов са директно набеждавани отляво за продължители на върховизма. Късният идеолог на лявото движение и участник в управлението на комунистическа България Христо Калайджиев пише: „Искаха да убият или най-малко да парализират нашето македонско съзнание или чувство, да убият в нас идеите на Гоце, да ни обвържат с тяхната завоевателна политика, да обвържат македонското дело за тяхната колесница, да ни направят мост, през който да мине великобългарската идея за създаване на Велика България и хегемония на Балканите... Кой са печалните герои в тая печална картина? Те са същите, които обявиха Гоце за предател, Яне – за турчин, Хаджията – за родоотстъпник. Те са същите, които предизвикаха Мелнишкото и Горноджумайското въстание, които предизвикаха преждевременното Илинденско въстание, по чиито внушения станаха Магарешките атентати в навечерието на Балканската война, които сключиха договора за подялба на Македония, които си играеха с автономния принцип... Фердинанд [...] бе душата на тая политика.“

Привърженикът на протогеровисткото крило във ВМРО Наум Томалевски също определя михайловистите като върховисти и ги противопоставя на старите дейци на ВМОК: „Разликата е в това, че между тогавашните върховисти имаше плеяда личности със здраво национално чувство, хора, които всяка минута бяха готови да умрат с оръжие в поробена Македония, хора с интелект, култура и голямо родолюбие.“

След налагането на комунистическия режим в България и Югославия едностранно се налага гледището на левичарите по отношение на македонското освободително движение, а именно че ВМОК има изцяло негативна роля по решаването на Македонския въпрос. Върховният комитет е определян като инструмент на българската държава, сравняван е с гръцката и сръбската въоръжена пропаганда в Македония, които са пряко спонсорирани от правителствата на двете страни и всячески се стараят да разрушат ВМОРО, понятието „върховизъм“ е изравнено с „великобългаризъм“. Скопският историк Драган Ташковски пише: „Привидно прифаќајќи ја револуционерната парола „Македонија за македонците“, а всушност целејќи Македонија за Бугарија, бугарската влада и двор преку своите македонствувачки орудии во Врховниот комитет не само што успеа да ликвидира голем број македонски патриоти во самата револуционерна организација кои отворено и крајно решително се спротивопоставија на ваковото мешање од надвор, туку и постепено да го зема раководството на организацијата на терен во свои раце што беше една од најтрагичните моменти во целото тоа македонско национално движење.“

Скопската историография не променя като цяло тази си теза и след обявяването на независимостта на Република Македония през 1991 година, макар и да реабилитира част от дейците на Върховния комитет. Българската историческа наука обаче след демократичните промени през 1989 година преразглежда ролята на ВМОК и приносят ѝ в освободителното движение се обявява за равностоен на този на ВМОРО.

„Българската историография, особено в последните двадесетина години, направи много за изясняване на мястото и ролята на Върховния комитет и неговата организация в освободителните борби на Македония и Одринска Тракия. Най-важният резултат беше, че понятието „върховизъм“, запечатано дотогава в народната памет и в историческата наука като символ на братоубийства и кръвопролития, получи реабилитация... историята на Върховния македоно-одрински комитет и Македоно-одринската организация в България [...] преминава през периоди на подем и спадове, има своите сенчести и светли страни, ражда герои и отваря дълбоки рани, но освен всичко друго има и съществен принос в развитието на националноосвободителните борби на македонските и тракийските българи.“

От своя страна Цочо Билярски пише за ВМОК: „Целта... е... да се види истината за дейността на тази българска национално-патриотична организация на българската емиграция от Македония и Одринско... преплетена и допълваща се с политиката на българското княжество и на Вътрешната македоно-одринска революционна организация, които през това десетилетие са в повечето случаи в синхрон помежду си. ...истината най-после ще излезе на преден план и отрицателният смисъл, който се влагаше и влага и днес в понятието „върховизъм“, най-после ще отпадне. „

Легализация и реактивация на ВМОРО

Така наречената Младотурска революция в 1908 г. прокламира ограничаване правата на султана и равноправие на етносите в империята. Първоначалната еуфория кара българските чети да прекратят въоръжената борба и с благоволенieto на османските власти да слязат от планините. Основните крила на ВМОРО през 1909 г. дават началото на две легални политически партии – Съюз на българските конституционни клубове и Народна федеративна партия (българска секция). И двете успяват да вкарат български депутати в Османския парламент. Българското правителство се възползва от нестабилността, настъпила в Османската империята непосредствено след идването на младотурците на власт, и на 22 септември в Търново със специален манифест провъзгласява независимостта на България. Не след дълго национализмът на младотурците надделява над реформаторските идеали и те възобновяват репресиите. От втората половина на 1909 г. новото правителство повежда политика на „отоманизация“ – заличаване на институциите и самосъзнанието на националните малцинства посредством административен, полицейски и икономически натиск и превръщане на всички жители на империята в османци. В 1910 г. османското правителство забранява и двете български партии. След разбиването на четата на Дине Дробенов започва Неврокопската афера, а през пролетта на 1910 г. младотурците предприемат широката обезоръжителна акция, съпроводена с масови репресии над българското население. В отговор на това идва възстановяването на революционната организация и четническото движение от страна на десницата.

Реактивация

В края на 1909 г. очевидните тенденции в развитието на младотурския режим довеждат до преориентиране на някои от левите. Между тях е Христо Чернопеев, който с група дейци от Солунски, Струмишки и Серски революционен окръг, между които Тане Николов и Апостол Петков, но без санданистите, основават на 4 май 1910 г. Българска народна македоно-одринска революционна организация. По същото време, в началото на май 1910 г., е проведено съвещание и е взето решение за възобновяване на революционната дейност на ВМОРО. В центъра на тези събития са активисти на десницата, като задграничните представители Христо Матов и Христо Татарчев и щипските дейци Тодор Александров и Тодор Лазаров. След преговори в София в началото на 1911 г. БНМОРОК се обединява с дясното крило. Старият ЦК на ВМОРО, избран на Кюстендилския конгрес, вече се смята неспособен да отговори на изискванията на момента. Така в началото на 1911 г. е избран нов ЦК, в който влизат Тодор Александров, Христо Чернопеев и Петър Чаулев, а за запасен член е избран върховистът Александър Протогеров, макар пълно обединение с дейците на ВМОК да не се постига. Те са избрани не от общ конгрес, а с писмено разбирателство от окръзите, като междувременно задгранични представители са Тодор Лазаров, Павел Христов и Ефрем Чучков, но последните двама се отказват. В резултат на преговорите между революционните дейци ВМОРО е възстановена със старото си име и програмни документи. Междуособиците в организацията обаче не спират. Яне Сандански отказва да участва в общо съвещание на войводите, на което да се реши как ще се действа в условията на предстоящата война.

В периода между Хуриета и Балканските войни се наблюдава и едно ново явление в отношенията между революционното движение и българската държава. Левицата, която в предишния период заклеймява всяко сътрудничество с българските власти, изправена пред реалностите на балканския национализъм, променя позицията си. В 1909 г. българската държава вече е официално призната като независима от Османската империя и сравнително добре въоръжена. Под влияние на турските жестокости в Македония и Одринско психологическата атмосфера в България е наелектризирана и се очаква война. Така през май 1911 г. от България за вътрешността на Македония заминават първите нови чети на ВМОРО, формирани на българска територия. Те предприемат организирането и извършването на редица атентати. Още през 1910 г. Тодор Александров разработва нова тактика на бойните действия, която предвижда да се избягват мащабните операции за сметка на добре премерени диверсионни акции и атентати. Така под негово ръководство са организирани и извършени Магарешките атентати, които са един от поводите за избухването на Балканската война през 1912 г.

Територията на Хаджидимово по време на войните в началото на ХХ век

Районът на Хаджидимово е освободен от османска власт по време на Балканската война през 1912 година. Любопитен факт е, че първият кмет на град Неврокоп след освобождението е поетът Пейо Яворов. Включването на района в границите на Царство България довежда до масово изселване на мюсюлманското население. На тяхно място се заселват български

бежанци от района на Драма и Сяр, чийто родни места попадат под властта на Гърция. Преброяването на населението от 1926 година ясно показва тези промени. В условията на глобалния Източен въпрос през XIX в. балканските държави се възстановяват само върху части от своята етническа територия. В пределите на Османската империя остава голяма част от техните сънародници. Въпросът за националното обединение се превръща в определящ фактор във външната политика на балканските страни. Българските интереси са насочени към Македония и Одринско. Сърбия има етнически основания за земите на север и запад от Шар планина. Милиони гърци живеят извън държавата си по Малоазийското и Беломорското крайбрежие, по Егейските острови и Крит. Същевременно в отношението на балканските държави към европейските части на Турция съществуват и силни шовенистични амбиции.

Независимо от многото противоречия между България и нейните съседи те са обединени от обстоятелството, че никоя от тях не разполага с необходимия потенциал да постигне самостоятелно националното си обединение. Опитите за борба с Турция със собствени сили завършват без успех. Това са и основополагащите предпоставки за създаването на Балканския съюз и за последвалата от него Балканска война (1912-1913 г.).

След Берлинския конгрес от 1878 г. се очертават две основни тенденции за разрешаването на българския национален въпрос. Първата от тях се изразява в продължаване на революционните борби от епохата на Възраждането за отхвърляне на османското владичество. Нейни основни прояви са Креснеско-Разложкото въстание (1878-1879 г.), Съединенията на Източна Румелия с Княжество България (1885 г.), действията на ВМОРО и ВМОК, Илинденско-Преображенското въстание (1903 г.). Единствената успешна стъпка в развитието на тази тенденция е Съединението. Втората тенденция намира израз в мирната тактика за постигане на националното обединение, т.е. чрез дипломатически средства да се принуди Турция да изпълни чл. 23 и 62 от Берлинския договор.

Неуспехите в развитието на тези две тенденции карат българските политици да търсят военно решение на националния въпрос. След поражението на Илинденско-Преображенското въстание българското обществено мнение постепенно се ориентира към идеята, че войната с Турция е единствено възможният изход. Фактическата подготовка на България за война започва правителството на Народнолибералната партия (1903-1908 г.). То осъществява структурни реформи в армията и отделя огромни средства за нейното превъоръжаване. През 1908 г. България провъзгласява своята независимост от Турция и освен че повишава международния си авторитет, получава правото да обявява война и да сключва мир.

Българските управници обаче ясно съзнават, че страната няма нужните ресурси да завърши успешно една война с Турция. Към 1912 г. тя наброява около 25 млн., а България – близо 4,5 млн. души. Ето защо българската политика насочва усилията си към създаване на съюз с другите заинтересувани от война с Турция балкански държави – Сърбия, Гърция и Черна гора. Те също приемат тази идея, защото разполагат с по-малобройно население и от България: Сърбия – около 3 млн., Гърция – към 2,6 млн., а Черна гора – около 300 хил. души.

До началото на XX в. обаче създаването на подобен съюз е практически неосъществимо поради позицията на Великите сили. Двете най-заинтересувани от тях за положението на Балканите – Русия и Австро-Унгария, водени от своите глобални интереси, ревниво бранят

статуквото в Европейския югоизток. Те енергично блокират и революционната, и дипломатическата, и военната тенденции за решаване на националния въпрос в неговите български и общобалкански измерения.

Ала в началото на XX в. Великите сили, бдещи върху цялостта на Османската империя, вече не са единни. Двете новосформирани военнополитически групировки: Антантата (Англия, Русия и Франция) и Тройният съюз (Германия, Австро-Унгария и Италия) стоят на прага на световен военен конфликт. Централните сили (Германия и Австро-Унгария), заложили в Турция икономически и политически интереси, бранят ненарушимостта на нейните граници. Обратно, интересите на страните от Антантата им диктуват да подкрепят създаването на Балкански съюз, който да изолира Германия и Австро-Унгария. Така сблъсъкът на интересите при преразпределяне на световното геополитическо пространство кара Съглашението негласно да се откаже от решенията на Берлинския конгрес.

С оглед на тази международна обстановка цар Фердинанд (1887-1918 г.) изгражда политическата стратегия на България за война с Турция, а именно създаването на Балкански съюз под егидата на Русия. През 1910 г. цар Фердинанд и министър-председателят Александър Малинов посещават Русия, където се водят преговори за сключване на българо-сръбски съюз. Александър Малинов обаче твърдо отстоява позицията за неделимост на Македония и защитава старата формула за нейната автономия като начална стъпка към присъединяването ѝ към България. Това противоречи на сръбските претенции към Македония и в крайна сметка сондажите се провалят.

На 16 март 1911 г. на власт в България идва ново коалиционно правителство. То е съставено от две русофилски партии – Народната и Прогресивнолибералната. Министър-председател става председателят на Народната партия Иван Гешов, а председател на народното събрание – лидерът на Прогресивнолибералната партия д-р Стоян Данев. Така българският политически елит и цар Фердинанд засилват проруската ориентация на българската външна политика.

Българските политици разчитат именно на Русия за защита на българската кауза в проточилите се преговори със Сърбия. Руският външен министър Сергей Сазонов подтиква българското и сръбското правителство към ускорено изграждане на Балкански съюз. В този съюз Петербург съзира военнополитическа структура, която може, заедно с Антантата, да се противопостави на балканската политика на Централните сили. Към ускорена развръзка на преговорите тласкат и настроенията на българите в Македония и Одринско. Те живеят при робските условия отпреди Берлинския конгрес и настояват за бърза промяна на статуквото. На тяхна страна е и обществеността в България, която откликва с апели към политиците и дипломатите за разумни компромиси в преговорите със Сърбия.

Още през лятото на 1911 г. правителството на Иван Гешов свиква избори за V ВНС, които са спечелени от управляващите. По тяхно желание е променен член 17 от Конституцията, според който всички международни договори трябва да бъдат санкционирани от парламента. Член 17 е изменен по начин, който дава право на изпълнителната власт да сключва международни договори без знанието на Народното събрание. Така цар Фердинанд и правителството си осигуряват пълна свобода на външнополитическия курс на България.

Същевременно кризата в Турция се задълбочава. В началото на XX век многонационалната Османска империя се раздира от остри и непреодолими социални и национални противоречия. Сред подвластното население, особено в Одринско и Македония, Албания и о-в Крит, се развиват национално-освободителни движения, с главна цел да отхвърлят религиозния и социален гнет на турския абсолютизъм. Тези движения отслабват мощта на империята и подхранват териториалните аспирации на съседните балкански държави. Избухват въстания в Крит, следва Гръцко-турската война от 1897 г., организираното от ВМОРО Илинденско - Преображенско въстание от 1903 г., засилва се съпротивата и на албанския народ. Балканските народи живеят с надежда, че разпокъсаните им територии един ден ще бъдат отново техни.

През септември 1911 г. започва итало-турската война за Триполитания и Киренака. В нея Османската империя губи сражение след сражение. Българските военни настояват да не се пропуска благоприятния момент. През ноември 1911 г. турците извършват масово клане над българите в Щип (след един български атентат). Тези събитията създават в България една общонационална психологическа нагласа за война с вековния потисник.

Всичко това кара правителството на Иван Гешов да бърза. Преговорите със Сърбия са възстановени през есента на 1911 г. На 29 февруари (13 март) 1912 г. е подписан българо-сръбски “Договор за приятелство и съюз”. Към този документ има и “Тайно приложение”. През май 1912 г. е сключена и военна конвенция между страните.

Според тези документи България и Сърбия се задължават да действат единно в случай на нападение от страна на Турция или някоя велика сила (визира се Австро-Унгария). България се ангажира с 200 000, а Сърбия с 150 000 войници. Договорът уточнява и придобивките на двете държави при евентуална успешна война срещу Турция. Сърбия признава на България правото над земите на изток от р. Струма и Родопите, а България се отказва от претенции в полза на Сърбия на териториите на север и запад от Шар планина (Косово и Новопарския санджак). Сърцевината на договореностите са постановките за съдбата на Македония. Първият вариант предвижда тя да получи автономия, но тази идея се приема половинчато още в самия текст. Вторият вариант е Македония да се подели на две части. “Безспорната зона” – земите на югоизток от линията Крива паланка-Охрид, се дава на България. Територията между тази линия и Шар планина се определя като “спорна зона”, чието притежание трябва да се определи от арбитражното решение на руския император Николай II.

Българо-сръбските договорености са груба грешка на българската дипломация. За първи път България се съгласява Македония да бъде разделена. С този ход българската политика губи своя фундаментален коз: българската националност на мнозинството от населението на Македония. По този начин българската дипломация сама се отказва от освободителния характер на войната, като го заменя с чисто империалистически, в който понятието национална принадлежност губи своя смисъл. Приемайки алтернативата на дележа, кабинетът на Гешов загърбва етническият състав на населението на Македония, историко-културните традиции и процесите на националното обособяване. Освен това цар Фердинанд и правителството не се съобразяват и не договарят със Сърбия три много важни въпроса: претенциите на Гърция към Солун, протичащото в момента албанско

освободително движение и принципите върху които руският император трябва да изпълни своята роля на арбитър.

На 16 май 1912 г. България прави втората стъпка към изграждането на Балканския съюз. Подписаният “Договор за отбранителен съюз” с Гърция обаче е и втората стратегическа грешка на българската дипломация. В документа изобщо не се поставя въпросът за разпределението на евентуално отвоюваните от Турция земи. Българските държавници не искат да определят с Атина границите в Македония, защото съзнават, че тя е неотстъпчива по въпроса за Солун. Те залагат на съмнителната позиция, че решаването на териториалните спорове може да стане впоследствие при благоприятни за България условия. Подобно политическо поведение обаче предоставя на гърците пълна юридическа свобода на действие. Съгласно военната конвенция между двете страни България трябва да участва във войната с 300 000, а Гърция – със 120 000 войници. Към вече оформения Балкански съюз на 15 август 1912 г. с устна декларация се присъединява и Черна гора. Направени са опити и за привличане на Румъния. Букурещ обаче отказва да се присъедини към Балканския съюз, като се съобразява с позициите на Централните сили.

Специалните военни конвенции на България със Сърбия и Гърция уточняват войсковите контингенти и насоките, в които трябва да действат. Тук българските политици допускат нова грешка. Фактически те оставят военните сами да изготвят плана за война с Турция без да го ориентират към политическите интереси на България. Така страната се задължава да се сражава почти единствено в Източна Тракия, където са съсредоточени основните турски сили. По този начин България се лишава от възможността да подкрепи с военни средства своята кауза в Македония, където срещу далеч по-малоброен противник трябва да действат армиите на Сърбия и Гърция, подкрепени само от българската Седма Рилска дивизия, при това подчинена на сръбското главно командване.

Балканският съюз е изграден върху основата на двустранните договори между България и другите участници. Общо споразумение между четирите страни не се подписва. Сърбия, Гърция и Черна гора не сключват помежду си никакви допълнителни споразумения.

Тези недостатъци в структурата на Балканския съюз – в организационен, политически и военностратегически план – недвусмислено показват, че той е едно нетрайно, временно междудържавно обединение. То е родено преди всичко от реалната необходимост бързо да се изгради общ фронт срещу Османската империя. Балканският съюз не предлага обаче устойчиви и взаимноприемливи формули за решаването на национално-териториалните проблеми в Европейския югоизток. В него са стаени разногласия и временно приглушени вражди, които могат да бъдат взривени във всеки конфликтен момент.

През лятото на 1912 г. Балканския съюз е вече готов за военна акция. Известният български политик Никола Геннадиев открито призовава: “По-добре война, отколкото бездействие!”, а един вестник възкликва: “Македонският въпрос е разрешим само със силата на оръжието!”.

Същевременно Русия и съюзниците ѝ в Антантата, покровителствали създаването на Балканския съюз, не бързат да му придадат нападателна насоченост, защото един военен сблъсък в Югоизточна Европа може да доведе до световна война, за която Съглашението още не е готово. Противоречията между Великите сили обаче не им позволяват да предприемат

ефикасни съвместни действия. В това балканските държави виждат своя шанс да действат свободно.

Националните страсти в България особено се разгорещават след кланетата, извършени от турските власти над българите този път в Кочани през юли 1912 г. Македонските и тракийските българи, възобновената ВМОРО обръщат с надежда поглед към България. Всички политически партии се обявяват за война с Турция (с изключение на БРСДП (т.с.)). Българският народ се готви да срещне войната с ясното съзнание, че ще воюва за освобождението на своите братя.

В другите съюзни столици обаче също обосновават военните си цели с “национални” аспирации – аспирации върху изконни български земи. Под лозунга за “национално обединение” белградските и атинските политици преследват по-скоро експанзията, отколкото справедливостта на етническите и историческите критерии.

На 17 и 18 септември 1912 г. е обявена мобилизация, а на 26 септември Черна гора започва военни действия в Северна Албания. На 3 октомври турското правителство скъсва дипломатическите си отношения с България и на 4 октомври обявява война на съюзниците. България, Гърция и Сърбия обявяват война на Османската империя в периода 5-7 октомври 1912 г.

Съюзническите войски превъзхождат турската армия по организация, бойна подготовка и морално състояние. Те разполагат и с по-добър команден състав. Основните сили на България са съсредоточени на Тракийския театър. Първа българска армия (1.3 и 10 пехотна дивизия и 9 военен полк) с командващ ген. В. Кутинчев се разгръща в района на Къзългач (дн.Елхово) от двете страни на р. Тунджа, на един преход от границата, със задача да настъпи към Хавса и съвместно с III-та армия да разгроми турската Източна армия.

Войната е посрещната с патриотичен възторг от цялата българска общественост. Никога в новата история на България нацията не е била толкова единна и себепожертвувателна.

За всички обаче е ясно, че победата над Турция е изключително трудна задача. Тя разполага с близо милионна армия, въоръжена с модерно оръжие и с множество крепости на Балканите (най-силни от тях са Одрин, Янина и Шкодра), както и с Чаталджанските укрепления.

Според плана България действа в Източна Тракия срещу основните турски сили и двете крепости Одрин и Лозенград. Сърбия действа на по-слабо защитеното Македонско направление. Гърция напредва на север към Солун и трябва да обсади и превземе силната турска крепост Янина в Епир, а гръцкият флот да блокира Дарданелите и да превземе турските острови в Егейско море. Черна гора действа в Косово и Новопазарския санджак и трябва да обсади силната крепост Шкодра в северна Албания.

От съюзническата армия най-многобройна е българската войска – близо 600 000 войници. Тя е организирана в три армии, начело на които стоят съответно: на I-ва армия – ген. Васил Кутинчев; на II-ра – ген. Николай Иванов и на III-та – ген. Радко Димитриев. Първа армия напредва към турската граница по поречието на р. Тунджа. Втора армия се съсредоточава от изходни позиции в триъгълника между р. Марица, Харманли и Хасково. Трета армия потегля към околностите на Ямбол, а нейните авангардни части настъпват към

Лозенград. Съгласно Конституцията върховен главнокомандващ е цар Фердинанд, а негов заместник е ген. Михаил Савов. Началник на Генералния щаб е ген. Иван Фичев.

Бежанците от Македония и Одринско сформират подготвеното за бойни действия Македоно-Одринско опълчение, съставено от близо 15 хил. бойци. Командването му се поема от запасния генерал Никола Генов. Други бежанци създават няколко десетки доброволчески чети, които прекосяват границата за бойни действия в тила на противника. Заедно с местните чети на ВМОРО, с новосъздадените милиционерски отряди и дружини, те развиват по-късно изключителна въоръжена активност. В редовете на опълчението застават и над 500 чужденци.

II-ра Българска армия /8 и 9 пехотна дивизии и сборна конна бригада/ с командващ ген. Н. Иванов се разгръща в района на Харманли, Търново Сеймен и Хасково за действие срещу Одрин.

III-та Българска армия (4, 5 и 6 пехотна дивизии и 8 конен полк) с командващ ген. Р. Димитриев се разгръща в района източно от гр. Ямбол, на два прехода от границата, вляво и в отстъп на I - ва армия със задача да настъпи към Лозенград, да нанесе изненадващ удар на Източната турска армия и да я разгроми във взаимодействие с I-ва армия. Общият фронт, на който са разгърнати трите български армии, достига 120 км.

Групировката осигурява на българските войски стратегическа изненада. За отбрана на южната граница и за действие срещу турските войски в Западна Тракия са съсредоточени Родопският отряд – в района на Ракитово и Лъджене и Хасковският отряд – в района на Харманли, за настъпление към Кърджали.

Военните действия на Тракийския театър започват още на 5 октомври. Първата важна операция е разбиването на противниковите войски на турските погранични съединения. Втора армия настъпва към Одрин и до 25 октомври напълно го блокира. I-ва и III-та армия излизат на подстъпите към Лозенград и така на практика III-та армия остава неразкрита от турското командване.

В лозенградската операция основните сили на турската Източна армия са разгромени и веднага започва изтегляне по линията Люлебургаз-Виза, на около 50 км източно от Лозенград. След 5 –дневни кръвопролитни сражения, на линията на р. Караагачдер, I –ва и III – та армия под общото командване на ген. Радко Димитриев удържат блестяща победа над турците. Превзети са укрепените позиции Люлебургаз и Бунархисар.

Трябва да се отбележи и създаването на МОО/Македоно-Одринското опълчение/, наброяващо 14 670 души от хилядите бежанци доброволци, техният висок боен дух и масов героизъм.

Под ударите на Родопския и Кърджалийския отряд, в които влиза и МОО, противникът отстъпва на юг. Кърджалийският отряд под командването на Никола Генов, на 14.10.1912 г. при с. Мерхамлъ, заедно със Сборната конна бригада, принуждава Явер паша да се предаде. Пленени са 9 646 войници и офицери. 7-ма пехотна Рилска дивизия, успешно настъпва по поречието на р. Струма за овладяването на Солун.

Действията на българската армия по второстепенните направления се развиват успешно. Родопският отряд разбива турските сили в района на Разлог, Неврокоп (дн. Гоце Делчев) и Тъмръшкия клин, както и част от турския Струмски корпус и многоброен

башибозук. Действията в Източните Родопи са повече от драматични. След успешното влизане на войводата Апостол Дограмаджиев и Македоно-Одринското опълчение в Ивайловград на 14 септември, четата е изненадана от многобройна турска военна част и след няколкочасови сражения се изтеглят към Свиленград. На 22 септември 1912 г. Ивайловград е освободен за втори път от Сборната Кавказка кавалерийска бригада на генерал-майор Черевин, която пресича Ивайловградска околия и се насочва към Димотика, където са се оттеглили противниковите войски. На източно-родопския връх Каратепе (дн. Черни Рид) до едноименното село, Ивайловградският отряд и местните доброволци са обградени от отрядите на Енвер бей и майор Хаджи Селим бей. В сражението на Черни рид се наблюдава нещо, което силно напомня на Шипченската епопея. Българската позиция на върха е смело отстоявана от няколкостотин души български пехотинци, артилеристи и сръбски кавалеристи. Идва момента, когато редовната турска войска започва отстъпление по пътя за Крумовград; преследвано от мощното българско „Ура!“ и „На нож!“.

Според очевидци от онова време най-яръст и успешен е огънят в направление с. Железино, където най-бързо турската армия е обезверена и започва да бяга. За последвалите събития в Ивайловградска околия Р. Гинев пише: „Пътят за настъпление на нови български части е открит. Селяните посрещат като най-голям празник своето освобождение.“ При провеждането на военните операции в Ивайловградския край не бива да се забравя помощта на местните войводи Стойчо Дачев и Александър Иванчев, които оказват неоценими услуги на командвания от подполковник Петров Ивайловградски пехотно–кавалерийски отряд.

На 18-ти октомври (н.с) силите на ген. Делов от Хасковския отряд настъпват към Кърджали. Ден по-късно те разбиват османските войски при Кованлък (днес Пчеларово) и Гьоклемезлер (Стремци) –пътят към Кърджали е отворен. Корпусът на Явер паша се изтегля от града в панически безпорядък. С напредването си към Гюмюрджина Хасковският отряд застрашава комуникациите между османските сили в Тракия и Македония. Затова османското главно командване нарежда на Явер паша да контраатакува, преди българите да са достигнали Кърджали, но не му праща подкрепления. За да изпълни заповедта, той разполага с 9 табора пехота и 8 оръдия. Рано сутринта на 21 октомври (8 октомври стар стил) Явер паша пресреща българите на подстъпите към града. Благодарение на пълното превъзходство на артилерията си и с удари „на нож“ войските от Хасковския отряд преодоляват османската отбрана и предотвратяват опита да бъдат обходени от запад. Застрашени сами от обход от същата посока, османците отстъпват за втори път през Арда, изоставяйки голямо количество боеприпаси и снаряжение. Към 16 ч. българските войски влизат в Кърджали. В резултат на операцията, Кърджали е обезлюден.

Макар и кратки по време и малки по-обхват, в Черно море също се изпълняват военни операции. Изключителен е подвигът на екипажа на корабите „Дръзки“, „Смели“ и „Строги“, които атакуват турския крайцер „Хамидие“ и го торпилират.

На 16.10.1912 г. е бойното кръщение на бълг. военна авиация. Поручик Радул Милков и Продан Таракчиев, с биплан "Албатрос" на летище Мустафа паша извършват първия полет. Пораженията и тежките загуби на действащата армия принуждават турското правителство още на 20 октомври, след Люлебургаз-Бунархисарската операция, да търси мир, в лицето на Балканския съюз. Мирът е отказан.

След като за момент българското настъпление спира, турската армия успява да се изтегли и да се укрепи в т.н. Чаталджанска позиция. Бързо турското командване сформира Чаталджанска армия, която наброява 107 000 души с 308 оръдия. Изтощена и разяждана от холерата, българската войска се готви за изпълнение на Чаталджанската операция. На 4 и 5 ноември без предварителна подготовка и разузнаване I - ва и III - та българска армия настъпва и атакува противника. За съжаление не е постигнат значителен пробив и войската се изтегля в изходно положение. В Лондон започват мирните преговори. Но те са прекъснати от извършения от младотурците военен преврат и бойните действия са подновени. На 23 януари турската Източна армия неуспешно атакува българската войска при Чаталджа.

Изключително важно отражение върху хода на войната оказва **ОДРИНСКАТА ОПЕРАЦИЯ** от 13 март 1913 г. На 13 март 1913 г., под командването на ген. Никола Иванов, след ожесточена нощна атака войските на II – ра българска армия с подкрепата на две сборни дивизии овладяват, обявената от много западни военни експерти за непревземаема Одринска крепост. Шукри паша – комендант на крепостта заедно с многохилядния си гарнизон - е пленен. Одринската операция е високо постижение на българското военно изкуство. По повод на факта, че непревземаемата Одринска крепост е превзета от българите само за 30 часа, ген. Г. Вазов заявява: "Офицери, подофицери и войници ... вие покрихте България със слава, а нашата армия с лавров венец ... Гордея се, че съм ваш началник. Гордея се, че съм българин!"

Българската войска отбелязва значително развитие на българското военно изкуство. Утвърждава се централизираното управление на огъня на артилерията. Заражда се фронтното командване и армейската настъпателна операция. В Българската армия се извършва първата във военната ни история армейска нощна настъпателна операция срещу укрепен район и голям населен пункт - Одринската операция, по време на която за пръв път самолетът се използва като бойно средство за бомбардиране, правят се опити за радио противодействие, заражда се дейността на шурмовите групи. След падането на Лозенград турските войски панически се изтеглят на укрепената линия Бунархисар-Караагач-Люлебургаз. Решителните боеве за нея протичат между 15-20 октомври 1912 г. Българските войски успяват да разгромяват превъзхождащата ги по численост близо 130-хилядната турска войска. Така българските войски се озовават на 40 км от Цариград като от града ги дели само силно укрепената линия при Чаталджа. Чуждите военни наблюдатели сипят похвали за българските войски, а един западен журналист коментира: "В Източна Европа се появи нова военна сила, която даже Великите сили не ще могат да удържат". Българското командването обаче прави грешка като забавя настъплението. Пропуски в снабдяването и холерна епидемия понижават духа на бойците. Не са попълнени числените загуби. Липсва осигурен превоз на муниции.

Междувременно Втора българска армия предприема обсада над Одрин. Тук българските летци от Първо аеропланно отделение за пръв път в историята на военното изкуство използват самолета като бойно средство. На 7 ноември и българският черноморски флот записва своята първа победа – торпедоносецът "Дръзки" торпилира големия турски кръстосвач "Хамидие".

Българските победи стопяват резервите на Лондон, Петербург и Париж във възможностите на малката балканска държава, но възможността България да сложи ръка върху Проливите и да стане фактор за цялата им блискоизточна стратегия не им се нрави. Още по-неприемлива е подобна перспектива за Виена и Берлин. Тук българските победи се възприемат като тежък удар върху германската и австро-унгарската балканска стратегия. Зад гърба на Русия дипломатията на Централните сили започва сондажи в Лондон и Париж за запазване на балканското статукво и спасяване на Турция от пълен разгром.

Успешни са действията и на българските войскове отряди в Родопите и Западна Тракия. В техния състав победи бележат и много от дружините на Македоно-Одринското опълчение. Родопският и Хасковският отряд достигат Бяло море. Гюмюрджина пада без бой. Родопите са свободни. Към средата на ноеври действащият в Родопите турски корпус на Явер паша се предава в плен.

Седма Рилска дивизия пък настъпва в Македония под командването на сръбския ген. Степанович. След поредица от успешни битки са освободени Горна Джумая, Кукуш, Дойран. Важни позиции на противника са пометени при Струмица и Рупелското дефиле. В тясно единодействие с дивизионното командване воюват и четирите отряда на ВМОРО. Така се дава силен тласък на българското националноосвободително движение в Македония и то се разгръща като сериозна военна сила – важен фактор за дезорганизирането на вражеския тил. Четниците превземат Щип, Мелник и много други селища. На 27 октомври 1912 г. Седма Рилска дивизия достига Солун, но броени часове преди българите в града влизат гръцките кавалеристи.

Победи постигат и българските съюзници. След първоначалните неудачи сръбските войски, действащи в районите на Куманово и Скопие нанасят сериозни поражения на осмската Вардарска армия. Успешно напредват и гръцките войски, съсредоточени в Южна Македония. В помощ на сръбските и гръцките дивизии се сражават чети на ВМОРО и черногорски полкове. В края на октомври 1912 г. в Епир и Албания непревзети остават само обсадените крепости Янина и Шкодра.

Така само за около три седмици балканските съюзници изправят Турция пред военна катастрофа. На 28 октомври 1912 г. великият везир Кемил паша изпраща телеграма до цар Фердинанд, в която предлага примирие. Заслепен от военните победи, цар Фердинанд отхвърля примирието с надеждата да триумфира в Цариград. Телеграмата е скрита от съюзниците, а цар Фердинанд издава заповед за настъпление срещу Чаталджанските укрепления, въпреки съветите на български и чужди специалисти да не прибързва с атаката. Върлуващата холера сред българските войници и силата на чаталджанските фортове, подкрепени от свежи турски попълнения обаче обричат българската атака от 4 и 5 ноември на неуспех. На 20 ноември 1912 г. България сключва примирие с Турция, но вече при по-неблагоприятни за България условия. С това завършва и първата фаза на Балканската война.

На 3 декември 1912 г. в Лондон започват преговорите за мир между балканските съюзници и Турция, в които Великите сили открито налагат посредническата си роля. Почти едновременно с тези преговори започва и конференция на посланиците на Великите сили, на която групировките на Антантата и Тройния съюз искат да защитят стратегическите си интереси на Балканите. Българската делегация, водена от д-р Стоян Данев споделя общото

искане на съюзниците: Турция да отстъпи всички свои европейски владения на запад и север от линията Мидия-Енос и Егейските острови. Окуражена от неуспеха на българите при Чаталджа, Високата порта отказва да отстъпи Одринска Тракия. На 4 януари 1913 г. Великите сили изпращат нота до Високата порта, в която я съветват да отстъпи. Преговорите се усложняват и от претенциите на Румъния за промяна на границата в Добруджа – компенсация за евентуалното българско териториално разширение. Конфликтно се сблъскват и интересите на Виена и Белград заради сръбското настъпление към Адриатика. Австро-Унгария дори концентрира войски на границата със Сърбия.

На 10 януари 1913 г. националистически настроеният младотурски комитет “Единение и прогрес” извършва преврат в Цариград със съдействието на немската дипломатия. Новото турско правителство прекъсва преговорите. В Одринска Тракия се съсредоточават нови турски войски от Мала Азия, прехвърлени с подкрепата на Германия. Балканската война навлиза в своя втори етап.

И в него българските войски трябва да отразяват най-силните удари на противника. Те сразяват настъпващите при Булаир и Шаркьой турски корпуси и успяват да отблъснат турските контраатаки при Чаталджа. Ключът към победата обаче е Одрин.

След дълга и старателна подготовка Втора армия започва атаката на 12 март. Българските войски печелят историческа битка срещу 70 хил. първокласни турски войници, скрити зад 26 форта и защитавани от 524 оръдия. Храброст, тактическо майсторство и използването на редица нови бойни способности водят до победата, наречена от чуждите военни специалисти “едно от най-смелите и най-бляскавите приключения, непредприемани никога”. Други пък характеризират победителите като “най-добрата бойна машина за своя размер в Европа”. Скоро след това гръцката армия превзема Янина, а черногорските и сръбските войски – Шкодра. Младотурците са принудени да подновят мирните преговори.

Краят на Балканската война е сложен с Лондонския мирен договор от 17 май 1913 г. Според него Турция се отказва в полза на своите противници от всички територии на север и запад от линията Мидия-Енос. О. Крит преминава във владение на Гърция. Великите сили получават право да определят границите на бъдещата независима албанска държава и съдбата на островите в Бяло море.

Така в резултат на Балканската война е сложен край на османското политическо, икономическо и духовно потисничество над християнското население на Балканите и в бившите турски европейски владения се утвърждават буржоазнодемократичните принципи и свободи. С Балканската война се прави голяма крачка напред в решаването на общобалканския национален въпрос. Лондонският договор обаче не определя новите граници на балканските държави, които трябва да бъдат утвърдени от самите тях.

Причините за последвалите териториални противоречия между балканските държави се коренят в техните шовинистични амбиции за създаване на “велики държави”: Велика България със Солун и Одрин, Велика Сърбия с излаз на Адриатика и с голяма част от Македония, Велика Гърция със Солун и граница на Охридското езеро. Въпреки своите етнически и исторически права в Македония и най-големия принос в хода на съюзническата военна кампания, България трябва да плаща за съдбовните грешки при дипломатическото оформяне на Балканския съюз.

Отношенията между балканските съюзници се изострят още през есента на 1912 г. Белград и Атина налагат принципа на “фактичката окупация” по отношение на освободените земи в Македония. Сърбия използва като свой основен аргумент създаването на Албания, което я лишава от излаз на Адриатическо море. Гърция логично се основава на липсата на териториална клауза в българо-гръцкия договор. Така сърбите заемат не само “спорната”, но и голяма част от “безспорната” зона, фиксирани в българо-сръбските споразумения. Гърците пък окупират фактически цяла Егейска Македония. Сръбските и гръцките окупационни власти вземат мерки срещу българщината в Македония – разтурят се чети на ВМОРО, провеждат се репресии над българските църковни общини и училища. От своя страна българската дипломация реагира тактически недалновидно като твърдо отстоява границите на “Велика България” (цяла Македония, Солун и Одрин), не си осигурява подкрепата на Великите сили и не подобрява отношенията си поне с единия от “съюзниците” си. Така логично се стига до договарянето на Атина и Сърбия на антибългарска основа. Преговори за това се водят още през март 1913 г. в Солун. На 19 май 1913 г. се сключва таен гръцко-сръбски договор за “приятелство и отбранителен съюз”. Той предвижда обща сръбско-гръцка граница в Македония и военен съюз в случай на нападение от страна на България. С това политически и юридически е сложен край на Балканския съюз. Гръцката и сръбската дипломация дори предлагат на Румъния да се присъедини към антибългарския договор.

Същевременно българските държавници подценяват позицията на Румъния. Още през есента на 1912 г. Букурещ поставя въпроса за компенсация от страна на България за нейното териториално разширение и за близо 80 000-те куцовласи в Македония. София упорито пренебрегва чисто грабителските искания на Румъния, но под натиска на Великите сили през април 1913 г. ѝ отстъпва Силистра. Румъния обаче остава недоволна и чака удобен момент да се намеси в конфликта на Балканите.

Антантата (най-вече Русия) полага големи усилия да съхрани Балканския съюз, но без успех. Петербург се стреми да запази позициите си както в Белград, така и в София и поради това не предлага взаимноприемливо решение. България обаче е предупредена, че не може да разчита на тайната военна конвенция от 1902 г. в случай на нападение от страна на Румъния. Император Николай II ясно заявява на българи и сърби, че този който започне военни действия ще носи отговорност за тях. Същевременно Централните сили се стремят да разрушат Балканския съюз. Виена манипулира българите с обещания за “безусловна подкрепа” при война със съюзниците, която в последствие се оказва ефимерна.

Опитите на дипломатите от София, Атина и Белград да намерят взаимноприемливи решения се провалят. Не помагат и опитите за посредничество на силите от Антантата. През май-юни 1913 г. българските управници изпадат в критична ситуация. При положение че се съобразят с претенциите на Гърция и Сърбия България ще има площ около 175 000 кв км и голям излаз на Бяло море. Но в такъв случай България трябва да се откаже от по-голямата част от Македония – земята, за която умират нейните войници. В назряващите териториални сблъсъци между бившите съюзници българските управници обаче проявяват липса на далновидност. Те продължават да пренебрегват заплашителната позиция на Румъния, която не се отказва от претенциите си за корекция на границата в Добруджа. Зачестяват

конфликтите по границата, правокирани най-често от предишните съюзници. Постепенно връх в българското политическо пространство вземат аргументите на ген. М. Савов за решителни военни действия срещу Сърбия и Гърция. Опозицията открито настоява да се “даде урок” на Сърбия и Гърция. Българските войски се прехвърлят от Тракия на западната граница. Привържениците на военната развръзка обаче не се съобразяват с политическата криза, която назрява в страната поради умората от войната и противоречията между управниците.

Междувременно Иван Гешов подава оставка и на 1 юни 1913 г. цар Фердинанд поверява министър-председателския пост на крайния русофил д-р Стоян Данев, който поддържа крайни позиции спрямо съюзниците. Очакваната подкрепа за българските искания от страна на Русия обаче се оказва ефимерна. Опитите за руски арбитраж в споровете между бившите съюзници също пропадат. Ген. Михаил Савов заявява, че армията трябва или да се демобилизира, или незабавно да атакува. В този критичен момент изкрystalлизират всички недостатъци на българския политически живот, изкористен от “личния режим” на цар Фердинанд. На 16 юни 1913 г. той дава устна, емоционално изразена заповед на ген. Михаил Савов да атакува гръцките и сръбските позиции. Това е тежко нарушение на Конституцията, защото липсва всякаква съгласуваност с Народното събрание и с правителството.

Атаката е предприета през нощта на 16 юни 1913 г. Бившият министър-председател Иван Гешов нарича тази съдбоносна стъпка “ден на престъпно безумие”. България започва войната като агресор, без подкрепата на Съглашението и без да е осигурен неутралитетът на Румъния. В своята принципна същност Междусъюзническата война е националноосвободителна за българите в Македония, но към нея се подхожда с политически и военен авантюризм. Българският военен план не е ефективен – от петте армии в бойните действия се включват сам две и то на много широк фронт (от Видин до Солун).

Въпреки това отначало българските армии бележат успехи срещу гръцките и сръбските войски. Генералният щаб обаче не отпуска исканите подкрепления, които биха позволили да се нанесе масиран удар. Освен това срещу действащите български сили в Македония неприятелят разполага с далеч по-многобройни войски. На 18 юни 1913 г. правителството дава заповед военните действия да се прекратят. За това обаче не е уведомен цар Фердинанд. На 20 юни царът уволнява ген. Савов и за главнокомандващ назначава ген. Р. Димитриев. Това ново разногласие между кабинет, монарх и военно команване убива темпото на настъплението и не позволява на българските войски да нанесат още в самото начало съкрушителен удар.

Сърбия и Гърция използват създаденото положение. Техните армии започват контранастъпление, прониквайки дълбоко в Македония. Българската Четвърта армия обаче застава на стабилни отбранителни позиции, като в началото на юли отразява всички сръбски атаки. Спрени са и настъпващите в Горноджумайското поле гръцки войски. Това позволява на българската армия да контраатакува. Във войната се включват и останалите три български армии.

На 27 юни 1913 г. обаче една близо половинмилионна румънска армия прекосява р. Дунав, и възползвайки се от оголения български тил, достига на 30 км от София. На 30 юни 1913 г. и турските войски, въпреки предупрежденията на Русия, преминават

демаркационната линия Мидия-Енос и си връщат почти цяла Одринска Тракия. Така България се оказва във война едновременно със Сърбия, Гърция, Черна гора, Румъния и Турция – печално само по себе си за българската политика. Страната няма подкрепата на никоя от великите сили.

Правителството изпада в безизходица и подава оставка. На 4 юли 1913 г. цар Фердинанд предава властта на кабинета на либералната коалиция, оглавявана от д-р Васил Радославов. Надеждите, че германofilската и австрофилската ориентация на новото правителство ще доведе до дипломатическа помощ от Виена и Берлин, не се оправдават. Англия и Франция също не оказват исканото от българския кабинет съдействие при установяването на примирие. В западното обществено мнение и сред публицистите България вече има репутация на “агресор” срещу бившите си съюзници. Единствено Русия настоява в Букурещ и Цариград за спиране на бойните действия.

След като Сърбия и Гърция не приемат българското предложение за примирие българската армия преминава в контранастъпление и обкръжава гръцките войски в Кресненското дефиле. Същевременно са отбити и сръбските атаки при Келиманица. Така, благодарение на българската армия, която отново проявява изключителна твърдост и храброст, Атина иска примирие.

На 17 юли в Букурещ се открива мирната конференция. Българската армия остава непобедена в едномесечната война, но българската дипломация търпи поражение. На Букурещката конференция България остава изолирана. Англия, Франция и Германия защитават интересите на нейните бивши съюзници. Застъпничеството на руската дипломация е колебливо и непоследователно. Австро-Унгария, стремяща се да превърне България в опорна точка на своята балканска политика, прави опит да защити основателните български искания за Кавала. Подкрепата на Виена обаче е твърде анемична и остава безрезултатна.

Букурещкият мирен договор е подписан на 28 юли 1913 г. България отстъпва на Румъния Южна Добруджа като “компенсация” за придобитите земи в Беломорска Тракия. Сърбия и Гърция си поделят преобладаващата част от Македония, като Белград слага ръка върху нейния Вардарски, а Атина – върху Егейския ѝ дял. В българските гранични предели остават само териториите, заключени между поречието на Струма, Места и Марица, т.е. Родопите, Пиринска Македония и Западна Тракия. Така Българската държава получава излаз на Бяло море. Според Букурещкия договор България е принудена да демобилизира своята армия. Българо-турските отношения се оформят с Цариградския договор от 16 септември 1913 г. България отстъпва на Османската империя Източна Тракия без Малко-Търновско, Свиленградско и Царевско.

Българите в Македония не се примиряват с отреденото им положение на сръбски и гръцки поданици и оказват съпротива срещу бившите съюзници. Още през април 1913 г. четите на ВМОРО започват борба срещу тях. В началото на Междусъюзническата война избухва и т. нар. Тиквешко въстание. През септември 1913 г. въстание избухва и в Дебърско, Охридско и Стружко. За кратко време е превзет Охрид. Сърбите обаче успяват да потушат тези бунтове.

Междусъюзническата война приключва с Първата национална катастрофа за България. Националното обединение не е постигнато. Погромът води до големи териториални загуби и до пълното пренебрегване на националните интереси на българското население в заграбените от съседите земи. В двете Балкански войни България губи повече от 66 хил. души и дава 100 хил.

ранени. Икономиката на страната понася щети за около 2 млрд. лв. В България пристигат близо 250 000 бежанци от Македония и Тракия.

Подкопана е вярата на българския народ във възможностите за осъществяване на националните идеали. Букурещкият договор и последвалият го първи национален погром слагат началото на една агония във вътрешнобалканските отношения, чиито конвулсии и до днес преминават през политическия климат на Европейския югоизток. Въпреки противоречивите оценки, в принципната си същност Междусъюзническата война има националноосвободителен характер за всички българи, останали след Първата Балканска война под сръбска и гръцка окупация. Погрешната оценка на международната обстановка, липсата на дипломатическа осигуреност, военната недалновидност и разногласията между военното и политическото ръководство обричат обаче българската национална кауза на провал. Българските управници в този момент – цар Фердинанд, Иван Гешов, Стоян Данев, ген. Савов и другите носят лична историческа вина. Погромът от 1913 г. до голяма степен предопределя и участието на България в Първата световна война на страната на Централните сили.

Цялостната политика на България обаче е лишена от далновидност и довежда до нейното крушение в Междусъюзническата война (1913 г.) и до Първата национална катастрофа. Драматичните събития на Балканите през 1912-1913 г. до голяма степен се определят и от отношенията между Великите сили, разделени в два противопоставени лагера – Съглашението и Тройния съюз.

Участието на България в Балканските войни е основна тема в българската историография. Открояват се трудовете на Георги Марков, Андрей Тошев, Туше Влахов, Симеон Дамянов, Стайко Трифонов, Милчо Лалков, Димитър Гоцев и др.

Политика на България към македония през Първа световна война

Основната цел, която България преследва, включвайки се на страната на Централните сили в европейския конфликт през 1915 г., е същата, както в наскоро завършилите две Балкански войни – постигане на българското национално обединение. Тайната спогодба с Германия от 24 август 1915 г. гарантира на България придобиването и анексията на Вардарска Македония и сръбските земи до р. Морава. Крайните цели са ясни, но България няма изработен план за военновременно управление на териториите, които предстои да бъдат окупирани и въпросът от самото начало се превръща в повод за сериозни разногласия между правителството на Васил Радославов, от една страна, и Главното командване, от друга.

Главнокомандващият на действащата армия ген. Никола Жеков има своите основания да разглежда тези територии като тил на армията във време на война, което налага един централизиран режим, обединяващ военно и гражданско управление, но под цялостното ръководство и контрол на военните органи. За тази цел Главната квартира желае да съсредоточи в свои ръце управлението на новоокупираните земи до края на войната и демобилизацията на армията. Трябва да се учредят две военни губернаторства – Моравско и Македонско, като първото обхваща територията на Сърбия до 1912 г., окупирана от българските войски, а второто – македонските земи. Военните губернаторства са типични окупационни учреждения, широко разпространени в редица армии по това време, съответстват на българския опит от Балканските войни и военното ръководство ги разглежда като най-подходящата форма за управление на окупираните територии. Министър-председателят категорично се противопоставя на тези искания на основание, че Конституцията не предвижда подобен институт, а Македония е изконна българска земя, в която не може да се назначават губернатори. Първият етап от конфликта, с решителната намеса на монарха, е решен в полза на Главната квартира. На 17 ноември 1915 г. се създават Моравската и Македонската военноинспекционни области, които са такива само на думи, тъй като се управляват според Положението за управлението на Македонското военно губернаторство от времето на Балканските войни. След като не успява да се противопостави на учредяването на фактически военни губернаторства в Македония и Моравско, пък макар и под името военноинспекционни области, правителството търси друг начин, за да се наложи над Главната квартира и да поеме в свои ръце управлението на новоокупираните земи. Решението, което е намерено, е прокарано в самия край на 1915 г. чрез Закона за 6/12 от кредитите по бюджета. Чл. 6 от Закона постановява, че в окупираните земи имат сила и действие българските закони, а при необходимост да се въведат особени наредби, то това се прави от Министерския съвет, който се задължава да ги внесе за одобрение в най-близката сесия на Народното събрание. Законът създава съвсем ново положение по отношение на управлението на тези земи и води до липса на яснота относно техния статут, което неминуемо поражда спорове за компетенции между военните и гражданските органи. Опит за урегулиране на отношенията между най-висшите военни и граждански власти е направен през март 1917 г. с Правилника за Главното командване на българската 9 армия. Правилникът въвежда едно ново понятие – операционна зона, която включва в себе си окупираните земи и постановява, че в нея административното управление се подчинява във всяко отношение на главнокомандващия на действащата армия. Същевременно обаче положението за въвеждането на българските закони не е отменено за операционната зона и те продължават да важат. Правилникът за Главното командване почти нищо не решава, още повече, че той е създаден отново без да се вземе мнението на главнокомандващия ген. Жеков, който отказва да се съобразява с него. Последен опит за разрешаване на конфликта е направен през пролетта на 1918 г. В Главната квартира е изработена Временна наредба за управлението на заетите от българските войски земи, която се стреми да съчетае различните виждания на правителството и Главното командване, но остава неприета до края на войната. Учредените през ноември 1915 г. Моравска и Македонска военноинспекционни области са замислени да изпълняват функцията на типични военни окупационни учреждения. Това ясно личи от

правоомощията, предоставени на техните началници, както и от самите устройствени документи. Военноинспекционните области намират основанията за своето съществуване в две основни направления – първо, за поддържане на реда и безопасността в завладените земи и второ, за обединяване дейността на военните и граждански власти. Тяхната структура, функции и персонал значително се разширяват за трите години на съществуването им, което е обусловено от всеобхватния характер на войната и нейната продължителност. Първоначално снабдени с един съвсем минимален щат, военноинспекционните области постепенно получават разгърнатата организация, обхващаща управлението, продоволствието, санитарното дело, а също така стопанството и културата. Окупационната служба в Моравската и Македонската военноинспекционни области, макар и с еднакви цели и предназначение, се развива по различен начин, обусловен от различните условия. Първоначално истинска окупационна система се създава само в Поморавието, като част от войските, участвали в кампанията срещу Сърбия, остават за окупационни войски, а територията е разделена на два бригадни окупационни района. С изтеглянето на най-боеспособните съединения от областта през лятото на 1916 г. двата бригадни района са сведени до два полкови района, а войските са крайно недостатъчни за поддържането на реда. Едва от пролетта на 1917 г. започва да се изгражда нова и по-ефективна организация. В Македония наличието на огромни армии в южната част на областта и многобройно българско население сякаш не налагат създаването на стройна окупационна организация. Такава се създава на по-късен етап, постепенно и на части, като обхваща северните, западните и част от централните райони на областта. Освен присъствието на окупационни войски, военните закони на окупатора, изцяло или отчасти, са първият и основен елемент на всеки окупационен режим. Отрицателният опит от Балканските войни налага в периода 1913-1915 г. цялостна реорганизация на системата на военното съдоустройство и съдопроизводството, която подобрява организацията на военнополовите съдилища, опростява тромавата процедура и създава правила, които намаляват възможността да се избегне наказателно преследване. В новоокупираните земи се създават местни военнополови съдилища, на които са подсъдни местните жители за всички престъпления и нарушения и всички военнослужещи, на които частите и учрежденията се намират в съответния съдебен район. Създадени са три такива съдилища – Моравски със седалище в Ниш, Вардарски – в Скопие и Преспански – в Прилеп. Съставът на военнополовите съдилища е от офицери, а при всеки съд има и военнополови прокурори, военни следователи и постоянни защитници, всички предимно с юридическо образование. Военното правосъдие през Първата световна война е много по-добре устроено от периода на Балканските войни. Заедно с въвеждането на военно управление в окупираните земи започват да се изграждат и структурите на гражданското управление. Гражданската администрация се изгражда по подобие на тази в Стара България, откъдето идва и ръководният кадър и тя е подчинена пряко на Министерския съвет и съответните министерства в София. Местната власт е в ръцете на тричленни комисии, които се назначават от органите на изпълнителната власт. В Поморавието всички окръжни управители и околийски началници са от Стара България, но е невъзможно да се процедира по този начин по отношение на тричленните комисии в градовете, а особено в селата. Председателите на общински тричленни комисии във всички градове се изпращат от

Царството, като познаващи българското законодателство, а останалите членове са местни жители, найчесто и двамата. В Македония местните жители и македонската емиграция в България вземат активно участие в управлението. Още в края на 1915 г. започват да се изграждат митници по новата граница, като по този начин новозавладените земи са включени в митническите предели на Царство България и образуват единна митническа област, без вътрешна граница и с еднакви мита и тарифи. През 1917 г. се въвеждат и български граждански съдилища. Неопределеният статут на новоокупираните земи и въвеждането на гражданска администрация, подчинена пряко на Министерския съвет, поражда множество спорове между военните и гражданските власти. Конфликтите в новоокупираните области са пряко следствие от конфликта между правителството и Главното командване и тяхната неспособност да изработят общи принципи за управление на тези земи. Неразбирателството на най-високо равнище поражда двувластие на място. Управлението, което България установява в Поморавието, Косово и Вардарска Македония, не може да бъде определено просто като окупационно. В международноправен план то се намира между окупацията и анексията, но е много поблизо до второто. Текстът на чл. 6 от Закона за кредитите по бюджета от 30 декември 1915 г. може да се тълкува и като един вид неформално обявяване на анексия – и в окупираните територии, и в Царство България действа един и същ правен режим. Същността на въпроса обаче е много далеч от международноправния спор, дали България има право да въвежда своята конституция и закони в окупираните земи и дали това съставлява анексия. Когато военните власти се противопоставят на гражданските и заявяват, че тези земи не са анексирани, това, естествено, не поставя под съмнение крайната цел, която е именно анексия и е обща и за правителството, и за Главната квартира. Спорен е точният момент и обхват на анексията за през време на войната. Същността на българското управление трябва да се търси в общия стремеж към трайно присъединяване на тези земи към Царството, от една страна, и в неуредените взаимоотношения между правителството и Главната квартира, от друга. Националното обединение като крайна цел и войната като средство за неговото постигане са главните фактори, които оказват влияние върху характера на военновременното управление, установено в териториите под контрола на българските войски. Цел и средство, дългосрочни планове и краткосрочни нужди невинаги съвпадат, дори напротив – често са в противоречие едни с други.

Българската политика към местното население, която също се определя от тези два основни фактора – положението на война и националното обединение, като приема различни форми. От ноември 1915 г. до февруари-март 1916 г., по нареждане на главнокомандващия на действащата армия ген. Никола Жеков, българските войски извършват множество убийства над „шпиони“, „съмнителни лица“ и „вредни елементи“, а сръбската интелигенция е колективно разглеждана като опасна и е целенасочен обект на репресии. Логиката на войната налага поредица от репресивни мерки, възприемани като изключителни по характер и краткосрочни по време. Масовият характер на въоръжения конфликт с тенденции към „тоталност“ води до огромен брой цивилни, интернирани в пределите на Стара България. Интернирането се практикува широко до края на българското управление в новоокупираните

земи на индивидуална и колективна основа. Освен превантивна административна мярка за гарантиране на реда и безопасността, то се превръща и в наказателна мярка за най-различни провинения. Към момента на Солунското примирие броят на интернираните сърби в Стара България достига 34 973 души, а умрелите в периода на интернирането са 5449 души. Пристъпва се и към въвеждането на военна и трудова повинност. Мобилизирането на мъжкото население в редовете на българската армия е съчетание между изискванията на съвременната война от масови армии и мобилизация на човешките ресурси до степен на „тоталност“, от една страна, и третирането на новоокупираните земи като част от Царство България, от друга. Принудителният труд е движан от подобни мотиви и от разбирането, че и тези земи трябва да допринесат за победата и се диктува изключително от конкретните нужди на момента и недостига на работна ръка. През пролетта на 1917 г. в Македонската военноинспекционна област се прави опит за създаване на цялостна система за трудова повинност на населението, като работата е обявена за задължителна за всички. През лятото на 1918 г. Дирекцията за стопански грижи и обществена предвидливост въвежда задължителна трудова повинност и за територията на Стара България, като по този начин в самия край на войната България се насочва към „тотална“ трудова мобилизация.

Войната налага и редица други ограничителни и принудителни мерки, пряко засягащи местното население. Наложено е стриктен контрол върху движението, което става само с открити листове, удостоверения за самоличност и благонадеждност. Органите на военната цензура следят цялата кореспонденция, а последната става с незапечатани пликосе. През лятото на 1917 г. в Моравско се въвежда и задължителна лична карта като форма на контрол над населението. Реквизицията е въведена от самото начало, а нарастващите трудности по прехраната налагат от 1917 г. да се пристъпи към въвеждането на дажби. Определя се един жизнен минимум от храни, необходими за всеки човек, а всичко останало, се обявява за излишък и се изземва по реквизиционен начин със съдействието на войскови команди. Масовото интерниране, принудителният труд, военният контрол, ограниченията върху движението и изземването на храни са широко разпространени военни практики през Първата световна война и нямат идеологическа мотивировка, без това да ги прави по-малко сурови. Политиката на национален градеж в новоокупираните земи има своя логика и приема друга форма. Това е дългосрочна политика в културната област, провеждана чрез институциите на училището и църквата. Масштабните завоевания от есента на 1915 г. надхвърлят териториалния обхват на националното обединение, а в окупираните области броят на българите е по-малко от една четвърт от общия брой на населението. Населението в Поморавието е с ясно изразено сръбско национално самосъзнание, а мнозинството от жителите на Косово са албанци. Много албанци живеят и в Западна Македония, а освен това на цялата територия на областта има значителен брой мюсюлманско население. Въпреки това България смята тези територии не просто за окупирани, а за присъединени български земи, включително и в национално отношение – гледище споделяно и от военните, и от гражданските власти. Сръбският език е забранен, а сръбската материална и духовна култура – подложена на унищожение. Православното славянско население е еднозначно обявено за българско, задължено да говори български език, а всички фамилни имена получават

наставката „ов“. В Македония се възстановяват съществувалите до Балканските войни културни и образователни институции, а в Поморавието и Косово също се откриват български църкви, училища, читалища и библиотеки. Принципно еднаквият подход се развива в съвсем различни условия в Македония и Моравско. В Македония има многобройно българско население и дълголетни културни традиции, съществували само допреди няколко години, а сръбското влияние никога не е било особено силно. Национално-културната политика в областта се влияе от смесения характер на населението и е насочена към християните, а мюсюлманите са изключени. Тя може да бъде определена като довършване на процеса на национално изграждане и стремеж към по-голяма хомогенизация и унификация на населението, като културата на българското мнозинство се разпростре над малцинствените християнски общности, включително чрез административни мерки. Същевременно, появилите се планове да се използва войната и свързаните с нея принудителни преселвания за постоянно изселване на определени малцинствени групи са отхвърлени, като провеждането на демографска политика е оставено за след евентуалната победа. В Поморавието, като се има предвид ясно изграденото сръбско национално самосъзнание на местното население, българската политика приема характера на принудителна асимилация. В Моравско България върши точно това, за което обвинява Сърбия в Македония, и изводът, който се налага, е, че политиката и методите, прилагани от двете държави, много си приличат. Освен църквата и училището, един друг важен елемент от културно-националната политика на България в Поморавието са двете „културно-просветни“ дружества, които възникват през 1917 г. – Поморавският народно-просветен комитет и Културнопросветната дружба „Морава“. Те изразят убеждението, битуващо сред част от българската интелигенция, че само дейността на държавните институции не е достатъчна за постигане на националните цели в областта, а е нужна и обществена инициатива, която да ги подпомага. Тяхната поява иде не да замести държавната дейност, а да я подкрепя и допълва. Културно-националната политика, която провежда България в новоокупираните земи, е пряко следствие от идеала за национално обединение. Това е дългосрочна политика, чиито цели не могат да бъдат постигнати за времето на войната, но целта е набелязана и основите – положени. По подобие и на другите държавни органи, образователните институции подготвят новите земи за окончателното им интегриране в Царство България.

Официалното присъединяване на България на страната на Централните сили става на 24 август 1915 г., като в договорно отношение то е оформено в четири отделни споразумения между България и останалите участници в коалицията: българо-германски съюзен договор и тайна спогодба, германо-австро-унгарско-българска военна конвенция и българо-турска конвенция за ректификация на границата. Тайната спогодба с Германия, която гарантира придобиването на Вардарска Македония и земите до р. Морава, не уточнява, дали тази клауза влиза в сила веднага или остава за след сключването на мира. Военната конвенция не споменава нищо за начина, по който ще се устрои военновременното управление на окупираните територии. Германците не формират собствена окупационна зона, нямат и самостоятелна етапна зона, така както устройват на други места – като област намираща се между операционната зона и генералгубернаторство или собствена територия. Тиловите

участъци на армиите, намиращи се на Македонския фронт, не са отделени териториално от военноинспекционните области, те се намират в тях и до самия фронт се установява българско военноадминистративно и гражданско управление. Това, което условно може да бъде наречено германска етапна зона, се състои от етапната зона на 11-а германска армия и различни етапни комендантства, пунктове и служби, разположени главно по комуникационните линии в долините на Морава и Вардар. От самото начало германците настояват да поемат експлоатацията на железниците и някои от най-важните мини в новоокупираните земи. България неохотно отстъпва, тъй като се намира във фактическа невъзможност да организира тяхната ефикасна експлоатация. Малките и слаборазвити балкански държави не са в състояние да водят съвременна индустриална война без помощта на големите си коалиционни партньори, а в Четворния съюз такава сила е Германия. Експлоатацията на природните богатства и 16 железниците е предоставена на германските военни власти, но само за времето на войната и без това да съставлява прецедент за мира. Опитите да се затвърди фактическото положение и за след мира са твърдо отхвърляни от българска страна и до края на войната германците не успяват да принудят България да поеме договорни задължения в това отношение. В повод за сериозни недоразумения се превръща прехраната на германските войски на Македонския фронт, като въпросът включва също и разногласия относно правото на покупки, спазването на нормирани цени, разменната търговия, износа и митническият контрол. На германците е забранено да извършват реквизиция, а покупките, които правят, могат да стават само с разрешението на българските военни власти. В замяна на отказа си от своя зона, групата армии „Макензен“ трябва да бъде снабдявана с хранителни припаси от българска страна. Германците обаче се оплакват, че много често българската страна не успява да спазва поетите задължения, а българите, че германците не зачитат българските закони. Износът от новите земи съставлява най-сериозният проблем в двустранните стопански отношения, тъй като българските власти трябва да упражняват митнически контрол върху железопътни линии, които те не контролират. Резултатът е сериозни разногласия и влошаване на двустранните отношения. Наличието на германски войски в Моравско и Македония оказва влияние върху българското управление, но то се отнася само до стратегически и стопански въпроси. Германските органи нямат никакви правомощия по управлението на окупираните територии. Конфликтите с Австро-Унгария засягат основно границата в Косово. В хода на бойните действия българските войски излизат извън установената по договора линия и завземат Призренско и Прищинско, които отказват да отстъпят. Въпросът за изместване границата на запад има два аспекта – военен и политически, които невинаги напълно съвпадат. Политическият засяга промяна на границата, определена в тайната спогодба, а на чисто военно равнище е необходимо да се определят операционните и тиловите зони между отделните армии в условията на коалиционна война под обединеното командване на германския фелдмаршал Аугуст фон Макензен. В началото на 1916 г. се стига до серия от инциденти, които значително изострят обстановката.

Промяна на идентичността на населението в Македония след 1934

Някои от бившите дейци на левицата във ВМОРО се радикализират и през втората половина на 20-те години на 20. век стават комунисти. По-късно, в началото на 1930-те години, под влиянието на политиката на Коминтерна за „свободно самоопределение на народите до отделяне“, част от тях приемат идеите на македонизма. Като резултат през 1934 г. Коминтернът публикува и специална резолюция, подкрепяща формирането на отделна македонска идентичност. Ето какво твърди един от най-изявените комунистически деятели, Димитър Влахов, през 1925 г., преди „македонизацията“ си: „Първоначално револ. организация почна да работи всред българското население в Македония и то не всред целото бълг. население, а само всред тая част от него, която се числеше към Бълг. екзархия. Ръководството се отнасяше с недоверие към българите неекзархисти – патриаршистите, католиците, протестантите... По-късно те (ръководството) измениха устава на организацията в смисъл, че член на организацията може да бъде всеки македонец, от която народност и да е той и каквито и да са неговите политически разбирания, стига да приема нейните принципи и се бори за политическата автономия на Македония.“

В издадените в Скопие негови „Мемоари“, които са писани в началото на 50-те години на 20. век в СФРЮ, се правят същите признания: „Кога зборувам за македонскиот народ ги имам предвид на прво место македонските Славјани. Под името македонски народ по тоа време македонските дејатели го разбираа целото население на Македонија, т.е. зборот Македонци имаше поскоро географски карактер ... Кога револуционерната организација беше основана и почна да работи, ја започнува својата работа најнапред среде оние Македонци кои се викаа Бугари.“

Въпреки това до изтеглянето на българската армия през 1944 г. от анексираните територии в бившата Вардарска бановина, по-голямата част от населението е с българска идентичност. Едва след като в България и Югославия на власт се установяват комунистите, започва интензивен процес на формиране на отделна македонска нация и държавност. Процесът е политически мотивиран и е съпроводен с репресии. По това време активни са и други двама от най-известните бивши левичари, възприели македонизма – Павел Шатев и Панко Брашнаров. През 1948 г. те, разочаровани от българофобията, репресиите и манипулациите на новите югославски власти, отправят отчаян апел до Й. В. Сталин, поради което по-късно са ликвидирани физически. В апела между другото се казва: „...На тия фарисеи (ЦК на МКП) им е потребно да вдигат шум и да се крият под комунистическа покривка за прикритие. Затова им е потребно пред света да вдигат паметник на Гоце Делчев в Скопие и да основат комитет за илинденски пенсии. Потребно им е и да правят „тържества“ за Илинден в Крушево, като трибуна от която да се ругае всичко българско, макар и да е исторически факт, че илинденците са се чувствали и са действали всякога и навсякъде като хора с българско съзнание...“

Заклучението на Ангел Динев, деец на ВМОРО, а по-късно и участник в комунистическата съпротива през Втората световна война, станал също македонист, е: „Македонските револуционери (ВМОРО) с цената на саможертвата пробудиха политическото съзнание на народа. Но те не му дадоха най-важното оръжие – не му дадоха етническо съзнание.“

Според акад. Иван Катарджиев, смятан в днешна Северна Македония за най-големия специалист по история на ВМОРО, не може да се поставя под въпрос българското съзнание на членовете на организацията, включително и на тези от левицата. Той твърди, че дори онази част от ветераните на лявото крило, възприели идеите на македонизма, са останали на ниво политически сепаратизъм и на практика са продължили да се чувстват българи до края на живота си. Редица от левите функционери, поради про-български прояви, впоследствие са отстранени от властовите позиции, които заемат в СФРЮ и са преследвани, а някои от тях са съдени и дори екзекутирани.

Национално освободителните движения по време на войните

През Балканската война

Старите вражди между централисти, върховисти и санданисти са прекратени. На 18 септември 1912 г. началникът на щаба на армията генерал-майор Иван Фичев възлага на подполковник Александър Протогеров и майор Петър Дървингов да организират и изпратят в тила на османските сили „малки партизански отряди“. Така се създава Македоно-одринското опълчение като специална българска военна част, действала по време на Балканската (1912 – 1913 г.) и Междусъюзническата война (1913 г.). Съставено е от доброволци от териториите на Македония и Тракия, които все още са под османска власт, които не подлежат на задължителна военна служба в България. Заедно с това се реактивират и четите на ВМОРО, разположени в тила на турците. В началото на ноември 1912 г. в излизания в Солун вестник „Беломорец“ ЦК на ВМОРО публикува официална декларация по Македонския въпрос, в която се казва:

„Нас, македонските българи [...] преди всичко ни интересува съдбата на онази Македония, която е обляна с мъченическа и героична българска кръв и в чиито граници българският елемент [...] и днес още е болшинство. Всички македонски българи поддържат с пълно единодушие и с най-голяма енергия целокупна Македония в определените от българите граници да бъде изцяло обединена с българското царство. Ако не е възможно да се реализира тази най-справедлива и най-подходяща за националните български интереси формула, тогава да се остави Македония неделима и да влезе тя като самостоятелна държавна единица с център Солун в бъдещата Балканска федерация.“

По време на Балканската война ВМОРО подкрепя изцяло българската армия и войските на съюзниците Сърбия, Гърция и Черна Гора в съвместната им борба срещу Османската империя. С влошаването на отношенията между балканските съюзници в анексираните територии и засилването на сръбския и гръцкия терор над българското население в Македония през 1913 г. ВМОРО организира изпращането на нови чети в Македония.

По време на Междусъюзническа война

Тази дейност се засилва през и особено след Междусъюзническата война през 1913 г. Тогава е организирано Тиквешкото въстание – първият масов въоръжен протест на македонските българи срещу новия сръбски режим във Вардарска Македония. Въстанието избухва на 15 юни 1913 г., ден преди началото на Междусъюзническата война. По данни на

Карнегиевата комисия броят на жертвите на Тиквешкото въстание е над 1000 души. След подписването на Букурещкия договор на 11 август 1913 г. ЦК на ВМОРО взима решение да се настоява пред Великите сили за ревизия на договора, в противен случай организацията да продължи своята революционна борба за освобождението на Вардарска и Егейска Македония. В резултат на 9 септември 1913 г. избухва Охридско-Дебърското въстание на българи и албанци срещу новата сръбска власт. За да спасят живота си, над 30 хиляди души българи от тази част на Македония по различни пътища бягат към България. Хиляди албански бежанци намират подслон в съседна Албания.

През Първата световна война

В 1914 г. ВМОРО организира т. нар. Комитет на дезертърите, който има за цел да ръководи и координира прехвърлянето към България на дезертирвали от сръбската армия българи след избухването на Първата световна война. Нападението на Австро-Унгария над Сърбия кара организацията открито да прояви симпатии към Централните сили. Ръководството на ВМОРО осъществява контакт с австро-унгарската и германската легации в София и си издейства солидни средства за въоръжаване. На 20 март 1915 г. е извършена Валандовската акция, насочена срещу сръбските войски във Вардарска Македония. Акцията е едно от най-големите сражения в историята на ВМОРО.[67] През октомври 1915 г., в навечерието на намесата на България във войната, ЦК на ВМОРО издава заповед до четите, куриерите и милицията на организацията да оказват всестранно съдействие на българските войски и да разстройват тила на сръбските части.

С включването на България в Първата световна война на страната на Централните сили през октомври 1915 г. структурите на ВМОРО изцяло се вливат в състава на Българската армия. Така в хода на войната на практика организацията прекратява съществуването си. На 30 октомври е предприета масова акция по прекъсване на телеграфните съобщения във Вардарска Македония и чрез граничните пунктове в Гюешево, Черната скала, Горна Джумая и Струмица се предават данни за разположението на сръбските войски, които улесняват действията на българските части. Четите на ВМОРО действат успоредно с настъпващите български войски, като в много случаи – Кратово, освободен от четата на Дончо Ангелов, Радовиш, освободен от Петър Лесев и Петър Овчаров, Крушево, освободено от Петър Чаулев и Павел Христов и други – влизат първи в освободените селища. Формирана е и Единадесета пехотна македонска дивизия предимно от българи от Македония, която е наследник на Македоно-одринското опълчение. През 1915 г., при българското настъпление срещу Сърбия, дивизията участва в боевете при Криволак, Струмица, Кавадарци и Неготино. През следващата 1916 г. Единадесета дивизия влиза в боевете срещу английски части по долината на Струма. През март 1917 г. Александър Протогеров, полк. Петър Дървингов и четите на ВМОРО начело с Тане Николов потушават сръбското Топлишко въстание в Поморавието. През 1918 г. дивизията участва в епичните Дойрански сражения, в които Първа българска армия отблъсква англо-гръцкото настъпление. След пробива на съглашенските сили при Добро поле през септември 1918 г. дивизията отстъпва организирано към Горна Джумая, където е демобилизирана.

Възобновяване на дейността на ВМОРО – ВМРО

След поражението на Царство България в Първата световна война Вардарска и Егейска Македония са включени отново в пределите съответно на новосъздаденото Кралство на сърби, хървати и словенци и на Гърция, а Западна Тракия по-късно също е предадена на Гърция. По идея на членовете на последния Централен комитет на ВМОРО, избран през 1911 г. в състав Тодор Александров, Петър Чаулев и Александър Протогеров (последният като резервен член замества убития през войната Христо Чернопеев), на тайно заседание в София на 20 декември 1919 г. организацията е възстановена като Вътрешна македонска революционна организация. Официално възстановяването е оповестено на 19 март 1920 г. Името ѝ е променено, след като при етническото прочистване на Одринска Тракия, организирано от младотурското правителство през 1913 г., българското население е окончателно прогонено от региона. Малко след това се създава и отделна Вътрешна тракийска революционна организация (ВТРО), действаща в Източна Македония и Западна Тракия под водачеството на Тане Николов. Част от бившата левица на ВМОРО формира по това време Македонската федеративна организация. През 1925 г. от части от левицата е формирана и ВМРО (обединена).

Извън прякото и активно революционно дело остават десетки бивши дейци на ВМОРО, политически емигранти и бежанци в България. Те създават нови структури като Илинденската организация, чиято основна дейност е издаването на историческа литература, мемоари и брошури за революционното движение отпреди войните за национално обединение.

1905 – 1908

На Рилския конгрес през октомври 1905 година за членове на ЦК са избрани Даме Груев, Пере Тошев и Тодор Попантов от Серската група. За легален член е избран Евтим Спространов. Основна тяхна цел е да тушират разцеплението в организацията, което обаче те не успяват да постигнат. Даме Груев е убит на път за София през декември 1906 година, а Пере Тошев и Тодор Попантов не присъстват на Съвещателно събрание в София. На Кюстендилския конгрес на ВМОРО от март 1908 година за членове на централния комитет са избрани Павел Христов, Ефрем Чучков и Петко Пенчев.

След Младотурска революция ВМОРО практически преустановява дейността си до 1911 година.

1911 – 1919

След като ВМОРО е възстановена в началото на 1911 година Тодор Александров, Христо Чернопеев и Петър Чаулев са избрани за членове на ЦК, а запасни членове стават Христо Татарчев, Петър Кушев и Пейо Яворов.

С включването на България в Първата световна война на страната на Централните сили през октомври 1915 година структурите на ВМОРО изцяло се вливат в състава на Българската армия. Така в хода на войната на практика организацията постепенно прекратява повторно съществуването си.

1919 – 1924

По идея на членовете на последния централен комитет на ВМОРО, избран през 1911 година в състав: Тодор Александров, Петър Чаулев и Александър Протогеров (последният като резервен член замества убития през войната Христо Чернопеев) организацията е възстановена като Вътрешна македонска революционна организация на 20 декември 1919 година. Опозицията във ВМРО иска с възстановяването на ВМРО да се организира конгрес на организацията, на който досегашният ЦК на ВМРО да извади пълен отчет за свършената дейност. Такъв не се състои до убийството на Тодор Александров през август 1924 година. Александър Протогеров бламира участието на Петър Чаулев в ЦК на ВМРО на Струмишкия районен конгрес заради участието му в подписването на Майския манифест.

1925 – 1928

В началото на 1925 година се свиква конгреса на ВМРО в Сърбиново. За членове на ЦК са избрани Александър Протогеров, Георги Попхристов и Иван Михайлов, като последният оглавява организацията почти еднолично. Седмица преди конгреса на ВМРО в Крупник Александър Протогеров е убит по нареждане на Иван Михайлов. Оформят се група на Протогеровистите и такава на Михайловистите, като и двете организират свой конгрес и избират свои представители. На конгреса на ВМРО на Иван Михайлов не присъстват членът на Централния комитет Георги Попхристов и членовете на Задграничното представителство Наум Томалевски, Кирил Пърличев и Георги Баждаров, но въпреки това за членове на ЦК са избрани Иван Михайлов, Иван Караджов и Страхил Развигоров. Като резервни членове влизат Йордан Гюрков, Владимир Куртев и Иван Попевтимов.

1929 – 1934

След конгреса започват фракционни борби в организацията, в резултат на което тя е силно обезкървавена. Иван Караджов и Страхил Развигоров се отказват по различни причини от постовете си скоро след това. Организацията губи доверието към нея както в България, така и в Европа. През 1934 година ВМРО е забранена от правителството на Кимон Георгиев. Иван Михайлов минава в нелегалност и бяга през Турция в Западна Европа.

Задграничното представителство е организационен институт на Вътрешната македоно-одринска революционна организация и по-късно на Вътрешната македонска революционна организация. Създаден е на Солунския конгрес на ВМОРО през 1896 година, с цел да поддържа връзка с чужди представители и да ги информират за положението в Македония и Одринска Тракия. Представителството се наема да изгради и ръководи погранични пунктове, по които да се прехвърлят оръжие, литература и чети. Институтът се установява в София и действа успоредно с Централния комитет на ВМОРО и ВМРО, като до 1924 година се назначава от него. Институтът е закрит на Седмия конгрес на ВМРО в 1928 година

1896 – 1902

За първи задгранични представители са избрани Гоце Делчев – от края на 1896 и Гьорче Петров – от март 1897 година. В България поддържа добри отношения с Върховния

македоно-одрински комитет на Борис Сарафов, но влизат в разногласие с оглавилите ВМОК през 1901 година Стоян Михайловски и Иван Цончев. През 1899 Гоце Делчев създава и Четническия институт, като редовно изпраща български военни като войводи във вътрешността на Македония. През 1901 година Димитър Стефанов и Туше Делииванов са избрани от Централния комитет в Солун за задгранични представители на ВМОРО в София.

1902 – 1904

Христо Татарчев и Христо Матов създават и оглавяват „Благодетелно братство за подпомагане на пострадалите в Македония и Одринско“, което е легалната страна на Задграничното представителство. Те приемат и взетото решение за всеобщо въстание на Солунския конгрес на ВМОРО от 1903 година. Преди началото Илинденско-Преображенското въстание задграничното представителство се наема да изпраща оръжие, да координира седемте революционни окръзи, да подготви българската общественост, политически елит и княз Фердинанд I. След потушаването на въстанието Христо Татарчев и Христо Матов подпомагат приемането на бежанци от България и издават „Мемоар на Вътрешната организация“, връчен на чуждестранните дипломати. По това време секретар на института е Атанас Ников.

На 14 март 1904 година Васил Чекаларов, Борис Сарафов и други създават Временен комитет, целящ да замени Задграничното представителство на ВМОРО, но през 1905 година различията изчезват и комитетът се саморазпуска. Същата година Лука Групчев е включен в ЗП на ВМОРО.

1905 – 1907

Мандатът на задграничното представителство на Татарчев и Матов изтича на 1 януари 1905 година. На Рилския конгрес на ВМОРО Гьорче Петров, Димитър Стефанов и Петър Попарсов са избрани за членове на Задграничното представителство. През 1906 година Серската група проваля насрочения конгрес след смъртта на Даме Груев. Въпреки това, на съвещателно заседание на 23 декември 1906 година в София 23 делегати гласуват Борис Сарафов, Иван Гарванов и Христо Матов да оглавят ново временно задгранично представителство на ВМОРО. В отговор санданистът Тодор Паница убива през 1907 година Борис Сарафов и Иван Гарванов, като Христо Матов оцелява по случайност. Тодор Александров заема длъжността касиер по нареждане на Христо Матов.

1908 – 1919

На Кюстендилски конгрес на ВМОРО от 1908 година за членове на Задграничното представителство в София са избрани Христо Матов, Михаил Дорев и Апостол Грежов, а за допълнителни членове доктор Христо Татарчев, Пейо Яворов и Христо Силянов[6]. Силното централизиране на организацията намалява влиянието на представителството, а след Младотурската революция то на практика преустановява дейността си.

След възстановяването на организацията в 1910 година за задгранични представители са избрани Тодор Лазаров и Павел Христов. През 1915 година са избрани нови двама членове на представителството – Петър Кушев и Димитър Точков.

ВМОРО

1919 – 1924

След възстановяването на ВМОРО от Годор Александров се възобновява и дейността на Задграничното представителство, втори по важност орган на организацията след Централния комитет. За членове са избрани Георги Баждаров, Наум Томалевски и Кирил Пърличев, като дейността им основно включва пропаганда сред западните общества и ОН на македонското революционно движение. На конгреса в Сърбиново през февруари 1925 година с гласуване за членове са преизбрани Кирил Пърличев, Георги Баждаров и Наум Томалевски. Като резервни представители на Задграничното представителство са избрани Тома Карайовов, Йордан Бадев и Ангел Узунов.

Прекратяване на дейността

На конгреса в Крупник през 1928 година е решено организацията допълнително да се централизира и затова Задграничното председателство отпада като институция във ВМОРО.

Горноджумайско въстание. Забраната на ВМОРО

Комитетът Михайловски-Цончев, въпреки съпротивата на българското правителство, на монарха и на Вътрешната организация, пристъпва бързо към организиране на въстание с цел да привлече вниманието на международното обществено мнение. През септември 1902 година избухва неуспешното Горноджумайско въстание. След неговия разгром и последвалите репресии срещу ВМОРО в цяла Македония общественото мнение в България се настройва негативно към фракциите на ВМОК, организацията губи всебългарската подкрепа и на практика се затваря в средите на емиграцията.

На 30 януари 1903 година правителството на Стоян Данев под европейски натиск поставя ВМОРО извън закона. Ръководителите и на двата Върховни комитета са арестувани и интернирани извън столицата, архивите им са конфискувани, а офисите – запечатани.

Крилото на генерал Цончев, имащо стабилни основи сред патриотично настроеното българско офицерство, продължава да съществува като нелегална организация и на територията на България, и на територията на Османската империя, като се опитва да изгради паралелна на Вътрешната организация революционна структура в Източна Македония. Дейците от другото крило на ВМОК започват да гравитират около Задграничното представителство на ВМОРО, което се оформя като организационен център на емиграцията.

Горноджумайското, Джумайското въстание или Джумайско-Петричкото въстание

Въстанието е организиран от Върховния македоно-одрински комитет въоръжен бунт на българите от Североизточна Македония против османското владичество, състоял се през есента на 1902 година. Това въстание е част от мащабна планирана организация на ВМОК, която цели да повдигне масово въстание в цяла Македония. За целта са пратени няколко десетки чети във вътрешността на Македония: Вангел Иванов в Мегленско, Тома Пожарлиев във Воденско, Иванчо Карасулийски в Гевгелийско, Атанас Орджанов в Ениджевардарско, Атанас Чопката в Кукушко, Анастас Янков в Костурско. Главно заради противодействието на дейците на ВМОРО въстанието в тези райони е осуетено.

Въстанието е извършено без съгласието на княз Фердинанд I, българското правителство и Вътрешната македоно-одринска революционна организация и без осигурена подкрепа на международната дипломатическа сцена, което го обрича на неуспех. Провалът му задълбочава кризата и разцеплението в македонското освободително движение от една страна, а от друга провокира дейците на ВМОРО да преминат към подготовка на всеобщо въстание през 1903 година.

След частичното освобождение на българските земи от турска власт и по силата на Берлинския договор от 1878 година областите Македония и Одринска Тракия остават под пряката зависимост на Високата порта, с обещания за реформи по примера на остров Крит. В годините от края на XIX и началото на XX век българският национален въпрос се занимава с проблемите около обединяването на всички земи населени с българи в една държава. Това неминуемо води до разрастване на революционните борби и изостряне на обстановката в подвластните на Османската империя балкански територии. Въстанието цели да се привлече вниманието на европейската общественост към македонския въпрос. Организира се и с цел прилагане на реформите, предвидени в чл. 23. от Берлинския договор за християнското население в европейските територии на Османската империя. Българите в Македония са призовани да образуват чети и да изпращат молби до Великите сили с искане за установяване на автономия в Македония.

Засилващите се позиции на ВМОК карат правителството на Петко Каравелов през лятото на 1901 година силно да ограничи легалната дейност на Върховния комитет и редица македоно-одрински дружества са забранени.

След Деветия македоно-одрински конгрес Върховния комитет, фактически ръководен от подпредседателя му генерал Иван Цончев, започва подготовка за въоръжено въстание в Македония. Подготовката на въстанието навлиза във финална фаза след Десетия македоно-одрински конгрес от август 1902 година.

Дейците на ВМОК прибързват с организирането на бунта, тъй като желаят да се възползват от присъствието на руска делегация в България по случай 25-годишнината от сраженията при Шипка. Русия обаче не желае усложнения на Балканите, тъй като е ангажирана с възникналия остър конфликт с Япония. Иван Цончев преговаря и с английския дипломат Елиът, който обаче обяснява че едно такова въстание ще отвърже ръцете за действие на Османската империя.

В началото на юни 1902 година четата на Анастас Янков заминава за Костурско и Леринско. Същия месец в Македония навлизат и четите на Тодор Саев, Антон Шипков и Йордан Стоянов, които да подготвят населението за въстанически действия. Други чети заминават за Воденско и Ениджевардарско, част от които са неутрализирани от ВМОРО. Четата на Васе Пехливан влиза в Малешевско, но е разбита от тази на Христо Чернопеев, което осуетява вдигането на въстанието в тази област.

През пролетта на 1902 година правителството на Стоян Данев поема инициатива за налагане член № 23 от Берлинския договор за автономия на Македония по дипломатически път, както и за получаване на международни финансови заеми, и под опасение за

компрометиране на дейността му чрез въстание затяга обръча около македоно-одринските дружества. Напрежението в Македоно-одринската организация се засилва, ВМОРО и част от дейците на ВМОК се обявяват против повдигането на прибързано въстание, в резултат на което Върховния комитет фактически се разцепва.

Княз Фердинанд заминава за чужбина – ход, който, той използва при всяко усложняване на Македонския въпрос, за да се застрахова от преписване на отговорността за случващото се него. На 10 юли Данев с телеграма го уведомява, че действията на Цончев стават обезпокоителни, Янков вече е в Македония и „изобщо всичко има изглед, че наскоро ще се почне решителна акция“, но правителството взема мерки – усилянена стражата, стягане на чиновниците и евентуално разпускане на Комитета. На 12 юли военният министър Стефан Паприков също изпраща обстоен доклад до монарха, като докладва, че е изпратил допълнителни войски по границата с Османската империя – резервен полк в Дупница и една пехотна дружина на Кадин мост, но въпреки това преминаването на границата продължава да е лесно. На 15 юли 1902 година княз Фердинанд изпраща телеграма на секретаря на тайния си кабинет Никола Ламбрев:

„Повторете на министър-председателя, че необходимо е да се разтури сегашният македонски комитет. Освен това говорете от мое име, Паприкову, по кой начин да се унищожи въстаническият поход на Цончев. Отхвърлям отговорностите. Неминуема катастрофа.“

В разговор със сръбския дипломатически представител в София министърът на вътрешните работи Александър Люцканов го уверява, че България ще противодейства на Върховния комитет да повдигне въстание. Иван Цончев и Стефан Николов се установяват в Дупница, откъдето ръководят навлизането на четите в Македония. Към средата на септември 1902 година много чети се съсредоточават в Пиринска Македония, като пропагандират пред местното население, че въстанието ще бъде подкрепено от армията на Княжество България. На 19 август генерал Иван Цончев и подполковник Стефан Николов са арестувани в Дупница и са интернирани в Северна България, извършени са обиски и други арести, а някои чети са обезоръжени и разформирвани. Иван Цончев прави два опита да избяга от ареста си и на 3 октомври 1902 година навлиза в Македония, въпреки че още български войски са дислоцирани по границата, за да предотвратяват всякакво преминаване на въстаници.

Планът за въстанието е обсъден и приет на събрание в село Градево на 18 септември 1902 година. Събранието се конституира като Военен революционен съвет с председател подполковник Стефан Николов, секретар мичман Тодор Саев и членове поручик Юрдан Стоянов, Дончо Златков, Никола Лефтеров и Ризо Атанасов. Началото на въстанието е насрочено за 25 септември. За първостепенни обекти на бойните действия са определени градовете Горна Джумая, Петрич и Мелник, които следва да се превземат и опожарят. Истинското ръководство всъщност се поема от Щаба на революционното движение със седалище село Бистрица. В щаба влизат подполковник Стефан Николов и поручик Петър Дървингов.

Планът на въстанието не се осъществява, защото то избухва преждевременно на 23 септември с убийството на трима спахии в Железница. Пристигналата войска започва сражение със селската милиция и опожарява селото. На помощ се притича четата на Саев,

която заедно с милицията, води едновременно сражение с войската, докато вътрешната чета на Христо Чернопеев наблюдава наблизо без да се намесва. На следния 23 септември сражения избухват и при Сърбиново и Градево между аскер и въстаници, начело с войводата Павел Давков. В сражение влиза и въстаническият отряд на Юрдан Стоянов.

Боевете са възстановени с нова сила през втората половина на октомври. От 19 октомври до 3 ноември стават шест сражения – при Бистрица, на върховете Чатал, Факир тепе и местността Ибраимец. От българска страна те се водят от генерал Иван Цончев, който е тежко ранен. Три сражения стават в Мелнишко, две в Петрично и по едно в Малешевско, Струмишко и Разложко. Така броят на сблъсъците от 23 септември до 1 ноември е 19.

Така въстанието се разпространява неравномерно по двата бряга на Струма в Горноджумайско, в Петричко (Игуменски и Горемски район) и в Мелнишко (селата при Кресненската клисура), без да засегне казалийските центрове и мюсюлманските селища. Пътят на въстанието към вътрешността на Македония е преграден от ВМОРО, макар че върховистките чети успяват да увлекат отделни села като Сборско, Воденско и Тушим, Гевгилйско, чийто жители въстават масово. Масови въстанически действия се ограничават само в някои селища на Горноджумайския край – Железница, Сърбиново, Градево, Бистрица и други. В останалите райони се водят само отделни сражения между въстаниците и турската армия. Според „Мемоара на Вътрешната организация“ във въстанието участват 2580 българи и 13 960 османски войници, загиват 95 въстаници. Най-продължителни, 10 – 12 часа, са сраженията при Кресна, Езерец и Железница, а най-кръвави – при Кресна и Сърбиново – Градево, където загиват 43 въстаници и 108 турци. В тях съвместно действат чети на ВМОК и местната селска милиция.

Под натиска на Великите сили българското правителство е принудено да затвори българо-турската граница, поради което бойните действия се прекратяват.

При потушаването на бунта са подложени на опожаряване и разграбване 15 села в Горноджумайско и Разложко, като най-засегнати са селата Железница, Сърбиново, Градево, Елешница, Долно Драглища. Войската извършва масови насилия, убийства и репресии. Убити са 37 мъже и 8 жени, изтезавани са 304 мъже и 134 жени, изнасилени са 111 моми и жени, ограбени са 807 къщи, а 67 са опожарени. Свещениците Стефан Стоименов от Падеш и Атанас от Ораново, например, са обесени с главата надолу над горящ огън и горени с нажежени желяза. Повече от 2000 българи са принудени да напуснат родните си места и да търсят спасение в Княжество България. Църквата „Свети Йоан Предтеча“ в Бистрица и „Свети Илия“ в Железница са превърнати в яхъри, тези в Падеш, Тросково, Сърбиново са разрушени.

След въстанието на много места революционните комитети са ликвидирани, а оръжието им е прибрано от турските власти. Прибързаното въстание нанася силен удар върху действията на ВМОРО. Унищожени са бази и канали, през които преминават хора и оръжие за вътрешността на Македония. Вътрешната организация се стреми да намали размаха на въстанието и дори се стига до въоръжени стълкновения между четите на двете организации. Тези фактори водят до ускоряване на подготовяното от ВМОРО въстание, което избухва на 2 август 1903 година.

Политическите последици от Горноджумайското въстание са значими. Още на 20 септември Върховния комитет на Цончев свиква митинг на площад „Позитано“ в подкрепа на „въстаналите отвъд Рила“. При появата на първите бежанци в много градове на страната – София, Пловдив, Варна и други, са свикани големи митинги, които отправят апели към Европа и българското правителство за намеса

Присъствието на много бежанци в свободното княжество дава възможност на руските и европейските кореспонденти да опишат извършените при потушаването жестокости. Особено се отличават покъртителните репортажи на Джон Макдоналд от вестник „Дейли Нюз“, който прави подробна анкета на положението в няколко околии. Жестокостите на турските власти предизвикват реакция сред европейската общественост и заставят Великите сили да се намесят. Проектът на Русия и Австро-Унгария от февруари 1903 година полага началото на няколкогодишна реформена акция в Македония. Под техен натиск Високата порта е принудена да приеме изработените от тях Пъдарски реформи на 17 февруари 1903 година, според които се пристъпва към реорганизация на полицията, въвеждане на отделен бюджет, заместване на мюсюлмански с християнски пъдари и въвеждане на поземлен данък във вилаетите на Солун, Битоля и Скопие. Главният инспектор на Високата порта Хюсеин Хилми паша отстранява обаче само част от турците пъдари.

Част от дейците на ВМОК са сред най-яростните критици на Горноджумайското въстание като в писма разкриват недъзите при организирането му. Александър Протогеров пише:

„Възстанието го подвигнахте и го подготвихте само Вий [Иван Цончев], Николов и Янков, а всички останали до денят на обявяването му ни държахте в неизвестност.. обявихме едно въстание съвсем неподготвено.. беше без всякакъв преднамерен план, действахме съвсем безразборно, без всякакъв обект..“

Македоно-Одринското опълчение е едно от най-масовите и най-патриотичните доброволчески военни формации в българската история. В сраженията и битките в Балканската война 1912 - 1913 г. и Междусъюзническата война 1913 г., Македоно–Одринското опълчение се покрива със слава и героизъм. На 17 септември 1912 г. с указ на цар [Фердинанд I](#) в България е обявена всеобща мобилизация. Няколко часа по-късно започва записването на хиляди доброволци в дружините на Македоно-Одринското опълчение. На 18 септември 1912 г. започва формиране на 70 доброволчески чети (между 10 и 30 четници) от тракийски и македонски българи по план на капитан Александър Протогеров /по-късно генерал/ от Охрид и майор Петър Дървингов. Планът предвижда четите и отредите да бъдат ръководени от Щаб на партизанските отряди. След 22 септември 1912 г. четите започват да преминават границата с Турция. Започва разузнавателната и саботажната им дейност, започва и формирането на местни чети по селата, които да съдействат на българските и съюзническите войски.

Кокарда на македоно-одринските опълченци

Дружините на Македоно-Одринското опълчение участват, заедно с частите на Българската армия, в едни от най-тежките сражения по време на Балканската война – обсадата и шурма на Одрин, боят при Балкан Тореси /7 ноември 1912 г./, капитулацията на 15 000 корпус на Явер паша при Мерхамлъ /15 ноември 1912 г./, боят за освобождаването на Дедеагач /6 ноември 1912 г./, Фере /8 ноември 1912 г./, боят при Щерна /22 януари 1913 г./, четириднешните сражения при отразяването на турския десант на 30 000 корпус на Хуршид паша и Енвер бей при Шаркьой и Индже бурун.

На 24 април 1913 г. Македоно - Одринското опълчение е включено в състава на българската Действаща армия.

Изпращането на доброволците от [Горно Броди](#) в Македоно-одринското опълчение

Строеви преглед на опълчението

Началник на 15-та чета е Пейо Яворов с място на действие – районът на Разлог и Неврокоп.

Паметник на Македоно-одринското опълчение в Благоевград

Македоно-одринското опълчение се отличава в сраженията с турските войски при Шаркьой. След подписването на Лондонския мирен договор от 1913 г. е прехвърлено в Македония. По време на Междусъюзническата война 1913 г. участва в сражения със сръбски и черногорски войски при Злетово, Маркова стъпка и др. В двете войни дава убити 720 души и над 3500 ранени и изчезнали по бойните полета.

След края на Междусъюзническата война напуска Македония и на 7 август 1913 г. е разформирано в София.

Вътрешната македонска революционна организация (ВМРО) е националноосвободителна организация на българите в Македония. Организацията е пряк наследник на Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО) и е припозната от мнозинството македонци като тяхна освободителна организация. ВМРО е възстановена от Тодор Александров, след като Македония е повторно разделена между

Сърбия, Гърция и България в края на Първата световна война. Институтите, структурата на революционните мрежи, четническите организации са пряко заимствани от старата организация, откъдето идват и мнозинството от дейците на ВМРО. За основна цел тя си поставя придобиване на политическа автономия на Македония и обединението ѝ в една независима държава с преобладаващо българско население, със столица Солун – теза, подкрепяна от правителството на Александър Малинов с оглед на политическата изолация и недоверие към България от страна на Великите сили. Във връзка с това ВМРО изгражда базите си в България.

В противовес на ВМРО, федералистите и крайно левите дейци на ВМОРО създават редица организации, чиято цел е да изместят ВМРО като главен двигател на македонското революционно движение с идеи за автономия на Македония в рамките на Балканска федерация. Те се поставят в услуга на Гърция, Кралство Югославия, СССР и Коминтерна. За да продължи революционната дейност в новите условия, ВМРО се включва в политическите борби в България, а същевременно обособява Пиринска Македония за своя „държава в държавата“ чрез Спомагателната организация на ВМРО. Дейци на ВМРО се поставят в услуга на отделни партии, като извършват редица политически убийства, в това число – и на министър-председателя Александър Стамболийски; влизат в задочни конфликти с български правителства и участват косвено в Деветоюнския преврат, а също и в потушаването на Септемврийското въстание в Пиринска Македония. В резултат ВМРО за врагове печели земеделците, комунистите, федералистите, народняците, а звенарите по-късно забраняват ВМРО. След обявяването на прокомунистическия Майски манифест ВМРО губи част от доверието към себе си в България и Западна Европа и търпи разцепление в собствените си редици, вследствие на което ръководителят ѝ Тодор Александров е убит.

Новият ѝ лидер Иван (Ванче) Михайлов предприема крути мерки по унищожението на всички фракционистки крила в македонското революционно движение. До забраната на ВМРО през 1934 година организацията е постоянно разкъсвана от междуособици и братоубийствени борби. В резултат организацията измества основната си дейност от неконвенционална борба с въоръжени чети към изолирани терористични актове, най-важният сред които е убийството на югославския крал Александър I Караджорджевич. Атенатът е извършен с помощта на хърватската революционна и терористична организация Усташа, с подкрепата на Унгария и фашистка Италия, остават съмнения за участието и на нацистка Германия – радетели за промяна на статуквото, наложено от Версайската система от мирни договори след края на Първата световна война. Правителството на Кимон Георгиев забранява ВМРО след Деветнадесетомайския преврат, но част от дейците ѝ продължават нелегалната си дейност дори след края на Втората световна война.

Оценките за ВМРО като цяло са много и крайно противоречиви. След демократичните промени в България и Северна Македония се създават редица организации ВМРО, считащи се за наследници на историческата организация. Сред тях са ВМРО-БНД, ВМРО-ДПМНЕ, ВМРО-НП и други.

Предистория

След подписването Солунското примирие на 29 септември 1918 година, Царство България прекратява своето участие в Първата световна война. По това време структурите

на ВМОРО, които изцяло са се втели в състава на Българската армия, след демобилизацията ѝ окончателно се разпадат. Вардарска и Егейска Македония са включени отново в пределите съответно на Кралството на сърби, хървати и словенци и на Кралство Гърция. България е окупирана от части на Антантата, с което се оформя Втора национална катастрофа, утвърдена на 27 ноември 1919 с Ньойския договор. По силата на този договор е отнето суверенното право на България да поддържа свои въоръжени сили и са орязани допълнителни територии. Подписалият договора Александър Стамболийски се опитва да изведе страната от международната изолация. След Първата световна война победителките превръщат своята съюзничка Сърбия в истинска малка империя. Срещу тази два пъти по-голяма и враждебно настроена държава България е обезоръжена. Съзнавайки слабостта на страната, министър-председателят се стреми да поддържа добри отношения със западната съседка. Това вкарва правителството в конфликт с македонските българи, обвиняващи го в национално предателство. Още с поемането на премиерския пост през октомври 1919 г. Александър Стамболийски започва да съставя списъци за арест на отговорните за намесата на България във войната на страната на Централните сили. Сред тях са и генерал Александър Протогеров и Тодор Александров, членове на ЦК на ВМОРО, които са прибрани в участъците на 4 ноември 1919 г. Новото СХС Кралство иска двамата да му бъдат предадени, за да обезглави опасната организация. Стамболийски е против, но не смее да откаже. Все пак с помощта на столичния полицейски началник Антон Прудкин се инсценират събития, при които двамата затворници успяват да избягат. Веднага след бягството си двамата нелегални се заемат с възстановяването на организацията в Пиринска Македония, която след това ВМРО превръща в „държава в държавата”

Възстановяване и укрепване на революционната организация (1919 – 1924)

На 20 декември 1919 година дейци на ВМОРО провеждат в София тайно съвещание, на което Вътрешната македоно-одринска революционна организация е възстановена като Вътрешна македонска революционна организация. Съвещанието е иницирано от членовете на последния централния комитет на ВМОРО, избран през 1911 година: Тодор Александров, Петър Чаулев и Александър Протогеров (избран да замести убития през войната Христо Чернопеев). Официално възстановяването е оповестено на 19 март 1920 година. Името на организацията е променено, защото след войната се е обособила отделна Вътрешна тракийска революционна организация (ВТРО), действаща в Западна Тракия под водачеството на Тане Николов. Против възстановяването на организацията в този ѝ вид се обявяват отделни дейци на ВМОРО като Христо Татарчев, представители на Временното представителство на бившата ВМОРО и Македонската федеративна организация.

ВМРО се обявява за автономия на Македония и в защита на българското население там. На 3 февруари 1920 година Тодор Александров, Александър Протогеров, Иван Каранджулов, Никола Стоянов, Георги Баждаров, Михаил Монеv, Аргир Манасиев, Наум Томалевски и други участват в заседанието, на което се взема решение за възстановяване на четническата дейност във Вардарска и Егейска Македония. Към май 1920 година организацията разполага със 17 чети във Вардарска Македония и 5 в Егейска, съставени от по 15 четници и трима в резерва. Възстановени са революционните окръзи – Скопски,

Битолски, Струмишки, Серски и Солунски, околийските и селските райони. По цялата граница на България с Македония са създадени пунктове на ВМРО, които отговарят за цялата революционна дейност във вътрешността. В Горна Джумая това е Иван Караджов, в Петрич Атанас Маджаров и Стоян Филипов в Неврокоп. Без да се свика конгрес, Тодор Александров, Александър Протогеров и Петър Чаулев са преизбрани за членове на ЦК на ВМРО, а за членове на Задгранично представителство на ВМРО, второ по значение след ЦК, са избрани Георги Баждаров, Наум Томалевски и Кирил Пърличев. От друга страна, Димитър Влахов е избран за резервен член на ЦК, като представител на лявото крило.

ВМРО решава да подпомогне югославските комунисти на изборите от есента на 1920 година, чиято главна задача е децентрализиране на кралството. Четите на ВМРО остават до късна есен във Вардарска Македония като агитират сред местното население да се гласува за комунистите. В резултат на изборите в „Южна Сърбия“ комунистите печелят 18 от 45 мандата. Отделно сръбските официални власти констатираат, че ВМРО е възстановила революционните си мрежи в цяла източна Македония.

Въоръжени действия на ВМРО в Гърция и Сръбско-хърватско-словенското кралство

Между 26 – 30 юни 1920 година започва същинската подготовка по възстановяването на революционната дейност в Македония. През Албания в Охридско, Дебърско, Битолско, Прилепско и Тиквешко се прехвърлят четите на Александър Протогеров, Петър Чаулев, Трайко Павлов и Петър Мусев, които с помощта на местни войводи се противопоставят на сръбската армия. Тодор Александров, Панчо Михайлов, Иван Бърльов, Симеон Клиничарски, Лазар Велков, Ефрем Чучков и Кръстьо Лазаров правят същото от източната страна на река Вардар. Към 4 декември 1921 година във Вардарска Македония по данни на ВМРО действат 11 нелегални чети на изток от Вардар и 8 на запад, а общо нелегалните революционери са 1620 души. Срещу тях действат сръбската армия, контрачетници на Църна рука и сръбски колонисти. По данни на ВМРО през 1921 година са дадени 22 сражения, а през 1922 година 56 сражения, а загубите на сръбските сили към януари 1923 година възлизат на 263 убити и над 800 ранени войници, жандарми и контрачетници. Сред убитите са 6 армейски офицери, 9 жандармерийски офицери и 11 войводи на контрачети. ВМРО губи 52 четници и 7 войводи, а други 143 са ранен

В Егейска Македония срещу гръцките войски в същото време действат 316 нелегални революционери със 7 чети: пет във Воденско, Леринско и Костурско (на войводите Андон Качарков, Георги Хазнатарски, Иван Келпеков и др.) и по една в Солунско (Илия Дигалов) и Серско (Митьо Илиев). Общо 152 куриери, пряко подчинени на ЦК на ВМРО, действат и в двете области. Водят се над 20 сражения с гръцка армия и жандармерия. Гръцките власти интернират и затварят стотици българи, а други са насилствено мобилизирани в гръцката армия по време на Гръцко-турската война (1919 – 1922)

През 1923 – 1924 г. във Вардарска Македония вече действат 53 въоръжени чети на ВМРО: 36 навлезли от България, 12 местни и 5 дошли от Албания. Общата им численост по данни на ВМРО е 3245 нелегални четници, 79 войводи, 54 подвойводи, 41 секретари на чети и 193 куриери. Те водят общо 119 сражения, извършват 73 атентати на административни и

инфраструктурни цели, а сръбските сили губят 279 войници, 9 офицери и 16 войводи на контрачети и жандармерийски офицери. Ранени са повече от 1300 войници и офицери. ВМРО губи 56 четници, 7 войводи и 5 подвойводи. Арестувани са общо 11 890 мирни граждани, от които 1020 са убити, а над 6200 са осъдени на затвор.

В Гръцка Македония действат 24 чети и 10 местни разузнавателни групи от по 3 – 4 души. Общо това са 380 души – 18 войводи, 22 подвойводи, 11 секретари и 25 куриери, които дават 42 сражения и извършват 27 атентата. От гръцка страна жертвите се равняват на 83 военни, сред които 5 офицери и 8 андартски капитани, а други 230 са ранени. Организационни хора ВМРО губи 20 четници и двама войводи, а ранени са 48 души. Гръцката власт репресира мирното население като над 600 души безследно изчезват, а над 8000 губят имот, биват интернирани и измъчвани.

Според сръбски източници в Петричко в този период са съсредоточени 9100 четници на ВМРО, а според съветски – 35 000 души, въоръжени с оръжие за 100 000, до 150 картечници, 10 поледи и 4 гаубични оръдия, и неустановен брой планински оръдия. За да прекрати преминаването на въоръжените чети в Кралството на сърби, хървати и словенци от България сръбската власт затваря общата граница и започва изграждането на силна фортификация с вълчи ями, телени мрежи, окопи с картечници и наблюдателни кули.

Международна подкрепа и организиране на бежанците

Тодор Александров е подкрепен при тайни преговори от правителството на Италия за създаване на канали и представителства на ВМРО на тяхна територия. Същото постига Александър Протогеров в Австрия, Унгария и Албания. Сключват се и споразумения с албански революционери от Косово и Албания, и с Хърватската селска партия за общи легални действия в Кралска Югославия, и с Турция за съвместни българо-турски действия в Егейска Македония. Правят се много легални опити за извоюване на права на българите в Македония, до един провалени от нежеланието на Гърция и Югославия за преговори. Членът на ЦК на ВМРО Петър Чаулев трайно се установява в Рим, където да ръководи дейността в Западна Европа.

В началото на 20-те години на 20 в. в България се създават културно просветните бежански организации СМКПББ, МДД, МЖС, ММКПС и МСД „Вардар“, които заедно с МНИ и Илинденската организация подпомагат с дейността си революционното движение. Зад граница действат МПО, в САЩ и Канада, МССЧ в Западна Европа и други, които развиват и пропагандна дейност сред западните общества. Във вътрешността на Македония действат шпионско-разузнавателните ТКПОМБ и ММТРО. Всички те са особено активни след като властта във ВМРО поема Иван Михайлов. Между 1927 – 1933 година в Женева се издава официалният печатен орган на ВМРО вестник „Маседоан“ под редакторството на Симеон Евтимов, а след смъртта му от Димитър Цилев. Всички те се подпомагат идейно и материално от ВМРО.

На парламентарните избори от 1923 година Иван Караджов е избран като народен представител от Неврокоп. Постепенно около него се създава Македонска парламентарна група, която обслужва интересите на македонските бежанци и на ВМРО.

С подписването на Ньойския договор България е задължена да поеме македонските бежанци с българско национално самосъзнание от Северна Гърция. Повод за подписването на българо-гръцката конвенция за покровителство на националните малцинства Калфов – Политис става Търлиският инцидент от 1924 година, при който са убити невинни българи от страна на гръцката армия. Тодор Александров заповядва бежанците да не се прехвърлят в България, за да не се обезбългарят Егейска Македония, но преждевременната му смърт и настъпилата криза във ВМРО осуетяват тези планове.

Конфронтация с федералистите, земеделците, народняците и комунистите

На 30 май 1921 г. военният министър Александър Димитров се среща в Белград с министър-председателя на югославското кралство Никола Пашич и му обещава да не пропуска чети в Македония. Земеделското правителство подкрепя новосъздадената Македонска федеративна организация за борба срещу ВМРО. Така правителството на БЗНС и ВМРО влизат в остър конфликт. В резултат правителствените служители Борис Козлев, Никола Кушев, Гьорче Петров и Александър Димитров са убити от хора на ВМРО. В отговор е окръзите София, Кюстендил и Петрич е обявено военно положение. Министърът на вътрешните работи Райко Даскалов нарежда преследване на революционерите в Неврокопско. През ноември 1921 година ръководителите на МФРО се срещат в Тирана с члена на ЦК на ВМРО Александър Протогеров и договарят общи действия срещу сръбския режим, към договорката са включени и албанските революционери. По-късно Тодор Александров отказва да признае тази договорности.

Разколът във ВМРО приема опасни форми и размери, заплашващи самото ѝ съществуване. Противниците на Александров през април-май 1922 г. формират нелегален Централен революционен федеративен комитет в състав Крум Зографов, Александър Панов, Григор Циклев, Велко Мандарчев, Заре Секулички и Лазар Тодоров. Комитетът има и Задгранично представителство, в което влизат Филип Атанасов, Никола Юруков и дотогавашните най-близки сътрудници на Александров Славе Иванов и Стоян Мишев. През април 1922 г. е организирана специална чета с войвода Крум Зографов, която има за задача да ликвидира намиращия се във Вардарска Македония Александров и да постави под контрола на федералистите създадената от него организационна мрежа. Организацията на свой ред на 22 август 1922 година обявява Пиринска Македония за своя „държава в държавата“, подкрепена от Конституционния блок, и създава революционни мрежи като в гръцка и сръбска Македония, назначава собствени съдии и полиция, и събира данъци.

Между 14 – 17 октомври 1922 година чети на ВМРО начело с Алеко Василев и Георги Атанасов, вече започнали постепенно да се отцепват от организацията, окупират Неврокоп в така наречената Неврокопска акция на ВМРО и прогонват четата на федералистите на Тодор Паница. Деецът на федералистката организация Григор Циклев в Кюстендил на 17 ноември 1922 година убива Велин Алайков, участник в преговорите между ВМРО и враждебното ѝ

земеделско правителство на Александър Стамболийски. В отговор ВМРО извършва така наречената Кюстендилска акция на ВМРО.

След подписването на Нишката спогодба от 23 март 1923 правителството на БЗНС влиза в директен конфликт с ВМРО, въоръжава и изпраща федералисти и оранжевогвардейци срещу тях, но при Сатовча и Юндола вътрешната организация ги разбива. Успоредно с това ВМРО организира акции, за да прогони сръбските колонисти във Вардарска Македония и води сражения със сръбски и гръцки войски.

При подготовката на преврат от страна на Военния съюз в началото на 1923 година политическият секретар на Съюза майор Никола Рачев се среща с Тодор Александров и договаря условията за сътрудничество. При извършването на Деветоюнския преврат от 1923 година четите и милициите на ВМРО са в пълна бойна готовност да се противопоставят на евентуално сръбско нахлуване в България. Въпреки че ВМРО официално не взема пряко участие в преврата, четата на Величко Велянов участва в убийството на Александър Стамболийскиц Хора като Иван Михайлов, Симеон Евтимов, който действа в Пловдивско и Татар Пазарджийско, Йордан Чкатров, Васил Шалдев, Кирил Дрангов и други участват в потушаването на въстанието.

На среща между БКП и ВМРО се съгласува втората да остане неутрална при избухването на Септемврийското въстание, стига то да не обхване Пиринска Македония. Въпреки това комунистически въоръжени отряди се появяват в Горна Джумая и Разлог, след което ВМРО се намесва и потушава въстанието в областта. Под силен международен натиск от страна на Великобритания и Франция правителството на Александър Цанков започва да преследва и арестува легални бежански дейци в София, Кюстендил и Петрич, което сериозно влошава отношенията с ВМРО.

Сближаване с българските и съветските комунисти

Усложнената политическа обстановка в България и конфликтите с повечето политически течения кара ЦК на ВМРО да търси нов съюзник. Още през юли 1923 година ВМРО изпраща тайно в Москва на преговори със СССР и Комунистическия интернационал Михаил Монеv и Димитър Влахов, които да търсят подкрепа за революционното движение в Македония. След основаването на ВМРО през 1920 г. Влахов е избран за резевен член на ЦК, като представител на лявото крило. В резултат на тези действия на 9 април 1924 във Виена представителите на ВМРО Петър Чаулев и Димитър Влахов, на СССР и Коминтерна Соломон Голдщайн (Черски), на БКП Никола Харлаков и Филип Атанасов от Македонската федеративна организация подписват декларация за сътрудничество. На 29 април 1924 г. тримата представители на ЦК на ВМРО, които са се събрали във Виена, като се солидаризират с постигнатото дотогава в преговорите, подписват декларация „За обединението на македонското освободително движение и приобщаването на ВМРО към общобалканския революционен фронт“. На 30 април ЦК на ВМРО и ЦК на МФО подписват и протокол за обединение на македонското революционна движение. Тези няколко документа, създадени от двете организации с активното посредничество на съветските представители не са предвидени за публикуване. Поради това ЦК на ВМРО решава да

оповести чрез манифест за станалото помирение и принципите, на които то се основава. Докато още се обсъжда окончателния текст на манифеста, Т. Александров заминава за Лондон. Замества го с право на съвещателен глас резервният член на ЦК Д. Влахов. Така на 6 май 1924 година във Виена е подписан Майския манифест на ВМРО от Александър Протогеров и Петър Чаулев, които са упълномощени да водят преговорите и да представляват организацията. Решено е манифеста да бъде обявен от ВМРО в скоро време.

Въпреки договореното, „Виенската централа“ не изпълнява задълженията си спрямо ВМРО да премахне федералистките чети в Македония. Тодор Александров и Александър Протогеров се разколебават да оповестят манифеста. Привикват Димитър Влахов и Петър Чаулев да се приберат в България и да прекъснат връзка с федералистите и комунистите, а успоредно с това запознават и дейците на ВМРО, с пазените дотогава в тайна преговори. На 18 юли 1924 година във в. „Балканска федерация“ е публикуван Майския манифест, чието съдържание е предоставено от Димитър Влахов. Тодор Александров и Александър Протогеров опровергават „комунистическата мистификация“ и нареждат на всичките дейци на ВМРО в чужбина да разграничат ВМРО от комунистите. Отделни кръгове изразяват притеснението си от „болшевизацията“ на ВМРО. На 2 август 1924 година Александров и Протогеров издават окръжно № 774, в което признават официално за водените преговори с федералисти и комунисти, но отричат някога да са подписвали манифеста. Георги Димитров и Васил Коларов разбирайки, че ВМРО се е отказала от договореностите взимат решение за създаване на ВМРО (обединена).

Убийството на Тодор Александров и ответната реакция на Иван Михайлов

След обявяването на Майския манифест срещу ВМРО застават едновременно разочарованите комунисти и правителството на Александър Цанков. Тодор Александров се свързва с Коста Янков, началник на военния отдел при ЦК на БКП, с който търси среща, за да неутрализират създадените проблеми. В същото време ескалират разногласията в организацията. Александър Протогеров провежда конгрес на Струмишкия революционен окръг без знанието на Тодор Александров, заради което двамата влизат в задочен спор. Тодор Александров е решен да търси отговорност на Алеко Василев, ръководителя на Серския революционен окръг, за многото повдигнати сигнали срещу него за злоупотреба с власт. На среща между Александър Протогеров, Алеко Василев и Георги Атанасов се постига споразумение за отстраняването на Тодор Александров.

В такава сложна политическа ситуация е извършено убийството на Тодор Александров на 31 август 1924 година. На път за конгреса на Серския революционен окръг в Пирин планина край Сугарево Тодор Александров и телохранителя му Панзо Зафиров са застреляни от Динчо Вретенаров и Щерьо Влахов, а пътуващият с тях Александър Протогеров е оставен жив. Новината за убийството на Александров е запазена в тайна дълго време. Проведен е и конгресът на серския окръг, на който Петър Чаулев и Димитър Влахов са изключени от ВМРО за тежки престъпления спрямо организацията.

Секретарят на Тодор Александров Иван (Ванче) Михайлов организира среща на 12 септември 1924 в Горна Джумая, на която да се реши съдбата на ВМРО, станала по-късно

известна като Горноджумайските събития. Заедно с Йордан Гюрков, Кирил Дрангов, Панчо Михайлов, Кирил Пърличев, Георги Баждаров, Наум Томалевски и Иван Караджов решават и наказват моралните виновниците за убийството на Тодор Александров – Алеко Василев и Георги Атанасов. В деня на срещата Горна Джумая е затворен от въоръжени чети на ВМРО, а българската армия и власт остават неутрални. Кирил Пърличев и Георги Баждаров се застъпват за Александър Протогеров и той бива оставен жив. Като член на ЦК той подписва окръжно за откриване и наказване на физическите убийци на Тодор Александров. Успоредно с това започва прочистване на крайно левите македонски революционери в София, Пловдив и други градове, като за няколко дни са убити над 20 души. Сред тях са Димо Хаджидимов, Владислав Ковачев, Чудомир Кантарджиев, Георги Скрижовски и Александър Буйнов. На 23 декември 1924 година в Милано е убит и бившият член на ЦК Петър Чаулев. В междуособиците за периода 1924 – 1926 година загиват общо 76 души.

ВМРО под водачеството на Иван Михайлов (1924 – 1934)

На тайно съвещание на ВМРО от 17 септември 1924 година е решено да се пристъпи към подготовка за общ конгрес на организацията, а Иван Михайлов е назначен за секретар на ЦК, в разрез с устава и правилника от единствения негов член Александър Протогеров. На друго тайно съвещание от 21 септември Иван Михайлов е назначен за отговарящ Петричкия район, де факто Иван Михайлов става едноличен ръководител на ВМРО. С окръжно от 2 октомври до „второ нареждане“ пренасочва всички звена да отговарят пред ЦК, като така подготвя отстраняването на несигурните легални и нелегални дейци на ВМРО.

Шестият конгрес на ВМРО в Сърбиново се провежда между 9 и 12 февруари 1925 година. Програмата на конгреса включва отчет на ЦК за периода 1911 – 1924 година, приемане на нов устав и правилник на организацията, преначертаване на териториалната структура, избор на нови ЦК и ЗП и решения за бъдещата дейност на организацията. С гласуване за членове на Задграничното представителство на ВМРО са избрани Кирил Пърличев, Георги Баждаров и Наум Томалевски. Като резервни представители на Задграничното представителство са избрани Тома Карайовов, Йордан Бадев и Ангел Узунов. Заедно с членовете на ЦК на ВМРО Иван Михайлов, Георги Попхристов и Александър Протогеров, и заместник членовете Петър Шанданов, Йордан Гюрков и Никола Василев образуват един висш съвет на ВМРО.

Новият устав се застъпва повторно за политическа автономия на Македония в географските ѝ граници, а ВМРО ще се стреми да открие и накаже всички виновници за убийството на Тодор Александров. Задграничното представителство става избираемо на конгресите, срещу което се обявява Ангел Узунов, като до момента ЗП е назначавано от Централния комитет на ВМРО. Иван Михайлов е назначен за ръководител на Скопския революционен окръг, Георги Попхристов за Битолски и Александър Протогеров за Серски, Солунски и Струмишки. Всичките спомагателни организации на ВМРО допълнително развиват дейност.

Състояние на четническия апарат

ВМРО в началото на 1925 година разполага с 976 въоръжени хора във Вардарска Македония. Те формират 39 чети и 17 групи, както и 63 куриери. Като резерви в пунктовете в Пиринска Македония са 179 души, а други 1160 са в почивка. В Егейска Македония организацията разполага със 143 въоръжени души в 11 чети, 16 групи и 12 куриери, а техни заместници в България са 45 четници и 96 почиващи. Общо ВМРО има апарат от 15 200 въоръжени четници, с които гарантира сигурността си.[50] Членовете на ЦК на ВМОРО си поделят организационната работа по окръзи: Георги Попхристов завежда Битолския, Александър Протогеров – Солунския, Струмишкия и Серския, а Иван Михайлов – Скопския и Петричкия.

От 3 април 1925 година в Битолския революционен окръг действа нелегално ръководство с Алексо Стефанов – председател, Петър Шанданов – зам.председател и Крум Петишев – секретар. Петър Шанданов става и битолски околийски войвода с 11 души чета, Алексо Стефанов демирхисарски със 17, крушевски е Иван Джонев с 25, ресенски е Тасе Христов с 9, Лерински е Илия Которкин с 18, костурски е Андон Попщеров с 11, стружки е Стефан Алабаков с 20, охридски е Наум Йосифов с 23, прилепски е Петър Костов с 33, преспански е Петър Ангелов с 16 души четници. Към тях се присъединяват и Борис Изворски с 23 четници в охридско и Петър Трайков в Дебърско с 22 четници.

В Скопския революционен окръг царевоселски околийски войвода е Дончо Христов с 18 четници, кочански е Евтим Полски с 22, кумановски е Кръстьо Лазаров с 26, кратовски е Мите Опилски с 19, паланечки е Стоян Върбенков с 21 и велешки е Стефан Петков с 27 четници.

В Солунския революционен окръг солунски околийски войвода е Михаил Шкартов с 11 четници, кукушки е Иван Марков с 9, а кавалски е Костадин Ганчев с 10 четници. Там действа и отряд от трима души на Никола Петров. В Серски революционен окръг серски околийски войвода е Михаил Скендеров с 10 четници, там е и четата на Митьо Илиев със 7 четници. В Демирхисарска околия действат Митьо Илиев с 18 четници и неговият подвойвода Иван Паскалев с 15. В Драмска околия главен войвода е Андон Ботев с 14 четници, а Тодор Чокотков и Никола Попов водят съответно 6 и 5 четници. В Струмишки революционен окръг струмишки околийски войвода е Георги Върндев с 23 четници, при него действат и войводите Михаил Постуларски с 14 четници и Йосиф Киров с 18 души. Радовишки околийски войвода е Константин Попатанасов с 16 четници. Там са още Ставруш Месаров със 7 души специален отряд и отряд от трима на Бекир Юсеинов. Малешевски околийски войвода е Евтим Чифлишки с 20 четници. Григор Василев и Евтим Стойчев ръководят специални групи там от по 9 и 5 души.

Иван Михайлов издава указания и правила за всички чети, за да засили дисциплината в организацията, да сведе до минимум шпионствата, и да намали до минимум репресиите срещу мирното население. Забранява се без знанието на ЦК на ВМРО да се привличат нови членове, четите да влизат във вътрешността на Македония и да извършват акции. Всички войводи и четници в почивка са задължени да се обличат, изглеждат и държат „по европейски“, да не злоупотребяват с положението си и да не носят оръжие. Редица войводи се възпротивяват и по заповед на Иван Михайлов Иван Бърльо, Панчо Михайлов и други са убити. От февруари 1925 година четите се реформират и занапред действат на по „тройки“,

„петорки“ или до максимум 10 души, срещу което сериозно се противопоставя Александър Протогеров.[53] От 5 март до 5 май 1925 година в лагери на ВМРО се подготвят 500 млади четници и войводи, разпределени в 50 чети от по 8 четници и двама подвойводи. В градовете и селата на окупирана Македония се създават „тройки“, които при нужда да изпълняват атентати срещу предварително подбрани цели, тактика която по-късно ще измести изцяло четническите акции

През 1925 година българската армия снабдява ВМРО с оръжие, бойни припаси и облекло. Околийските чети са екипирани в пълни бойни униформи и оръжие, а също и с компаси, патрондаши, бомби, цианкалий и термометри. През януари 1926 година на разположение на ВМРО в Пиринска Македония са 6714 въоръжени души, други 1651 местни четници и 8107 мъже са годни за оръжие.

Продължение на въоръжената революционна борба

До 1925 година под ръководството на Тодор Паница и със съдействието на Гърция и Сърбия в трите дяла на Македония действат федеративни чети, чиято цел е да унищожат ВМРО. ВМРО обезкървява федералистите като прочиства Пиринска Македония от тях (вкл. убитите в Дъбница), а Менча Кърничева убива водача им Тодор Паница във Виена. В Гърция и Сърбия се създават паравоенните организации Гръцки македонски юмрук и Сдружение против българските бандити за борба с ВМРО.[7] Във Виена същата година се създава ВМРО (обединена) от серчани и федералисти, и дейци на Емигрантски комунистически съюз и Илинденската организация, която организация също открито се противопоставя на ВМРО. На 30 декември 1924 година ръководителя на Сдружението против българските бандити Стоян Мишев е убит пред дома си в Щип от Кирил Григоров. На 27 юли 1925 година над Небрегово е убит федералистът Илия Пандурски от Христо Вангелов. На тяхно място през август 1925 година в Пиринска Македония действат контрачетите на Н. Дерменджиев, Г. Манджов, Ив. Узунов и Хр. Ангелов.

През 1925 година в Гърция е извършен държавен преврат от страна на генерал Теодорос Пангалос. На 22 октомври гръцката войска нахлува по негово нареждане в Пиринска Македония след граничен инцидент, при който е убит един гръцки войник. Още на 19 октомври чети на ВМРО подпомагат пограничните български войскове подразделения. На българската армия е наредено да не оказва сериозна съпротива, а вместо това ВМРО организира около 4000 бойци под ръководството на Георги Върндев и Борис Бунев. По левия бряг на Струма войводата Зисо Попов отблъсква гръцката армия, а с помощта на мобилизирани фронтоваци Петрич остава непревзет. На 29 октомври гръцката войска е принудена да се изтегли от България.[28]

През януари 1926 година се взема решение за създаване на постоянна разузнавателна служба към ВМРО, която да следи всичко отнасящо се до революционната борба в Македония и да не допуска инфилтрирането на чужди шпиони в структурите си. За целта ръководителите на революционните окръзи на ВМРО, Задграничното представителство на ВМРО, и ръководствата на ММТРО и ММС са инструктирани да събират всякаква информация в България, Македония и цяла Европа. Околийските войводи на ВМРО трябва

да водят точна статистика на чуждите военни части в районите си. Сериозно внимание се отделя и на ренегатите от ВМОРО, преминали на гръцка и сръбска служба.[7]

На 26 юли 1926 година в центъра на Битоля Кръсте Лъондев убива журналиста Спас Хаджипопов, списващ просръбския вестник „Южна звезда“. На 28 юли четата на Георги Йосифов от 12 души дава сражение на сръбска част от 2000 войници при „Цървен камен“ в Осоговската планина, при което загиват двама четници, 26 сръбски войници са убити и 35 са ранени. Кралство Югославия реагира остро срещу България и се подготвя за война, но среща съпротивата на Великобритания, Франция и Италия. На 11 август 1926 година Югославия, Гърция и Румъния изпращат колективна нота на България, в която се иска разтурянето на ВМОРО, ВТРО, ВЗРО и ВДРО. Под силния международен натиск граничният контрол е засилен, в Кюстендилско и Петричко е обявено военно положение, а на граничните началници е наредено да не допускат преминаването на въоръжени чети извън България. След тайна среща на Иван Михайлов с министър-председателя Андрей Ляпчев е договорено четите на ВМОРО да преустановят навлизането в поробена Македония, а правителството от своя страна да не руши организацията на ВМОРО в Пиринска Македония. Въпреки това чети от вътрешността на Македония продължават революционната си дейност.

Втора вълна на междуособици и братоубийства във ВМОРО

През 1928 година напрежението между Иван Михайлов и Александър Протогеров нараства. При това положение започва подготовката на конгреса в Крупник между 21 – 25 юли 1928 година. Преди началото на конгреса, по нареждане на Иван Михайлов, Александър Протогеров е убит. Националният комитет на македонските братства, другите легални организации и Спомагателната организация на ВМОРО застават на страната на Иван Михайлов, докато членовете на ЦК на ВМОРО Георги Попхристов и Петър Шанданов, ръководител на Битолския революционен окръг, и задграничните представители Наум Томалевски, Кирил Пърличев и Георги Баждаров се обособяват в групата на Протогеровистите. Подкрепа получават и от ръководителя на Солунския революционен окръг Михаил Шкартов, по-късно член на ЦК на ВМОРО (обединена), и приближените му войводи Мицо Чегански, Димитър Димашев, Георги Гевгелийски, Борис Изворски, Пандо Струмишки, Пандо Кицов, Георги Наков, Борис Козов, Тано Генерала, Христо Рутев, Иван Бабунски и други.

Петър Шанданов, като заместник-член на ЦК на ВМОРО трябва да заеме мястото на Александър Протогеров, но отказва да присъства на предстоящия седми конгрес на ВМОРО. Първата му цел е да превземе Петрички окръг и да овладее спомагателната организация на ВМОРО, но през юли и август 1928 година при Юндола и Обидим михайловистките чети на Стоян Вардарски и Георги Настев напълно разбиват протогеровистките чети. Двата враждуващи лагери не признават легитимността на противниковата организация и паралелно продължават революционната дейност със свои централни комитети. През 1931 година Протогеровистите провеждат свой конгрес. Факторите за надмощие във ВМОРО (емиграция, преса, спомагателна организация) остават в ръцете на Иван Михайлов, което му дава огромно предимство в противоборството.

Създава се помирителна комисия между двете крила в състав: Климент Бояджиев, Петър Дървингов, Христо Силянов, Н. Стоянов, Димитър Михайлов и Владимир Руменов, но преговорите пропадат след като ВМРО (михайловисти) подновява политическите убийства, а ВМРО (протогеровисти) отвърща с убийството на Йордан Гюрков. Преговорите пропадат поради неотстъпчивостта и на двете крила.

Със знанието на министър-председателя Андрей Ляпчев Георги Попхристов и Кирил Пърличев са пленени от Михайловистите и са принудени да се оттеглят от борбата във ВМРО. След 1931 година „Протогеровистите“ Петър Шанданов, Кръстан Поптодоров, Петър Трайков, Лев Главинчев остават основните противници на Иван Михайлов. Някои от тях, като Перо Шанданов и Кръстан Поптодоров, започват да получават ежемесечно финансова издръжка от Югославското консулство в София чрез Геме Димитров, за да продължават междуособиците във ВМРО.[60] Те прибягват към рисковани връзки с федералистите, с Военния съюз и Политическия кръг „Звено“, с БЗНС „Пладне“ и с про-комунистическата ВМРО (обединена).

Крайната нетърпимост между двете крила се изражда в братоубийствена война. Жертви стават четници, войводи, журналисти и общественици и от двете страни. Така по различно време се стига до убийствата на Михайловите съратници – Димитър Михайлов, Йордан Гюрков, Симеон Евтимов, Щерьо Божинов, Панчо Тодоров, Пандил Шишков, Иван Параспуров и много други. Не по-малко са жертвите от страна на протогеровистите.

Сближаване с усташите и терористична дейност

Освен сериозните вътрешни промени и сътресения във ВМРО, в края на 20-те и началото на 30-те години на XX век настъпват сериозни промени на международната политическа сцена. В Кралска Югославия крал Александър Караджорджевич установява авторитарен режим и забранява парламента, като несърбите попадат под ударите на режима. В началото на 1934 година е подписан Балкански пакт между Румъния, Югославия, Гърция и Турция, насочен основно срещу България. При такива обстоятелства крал Александър Караджорджевич посещава България, но терористични действия от страна на ВМРО срещу него не са предвидени заради международната ситуация и след активната дейност на царския двор на Борис III.

Поради влошеното боеспособно състояние на ВМРО Иван Михайлов намира за съюзник хърватските революционери „Усташа“ на Анте Павелич. Още от средата на 20-те години ВМРО поддържа добри отношения с албанските революционери от Албания и Косово. Заедно в общите си антиюгославски действия те са подкрепяни от Италия, Германия и Унгария, основни радетели за ревизия на мирните договори от края на Първата световна война.

Владо Черноземски организира и ръководи терористичната група, извършила покушението срещу Александър Караджорджевич в Марсилия през октомври 1934 година. Поради дълбоката конспиративност на деянието дълго време остава в тайна участието на ВМРО в покушението. Подготовката е извършена на унгарска територия в тренировъчния

лагер Янка Пуста. В подобните лагери дейци на ВМРО обучават хърватските революционери за обща борба срещу югославската власт.

Разпускане на ВМРО

Междусобиците във ВМРО и произвола на организацията в югозападна България предизвикват недоволството на обществеността и критики от политици, включително и от част от десницата. Една от обявените цели на Деветнадесетомайския преврат през 1934 година е възстановяването на суверенитета на Царство България над цялата територия на страната, разбирано като ликвидиране на дейността на ВМРО.

След преврата гарнизоните в югозападна България са поставени в бойна готовност, а на 4 септември е издадена Наредба-закон за безопасността на държавата, практически поставяща ВМРО извън закона и възлагаща разследването срещу дейността ѝ на военните съдилища. На 7 септември полицията обявява за издирване 10 видни дейци на организацията, включително нейния лидер Иван Михайлов. Макар той да успява да напусне страната, полицията и армията започват масови арести на активисти на ВМРО и конфискации на оръжие и имущество. През следващите две години Софийският военнополови съд разглежда десетки дела по конкретни случаи на убийства, отвлечения и рекет от дейци на ВМРО в югозападна България. Издадени са множество тежки присъди, включително 21 смъртни. Самият Иван Михайлов е осъден задочно на смърт за отвлечането на Йонко Вапцаров и други активисти от Банско, при което е убит Лазар Пиришанчин. Сред конфискуваното имущество са пари и акции на стойност над 20 милиона лева, 11 хиляди пушки, 47 картечници, 7767 бомби, 700 хиляди патрона.

Освен ВМРО са забранени и всички културно-просветни организации на македонските бежанци.

През 1936 – 1938 година из цяла България се създават тайни младежки организации, идеологически свързани с ВМРО. Това са ВМРО „Владо Черноземски“ (ВМРОВЧ), Македонски ученически съюз (МУС), Младежка македонска организация – македонски орли (МЗО2), Нова македонска борба (НМБ), терористичната Македонска революционна организация „Черната змия“ (МРОЧЗ) на Васил Петров от Дупени, Преспанско.

Неврокопска акция на ВМРО

Неврокопската акция е окупиране на град Неврокоп (днес Гоце Делчев) от въоръжени чети на Вътрешната македонска революционна организация, извършено между 14 и 20 октомври 1922 година.

След проведените парламентарни избори на 21 май 1920 година БЗНС съставя самостоятелно правителство. Правителството на Александър Стамболийски се опитва да изведе страната от международната изолация след Първата световна война чрез активно участие в дейността на Обществото на народите и установяване на приятелски отношения с Югославия. Това вкарва правителството в конфликт с организациите на македонските българи, обвиняващи го в национално предателство.

Земеделското правителство подкрепя новосъздадената Македонска федеративна организация за борба срещу ВМРО. Неврокоп попада напълно под властта на МФО, ръководена от Тодор Паница. Разколът във ВМРО приема опасни форми и размери, заплашващи самото ѝ съществуване. Противниците на Тодор Александров през април-май 1922 година формират нелегален Централен революционен федеративен комитет. През април 1922 година е организирана специална чета с войвода Крум Зографов, която има за задача да ликвидира намиращия се във Вардарска Македония Александров и да постави под контрола на федералистите създадената от него организационна мрежа. БЗНС изпраща допълнителни военни сили в Петричко, за да овладее областта. След Търновските събития буржоазните партии в опозиция подкрепят ВМРО.

ВМРО на свой ред на 22 август 1922 година с тайно окръжно №333 обявява Пиринска Македония за своя „държава в държавата“, подкрепена от Конституционния блок, и създава революционни мрежи като в гръцка и сръбска Македония, назначава собствени съдии и полиция, и събира данъци.

Между 16–17 октомври 1922 година чети на ВМРО от около 1000 души, начело с Алеко Василев и Георги Атанасов, окупират Неврокоп и прогонват четата на федералистите на Тодор Паница. Местният гарнизон не оказва съпротива, а вместо това заминава на учение в Родопите. В града са опожарени клуба на БЗНС, къщи и дюкяни на привърженици на земеделците. Дванадесет федералисти са разстреляни на площада. На 17 октомври Неврокоп е обкръжен от 6-а търновска дружина, начело с майор Никифоров. Войводата Алеко Василев не влиза в сблъсък с българската войска и започва преговори с Никифоров, като се съгласява да опразни града при условие, че федералистите не бъдат допуснати отново в околийското управление. Алеко Василев казва на народния представител Георги Йорданов, че ВМРО се бори за свободата на поробените българи във Вардарска и Беломорска Македония, поради което Пиринска Македония ѝ е необходима в качеството си на база: „Министрите, ако решим да ги убиваме, за нас е лесно, но не искаме. Ама да си опичат акъла и да не ни преследват, да не пращат хора против нас, че всяко търпение си има край. Ние убихме министър Димитров – за овцата вземаме овен.“

Вестниците близки до БЗНС се опитват да скрият неуспеха на правителството, а дни по-късно за преговори с ВМРО е изпратена парламентарна комисия начело с Г. Юрданов. По-късно Алеко Василев обяснява „Неврокоп нападнах, защото ми пречеа. Аз искам да не ми се пречи. Оттам е вратата ни за заминаването ни за Драмско. Пречеа ми и аз отидох и си разчистих пътя“. Неврокопските събития пораждаат външнополитически натиск от страна на Гърция, която смята, че нападението е скроено с цел България да повдигне въпроса за автономия на Македония.

Помощ на българската администрация във Вардарска и Егейска Македония

С помощта на бивши дейци на ВМРО се създават контрачети за борба с комунистическите партизани. Такива чети са Велешката контрачета начело с дееца на ВМРО Пано Манев,[65] Гевгелийската контрачета начело с Георги Хаджимитрев, Кавадарската контрачета начело с Атанас Калчев, която участва и в сражения в Егейска Македония, Кочанската контрачета, начело на която е Димитър Медаров и други.

В Битолска област на българската власт сътрудничи дееца на ВМРО Гого Атанасов, като главен деец организацията за Битоля заедно с него са Димитър Василев и д-р Владо Туджаров.[68] Туджаров от своя страна агитира сред селяните в Преспа да изискат италианското управление да бъде заменено с българско. Отделно от тях за народни представители в Народното събрание от България се готвят Стефан Светиев, Христо Ризов и Александър (Цане) Костов – Кандилото.

Владимир Куртев, Димитър Цилев, Георги Настев и Петър Михайлов участват в организирането на чети за борба с гръцките комунистически партизани. В доклад до ЦК на МКП от 19 август 1944 г. се съобщава, че Константин Робев създава контрачети от около 5 – 6 души в Дебърца, Кочанско, за организиране на борба срещу партизаните. В тази му дейност му помага бившият кичевски войвода Дуко Тасев. Пак към 19 август се е състояла среща между Асен Татарчев, Димитър Василев – Димката, Владо Туджаров, Светиев и Александър Костов, които са определени като „народен комитет на ВМРО“.

Създаване на македонска идентичност след 1934 година

Някои от дейците на левницата във ВМРО се радикализират и след втората вълна на междусобици през 1928 година се отцепват в протогеровистко крило. През 30-те години на миналия век някои от тях като Петър Шанданов, Петър Трайков, Лев Главинчев и др. стават комунисти. Така под влиянието на политиката на Коминтерна и специалната му резолюция, подкрепяща формирането на отделна македонска идентичност, те приемат идеите на македонизма. По време на Втората световна война тези кадри участват в партизанско движение в България и комунистическата съпротивата във Вардарска Македония. Въпреки това до изтеглянето на Българската армия през есента на 1944 година от анексираните територии в бившата Вардарска бановина, по-голямата част от населението е с българска идентичност. Едва след завземането на властта от комунистите в България и Югославия започва интензивен процес за формирането на отделна македонска нация, език и държава. Процесът е политически мотивиран и съпроводен с репресии. Някои от левите активисти на ВМОРО и ВМРО стават ръководни дейци на ЮКП и БКП. Според македонския акад. Иван Катарджиев, обаче не може да се поставя под въпрос българското съзнание на бившите членове на организацията, включително и на тези от левницата. Той твърди, че даже тези, възприели идеите на македонизма, остават на ниво политически, а не национален сепаратизъм и на практика продължават да се чувстват като българи до края на живота си. Редица от тях впоследствие са отстранени от властовите позиции, които заемат, а някои са съдени и дори екзекутирани.

В отговор в Пиринска Македония се създават горянски чети за съпротива срещу комунистите, главно от бивши дейци на ВМРО. Във Вардарска Македония се създават тайни революционни организации, които по-късно са разбити от властта (виж: Политически терор в Социалистическа република Македония). Останалите живи революционери, които успяват да избягат, се установяват в Западна Европа, САЩ, Канада и Австралия, където участват в живота на местните емигрантски организации.

За време на съществуването си ВМРО създава сериозен политико-обществен и образователен апарат, който да пропагандира революционната борба на организацията. Със създаването на спомагателната организация на ВМРО в Пиринска Македония, отделни политически партии и движения се противопоставят на монопола на ВМРО в региона. Поради суровите мерки и възбраната на политическите движения в района ВМРО е често критикувана от демократи, земеделци, комунисти и народняци. Влиза във въоръжени съприкосновения с тях, както в Пиринско така и в цяла България. Постепенно политическите убийства и братоубийствената война в самата ВМРО настройват част от българското общество срещу нея. Въпреки това Иван Михайлов запазва близки отношения с царския двор на Борис III и някои правителства на Царство България. На имената на дейците на ВМРО Мануш Георгиев и Любомир Весов се създават футболни отбори в Петрич, съответно през 1923 и 1928 година.

Според Марксистко-ленинската историография, наложена се след Деветосептемврийския преврат от 1944 година, ВМРО е обявена за „фашистка организация“, а нейните дейци за „врагове на народа“. Дейността на организацията се пренебрегва в историографските трудове в периода 1944 – 1989 година, като мнението за нея остава крайно негативно. След демократичните промени от 1989 година се сваля „табуто“ върху историческото изследване на ВМРО, а Македонският научен институт подновява дейността си. Група ветерани от ВМРО заедно със свои съмишленици, получили благословията на Иван Михайлов малко преди да почине в Рим, възобновяват дейността на Съюза на македонските културно-просветни дружества (СМКПД), приемайки името ВМРО-Съюз на македонските дружества (ВМРО-СМД), по-късно ВМРО-БНД. Редица паметници на личности от ВМРО са възстановени или издигнати в цяла България, и улици и булеварди са именувани на техни имена. Изтъкнати изследователи на ВМРО днес са Димитър Гоцев, Димитър Тюлеков, Цочо Билярски и други.

Разузнавателна организация на ВМРО

Разузнавателната организация на ВМРО действа от 1925 година, но официално е създадена през 1926 година като спомагателен орган на ВМРО.

През януари ЦК на ВМРО обсъжда подробен проект, изработен от Александър Протогеров и взема решение за създаване на постоянна разузнавателна служба. По този повод е изпратена инструкция до завеждащите революционните окръзи на ВМРО, Задграничното представителство, ръководствата на ММТРО и ММС. В инструкцията се казва, че в бъдеще най-важната служба в организацията ще бъде разузнаването. Разузнаването на ВМРО следи контрачетите от Сдружението против българските бандити и Гръцкия македонски юмрук. Обект на разузнавателната дейност са сръбските и гръцките училища и просветни дружества. Особено внимание разузнаването отделя на ренегатите и на колонистите. На ММТРО се поставя задача да изучава и анализира всички средства, които се употребяват за денационализиране на българското население. Задграничното представителство според инструкцията, следи и противодейства на сръбското и гръцкото разузнаване главно в България. За тази цел то разполага със своя тайна полиция. От втората

половина на 1926 г., започва да излиза „Разузнавателен бюлетин на ВМРО“, който захранва с информация пропагандния фронт на ВМРО в България и чужбина. Ефикасността на Разузнавателната служба намалява след появилите се противоречия между членовете на ЦК на ВМРО през 1927 – 1928. Дейността ѝ замира окончателно след убийството на нейния създател генерал Протогеров на 7 юли 1928 г.

За главни разузнавачи в Битолския революционен окръг са назначени: Битолска околия – Александър Ефтимов, Прилепска – Тодор Адамов, Ресенска – Никола Милюовски, Охридска – Христо Чорбев, за Стружка – Христо Миладинов, за Крушовска – Васил Клисаров, Кичевска – Силко Цветков, Дебърска – Гиче Лазаров, за Кичевска – Тасе Димитров, за Леринска – Иван Трайков, за Костурска – Дамян Илиев и Кр. Лячев, за Преспата – Герман Петров, за Смилево – Тасе Дельов и Алексо Стефанов.

Вътрешната македонска революционна организация (обединена) е българска политическа организация с лява идеология. Част от членовете ѝ приемат и идеите на македонизма, а след 1944 година участват в управлението на СР Македония.

На 9 април 1924 година във Виена представителите на ВМРО Петър Чаулев и Димитър Влахов, на СССР и Коминтерна Соломон Голдщайн (Черски), на БКП Никола Харлаков и Филип Атанасов от Македонската федеративна организация подписват декларация за сътрудничество. На 30 април ЦК на ВМРО и ЦК на МФО подписват и протокол за обединение на македонското революционна движение. В него се декларира, че двете организации се помиряват и се ориентират към създаване на единен балкански фронт и към сътрудничество с балканските компартии и СССР. ЦК на ВМРО решава да оповести чрез манифест за станалото помирение и принципите, на които то се основава. Така на 6 май 1924 година е подписан Майският манифест. На 5 юни обаче става ясно, че Тодор Александров, който е подложен на силен натиск, се готви да се откаже от подписа си под него. Това води до тежък конфликт в Централния комитет на ВМРО, като Чаулев и Влахов държат на документа, а генерал Протогеров е с неясна позиция. След публикуването на Манифеста от Влахов във Виена последва грандиозен скандал, като Протогеров, който е генерал и член на Военната лига е заплашен дори с физическа разправа. В резултат двамата с Александров оттеглят подписите си на 1 август 1924 година.

При тази ситуация група активисти начело с Алеко Василев и Георги Атанасов, организират заговор срещу Тодор Александров. Убийството на Александров и последвалите акции на отмъщение от страна на десницата окончателно разцепват освободителното движение. Новият ръководител на организацията Иван Михайлов налага еднолично управление и прекъсва връзките с левите. Той организира убийствата на договорилите манифеста Петър Чаулев и Тодор Паница, а по-късно и на генерал Протогеров. За да се спаси Влахов остава в Западна Европа. На основата на принципите на Майския манифест през октомври 1925 година във Виена Димитър Влахов, който вече е изключен от ВМРО, заедно с други дейци на лявото крило, организира учредяването на ВМРО (обединена). Постепенно, идеите на организацията еволюират в съответствие с тези на Коминтерна и БКП.

Създаване

След подписването на Майския манифест Тодор Паница се прехвърля от Виена за Солун и Атина, със задачи поставени от Балканския революционен център ръководен от Георги Димитров, за да разгърне дейност сред гръцките комунисти от Егейска Македония. Тодор Паница и Ризо Ризов посредством Панко Брашнаров създават Временен инициативен комитет във Велес, който чрез българските емигранти в Ниш започва издаването на вестник „Федерацион Балканик“. Установяват се контакти и с Щип, Скопие, Прилеп.

ВМРО (обединена) е създадена от 16 леви дейци, предимно от областта Македония, между които Димитър Влахов – представител на левицата във ВМРО, Ризо Ризов – представител на няколко революционни групи във Вардарска Македония, създадени на базата на Майския манифест, Георги Занков – представител на Илинденската организация, Христо Янков – представител на Егейска Македония и емиграцията в България, Павел Шатев – представител на братствата в България и емиграцията в Турция, Владимир Поптомов – представител на Пиринска Македония, Михаил Герджиков, Тодор Паница и Панко Брашнаров във Виена през октомври 1925 година. Заседанията са открити от съветския представител, българския еврейн Соломон Голдшайн (Черски), който очертава задачите на конференцията – обединение на всички течения в македонското движение на базата на Майския манифест и уточняване на отношенията с групата на Паница и с автономистката ВМРО. Прието е името ВМРО (обединена).

В първоизбрания ЦК влизат Димитър Влахов, Панко Брашнаров, Христо Янков, Георги Занков, а по-късно и Димитър Арнаудов, а за кандидат-членове на ЦК са избрани Владимир Поптомов, Павел Шатев и Ризо Ризов.

Ръководи се от принципите, залегнали в Майския манифест на ВМРО от 1924 година, за независима Македония в рамките на географските и икономическите и граници, а също и за обща Балканска федерация. В нея членуват представители от бившите Народна федеративна партия (или Серска група), Емигрантски комунистически съюз, Македонска федеративна организация, както и от Илинденската организация.

Централният комитет на организацията има за седалище Виена, а от 1929 година Берлин. Дейността ѝ е направлявана пряко от Балкански федеративен център на Коминтерна, начело с Георги Димитров. Изградени са мрежи в трите дяла на областта Македония, попадащи в България, Кралство Югославия и Гърция, които се ръководят от областни комитети начело със секретар.

Дейност

След подписването на Майския манифест Тодор Паница се прехвърля от Виена за Солун и Атина, със задачи поставени от Балканския революционен център ръководен от Георги Димитров, за да разгърне дейност сред гръцките комунисти от Егейска Македония. Тодор Паница и Ризо Ризов посредством Панко Брашнаров създават Временен инициативен комитет във Велес, който чрез българските емигранти в Ниш започва издаването на вестник „Федерацион Балканик“. Установяват се контакти и с Щип, Скопие, Прилеп.

ВМРО (обединена) е създадена от 16 леви дейци, предимно от областта Македония, между които Димитър Влахов – представител на левицата във ВМРО, Ризо Ризов –

представител на няколко революционни групи във Вардарска Македония, създадени на базата на Майския манифест, Георги Занков – представител на Илинденската организация, Христо Янков – представител на Егейска Македония и емиграцията в България, Павел Шатев – представител на братствата в България и емиграцията в Турция, Владимир Поптомов – представител на Пиринска Македония, Михаил Герджиков, Годор Паница и Панко Брашнаров във Виена през октомври 1925 година. Заседанията са открити от съветския представител, българския еврейин Соломон Голдщайн (Черски), който очертава задачите на конференцията – обединение на всички течения в македонското движение на базата на Майския манифест и уточняване на отношенията с групата на Паница и с автономистката ВМРО. Прието е името ВМРО (обединена).

В първоизбрания ЦК влизат Димитър Влахов, Панко Брашнаров, Христо Янков, Георги Занков, а по-късно и Димитър Арнаудов, а за кандидат-членове на ЦК са избрани Владимир Поптомов, Павел Шатев и Ризо Ризов.

Ръководи се от принципите, залегнали в Майския манифест на ВМРО от 1924 година, за независима Македония в рамките на географските и икономическите и граници, а също и за обща Балканска федерация. В нея членуват представители от бившите Народна федеративна партия (или Серска група), Емигрантски комунистически съюз, Македонска федеративна организация, както и от Илинденската организация.

Централният комитет на организацията има за седалище Виена, а от 1929 година Берлин. Дейността ѝ е направлявана пряко от Балкански федеративен център на Коминтерна, начело с Георги Димитров. Изградени са мрежи в трите дяла на областта Македония, попадащи в България, Кралство Югославия и Гърция, които се ръководят от областни комитети начело със секретар.

Дейност

На първата обща редовна конференция, свикана през есента на 1929 г. в Берлин, става и официално разцепление между комунисти и национални революционери. Част от дейците на ВМРО (обединена), сред които Михаил Герджиков, Павел Шатев и Георги Занков, напускат прокомунистически ориентираната организация и на конференция в Цариград правят опит да създадат нова организация. На 19 април 1930 години двете организации подписват помирителен протокол, което обаче не довежда до сближаване. През август 1935 година българската полиция попада в следите на Областния комитет на ВМРО (обединена) в София и арестува много от дейците му. През юли 1936 година 20 члена на организацията са съдени в София, пет от тях задочно. Повечето от подсъдимите се обявяват за „македонци“ и защитават тезата, че организацията е националноосвободителна. На 21 юли Влахов и Поптомов задочно са осъдени на 12 години и половина затвор. Трима души са оправдани, а останалите са осъдени на 5 години затвор и 50 000 лева глоба. В резултат на това в края на 1936 година ВМРО (обединена) се саморазпуска, като една част от членовете ѝ се вливат в БКП, ГКП и ЮКП, а друга се оттеглят от обществена дейност или се проявяват като антикомунисти.

Македонската федеративна организация е българска политическа организация на дейци от областта Македония. Основно членовете ѝ са бивши революционери от Вътрешната

македоно-одринска революционна организация. Тя е образувана в края на 1920 година със съдействието на правителството на Българския земеделски народен съюз, като активна роля в нея играят вътрешния министър Александър Димитров и близкия до него началник на Бюрото за бежанците Гьорче Петров.

Към МФО се създава четническа организация Вътрешна македонска федеративна революционна организация (ВМФРО), която води сражения както със сръбски части, така и с чети на ВМРО.

След Втория велик събор на Съюза на македонските братства от есента на 1920 година шестдесет делегати, начело с Христо Далкалъчев, Никола Юруков, Филип Атанасов, Христо Татарчев, Александър Димитров, Владислав Ковачев, Милан Грашев, Йордан Анастасов се отцепват от организацията и създават Временна комисия на македонските братства в България.

Учредителен конгрес на организацията се свиква в на 4 декември 1921 година и се формулират основните цели на организацията – независима федеративна Македония при пълно равенство на населяващите я народности, за да послужи като съединително звено между балканските държави в бъдещата Балканска федерация. Легалното крило се нарича Македонска емигрантска федеративна организация (МЕФО), а нелегалното Вътрешна федеративна македонска революционна организация (ВФМРО).

Разцепление

Скоро след това Никола Юруков оглавява легалната ѝ фракция, а Филип Атанасов поема нелегалната. В Тирана федералистите Филип Атанасов, Павел Христов, Ангел Попвасилев, Христо Цветков и Крум Зографов се уговарят с Александър Протогеров, от страна на автономистите, за примирие и съвместна дейност и привличане на албанските революционери на тяхна страна (косовския албански комитет на Реджеп Митровица и Бедри Пеяни, с Хасан бей Прищина и Ахмед Зогу). Постигат съгласие да установяват ръководните си органи в Албания, за да се разграничат от управляващите среди в България. Тодор Александров скоро след това отхвърля договореностите. Федералистите канят на нова среща Александър Протогеров във Виена, но той отказва.

През април-май 1922 г. е формиран нелегален Централен революционен федеративен комитет в състав Крум Зографов, Александър Панов, Григор Циклев, Велко Мандарчев, Заре Секулички и Лазар Тодоров. Комитетът има и Задгранично представителство, в което влизат Филип Атанасов, Никола Юруков и дотогавашните най-близки сътрудници на Александров Славе Иванов и Стоян Мишев. През април 1922 г. е организирана специална чета с войвода Крум Зографов, която има за задача да ликвидира намиращия се във Вардарска Македония Александров и да постави под контрола на федералистите създадената от него организационна мрежа. Организацията на свой ред на 22 август 1922 година обявява Пиринска Македония за своя „държава в държавата“, подкрепена от Конституционния блок, и създава революционни мрежи като в гръцка и сръбска Македония, назначава собствени съдии и полиция, и събира данъци.

Една част от привържениците на МФО създават краткотрайна организация във вътрешността на Македония, а други преминават на служба към сръбските власти като организацията губи и без това незначителното и влияние сред македонските българи.

Впоследствие част от дейците ѝ са убити от привърженици на Тодор Александров, а по-късно на Иван Михайлов.

Между 14 – 17 октомври 1922 година чети на ВМРО начело с Алеко Василев и Георги Атанасов окупира Неврокоп в така наречената Неврокопска акция на ВМРО и прогонват четата на федералистите на Тодор Паница. Дееца на федералистката организация Григор Циклев в Кюстендил на 17 ноември 1922 година убива Велин Алайков, участник в преговорите между ВМРО и враждебното ѝ земеделско правителство на Александър Стамболийски. В отговор ВМРО извършва така наречената Кюстендилска акция на ВМРО.

Федералистите се опитват да получат подкрепата на Коминтерна. Още в 1922 година Павел Шатев и мисията на Руския червен кръст в България осигуряват контакт на МФО с Москва. През юни 1923 година Филип Атанасов и Славе Иванов разговарят в Москва с Феликс Дзержински, Карл Радек, Георгий Чичерин и Михаил Трилисер. По същото време в Москва е и делегация на ВМРО от Михаил Монев и Димитър Влахов.

През януари 1923 година легалната МЕФО се влива в Съюза на македонските братства, като печатните им органи „Автономна Македония“ и „Македония“ се сливат и създават „Независима Македония“. Впоследствие федералистите основават нов вестник „Македонско съзнание“, издаван в Белград и поддържащ проюгославски позиции.

От друга страна Тодор Паница се отцепва и основава собствена МФО, като през 1924 година се сближава с автономистите, и заедно с тях взема участие в изготвянето на Майския манифест на ВМРО. През 1925 година под ръководството на Тодор Паница и със съдействието на Гърция и Кралска Югославия в трите дяла на Македония действат федеративни чети, чиято цел е да унищожат ВМРО. ВМРО обезкървява федералистите като прочиства Пиринска Македония от тях (вижте Дъбнишка акция на ВМРО), а Менча Кърничева убива водачът им Тодор Паница. В отговор Гърция и Кралска Югославия създават паравоенните организации Гръцки македонски юмрук и Сдружение против българските бандити за борба с ВМРО.

Междувременно, част от дейците на МФО се присъединяват към Българската комунистическа партия, а след създаването на ВМРО (обединена) през 1925 година, МФО практически престава да съществува.

Успехите на **възрожденските борби** в този край са безспорни. Безспорни са и заслугите на онова будно ядро от смели родолюбци, които винаги, и при тежки обстоятелства, стоят начело на всички начинания за църковна и училищна самостоятелност. Те изнасят на плещите си цялата тежест на една дълга битка, остават будни на своя пост, като истински родолюбци и народни борци.

Някои от по-известните и видни фигури на българското Възраждане от района на югозападна България³¹ са:

1. Даскал Господин – първият български учител в Неврокоп (днешния град Гоце Делчев). Неговото светско име е Костадин Мутафчиев. Голямото дело, което записва името на Даскал Господин на най-почетната страница от историята на Неврокоп, е откритото от него през 1840 г. училище. В продължение на цели двадесет години Даскал Господин обучава

³¹ В Приложение №1 „Личности“ специално са разгледани най-известните исторически фигури

и организира около себе си будно ядро от просветни мъже, което повежда с ентузиазъм борбата за народно образование. Когато през 1860 г., изтощен от безброй прекеждия и лишения Даскал Господин умира, неговото родолюбиво дело в Неврокоп остава в здрави, в сигурни ръце.

2. Илия Дуков – (1800 -1895) - просветен деец, участник в борбата за църковна независимост. Заедно с Никола Ковачевски, Стоян Шехинов и Георги Костов през 60-те години на 19 век Дуков съставя неофициално първата българска община в Неврокоп и в продължение на цяло бурно десетилетие (1860-1871) неин несменяем председател. Участва в борбата за откриване на новобългарско училище в Неврокоп (1862) и на Неврокопското девическо училище (1867), спомага за създаване (1865) на читалището „Зора” (дн.Народно читалище „Просвета”).Той е един от организаторите на Народния събор 1869 в с. Гайтаниново, на който се провъзгласява отказването на Неврокопския край от гръцката патриаршия. Дуков е дарител на Читалището „Зора” и на Неврокопското девическо училище.

3. Стоян Шехинов – (1795-1885) - радетел за просветна и църковна независимост. Заради родолюбивата му дейност османските власти го прогонват от родния му край и той се заселва в Неврокоп. Тук Шехинов участва активно в обществения живот. Подарява дома си за новооткритото училище. Той е един от основателите и пръв председател на основаното през 1865 читалище „Зора”. Закупува книги и учебни пособия за училището и за читалищната библиотека.

Участва в Народния събор в Гайтаниново през 1869, член е на учителското дружество „Просвещение” и на Неврокопската българска община. Многократно е арестуван и малтретиран заради патриотичната му дейност.

4. Никола Мандушев (1838-1923) - участник в национално-освободителното движение, учител. Дългогодишен член на Неврокопската българска община и на училищното настоятелство. Радетел за разрастване на българското просветно дело и издигане на българщината. Спомага за развитието на Неврокопското читалище „Зора”. Включва се активно в дейността на учителското дружество „Просвещение”.

5. Никола Банев-Ковачевски – (1832-1882) - деец на националноосвободителното движение, учител. През 1854 открива в бащиния си дом в Ковачевица първото новобългарско училище в Неврокопско. Автор е на интересни поучителни слова, в които защитава правото на съществуване на българското училище. Радетел за българската просвета и независима българска църква Ковачевски развива широка народополезна дейност.

6. Поп Харитон – (1827-1995). Светското му име е Кръстю Карпузов, записал името си в най-светлите страници от историята на църковно-училищните борби в Неврокопския край. През 1872 г. е избран от неврокопчани за архиерей на Неврокопската епархия, а по-късно през 1876 г. Харитон е назначен за архимандрит на София – една висока длъжност в църковната йерархия, на която той запазва живо своето пламенно родолюбие.

7. Никола Падарев– един от ярките дейци на Българското възраждане в Източна Македония, активен борец за училищна и национална независимост на народа си, дългогодишен народен учител в Старчища, Горно Броди и Гайтаниново.

8. Петър Сарафов –(1842-1915) - възрожденски просветен деец, участник в националноосвободителното движение. Учител е в селата Гайтаниново, Либяхово, Зърнево,

Неврокоп и в много други села в района, навсякъде заменя преподаването на гръцки език с обучение на български език. Автор е на редица практически помагала и книги.

9. Спас Прокопов – дългогодишен учител и голям родолюбец, известен в целия Неврокопски край като „Даскал Спас“. Учителства в селата Ючдурук, Гайтаниново, Зърнево, Калапот, Просечен, Горно Броди и Мелник. Заедно с учителстването развива активна патриотическа дейност разпространява български книги и вестници. Той е сред инициаторите за основаването на учителското дружество „Просвещение“, член на неговото настоятелство и един от активните му деятели. Заслугите му като учител и общественик са големи и безспорни.

10. Иван Кюлев –(1872-1956)- просветен деец, фолклорист. Работи като учител и директор на българската девическа гимназия в Одрин, развива родолюбива и народополезна дейност, заради което неколккратно е арестуван. Бил е учител и в мъжката гимназия в гр. Пазарджик, инспектор на българските прогимназии и начални училища в Цариград, инспектор в Министерството на народното просвещение в София, организатор на българските училища в Одрин. През 1923-1930 е директор на Педагогическата гимназия в гр. Неврокоп. Значителен е приносът му в изучаване на народното песенно творчество в Пиринския край и в други райони в Македония. През 1916 г. издава в Цариград сборникът „Български народни песни за смесен хор“, а през 1977г. посмъртно е издаден песенния сборник „Народни песни от Неврокопско“, който съдържа 292 песни и мелодии, една легенда и няколко описания на обичаи.

Още много са имената от възрожденските дейци в Неврокопско това са: Иван Балабанов, Иван Гологанов, Теодосий Скопски, Иларион Пенчев, Екатерина Дукова, Анастасия Балтова и цяла плеяда просветители – родолюбци дали всичко за укрепването на българщината в Неврокопския край.

През 19 век Неврокопската околия става не само търговски, но и важен образователен и културен център. През 1811 г. в град Неврокоп (днешния гр. Гоце Делчев) е създадено църковно училище, няколко години по-късно е отворено и девическо училище; през 1838 г. изгражда е построена църквата "Успение Богородично". Част от културния живот на града стават читалнята "Зора" (от 1865 г.), клубът на жените "Ученолюбие" (1870) и асоциацията на учителите "Просвещение" (1873).

Неврокопската българска община е [гражданско-църковно сдружение](#) на [българите екзархисти](#), създадено през втората половина на XIX век в град [Неврокоп](#). Размахът на дейността на общината в годините 1870 – 1894 надхвърля териториалните граници на Неврокопската околия и подпомага обществените дела на българите и в Драмско, Серско и Мелнишко.

Общината е призната от османските власти по време на [Кримската война](#) (1853 – 1856). Първите известни нейни документи са от 1860 година и са свързани с борбата на българското население от града с гръцкото духовенство за църковна независимост и новобългарска просвета. Общината подпомага откриването на български училища, издържа учителите и бедни ученици и набавя учебници, учебни пособия.

12. Бит, традиции, нрави и обичаи на населението в района на Геопарк Хаджидимово

12.1. Традиции и празници

Културната традиция е градивен елемент на чувството за принадлежност към дадена нация и етнос . Тя е свързана с разпознаването на определени елементи на културата като свои, присъщи и специфични за съответната общност.

Традициите се възприемат от хората като нещо неизменно, което се предава от поколение на поколение в продължение на много години. В съдържателно отношение към тях се отнасят всички оказали се устойчиви елементи на културата на дадено население и на определена географска територия – в сферата на бита, на производството и занаятите, облеклото, храните и храненето, обредите, обичаите, празненствата, музикалната и певческа култура, танците,, ритуалите, хумора, поведенческите характеристики – навиците и пр. Към тях могат да се отнесат и разпространените в региона и сред населението митове, легенди , притчи, предания , от една страна като елемент на културата, от друга - като форми и средство за поддържане на самите традиции.

Изследвайки, описвайки и оценявайки традициите следва да се има предвид , че те са подгласни на времето. Обичаите, обредите или празниците търпят промени в хода на времето, защото са свързани с представите за света, бита и поминъка на хората, които от своя страна се променят непрестанно. В историческото развитие някои елементи на културата изчезват или губят значение, други придобиват нов смисъл за общността, трети възникват, за да се превърнат на свой ред в „традиция”.

Особено динамични са промените в културата през 20-и век, когато протича всеобхватна модернизация на българското общество. Българското село, което е естествената среда на функциониране на традиционните празници, преживява демографски срив заради индустриализацията и урбанизацията.

Трансформации са характерни както за цялостната културна система, така и за конкретни обреди и празници. Едни са били например маските на кукерите в миналото и доста различни при съвременните кукери; едно е било сватбеното облекло на булката преди столетие, съвсем различно в наши дни. Мартениците за 1-ви март и сурвачките за Коледа вече се купуват, вместо да се изработват у дома. Промени настъпват и в осмислянето на дадени обичаи. Изпълняваните в миналото като магия за дъжд обичаи днес могат да се видят като изпълнение на фолклорен състав на сцената на даден фестивал. Отделни компоненти на традиционната обредност, например погребалната, се отличават с по-голяма устойчивост и консервативност. Други, като някои календарни обичаи, изчезват поради промяната в стопанския живот.

Различно е и отношението към обредната и празничната система. Ако в миналото тя е била част от битието на всеки човек, то в наше време тя се разглежда като културно наследство, което трябва да се съхранява и предава. С това са ангажирани държавни и общински институции, медии, читалища, кръжоци, самодейни състави. Това води и до новото място на предмети от традиционния бит на българина като експонати в музеи, а на техните съвременни копия – като сувенири или украса на битови стаи. Елементи на

българската традиционна култура се включват в съвременната обредност: официални и чуждестранни гости се посрещат от девойки в национални носии с хляб и сол; посрещането на Нова година става с български хора и песни. Наблюдава се и процес на възстановяване на някои традиционни обичаи по идея на самодейци. Във връзка с развитието на културния туризъм много населени места стават инициатори на съвсем нови празници, при които се търси връзка с традицията.

Така редица елементи на традиционната култура (празници, носии, песни, танци, храна) се възприемат като символи на българското и се включват в съвременната култура като знаци на националната идентичност. Регионът е известен с опазената си уникална култура, включително фолклор, начин на живот, традиции, местна храна и други културни елементи.

За региона на Хаджидимово е характерно съжителство на християнско с мюсюлманско население, при което се съчетават бит, култура и традиции.

Културата и традициите на християнското и мюсюлманското население в района си приличат и преливат, което показва техните общи етнически корени. Тук историята е създала една уникална и по форми и по съдържание симбиоза на верски общности със силно свързани култури, приличащи си обреди и обичаи, еднакви елементи на бита, практически една и съща стопанска култура.

Макар и определящ идентичността и самоидентификацията на населението от този край, религиозната различност не е свързана с принципно различие в ценностно-културно отношение, където общите елементи са повече от различията. Спорен е въпросът дали са се оформили различни етноси или става въпрос за религиозно-верска диференциация на един и същ етнос.

Общото на хората в региона е, че те имат славянски произход. Техните предци са били християни, които през петвековното османско владичество на Балканите са приели мюсюлманската вяра.

След създаването на етнически дефинирани национални държави на Балканите през последната третина на 19-ти век, всяка една от тези държави се опитва да представи въпросното мюсюлманско население като „свое“: политическото разделение генерира тенденции на изкуствено етническо разделение.

Помаците са българи, изповядващи исляма. Въпреки че са с друга вяра, те не искат да се делят от останалите, държат да са част от цялото - пише швейцарският "Тагблат" в репортаж от Родопите. (11.07.2012)

Според западни изследователи държавите на Балканите са етнически дефинирани. Обаче славянските мюсюлмани, например помаците в България, имат доста прагматичен подход към насилствено натрапването им национални идентичности. Мюсюлманите от славянски произход в южните и източните части на Балканите, гораните и торбешите в Македония, както и помаците в Южна България и Североизточна Гърция, имат по няколко различни национални идентичности, които често се припокриват. Така например помаците се самоопределят като турци, българи, гърци или мюсюлмани. Единственият непроменлив фактор за всички тях е ислямът, който те осъзнават като свой основен идентификационен белег. Етническите и национални принадлежности и до днес си остават за тези хора едва на втори план.

Знанието за бита на всеки един народ е неговото начало, неговият корен, неговото име, неговият произход, неговият географски ареал и движение, неговата история и самобитност, неговата култура и начин на живот, неговото ежедневие и труд, неговият език, срички, думи, куплети и песни, родили се през различните епохи от съществуването на този народ, през неговия неуморен труд от началото на цивилизацията до наши дни. Фолклорът е огледалото на човешкото развитие и неговата пъстрота ни помага да разберем народната психология на различните общества, да проникнем в онзи свят на човека, който остава скрит и загадъчен без знанието за бита.

12.2. Поминък

В трансграничния район на поречието на река Места живее население с общи корени, със своя обща характерна културна идентичност, която има своята специфика от двете страни на границата и с това през годините е станала още по-богата и разнообразна.

Видният български учен, географ, историк и политик от началото на XX век Васил Кънчов, който подробно е изучавал бита и начина на живот на населението в Неврокопската околия – днешният град и община Хаджидимово се намират на територията на съществувалата в началото на XX век околия, е описал подробно поминъка на населението в значимата си монография „Македония. Етнография и статистика“, публикувана през 1900 г. „Населението се поменува със скотовъдство и пчеларство. На второ място стои земеделието и тукането на платове. Така също и ловджийството е развито много. По долините се сее ръж, ечемик, овес, в по-ниските места – пшеница. Основни храни са хлябът и бобът. Тъй като храната не им достига, те си я докупуват от Драмско или Сеченско. Пчеларството в тия места е много развито, във всяко село има много кошери. Захарта се взаимствува от мед. Восъкът оттук се разнася за Сереско и Драмско и е един от най-добрите приходи за населението. На много места се изработват аби и шаяци, които се разнасят по вън от доленски търговци /с. Долен/. Друга част от населението се препитава от гората, която е съставяла добър поминък на селата. . . . Като втори отрасъл след растениевъдството е животновъдството. Отглеждат се предимно овце и кози, по-малко едър добитък – крави и волове. Овцете и козите са на къра в помещения, наречени кашлък, който е във вид на буквата П и има колиба, свързана с кашлъка. Кашлъкът бил покрит със слама, а колибата с тикли.“³²

Характерни предмети и продукти, свързани с овчарството са били:

Пищялка – музикален инструмент на овчаря.

Коркумач – овче мляко се вари със сол, като през цялото време се бърка да не загори. Като стане гъсто се яде с хляб като попара.

Пищимал– тъче се от козина с размери 50 см. на 2м. Овчарите го носят на раменете си като наметало, защото трудно попива вода, а и задържа топлина. Обработка се на водна тепавица.

Катрач – Извита дебела тояга с кука накрая, която се забива в земята под тъгъл и на нея се закача съдът, в който се вари коркумача.

Аркума – меден съд, който се използва за готвене, доене, носене на вода

³² Кънчовъ, Василь. Македония. Етнография и статистика. София, Българското книжовно дружество, 1900. ISBN 954430424X. с. 194.

Коритница – в тях се слага ярма на овцете.

Кутел – дървен съд за различни цели.

Кърмила – място, където се кърмят овцете – дава се сол и брашно.

Животновъдството е много важен отрасъл за изхранването на населението в този край. Ползва се за месо, вълна, мляко и различни млечни произведения – масло, сирене и др.

Съдове от бита

Интересен е бил начинът на извличане на маслото от млякото. Това е ставало по няколко начина, като се бърка в различни съдове. Най-често употребявано е бутилото – тесен и висок дървен съд с чирилка /бъркалка/ с надянат на единия ѝ край дървен кръг. Когато млякото е повече, се бърка в каца по два начина. Единият начин е като в кацата се сипва млякото и се бие с чирилка /малко по-голяма от тази на бутилото и на дървения кръг накрая има два отвора/ под ъгъл. Другият начин е като тази чирилка е закачена на дълъг прът /жилав и гъвкав/, застопорява се като на кантар и от другата страна децата се качват на пръта и започват да се люлеят. Съчетава се играта с бъркането на млякото.

Продуктът, който се получава е маслото и бърканица /айран/. За по-дълго време маслото се е съхранявало в дървени качета или мехове, изработени от ярешка или агнешка кожа.

12.3. Обичаи, свързани с поминъка на населението на региона в миналото

Трудов народен обичай "Жътва"

Много важно за изхранването на населението е било отглеждането на зърнени култури - пшеница, царевица, ръж, овес и др. Най-много са наблягали на пшеницата и царевицата. Жетварите са жънели нивата на пости - /редове широки – 2-3 м./ Ожънатите класове се поставят на ручки на земята /снопче/. Жънело се е със сърп и паламарка. Паламарката играе двойна роля – давала е възможност на жътваря да хваща повече класове и същевременно го предпазва от порязване на ръката. Паламарката е изработена от дърво – „дървена ръкавица”. Ручките се събират /обикновено от мъжете / и се правят на снопове, които се връзват със специална вързовачка – дървена около 50 см. ; 3-4 см. в диаметър и заострена накрая с топчица на върха. Въжетата са от ръж /дълги/, на киснати предварително във вода, за да не се късат при връзването. Снопите се нареждат на докурджуми /кръстци /

по 9 бр. на едно място. Зърното се е слагало навътре към центъра, за да се запази от животни и дъжд, докато се извози. По време на жътва се изпълняват жътварски песни.

Отиването и завръщането от жътвата е ставало пеша като само инвентарът и торбите със обета и съдовете /бакала/ за вода се натоварвали на добитък - кон или волска кола. Отколешна традиция е било жътвата да става колективно или групово, тъй като този ден се е превръщал в истински празник.

Този ден е бил и реален повод момите и ергените да се срещат, да си продумват и даже да се харесват. Не са били и редки случаите, когато ергените правели и "ГРАБНУША" на определена мома за даден ерген, т. е. това предхождало събирането на бъдещата семейна двойка и очакване на сватбата им. /Това означава открадване на момата и закарването ѝ в дома на младоженеца/. Най-характерното тук е, че тръгването и завръщането от нивата е съпроводено от много жътварски песни - като: " Дваш добождам, джанъм ягне ле ", " Откак са ме залюбили ", „Жалей горо”, "Брей овчарьо, воловарьо" и др. Специфичен и открояващ се момент при пеенето е "НАРУКВАНЕТО" от мъжете /вързачите /.

Житото се вършее на вършило, което предварително е обработено – застлано е било с едри каменни плочи /тикли/ и в средата се забивал здрав дървен кол. На този кол се връзвало магаре, кон или вол с въже и започвало да се навива въже около него. Когато се навие цялото въже, животното се обръща в обратна посока. Така с копитата си то рони зърното. Отделяла се е сламата от зърното и започвало веенето /подвяване/ - отделянето на плевата от зърното. Житото се мерело с паница и шиник – 2 шиника прави 1 паница.

След което житото или пшеницата се почиствали, отвява се и се пълни в чувалите, които се закарвали в дома на стопанина и се изсипвали в големи дървени хамбари за съхранение. Зърното се е мелило на брашно на водна воденица или ръчна мелница. Една част от зърното се използвало за фураж на домашните животни, а другата се заменяла с други стоки. Определено количество от зърното стопаните са давали за плащане на данъци и други събирания.

Трудовият обичай "Жътва" е представян от самодейци на много фестивали, празници и други поводи - съборите на народното творчество "Пирин пее", общинските празници и др. Жътварските песни и до днес са в основата на репертоара на редица местни фолклорни певчески групи.

12.4. Занаяти

Наред със земеделието в района на община Хаджидимово в миналото се е развивало и занаятчийството. По-голямата част от това, което са ползвали хората - дрехи, обувки, покъщнина и други са изработвали сами.

Извършвали са следните дейности:

- Предене на вълна, памук, коноп и козина – извършвало се е с чекрък.
- Тъкене на вълнени, памучни платове – тъкането се извършвало на дървен стан като такъв е имало във всяка къща
- Направа на обувки – цървули. Изработвали ги сами като използвали телешка или говежда кожа.
- Дърводелство – направа на орала и каруци.

-
- Ковачество – ковачите изработвали оръдията на труда: палешници, мотики, кирки /казми , дикел – копач с два рога и др/.
 - от козината на козите се правели халища и пищимал. Задължително се тупат /обработват/ на тепавица.

„Предой”

Традиция, която показва морала и пословичната честност на хората от този край на България. В миналото кехаите в този край нямали много овце, за да могат да наемат овчар. За тази цел, за да оформят сюрята (стадото), те приемали овцете на своите съселяни. Продукцията, която се добивала от овцете, се разпределяла много точно между селяните, които имали овце в стадото (така наречените гърдари). В началото на месец юни стадото излизало на паша в горските пасища или, както се казвало, на мандра. За да получи всеки точно необходимата продукция от своите овце, се извършвал предой. За тази цел стадото се извеждало на удобно място извън селото. На всеки гърдарин се заделяли овцете и пред погледа на кехаята и овчаря собственикът ги издоявал. Така се правела точна сметка какво количество мляко от общото стадо може да ползва гърдаринът, докато овцете са на мандра.

Звънчарство

Районът на днешната община Хаджидимово през Възраждането се утвърждава като единствен център в българските земи за производство на прочутите по мелодичността си чанове и тюмбелеци /вид звънци/. Дюзията /дузината/ чанове са подредени по начин да образуват октава и половина. Чановете се връзват на ремъци /тасми/, широки от два до десет сантиметра в зависимост от големината им. Малките чанчета се носят от овци или шилета, а големите от овни или еркичи /козли/. Интересен факт е, че най-тежкият чан тежи от три до четири килограма.

Чановете се отливали от сплав съставена от мед, цинк и калай в съотношение 6:1:1 като за по-голяма мелодичност се добавяло малко сребро. Те имат форма на пресечен конус с елипсовидна основа. Горната част /опашката/ е по-тясна и завършва с ухо /дръжка/, на което се окачва широк ремък с тока. От вътрешната страна на дъното на звънеца се закачва гласникът - малко бронзово звънче. Чановете се отливат в специални каси в поредица от 1 до 18 - от най-малкия /150 гр./ до най-големия /4.2 кг./. Нагласяват се по тоновете и полутоновете на музикалната гама, като всеки чан има свое название.

В тези райони са леели камбани, изработвали се ножове, гюлета, метални изделия като подкови, ключове, панти, обкови на врати и др.

Тъкачество

Домашното тъкачество и народните тъкани са съществен дял на народната култура, ценен източник за изучаване не само на материалния, но и на духовния бит на човека. Тъкаческата традиция е сравнително устойчив и обективен елемент на народната култура. Художествените тъкани са неделима част от българската народна материална култура. Те се отличават с голямо разнообразие на мотиви, форми и багри. Естетическото въздействие на тъканта се определя от материала, начина на обработването му, оцветяването и техниката на

изпълнение, от една страна, и от колорита, мотивите и композицията, от друга. Основните суровини са вълна, козина, лен, коноп и памук. Районът на Хаджидимово е известен с изкусно изработените черги, халища, козаци, престилки, с разнообразните по форма, цвят и орнаментика съчетания. Широка известност поради естетиката си има неврокопската престилка.

Грънчарство

За обслужването на ежедневния бит, в района се е развивал и грънчарският занаят. Местната грънчарска школа се влияела силно от север и запад и в средата на 19 век вече е имала собствена специфика, като осигурявала на населението необходимите грънчарски изделия и глинени тръби за изграждане на водопроводни и други съоръжения. В средата на 18 век грънчарството се е развивало в тясна връзка с това в района на Сяр, Разлог и Драма.

Мутафчийство

В гр. Неврокоп и в гр. Хаджидимово в миналото се е развивал и мутафчийският занаят, свързан с производството на чулове, торби и дисаги от козина, както и прочутите до днес козиняви, халища, чулове и кепета. Имало повече от 20 кожарски работилници, които тук наричали “табахани”. В тях ежегодно се преработвали повече от 50 000 кожи. Прочутите неврокопски сахтияни се отличавали със своята здравина и еластичност, поради което освен за нуждите на местната самарджийска “промишленост” /около 20 самарджийски работилници/, както и на кондурджийството, намирали пласмент и в чужбина.

Абаджийство

От голямо значение за икономиката на района през 19 век имало абаджийското производство на големи количества платнени изделия, добри заради здравината и цвета си. В целия район годишно се произвеждали повече от 32 000 топа аба. В Неврокопския район работели над 510 стана за производство на “аладжа”. Тъкачите се славели и с отличните кепета и дебели вълнени аби, които произвеждали.

Златарство

Особен интерес в миналото предизвиквало развитието на златарството. В Неврокопско работели изкусни майстори-златари, които произвеждали изящни златни и сребърни изделия – пафти, огърлици, гривни и др. металически накити.

12.5. Фолклор

Югозападната фолклорно-етнографска област, известна като Пирински край, е една от петте фолклорно-етнографски области в България с най-богато разнообразие и специфика. Тук характеристиките на фолклорните и етнографски явления не могат да се оценяват еднозначно поради многопосочните проявления на богатото им вътрешно съдържание.

На сравнително неголяма географска площ са концентрирани фолклорни и етнографски феномени - песни, инструментални мелодии, танци и игри, народна проза, обреди и обичаи,

носи, тъкани и др., които очертават изключителният творчески гений на населението от този край.

Фолклорната област спада към типично двугласните. **Инструменталната традиция** се проявява в наличието на всички видове народни музикални инструменти, като най-голямо разпространение тук намира инструменталната формация – зурни и тъпани, които са свързани функционално с хореографската традиция.

На музикални инструменти свирят главно мъжете – широко разпространение в миналото имали тамбурата и овчарската свирка. Тъпанът се среща повсеместно и често се използва като съпровод. Тамбурата е пригодена по-скоро за домашно музициране и за песенен съпровод; използва се и на сватби само по изключение. Гайдата е традиционно слабо застъпена в този район; в миналото се е използвала предимно от християнското население, особено в комбинацията с голямо дайре и гайда.

В Гоцеделчевско са се изработвали т. нар. чифт кавали с меко и тихо звучене, използвани като съпровод за певците, особено при едногласните песни, характерни за този край. Зурнаджиите не са местно явление, те биват наемани при специални поводи от съседни села, но зурните са много разпространени в музикалния бит на този край. В Гоцеделчевско се среща късият тип зурни. Звукът им е пронизителен и силен, подходящ за свирене на открито. Много често зурнаджийи и тъпанджийи съпровождат хората – най-често в комбинацията от една или две зурни и един тъпан. Големият тъпан и тарамбуката са най-тачените и използвани ударни инструменти в този край.

Традиционно хората са били съпровождани от кавал, пискун (къс дудук), двойнка (пищялка), тамбура (дрънка), зурни и тъпани; при християните - и от гайда.

Зурната в Гоцеделчевско прониква сравнително късно в музикалната практика на местното население, включително сред българите-мюсюлмани. Донасят я циганите, пътуващите музиканти на Балканите, които и основно свирят на този инструмент. Тъпанът се комбинира със зурната и този шумен съпровод се налага предимно при мъжките игри.

Обредната система в района е изключително богата и корените ѝ могат да бъдат търсени в древността – празниците в православния християнски календар, който е ориентир в сложната връзка между езичество и християнство. Показател за това са обредите и свързаните с тях зимни и пролетни карнавални игри – бабугери /Мосомище/, Сирни заговезни/Гоце Делчев Хаджидимово и селата/, отразяващи поверията за здраве, благополучие и плодородие на хората.

От езическия период са останали традиционните вярвания, свързани с водата и съответните обреди за плодovitост, очистване и здраве – намерили отражение в по-късните вярвания, текстове на песни и обреди, изпълнявани на Йордановден, Еремия, Гергьовден и Еньовден. Обичаят за дъжд – Пеперуда, наричан в Слащен „Кебьо”, цели магическото предизвикване на дъжд при суша. Киченето на главата на Пеперудата с бръшлянова зеленина става в дома ѝ или край реката. Пеперудата можела да бъде и сираче – момче, не само момиче! (Както в разложкото с. Добърско – „улаво” момче или изтърсаче). Облечено в риза и босо, детето тъпче и подскача на едно място, заобиколено от другите момичета, маха с ръце и тича из селото, следвано от съпровождащите го деца - участници в обичая и пее обредни песни за дъжда, най-често припява „Дай, Боже дъжд”//„да се смили Аллах и над това сираче”,

а околните ръсят Пеперудата с вода. Това е един преди всичко езически обред по произход, форма и съдържание. С отмирането на обичаите и съответно практическата функция на този обичай, той остава като част от културното наследство на региона, намирайки място в художествената самодейност.

Сред обредните песни най-пълно и разнообразно са запазени сватбарските, свързани със сватосването, годежа, отвеждането на булката за вода и повратки. Песни се пеят и в деня на сватбата, съответно при бръсненето на младоженеца, плетенето на булката, обличането, прощаването, по пътя, при посрещането в дома на младоженеца.

Прави впечатление фактът, че пиринската народна музика е относително добре запазена. Жизнеността на фолклорната традиция, благодарение на редица социално-икономически, исторически и етнически фактори е успяла да съхрани в максимална степен най-ценните елементи на музикалната култура на Пиринския край.

За разлика от двугласната изпълнителска практика, в която главни участници са жените, в Пиринския край мъжете са носители на инструменталната народна традиция. Голямо разпространение сред местните жители са получили тамбурата и средно високата гайда, инструменти, пригодени за двугласно изпълнение.

Тамбурата се използва почти във всички селища на областта, но е особено популярна сред населението по течението на р. Места. При свирене на тамбура се практикува многократно повторение на основната мелодия на базата на вокалния образец, без да се използват възможностите на импровизационния маниер.

Обредните игри и хорá са свързани както с ритуали като лазаруването и сватбарските игри, така и със сезонно-календарните празници. Това прави обредните танци сравнително устойчиви и запазва практиката им частично и до наши дни, въпреки сериозните културно-исторически и битови промени в живота на хората. Гергьовден, Лазаровден, Петровден, събори, местни празници, обичаи за дъжд или при жътва - все поводи за игри и веселие.

Основните типове обредни танци обхващат моминските и ергенски обредни хорá и игри, както и сватбените танци – мъжки и женски. Поединично груповият обреден танц е старинна по тип обредна дейност. Запазен е главно в мъжките обредни сватбарски танци, в игрите на старци, бабугери и пр. При женските обреди, соловото игране е нетипично, среща се най-вече в лазарските игри и танца на пеперудата, както и при някои обредни моменти от сватбата.

Мъжките обредни танци са представени от ходенето на сурвакари и зимните маскарadni игри, съпроводени от играта на старци или бабугери (на сватбите бабугерите са тип кукери). От мъжките сватбени обредни игри специфично развитие получава Заешкото хоро, „Заешката”. То представлява стилизиран танц в стила на мъжките тежки хорá, с характерни пантомимни движения. Той е поединична игра със символни заешки движения. При мъжката игра в сватбения танц „Заешката” се съчетават свободата на импровизации – клякания, лягания, скокове и пр., с по-кротки, овладени изразни танцови форми.

Поединичните „старски” или бабугерски игри, дивите, страшни и смешни игри се изпълняват с обредна стъпка, представляваща най-вече подскачане на място или с придвижване във всички посоки. Мъжете скачат необуздано, тъпчат неорганизирано под звуците на разклатените при скока хлопки. Импровизират се движения, имитират животни,

правят смешки и пр., на базата на оплодителния примитивен смисъл като съдържание. Под названията старско, тежко за рамо и пр. хорá се разбира старовремско, старинно местно съборско хоро. От тези обредни игри, освещаващото старско хоро преминава към празничния съборски репертоар. Старец означава мъдър, стар, уважаван, водещ с достолепие хорото играч. Освен като съборско на празници, сборове, панаири, това хоро се играе и по домовете.

12.6. Събори и седенки

Сборовете са били многолюдни – празнувало се най-често по високи поляни извън селата – около параклиси и пр. Съборите на християните са се правели най-често по Великден, Гергьовден, Спасовден, Петровден. Задължително са се слагали трапези, правели са се родови сбирки и на близки и познати от съседни села, с много песни и игри. Прочути са съборите в Хаджидимово по Гергьовден, където се осъществява един вид преглед на носиите и надиграване на различните села със специфичните им хорá. В Пиринския край, много мюсюлмански села отбелязват и християнските празници Гергьовден и Димитровден с хорá и игри. Мюсюлманите празнуват два пъти годишно Байрямите, като тук българските хорá са много по сърце на местните. Постепенно в доста от селата започват да играят и смесено. Омъжените жени, които някога са спазвали забраната на Корана да не играят на публично място, са го правели на женските седенки и по сватбите - в женските отделения. Постепенно девойките са започнали да се хващат на мъжките хорá като втора половина на хорото и се отделяли от мъжете с кърпа, докато днес се играе смесено и дори омъжените мюсюлманки се хващат на общите хорá.

Хореографската традиция в района е особено развита и разнообразна. В отделните села са обособени специфични групи от хора, танци и игри от съборски или обредно-ритуален тип. Голям интерес представляват танците, свързани с различни обреди, като коледни, сурвакарски, Великденско-Гергьовденски и др.

Изключително разпространено в района на Гоце Делчев и Хаджидимово едновременното пеене и танцуване – хороводните песни. Характерна за мъжките танци е играта с хват за рамо, а при жените - хват за ръце. Смесените хора са се срещали по-рядко в миналото, докато в наши дни са много популярни. Традиционно, женските и мъжките хора се редуват и играят поотделно, едните – на песенен съпровод, другите на - инструментален, след което музикантите засвирват смесено хоро и се налавят всички заедно.

Хороводните песни често преминавали в байрамските игри. Доказана е и единността в инструменталната музика на българите-мюсюлмани и християни. Религията обуславя подмяната на гайдата с тамбура. При омъжените мюсюлманки съществувала забрана да играят хорá на открито в миналото, но днес това не се съблюдава.

Голямо е разнообразието на обредно-ритуални и увеселителни игри от пролетния цикъл, като при тях особено място имат тези, посветени на такива християнски празници като Свети Трифон, Бабинден, Лазаров ден, Гергьовден и др.

12.7. Танци

Хорото

Всяко село е имало места за игра, наричани хоралища, а в планинските села – и по вършилата, на открито високо място над селото, както е било в с. Плетена. Хората се играят в полукръг или са водени. Имената на стъпките също са интересни – куцкани (= подскок + стъпка), сукнати (=приситване). До началото на 20 в. на хорото се е спазвала строга йерархия – мъжките и женските хора да са отделни; днес това не важи за празничните хора, а намира място само в художествената самодейност.

Според формата си, хората са водени (с един или два края), сключени – в затворен кръг, на леса и на две пресрещаци се редици. Среща се и разкъсаната форма – по саме и по двойки. Сключените хора са изпълнявани най-вече от жени и девойки. Водените (скъсаните) – от жени и мъже и смесено. Хора на леса се срещат по-рядко и то главно в мъжките танци. Обикновено хората се придвижват срещу часовниковата стрелка, но има доста, които се играят и в двете посоки.

Темпото на игра в този край като цяло е бавно и умерено. Различават се женските, лирични и кротки хора от мъжките танци, както и от смесените – особено ако са се наловили заедно моми и ергени, които се закачат. Считало се за неприлично играещите да се пускат от хорото, преди да е свършило.

Местните сами определят хората си като **кротенки** и **бавни**, макар и да играят и по-живи и ситни хора. Много от бавните хора завършват с по-бърза част, но пак в умерено темпо. Сдържаната и тежка игра е отличителен белег за началото на повечето мъжки хора – плавни и широки, изразителни движения, с майсторски жестове и импровизации. Мъжете играят леко приклекнали и с непрекъснато пружиниране; играта им е изключително лека, движенията са плавни и се изпълняват с мекота – както при мъжете, така и при жените. Ръцете заемат голямо участие в танцуването – при жените – плавни, нежни и меки движения в различни посоки, като често въртят кърпа в ръце. Мъжките ръце се движат силно, отривисто и с широта – също често въртят кърпа в ръка.

Хората на песен се наричат женски, а тези на тъпан, свирка (кеменче, кавал, тамбура, пищялка или зурна) – мъжки.

Празничното хоро започва с женска игра на песен, обикновено с женско хоро, което мъжете прекъсват и се нареждат за своето тежко хоро под съпровода на свирки и дайрета. Жените се оттеглят в полукръг, на отделно хоро. След това музикантите засвирват смесено хоро, жените се налавят между мъжете и така – до тъмно. Тъпани и зурни огласят площада; редуват се тежки хороводни и хойлии – скокливи хороводни мелодии. Женските игри и хора се играят в умерено, дори бавно темпо, много рядко – живо. Като естествено продължение на дългия и гиздав женски костюм, движенията се изпълняват с ниски, притичващи и пружиниращи стъпки, с изправено тяло. Хватовете са за длани, със свити в лактите или спуснати и заловени долу ръце, по-рядко за пояс. Най-разпространен е обикновеният хват за ръка; танцьорите се хващат и за пояс или за престилката – „за ирама”. Много мъжки игри се изпълняват с хват за рамо. На границата между мъжката и женската половина на хорото, хватът традиционно е ставал през кърпа. При смесените хора често са се съчетавали двата различни хвата – мъжете за рамо, жените – на пояс или за ръце.

Танците на Гергьовденски обичаи

В този край Гергьовден се счита за изключително голям празник, по-важен дори и от Великден. Празнува се повсеместно в Гоцеделчевско, а в района на Хаджидимово – и от християни и от мюсюлмани в подножието на манастира „Св. Георги Победоносец“. Традиционното празнуване включва освещаване на хлябове, печени агнета, веселби и хорá, игри и люлки за здраве по околните поляни. Жените изпълняват в навечерието и на самия празник бавни ритуални хорá или извъртане на специална песен. Често на същите текстове се играят и хорá с по-живи мелодии. Интересен факт е, че празнуването на Гергьовден от мюсюлманите никога не е секвало – те спазват множество старинни, езически български традиции и дори такива, които отдавна са изчезнали от обредната практика на християнското население. Такъв е обичаят „пеене на китките“ – на всяка китка припяват с отделна песен (само началните стихове, колкото да загатнат всеизвестно съдържание) и каквато е песента – такъв ще е късметът на препявания. Някога отбелязването на Гергьовден е продължавало с печено агне по обед и играенето на хорá. На Байрям и на Гергьовден, младите връзвали възжени люлки на високи дървета и се люлеели за здраве, с песни и младежки закачки.

Байрамски обичаи и игри

Широко разпространено в миналото е било т. нар. „извъртане“ – обредното обграждане, в което се смесват традициите на църковните молебени и езическите обичаи за плодородие и предпазване от зли сили. Подобни процесии са се правели за осигуряване на берекет и здраве около многовековни дървета, кръстове, църкви и манастири или оброчища, както и на местата, на които се празнува Байрямът. При извъртането танцът се изпълнява само от жени – извъртането при мюсюлманите е запазено като формален обичай, без първоначалното си съдържание и се изразява в бавно ритуално пристъпване. Мястото на Байряма се извърта и от моми, и от ергени.

Танците на сватбата

Различните моменти от сватбата, изпълнявани в течение на повече от седмица, неизменно са придружавани от песни и танци. Когато момъкът и кумът отиват да вземат невестата за венчавка, зад него под ръка и наредени в 3-4 редици пеят и играят роднински жени и комшийки.

Сватбарските гощавки са съпроводени също от много хорá в най-разпространените размери (2/4, 7/8 или 9/8) – на песен или на свирка, танца Небет или ръченица.

12.8. Носии

Носията е една от най-важните съставки на културата на даден етнографски район. Тук се спазва класическото правило, че облеклото, със своята разнообразност, се отнася предимно за жената.

Традиционното женско облекло за района е било представено от три типа: архаичната двупрестилчена носия; саята – интерия, носена от християнките; шалвари, ашмак и фередже - за мюсюлманките. При християните се е запазило типичното саично облекло, с всички характерни за него елементи.

В района мъжката носия спада към чернодрешния тип, традиционно в Гоцеделчевско тя е и черна на цвят. Състои се от черни, кафяви и бозави потури, туникообразна риза, опасана с широк пояс и отгоре – елек (кафяв, син, червен). На краката - чорапи, цървули или обувки.

Друг запазен до днес елемент от облеклото е украсеният вълнен триъгълен шал, който се слага на кръста и подчертава таза на жената. Опасан е с изплетена в различни цветове въза (връв). Върху него се опасва колан, също изплетен или изтъкан, богато украсен със синци, дребни сребърни монети и накрая завършва с пафти. Отпред, където се събират двете части на интерията (саята), се спуска дълга тъкана престилка, в която нашенката е проявявала своята творческа фантазия при съчетаване на цветове и форми. Престилката (обикновено тъкана) се оформя цветово с лури (хоризонтални райета), като обикновено преобладават убитото жълто до гивизийно (наситено червено). Следва зеленият цвят в неговото многообразие, благото (розово), каменичавото и други цветове от природата.

На краката се обуват плетени шарени вълнени чорапи, дълги малко над глезените, със специални мотиви и цветове. Само в празнични дни момите носели кондури (обувки).

Забрадката е също така пъстра. Забраждането е обикновено – ашмакът представлява квадратно парче плат с размери около 1 – 1.5 м., стъгнато на триъгълник и вързано под брадичката.

Женски носии

Кулинарни традиции

По силата на историческото си развитие българската кухня е изключително разнообразна и много вкусна. Българските хранителни традиции са се формирали през вековете под въздействието на географското положение, обществено-икономическо развитие, религиите, селското стопанство, сезонност и т. н. Естествено е племената и народите, които са населявали територията на днешна България, да оставят отпечатък върху хранителните навици на българите. Основните съставки на древната кухня в нашите земи са били традиционните за района. При зеленчуците това са цвекло, ряпа, зеле, моркови, лук, чесън; при месото - овче, козе, свинско, говеждо, дивеч; при зърнените храни - просо, овес, ечемик, лимец, ръж; при бобовите растения - бакла, леща, грах, фий.

По-късно, през XVI - XVII в, в българската кухня като продукти навлизат растенията и животните от Америка - фасул, пипер, домати, картофи, царевица, слънчоглед, пуешко месо

и т.н. От Изтока идва оризът, патладжанът, специфичните подправки и съставки, като черен пипер, джинджифил, риган, канела и т.н.

Поради близостта си до Ориента, ориенталски технологии на приготвяне на храната също присъстват в България, а някои имена на ястия, дори с модифицирани рецепти носят същите имена - мусака, гювеч, имамбаялдъ, къпоолу, пилаф, баклава, кадаиф и мн. други.

Типични ястия от този край са трахана, куркумач, зелник, качамак, халва и др. Местното население пази традициите и има богата кулинарна култура и умения. Запазени са и се поддържат исторически традиции от векове.

13. Геопарк Хаджидимово – център за развитие на туризма в района

Съществуващите многобройни и разнообразни възможности за развитие на туризма в рамките на община Хаджидимово са безспорни. Прекрасната природа и климат, богатото културно и историческо наследство, добрата транспортна инфраструктура, близостта до големи градове като София, Благоевград, Пловдив, Сандански, до българо-гръцката граница и редица съседни градове, позитивната нагласа на местното население и на общинската власт са категорични обективни предпоставки за активно развитие на туристическата индустрия в тази част на България.

Според утвърдената от Световната организация по туризма критериална рамка, за дефинирането на различните видове туризъм се ползват няколко основни показателя:

а) Произход и национална принадлежност на туристите:

Според този критерий се разграничават два основни вида туризъм - вътрешен /национален/, когато посетителите живеят в същата страна и международен – когато посетителите живеят постоянно в друга страна.

-Международният туризъм се дели на активен /когато посетителите пристигат в дадена страна от други държави/ и пасивен /когато жителите на една страна посещават други държави/. Това деление има преди всичко икономически характер – активният туризъм влияе положително върху приходите от туризма /преди всичко в чуждестранна валута/, а пасивният туризъм предполага изтичането на валутни средства извън държавата.

- Вътрешният туризъм се дели на местен, регионален и национален. Това деление също има своя икономически смисъл – при местния и регионалния вътрешен туризъм се извършва прехвърляне на парични средства от районите, в които се формират туристическите потребности и туристическото търсене към районите, в които са разположени туристическите дестинации.

б) Цел на пътуванията и характер на туристическите дейности:

Целта на пътуванията и упражняваните по време на тях туристически дейности от своя страна са силно зависими от основните туристически потребности на участниците в тях. В този смисъл туризмът може да се раздели на два основни вида – рекреативен /с преобладаващи възстановителни дейности/ и познавателен /с преобладаващи познавателни дейности/. Като отделни форми на тези два вида се различават още медицински /лечебен/ туризъм, в т.ч. климатолечение, балнеолечение, калолечение, профилактика и т.н.; културно-познавателен туризъм; конгресен туризъм; служебен /официален, делови/ туризъм; научен туризъм; култов /религиозен/ туризъм; туризъм за посещение на роднини, туризъм за

посещение на близки и познати /обществен туризъм/; транзитен туризъм; туризъм за покупки и др.

Световната организация по туризма определя следните цели на туристическите посещения: ваканция; бизнес; здраве; образование; делегации, конференции, конгреси; посещение на приятели и роднини; религия, спорт и други.

в) Социално-демографска характеристика на туристите:

Според този критерий се обособяват различни видове туризъм за отделни групи от населението, различаващи се по своите социално-демографски характеристики - възраст, професия, образование, семейно положение, националност, религиозна принадлежност и т.н. – младежки, ученически, детски туризъм, туризъм на третата възраст; индивидуален, семеен, групов туризъм; туризъм по интереси /хоби или клубен туризъм/; туризъм за безработни и по професионален признак и т.н.

За страните с активен международен туризъм от голямо значение е и националната принадлежност на посетителите. Всеки национален контингент има своите различия и специфики, които трябва да се отчитат при организацията и провеждането на туристическото обслужване.

г) Икономически ефект на туризма и източници за покриване на туристическите разходи:

По този критерий туризмът се разделя на два вида:

- стопански туризъм /туризъм, който носи печалба/
- социален туризъм /туризъм, който по един или друг начин е субсидиран/.

Субсидирането на туризма може да бъде от различни източници – държавата, синдикатите, предприятията, общините, различни организации и сдружения и т.н.

В развитите туристически страни с пазарна икономика е трудно да се направи ясна разлика между стопанския и социалния туризъм – от една страна, туризмът е стопански, защото доставчиците и производителите на туристически стоки и услуги получават заплащане в пълен размер и по този начин реализират печалба, а от друга страна, за самия турист той може да бъде социален, в случай, че част от издръжката му се поема от неговия работодател или от друга организация.

д) Организационна форма на туризма:

Според начина на организиране и провеждане туризмът може да бъде:

- организиран /с предварително платен пакет туристически услуги/
- неорганизиран /без или с малък брой предварително заплатени услуги/.

Освен това той може да бъде групов или индивидуален, като и двата вида имат организиран и неорганизиран вариант. Туристическото пътуване може да бъде организирано и проведено от различни фирми или организации – частни, държавни, синдикални, ведомствени, кооперативни, чрез международни хотелиерски вериги или пътнически агенции и т.н. С навлизането на новите технологии и развитието на електронните резервационни и online разплащателни системи е възможно съвременният турист сам да организира своето туристическо пътуване без да ползва услугите на посредници.

Според организацията на пътуването туризмът още може да бъде разграничен на стационарен /в едно основно туристическо място/ и обиколен /с посещение на много туристически места и обекти/.

е) Вид използвано транспортно средство:

Според вида използвано за туристическо пътуване средство се различават: пешеходен туризъм, автотуризм, воден туризъм /с кораб, яхта, ферибот и др./, железопътен туризъм; туризъм със самолет, коло- или велотуризм, мототуризм, космически туризъм. Това разделение има значение основно при организацията на транспорта при различните видове туризъм.

ж) Географска среда:

Според географската среда, в която се осъществяват туристическите пътувания и нейните природи или антропогенни особености и ресурси разграничаваме: планински, морски, селски, градски, крайречен, крайезерен и други видове туризъм. Възможно е подразделянето на тези видове, например планинският се поделя от своя страна на ниско-, средно-, и високопланински, градският може да бъде в големи или малки градове и пр.

з) Продължителност на туристическото пътуване и пребиваване:

Това е основен разграничаващ критерий, който има голямо значение за организацията на туризма. Времетраенето на туристическото пътуване обикновено зависи от наличното свободно време на туристите и от неговото място във времето като цяло. Затова можем да разграничим следните видове отдиш и туризъм:

- краткотраен туризъм, поделящ се на – ежедневен отдиш /преди или след работното време, когато е трудно да се осъществи реално туристическо пътуване извън постоянното местожителство/;

- едnodневен /излетен/ туризъм – осъществява се в рамките на един цял почивен ден без регистриране на нощувка

- крайноседмичен туризъм – осъществяван в края на седмицата в рамките на двата почивни дни.

Напоследък у нас, както и в редица развити страни се увеличават туристическите пътувания в рамките на т.нар. дълъг уикенд, който включва петък и понеделник, т.е. 4 почивни дни. По-продължителното от 4 дни туристическо пътуване се определя като дълготраен туризъм и се осъществява по време на годишната отпуска на туристите. Глобална тенденция е годишният отпуск да се ползва на няколко пъти през годината, като по този начин броят на дълготрайните туристически пътувания значително се увеличава.

За туристическия отрасъл с по-голямо икономическо значение са крайноседмичният и дълготрайният туризъм, т.к. те са свързани с ползването на редица основни и допълнителни туристически услуги – транспорт, настаняване, хранене, развлечения. Удължаването и разкъсването в ползването на годишните отпуска понякога значително увеличава икономическия ефект от туризма.

и) Сезон на провеждане:

Според този критерий разграничаваме:

- целогодишен туризъм /практикуван през цялата година/. Към него можем да включим, например лечебен туризъм, бизнес туризъм, религиозен туризъм, културен туризъм и пр. В по-благоприятно положение по отношение на икономическата ефективност са дестинациите, предлагащи целогодишен туризъм, като това обикновено са градове или други средища на антропогенни туристически ресурси.

- сезонен туризъм /практикуван само през определен сезон/. Сезонният туризъм се дели на летен туризъм /активен, висок, междинен, нисък/, зимен туризъм, туризъм във върховия сезон или в междинните сезони.

й) Вид използвано средство за настаняване:

В зависимост от използването на различни средства за настаняване различаваме туризъм в хотел /1 до 5 звезди/; туризъм в мотел /1 до 3 звезди/; в къмпинг /1 до 3 звезди/; ваканционни селища /от 3 до 5 звезди/; в пансион; в частна квартира; в хижа /1 до 3 звезди/ и т.н. Това разграничение е важно за регистриране на различни икономически резултати от туристическата дейност в зависимост от използваното средство за настаняване и относителният дял на отделните видове средства в общата структура на настанителната база и на туристопотока.

к) Влияние върху околната среда:

Това е критерий, който придобива особено голямо значение в последните години, когато стана ясно, че туризмът от своя страна също оказва влияние върху средата, в която се развива. В това отношение се разграничават два основни вида туризъм:

- Стар /„твърд“/ туризъм. Например морски туризъм. Той има агресивно и разрушително поведение спрямо околната среда. Той подчинява околната среда на своите изисквания, без да се съобразява с нейните качества и особености. Това е туризмът, който беше развиван бурно, бързо и със заемането на значителни територии в началото и ерата на масовия туризъм и по негово време не се отчитаха вредните въздействия, които той оказваше върху околната среда – природна и социална.

- Нов /„мек“, „зелен“, „екологичен“, „устойчив“/ туризъм. Той се подчинява на особеностите на околната среда, не я нарушава, а я обогатява. Широко разпространена е концепцията за устойчивото туристическо развитие, според която, най-общо казано, туризмът ползва околната среда и ресурсите ѝ, но по начин, който позволява те да бъдат съхранени и да бъдат използвани в бъдеще и от идните поколения. Основен принцип на устойчивия туризъм е бавното, ненатрапчиво, меко и постепенно навлизане и внедряване на туризма и туристическите дейности в околната среда, без да се внасят драстични и резки промени в нея.

Масов туризъм – понятието отразява съвременните особености в развитието на туризма, намерили проявление от началото на 50 г. на XX в.; резултат е на икономическото развитие, напредъка в комуникации, технологии, медиите; използване на транспортни средства с голям капацитет и редица други фактори, които създадоха възможности за участие в туристически пътувания и на хора с по-ниски доходи. Масовият туризъм се свързва с големите туристически конгломерати /курорти/.

Характеристики :

- концентрация на огромни туристически потоци ;
- стандартизирани туристически продукти /сходни удобства и обслужване/ ;
- разпространяването на рекламни клишета /набляга се на общото звучене като например – удобства в стаята и т.н./ ;
- сезонен характер на развитие ;
- интензивна експлоатация на уникални туристически ресурси и др.

Масовият туризъм проявява изключително ниски нива на инициатива по време на пребиваването си в туристическа дестинация. Той изцяло разчита на съставеното от туроператора програма. Сериозно основание има разбирането, че ако масовите туристи изискват елементи, които местната общност не може да им предостави, в резултат на това значителна част от приходите веднага се губят, поради необходимостта тези елементи да се внесат от други държави. Също така може да се твърди, че по-големия брой туристи има и по-висока социална цена, по отношение на тяхното посегателство върху начина на живот на обществото-домакин

Алтернативен туризъм – Обобщаващо наименование на редица съществуващи видове, като: селски, екологичен, велосипеден, конен, пешеходен, религиозен, културен, етнографски, фото туризъм, сафари туризъм, орнитоложки, спелеоложки и др. Алтернативният туризъм представя възможност за изява на отделния турист /пешеходни турове, езда, изследване на флора и фауна/. При алтернативният туризъм туристите предварително се запознават с посещаваното от тях място. Те придобиват качеството алтернативност единствено по отношение на проблемите създавани от масовия туризъм. Те свързват по добър начин потребностите на туристите с природата, традициите, обичаите, историческото наследство и т.н.

Алтернативният туризъм създаде нов модел на развитие – устойчиво и отговорно. Той печели популярност сред туристи, които не искат да бъдат наречени консуматори. Очакванията не са просто за активна почивка, за смяна на климата или промяна на ежедневието, а по-скоро придобиване на нови познания и лично обогатяване. Туристите активно участват при формиране и рекламиране на туристическото пътуване. Мотивацията на туристите е свързана главно с търсене на автентичен контакт с посещаваната дестинация и нейното население.

Някои по-важни особености на алтернативния туризъм са:

- отказът от предварително организиране на пътуване, т.е. липса на твърда програма, екскурзоводско обслужване и анимация
- пътуването е индивидуално или в малка група
- използване на обществен транспорт
- прости заведения за настаняване /хижи, частни къщи /
- сравнително ниски разходи
- предварително запознаване с посещаваното място /рязко има случайно попаднали туристи/
- търсене на нови, неусвоени туристически цели
- възможност за изява на отделния турист /пешеходни туристи, изследователи на флора и фауна, изучаване на специфичен занаят, фолклор, извършване на селскостопанска работа и т.н./

Ловен туризъм – По своята същност е специфична форма на туристическа дейност, която задоволява определено влечение и интереси на платежно способни туристи да практикуват лов, спазвайки законите на страната за опазване на природата и животинския свят, носенето, съхраняването и използването на оръжие. При организацията на самия лов, като услуга, в зависимост от природни и дивечови запаси се прави разделение на ловуването:

- едър дивеч /благородни елени, хлопатары, сърны, дивы прасета, дивы козы, мечки, муфлони/;

- дребен дивеч /зайцы, фазаны, яребица, патицы, гълъбы, глухари и др./;

- хищници /вълци, чакалы, лисицы/.

Основна предпоставка за развитие на ловен туризъм е наличието на добре поддържана, организирана и стопанисвана материално-техническа база, включваща ловни домове и хижи, ловно-стопански съоръжения, високопроходими транспортни средства, удобни пътища, добра комуникация.

Услугите, свързани с ловния туризъм могат да се разделят в три групи:

- туристически услуги-посрещане на чуждестранните туристи на аерогара, регистрация на оръжия и боеприпаси на митницата, трансфер до ловното стопанство и услуги в ловния дом /нощувки, храна, развлечения/.

- Ловни услуги-транспорт в ловния участък, водач, гонач, носач, ловни кучета, обработка на ловни трофеи, гаранция за професионално провеждане на лова, защита за ловеца от нараняване

- Ловни трофеи-оформяне на документация в съответствие с международните правила, оценява се по международна точкова система, за всеки трофей е нужен оценителен протокол от държавна комисия; обикновено ловците предпочитат специализирани фирми посредници, предпочитат да бъдат обслужвани от туроператори, т.к. им се гарантира успех от лова, евентуално преместване в друго ловно стопанство и облекчение при разплащането. От ловни трофеи идват най-много приходи.

Ловният туризъм също е краткотраен вид, с интензивно потребление, както на ловни, така и на допълнителни услуги /екскурзии, риболов, фотолов, пешеходни турове, коли под наем/.

Медицински туризъм – удовлетворява потребности на индивида от лечение, реабилитация и профилактика в зависимост от степента на проявлението или може да се практикува самостоятелно или комбинация с други видове туризъм – най-вече с рекреативен туризъм. В зависимост от вида на използвания лечебен ресурс може да бъде: балнеотуризм /минерална вода/, калолечебен, климатолечебен, морелечебен, фитолечебен /билките/, спа туризъм и др. Пазарът на потенциалното и реално търсене на продукта на лечебния туризъм се разширява вследствие на отрицателното влияние на множество фактори на околната среда. Традиционните форми на лечебния туризъм се обогатяват с нови, които са свързани най-вече с постиженията на традиционната и алтернативна медицина, в областта на козметиката, подмладяването, диетичното хранене и т.н..

Предпоставки за развитие на лечебен туризъм:

-наличие на природни ресурси с доказаны лечебни свойства

-наличие на специалисти

В района на Геопарк Хаджидимово са налице обективни предпоставки за развитие на различни форми на туристическа дейност - както вътрешен или национален, така и международен туризъм от типа активен международен туризъм, с възможност за успешно прилагане на рекреативен и на познавателен туризъм, на индивидуален, семеен, групов, на ученически, младежки, организиране на професионални събирания и тийм-билдинги;

Геопаркът би могъл да бъде привлекателен център за посещения през цялата година в края на работната седмица или за удължен уикенд, както и за по-дългосрочен престой.

Възможностите за настаняване на туристи в различните селища на територията на община Хаджидимово са многобройни. Предлагат се хотели, къщи за гости, апартаменти под наем, хижи, ваканционни комплекси. Има варианти за настаняване на по-малки и по-големи групи хора. В много от местата за настаняване има осигурени и зони за хранене – ресторанти или обзаведени самостоятелни кухни. В някои от предлаганите места за настаняване има басейни, детски площадки или други обособени зони за забавления и отдих. Навсякъде има възможност за паркиране.

Геопарк Хаджидимово може да бъде привлекателен център, както за туристи от други части на България, така и за чуждестранни гости. Според данни на Българската Асоциация на туристическите агенции (БАТА) близо 75% от чуждестранните ни гости пристигат в България заради чудесните условия за морски туризъм и ски туризъм. Останалите 25% се насочват към вътрешността на страната по линия на програмите за културен, екологичен и селски туризъм.

Селският и алтернативният туризъм в България печелят все повече привърженици. В това отношение районът на община Хаджидимово е изключително благодатен с живописната си природа и добре поддържани селища, отворени за всеки, който желае да се докосне до бита и старите занаяти на местното население. Атрактивната природна среда, съхранените фолклор, обичаи и занаяти, традиционната кухня, известното българско гостоприемство правят почивката в българско село все по-предпочитана. Интересът на гостите може да бъде допълнително провокиран с организирането на курсове за народни песни и танци, с изучаване на някои типични местни музикални инструменти или занаяти.

В българското село туристът се приема като гост и може да се почувства като приятел или пътешественик-изследовател. Той може да се идентифицира и живее с местното население, да се включи в селскостопанските дейности, в пешеходни турове, преходи с коне и каруци, в занаятчийски дейности като дървообработване, резбарство, текстил, керамика, тъкачество, ковачество и др., да занесе въщи платно, глинен съд или друг предмет, изработен от собствените му ръце. При желание гостът може да се включи в кулинарни курсове или дегустации на вино, да изучава българския фолклор, да наблюдава местните семейни или религиозни празници.

Съхранените традиции в природосъобразния начин на селскостопанско производство в личното стопанство са подчертано впечатляващи за туристите. Ръчното косене и доене, производството на домашно сирене и кашкавал, квасенето на кисело мляко, приготвянето на сладка и конфитюри са елементи от туристическия продукт на селска България.

Повечето стопани на село отглеждат разнообразни зеленчуци, овощни градини, десертни и винени сортове грозде и много домашни животни и птици. Това определя и многообразието в домашното производство на вина, ракии, месни деликатеси, на богата и вкусна кухня и разбира се прочутото домашно българско кисело мляко. Наред с производството на домашно вино в почти всяка къща, съществуват и селски винзаводи и изби с разнообразно производство на червени и бели вина.

Селски туризъм наричаме вид туризъм с престой и развлекателни дейности в провинцията: пеши туризъм, колоездене или конна езда, наблюдение и грижи за домашни животни, наблюдение на птици (Birdwatching), консумация на храна, произведена във ферми др. Неговото развитие е свързано с развитието на селото, с развитието на пешеходни пътеки и велосипедни маршрути, развитие на ферми и алтернативното земеделие. Той включва различни форми на щадящ природата туризъм и част от него можем да наречем агротуризм, еко-агротуризм и екотуризм. **Агротуризмът** е специфична форма на селскитуризъм, който в допълнение към непосредственото използване на природата и ландшафта в селските райони се характеризира с пряко отношение към селскостопанската работа. Той осигурява туристите престой и храна в селските имоти и възможност да участват в работа, свързана със селскостопанското производство или животновъдството (особено на коне). Особеността на агротуризма в семейна ферма се дължи на факта, че туристът свободно се движи в производствената среда на земеделския предприемач, съответно има възможност да се запознае с това какво представлява земеделска ферма. Това включва и домашните животни (котки, кучета, коне, крави, свине, овце, кози, домашни птици и др.), както и икономически обекти и движими вещи (навес, плевня, селскостопанска техника, инструменти и т.н.). Настаняването най-често става в жилища, предоставени от селското стопанство, селски къщи (семейна ферма) или съоръжения за отдих. Изхранването предлага възможност да се опита това, което се отглежда във фермата. **Екоагротуризмът** е екологичен туризъм, който се реализира в биологични стопанства, произвеждащи биопродукти. Туристът не само присъства и опознава биофермата, но и участва в селскостопанската работа и консумацията на продукти от биологично земеделие. **Екотуризмът** най-често се определя като насочен към изучаване на природата и съсредоточаване преди всичко върху проучване на природните резервати, национални паркове, защитени ландшафтни райони и други природни красоти. Важният принцип е туризмът да не вреди на природата. **Колоездачният туризъм** е активно пътуване за откриване на природни феномени и социални атракции в определена област с велосипед, най-често комбинирайки пешеходен туризъм и планинско колоездене. Колоезденето е подкрепено от изграждането на нови велосипедни маршрути, места за отдих и изхранване по продължение на маршрута. Друго определение на селския туризъм го дефинира като пътуване, в което основният мотив е туристът да се наслади на: - селските райони, - селските общности, - изживяванията в селските райони.

Селският туризъм има за цел да включва и да носи полза на населените общности, като запазва техните екологични и културни ценности. Той активизира икономическо развитие на селските райони чрез създаване на допълнителни доходи и заетост. развитието на туризма може също така да подобри социалното благополучие в селските райони. Например чрез стимулиране на подобренията в инфраструктурата, ВиКи електроенергийните мрежи. Селският туризъм е тясно свързан с: - природния и екотуризм, - приключенския туризъм, - общностния туризъм, - културния туризъм. Дефиницията на ЕС за селски туризъм е по-широка, която е основно мотивирана от желанието да се съпреживее от близоселската област, нейните хора, обичаите и начина на живот (Gorman, 2005). Селският туризъм е една от ключовите възможности по отношение на потенциалния растеж на селските райони. С почти три четвърти от легловата база, разположени в селските райони в ЕС, този сектор играе важна

роля в селската икономика (Европейска комисия, 2011) и играе основна роля в по-широкия контекст на политиката на ЕС за развитие на селските райони за периода 2014-2020 г., която има за цел да се справи с новите предизвикателства, пред които са изправени селските райони, като подобри конкурентоспособността на селското и горското стопанство, околната среда и селските райони, както и качеството на живот в селските райони и насърчидиверсификацията на икономическите дейности. Невъзможността за осигуряване на достатъчно приходи от селскостопански дейности води често дотова селски стопани да се ангажират с предоставяне на различни туристически услуги. Селският туризъм предлага привлекателни възможности за растеж, които произтичат от способността да даде отговори на някои от нововъзникващите тенденции в търсенето в туризма: нуждата от по-малко масови форми, обръщане на повече внимание на ценностите на природата, културата, храната и селските райони. В допълнение към основната функция на производството на храни, новото измерение на туризма изисква фермите да оперират в нов и различен контекст като социален, отдых, образование, опазване на околната среда, управление на ландшафта и контрол на водните ресурси.

Сред туристите, привлечени от селския туризъм, откриваме различни групи с ясно очертани предпочитания:

- Възрастни хора 50-70 години, оценяват тишината и спокойството на селската идилия;- Млади туристи на възраст 18-30 и 31-44 години, които са пътували много и търсят нови преживявания. Те могат да бъдат: а). с високи доходи и малко време - те търсят уникалното преживяване; и б.) по-малки дневни бюджети, повече време - представете си хора с раница на гърба, те искат да общуват с местната общност и да опитат местни гозби и обичаи;

- Семейства - този сегмент нараства все повече. Те търсят новите преживявания, комбинирани с достатъчно балансирано удобство, сигурност и забавления;

- Туристи със специални интереси - пешеходен и велосипеден туризъм. Туристите с интерес към прекарване на отпуската си в селски регион, имат своите изисквания към туристическия продукт:- Селски опит: туристите се интересуват от автентични преживявания в селските райони. Те обичат места и дейности, които носят забавление, но са и образователни по отношение на уникалните характеристики на района, специфичните му качества и наследията

- Естествени, неподправени пейзажи: Основната причина за насочване към отпуск "на село" е да се насладите на качеството на естествените, неподправени пейзажи. Това често е по-важно от нивото на удобствата.

- Мерки за здраве и безопасност: Здравето и безопасността са важни за европейските туристи в селските райони. Това важи както за личната безопасност, така и за безопасността на превозните средства и помещенията за настаняване. Водачите трябва да имат добри познания на околността. Те трябва да знаят кои места са безопасни за посещение и кои - не.

- Политическа стабилност и предвидимост: в днешния свят туризмът силно се влияе от новини за терористични актове, политически безредици, бунтове и войни;

- Качество: търсят се качествени услуги, като качество се търси по отношение на: автентичен опит, добра организация, гостоприемен персонал, опитни водачи, безопасност;

- Автентично настаняване: селските туристи търсят голямо разнообразие от видове настаняване: от къмпинги до селски хотели, в рамките на широк ценови диапазон. Те обичат уникалното настаняване в малък мащаб, управлявано от местни хора. За предпочитане е местата за настаняване да отразяват автентичното наследство на района. Туристът в същото време не желае да се откаже от удобствата и комфорта.

- Приключенски туризъм: търси се обикновено от семейства с деца, например спане в палатка на открито, покоряване на планински склонове, сигурността в случая е от изключителна важност;

- Ясни и видими пътни знаци за ориентиране: туристите в селските райони често се оплакват от неясни или неадекватни знаци. Имате нужда от ясни указателни табели в началото на пътека или маршрут. Освен тях ще са ви нужни карта и план за връзка (отбелязване на преминал етап) и и поддръжка. Кои тенденции в селския туризъм предлагат възможности? - Взаимодействие с местните жители: туристите все повече се интересуват от местната култура. Около 27% от европейските туристи казват, че културният им опит е основната причина да ходят на почивка (Евробарометър 2015). Те търсят изживявания, вместо да посещават забележителности. По време на тези преживявания те обичат да взаимодействат с местните хора.

- Агротуризмът или престоят във ферма стават все по-популярни. Това е добър начин туристите да съпреживеят и да участват в местната култура. Те често съчетават своя агротуризм или стопанство с доброволческа дейност.

- Увеличаване на използването на онлайн проучването: Туристите все повече проучват планирането на пътуването си онлайн. За да съберат информация и да споделят опит, те използват сайтове за отзиви, като TripAdvisor и Holidays Uncovered; форумите за туристи, като Responsible Travel; социални медии, като Instagram, Facebook, Twitter и YouTube. Личните препоръки на семейството и приятелите също са важни. - Професионалното онлайн присъствие се превръща в необходимост: За да се привлекат туристи, онлайн присъствието става все по-важно. Социалните медии, сайтовете и блоговете са ключови канали за комуникация с потенциалните ви клиенти. Визуалното разказване на истории е особено ефективен начин за достигането им. Тъй като пазарният дял на мобилните резервации достига 25%, уебсайтът (и инструментът за резервации) трябва да са удобни за мобилни устройства.

- Социалните медии и сайтовете с отзиви от потребителите са от ключово значение за планирането на пътуванията. Социалните медии са се превърнали в основни източници на информация преди, по време и след пътуване. Facebook, Instagram, Twitter, YouTube, блогове, форуми и сайтове с отзиви играят важна роля в планирането на почивката. Всъщност, 83% от потребителите се доверяват най-вече на медии със съдържание, генерирано от потребителите. Освен че помагат на компаниите да генерират повече продажби, социалните медии могат да бъдат полезен инструмент за управление на взаимоотношенията с клиентите. - Блоговете с описание на пътешествия и влоговете (видеоматериали от пътешествия) стават все по-важни. Визуалното разказване на истории става все по-важно, особено в туристическия сектор. Потенциалните клиенти искат да видят какво предлагат туристическите компании, а не просто да четат за него. Визуалното разказване им дава

представа за това, което им предстои; - Резервациите чрез мобилни устройства увеличават пазарния си дял: съвременният турист е дигитализиран пътешественик. Туристите използват мобилни устройства, като смартфони и планшети, за да събират информация за пътуванията, да се ориентират на мястото, в което попадат за първи път и т.н. Резервацията чрез мобилни устройства се налага, особено резервациите в последната минута.³³ Устойчивостта се превръща в стандарт: Европейската туристическа индустрия все повече изисква устойчивост от своите доставчици. Този подход е в интерес на самия туристически бранш, за да се гарантира дългосрочното запазване на всяка дестинация. ООН обяви 2017 г. за Международна година на устойчивия туризъм за развитие. Устойчивостта се е превърнала от конкурентно предимство в норма. Европейските туроператори все по-често изискват от доставчиците си да бъдат устойчиви. Така например до 2020 г. партньорите за настаняване в TUI Benelux трябва да имат сертификат за устойчивост. TUI също така възнамерява да увеличи предлагането на устойчиви турове и дейности. В България се обръща сериозно внимание на развитието на селския туризъм. През 2014 г. е разработена и приета Стратегия за устойчиво развитие на туризма в България с хоризонт до 2030 година, в която е включена проблематиката на селския туризъм и са формулирани стратегическите цели в неговото развитие:-

- Увеличаване на интереса на българския и международния пазар към селския туризъм;
- Увеличаване на продължителността на престоя на туристите;
- Увеличаване на броя и качеството на генериращи пазари за екотуризъм и запазване на вече съществуващите пазари;
- Увеличаване на възможностите за успешно комбиниране с почти всички останали видове туризъм, особено с екотуризма, винен и гурме туризъм, културно-историческия, приключенския и др.

Ресурсите на България, които са в основата на развитието на селския туризъм, са формулирани както следва:- Богатство от запазени автентични традиции в цялата страна; - Традиционно гостоприемно население; - Богата местна кухня с местни/екологични продукти; - Съхранен фолклор, обичаи и занаяти; - Наличие на селища с архитектурни забележителности; - Настанителна база (къщи за гости).

Програмата за развитие на селските райони, която от 2007 година предоставя съфинансиране за развитието на туристическата инфраструктура, възстановяването на недвижими културни ценности и други свързани с туризма проекти. Сред самите българи "почивката на село" е изключително популярна: практикува се от 21.7% от българските туристи през лятото (на второ място след морския туризъм) и 30.2% извън активните летен и зимен сезон, когато е най-поп улярен сред българските туристи. В същото време трябва да се отбележи, че този вид прекарване на свободното време се отличава от възприетите дефиниции за селски туризъм, защото е свързан с пребиваване в собствена къща на село или в къща при приятели. Добрата страна на явлението е това, че се практикува от различни като статус, възраст и динамика групи от населението - от активни млади хора до възрастни. На

³³ 31% от шведските и 28% от датските онлайн резервации за пътувания са мобилни. Мобилните резервации в Испания също се увеличиха от 23% на 29%. Някои пазари обаче изостават, като Германия (15%) и Австрия (17%). За Европа като цяло мобилните резервации се очаква да достигнат 25% пазарен дял през 2017 г.

територията на страната селският туризъм е изключително гъвкава форма на прекарване на свободното време - той се комбинира с лекота с други видове туризъм, като планински, еко, кулинарен, културен, риболов.

Специфичните цели и приоритети са:- Превръщане на потенциала на общината като туристическа дестинация в сравнителни и конкурентни предимства; - Реализация на комплекс от мерки за подобряване на инфраструктурата за предоставяне на туристически услуги; - Привличане на външни инвестиции в областта на туризма; - Привличане на по-ниска класа от населението чрез създаване на конкретен туристически продукт (пакет) на по-ниски цени. - Повишаване на квалификацията на обслужващия персонал.- Създаване и спазване на регламент за екскурзоводи и планински водачи. - Разработване и прилагане на услугата „обиколка на забележителностите” с автомобилен транспорт. - Възстановяване на историческото наследство и развиване на фолклорните традиции. - Увеличаване на ползите за обществото и бизнеса чрез туризма – нови работни места и по-добри доходи. - Увеличаване на професионалните умения и информираност на заетите в туристическата индустрия.

Стратегията поставя и целенасочени приоритети, както следва:

- Развитие на нови туристически продукти и продуктово позициониране на дестинация „Хаджидимово; - Развитие на активно междуобщинско сътрудничество със съседните общини, както и с такива от региона, за създаване на единни туристически продукти. - Разработване на съпътстващи събития, които да привлекат туристи в общината за конкретното събитие. - Разработване на рекламна политика за представяне на общината като атрактивна и различна туристическа дестинация. - Внедряване на иновативни информационни и комуникационни технологии и е-услуги в областта на туризма.- Повишаване на капацитета и конкурентоспособността на туризма; - Изграждане и поддържане на необходимата за развитие на туристическата индустрия обща и специализирана инфраструктура; - Съхраняване и ефикасно използване на туристическите ресурси, в това число природни, културни и антропогенни. - Изграждане на имидж и позициониране като атрактивна дестинация със собствен облик и богато културно-историческо наследство. - Създаване на бизнес и инвестиционен климат в подкрепа на туристическия сектор и насърчаване на участието на частния сектор като основен инвеститор.

Наличните ресурси на територията за развитие на туризъм са свързани непосредствено с характеристиките на самата територия: географско положение, природни ресурси, достъпност и транспорт, състояние на инфраструктурата, антропогенни ресурси, човешки ресурси, туристическа инфраструктура. Всички тези характеристики са подробно описани в Общинската програма и стратегия за развитие на туризма и туристически маркетинг 2014 - 2020, затова тук ще отбележим само основните моменти.

Равнище на основната инфраструктура на територията . Макар да може да се желае повече, може да се констатира, че пътната мрежа е в добро състояние. Добре е развита техническата инфраструктура: водоснабдителната система задоволява всички селища на територията (макар вътрешно-селищната мрежа да има нужда от смяна), но

канализационната система е сравнително слабо развита (има нужда от ПСОВ и доизграждане на КС в населените места). Електрификацията е на добро ниво в населените места. Телекомуникационната система е относително добре развита.

Антропогенни ресурси : Тери торията е била населена още през V хилядолетие пр. н. е., съществуват следи от праисторически и антични селища. За съжаление, голяма част от археологическите находки не са довели до мащабни археологически разкопки, но спорадично се откриват ценни

Местните хора съхраняват легенди, рецепти от билки, обичаи, предавани от поколение на поколение като устна традиция и начин на живот.

Места за хранене и развлечения : 48 са регистрираните заведения за обществено хранене на територията на общината . Повечето от тях са на относително ниска равнина на предлаганите услуги. Добри условия и качество предлагат само ресторантите към хотелите и къщите за гости.

Атракции : Градски воден парк Хаджидимово, Зоокът Хаджидимово, Ферма за шрауси с. Копривлен, Тепавица с. Тешова. С характер на туристически атракция е готелския комплекс в с. Лъки.

Чрез развитието на туризма се очаква да се запази, съхрани и доразвие потенциала на съществуващите природни и културни забележителности, да се възстановят наличните, но недостъпни в момента обекти, да се създадат условия за краткотрайни пътувания, отдых и възстановяване на местните жители и на гости на общината

Инфраструктура и недостатъчният ресурсен потенциал в общината не предразполагат развитието на масов туризъм, но предоставят възможности за развитие на отговорен туризъм в съответствие със световните тенденции, изцяло в контекста на устойчивото развитие.

Маршрутно-познавателният, приключенски и екстремен туризъм могат да се развият единствено, ако станат достъпни съществуващите туристически маршрути и бъдат предприети мерки за пречистване от диворастящи млади и изсъхнали дървета и храсти, поставяне на указателни табели и обозначаване с лентова туристическа маркировка

Профил на съвременния български турист Профилът на българския турист според последните национални изследвания се характеризира със следните характеристики: туристи в трудоспособна възраст, търсещи почивка и възстановяване; семейства и групи (с семейства и приятели), търсещи сигурност и гаранция за качество; туристи, пътуващи извън активните сезони – уикенди и празнични дни; активно търсещи туристи, гъвкави в избора си, със собствено мнение, организиращи пътуването си сами и склонни да комбинират няколко вида туризъм; емоционални свързани с България туристи (българи, живеещи в чужбина), ценящи посещението на културно-исторически забележителности, съчетано с автентична атмосфера; туристи с по-висок образователен ценз и интелектуално ниво, търсещи задоволяване на допълнителни потребности очакващи допълнителни продукти различните видове туризъм; хора с туристически опит, който им позволява да оценят стойността на туристическите услуги и да изберат най-доброто съотношение цена-качество, защото в повечето случаи изборът е ценово мотивиран. посетители с претенции, които са по-информирани за продукта като цяло и за

предлагането в съответната туристическа дестинация, знаят, че участват в един пазар на предлагане, а не на търсене, което ги превръща в много гъвкави по отношение на потребителските критерии и непостоянни при вземането на решения. □търсачи на „хитов“ продукт, наложил се вече в масовото съзнание³⁴. □ясно изразена тенденция сред българския потребител заразяване на годишния отпуск на части: почивките са по-кратки, но повече на брой. □изкушава се от различни ежедневни дестинации, продукти и приключенски пътувания с къси маршрути. □запазва предпочитанията си към традиционните и сравнително близките дестинации. □търси повече престой сред природата, приключение, екзотика, риск и спорт, наред с класическите продукти –отдых, култура и кулинария. □притежава по-развито съзнание за щадящо и устойчиво ползване на природната среда. □желае да установи нови контакти с местното население,иска да бъде добре посрещан и приет, да съкрати дистанцията и да общува с хора от различни райони. □използва повече на брой и по-разнообразни информационни източници, но преди всичко Интернет, за да планира и вземе решение за туристически пътувания.

Условия и възможности за развитие на туризма в Община Хаджидимова са :

- съчетаването на стандартната туристическа услуга със специфичен продукт, отговарящ на интересите на туриста –спорт, традиции, природа, храна, музика, култура;
- насочеността към хора, свързани с природата и екологичния начин на живот, с изисквания към целесъобразното използване на природните ресурси и използване на устойчив туризъм;
- активно използване на глобалната мрежа и електронните услуги, новите технологии (мобилни);
- съчетаването на различните форми на туризъм.

Човешки ресурси Един от ключовите фактори за успешното развитие на туризма в съвременните условия е изграждането на човешкия капацитет и развитието на компетентността в областта на туризма. Налага се създаването на позиции и обучението на хора, които да бъдат ангажирани основно с развитието на туристическия потенциал на общината, нейното популяризиране и присъствие в онлайн и офлайн пространството. Наличието на квалифицирани човешки ресурси се свързва с наличието на професионални, научни и аналитични способности, които да са на достатъчно високо равнище, за да могат да отговорят на нуждите на туристическия пазар. Процентът на хората, които биха искали да се занимават с туризъм в Община Хаджидимово не е голям. Ако ще се полагат усилия за развитие на туризма, би трябвало да се насърчат хората, които имат вече някакъв заявен интерес към създаване и развитие на туристически продукти. Логично е, че на един по-късен етап те ще привлекат и други желаещи да развият нещо подобно (принципът “мотивация чрез пример”). Това, от което днес ще се нуждаят, е обединението им за общата кауза –туризъм в Хаджидимовско -специализирано обучение и достъп до финансови ресурси. Съществуващите НПО, които работят за туризма в общината би трябвало да създадат неформална партньорска мрежа и координират своите действия за

³⁴ Добър пример в това отношение е Каварна от близкото минало с музикалния фест през ежегодния първи Юлския изгрев

постигане на общоприетите стратегически цели за общинското развитие. Би било добре те да бъдат

Проучване на туристическия потенциал, условията и възможностите за развитие на туризъм в Община Хаджидимово. Потенциал, условия и възможности за развитие на туризма в Община Хаджидимово. 15. Подпомогнати с обучение по свързани с алтернативния туризъм въпроси, като например: устойчиво икономическо развитие, нормативна база на туризма, пакетизиране на продукти, стандарти в обслужването на клиенти, системи за качество, туристическа информация и реклама, интерпретация на наследството и т.н., включително и запознаване с добри практики от други райони на България. Процесът на повишаване на компетентностите на човешките ресурси включва пет основни етапа: проектиране, планиране, събиране, анализ на необходимата информация, вземане на решение от страна на мениджърите. Анализът на потребностите от обучение, базиран на компетентностите, осигурява информация за знанията, уменията и потенциала за развитие на служителите. Той се основава на оценка на несъответствието между:

- Целево ниво – изискванията за развитие на компетентностите.
- Актуално ниво – настоящето ниво на знания и умения на служителите.

За да се подпомогне предлагането на устойчив туризъм е необходимо и обучение на общински служители по отношение на туристическата нормативна база, специализирани услуги за гражданите, подготовка на проекти за получаване на външно финансиране за целите на туризма, назначаване на специалист в Туристическия информационен център, който заедно с експертна група по туризъм да се занимават с въпросите за развитието на туризма. Положителният ефект от повишаването на компетентностите посредством имплементацията на управлението на проекти за развитие на туризма осигурява обща рамка на желаните в общината и всички заинтересовани страни, които отразяват ценностите, приоритетите и спецификата на туризма и намират приложение във всички системи на управление на човешките ресурси. По този начин не само се осигурява по-голяма яснота и разбиране за туристическото развитие, но и се предоставят критерии за оценка на ефективността на изпълнението.

Силни страни

- Благоприятно географско положение на туристическата дестинация;
- Съчетан котловинен и планински пейзаж, привлекателен за туризъм;
- Наличие на горски масиви с богата флора и фауна;
- Разнообразно културно-историческо наследство;
- Благоприятни форми на релефа, в т.ч. катерачни скали и пещери

Слаби страни

- Ниска концентрация на туристически атракции в общината;
- Недостатъчна социализация на обектите на историческото наследство;
- Липса на туристическа инфраструктура за развитие на екологичен, селски и културен туризъм;
- Консерватизъм и инертност на местния туристически бизнес за откриване на нови възможности за развитие на туризма, нови форми на

туризам и по- качествени туристически услуги

Липса на организационни условия за координация и взаимодействие между туристическите оператори на територията

Воля за развитие на сектора от страна на общинското ръководство.

Недостатъчен маркетинг и реклама за популяризиране територията като туристическа дестинация.

Липса на достатъчно допълнителни туристически услуги и комплексно туристическо предлагане;

Липса на туристическа статистика.

Възможности:

Заплахи:

Възможности за организирането на повече национални и международни състезания, прояви и събития;

Потенциал за развитие на пешеходен, културен, исторически, приключенски, селски, фестивален, конен, еко и вело-туризъм;

Стимулиране на публично-частни партньорства с местната власт, бизнеса и неправителствени организации за развитие на нови туристически продукти;

Близостта до популярни туристически дестинации;

Възможности за побратимяване с градове от България и чужбина и гостуване на туристи на разменни начала;

Развитие на общ регионален туристически продукт.

Замърсяване на атмосферния въздух през студеното полугодие;

Липса на достатъчно подготвени кадри за по-качествено обслужване на туристическия сектор;

Недостатъчен инвеститорски интерес в сферата на туризма;

Развит туризъм и популярност на съседните общини;

Недостатъчен ресурс за усвояване на природните и културно-исторически дадености в общината;

Липса на диалог и сътрудничество между заинтересованите от развитието на туризма страни;

Липса на възможности за външно финансиране;

Ниска конкурентоспособност.

Развитие на туристическата инфраструктура

1. Подобряване достъпността и атрактивността на идентифицираните в ситуационния анализ маршрути за пешеходен и конен туризъм;

2. Създаване/обновяване на маркирани туристически пътеки в периферията на общината през околните върхове, на които е имало крепостни съоръжения;

3. Създаване на кръгов веломаршрут по съществуващи периферни междуселски пътища с възможности за отклоняване към околните по-стръмни склонове за по-екстремни преживявания;

4. Маркиране на маршрути за конен туризъм в общината;

5. Инициране на интерес към създаване на обекти за «спортен риболов» в съчетание с база за краткотраен отдих в общината, подходящи за уикенд пътувания;

5. Създаване на въжен парк, стена за катерене в съчетание със зона за скално катерене в района на с. Боженица, където има традиции за екстремен и приключенски туризъм.

6. Маркиране на пешеходен маршрут към Гоцев връх в Славянка .

7. Утвърждаване на винен и кулинарен Фестивал .

8. Изграждане на модерен къмпинг за кемпери, каравани, палатки в районите на изкуствените водоеми със съоръжение за риболов и водни спортове.

9. Благоустрояване на места за краткотраен отдих (беседки, маси с пейки, барбекюта) в близост туристическите обекти и по маршрутите да тях

10. Проучване на биоразнообразието от специалисти орнитолози, херпетолози и ботаници с цел идентифициране на възможности за предлагане на екотуристически маршрути, включващи наблюдение.

11. Създаване на тематични атракции, свързани с историята на територията

12. Изграждане на укритие за наблюдение на птици и площадки в поречието на р.Места.

В резултат на дейностите в настоящото обследване, експертният екип прави следните основни изводи:

Необходимо е последователното следване на стратегия за популяризиране на дестинацията.

В общината трябва да функционира **Туристически информационен център**, който да информира посетителите и да изгражда у местното население специално отношение към забележителностите в общината, като към възможност за привличане на гости към града и района.

- Необходими са **информационно-рекламни материали**, които комплексно да представят туристическите ресурси на Община Хаджидимово като цяло с обща визия, а не «на парче». Печатна реклама – карта на туристическите обекти в района, брошури, пътеводител, които да предоставят информация за туристическите обекти – тяхната достъпност, отдалеченост от града, както и налични услуги около тях – за хранене и настаняване.

- **Интернет страница с добре организирана и цялостно представена информация** за туристическите обекти – тяхната достъпност, отдалеченост от града, както и налични услуги около тях – за хранене и настаняване.

- Участие в туристически борси, презентирани пред различни публики

- Организиране на експедиентски **тур за туроператори и журналисти**, както от България така и от чужбина

- **Поставяне на указателни и информационни табели**, насочващи към туристическите обекти и атракции

- Позициониране на няколко **събития с национално значение**, които да привличат интерес за посещение на района, равномерно разпределени през цялата година

- Постоянно **присъствие в социалните мрежи** – основно Фейсбук и Инстаграм

- **Външна реклама** – на входовете и изходите на града и по международните пътища, които минават през общината

Устойчивото развитие и съхранение на природните, геолого-географските културно-историческите и нематериалните активи на конкретния район е приоритет не само за локалната общност, но и за обществото и социума като цяло.

То ще допринесе за разпознаване на трансграничния- регион, като атрактивна туристическа дестинация, с разнообразия от възможности за туризъм.

Приложения

Приложение 1	Методика за оценка на туристическия потенциал
Приложение 2	Описание ,характеристика и оценка на природните дадености и забележителности като ресурс за туризма в община Хаджидимово
Приложение 3	Исторически факти, събития и историческо наследство с потенциал за развитието на туризма в геопарк „Хаджидимово и община Хаджидимово
Приложение 4	Исторически личности свързани с територията на община Хаджидимово
Приложение 5	Описание и характеристика на бита, традициите , правите и обичаите на населението в района на Геопарк Хаджидимово като потенциален туристически ресурс

Приложение 6	Описание на митовете ,преданията и легендите свързани с територията на община Хаджидимово като потенциален туристически ресурс
Приложение 7	Описание, характеристика и оценка на основните елементи на туристическата инфраструктура в община Хаджидимово
Приложение 8	Препоръки и предложения към община Хаджидимово за усвояване на туристическия потенциал на територията за развитие на туризма

Изготвил:

„ЕСА - ОБРАЗОВАТЕЛЕН ЦЕНТЪР ВИТОША“ ЕООД

Управител:

Слава Василева

Slava
Stoyanova
Vasileva

 Digitally signed by Slava
Stoyanova Vasileva
Date: 2021.01.27
13:17:06 +02'00'

Interreg
Greece-Bulgaria
European Regional Development Fund

EUROPEAN UNION

Приложение 1

**PROJECT NAME”: "CREATION OF A CROSS-BORDER WATER ASSETS GEOPARK
IN NESTOS AREA", REG. No. 1771**

ACRONYM : CB WATER GEORARK

**The Project is co-funded by the European Regional Development Fund (ERDF) and
by national funds of the countries participating in the Cooperation Programme
Interreg V-A “Greece-Bulgaria 2014-2020” .**

PB MUNICIPALITY OF HADJIDIMOVO, BULGARIA

DELIVERABLE D 3.3.3

**NAME : "ASSESSMENT OF THE POTENTIAL OF GEOPARK HAJIDIMOVO AS A
SOCIO-ECONOMIC, CULTURAL-EDUCATIONAL AND TOURIST FACILITY AND A
TERRITORY FOR REST AND RECOVERY"**

**The contents of this publication are sole responsibility of this report are sole
responsibility of the Municipality of Hadzhidimovo and can in no way be taken to
reflect the views of the European Union, the participating countries the Managing
Authority and the Joint Secretariat.**

Interreg
Greece-Bulgaria
European Regional Development Fund

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места”, с акроним: CB Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Приложение 1

МЕТОДИКА ЗА ОЦЕНКА НА ТУРИСТИЧЕСКИЯ ПОТЕНЦИАЛ

Настоящата методика е разработена в изпълнение на Дейност 3.3.3. “Оценка на свързаността и потенциала на геопарк хаджидимово като социално-икономическа, културно- образователна и туристическа даденост и територия за отдих и възстановяване” по проект „Създаване на трансграничен воден Геопарк в района на р.Места” по Програмата за Европейско териториално сътрудничество ИНТЕРРЕГ V Гърция – България 2014-2020 г.

Цел на дейността е да допълни и развие анализа и оценката на събраната информация в изпълнение на Дейност 3.3.2 за туристическия потенциал в община Хаджидимово и направената делимитация на границите на Геопарк Хаджидимово с подбора и оценка на ресурсите на територията с най-голям потенциал за привличане на туристи. Оценката на потенциала за развитие на туризма в региона следва да съдейства и за постигане на единна позиция и обединяване на усилията на заинтересованите страни и субекти на регионалната туристическа политика за развитие на устойчив туризъм, базиран на културно-историческото наследство, местните условия и възможностите на трансграничното сътрудничество.

I. Теоретични основи . Работни понятия и базисни постановки

Туризмът като динамично развиващ се и високорентабилен сектор на икономиката е от голямо значение за развитието на регионите, е източник на доходи на местно и регионално ниво, допринася за създаването на допълнителни работни места и опазването на природните и културни ценности на регионите

Оценката на туристическия потенциал на територията, която е в основата на формирането на туристически бизнес в региона, определя характеристиките и структурата на регионалния туристки продукт, новите туристически маршрути, формирането на приоритетни области на инвестиционната политика в рамките на територията.

Оценката на туристическия потенциал на определен туристически ресурс има за цел да ориентира планирането на развитието на туристическия бизнес за възможностите , които имат определени природни дадености и забележителности, исторически събития , факти и забележителности, културни дадености и ценности, инфраструктурни елементи намиращи се на дадена територия както за развитието на туризма като цяло на територията, така и на отделните видове и форми на туризъм

Оценките са важни за насочване на инвестициите в сферата на туризма и за определяне на приоритетите на работа на публичните и частните структури за развитие на туризма на територията.

Изрично следва да се отбележи, че те имат насочващ и препоръчителен характер и нямат нормативно значение.

Ефективното развитие на туристическата дестинация изисква приложение на съответни подходи и методи за изследване на текущото и потенциално състояние на нейните ресурси.

Оптималното им управление е призвано да подпомага устойчивото развитие на територията и повишаване конкурентоспособността на нейния продукт.

Туристическите ресурси и потенциалът за развитие на туризма в югозападна България са предмет на много анализи и изследвания.

Оценката на потенциала за развитие на туризма в региона следва да съдейства и запостигане на единна позиция и обединяване на усилията на заинтересованите страни и

субекти а регионалната туристическа политика за развитие на устойчив туризъм, базиран на културно- историческото аследство, местните условия и възможностите на трансграничното сътрудничество по въпросите на засилване на конкурентоспособността на региона (града) в съвременни условия, нейния туристически потенциал, който е в основата на туризма

Оценката отразява степента на наличие на определени свойства, параметри, качества, които свързват обекта с туристически бизнес и определят неговата релевантност и полезност за туризма. Извеждането на тези свойства, качества и параметри е в резултат на аналитичното изсредване на факторите и слвията за развитиъна туризма в община Хаджидимово. Те са отражение на разработен факторен и структурен модел на туристическата дейност в общината.

Оценката отразява и проблеми и слабости, задържащи развитието на туризма в голяма част от разглеждания регион, в т.ч.: диспропорция в изграждането и концентрацията на туристическата база и ресурси; изоставане в развитието на националната и регионалната инфраструктура и използването на съвременни технологии, информационни и резервационни истемии; слабо развити дейности, свързани с маркетинга и рекламата на дестинациите; едостатъчна политическа координация на национално, регионално и местно ниво, между астния и държавния туристически сектор и браншовите асоциации и сдружения.

Независимо от различията в подходите, критериите и оценките, всички проучвания препотвърждават факта за наличие на богат и разнообразен потенциал от туристически ресурси. свързани к природни дадености и забелжителности, куртурно-исторически събития и ценности, местни традиции, обичаи, интересни елемевти на бита, кулинарията, реригиозни и светски обряди, празници и тържества, музеи и културни институции, стопански мощности и дейности осигурянащи поминака, елементи на инфраструктурата.

- **Понятие за туристическа свързаност на територията.**

Концепцията за Геопарка е принципна методология за изграждане на устойчиви човеко – природни системи оптимизиращи връзката и отношението на човека и обществото с природните дадености от позициите на устойчивостта на тази система и съхраняването и развитието на нейните характеристики в бъдещето в интерес на човека и обществото. В

този смисъл тя е не само природозащитна система а социокултурна система залагаща на комплексното отношение „човек – общество- природа” . Тя включва в себе си жизнената и стопанска активност на хората и изграждането на култура на взаимоотношенията им с природата базирана на знание , навици и информация както и на инструментариум за тяхното създаване и управление.

Глобалните геопаркове на ЮНЕСКО са единни, обединени географски райони, в които обекти и пейзажи с международно значение се управляват с цялостна концепция за защита, образование и устойчиво развитие. Глобалният геопарк на ЮНЕСКО използва геоложкото си наследство във връзка с всички други аспекти на природното и културното наследство на района, за да повиши осведомеността и разбирането на ключови проблеми, пред които е изправено обществото, като устойчивото използване на земните ресурси, смекчаването на последиците от изменението на климата и намаляването свързани с природни бедствия. Чрез повишаване на осведомеността за значението на геоложкото наследство в историята и обществото днес глобалните геопаркове на ЮНЕСКО дават на местните хора усещане за гордост в региона и укрепват идентификацията си с района. Създаването на иновативни местни предприятия, нови работни места и висококачествени курсове за обучение се стимулира, като нови източници на приходи се генерират чрез геотуризма, а геоложките ресурси на района са защитени.

Глобалните геопаркове дават възможност на местните общности да да развият съгласувани партньорства с общата цел да популяризират значителните геоложки процеси, особености, периоди от време, исторически теми, свързани с геологията или изключителна геоложка красота. Глобалните геопаркове на ЮНЕСКО се създават чрез процес "отдолу-нагоре", в който участват всички заинтересовани местни и регионални заинтересовани страни и власти в областта

(например собствениците на земя, групите в общността, туроператорите, коренното население и местните организации). Този процес изисква твърд ангажимент от страна на местните общности, силно местно многостранно партньорство с дългосрочна публична и политическа подкрепа и разработване на всеобхватна стратегия, която да отговаря на всички цели на общностите, като същевременно демонстрира и защитава геоложкото наследство на района.

В този смисъл *свързаността* на Геопарка се разбира като обвързаност на природни дадености и фактори, човешко присъствие и дейности, исторически и куртурни дадености, стопански дадености и възможности, налична инфраструктура и възможности за нейното развитие от позициите на Геопарка.

За целите на проекта като основни области на свързаност на Геопарк Хаджидимово са приети изследвани както следва :

- Свързаност с природните дадености.
- Свързаност с исторически събития.
- Свързаност с историческото наследство.
- Свързаност с културата , бита и традициите а населението;
- Свързаност с образователното равнище на населението.
- Свързаност с основните елементи на наличната туристическа инфраструктура.
- Свързаност със пътната и транспортната инфраструктура.
- Свързаност с актуалното стопанско състояние.
- Свързаност със стратегиите за развитие на региона и общината.

Изследването и разработката следват неотклонно и последователно основната цел да се създаде устойчива човеко-природна структура отговаряща на концепцията за Геопарка. В тази връзка особено значение и внимание се отделя на оценката на даденостите на територията от гледна точка на посчените вече по-горе в т.1 цели и критерии. Наличните данни в определените области на изследване се осмислят и оценяват именно и предимно от гледна точка на определената основна цел. В този смисъл в разработката е подбрана и използвана съответна и подходяща методаология

Следа изрично да се отбележи, че направените оценки и изводи нямат претенцията да тълкуват и развиват научното познание на територията в отделните области. Те представляват една практически насочена и прагматична оценка и интерпретация на даденостите, в т.ч. и на тези които дават научните разработки от гледна точка на критериите залегнали в основата на концепцията на Геопарковете, а именно познание и опазване на природата и експониране на нейните забележителности, разкриване,

експониране и опознаване на историята като основа за развитие , изучаване и опознаване и опазване на културата , бита и традициите на населението с оглед съхраняване и развитие на културната идентичност, най-ефективно обвързване на социално-икономическото развитие на територията с тези дадености.

- **Понятие за туристически ресурси. Типология на туристическите ресурси**

Основното понятие е туристически ресурси. Неговият широк съдържателен смисъл обхваща всички дадености и създадени от човека материални и други условия, които са необходими за производството на туристически услуги, стоки и продукти.

В тази връзка в теорията и практиката на туризма се разграничават 6 вида туристически ресурси: природни, антропогенни, материални, трудови, финансови и капиталови.

Понастоящем повечето изследователи разбират туристическия потенциал като комбинация от природни, културни, исторически и социално-икономически ресурси за организиране на туристически дейности в определена област.

Туристическият потенциал включва туристически ресурси и туристическа инфраструктура. Туристическите ресурси се разделят на три основни групи: природни, културно-исторически и социално-икономически. Трябва да се отбележи двойственият характер на социално-икономическите ресурси. Те включват елементи на туристическа инфраструктура, управление, както и трудови, информационни, материално-технически, финансови ресурси.

В тесния съдържателен смисъл на понятието се включват само първите две групи – природни и антропогенни туристически ресурси. Това са външно обусловени елементи на природната (естествената) и социалната (антропогенната) среда, които по правило определят целта и мотивацията на туристическото потребление. Те включват както отделни обекти, така и съсредоточия от естествени или създадени от човека условия и дадености. Доста често, в конкретна територия, те се намират в комбинация и взаимодействие, но в своята цялост оказват съществено влияние върху параметрите на туристическото “производство” и потребление.

Природните и антропогенните туристически ресурси образуват сърцевината на

туристическия продукт. Различните видове туристически услуги са призвани да създават необходимите условия за използване и потреблението им. За туриста те имат важно значение за формиране на мотивацията и решението за туристическо пътуване. С избора им той предопределя и транспортното средство, начина на пътуване, заведението за пребиваване, периода и продължителността на престоя и т.н. Така той се насочва и към определено предприятие, стопанисващо природни и антропогенни ресурси и използващо ги за създаването на конкретен туристически продукт.

Разглежданите туристически ресурси влияят в значителна степен и играят решаваща роля за определяне на: атрактивността на туристическото място; количествените и качествени параметри на веществените елементи (материалната база на туризма); количеството и качеството на туристическия продукт; начина на функциониране и ефективността на стопанската дейност на туристическите предприятия; количеството и структурата на персонала; броя на работниците и служителите в туристическите предприятия; начина на подбор, комплектоване и използване на персонала; организацията и управлението на труда и пр.

Включването на природните и антропогенните туристически ресурси в създаването на продукта, обслужването на туристите, в неговата реализация и потребление, се осъществява чрез тяхното усвояване и използване. В тази връзка се използва терминът “комерсиализация на ресурсите”, който отразява преобразуването им в елементи на конкретен продукт с потребителна стойност и стойност. С намесата на различни стопански субекти те се превръщат в обект на целенасочено потребление и намират своята пазарна реализация.

Комерсиализацията на туристическите ресурси се конкретизира в цената на продукта и в онази трудно разграничима част от нея, свързана с т.н. “диференциална туристическа рента”. Последната отразява разликата в потребителната стойност и стойността на продукта, получена вследствие различни равнища на качеството на ресурсите (туристическа рента от първи вид) или отдалеченост от основни пазари на търсенето (туристическа рента от втори вид). Ако даден ресурс в район “А” е с по-добри екологични характеристики в сравнение с този на район “Б”, то район “А” може да предложи (при равни други условия) продукт с по-висока цена от този на район “Б”. Същото е валидно и ако двата района са на

различно разстояние от Германия като основен емитивен пазар, или от основни емитивни центрове в страната (столицата София, например).

Усвояването на разглежданите ресурси се реализира на практика чрез проектиране и изграждане на туристическа супер- и инфраструктура в туристическото място, което става при спазване на някои основни изисквания:

- съответствие между поеман капацитет на ресурса и капацитет (брой леглата)
- съобразяване на строителни конструкции и други характеристики на сгради и базата за настаняване в прилежащата на ресурса територия; съоръжения с вида на ресурса и особеностите на базирания на него вид туризъм (планински, морски, селски, градски и пр.);
- комплексност и интегриране на туристическата супер- и инфраструктура с природните и антропогенни ресурси (при ски-туризма, например пистите са свързани с хотелите, лифтове и други комуникации);
- устойчивост или възможност за дългосрочно използване на съответния вид

Сериозен проблем в тази връзка може да бъде пренасянето на територията със съоръжения и обекти, надхвърлящи възможностите на нейния поеман капацитет. Така се стига до трайно увреждане на ресурсите и непоправими последици за околната среда и възможностите за перспективно развитие на туризма.

Природните (природо-географските) туристически ресурси са естествени

условия и обективни дадености с универсално значение за обществената система и нейните подсистеми – социална, икономическа, културна и пр. Те не са предназначени само за туризма, но са жизнено важни и необходими за неговото развитие.

Те “са създадени и се променят от природните процеси...” и се разграничават по различни признаци на: релефни (планини, ждрела, каньони, пещери, скални фигури, плажове и пр.), климатични (слънцегреене, температури, валежи, снежна покривка, ветрове и др.), водни (океани и морета, приливи и отливи, езера, минерални води, реки, водопади, ледници, гейзери, блата), растителни (дървета и гори, цветя, билки, гъби и ягодоплодни, папрат, водорасли и пр.) и животински (пеперуди, риби и земноводни, дивеч, птици).

Антропогенните туристически ресурси са “обекти и явления, плод на човешката дейност, притежаващи туристическа атрактивност”. Те са сходни с природните и подобно на тях не са създадени специално за удовлетворяване на туристически потребности, но играят важна роля при осъществяването на различните дейности в туризма. Вечните жилища на фараоните са изградени заради вечния покой и уединение. Въпреки това днес те формират едниот най-известните културно-исторически атракции.

Антропогенните туристически ресурси също се идентифицират в различни и многобройни разновидности. Главен признак и тук е техният генезис, според който те се разделят в две групи: а) културно-исторически и делови; б) изкуствени.

Първата включва:

исторически (археологически разкопки, крепости и кули, дворци, паметници, родни места и др.); архитектурни (чешми, мостове, сгради, акведукти, и др.); религиозни (църкви, манастири, светилища, гробници, празници и др.); етнографски (обичаи, битови предмети, занаяти, фолклор, кулинария и др.); културно-познавателни (музеи, експозиции, галерии, съкровищници, университети и научни центрове, библиотеки и пр.

Втората група включва елементи на туристическата инфраструктура и суперструктура : хотели и места за настаняване у развлекателни (увеселителни паркове, паркове на миниатюрата, научно-технически паркове, центрове за отдих, барове, дискотеки и пр.); културни (фестивали, изложби, художествени представления); спортни (състезания, стадиони, плувни басейни, гребни канали); исторически (панорами, възстановки, паметници-мемориали и др.) и делови (търговски центрове, панаири и борси, световни и регионални изложения, конгреси и др.), спомагателна инфраструктура – пътна, комуникационна, основни урбанистични системи (електроснабдяване, ВиК) и пр.

За целите на настоящата методика туристическите ресурси, като основен обект на изследването, се разглеждат в относително пълен системен комплекс включващ културните и историческите, природни, материални, трудови, финансови, капиталови... Всички те се намират в една територия, имат едновременно и интегрално участие при формиране на атрактивността на туристическата дестинация и участват съвместно в процеса на формиране и потребление на регионалния туристически продукт. Освен това по-голямата част от елементите на разработваната методика в голямата си част са с универсално

приложение, т.е. както за културно-историческите, така и за всички останали антропогенни и природни ресурси.

II. Методика за оценка на туристическия потенциал.

- Методически принципи и подходи на анализа и оценката

Методиката съдържа принципи, подходи и методи (начини) за комплексна оценка на туристически ресурси и потенциалът им за ефективно усвояване за нуждите на туризма.

В тази връзка се използват подходящи критерии и показатели и начините за измерване (чрез физически или условни величини, респ. бални оценки).

Съществуващите методи за оценка на туристическия потенциал могат да бъдат разделени на две групи - това са методите за цялостна оценка на туристическия потенциал и методите на отделни групи потенции. Експертите обръщат внимание на необходимостта от интегриран подход към изследването на туристическия потенциал .

Методите се делят още на обективни и евристични.

Обективните методи се основават на показателите чрез измерване или регистрация. За тях е характерно, че резултатите по правило се изразяват в конкретни мерни единици или проценти, съсоставими и възпроизводими са и подлежат на проверка.

При измерителния метод, познат още като технически, се използват различни уреди и приспособления, а при регистрационния – сетивата на човека и най-вече визуалният сетивен орган.

Евристичните методи се използват за логическа обработка и оценка на определена информация, прецизиране качествените характеристики на или причинно-следствените зависимости между изследваните обекти с инструментариума на евристиката (науката за откривателството).

Към по-характерните от тях се отнасят: портфейлният анализ; SWOTанализът; "мозъчната атака" (brain storming); методът на "алтернативните сценарий", експертните оценки (м-д „Делфи“) и др. Възможностите им се свързват предимно с разработка на качествени оценки на избрани показатели отразяващи а външната и вътрешната среда, силните и слабите страни на оценяваните обекти и съпътстващите ги шансове и рискове в процеса на тяхното използване за целите на туризма и др.

Общото за всички евристични методи е субективизмът на оценките, хипотезите и догадките, основани на предположението на отделни лица. Ролята на природните и антропогенните ресурси при създаване, реализация и потребление на туристическия продукт обуславя необходимостта от измерване, анализ и оценка на техните количествени и качествени параметри.

Комплексният им характер налага това да става за отделните техни свойства, а “разсъждавайки за различните свойства на предметите, процесите и явленията от обективната реалност ние предполагаме и съответната им класификация.

Подходи за категоризиране, измерване и оценка на природните и антропогенните туристически ресурси

В специализираната литература се използват три основни подхода за категоризиране, измерване и оценка на природните и антропогенните туристически ресурси: идеографически, организационен и когнитивен

Идеографическият подход предполага описание на даденостите чрез подчертаване на уникалните им свойства и конкурентни характеристики. Основава се на два признака за класификация – природна и социална ориентация на благата. Извежда на преден план свързаните с естеството им свойства - например се използват показателите: средна температура на въздуха и водата, продължителност на слънцегреене, температурни амплитуди (между средни дневни и средни нощни, например) , средна дебелина на снежната покривка и продължителност на задържането ѝ, надморска височина, денивелация на терена (пистите) и др.

Повече трудности съпътстват оценката на социалноориентираните дадености. Техните свойства се характеризират обикновено посредством оценъчни (древен, автентичен, древногръцки), сравнителни (по-древен от, по-запазен) или количествени (брой експонати, възраст в години и др.) измерители.

Недостатък на подхода е, че той не отразява пространствената и времевата ориентация на ресурсите.

Организационният подход, при който обект на внимание са не конкретните дадености, а техните пространствени и времеви връзки. Използват се характеристики като размер,

капацитет, пространствена интеграция и динамика на ползване. Според размера, определян посредством показатели като площ, височина, ширина и др., обектите могат да варират от малки и единични до цели райони или страни. Поемната способност, като друга количествена характеристика, се измерва с броя на посетителите, които могат да потребяват едновременно съответното природноили антропогенно благо.

Когнитивният подход предполага анализ на природните и антропогенните блага от гледна точка на изискванията на потребителя и от начина, по който те се възприемат от него. Изследват се признаци като конкуренция при потреблението, привлекателност, сигурност, риск и пр. за създаване на туристическия продукт се използват от т. нар. “обществени блага” (природни забележителности, културни паметници, архитектурен облик, атмосфера, съотношението на броя на посещенията и поемната способност на ресурса (музей, туристическа забележителност, развлекателен парк и пр.) приетите заявки, продължителността на чакане на опашки от страна на посетителите и др.

- **Методи, показатели и инструменти за оценка на туристическите ресурси**

За оценяването на огромното разнообразие и количество от туристически ресурси се използва методът на отчитане (регистрация), характеризиране и типологизация на ресурсите.

Обща информация за ресурса включва неговото название, местоположение, маркировка, вид на собственост, литературни и други информационни източници за обекта, схема на разположение. За типологизацията на ресурса се изследват информационната същност на ресурса, уникалността му, типичната среда за неговия вид, познавателно-възпитателното му значение, неговата привлекателност. При оценката на територията е необходимо обособяването на т.нар. природни и културни ареали, в рамките на които се съставя съответен кадастър на туристическите ресурси, оценява се тяхната значимост и съхраненост, пропускателна способност и екологическа емкост на ландшафта. След това оценъчната дейност засяга туристическата инфраструктура, наличието на обекти за настаняване и хранене, места за удовлетворяване на конкретни туристически потребности и др.

При анализа на се използват следните основни принципи: Хронологичен – типичен при подобни изследвания. С него обектите се групират и изследват в зависимост от историческия период, към който се отнасят. При приложението му възниква въпросът за периодизацията на даденостите, паметниците, забележителностите – по-правилно е те да се отнасят към периода (събитието), във връзка с което са изградени, а не към периода на изграждането им. Типологичен – основава се на различни класификации на туристическите ресурси, характеристиката им по видове; основната цел е установяването на общите особености, характерни за всеки вид (например, много пъти едни същи ресурси са обект на културен, селски и еко- туризъм). Функционален – ресурсите се изучават във връзка с тяхната функция и по-специално във връзка с видовете туризъм, които се развиват на тяхна основа и на параметрите на обслужващите ги съоръжения и привлечените посетители; Пространствен – акцентира на особеностите на териториалното разпределение на туристическите ресурси, тяхното райониране, определяне на съчетанията им от различен йерархичен ранг, интегрирането (допълването) им с други туристически ресурси и т.н. Оценката на туристическите ресурси може да се разграничи в три основни аспекта: естетически, технологически и икономически. Естетическата оценка се използва за изследване на въздействието на ресурса и неговите компоненти върху емоционалната реакция на посетителя по отношение на един или друг културен ресурс. Такива, които са с висока естетическа ценност, се характеризират с активно туристическо търсене към тях. Естетическата оценка зависи и се определя от различни обективни и субективни фактори и обстоятелства като: възраст, пол образование, социална принадлежност, националност, интереси на посетителя, обстановка и условия на средата (температура, климатични условия), начин на посещение (групово или индивидуално), способности и качества на интерпретатора (екскурзовода), предварителни нагласи и очаквания на посетителя и др. Други възможности за естетическа оценка на ресурсите предоставят разработваните метрики за тяхната екзотичност и уникалност (като основни свойства на туристическите ресурси). Естетическата оценка се определя от показатели като: уникалност, естетическа емкост, психологическо въздействие, разнообразие и хармония с обкръжаващата среда. Под естетическа емкост се разбира физическо и културно състояние на наблюдавания обект, като се отчитат количеството детайли и фрагменти, от които се състои. Колкото по-голям е обектът и от колкото повече предмети е съставен, толкова повече време е

необходимо за неговоторазглеждане и по-голям интерес предизвиква у посетителите (високо ниво на естетическа емкост). Недостатък на естетическата оценка е нейният субективизъм от хората и гледната им точка по отношение на различните им възприятия за естетика.

Класически метод на изследване е описанието на свойствата на ресурса.

Друг широко използван метод е този на социологическото допитване – един от най-обективните и надеждните. Чрез него се изследва мнението на посетителите за свойствата на ресурса. Обективността му основно се оспорва от гледна точка на това, че параметрите, които са съставени от специалистите, могат да се различават от рамковите виждания на респондентите. Неудобство за реализирането на този метод е неговата висока трудоемкост.

Метод на експертните оценки – счита се за един от най-актуалните и ефективни от гледна точка на финансови разходи методи. Чрез него се търси обективизиране на оценката посредством интегриране на субективни мнения и постигане на консенсус. Повечето от методите предполагат използване на количествени оценки на ТР, които се основават на първична информация на техните качества. Оттук широко разпространение получава методът на баловите оценки за свойствата на тези ресурси и особеностите на тяхното съчетаване.

С помощта на технологичната оценка се анализира степента на технологичната готовност, пригодност и комфортност на туристическите ресурси за приемане на турист. Технологичната оценка включва въпроси за техники и технологии относно използването на ТР за туристическа дейност в цялост; оценка на възможностите за инженерно-строителното усвояване на територията за създаване на туристически обекти на предлагане. Основно понятие при тази оценка, с което са свързани решенията с начините на използване на туристическите ресурси е т.нар. **носещ капацитет (carrying capacity)**, според която туристическото развитие следва да се реализира в границите на съществуващия капацитет на конкретния ресурс чрез управление на туристическите потоци и реализиране на планирани икономически ефекти. Носещият капацитет се конкретизира в: „максималния брой лица, които имат възможността да използват дадено място, без това да предизвиква неприемливи изменения на физическата среда или влошаване качеството на преживяването на посетителите”¹

¹ Mathison & Wall Economic Impacts Of Tourism 1982, p. 21.

В литературата по туризъм тя е намерила подобаващо място , а в практическите действия на различните политически субекти е провокирана от специалния им интерес към възможностите за предотвратяването на потенциални негативни ефекти на туризма и дългосрочно поддържане жизнеспособността на туристическата дестинация. Тази идея накратко се изразява в следната теза: туристическото развитие следва да се реализира в границите на съществуващия капацитет на конкретния ресурс чрез управление на туристическите потоци и реализиране на планирани икономически ефекти.

Носещият капацитет се конкретизира в: „максималния брой лица, които имат възможността да използват дадено място, без това да предизвиква неприемливи изменения на физическата среда или влошаване качеството на преживяването на посетителите.²

В съвременното развитие на масовия туризъм дестинацията трябва да се справя с нарастващия брой туристически посещения или конюнктурата на туристическите пазари чрез адекватни промени в количествените, качествените и структурните характеристики на съществуващата физическа, техническа и социална инфраструктура. При решаването на тези проблеми местните общности трябва да отделят необходимото политическо внимание. Те познават най-добре цената на туристическото развитие в общността. Обратно – външните инвеститори или правителства много често използват на чужд гръб големите ползи от него.

На практика успешното решаване на проблемите, свързани с прага на носещия капацитет на културно-историческите ресурси, може да се постигне посредством правилното идентифициране на неговите основни видове, определянето и точното измерване на неговите индикатори (вж. по-долу). Така например: екологичният праг - измерва натоварването на различните екосистеми на туристическото място; физическият - поемните способности на територията; на съоръженията (паркинг пред забележителност -ограничава броя на посетителите); социалният- определя броя посетители (в музей, парк, културно-историческа забележителност), който не влошава качеството на преживяването и т.н.

² Пак там

Самото разграничаване и дефиниране на видовете носещи капацитети не решава автоматично практическите проблеми по регулиране на техните прагове. Изпълнението на тази задача се затруднява и от различните позиции, гледни точки и критерии на едни или други заинтересовани страни (собственици на туристически обекти, неправителствени организации, публични власти и др.). Ето защо тя следва да се решава преди всичко на ниво експерти, които на научна основа и посредством комплекс от обективни критерии и показатели да определят носещия капацитет в различните му разновидности. Формализирането му може да се осъществи в различни нормативни актове, определящи не само максимални или минимални прагове на носещи капацитети, но и механизмите за управление на туристическите посещения.

Индикатори за прага на носещия капацитет

- **Брой посетители от различен вид и по различен повод за 1 час, 1 ден, 1 седмица, 1 година или реализирани от тях нощувки, туродни и др.**
- **Брой лица на 1 кв. м. или хектар за различни дейности и на различни места (в музея, културния обект, парка и пр.)**
- **Брой посетители или легла към брой на населението; брой посетители към брой местни жители, използвали съоръжения в туристическото място и др.**

Критерии за определяне на максималния носещ капацитет за един културно-исторически паметник, например биха могли да бъдат:

- **степен на сигурност, свързана с неговото съхранение;**
- **запазване качеството на околната среда в близост до паметника;**
- **повишаване качеството на преживяване на посетителите;**
- **запазване или повишаване качеството на живот на местното население;**
- **опазване и трайно поддържане на привлекателността/атрактивността и икономическата рентабилност на туристическата дестинация**

Отделните негови измерения и перспективи са подложени на влиянието на различни ограничителни фактори. Така например, ако посетителската удовлетвореност е ниска търсенето ще намалява, независимо от останалите фактори, определящи носещия капацитет; дестинацията в този случай в икономически аспект също няма да е достатъчно

активна; ако местното население многократно се е поставяло срещу инициативи в областта на туризма екологичната поносимост се запазва, но икономическата е ощетена; ако границите на възможностите за водоснабдяване са достигнати и прекрачени, то носещата способност е на ръба, дори когато местното население проявява търпимост, а туристите все още са доволни

Мрежата от елементи на носещия капацитет в туризма включва :

Природни системи

- **Релеф**
- **Води**
- **Въздух**
- **Климат**
- **Почви**
- **Флора**
- **Фауна**

Социокултурни системи

- **История и исторически паметници и ценности**
- **Бит, обряди, традиции , обичаи**
- **Институти**
- **Образователно-културни характеристики**

Туристическа инфраструктура

- **Съоръжения за настаняване хотели и заведения за настаняване**
- **Хотели**
- **Къщи за Гости**
- **Хижи**
- **Подслони**
- **Обители**

- **Къмпинги**
- **Ресторанти**
- **Плувни басейни**
- **СПА комплекси**
- **Спортни съоръжения и прощадки**
- **Наличие на разработени туристически маршрути**
- **Наличие на Готвачи**
- **Наличие на камериерки**
- **Наличие на екскурзоводи**
- **Наличие на рецепционисти**
- **Местни туроператори**
- **Клъстерни дейности и услуги в сферата на туризма**
- **Подготовка на кадри за туризма - училища, курсове**
- **Наличие на специфични туристически мощности - водни паркове, места за развлечение** пътеки, велопътеки,
- **Музеи**
- **Изложби**
- **Концерти, фестивали**
- **Туристически атракцион - лодки и водни колела**
- **Туристически Информационни материали**
- **Туристически карти**
- **Градска информационна среда - табели , знаци и пр.**
- **Извънградска туристическа информационна среда ц . табели , знаци и описания и пр. Маркирани маршрути**
- **Туристическа реклама в Интернет**
- **Туристическа реклама в специализирани издания**
- **Участие в туристически панаири, форуми, срещи и пр.**

Посетителска удовлетвореност

- **Качество на обслужване**
- **Гостоприемство**
- **Знания и умения на персонала** **Спомагателна инфраструктура**
- **Пътна мрежа**
- **Водоснабдяване**
- **Енергоснабдяване**
- **Транспорт/паркинги**
- **Информационна среда**
- **Дигитална среда**
- **Правна среда**
- **Икономическа структура**

Ементи свързани с населението

- **Обвързност с туризма**
- **Гостоприемство**
- **Обща нагласа към туризма**
- **Стандарт и качество на живот**
- **Общо културно равнище**

Икономически фактори

- **Цени на туристическите услуги**
- **Разходи за услугите**
- **Инвестиции – наличност и възможности**
- **Методически проблеми на измеримостта на оценката**

Измеримостта на туристически ресурси е не само методически, но най-вече проблем на практическата дейност, свързана с ефективното им използване и опазване. Всеки субект (политически или стопански), който осъществява контрол в това направление, трябва да

реши не само по какви критерии, но и как да извърши оценката. Особено важно е разграничението междуобективна и субективна измеримост.

Обективната измеримост се отнася до признаци, измерими чрез независими от наблюдаващото лице методи и използване постиженията на природните науки, математиката, статистиката и др. Към тях се отнасят: пространствени признаци (площ, височина, дължина); времеви признаци (времепозване, времепътуване, възраст), физически признаци (тегло, цвят, устойчивост, температура), химически признаци (химичен състав, чистота), производственотехнически признаци (точност, прецизност, мощност) и формална точност (напр. на данните, представени от туроператора). Приложението на всички методи за измерване се сблъсква с проблемите на интерсубективизма, валидността и надеждността. Интерсубективизмът се състои в независимостта на резултатите от измерванията и оценките от отделната наблюдаваща личност и се проявява тогава, когато повече независими едно от друго оценяващи лица достигат до едни и същи резултати.

Валидността се свързва с отговора на въпроса “измерва ли се това, което трябва да се измерва”, което засяга както теоретичната дефиниция за оценката така и нейното операционализиране (преобразуването ѝ в реални индикатори);

Надеждността (точност на измерване) се свързва с отговора на въпроса “дали това, което се измерва е точно”.

Средствата, с които се осъществяват измерванията, дават точен и съпоставим резултат при едни и същи условия и при многократност на измерването. В противен случай надеждността не е гарантирана. Субективна измеримост и оценка се прилага към качествените признаци, които могат да се установят само чрез субективни методи като естетическите и сензорните, например. За произведение на изкуството или познавателната стойност на културния паметник може да се съди само по субективните възприятия.

Сложността на процедурата за оценка на туристическия потенциал се крие във факта, че не всички компоненти на потенциала могат да бъдат количествено определени. Следователно, за да се получи окончателна, обобщена оценка, понеже анализатори препоръчват да се преобразуват всички количествени оценки в качествени, а качествените - в точки. След това се извършва простасума от точки. Има смисъл да се идентифицира и оцени туристическият

потенциал на която и да е територия като сравнителна оценка, като се използва фиксиран набор от потенциални компоненти, като се използват качествени скали в тяхната точкова форма за изчисляване на крайната оценка, като ясно се идентифицира териториалната рамка за сравнение. Възможно е да се вземат предвид тези особености на оценката на туристическия потенциал при прилагане на метода на експертните оценки. Те правят възможно свързването в един обект на различни фактори, които влияят върху крайния резултат от изследването. Методът на експертни оценки позволява най-обективната оценка на туристическия потенциал на дадена територия (регион, населено място).

Икономическата оценка позволява да се определи ефективността на различните мероприятия, насочени към най-пълно и рационално използване на ресурсите. Основният проблем е сложността при извършване на икономическа оценка на туристическите ресурси. Много от характеристиките им могат да се измерват само чрез относителни величини, например като познавателната ценност на определен ресурс. Ето защо, там където количествените методи е невъзможно да бъдат използвани или все още не са разработени, влизат в приложение баловите методи на база на субективни качествени оценки.

Инструментите (средствата) за измерване на количествените и качествените характеристики на туристическите ресурси се разграничават най-вече въз основа на:

- принадлежността им към позицията (гледната точка) на потребителя или на предлагането;
- използване на обективни или субективно възприети индикатори: - насоченост и обхват на измерването – в глобален мащаб или диференцирано;
- акцент върху проблемите и недостатъците или баланса на силните и слабите страни на ресурсите.

Инструменти, ориентирани към предлагането.

Инструменти, за измерване на основата на обективни величини и показатели: статистически методи, анализ на разходите и др. В основата им стои набирането и систематизирането на информация по показатели, свързани с: рекламации (брой, степен на тежест, честота на повторяемост, структура на оплакванията и пр.); лоялност на клиентите (брой, повторяемост на посещенията, относителен дял на постоянните клиенти и др.); изменение в обема на постъпленията от посещаемостта на обектите и пр. Основен проблем при използване на тези инструменти е установяване на връзката и корелационните

зависимости между равнище на качество на ресурса и величина на използвания количествен измерител.

Инструменти, които са базирани на субективни оценки при отделни целенасочени проучвания и оценки: анализ на пропуски и грешки и тяхната обусловеност; анализ на причинно-следствени връзки и взаимодействия; методи за оценка на силните и слабите страни (SWOT-анализ) и др.

Инструменти, при които експерти правят анализи и оценки на състоянието на ресурсите и способността им да отговори на предписани норми и стандарти. Инструменти, ориентирани към потребителя. Особено важно значение за избора на инструмент от тази група има отговорът на въпроса: какви цели се реализират посредством измерването и оценката на характеристиките на туристическите ресурси и какви изисквания се поставят. В общи линии целите могат да се определят по отношение на: изследване на очакванията и бъдещите изисквания от страна на потенциални или реални посетители; еднократни сондажи или периодични проучвания на търсенето; извършван анализ на силните и слабите страни на ресурсите и тяхното използване или опазване; изграждане на система от показатели за непрекъснати наблюдения и измерване на техните характеристики и др. При използването на тази група инструменти проблемите се диференцират по отношение на идентифицирани и неидентифицирани (анонимни, непознати, потенциални) клиенти. При вторите е важно да се определи необходимата извадка и подходящият метод на проучване. И в двата случая масово се утвърждават и използват през последните десетилетия методите на наблюдението и на допитването (анкетата). Наблюдението се състои в целенасочено и планомерно обхващане и следене на видими и възприемливи количествени и качествени характеристики на ресурса в процеса на неговото използване (посещение) в реално време. Анкетата е другият разпространен метод за измерване и оценка на характеристики на туристическите ресурси от позицията на потребителя. Той се конкретизира в няколко по-известни и широко прилагани методи: а) за откриване на проблеми и недостатъци (слаби страни) чрез: установяване и проучване на оплакванията – този способ обхваща различни процеси, действия и начини на поведение на клиента, който е насочен към решаването на субективно възприети от него проблеми; анализ на проблемни ситуации (Frequenz-Relevanz-Analyse – FRAP) – развит от немският учен В. Stauss способът е насочен изключително към слабости и проучване на проблеми, които се оценяват от страна на клиента в зависимост от тяхната тежест, значение и

вероятност за последващи негативни отражения. Способът е ситуационно ориентиран, т.е. анкетираният трябва да е запазил свеж и жив спомен за събитие, което е преживяно наскоро и за което може да даде относително вярна преценка.

Анализът на силните и слабите страни може да се използва в няколко негови конкретни разновидности: SWOT- анализ; Story-Telling (разказ на преживяно); способ за проучване на критични събития (Critical Incident Technique - CIT) – модифициратн “Story-Telling”.

Основанието за оценка е важен фактор, който определя нейната обективност. В процеса на неговото търсене естествено и закономерно възниква въпросът “кой установява тази способност”. Неговият отговор в случая във висока степен се обвързва с принадлежността на оценителя към една или друга заинтересована страна. Качеството на туристическия ресурс се оценява във връзка с неговото предназначение през призмата на субективни представи на оценителя. Оценката му се базира на лични предпочитания, аргументирани обикновено устно, а тяхната истинност или състоятелност по правило оставане доказуема.

Във връзка с горното важно е да се отчитат оценките на различните участници :

а) предлагачи туристическия продукт : хотелиери, транспортъори, ресторантьори), организаторите на туристически пътувания (туроператорите) и посредниците (турагентите); от тяхна гледна точка могат да се оценява предимно спазването или наличието на предварително установените изисквания и стандарти (напр. за обезопасяване ползването на туристическия ресурс);

б) търсещи туристическия продукт : туроператори, тур-агентите и крайните потребители (туристите). Туроператорът си доставя услугите от първичния производител (настаняване, транспорт) и оценява тяхното качество в съответствие със своите потребности и интереси, при което са налице критерии без особена връзка с тези на останалите участници в процеса на оценяване качеството на ресурса, включен в продукта. Тур-агентът също изхожда от своите фирмени цели и интереси; за него важна е не толкова атрактивността на културната забележителност, а по-скоро наличието /липсата на организационно-технологични трудности при консултирането на клиента и продажбата на продукта. Туристът като краен потребител оценява качеството на ресурса субективно, според собствените си очаквания и изисквания по отношение на неговите характеристики; в този смисъл са възможни

разнопосочни оценки за един и същ туристически обект по едно и също време на посещението му.

в) Другите (външни) оценители (непотребители) на туристическия ресурс могат да имат значение, ако тяхната оценка въздейства на другите две групи. В туризма важни външни оценители са: жителите на туристическото място (пряко или косвено засегнати от развитието на туризма); неправителствените организации (природозащитни, браншови туристически и др.), организации за защита правата на потребителя, медии, законодателни органи и съдилища, политически субектии др.

Възможности за обективизиране на оценката

Търсенето на възможности за обективизиране се налага поради факта, че оценяването се извършва по различен начин и има различен резултат в зависимост от позицията на различните участници в туризма. Това определя необходимостта от съчетаване, съпоставяне, сравняване и съизмерване на отделните оценки с оглед обективизиране на крайната оценка за ресурса или обекта, с който той е свързан.

Многоизмерността на оценката на туристическите ресурси налага тя да се търси като пресечна точка на различните позиции. Това, обаче на практика неминуемо изисква преодоляване на един съществен и трудно разрешим проблем – липсата на единен, комплексен, универсален критерий и измерител на оценката. През погледа на туриста оценяването е субективно. Тук особено важно е да се отчитат: съпадението между очаквана представа и реално възприети характеристики на ресурса; съотношението между “цена-качество; индивидуалните потребности и изисквания на различните целеви групи туристи (националност, пол, възраст, платежоспособност, социален статус и пр.).

При оценка от позициите на предлагането се изхожда (или не) от разработени стандарти, стратегии за управление на дестинациите, норми за опазване на ресурсите (екологични стандарти, изисквания за поддържане на паметниците на културното наследство и др.).

Проблемите при оценката на ресурсите в случая се свеждат до необходимостта от съпоставяне на тези стандарти и изисквания със степента на тяхното изпълнение и степента на потребителската удовлетвореност.

При стойностната оценка на ресурсите отново доминира потребителската гледна точка. Този случай е най-често срещан в масовия туризъм. При него клиентът с особено внимание

следи и оценява “какво ще получи срещу заплатената цена”. Съответствието “ценакачество” на услугите/продукта, в основата на които стои използването на конкретния туристически ресурс е особено важно мерило за потребителска оценка.

Логично и аргументирано в теорията и възприето в практиката е становището, че потребителската гледна точка трябва е водеща, но тя следва да се съчетава с останалите. Естествено и в крайна сметка съзателят на продукта осъществява интеграцията на позициите и ги отразява в разработваните и прилаганите стандарти, критерии и показатели за измерване и оценка на потенциала на ресурсите.

Методология на оценката на капацитета на туристическата инфраструктура и суперструктура

Развитието на туризма на дадена територия , наред с нейните природни дадености , културни забележителности и исторически ценности се намира в пряка зависимост от туристическата инфраструктура.

Туристите се отправят към атракции и забележителности, които удовлетворяват потребностите им от почивка, развлечение, опознаване на нови места и т.н. Туристическите ресурси обаче не разрешават техните основни нужди от почивка, сън, храна, както и необходимостта им от придвижване до съответните места. Тези основни потребности се удовлетворяват от материалната база на туризма. Без туристическата инфраструктура и суперструктура туристическото пътуване трудно би могло да се осъществи.. Освен че удовлетворява потребностите на туристите, материалната база е изключително важен, структуроопределящ елемент на туристическия бранш. Именно чрез нея се реализират значителна част от приходите на стопанския отрасъл туризъм. Качествената и достатъчна материална база може да привлича туристите, както и да пренасочва туристопотоците. Все по-често тя се изгражда специално за туристите и се превръща в туристическа атракция. Поради това не е пресилено да се твърди, че туристическата инфраструктура и суперструктура са фактори с първостепенно значение за туристическия бранш.

В литературата няма единна класификация на структурата на материалната база. Въвеждат се двеосновни понятия, с което се цели да се разграничи общото от специфичното. Това са инфраструктура и суперструктура. Те са части от цялото и не съществуват изолирано.

Съществуването им е еднакво необходимо за усвояване и развитие на туристическите територии.² Инфраструктурата може да бъде разграничена на обща и специализирана. Специализираната инфраструктура е отражение на общата, но при специфични условия. Като цяло туристическата инфраструктура включва три основни елемента: достъп и комуникации до туристическото място; комуникации в самото туристическо място и общи елементи, без които не могат да се предоставят основните и допълнителни услуги. Туристическата суперструктура е в основата на целия туристически продукт, тъй като тя обединява специфичните материални условия за производство и реализация на всички основни и допълнителни услуги. Тя е едно единство от разнородни съставни части, които функционират в синхрон³.

Туристическата суперструктура се разделя на следните разновидности: Хотелиерска суперструктура, която пък от своя страна може да бъде основна, включваща хотели, мотели и допълнителна, включваща ваканционни селища, къмпинги и др. Чрез изведената вече зависимост между броя на леглата и количеството на ресурсите, хотелиерската суперструктура определя и капацитета на територията, поради което е и водещ елемент в туристическата суперструктура.

Ресторантската суперструктура е свързана със задоволяването на биологичните потребности от основно и допълнително хранене, от развлечения и социални контакти и др. Тя се разделя на класическа и съвременна. Параметрите ѝ зависят от хотелиерската. Друга съставна част е транспортната инфраструктура, като тя задоволява потребността от пътуване, преодоляване на пространството. Тя се изразява чрез самите транспортни средства и съоръжения.

Друга разновидност на туристическата суперструктура това е посредническата суперструктура, като тя осигурява връзката между емитивните пазари и приемащите територии. Разделя се на основна и допълнителна. Търговската суперструктура за разлика от другите е свързана с продажбата на стоки. Особеностите ѝ зависят от туристическото търсене. Разделя се на основна (магазини) и допълнителна (щандове, павилиони).

^{2 3} Vanya Vasileva, Needs of the specialized tourism types for a specific infrastructure and superstructure

³ Vanya Vasileva, Needs of the specialized tourism types for a specific infrastructure and superstructure

Суперструктурата на допълнителните услуги включва материални условия за задоволяване на множество допълнителни туристически потребности. Тя се разделя на спортна, медицинска, информационна, конгресна и др. Според параметрите и качеството на включените в туристическата суперструктура елементи, тя се категоризира. Категорията се придобива след съобразяване с определени стандарти и се изобразява с определен символ (звезди, букви и др). Качеството нараства с броя на символите. Специализираната туристическа суперструктура зависи и от вида на туризма. Изгражда се суперструктура за делови, морски, планински туризъм др. Тази класификация показва в каква степен и доколко целесъобразно се усвояват туристическите ресурси в дадената територия, характера на сезонността и възможностите за преодоляването ѝ, варианти на алтернативни продукти.

Туристическата материална база се групира и според териториалния ѝ обхват. Териториалното разположение на материалната база определя нейната концентрация или интензитет на застрояване. Класификацията е важна, защото определя дългосрочните възможности за развитие. Съществува още едно разделение на туристическата суперструктура според обхвата и функционалната обособеност. Тя се разделя на единична, групова и комплексна.

Туристическата инфраструктура не създава пряко туристическия продукт, но е носител на общите материални условия, без които е невъзможно развитието на туризма. „Тя обхваща съвкупността от тези съоръжения, намиращи се на територията на туристическите обекти и предприятия и е предназначена за обслужване предимно на туристите“ (Vodenska & Asenova, 2004) Тя използва елементите на общата инфраструктура, като осигурява достъп до туристическото място и вътре в него. „В туристическата инфраструктура се включват например уличната мрежа и осветлението в курортите, яхтените пристанища и техните съоръжения, планинските транспортни средства, вътрешният транспорт и спортните съоръжения в туристическите комплекси и др.“ (Vodenska & Asenova, 2004). Туристическата инфраструктура изисква значителни инвестиции. Поради това изграждането ѝ не е по силите само на частните инвеститори и неправителствени сдружения, а би следвало да е грижа на държавните органи (държава, области, общини, средства по програми). Туристическата инфраструктура е тясно свързана с общата

инфраструктура, т.к. туристическият бранш използва елементи и от общата инфраструктура. Общата и туристическата инфраструктура невинаги се синхронизират. Възможни са следните варианти: при бурно туристическо развитие общите съоръжения са недостатъчни и често с по-ниско качество; - общата и туристическата инфраструктура се допълват; - най-често поради недостиг на инвестиции за един или няколко обекта е възможно да не се изгражда специализирана туристическа инфраструктура, а да се използва общата; така се спестяват средства не само за изграждане, но също и за проектиране и експлоатация.

Туристическата суперструктура е съвкупност от сгради и съоръжения в рамките на туристическата територия. Такива са местата за настаняване, заведенията за хранене и развлечения, съоръженията за спорт и развлечения, магазинната мрежа, туристическите транспортни съоръжения и др. Те участват пряко в създаването на туристическия продукт. Други сходни понятия са материалнотехническа база или само материална база, които включват в себе си предходните разгледани понятия. Капацитетът на туристическата суперструктура определя възможностите за усвояване на територията. Възможно е изграждането на туристическата инфраструктура и суперструктура да се извършва паралелно или поетапно, за да се постигне съответствие. Препоръчително е изграждането на туристическата инфраструктура да предшества изграждането на туристическата суперструктура.

Специализираните видове туризъм се нуждаят от специфична инфраи суперструктура, които участват пряко или индиректно в създаването на туристическия им продукт. Във връзка с

Потребностите си от обща, туристическа и специализирана инфра- и суперструктура специализираните видове туризъм могат да се поделят в три групи ⁴:

а) Видове туризъм, базираци се предимно върху използването на общата туристическа инфра- и суперструктура

^{4 5} Alexieva, Y., St. Stamov, 2003. Spetsializirani vidove turizam. I chast. Stara Zagora:

- Развлекателен туризъм – увеселителни, развлекателни и тематични паркове, аква паркове и свързаните с тях съоръжения; В зависимост от естеството си развлекателният туризъм може да се базира на общата и на туристическата инфра- и суперструктура, например при организирането на различни прояви като празници, карнавали, шествия и др. В други случаи обаче се изграждат мащабни специализирани съоръжения, които изискват едни от най-големите инвестиции в туризма
- Екотуризм – екопътеки с парапети, мостове, стълби и други съоръжения, осигуряващи достъп и безопасност, заслони, биваци, информационни табла, указателни табели и знаци и др.; Те се отличават с малък капацитет и пропускателна способност, използване на екологични материали и възобновими източници на енергия, затруднена транспортна достъпност в ненаселени територии.
- Шопинг туризъм – шопинг центрове, градски центрове, молове, магазини за свободна търговия по границите и др. Използват предимно общата търговска инфраструктура, която придобива туристически функции.
- Селският туризъм се базира на вече изградена суперструктура за битово ползване (селски къщи), както и на общата инфраструктура. Те се пригаждат за нуждите на туристите. Често срещан проблем в селските територии, където се развива този вид туризъм, е недостатъчно добре развитата инфраструктура и/или липсата на отделни нейни елементи (например канализация).

б) Видове туризъм със слабо изразени потребности от специфична инфра- и суперструктура

- Културният, религиозният и познавателният туризъм се базират на използването на вече налични предимно антропогенни туристически ресурси и на вече изградена туристическа суперструктура

⁶ Dokova, S., K. Petrov, G. Nikolov, M. Koleva, M. Ivanov, 2014. Turisticheska infrastruktura. S.: Nora 2000

(хотели и други места за настаняване). Използват също и общата инфраструктура (транспортна, енергийна и др.).

- Кулинарният туризъм използва туристическата и общата суперструктура (различните видове заведения за хранене и развлечения). Възможно е тя да бъде и специално изградена за нуждите на кулинарния туризъм, при което крайният туристически продукт значително се оскъпява.

в) Видове туризъм със силно изразени потребности от специфична инфра- и суперструктура

- Хазартен туризъм – казина, игрални зали; Това е луксозна суперструктура, която изисква големи капиталовложения, но предопределя значителна възвръщаемост на вложените инвестиции.
- Делови туризъм – конгресни и конферентни зали и центрове; В редица случаи те са елемент от туристическата суперструктура, т.е. изграждат се към големи и високо категорийни хотели. Така се обогатява тяхното предлагане и конгресният туризъм може да се превърне в техен профил.
- Панаирен туризъм – панаирни палати и специализирани изложбени площи; Те са специално изградени и често мащабни съоръжения, изискващи значителни капиталовложения.
- Винен туризъм – дегустационни зали, винарни, изби, достъп до лозовите масиви; Дегустационните зали се обособяват към винопроизводителни предприятия. Те изискват по-малко инвестиции за разлика от специално изградените за нуждите на винения туризъм винарни. Достъпът до лозови масиви с туристически транспортни средства може да бъде затруднен, т. к. това са земеделски площи, понякога без изградена транспортна инфраструктура в и до тях. С по-слаби потребности от специфична инфра- и суперструктура са тези видове специализиран туризъм, които се развиват в естествена, природна среда. Това са екотуризмът и ловният туризъм.
- Ловен туризъм – чакала, ловни домове, ловни хижи и др.; Те са специално изградени за нуждите на лова и ловния туризъм. Отличават се с малък капацитет и силно изразено сезонно използване с натоварване през ловния сезон.

- Здравен, балнеолечебният туризъм , СПА туризмът ,уелнес туризъм – басейни, вани, душеве, апаратура за лечение, спорни салони, парни бани, сауни, джакузита и др.; Специфичното оборудване оскъпява продукта на тези видове туризъм. Овен това те се нуждаят и от високо квалифицирани кадри и добра транспортна достъпност. Развиват се често в слабо заселени територии, което затруднява използването на общата инфраструктура и изисква нейното

специално изграждане или доизграждане за обезпечаване на балнеолечебните и СПА курорти, центрове и хотели.

- Спортен туризъм – стадиони, спортни площадки и терени, закрити спортни зали, яхтени пристанища, ски велекове и лифтове, голф игрища, велоалеи и други специфични съоръжения според вида туризъм; Използването на специфични и често мащабни съоръжения оскъпява продукта. Често срещан проблем са различните форми на собственост и съответно различен режим на ползване на съоръженията.
- При различните видове специализиран туризъм тази потребност е изразена в различна степен; При преобладаващата част от специализираните видове туризъм тази потребност е силно изразена; - Това е една от основните причини за оскъпяване на туристическия продукт на специализираните видове туризъм. Може да се очаква, че специфичната инфра- и суперструктура за обезпечаване на специализираните видове туризъм ще се разраства, за да обезпечи нарастващите потребности от специализирани туристически продукти.

II. Методика за оценка на свързаната туристическа инфраструктура и свързани обекти с туристическо предназначение

Под свързана туристическа инфраструктура и свързани обекти с туристическо предназначение се разбира такава намираща се в близки по съседство и топански свързани райони.

Макар, е не са на територията на Геопарка , по силата на своята пространствена близост те могат да бъдат включени в комплекса от мерки и дейности на Геопарка, като по този начин могат обективно да разширят функционалното поле на Геопарка и неговия принос за

развитието не само на общината, в която той се намира но и на намиращите се по съседство общини и територии.

Така спортен комплекс наомиращ се в Огняново може да бъде включен в услугите предлагани от къща за гости в с. Илинден а музейна експозиция в гр. Гоце Делчев – в туристически маршрутс участието на хотел в Хаджидимово.

По принцип идеята за свързаните обекти намира все по-широко приложение в туристическия бизнес в света. Възможностите за това се разширяват с развитието на транспортната свързаност и на информационната свързаност. Решаващ принос за прилагане на този подход имат туристически кълстери , които развиват връзките между различните туристически структури , операнори и обекти. Прилагането на тази методология осигурява значителни допълнителни възможности както в местен и регионален така и в национален и международен план.

Проучването на тази свързаност за Геопарк Хаджидимово показва, че регионалният туристически потенциал надхвърля значително потенциала на самия Геопарк както по отношение на природните забележителности и обекти така и по отношение на историческите паметници и свидетелства , така и на културните паметници и всички останали елементи на туристическия потенциал. В този смисъл може да се твърди , че разкриването на свързаността, и организирането на нейното използване бе следвало да се постави като самостоятелно и водещо направление на работа на Геопарка, което би позволило неговото по успешно и устойчиво развитие.

В рамките на проучването са идентифицирани, описани и оценени следните основни типове обекти на туристическата инфраструктура :

- Хотели, къщи за гости и други места за настаняване (хотели, къщи за гости, апартаменти, стаи, пижи, подслони, обители, къмпинги)
- Заведения за хранене (Ресторанти, кръчми, механи, кафе сладкарници, заведения за бързохранене)
- Търговски обекти (Магазини , маркети, молове, пазари)
- Услуги (Заведения за рекреационни услуги, автосервиси, бензиностанции, химическо чистене, транспортни услуги, правни услуги, преводачески услуги, други услуги.)
- Здравни заведения и санаториуми

- Развлекателни заведения и атракциони.(Зоопаркове, нощни барове, музикални клубове, танцвиклубове, дискотеки, развлекателни атракциони, казина)
- Културни институции и събития (Театри, Музеи и Галерии, форклорни фестивали, празници накултурата,)
- Спортни съоръжения, стадиони , спортни зали, басейни, тенис кортове и др. СПА комплекси,Фитнеси
- Обща урбанистична инфраструктура . Инфраструктурни мрежи и обекти на територията /транспортни, водоснабдителни, електроснабдителни, съобщителни и други/, Пътна инфраструктура, Транспортна свързаност (Автообусни линии, Таксиметрови услуги). Интернет свързаност
- Иинфраструктура за финансови услуги (Банки и банкови офиси, Обменни бюра, Банкомати, Застрахователни офиси).
- Специализирана туристическа инфраструктура (Туристически бюра, информационни бюра, туристически фирми и офиси, екскурзоводи , готвачи, камериерки, екскурзоводи, рецепционисти, клъстерни дейности и услуги в сферата на туризма, подготовка на кадри за туризма – училища)

III. Методически инструментариум за оценка

Ефективното развитие на туристическата дестинация изисква приложение на съответни подходи и методи за изследване на текущото и потенциално състояние на нейните ресурси.

Методиката за оценка включва

- Система от оценки (Индекси)
- Критерии и показатели за оценка
- Ресурси (Обекти) подлежащи на оценка и начин на тяхното определяне
- Инструменти за оценка (таблицы, математически апарат, приложен софтуер);
- Оценители (подбор, подготовка)
- Организация на процеса на оценка(етапи, процедури и дейности)

1. Системата от оценки

Оценката на туристическия потенциал ще се направи за всички конкретно определени туристически ресурси , за територията като цяло по конкретен показател , за територията като цяло по конкретен критерии и за общия туристически потенциал на територията. В съответствие с това ще се разработят :

- **Оценка на туристическия потенциал на отделния туристически ресурс по система от критерии и показатели**
- **Оценка на туристическия потенциал на територията по конкретен показател**
- **Оценка на туристическия потенциал на територията по конкретен критерии (група от показатели)**
- **Обща оценка на туристическия потенциал на територията**
- **Оценка на туристическия потенциал на територията по видове туризъм** На тази основа ще се разработят :
- **Определяне на ресурсите (обектите) подходящи да конкретни видове туризъм на базата на направените оценки.**
- **Определяне на най-подходящите за територията видове туризъм.**
- **Идентификация на силните и слабите страни на туристическия потенциал на територията на базата на направените оценки.**

Основен елемент на системата от оценки е оценката на туристическия потенциал на отделния туристически ресурс по система от критерии и показатели

Всички останали оценки са производни и се базират на математическа обработка на оценките на туристическия потенциал на отделните туристически ресурси.

2. Критерии и показатели за оценка

Критериите за оценка са свързани със свойствата, качествата, параметрите на съответния обект на оценка (туристически ресурс) от гледна точка на туристически потенциал. Те са свързани както със същността, целите, съдържанието на туризма като цяло – дейност

насочена към познаване на средата , към отдих и възстановяване, към развлечение, към възпитание и изграждане на определени физически и психични качества, към създаване на връзки между хора и общности. От друга страна Критериите отразяват и специфичните форми на туризъм – т.е. те са насочени към оценка от гледна точка на визирани конкретни форми на туризъм. За настоящето изследване са избрани критерии общи за един широк кръг от форми на туризъм като :

Природонаучен туризъм; Геоложки туризъм; Билков туризъм ; Воден туризъм;

Културно –исторически туризъм ; Религиозен туризъм; Етнографски туризъм; Фолклорен туризъм; Фотоловен туризъм – птици ; Фотоловен туризъм – растителни видове; Спелеологичен туризъм. Ловен туризъм; Гастрономически (кулинорен) туризъм; Винен туризъм ; Селски туризъм; Естествоизпитателен туризъм; Рекреативен туризъм; Планински туризъм ; Алпинистки туризъм ; Зимен туризъм; Ски туризъм; Велотуризм; Литературен туризъм ; Ученически туризъм.

Основната цел при оценяването потенциала на избраните , ресурси в региона на Хаджидимово е: установяване на тяхната привлекателност, възможностите за включването им в туристически маршрути, особеностите и проблемите, свързани с тяхното използване и опазване.

Избрани се само тези характеристики (свойства) на обектите, които имат отношение към туристическото използване. Подборът на параметрите за описание и анализ, се определя от вида на обекта, но някои от тях са задължителни за всички.

За културно-историческите паметници и места е необходимо да се посочат:

- **наименование и вид;**
- **местоположение и транспортна достъпност;**
- **исторически период или конкретното събитие или личност, с които е свързан;**
- **физическо състоянието и прилежащо пространство;**
- **организация на посещенията (ако обектът се използва);**
- **наличие на обслужващ персонал;**
 - **национален произход на туристите, посещаващи туристическите обекти (реални и потенциални);**
- **видове маршрути, в които се включва или може да се включи обектът;**
- **наличие на специален статут на охрана;**

- **литературни източници за обекта и т.н.**

Наличието на развити туристически обекти и локализации е един от показателите с най-голяма тежест при оценка на туристическия потенциал със следните аргументи :

- Дава добра представа за ресурсите с особено висок потенциал;

- Свързва се пряко със наличното или възможно туристическо усвояване и цялостното устройство на по-големи пространства, а не само в територията на ресурса;
- Включва не само съществуващи, но и потенциални ресурси, с помощта на които е възможно развитие на туризма в бъдеще.

Въз основа на анализа и оценките на отделни ресурси(обекти) и териториалното им разположение, може да се направят изводи и препоръки за подобряване на използването им, за формирането на комплексни или специализирани маршрути. Силно изразената субективност на предпочитанията на посетителите с различна национална принадлежност, възраст, образование, професия и др., обуславя необходимостта от диференцирано оценяване за различни групи туристи, когато това е възможно.

Успешното развитие на туризма, зависи пряко от състоянието на останалите стопански и социални сектори (транспорт, селскостопанство, лека промишленост, култура, образование, околна среда и др. От гледна точка на настоящата методика е важно оценката да отразява регионалната им специфика и потенциала за социално-икономическо развитие, подобряване стандарта на живот и др.

Потенциалът на туристическите ресурси, селектирани от региона на Геопарка и община Хаджидимово , според разписаните изисквания в заданието, се оценява по следните критерии:

- **Степен на важност (значение от природонаучна или историческа гледна точка)**
- **Степен на важност и значение за целите на туризма**
- **Степен на удобства при ползване за целите на туризма**
- **Степен на познание;**
- **степен на експозиция ;**
- **капацитет (потенциал, способност) за развитие (КР) – съобразен с факторите и условията за развитие на ресурсите;**

- **степен на въздействие/влияние – оценява се нивото на атрактивност/ привлекателност;полезността/стойността/значението на туристическата атракция; туризма)**

Избраните критерии за оценката е необходимо да отчитат и позицията (гледната точка) на конкретния туристически обект (или елемент на туристическата инфраструктура) и възможностите за практическо използване на резултатите от изследването.

Основни изисквания към свойствата и качествата определящи потенциала на ресурсите(обекти) са :

- да са привлекателни (атрактивни) за туристите: те могат да привличат със ресурс и т.н.), но без съблюдаването на изискването за привлекателност е практически невъзможно да бъдат отнесени към категорията туристически ресурси;
- да са безопасни: важна в случая е степента на тяхната съхраненост - колкото тя е по-висока, при равни други условия, толкова ресурсите ще са по-привлекателни (развалините на средновековен замък в не консервиран вид привличат по-слабо посетители в сравнение с добре запазена негова сграда);
- да са с добро географско разположение: благоприятно се определя разположението им в съчетание с разнообразен ландшафт, природни и културно-исторически характеристики;
- да са комплексни: единични ресурси (с известни изключения и при равни други условия) по-трудно се превръщат в атрактивни за посещения в сравнение с група ресурси, а комплексното им разположение способства за привличане на туристи и стимулира дългосрочно развитието на територията чрез системата от туристически дейности в нея;
- да са достъпни: както транспортно, така и финансово с цел осигуряване на¹⁷ възможности за ползването им, независимо от тяхната уникалност или значение;
- да са се отличават своята красота и екзотичност или със своята уникалност (размери, необичайност, рядко срещан)

Към основните свойства на туристическите ресурси се отнасят още :

степен на изученост; значимост (зрелищност); социално-демографски характеристики;потенциален запас и способ на използване.

Като специфичнитехни свойства се определят:

- **Цялостност (неделимост) и елементи при съществуването им във взаимовръзка;**

- **Емкост (носец капацитет) – брой туристи, които може да приеме територията, върху която се намират обектите ;**
- **Надеждност – определена от всички социални, икономически и политически условия в границите на туристическата територия**
- **Неповторимост –изключителност**
- **Познавателна ценност – свързва се с конкретни исторически факти, личности, жизнен път и творчество на известни хора;**
- **Известност – популярност сред туристите;**
- **Екзотичност – степен на контрастиране на обекта спрямо условията на постоянното местопребиваване на туристите, чрез която се изследва и т. нар. необичайност на туристическия обект;**
- **Изразителност – степен на взаимодействие с обкръжаващата среда, инфраструктура и природа;**
- **Запазеност – готовност за организирано приемане на туристи;**
- **Безопасност - отсъствие на възможни негативни последствия от използването на ресурса от туристите и местното население.**

Към по-важните характеристики на ресурсите могат да се отнесат и:

- **обем на запасите – за определяне на потенциалната емкост на туристическите обекти;**
- **площ на обектите (курортни центрове, хотели и др.), нивото на усвояване и оптимизирано товарване на забележителност и др.;**
- **площ на разпространение – определя потенциалната туристическа територия, кръга от туристи, ритмичност, продължителността на благоприятния климатичен сезон и др.;**
- **период на възможна експлоатация – определя сезонността на посещенията и тяхната продължителност;**
- **капиталоемкост и стойност на експлоатационни разход;**
- **възможност за многократно използване – при съблюдаване на норми;**
- **провеждане на дейности по възстановяване и благоустройство на ресурса.**

Потенциалът на туристическите ресурси, селектирани от района на община Хаджидимово, според разписаните изисквания в заданието, се оценява по следните критерии:

- **степен на познание;**
- **степен на експозиция ;**
- **капацитет (потенциал, способност) за развитие (КР) – съобразен с факторите и условията за развитие на ресурсите;**
- **степен на въздействие/влияние – оценява се нивото на атрактивност/привлекателност;полезността/стойността/значението на туристическата атракция; туризма)**

Горните критерии следва да се съвместяват и с очакваните тенденции и динамика в поведението на туристите, а именно:

- **Нарастващо търсене от страна на туристите към качеството, автентичността, привлекателността и разнообразието/асортимента;**
- **Нарастване на инфраструктура и материалната база на туризма, предлагането на специфични услуги, интересите и потребностите на населението/хората;**
- **Насочване на предпочитанията на туристите към дестинации и места, които предлагат сигурност, безопасност и от друга страна към специализирани форми на туризъм – културен, еко- и селски, приключенски и др.;**
- **Нарастване дела на децата и младежите, особено на студентите, в културно- познавателния туризъм, пътуванията за опознаване на други страни, общности и хора;**
- **Увеличаване ролята на информационно-комуникационните системи в хотелите и туристическия бизнес във връзка с търсенето, планирането и провеждането на туристическите пътувания пътувания;**
- **Увеличаване дела на възрастното население в туризма/участието на хората от „третата възраст” в туристическите пътувания.**

Система от критерии и показатели за оценка

В практиката свързана с оценката на туристическия потенциал се използват се използват най-често два общи критерия за оценка на туристическия потенциал на ресурсите.

Първият е свързан с характеристики на ресурса(обекта) отразяващи неговото значение за хората, неговата ценност, неговата привлекателност независимо от конкретните начини и условия за неговото ползване за целите на туризма.

Вторият основен критерии отразява създадените и налични условия за използване на ресурса – неговата експозиция, капацитетът му за приемане на посетители (туристи и гости), достъпността , усвоеността за нуждите на туризма , готовността за приемане на посетители.

Всеки от посочените основни критерии си състои от отделни подкритерии както следва :

Критерии 1. : Туристическа значимост на ресурса

Подкритерии 1.1 : Значение на ресурса

Този подкритерии е синтетичен. Той дава обобщена характеристика на ресурса като ценност за обществото и хората. В крайна сметка значението е от първостепенноя важност за потенциала на ресурса.

По мащаба на значение са определени 5 типа ресурси : със световно, с национално, с местно , с ансамблово и с допълващо значение. Възможно е ресурсът да съчетава няколко типа значимост.

Оценката включва степента на важност и значение на обекта от поздравателна и научна гледна, от културно познавателна гледна точка.

Съществени аспекти на значението са развлекателно – рекреативното значение и художествено-естетическото значение на ресурса. Важен аспект на значението на ресурса е неговата стопанска ефективност изразена чрез степента на туристическа доходност и обща стопанска ефикасност.

При определяне на значението основно място имат определените нормативно и утвърдените световни и национални стандарти – на ЮНЕСКО, по националното законодателство.

При определянето на значението експертизата освен на фактическото състояние може да се базира и на потенциала за проучване и екпозиция на съответния туристически ресурс.

По степента на научно значение ресурсите се квалифициран като ресурси с много голяма научна стойност, с голяма научна стойност , с умерена научна стойност и ресурси без научна стойност.

По мащабите на значение са определени 5 типа ресурси : със световно, с национално, с местно , с ансамблово и с допълващо значение. Възможно е ресурсът да съчетава няколко типа значимост.

По степента на значение за туризма ресурсите се оценяват като ресурси с изключително значение за туризма, ресурси с важно значение за туризма и ресурси с спомагателно значение за туризма.

Показатели:

- **Познавателна стойност**
- **Научна полезност**
- **Позтавателно-културна полезност**
- **Развлекателно рекреативна-полезност**
- **Машаб на значението(местно, национално, световно)**
- **Естетическа (художествена) стойност**
- **Туристическа доходност**
- **Стопанска ефективност**

- **Степен на значение а туризма в общината**

Подкритерии 1.2 : Степен на познание на ресурса

Познанието на туристическите ресурси е основа за развитието на туризма. То е осново за оценка потенциала на съответния ресурс, на възможностите за неговото разкриване и усвояване за целите туризма.То включва наличните научни знания за ресурсите , тяхното систематизиране ,известгност, степента на познание сред местното население , сред турисническите оператори, наличните структури и капацитет за познание (интитути, музеи, краеведчески структури и пр).

Оценка за познанието са и възможностите за увеличаване на знанията за съответния ресурс.

Критерии за оценка на познанието са степента на проучване , наличие на изследвания , наличие на специалисти, наличие на целеви структури и организирани форми на дейност (кръжоци, НПО, катедри и пр). Наличие на знания у населението. Известност/ популярност. Наличие на информация форми за запознаване на населението.

Показатели:

- **Известност сред местното население**
- **Неционална известност**
- **Световна известност**
- **Проученост**
- **Наличие на информация за ресурса в общината**
- **Наличие на информация за ресурса в страната**
- **Наличие на информация за ресурса в чужбина**
- **Наличие на структури и капацитет за познание (институти, музеи, краеведчески структурии пр.)**

Подкритерии 1.3 Привлекателност на ресурса

Туристическата привлекателност допринася за привличането на туристи , развитие на туризма и интензифициране на туристическите дейности в региона (града), за разлика от инвестиционна привлекателност, която определя интереса на инвеститорите.

Основата на туристическата привлекателност е туристическият потенциал на съществуващите дадености на региона

Вторият аспект, който се взема предвид при анализа на привлекателността е как те се възприемат и използват от туристите.

Най-често срещаните два подхода за разбиране и изучаване на туристическата привлекателност са търсенето и предлагането.

Предлагането, като компонент на туристическата привлекателност на територията, включва всички налични туристически ресурси и дестинации, които засягат избора и привличане на потенциални посетители в региона. Те се основават на количествени оценки, налични стил, популярност и фактори на туристическото обслужване в дестинацията.

За разлика от това търсенето се основава главно на анализ на нуждите, интересите и поведението на посетителите към туристическата зона.

Конкретни показатели , които са използвани при оценката на привлекателността са автентичност/съхраненост,уникалността, красота/екзотичност/ естетическата стойност , развлекателната и рекреативната полезност ; степента на въздействие/влияние, чрез която се оценява нивото на атрактивност/ привлекателност; полезността/стойността/значението на туристическата атракция за туризма;

Показатели:

- **Популярност сред местното население**
- **Популярност в България**
- **Популярност в чужбина**
- **Автентичност**
- **Уникалност Неповторимост –изключителност**
- **Изразителност – степен на взаимодействие с обкръжаващата среда, инфраструктура и природа**
- **Възможност за удовлетворене на познавателни нужди**
- **Възможност за удовлетворене културни и естетически потребности**
- **Възможност за удовлетворене развлекателно рекреативни потребности**
- **Красота/Екзотичност**
- **Съхраненост**
- **Степен на въздействие**

Критерии 2. – Налични условия за ползване на ресурса

Показатели:

Подкритерии 2.1 Степен на експозиция на ресурса

Експозиция : определя наличието на организирани форми за представяне на културно историческите факти , събития, паметници и забележителности – определени обекти, картографиране, информационни материали, видеоматериали, презентации , реклама, наличие на форми на експозиция – исторически обект, исторически паметник, културен обект, празник, възстановка на традиция , изложба, фестивал и пр. Експозицията отразява и достъпността до даденостите и забележителностите.

Експозицията на туристическите ресурси е от първостепенно значение за туристическия отрасъл. По същество самият туризъм като дейност иманентно включва използване на определени дадености за познавателни, развлекателни и здравно-възстановителни цели. Насочването към определени обекти с цел тяхното ползване винаги е свързано с желанието те да бъдат видяни, докоснати, опознати , усетени, възприети от сетивата на човека и от неговото мислене и памет. Първа цел на експозицията не един ресурс е да се предизвика интерес към обекта. Друга цел е да се създадат условия за удовлетворяване на този интерес. Един единствен добре представен обект може да привлече на дадена територия милиони посетители (например картината на Рееонардо Давинчи представена в София бе видяна от над 80000 души само за три дни. И обратното богата на обекти с туристически потенциал територия може да остане глуха за туризма ако тези обекти не са представени по подходящ начин.

Конкретни елементи на експозицията са наличие на музеи, наличие на информационни материали в туристическите сайтове, наличие на реклама , наличие на информация насочена към потенциални посетители (транзитно преминаващи, ученици от региона и страната, любители на специфични хорми на туризъм , за които територията има потенциал(винен, кулинарен, природопознавателен, фолклорен, фотоловен и пр.).

Елемент на експозицията е наличието на подготвени екскурзоводи, рекламноинформационната дейност в хотерите, наличие на структури за информация , наличието на специализирани информационни сайтове.

В последните години за целта все по активно и резултатно се използват социалните мрежи. Други елементи са публикациите в научни списания, представянето на туристически форуми, представянето на местни и национални форуми и събития (напр. на празненства, на симпозиуми в друга нетуристическа сфера) .

Усвояване : определя се от наличието на организирани форми на ползване на културно историческите факти, събития , паметници , ценности и свидетелства – исторически места, паметници, артефакти, личности, сгради, изложби , музей, сбирки , институти, културни събития и мероприятия , туристически маршрути. Транспортна инфраструктура и транспортни връзки до историческите обекти.

Показатели:

- Степен на представяне в реална среда
- Степен на представяне в музеи и сбирки
- Степен на представяне в местни туристически сийтове
- Степен на представяне в национални туристически сийтове
- Степен на представяне в международни туристически сийтове
- Степен на информационно и рекламно представяне на място
- Степен на инфорчационно и рекламно представяне на национално ниво
- Степен на международно информационно и рекламно представяне

Подкритерии 2.2. : Степен на готовност за приемане на посетители

Дапациет (потенциал, способност) за приелане на туристи и посетители - емкост (носещ капацитет) – брой туристи, които може да приеме територията, върху която се намират обектите ; Поемна способност -брой посетители на ден.; Поемна способност на съоръженията ;Поемно способност но местата за настаняване -брой легла

Показатели:

- **Поемна способност**
- **Степен на завършеност**
- **Степен на удобства при ползване от посетителите**
- **Степен на безопасност за посетителите (ползващите**
- **Степен на достатъчност на обслужващ персонала**
- **Степен на квалификация на персонала**

Подкритерии 2.3. Достъпност до ресурса

Подкритерият достъпност измерва възможността за достъп на хората за неговото познание и ползване за наблюдение , проучване или използване .

Той включва начините по които това може да стане и средствата, които трябва ими може да бъдат използване за тази цел

Други аспекти на достъпността са сезонността , дните от седмицата и времето през денонощието, когато тя е възможна, както и наличието на преидварителен график за достъпност.

Конкретни показатели са:

Достъпност само с МПС ; Достъпност само с високопроходима техника; Достъпност само пеш; Достъпност целогодишно; Сезонна достъпност; Достъпност по всяко време на денонощието; .Достъпност в работно време. Достъпност по график.

Показатели:

- **Сезонност на достъпа (По всяко време на годината, Само през топлия сезон,В кратки периоди от годината)**
- **Време на достъп (По всяко време, Само в работни дни, Само в почивни дни , Само позаявка, Само със специално разрешение**

- **Наччин на достъп (Само пеш, Само с МРС, С МПС и пеш, Само с високопроходиматехника)**
- **Степен на трудност на достъпа (Много лесен, Лесен, Със средна трудност,Труден, Много труден)**

Подкритерии 2.4. Степен на усвоеност на ресурса за целите на туризма

Този подкритерии е синтетичен. Той отразява фактическото използване на ресурса за целите на туризма към момента на оценката. То се изразява в степента на посещаемост на обекта, степента на натовареност оценена от позиции на поемния му капацитет, И значението на ресурса за местния туристически бизнес (отразяващо стопанската ефективност на ресурса в рамките на територията). Важни аспекти на усвоеността на ресурса са възможността му за продължително и многократно използване както и степента на надеждност на ресурса – определена от всички социални, икономически и политически условия в границите на туристическата територия

Показатели:

- **Степен на туристическа посещаемост**
- **Степен на натовареност**
- **Степен на стопанска ефективност**
- **Значение за местния туристическия бизнес в момента**
- **Възможност за многократно използване**
- **Степен на надеждност – определена от всички социални, икономически и политически условия в границите на туристическата територия**

3. Система от индекси за оценка

Тя включва следните нива и индекси за оценка на туристическия потенциал :

И_{рктп} - Индекс за оценка на потенциала на конкретен туристическия ресурс по конкретен критерии, подкритерии и конкретен показател

р = 1, ..., n номер на туристическия ресурс

к = 1, ..., m номер на критерия за оценка

т = 1, ..., r номер на подкритерия за оценка

п = 1, ..., s номер на показателя за оценка

Индексът се получава като средноаритметична величина на индивидуалните оценки направени от отделните експерти по този показател за конкретния туристически ресурс.

И_{ркт} - Индекс за оценка на потенциала на конкретен туристическия ресурс по конкретен критерии и подкритерии

р = 1, ..., n номер на туристическия ресурс

к = 1, ..., m номер на критерия за оценка

т = 1, ..., r номер на подкритерия за оценка

п = 1, ..., s номер на показателя за оценка

$$I_{rkt} = \left(\sum I_{rktп} K_{rktп} \right) / n$$

Където :

И_{рктп} - Индекс за оценка на потенциала на конкретен туристическия ресурс по конкретен критерии, подкритерии и конкретен показател

К_{рктп} - Коефициент на относителна тежест на показател п в общата оценка на туристическия потенциал на ресурс-р по критерии - к по подкритерии - т

р = 1, ..., n номер на туристическия ресурс

И_{рк} - Индекс за оценка на потенциала на конкретен туристически ресурс по конкретен критерии

$$И_{рк} = \left(\sum И_{ркт} K_{ркт} \right) / n$$

където:

$r = 1, \dots, n$ номер на туристическия ресурс

$t = 1, \dots, r$ номер на подкритерия за оценка

$k = 1, \dots, m$ номер на критерия за оценка

И_{ркт} Индекс за оценка на потенциала на конкретен туристически ресурс по конкретен критерии k и конкретен подкритерии t

K_{ркт} Коефициент на относителна тежест на подкритерии - t в общата оценка на туристическия потенциал на ресурса - r по критерии - k

И_р -Индекс за оценка на общия туристически потенциал на конкретен туристически ресурс

$$И_r = \left(\sum И_{рк} K_r \right) / n$$

където :

$k = 1, \dots, m$ номер на критерия за оценка

$r = 1, \dots, n$ номер на туристическия ресурс

И_{рк} - Индекс за оценка на потенциала на конкретен туристически ресурс- r по конкретен критерии - k .

K_{рк} Коефициент на относителна тежест на критерии - k в общата оценка на туристическия потенциал на ресурс r .

Общи индекси за туристическия потенциал на територията

ОИ_{рктп} – Общ индекс за оценка на потенциала на територията по конкретен показател:

$$\text{ОИ}_{\text{рктп}} = \left(\sum \text{И}_{\text{рктп}} \right) / \text{п}$$

Където :

р = 1, ..., n номер на туристическия ресурс

к = 1, ..., m номер на критерия за оценка

т = 1, ..., r номер на подкритерия за оценка

п = 1, ..., s номер на показателя за оценка

И_{рктп} е Индекс за оценка на потенциала на конкретен туристическия ресурс **р** по конкретен критерии **к**, подкритерии **т** и конкретен показател **п**

ОИ_{ркт} - Общ индекс за оценка на потенциала на територията по конкретен подкритерии

$$\text{ОИ}_{\text{ркт}} = \left(\sum \text{И}_{\text{ркт}} \right) / \text{п}$$

Където :

р=1, ..., n

И_{ркт} е Индекс за оценка на потенциала на конкретен туристическия ресурс **р** по конкретен критерии **к**, подкритерии **т**.

ОИ_{рк} - Общ индекс за оценка на потенциала на територията по конкретен критерии.

$$\text{ОИ}_{рк} = \left(\sum \text{И}_{рк} \right) / n$$

Където :

$$p=1, \dots, n$$

И_{рк} - Индекс за оценка на туристическия потенциал на конкретен туристическия ресурс по конкретен критерии к.

ОИ - Общ индекс за оценка на туристическия потенциал на територията.

$$\text{ОИ} = \left(\sum \text{И}_p \right) / n$$

Където :

$$p=1, \dots, n$$

И_р - Индекс за оценка на общия туристически потенциал на конкретен туристическия ресурс р

Всички индекси са измерени по 10-бална скала

- **Относителната тежест на определените основни критерии, подкритерии и показатели**

Макар и със самостоятелно значение за развитието на туризма определените основни критерии, подкритерии и показатели имат различно влияние върху туристическия потенциал на територията.

То зависи от комплекс от условия като общото развитие на територията, нейния стопански профил, степента на развитие на туризма като цяло в рамките на територията и степента на развитие на отделните видове туризъм.

По своята същност критериите и показателите са силно взаимосвързани, взаимнообулавящи се и взаимозависими. В същото време в теорията и практиката няма точно изведени функционални или корелационни зависимости на базата на които могат да бъдат определени точно степента на влияние на отделния показател и неговата тежест в оценката на критерия в който той е включен. В тази връзка за целите на изследването и оценките се предлагат тежести определени по метода на експертните оценки. Самата процедура на оценяване е направена след подробно запознаване на експертите с направените описания и анализа на основните фактори и ресурси за развитие на туризма в община Хаджидимово, както и с чялата методология на изграждане на Геопарк Хаджидимово.

След направените оценки от отделните експерти за тежестта на конкретните показатели в оценката на конкретните подкритерии, на как оценките на тежестта на конкретните подкритерии в оценката на критериите, и на тежестта на критериите и общата оценка на туристическия потенциал на територията са изчислени посочените в таблицата по-долу коефициенти за тежест K_T като средноаритметична величина на направените оценки от експертите.

Таблица 1. Относителната тежест на определените основни критерии, подкритерии и показатели

Критерии	Относителна тежест оценката за ресурса	Подкритерий	Относителна тежест	Показател	Относителна тежест в оценката по подкритерии
1.Туристическа стойност на ресурса	0,6	1.1. Значение на ресурса	0,35	1.1.1.Познавателна стойност	0,10
				1.1.2.Културна ползност	
				1.1.3. Развлекателно рекреативна-ползност	0,20
				1.1.4. Мащаб на значението(местно, национално, световно)	0,2
				1.1.5. Естетическа (художествена) стойност	0,10
				1.1.6.Стопанска ефективност	0,15
				1.1.9.Значение за туризма в общината	0,10
		1.2. Степен на познаниена ресурса	0,25	1.2.1. Известност сред местното население	0,1
				1.2.2. Национална известност	0,2
				1.2.3. Световна известност	0,1
				1.2.4. Проученост	0,15
				1.2.5. Наличие на информация за ресурса в общината	0,10
				1.2.6. Наличие на информация за ресурса в страната	0,15
				1.2.7. Наличие на информация за ресурса в чужбина	0,10
				1.2.8. Наличие на структури капацитет за познание (интитутути, му краеведчески структури и пр.)	0,10
		1.3.1. Популярност сред местното население		1.3.1. Популярност сред местното население	0,8
				1.3.2. Популярност в България	0,11

		1.3.Привлекателност на ресурса	0,40	1.3.3. Популярност в чужбина	0,4
				1.3.4. Автентичност	0,6
				1.3.5. Уникалност Неповторимост – изключителност	0,11
				1.3.6. Изразителност – степен на взаимодействие с обкръжаващата среда инфраструктура и природа	0,8
				1.3.7. Възможност за удовлетворене на познавателни нужди	0,7
				1.3.8. Възможност за удовлетворене културни и естетически потребности	0,7
				1.3.9. Възможност за удовлетворене развлекателно рекриативни потребности	0,10
				1.3.10. Красота/Екзотичност	0,11
				1.3.11. Съхраненост	0,6
				1.3.12. Степен на въздействие	0,11
				2.1.1. Степен на представяне в реална среда	0,15
				2.1.2. Степен на представяне в музеи сбирки	0,12
				2.1.3. Степен на представяне в местни туристически сийтове	0,10
				2.1.4. Степен на представяне в национални туристически сайтове	0,2
		2.1. Степен на експозиция на ресурса	0,30	2.1.5. Степен на представяне в международни туристически сайтове	
				2.1.6. Степен на информационно и рекламно представяне на място	0,12
				2.1.7. Степен на информчационно и рекламно представяне на национално ниво	0,11

2. Налични условия за ползване на ресурса	0,4			2.1.8. Степен на международно информационно и рекламно представяне	0,10	
		2.2. Степен на готовност за приемане на посетители	0,20	2.2.1. Поемна способност		0,20
				2.2.2. Степен на завършеност		0,20
				2.2.3. Степен на удобства при ползване от посетителите		0,22
				2.4.4. Значение за местния туристическия бизнес в момента		
				2.2.5. Степен на достатъчност на обслужващ персонала		0,10
				2.2.6. Степен на квалификация на персонала		0,16
		2.3. Достъпност до ресурса	0,20	2.3.1. Сезонност на достъпа (По всяко време на годината, Само през топлия сезон, В кратки периоди от годината)		0,20
				2.3.2. Време на достъп (По всяко време Само в работни дни, Само в почивни дни, Само по заявка, Само със специално разрешение)		0,25
				2.3.3 Начин на достъп (Само пеш, Само с МРС, С МПС и пеш, Само високопроходима техника)		0,30
				2.3.4 Степен на трудност на достъпа (Много лесен, Лесен, Със средна трудност, Труден, Много труден)	0,25	
			2.4.1. Степен на туристическа посещаемост	0,20		
			2.4.2. Степен на натовареност	0,20		
			2.4.3. Степен на стопанска ефективност	0,22		

		2.4. Степен на усвоен на ресурса за цел на туризма	0,30	2.4.4. Значение за местния туристическия бизнес в момента	0,12
				2.4.5. Възможност за многократно използване	0,10
				2.4.6. Степен на надеждност – определен всички социални, икономически политически условия в границите на туристическата територия	0,16

4. Инструменти за количествена оценка на потенциала на туристическите ресурси –показатели, таблици, скали

Оценка по критерия „ Значение на ресурса”

Този критерий е синтетичен. Той дава обобщена характеристика на ресурса като ценност за обществото и хората. В крайна сметка значението е от първостепенноа важност за потенциала на ресурса.

По степента на значение са определени 5 типа: със световно, с национално, с местно , с ансамблово и с допълващо значение. Възможно е ресурсът да съчетава няколко типа значимост.

При определяне на значението основно място имат определените нормативно и утвърдените световни и национални стандарти – на ЮНЕСКО, по националното законодателство.

Заедно с това при определянето на значението експертизата може да се базира и на потенциала за проучване и експозиция на съответния туристически ресурс.

Оценката включва степента на важност и значение на обекта от научна гледна точка както и степента на важност и значение на обекта за целите на туризма

Обща количествена оценка (брой точки)									
Прегледена количествена оценка									

Максимална оценка - 10 точки Минимална оценка – 0 точки

При стойност на оценката 0 – 3 точки ресурсът (обектът) е с ниска степен на значение за целите на туризма на територията

При стойност на оценката 3 – 6 точки ресурсът (обектът) е със средна степен на значение за целите на туризма на територията

При стойност на оценката 6 – 8 точки ресурсът (обектът) е с висока степен на значение за целите на туризма на територията

При стойност на оценката 8 – 10 точки ресурсът (обектът) е с много висока степен на значение за целите на туризма на територията.

Оценка по критерия „Степен на познание на ресурса (обекта)”

Познанието на туристическите ресурси е основа за развитието на туризма. То включва наличните научни знания за ресурсите, тяхното систематизиране, известност, достъпност за различните категории туристи и видове туризъм, степента на познание сред местното население, сред туристическите оператори, наличните структури и капацитет за познание (институти, музеи, краеведчески структури и пр).

Оценка за познанието са и възможностите за увеличаване на знанията за съответния ресурс.

Критерии за оценка на познанието са степента на проучване, наличие на изследвания, наличие на специалисти, наличие на целеви структури и организирани форми на дейност (кръжоци, НПО, катедри и пр).

Наличие на знания у населението. Известност/популярност. Познвателната стойност на ресурса Наличие на форми за запознаване на населението.

Таблица 3. Оценка на Степента на познание на туристическия ресурс

Ресурс(Обект)						Номер :		
Критирии	Оценка					Относ.	Претеглен	Забележка
Привлекателност						тежест	оценка	
	Много голяма	Голяма	Умерена	Малк	Много малка			
	9-10	7-8	5-6	3-4	1-2			
1.2.1. Известност сред местното население						0,1		
1.2.2. Национална известност						0,2		
1.2.3. Световна известност						0,1		
1.2.4. Проученост						0,15		
1.2.5. Наличие на информация за ресурса в общината						0,10		
1.2.6. Наличие на информация за ресурса в страната						0,15		
1.2.7. Наличие на информация за ресурса в чужбина						0,10		
1.2.8. Наличие на структури и капацитет за запознание (институтути, музеи, краеведчески структури и пр.)						0,10		
Обща количествена оценка (брой точки)								
Пртеглена количествена оценка								

Максимална оценка - 10 точки

Минимална оценка – 0 точки

При стойност на оценката 0 – 3 точки ресурсът (обектът) е с ниска степен на познание за целите на туризма на територията

При стойност на оценката 3 – 6 точки ресурсът (обектът) е със средна степен на познание за целите на туризма на територията

При стойност на оценката 6 – 8 точки ресурсът (обектът) е с висока степен на познание за целите на туризма на територията

При стойност на оценката 8 – 10 точки ресурсът (обектът) е с много висока степен на познание за целите на туризма на територията

Оценка по критерия „Привлекателност на ресурса за целите на туризма”

Туристическата привлекателност допринася за привличането на туристи, развитие на туризма и интензифициране на туристическите дейности в региона (града), за разлика от инвестиционна привлекателност, която определя интереса на инвеститорите.

Основата на туристическата привлекателност е туристическият потенциал на съществуващите дадености на региона.

Вторият аспект, който се взема предвид при анализа на привлекателността е как те се възприемат и използват от туристите.

Най-често срещаните два подхода за разбиране и изучаване на туристическата привлекателност са търсенето и предлагането.

Предлагането, като компонент на туристическата привлекателност на територията, включва всички налични туристически ресурси и дестинации, които засягат избора и привличане на потенциални посетители в региона. Те се основават на количествени оценки, налични стил, популярност и фактори на туристическото обслужване в дестинацията.

За разлика от това търсенето се основава главно на анализ на нуждите, интересите и поведението на посетителите към туристическата зона.

Конкретни показатели, които са използвани при оценката на привлекателността са автентичност/съхраненост, уникалността, красота/екзотичност/ естетическата стойност, развлекателната и рекреативната полезност; степента на въздействие/влияние, чрез която се оценява нивото на атрактивност/ привлекателност; полезността/стойността/значението

на туристическата атракция за туризма;

Таблица 4. Оценка на Привлекателността на туристическия ресурс

(Обект)						Номер :		
Критирии	Оценка					Относ. тежест	Претегле на оценка	Забележка
Привлекателност	Много голяма	Голяма	Умерена	Малка	Много малка	Ресурс		
	9-10	7-8	5-6	3-4	1-2			
1.3.1. Популярност сред местното население						0,8		
1.3.2. Популярност в България						0,11		
1.3.3. Популярност в чужбина						0,4		
1.3.4. Автентичност						0,6		
1.3.5. Уникалност Неповторимост изключителност						0,11		
1.3.6. Изразителност – степента на взаимодействие обкръжаващата среда и инфраструктура и природа						0,8		
1.3.7. Възможност за удовлетворене на познавателни нужди						0,7		
1.3.8. Възможност за удовлетворене културни и естетически потребности						0,7		
1.3.9. Възможност за удовлетворене развлекателно рекреативни потребности						0,10		
1.3.10. Красота/Екзотичност						0,11		
1.3.11. Съхраненост						0,6		

1.3.12. Степен на въздействие						0,11		
1.3.1. Популярност сред местното население						0,8		
Обща количествена оценка (брой точки)								
Прегледена количествена оценка								

Максимална оценка - 10 точки

Минимална оценка – 0 точки

При стойност на оценката 0 – 3 точки ресурсът (обектът) е с ниска степен на привлекателност за целите на туризма на територията

При стойност на оценката 3 – 6 точки ресурсът (обектът) е със средна степен на привлекателност за целите на туризма на територията

При стойност на оценката 6 – 8 точки ресурсът (обектът) е с висока степен на привлекателност за целите на туризма на територията

При стойност на оценката 8 – 10 точки ресурсът (обектът) е с много висока степен на привлекателност за целите на туризма на територията.

Оценка по критерия „Степен на експозиция (представяне) и използване на ресурса /обекта за целите на туризма”

Експозиция : определя наличието на организирани форми за представяне на културно историческите факти , събития, паметници и забележителности – определени обекти, картографиране, информаионни материали, видеоматеириали, презентации , реклама, наличие на форми на експозиция – историческ обект, исторически паметник, културен обект, празник, възстановка на традиция , изложба, фестивал и пр. Експозицията отразява и достъпността до даденостите и абележителностите.

Усвояване : определя се от наличието на организирани форми на ползване на Куртурно историческите факти, събития , паметници , ценности и свидетелства – исторически места, паметници, артефакти, личности, сгради, изложби , музей, сбирки , институти, културни събития и мероприятия , туристически маршрути.Транспортна инфраструктура и транспортни връзки до историческите обекти..

Експозицията на туристическите ресурси е от първостепенно значение за туристическия отрасъл. По същество самият туризъм като дейност иманентно включва използване на определени дадености за познавателни, развлекателни и здравно-възстановителни цели. Насочването към определени обекти с цел тяхното ползване винаги е свързано с желанието те да бъдат видяни, докоснати, опознати, усетени, възприети от сетивата на човека и от неговото мислене и памет. Първа цел на експозицията не един ресурс е да се предизвика интерес към обекта. Друга цел е да се създадат условия за удовлетворяване на този интерес. Един единствен добре представен обект може да привлече на дадена територия милиони посетители (например картината на Леонардо Да Винчи представена в София бе видяна от над 80000 души само за три дни. И обратното богата на обекти с туристически потенциал територия може да остане глуха за туризма ако тези обекти не са представени по подходящ начин.

Конкретни елементи на експозицията са наличие на музеи, наличие на информационни материали в туристи

Еските сайтове, наличие на реклама, наличие на информация насочена към потенциални посетители (транзитно преминаващи, ученици от региона и страната, любители на специфични хорми на туризъм, за които територията има потенциал (винен, кулинарен, природопознавателен, фолклорен, фотоловен и пр.)

Елемент на експозицията е наличието на подготвени екскурзоводи, рекламноинформационната дейност в хотелите, наличие на структури за информация, наличието на специализирани информационни сайтове.

В последните години за целта все по активно и резултатно се използват социалните мрежи. Други елементи са публикациите в научни списания, представянето на туристически форуми, представянето на местни и национални форуми и събития (напр. на празненства, на симпозиуми в друга нетуристическа сфера).

Таблица 5. Оценка на Експозиция на туристическия ресурс за целите на туризма

Обща количествена оценка (брой точки)									
Прегледена количествена оценка									

Максимална оценка - 10 точки

Минимална оценка – 0 точки

При стойност на оценката 0 – 3 точки ресурсът (обектът) е с ниска степен на експозиция за целите на туризма на територията.

При стойност на оценката 3 – 6 точки ресурсът (обектът) е със средна степен на експозиция туристически потенциал за целите на туризма на територията.

При стойност на оценката 6 – 8 точки ресурсът (обектът) е с висока степен на експозиция за целите на туризма на територията.

При стойност на оценката 8 – 10 точки ресурсът (обектът) е с много висока степен на експозиция за целите на туризма на територията.

Оценка по критерия „Степен на готовност на туристическия ресурс за приеманена посетители”

Степента на готовност на ресурса за туристическо ползване има важно практическо значение и на практика предопределя възможностите за ефективна експлоатация на ресурса за целите на туризма независимо от неговата ценно , привлекателност , достъпност и пр.

Тя е свързана с общото разбиране за достъпност на ресурса като отразява редица тежнически и организационни фактори създаващи условия за ползване на ресурса.

Конкретни показатели отразяващи степеня на готовност за приемане на посетителите са:

- Поемната способност на ресурса като капацитет за приемане на посетители за ден и час
- Степента на завършеност на ресурса като израз на пригодност за ползване
- Степента на удобства при ползване от посетителите

Обща количествена оценка (брой точки)							
Прегледена количествена оценка							

Максимална оценка - 10 точки

Минимална оценка – 0 точки

При стойност на оценката 0 – 3 точки ресурсът (обектът) е с ниска степен на готовност за приемане на посетители за целите на туризма на територията

При стойност на оценката 3 – 6 точки ресурсът (обектът) е със средна степен на готовност за приемане на посетители туристически потенциал за целите на туризма на територията
 При стойност на оценката 6 – 8 точки ресурсът (обектът) е с висока степен на готовност за приемане на посетители туристически потенциал за целите на туризма на територията

При стойност на оценката 8 – 10 точки ресурсът (обектът) е с много висока степен на готовност за приемане на посетители туристически потенциал за целите на туризма на територията

Оценка по критерия „Достъпност на туристическия ресурс (обект)“

Критерият достъпност измерва възможността за достъп на хората за неговото познание и използване за наблюдение , проучване или използване .

Той включва начините по които това може да стане и средствата, които трябва им да може да бъдат използване за тази цел

Други аспекти на достъпността са сезонността , дните от седмицата и времето през денонощието, когато тя е възможна, както и наличието на предварителен график за достъпност.

Конкретни показатели са:

- Достъпност само с МПС ;
- Достъпност само с високопроходима техника;
- Достъпност само пеш;
- Достъпност целогодишно.
- Сезонна достъпност.
- Достъпност по всяко време на денонощието.
- Достъпност в работно време.
- Достъпност по график.

Таблица 7. Оценка на Степента на достъпност на туристическия ресурс

Ресурс(Обект)						Номер :	
Критирии Привлекателност	Оценка					Относ. тежест	Претеглен оценка
	Много голяма	Голям	Умерена	Малк	Много малка		
	9-10	7-8	5-6	3-4	1-2		
2.3.1. Сезонност на достъп (По всяко времена годината, Само през топлия сезон,В кратки периоди от годината)						0,20	
2.3.2. Време на достъп По всяко време, Само в работни дни, Само в почивни дни , Само по заявка, Само със специално разрешение						0,25	
2.3.3 Наччин на достъп Само пеш, Само с МПС, МПС и пеш, Само с високопроходима техника						0,30	
2.3.4 Степен на трудност достъпа (Много лесен, Лесен, Със средна трудност,Труден, Много труден)						0,25	
Обща количествена оценка (брой точки)							

Претеглена количествена оценка							
---	--	--	--	--	--	--	--

Максимална оценка - 10 точки

Минимална оценка – 0 точки

При стойност на оценката 0 – 3 точки ресурсът (обектът) е с ниска степен на достъпност за целите на туризма на територията

При стойност на оценката 3 – 6 точки ресурсът (обектът) е със средна степен на достъпност за целите на туризма на територията

При стойност на оценката 6 – 8 точки ресурсът (обектът) е с висока степен на достъпност за целите на туризма на територията

При стойност на оценката 8 – 10 точки ресурсът (обектът) е с много висока степен на достъпност за целите на туризма на територията

Степен на усвоеност на ресурса за целите на туризма

Този подкритерий е синтетичен. Той отразява фактическото използване на ресурса за целите на туризма към момента на оценката. То се изразява в степента на посещаемост на обекта, степента на натовареност оценена от позиции на поемния му капацитет, И значението на ресурса за местния туристически бизнес (отразяващо стопанската ефективност на ресурса в рамките на територията). Важни аспекти на усвоеността на ресурса са възможността му за продължително и многократно използване както и степента на надеждност на ресурса – определена от всички социални, икономически и политически условия в границите на туристическата територия.

Таблица 8. Оценка на Степен на усвоеност на туристическия ресурс за целите на туризма

Ресурс(Обект)			Номер :
Критирии : Привлекателност	Оценка	Относ. тежест	Претеглена оценка

Обща количествена оценка (брой точки)								
Прегледена количествена оценка								

Максимална оценка - 10 точки

Минимална оценка - 0 точки

При стойност на оценката 0 – 3 точки ресурсът (обектът) е с ниска степен на усвоеност за целите на туризма на територията

При стойност на оценката 3 – 6 точки ресурсът (обектът) е със средна степен на усвоеност за целите на туризма на територията

При стойност на оценката 6 – 8 точки ресурсът (обектът) е с висока степен на усвоеност за целите на туризма на територията

При стойност на оценката 8 – 10 точки ресурсът (обектът) е с много висока степен на усвоеност за целите на туризма на територията

Интегрална оценка на туристическия потенциал ресурс (обект)

Интегрална оценка на туристическия потенциал на туристически ресурс (обект) е синтетична обобщена оценка на конкретен туристически ресурс получена на базата на оценките по предложения комплекс от критерии, подкритерии и показатели.

Тя има количествено изражение - стойност по десетобална скала за оценка.

Тази оценка стои в основата на класификацията на ресурсите на територията от гледна точка на стойността им за развитие на туризма. Тя е базово и има критериално значение при селекцията на ресурсите подлежащи на ползване и развитие за целите на туризма.

При стойност на оценката 0 – 3 точки ресурсът (обектът) е с нисък туристически потенциал за целите на туризма на територията

При стойност на оценката 3 – 6 точки ресурсът (обектът) е със среден туристически потенциал за целите на туризма на територията

При стойност на оценката 6 – 8 точки ресурсът (обектът) е с висок туристически потенциал за целите на туризма на територията

При стойност на оценката 8 – 10 точки ресурсът (обектът) е с много висок туристически потенциал за целите на туризма на територията

Първата степен на оценка определят ресурса като неподходящ за ползване за целите на ресурса

Втората степен – като възможен за ползване при условие на допълнително проучване, експозиране и инвестиции за неговото развитие.

Третата степен – като подходящ за използване и изискващ подобряване на информационно-рекламното му представяне.

Четвъртата – като изключително подходящ за развитието на туризма ресурс върху , които следва да се фокусира рекламно-информационната дейност, усилията за подобряване на достъпността , както и мерките за подобряване свързаността на ресурса (обекта) с останалите елементи на туристическата инфраструктура.

Стойността на Интегралната оценка се получава на базата на оценките на ресурса по определените седем основни подкритерия (табл.9).

Таблица 9. Интегрална оценка на потенциала на ресурса за целите на туризма.

Критерии (Кр) Подкритерии (ПК)	Средна оценка	Относителна тежест оценката по критерия	Относителна тежест в общата оценка	Претеглена стойност в общата оценка
Кр. 1. Туристическа ценност на ресурса			0.600	
ПК № 1.1. Значение на ресурса		0.35	0,210	
ПК № 1.2. Степен на познание на ресурса		0.20	0,120	
ПК № 1.3. Привлекателност на ресурса		0.45	0,270	
Кр. 2. Налични условия за ползване на ресурса			0.400	
ПК № 2.1. Степен на експозиция на ресурса		0.30	0.120	
ПК № 2.2. Степен на готовност за ползване (приемане на посетители, запознаване с информация и пр.)		0.20	0.080	

ПК № 2.3. Достъпност до ресурса		0.20	0.080	
ПК № 2.4. Степен на усвоеност на ресурса целите на туризма		0.30	0.120	
Обща оценка на потенциала на територията				

Максимална оценка - 10 точки Минимална оценка – 0 точки

Оценка на туристическия потенциал на територията по подкритерии

Методиката е определила седем основни подкритерия за оценка на туристическите ресурси :

5. Подкритерии 1.1. Значение на ресурса
6. Подкритерии 1.2. Степен на познание на ресурса
7. Подкритерии 1.3. Привлекателност на ресурса
8. Подкритерии 2.1. Степен на експозиция на ресурса
9. Подкритерии 2.2. Степен на готовност за приемане на посетители
10. Подкритерии 2.3. Достъпност до ресурса
11. Подкритерии 2.4. Степен на усвоеност на ресурса за целите на туризма

Общата оценка на съвокупността от туристически ресурси на територията по всеки един от дефинираните подкритерии дава интегрална представа за туристическия потенциал на територията по съответния значим за развитието на туризма фактор. Тя е предназначена да послужи като отправна основа за определяне на проблемите и насоките за развитие на туризма на територията и за очертаване на стратегии за развитие.

12. Таблици за оценка на туристическия потенциал на територията по подкритерии

Таблица 10. Оценка на туристическия потенциал на територията по подкритерии 1.1. Значение на туристическите ресурси

Наименование на подкритерия	Значение на туристическите ресурси	Номер на подкритерия : ПК 1.1

Показател	Средна оценка по показателя	Относитерна тежест на показателя в оценката за Подкритерия	Претеглена стойност
1.1.1.Познавателна стойност		0,10	
1.1.2.Културна полезност		0,15	
1.1.3. Развлекателно рекреативна-полезност		0,20	
1.1.4. Мащаб на значението(местно, национално, световно)		0,20	
1.1.5. Естетическа (художествена) стойност		0,10	
1.1.6.Стопанска ефективност		0,15	
1.1.7.Значение за туризма в общината		0,10	
Обща оценка на потенциала на територията по подкритерия			

Максимална оценка - 10 точки Минимална оценка – 0 точки

При стойност на оценката 0 – 3 точки ресурсът (обектът) е с нисък туристически потенциал за целите на туризма на територията

При стойност на оценката 3 – 6 точки ресурсите (обектите) на територията са с общ среден туристически потенциал за целите на туризма на територията от гледна точка на подкритерия „Значение на ресурса”

При стойност на оценката 6 – 8 точки ресурсите (обектите) на територията са с общ висок туристически потенциал за целите на туризма на територията от гледна точка на подкритерия „Значение на ресурса”

При стойност на оценката 8 – 10 точки ресурсите (обектите) на територията са с общ многовисок туристически потенциал за целите на туризма на територията от гледна точка на подкритерия „Значение на ресурса”

Таблица 11. Оценка на туристическия потенциал на триторията по подкритерии 1.2.Степен на познание на туристическите ресурси

Наименование на подкритерия	Степен на познание на туристическите ресурси	Номер на подкритерия : ПК 1.2	
Показател	Средна оценка по показателя	Относитерна тежест на показателя в оценката за подкритерия	Претеглена стойност
1.2.1. Известност сред местното население		0,10	

1.2.2. Национална известност		0,20	
1.2.3. Световна известност		0,10	
1.2.4. Проученост		0,15	
1.2.5. Наличие на информация за ресурса в общината		0,10	
1.2.6. Наличие на информация за ресурса в страната		0,15	
1.2.7. Наличие на информация за ресурса в чужбина		0,10	
1.2.8. Наличие на структури и капацитет за познание (институти, музеи, краеведчески структури и пр.)		0,10	
Обща оценка на потенциала на територията по подкритерия			

Максимална оценка - 10 точки

Минимална оценка – 0 точки

При стойност на оценката 0 – 3 точки ресурсът (обектът) е с нисък туристически потенциал за целите на туризма на територията от гледна точка на подкритерия.

При стойност на оценката 3 – 6 точки ресурсите (обектите) на територията са с общ среден туристически потенциал за целите на туризма на територията от гледна точка на подкритерия.

При стойност на оценката 6 – 8 точки ресурсите (обектите) на територията са с общ висок туристически потенциал за целите на туризма на територията от гледна точка на подкритерия.

При стойност на оценката 8 – 10 точки ресурсите (обектите) на територията са с общ много висок туристически потенциал за целите на туризма на територията от гледна точка на подкритерия.

Таблица 12. Оценка на туристическия потенциал на територията по подкритерии 1.3. Привлекателност на туристическите ресурси

Наименование на подкритерия	Привлекателност на туристическите ресурси		Номер на подкритерия : ПК 1.3	
	Показател	Средна оценка по	Относителна тежест на показателя в оценката за	Претеглена стойност

	показателя	подкритерия	
1.3.1. Популярност сред местното население			
1.3.2. Популярност в България			
1.3.3. Популярност в чужбина			
1.3.4. Автентичност			
1.3.5. Уникалност Неповторимост –изключителност			
1.3.6. Изразителност – степен на взаимодействие с обкръжаващата среда, инфраструктура и природа			
1.3.7. Възможност за удовлетворене на познавателни Нужди			
1.3.8. Възможност за удовлетворене културни и естетически потребности			
1.3.9. Възможност за удовлетворене развлекателно рекреативни потребности			
1.3.10. Красота/Екзотичност			
1.3.11. Съхраненост			
1.3.12. Степен на въздействие			
Обща оценка на потенциала на територията по Подкритерия			

Максимална оценка - 10 точки Минимална оценка – 0 точки

При стойност на оценката 0 – 3 точки ресурсът (обектът) е с нисък туристически потенциал за целите на туризма на територията от гледна точка на подкритерия.

При стойност на оценката 3 – 6 точки ресурсите (обектите) на територията са с общ среден туристически потенциал за целите на туризма на територията от гледна точка на подкритерия .

При стойност на оценката 6 – 8 точки ресурсите (обектите) на територията са с общ висок туристически потенциал за целите на туризма на територията от гледна точка на подкритерия.

При стойност на оценката 8 – 10 точки ресурсите (обектите) на територията са с общ многовисок туристически потенциал за целите на туризма на територията от гледна точка на подкритерия.

Таблица 13. Оценка на туристическия потенциал на триторията по подкритерии 2.1 - Степен на експозиция на туристическите ресурси

Наименование на подкритерия	Степен на експозиция на туристическите ресурс	Номер на подкритерия : ПК 2.1

Показател	Средна оценка по показателя	Относителна тежест на показателя в оценката за подкритерия	Претеглена стойност
2.1.1. Степен на представяне в реална среда		0,15	
2.1.2. Степен на представяне в музеи и сбирки		0,12	
2.1.3. Степен на представяне в местни туристически сийтове		0,10	
2.1.4. Степен на представяне в национални туристически сайтове		0,2	
2.1.5. Степен на представяне в международни туристически сайтове		0,10	
2.1.6. Степен на информационно и рекламно представяне на място		0,12	
2.1.7. Степен на инфорчационно и рекламно представяне на национално ниво		0,11	
2.1.8. Степен на международно информационно и рекламно представяне		0,10	
Обща оценка на потенциала на територията по подкритерия			

Максимална оценка - 10 точки Минимална оценка – 0 точки

При стойност на оценката 0 – 3 точки ресурсът (обектът) е с нисък туристически потенциал за целите на туризма на територията от гледна точка на подкритерия.

При стойност на оценката 3 – 6 точки ресурсите (обектите) на територията са с общ среден туристически потенциал за целите на туризма на територията от гледна точка на подкритерия .

При стойност на оценката 6 – 8 точки ресурсите (обектите) на територията са с общ висок туристически потенциал за целите на туризма на територията от гледна точка на подкритерия.

При стойност на оценката 8 – 10 точки ресурсите (обектите) на територията са с общ много висок туристически потенциал за целите на туризма на територията от гледна точка на подкритерия.

Таблица 14 Оценка на туристическия потенциал на триторията по подкритерии 2.2. Степен на готовност на туристическите ресурси за приемане на посетители

Наименование на подкритерия	Степен на готовност на туристическите ресурси за приемане на посетители		Номер на подкритерия : 2.2
Показател	Средна оценка по показателя	Относитерна тежест на показателя в оценката за подкритерия	Претеглена стойност
2.2.1. Поемна способност		0,20	
2.2.2. Степен на завършеност		0,20	
2.2.3. Степен на удобства при ползване от посетителите		0,22	
2.2.4. Степен на безопасност за посетителите (ползващите)		0,12	
2.2.5. Степен на достатъчност на обслужващ персонала		0,10	
2.2.6. Степен на квалификация на персонала		0,16	
Обща оценка на потенциала на територията по подкритерия			

Максимална оценка - 10 точки Минимална оценка – 0 точки

При стойност на оценката 0 – 3 точки ресурсът (обектът) е с нисък туристически потенциал за целите на туризма на територията от гледна точка на подкритерия.

При стойност на оценката 3 – 6 точки ресурсите (обектите) на територията са с общ среден туристически потенциал за целите на туризма на територията от гледна точка на подкритерия.

При стойност на оценката 6 – 8 точки ресурсите (обектите) на територията са с общ висок туристически потенциал за целите на туризма на територията от гледна точка на подкритерия.

При стойност на оценката 8 – 10 точки ресурсите (обектите) на територията са с общ многовисок туристически потенциал за целите на туризма на територията от гледна точка на подкритерия.

Таблица 15 Оценка на туристическия потенциал на триторията по подкритерии 2.3. Достъпност на туристическите ресурси

Наименование на подкритерия	Достъпност на туристическите ресурси	Номер на подкритерия : ПК 2.3

Показател	Средна оценка по показателя	Относителна тежест на показателя в оценката за подкритерия	Претеглена стойност
2.3.1. Сезонност на достъпа (По всяко време на годината, Само през топлия сезон,Вкратки периоди от годината)		0,20	
2.3.2. Време на достъп (По всяко време, Самов работни дни, Само в почивни дни , Само по заявка, Само със специално разрешение		0,25	
2.3.3 Наччин на достъп (Само пеш, Само с МРС, С МПС и пеш, Само с високопроходима техника)		0,30	
2.3.4 Степен на трудност на достъпа (Многолесен, Лесен, Със средна трудност,Труден, Много труден)		0,25	
Обща оценка на потенциала на територията по подкритерия			

Максимална оценка - 10 точки Минимална оценка – 0 точки

При стойност на оценката 0 – 3 точки ресурсът (обектът) е с нисък туристически потенциал за целите на туризма на територията от гледна точка на подкритерия.

При стойност на оценката 3 – 6 точки ресурсите (обектите) на територията са с общ среден туристически потенциал за целите на туризма на територията от гледна точка на подкритерия .

При стойност на оценката 6 – 8 точки ресурсите (обектите) на територията са с общ висок туристически потенциал за целите на туризма на територията от гледна точка на подкритерия.

При стойност на оценката 8 – 10 точки ресурсите (обектите) на територията са с общ многовисок туристически потенциал за целите на туризма на територията от гледна точка на подкритерия.

Таблица 16. Оценка на туристическия потенциал на триторията по подкритерии 2.4.Степен на усвоеност на туристическите ресурси за целите на туризма

Наименование на подкритерия	Степен на усвоеност на туристическите ресурс за целите на туризма	Номер на подкритерия : ПК 2.4	
Показател	Средна оценка по показателя	Относителна тежест на показателя в оценката за подкритерия	Претеглена стойност
2.4.1. Степен на туристическа посещаемост		0,20	
2.4.2. Степен на натовареност		0,20	
2.4.3. Степен на стопанска ефективност		0,15	
2.4.4. Значение за местния туристически бизнес в момента		0,15	
2.4.5. Възможност за многократно използване		0,15	
2.4.6. Степен на надеждност – определена от всички социални, икономически и политически условия в границите на туристическата територия		0,15	
Обща оценка на потенциала на територията по подкритерия			

Максимална оценка - 10 точки

Минимална оценка – 0 точки

При стойност на оценката 0 – 3 точки ресурсът (обектът) е с нисък туристически потенциал за целите на туризма на територията от гледна точка на подкритерия.

При стойност на оценката 3 – 6 точки ресурсите (обектите) на територията са с общ среден туристически потенциал за целите на туризма на територията от гледна точка на подкритерия.

При стойност на оценката 6 – 8 точки ресурсите (обектите) на територията са с общ висок туристически потенциал за целите на туризма на територията от гледна точка на подкритерия.

При стойност на оценката 8 – 10 точки ресурсите (обектите) на територията са с общ много висок туристически потенциал за целите на туризма на територията от гледна точка на подкритерия.

Оценка на туристическия потенциал на територията по основните (интегрални) критерии

Методиката определя два основните интегрални критерия за оценка на туристическите ресурси
:

13. Критерий 1. Туристическа стойност на ресурсите на територията

14. Критерий 2. Налични условия за ползване на ресурсите на територията

Общата оценка на съвкупността от туристически ресурси на територията по всеки един от дефинираните критерии дава интегрална представа за туристическия потенциал на територията по съответния значим за развитието на туризма фактор. Тя е предназначена за определяне на основните проблеми и насоки за развитие на туризма на територията и за очертаване на стратегии за развитие.

Таблица 17. Оценка на туристическия потенциал на територията по интегрален критерий 1. Туристическа стойност на ресурсите на територията

Наименование на подкритерия	Значение на туристическите ресурси		Номер на подкритерия :
Подкритерии			
	Средна оценка по показателя	Относителна тежест на подкритерия в оценката критерия	Претеглена стойност
1.1. Значение на ресурса		0,35	
1.2. Степен на познание на ресурса		0,20	
1.3. Привлекателност на ресурса		0,45	
Обща оценка на потенциала на територията по подкритерия			

Максимална оценка - 10 точки Минимална оценка – 0 точки

При стойност на оценката 0 – 3 точки ресурсът (обектът) е с нисък туристически потенциал за целите на туризма на територията от гледна точка на интегралния критерий.

При стойност на оценката 3 – 6 точки ресурсите (обектите) на територията са с общ среден туристически потенциал за целите на туризма на територията от гледна точка на интегралния критерий.

При стойност на оценката 6 – 8 точки ресурсите (обектите) на територията са с общ висок туристически потенциал за целите на туризма на територията от гледна точка на интегралния критерий.

При стойност на оценката 8 – 10 точки ресурсите (обектите) на територията са с общ многовисок туристически потенциал за целите на туризма на територията от гледна точка на интегралния критерии.

Таблица 18. Оценка на туристическия потенциал на триторията по Интегрален критерий 2. Налични условия за ползване на ресурсите на територията

Наименование на подкритерия	Значение на туристическите ресурси		Номер на подкритерия :
Подкритерии	Средна оценка по показателя	Относитерна тежест на подкритерия в оценката на критерия	Претеглена стойност
2.1. Степен на експозиция на ресурса		0.30	
2.2. Степен на готовност за приемане на посетители		0.20	
2.3. Достъпност до ресурса		0.20	
2.4. Степен на усвоеност на ресурса за целите на туризма		0.30	
Обща оценка на потенциала на територията по подкритерия			

Максимална оценка - 10 точки Минимална оценка – 0 точки

При стойност на оценката 0 – 3 точки територията е с нисък потенциал за целите на туризма от гледна точка на интегралния критерии

При стойност на оценката 3 – 6 точки територията е със среден потенциал за целите на туризма от гледна точка на интегралния критерии

При стойност на оценката 6 – 8 точки територията е с висок потенциал за целите на туризма на територията от гледна точка на интегралния критерии

При стойност на оценката 8 – 10 точки територията е с много висок туристически потенциал от гледна точка на интегралния критерии

Оценка на общия туристически потенциал на територията

Таблица 19. Оценка на общия туристически потенциал на територията

Наименование на подкритерия	Значение на туристическите ресурси		Номер на подкритерия :
Критерии	Средна оценка по критерия	Относитерна тежест на критерия в общата оценка на туристическия потенциал на територията	Претеглена стойност
Критерий 1. Туристическа стойност на ресурсите на територията		0.60	
Критерий 2. Налични условия за ползване на ресурсите на територията		0.40	
Обща оценка на потенциала на територията по подкритерия			

Максимална оценка - 10 точки

Минимална оценка – 0 точки

При стойност на оценката 0 – 3 точки територията е с нисък потенциал за целите на туризма

При стойност на оценката 3 – 6 точки територията е със среден потенциал за целите на туризма.

При стойност на оценката 6 – 8 точки територията е с висок потенциал за целите на туризма.

При стойност на оценката 8 – 10 територията е с много висок потенциал за целите на туризма

5. Обекти подлежащи на оценка

Обектите на оценка са свързани с общата концепция за геопарковете като система, така и с специфичните цели, съдържание, функции, пространствена организация и връзки на Геопарк Хаджидимово. Те отразяват неговите познавателна, развлекателна, рекреативна функции като интегрална част от стопанската, социалната и урбанистичната структура на община Хаджидимово.

В този смисъл обектите са природни дадености и забележителности, културно-исторически събития и ценности, местни традиции, обичай, интересни елементи на бита, кулинарията, религиозни и светски обряди, празници и тържества, музеи и културни институции, стопански мощнокти и дейности осигуряващи поминъка, елементи на инфраструктурата

създаващи основите за изграждането, функционирането и развитието на геопарка – пътна, ВиК, Електроснабдяване, урбанистична среда, информационна среда, дигитална среда Изведени са и специфични елементи на туристическата инфраструктура – хотели и места за настаняване , развлекателни и спортни обекти, културни институти, обекти свързани с предоставянето на услуги, ресторанти и места за хранене, търговски обекти.

Обекти на оценка в конкретното пручване на община хаджидимово са всички основни природни и антропогенни ресурси , определящи и влияещи на състоянието и развитието на туристическия бранш на територията на Геопарка като интегрална част икономиката и живота на сбщина Хаджидимово, в т.ч. и ресурси на туристическата инфраструктура и суперструктура..

Природните (природо-географските) туристически ресурси са естествени условия и обективни дадености с универсално значение за обществената система и нейните подсистеми – социална, икономическа, културна и пр. Те не са предназначени само за туризма, но са жизнено важни и необходими за неговото развитие.

Те “са създадени и се променят от природните процеси...” и се разграничават по различни признаци на: релефни (планини, ждрела, каньони, пещери, скални фигури, плажове и пр.), климатични (слънцегреене, температури, валежи, снежна покривка, ветрове и др.), водни (океани и морета, приливи и отливи, езера, минерални води, реки, водопади, ледници, гейзери, блата), растителни (дървета и гори, цветя, билки, гъби и ягодоплодни, папрат, водорасли и пр.) и животински (пеперуди, риби и земноводни, дивеч, птици).

Антропогенните туристически ресурси са “обекти и явления, плод на човешката дейност, притежаващи туристическа атрактивност”. Те са сходни с природните и подобно на тях не са създадени специално за удовлетворяване на туристически потребности, но играят важна роля при осъществяването на различните дейности в туризма. Вечните жилища на фараоните са изградени заради вечния покой и уединение. Въпреки това днес те формират едни от най-известните културно-исторически атракции.

Антропогенните туристически ресурси също се идентифицират в различни и многобройни разновидности. Главен признак и тук е техният генезис, според който те се разделят в две групи: а) културно-исторически и делови; б) изкуствени.

Първата включва:

исторически (археологически разкопки, крепости и кули, дворци, паметници, родни места и др.); архитектурни (чешми, мостове, сгради, акведукти, и др.); религиозни (църкви, манастири, светилища, гробници, празници и др.); етнографски (обичаи, битови предмети, занаяти, фолклор, кулинария и др.); културно-познавателни (музеи, експозиции, галерии, съкровищници, университети и научни центрове, библиотеки и пр.

Втората група включва: развлекателни (увеселителни паркове, паркове на миниатюрата, научно-технически паркове, центрове за отдых, барове, дискотеки и пр.); културни (фестивали, изложби, художествени представления); спортни (състезания, стадиони, плувни басейни, гребни канали); исторически (панорами, възстановки, паметници-мемориали и др.) и делови (търговски центрове, панаири и борси, световни и регионални изложения, конгреси и др.).

Процедурата за определяне на обектите е проведена в следните етапи :

6. Проучване , анализ и описание на основните тематични области свързани с туристическите ресурси (обекти) - природни дадености на територията, история на територията, култура бит и традиции на таслението, туристическа инфраструктура и спомагателна инфраструктура ;
7. Идентифициране на представляващи интерес за туризма , природни дадености , исторически факти, събития, личности и паметници, елементи на куртурата и бита , елементи на инфраструктурата.
8. Подробно проучване и описание на идентифицираните ресурси и подготовка на информация необходима за оценката на туристическия им потенциал.

Идентифицирани групи туристически ресурси (обекти) представляващи интерес

Група А. Природни дадености и забележителности.

Група Б. Исторически факти , събития, личности ,паметници и забележителности.

Група В. Елементи на културата , бита и традициите на населението.

Група Г . Елементи на туристическата инфраструктура.

Група Д. Елементи на спомагателната инфраструктура.

Анализът идентифицира общо 5 групи обекти , 19 типа обекти и общо 260 обекта

6. Организация и провеждане на оценката на туристическия потенциал.

Оценката протича в четири етапа:

Първи етап : Подбор и подготовка на оценители

Втори етап : Провеждане на оценка на отделните туристическите ресурси (обекти)

Трети етап : Обработка на резултатите. Изчисляване на оценките по системата от Индекси

Четвърти етап : Анализ на резултатите и разработване на :

Обща оценка на туристическия потенциал на територията

- **Оценка на туристическия потенциал на територията по видове туризъм**
- **Определяне на ресурсите (обектите) подходящи да конкретни видове туризъм на базата на направените оценки.**
- **Определяне на най-подходящите за територията видове туризъм.**
- **Идентификация на силните и слабите страни на туристическия потенциал на територията на базата на направените оценки.**

Първи етап : Подбор и подготовка на оценители

- **Подбор на оценителите и създаване на екипите за оценка**

- Запознаване на оценителите с методиката за оценка
- Запознаване на оценителите с обектите за оценка

Втори етап : Оценка на туристическите ресурси (обекти)

- Запознаване на оценителите с ресурсите (обектите) подлежащи на оценка
- Оценка на ресурсите (обектите) от група А – природни дадености и забележителности
- Оценка на ресурсите (обектите) от група Б – Исторически обекти
- Оценка на ресурсите (обектите) от група В - Бит, култура, поминък и традиции на населението
- Оценка на ресурсите (обектите) от група Г – Туристическа инфраструктура.
- Оценка на ресурсите (обектите) от група Д – Спомагателна инфраструктура.
- Обобщаване на направените оценки на обектите от група А. Обработка на резултатите от експертна група от геолог, еколог и специалист по туризъм.
- Обобщаване на направените оценки на обектите от група Б. Обработка на резултатите от експертна група от двама историци и специалист по туризъм
- Обобщаване на направените оценки на обектите от група В. Обработка на резултатите от експертна група от историк, етнограф и специалист по туризъм
- Обобщаване на направените оценки на обектите от група Г. Обработка на резултатите от експертна група от специалист по туризъм , туроператор , ресторантьор, хотелиер и специалист по курортно дело и здравеопазване.
- Обобщаване на направените оценки на обектите от група Д. Обработка на резултатите от експертна група от специалист по туризъм , туроператор , ресторантьор, хотелиер и специалист по курортно дело и здравеопазване.

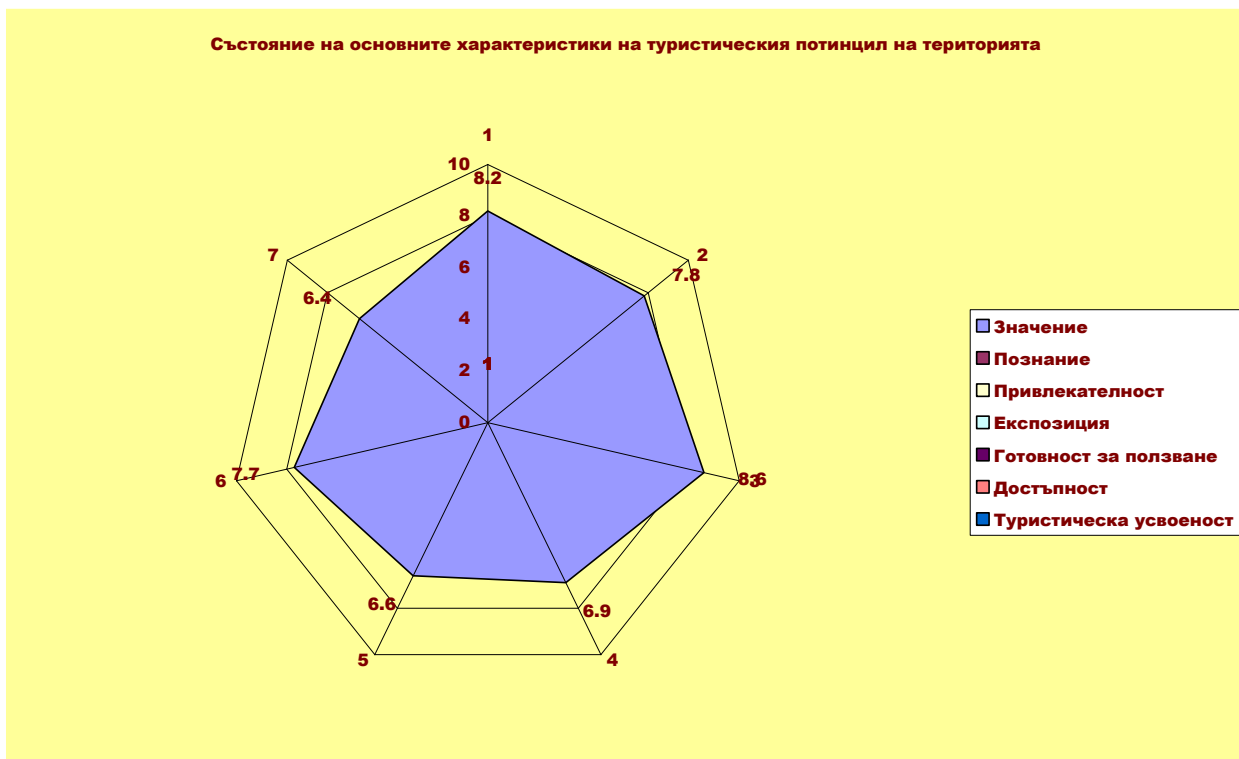
Трети етап : : Обработка на резултатите. Изчисляване на оценките по системата от Индекси

Четвърти етап : Анализ на резултатите и разработване на :

- Обща оценка на туристическия потенциал на територията
- Оценка на туристическия потенциал на територията по видове туризъм

- Определяне на ресурсите (обектите) подходящи да конкретни видове туризъм на базата на направените оценки.
- Определяне на най-подходящите за територията видове туризъм.
- Идентификация на силните и слабите страни на туристическия потенциал на територията на базата на направените оценки.
- Разработване на обобщена оценка на туристическия потенциал на Община Хаджидимово и на територията на Геопарка на. SWOT анализ на развитието туризма в Община Хаджидимово и Геопарк Хаджидимово.
- Графично представяне на оценките за туристическия потенциал.⁵

Графично представяне на оценката за туристическия потенциал по основните критерии за оценка на туристическите ресурси на община Хаджидимово (По данни от проучването).

⁵ Графичната представа от типа „пространство” на оценките и проследяването и нейната динамика във времето илюстрира степента на развитието на характеристиките (показателите, критериите) на туристическия потенциал и дава пространствено визуална представа за резервите за развитие .

Slava Stoyanova Vasileva

Digitally signed by

Slava Stoyanova Vasileva

Date: 2021.01.27

13:12:23 +02'00'

Приложение 2

ОПИСАНИЕ , ХАРАКТЕРИСТИКА И ОЦЕНКА НА ПРИРОДНИТЕ ДАДЕНОСТИ И ЗАБЕЛЕЖИТЕЛНОСТИ НА ТЕРИТОРИЯТА НА ОБЩИНА ХАДЖИДИМОВО КАТО ТУРИСТИЧЕСКИ РЕСУРСИ

1. Значение на природните дадености и забележителности за туризма

Природните туристически ресурси са цел и мотив на преобладаващата част от туристическите пътувания. Тяхното познаване и ползване е необходимо за постигане на устойчиво развитие на туристическите дестинации.

Природните ресурси са неразделна част от ресурсния потенциал на дадено място. Между природата и човешкото общество съществува много тясна връзка, изразяваща се в усвояването на природните ресурси посредством трудовата дейност на човека. В системата на туризма природните туристически ресурси са част от териториалният компонент. Същността на териториалният компонент се изразява като среда за развитие на туризма, включваща и разнообразните туристически ресурси. Най-общо туристическите ресурси се разделят според произхода си на природни и антропогенни. Природните туристически ресурси са тази част от природните ресурси, която се използва на нуждите на отдиха и туризма. Почти всички видове (фиг. 1) природни ресурси имат пряко или косвено отношение към туризма. Най-слабо и задължително косвено е значението полезните изкопаеми и почвите.

Според Апостолов и Марков „природните туристически ресурси са обекти и явления от природната среда, които са атрактивни за туристите”.¹ В посочените определения акцентът се поставя върху две главни особености: 1. природен произход на обектите 2. туристическа атрактивност и усвоеност. Не всички природни обекти са туристически ресурси и не всички туристически ресурси са с природен произход. Следователно природните туристически ресурси са тази част от природната среда, която представлява интерес за туристите и е усвоена за нуждите на туризма.

За разлика от антропогенните туристически ресурси при природните интересът на туристите е привлечен от тяхното рекреативно, възстановително и лечебно въздействие. Познавателният и развлекателният им ефект са по-слабо проявени. Отдиха и лечението изискват по-продължително време и предразполагат към по-продължителен престой на туристите. Така се постига по-добра икономическа ефективност на отрасъла. Установено е, че към този тип природни туристически ресурси са насочени 80% от всички посещения свързани с природните туристически ресурси. Такива ресурси са минералните и карстови извори, реки, язовири, специфичният местен климат подходящ за климатолечение, горите и др. Познавателно, развлекателно и/или куриозитетно въздействие могат да имат специфичните скални образувания, проломи, пещери, местните планински върхове, водопади, уникални дървета, специфични растителни или животински съобщества. Тяхното възприемане и опознаване се осъществява сравнително бързо. Поради това те не предполагат подълъг престой на туристите. Той обикновено е от няколко часа до няколко дни, често без нощувка, което понижава приходите и икономическата ефективност на туристическия бранш. За това при съставянето на туристическите маршрути е удачно да се съчетават различните типове туристически ресурси, с оглед да се повиши престоя на туристите и тяхната удовлетвореност. Природните туристически ресурси имат и друго важно значение. Способстват за развитието на туризма и съживяват местното стопанство чрез финансови приходи, базирани на природните дадености (скални фигури, пещери, планински върхове, горски въздух и т.н.), които често не могат да бъдат използвани за други стопански цели. Това е от особено важно значение за изолирани, периферни и/или планински територии, в които развитието на промишленост или интензивно земеделие срещат редица трудности. Природните туристически ресурси са

¹ Найдено Апостолов, Иван Марков. Туристически ресурси, С. 2001

главен мотив за преобладаващата част от туристическите пътувания. Според представителното проучване *Attitudes of europeans towards tourism* 26% от пътуващите в ЕС туристи се отправят към разнообразни природни туристически ресурси като планини, езера, атрактивни природни пейзажи и др. Особено голям е интересът към тях от страна на руските и нидерландските туристи (42% от тях), за които е известно, че съставят значителна част от пристиганията у нас. Традиционно най-голям продължава да бъде интересът към класическите слънце-море-пясък, които са притегателни за 40% от запитаните. По същество те също са природни туристически ресурси. Следователно 66% или 2/3 от туристическите пътувания на европейските туристи са насочени към природни обекти. Според същото проучване тенденцията в това отношение е към повишаване на интереса към природните обекти и забележителности. Туризмът и отдихът зависят изключително много от природната среда. От друга страна обаче те оказват влияние върху нея. Развитието на туристическия бранш доказано натоварва природната среда в една или друга степен в зависимост от мащаба на туристопотоците, видовете практикуван туризъм, поведението и самосъзнанието на самите туристи и др. Важна информация за натоварването на туристическите територии в т.ч. природните туристически ресурси, като основна част от тях, дава показателят туристически интензитет (брой чуждестранни туристи отнесени към броя на местното население). За България през 2015 г. тази стойност вече достига 1,3. Тя е с тенденция към повишаване не само поради повишението във входящия туристопоток, но и поради непрекъснато намаляващото население. Стойността на този показател е близо до 1, което е добра стойност, свидетелстваща за оптимално използване на територията, без да се пренатоварва и без да остава неизползваема. Стойност над 1 обаче свидетелства за повишаващо се натоварване в т.ч. на природните туристически ресурси. Това прави въпросът за тяхното опазване все по-актуален. Посочената стойност е средна за страната ни. Може да се предположи, че тя е много по-висока през активния туристически сезон и в териториите приемащи най-много туристи (Черноморието). Това поставя под въпрос възможността за устойчивото им туристическо развитие. Същевременно се забелязват тенденции за разпръсване на туристопотока от натовареното Черноморие към вътрешността. За това способства изграждането на допълнителни атракции като аква паркове, голф игрища, атракционни заведения, молове и др., както и развитието на специализирани видове туризъм. Така чрез

антропогенна намеса се редуцира натискът върху най-натовареният природен туристически ресурс.

Сред природните дадености със значение за туризма като основни се считат Географското положение, релефа, климата, водите, почвите, флората и фауната на дадена територия. Макар и с по-малко значение за масовите форми на туризъм но със значение за познатия туризъм към тях се прибавят геоложкия строеж на територията, наличието на природни изкопаеми,

Географското положение е един от най-важните фактори на нуждите на туристите - транспортни средства, хотели, ресторанти, обслужващ персонал и др. То ускорява или забавя развитието на туризма. Територията на общината се намира на границата между Европа и Азия, на международен кръстопът, което допринася за увеличаване на туристопотока.

Върху развитието на туризма влияят също така природните условия, фактори и ресурси. Планинската територия е привлекателна със своите разнообразни форми и чист въздух. Известни със своята красота и интересни земеповърхни форми Пирин, Родопите, Срявнякя, Стъпгач

Климатът също влияе върху развитието на туризма. Топлото лято и меката зима спомагат за развитието на туризма - сезонния и планински туризъм.

Водите на територията също са фактор за туризма. Голямо значение имат р. Места, притокът ий р. Мътница и р. , водоемите тип „езеро” в Абланица, Садово и Блатска, изворите на прясна вода в района на с. Тешово.. Важен фактор са и намиращите се по съседство минерални извори в с. Огняново, близките високпланински езера в Пирин. Те се посещават заради тяхната красота и чистота и красота. Минералните извори играят изключително важна роля за развитието на туризма и балнеолечението. Реките и изкуствените езера (язовирите) имат значение за водния спорт, за спортния туризъм.

Растителният и животински свят също са от значение за развитието на туризма. Горите като елемент на природната среда, в съчетание с релефа и климата, допринасят за увеличаване привлекателността на ландшафта. В планините залесеността варира от 50% до 80% от териториите. Иглолистните гори в Пирин и Западните Родопи със своята красота привличат много туристи. Ловният туризъм се развива при наличието на ценен дивеч. За развитието на туризма допринася и големият брой природни феномени – Планината Слявнякя с нейната уникална биосфера, поречието на Места с нивогите

алувиални почви създаващи условия за специфична прора и фауна, пещерите в Славянка и Западните Родопи.

2 . Общи данни и оценка да природните дадености на територията

В процеса на проучване и оценка са идентифицирани оценени общо 22 обекта/ресурса от категориите „Природни дадености” и „Природни забележителности” като обекти в възможен туристически потенциал :

Природни дадености на територията

- **Релеф (общо) на територията като туристически ресурс**
- **Геоложки строеж (общо) на територията**
- **Климат (общо) на територията**
- **Водни ресурси на територията**
- **Почви на територията**
- **Флора на територията (общо)**
- **Фауна на територията (общо)**
- **Ловния дивеч (общо) в Южен Пирин**

Природни обекти и забележителности на територията на геопарка и Община Хаджидимово

- **Релеф и геоложки образowania в Южен Пирин намиращи се на територията на общината**
- **Релеф и геоложки образowania, флора и фауна в Парилската седловина и частите от планините Славянка и Стъргач намиращи се на територията на България и резелватът Али ботуш.**
- **Река Места в нейното средно течение на територията на Общината**
- **Растителна покривка в алувиално наносните почви в поречието на Места**
- **Мътница в района на вливането ѝ в река Места**
- **Неогенни пукнатинниводи в Тешовски,плутони и изворните води в района на с Тешово**
- **Изкуствените водни тела (язовирите) в с Абланица , с.Садово ,с. Блатска**
- **Хабитати на птици (общо). Защитени видове птици**
- **Хабитати на алпийските видове - трипръст кълвач и белогуш дрозд във високите части на Източен и Южен Пирин**

- Хабитати на балкански кеклик, сойка,кълвач, дрозд във предпланинските части на Западните Родопи към котловинно поречие на Места
- Горските масиви в районите на Петрелик, Садово, Абланица, Тешоно, Илинден
- Защитени видове растителност
- Защитени видове птици

От тях относими към територията на Геопарк са 15 (посочени в болд). Останалите 7 са относими към частта от територия на община Хаджидимово намирака се извън границите на Геопарка.

Обобщени данни за експертната оценката на основните ресурси с потенциал даващ основание да бъдат определени като интересни за целите на туризма в община Хаджидево по основните критерии и подкритерии и за общата оценка на туристическия потенциал на територията са посочени в Таблица 1.

Таблица 1.

Критерии (Кр) Подкритерии (ПК)	Средна оценка	Относителна тежест в оценката по критерия	Относителна тежест в общата оценка	Претеглена стойност в общата оценка
Кр. 1. Туристическа ценност на ресурса	8.704		0.6	
ПК № 1.1. Значение на ресурса	9.06	0.35	0,210	1.901
ПК № 1.2. Степен на познание на ресурса	8.37	0.2	0,120	1.005
ПК № 1.3. Привлекателност на ресурса	8.57	0.45	0,270	2.312
Кр. 2. Налични условия за ползване на ресурса	7.433		0.4	
ПК № 2.1. Степен на експозиция на ресурса	7.56			0.904
		0.3	0.12	
ПК № 2.2. Степен на готовност за ползване (приемане на посетители, запознаване с информация и пр.)	7.88			0.628
		0.2	0.08	
ПК № 2.3. Достъпност до ресурса	8.39	0.2	0.08	0.669
ПК № 2.4. Степен на усвоеност на ресурса за целите на туризма	6.37	0.3	0.12	0.765
Обща оценка на потенциала на територията				8.195

Общата усреднена оценка на туристическия потенциал на идентифицираните обекти относими към Геопарка е 8.195 (10) , което дава основание да се твърди че

природните дадености и забележителности на територията на Общината е много висока.

Таблица 2. Оценка на туристическите ресурси от тип Природни дадености и забележителности на територията на община Хаджидимово

Туристически ресурси	Подкритери и									
	№ 1.1. Значение на ресурса	№ 1.2. Степен на познание на ресурса	№ 1.3. Привлекателност на ресурса	№ 2.1. Степен на експозиция на ресурса	№ 2.2. Степен на готовност за приемане на посетители	№ 2.3. Достъпност до ресурса	№ 2.4. Степен на усвоеност на ресурса за целите на туризма	Подкритерии 1. "Туристическа цанност на ресурсите"	Подкритерии 2. "Набични условия за използване на ресурсите за целите на туризма в общината"	Обща оценка на потенциала на територията по подкритерия
Географско разположение на територията	9	8.4	8.6	6.6	7.8	7.4	6.6	8.70	7.00	8.02
Географско разположение на територията	8.7	8.9	8.9	7.7	8.8	8.9	6.8	8.83	7.89	8.454
Геоложки строеж и геофизични процеси на територията	8.4	6.9	6.2	6.7	5.8	8.4	4.8	7.11	6.29	6.782
Климат на територията на община Хаджидимово	9.4	8.9	9.2	7.7	7.8	9.4	5.8	9.21	7.49	8.52
Водни ресурси на територията на община Хаджидимово	9.4	8.2	8.9	7.2	7	7.4	5.2	8.94	6.6	8.01
Растителност на територията на община Хаджидимово	9.2	8.8	9.4	8.2	9.2	8.4	6.8	9.21	8.02	8.734
Фауна на територията на община Хаджидимово	9	8.2	8.7	8.2	7.4	8,4	7.7	8.71	7.93	8.395
Река Места на територията на община Хаджидимово	9.2	8.4	8.9	8.5	8.8	9.4	6.9	8.91	8.26	8.647
Релеф, растителност и животински свят в планините Стъргач, Славянка и Южен Пирин и Парилската седловина	9	8.2	8.7	8.20	8.40	7.40	7.70	8.71	7.93	8.40
Хабитати на балкански кеклик, сойка, кълвач, дрозд във предпланинските части на Западните Родопи към котловинно поречие на Места	9.3	9.3	9.3	6.6	8.8	7.8	5.4	8.71	6.92	7.991

Обща оценка на потенциала на ресурсите за целите на туризма в община Хаджидимово	9.0 6	8.3 7	8.57	7.5 6	7.8 8	8.3 9	6.3 7	8.70 4	7.433	8.195
--	----------	----------	------	----------	----------	----------	----------	-----------	-------	-------

Средната обща оценка на обектите по интегралния критерии „Туристическа ценност на ресурсите е 8,704 (10) - Степен по скалата за оценка „ Много висок потенциал”.

Средната обща оценка на обектите по интегралния критерии „Наллични условия за ползване на ресурсите е 7,433 (10) - Степен по скалата за оценка „ Висок потенциал”.

Средната обща оценка на обектите по подкритерия „Значение на ресурса е 9,06 (10),

По подкритерия „Степен на познание на ресурса” - 8.37(10) - Степен по скалата за оценка „ Много висок потенциал”.

По подкритерия „Привлекателност на ресурса” - 8.57(10) - Степен по скалата за оценка „ Много висок потенциал”.

По подкритерия „Степен на експозиция на ресурса” - 7.56 (10) Степен по скалата за оценка „ Висок потенциал”.

По подкритерия „Степен на готовност за ползване (приемане на посетители, запознаване с информация и пр.)” - 7.88 (10) Степен по скалата за оценка „ Висок потенциал”.

По подкритерия „Достъпност до ресурса” - 8.39 (10) Степен по скалата за оценка „ Много висок потенциал”.

По подкритерия „Степен на усвоеност на ресурса за целите на туризма” - 6.37 (10) Степен по скалата за оценка - в ниската част на степента „Висок потенциал”.

Осем от ресурсите на територията са с обща оценка над 8,01 („Много висок потенциал за целите на туризма

Два от ресурсите са с обща оценка в диапазона 6.00- 8.00 (висок потенциал за целите на туризма)

Оснанаите ресурси на (непредставени) в таблицата са оценени с оценки показващи по-слаб потенциал като туристически ресурс на настоящия етап на тяхното познание.

Това са :

- Горските масиви в районите на Петрелик, Садово, Абланица, Тешоно, Илинден– оценка 5,98
- Ловния дивеч (общо) в Южен Пирин– оценка 5,75
- Растителна покривка в алувиално наносните почви в поречието на Места– оценка 5,90
- Изкуствените водни тела (язовирите) в с Абланица , с.Садово ,с. Блатска – 5.80
- Мътница в района на вливането ѝ в река Места - 5,62

- Неогенни пукнатинниводи в Тешовски, плутони и изворните води в района на с Тешово- 5,98
- Хабитати на алпийските видове - трипръст кълвач и белогуш дрозд във високите части на Източен и Южен Пирин- 5,84

Като обект с най висока степен на туристически потенциал е оценена растителността. Стойността на оценката - 8.734 е в интервала 8,01 – 10,00 точки ресурсът (обектът) е с много висок туристически потенциал за целите на туризма на територията и е изключително подходящ за развитието на туризма .

Оценката на ресурса по Кр. 1. „Туристическа ценност на ресурса” – 9.21 е много висока. Тя определя растителността като значим туристически ресурс за територията на община Хаджидимово.

Оценката по Кр. 2. „Налични условия за ползване на ресурса” - 8.02 е относително висока в сравнение с оценките на голяма част от туристическите ресурси по този критерий. Тя показва наличие на добри условия за използване на ресурса като познание на ресурса , експозиция на ресурса на местно и национално ниво , готовност за ползване за целите на туризма, достъпност за наблюдение. Тези оценки показват, че ресурсът има висок потенциал като природна даденост и ефективното му използване е възможно без съществени нови проучвания , инвестиции в инфраструктура и пр. За подобряването на използването на ресурса е необходима той да бъде обвързан и включен във голяма част от видовете и формите на туризъм на територията на общината като специфична познавателна и развлекателна атракция

Заслужават внимание високите оценки по подкритериите 1.1 Значение на ресурса - 9.2, подкритерий 1.3. Привлекателност на ресурса – 9.4 и подкритерий 2.2 Степен на готовност на ресурса за ползване за целите на туризма.

За отбелязване е , че всички посочени идентифицирани, описани и оценени ресурси попадат в скалата на оценка в степените ресурси с висок и ресурси с много висок потенциал за целите на туризма.

Обща оценка

Силни страни на природните дадености и забележителности на територията като туристически ресурс²

² Подробно описание и оценка за всеки конкретен ресурс е дадена в съответните раздели на приложението

От гледна точка на природното богатство и разнообразие регионът може да се отнесе към териториите с високо разнообразие на релеф и ландшафтни форми, с изключително богат и разнообразен геоложки строеж, с почвено разнообразие, с богата и разнообразна флора и фауна, особено птичите хабитати, които са с характеристики на световни уникали. Климатът е умерен и изключително благопроятен за обитаване. От гледна точка на туризма климатът предоставя условия за продължителен почти целогодишен туризъм за една голяма част от видовете туризъм – особено за природонаучния, и културно-историческия туризъм, винения и кулинарния туризъм, селския туризъм. Природните дадености и забележителности предлагат широка палитра от възможности за развитие на туризъм.

Оценките показват високо общо равнище на значимост, привлекателност, и автентичност на ресурсите.

Изследването констатира относително добро познание на природните дадености сред местното население - регион, район, област.

Слаби страни

Познанието на природните ресурси на територията на национално ниво е на средно равнище, граничещо с ниската степен на скалата за оценка. Изключително слабо е познанието в международен план.

Оценките показват ниска степен на експозиция на природните дадености и забележителности на територията за целите на туризма. Липсват на специфични форми на експозиция и представяне. От района на национално ниво са представени съпределения курорт Огняново с неговите топли минерални извори и планината Славянка с резервата Али ботуш. Не са представени адекватно на тяхното значение и потенциал водните ресурси, флората и фауната на района, както и прекрасните климатични условия за планински и селски туризъм.

Голяма част от природни туристически ресурси на територията все още не са валоризирани в достатъчна степен. Ограничено е рекламното представяне на природните дадености и забележителности на територията за по широк спектър от възможни посетители - ученици, студенти, хора от третата възраст.

Следва да се има обаче предвид, че поради дългогодишната затвореност на региона и затруднените транспортни комуникации в миналото огромна част от туристическия потенциал на региона остава неразкрит и още по-малко експониран за широк

туристически интерес. Забележителностите и ценностите са по-скоро предмет на специфичен научно-изследователски интерес от естествоизпитатели, геолози, хидролози, климатолози, историци, етнографи, културолози и пр. Като тяхните изследвания макар и с изключително ценни от научна гледна точка и познавателна ценност резултати остават скрити и слабо познати за неспециалисти и за по широк кръг хора - както за посетители отвън така и за самото население от региона..

Относително по експонирани и познати са природните уникати на планината Савянка и природния резерват „Али ботуш“.

Възможности

Туристическите ресурси биха могли да се използват по-пълноценно за разнообразяване на туристическия продукт и за увеличаване на приходите и целогодишната заетост в повече части от територията на страната. Те са потенциал за бъдещо туристическо развитие, който следва да се оползотвори ефективно. Особено важно е това да става разумно осигурявайки устойчиво развитие на туризма

. От казаното до тук можем да изведем следните главни направления необходими за усвояване на природните туристически ресурси и съответно за устойчивото развитие на туризма в територията

Първо – Опазване на ресурсите:

- последователна екологична политика и мерки на общината в съответствие с националните изисквания и международните стандарти Недопескане замърсяване на околната среда, предизвикано от индустриални производства и транспорт
- ефективно прилагане на териториално-устройственото планиране; за развитие на природоопазваща инфраструктура и стопанска дейност

. Второ – Развитие на най-подходящи за условията форми на туризъм

- Акцент върху планинския и рекреативния туризъм, екологичния туризъм, природопознавателния туризъм, културно историческия туризъм, фолклорно-етнографския туризъм кулинарния и винния туризъм, велотуризма, селския туризъм, ловния туризъм.

- Развитие на природоопазващи форми на туризъм, които не нарушават природното равновесие Ориентацията следва да е към специфични, но и нетрадиционни форми на туризъм, базирани на местните ценности в т.ч. природни ресурси и забележителности. Това би допринесло за по-равномерно времево разпределение на туристите.

Вниманието трябва да бъде насочено към предотвратяване на рисковете от деградация на ресурсите и загубване на идентичността.

- Значително подобряване на информационно-рекламното представяне на природните дадености и забележителности на територията на национално и международно ниво. Специално внимание на представянето в Гърция и Северна Македония.
- Подобряване на транспортната свързаност на обектите за специфичните потребности на туризма.
- Включване на обектите в регионални, национални и международни туристически маршрути.
- Разработване на туристически продукти от типа „Море- планина”, включващи керортите от егейското крайбрежие на Гърция и посещения на обекти на територията на община Хаджидимово и Геопарка.
- Мерки за спазване на природозащитните норми в защитените територии³
- Повишаване на екологичното самосъзнание на туристите и местната общност; Оценка на туристическите ресурси от гледна точка на отделни форми на Туризмъ
- Подготовка на екскурзоводи и планнски водачи с познания за представяне на природните дадености и забележителности на територията.
- Създаване на условия за допълнително проучване на природните дадености и забележителности на територията чрез местни доброволни екологични, природозащитни и кроеведчески структури.
- Създаване на продукт за музейно представяне на природните дадености и забележителности
- Разработване на туристически насочена карта на природните дадености и забележителности на Община Хаджидимово.

За оценката на природните дадености и забележителности е използвана системата от показатели и критерии разработена в Методиката за оценка на туристическия потенциал (Приложение 1).

Оценителите са изхождали от :

- Природното разнообразие на наличните дадености и забележителности, тяхното значение за целите на туризма в общината, тяхната уникалност и

³ Съществува значителна база от нормативни документи (Закон за устройство на територията, Закон за туризма, Закон за административно-териториалното устройство на Р. България, Национална конвенция за пространствено развитие, Национална програма за развитие «България 2020» и др.), които касаят и туризма. До скоро обаче териториалноустройственото планиране беше подценявано, което доведе до редица негативни последици. Особено важно е да се избягва стихийността и да се прилага обосновано териториално-устройствено планиране. Това би допринесло за по равномерно териториално разпределение на туристическите и по-добро усвояване на туристическото потенциал.

естетическа , рекреативна и познавателна привлекателност. Критерии за оценка на познанието на прородните дадености и забележителности – определя се от степента на проучване , наличието на специалисти, наличие на целеви структури и организирани форми на дейност (кръжоци, НПО, катедри и пр).

- Степента на познаване на ресурсите сред населението на местно и национално ниво. Познаването им в чужбина Наличието на форми за информиране и запознаване на населението с ресурсите.
- Експозицията и наличието на организирани форми за представяне на даденостите и забележителностите - делимитирани обекти, катографиране, информаионни материали, реклама, условия и форми за наблюдение, включване в туристически маршрути наличие на клиентоориентираи форми на информиране и представяне , представяне на изложби и туристически форуми и пр.
- Степента на достъпност до природните дадености и забележителностите.
- Степанта на готовност на ресурсите за туристическо ползвана към момента на оценката.
- Наличието на природни забележителности, природни резервати и защитени зони, защитени растителни видове и защитени животински видове.
- Степента на фактическа усвоеност и ползване на ресурсите за цемите на туризма към момента на оценката.

2. Описание, характеристика и оценка на туристическия потенциал на природните дадености и забележителности на територията на община Хаджидимово

1. Географско положение .

Община Хаджидимово е разположена в Югозападна България, на територията на област Благоевград. На запад общината граничи с община Сандански, на север – с Гоце Делчев и Гърмен, на изток – със Сатовча и на юг общинската граница съвпада с държавната граница на България с Гърция.

Територията на общината се намира на граничната линия между Пирин планина и Родопа планина в Гоцеделчевската котловина по средното поречие на р. Места на

границата между България и Гърция. В географско отношение районът е един от преходите от Софийското и Самоковското поле и от Източната част на горнотракийската низина към Беломорието. Важна характеристика на местопорожението е относителната близост до Разложката долина, Банско, Добринище, както до Драмската долина и Бяло море в Гърция.

Основната част на територията на общината, където е разположен и общинския център гр. Хаджидимово е на 485 м надморска височина. Южно-югозападно от града се разстилат най-югоизточните предпланински възвишения на Южен Пирин. На около 2 км в източна посока река Места образува т.нар. Хаджидимовски пролом, който разделя Родопите от Пирин. Югоизточно от Хаджидимово тече р. Мътница (десен приток на р. Места), на чийто десен бряг се спускат най-северните склонове на Бесленски рид (Свети Тодор планина или Щилка) на планината Боздаг.

В транспортно отношение районът е отдолечен от големите урбанистични центрове в България и Гърция. На 200 км от София, Пловдив и Солун. Липсва Жх транспортна свързаност. Планинския релеф прави по-бавна и единствената свързаност с автомобилен и автобусен транспорт.

Географското положение, макар и добре познато и описано към настоящия момент не е оценено напълно от гледна точка на потенциала за познание на даденостите, на възможностите за ефективно взаимодействие със съпределните територии, на възможностите за развитие на нови форми на активност, които да доведат до по-пълноценно използване на даденостите на региона. Обикновено то се разглежда като ограничаващ фактор, без да се разкриват и анализират възможности и да се разработват сценарии за най-пълноценно използване на предимствата на географското разположение с оглед усвояване на потенциала на района за целите на туризма. Геопаркът е отправна концепция за преодоляване на тази липса.

Оценка на потенциала на географското разположение на територията на община Хааджидимово като ресурс за развитие на туризма

От позициите на туризма силни страни на географското разположение са :
Територията се намира кръстопът между България и Гърция. През нея минава Републикански път II-19, който е с международно значение – освен че свързва България с гръцките курорти на Егейско море и Гърция и Турция с зимните курорти в

Пирн и Рила, той е един от възможните сухопътни маршрути от Европа за Турция, Иран и Близкия изток, макар и да отстъпва в това отношение на коридора създаден с магистрала Струма. През района преминава и един от маршрутите свързващ Сърбия, Северна Македония, Черна гора и Косово с интересните в туристическо отношение Източни Родопи. От експертна гледна точка този маршрут се оценява, като един от подлежащите на развитие туристически маршрути на Балканите през следващото десетилетие.

Важно туристическо предимство свързано с географското положение е, че няма вероятност от тук да преминава значим трафик на товарен транспорт, който да повлияе негативно върху природните дадености и екологичното състояние на територията.

Друго важно предимство е свързано с продължилият цяло столетие граничен държавно политически статус на района, който го е оставил без унищожителна антропогенна намеса, така характерна за други райони на страната, Това се отнася както за Българската страна на района, така и за съпределните територии на РГърция. По тази причина районът е запазил непокътнати природни дадености и забележителности, част от които имат световно значение.

Географското положение е в основата на историческото минало на района. Уникалност на района са цивилизациите и културите, държавите и религиите, които са си дали среща тук в историята и които са оставили свои материални и духовни следи. Районът е част от богатата на исторически събития и повратности серско – неврокопска територия. Историческата рефлексия на географското положение намира израз в исторически събития, които са част от историята не само на България но и на Балканите.

На тази основа има възможност да се развие културно-исторически туризъм обхващащ теми и обекти намиращи на територията на България, Гърция и Северна Македония, в т.ч такива свързани с античността (тракийския и древногръцкия период, древно римския период), византийския период, периода на борбите за национално освобождение от османската империя.

Географското положение е в основата и на интересната социокултурна амалгама, която тук е формирана през вековете и която намира израз в богато разнообразие на бит, култура, обредност и традиции.

На тази основа има възможност да се развият форми на ентографски, фолклорен и кулинарен туризъм преобладаващ големи и уникални познавателни и атрактивно-развлекателни възможности.

Изключително важно достойнство на територията е съседство с гръцките курорти на Егейско море и съседство със зимните курорти Банско и Добринище, които са утвърдени европейски и световни дестинации. Това обстоятелство дава на района възможност да се развива туристически едновременно и като транзитна територия като дестинационна територия, с съответна туристическа инфраструктура и предлагани туристически услуги. На тази основа територията може да бъде включена в различни туристически маршрути включващи като основни дестинации големите курорти в Гърция и България. Разположението благоприятства и развитието на кооперирани производства и услуги в сферата на туристическата логистика – производство на храни, ремонтни услуги, услуги свързани с обслужването в туристическите обекти и пр. Има възможност да се създадат логистични мощности свързани със сезонно мигрираща работна сила между българските и гръцките курорти (така районът може да развие туристически бизнеси и мощности в сферата на туристическата логистика).

С потенциал за развитие на планински, селски, ловен, рекреативен туризъм е близостта и свързаността на района с туристическите маршрути в Пирин. и свърза с курортите в Родопите.

Разположението благоприятства и кооперирани производства с Гърция и съответно развитие на посещенията с бизнес цел.

Слаби страни на географското разположение : относителна транспортна и инфраструктурна откъснатост от основните центрове на България. Крайграничен характер създаващ проблеми от организационно координационен характер касто с основните центрове в страната така и със съпределните територии, които се намират в Гърция.

Дълъг период на затвореност на района поради това, че е бил гранична зона – относително ограничение на развитието. Откъснатостта води до постепенно емигриране на населението към големите урбанистични центрове във вътрешността на страната.

Географското положение в съчетание с природните дадености създава възможности за развитие на стопански отласли, които могат да влезат в противоречие с развитието на туризма. Сред тях са дърводобива и дървообработката, за които има развито търсене и в България и в Гърция, Износа на дървесина, мащабно производство на електроенергия от ВЕИ, изграждане на големи мощности за пренос на ел. енергия към вътрешността на страната и за трансграничен износ на ел. енергия, развитие на големи крайгранични търговско логистични мощности. В случай на необвързано с интересите на туризма и небабансирано развитие на подобна стопанска структура туристическия бранш в района може да бъде поставен в условията на повишени рискове и отлив.

Възможности на географското разположение: за обвързване на активностите с капацитета на съпределните райони в България (Банско, Разлог, Добринищи, Девин) и в Гърция – Драма, Кавала, Аспровалта. Преходен пункт между зимно- планинските курорти в България и морските курорти в Гърция; Възможности за съвместни предприятия и коопериране. Възможности за износ на продукти. Възможности за развитие на трансграничен туризъм. Голяма част от възможностите не са усвоени. В общинските и областните стратегии и планове за развитие не се предвижда тяхното познание и усвояване.

Настоящата степен на проучване дава основания, че има възможност за допълнителни проучвания в т.ч. природонаучни изследвания, маркетингови проучвания, туристико-икономически оценки

Пречки на географското разположение за туризма: Затруднени транспортни връзки. Скъпосруващи и дори невъзможни ефективни форми на транспорт. За стопанското развитие на територията към посочените речки се добавя и високата цена на различните преносни мрежи (вода, енергия, газ)

Голяма част от възможностите не са усвоени. В общинските и областните стратегии и планове за развитие не се предвижда тяхното познание и усвояване.

Конкретни туристически ресурси свързани с географското разположение на територията представляващи интерес за Геопарка и за развитието на туризма, установени в резултат на проведеното проучване са:

- Възможностите свързани с близостта с курортите Банско, Добринище, Кавала, Аспровалта;
- Възможностите за туристически услуги свързани с РП II-19 свързващ България и Гърция;
- Възможности за включване в общи туристически маршрути със туристически обекти в съседните райони на Пирин, Южните Родопи и балнеокурорта Огняново.
- Възможности за развитието на кооперирани производства и услуги в сферата на туристическата логистика – производство на храни, ремонтни услуги, услуги свързани с обслужването в туристическите обекти и пр

Подробна оценка на фактите, събитията и историческите личности от периода като туристически ресурс е дадена в Приложение 5 към Доклад „Оценка на потенциала на Геопарк Хаджидимово като социално-икономическа, културно-образователна и туристическа даденост и територия за отдих и възстановяване” по проект „Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“, рег. № 1771”

Таблица 3.

Наименование на ресурса (обекта): Географско разположение на територията

Критерии (Кр) Подкритерии (ПК)	Средна оценка	Относителна тежест в оценката по критерия	Относителна тежест в общата оценка	Претеглена стойност в общата оценка
Кр. 1. Туристическа ценност на ресурса	8.70		0.600	
ПК № 1.1. Значение на ресурса	9	0.35	0,210	1.89
ПК № 1.2. Степен на познание на ресурса	8.4	0.20	0,120	1.01
ПК № 1.3. Привлекателност на ресурса	8.6	0.45	0,270	2.32

<i>Кр. 2. Налични условия за ползване на ресурса</i>	<i>7.00</i>		<i>0.400</i>	
ПК№ 2.1. Степен на експозиция на ресурса	6.6	0.30	0.120	0.79
ПК № 2.2. Степен на готовност за ползване (приемане на посетители, запознаване с информация и пр.)	7.8	0.20	0.080	0.62
Пк № 2.3. Достъпност до ресурса	7.4	0.20	0.080	0.59
ПК № 2.4. Степен на усвоеност на ресурса за целите на туризма	6.6	0.30	0.120	0.79
Обща оценка на потенциала на територията				8.02

Максимална оценка - 10 точки Минимална оценка – 0 точки

Стойността на оценката - 8.02 попада в точковия интервал 8,01 – 10,00 на скалата за оценка - ресурсът (обектът) е с много висок туристически потенциал за целите на туризма на територията и е изключително подходящ за развитието на туризма . Развитието следва да се фокусира върху рекламно-информационната дейност, усилията за подобряване на достъпността , както и мерките за подобряване свързаността на ресурса (обекта) с останалите елементи на туристическата инфраструктура.

2. Релеф

Релефът на общината е много разнообразен. Включва котловинна част (част от Гоцеделчевската котловина), планински части (южните склонове на Западните Родопи, части от южен Пирин, планините Славянка и Стъргач), речни проломи (Моминоклисурския пролом, свързващ Разложката и Гоцеделчевската котловини), седловина (Парилската седловина), речни корита и поречия (р. Места, р. Мътница, р. Сатовчанска Бистрица, р. Дъбнишка, р.Топлика). На територията на Община Хаджидимово се намира и Хаджидимовския пролом в долината на Места, свързващ подобластта с рида Дъбраш от Западните Родопи.

Най ниската точка на територията е по поречието на р. Места на границата с Гърция – 458 м. н.в., а най-високата е Гоцев връх – 2212,6 м. н.в. В котловинната част

надморската височина варира между 470 и 498 м. като общинският център гр. Хаджидимово се намира на 485 м. н.в. Други реперни точки са вр. [Шабран](#) (2195,3 м), [Голям Царев връх](#) (2183,2 м), [Малък Царев връх](#).

Планините в този район са твърде различни по своите морфоложки характеристики и поради това се подреждат по групи: много високи (заледявани) планини – Рила и Пирин; високи (незаледявани) планини – Славянка; ниски планини – Стъргач и Бесленския рид на Боздаг.

Земите са били подложени на издигане под натиска на огромни магмени интрузии, част от които след това под влияние на денудацията са разкрити на земната повърхност. Сводовото издигане е съпроводено с множество разломи, оформили големи земекорни блокове. В района на разломите имало и негативни движения и така се образувала планинско-котловинна повърхност. Движенията и разместванията по разломите са трасирали леглата на големите реки Струма, Места, Вьча, Чепеларска, Струмешница и др. Основата на планините е от метаморфни скали като гнайси, амфиболити, мрамори, гранити и на отделни места седиментни скали като варовици, пясъчници, конгломерати. Грабенът в долината на Места е запълнен с млади седиментни скали и още по-млади наносни материали.

Планинските морфоструктури имат различна форма и посока на простиране. Доминираща е посоката север-юг най-характерна за Пирин планина, Стъргач и Боздаг, както и Разложката и Гоцеделчевската котловина, следващи разломната зона на р. Места. Изключение е Славянка планина със западно-източна посока на простиране. Пирин планина е продълговат хорстов блок, вместен между долините на Струма и Места. Хорстове са и Славянка и Стъргач. По своя геоложки строеж Разложката и Гоцеделчевската котловина са грабени, развити в грабеновата долина на р. Места.

Билата на Пирин и Славянка са високо-издигнати – над 2000-2100 m надм. в.. Превишението във височина над подножията в ниските планини от тази група е 600-700 m, докато в Пирин е 1900-2100 m . Склоновете са много стръмни, а речните долини са се вкопали на голяма дълбочина. Подножията към съседните котловини са от делувиялно-пролувиялни материали и с по-малък наклон на повърхностите. Вертикалното разчленение е от порядъка на 200-300 m/km² в ниските планини (Стъргач, Боздаг и с много високи стойности във най-високите - Пирин и Славянка – до 400-500 m/km². Различава се и хоризонталното разчленение съответно 1-2 km/km² и 1.5-

2.5 km/km². Най-ниски стойности има хоризонталното разчленение по билните заравнености на релефа на планините – 0.5-1.0 km/km² (Вапцаров и др., 1989).

Отличителен белег са реликтните форми на релефа в най-високите планински части. Това е *гласиалният и перигласиалният релеф* от горноплейстоценска възраст, останал от времето на последната ледникова епоха, когато снежната линия е било пониско и е пресичала двете най-високи планини. Това са пирамидалните върхове, скалните зъбери и гребени (Кончето, Стражите), циркусите (Мусаленски, Бъндеришки и т.н.), ригелите, троговите долини, висящите долини, овчите гърбици (мутонирани скали), морените и др.

Съхранените останки от старите *денудационни заравнености* са също част от реликтния релеф. Те са разположени по билните части на планините на различна надм. в.. Най-високо по билата е първичната инициална денудационна повърхност, развита сред метаморфни скали и южнобългарски гранити. Плио-плейстоценските подножни наклонени нива са характерни за долината на р. Места и подножията към съседните котловини.

В планините има множество съвременни релефообразуващи процеси и форми. В подножията са образувани *ерозионно-акумулативни форми* като делувиално-пролувиални шлейфове, наносни конуси, долове, ровини. Много характерни са съвременните ерозионно-акумулативните процеси, протичащи и в наши дни. Продължават ерозионните процеси най-вече в местата са оголени и стръмни планински склонове и особено в подножията към съседните котловини. Във високите и стръмни склонове има сипеи, сипейни улеи, сипейни покривки, на редица места срутища и свлачища.

Разпространението на мраморите и варовиците, най-вече в Пирин, Славянка и Стъргач е довело да формирането на *карстов релеф* с присъщите му повърхностни форми като кари, понори, ували, карстови полета и подземни форма като пещери и карстови пропасти. Забележителни с карстовия си характер и почти голите скалисти склонове са възвишенията “Гайтаниновски пъзлак” югоизточно от с. Гайтаниново, и “Медната скала”, “Гарванова скала”, които се издигат над с. Лъки, Ново Лески и Илинден.

Ерозионният релеф се отличава с множество дълбоко всечени в планината речни долини със стръмни склонове. В подножията има делувиално-пролувиални шлейфове с мощни наслаги край излизащите от планината реки (наносни конуси) и в шлейфовете. В редица от тях е развита съвременна ерозионно-долинна мрежа. Във високите части на

Пирин има развити множество сипеи, сипейни улеи, сипейни конуси и сипейни покривки, срутища и свлачища. Има развити карстови форми на релефа. Има множество пещери. Пиринската част (Южен Пирин) от територията на община Хаджидимово е една от трите морфографски части на Пирин (Северен, Среден и Южен Пирин). Тя се отличава с типично планински релеф, силно пресечен от дълбоки долове и остри била, с големи разлики в надморските височини.

Среден Пирин достига на юг до седловината Попски преслап (Попови ливади). Той е по-нисък и с по-малка площ. Най-високият връх тук е в. Орелек (2099 м).

От Попски преслап до Парилската седловина на юг се простира Южен Пирин - най-ниската част на планината (в. Свещник, 1973 м).

На юг от Парилската седловина е разположена граничната планина Славянка с най-висок връх Гоцев връх (2212 м).

От главното вододелно било на Пирин в източна посока се спускат множество била. Забележителни с карстовия си характер и почти голите скалисти склонове са възвишенията "Гайтаниновски пъзлак" югоизточно от с. Гайтаниново и "Медната скала", "Гарванова скала", които се издигат над с. Лъки, Ново Лески и Илинден.

Средната надморска височина на Пирин е 1033 м. Формирането на съвременния релеф на Пирин започва в средата на терциера. В резултат на неколкочратни издигания през миоцена и плиоцена са се оформили пет различни по височина и възраст денудационни заравнености. През неогена разрушените от планината материали са се отлагали в езерата, съществували на мястото на Разложката и Гоцеделчевската котловини. В края на плиоцена се образува Моминоклисурския пролом и се осушават езерните басейни. През кватернера, над 2300 метра височина, Пирин е покрит с ледници, които създават типични глациални форми на релефа - циркуси, трогови долини, моренни валове. В северната част на Пирин, където циркусите са образувани в окарстени мрамори, не се задържа вода. Сухи циркуси са Бански Суходол, Казана и др. В гранити са образувани Бъндеришкият и Валявишкият циркуси. Гранитните циркуси са заети от езера. Под циркусите има трогови, коритообразни долини, по които са се спускали ледниците, близо до около 1200 м. н.в. По дъната на тези долини са отложени морени. В районите, изградени от мрамори, релефът е силно разчленен. В тях преобладават стръмни склонове, отвесни откоси, тесни грабеновидни била и остри върхове. При гранитната скална основа широко разпространени са заоблените форми на релефа. Във високопланинския пояс има скални сипеи и каменни реки, образувани в резултат от

изветрително-денудационни процеси. В планинските подножия реките са формирали наносни конуси. В котловинните дъна има речни тераси. В резултат от екзогенните процес са формирани и Мелнишките пирамиди.

Характерен пример за релефа в Пиринската част на общинага е землището на с. Тешово - силно пресечено, с много ридове, най-високи от които са Чифлището, Кукла, Караборум, Света Неделя, Вальов камен, Кукул камен и др.

Ясно различимо е главното пиринско било, идващо от Рила, минаващо през Предела и през всички седловини чак до Парилската. То свързва отделните дялове на Пирин в едно цяло и придава логика на приетото разделение. На него са разположени някои от най-високите върхове. С доста завой то държи посока от северозапад на югоизток и освен това играе ролята на главен вододел между долините на Струма и Места. От него се отделят множество разклонения, но четири от тях са толкова големи, че дават лицето на планината – Синаншкото, Тодориното, Полежанското и Каменишкото. Синанишкото странично било се отделя при Муратов връх в посока югозапад; Тодориното – от връх Възела на север; Полежанското странично било от връх Момин двор също на север, а Каменишкото – от връх Кралев двор на юг.

В югозападната част на планината в дебелия плиоценски наслаги външните релефообразуващи сили са оформили красивите и живописни Мелнишки пирамиди. Най-високите от тях са в района на село Кърланово – до 100 метра височина.

В южната част на общината са разположени планината Стъргач и северната част на планината Славянка. Тук, в резервата “Алиботуш” на границата с община Сандански, е най-високата точка на територията на общината - Голям Царев връх с 2183,2 m н.в.

Славянка е висока незалежавана планина, от която в България е само северният ѝ склон. Има незначителен дял от планинския район на Рило-Пиринската подобласт (ок. 2.2%). Тя е разположена южно от границата с Пирин и източно и югоизточно от р. Пиринска Бистрица до планината Стъргач.

Северно от нея е разположен южният дял на Пирин, отделен чрез долината на р. Череша, извираща западно от Парилския проход. Южен Пирин и Славянка се свързват посредством Парилската седловина (1170 м.н.в.), през която минава път от с. Голешево до с. Парил (Гоцеделчевско). На изток граничи с пл. Стъргач (1270 м.н.в.), като връзката между тях е дълбока долина (Седловина), в която се намира с. Нова Ловча. На юг Славянка се свързва с пл. Църна гора (Черна гора-вр. Жълто Тяна 1653 м.н.в.) чрез седловина “Пресеките” (≈1400 м.н.в.). Западните очертания на Славянка-Алиботуш се

описват от Сенгелска планина (вр. Беш-1294 м.н.в.) която от своя страна се отделя от Беласица чрез Рупелския проход и Петровска река. Славянка се съединява със Сенгелска планина при седловината Кали.

Държавната граница на Република България минава по главния вододел. Славянка-Алиботуш е малка, паралелно разположена планина с дължина около 20 км и ширина 10-12 км.

Билото на Славянка е с простиране в посока запад-изток и с надм. в. 1500-2000 м. и почти по него е прокарана държавната граница с Гърция. като по-голяма част от планината се намира на българска територия. Най-високата ѝ точка е [Гоцев връх](#) (старо име *Алиботуш*, 2212,6 м), разположен на самата граница между гранични пирамиди с №№ 99 и 100. Други известни върхове са [Шабран](#) (2195,3 м), [Голям Царев връх](#) (2183,2 м), [Малък Царев връх](#), известен като Алиботуш в Гърция, 2087 м, [Егюптин](#) (Гюптин) (1362 м), [Рамян](#) (Дрепаноидес) (1195 м).

От структурна гледна точка: Славянка е част от Родопски масив (РМ) и въз основа на приетото тектонско райониране се отнася към вътрешните зони на Балканидите. Съвременният строеж на РМ е резултат от изява на два последователно проявени етапа на деформация: ранен – компресионен и късен – свързан с широкообхватната корова екстензия. В навлачната постройка на РМ се наблюдават няколко първоразредни Тектонски Единици (отдолу-нагоре): - Пангеон-Пирин (Пангеон–северна Гърция между р. Струма и р. Места) - Кердилион-Места - Ардинска единица - Асенишка единица Славянка е част от единицата на Пангеон-Пирин, която от своя страна е разположена в най-долните части на системата на РМ. В Славянка има силно развит карстов релеф, а в най-високата част на северните склонове и периглациални форми.

Геоморфоложките форми в планината са разнообразни. Със своя [карстов](#) строеж тя привлича пещерняците. В нея са разпространени кари, понори, пропасти, ями, пещери (повече от 30 [пещери](#)), като Ванковица или Рупата край село [Парил](#), Комарница при [Голешово](#), Егюптен дупка край [Петрово](#) и други. Най-известна обаче си остава историческата пещера [Капе](#) над село [Крушево](#), днес на гръцка територия.

Равнинен е релефът в част от землищата на гр.Хаджидимово и селата Копривлен, Ново Ляски, Нова Ловча и Садово.

Родопска част на територията на община Хаджидимово на изток от р. Места има също планински характер, пресечен с дълбоки долове, но надморските височини са по-малки и билата на места са с по-заоблени форми.

Оценка на потенциала на релефа на територията на община Хааджидимово като ресурс за развитие на туризма

Релефът е разнообразен и изключително богат на форми. Съчетават се високопланински и планински елементи, нископланински масиви, предпланински възвишения, разломи, котловинни райони, поречия, речни дерета, разливи. Има голямо разнообразие на надморска височина – от 450 до 2200 м.

Релефът е устойчив . Не е подложен на промени от сеизмично естество. Възможни са промени свързани с речните корита и поречията , като и такива свързани с човешката дейност най-вече в тези места.

Територията на делимитирания геопарк попада в котловинната, поречната и полупланинската част на района.

Релефът не притежава съществени характеристики претендиращи за уникалност , но като цялостна геофизична съвкупност има свойства на неповторима специфичност.

Релефът е подробно изследван и описан. Има добре разработени визии от гледна точка на потенциала за познание на даденостите и особеностите на релефа. Съществуват оценки на релефа от гледна точка на възможностите за ефективно взаимодействие със съпределните територии, на възможностите за развитие на нови форми на активност , които да доведат до по пълноценно използване на даденостите на региона. Обикновено релефът се разглежда като системообразуващ фактор. На тази основа има разработени сценарии за най-пълноценно използване на предимствата и възможностите, които дава релефът с оглед познание на потенциала на района – за туризъм , за селска стопанство, за развити на инфраструктурата, на свързаността и транспортните връзки. Геопаркът може да използва тези сценарии като ги обвърже със своите цели, функции и предназначение.

Силни страни на релефа са : Голямо разнообразие , съчетаване на предпланински форми, планински форми, високопланински форми, котловинни форми, поречни форми и речни корита. Котловинна затвореност на гоцедевеската долина създава специфичен микроклимат. От гледна точка на туризма релефът има уникални характеристики и свойства , които създават условия за планински туризъм,

рекреативен туризъм, селски туризъм, природонаучен туризъм, фотоловен туризъм, ловен туризъм, велотуризм, ученически туризъм, воден туризъм.

Слаби страни на релефа от гледна точка на туризма са : труден за развитие на транспортни пътища . Труден и изискващ по-високи инвестиции и разходи от гледна точка на дигиталната комуникация. Пригодност за туристическо използване предимно в топлите месеци на годината – пролет , лято , есен.

Възможности създавани от релефа

Релефът е подходящ за развитие на разнообразни форми на туризъм.

Релефът създава възможности за развитие на стопанска инфраструктура на района, която да е в синхрон с целите на развитието му като туристическа дестинация - екологично животновъдство, екологично земеделие, поливно земеделие и зеленчукопроизводство, за развитие на събирането на билки , култивирането на билки и растително-маслени култури, отглеждане на тютюн, лозарство и винопроизводство, за развитие на местни производства и създаване на продуктов брандове на базата на произвежданите суровини и продукция (производство на млечни изделия, месни продукти, вина, зеленчукови продукти, етерични масла, и пр.

Настоящата степен на проучване дава основания , че има възможност за допълнителни проучвания в т.ч. природонаучни изследвания, маркетингови проучвания, туристико-икономически оценки

Пречки създавани от релефа : труднодостъпни планински райони, необходимост от високи разходи за развитие на пътната свързаност, Невъзможност за развитие на по-екологични форми на транспорт. Налага търсене на нови форми на екологичен транспорт. Планинските и високопланинските населени места не са удобни за развитие на стопанска дейност и ускорено се обезлюдяват.

Оптимистичен сценарий : Съхранение на релефа и основните релефни форми. Развитие на експозицията и познание на потенциала на релефа . Разширяване на територията на Геопарка по посока на включване на нови релефни форми – планински и високопланински.

Развитие на достъпността до релефни забележителности и свързаността с тях. Създаване на организационни предпоставки за познание на потенциала на релефа . Развитие на стопанска дейност за пълно познание на потенциала на релефа. Спиране

обезбюдяването на високопланинските селища на територията. Оптимизиране на урбанистичната среда с оглед най-добро използване на релефа при опазване на основните му дадености - преглед , оценка и адаптация към тези цели на устройствените планове, предназначението на използваемите площи, разполагането на зоните за развитие на индустриални мощности, развитието на пътната , електропреносната и ВиК инфраструктура. Специфициране на територии за развитие на индустриални производства в Хаджидимово, Копривлен , Садово, Блатска и Абланица. Минимизиране на площта на тези територии.

Ограничаване на тежкотоварния транспорт през територията на общината и Геопарка. Създаване на адекватни за тези цели регулационни инструменти на общинско ниво(Наледба, организация и процедури, обучени кадри, система за контрол и пр.). Наличие на финансов и организационен ресурс за тези цели .

Песимистичен сценарии : слаба експозиция на релефа и неговия потенциал, непознание на потенциала на релефа и слабо развитие на препоръчаните форми на стопанска дейност. Развитие на неподходяща стопанска дейност - Развитие на добивна индустрия нарушаваща значително релефните форми – мрамори, гнайсове и пр. Създаване на отпадъчни депа в неподходящи места . Развитие на високомощностни преносни мрежи свързващи България и Гърция.

Липса на форми за познание , проучване и експозиция на релефа и неговия потенциал. Допускане на непланово и стихийно развитие на района несъобразено с релефните дадености и нарушаващо релефните форми. Липса на адекватни регулационни инструменти на общинско ниво. Липса на достатъчен финансов ресурс.

Реалистичен сценарии : Съхранение на релефа и основните релефни форми. Опазване на релефните форми като цяло и особено в защитените територии . Развитие на експозицията и познание на потенциала на релефа . Разширяване на територията на Геопарка по посока на включване на нови релефни форми – планински и високопланински.

Ограничено развитие на достъпността до релефни заобележителности и свързаността с тях – само до някои от тях.

Развитие на проучване и експозиция на релефа и неговия потенциал. Планово развитие на района съобразено с релефните дадености и ненарушаващо цялостта и структурата на релефните форми..

Относително слабо усвояване на потенциала на релефа през следващите 10-15 години поради обезлюдяване на райони , липса на работна ръка и на финансови ресурси. Концентриране усвояването в равнинните и полупланинските части на територията. Развитие на отделни елементи на стопанска дейност за усвояване на потенциала на релефа като производство на билки, планинско животновъдство . (само в рамките на 40-50 % от възможностите) и активното му усвояване за туризъм.

Развитие на елементите на стопанската инфраструктура и на урбанистичната среда с оглед най-добро използване на релефа при опазване на основните му дадености - преглед , оценка и адаптация към тези цели на устройствените планове, предназначението на използваемите площи, разполагането на зоните за развитие на индустриални мощности, развитието на пътната , електропреносната и ВиК инфраструктура. Специфициране на територии за развитие на индустриални производства в Хаджшдимово, Копривлен , Садово, Блатска и Абланица. Минимизиране на площта на тези територии.

Невъзможност за ограничаване на тежкотоварния транспорт през територията на общината и Геопарка.

Лимитирано създаване на адекватни за тези цели регулационни инструменти на общинско ниво(Наредби, организация и процесдри, обучени кадри, система за контрол и пр.).

Наличие само на маст (до 40—50 %) от необходимия финансов и организационен ресурс за тези цели .

Дейности на Геопарка свързани с релефа :

Цели на Геопарка по отношение на релефа : Разкриване и познание на богатия потенциал и възможност на релефа. Опазване на уникалността на релефните форми в поречието на р.Места и около нейното корито. Съдействие за подготовка и изпълнение на стратегия за развитие на свързаността на територията съобразена със спецификата на релефа

Разширяване на Геопарка по посока на викокопланинските части на района.

Съдействие за развитие на основните форми на туризъм – селски , планински, билков, велотуризм, фотоловен туризм, ловен туризм.

Създаване на предпоставки за по добро познаване на богатството на релефа от страна на туристи и на местното население.

Инициране провеждането на мерки и дейности по опазване на речните корита на р.Места и р.Мътница.

Инициране провеждането на мерки и дейности за по-добра експозиция на релефа и неговия потенциал – информационни брошури, карти, видеоматериали, презентации, обучения и пр. , в които да се описват и разкриват характеристиките и особеностите на релефа, наименованията на формите. Топонимия на елементите на релефа – планини, разломи , долини, местности и пр. Проучване и експозиция на топонимната история и митове, легенди и предания свързани с релефа.

Създаване на форми за опознаване,проучване, картографиране опазвана релефа. Участие в географски форуми на областно и национално равнище.

Като конкретни ресурси свързани с релефа , представляващи интерес за Геопарка и за развитието на туризма , в резултат на проведеното проучване, са установени определени :

- Релефът и геоложките образования в Южен Пирин намиращи се на територията на общината
- Релефът и геоложките образования в Парилската седловина и частите от планините Славянка и Стъргач намиращи се на територията на България и резерватът „Али ботуш“.

Експертна оценка на туристическия потенциал на релефа на територията на община Хаджидимово

Таблица 4.

Наименование на ресурса (обекта): Географско разположение на територията

Критерии (Кр) Подкритерии (ПК)	Средна оценка	Относителна тежест в оценката по критерия	Относителна тежест в общата оценка	Претеглена стойност в общата оценка
Кр. 1. Туристическа ценност на ресурса	8.83		0.600	
ПК № 1.1. Значение на ресурса	8.7	0.35	0,210	1.83

ПК № 1.2. Степен на познание на ресурса	8.9	0.20	0,120	1.07
ПК № 1.3. Привлекателност на ресурса	8.9	0.45	0,270	2.40
<i>Кр. 2. Налични условия за ползване на ресурса</i>	<i>7.89</i>		<i>0.400</i>	
ПК№ 2.1. Степен на експозиция на ресурса	7.7	0.30	0.120	0.92
ПК № 2.2. Степен на готовност за ползване (приемане на посетители, запознаване с информация и пр.)	8.8	0.20	0.080	0.70
Пк № 2.3. Достъпност до ресурса	8.9	0.20	0.080	0.71
ПК № 2.4. Степен на усвоеност на ресурса за целите на туризма	6.8	0.30	0.120	0.82
Обща оценка на потенциала на територията				8.454

Максимална оценка - 10 точки Минимална оценка – 0 точки

Стойността на оценката - **8.454** е в интервала 8,01 – 10,00 точки - ресурсът (обектът) е с много висок туристически потенциал за целите на туризма на територията и е изключително подходящ за развитието на туризма . Развитието следва да се фокусира върху рекламно-информационната представяне достойнствата на релефа, подобряване на достъпността , както и мерките за подобряване свързаността на ресурса (обекта) с останалите елементи на туристическата инфраструктура. Специално внимание да се обърне на представянето и създаването на условия за посещение на определените елементи на релефа на територията предстваняващи интерес за развитие на туризма. Препоръчва се по активно представяне ина тези елементи на национални и международни туристически форуми както и провеждани на рекламно- информационни качпани в социалните мрежи, в т;ч и такива насочени към чужденци от ЕС , балканските страни Руската федерация , Турция и Украйна.

Описание , характеристика и оценка на геоложки строеж и палеогеографско развитие на територията на община Хаджидимово

Геоложският строеж и геофизичните процеси на територията са важна част от концепцията за Геопарковете , според която те носят забележителни геоложки, културни и социални наследства- геопарковете по определение са географски области, обекти, пейзажи, където природата и културата си взаимодействат, където местните проблеми и глобалните проблеми се пресичат, където се формират силни и многобройни партньорства.

Стремеж на хората винаги е бил да разберат социално-икономическия, естествен или географски контекст, в който живеят. Геоложкият подход е част от този стремеж.

Всъщност историята на човечеството, животните и растенията е перфектно свързана с историята на Земята. Ландшафтите, селскостопанските и търговските практики, както и древните индустрии зависят от естеството на почвата (почвата и недрата). Разбира се, строителните материали също са зависими от местните ресурси.

Гео наследството се отнася до геоложки факти, които имат глобално (световно), национално или местно значение и геоложки обекти, които представляват явления (вулканизъм, магматична сегрегация, метаморфизъм, изменение, утаяване ...) или свидетелстват от историята на Земята (палеонтология, глобална тектоника, климат, морско равнище и др.).

Геоложките дадености от една страна са обекта на научен интерес. В същото време те са обект на физическа употреба за целите на стопанството. Заедно с това обаче те са и опазване – физическо и естетическо , като възстановяването на геоложкото минало и запазването им като природни форми. Това върви ръка за ръка със силната грижа да се осигури съществуването и икономическото и културно развитие на населението, което живее в този регион.

В този смисъл Геопаркът съзнателно обединява всички сили в областта на икономиката, културата, околната среда и политиката за да се мисли за територията и нейното развитие под егидата на общността и взаимната връзка на човека , културата и природните дадености.

Първа цел на всеки геопарк е да изследва, да развие и да изтъкне връзките между геологичното наследство и всички други аспекти на природното , културното и нематериалното наследство. Целта е да се възтанови връзката на хората и човечеството със всичко у което представлява общия ни дом – земята.

Изразът „геологично наследство“ включва предмети и / или обекти, свързани с всички дисциплинарни науки за Земята (палеонтология, минералогия, тектоника, седиментология, геоморфология и др.).

Геоложки обекти включени в геологичното наследство се наричат геозит и / или геотоп. Те представляват наследство *in situ*. Тези термини обозначават разграничено пространство, което съдържа и дава възможност да се наблюдават геоложки елементи и / или явления от интерес за разбиране на земните науки. По този начин има хиляди видове геозити / геотопи: от най-малката канавка до панорамата, обхващаща десетки квадратни километра.⁴

Описание и основни характеристики

В структурно-геолошко отношение на територията са съчетават характеристики на Южен Пирин, Югозоподните Родопи, Гоцеделчевската котловина и поречието на Места.

По геоложки строеж Пирин е хорстов блок, развит между две големи разломни зони (Струмска и Местенска) и грабените в тях. Разломи има и в други части като Пределския разлом на север и вътрешните разломи в долините на Демяница, Пиринска Бистрица, Бъндерица и др.

Южен Пирин в тектонско отношение е хорст с гранитно ядро (гранитната повърхност е 62%), покрито главно от стари метаморфни скали – гнайси, шисти, мрамори и гранити. Като планина Пирин се оформя в средата на стария терциер, но се издига като мощна планина през младия терциер и кватернера в резултат на вертикални движения по периферни разседи. Издигането е прекъсвано от продължителни спокойни периоди. В началото на кватернера едновременно с издигането настъпва заледряване на Пирин - има дори две заледрявания, при които границата на вечният лед е достигала до 2200 – 2300 м височина. Именно тези заледрявания са оформили окончателно релефа на Пирин преди 18 000 години и са довели до начупването на много от гранитните върхове и оформянето на красиви гребени (Стражите, Дончовите караули, Малкото конче), полета от морени и отвесни пропасти стени. Може да се каже, че именно тогава повечето гранитни върхове са понижали своята височина и са отстъпили водещото място на днешните мраморни първенци, които поради особеностите на мрамора остават много

⁴ Програмата „Геозитите“ е идея, предизвикана от IUGS през 1994 г. Проектът е да се направи инвентаризация на световното геологическо наследство в рамките на проекти за устойчиво развитие на общностите в местен, национален и международен мащаб.

по-слабо засегнати от този процес. Резултат на заледряванията е и наличието на 35 циркуса, в които днес са останали красиви езера с ледников произход. Най-големи и ясно изразени са циркусите Василашки, Валявишки, Поповоезерен и Бъндеришки.

Планината е изградена от метаморфни скали: мрамори, амфиболити, шисти, гранитгнайси, мраморизирани варовици, пронизани от три гранитни интрузивни тела с палеозойска и мезозойска възраст. Мраморите са характерни за Северен Пирин, а мраморизираните варовици за Южен Пирин.

В централната част на планината в резултат от денудационни процеси гранитите се разкриват на повърхността. В периферните части са запазени метаморфни скали (мрамори, гнайси, шисти), които са покривали гранитното ядро на планината. Характерни за Северен Пирин са мраморите. В югозападното подножие на Пирин са отложени дебели плиоценски песъкливи наслаги. В тях от дейността на дъждовните води са образувани Мелнишките пирамиди.

В Пирин - по долините, в ледниковите циркуси и езера се срещат моренни и речно-ледникови наслаги с ограничено разпространение.

Славянка е част от единицата на Пангеон-Пирин, която, от своя страна, е разположена в най-долните части на системата на Родопския масив.

В геоложко отношение Славянкя представлява обособена хорстова планина. Изградена е от мрамори, слюдени, биотитови и слюдени парагнайси и вместените в тях сравнително големи тела от метагранити и диорити и ивичести мрамори, покриващи южните части дълбоко разположена гранитна ядка (Тешовски плутон). Рядко се срещат тънки прослоки от шисти и калкошисти. Мраморите са част от най-долната тектонска единица от алпийската навлачна постройка на Рило-Родопския масив.

В западните и части има и други метаморфни скали като гнайси, шисти и амфиболити, а в северните части на отделни места и пясъчници и конгломерати. В Славянка има силно развит карстов релеф, а в най-високата част на северните склонове и периглациални форми.

Южнобългарският гранит е причинил значителна метаморфна промяна на приелите го скали, като ги е превърнал главно в гнайси. На контактна промяна са били подложени задругите и на диабазово-филитоидната формация, което дава основание да се мисли за следсилурска или следдевонска възраст на тази грандиозна плутонична проява. От друга страна, късове от южнобългарския гранит участват в конгломератите на долния триас. Може да се предполага обаче, че не цялата огромна маса на южнобългарските

гранита е с една възраст. Мраморите са масивни, сивобели, с добре изразена слоистост, което в приконтактните зони с гранита не се наблюдава. Специално за Славянка като особен литоложки фациес сред общия мраморен хоризонт се откриват прослойки от доломитизирани мрамори (между с. Гайтаниново и с. Нова Ловча). Във връзка с варовиковия характер на планината в значителната ѝ част теренът е типично карстов – разпространени са кари, понори, пропасти, ями, пещери, които са над тридесет. От тях по-големи са Стойкова дупка над с. Голешово и Олтаря над с. Парил. Карстът в Славянка е развит предимно в протерозойските мрамори (Фондови материали от Европейски зелен пояс)

Котловинната част на територията се определя от речния водосбор на река Места и е изградена от разнородните метаморфни, магмени и седиментни скални формации, с различна възраст. Разложката и Гоцеделчевската котловини са образувани върху грабени. Те са запълнени с терциерни седименти и вулкански скали, припокрити на места с кветернерни речни наслаги.

В речните легла, заливните и надзаливните тераси, в наносите и поройните конуси, при устията на реките и потоците и планинските подножия са отложени алувиални и пролувиални наноси от чакъли, валуни и пясъци с прослойки и почвен покров от пясъчливи на места и блатни глини. Общата им дебелина по река Места е над 150 м. Край планинските подножия са натрупани пролувиални и делувиални, несортирани, грубоотломъчни скални блокажи, брекчи, пясъци и глинести отложения. Дебелината им в Благоевградския басейн достига 150 м.

Докамбийските метаморфни групи (комплекси; свити) заемат най-големи територии от геоложкото пространство на поречието на река Места. Представени са от монотонните свити от различни видове гнайси, мигматити, гнайсошисти, шисти, лептинити, масивни мрамори, с прослойки от шисти; пъстри свити от гнайси, амфиболити, шисти, прослоени от мрамори, калкошисти, лептинити.

Най-старите (архай – долен протерозой) ултраметаморфни групи (именувани Беласишка = Стражевска група и Огражденска = Арденска група или Малашевския гнайсово-мигматитов комплекс) са представени предимно от гранитизирани гнайси, мигматити, амфиболити, Сред комплекса са внедрени многобройни, метаморфозирани, базични и ултрабазични тела.

В масивите на Южен Пирин и Западни Родопи (както и на Западна Рила) ситовска група (с гнайсова, лептинитова и шистова свити) изгражда метаморфната мантия на гранитните и гранодиоритни плутони. Около гранитния интрузив на Осоговска планина метаморфитите са представени от гнайси и амфиболити на Осоговската група.

Сред метаморфните групи преобладаващо разпространение имат различните видове гнайси.

Над Ситовската гнайсово-шистна група в Пирин и Западните Родопи метаморфният комплекс се коронява от масивни и окарстени мрамори на Асеновградската група – т.н. Добростанска свита. Дебелината на свитата, изграждаща мраморния пръстен около Тешовския гранитен плутон надвишава 1400 м .

Магмени гранитни и гранодиоритни плутони (с палеозойска и горнокредна – палеогенска възраст) заемат обширни пространства в поречието на Места Те са внедрени сред метаморфните групи и изграждат ядрата на Пирин и Западните Родопи.

Палеозойските формации, включително диабаз - филитоидния комплекс (от венд-камбрий до горен перм са разпространени фрагментирано в многобройни ивици от райони и участъци в Крайщидната област – горното поречие на река Струма. Представени са от голямо разнообразие филити, шисти, аргилити, алевролити, пясъчници, конгломерати, на места варовици, метадиабазы и други. Сред тях са внедрени магмените плутони на Струмската диоритна формация (с горно палеозойска възраст).

В Крайщето и Западносредногорската област са разпространени мезозойските – триаски, юрски и горнокредни седименти. Сравнително големи площи заемат водоносните напукани и окарстени средно-горнотриаски варовици, доломитови варовици и доломити.

Седиментни и вулканогенно - седиментни формации са се образували през палеогенския и неогенския периоди, в резултат на дълбоки разломявания и интензивни, диференцирани тектонски движения по Струмската, Местенската и Доспатската разломни зони(грабеновите седиментни басейни (ровове). В тях са отложени мощни континентални седименти от брекчоконгломерати, пясъчници, пясъци, глинесто-песъчливи и глинести седименти с битумолити и въглища.

През палеогена, главно в олигоценската епоха, в областта се проявява интензивна вулканска дейност. Големи количества лава се изливат в Брацигово-Доспатското понижение, където се формира едноименният обширен, риолитов (игнимбритов)

вулкански масив, който оказва влияние върху водоносността на водосбора на река Доспат. В същия период се образува и известния вулканогенен ареал по долината на река Места.

В Местенската субмеридионална зона, в периода на терциерният вулканизъм, са формирани терциерните Разложки и Гоцеделчевски котловини (въгленосни басейни) и Доспатския грабен – по едноименната разломна зона.

Кватернерната седиментна покривка е неравномерно разпространена. В речните легла, заливните и надзаливните тераси, в наносите и поройните конуси, при устията на реките и потоците и планинските подножия са отложени алувиални и пролувиални наноси от чакъли, валуни и пясъци с прослойки и почвен покров от пясъчливи на места и блатни глини. Общата им дебелина по река Рилска достига 50 - 55 м; по Дупнишка Бистрица – 100 м, по река Петричка – над 300 м, по река Доспат – над 150 м. Край планинските подножия са натрупани пролувиални и делувиални, несортирани, грубоотломъчни скални блокажи, брекчи, пясъци и глинести отложения. Дебелината им в Благоевградския басейн достига 150 м.

В Рила и Пирин - по долините, в ледниковите циркуси и езера се срещат моренни и речно-ледникови наслаги с ограничено разпространение. За Пирин е характерен алпийският релеф – трудно достъпни върхове и зъбери, дълбоки циркуси, езера.

През кватернера на височина над 2300 м. планината е била покрита с ледници, които са преобразували релефа.

Полезни изкопаеми

Южен Пирин и долината на р. Места не са богати на полезни изкопаеми. Лигнитни въглища са установени в Разложката и Гоцеделчевската котловини. С най-голямо стопанско значение са мраморите.

На територията на община Хаджидимово има богати залежи от мрамор, гранит и гнайс. За добива им са разкрити кариери в с. Гайтаниново, с. Нова Ловча и с. Илинден. В с. Парил има мина за добиване на желязна руда, закрыта през 1955 г.

Богати залежи на висококачествена глина за керамични изделия има в с. Абланица. По поречието на р. Места и р. Мътница е разкрита кариера за добив на инертни материали за нуждите на строителството.

В района на с.Тешово и с. Гайтаниново има неголеми количества рудни породи съдържащи желязо - в късното средновековие там е имало добив, извличане и работилници за обработка и производство на оръжия и железни изделия за бита.

Тектоника

Територията на Югозападна България е “претърпяла” почти всички неотектонски и магмотектонски събития, проявени през дългата геоложка еволюция на Балканския полуостров. Многократните геоложки процеси и геотектонски активизации в региона са формирали многообразието на скалните формации и сложно устроените геоложки, блокови структури, респ. хидрогеоложки структури, с разнородните водоносни и безводни хоризонти.

Неотектонското развитие на района, намиращ се в Югозападна България, е свързано с глобалните тектонски процеси в Югоизточна Европа през неогена и кватернера. Най-важните разломни структури са били активни още през палеогена. През неотектонския етап се активират отново вече съществуващите разломи, формират се и нови разломи, в резултат на което се оформя специфична блокова мозайка.

През палеогена, главно в олигоценската епоха, в областта се проявява интензивна вулканска дейност. Големи количества лава се изливат в Брацигово-Доспатското понижение, където се формира едноименният обширен, риолитов (игнимбритов) вулкански масив, който оказва влияние върху водоносността на водосбора на река Доспат. Дебелината на Доспатските лавови разливи около вулканските центрове надвишава 500 м. В същия период се образува и известния вулканогенен ареал по долината на река Места.

В поречието на река Струма терциерният вулканизъм е проявен по-слабо. В редица участъци се разкриват приабон-олигоценските вулкански тела от риолити, риодацити и други вулканити в редица участъци от Крайшидната и Огражденска области. Едно от най-късно проявилите се вулкански тела е неогенската височина “Кожух”, в самото корито на река Струма, която и до днес е ареал на интензивна хидротермална и мофетна активност.

Максималната дебелина на неогенските речно-езерните моласи, запълващи Симитлийския и Санданския басейни надвишава 1000 м. По съседната Местенска субмеридионална зона са формирани терциерните Разложки и Гоцеделчевски котловини (въгленосни басейни) и Доспатския грабен – по едноименната разломна зона. С изключително пъстър и сложен разломен, гънково-блоков и навлачен строеж се отличава областта Крайще. Мозайката от фанерозойските литостратиграфски свити и

морфотектонски структури обуславят и голямото разнообразие на хидрогеоложките условия в областта.

Регионът се отличава с особено интензивна неотектонска активизация и в съвременната епоха.

Диференцираните вертикални движения на земекорните блокове продължават високото издигане на планинските (хорстови) масиви, усилената ерозия и денудация, дълбочинната инфилтрация на води в подземната хидросфера и потъване на междупланинските грабенови котловини, където се акумулират речните и склоновите наслаги и подземните води. По активните разломни зони на Струмското поречие са проявени и многобройните термоминерални извори, сред които и най-горещите в страната – при град Сапарева баня.

Планинските блокови масиви и котловинните басейни принадлежат към следните геоструктурни области (зони): Западно Средногорие, Крайще (Крайщиди) и Родопски масив с неговото продължение – Сръбско - Македонския масив в западните покрайнини. Мозайката от фанерозойските литостратиграфски свити и морфотектонски структури обуславят и голямото разнообразие на хидрогеоложките условия в областта.

Регионът се отличава с особено интензивна неотектонска активизация и в съвременната епоха.

Диференцираните вертикални движения на земекорните блокове продължават високото издигане на планинските (хорстови) масиви, усилената ерозия и денудация, дълбочинната инфилтрация на води в подземната хидросфера и потъване на междупланинските грабенови котловини, където се акумулират речните и склоновите наслаги и подземните води. По активните разломни зони на Местенското поречие са проявени и термоминерални извори(Огняново).

Основни разломни и блокови структури в района на река Места

Основни блокови структури в района са: Пирински хорст, Местенска грабенова система (Разложки и Гоцеделчевски грабени), Западнородопски хорст. От по-нисък ранг са наложените структури: Моминоклисурски (Места) хорст, а основните разломни структури, разделящи блоковете, са: Гоцеделчевски разлом, Огняново-Илинденска разломна зона.

Сеизмичност в района на река Места

Сеизмичността в региона на Места е относително слаба - енергетичното ниво на реализираните земетресения е много слабо (99% от сеизмичните събития са микроземетресения ($M < 3.0$)). От цялостната картина на сеизмичността в региона се вижда, че най-голяма концентрация на епицентри се наблюдава в района около Ковачевци. Тук през 1996 г. е реализирано и едното от двете най-силни земетресения за периода на наблюдение - с $M > 3.7$. Другото земетресение с такъв магнитуд е реализирано в района на Западнородопската разломна зона южно от Сатовча. Трета концентрация на епицентри се набелязва на северозапад от Ковачевица – в района на Рибново. На фона на относително равномерната и слаба сеизмичност в цялата Местенската сеизмична зона се забелязва засебяване на разломни процеси с напречно линеаментиране (спрямо Места) в районите на Рибново, Ковачевица и на юг от Сатовча – все райони разположени на североизток от долината на река Места. Може да се каже, че епицентрите на земетресенията в изследвания район са свързани с разломите, проявявайки се по този начин като събития, отразяващи локалното преразпределение на тектонските напрежения. Разпределението на земетресенията маркира изявена сеизмична активност на разломите, формирали Местенския грабен на североизток. Големите концентрации на сеизмични събития се набелязват в близост до Осеново-Рибновската и Огняново-Илинденската разломни зони, което позволява да ги приемем за относително най-активни.

Установена е доминираща активност на разломите в и на североизток от Местенския грабен (в сравнение с района на река Доспат). С относително слаба и дифузна сеизмичност се характеризират проявите на разломите, формирали Местенския грабен на югозапад – към склоновете на Пирин планина. Според качествената характеристика на разломните структури пространственото съвпадение на районите с най-голяма плътност на приеманите за активни разломи с районите на най-силно изразена сеизмична активност дават възможност да се направи извода, че реализацията на сеизмичните събития в района е провокирана от значима тектонска деформация.

Обобщавайки представените данни се установява, че Рилският и Западнородопският блок представляват част от консолидираната кора на района на Югозападна България – GPS скоростите на точките разположени в тези структури, показват обща тенденция за движение в посока юг-югоизток. Активни съвременни движения се установяват между Беслетския хорст и Доспатския грабен, между Рилския хорст и Разложкия грабен. Пиринският хорст показва различна посока на движение, в резултат на ротация обратна

на часовниковата стрелка, около ос разположена в северната част на хорста. Този важен резултат се потвърждава и от геоложките данни.

По данни на регистриращата мрежа на НОТССИ в рамките на едногодишен период, при шест категории по магнитуд, с изключение на 1 събитие всички локализираните земетресения през изследвания период са от категорията на т. нар. микроземетресения ($M < 3.0$). Идентифицирани са и множеството слаби събития с изкуствен произход.

Най-слабото успешно локализирано събитие е с магнитуд $M = 0.9$, а най-силното - с $M = 3.3$. Магнитудно-честотното разпределение на всичките събития в интервали през 0.5 единици магнитуд показва, че броят на локализираните източници с намаляване на магнитуда се увеличава: за $M = 3.0-3.4$ е 1 земетресение, за $M = 2.5-2.9$ - 3 земетресения, , за $M = 2.0-2.4$ - 14, за $M = 1.5-1.9$ - 24.

В тектоничен план значението на по-силните земетресения е много по-голямо. Те маркират освобождаване на значимо по-голямо напрежение (енергия), в резултат на което се получават относително по-значими разкъсвания (размествания) на земните пластове.

Дълбочинното разпределение на земетресенията и тяхното разпределение в дълбочина по магнитуд установява групиране на голям брой слаби събития в дълбочина до 5 километра при сравнително нисък магнитуд.

Времето разпределение на земетресенията не позволява да се установи квазипериодичен характер в помесечното изменение на броя на земетресенията. Установена е тенденция на засилване на честотата на трусове в края на годината, когато за м. ноември и м. декември се реализират почти половината земетресения за цялата година. В енергитичен план по-значими са сеизмичните прояви през месеците октомври и януари. Помесечното разпределение на земетресенията по магнитуд показва последователно периодичното отслабване силата на трусове след по-силните земетресения през тези месеци.

Локализацията на най-силното земетресение с $M=3.3$ е на около 10 км югозападно от Мусомища – на контакта между Пирин и Славянка планина. На фона на относително равномерната и слаба сеизмичност в цялата Местенска сеизмична зона се установява засебяване на разломни процеси, свързани с известни разломни структури. По-голямата концентрация на сеизмични събития в близост до Ковачевския разлом и Местенската разломна зона на юг от Гоце Делчев показва, че те са относително активни

разломни зони. Според качествената характеристика на разломните структури, пространственото съвпадение на районите с най-голяма плътност на приеманите за активни разломи с районите на най-силно изразена сеизмична активност, дават възможност да се направи извода, че реализацията на сеизмичните събития в района е провокирана от значима тектонска деформация.

Регистрираната сеизмичност в района на река Места позволява да се направят следните по-важни заключения:

- Енергетичното ниво на реализираната сеизмичност е много слабо (само едно от сеизмичните събития не е микроземетресение (с $M < 3.0$); Най-силното земетресение през периода на наблюдение с магнитуд $M=3.3$ е реализирано на контакта между Пирин и Славянка планина, характеризиращ се с много ниска честота на земетресенията.
- Значително по-високата честота на микроземетресенията около Огняново-Ковачевица могат да се свържат с активността на разломите, ограничаващи Горно-Местенската котловина на североизток.

Хоризонталните движения по разломите в района Места (по от GPS измервания) показват ясна тенденция за движение на югоизток (спрямо стабилната част на Евразия). Анализирайки векторите на GPS точките и промяната в дължината на базовите линии може да се установят хоризонтални движения по следните разломи:

- Доспатски разлом. В резултат на разседно движение по разломната равнина с посока 120° затъваща на североизток с наклон $70-80^\circ$, пропадналият блок се премества на североизток. Това се потвърждава от вектора на точката Сърница .
- Сатовчански разлом. В резултат на разседно движение по разломна равнина с посока 110° затъваща стръмно на юг-югозапад, пропадналият блок се премества на юг. Това се потвърждава от векторите на точки Сатовча и Вълкосел.
- Семковски разлом. По разлома се осъществява разсед-отседно движение, отседното движение е дясно. Това се установява по векторите на точки Семково и Драглище.

Липса на хоризонтални движения се установява за следните разломи: Пределски разлом, Източнопиринска разломна зона, Гоцеделчевски разлом, Огняново-Илинденска разломна зона, Осеново-Рибновска разломна зона.

Точките Попови ливади и Копривлен, разположени в Пиринския блок, показват тенденция на движение в посока изток, спрямо общата (югоизточна тенденция), за

района на югозападна България. Това е резултат от ротацията, обратно на часовниковата стрелка, на Пиринския хорст.

Хоризонталните скорости на точките Вълкосел , Сатовча , Баничан , Гостун и Добринище разположени в Беслетския, Местенския и Гоцеделчевския грабени показват тенденция на движение в посока юг.

Оценка на потенциала на геоложкия строеж на територията на община

Хааджидимово като ресурс за развитие на туризма

Районът е с изключително богата геоложка морфология и форми. Територията на е “претърпяла” почти всички неотектонски и магмотектонски събития, проявени през дългата геоложка еволюция на Балканския полуостров. Многократните геоложки процеси и геотектонски активизации в региона са формирали многообразието на скалните формации и сложно устроените геоложки, блокови структури, респ. хидрогеоложки структури, с разнородните водоносни и безводни хоризонти.

Южен Пирин е изграден от метаморфни скали: мрамори, амфиболити, шисти, гранитгнайси, мраморизирани варовици, пронизани от три гранитни интрузивни тела с палеозойска и мезозойска възраст като преобладават мраморизираните варовици.

В централната част на планината в резултат от денудационни процеси гранитите се разкриват на повърхността. В периферните части са запазени метаморфни скали (мрамори, гнайси, шисти), които са покривали гранитното ядро на планината. В югозападното подножие на Пирин са отложени дебели плиоценски пясъкливи наслаги. Подложени на силни ерозионни процеси от дейността на дъждовните води, те създават интереси за наблюдателя природни форми.

Котловинната част на територията се определя от речния водосбор на река Места и е изградена от разнородните метаморфни, магмени и седиментни скални формации, с различна възраст. Разложката и Гоцеделчевската котловини са образувани върху грабени. Те са запълнени с терциерни седименти и вулкански скали, припокрити на места с кветернерни речни наслаги.

В речните легла, заливните и надзаливните тераси, в наносите и поройните конуси, при устията на реките и потоците и планинските подножия са отложени алувиални и пролувиални наноси от чакъли, валуни и пясъци с прослойки и почвен покров от пясъчливи на места и блатни глинни. Общата им дебелина по река Места е над 150 м.

Край планинските подножия са натрупани пролувиални и делувиални, несортирани, грубоотломъчни скални блокажи, брекчи, пясъци и глинести отложения. Дебелината им в Благоевградския басейн достига 150 м.

Геоложкия строеж е интересен най-вече от природонаучна гледна точка и от гледна точка на използването на определени образувания за стопански цели.

От гледна точка на туризма представляват интерес зоните с отложени дебели плиоценски пясъкливи наслаги, които подложени на силни ерозионни процеси от дейността на дъждовните води, създават прещичудливи и интересни за наблюдателя природни форми.

Потенциално интересни са и изградените от разнородните метаморфни, магмени и седиментни скални формации във водосборните територии на река Места

С оглед възложно негативно влияние върху природната среда, от позициите на туризма, заслужава внимание проучването и усвояването на мраморните, гранитните и гнайсовите образувания на територията, както и намиращите се по съседство възглищни образувания.

Основни дейности на Геопарка във връзка с геоложкия строеж и геофизичните процеси на територията са :

- Съдействие за проучването на геоложкия строеж и геофизичните процеси
- на територията и за мониторинг върху тях.
- Подходяща експозиция на геоложките образувания и геофизични процесни за целите на природонаучния и ученическия туризъм.
- Съдействие за рационално стопанско използване на ресурсите, осигуряващо опазването на природните дадености в съчетание и синхрон с целите на развитието на територията като туристическа дестинация

Като конкретни ресурси представляващи интерес за Геопарка и за развитието на туризма, в резултат на проведеното проучване са установени:

- **Геоложкия строеж и образувания в Южен Пирин намиращи се на територията на общината**

- Геоложкия строеж и образувания в Парилската седловина и частите от планините Славянка и Стъргач намиращи се на територията на България и резелватът Али ботуш.
- Кватернерната седиментна покривка и речните легла, заливните и надзаливните тераси, в наносите и поройните конуси, при устията на реките и потоците и планинските подножия – отложения алувиални и пролувиални наноси от чакъли, валуни и пясъци с прослойки и почвен покров от пясъчливи на места и блатни глини.

Препоръчва се ,:

Разработване на туристически продукти включващи посочените ресурси за целите на туризма . **Развитието следва да се фокусира върху рекламно-информационната представяне достоинства на тези ресурси, подобряване на достъпността до тях , подходяща експозиция IN SITU, представяне в местна музейна сбирка, както и провеждане на мерки за подобряване свързаността на ресурса (обекта) с останалите елементи на туристическата инфраструктура. Специално внимание да се обърне на представянето и създаването на условия за посещение на определените ресурси на територията предствяващи интерес за развитие на туризма. Препоръчва се по активно представяне ина тези елементи на национални и международни туристически форуми както и провеждани на рекламно- информационни качпани в социалните мрежи, в т.ч. и такива насочени към чужденци от снланите от ЕС , балканските страни, Руската федерация , Турция иБеларус и Украйна.**

Настоящата степен на проучване дава основания , че има възможност за допълнителни проучвания в т.ч. природонаучни изследвания, маркетингови проучвания, туристико-икономически оценки.

Експертна оценка на потенциала на Геопарк Хаджидимово на геоложкия строеж и геофизичните характеристики на територията от гледна точка на туризма⁵

⁵ Подробни данни свързани с оценката на геоложкия строеж и геофизичните характеристики на територията от гледна точка на туризма са дадени в Приложение 4 към Доклад „Оценка на потенциала на Геопарк Хаджидимово като социално-икономическа, културно-образователна и туристическа даденост и територия за отдих и възстановяване” по проект „Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река места“, рег. № 1771”

Таблица 5.

Наименование на ресурса (обекта): Геоложки строеж и геофизични процеси на територията

Критерии (Кр) Подкритерии (ПК)	Средна оценка	Относителна тежест в оценката по критерия	Относителна тежест в общата оценка	Претеглена стойност в общата оценка
Кр. 1. Туристическа ценност на ресурса	7.11		0.600	
ПК № 1.1. Значение на ресурса	8.4	0.35	0,210	1.76
ПК № 1.2. Степен на познание на ресурса	6.9	0.20	0,120	0.83
ПК № 1.3. Привлекателност на ресурса	6.2	0.45	0,270	1.67
Кр. 2. Налични условия за ползване на ресурса	6.29		0.400	
ПК№ 2.1. Степен на експозиция на ресурса	6.7	0.30	0.120	0.80
ПК № 2.2. Степен на готовност за ползване (приемане на посетители, запознаване с информация и пр.)	5.8	0.20	0.080	0.46
ПК № 2.3. Достъпност до ресурса	8.4	0.20	0.080	0.67
ПК № 2.4. Степен на усвоеност на ресурса за целите на туризма	4.8	0.30	0.120	0.58
Обща оценка на потенциала на територията				6.782

Максимална оценка - 10 точки Минимална оценка – 0 точки

Стойността на оценката - **6.782** е в интервала 6,01 – 8,00 точки - ресурсът (обектът) е с висок туристически потенциал за целите на туризма на територията и е подходящ за използване при допълнително проучване, по-добра експозиция, подобряване на информационно-рекламното му представяне, готовността за

приемане на посетители , достъпността и свързаността с туристическата инфраструктура на територията.

Структурен анализ на оценката.

Оценката по Кр. 1. „Туристическа ценност на ресурса” -7.11 е по висока от общата оценка,

Оценката по Кр. 2. „Налични условия за ползване на ресурса” - 6.29 е по-ниска както от тази по първия критерии така и от общата оценка Тези оценки показват, че ресурсът има относително висок потенциал като природна даденост , но не е усвоен в достатъчна степен за целите на туризма.,

Заслужават внимание високите оценки по подкритериите 1.1 Значение на ресурса - 8.4 и подкритерии 2.3 Достъпност на ресурса – 8.6

За усвояването на ресурса като туристически ресурс следва да се обърне внимание за увеличаване на степента на познание на ресурса като природна даденост и на степента на експозиция на ресурса за целите на туризма. На тази основа може да се очаква и повишаване на степента на привлекателност на ресурса, за която оценката - 6.2 макар и да попада във „високата” степен на привлекателност в скалата (6.01 - 6.00), граничи със по ниската „средна” степен на привлекателност(3.01 – 6.00).

Основен акцент при проучването и използването на ресурса следва да бъдат възможностите и потенциала на ресурса за развитие на природонаумния туризъм и природопознавателния ученически туризъм на територията на общината..

Настоящата степен на проучване дава основания , че има възможност за допълнителни проучвания в т.ч. природонаучни изследвания, маркетингови проучвания, туристико-икономически оценки.

Описани , характеристика и оценка на климата като ресурс за развитие на туризма в община Хаджидимово

Климатът е важна географска характеристика за всяка територия. Климатът представлява многогодишният режим на времето, характерен за дадено място в

зависимост от географското му положение. Метеорологичното време представлява физичното състояние на атмосферата над дадена територия и то се характеризира чрез стойностите на метеорологичните елементи /температура на въздуха, облачност, атмосферни валежи, вятър и др./. Времето е променлива величина, но за продължителен период се наблюдават повтарящи се типични условия на метеорологичното време. Те характеризират климата на района.

Климатът се разглежда в две плоскости - като важен природен компонент и като важен природен ресурс. До голяма степен той определя динамиката, посоката, качеството, типа на формирането и измененията в останалите природни компоненти/ речен отток, почви, растителност, разпространение на растителни и животински видове и др./ Като природен ресурс климатът има съществена роля при определяне развитието на всички социално-икономически показатели, свързани с човешката дейност - земеделие, животновъдство, производството, транспорт, рекреацията и др.

Климатът се отразява пряко върху цялостната структура на туризма на територията. Той има определящо значение за видовете туризъм, за формите на туризъм, за сезонността на туризма, за една голяма част от предлаганите туристически услуги.. Климатичните характеристики са в основата на туристическата привлекателност на територията. Те влияят непосредствено върху структурата на туристическите потоци. Климатичните характеристики, оказващи най-голям ефект върху човека, се наричат биоклимат. Проявява се чрез различни показатели - температура на въздуха, влажност, замърсяване, налягане, продължителност на слънчевите часове, мощност и посока на вятъра, период и продължителност на снеговалежите и снежната покривка, облачност, мъглявина и др. Много важна характеристика на климата са неговите елементи " проява сезонност. Той оказва силно влияние върху развитието на туризма и определя посещаемостта на туристическите дестинации до голяма степен. В този контекст могат да се различат следните туристически дестинации: с непрекъснат (целогодишен) туристически сезон - балнеоложки курорти, дестинации с преобладаващи изкуствени туристически атракции и др. ; със зимен туристически сезон - планински ски курорти. Продължителността на сезона се определя от продължителността на периода със снежна покривка; с летен туристически сезон - те са по-голямата част и най-често срещани поради огромното разнообразие от развлекателни дейности (включително отпих на водна основа), които могат да се практикуват през летния сезон; с два туристически сезона - зимен и летен (някои планински дестинации, предлагащи както

условия за зимни спортове, така и летни разходки и други летни дейности за отдих. България е разработила туристически дестинации и от четирите типа.

Основните климатични фактори , засягащи туризма, са свързани най-вече с температурата , слънцегреенето и валежите в пространствен и времеви (сезонен) контекст.

Описание и характеристика на климата на територията на община Хаджидимово

Климатът в община Хаджидимово е преходноконтинентален / преходно-средиземноморския с мека зима и горещо лято. Формира се под въздействието на трансформирани тропични въздушни маси и такива на умерените ширини.

По отношение на климатичното райониране на България общината обхваща част от Местенската подобласт на Преходно-средиземноморската климатична област и част от среднопланинската и високопланинската подобласти на Планинската климатична област.

Климатът на общината е преходносредиземноморски с планинско влияние, с изразен есенно-зимен максимум и летен минимум на валежите.

Най-голяма е климатообразуващата роля на Атлантически океан над който се формират Количеството и режима на слънчевата радиация се обуславя от географската ширина и режима на облачността. От друга страна сравнително малката облачност в извънпланинските земи е благоприятна предпоставка за по-продължително и по-интензивно слънчево греене. За географската ширина на която се намира територията е възможно слънчево греене 4400 - 4500 часа годишно. Поради облачността действителното слънчево греене е 2400-2700 часа годишно.

Средногодишната стойност на сумарната слънчева радиация е 350 -400 кал/см²., с максимум през юли. Тогава средната сумарна радиация за едно денонощие надминава 600 кал./см². По южното черноморско крайбрежие тя надхвърля 670 кал/см²/ден.

Средните годишни стойности на радиационния баланс са положителни /46-56 кал/см²/.

Циркулационният режим също се определя от положението на територията в югоизточната част на Европа и ролята на активните атмосферни центрове на действие в югоизточната част на Европа.

През течение на годината в България нахлуват арктични въздушни маси, въздушни маси на умерените ширини и тропични въздушни маси. Тези въздушни маси водят началото си от определени географски огнища, които се намират над океана и сушата.

Адвекцията на въздушни маси на умерените ширини /океански и континентални/ е характерна през цялата година /92% от всички случаи/. С по-голяма честота са континенталните въздушни маси, нахлуващи от север и североизток. Те са бедни на влага и не предизвикват валежи. През лятото водят до повишаване на температурите, а през зимата, обратно – до намаляването им. От запад и северозапад, обикновено нахлуват океански въздушни маси, които са богати на влага и предизвикват значителни валежи. През лятото нахлуването им е свързано с понижаване на температурите, а през зимата, обратно - със повишаването им.

Тропичните въздушни маси /континентални и океански/ нахлуват от юг и югозапад и представляват 3% от всички нахлувания. През лятото континентални въздушни маси нахлуват от изток и североизток. Океанските тропични въздушни маси са валежоностни за разлика от континенталните, които се отличават с голяма сухота. Нахлуването на тропичните маси през зимата обуславя повишаване на температурата, падане валежи придружени с гръмотевици. Валежите са предимно от дъжд, но понякога пада и мокър сняг. При силна замърсеност на тропичния въздух от пустинен прах падналият сняг е оцветен. Континенталният тропичен въздух обуславя високите температури през лятото и намаляване на хоризонталната видимост. Особено високи са температурите когато нахлуването на тропичен въздух е съпроводено с фьонов ефект.

*Дейността на активните атмосферни центрове в Европа /циклонални и антициклонални/ се изразява главно в преноса на въздух с различни физични свойства и различен произход. Някои от тези центрове обуславят времето в България през цялата година. Това са Исландския минимум и Азорския максимум. Други имат значение за времето в България само през студеното полугодие. /Средиземноморския минимум и Източноевропейския максимум/. Циклоните и антициклоните зараждащи се в тези центрове пренасят въздушни маси с различни свойства. За климата на България значение имат *исландските циклони*. Те се движат по направление запад-югоизток. Преминаването им на север от България е свързано с влошаване на времето и падане на оскъдни валежи. Преминаването им през територията на България е свързано с образуването на мощна облачност и падане на обилни валежи. През лятото времето чувствително се захлажда.*

Средиземноморските циклони имат най-голямо значение за климата на южните райони на страната през зимното полугодие. Те обуславят есенно-зимния максимум на валежите, проявяващ се в южните райони на страната и южното Черноморие. Чрез тях на север проникват тропични въздушни маси, които водят до резки затопляния на времето. Антициклоните обикновено обуславят ясно и тихо време.

Областта е с положителен **радиационен баланс** през цялата година. Слънчевите дни и тези с незначителна облачност преобладават на територията на община Хаджидимово. През зимните месеци те са средно 94,4 дни, докато облачните дни в този период са средно 56,8 дни. Средногодишната статистика отчита 266,5 слънчеви и със слаба облачност дни, а облачните дни са съответно 98,9.

Поради разположението и релефа климатът е разнообразен с отчетливо очертани летен и зимен сезон и преходни пролетен и есенен сезон. Като цяло климатът търпи средиземноморско влияние и се характеризира с по-високи средни температури от тези за страната и с количество валежи около средното за страната. Поради котловинното разположение и съседството с пранинските масиви, територията е защитена от силни ветрове.

В климатичния район на р. Места поради прякото средиземноморско влияние зимата, макар и добре изразена като сезон, е по-мека, отколкото в останалите части на страната. Средната януарска температура е от 0° до -2°C. Лятото е топло и слънчево. Средната юлска температура в най-ниските части е 21,5°C, а в по-високите – 18,5°C. Затворено-котловинният характер на Гоцеделчевското поле, с висока надморска височина, определя високи температурни амплитуди на въздуха: от -30°C през зимата до 37°C през лятото. Характерни са ранните есенни и късни пролетни слани. Районът на общината е един от топлите в страната. Температурните условия определят добри предпоставки за развитие на среднотоплолюбиви култури. Периодът на устойчиво задържане на температурите над 10°C е 186 дни, което е благоприятно за узряването на овощните видове.

Температурата на въздуха се обуславя от една страна от радиационния и топлинен баланс и влиянието на въздушни маси с различни термични свойства, а от друга от влиянието на релефа и близостта до водни басейни. Средната годишна температура в община Хаджидимово е 13°C - 13,5°C. Средната януарска температура е положителна – 1°C - 2°C, а средната юлска температура – 24°C – 25°C. Годишната температурна

амплитуда не надхвърля 23°C – 24°C. В продължение на осем месеца от годината – в периода от април до ноември – средните месечни температури надхвърлят 10°C.

баланс и влиянието на въздушни маси с различни термични свойства, а от друга от влиянието на релефа и близостта до водни басейни. Средната годишна температура в община Хаджидимово е 13°C - 13,5°C. Средната януарска температура е положителна – 1°C - 2°C, а средната юлска температура – 24°C – 25°C. Годишната температурна амплитуда не надхвърля 23°C – 24°C. В продължение на осем месеца от годината – в периода от април до ноември – средните месечни температури надхвърлят 10°C.

Таблица 6.

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Зима	Пролет	Лято	Есен	Година
ср. тем./°C	-0.2	0	5.9	11.3	15.9	19.3	21.7	21.4	17.4	12.2	7.1	2.2	1.3	11.0	20.8	12.2	11.4

Температури

Температурният режим в района преди всичко се обуславя от надморската височина и от преобладаващата форма на терена.

Средно месечните температури - средномесечните минимални и максимални температури и средномесечно количество валежи

Таблица 7.

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Зима	Пролет	Лято	Есен	Година
ср. тем./°C	-0.2	2.0	5.9	11.3	15.9	19.3	21.7	21.4	17.4	12.2	7.1	2.2	1.3	11.0	20.8	12.2	11.4
ср. макс. т./°C	4.6	7.7	12.2	18.2	22.9	26.6	29.5	29.8	25.8	19.9	12.8	7.1	6.5	17.8	28.6	19.5	18.1
ср. мин. т./°C	-4.6	-3.1	0.2	4.5	8.8	11.9	13.6	12.8	9.5	5.5	2.3	-1.9	-3.2	4.5	12.8	5.8	5.0
кол. вал. /l	76	57	51	53	57	64	49	30	32	63	80	83	216	161	143	175	695

С оглед на това може да се очертаят следните области с характерните особености на температурите:

1. Средната и долна част от долината на Места) се характеризира с мека зима, при която среднодневните януарски температури са над нулата ; до 21°C през юни и горещо лято, като температурата тогава превишава 25°C през юли, а в отделни дни достига до 40-42°C. През зимата има отделни краткотрайни застудявания, през които

температурата пада под 5-6°C под нулата, а при изключителни застудявания – до 16-18°C под нулата. Пролетта настъпва рано около втората половина на март температурата се вдига над 10°C, а през април достига 13-14 °C при максимум до 30-32 °C. Есента е малко по-топла от пролетта (с около 0,5-1 °C), като през октомври достига средно до около 13-14 °C .

Котловинните и долини полета от предната част на Места имат сравнително по-студена зима, през януари средната температура е около 1-2 °C под нулата, но не спада по-ниско от -20 до -25 °C. Лятото там не е много горещо –през юли средните температури около Разлог са около 16-20 °C , Гоце Делчев - 17-21 °C и с около 0,5-1 °C по-високи в района на Хаджидимово.

В ниските планински части на район - Пирин, януарските температури средно са между 4-6 °C под нулата, а във високопланинската част – под 6 °C под нулата. Юлските температури в двете части са съответно 15-16 °C и около и под 14 °C. В планината януарските температури и при най-силни студове обикновено не спадат под 22-26 °C под нулата. Зимата тук е най-продължителна –5-7 месеца в зависимост от надморската височина. Най-високата температура е през юли и средно се движи между 13-16 °C. В най-силните горещини температурите достигат до 30-35 °C. През лятото са възможни и силни застудявания с падане на температурите до 0 °C през юли- август. В планинската част есента е приблизително по-топла от пролетта.

Снежната покривка в Западнбеломорския район по общо описание на режима е аналогична на тази в Източнбеломорския: краткотрайна и неустойчива в ниските райони – като в района на Гоце Делчев – Хаджидимово броят на дните със снежна покривка е само 10-15.

Режимът на валежите /с есенно-зимен максимум и летен минимум/ в община Хаджидимово е характерен за преходно-средиземноморския тип климат. Средномесечно преобладават дните без валежи като те са повече от 15 на месец; през месеците от юни до януари /вкл./ те са над 20,2 дни. Периоди с най-голямо количество валежи се наблюдават през месеците април, май и декември – средно с около 20-50 мм на кв.м.

Годишната сума на валежите – от 620 до 780 mm, е една от най-високите в страната, но максимумът на валежите е през месец ноември, а минимумът – през месец август. Това налага изкуствено напояване през летния период. Поради климатичното влияние на Беломорския басейн продължителността на периода със снежна покривка е малка –

до 50 дни. Снежната покривка в равнинната част е много непостоянна, задържа се около 1-2 дни като по долината на р. Места тя се образува веднъж на няколко години. Най-много снежни дни – средно по 5,1 има през месеците януари, февруари, март и декември.

През лятото преобладават северните и северозападни ветрове, а през летните месеци северните.

Под влияние на Планинския климатичен район е частта от територията на общината, разположена между 1000 и 2000 m н.в. В най-ниските части на района средната януарска температура е -2°C , а в най-високите части тя е -7°C . Характерна за района е устойчивата снежна покривка през 80 дни от годината. Тя предпазва растенията от измръзване. Пролетта в Планинския климатичен район настъпва със закъснение в сравнение с низините.

От биоклиматична гледна точка лятото е най-благоприятният сезон на годината. Сумата на летните валежи е средно 190–250 mm, в зависимост от надморската височина. Лятото не е много топло. Средната юлска температура за ниските части е около 18°C , а за високите – около $10,5^{\circ}\text{C}$. Есента, за разлика от пролетта, е по-топла, по-суха, с повече слънце. Сумата на валежите през този сезон е голяма – от 180 до 280 mm.

Сумарната слънчева радиация (ССР) измерена като годишна сума на ССР (kW/m^2), постъпваща върху хоризонтална повърхност за района на Хаджидимово е $1595(\text{kW}/\text{m}^2)$, при 1506 за Лом, 1495 за София 1494 за Варна , 1556 – за Пловдив, 1413 –за Благоевград,95 – за Ямбол 15– България

Годишната сума на валежите се изменя между 600-650 mm за долината на Места, на юг от гр. Разлог, до над 1200 mm във високопланинските части на Пирин .

Валежите достигат своя връх през м. ноември и декември със сравнително сухо лято. Валежите като основна компонента на поливния режим на културите са оценени с разполагаеми данни за района на най-южната част на Югозападна България. Средногодишна стойност на валежите е около 534 mm. и е под необходимото водопотребление на културите през вегетационния период.Най-големи сезонни валежи има през зимата, които за високопланинските части на

Пирин надвишават 350 mm. Нарастването на валежите върви от север на юг и от долините към върховете. в долината Места – съответно над 150-175 mm. Във високопланинските части на Рила и Пирин те са съответно над 250-350 mm. Валежите

се характеризират с неравномерно разпределение през годината, по-ясно изразена за Югозападната зона с малкото им количество през летните месеци и по-голямата честота на периоди без валежи в същите месеци. През пролетта в долината на Места валежите са около 150 мм. През лятото валежите в долната част на Места –100-125 мм, в Южен Пирин –над 250 мм.

Температурният режим в района преди всичко се обуславя от надморската височина и от преобладаващата форма на терена.

Средната и долна част от долината на Места се характеризира с мека зима, при която среднодневните януарски температури са над нулата ; до 21 през юни и горещо лято, като температурата там превишава 25°C през юли, а в отделни дни до 40-42°C През зимата има отделни краткотрайни застудявания, през които температурата пада под 5-6 °С под нулата, а при изключителни застудявания – до 16-18 под нулата. Пролетта настъпва рано около втората половина на март температурата се вдига над 10 °С а през април достига 13-14 °С при максимум до 30-32 °С Есента е малко по-топла от пролетта (с около 0,5-1 °С), като през октомври достига средно до около 13-14 °С .

Котловинните и долинни полета от предната част на Места имат сравнително по-студена зима, през януари средната температура е около 1-2 °С под нулата, но не спада по-ниско от -20 до -25 °С. Лятото там не е много горещо –през юли средните температури около Разлог са около 16-20 °С , Гоце Делчев - 17-21 °С

В ниските планински части на района - Пирин , януарските температури средно са между 4-6 °С под нулата, а във високопланинската – под 6 °С под нулата. Юлските температури в двете части са съответно 15-16 °С и около и под 14 °С. В планината януарските температури и при най-силни студове обикновено не спадат под 22-26 °С под нулата. Зимата тук е най-продължителна –5-7 месеца в зависимост от надморската височина. Най-високата температура е през юли и средно се движи между 13-16 °С В най-силните горещини температурите достигат до 30-35 °С. През лятото са възможни и силни застудявания с падане на температурите до 0 °С през юли- август. В планинската част есента е приблизително по-топла от пролетта.

Влажност

На територията има общ дефицит на влажност. Най-голям дефицит на влажността в района има в долината на Места. В планинските райони с нарастването на

надморската височина дефицитът бързо намалява, като при 2000 м годишната му стойност е около 2 мм

През зимните месеци дефицитът по върховете е около 0,4-0,7 мм за февруари, а в низините –1-2 мм.

През юни средният дефицит в района на Гоце Делчев – Хаджидимово се движи между 9-10 мм. Максимумът на средномесечния дефицит на влажността за места с надморска височина под 1000 м е главно през юли, а във високите области – през август.

Абсолютната влажност средно за годината достига най-големи стойности 8-8,5 мм в южната част на течението на Места като в средната ѝ част достига 7-8 мм, Тя е най-ниска през януари, а най-висока – през юли В планинските области е под 6-10 мм.

В долината на Места средногодишната относителна влажност е между 65 и 70%. в планинската част – над 75-80%. През декември-януари –месеците с най-голяма влажност, в низините и по-ниските планински части относителната влажност е между 80-85%. В края на зимата е между 75-80%. През март и април в по-голямата част на района, без планинските му части, относителната влажност намалява, до 65-70%. В планините през тези месеци влажността е 70-80%. През май влажността нараства слабо, най-ниски стойности има през август, като достига по долината на Места – 60-65%, в планините – над 65% и до 80% в най-високите части. От септември влажността непрекъснато се увеличава до годишния си максимум през декември-януари.

Циркулацията на въздушните маси в района на община Хаджидимово е характерен за преходно-средиземноморския тип климат на територията на България. Преобладават ветрове с ориентация от юг-югозапад по посока към север-североизток. Скоростта на вятъра през годината е слаба - в преобладаващата си част е от 5 до 12 км/ч - средномесечно 16,8 дни; по-силни напори на вятъра – със скорост от 12 до 19 км/ч се отчитат през пролетно-есенния циркулационен цикъл, когато те достигат средномесечно 6,4 дни.

Поради **липсата на замърсяващи производства** на територията на община Хаджидимово или в нейна непосредствена близост, циркулацията на въздушните маси не носи вредни за човешкото здраве частици.

В последните десетилетия се наблюдава глобално изменение на околната среда в световен мащаб, изразяващ се в изменение на климата в резултат на затопляне.

Климатът непрекъснато се изменя в определени граници и тези промени винаги са глобални, но в различна степен се проявяват в различните географски зони и области. Климатичната система се състои от отделни елементи, които не са в едно и също състояние, а непрекъснато се изменят, като трендът на кривите, с които се изразяват, е възходящ или низходящ. Тези непрекъснати промени зависят от много фактори – земни, космически, хидроложки, орографски, геоложки и т.н. Понастоящем като най-голям фактор се посочва човечеството и неговата стопанска дейност, водеща до създаване и усилване на парниковия ефект, до замърсяване на атмосферата, изтъняване на озоновия /.

Валежите достигат своя връх през м. ноември и декември със сравнително сухо лято.. Средногодишна стойност на валежите е около 534 мм. и е под необходимото водопотребление на културите през вегетационния период.

Най-големи сезонни валежи има през зимата, които за високопланинските части на Пирин надвишават 350 мм. Нарастването на валежите върви от север на юг и от долините към върховете; в долината на р. Места – съответно над 150-175 мм. Във високопланинските части на Рила и Пирин те са съответно над 250-350 мм. Валежите се характеризират с неравномерно разпределение през годината, по-ясно изразена за Югозападната зона с малкото им количество през летните месеци и по-голямата честота на периоди без валежи в същите месеци.

Таблица 8. Средномесечно количество валежи

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Зим а	Проле т	Лят о	Есе н	Годин а
кол. Вал. / I	76	57	51	53	57	64	49	30	32	63	80	83	216	161	143	175	695

През пролетта в долината на р. Места валежите са около 150 мм. През лятото валежите в долната част на Места –100-125 мм, в Южен Пирин –над 250 мм.

През пролетта валежите в по-ниските райони малко нарастват от около 150 мм за Струма над Благоевградско, Кюстендилско и Брезнишко полета, 175 мм за долината на Места на юг от Разлог и Радомирското поле и надвишават 250 мм в Рила и Пирин.

От месечните валежи през зимата най-високи стойности отбелязва февруари - над 110 мм във високите части на Пирин; през пролетта максимумите са през май и юни – около и над 130 мм за високите части на Рила. Най-ниски са валежите през август и септември: в най-ниските части на долините – около 20 мм, а в Рила – около 70 мм.

През есента най-високи са валежите през ноември - от 60 мм по средното и долно течение на Места до над 100 мм в Пирин.

Средногодишната валежна сума в долината на река Места е около 700 мм и 1200 мм - във високопланинската част на Пирин. Поради по-голямата надморска височина в сравнение с долината на р. Струма, температурите са значително по-ниски, а валежните количества – по-големи. Режимът на валежите се характеризира с летен минимум и есенно-зимен максимум.

Под влияние на Планинския климатичен район е частта от територията на общината, разположена между 1000 и 2000 м н.в. В най-ниските части на района средната януарска температура е -2°C , а в най-високите части тя е -7°C . Характерна за района е устойчивата снежна покривка през 80 дни от годината. Тя предпазва растенията от измръзване. Пролетта в планинския климатичен район настъпва със закъснение в сравнение с низините.

Снежната покривка в ниските части на територията е краткотрайна и неустановена 0 – в района на Гоце Делчев – Хаджидимово броят на дните със снежна покривка е само 10-15.

От биоклиматична гледна точка лятото е най-благоприятният сезон на годината. Сумата на летните валежи е средно 190–250 мм, в зависимост от надморската височина. Лятото не е много топло. Средната юлска температура за ниските части е около 18°C , а за високите – около $10,5^{\circ}\text{C}$. Есента, за разлика от пролетта, е по-топла, по-суха, с повече слънце. Сумата на валежите през този сезон е голяма – от 180 до 280 мм.

Изменение на климата и свързаните с него засушавания и наводнения

В последните десетилетия се наблюдава глобално изменение на околната среда в световен мащаб, изразяващ се в изменение на климата в резултат на затопляне.

Климатът непрекъснато се изменя в определени граници и тези промени винаги са глобални, но в различна степен се проявяват в различните географски зони и области. Климатичната система се състои от отделни елементи, които не са в едно и също състояние, а непрекъснато се изменят, като трендът на кривите, с които се изразяват, е възходящ или низходящ. Тези непрекъснати промени зависят от много фактори – земни, космически, хидроложки, орографски, геоложки и т.н. Понастоящем като най-голям фактор се посочва човечеството и неговата стопанска дейност, водеща до създаване и

усилване на парниковия ефект, до замърсяване на атмосферата, изтъняване на озоновия слой и т.н.

В този аспект се разглежда и глобалното затопляне в световен мащаб. То се изразява във все по-интензивна промяна на климата, а оттам и в количеството и режима на оттока в реките, както във вътрешногодишното му разпределение, така и в многогодишен аспект. Като последица от тази интензивна промяна на климата, все по-често се говори за засилване на “опустиняването” в някои райони на Европа, като Испания, Португалия и Гърция.

Годишната сума на снеговалежите във водосборите непрекъснато намалява за сметка на падането на катастрофални валежи от дъжд върху ограничени водосборни области. Последните предизвикаха наводнения в редица райони на България с особено големи щети през лятото на 2005 година.

От друга страна, все по-тънката снежна покривка във водосборите води до по-малък воден отток в реките по време на вегетацията на растенията (лятното маловодие), по-голяма евапотранспирация и по-голяма нужда от вода за напояване.

Според изследвания на БАН, от началото на 80-те до средата на 90-те години на ХХ век, България преживя тежки засушавания, които достигнаха връхната си точка през 1993 и 1994 г. Периода на засушаване продължи от 1982 г до 1994 г.⁶

Оценка на потенциала на климата за развитие на туризъм на територията на община Хаджидимово Хаджидимово и със Геопарк Хаджидимово

Територията се намира в изключително благоприятна за обитание биоклиматична област, съчетаваща климатични елементи на полупланинския и планинския пояси с климатични елементи на средиземноморската климатична зона.

Силни страни на климата от гледна точка на туризма са : продължителния топъл сезон – 9 месеца в годината, високото слънцегреене, приятните средни температури и оптималните от гледна точка на повечето видове туризъм температурни разлики в рамките на денонощието.

⁶ В поредицата от 100-годишния период на наблюдения засушливи години са 1894, 1899, 1904, 1907, 1908, 1917, 1918, 1923, 1926, 1927, 1928, 1934, 1938, 1942, 1945, 1946, 1947, 1948, 1949, 1950, 1952, 1965, 1968, 1985, 1990, 1992, 1993 г. В тази поредица от сухи години се очертават три продължителни сухи периода: 1902-1913 г.; 1942-1953 г. и 1982-1994 г. Първият период е най-къс и сух и в него са 20% от годините, във втория период сухи са 40% от годините, а в третия те са повече от 50% и засушаването обхваща почти всички сезони.

Предимство е съчетаването на планинския климат в Южен Пирин, Славянка и Западните Родопи с равнинния климат, където се чувства усезаемо средеземноморско влияние.

Климатичните фактори осигуряват относително висока степен на чистота на въздуха, която дава значими предимства и възможности за развитие на видове туризъм от рекреативен тип.

Силна страна е възможността за съчетаване на форми на туризъм с използване на планинския климат със по топлия равнинен климат в гоциделчевската котловина и поречието на р.Места.

Климатичните условия позволяват да се развият целогодишни фидове и форми на туризъм като за целта се доизгради и доразвие съществуващата туристическа инфраструктура.

Слаби страни на климата са : дефицитът на влажност особено в ниските части на територията и високите абсолютни температури в светлата част на деня през част от летните месеци. Относително по високите средни температури не позволяват развитието на форми на зимен туризъм през зимния сезон в планинските части на територията на общината.

Възможности

Климатичните условия са благоприятни за развитие на планински туризъм, рекреативен туризъм, природонаучен туризъм, екологичен туризъм, фотоловен туризъм, велотуризм, риболовен и ловен туризъм, селски туризъм., ученически туризъм.

Относително топлата зима позволява с неголяма допълнителни инвестиции съществуващата туристическа инфраструктура да се доразвие с оглед удължаване на туристическия сезон с 30-40 дни а за отделни видове туризъм и за целогодишна сезонност.

Климатът във планинските части на територията позволява тяхното включване туристически маршрути с крайна дестинация гръцките морски курорти на Егейското крайбрежие, както и развитие на видове и форми на туризъм с включване на здравно-рекреативни елементи.

Продължителният топъл сезон е значим фактор за повишаване на ефективността на използваните туристически ресурси и на инвестициите в туристическата инфраструктура.

В съчетание със съседството с зимните курорти Банско и Добринище климатът позволява разработване предлагане на съвместни туристически продукти - туристически излети включващи посещение на обекти от общината, ски излети в Банско и Добринище на посетители на общината през зимата, винни и кулинарни екскурзии в двете дестинации и пр.

Дейности на Геопарка свързани с климата като туристически ресурс

- Да съдейства за опазването на климата на територията от негативно влияещи фактори като замърсяващи индустриални производства, производства с вредни емисии, производства с висока консумация на водни ресурси засилващи дефицита на влажност, изсичане на горски масиви.
- Да съдейства за разработване на нови туристически продукти и създаване на условия за развитие на нови видове и форми на туризъм осигуряващи пълно използване на климатичния потенциал на територията.
- Да съдейства за включването на района и туристическата инфраструктура намираща се на територията на общината в общи туристически маршрути със обекти намиращи се в съпределните райони в България и Гърция.
- Да съдейства за развитието на церогодишни форми на туризъм
- Да съдейства за ново равнище на експозиция на достоинства и предимствата на климатичните условия на територията.

Като конкретни ресурси представляващи интерес за Геопарка и за развитието на туризма, в резултат на проведеното проучване са установени:

- Климатичните условия в полупланинския и планинския пояси на Южен Перин.
- Климатичните условия в полупланинския пояс на Сбавянка и Парилската седловина.

Препоръчва се в дейността на Геопарка и на общинските власти да се постави акцент върху усвояването на тези ресурси

Експертна оценка на потенциала на климата на територията на община Хаджидимово от гледна точка на туризма

Таблица 9.

Наименование на ресурса (обекта): Климат на територията на община Хаджидимово

Критерии (Кр) Подкритерии (ПК)	Средна оценка	Относителна тежест в оценката по критерия	Относителна тежест в общата оценка	Претеглена стойност в общата оценка
Кр. 1. Туристическа ценност на ресурса	9.21		0.600	
ПК № 1.1. Значение на ресурса	9.4	0.35	0,210	1.97
ПК № 1.2. Степен на познание на ресурса	8.9	0.20	0,120	1.07
ПК № 1.3. Привлекателност на ресурса	9.2	0.45	0,270	2.48
Кр. 2. Налични условия за ползване на ресурса	7.49		0.400	
ПК№ 2.1. Степен на експозиция на ресурса	7.7	0.30	0.120	0.92
ПК № 2.2. Степен на готовност за ползване (приемане на посетители, запознаване с информация и пр.)	7.8	0.20	0.080	0.62
ПК № 2.3. Достъпност до ресурса	9.4	0.20	0.080	0.75
ПК № 2.4. Степен на усвоеност на ресурса за целите на туризма	5.8	0.30	0.120	0.70
Обща оценка на потенциала на територията				8.522

Максимална оценка - 10 точки Минимална оценка – 0 точки

Стойността на оценката - **8.522** е в интервала 8,01 – 10,00 точки - ресурсът (обектът) е с много висок туристически потенциал за целите на туризма на територията и е изключително подходящ за развитието на туризма . Развитието следва да се фокусира върху рекламно-информационната дейност, усилията за подобряване на достъпността , както и мерките за подобряване свързаността на ресурса (обекта) с останалите елементи на туристическата инфраструктура.

Структурен анализ на оценката.

Оценката по Кр. 1. „Туристическа ценност на ресурса” - 9.21 е изключително висока. Тя определя климата като най-значим туристически ресурс за територията на община

Хаджидимово.

Оценката по Кр. 2. „Налични условия за ползване на ресурса” - 7.49 е по-ниска както от тази по първия критерии така и от общата оценка. Тя обаче показва добра фактически налична основа за използване на ресурса – познание на ресурса и неговите предичства , експозиция на ресурса на местно и национално ниво , готовност за ползване за целите на туризма. Тези оценки показват, че ресурсът има изключително висок потенциал като природна даденост и има налични условия за усвояването му за целите на туризма. Оценката дава основание климътът да бъде поставен като основен структуроопределящ фактор за развитието на туризма на територията, който ще детерминира видовете и формите на туризъм, сезонността , структурата на посетителите. Той ще даде насоченост за развитие както на предлагания туристически продукт така и на структурата на туристическите услуги. В тази връзка климатът ще оказва съществено влияние върху структурата на инвестициите в туризма на територията , които определено следва да се насочат към най-ефективно използване на климатичните дадености.

Заслужават внимание високите оценки по подкритериите 1.1 Значение на ресурса - 9.4, подкритерии 1.3. Привлекателност на ресурса – 9.2 и подкритерий 2.3 Достъпност на ресурса – 9.4

За усвояването на ресурса като туристически ресурс следва да се обърне внимание за увеличаване на степента на експозиция на ресурса за целите на туризма.

Най-големи резерви има по отношение на степента на усвояване на ресурса за целите на туризма. Оценката по този подкритерии е 5.8 , което опреелено говори за недостатъчно усвояване на климатичните дадености и предимства на територията за целите на туризма.

Основен акцент при проучването и използването на ресурса следва да бъдат възможностите и потенциала на ресурса за развитие на планинския туризъм, водния туризъм, рекреативния туризъм, селския туризъм , велотурима, ловния и риболовния туризъм, природопознавателния ученически туризъм на територията на общината. Важно направление е създаването на условия за максимално използване на климатичните дадености на района чрез развитие на подходящи форми на туризъм, изграждане на съответна инфраструктура, насочен маркетинг и реклама и развитие на туристически организационен капацитет.

Настоящата степен на проучване дава основания , че има възможност за допълнителни проучвания в т.ч. природонаучни изследвания, маркетингови проучвания, туристико-икономически оценки.

Хидроложка характеристика на територията на община Хаджидимово . Описание и оценка на водните ресурси.

Водата е може би единственият природен ресурс, който засяга всеки аспект от цивилизацията , от земеделско и индустриално развитие до културни ценности и религиозни вярвания вкоренени в обществото. В историята на човечеството тя е изиграла важна роля в здравно, социално, икономическо и културно отношение и е насърчавала развитието.

Водата не е само основна среда и условие за съществуването на живота на Земята. Тя е неоменна част от самия живот, негов субстанционален елемент. Водните площи и териториите от сушата богати на водни ресурси са местата на зараждане на живота , на създаването и развитието на неговите многообразни конкретни форми.

За човека водата има пълвостепенно екзистенциално значение . Тя е тази, която извайва релефите, влияе на климата , образува почвеното покритие , определя фауната, флората и екосистемите. За човешките общества, както и за природата, водният цикъл по някакъв начин е еквивалент на система за кръвообращение за индивида: напоява, подхранва и оживява; той разрежда и пречиства; той регулира температурата на човешкото тяло.

За да оцелеят и да извършват своите стопански, социални и културни дейности хората винаги са се заселвали и развивали там, където са могли да имат лесен достъп до този ценен ресурс, близо до река или езеро, извори или кладенци или дори до морето.

От происторически времена местата край реките винаги са били основните жилищни помещения за хората. Проучванията показват, че най-ранните мъже ловци-събирачи са строили подслони в гъсталаци или върху дървени предмети във водата, за да задоволят нуждата си от чиста вода, да имат достъп до животни и растения във водата и да имат предимство в случай на нападение.

С времето човекът се научава да стопанисва водата. Местата в близост до реки и потоци са най-ценените от човека през периода, когато той преминава към заседнал живот и започва да се култивира. Това е времето, когато човекът придобива способности, които ускоряват хода на историята. Първото изобретение, което променя хода на историята е свързана със пенасянето и съграняването на водата. Според някои източници този предмет, който е променил връзката на човека с водата е гърнето. Преди неговото появяване хората са ползвали издълбани зървени пънове или кожа за да носят и съхраняват малко вода. Така те продължавали да бъдат задисими пряко от природата, варешите, засушаванията. След това се научили да прави кошници с клони или влакна от растения. После - да покриват кошниците с кал. Със създаването на гърнето хората станали по независими от капризите на природата, което създавало условие за по бърза развитие и ускорило ходът на историята.

Улавянето на реките става по същото време. Човекът вече не разчитал на дъжда, за да отглежда култури. Вместо да зависи от природата, по този начин човек започнал да има надмощие над природата и се заселил близо до реките благодарение на естествените пристанища.

Реките постепенно престанали да бъдат източник на страх и несигурност. Човекът вече започнал да ги изследва и използва все по-активно. Построил прости салове и започнал да пътува, да обменя произведеното от него. С появата на плователните съдове пред хората се появил нов огромен свят, който предстоял да бъде открит и усвояван.

Всички известни цивилизации имат характерно отношение към водните ресурси и тяхното използване. Освен за непосредствено потребление водните ресурси са станали част от стопанската култура, от бита и традициите на населението. Силата на водата от самото съществуване на човека и до наше дни се използва и като източник на енергия. Свойствата на водата и тяхното усвояване и използване са неразделна част от технологичната култура през различните исторически епохи и периоди..

Гениални човешки творения са свързани именно с използването на водата - плователните средства, техниките на риболова, бойните кораби от древността до наши дни, аквадуктите, техниките за сондажно черпене на вода, водопроводните и канализационни системи, изкуствените водоеми, .. за да се стигне до днешните мощности за производство на електрическа енергия, в които водата е основен ресурс, до съвременните системи за водонабиране и водопречистване.

Дори днес има много следи и следи от тези произведения, някои от които, понякога престижни, все още се използват. Отпечатък върху топонимията на мястото имат такива съоръжения като акведуктът на Клод и термалните бани Каракала в Рим, каналът Албер в Белгия, каналът Изабел II за снабдяване с вода в Мадрид, фонтанът Медичи в Париж, Каналът Кайбор в Пиемонт, яовирът Насър на Нил, язовирът Ел Асад на сирийския Ефрат, язовир Мохамед V в Мароко, язовир Саддам край Мосул нар. Тигър, язовир Ататюрк с голямата хидравлична инсталация в източна Анадола и др. .

Кратък поглед към миналото показва тясната връзка на развитието на икономическата, социалната, културната и политическата стабилност с качеството на водоснабдяването на населението. Ето защо повечето от великите древни цивилизации също са наричани „хидравлични цивилизации“. Всъщност много често те са кръстени на реката, около която са процъфтявали. Така за асирийската империя Вавилон и Месопотамия (дума, чиято гръцка етимология означава „средна река“) говорим ли за цивилизацията на Тигър и Ефрат, за древен Египет за цивилизацията на Нил, за Индия и Пакистан от цивилизацията на Инд, за Китай от цивилизацията Хуанг-Хо. Същото важи и за други велики цивилизации, като например Централна Америка и Перу за цивилизацията на ацтеките, инките и маите, които са се развили в крайбрежните долини и около езерата на този регион, за Кхмерска цивилизация по Меконг, за други блестящи цивилизации, процъфтяващи по протежение на Ганг, или в Централна Азия, например във Ферганските долини в Афганистан или в Иран по реките Хелманд или Дез. Наблюдението на всички тези цивилизации показва, че тяхното ниво на развитие е пряко свързано със степента им на овладяване и ефективност в управлението на водите. И обратно, отслабването на това социално овладяване на водата автоматично е водило до техния упадък и неизбежното им изчезване. Така било навсякъде, в Китай, Месопотамия, Египет, Персия, Индия, Латинска Америка, в Римската империя

Връзката на водата с човешката цивилизация е намерила пряк израз в други основни цивилизационни категории , каквито са езикът и парите.

От зората на времето, веднага щом хората живеят някъде заедно, в семейство, племе, село или град, първото нещо, което ежедневно споделят, е водата ... и език, който едновременно им позволява да оцелеят и да процъфтяват; след това, идва създаването на обща валута, улесняваща обмена на стоки и услуги. Така водата, езикът и парите „напоаяват“, всеки по свой начин, икономическата, социалната, екологичната и

културната тъкан, съживяват я и я обединяват. Доказателство за това са и многото аналогии между понятията хидрографски басейн, лингвистичен басейн, икономически басейн или дори басейн за заетост (минен басейн, въглищен басейн и др.) и понятието цивилизация. Винаги и на всички континенти реките са служили като естествени пътища за проникване и комуникация.

От средата на XIX век, и особено през XX век, настъпват фундаментални промени, които дълбоко променят условията на живот и бъдещите перспективи на човечеството, по-дълбоко, отколкото през последните две хилядолетия: напредък учени, индустриализация, демографски растеж, градско развитие, миграция на населението и др.

Променя се и отношението на реката към водата и водните ресурси. С развитието на много места обитавани от хората водните ресурси се изчерпват и недостигат. Цената на водата нараства а нейното съхранение и най ефективно използване се превръща във първостепенно условие за оцеляване.

Описание и характеристика на водните ресурси на територията

Водата има определящо значение и за историята на територията на която се намира днес Община Хаджидимово. Река Места и нейните притоци захранвани от богатия на водни ресурси Рило Родопски масив, в съчетание с относително топлия климат създали благоприятни условия за облитание на хората още в праисторически времена. Благоприятната биосфера благоприятствала богато разнообразие на растителен и животински свят. Те осигурявали възможности за прехрана. Реките давали възможност за отглеждане на големи стада овце и производство на мляко, вълна, преди кожи, сарашки изделия. С развитието на земеделието се утвърдила уседналост, постепенно се развили занаяти и търговия. Водните и природните ресурси в региона както и кръстопътното му разположение създали добри условия за разполагане на военни гарнизони на различни държави и империи от древни времена.

Съществена роля за развитието в региона има другия голям воден обект – Егейско море или както древните гърци го наричали Тракийско море. То свързвало района с древните Египет, Вавилон, Персия, Гърция, Юдея, Рим и Византия.. Градовете на егейското крайбрежие били близък и удобен пазар, които насърчавал развитието на земеделието, сщкотовъдството и занаятите. Поречието на р.Места създавало удобен

коридор за транспортиране на дървен материал, зърно , грънмчарски изделия , тъкани и пр.

Обилната прясна вода и планинските реки създали условие за тепавичарство и самокови , които от местните рудни изкопаеми произвеждали метални изделия.

Едновременно с това в района прониквало и влиянието на културите на тези велики цивилизации и народи .

Водата създавала и добри условия за разполагането на територията и на местообитания на различни религиозни култове и вероизповедания.

Съзвкупността от географски фактори, природни условия и стопанско развитие направило територията привлекателна за стремящите към власт и богатство съседни империи и държави. Многобройни са войните и битките водени за нея през вековете.

Тук в различни времена имало нашествия на перси , траки, гърци, римляни, славяни, българи, византийци, османлии. Периоди на опустошение и разруха се следвали от периоди на спокойствие, градеж и просперитет. В сложната върволица отново се вижда отчетливо ролята на водата. Голяма част от нашествията ставали по море и през укрепени селища по егйското крайбрежие. На Стримон и Нестос перси, гърци, македаонци и римляни разположили свои военни гарнизани, които по-късно прераснали в селища и градове. От месното население се набирали войници. То снабдявало и войските с храна, облекло и оръжие. Така именно водните ресурси станали причина и доминиращ фактор за историческото и стопанско развитие на територията. Макар и значително еманципирани от природата днешните жители на територията продължават да са свързани с нейните води. Река Места продължава да определя биосферата. Земеделието в района разчита на нейните води за напояване. Планинските извори в района на Тешово доставят на населението прясна вода за битово потребление. Около водоемите и притоците на Места са разположени повечето населени места в общината. В близост до водите са изградени и повечето места за настаняване и туризъм, туристическите обекти и пътеки.

С водните ресурсие свързано и бъдещето на територията. Стратегическото направление за нейното превръщане в туристическа дестинация поставя съхраняването и най рационалното им използване като приорите в развитието на общината.

От тези позиции познанието на водните ресурси и оценката на техния потенциал за развитието на туризма в общината са от съществено значение за разкриване на възможностите и за очертаване на начините, по които те следва да бъдат уксвоявани.

Като главно водно течение се откроява р. Места, преминаваща през цялата община в посока от север към югоизток. Преди навлизането в гръцка територия долината на реката има характер на тясно дефиле. Дебитът на р. Места е доста променлив, особено през лятото водите силно намаляват, в т.ч. и поради използването им за напояване. Всички останали водни течения на територията са притоци на р. Места, като най-големи са река Бистрица - ляв приток и река Мътница- десен приток. Река Мътница е с голям водосборен басейн, но с много непостоянен дебит. Реките са захранвани от карстови извори в Пирин и Славянка и частично от водите на циркусните езера в Пирин.

В землищата на гр. Хаджидимово и с. Копривлен има студени минерални извори. Макар ,че територията се намира в съседство с топлите минерални извори в Огняново тук няма такива. Следва да се отбележи, че територията не е изследвана в пълнота за наличието на термални подземни води. На територията на общината има седем водоема с относително малък обем, които имат само местно значение.

В района на с .Тешово се намира най-големият извор на прясна вода с прекрасни питейни качества, в общината с дебит от 89 л/сек. , от който се водоснабдяват повечето населени места в общината. Голяма част от населението ползва и кладенчова вода – основно за напояване.

На Територията на общино Хаджидимово са установени следните типове водни тела:

А.Повърхностни водни тела

- о Тип река
- о Тип приравнени към река,
- о Тип модифицирани водни тела
- о Тип силно модифицирани водни тела

Б. Подземни водни тела

- о Тип квартални
- о Тип неоген
- о Тип плеоген
- о Тип пукнатинни
- о Тип карстови

Повърхностни води.

Съгласно ЕРДВ “повърхностно водно тяло” е самостоятелен и значим елемент от повърхностните води като езеро, водоем, поток, река или канал, част от поток, река или канал, преходни води или водното пространство от крайбрежни води.

Определянето на повърхностните водни тела в категория “река” е направено на основата на водосборите и непрекъснатостта на потока, морфологични и хидроморфологични изменения - регулиране на оттока, формата на речното легло и изменение на оттока.

Определянето на повърхностните водни тела категория “езеро” е направено на основата на типологията и на предназначението им (за питейни нужди).

Към категорията “река” на територията на общината са определени общо 7 броя водни тела, както следва: водни тела категория „река” – 6 бр. ; водни тела приравнени към „река” – 1 бр (язовир на река).

За категория “езеро” няма определени водни тела.

Повърхностните води – тип „река” и приравнени към "река" във водосбора на река Места на територията на община Хаджидимово⁷

- Река Мътница от изворите до вливането си в р. Места Равнинен тип реки с доминиращ субстрат чакъл и пясък, смесена геология, не пресъхващи, със самостоятелен водосбор над 10 кв. км. и/или приток на средно голяма река
- Река Топлика от изворите до вливането си в р. Места Предпланински тип реки с доминиращ субстрат чакъл и пясък, смесена геология, пресъхващи веднъж на 3 – 4 години, със самостоятелен водосбор над 10 кв. км. и/или приток на средно голяма река
- Река Места от вливането на р. Рибновска до вливането на р. Канина Предпланински тип реки с доминиращ субстрат чакъл и пясък, карстов район, не пресъхващи, със самостоятелен водосбор над 10 кв. км. и/или приток на средно голяма река.

⁷ По данни от БД Западно беломорски район , МОСВ

- Река Места от вливането на р. Канина до вливане на р. Мътница Предпланински тип реки с доминиращ субстрат чакъл и пясък, карстов район, не пресъхващи, със самостоятелен водосбор над 10 кв. км. и/или приток на средно голяма река.
- Река Места от вливането на р. Мътница до границата Предпланински тип реки с доминиращ субстрат чакъл и пясък, карстов район, не пресъхващи, със самостоятелен водосбор над 10 кв. км. и/или приток на средно голяма река.
- Река Топлика от изворите до вливането си в р. Места Предпланински тип реки с доминиращ субстрат чакъл и пясък, смесена геология, пресъхващи веднъж на 3 – 4 години, със самостоятелен водосбор над 10 кв. км. и/или приток на средно голяма река
- Река Неврокопска от сливането на р. Тупувишка с р. Добротинска до вливане в р. Места Предпланински тип реки с доминиращ субстрат пясък, смесена геология, не пресъхващи, със самостоятелен водосбор над 10 кв. км. и/или приток на средно голяма река
- Река Бистрица от вливането на р. Дяволски дол до вливането си в р. Места Предпланински тип реки с доминиращ субстрат пясък, смесена геология, не пресъхващи, със самостоятелен водосбор над 10 кв. км. и/или приток на средно голяма река

Като главно водно течение на територията на община Хаджидимово се откроява р. Места, преминаваща през цялата община в посока от север към югоизток. Места (извират от Рила планина - 2240 м н.в. пресича държавната граница и се влива в Егейско море на територията на Република Гърция.

Водосборът на река Места

Водосборът на р. Места е с обща площ 2785 кв. км. (25 % от площта на водосбора в Западнореловски район, за сравнение - три пъти по малка от тази на р. Струма и 4 пъти по-голяма от тази на р. Доспат), дължината ѝ е 125 км. Естественният ѝ отток е 950.53 (30 % от общия естествен отток на водосбора в Западнореловски район за сравнение – два и половина пъти по малка от тази на р. Струма и 5 пъти по-голяма от тази на р. Доспат).

Таблица 10. **Естествен отток на реките Струма, Места и Доспат**

№	Речен басейн	млн. м ³ /год.
1	Струма	2242.47
2	Места	950.53
3	Доспат	182.59

Реки в басейна на река Места⁸

Релефът на водосбора на река Места на територията на община Хаджидимово е предимно средно до високопланински и котловинен, силно разломен, дълбоко разчленен и скулптуриран от хидрографската мрежа и ледниковата денудация. В долината на река Места отпечатък върху релефа са оставили палеогенските вулкани.

От интензивните диференцирани геотектонски движения планинските масиви (хорстове) са високо издигнати, а котловинните низини - дълбоко потънали, в които р.Места е оформила своята долина. Средната надморска височина на водосбора е 900 м. Целият водосбор на река Места принадлежи на Рило-Родопската област. Кристалинният масив представлява лабиринт от високи скалисти върхове, била и ридове, дълбоки речни долини и клисури.

В Пиринските алпийски дялове ледниците от последното заледряване са моделирали забележителни циркуси, трогови долини, стотици езера, моренни валове, остри върхове и скални зъбери. Характерни елементи на планинския релеф са старите денудационни заравнености (платовидни била) и акумулационните и ерозионни речни тераси. По Пирин са установи четири етажни денудационни повърхнини между хипсометричните нива 1200-2600 м н.в.

Край планинските склонове, реките и потоците са отложени наносни и поройни конуси, като в някои котловини образуват непрекъснати ивици.

В терените, изградени от карбонатни скали в Южен Пирин и планината Славянка са разпространени карстови форми (кари, понори, пропасти, пещери) и големи карстови извори.

Релефът на водосбора на река Места в долното ѝ течение се характеризира със следните особености: обхваща югоизточните склонове на Пирин и Западните склонове на Западните Родопи. На юг от дългия и тесен пролом Момина клисура река Места

⁸ По данни от БД Западно беломорски район , МОСВ

навлиза в Гоцеделчевското поле (500-600 м). То заема около 40 – 50 000 дка на десния бряг на Места и около 15000 дка на левия. Западните Родопи са прорязани от стръмно склонести долини - леви притоци на Места.

В горното си течение притоците на река Места, реките Бяла и Черна Места са стръмни, като наклона постепенно намалява при гр. Якоруда. Склоновете на долината са стръмни и скалисти. Дъното на долината е тясно, но на места се разширява до 60-80 м. Коритото на реката е каменисто като дъното е чакълесто – каменливо. При вливането на Черна Места долината се разширява до 300-400 м. Склоновете са също стръмни, но обрасли. Коритото се разширява на 12-15 м. при гр. Якоруда напречният профил на долината е тесен, дълбок със стръмни склонове, като след града долината се разширява до около 600 м. Залесеността намалява, като към с. Бабяк теренът е силно обезлесен. Склоновете са прорязани от множество дерета, които при устията си образуват наносни конуси. Ширината на коритото достига 20-25 м. Дъното е чакълесто-песъчливо с много заоблени големи камъни. При вливането на река Белишка долината на река Места се разширява до 1,5 км. След вливането на река Бабяк долината се стеснява много, склоновете ѝ стават стръмни, а дъното ѝ достига до няколко десетки метра. Склоновете ѝ са залесени с храсталак, като съвсем малко иглолистни гори има по билата.

При село Елешница и град Добринище реката силно меандрира. След като приеме десния приток – Безбожка река, река Места навлиза в Момина клисура. Напречният профил на реката е тесен и дълбок. Склоновете са обрасли с нискостъблени гори, примесени с иглолистни. Речното корито достига 45-50 м. Дълбочината на реката достига 0,8 м, а на места до метър. Дъното на реката запазва същия характер - чакълесто песъчливо. След Момина клисура реката навлиза в Гоце Делчевското поле. Тук напречният профил на долината е трапецовиден, като склоновете са полегати. Долината е широка 3-4 км. Реката тече покрай левия склон, като полето остава почти от дясно. Реката залива широки речни тераси. Дъното е песъчливо-глинещо. Този характер се запазва до границата Между котловините реката протича през Момина клисура и напуска нашите предели също в проломна долина.

Десните притоци на река Места в долното ѝ течение се подхранват от Пирин, а левите – от рида Дъбраш в Западните Родопи, с най-висок връх Беслет – 1938 м.

Между котловините реката протича през Момина клисура и напуска територията на България също в проломна долина.

На територията на община Хаджидимово няма разположени голям естествени езера, за разлика от алпийския пояс на планините Рила и Пирин, където те дават началото на реките в двете поречия Струма и Места, и подхранват реките за формиране на равномерен воден отток в тях особено в периода на лятното маловодие. /Във водосбора на река Места са езерата по горното ѝ течение – Казанските, Ропалишките, Грънчарските, Якорудските, Баненските, Поленишките, Вапските, Скалишките и Чернополянските./

Високите планински масиви Рила и Пирин са разположени в горната и средна част на района и разделят поречието на реките Струма, Места и Доспат. Реките протичащи по склоновете на тези планини са най-многоводни, като отточният модул достига и превишава 35-40 л/сек/км², поради високите валежи –над 1200 мм годишно. За тях е характерна и голямата гъстота на речната мрежа –над 2-2,5 км/км².

Следващите по водност реки са родопските притоци на река Места, както и Осоговските притоци на река Струма с отточни модули до 15-20 л/сек/км² при годишни валежи 900-1000 мм и гъстота на речната мрежа до 1,5-2 км/км².

В долината на река Места отточните модули достигат най-ниските си стойности до 2 л/сек/км² в южната ѝ част при валежи около 650 мм, а в долината на р.Струма, най-ниските части под Сандански и до границата намаляват до 0,5-1 л/сек/км² при валежи под 550 мм годишно и гъстота на речната мрежа до 0,6 км/км².

Измененията на годишния отток на реките зависят от съчетанията и разпределенията на валежите, снежната покривка и температурата на въздуха.

Във високите планински части на района оттокът през зимата е нисък, с минимум през февруари, като следствие от намаления приток на вода под дебелия снежна покривка и ниските температури. В тази част обилните дъждове през пролетта и наличието на интензивно снеготопене довеждат до рязко изразено пълноводие с максимум през май –до около 30% от годишния отток.

С понижението на надморските височини на басейните, пълноводието се измества постепенно към зимните месеци, като в най-южните райони максимумът е през февруари.

Маловодието за високопланинските части започва след юли и продължава чак до зимата. За по-ниските планински райони маловодието започва през юли, а за най-южните и ниски райони –през май-юни и достига своя минимум през септември.

Дебитът на р. Места е доста променлив, особено през лятото водите силно намаляват, тъй като се използват за напояване. Всички останали водни течения на територията са притоци на р. Места. От десните пирински притоци най-голяма е р. Мътница, с обширен водосборен басейн. Теренът е доста ерозиран и реката влачи много наносни материали. При вливането си в р. Места образува огромен насипен конус. Дебитът на реката е много непостоянен. От левите притоци, които е вливат в р. Места откъм Западните Родопи, по-важна е р. Бистрица, която събира водите си на територията на община Сатовча. Останалите водни течения представляват по-малки долове, които през по-голяма част от годината са сухи.

Места има 64 притока, от които 28 са десни и 36 са леви.

Притоците на река Места водят началото си от най-високите български планини – Рила, Пирин и Западните Родопи. Тя има около 30 по-големи и около 20 по-малки притоци, най-големият от които е река [Доспат](#), която се влива в Места на гръцка територия. Основни притоци са(→ ляв приток, ← десен приток):

На територията на община Хаджидимово Места има 4 притока - 3 десни и един ляв. По големи притоци са р. Мътница и р. Дъбнишка

Река Мътница е, десен приток на река [Места](#). Дължината ѝ е 31 км. Река Мътница извира на 1685 метра надморска височина на 1 км североизточно от връх [Моторок](#) (1971 м) в [Южен Пирин](#). В най-горното си течение протича в югоизточна посока в сравнително дълбока и добре залесена долина, а след това до устието си долината ѝ е обезлесена и еродирала. В района на село [Лъки](#) пресича широка мраморна ивица, при преминаването на която губи част от водите си. След устието на най-големия си приток Буровица (десен) завива на изток, а след село [Илинден](#) — на североизток. Влива се отдясно в река [Места](#) на 457 м, на 2,6 км югоизточно от град [Хаджидимово](#).

Площта на водосборния басейн на реката е 176 km², което представлява 5,11% от водосборния басейн на река [Места](#). Основните ѝ притоци са само десни: Селската река, [Буровица](#) (най-голям приток), Орешки дол, Дълбокия дол, Дервенска река.

Река Мътница има силно променлив режим и влачи голямо количество наноси, от където идва и името ѝ. През лятото и есента в средното и долното течение пресъхва. По течението на реката в [Община Хаджидимово](#) са разположени 2 села: [Илинден](#) и [Петрелик](#).

Малка част от водите на реката в долното ѝ течение се използват за напояване.

Река Дъбнишка е ляв приток на Места от клас малки реки. Тя е с дължина 15.3 км. и площ 1.2 кв. км. Извира от Западните Родопи и се влива в Места близо до гр. Хаджидимово на границата с община Гърмен.

Река Буровица минава през Парилската седловина, разделяща планините Слявянка и Стъргач. Буровица преминава през землището Парил - малко селце, в подножието на Слявянка планина, почти опираща в южните склонове на Пирин и се влива като десен приток на р. Мътница, и оттам – в река Места.

Слабо развитата производствена дейност е предпоставка за ограничено замърсяване на водните ресурси в общината. По-високи нива на замърсяване се наблюдават в населените места, което се дължи на липсата на канализация и пречиствателни съоръжения.

В землищата на гр. Хаджидимово и с. Копривлен има студени минерални извори. Територията не е изследвана в пълнота за наличието на термални подземни води.

В басейна на река Места по-големи **язовири** са изградените във водосбора на най-големия ѝ ляв приток река Доспат - язовир "Доспат" и язовир "Широка поляна" изградени съответно през 1967 г. и 1963 г. И двата язовира са изградени основно за нуждите на енергетиката. Пълнят се както от собствения водосбор на реките Доспат и Сърнена, така и чрез събирателни деривации от водосборите на реките Вищерица, Канина, Сатовчанска Бистрица, Осинска и Сърнена.

Силно-модифицирани и изкуствени водни тела⁹

На територията на община Хаджидимово са установени 5 изкуствени водни тела.

На територията са определени са 2 броя силномодифицирани водни тела, от категория "река", и 5 изкуствени водни тела.

Река Места от вливането на река Рибновска до вливането на река Канина

Река Места от вливането на река Канина до вливане на река Мътница.

На територията на община Хаджидимово са изградени малки язовири с различно предназначение. По-голямата част от изградените язовири за напояване в момента не се използват поради рязкото намаление на водопотреблението. Поради тази причина, част от тях са годни, но изоставени, а друга част са с разрушени съоръжения.

⁹ Съгласно определенията в ЕРДВ "Силно-модифицирано водно тяло" означава повърхностно водно тяло, което в следствие на физически промени от човешка дейност е променен по характер в значителна степен.

"Изкуствено водно тяло" е повърхностно водно тяло, което е създадено чрез дейността на човека.

Оределените като СМВТ категория “езеро” са 5 бр. язовири с площ над 10000кв.м,
 В таблица са показани основните данни за язовирите на територията на община
 Хаджидимово.

Таблица 11.

Име на язовира	Садово	Блатска	Абланица	Петрелик	Илинден
Година на влизане в експлоатация	1985	1978	1976	1998	1977
Цели на ползване	Напояване	Напояване	Напояване	Напояване	Напояване
Височина на стената	10 м.	7 м.	11 м.	9 м.	6 м.
Дължина на короната /м/	45	64	87	32	23
Общ обем /м ³ .	134000	104600	273000	118000	76000
Полезен обем/м ³ .	108000	94600	244000	104000	66000
Мъртав обем/м ³ .					
Площ на водното огледло /м ² /	310000	290000	814000	24000	9540

Характеристика на подземните води

Идентифициране на подземните води

Подземните води са идентифицирани в зависимост от главните типове хидро геоложки структури, хидрогеоложки системи и тяхното разположение в разреза.

Главните типове хидрогеоложки структури и водоносни формации са:

Седиментни басейни с пластови порови води в кватернерните речни наслаги и частично, в неогенските, палеогенските и палеогенските - вулканогенни седиментни отложения на междупланинските котловинни басейни.

Хидрогеоложките системи ХГС (масиви) с пукнатинни води в донеогенските скални формации;

Карстовите системи в мезозойските карбонатни скали и докамбийските мрамори;

Определяне на подземните водни тела¹⁰

Подземни водни тела в района на община Хаджидимово

- Порови води в неоген-Гоце Делчев(Неоген)
- Пукнатинни води в Гоцеделчевски палеогенски водоносен хоризонт (Палеоген)
- Пукнатинни води в Тешовски, Спанчевски, Централнопирински, Безбожки, Игралешки, Кресненски плутони (Пукнатини)
- Пукнатинни води в Западно-родопски метаморфити - гнайси, шисти, мрамори, амфиболити (Пукнатини)
- Гоцеделчевски карстов басейн (Карст)

Хидрогеоложка характеристика.

Поречието на река Места е сред най-водоносните речните басейни в страната, с голям годишен обем на отточните водни количества, обуславящи се от:

- Води в хидрогеоложките и хидроложки структури, подхранени от планинските масиви на Рила, Пирин и Западните Родопи.
- Води в карстови басейни и водоносни колектори в кристалинните и пукнатинни масиви;
- Големите количества на валежите във високопланинските пояси.

В разнородните пукнатинни, карстови и порови колектори на поречията се формират, движат и акумулират пресни, а в дълбочинните зони – термоминерални и хладки минерални води. По поречията на реките са формирани трите основни типа подземни води – порови, карстови и пукнатинни. На най-широка площ са разпространени пукнатинните води, следвани от карстовите води в протерозойските мрамори и отчасти в палеогенските варовици и на най – малка площ поровите води, формирани в котловините.

Котловините представляват наложени грабенови структури, запълнени с плиоценски и кватернерни отложения. Кватернерните отложения са образувани от реките и деретата, спускащи се от високите оградни планински масиви към котловините,

¹⁰ Съгласно ЕРДВ “подземно водно тяло” е отделен обем подземни води в рамките на един водоносен слой или на водоносни слоеве

представени предимно от чакъли и пясъци в заливните и ниските надзаливни тераси, в наносните и поройните конуси и са най-добрите акумулатори на порови, пресни безнапорни води. Отличават се с най-голяма водообилност и представляват самостоятелни хидрогеоложки басейни. По – ниска е водообилността по отношение на плиоцена и палеогена, където са формирани напорни подземни води.

Високо проницаеми колектори на подземни води се явяват окарстените мезозойски варовици и доломити в Крайщето и докамбрийските мрамори. Мраморите, издигнати над ерозионния базис са напълно дренирани и постоянна водонаситена зона отсъства. В мраморите, разкриващи се на повърхността и не са над ерозионния базис са обособени типични карстови потоци. От севернопиринските мрамори се подхранват най-големите карстови извори в региона.

Пукнатинните води с плитка циркулация са студени води, разпространени в регионалната напуканост на скалите. С най – голяма водообилност се явяват риолитите, неокарстените мрамори, палеогенските варовици и андезити, а с малка – кристалинните силикатни скали, палеогенските конгломерати, пясъчниците, туфите и туфитите. Сравнително водоносни се явяват напуканите и разломени гнайси и мигматити на докамбрийските метаморфогенни комплекси. С по-висока

водообилност се характеризират и срединните масиви на Рила, Пирин и Западни Родопи, изградени от гранитни и гранитоидни интрузии (плутони), внедрени сред метаморфните комплекси. От тях се подхранват най-големите пукнатинни извори в Северен Пирин достигащи дебит -до 100 л/сек и в Южен Пирин –до 60 л/сек.

Пукнатинните води с дълбока циркулация (термоминирални води) имат голямо разпространение. Главни колектори са южнобългарските гранити и протерозойските метаморфити, разпространени в планинските масиви и грабените структури. В планинските масиви водите са охладени, а в грабените – горещи. Водопроявленията са главно разломите, по които са оформени грабените и са се издигнали оградните масиви, където са отделени три крупни водонапорни системи – Пиринска , Рилска и Родопска, различаващи се по химичния състав на водите.

По физични свойства и химичен състав подземните води в региона са пресни, предимно хидрокарбонатно - калциеви (калциеви-магнезиеви), с минерализация (M) под 0,5 гр/л и ниска твърдост. Във високопланинските кристалинни масиви водите са меки с минерализация под 0,2 гр/л.

В карстовите води обикновено се наблюдава повишено съдържание на магнезий и карбонати им. Минерализацията в поровите води от алувиалните и пролувиалните хоризонти в котловините се увеличава с намаляване на надморската височина. Термоминералните и горещи води, формирани в дълбоките зони на кристалинния фундамент, се характеризират със специфичен химичен състав, свойства и лечебни качества. Най-често те са хидрокарбонатно - сулфатно ($\text{SO}_4\text{-HCO}_3$) - натриеви и също имат ниска минерализация – до 1 г/л.

Във високопланинските системи на поречията преобладават екологично чистите, бистри и студени подземни води с благоприятни за ползване свойства и състав.

Екологична характеристика на повърхностните води

Водните тела на територията на общината са с типове специфичните референтни стойности по показателя АИБИ. Поради специфичният характер на макрозообентосните съобщества, може да се очаква че повечето от най-често срещаните хидроморфологични промени в речното легло, като частично обезводняване без органично замърсяване на обезводнения участък, надлъжни и напречни съоръжения в речното легло, андигирани и коригирани речни участъци, мостове, добив на баластра и пр., влияят незначително или изобщо не влияят на стойностите на АИБИ. Това дава основания да се приеме, че при определяне на максималният екологичен потенциал за повечето от силно модифицираните водни тела (СМВТ), същият ще се припокрива като стойности с отличен екологичен статус, когато за основа на изчисленията се използват данните от АИБИ и при изчисленията в общият случай могат да се използват референтните стойности за конкретният тип към който спада СМВТ.

Водоползване

Общият годишен обем използвана вода в общината прец 2017 г. е 6,9 млн. куб.м. от които 45% са от каптажи и изкуствени водни тела, 25 % - от повърхностни водни тела и 30 % от подпочвени сондажи. Водопроводната мрежа, макар и в процес на обновяване все още в мнага от населените места на общината не е на добро ниво.

Общината изцяло се покрива потребностите си от вода от собствени водни ресурси и водоизточници.

Изградените поливни площи са около 20 000 dka (34 % от обработваемата земя), като ефективно използвани от тях поливни площи са 11 500 dka

Поливното земеделие е една от решаващите предпоставки за изграждане на ефективен и конкурентноспособен пазарен сектор.

Демографската характеристика на района е свързана със сегашното и бъдещото потребление главно на питейна вода, тъй като преобладаващата част на консумацията на питейна вода се отнася за населението.

Характеристиката за демографското състояние на общините в поречието на река Места понастоящем и в перспектива е нужна дотолкова, доколкото подкрепя картината на настоящето водопотребление и може да служи за изчисляване (прогнозиране) на потреблението на питейна и условно чиста вода за битови и производствени нужди.

В поречието на Места има 8 общини - Гоце Делчев,Якоруда, Разлог, Банско, Белица, Гърмен, Сатовча и Хаджидимово.Преобладаващото число населени места са 7-ми и 8-ми функционален тип, което определя и степента на осигуреност с вода, респективно потреблението.

За района, както и за страната като цяло, тенденцията в динамиката на населението е към намаление.

В поречието на Места през 2017 г. живеят 1,68 % от населението на страната 124 440 души (128 800 – през 2011г.) Сравненията на темпа на изменение на населението показват, че той е отрицателен при средногодишен темп на намаляване от 0,57% Прогнозата за 2025 година е то да е около 119 000 души.

Прогнозите за водоползването са по посока на нарастване на общия обем до 7 млн. куб.м. през 2025 г. и увеличаване на обема на водата от каптирани източници до 60 % от общия обем на ползваната вода.

Значим резерв има в намаляването на загубите от водопреносната мрежа.

Водно-стопанска инфраструктура

Относителният дял на водоснабденото население е 100 %, което е по-високо от средната стойност за страната /99,1%/. Община Хаджидимово се захранва от водоснабдителна система “Тешово” посредством етернитов водопровод, който се нуждае от подмяна. Водопроводната мрежа също е остаряла. Макар че 100% от населените места са водоснабдени, количествата вода са недостатъчни и част от

селата са на режимно водоподаване. Селата Теплен, Беслен, Абланица се водоснабдяват с помпа от сондаж на р. Места и р. Бистрица. Допълнително водоснабдяване на гр. Хаджидимово, Копривлен, Н. Ляски и Садово е с помпени станции от сондажни кладенци в землищата на гр. Хаджидимово и с. Копривлен. Всички вътрешно-водопроводни мрежи са за реконструкция, тръбите са етернитови. В община Хаджидимово има частично изградена канализационна мрежа, почти във всички села, но на много места се използват септични ями или поливни кладенци, което води до замърсяване на подземните води. Външни колектори има само в по-големите населени места, като най-често канализационните мрежи се заустват в сухи дерета или водни течения.

Водопреносната мрежа е в процес на основна подмяна и модернизация но въпреки това има големи резерви за ограничаване на загубите на вода оптимизация на водоползването.

През 2013 – 2018 г. са реализирани проекти за подмяна на водопроводната мрежа в гр. Хаджидимово, с. Абланица, с. Беслен, с. Ново Лески, с. Садово и с. Копривлен като е подменена мрежа с нови РЕ тръби .

Подземните води на територията на община Хаджидимово съществуват в алувиалните наслаги на речните тераси и наносните конуси. В част от съставните села минават селски реки, които пълнят няколко микроязовира. Най-големите от тях са язовир “Вельов рид” с. Абланица и язовир с. Нова Ловча.

Останалите водни течения представляват по-малки дерета, които през по-голямата част от годината са сухи или с малък дебит.

Оценка на водните ресурси. Силни и слаби страни. Възможности . Пречки

Силни страни на водните ресурси и водоползването са : наличието на р. Места и основните ѝ притоци , които определят и биосферата в разнинната и полупланинска част от територията. Относително добър средногодишен дебит , който , при разумно и оптимално използване на водите е достатъчен за да поддържа хомеостазиса на биосферата. Водите са относително чисти. Има реални възможности и капацитет за отстраняване на съществуващите замърсители.

Силна страна е наличието на високодебитни планински извори на прясна питейна вода с превъзходни качества, както и наличието на поднодни води даващи възможност за сондажно- водочерпене за напояване. Наличните водни ресурси дават

възможност за развитие на форми на туризъм свързани с тях - риболовен туризъм, сезонен рафтинг, природопознавателен туризъм, здравно възстановителен туризъм.

Слаби страни са : сезонността на водния дебит на реките и на подземните води, поради която в летния и ранния есенен сезон нивото на реките спада значително и съответно влияе съществено както върху състоянието на флората и фауната , така и върху стопанския живот и бита на населението. Като цяло водния баланс на територията изпитва периодични дефицити, които се засилват поради глобалните климатични промени. Тяхното покритие може да стане или със създаването на водохранилище с по – голям обем или с докарването на вода от съседните райони. И двете опции , основно поради спецификата на релефа изискват голям финансов ресурс, с който общината не би могла да разполага през следващите години. Пречка за тяхното осъществяване са и ограниченията свързани със защитените територии. При тези ограничения единствен вариант за недопускане на водн кризи е да се ограничат загубите от водопрееностаа мрежа, да се оптимизира потреблението на во и да не е допуска развитието на производсва със големи по обем разходи на вода.

Въпреки наличието на водни ресурси и обекти с туристическо значение, необходимите за популяризирането и социализирането им информационно обезпечаване, достъпна среда, обслужващи обекти и инфраструктура липсват. В следствие значителна част от тези ресурси и забележителности остават скрити и неприобщени към съвременните урбанистични и природни дадености. Водните ресурси не се познават от населението. Липсват и специализирани екскурзоводи с познания за тях . Съществуващите туристически обети не са свързани и не предлатат посещения и запознаване с водните ресурси и забележителнжсти в района.

Слаба страна на водоползването са загубите от водопрееносната мрежа, низостанъмната канализационна мрега, рипсата на водопречиствателни съоръжения. Друга сраба страна е липсата на контрол въргу механичните примеси, химическия и микробиологичен състав на водата от сондажи , ползвана за битови нужди и за напоянване от населението.

Възможности – Наличните водни ресурси създават възможности за съхраняване на биосферата и природното разнообразия на територията, както и за провеждане на целенасочена работа за неговото обогатяване. Има възможност за развитие на

различни форми на туризъм свързан със водите – речен туризъм, риболовен туризъм , природонаучен туризъм, рекреативен туризъм, велотуризм, фотоловен туризъм, ученически туризъм и др.

Необходимостта от пестеливо използване на водните ресурси налага бизнесът и населението да се ориентират към стопански отрасли и дейности, които не изискват значителни разходи на вода, както и към използване на нови технологии за съхранение и пречистване на водите.

Има възможност наличните водни ресурси и обекти с туристическо значение, да се популяризират и социализират като за целта се създаде съветно информационно осигуряване, да се познават водните ресурси от населението, съществуващите туристически обекти да са свързани с водните забележителности и да предлатат посещения за запознаване с тях.

Пречки - Не е възможно да се развият производства с големи разходи на вода, през определени месеци на годината има воден дефицит, който оказва влияние върху всички дейности в общината . Възможността от воден недостиг и режим създава непредвидимост и рискове и за туризма в общината е налага мерки за запасяване , които към момента са лична грижа на потребителите. Съществена пречка свързана с водите и водоползването са големият обем необходими финансови средства за осигуряване на водния баланс. Пречка по отношение на пречистването на водата добивана по сондажен път от домакинствата е липсата на достатъчен финансов ресурс у населението за закупуване на необходимите технически средства и консумативи както и липсата на съответен общински капацитет за тази цел.

Проблем с изключителна важност за опазването на водите и за развитието на туризма е повсеместно изграждане на канализационна мрежа и на мощности за пречистване на канализационните води, каквито в момента няма.

Предизвикателство е изграждането на канализация и на пречиствателни съоръжения.

Оптимистичен сценарий Поддържане на среднонормално ниво за последните 20 години и леко увеличаване на речния дебит. Запазване и поддържане на състоянието на речните корита. Запазване и развитие на биосферата в поречието на Места и нейните притоци. Запазване на качеството на водите, Оптимизиране на водоползването. Елиминиране на всички замърсители. Пълно канализиране на населените места и осигуряване на пречиствателни станции. Ограничаване до

минимум на загубите от водопреносната мрежа. Въвеждане на контрол и оптимизиране ползването на подземните водоизточници. Ограничаване на водоемки промишлени производства. Интелигентни системи на водоползване . Създаване на капацитет за мониторинг на качеството на водите от сондажни водизточници използвани от населението – въведени на домашни системи за механично, химическо и биологично пречистване . Въвеждане на контрол на качеството на питейната вода и мощности за пречистване и обработка за питейни нужди. Изграждане на водосборни съоръжения с достатъчен резервен капацитет. Изграждане на общинска напоителна система.

Водните ресурси и обекти с туристическо значение са популяризирани и социализирани, има информационно обезпечаване, достъпна среда, обслужващи обекти и инфраструктура. В следствие значителна част от тези ресурси и забележителности са приобщени към съвременните урбанистични и природни дадености. Водните ресурси се познават от населението. Има подготвени екскурзоводи с познания за тях . Съществуващите туристически обекти са свързани и предлагат посещения и запознаване с водните ресурси и забележителности в района.

Псимистичен сценарии

Значим спад на речния дебит и намаляване на водните запаси във водоемите. Негативни промени в състоянието на речните корита и на биосферата в поречието на Места и нейните притоци. Недостиг на вода за битови нужди и необходимост от ограничителен режим на водоползване. Влошаване на качеството водите. Продържавашо съществуване на наличните и поява на нови източници на замърсяване. Слаб и бавен напредък в развитието на канализирането на населените места и в осигуряване на пречиствателни станции. Загубите от водопреносната мрежа продължават и поради застаряването ѝ се увеличават. Липса на контрол и оптимизиране ползването на подземните водоизточници. Липса на напредък по отношение ограничаването на водоемки промишлени производства и увеличаване на индустриалното потребление на вода Липса на интелигентни системи на водоползване . Слаб контрол на качеството на питейната вода и мощности за пречистване и обработка за питейни нужди. Недостатъчни водосборни съоръжения и резервен капацитет. Липса на ефикасна напоителна система. Водните ресурси и обекти с туристическо значение не са популяризирани и социализирани, липсват съответно информационно обезпечаване, достъпна среда, обслужващи обекти и

инфраструктура. В следствие значителна част от тези ресурси и забележителности остават скрити и неприобщени към съвременните урбанистични и природни дадености. Водните ресурси не се познават от населението.. Съществуващите туристически обети не са свързан с водните ресурси и забележителности в района. и и не предлатат посещения за запознване и ползване на тези ресурси.

Реалистичен сценарии

Подържане на среднонормално ниво за посредните 20 години и леко увеличаване на речния дебит. Запазване и подържане на състоянието на речните корита. Запазване и развитие на биосферата в премието на Места и нейните притоци. Запазване на качеството на водите, Оптимизиране на водоползването. Елиминиране на всички замърсители. Пълно канализиране на населените места и осигуряване на пречистителни станции. Ограничаване до минимум на загубите от водопреносната мрежа. Въвеждане на контрол и оптимизиране ползването на подземните водоизточници. Ограничаване на водоемки промишлени производства. Интелигентни системи на водоползване . Въвеждане на контрол на качеството на питейната вода и мощности за пречистване и обработка за питейни нужди. Изграждане на водосбирни съоръжения с достатъчен резервен капацитет. Изграждане на общинска напоителна система.

Водните ресурси и обекти с туристическо значение са популяризирани и социализирани, има информационно обезпечаване, достъпна среда, обслужващи обекти и инфраструктура. В следствие значителна част от тези ресурси и забележителности са приобщени към съвременните урбанистични и природни дадености. Водните ресурси се познават от населението. Има подготвени екскурзоводи с познания за тях . Съществуващите туристически обети са свързани и предлатат посещения и запознване с водните ресурси и забележителности в района.

Възможности на Геопарка свързани с водите , водните ресурси и водоползването

- Съдействие за подържане на среднонормално ниво за посредните 20 години и леко увеличаване на речния дебит;
- Съдействие за запазване и подържане на състоянието на речните корита.
- Съдействие за запазване и развитие на биосферата в премието на Места и нейните притоци.

- Съдействие за запазване на качеството на водите и за оптимизиране на водоползването. Елиминиране на всички замърсители. Пълно канализиране на населените места и осигуряване на пречиствателни станции. Ограничаване до минимум на загубите от водопреносната мрежа. Въвеждане на контрол и оптимизиране ползването на подземните водоизточници. Ограничаване на водоемки промишлени производства. Интелигентни системи на водоползване . Въвеждане на контрол на качеството на питейната вода и мощности за пречистване и обработка за питейни нужди. Изграждане на водосбирни съоръжения с достатъчен резервен капацитет. Изграждане на общинска напоителна система.
- Съдействие за проучвания с цел откриване на източници на минерални води годни за ползване за целите на туризма.
- Съдействие за развитие на воден туризъм и на форми на туризъм свързани с водните ресурси.
- Инициране на мерки за оптимизиране на потреблението на вода в туристическите обекти.
- Инициране на мерки за въвеждане на съвременни инсталации за водопречистване в туристическите обекти .
- Съдействие на общината за получаване на финансиране за проекти свързани с водните ресурси и водоползването.
- Популяризиране на водните ресурси и обекти с туристическо значение чрез създаване на информационно обезпечаване, достъпна среда, обслужващи обекти и инфраструктура. Запознаване на населението. Подготовка на екскурзоводи с познания за водните ресурси и забележителности .
- Подпомагане на съществуващите туристически обекти да предлатат посещения и запознаване с водните ресурси и забележителности в района.

Като конкретни ресурси представляващи интерес за Геопарка и за развитието на туризма , в резултат на проведеното проучване са установени и определени :

- **Река Места в нейното средно течение на територията на Общината**
- **Растителна покривка в алувиално наносните почви в поречието на Места**
- Мътница в района на вливането ѝ в река Места

- Неогенни пукнатинниводи в Тешовски,плутони и изворните води в района на с Тешово
- Изкуствените водни тела (язовирите) в с Абланица , с.Садово и с. Блатска

Експертна оценка на туристическия потенциал на водните ресурси на община Хаджидимово

Таблица 12.

Наименование на ресурса (обекта): Водни ресурси на територията на община Хаджидимово

Критерии)Кр) Подкритерии (ПК)	Средна оценка	Относителна тежест в оценката по критерия	Относителна тежест в общата оценка	Претеглена стойност в общата оценка
Кр. 1. Туристическа ценност на ресурса	8.94		0.600	
ПК № 1.1. Значение на ресурса	9.4	0.35	0,210	1.97
ПК № 1.2. Степен на познание на ресурса	8.2	0.20	0,120	0.98
ПК № 1.3. Привлекателност на ресурса	8.9	0.45	0,270	2.40
Кр. 2. Налични условия за ползване на ресурса	6.60		0.400	
ПК№ 2.1. Степен на експозиция на ресурса	7.2	0.30	0.120	0.86
ПК № 2.2. Степен на готовност за ползване (приемане на посетители, запознаване с информация и пр.)	7	0.20	0.080	0.56
Пк № 2.3. Достъпност до ресурса	7.4	0.20	0.080	0.59
ПК № 2.4. Степен на усвоеност на ресурса за целите на туризма	5.2	0.30	0.120	0.62
Обща оценка на потенциала на територията				8.01

Максимална оценка - 10 точки Минимална оценка – 0 точки

Стойността на оценката е в интервала 8,01 – 10,00 точки ресурсът (обектът) е с много висок туристически потенциал за целите на туризма на територията и е изключително

подходящ за развитието на туризма . Развитието следва да се фокусира върху рекламно-информационната дейност, усилията за подобряване на достъпността , както и мерките за подобряване свързаността на ресурса (обекта) с останалите елементи на туристическата инфраструктура.

Структурен анализ на оценката.

Оценката по Кр. 1. „Туристическа ценност на ресурса” – 8.94 е много висока. Тя определя водните ресурси като значим туристически ресурс за територията на община Хаджидимово.

Оценката по Кр. 2. „Налични условия за ползване на ресурса” - 6.60 е значително по-ниска както от тази по първия критерий така и от общата оценка. Тя показва липса на достатъчни и условия за използване на ресурса – познание на ресурса и неговите предимства , експозиция на ресурса на местно и национално ниво , готовност за ползване за целите на туризма. Тези оценки показват, че ресурсът има висок потенциал като природна даденост но няма налични условия за усвояването му за целите на туризма. Оценката дава основание водните ресурси и тяхното ползване да бъдат поставени като един от приоритетите за развитието на туризма на територията. Подобряването на използването на ресурса ще се отрази както на предлагания туристически продукт така и на структурата на туристическите услуги. В тази връзка използването на водните ресурси ще оказва умерено влияние върху структурата на инвестициите в туризма на територията..

Заслужават внимание високите оценки по подкритериите 1.1 Значение на ресурса - 9.4, подкритерий 1.3. Привлекателност на ресурса – 8.9 и подкритерий 2.3 Достъпност на ресурса – 7.4

За усвояването на ресурса като туристически ресурс следва да се обърне внимание за увеличаване на степента на експозиция на ресурса за целите на туризма.

Най-големи резерви има по отношение на степента на усвояване на ресурса за целите на туризма. Оценката по този подкритерий е 5.2 , което определено говори за крайно недостатъчно усвояване на водните ресурси и дадености на територията за целите на туризма.

Основен акцент при проучването и използването на ресурса следва да бъдат възможностите и потенциала на ресурса за развитие на , водния туризъм, рекреативния туризъм, селския туризъм , риболовния туризъм, природопознавателния

ученическият туризъм на територията на общината. Важно направление е създаването на условия за максимално използване на водните дадености дадености чрез развитие на подходящи форми на туризъм, изграждане на съответна инфраструктура и насочен маркетинг и реклама.

Настоящата степен на проучване дава основания , че има възможност за допълнителни проучвания в т.ч. археологически, документални, проучвания на артефакти в различни музеи .

Описание , характеристика и оценка на потенциала на растителността , почвеното покритие и животински свят на територията на община Хаджидимово като туристически ресурс – Растителност и почвено покритие

Растителността е съществен и определящ елемент на природната среда Характерът , обемът , структурата и видовото разнообразие на растителността на територията са един от най-значимите фактори определящи туристическия ѝ потенциал.

Растителността е в основата на естетическата привлекателност на територията. Тя влияе върху климата и почвите, допълва релефа и ландшафтната картина като им придава завършеност и красота за посетителите Тя до голяма степен предопределя и възможностите за ползване на територията за целите на туризма като начин на ползване, сезонност на ползване, достъпност. Една голяма част от познатите видове и форми на туризъм са свързани пряко с растителността на територията като туристическа дестинация.

Територията на община Хаджидимово е една от териториите на страната с изключително богата растителност. Отделни елементи на растителността ѝ, поради уникалността си, имат световно значение .

Районът попада в Илирийската провинция на Европейската широколистна горска област – тя обхваща северната и северозападната част на Балканския полуостров.¹¹

Характеризира се със зонални (плакорни) широколистни, предимно ксеротермни дъбови гори и извънзонални (планински) широколистни (предимно мезофитни) и бореални гори с аркто-алпийска храстова и тревна растителност. Отличителна черта за района е вертикалното разпределение на растителните съобщества

¹¹ Адамович, 1909; Китанов, 1976 и др.

Общата площ на горския фонд на община Хаджидимово е 13 920,5 хектара. Делът му е предопределен от преобладаващия планински характер на релефа. От тях 13 240,7 ha се стопанисват от Държавно лесничество “Гоце Делчев”, (в което се включва горският фонд на общините Гоце Делчев и Хаджидимово), и 679,8 ha горски фонд в резервата “Алиботуш” се стопанисват и управляват от МОСВ.

Релефът на територията на лесничеството е с планински характер. Преобладават стръмните терени - 53,9%, и много стръмните – 28,4% от територията. Най-разпространени са сенчестите изложения на терена – 68,6% от площта на лесничеството.

Горският фонд се простира на територията на 4 планини – Пирин, Родопи, Стъргач и Славянка . Сред тях еа обособени един национален парк – “Пирин” и един природен резерват –“Алиботуш” в Славянка.; 10 природни забележителности и две защитени местности. Тези територии са характерни с богатата флора и фауна и живописен релеф. В тях се срещат редки дървесни и тревни видове. Висшите растения са около 1400 вида, 58 от тях са лечебни, 51 вида са защитени, а 101 са включени в Червената книга на Р. България.

Дървесната растителност е съставена предимно от широколистни видове, като голям дял от тях представляват нископродуктивни издънкови насаждения. По площ следват иглолистните насаждения, които са разположени главно в Пирин планина. Характерни са преходносредиземноморски растителни съобщества, където преобладават гори от благун, горун, воден габър, бук, черен бор, ела. Среща се и бяла и черна мура. Разпространени са и средиземноморски видове – канар, чинар, кукуй, пистация, червена хвойна и др.

В. Славянка липсва буков пояс. Причината за това е мраморната скална основа, при която почти липсва повърхностен отток, а това е предпоставка за много ниска почвена влажност. От Парилската седловина на югозапад до държавната граница, включвайки изворната област на някои от левите притоци на река Пиринска Бистрица, е формиран пояс от формацията на водния габър (form. *Ostryeta carpinifoliae*). На Парилската седловина има малко пространство, заето от вторично възникнали смесени съобщества на обикновен горун (*Quercus dalechampii*) и келяв габър (*Carpinus orientalis*) . По северния склон на Славянка, в пространството между формациите на водния габър и по-високо разположените гори от черна мура, значителна площ заемат горите от черен бор (*Pinus nigra*). На места черният бор се спуска доста ниско, достигайки границите с

Долнострумския район. В същите участъци се появяват отделни екземпляри от обикновен кестен (*Castanea sativa*), който образува самостоятелно съобщества в съседния район. По граничното било черният бор образува смесени гори с обикновен горун. На прехода към черномуровите гори черният бор образува смесени съобщества с борисовата ела (*Abies borisii-regis*), която на малки пространства формира и самостоятелни ценози. Част от източния склон на Царев връх е зает от формацията на борисовата ела (form. *Abieta borisii-regis*). Доминиращ характер в иглолистната растителност на Славянка планина има формацията на черната мура (form. *Pineta heldreichii*). Най-често черната мура (*Pinus heldreichii*) образува монодоминантни дървостои, но ограничено се наблюдават смесени съобщества с бяла мура (*Pinus peuce*) и борисова ела. В Парилския дол, разположен на източния склон, се срещат отделни индивиди от терциерния реликт тис (*Taxus baccata*). В субалпийския пояс на Славянка липсват храсталаци от клек (*Pinus mugo*), но изключително рядко се срещат отделни екземпляри от този вид. От храстовите съобщества най-голямо пространство заема формацията на дребната хвойна (form. *Junipereta rugmaei*). В тази формация участват маслинолистното бясно дърво (*Daphne oleoides*) и родакса (*Rhodax canus*), разпространен в цялата планина. В подлеса на черномуровите гори се среща обикновеното бясно дърво (*Daphne mezereum*) и много рядко черната боровинка (*Vaccinium myrtillus*). Тревната растителност по склоновете на Славянка най-често има производен характер, възникнала на мястото на унищожените някога гори. На мястото на унищожени черномурови гори са възникнали тревни съобщества от балкански власец (*Festucopsis sancta*) и пензесова власатка (*Festuca penzesii*). Във височина се появяват тревните формации на корабенската гъжва (form. *Seslerieta korabensis*) и китайбелиановата острица (form. *Cariceta kitaibeliana*). Върху силикатните терени доминират формациите на къртъла (form. *Nardeta strictae*) и чернеещата власатка (form. *Festuceta nigrescens*). В субалпийския пояс тревните формации са изградени от съобщества на пензесовата власатка, корабенската гъжва, китайбелиановата острица и пириновата власатка (form. *Festuceta nigrescens*). Откритите скалисти, мраморни пространства на Славянка са покрити с калцифилни полухрастчета, притежаващи плътни възглавнички и розетки на различни видове тлъстига (*Sedum atratum*, *S. magelense*, *S. zollicoferi*), каменоломки (*Saxifraga exarata*, *S. ferdinandi-coburgi*, *S. luteo-viridis*, *S. paniculata*, *S. sancta*) и дебелец (*Sempervivum leucanthum* и *S. marmoreum*).

Най-голям е делът на горите за реконструкция – 72 822 дка, следвани от иглолистните гори – 43 370 дка, издънкови гори – 11 830 дка главно за добив на дърва за огрев, широколистните високостъблени гори са с малък размер – 4540 дка и др. Общият дървесен запас на горите в общината възлиза на 896 625 m³.

Букът и зимният дъб са с най-голяма участие при широколистните дървесни видове. Следват благун, габър, цер, космат дъб, явор, клен, шестил, ясен, бяла топола и др. От иглолистните с най-голямо участие са белият бор и черният бор, следвани от бяла мура, черна мура, смърч, ела, клек, тис. Наред с естественото възобновяване на горите, ежегодно на територията на община Хаджидимово за възпроизводство на горите се залесяват около 150 дка нови гори.

В ботаническият резерват “Али ботуш”, разположен в планината Славянка, горите са от черна мура, ела, черен бор, бук, тис; тук се срещат редки скални растителни видове. районът на резервата се смята за един от най-важните флористични формообразователни центрове на Балканският полуостров. Тук има повече от 20 вида български ендемични растения, като 5 от тях не се срещат никъде другаде в страната. Най-широко разпространеният дървесен вид е черен бор (*Pinus nigra*), който заема ниските части на резервата. Над него се е настанила черна мура (*Pinus leucodermis*), чиято горна граница минава на 1800 м.н.в. Тук се намира най-голямото находище на черна мура на Балканите, която е основната причина за обявяването ѝ за резерват. Възрастта на горите от черна мура е 60 – 120 г., като отделни насаждения са над 200 г., а някои дървета достигат и до 400 години. Височината на тези дървета е над 30 м. В ниските части на резервата има бук (*Fagus sylvatica*), обикновен воден габър (*Ostrya carpinifolia*), докато в горните може да се види бяла мура. Обикновено бук и ела (*Abies alba*) се срещат на сенчести и по-богати место растения, докато най-бедните места са заети от черната мура. Интересно е наличието на тис (*Taxus baccata*). В долината на р. Места растителната покривка е представена от дъбови и букови гори, чинар, тополи.

В резервата “Алиботуш” основната цел е запазване на естествения характер на най-голямото находище на черна мура и рядка скална планинска растителност, както и срещаните се в резервата голям брой средиземноморски и субсредиземноморски видове, които образуват съобщества. Неколкостотин вида са цъфтящите растения; Няколко десетки са видовете, които са ендемити - срещат се само в този район. Най-известен е алиботушкият чай.

Значителни площи от горския фонд са разположени в землището на с. Абланица – 12,0% от горския фонд на общината, с. Илинден – 11,6%, с. Тешово – 11,2% и с. Петрелик – 10,8%.

Таблица 13. Разпределение на горския фонд на общината по землища

№	Землище	Площ ha	%
1.	с.Абланица	1669,2	12,0
2.	с.Беслен	1243,5	9,0
3.	с.Блатска	495,1	3,6
4.	с.Гайтанинов	764,7	5,5
5.	с.Илинден	1607,4	11,6
6.	с.Копривлен	695,8	5,0
7.	с.Лъки	964,4	6,9
8.	с.Нова Ловча	511,8	3,7
9.	с.Ново Лески	686,8	4,9
10.	с.Парил	793,7	5,7
11.	с.Петрелик	1506,9	10,8
12.	с.Садово	153,9	1,1
13.	с.Теплен	785,3	5,6
14.	с.Тешово	1564,1	11,2
15.	гр.Хаджидимо	477,9	3,4
	Обща площ:	13920,5	100,

Още по интересна и разнообразна е тревната растителност. Богатството на тревни видове е обусловено от благоприятните почвени и климатични условия. От особено значение е карстовият терен, който е един своеобразен оазис за южни и топлолюбиви видове.

От ендемитите заслужава да се споменат борисовата ела (*Abies borisi-regis*) и кошаниновото вълче лико (*Daphne kosanini*), което е терциерен реликт и балкански ендемит.

В защитената местност “Павльова падина” има естествени находища на родопско лале и на характерни растителни съобщества с участие на средиземноморски и преходно-средиземноморски редки и застрашени видове. Преобладава храстова растителност, представена от мъждрян, люляк, хвойна, леска келяв габър и др. Има голямо разнообразие на тревиста растителност, тук се среща рядък вид пурпурночервено лале.

В местността Павлюва падина е най-голямото му находище, съществува и лале с жълт цвят, наричано от местното население “гороцвет”. Изключително богат на ендемични и редки видове е Парилският дол, който представлява дълбока ждреловидна долина, във варовикови скали. Рядко в България на едно място има събрани толкова интересни растения, колкото има в тази долина.

От защитените растения трябва да се отбележат венериният косъм (*Adiantum capillus-veneris*), дряновската кандилка (*Fritillaria drenovskyi*) и особено родопска съсънка (*Pulsatilla rhodopaea*). Това е най-красивата едра цветна съсънка. Среща се и в Родопите.

Цветовете ѝ са единични, с правилна звънчевидна форма. Венчеличетата са тъмнолилави отвътре и светлолилави отвън. Многобройните власинки им придават сребрист и пухкав вид, откъдето идва и народното име на съсънката – котенце.

Само в Славянка се среща и изключително редкият балкански ендемит зюндерманова поветица (*Convolvulus suendermanii*). Красивите ѝ розово-бели и тъмнорозови фуниеvidни цветове разнообразяват варовитите сухи каменисти терени на резервата. Красотата ѝ се дължи на сребристоробелите власинки, които я покриват.

В Славянка и в резервата се среща и [родопско лале](#) (*Tulipa rhodopaea*), открито, описано и наименувано на латински от чешкия учен [Йозев Веленовски](#). Като балкански ендемит това лале се среща също в [Родопите](#), Македония и Гръцка Тракия. С едрите си тъмно- или виненочервени цветове и с вълнообразните краища на венчелистчетата си е сериозен конкурент по красота на градинските лалета. Сега се използва като изходна форма за селектиране на културни форми.

Интерес представлява и красивото ендемично наше цвете [стрибърнова каменоломка](#) (*Saxifraga siribrnyi*), която със своите малиненочервени цветове ярко контрастира на белезникавия карстов фон.

Много красив терциерен реликт и балкански ендемит е [дългошпорестата теменуга](#) (*Viola delfinanta*), която в България се среща само по пукнатините на варовиците и на варовитите терени на резервата. Това е извъредно оригинална многогодишна туфеста теменуга с едри розово-червени цветове. Освен в България се среща още в Гърция – в Боздаг планина, на [Олимп](#) и на [Халкидическият полуостров](#).

Ендемит на Славянка е и [парилската метличина](#) (*Centaurea pariliana*). Тя има красиви червени цветове и расте по варовити скални терени. Друг ендемит на Славянка е [шахтиевата дрипавка](#) (*Crepis schachtii*).

От останалите видове заслужават внимание алиботушката боянка (*Erysimum slavjancae*), краинската (ницовата) телчарка (*Poligala Nicaeensis*), лъжливият зърнастец (*Rhamnus fallax*) и маслиновидното вълче лико (*Daphne Oleoides*), което е вечнозелен храст със сиво-черна кора и с окосмени отдолу листа. Цветовете му са бели или белезникави, а плодовете – червени. Също като кошаниновото вълче лико е защитено от закона.

Сред огромното лазнообразие от билки е и известният със лемебно възсановитерните си качества Алиботушки чай (*Sideritis scardica*)

Растителността на територията е свързана с почвената и покривка.

На територията на община Хаджидимово преобладават канелените горски почви, кафявите горски почви и алувиалните почви.

Канелените горски почви са разпространени в ниските, хълмистите и предпланинските райони, както и в подножието на всички планини в района, като достигат 700-800м надморска височина. Образувани са в условията на преходно-континентален климат, върху различни скали и под влияние главно на широколистни гори. В граничните райони със смолниците се чувства влиянието на тревистата растителност - ксеротермални дъбови гори- цер, благун, космат и вергилиев дъб, келяв габър, храстови формации - драка, люляк, смрадлика. Големи територии заемат и тревистите формации - садина, власатка, ливадина. Наричат зоната на канелените почви ксеротермална лесостеп. В най-ново време с унищожаването и разреждането на дъбовите гори част от тези почви са превърнати в обработваеми земи. Естествената растителност, под която в миналото са се образували канелените горски почви, е била представена от сравнително редки и сухи горски масиви, съставени от широколистни дървесни видове (мъхнат дъб, цер, зимен дъб, източен габър и храстовидни формации), редуващи се с безлесни пространства, където е преобладавало трешното съобщество от типа *Andropogonetum*.

На територията на община Хаджидимово по поречието на река Места са широко разпространени **алувиално-ливадните почви**. Те се срещат на много места в България в речните долини на равнинните и полупланинските райони. Образуват се по заливната тераса на реките върху алувиални наноси при наличието на високи подпочвени води (свързани с нивото на водата на реката), които създават благоприятни условия за растежа и развитието на ливадната растителност и за протичане на ливаден

почвообразователен процес - един от най-важните фактори за образуването на алувиално-ливадните почви.

Строежът на профила на алувиално-ливадните почви много зависи и от характера на речната лъка. Установено е, че съществува определена закономерност в разпространението на почвите в речната лъка. В зависимост от големината си тя може да се състои от три части: крайкоритна, централна и крайтерасна..

Кафявите горски почви (Cambisols) обхващат планинските части на територията над 700- 800 м. Намират се под горска растителност и незначителна част са планински пасища.

До 1300- 1500 м. надморска височина те са заети с букови гори (в най- ниските части- смесени с дъб, бреза и др.); над тази височина- с иглолистни гори- бял и черен бор, ела, смърч, с подлес от боровинки. На местата с унищожена горска растителност се е развила тревиста растителност и върху нея- вторично затревени кафяви горски почви.

Планински тъмноцветни горски почви (Umbric Cambisols) заемат горния горски пояс на нашите планини между 1600- 1800 м. и 2 500 м. н.в. Почти изцяло са към горския фонд. В долната част естествената растителност е основно от смърчови гори, с гъст подлес от боровинки и треви; в горната част- клекови и смърчови формации и тревиста растителност от субалпийски тип.

Планинско- ливадни почви (Umbric Cambisols - хумусни камбисоли) Заемат най-високите билни части на планините над 1800- 2500 м. н.в. този високопланински пояс де дели на две части- субалпийски (до 2500 м.) и алпийски (над 2500 м.) .

Заети са със силнотуфеста тревиста растителност (субалпийски пояс- картъл; алпийски- гъжва, острица, власатка). Храсти от хвойна, боровинки.

Алувиални почви (Fluvisols). Неразвити, образувани главно върху съвременни слоисти речни наноси, продължаващи да се отлагат. Тези почви са млади, в начален стадий на развитие. Периодичното заливане от речните води и отлагането на нови наноси не позволява трайно заселване на растителността и развитие на почвообразователния процес. Разпространени са в речните долини, по заливната тераса.

Почвената покривка на територията е подложена си силно ерозийно влияние. Най-засегнати от ерозията са горите за реконструкция и иглолистните култури, създадени на ерозиран терени. Най-разпространена в горския фонд е площната ерозия (23,6% от

площта на лесничейството, или 91,3% от общата ерозирана площ). В широколистните високостъблени и в част от иглолистните гори ерозионните процеси са овладени.

Съхраняването на почвената покривка е условие за запазване на растителното разнообразие а чрез него на водните ресурси и климата на територията. Тзи смисъл макар и непряко почвената покривка оказва влияние върху туристическия профил и туристическия потенциал на територията.

Оценка на растителността и почвената покривка като туристически резултат на територията на община Хаджидимово.

Силни страни

Територията на община Хаджидимово е една от териториите на страната с изключително богата растителност. Отделни елементи на растителността ѝ, поради уникалността си, имат световно значение .

В ботаническият резерват “Али ботуш”, разположен в планината Славянка, горите са от черна мура, ела, черен бор, бук, тис; тук се срещат редки скални растителни видове. районът на резервата се смята за един от най-важните флористични формообразователни центрове на Балканския полуостров. Тук има повече от 20 вида български ендемични растения, като 5 от тях не се срещат никъде другаде в страната. Най-широко разпространеният дървесен вид е черен бор (*Pinus nigra*), който заема ниските части на резервата. Над него се е настанила черна мура (*Pinus leucodermis*), чиято горна граница минава на 1800 м.н.в. Тук се намира най-голямото находище на черна мура на Балканите, която е основната причина за обявяването ѝ за резерват. Възрастта на горите от черна мура е 60 – 120 г., като отделни насаждения са над 200 г., а някои дървета достигат и до 400 години. Височината на тези дървета е над 30 м.

Още по интересна и разнообразна е тревната растителност. От ендемитите заслужава да се споменат борисовата ела (*Abies borisi-regis*) и кошаниновото вълче лико (*Daphne kosanini*), което е терциерен реликт и балкански ендемит.

В защитената местност “Павльова падина“ има естествени находища на родопско лале и на характерни растителни съобщества с участие на средиземноморски и преходно-средиземноморски редки и застрашени видове.

Изключително богат на ендемични и редки видове е Парилският дол, който представлява дълбока ждреловидна долина, във варовикови скали. Рядко в България на едно място има събрани толкова интересни растения, колкото има в тази долина.

Ендемит на Славянка е и [парилската метличина](#) (*Centaurea pariliana*). Тя има красиви червени цветове и расте по варовити скални терени. Друг ендемит на Славянка е [шахтиевата дрипавка](#) (*Crepis schachtii*).

Тези дадености правят територията изключително привлекателна за природонаучен, планински и билков туризъм. Планиските горски масиви предлагат прекрасни условия за здравни рекреативен туризъм.

Слаби страни

Отделни редки растителни видове са силно застрашени от изчезване и особено чувствителни от по-масово човешко присъствие. Това обстоятелство налага специфични изисквания към начина на посещение на местообитанията им като недопускане на масови посещения, посещения по график, мерки за опазване на растителността, ограничаване на възможностите за определени видове развлечения, недопускане на стротелство или изграждане на туристическа инфраструктура.

Като цяло ресурсите са добре познати но потенциалът им за целите на туризма не е усвоен. В общинските и областните стратегии и планове за развитие не се предвиждат мерки тяхното познание, опазване и усвояване за целите на туризма.

Възможности на Геопарка свързани с използването на растителността на територията на община Хаджидимово като туристически ресурс

- Съдействие за запазване и подържане на състоянието на горите и за увеличаване на горските площи.
- Съдействие за запазване и развитие на биосферата на територията и опазване на редките растителни видове.
- Съдействие за проучвания на флората на територията на общината.
- Инициране на мерки за оптимизиране на дърводобива.
- Популяризиране на растителното богатство на територията чрез подходящо информационно обезпечаване. Запознаване на населението. Подготовка на екскурзоводи с познания за забележителностите на растителния свят на територията.

- Съдействие за развитие на видове и форми на туризъм ориентирани към по пълно разкриване и използване на потенциала на територията свързан с уникалната растителност.
- Подпомагане на съществуващите туристически обекти да предлатат посещения и запознаване с уникалните растителни видове в района.

Като конкретни ресурси представляващи интерес за Геопарка и за развитието на туризма , в резултат на проведеното проучване са установени и определени :

- Горските масиви в районите на Петрелик, Садово, Абланица, Тешоно, Илинден– оценка 7,8
- Растителна покривка в алувиално наносните почви в поречието на Места– оценка 7,0

Експертна оценка на потенциала на растителността на територията като туристически ресурс .

Таблица 14.

Наименование на ресурса (обекта): Растителност на територията на община Хаджидимово

Критерии)Кр) Подкритерии (ПК)	Средна оценка	Относителна тежест в оценката по критерия	Относителна тежест в общата оценка	Претеглена стойност в общата оценка
Кр. 1. Туристическа ценност на ресурса	9.21		0.600	
ПК № 1.1. Значение на ресурса	9.2	0.35	0,210	1.93
ПК № 1.2. Степен на познание на ресурса	8.8	0.20	0,120	1.06
ПК № 1.3. Привлекателност на ресурса	9.4	0.45	0,270	2.54
Кр. 2. Налични условия за ползване на ресурса	8.02		0.400	
ПК№ 2.1. Степен на експозиция на ресурса	8.2	0.30	0.120	0.98
ПК № 2.2. Степен на готовност за ползване (приемане на посетители, запознаване с информация и пр.)	9,2	0.20	0.080	0.74
Пк № 2.3. Достъпност до ресурса	8.4	0.20	0.080	0.67

ПК № 2.4. Степен на усвоеност на ресурса за целите на туризма	6.8	0.30	0.120	0.82
Обща оценка на потенциала на територията				8.734

Максимална оценка - 10 точки Минимална оценка – 0 точки

Стойността на оценката - 8.734 е в интервала 8,01 – 10,00 точки ресурсът (обектът) е с много висок туристически потенциал за целите на туризма на територията и е изключително подходящ за развитието на туризма . Развитието следва да се фокусира върху рекламно-информационната дейност, усилията за подобряване на достъпността , както и мерките за подобряване свързаността на ресурса (обекта) с останалите елементи на туристическата инфраструктура.

Структурен анализ на оценката.

Оценката по Кр. 1. „Туристическа ценност на ресурса” – 9.21 е много висока. Тя определя растителността като значим туристически ресурс за територията на община Хаджидимово.

Оценката по Кр. 2. „Налични условия за ползване на ресурса” - 8.02 е относително висока в сравнение с оценките на голяма част от туристическите ресурси по този критерий. Тя показва наличие на добри условия за използване на ресурса като познание на ресурса , експозиция на ресурса на местно и национално ниво , готовност за ползване за целите на туризма, достъпност за наблюдение. Тези оценки показват, че ресурсът има висок потенциал като природна даденост и ефективното му използване е възможно без съществени нови проучвания , инвестиции в инфраструктура и пр. За подобряването на използването на ресурса е необходима той да бъде обвързан и включен във всяка част от видовете и формите на туризъм на територията на общината като специфична познавателна и развлекателна атракция

Заслужават внимание високите оценки по подкритериите 1.1 Значение на ресурса - 9.2, подкритерий 1.3. Привлекателност на ресурса – 9.4 и подкритерий 2.2 Степен на готовност на ресурса за ползване за целите на туризма.

За усвояването на ресурса като туристически ресурс следва да се обърне внимание за увеличаване на степента на експозиция на ресурса за целите на туризма.

Най-големи резерви има по отношение на степента на усвояване на ресурса за целите на туризма. Оценката по този подкритерий е 6.8 , което определено говори за недоценка на потенциала на ресурса на територията за целите на туризма.

Основен акцент при проучването и използването на ресурса следва да бъдат възможностите и потенциала на ресурса за развитие на рекреативния туризъм, селския туризъм, природопознавателния ученически туризъм на територията на общината. Важно направление е създаването на условия за максимално използване на растителността за целите на туризма чрез развитие на подходящи форми на туризъм, изграждане на съответна инфраструктура и насочен маркетинг и реклама.

Настоящата степен на проучване дава основания, че има възможност за допълнителни проучвания в т.ч. археологически, документални, проучвания на артефакти в различни музеи.

Описание, характеристика и оценка на потенциала на растителността, почвеното покритие и животински свят на територията на община Хаджидимово като туристически ресурс – фауна.

Природните дадености на територията създават условия за богато разнообразие на обитаващите я животински видове.

В зоогеографско отношение територията на България се отнася към Палеарктичната зоогеографска област, като през нея преминава границата между Евросибирската и Средиземноморската подобласт. Изследваната територия попада в Средиземноморската подобласт и се отнася към Струмско-Местенския район. Южното положение на района и термофилният характер на мраморите са предпоставка за фаунистично разнообразие със значително участие на южни и средиземноморски видове.

Животинският свят е твърде разнообразен във видово отношение има огромно разнообразие сред безгръбначните животни – над 2000 в Пирин предимно насекоми, паяци, стоножки, охлюви и др. Средиземноморските видове безгръбначни са най-характерни за Славянка, където обхващат ок. 55% от всички безгръбначни. Голям е дялът на средиземноморските видове животни в гоцеделчевската котловина, Славянка, Стъргач и Бесленския рид на Боздаг – над половината видове. В Рила е голям броят на ендемитите (242 вида) и реликтите (244) сред безгръбначните животни.

В тази част на България са много и видовете гръбначни животни – около 250 вида в Пирин. Подобно голямо разнообразие има и в другите планини и в долината на р.

Места. Тази природно-географска подобласт се отличава и с наличието на множество ендемитни и реликтни видове животни. В Пирин има 39 локални ендемита, които се срещат само в тази планина, 67 вида български ендемити и 123 балкански ендемита. Разнообразни са и видовете глациални (149 вида) и периглациални (27 вида) реликти.

Влияние върху фауната оказва и близостта с региона на делтата на Места - известна главно с уникалната си дива природа и биологичното разнообразие от видове

Много характерни обитатели на Пирин, Славянка и гористите местности в другите планини и в котловините са бозайниците. Това са предимно типичните горски обитатели. В Пирин са уснатовени 45 вида сухоземни бозайници. От едрите бозайници най-представителни за подобластта са: дивата коза, която обитава само най-високите стръмни и скалисти терени на Рила Пирин; най-многобройният едър бозайник в Рило-пиринска подобласт е сърната; мечката е охраняван вид и разпространена предимно в горския пояс на планините; дивата свиня е разпространена, подобно на другите части на страната; хищниците вълк и лисица и др.. Срещат се още язовец, катерици, зайци, таралежи, лешников сънливец, сляпо куче, невестулка. Характерна е и застрашената популация на лалугера. Срещат се и над десет вида прилепи. От средиземноморските видове, много характерни за Славянка се среща чакалът.

От земноводните често срещана е реликтната планинска водна жаба. От влечугите има множество средиземноморски видове. Сред тях са шипобедрената и шипоопашата костенурка, разпространени предимно в Славянка, Стъргач, Бесленски рид, Гоцеделчевска котловина. Разпространен в планините е и балканския ендемит македонски гущер. Срещата се още слепок, живороден гущер, алпийски тритон, усойница (реликтен вид), рядко срещаната котешка змия и др.

Фауната, обитаваща ниските части на територията на общината, е представена от кеклик, яребица, пъдпъдък и др.

В Пиринската област има сравнително разтнообразие на риби. В ледниковите езера, високопланинските язовири и и по-рядко по реките се срещат балканската пъстърва и аклиматизираните от други географски райони дъгова пъстърва и сивен. Срещат се още българските ендемити главоч, струмски гулеш, балканските ендемити маришка мряна и балкански щипок. В река Места (в България) се срещат и черна мряна, костур, речен кефал, шаран и др. видове риби.

Значимо е птичето разнообразие - в Пирин около 160 вида. Има редица реликтни и ендемични видове птици. Сред ендемичните и същевременно редки видове видове белогърб кълвач, балканска чучулига, алпийска завирушка качулат синигер, скална зидарка. Сред най-широко разпространените са глухар, лещанка, планински кеклик, малка кукумявка и др. Ива и редица видове хищни птици като кълвачи (белогърб и черен), орли (скален, креслив, змияр, орко), ястреби (голям, ловен, осояд, скитник) и др. За животинският свят на Славянка са характерни типичните за страната видове – [сърна](#) (*Capreolus capreolus*), [дива свиня](#) (*Sus scrofa*), [заек](#) (*Lepus europaeus*), [лисица](#) (*Vulpes vulpes*), [язовец](#) (*Meles meles*) Срещат се и много средиземноморски видове, по-известни от които са [чакалът](#) (*Canis aureus*), [шипобедрената костенурка](#) (*Testudo graeca*), [шипопашатата костенурка](#) (*Testudo hermanni*), [македонски гущер](#) (*Lacerta erchardi*), рядката [котешка змия](#) (*Telescopus fallax*) и други. Особено много са средиземноморските представители на безгръбначните животни – над 55 – 60% от всички безгръбначни в резервата.

Измежду насекомите на Алиботуш, най-добре са познати пеперудите, и по-точно дневните пеперуди. През последните години са открити четири нови вида дневни пеперуди за България (белянката *Euchloe penia*, синевките *Plebeius andronicus*, *P. nephohiptamenos* и *P. aroaniensis*).

Hipparchia orestes

Също в биотоп, е потвърдено срещането на сатиридата *Hipparchia orestes* в България. От тези нови видове всички освен *E. penia* са балкански ендемити, и всички освен *Plebeius aroaniensis* се срещат в България единствено в границите на планинската верига Алиботуш-Пирин.

Euchloe penia

От рибните видове по средното течение на Места, на територията на България, се обитава от маришка мряна (*Varbus cyclolepis*), черна мряна, костур, кротушка, клен (речен кефал), скобар, щипок, а в последните години – и щука. Тук могат да се срещнат още речна и дъгова пъстърва, шаран и речна змиорка. По горното течение на река [Мътница](#) и река [Буровица](#) има [балканска пъстърва](#).

Влечугите са представени от голямо количество костенурки.

Освен голямото разнообразие на видовете има и множество редки и застрашени видове животни. Някои от тях вече не се срещат в естествената природна среда и са включени като обекти на защита и охрана.

Описание на основните животински видове на територията на община Хаджидимово

Дива свиня (*Sus scrofa*)

Дивата свиня е [бозайник](#) от разред [Чифтокопитни](#). Родоначалник е на [домашната свиня](#).

Тя е с дължина на тялото: до 205 cm, височина: до 120 cm и тегло до 350 kg

Има късо и масивно тяло, предната част е по-силно развита от задната. Главата е голяма и масивна. Муцуната е силно източена напред във формата на зурла, очите са малки, с добре развити уши. Кучешките [зъби](#) (т. нар. *глиги* или [бивни](#)) у мъжкия (*глиган*) са силно развити и излизат извън устата, представлявайки добро средство за защита. Страничните втори и пети пръст са добре развити.

Космената покривка представлява рядка и груба четина. През зимата между нея се развиват мека и гъста козина. Окраската варира от тъмнокафява до сива, индивидуално и в зависимост от географското разпространение

Естественият ареал обхваща [Европа](#) и [Азия](#) до около 55° с. ш., и [Северна Африка](#). [Интродуцирана](#) е в [Северна](#) (в началото на 20 век) и [Южна](#)

[Америка](#), [Австралия](#), [Нова Гвинея](#) и [Нова Зеландия](#). В [България](#) е разпространена из цялата страна.

Дивата свиня има много разнообразни [местообитания](#), от морското равнище до алпийската зона: [полупустини](#), [широколистни гори](#), [степи](#), дъждовни тропически гори и обработваеми земи. Най-често се среща в гъсти тръстикови масиви и храсталаци покрай брегове на влажни зони и в [гори](#) по планински склонове. Дивата свиня е хищник, който често се среща в горите.

Към [2012](#) г. в [България](#) има близо 80 000 индивида.¹

Води [стаден](#) начин на живот, като образува малки групи. Съставени са от няколко женски и техните малки. Зрелите мъжки живеят усамотено. Активността е от 40 до 65 % от денонощието.

Може да стане жертва на много [хищници](#) — [вълк](#), [мечка](#), [рис](#), [тигър](#). Поради по-малкия си размер [лисицата](#), [дивата котка](#) и [бухала](#) са заплаха само за малките.

Продължителността на живота е 10—12 г. [Размножава](#) се от ноември до януари. Бременността трае 4 месеца, след което ражда 3—6 малки. Женските се отделят от групата си за да родят и след това се присъединяват отново заедно с малките си. До тримесечната си възраст имат сиво-червеникава окраска с надлъжни жълти ивици. Половата зрялост настъпва на 2 години, а пълното развитие, на 5—6 г.

Дивата свиня е популярен [ловен](#) обект. Освен месото се използват мазнината и кожата. В някои райони нанася щети на зеленчуковите и житните култури.

Дивата свиня е всеядно животно. Хранителният спектър е изключително широк — [корени](#), [грудки](#), [жълъди](#), [плодове](#), [мърша](#), [червеи](#), [охлюви](#), [насекоми](#), [жаби](#), [костенурки](#), мишевидни [гризачи](#) и др. Обикновено се храни през нощта. Майката кърми и защитава малките си докато пораснат.

Вълк(*Canis lupus*)

Вълкът е [бозайник](#) от семейство [Кучеви](#) (*Canidae*).

Вълк и чакал

[Анатомията](#) на вълка се отличава по някои белези от тази на домашното куче. Вълкът обикновено има златистожълти [очи](#), по-дълги [крака](#), по-големи [лапи](#), по-изявена [челюст](#),

по-дълга [муцуна](#) и [мозък](#), който обикновено е с 30% по-голям от този на кучето. Трябва да се спомене и [предопашната жлеза](#) от горната страна на [опашката](#), близо до основата, която отсъства при кучетата. И последно, докато [лактите](#) на много кучета са насочени настрани, тези на вълците са обърнати навътре към корема им, като почти го докосват. Това им позволява да тичат със скорост до 70 km/h.

Вълците и повечето едри кучета имат една и съща конфигурация на [зъбите](#). Вълците са високи около 66 – 80 cm при рамото, а теглото им е около 25 – 80 kg, като женските са с приблизително 20% по-дребни от мъжките. Средното тегло за мъжките е 55 kg, а за женските 45 kg. Дължината на тялото е 1,0 – 1,5 m, от които 30 – 50 cm е опашката. Телосложението на вълците е подходящо за дълго бягане – те имат сравнително тесни гърди и силни [мускули](#) на гърба и краката. Вълците могат да изминават големи разстояния, а широките им лапи им позволяват да затъват по-малко в [снега](#), отколкото тяхната плячка. Обемът на мозъка на вълка е с около 30 % по-голям от този на домашното куче, докато обема на мозъка на [чакала](#) е също с толкова проценти (около 30) по-малък от този на кучето.

[Козината](#) е съставена от два пласта, твърда защитна козина, предпазваща от водата и калта, и по-гъста и мека, която поддържа топлината на тялото. Вълците сменят козината си два пъти в годината, през [пролетта](#) и през [есента](#). Женските често имат по-гъста зимна козина, отколкото мъжките, и я запазват по-дълго през пролетта.

Козината на вълците обикновено няма някаква изразена шарка, с изключение на белег около очите. Оцветяването на вълците обикновено е от [сиво](#) до сиво-кафяво, но може да варира през целия спектър, характерен за кучетата – [бяло](#), [червено](#), [кафяво](#) и [черно](#). То често наподобява цветовете на околната среда. Например, в регионите с продължителна снежна зима белите вълци са далеч по-често срещани. Със стареенето вълците придобиват сивкав нюанс на козината си.

В миналото вълците са разпространени почти в цяла [Евразия](#) и [Северна Америка](#), но днес се срещат главно в [Канада](#), [Източна Европа](#), [Азия](#) и [Близкия изток](#). Те живеят в широк кръг природни условия – [гори](#), [тундра](#), [тайга](#), [равнини](#) и [планини](#). В [Северното полукуълбо](#) ловът и унищожаването на естествената им среда значително са ограничили техния ареал и днес вълците са застрашен вид.

По данни за [2015](#) г. в [България](#) има около 2000 вълка.

Вълците са социални хищници и ловуват на [глутници](#), организирани в стриктна [обществена йерархия](#) и водени от [алфа мъжки](#) и [алфа женска](#). Първоначално

се смята, че целта на тази социална структура е ловуването на животни, много по-едри от вълка. Според някои нови теории функциите на глутницата са свързани не толкова с [ловуването](#), колкото с успешното [размножаване](#).

Размерът на глутницата може да се променя с времето и зависи от няколко фактора, включително жизнената среда, характера на отделните вълци и наличието на [храна](#). Глутниците включват от 2 до 20 вълка, като средните по размер се състоят от 6 или 7. Йерархията в глутницата е относително строга, от алфа животните на върха до омега вълците на дъното. Тя засяга всички дейности на глутницата, от това кой вълк се храни първи до това кои се допускат до размножаването (обикновено само алфа двойката).

Нови глутници се образуват, когато вълк напусне родната си глутница и си извоюва територия. Вълци, търсещи други вълци, с които да образуват глутница, могат да изминат много големи разстояния, докато намерят подходяща територия. Разпръснатите индивиди трябва да избягват териториите на други вълци, тъй като нашествениците в чужда територия са прогонвани или убивани.

Вълкът е [хищник](#). Глутниците вълци ловуват всички едри [растителноядни](#) в своята територия, докато самотните вълци са по-склонни да се хранят и с по-дребни животни. Методите за ловуване варират от изненадващи нападения до продължителни преследвания. Чрез взаимодействие в глутницата вълците могат да преследват едра плячка с часове, преди да се забавят, но успехът е сравнително нисък. Самотните вълци хващат дребни животни, като скачат и ги притискат към земята с предните си лапи (мишкуване), техника, характерна също за [лисиците](#) и [койотите](#).

Глутниците най-често убиват слабите, възрастни и болни животни, тъй като едрите и здрави екземпляри им отвързват, като понякога нараняват и дори убиват ловуващите вълци..

Вълците са известни със своя отличителен вой. Има няколко възможни причини за виенето. Първо трябва да се отбележи, че вълците не вият, когато нападат плячката си. Всъщност е известно, че другите животни дори не реагират на звука. Може би те просто не правят връзка между него и хищника.

Най-очевидната причина за виенето на вълците е, че те контактуват помежду си при големи разстояния или в гъсто залесен район. Воят се използва и за извикване на членове на глутницата на дадено място. Въпреки това воят се наблюдава и когато глутницата е заедно, така че той трябва да има и друго предназначение.

Воят може да бъде и форма на обявяване на права върху територията. Изследванията показват, че за доминиращите животни в глутницата е по-вероятно да отговорят на човешка имитация на съперническа глутница, когато са в собствената си територия.

Обикновено вълците живеят 6 – 9 години в диво състояние, като затворени достигат средно до 16 години. Рекордната продължителност на живота на вълк е около 20 години. Смъртността сред малките е висока и малко от тях оцеляват до първата зима.

Основните фактори за смъртността на възрастните вълци са [ЛОВЪТ](#) от хората, [автомобилните катастрофи](#) и нараняванията от ловуване плячка. Всички болести по домашните кучета засягат и вълците, включително [кроста](#) и [бяс](#), като понякога предизвикват срив в популацията в даден район. Вълците се адаптират сравнително лесно към промени в числеността на плячката, така че масовият глад е необичаен. Могат да запазват популацията си под силен натиск, стига алфа двойката да не бъде убита.

Обикновено само алфа двойката в глутницата се размножава. Такава организация се наблюдава и при други видове кучета, ловуващи на глутници. Чифтосването става веднъж годишно, между [януари](#) и [април](#). Интересен факт от социалната организация на вълците е, че те обикновено са [моногамни](#) – алфа двойката се чифтосва само помежду си. В някои случаи един от алфа вълците се чифтосва с подчинен вълк и, ако партньорът му не успее да го предотврати, се раждат няколко котила. Това обикновено става в големи глутници при изобилна плячка.

[Бременността](#) продължава от 60 до 63 дни и малките се раждат слепи и напълно зависими от майка си. Раждат се по 1 – 14 малки, средно 6 или 7. Те остават в бърлогата, в която са родени, докато станат на 8 – 10 седмици. Майката обикновено е сама с малките през първите три седмици, но след това всички членове на глутницата помагат при отглеждането им. Малките консумират храна, повърната от възрастните, докато станат на 45 дни. След това се хранят с месо, донасяно от членовете на глутницата.

Женските достигат [полова зрялост](#) на 2 години, а мъжките – на 3 години. Повечето вълци напускат родната си глутница, когато са на 1 – 4 години.

След десетилетия преследване и унищожаване на вълка в България като „вреден дивеч“, се предприема кампания за опазването на последните вълци в страната.

Лисица

а

Лисица е общото название на няколко вида [хищни бозайници](#). Едва 10 вида от тази група принадлежат на самия род [Лисици](#) (*Vulpes*). Най-разпространеният вид лисица е [червената лисица](#), която има около 47 разпознати подвида. Наименованието червена лисица се ползва твърде рядко. То е прието в повечето европейски страни и е правилно, защото нормалната окраска на лисицата е червена.

Навсякъде в България, макар не много често, се среща и черната форма на окраската. Тези лисици се наричат *въглищарки*.

Дължината на тялото на лисицата достига до 80 см. Теглото при възрастните женски рядко надвишава 5,5 кг, а при мъжките – 7 кг.

Разрешена е целогодишно за отстрел с оглед регулиране на запасите от нея.

Лисицата е един от основните разпространители на [бяса](#).

Див заек

Дивият заек (*Lepus europaeus*) е [вид](#) средно голям [бозайник](#) от семейство [Зайцеви](#) (*Leporidae*). Разпространен е в по-голямата част от [Европа](#), включително в [България](#), както и в части от [Близкия изток](#) и [Централна Азия](#). Пренесен е от човека в някои области на [Америка](#), [Австралия](#) и [Океания](#).

Дължината на тялото на дивия заек е до 68 см, на опашката — до 8 см. Масата му достига до около 5 kg. Предните му [крака](#) са с дължина до 20 см, а задните достигат до

35 cm и са пригодени за скачане. [Козината](#) е от ръждивокафява до сивокафява, на корема е бяла. Заекът е предимно нощно животно, храната му е растителна.

[Главата](#) му е издължена и леко сплесната от страни. [Очите](#) са големи, изпъкнали и са разположени странично. Цветът им е от жълтеникав до оранжев. Слухът на заека е изключителен. Той твърде често спира, за да се ослушва, като вдига глава, изправя уши и застива така. Предните крака на дивия заек са доста по-къси от задните и завършват с малки лапи с 5 пръста, с възглавнички и остри нокти, които достигат дължина от 1 cm до 2 cm с малки изключения при други видове. Задните му крайници са значително по-дълги и имат по 4 пръста на лапа, като стъпалото им е поне 3-4 пъти по-дълго в сравнение с предното. Скоростта на животното достига 60-70 km/h. Опашката е тъмна отгоре и бяла от долната си страна. Живее 10 години.

Дивите зайци се размножават до 4 пъти в годината, като броят на малките в първото и последното котило е обикновено 2-3, а в летните котила — от 3 до 5, че и повече. Бременността трае от 45-48 дни. Малките се раждат с отворени очи. Те могат да ядат още от първия ден. Малките на европейския заек се раждат напълно окосмени и дори 1 час след раждането им те могат да бягат, а след месец започват самостоятелен живот. В първото (мартенско) котило се раждат обикновено по 1-2 зайчета, но в по-късните - по 3-4. Късните есенни котила също са с по 2 зайчета. Редки изключения са и котила с по 5-8 зайчета.

Дивият заек днес обитава почти цялата територия на [Европа](#), като на север ареалът му стига почти Полярния кръг. На юг дивии зайци има и в Северна [Африка](#). В [Азия](#) те заемат обширна територия чак до [Казахстан](#). У нас те се срещат из цялата страна, при това от нивото на морето чак до високите части на планините

Заекът в българските народни вярвания

В българските народни вярвания заекът се смята за [демонично](#) животно — вярва се, че върху гърба му язди [дяволът](#). Ако заек пресече пътя на [човек](#), то той трябва да се върне обратно или ако работата му е неотложна, трябва да удари [коляното](#) си с бял камък и тогава да продължи, защото иначе го чакат беди. Хванатият див заек се хвърля вързан в тръни, за да се набоде [дявола](#) и да умре. На бременна жена не се разрешава да яде заешко месо, за да не се роди детето ѝ с т. нар. [заешка уста](#). Вярва се още, че хората, отглеждащи зайци ще бъдат сполетени от зло — домовете им ще запустеят и челядта им ще умре.

В чест на зайците в [Източна Тракия](#) се почитат първите два или три дни от [февруари](#), наречени [Сечко-Дечко](#) или [денят](#) след [Димитровден](#) — [Зайковден](#).

Язовец

Язовецът (*Meles meles*), наричан още борсук^[4] е един от трите [вида](#) на [род](#) Язовци (*Meles*) на семейство [Порови](#) (*Mustelidae*). Разпространен е в цяла Европа (вкл. България), Мала Азия и части от Близкия изток.^{[5][6]}

Тялото на язовеца е дълго до 90 см, покрито с груба козина – на главата бяла, на гърба сива, по краката черна. От муцуната през очите и ушите минава по една черна ивица. Опашката е къса, с дължина до 20 см. Краката също са къси.

На пръв поглед липсва полов диморфизъм, но в действителност размерите на черепа показват, че женските са с 5 – 10% по-дребни.

Разпространен е в [Европа](#) и части от [Азия](#). Среща се и в [България](#).

Разпространен е в Стара планина, в обезлюдени местности и винаги край река или поне извор.

Язовецът е активен предимно нощем. Единственият представител на сем. Порови, който спи зимен сън.

Изкопава си убежища в земята, снабдени с дълги ходове и няколко входа. Обикновено язовците живеят в общности, като големината им зависи от наличието на храна наоколо. Оглавяват се от мъжкар, който гони пришълците. В една бърлога могат да живеят до 15 язовеца. Язовецът е единственото животно, което допуска „квартиранти“ в жилището си. По време на зимния му сън, наблизко навътре в някой от входовете на лабиринтовото му жилище се настаняват [лисици](#). Фактът, че язовецът не ги гони, се обяснява с това, че лисиците спират течението в жилището му и то става по-топло.

Храни се с разнообразна храна – плодове, дребни гръбначни, най-различни безгръбначни и други.

В края на зимата женската, скрита в леговището си, ражда 3 или 4 малки. Кърми ги в продължение на 5 месеца. На възраст от 8 седмици те започват да излизат навън.

Може да се гледа в домашни условия, много е агресивен, но лесно се привързва към човека. За разлика от своите подземни „събратя“ ([къртици](#), [слепи кучета](#) и т.н.) той не търси близост с хората, а дистанция. Личното си разстояние спрямо хората, обаче той е склонен да пренебрегне, ако те не го тревожат с присъствието си. Такива обикновено са пчеларите, но пък язовецът пази кошерите от мишки – едни от най-големите врагове на пчелите. Почиства пчелина от враговете му, стига пчеларят да не нарушава спокойствието му. Помага, без да пречи.

Дива котка

Дивата котка (*Felis silvestris*) е дребен [хищник](#) от [семейство Котки](#). Размерите ѝ са малко по-големи от тези на произлязлата от нея [Домашна котка](#). Разпространена е в [Европа](#), Предна и Средна [Азия](#) и [Африка](#).

Тялото ѝ е здраво и набито, покрито с гъста козина. Дължината ѝ е от 45 до 80 cm (91), височина до 43 cm, опашка 29-34 cm, тегло от 3 до 8 kg. Живее в скалисти или гористи местности и се храни с дребни [бозайници](#), като [гризачи](#) и [зайци](#). Известни са и случаи на нападение над по-млади [сърни](#) и [кози](#). Предпочита да ловува нощем и избягва срещите с хора, поради което са много редки случаите на прякото ѝ наблюдение в природата.

Дивата котка е териториално [животно](#) и, както повечето си роднини в семейство Котки, избягва компанията на себеподобни извън размножителния период, който е два пъти годишно (пролет и есен). След около два месеца бременност женската се усамотява в някоя скришна хралупа на дърво и ражда от три до шест малки, които кърми около

четири месеца. Малките се раждат слепи и безпомощни, също като при домашната котка. В наши дни дивата котка се е превърнала в сравнително рядко животно, тъй като домашните котки и хората я изместват от [биотопа](#), който традиционно обитава.

Обикновена катерица

Обикновената катерица (*Sciurus vulgaris*) е [вид](#) дребен всеяден [гризач](#) от семейство [Катерицови](#) (Sciuridae), разпространен в [горския](#) пояс на [Евразия](#).

Дължината на тялото с главата е 145-265 mm, а на опашката — 145-189 mm.^[5] Тежи 250-340 g. Дългата опашка помага на катерицата да пази равновесие докато скача от клон на клон. Обикновената катерица има остри и закривени нокти, които ѝ помагат да се катери по дърветата. На ушите има снопчета от косми. Катериците в Странджа са светлокафяви, а тези от по-високите части на Рила - по-тъмни до червенокафяви. Космовидните кичурчета на върха на ушите се появяват само през зимата.^[6] Окраската се мени в зависимост от сезона и мястото. Козината през лятото е по-тънка и светла, а през зимата тя е по-дебела и тъмна. Козината на корема обаче винаги остава бяла.

Разпространена в [горските](#) и [лесостепни](#) райони, а на север достига до [лесотундрата](#). Предпочита тъмните [иглолистни гори](#).

Среща се в [Европа](#), [Сибир](#) и [Източна Азия](#) - от [Пиренейския полуостров](#) и [Англия](#) до [Камчатка](#) и [Манджурия](#). В [България](#) катерицата е разпространена в цялата страна, като е най-многобройна в гористите планински области.

Катериците са активни главно през деня. През зимата не изпадат в [хибернация](#), но при студено време остават в [гнездото](#) си в продължение на дни. Възрастните екземпляри си

изграждат по няколко гнезда, разположени на 3 до 15 m височина по дърветата. Те обикновено са построени от сухи клонки, застлани с мъх, шума или трева, имат диаметър 30-40 cm и 1-2 отвора с диаметър 5-8 cm. Понякога използват и кухини в дърветата. Катериците често сменят гнездата си, когато те се напълнят с [паразити](#). Въпреки, че са страхливи животни и живеят поединично, в едно гнездо може да се настанят няколко индивида, за да се топят взаимно. Хранителните територии на индивидите често се застъпват.

Катерицата се храни със семена на [шишарки](#), [жълъди](#), [филизи](#), [гъби](#), [орехи](#), [ягоди](#); понякога с [насекоми](#) и [птичийца](#). Складира си храна за зимата, главно ядки или изсушени гъби.^[5]

Чифтосва се през февруари-март и през юни-юли. Обикновено отглежда по 2 поколения годишно, които се състоят от по 5-10 малки. [Бременността](#) трае 35-40 дни. Майката отбива кърмачетата, когато станат на 45-50 дни, а на 55-60 дни малките напускат гнездото. Достигат [полова зрялост](#) на 6 месеца.^[5]

Сокол

Соколите (*Falco*) са род дневни [грабливи птици](#) от семейство [Соколови](#), срещащ се и в [България](#). Размерите им варират от дребни до средно големи видове, окраската също е силно разнообразна, най-често в камуфлажни цветове. Някои от видовете в рода, като [сокол скитник](#) и [сокол орко](#) са считани за най-бързо летящите [птици](#), достигащи до близо 400 km/h при пикиране и близо до 200 km/h при хоризонтален полет. Общо взето не ускоряват така бързо и не са толкова маневрени като [ястребите](#), но в открито небе развиват много по-големи скорости.

Населяват почти цял свят без [Антарктида](#). На територията на [България](#) са регистрирани следните 9 вида:

[Falco biarmicus](#) – Далматински сокол

[Falco cherrug](#) – Ловен сокол

[*Falco columbarius*](#) – Малък сокол

[*Falco eleonora*](#) – Средиземноморски сокол

[*Falco naumanni*](#) – Белошипа ветрушка

[*Falco peregrinus*](#) – Сокол скитник

[*Falco subbuteo*](#) – Сокол орко (Орко)

[*Falco tinnunculus*](#) – Керкenez (Черношипа ветрушка)

[*Falco vespertinus*](#) – Вечерна ветрушка

Ловуват предимно в открити местности или поне изпъстрени с полянки.

Всички видове в рода без изключение са типични хищници, плячката им варира от [насекоми](#) до [зайцевидни](#) и [патици](#). Някои от видовете ловят предимно птици в полет, други нападат плячката си на земята. Типично за повечето видове в рода е първоначално само да наранят с нокти жертвата си и след това да я доубият с удар с клюна във врата. Повечето от видовете докато ловуват могат да се задържат неподвижно във въздуха.

В природата на България са разпространени 10 вида соколи

Моногамни птици. Женската обикновено е по-едра от мъжкия. Родителите се грижат и обучават сравнително дълго малките след като напуснат гнездото.

По изкопаеми костни останки от България от палеоорнитолога проф. Златозар Боев са описани и 2 вида соколи от неогена – един от миоцен (отпреди около 7 млн. г.) от находище край гр. Хаджидимово (български сокол *Falco bulgaricus*) и един от плиоцен (отпреди около 2,25 млн. г.) от находище край гр. Вършец (сокол /керкenez/ на Бакалов *Falco bakalovi*).

Египетс

На територията на [България](#) всички видове от рода са защитени от закона. Според някои изследвания соколите се нареждат сред най-интелигентните птици.

Скален орел

Скалист орел, зайчар, черен орел

Aquila chrysaetos (Linnaeus, 1758) Разред Соколоподобни (Falconiformes) Семейство Ястребови (Accipitridae)

Холарктичен вид. Гнезди в Европа на север до 70° с. ш., на юг – до средиземноморските острови. Разпространен в Северна Африка, Предна Азия, Арабския полуостров, Централна Азия (Памир, Тян Шан, Хималаите), Китай, Корея, Япония; Северна Америка. Европейската популация е с численост около 8400 двойки [Разпространение и численост в България. Постоянен вид. В средата на миналия век е извънредно рядък и почти на изчезване Няколко десетилетия по-късно популацията е оценена на 120 – 140 двойки . През последните 20 години числеността се стабилизира и е налице тенденция за леко покачване. Сега са картирани 70 сигурни и 54 твърде вероятни гнездови находища в цялата страна . Ако се вземат предвид и останалите 55 възможни гнездови находища от същото картиране, то видът вероятно наброява 120–150 двойки. Най-много (46,7%) са установени в Стара планина и Предбалкана, следват тези в Родопите (22,9%), Среднотунджанско поречие (6,6%), Средногорие и Краище, Рила и Пирин (по 4,9%), Дунавска равнина (4,1%), Осогово–Беласишка планинска група и Черноморско крайбрежие (по 2,5%).

Местообитава труднодостъпни скални комплекси (85%) и широколистни гори. Сигурните гнездови находища са от 200 до 2400 m н. в.

Размножителният период започва през първата половина на март. Женската снася 1–2 яйца през април. Малките се излюпват към края на май, а излитат от гнездото около 15

август. Предпочитана храна са сухоземните костенурки. В гнездата са намирани остатъци и от лалугери, лисици, зайци, птици, змии и гущери .

Природозащитен статус: в *България*: уязвим VU [B1a + b(V) +D1 + E]; ЗБР-II, III; *международен*: ECS-спес 3, рядък; ДП-I; БеК-II; CITES-II; БоК-II.

Предприети мерки за опазване. Защитен по ЗБР. Включен в ЧКБ (1985). Значителна част от популацията гнезди в националните паркове "Централен Балкан", "Пирин" и "Рила", в ПП "Странджа" и др.

Необходими мерки за опазване. Целенасочено проучване на гнездовото му разпространение в страната, изготвяне на Национален план за опазването му.

Черен лешояд

Черният лешояд (*Aegypius monachus*), наричан още и Картал е едър представител на семейство [Ястребови](#) (Accipitridae). Дължината на тялото му е 110 – 120 cm, размах на крилете 265 – 300 cm и тежи 6,3 – 12,5 kg. Няма изразен [полов диморфизъм](#).

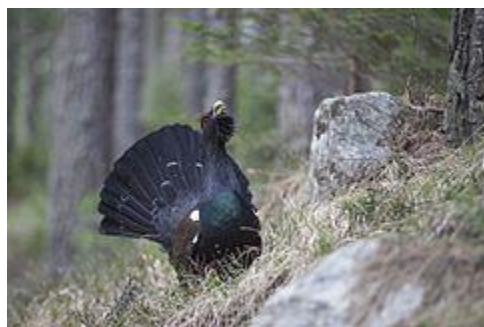
Среща се в южните части на [Европа](#) (включително [България](#), [Азия](#) и [Африка](#)). Обитава планински, горски и полупустинни местности. В България е бил постоянен вид и обитавал страната цялгодишно. През зимата се спускал от планините в равнините и низините.

Основно мършоядна [птица](#), храни се предимно с месо от умрели животни, но понякога улавя дребна плячка, като [зайцевидни](#), [катерици](#), [костенурки](#) и [гущери](#). Когато забележи труп на умряло животно се спуска пикирайки със сгънати крила, като издава характерен звук от който идва и народното му название.

Гнезди по дърветата. Гнездото се ремонтира и подновява всяка година и достига 2 m в диаметър и 1 m височина. Снася 1 яйце. Мътят 55 дни и двамата родители. Когато мъти много трудно е да бъде изгонен от гнездото, възможно е дори да бъде хванат с ръце, без да се опита да избяга. Гнезди средно веднъж на две години.

На територията на [България](#) е много рядък и защитен вид.

Глухар

Глухарът (*Tetrao urogallus*) е [птица](#) от семейство [Фазанови](#). Среща се и в [България](#).

Едра птица, с размерите на [пуйка](#). Мъжкият е почти изцяло черен, с бял клон, червени кожни издатъци над очите и бяло в основата на крилете. Женската е пъстра, с маскировъчен цвят и по-дребна. Младите птици приличат по окраска на женската. Излита рязко и силно, но лети лошо, което става понякога причина да се удари в някое стъбло или клон на дърво и да пострада.

Среща се в планините на повечето страни в [Азия](#) и [Европа](#), включително и [България](#), на север е по-широко разпространен и се среща и в равнинни гори. Като цяло предпочита тихи и спокойни иглолистни гори, богати на тревисти полянки, плододаващи храсти, дървета със силни и хоризонтални клони, на които спи, изобилие от вода и не на последно място – мравуняци. В България обитава иглолистни и смесени иглолистни гори от 1000 m н.в. до горната граница на гората в [Рила](#), [Стара планина](#), [Пирин](#) и [Родопите](#). В последните години числеността му намалява заради унищожаването на естествения му биотоп и лова.

През лятото се храни с [плодове](#), листа, [насекоми](#) и много рядко с [гущерчета](#) и дребни [змии](#), които търси по земята, и единствено през нощта каца на някой здрав хоризонтален клон, за да спи. През зимата се държи предимно в клоните на дърветата и се храни с игличките на [белия бор](#) и [смърча](#). Често гълта камъчета, които са много важни за храносмилането му. Активен е сутрин и привечер.

Размножителния период започва през март и тогава мъжкият избира подходяща полянка, където [токува](#). Пристига привечер в района и надава няколко крясъка от клона, на който ще спи, за да оповести присъствието си. Призори започва самото токуване, което прави или от клон на дърво, или кацнал върху някой пън. Отвреме навреме обикаля района на токуване, където се събират женските, и който е с диаметър между 50 и 100 метра. На моменти е толкова съсредоточен в ритуала, че престава да обръща внимание на звуците и движенията около него и става лесна жертва на хищници и ловци, заради това дълго се е мислело, че оглушава и това „оглушаване“ е дало името на вида. Когато периодът на токуване стигне върховия си момент, мъжкият може да токува почти до вечерта. Глухарят е [полигамна](#) птица и мъжкият не полага никакви грижи за малките, по време на токуване понякога покрива до 3 женски за една сутрин. След това женските се оттеглят и приготвят гнездото си. Снася до 10 яйца с белезникавожълт цвят, много подобни на [кокошите](#). Гнездото се намира на земята и представлява плитка ямичка, покрита с клонки и пера. Женската мъти толкова упорито, че може да стане лесно жертва на паднало дърво или [хищник](#), като [ястреба](#) [кокошкар](#), [вълк](#) или [дива свиня](#). В първите дни след измътването голяма част от малките загиват по ред причини. Както и при другите птици от семейството, малките се излюпват добре развити и много скоро започват да ходят и да се хранят сами.

В много страни по света глухарят е ценен [ловен](#) обект. Може също така да се опитоми и да привикне с човешкото присъствие. Понякога ловци, намерили гнездо с яйца или пиленце, го отглеждат като дворна птица редом с кокошки и пуйки, които имат сходни навици при хранене и мътене.

Белогуш дрозд

Белогушият дрозд (*Turdus torquatus*) е [птица](#) от семейство Дроздови. Среща се и в [България](#) където е постоянен неин обитател независимо от годишния сезон.

Белогушият дрозд е най-атрактивният представител от [рода](#) на дроздовете. Той е малко по-едър от [кос](#), но е с по-дълъг врат и тесни крила. Дължината на тялото му е 24 – 27 cm, а теглото – 85 – 120 g. Мъжкият наподобява кос, оперението му е много тъмно кафяво, до черно. Има широка бяла „огърлица“ във формата на полумесец на гърдите, която е най-характерният белег на [вида](#). По долната част на тялото се наблюдават светли, люсповидни петна, а [перата](#) по корема имат белезникави краища. Всяко перо е обконтено от тънка бяла ивица.

Имат кафяви крака, жълти [човки](#) с различна степен на кафяво оцветяване на върха и горната част на долната челюст и тъмнокафяви очи. Наблюдава се ясно изразен [полов диморфизъм](#). Женската е тъмнокафява, а огърлицата е по-тъсна, с белезникав или светлокафяв оттенък. Младите индивиди са кафеникави, с неясна, почти липсваща огърлица и тъмни напречни петна по долната страна на тялото.

При опасност издава интересни предупредителни звуци, наподобяващи удряне на речни камъни един в друг. Песента му е съставена от резки звуци, наподобяващи „трек-чек-чек“ или „циии“ и представлява набор от красиви трели. Понякога напомня звуците на [флейта](#). [Ареалът](#) на разпространение на белогушия дрозд е изключително обширен. Независимо от факта, че тенденцията е броят на птиците да намалява, спадът не се смята за достатъчно бърз, за да се доближи до праговете на уязвимост. Поради тези причини видът се оценява като незастрашен. През [2004](#) година в [Европа](#), която обхваща над 95% от птиците в размножителния сезон, гнездовата [популация](#) се определя на 310 000 – 670 000 гнездящи двойки, което с новоито поколение се равнява на 930 000 – 2010 000 птици

Белогушият дрозд е разпространен в [планинските](#) райони на Европа, [Мала Азия](#) и [Кавказ](#). В северните части на гнездовия ареал е прелетен тип, а в южните – постоянен. През септември и октомври [мигрира](#) в [Южна Европа](#), [Северна Африка](#) и [Мала Азия](#). Най-много птици в Европа зимуват в Южна [Испания](#), а в Африка – на [Атласките планини](#).^[5] В [Централна Европа](#) са известни само единични случаи на зимуващи птици, които остават в [низините](#). През есента отлита на малки [ята](#), като често се смесва с [пойния](#), [имеловия](#) и [беловеждия дрозд](#). Миграционният полет се извършва обикновено през нощта.^[6] В [България](#) се среща през цялата година.^[9] Отлита обратно през март-април.

Студените северни и източни ветрове през [пролетта](#) по време на прелет, често водят до забавяния, като птиците остават по крайбрежията, докато условията станат благоприятни. На много места край морето във [Великобритания](#) са наблюдавани такива групи птици.

Включва три подвида.^[11] Северните райони на ареала се обитават от малко по-тъмни индивиди – северноевропейски белогуш дрозд (*Turdus torquatus torquatus*). Перата по долната му страна са обканти с по-широки бели ивици и в средната им част липсват петна.

Обитава най-често [иглолистни](#) гори, по-рядко [широколистни](#) и смесени, както и и каменисти високопланински участъци, стръмни [долини](#), чукари и дерета. Среща се и над горната граница на иглолистните гори в зоната на [клека](#) и по алпийските ливади, до 2500 m [надморска височина](#). През студените зимни месеци слиза в хълмистите предпланини и равнините. В южната част на Европа гнезди в иглолистни [гори](#) с много поляни, покрайнините на горите, между младите дръвчета от [офика](#), млади [елови](#) гъсталаци и [лиственици](#). Белогушият дрозд е предпазлива, бдителна и недоверчива птица, която и при най-малката опасност наддава жалостни и тревожни крясъци и стремително се отдалечава. Избягва [населените места](#) и човешко присъствие.

Веднага след пристигането през пролетта, песните му огласят [хълмовете](#) и първите птици най-често стават жертва на [сокола скитник](#) и [малкия сокол](#). По земята се движи леко както ходейки, така и подскачайки.^[11] През пролетта и лятото се храни с [насекоми](#), [червеи](#), [ларви](#) и [охлюви](#), които събира по земята и между [тревите](#). Проверява за тях и под [листата](#), като ловко ги преобръща с [човката](#) си. През останалите сезони консумира [плодове](#) – [боровинки](#), [шипки](#), [ягоди](#), [малини](#), както и [семена](#) на тревни и храсти.

[Размножителният период](#) започва през месец [април](#). Птицата предпочита да гнезди в [букови](#) гори, особено такива с по-ниски дървета, както и в покрайнините им. Белогушият дрозд прекарва много време на земята, където търси храната си и във връзка с това прави [гнездото](#) си близо до поляни, сечища и просеки. Обикновено двойките гнездят далеч една от друга, но понякога се наблюдава и заселване в малки колонии.

Белогушият дрозд прави гнездото си ниско над земята по дървета и храсти, или директно върху [почвата](#), прикрито под гъста растителност, най-често [пирен](#). Двете птици

го изграждат заедно, като внимателно го скриват в гъстите клони, храсти и листа. Понякога го поставят на върха на високо дърво. То е голямо, изградено от клонки, тревни и [мъх](#), слепени с [кал](#). Застила се с тревички, [коренчета](#) и листенца.

Женската снася 4 – 5 синьо-зелени [яйца](#) с ръждиви петънца, които двете птици мътят на смени в продължение на две седмици. Малките напускат гнездото 15 – 16 дни след излюпването си. Родителите ги хранят най-вече с [дъждовни червеи](#) и [бръмбари](#). Повечето двойки имат по едно люпило на сезон и само част от птиците, особено в южните области на ареала, отглеждат потомство два пъти в годината.

Планински кеклик

Планинският кеклик (*Alectoris graeca*) е [птица](#) от семейство [Фазанови](#) (*Phasianidae*). Среща се и в [България](#). В страната образува хибриди с тракийския кеклик (*Alectoris chukar*). Рядък вид е и е включен във второто издание на Червена книга на България.^[2] Дължината на Кеклика е 37 - 38 см. А масата му достига 500 - 600 г.

Женската на кеклика мъти яйцата в продължение на 21 дни. След излюпване малките кекличета веднага могат да следват майка си.

Яребица

Яребицата (*Perdix perdix*) е [птица](#) от семейство [Фазанови](#) (Phasianidae). Среща се и на територията на [България](#). Оцветена е в маскировъчни ръждиви и кафеникави цветове, мъжкия има тъмно петно на гърдите. Летят сравнително бързо и добре, като успяват да се вдигнат под 70 градуса наклон за да избегнат препятствие, но като повечето полски птици не могат да маневрират добре и рязко да изменят посоката си на полет, което ги прави уязвими ако наоколо има дървета или други прегради

Среща се в по-голямата част на [Европа](#) и [Азия](#), изключение прави [Иберийският полуостров](#), където единствено се среща в някои северни части. Обитава открити местности, често засяти със [земеделски култури](#) и [люцерна](#).

Храни се със [зърнени култури](#) и различни [растения](#), [насекоми](#) и включително [колорадски бръмбар](#). Води уседнал начин на живот. В северните райони, събирайки се цялото семейство на куп може да издържи до -50 С студ. Живее на групички, най-често роднински свързани, които се разпадат само за кратко през размножителния период. Винаги се държи на земята и въпреки, че може да кацне на клон не го прави. Неприятелите на яребицата са повечето видове средно големи [грабливи птици](#), повечето видове хищни [бозайници](#) и [влечуги](#), като [ястреби](#), [соколи](#), [бухали](#), [сови](#), [порове](#), [лисици](#), [вълци](#), [диви котки](#), [змии](#) и др.

В началото на годината се оформят двойки, които заемат определена територия. През май-юни женската снася до 12 яйца в плитка трапчинка на земята, която най-често е добре скрита под някой храст или гъста растителност. Понякога са намирани гнезда с близо 20 яйца, което означава, че най-вероятно няколко женски са снасяли в едно и също гнездо. Една женска може да мъти до 18 яйца, които често са разположени едно над друго. Мъти толкова упорито, че често става жертва на [хищници](#), машини или хора, тъй като понякога не излита докато не я пипне човек. Женската защитава смело и упорито яйцата и малките срещу всеки възможен неприятел, напада или се преструва на ранена за да му отвлече вниманието. Първото денонощие малките прекарват в гнездото и не се хранят, но веднага след това напускат заедно с майката в търсене на

храна. Подобно на другите видове в семейството малките на яребицата се излюпват достатъчно развити за да могат веднага след излюпването си да се движат и хранят сами. В първите си дни малките кълват всичко което видят и преди всичко ако то се движи, така по метода на пробата и грешката откриват с какво да се хранят. При тях се наблюдава явлението [импринтинг](#) и са способни да се привържат към човек или друго което се е погрижило за излюпването им, в случай че яйцата са били излюпени в [инкубатор](#) или подложени под друга птица. Когато по някаква причина майка им изчезне, малките писукат до изтощение за да я привлекат, което прави трудно отглеждането на малки пиленца от човек след като са били с майка си известно време. На 8 ден са способни да излетят и при опасност се пръсват, летейки и тичайки във всички посоки. На 3 седмици вече летят напълно добре като възрастните птици.

Яребицата е традиционен [ловен обект](#) в [България](#) и много от страните в [Европа](#) и [Азия](#), но като цяло числеността ѝ сериозно намалява навсякъде и в много страни е обявена за защитен вид. Яребицата има и важно значение в природата, както като разпространител на семена на някои житни растения, така и като хранителен ресурс (плячка) за много видове хищни бозайници и птици.

Балканска пъстърва

Балканската пъстърва, още кафява или речна пъстърва (*Salmo trutta fario*), е риба от семейство [Пъстървови](#) (Salmonidae). В миналото е била разпространена само в [Европа](#) и [Северна Азия](#), включително и в България. През [1883](#) г. е пренесена в [Северна Америка](#). Живее в сладка вода.

Отстрани е светлокафява, а към корема преминава почти в жълто. Също така има големи розови петна на двете страни. Средната големина на този вид е около 40 см. Обитава чисти и студени, богати на [кислород](#), води. Пъстървите могат да плуват срещу течението, хвърлят хайвера си в горната част на реките и ако на пътя им има праг или

друго препятствие, правят скокове във [въздуха](#) и така ги преодоляват. Тя е хищна [риба](#), която се храни с мухи, червеи и често в менюто ѝ се включват по-малки рибки.

Балканската пъстърва е обект на [спортен риболов](#). Използвани примамки са въртящите блесни, най-често модели, „окраската“ на които представлява ярък фон с контрастиращи точки. Уловът на изкуствена [муха](#) е най-популярен и най-емоционален. Месото на Балканската пъстърва се слави с отличните си вкусови качества, поради което се смята за деликатес сред останалите речни риби.

Съществуват три отделни „морфи“ на *Salmo trutta*. *Morpha fario* е основната форма в България която се среща главно във високопланинските реки, богати на разтворен кислород. *Morpha lacustris* мигрира от езера в реки за да си хвърли хайвера. *Morpha trutta* прекарва голяма част от живота си в морето и влиза в реки само за да си хвърли хайвера. Най-големите регистрирани екземпляри са 18,8 и 18,82 кг, уловени съответно в река [Манистий](#), [Мичиган](#), [САЩ](#) и в езерото [Мичиган](#) край [Расийн](#), [САЩ](#)

Орнитофауната¹²

Районът на Славянка се характеризира с разнообразие от видове птици, включително тези типични за високите планини и низините местообитания със средиземноморско влияние. Той поддържа 134 вида птици, 53 от които са от европейски природозащитен интерес (SPEC) (BirdLife International, 2004). Един от тях, Corncrake *Crex crex*, който се среща в ниските части на планината, е включен в категория SPEC 1 (глобално застрашени видове), 19 вида са включени в SPEC 2 и 33 в SPEC 3, като видове, застрашени в Европа. Двадесет и един от видовете птици, които се срещат са изброени в Червената книга за България (1985). Районът осигурява подходящи местообитания за 41 вида, включени в приложение 2 към Закона за биологичното разнообразие, които се нуждаят от специални мерки за опазване, от които 33 са изброени и в приложение I към Директивата за птиците.

Славянка е един от най-важните обекти в страната за Calandra Lark (*Melanocorypha calandra*), Сова / Tengmalm` Aegolius funereus/ и глухар / Tetrao urogallus /, които се размножават тук в значителен брой. В района по-значителна степен на размножаване се среща при представители на популациите на Pygmy Owl *Glaucidium passerinum* и Woodlark *Lullula arborea*

¹² Орнитофауната в защитена зона Славянка е проучвана детайлно в периода 2007 – 2009 г., като са посещавани пробни площадки в разнообразни местообитания.

Глобално застрашеният Corncrake Crex crex също се размножава тук но в значително по слаба степен.

Видове, включени в Прил. 2 на Закона за биологичното разнообразие (Прил. I на Дир.79/409/ЕЕС)

Сокол скитник	Falco peregrinus
Лещарка	Bonasa bonasia
Глухар	Tetrao urogallus
Ливаден дърдавец	Crex crex
Бухал	Bubo bubo
Врабчова кукумявка	

Защитени видове птици Видове, в защитена зона BG0002078 (съгласно чл. 8, ал. 1, т.2 на ЗБР) включени в Прил. 2 на Закона за биологичното разнообразие (Прил. I на Дир.79/409/ЕЕС) са :

Falco peregrinus	Сокол скитник
Bonasa bonasia	Лещарка
Tetrao urogallus	Глухар
Crex crex	Ливаден дърдавец
Bubo bubo	Бухал
Glaucidium passerinum	Врабчова кукумявка
Caprimulgus europaeus	Козодой
Hieraaetus pennatus	Малък орел
Gyps fulvus	Белоглав лешояд
Aegolius funereus	Пернатонога кукумявка
Aquila chrysaetos	Скален орел
Aquila pomarina	Малък креслив орел
Dendrocopos leucotos	Белогръб кълвач
Picoides tridactylus	Трипръст кълва
Milvus migrans	Черна каня
Lanius nubicus	Белочела сврачка
Hieraaetus fasciatus	Ястребов орел
Coracias garrulus	Синявица
Circaetus gallicus	Орел змияр

<i>Calandrella brachydactyla</i>	Късопръста чучулига
<i>Pernis apivorus</i>	Осояд
<i>Falco cherrug</i>	Ловен сокол
<i>Dendrocopos syriacus</i>	Сирийски пъстър кълвач
<i>Dendrocopos medius</i>	Среден пъстър кълвач
<i>Picus canus</i>	Сив кълвач
<i>Ficedula semitorquata</i>	Полубеловрата мухоловка
<i>Buteo rufinus</i>	Белоопашат мишелов
<i>Accipiter brevipes</i>	Късопръст ястреб
<i>Emberiza hortulana</i>	Градинска овесарка
<i>Melanocorypha calandra</i>	Дебелоклюна чучулига
<i>Lanius collurio</i>	Червеногърба сврачка
<i>Sylvia nisoria</i>	Ястребогушо коприварче
<i>Anthus campestris</i>	Полска бъбрица
<i>Lullula arborea</i>	Горска чучулига
<i>Lanius minor</i>	Черночела сврачка
<i>Alectoris graeca graeca</i>	Планински кеклик
<i>Dryocopus martius</i>	Черен кълвач

Редовно срещащи се мигриращи видове птици, които не са включени в Прил. 2 на Закона за биологичното разнообразие (Прил. I на Дир.79/409/ЕЕС)

<i>Falco tinnunculus</i>	Черношипа ветрушка
<i>Merops apiaster</i>	Обикновен пчелояд
<i>Accipiter gentilis</i>	Голям ястреб
<i>Accipiter nisus</i>	Малък ястреб
<i>Falco subbuteo</i>	Орко
<i>Buteo buteo</i>	Обикновен мишелов

Оценка на фауната на територията на община Хаджидимово като туристически ресурс

Силни страни

Природните дадености на територията създават условия за богато разнообразие на обитаващите я животински видове

Животинският свят е твърде разнообразен във видово отношение има огромно разнообразие сред безгръбначните животни – над 2000 в Пирин предимно насекоми, паяци, стоножки, охлюви и др. Средиземноморските видове безгръбначни са най-характерни за Славянка, където обхващат ок. 55% от всички безгръбначни. Голям е делът на средиземноморските видове животни в гоцеделчевската котловина, Славянка, Стъргач и Бесленския рид на Боздаг – над половината видове. В Рила е голям броят на ендемитите (242 вида) и реликтите (244) сред безгръбначните животни.

В тази част на България са много и видовете гръбначни животни – около 250 вида в Пирин. Подобно голямо разнообразие има и в другите планини и в долината на р. Места. Тази природно-географска подобласт се отличава и с наличието на множество ендемитни и реликтни видове животни. В Пирин има 39 локални ендемита, които се срещат само в тази планина, 67 вида български ендемити и 123 балкански ендемита. Разнообразни са и видовете глациални (149 вида) и периглациални (27 вида) реликти.

Влияние върху фауната оказва и близостта с региона на делтата на Места - известна главно с уникалната си дива природа и биологичното разнообразие от видове

Районът на Славянка се характеризира с разнообразие от видове птици, включително тези типични за високите планини и низините местообитания със средиземноморско влияние. Той поддържа 134 вида птици, 53 от които са от европейски природозащитен интерес (SPEC) (BirdLife International, 2004). Един от тях, Corncrake *Crex crex*, който се среща в ниските части на планината, е включен в категория SPEC 1 (глобално застрашени видове), 19 вида са включени в SPEC 2 и 33 в SPEC 3, като видове, застрашени в Европа. Двадесет и един от видовете птици, които се срещат са изброени в Червената книга за България (1985). Районът осигурява подходящи местообитания за 41 вида, включени в приложение 2 към Закона за биологичното разнообразие, които се нуждаят от специални мерки за опазване, от които 33 са изброени и в приложение I към Директивата за птиците.

Тези дадености правят територията изключително привлекателна за природонаучен, риболовен туризъм, ровен туризам, фотоловен туризъм. Слаби страни

Отделни животински видове са силно застрашени от изчезване и особено чувствителни от по-масово човешко присъствие . Това обстоятелство налага специфични изисквания към начина на посещение на местообитанията им като недопускане на масови посещения, посещения по график, мерки за опазване на животинските видове.

Като цяло ресурсите са добре познати а потенциалът им за целите на туризма е усвоен в голяма степен към момента.

Възможности на Геопарка свързани с използването на растителността на територията на община Хаджидимово като туристически ресурс

- Съдействие за запазване и подържане на състоянието на фауната и за увеличаване на популациите.
- Съдействие за запазване и развитие на биосферата на територията и опазване на редките видове животни и птици .
- Популяризиране на зообогатството на територията чрез подходящо информационно обезпечаване. Запознаване на населението. Подготовка на екскурзоводи с познания за забележителностите на растителния свят на територията.
- Съдействие за развитие на видове и форми на туризъм ориентирани към по пълно разкриване и използване на потенциала на територията свързан с фауната на територията.
- Подпомагане на съществуващите туристически обекти да предлатат посещения и запознаване с уникалните растителни видове в района.
- Настоящата степен на проучване дава основания , че има възможност за допълнителни проучвания в т.ч. природонаучни изследвания, маркетингови проучвания, туристико-икономически оценки.

Като конкретни ресурси представляващи интерес за Геопарка и за развитието на туризма , в резултат на проведеното проучване са установени:

- **Хабитати на птици (общо). Защитени видове птици – оценка 9,1**
- **Хабитати на балкански кеклик, сойка,кълвач, дрозд във предпланинските части на Западните Родопи към котловинно поречие на Места – оценка 9,4**

- Хабитати на алпийските видове - трипръст кълвач и белогуш дрозд във високите части на Източен и Южен Пирин
- Ловния дивеч (общо) в Южен Пирин– оценка 7,1

Експертна оценка на потенциала на фауната на територията на община Хаджидимово като туристически ресурс .

Таблица 15.

Наименование на ресурса (обекта): Фауна на територията на община Хаджидимово

Критерии (Кр) Подкритерии (ПК)	Средна оценка	Относителна тежест в оценката по критерия	Относителна тежест в общата оценка	Претеглена стойност в общата оценка
Кр. 1. Туристическа ценност на ресурса	8.71		0.600	
ПК № 1.1. Значение на ресурса	9	0.35	0,210	1.89
ПК № 1.2. Степен на познание на ресурса	8.2	0.20	0,120	0.98
ПК № 1.3. Привлекателност на ресурса	8.7	0.45	0,270	2.35
Кр. 2. Налични условия за ползване на ресурса	7.93		0.400	
ПК№ 2.1. Степен на експозиция на ресурса	8.2	0.30	0.120	0.98
ПК № 2.2. Степен на готовност за ползване (приемане на посетители, запознаване с информация и пр.)	7.4	0.20	0.080	0.59
ПК № 2.3. Достъпност до ресурса	8.4	0.20	0.080	0.67
ПК № 2.4. Степен на усвоеност на ресурса за целите на туризма	7.7	0.30	0.120	0.92
Обща оценка на потенциала на територията				8.395

Максимална оценка - 10 точки Минимална оценка – 0 точки

Стойността на оценката - 8.395 е в интервала 8,01 – 10,00 точки ресурсът (обектът) е с много висок туристически потенциал за целите на туризма на територията и е изключително подходящ за развитието на туризма . Развитието следва да се фокусира

върху рекламно-информационната дейност, усилията за подобряване на достъпността, както и мерките за подобряване свързаността на ресурса (обекта) с останалите елементи на туристическата инфраструктура.

Структурен анализ на оценката.

Оценката по Кр. 1. „Туристическа ценност на ресурса” – 8.71 е много висока. Тя определя фауната като важен туристически ресурс за територията на община Хаджидимово.

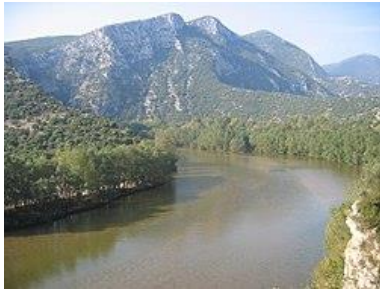
Оценката по Кр. 2. „Налични условия за ползване на ресурса” - 7.93 е относително висока в сравнение с оценките на голяма част от туристическите ресурси по този критерий. Тя показва наличие на добри условия за използване на ресурса като познание на ресурса, експозиция на ресурса на местно и национално ниво, готовност за ползване за целите на туризма, достъпност за наблюдение. Тези оценки показват, че ресурсът има висок потенциал като природна даденост и ефективното му използване е възможно без съществени нови проучвания, инвестиции в инфраструктура и пр. За подобряването на използването на ресурса е необходима той да бъде обвързан и включен във всяка част от видовете и формите на туризъм на територията на общината като специфична познавателна и развлекателна атракция

Заслужават внимание високите оценки по подкритериите 1.1 Значение на ресурса - 9.0, подкритерий 1.3. Привлекателност на ресурса – 8.7 и подкритерий 2.3 Достъпност на ресурса – 8.4

За усвояването на ресурса като туристически ресурс следва да се обърне внимание за увеличаване на степента на експозиция на ресурса за целите на туризма.

Основен акцент при проучването и използването на ресурса следва да бъдат възможностите и потенциала на ресурса за развитие на природонаучния туризъм, риболовния туризъм, равнинния туризъм и природопознавателния ученически туризъм на територията на общината.

Описание, характеристика и оценка на потенциала на река Места като ресурс за развитие на туризма в община Хаджидимово

Места е [река](#) в [Южна България](#). Стари имена на реката, използвани през древността са *Нестос*, *Несос* и *Местос*. Образува се от сливането на реките [Черна Места](#) (лява съставляща) и [Бела Места](#) (дясна съставляща), на 941 m н.в., на 2,5 km североизточно от град [Якоруда](#). Дължината на реката е 273 km, от които на българска територия 126 km, която ѝ отрежда 20-то място сред българските реки. След изграждането на големия язовир [Тусаеврос](#) на гръцка територия дължината на реката се намалява на 246 km. Влива се под името Нестос чрез [делта](#) в [Егейско море](#) на територията на Гърция в огромен [лиман](#) на няколко километра източно от курортното селище [Керамоти](#)^[2]. Реката отводнява югоизточните склонове на [Рила](#), източните склонове на планините [Пирин](#) и [Славянка](#), западните и югозападните склонове на [Западните Родопи](#) и северните и североизточните склонове на планините [Боздаг](#) и [Чалдаг](#) в [Гърция](#).

За условно начало е приет изворът на десния ѝ приток Бела Места на 2240 m надморска височина, над езерото [Грънчар](#) в Източна Рила.

След сливането на притоците Черна Места и Бела Места, река Места има по-полегати брегове, по които расте предимно [широколистна растителност](#) и течението ѝ е с югозападно направление. При Якоруда напречният профил на реката е все още тесен и дълбок, а след града долината се разширява до около 600 m. Със спускането на юг растителността по бреговете ѝ става значително по-рядка, залесеността намалява, а към село [Дагоново](#) теренът вече е силно [обезлесен](#). Склоновете се прорязват от голям брой дерета, които при устията си формират [наносни](#) конуси. Ширината на коритото достига 20 – 25 m, а дъното се променя в чакълесто-песъчливо, изпъстрено с множество заоблени камъни.

Поречието на река Места

След като приеме десния си приток [Безбожка река](#), Места прорязва западния склон на родопския рид [Дъбраш](#), където образува дългия, тесен и живописен [пролом Момина клисура](#). Тук реката става тясна и дълбока, а наклонът на склоновете ѝ, обрасли със

смес от иглолистни и нискостеблени гори, достига до 45°. Надлъжният ѝ наклон е 3 – 8‰ и постепенно намалява до 3‰ при вливането на Костена река. Дълбочината ѝ е около 0,8 m, като на някои места достига и до 1 m, а дъното запазва същия чакълесто-песъчлив характер.

След пролома Места навлиза от север в [Гоцеделчевската котловина](#), намираща се на 500 – 600 m н.в.. Тук тя образува множество ръкави. Напречният профил на долината става [трапецовиден](#), а склоновете ѝ – полегати с наклон от 10°-15°. Долината се разширява до около 3 – 4 km, като реката тече в източната ѝ част на котловината и образува широки речни тераси. Дъното се променя и преминава в песъчливо-глинесто. Реката запазва този си характер до навлизането ѝ в гръцка територия.

На 2 km южно от село [Годешево](#) Места напуска пределите на България и през [Хаджидимовския пролом](#) навлиза в Гърция. Реката формира два дълбоки пролома – първият е между Родопите и планината [Боздаг](#), а вторият – между планините [Чалдаг](#) и [Руян](#). В първия пролом на реката са построени два последователни [язовира](#): [Тисаврос](#) (най-големият в Гърция и един от най-големите в Европа) и [Платановриса](#). След гръцкото село Статмос (югозападно от [Ксанти](#)) реката навлиза в Беломорската низина. Влива се в Егейско море срещу остров [Тасос](#), като образува обширна делта.

Места има водосбор от 2767 km². Спрямо общите показатели за България водосборният басейн на Места покрива 2,49% от площта и формира 6,5% от общия воден отток на страната. Данните говорят, че тази зона е един от богатите на водни ресурси райони на България. Водосборният басейн на реката е с най-голяма средна надморска височина измежду реките в България. Средната ѝ надморска височина в българската част е 1318 m.

Притоците на река Места водят началото си от най-високите български планини – Рила, Пирин и Западните Родопи. Тя има около 30 по-големи и около 20 по-малки притоци, най-големият от които е река [Доспат](#), която се влива в Места на гръцка територия.

Поречието на Места се характеризира с голямо климатично разнообразие – в горното ѝ течение климатът е [умереноконтинентален](#), в средното – преходен, а в долното течение – средиземноморски.

[Температурният](#) режим в района се обуславя главно от надморската височина, а голямата денивелация от извора до [устието](#) предполага и голямо температурно разнообразие. Долината на реката около град [Гоце Делчев](#) се характеризира с мека

зима и средни температури около 0°C за [януари](#) и 20°-21°C за [юни](#). Котловините и долините по средното течение на реката и около [Разлог](#) имат по-студена зима. Средните температури за [януари](#) са минус 1°-2°C, а за юни – 16°-20°C. Зимата е най-продължителна във високите части от поречието на реката и трае от 5 до 7 месеца, в зависимост от надморската височина. При най-силните студове температурата тук не пада под -26°C, а в най-големите горещини може да достигне до 30°-35°C.

Най-обилни сезонни [валежи](#) се наблюдават през зимата, като достигат най-високите си стойности през месец [февруари](#). Средногодишното количество на валежите се покачва от 150 – 175 mm в долното течение на реката, минава през 600 – 650 mm в района на Разлог и достига до 1200 mm във високопланинските части от водосбора, попадащи в Рила и Пирин. Средногодишната стойност на валежите по поречието на Места е 534 mm. Снежната покривка е сравнително краткотрайна – 150 – 200 дни във високопланинските части и достига максимална дебелина над 100 – 150 cm.

Ветрове – Особено характерен за Разложката долина и върховете около нея е [фьонът](#), който духа с най-голяма сила през зимата. Топлите му въздушни струи разтопяват дебелите снегове по склоновете на Рила, което води до пролетното пълноводие на реката.

Преобладаващите почвени типове и в двата напоявани района са еднакви, въпреки разликите в надморска височина. Тава са излужени [канелени горски](#), [алувиални](#) и [алувиално-ливадни](#), [делувиални](#) и [делувиално-ливадни](#) почви.^[8]

Голямата надморска височина на водосборния басейн дава отражение върху гъстотата на [речната мрежа](#) във водосбора на Места, като 85% от реките в басейна имат гъстота над единица. Този хидрографски показател се изменя от 0,73 km/km² [Брезнишка река](#) (Туфча) до 2,53 km/km² (река Софан).

Река Места, протичаща през Западните Родопи

Средният наклон на реката е 14,72‰ и варира от 10,9‰ при река [Доспат](#) до 128‰ при река Лееве.

Подчертано планинският характер на териториите, през които протича Места, предопределя сравнително ниската им заселеност и респективно висока водообезпеченост – 8633 m³/жител/годишно, при средна стойност за страната 2235 m³/жител/годишно.

По химичен състав и физични свойства [подземните води](#) в района са пресни, предимно хидрокарбонатно-калциеви с минерализация под 0,5 g/l и с подчертана ниска [твърдост](#). Във високопланинските зони те са по-меки, с минерализация под 0,2 g/l и съдържат значителни количества [натрий](#) и [сулфати](#). В [карстовите води](#) обикновено се забелязва повишено съдържание на карбонати и [магнезий](#).

Езерата в басейна на Места са разположени главно по високите части на планините Рила и Пирин. В тези райони преобладават екологично чисти, студени и бистри подземни води.

Количеството на годишния обем на отточните води на река Места, която е сред най-водоносните в страната се обуславя от:

- Води в [хидрогеоложките](#) и [хидроложките](#) структури, които се подхранват от Рила, Пирин и Западните Родопи.
- Води в [карстови](#) басейни и водоносни зони в кристалинни и пукнатинни масиви.
- Големите количества валежи във високите части на планините.

Формирането на оттока на река Места е основно дъждовен и дъждовно-снежен и е силно повлиян от дебелината на снежната покривка по Рила и Пирин. Стръмните долини са причина за бързото оттичане на снежните и дъждовни води. Заради климатичното влияние на планините по водосбора на реката се различават два типа отточен режим – четири-фазов за горното течение и притоците там и двуфазов – за средното и долното течение. Оформят се и два минимума – зимен и летен. Водните количества при летния минимум обикновено са по-ниски от тези при зимния, а критичните периоди са през месеците август и септември. Обикновено маловодието на реката продължава от юли до ноември, но понякога зимното и лятно маловодие могат да се слеят¹³. В горното течение максимален отток на реката се отбелязва през месеците април, май и юни. В долното течение, поради влиянието на средиземноморския климат, се наблюдава и зимно пълноводие.

¹³ Такива случаи са наблюдавани през 1967 – 1968 г., 1969 – 1970 г. и от февруари 1990 до май 1991 г. През последното десетилетие периодите на маловодие се удължават.

За периода от 1961 г. до 1998 г. се наблюдава нарастване на средногодишния отток по дължината на реката – в началото на река [Черна Места](#) е 1,462 m³/s, а при град [Хаджидимово](#) – 29,85 m³/s. Езерата във водосборния басейн на реката играят регулираща роля и затова коефициентът на вариация, особено при притоците от Рила и Пирин е нисък, а оттокът – стабилен. По-големи колебания се наблюдават при притоците от [Западните Родопи](#). С най-ниски модули на оттока са реките Златарица и Матан дере, а с най-високи – реките Белишка и Вотрачка, които освен това показват и голяма вариация.

Минерални води В разнообразни части от поречието на Места, в пукнатини и карстови райони, се формират и текат пресни води, а в зоните в дълбочина – [минерални води](#) с различна температура. Големи [карстови извори](#) се намират в Разложката котловина. По-важните от тях са Язо и Истока с дебит от 2105 до 940 l/sec и Кьошкото – с дебит от 200 до 400 l/sec. Водите им са с температура 7°-10°C, а общата минерализация варира от 0,19 до 0,25 g/l. Средният дебит на всички извори в този район е 1850 l/sec.^[5]

[Мраморите](#) в Северен Пирин са напукани и имат карстов характер в различни форми – [понори](#), въртопи и [пещери](#), в които се наблюдава ненапорен воден поток. Редица извори водят началото си от пръстеновиден карстов басейн в Южната част на планината. По-важните представители са групата извори Тополица с общ дебит 250 – 1500 l/sec. Водите на трите най-големи извора тук излизат с температура 21°-22°C. Изворът Бистрец при с. [Петрово](#) е с минимален дебит 917 l/sec, а дебитът на този при с. Брестница е 57 – 167 l/sec. Температурата в по-малките извори е 13°-19°C. Общият дебит в района на Гоцеделчевския карст е 2000 l/sec.

Качество на водите

По протежение на цялата река, в българската част от течението ѝ, спрямо различни показатели, окачествяващи водите, те попадат в I, II и III категория. По цялото течение на реката водата е с добри условия за [наповяване](#), а в някои части – и за развъждане на [риба](#).

В горното си течение, поради планинския характер на терена, кислородното съдържание на водите е високо и до вливането на река [Изток](#) в нея те са от I категория. От там до 65-ия километър съдържанието на кислород намалява и водите ѝ попадат във II категория. По-надолу, благодарение на добрата аерация, водите отново преминават към I категория до навлизането на реката в Гоцеделчевската котловина. До вливането на Неврокопска река водите са с добро качество и са подходящи за

развъждане на риба. Неврокопска река оказва отрицателно влияние върху кислородното съдържание на водите и до границата с Гърция те отново спадат към II категория. Само в този участък условията в реката не са благоприятни за риборазвъждане.

Съдържание на нитратен азот (N-NO₃) – До град [Якоруда](#) съдържанието на нитратен азот е ниско и водите са от I категория. След града до вливането на река Изток – от II, а оттам до 65-ия километър – от III. След това водите отново преминават към II категория, която се запазва до границата с Гърция. След град Якоруда по този показател водите са годни за напояване, но не и за риборазвъждане.

Съдържание на амониев азот (N-NH₄) и фосфати (PO₄) – По показателите, отчитащи това съдържание, категоризацията на водите съвпада с тази за съдържание на нитратен азот.

Поради планинския терен през който протича реката, населените места по нейното течение са малко на брой – 7 в България и 5 в Гърция.

Валежите през зимата и есента и топенето на снеговете осигуряват възможност за отглеждане на [житни култури](#) през пролетта и есента без допълнително напояване. За останалите култури, в нормални години, е необходимо допълнително напояване за увеличаване на добивите. Напояването на околните [земеделски](#) земи става основно от водите на реката и нейните притоци. Възможностите за увеличаване на поливните площи са изчерпани, поради ограниченията на околния [релеф](#).

Във водосборния басейн на реката са изградени язовирите „[Доспат](#)“ и „[Широка поляна](#)“, както и четири [водноелектрически централи](#). Част от водите във водосборния басейн се прехвърлят чрез канала „Грънчар“ към каскадите „[Белмекен-Сестримо](#)“, „[Доспат-Въча](#)“ и „[Баташкия водносилов път](#)“. Теоретичният потенциал на реката, заедно с притоците ѝ е изчислен на 2600 Mwh от повърхностния отток и 1540 Mwh от речния отток. Приема се, че технически използваемият потенциал възлиза на 1588 Mwh.

Долината на реката представлява естествен коридор, който се е използвал от древността за лесно и бързо изграждане на пътища за превоз на хора и стоки. На българска територия по долината на реката преминават два второкласни пътя от Държавната пътна мрежа: участък от второкласен път № 19 [Симитли](#) – [Гоце Делчев](#) – КПП „Илинден“ и участък от второкласен път № 84 [Звъничево](#) – [Велинград](#) – [Разлог](#).

В същият участък, по десния бряг на реката преминава и трасето на теснолинейната жп линия [Септември](#) – [Добринище](#).

Около половината от водосборния басейн на река Места е заета от гори. Те представляват 49% от водосбора, заемат обща площ от около 1200 km² и са разположени в планинския пояс до около 2000 m надморска височина. От тях 68% са иглолистни, 6% са широколистни и 26% – нискостеблени.

Иглолистните гори са представени от [бор](#), [ела](#), [смърч](#), [бяла](#) и [черна мура](#). Заемат високите части на Рила над Якоруда, североизточната част на Пирин над Банско и Разлог и Западните Родопи. Поречието на реката е единственото място в България със сериозно разпространение на бяла и черна мура. Те обхващат широк горски пояс над Банско и Разлог.

Широколистните гори са основно [букови](#) и обхващат отделни неголеми петна около

Фауна

Горното и средно течение на Места, на територията на България, се обитават от [маришка мряна](#) (*Varbus cyclolepis*), [черна мряна](#), [костур](#), [кротушка](#), [клен](#) (речен кефал), [скобар](#), [щипок](#), а в последните години – и [щука](#). Тук могат да се срещнат още [речна](#) и [дъгова пъстърва](#), [шаран](#) и [речна змиорка](#).

Днес делтата на Места е известна главно с големия брой на редки и защитени птици – над 220 вида. Впечатляваща е и с уникалната си дива природа и биологичното разнообразие от видове. Обитавана е от около 320 вида птици, измежду които редки видове [орли](#), пеликани, [ибиси](#), както и постоянна популация от над 5000 [розови фламинго](#). Наличието на различни видове гори е предпоставка за сериозно разнообразие от животински и растителни видове.

[Влечугите](#) са представени от голямо количество [костенурки](#).

Голяма част от възможностите не са усвоени . В общинските и областните стратегии и планове за развитие не се предвижда тяхното познание и усвояване.

Оценка на потенциала на р. Места като ресурс за развитие на туризма в община Хаджидимово

Силни страни

Реката е системообразуващ елемент на природните здадености на кериторията и основен фактор за състоянието на биосферата на територията на общината. Места определя природния и стопански профир на територията. Тя е в основата на голяма част от богато разнообразие на растителността и обитаващите я животински видове

Слаба страна на реката като туристически ресурс е непостоянството на нейния дебит. Друга слаба страна от гредна точка на общото състояние на природната среда са недостатъчно доброто и ефективно използване на водите на реката за стопанси и литов нужди.

Експертна оценка на река Места като туристически ресурс

Таблица 16.

Наименование на ресурса (обекта): Река Места на територията на община Хаджидимово

Критерии (Кр) Подкритерии (ПК)	Средна оценка	Относителна тежест в оценката по критерия	Относителна тежест в общата оценка	Претеглена стойност в общата оценка
Кр. 1. Туристическа ценност на ресурса	8.91		0.600	
ПК № 1.1. Значение на ресурса	9.2	0.35	0,210	1.93
ПК № 1.2. Степен на познание на ресурса	8.4	0.20	0,120	1.01
ПК № 1.3. Привлекателност на ресурса	8.9	0.45	0,270	2.40
Кр. 2. Налични условия за ползване на ресурса	8.26		0.400	
ПК№ 2.1. Степен на експозиция на ресурса	8.5	0.30	0.120	1.02
ПК № 2.2. Степен на готовност за ползване (приемане на посетители, запознаване с информация и пр.)	8.8	0.20	0.080	0.70
ПК № 2.3. Достъпност до ресурса	9.4	0.20	0.080	0.75
ПК № 2.4. Степен на усвоеност на ресурса за целите на туризма	6.9	0.30	0.120	0.83
Обща оценка на потенциала на територията				8.647

Максимална оценка - 10 точки Минимална оценка – 0 точки

Стойността на оценката - 8.647 е в интервала 8,01 – 10,00 точки ресурсът (обектът) е с много висок туристически потенциал за целите на туризма на територията и е изключително подходящ за развитието на туризма . Развитието следва да се фокусира върху рекламно-информационната дейност, усилията за подобряване на достъпността

, както и мерките за подобряване свързаността на ресурса (обекта) с останалите елементи на туристическата инфраструктура.

Структурен анализ на оценката.

Оценката по Кр. 1. „Туристическа ценност на ресурса” – 8.91 е много висока. Тя определя р. Места като природна даденост с първостепенно значение и важен ресурс за туризма на територията на община Хаджидимово.

Оценката по Кр. 2. „Налични условия за ползване на ресурса” - 8.26 е също много висока. Ресурсът е със значително по-висока, реална готовност за ползване, в сравнение с оценките на голяма част от туристическите ресурси по този критерий. Тя показва наличие на добри условия за използване на ресурса като познание на ресурса, експозиция на ресурса на местно и национално ниво, готовност за ползване за целите на туризма, достъпност за наблюдение. Тези оценки показват, че ресурсът има висок потенциал като природна даденост и ефективното му използване е възможно без съществени нови проучвания, инвестиции в инфраструктура и пр. За подобряването на използването на ресурса е необходима той да бъде обвързан и включен в голяма част от видовете и формите на туризъм на територията на общината като специфична познавателна и развлекателна атракция.

Заслужават внимание високите оценки по подкритериите 1.1 Значение на ресурса - 9.2, подкритерий 1.3. Привлекателност на ресурса – 8.9 и подкритерий 2.3 Достъпност на ресурса – 9.4

За усвояването на ресурса като туристически ресурс следва да се обърне внимание за увеличаване на степента на експозиция на ресурса за целите на туризма.

Както при повечето ресурси от тип „Природни дадености и забележителности” оценките показват наличие на резерви за по-добро усвояване на ресурса за целите на туризма в общината.

Основен акцент при проучването и използването на ресурса следва да бъдат възможностите и потенциала на ресурса за развитие на природонаучния туризъм, риболовния туризъм, ровния туризъм и природопознавателния ученически туризъм на територията на общината.

Описание , характеристика и оценка на планините Славянка, Стъргач и Южен Пирин и Парилска седловина като ресурс за туризма в община Хаджидимово ¹⁴

Територията е част от Рило-Пиринския планински район, кайта обхваща групата планини разположени в Рило-Родопския масив източно от долината на р. Струма: Рила, Пирин, Славянка, Стъргач и на-северните разклонения на Боздаг (Бесленски рид).

Планините в този район са твърде различни по своите морфоложки характеристики и поради това се подреждат по групи: много високи (заледявани) планини – Рила и Пирин; високи (незаледявани) планини – Славянка; ниски планини – Стъргач и Бесленския рид на Боздаг.

Земите са били подложени на издигане под натиска на огромни магмени интрузии, част от които след това под влияние на денудацията са разкрити на земната повърхност. Сводовото издигане е съпроводено с множество разломи, оформили големи земекорни блокове. В района на разломите имало и негативни движения и така се образувала планинско-котловинна повърхност. Движенията и разместванията по разломите са трасирали леглата на големите реки Струма, Места, Въча, Чепеларска, Струмешница и др. Основата на планините е от метаморфни скали като гнайси, амфиболити, мрамори, гранити и на отделни места седиментни скали като варовици, пясъчници, конгломерати. Грабенът в долината на Места е запълнен с млади седиментни скали и още по-млади наносни материали.

Планинските морфоструктури имат различна форма и посока на простиране. Доминираща е посоката север-юг най-характерна за Пирин планина, Стъргач и Боздаг, както и Разложката и Гоцеделчевската котловина, следващи разломната зона на р. Места. Изключение е Славянка планина със западно-източна посока на простиране. Рила е със окръглена куполообразна форма със сводово-блоков геоложки строеж. Пирин планина е продълговат хорстов блок, вместен между долините на Струма и Места. Хорстовете са и Славянка и Стъргач. По своя геоложки строеж Разложката и Гоцеделчевската котловина са грабени, развити в грабеновата долина на р. Места.

Релефът по надморска височина е почти изцяло в планинския пояс.¹⁵ Билата на Пирин и Славянка са високо-издигнати – над 2000-2100 m надм. в.. Превишението във

• ¹⁴ Мичев, Н и Ц. Михайлов, И. Вапцаров и Св. Кираджиев. „[Географски речник на България](#)“. София, 1980. с. 358.

височина над подножията в ниските планини от тази група е 600-700 m, докато в Пирин е 1900-2100 m . Склоновете са много стръмни, а речните долини са се вкопали на голяма дълбочина. Подножията към съседните котловини са от делувиялно-пролувиални материали и с по-малък наклон на повърхностите. Вертикалното разчленение е от порядъка на 200-300 m/km² в ниските планини (Стъргач, Боздаг и с много високи стойности във най-високите - Пирин и Славянка – до 400-500 m/km². Различава се и хоризонталното разчленение съответно 1-2 km/km² и 1.5-2.5 km/km². Най-ниски стойности има хоризонталното разчленение по билните заравнености на релефа на планините – 0.5-1.0 km/km² (Вапцаров и др., 1989).

Отличителен белег са реликтните форми на релефа в най-високите планински части. Това е *гласиалният и перигласиалният релеф* от горноплейстоценска възраст, останал от времето на последната ледникова епоха, когато снежната линия е било пониско и е пресичала двете най-високи планини. Това са пирамидалните върхове, скалните зъбери и гребени (Кончето, Стражите), циркусите (Мусаленски, Бъндеришки и т.н.), ригелите, троговите долини , висящите долини, овчите гърбици (мутонирани скали), морените и др.

В планините има множество съвременни релефообразуващи процеси и форми. В подножията са образувани *ерозионно-акумулативни форми* като делувиялно-пролувиални шлейфове, наносни конуси, долове, ровини. Много характерни са съвременните ерозионно-акумулативните процеси, протичащи и в наши дни. Продължават ерозионните процеси най-вече в местата са оголени и стръмни планински склонове и особено в подножията към съседните котловини. Във високите и стръмни склонове има сипеи, сипейни улеи, сипейни покривки, на редица места срутища и свлачища.

Разпространението на мраморите и варовиците, най-вече в Пирин, Славянка и Стъргач е довело да формирането на *карстов релеф* с присъщите му повърхностни форми като кари, понори, ували, карстови полета и подземни форма като пещери и карстови пропасти.

Южен Пирин

¹⁵ Само 0.64% от площта на Рило-Пиринската подобласт е с надм. в. под 600 m и е в хълмистия пояс. (Ив. Вапцаров, Г. Алексиев и Г. Миланов, 1989)

Началото на южния дял от пиринзапочва при седловината Попови ливади с надморска височина 1420 m. На самата седловина е разположена и хижа „Попови ливади“, както и село Попови ливади. От самата седловина на почти еднакво разстояние се издигат вр. Ореляк – 2099 m, първенец на Среден Пирин и вр. Свещник – най-висок в Южен Пирин. Планината е изградена от метаморфни скали: мрамори, амфиболити, шисти, гранитнайси, мраморизирани варовици, пронизани от три гранитни интрузивни тела с палеозойска и мезозойска възраст. Мраморите са характерни за Северен Пирин, а мраморизираните варовици за Южен Пирин. По геоложки строеж Пирин е хорстов блок, развит между две големи разломни зони (Струмска и Местенска) и грабените в тях. Разломи има и в други части като Пределския разлом на север и вътрешните разломи в долините на Демяница, Пиринска Бистрица, Бъндерица и др.

Разчленението на релефа е значително. Средното вертикално разчленение за планината достига 260 m/km^2 . То е с най-големи стойности в най-високите части на Северен Пирин, в района на циркусите Казаните и върховете Вихрен и Кутело – $550\text{--}750 \text{ m/km}^2$. Хоризонталното разчленение на релефа на Пирин е също голямо – средно 4.39 km/km^2 . С високи стойности са и наклоните. Средните стойности на наклоните в пирин са 20.5° ¹⁶.

Ерозионният релеф се отличава с множество дълбоко всечени в планината речни долини със стръмни склонове. В подножията има делувиялно-пролувиални шлейфове с мощни наслаги край излизащите от планината реки (наносни конуси) и в шлейфовете. В редица от тях е развита съвременна ерозионна-долинна мрежа, край Мелник и земни пирамиди. Във високите части на Пирин има развити множество сипеи, сипейни улеи, сипейни конуси и сипейни покривки, срутища и свлачища. Има множество пещери,

Планината Славянка^{17 18}

¹⁶ Д. Крапчев, 2018

¹⁷ Традиционното име на планината е Алиботуш. В миналото изследователи и пътешественици са възприемали като част от Пирин планина цялата група планински възвишения, разположени между Парилската седловина и Бяло море. Съвременните научни схващания за границите на Пирин са относително нови и датират едва от началото на XX век. В Гърция планината е известна с името Орвилос, вариант на античното Орбелос – име, с което античните автори неопределено споменават днешните Пирин, Боздаг, Алиботуш, и Беласица. През 1933 година естествоизпитателят Александър Дряновски предлага планината да се нарича Китка¹ поради богатството на флората ѝ. Сегашното име на Алиботуш Славянка е наложено с държавен указ през 1954 година при серия преименувания на географски обекти в страната. Името Алиботуш продължава да се използва – така се казва резерватът, който обхваща голяма част от българската територия на планината.

Славянка е висока незаледеявана планина, от която в България е само северният ѝ склон. Има незначителен дял от планинския район на Рило-Пиринската подобласт (ок. 2.2%). Тя е разположена южно от границата с Пирин и източно и югоизточно от р. Пиринска Бистрица до планината Стъргач.

Северно от нея е разположен южният дял на Пирин, отделен чрез долината на р. Череша, извираща западно от Парилския проход. Южен Пирин и Славянка се свързват посредством Парилската седловина (1170 м.н.в.), през която минава път от с. Голешево до с. Парил (Гоцеделчевско). На изток граничи с пл. Стъргач (1270 м.н.в.), като връзката между тях е дълбока долина (Седловина), в която се намира с. Нова Ловча. На юг Славянка се свързва с пл. Църна гора (Черна гора-вр. Жълто Тяна 1653 м.н.в.) чрез седловина "Пресеките" (≈1400 м.н.в.). Западните очертания на Славянка-Алиботуш се описват от Сенгелска планина (вр. Беш-1294 м.н.в.) която от своя страна се отделя от Беласица чрез Рупелския проход и Петровска река. Славянка се съединява със Сенгелска планина при седловината Кали.

По билото на Славянка между гранични пирамиди от № 68 до № 113 минава държавната граница между България и Гърция, като по-голяма част от планината се намира на българска територия. Най-високата ѝ точка е [Гоцев връх](#) (старо име *Алиботуш*, 2212,6 m), разположен на самата граница Други върхове са [Шабран](#) (2195,3 m), [Голям Царев връх](#) (2183,2 m), [Малък Царев връх](#), известен като Алиботуш в Гърция, 2087 m, [Егюптин](#) (Гюптин) (1362 m), [Рамян](#) (Дрепаноидес) (1195 m). От структурна гледна точка: Славянка е част от Родопски масив (РМ) и въз основа на приетото тектонско райониране се отнася към вътрешните зони на Балканидите. Славянка е част от единицата на Пангеон-Пирин, която от своя страна е разположена в

¹⁸ Доклад за провеждането на спелеоекспедиция "Славянка 2002"
СПК "Академик", ПК "Хеликтит", ПК "Витоша" София

най-долните части на системата на РМ. Изградена е от мрамори, слюдени и калкошисти, биотитови и слюдени парагнайси и вместените в тях сравнително големи тела от мета гранити и диорити. Изхождайки от характера на протолитите, става ясно че се касае за една подложена на метаморфни изменения карбонатна платформа. Степента на метаморфизъм е умерено-барична в амфиболитовия фазиес, без проява на ул ултраметаморфни изменения (анатексис и мигматизация).

В геолошко отношение Славянкя представлява обособена хорстова планина. Изградена е главно от масивни и ивичести мрамори, покриващи южните части дълбоко разположена гранитна ядка (Тешовски плутон). Рядко се срещат тънки прослоки от шисти и калкошисти. Мраморите са част от най-долната тектонска единица от алпийската навлачна постройка на Рило-Родопския масив.

В западните и части има и други метаморфни скали като гнайси, шисти и амфиболити, а в северните части на отделни места и пясъчници и конгломерати. Билото и е с простиране в посока запад-изток и с надм. в. 1500-2000 m. и почти по него е прокарана държавната граница с Гърция. От най-високия връх на север се отделя рид с известния Голям Царев връх (2183 m). В Славянка има силно развит карстов релеф, а в най-високата част на северните склонове и периглациални форми.

Геоморфоложките форми в планината са разнообразни. Със своя [карстов](#) строеж тя привлича пещерняците. В нея има повече от 30 [пещери](#), като Ванковица или Рупата край село [Парил](#), Комарница при [Голешово](#), Егюптен дупка край [Петрово](#) и други. Най-известна обаче си остава историческата пещера [Капе](#) над село [Крушево](#), днес на гръцка територия. Славянка е част от единицата на Пангеон-Пирин, която, от своя страна, е разположена в най-долните части на системата на Родопския масив. Изградена е от мрамори, слюдени и калкошисти, биотитови и слюдени парагнайси и вместените в тях сравнително големи тела от метагранити и диорити. Южнобългарският гранит е причинил значителна метаморфна промяна на приелите го скали, като ги е превърнал главно в гнайси. Мраморите са масивни, сивобели, с добре изразена слоистост, което в приконтактните зони с гранита не се наблюдава. Специално за Славянка като особен литоложки фазиес сред общия мраморен хоризонт се откриват прослойки от доломитизирани мрамори (между с. Гайтаниново и с. Нова Ловча). Във връзка с варовиковия характер на планината в значителната ѝ част теренът е типично карстов – разпространени са кари, понори, пропасти, ями, пещери, които са над тридесет. От тях по-големи са Стойкова дупка над с. Голешово и Олтаря над с. Парил.

Пропастта “Гарваница”¹⁹

Входът на пропастта “Гарваница” се разкрива сред големи скални блокове в североизточния склон на планината “Славянка”, спускащ се от “Сухото езеро”.. На около два метра по-високо от него има разположен друг отвор на пропастта. Той е с по-малки размери и е с кръгла форма. И двата входа отвеждат в малка наклонена зала. От първия се слиза по прагове и наклонена галерия до залата. От горния вход се попада в отвес дълбок 7м. От залата, която има наклонен под, в нейния югозападен край в дълбочина се развива отвес дълбок 45м. Във височина се забелязват комини с височина над 10м, които вероятно опират на повърхността. Отвесът е широк(7х5м) и удобен за спускане. На места по стените му се забелязват натечни калцитни образувания. Дъното на отвеса е равно и покрито с камъни. От дъното в южна посока тръгва тясно низходящо разклонение, което след около 2м става много тясно и непреодолимо.. За да се достигне до дъното и трябва да се спусне отвес, който започва на около 15м преди дъното на големия отвес. Дълбочината на този отвес е 20м, като в горната си част е наклонен. Дъното на пещерата е равно и покрито с камъни. На около 3м преди него се отделя късо входящо разклонение. Пропастта е влажна и студена, като по стените на отвесите се стича вода. В нея гнездят хайдушки гарги.

“Шипките I и II”- “Гюлтът”

Пропастите отстоят на около 30мин. път южно от местността Ливаде. Входовете на пещерите са на около 80 м над дерето, което се спуска от под местността “Сухото езеро”. Шипката I: От входа тръгва наклонен участък, който след около 2.5м преминава в отвес. Целият отвес от входа до дъното е 30м, но той е разделен на две от силно наклонена площадка на дванайсетия метър. Отвесът е широк и удобен за спускане. В горната му част е 2х2м, като към дъното е 5х3м. Дъното е равно и е осеяно с камъни. Камъни има и по самия отвес, особено на наклонената площадка.. Пропастта е студена. Стените са покрити с мъх. Липсват образувания, а в горната част на отвеса на 2м от входа на площадка могат да се видят гнезда на хайдушка гарга.

Гоцева дупка

¹⁹ Пропастта “Гарваница” е отдавна известна на местните овчари от селата Петрово и Голешево. За пръв път в нея е проникнато през юли 1981г. Детайлно изследвана и картирана по време на експедиция “Славянка 1990” от пещерняците на ПК Академик Иван Буреш при дружество Здравец-София. Картата и е съставена на 06.08.1990г. от М. Златкова и В. Колева. Повторно пещерата е посетена по време на експедиция “Славянка 2002” , когато и е направено подробно описание.

Местонахождение и достъп: Пещерата се намира на левия географски склон на второто дере, спускащо се от М. Гоцев връх (югоизт. склон под вр. Алиботуш). Тя отстои на 20м от нивото на дерето. Входа на пещерата се разкрива в основата на ниска скала, но се забелязва отдалеч.. От входатръгва силно низходяща стъпаловидна галерия, която на петия метър се разширява. Подът на галерията е покрит с пръст, нанесена от повърхостта, а по стените се забелязват малки образувания и повлеци. На трудно достъпни площадки в ляво и в дясно от централната ос на галерията могат да се забележат гнезда на хайдушка гарга. След петия метър наклонът на галерията става близо 70 градуса. Във височина могат да се забележат комини с неустановена височина. На това място височината на галерията надвишава 5м. Достига се до малка площадка, от която следва 5-метров отвес. По цялата дължина на отвеса могат да се забележат големи натеци, покрити с черна пръст, нанесена от повърхността. Дъното на пещерата е равно и покрито изцяло с камъни. В най-ниската част на дъното има изкоп (вадени камъни). На това място дънната заличка преминава в непреодолими пукнатини, запълнени с образувания и натеци. Пещерата е влажна и студена, като навсякъде изобилстват наслаги. На дъното могат да се забележат кости от животни, паднали в пропастта.. Размерите на пропастта са незначителни, като денивелацията ѝ от входа е – 15м, а дължината 10м.

В криматично оношение за района на планината средиземноморското влияние е изразено много силно – климатът притежава много субсредиземноморски черти. Това личи особено добре от режима на валежите, които имат есеннозимен максимум и летен минимум. Характерните черти на областта са топлото лято и меката зима, относително малката годишна температурна амплитуда, есенно-замният максимум на валежите, отсъствието на ежегодна снежна покривка в извънпланинските райони. Средните температури през студеното полугодие са много по-високи от средните температури за съответните надморски височини в останалите части на страната. Не е без значение и влиянието на [фьона](#) през зимата и през прохладните сезони по северните склонове на Славянка.

Средногодишната температура за най-ниските части на планината е почти 14 °С, а за най-високите – около 6 °С. Средната продължителност на периода със сравнително устойчива температура (над 10 °С) за ниските части на планината е 200 – 220 дни, а за най-високите 130 дни. Валежите са между 700 – 900 mm, а за най-високите части и над

900 mm годишно. В Славянка снежната покривка се задържа ок. 2,5 – 3 месеца, като понякога тя се формира неколkokратно през зимата. Климатът по северните склонове и подножия на Славянка е ясно изразен преходно средиземноморски, а по южните типичен медитерански. Във височина климатът преминава в планински. Във височина климатът се характеризира с удължаване на зимния период..

Планината Славянка попада в Егейската отточна област и е с умереноконтинентално климатично влияние върху оттока, със значително снежно подхранване. В района липсват артезиански води . Средният многогодишен отток на водите в района е между 180 и 300 mm . Настъпването на средномесечния максимум на оттока е през март и април, докато средномесечният минимум на оттока е през август и септември. Средноденонощният минимален отток е от 0,5 до 1,0 dm³ /s на 1 km² .²⁰

Речна мрежа е сравнително безводна, като повечето от протичащите през нея малки реки се вливат в р.Пиринска Бистрица. От север Славянка се ограничава от р.Череша. Тя води началото си западно от Парилския проход, достига до с. Голешево и започва да тече в северозападна посока, като приема името Калиманска река. В рамките на самата планина най-дълга е Петровската река, минаваща през едноименното село. В източната част на Славянка малки ручеи подхранват р. Буровица. За разлика от слабия повърхностен отток в подножието на планината съществуват редица карстови извори, някои от които имат дебит над 1000 л/сек.

Дъждовното подхранване на реките е 25 – 30% от общия обем на отока. Преобладава подпочвеното подхранване, докато снежното е едва 20 – 25% спрямо общия обем. Високите части на планината са силно обезводнени поради [варовиковите](#) терени. Само на места има съвсем малки изворчета. Затова пък в ниските части извира големи извори, като някои са с [дебит](#) над 1000 литра в секунда. Изворът на [Петровска река](#) е с дебит около 800 – 1200 л/сек и от него черпят вода 15 села и три водоелектрически централи.

Между Гоцев вр. и вр. Шабран има два валога, по-големият от които се нарича “Сухото езеро” и е разположен на 2027 м.н.в. Поради този си характер на релефа планината е бедна на повърхностно течащи води (безводна), но за сметка на това в подножието и

²⁰ Източник Годишник на БАН 1982 г. стр 320-325

има многобройни карстови извори, някои от които с дебит над 1000 л/с. По склоновете на Славянка също се срещат карстови извори, но със значително по-ограничен дебит. Резерватът „Алиботуш“ е сравнително безводна територия и в него протичат няколко малки рекички, които се вливат в Пиринска Бистрица. От север планината се ограничава от река Череша, която води началото си западно от Парилския проход, а след като достигне с. Голешово под името Калиманска река, тече в северозападна посока. В северните склонове на планината е разположен всечен в мрамори Белянов дол. Той е безводен, но при обилни валежи временно течащите води се оттичат към Калиманска река. В рамките на самата Славянка най-дълга е Петровска река, която тече през едноименното село. Извира южно от в. Св. Илия и при с. Пиперица напуска Славянка. В източната част на резервата малки ручеи с незначителен дебит подхранват малката река Буровица. Тя отводнява северните и източните склонове на в. Койнар, северните склонове на в. Огледалото и рида Беглика под името Хамбарица. След с. Парил се влива като десен приток в р. Мътница. За разлика от слабия повърхностен отток, в подножните части на резервата съществуват редица карстови извори, някои от които имат дебит над 1000 л/с (Петровският карстов извор, който е каптиран). По склоновете на самата планина също извира карстови извори с по-малък дебит. Като цяло високите части на планината са силно обезводнени поради карстификацията на планината. Водният режим на реките се отличава с есенно-зимно пълноводие и лятно-есенно маловодие. От топенето на снеговете се предопределя и вторичното пролетно пълноводие. В карстовите терени значителна част от повърхностно течащите води понират, поради което реките са с непостоянен отток. Част от карстовия регион на Славянка се отводнява подземно от карстовия извор Бистрец.

За Славянка са характерни на места средно и силно развити ерозионни процеси. Ниските части на планината са заети от [канелени горски](#), а високите – от [кафяви горски почви](#) и на места ареали от планинско-ливадни почви. Широко са разпространени [хумусно-карбонатните почви](#) (рендзините). Те са плитки до средно дълбоки, каменисти до скелетни. Ситноземът им е богат на хумус и на общ азот. Обикновено са сухи, топли и с малка мощност на почвения профил. Те обуславят наличието на бедни до средно богати месторастения. Ниските части са подходящи за черноборови и белоборови насаждения, а местата над 1300 – 1400 м н.в. – за черномурови. Срещат се също канелено-подзолисти, а по високите части – планинско-ливадни почви.

Планината Стъргач

Стъргач е най-ниската планина от [Рило-Родопския масив](#). В по-голямата си част тя е в Гърция. На запад се свързва с планината [Славянка](#), посредством седловината [Пъдарчовица](#) или Панаирска ливада (720 m), а на изток – чрез седловината Митницата – със северните разклонения на [Боздаг](#), известни като *Шилка планина* или *Свети Тодор планина*. На югозапад долината на река Търлиска Мътница (Ватитопу) я отделя от планината [Черна гора](#), а на югоизток долината на река Белотинската река (Милоревма) – от планината Боздаг. На юг склоновете на Стъргач се спускат стръмно към [Елес-Зърневската котловина](#). Дължината ѝ от север на юг е около 15 km, а ширината – 10 km. По-голямата част от планината е на гръцка територия. На българска тя заема площ от 37 km²., което е около 40% от общата ѝ площ. От запад на изток в северната ѝ част преминава участък от българо-гръцката граница.

Територията на Стъргач, която е в България често се нарича Пазлъка, по името на най-високия връх в хребета в България (Пазлъка, 1152 m). По част от него преминава българо-гръцката граница.

Релефът е със заоблените си очертания и слабо разчленено било, Стъргач е умалено копие на съседната планина Славянка. Най-високата ѝ точка връх Стъргач (1270 m) се намира на гръцка територия (познат още като връх Кулата), на около 1 km южно от гранична пирамида № 122. На българска територия най-високият връх е Асанов връх (1217,7 m).

Па геоложки строеж Стъргач представлява [хорст](#) изграден от [метаморфни скали](#) – [мрамори](#), [гнайси](#), [слядени шисти](#). На малки площи се разкриват [гранити](#) и се среща [опушен кварц](#).

Поради близостта на планината до [Егейско море](#), климатът е преходно-средиземноморски. Най-много валежи, предимно от дъжд, падат през есенно-зимния период. Снежна покривка почти не се задържа. Почвите в планината са предимно [излужени канелени горски](#). Само в най-високите ѝ части се срещат [Кафяви горски](#) и рендзини.

Климатичните и почвени условия в нея са допринесли за формирането на специфична субсредиземноморска флора и фауна. Преобладава храстова растителност – [мъждрян](#), [люляк](#), [хвойна](#), [леска](#), [келяв габър](#). [Букови гори](#) има по високите части по границата с Гърция. От животните се срещат: [дива котка](#), [дива свиня](#), [заек](#).

На българска територия всамата планина няма селища, но в подножията ѝ са разположени – 2 села: [Илинден](#) и [Нова Ловча](#);

По източното подножие на планината, през седловината Митницата (чрез тунел под границата) преминава участък от второкласен път № 19 от Държавната пътна мрежа от [Гоце Делчев](#) за [Драма](#).

Планината Боздаг

Боздаг е [планина](#) в [Егейска Македония](#), [Гърция](#) и [България](#). Най-високата ѝ точка е връх [Пророк Илия](#) (Профитис Илияс) – 2232 метра надморска височина. От планината Боздаг в България е съвсем малка част, разположена между р. Мътница от север, р. Места от североизток, Стъргач от запад и на юг до българо-гръцката граница в участъка от ГКПП Илинден до р. Места.

Масивът на Боздаг се състои от три дяла: Северният, наричан още Свети Тодор планина, опира в река Места при селата [Петрелик](#), [Теплен](#), [Беслен](#) и [Ракищен](#). В България е известен още като Бесленски рид. Най-висок връх [Чиплак баир](#) (1091 m) на граничната бразда между България и Гърция. Средният дял, известен като Шилка планина (Щилка планина), е разположен между селата [Зърнево](#), [Руждене](#), [Волак](#) и [Ливадища](#). Най-висок връх Пневма (1629 m) на гръцка територия. Североизточното му разклонение Висеник опира в Места при село [Горна Лакавица](#). Южният клон на Боздаг се нарича Дѐбелина и обхваща най-високите части на планината покрай западното поречие на Места до вливането ѝ в [Бяло море](#), включително по-ниската планина [Чалдаг](#). Според други данни Дебелина е значително по-малък клон и се намира южно от Волак и западно от [Кончен](#) и [Бъбълец](#).

Най-високата ѝ точка е връх [Пророк Илия](#) (Профитис Илияс) – 2232 метра надморска височина, а втори по височина – [Върдина](#) – 2194 метра. От останалите върхове по-известни са: [Трия Кефалия](#) (Триглав – 2176 м), [Псевдодонти](#) (Фалшивия зъб – 2086 м), [Карталка](#) (2035), [Тикълница](#) (2020 м) и [Корицомагула](#) (Момина могила – 1996 м). Между Карталка и Пророк Илия е Хионотрипа (Снежницата), пропадна пещера с дълбочина 100 м, характерна с ледените си сталактити и сталагмити.

За най-висок връх в българската част се счита вр. Чиплакбаир (1091 m), намиращ се на българо-гръцката граница. Планината е изградена предимно от мрамори. В ниските части има кристалинни [шисти](#), триаски [пясъчници](#) и наносни конуси. В западните части при село Руждене има гранит. Има силно развит карстов релеф.

Парилска седловина

Парилската седловина е планинска проход между планините [Славянка](#) (Алиботуш) на юг и [Пирин](#) на север

Парилската седловина се намира в Рило-Пиринската природогеографска подобласт, която е част от Македоно-Родопската природногеографска облас, обхваща изцяло българските планини Рила и Пирин и граничните с Гърция планини, простиращи се между реките Струма и Места, както и долината на р. Места с двете котловини – Разложка и Гоцеделчевска. Подобластта на юг преминава на гръцка територия.

Седловината е разположена по южната граница на българската част от тази подобласт, която е политическа и пресича планините Славянка (по билото) и Стъргач и Боздаг през северните им разклонения.

Проходът е дължина от 10,6 km, а надморската височина на седловината е 1174 m. Той свързва южната част на [Гоцеделчевската котловина](#) на изток с югоизточната част на [Петричко-Санданската котловина](#) на запад. Започва от западния край на село [Парил](#), на 817 m н.в. и се насочва се на югозапад, нагоре по долината на река [Чоковица](#) (десен приток на [Буровица](#)). След 4,6 km достига седловината на 1174 m н.в. и започва спускане на запад по долината на река [Черещар](#) (Голешовската река). След 7 km завършва в. От нея на

север, по билото на [Южен Пирин](#) започва туристическа пътека, която е маркирана с червена маркировка и е част от международния пешеходен туристически маршрут Е4. Южно от нея, в планината [Славянка](#) е разположен резерватът [Алиботуш](#).

Седловината е къса и с полегати склонове. На север от нея по билото на Южен Пирин води началото си туристическа пътека. В близост се намира резерватът Алиботуш и хижа Славянка. Парилската седловина е обрасла с вековни букови гори

Има [ерозионен](#) произход. Геоложката ѝ основа е предимно от [гранити](#). Почвите са [кафяви горски](#). Обрасла е с [букови гори](#). От нея на север, по билото на [Южен Пирин](#) започва туристическа пътека, която е маркиран с червена маркировка и е част от международния пешеходен туристически маршрут Е4. Южно от нея, в планината [Славянка](#) е разположен резервата [Алиботуш](#)^[1]. На десетина минути източно от седловината се намира хижа [Славянка](#), важен изходен пункт за редица туристически маршрути в околността.

През прохода и седловината преминава участък от 10,6 km от третокласния [Републикански път III-1906](#) (от km 19 до km 30,6) [Копривлен – Парил – Катунци](#). В участъка на прохода пътят е със силно разрушена трошено-каменна настилка и през него могат да преминават само автомобили с висока проходимост. През зимните месеци не се поддържа.

Защитени територии

В развитието на природозащитното дело в района на Славянка изключително важен факт е, че тя попада в европейската система за защитени територии - като част от защитената зона „Среден Пирин – Алиботуш“. Във флората на Славянка планина са установени 46 растителни вида, които са балкански ендемити. В изследваната територия попадат и защитените зони за хабитатите: Среден Пирин и Славянка BG0001028 и Славянка BG0002078 – защитена зона за птиците. В планината Славянка се срещат 38 хабитатни типа с конзервационно значение от общо 270 в ЕС.

Защитените територии като средство за опазване на природните туристически ресурси Запазената околна среда заедно с привлекателността на пейзажа са важни условията за развитие на туризма. Опазването на околната среда чиста и привлекателна е в интерес на туризма и на хората, препитаващи се от него. Добър пример в това отношение е изградената мрежа от защитени територии у нас. Може да се твърди, че те постигат найвисока резултатност в опазването на природата и природните туристически ресурси, т.к. се защитават комплексно всички компоненти на природната среда.

Защитените територии у нас са създадени с цел да се съхранят уникални и застрашени екосистеми и да се опази българската природа за бъдещите поколения. Те са правно регламентирани като основното им предназначение е чисто екологично, но голяма част от защитените територии представляват интерес за туристите и са важни за развитието на туризма. Запазената естествена природна среда силно повишава привлекателността им в сравнение с околните територии подложени на антропогенен натиск. От друга страна защитата на природната среда в тях действа и като ограничаващ фактор за туризма, поради наличието на редица забрани и ограничения. Защитените територии са ценен природен туристически ресурс поради уникалното съчетание на флора, фауна и атрактивни елементи от неживата природа. Въпреки това развитието на туризма в тях не бива да се превръща в самоцел. Те са благоприятна предпоставка за развитие на екотуризм, познавателен туризм, различни видове спортен туризм, уикенд туризм и др. На базата на това се развива съответната туристическа инфраструктура. Както отбелязва Воденска²¹ навлизането на туризма в защитените територии от една страна води до повишаване на информираността и екологичното съзнание. От друга страна обаче се повишава рискът от недобросъвестно отношение към екологопазващите норми както от страна на туристите, така и от страна на местната администрация. Природоползването в защитените територии трябва да се осъществява особено внимателно. Броят на туристите трябва да бъде регулиран, а поведението им отговорно. Туристическият бранш също трябва да се развива предпазливо, за да не възникнат екологични противоречия и конфликти. Категориите защитени територии у нас (национални паркове, природни паркове, резервати, поддържани резервати, защитени местности и природни забележителности) имат различен статут и съответно различен режим на опазване на природата и туристическо ползване. С най-строг режим на опазване са резерватите и поддържаните резервати, но поради това те не могат да имат туристически функции. Такива са възможни само в буферните зони.²² Останалите категории могат да изпълняват туристически функции. Често те включват уникални абиотични и биотични компоненти, които представляват интерес за туристите. Най-голямо е значението в това отношение на националните и природните паркове. Те се отличават с относително голяма площ, уникална и запазена природна среда. Природните и националните паркове в Европа, в т.ч. и в нашата страна акцентират

²¹ Воденска, М., „Икономически, социални и природни влияния на туризма”, унив. изд. „Св. К. Охридски”, София, 2001.

²² Пример в това отношение е поддържан резерват „Сребърна“.

върху опазването на природата за разлика например от американските паркове, при които основен акцент е туризмът.

Историческите данни за антропогенното въздействие върху района са малко . Има описания, че в него е съществувал примитивен железодобив през XVIII и XIX в. На територията на планината са се намирали две военни застави, което допринася за специфична антропогенна дейност. Нанесените промени на околната среда са незначителни. Също така в изследваната територия е имало и кльон – това може да се разглежда като положителна антропогенна намеса. Чрез изграждането на кльона практически достъпа до планината е бил ограничен до минимум, което е допринесло за запазването на ландшафтите. В покрайнините на изследваната територия попадат и няколко населени места – с. Петрово, с. Голешово, с. Парил, с. Нова Ловча и др.

Сериозно антропогенно нарушение в планината има в района на селата [Петрово](#) и [Парил](#), където се намират изоставени кариери за добив на [мрамор](#) за строителни цели и производство на художествени изделия. Към днешна дата кариерите не са действащи, но в близост до тях се наблюдават доста натрупвания от мраморни блокове и мраморен прах. Към антропогенна дейност може да се отнесат направените горски пътища. Те не са много, но въпреки това оказват своето влияние върху ландшафтите. Към линейното нарушаване на ландшафта спада и граничната бразда между Република България и Гърция. Увеличава се и туристическият поток в планината. В района се намират две действащи хижи със сравнително голям капацитет за нощувки. Отглеждат се няколко стада от едър рогат добитък, което води до определено изменение в ландшафтите, макар и слабо изразено, като цяло.

Защитената територия Славянка се намира в Югозападна България, южно от Пирин. Границите на мястото следват орографските граници на едноименната планина, като е обхваната и част от Южен Пирин на север от Голешевска река и част от западните склонове на планината Стъргач. Северната границата преминава южно от селата Садово, Тешово и Голешово, на изток съвпада с пътя от Садово за граничен пункт Илинден, а на запад достига до с. Петрово. На юг се простира до държавната граница с Гърция. Най-високият връх на планината е Гоцев връх (2242м.).

Резерват Алиботуш²³

За да се запази това разнообразие през 1951г²⁴. е създаден [биосферен резерват Алиботуш](#), който се разполага на площ 1185,8 хектара.

Резерватът Алиботуш е определен през 1951 г. за защита на горските екосистеми и е признат от програмата на ЮНЕСКО „Човекът и биосферата“ като биосферен резерват През 2003 г. заедно с Павльовата падина Славянка е определена като защитена зона за защита на типични растителни съобщества с присъствие на средиземноморски и субсредиземноморски редки изастрашени растителни видове. И двете са единствените територии с правна защита от националния закон за опазване на природата и природното биоразнообразие. През 1998 г. 73% от Славянка са включени като като територия с европейска стойност за редки и застрашени местообитания, растителни и животински видове, включително птици, от програмата CORINE.

През 1994 г. Резерватът е регистриран като защитена територия по НАТУРА 2000²⁵

Резерват Али ботуш се намира в планината Славянка, до Пирин, в близост до границата с Гърция. Територията му е с най-строг природозащитен режим. Достъпът е ограничен, а придвижването става само по определени пътеки. Преди посещение е необходимо да поискате разрешение от Министерството на околната среда и водите. Резервата се опитва да опази горите от черен бор, черна мура, борисова ела, богатият растителен и животински свят.²⁶

Посочена е ориентировъчна локация в средата на резервата, която не съвпада с конкретна забележителност.

Обхваща територии с различна надморска височина, от 1140 до 2212 m.

Геоморфологичните форми в Славянка са разнообразни. Известно е билото Св. Константин, което се спуска от връх Славянка и се дели на два клона: единият стига на север до долината на река [Мътница](#), а другият – на североизток и изток край южната

²³ Включен в списъка на ЮНЕСКО по програмата „Човек и природа“ през 1977 година. Няколко пъти е разширяван и сега площта му е 1628 хектара с буферна зона от 750 хектара. Обхваща територии с различна надморска височина – от 1140 до 2212 m.

²⁴ Постановление №1171 на Главно управление на горите от 24 ноември 1951 година

²⁵ Със заповед на Министъра на околната среда и водите от 24.1-2008 г. (ДВ 11.11.2008 бр.97) са определени географските граници на защитената територия Славянка, защитените геоложки дадености, водоизточници , животински и растителни видове. Определени са защитните мерки и начините на тяхното провеждане.

Костадинова, И., М. Михайлов,(съст.) 2002. Ръководство за НАТУРА 2000 в България. BSPB природозащитна серия No5. БДЗП, София, 80pp

²⁶ [Документален филм „Резерват Али ботуш“](https://www.youtube.com/watch?v=wmNFruXR7IM) <https://www.youtube.com/watch?v=wmNFruXR7IM>

граница на гората. Близо до връх Славянка двете била стават много стръмни, а масивът като цяло има форма на купол.

На източния склон на билото има няколко по-големи възвишения – Брезата, Св. Константин, Митницата, Теплешки връх и Чаплен баир.

Карстовият строеж на планината причинява бързото обезводняване на резервата. Под връх Славянка извира река Мътница, която има обширен водосборен басейн на територията на няколко села: [Парил](#), [Тешово](#), [Лъки](#), [Гайтаниново](#), [Нова Ловча](#), [Илинден](#) и [Петрелик](#). Поради ерозиращия терен, реката често влачи много наносни материали, от където идва и името ѝ. Ето защо при вливането си в [Места](#) тя образува огромен [наносен конус](#).

Според климатичното райониране на [България](#), резерватът попада в Средноплаинската подобласт на [Планинската климатична област](#). Средиземноморското влияние обаче е много силно: това лесно се вижда от режима на [валежите](#), които имат есенно-зимен максимум и летен минимум. Средните температури в студеното полугодие са много по-високи от средните температури за съответните надморски височини в останалите части на страната. Влиянието на [фьона](#) е отчетливо по северните склонове на [Славянка](#) през зимата и през прохладните сезони.

Средногодишната температура за най-ниските части на планината е 14 °С, а за най-високите – около 6 °С. Средната продължителност на периода със сравнително устойчива температура (над 10 °С) за ниските части на резервата е 200 – 220 дни, а за най-високите 130 дни. Валежите са между 700 – 900 mm, а за най-високите части – и над 900 mm годишно.

Резерватът „Алиботуш“ е сравнително безводна територия и в него протичат няколко малки рекички, които се вливат в Пиринска Бистрица. От север планината се ограничава от река Череша, която води началото си западно от Парилския проход, а след като достигне с. Голешово под името Калиманска река, тече в северозападна посока. В северните склонове на планината е разположен всечен в мрамори Беянов дол. Той е безводен, но при обилни валежи временно течащите води се оттичат към Калиманска река.

Дъждовното подхранване на реките е 25 – 30% от общия обем на потока. Преобладава подпочвеното подхранване, докато снежното е едва 20 – 25% спрямо общия обем.

Почвената покривка не е особено разнообразна. В ниските части на резервата почвите са канелени горски, а във високите – кафяви горски почви. Преобладават хумусно-карбонатните почви (рендзините). Срещат се също канелено-подзолисти, а по високите части – планинско-ливадни почви.

Хумусно-карбонатните почви са плитки до средно дълбоки, каменисти до скелетни. Обикновено са сухи, топли и с малка мощност на почвения профил. Те обуславят наличието на бедни до средно богати месторастения. Ниските части са подходящи черноборови белоборови насаждения, а местата над 1300 – 1400 m н.в. – за черномурови.

В ботанико-географско отношение резерватът спада към самостоятелния район Славянка на Македоно-Тракийската провинция на Средиземноморската подобласт.

Южните склонове на Алиботуш, гледка от района на село Крушево (Ахладохори) в Гърция

Растителност и животински свят.

Районът попада в Илирийската провинция на Европейската широколистна горска област – тя обхваща северната и северозападната част на Балканския полуостров.

Характеризира се със зонални (плакорни) широколистни, предимно ксеротермни дъбови гори и извънзонални (планински) широколистни (предимно мезофитни) и бореални гори с аркто-алпийска храстова и тревна растителност. Отличителна черта за района е вертикалното разпределение на растителните съобщества.

Съвременната **растителна покривка** на земната повърхност на територията във флористично отношение е формирана от средноевропейски и средиземноморски видове растения. Характерна особеност е наличието на голям брой ендемични и реликтни видове най-вече в Пирин и Славянка Сред тях са бяла и черна мура, местенски дъб и т.н.

В Южен Пирин подобласт във височинно отношение има всичките 6 растителни пояса: ксеротермни дъбови гори; мезофитни и ксеромезофитни дъбови и габърски гори; букови гори; иглолистни гори; субалпийски клекови и хвойнови храсталаци; алпийска тревна растителност (Велчев, Ганчев, Бондев, 1982).

Доминираща по разпространение е горската растителност. Основно място имат иглолистните гори (ок.66% от територията на горите) – повече от половината от иглолистните гори са от бял бор и ок. една четвърт от смърч. С по-ограничено разпространение са черен бор и ела. Горите от бял бор са по-характерни за Пирин, Славянка, Стъргач и Бесленския рид, където заемат над половина площ с иглолистни насаждения. Иглолистните видове образуват чисти или смесени съобщества. Характерни са горите от черна и бяла мура. Горите от черна мура са развити върху варовите терени на Славянка в места с надм.в. от 1500 до 2200 m. Горите от бяла мура са развити предимно върху силикатна скална основа и стръмни терени в Пирин на надм. в. от 1600 до 2000 m и често образуват горната граница на гората. В тях подлесът често е от сибирска хвойна и боровинки. Горите от черен бор са най-характерни за Славянка, но ограничено са разпространени и в Пирин планина. Като подлес в иглолистните гори се срещат сибирската хвойна и боровинките, а от тревните съобщества и тези на чернеещата власатка, бодливата власатка. Съобществата на балканския елмопсис са по-ограничено разпространени - предимно в Южен Пирин, Славянка и Стъргач. Във високите части на Пирин на ограничени площи има и съобщества от трепетлика (и смесени със смърч, ела и бук) и бяла бреза.

От широколистните видове гори във високопланинския пояс по-ограничено растат буковите гори, по-често във северните склонове на Пирин и Славянка. На места те образуват смесени гори с иглолистни видове. Като подлес в тях има обикновена и сибирска хвойна, боровинки. А от тревните съобщества се срещат тези на обикновената полевица, широколистната гъжва и орловата папрат. В Славянка има и съобщества на воден габър. В Славянка се срещат и насаждения на нтис и някои средиземноморски видове. В Дъбовите и дъбово-габърските гори на Пирин и Славянка растат и съобщества на червената хвойна. В този тип гори са характерни и различни тревни съобщества.

В нископланинския пояс са развити и съхранени предимно мезофитни и ксерофитни дъбови и габърски или смесени дъбово-габърски гори. Дъбът е предимно от горун. Тези широколистни гори са с чувствителна човешка намеса и на много места са разреждени и

силно повлияни. В Долината на Места има малки гори, предимно от сухолюбиви видове дървета като благун, горун и др. Има и малки чинарови гори. Край река Места и някои от нейните притоци, особено в района на котловините има развита крайречна влаголюбива растителност от върби и елша.

В субалпийския пояс, над горната граница на гората и до 1500 m надм. в. са развити храстови и храстчеви съобщества, предимно от клек на 2000-2400 m. В тях има отделни дървета и някои храсти, предимно сибирска хвойна и боровинки. Храсталаците от сибирска хвойна се срещат в по-голям диапазон от надм. в. – от 1500 до 2500 m., а по-голямата част от тях са вторични образувания. Съобществата на черната боровинка са предимно смесени. В този пояс има и тревни съобщества като тези на картъла, мощната власатка и кафявата власатка. В този пояс растат и ендемитите рилски ревен, рилска иглика, алпийска роза и др.

В алпийския пояс растителността е сравнително бедна, типична е за Пирин, но има отделни съобщества в планината Славянка. В този пояс е развита високопланинска тревна растителност, предимно от ацидофилни и криофитни тревни съобщества като тези на високопланинската гъжва, скалната полевица, извитата острица, разпространената власатка, рилската власатка и др.. Тази растителност образува т.нар. високопланински пасища. В този пояс се срещат и ендемити и реликти като пиринска ливадина, мрежолитна върба, копиелистна върба, пирински мак и редица други. По билните пространства има развити и торфени покривки. Тревната растителност е развита и в горския пояс на определени по сухи и голи (безлесни) пространства.

В котловините и оградните ниски склонове на планините са разпространени редица средиземноморски видове тревни растения.

Славянка е впечатляваща с изключителното богатство на растителни видове. Поради граничното си разположение Славянка е малко известна планина и достъпът до нея в миналото е бил силно ограничен. За сметка на това природата ѝ е девствена

В това отношение Славянка и Странджа са сред най-интересните български планини. Въпреки безводността и карстовите почви северните склонове на планината на Българска територия са покрити с буйна и разнообразна растителност, с много продължителен вегетационен период. Характерна черта е, че тук има цъфтящи растения от края на зимата до края на есента.

. В Славянка виреят повече от 1700 висши растения, което я прави уникална не само в България, но и в европейски мащаб. Флората и фауната са много богати.

Изследователите определят Славянка като уникален природен кът именно заради богатството му на растителни и животински видове. Върху незначителната му площ преди разширението на резервата има над 1400 вида висши растения. Не случайно районът на резервата се смята за един от най-важните флористични формообразователни центрове на Балканският полуостров. Тук има повече от 20 вида български ендемични растения, като 5 от тях не се срещат никъде другаде в страната. Най-широко разпространеният дървесен вид е [черен бор](#) (*Pinus nigra*), който заема ниските части на резервата. Над него се е настанила [черна мура](#) (*Pinus leucodermis*), чиято горна граница минава на 1800 м.н.в. Тук се намира най-голямото находище на [черна мура](#) на Балканите, която е основната причина за обявяването ѝ за резерват. Възрастта на горите от черна мура е 60 – 120 г., като отделни насаждения са над 200 г., а някои дървета достигат и до 400 години. Височината на тези дървета е над 30 м. В ниските части на резервата има [бук](#) (*Fagus sylvatica*), [обикновен воден габър](#) (*Ostrya carpinifolia*), докато в горните може да се види [бяла мура](#). Обикновено [бук](#) и [ела](#) (*Abies alba*) се срещат на сенчести и по-богати место растения, докато най-бедните места са заети от черната мура. Интересно е наличието на [тис](#) (*Taxus baccata*).

Още по интересна и разнообразна е тревната растителност. Богатството на тревни видове е обусловено от благоприятните почвени и климатични условия. От особено значение е карстовият терен, който е един своеобразен оазис за южни и топлолюбиви видове.

От [ендемитите](#) заслужава да се споменат [борисовата ела](#) (*Abies borisi-regis*) и [кошаниновото вълче лико](#) (*Daphne kosanini*), което е терциерен реликт и балкански ендемит.

То се среща и на други места в Югозападна България, както и от [Боздаг планина](#) до планините в Албания. В Славянка расте между 1000 и 1800 м.н.в.

От защитените растения трябва да се отбележат [венериният косъм](#) (*Adiantum capillus-veneris*), [дряновската кандилка](#) (*Fritillaria drenovskyi*) и особено [родопска съсънка](#) (*Pulsatilla rhodopaea*). Това е най-красивата едра цветна съсънка. Среща се и в Родопите.

Цветовете ѝ са единични, с правилна звънчевидна форма. Венчелисчетата са тъмнолилави отвътре и светлолилави отвън. Многобройните власинки им придават сребрист и пухкав вид, откъдето идва и народното име на съсънката – котенце.

Само в Славянка се среща и изключително редкият балкански ендемит [зюндерманова поветица](#) (*Convolvulus suendermanii*). Красивите ѝ розово-бели и тъмнорозови фуниевидни цветове разнообразяват варовитите сухи каменисти терени на резервата. Красотата ѝ се дължи на сребристобелите власинки, които я покриват.

В Славянка и в резервата се среща и [родопско лале](#) (*Tulipa rhodopaea*), открито, описано и наименувано на латински от чешкия учен [Йозев Веленовски](#). Като балкански ендемит това лале се среща също в [Родопите](#), Македония и Гръцка Тракия. С едрите си тъмно- или виненочервени цветове и с вълнообразните краища на венчелистчетата си е сериозен конкурент по красота на градинските лалета. Сега се използва като изходна форма за селектиране на културни форми.

Интерес представлява и красивото ендемично наше цвете [стрибърнова каменоломка](#) (*Saxifraga siribrnyi*), която със своите малиненочервени цветове ярко контрастира на белезникавия карстов фон.

Много красив терциерен реликт и балкански ендемит е [дългошпорестата теменуга](#) (*Viola delfinanta*), която в България се среща само по пукнатините на варовиците и на варовитите терени на резервата. Това е извъредно оригинална многогодишна туфеста теменуга с едри розово-червени цветове. Освен в България се среща още в Гърция – в Боздаг планина, на [Олимп](#) и на [Халкидическият полуостров](#).

Ендемит на Славянка е и [парилската метличина](#) (*Centaurea pariliana*). Тя има красиви червени цветове и расте по варовити скални терени. Друг ендемит на Славянка е [шахтиевата дрипавка](#) (*Crepis schachtii*).

От останалите видове заслужават внимание [алиботушката боянка](#) (*Erysimum slavjankae*), [краинската \(ницовата\) телчарка](#) (*Poligala Nicaeensis*), [лъжливият зърнастец](#) (*Rhamnus fallax*) и [маслиновидното вълче лико](#) (*Daphne Oleoides*), което е вечнозелен храст със сиво-черна кора и с окосмени отдолу листа. Цветовете му са бели или белезникави, а плодовете – червени. Също като кошаниновото вълче лико е защитено от закона.

Животинският свят е твърде разнообразен във видово отношение има огромно разнообразие сред безграбначните животни – над 2000 в Пирин предимно насекоми, паяци, стоножки, охлюви и др. Средиземноморските видове безгръбначни са най-характерни за Славянка, където обхващат ок. 55% от всички безгръбначни. Голям е дялът на средиземноморските видове животни в гоцеделчевската котловина, Славянка,

Стъргач и Бесленския рид на Боздаг – над половината видове. В Рила е голям броят на ендемитите (242 вида) и реликтите (244) сред безгръбначните животни.

В тази част на България са много и видовете гръбначни животни – около 250 вида в Пирин. Подобно голямо разнообразие има и в другите планини и в долината на р. Места. Тази природно-географска подобласт се отличава и с наличието на множество ендемитни и реликтни видове животни. В Пирин има 39 локални ендемита, които се срещат само в тази планина, 67 вида български ендемити и 123 балкански ендемита. Разнообразни са и видовете глациални (149 вида) и периглациални (27 вида) реликти.

Много характерни обитатели на Пирин, Славянка и гористите местности в другите планини и в котловините са бозайниците. Това са предимно типичните горски обитатели. В Пирин са уснатовени 45 вида сухоземни бозайници. От едрите бозайници най-представителни за подобластта са: дивата коза, която обитава само най-високите стръмни и скалисти терени на Рила Пирин; най-многобройният едър бозайник в Рило-пиринска подобласт е сърната; мечката е охраняван вид и разпространена предимно в горския пояс на планините; дивата свиня е разпространена, подобно на другите части на страната; хищниците вълк и лисица и др.. Срещат се още язовец, катерици, зайци, таралежи, лешников сънливец, сляпо куче, невестулка. Характерна е и застрашената популация на лалугера. Срещат се и над десет вида прилепи. От средиземноморските видове, много характерни за Славянка се среща чакалът.

От земноводните често срещана е реликтната планинска водна жаба. От влечугите има множество средиземноморски видове. Сред тях са шипобедрената и шипоопашата костенурка, разпространени предимно в Славянка, Стъргач, Бесленски рид, Гоцделчевска котловина. Разпространен в планините е и балканския ендемит македонски гущер. Срещата се още слепок, живороден гущер, алпийски тритон, усойница (реликтен вид), рядко срещаната котешка змия и др.

В Пиринската област има сравнително разтнообразие на риби. В ледниковите езера, високопланинските язовири и и по-рядко по реките се срещат балканската пъстърва и аклиматизираните от други географски райони дъгова пъстърва и сивен. Срещат се още българските ендемити главоч, струмски гулеш, балканските ендемити маришка мряна и балкански щипок. В река Места (в България) се срещат и черна мряна, костур, речен кефал, шаран и др. видове риби.

Значимо е птичето разнообразие - в Пирин около 160 вида. Има редица реликтни и ендемични видове птици. Сред ендемичните и същевременно редки видове видове

белогърб кълвач, балканска чучулига, алпийска завирушка качулат синигер, скална зидарка. Сред най-широко разпространените са глухар, лещанка, планински кеклик, малка кукумявка и др. Ива и редица видове хищни птици като кълвачи (белогърб и черен), орли (скален, креслив, змияр, орко), ястреби (голям, ловен, осояд, скитник) и др.

Освен голямото разнообразие на видовете има и множество редки и застрашени видове животни. Някои от тях вече не се срещат в естествената природна среда и са включени като обекти на защита и охрана.

Орнитофауната²⁷

Районът на Славянка се характеризира с разнообразие от видове птици, включително тези типични за високите планини и низините местообитания със средиземноморско влияние. Той поддържа 134 вида птици, 53 от които са от европейски природозащитен интерес (SPEC) (BirdLife International, 2004). Един от тях, Corncrake *Crex crex*, който се среща в ниските части на планината, е включен в категория SPEC 1 (глобално застрашени видове), 19 вида са включени в SPEC 2 и 33 в SPEC 3, като видове, застрашени в Европа. Двадесет и един от видовете птици, които се срещат са изброени в Червената книга за България (1985). Районът осигурява подходящи местообитания за 41 вида, включени в приложение 2 към Закона за биологичното разнообразие, които се нуждаят от специални мерки за опазване, от които 33 са изброени и в приложение I към Директивата за птиците.

Славянка е един от най-важните обекти в страната за Calandra Lark (*Melanocorypha calandra*), Сова / Tengmalm's Owl (*Aegolius funereus*) и глухар / Tetrao urogallus /, които се размножават тук в значителен брой. В района по-значителна степен на размножаване се среща при представители на популациите на Pygmy Owl (*Glaucidium passerinum*) и Woodlark (*Lullula arborea*)^{28,29}

Глобално застрашеният Corncrake *Crex crex* също се размножава тук но в значително по слаба степен.

²⁷ Орнитофауната в защитена зона Славянка е проучвана детайлно в периода 2007 – 2009 г., като са посещавани пробни площадки в разнообразни местообитания.

²⁸ Ботев, Б. и Ц. Пешев, (ред.). 1985. Червена книга на Република България. 2: Животни. София: Българска академия на науките.

²⁹ Янков, П. 2002. (ред.). Световно застрашени видове птици в България. Национални планове за действие за опазването им. Част 1. БДЗП-МОСВ, Природозащитна поредица, Кн. 4, София: 204-219

Видове, включени в Прил. 2 на Закона за биологичното разнообразие (Прил. I на Дир.79/409/ЕЕС)

Сокол скитник	Falco peregrinus
Лещарка	Bonasa bonasia
Глухар	Tetrao urogallus
Ливаден дърдавец	Crex crex
Бухал	Bubo bubo
Врабчова кукумявка	

Защитени видове птици Видове, в защитена зона BG0002078 (съгласно чл. 8, ал. 1, т.2 на ЗБР) включени в Прил. 2 на Закона за биологичното разнообразие (Прил. I на Дир.79/409/ЕЕС) са :

Falco peregrinus	Сокол скитник
Bonasa bonasia	Лещарка
Tetrao urogallus	Глухар
Crex crex	Ливаден дърдавец
Bubo bubo	Бухал
Glaucidium passerinum	Врабчова кукумявка
Caprimulgus europaeus	Козодой
Hieraaetus pennatus	Малък орел
Gyps fulvus	Белоглав лешояд
Aegolius funereus	Пернатонога кукумявка
Aquila chrysaetos	Скален орел
Aquila pomarina	Малък креслив орел
Dendrocopos leucotos	Белогръб кълвач
Picoides tridactylus	Трипръст кълва
Milvus migrans	Черна каня
Lanius nubicus	Белочела сврачка
Hieraaetus fasciatus	Ястребов орел
Coracias garrulus	Синявица
Circaetus gallicus	Орел змияр
Calandrella brachydactyla	Късопръста чучулига
Pernis apivorus	Осояд

Falco cherrug	Ловен сокол
Dendrocopos syriacus	Сирийски пъстър кълвач
Dendrocopos medius	Среден пъстър кълвач
Picus canus	Сив кълвач
Ficedula semitorquata	Полубеловрата мухоловка
Buteo rufinus	Белоопашат мишелов
Accipiter brevipes	Късопръст ястреб
Emberiza hortulana	Градинска овесарка
Melanocorypha calandra	Дебелоклюна чучулига
Lanius collurio	Червеногърба сврачка
Sylvia nisoria	Ястребогушо коприварче
Anthus campestris	Полска бъбрица
Lullula arborea	Горска чучулига
Lanius minor	Черночела сврачка
Alectoris graeca graeca	Планински кеклик
Dryocopus martius	Черен кълвач

Редовно срещани се мигриращи видове птици, които не са включени в Прил. 2 на Закона за биологичното разнообразие (Прил. I на Дир.79/409/ЕЕС)

Falco tinnunculus	Черношипа ветрушка
Merops apiaster	Обикновен пчелояд
Accipiter gentilis	Голям ястреб
Accipiter nisus	Малък ястреб
Falco subbuteo	Орко
Buteo buteo	Обикновен мишелов

Оценка на планините Стъргач, славянка и Южен Пирин и на Парилската седловина като туристически ресурс

Силни страни

Природните дадености на територията създават условия за богато разнообразие на обитаващите я животински видове

Растителния и Животинският свят са разнообразни във видово отношение.

Има огромно разнообразие сред безграбначните животни – над 2000 в Пирин предимно насекоми, паяци, стеножки, охлюви и др. Средиземноморските видове безгръбначни са най-характерни за Славянка, където обхващат ок. 55% от всички безгръбначни. Голям е делът на средиземноморските видове животни в гоцеделчевската котловина, Славянка, Стъргач и Бесленския рид на Боздаг – над половината видове. В Рила е голям броят на ендемитите (242 вида) и реликтите (244) сред безгръбначните животни.

В тази част на България са много и видовете гръбначни животни – около 250 вида в Пирин. Подобно голямо разнообразие има и в другите планини и в долината на р. Места. Тази природно-географска подобласт се отличава и с наличието на множество ендемитни и реликтни видове животни. В Пирин има 39 локални ендемита, които се срещат само в тази планина, 67 вида български ендемити и 123 балкански ендемита. Разнообразни са и видовете глациални (149 вида) и периглациални (27 вида) реликти.

Влияние върху фауната оказва и близостта с региона на делтата на Места - известна главно с уникалната си дива природа и биологичното разнообразие от видове

Районът на Славянка се характеризира с разнообразие от видове птици, включително тези типични за високите планини и низините местообитания със средиземноморско влияние. Той поддържа 134 вида птици, 53 от които са от европейски природозащитен интерес (SPEC) (BirdLife International, 2004. Двадесет и един от видовете птици, които се срещат са изброени в Червената книга за България (1985). Районът осигурява подходящи местообитания за 41 вида, включени в приложение 2 към Закона за биологичното разнообразие, които се нуждаят от специални мерки за опазване, от които 33 са изброени и в приложение I към Директивата за птиците.

Славянка е впечатляваща с изключителното богатство на растителни видове. Природата е девствена и уникална. В това отношение Славянка е сред най-интересните български планини

Тези дадености правят територията изключително привлекателна за природонаучен, фотоловен туризъм, познователен и здравно –лекреативен туризъм.

Слаби страни

Отделни растителни и животински видове са силно застрашени от изчезване и особено чувствителни от по-масово човешко присъствие . Това обстоятелство налага специфични изисквания към начина на посещение на местообитанията им като

недопускане на масови посещения, посещения по график, мерки за опазване на животинските видове.

Като цяло ресурсите са добре познати а потенциалът им за целите на туризма е усвоен в голяма степен към момента.

Възможности на Геопарка свързани с използването на растителността на територията на община Хаджидимово като туристически ресурс

- Съдействие за запазване и подържане на състоянието на територията и за увеличаване на популациите.
- Съдействие за запазване и развитие на биосферата на територията и опазване на редките видове животни и птици .
- Популяризиране на природните дадености на територията чрез подходящо информационно обезпечаване. Запознаване на населението. Подготовка на екскурзоводи с познания за забележителностите на растителния свят на територията.
- Съдействие за развитие на видове и форми на туризъм ориентирани към по пълно разкриване и използване на потенциала на територията .
- Подпомагане на съществуващите туристически обекти да предлатат посещения и запознаване с уникалните природни дадености в района.

Експертна оценка на потенциала на растителността на територията като туристически ресурс .

Таблица 17.

Наименование на ресурса (обекта): Релеф, растителност и животински свят в планините Стъргач, Славянка и Южен Пирин и Парилската седловина

Критерии)Кр) Подкритерии (ПК)	Средна оценка	Относителна тежест в оценката по критерия	Относителна тежест в общата оценка	Претеглена стойност в общата оценка
Кр. 1. Туристическа ценност на ресурса	8.71		0.600	
ПК № 1.1. Значение на ресурса	9	0.35	0,210	1.89
ПК № 1.2. Степен на познание на ресурса	8.2	0.20	0,120	0.98
ПК № 1.3. Привлекателност на ресурса	8.7	0.45	0,270	2.35

Кр. 2. Налични условия за ползване на ресурса	7.93		0.400	
ПК№ 2.1. Степен на експозиция на ресурса	8.2	0.30	0.120	0.98
ПК № 2.2. Степен на готовност за ползване (приемане на посетители, запознаване с информация и пр.)	7.4	0.20	0.080	0.59
Пк № 2.3. Достъпност до ресурса	8.4	0.20	0.080	0.67
ПК № 2.4. Степен на усвоеност на ресурса за целите на туризма	7.7	0.30	0.120	0.92
Обща оценка на потенциала на територията				8.395

Максимална оценка - 10 точки Минимална оценка – 0 точки

Стойността на оценката - 8.395 е в интервала 8,01 – 10,00 точки ресурсът (обектът) е с много висок туристически потенциал за целите на туризма на територията и е изключително подходящ за развитието на туризма . Развитието следва да се фокусира върху рекламно-информационната дейност, усилията за подобряване на достъпността , както и мерките за подобряване свързаността на ресурса (обекта) с останалите елементи на туристическата инфраструктура.

Структурен анализ на оценката.

Оценката по Кр. 1. „Туристическа ценност на ресурса” – 8.71 е много висока. Тя определя фауната като важен туристически ресурс за територията на община Хаджидимово.

Оценката по Кр. 2. „Налични условия за ползване на ресурса” - 7.93 е относително висока в сравнение с оценките на голяма част от туристическите ресурси по този критерий. Тя показва наличие на добри условия за използване на ресурса като познание на ресурса , експозиция на ресурса на местно и национално ниво , готовност за ползване за целите на туризма, достъпност за наблюдение. Тези оценки показват, че ресурсът има висок потенциал като природна даденост и ефективното му използване е възможно без съществени нови проучвания , инвестиции в инфраструктура и пр. За подобряването на използването на ресурса е необходима той да бъде обвързан и включен във голяма част от видовете и формите на туризъм на територията на общината като специфична познавателна и развлекателна атракция

Заслужават внимание високите оценки по подкритериите 1.1 Значение на ресурса - 9.0, подкритерии 1.3. Привлекателност на ресурса – 8.7 и подкритерий 2.3 Достъпност на ресурса – 8.4

За усвояването на ресурса като туристически ресурс следва да се обърне внимание за увеличаване на степента на експозиция на ресурса за целите на туризма.

Основен акцент при проучването и използването на ресурса следва да бъдат възможностите и потенциала на ресурса за развитие на природонаучния туризъм, риболовния туризъм, равния туризъм и природопознавателния ученически туризъм на територията на общината.

Настоящата степен на проучване дава основания , че има възможност за допълнителни проучвания в т.ч. природонаучни изследвания, маркетингови проучвания, туристико-икономически оценки.

Хабитати на балкански кеклик, сойка,кълвач, дрозд във предпланинските части на Западните Родопи към котловинно поречие на Места

На територията на община Хаджидимово са идентифицирани хабитати на над 200 вида птици , част от които са от категориите защитени - включени в Прил. 2 на Закона за биологичното разнообразие (Прил. I на Дир.79/409/ЕЕС)

Според направеното проучване интересни от гледна точка на природонаучния туризъм , екологичния туризъм и планинския туризъм са хабитатите на следните видове птици :³⁰

Alectoris graeca graeca

Планински кеклик

Garrulus glandarius

Евразийска сойка

Dendrocopos leucotos

Белогръб кълвач

Picoides tridactylus

Трипръст кълвач

Dendrocopos medius

Среден пъстър кълвач

³⁰ На територията на общината те могат да бъдат наблюдавани IN SITU от специално изграден наблюдателен пункт. Могат и ледва да са експозирани EX SITU като сномков материар, видеоматериали и информация в месна музейна сбирка.

Picus canus

Сив кълвач

Turdus philomelos

Поен дрозд

Turdus torquatus

Белогуш дрозд

Turdus viscivorus

Имелов дрозд

Характерно за видовете е теинденцията на намаляване на мислеността на хабитатите им м световен мащаб. На територията на общината тази тенденция е спряна, като през последните години техния брой се стабилизира, макар и все още на ниски нива.

Основни местообитания на територията са полупланинските територии на поречието на р. Места при границата между България и Гърция, пранината славянка и резервата Али ботуш, планината Стъргач и полупланинските склонова на Южен Пирин.

От туристическа гледна точка подходяща място за наблюдение е поречието на р.Места при завоя в близост до Параклиса Св. Димитър, източно от гр. Хаджидимово.

Балкански кеклик (*Alectoris graeca Meisner*)

Планинският кеклик е Източносредиземноморски вид. Той е постоянен вид, със сезонни регионални вертикални миграции. Разпространението му обхваща о-в Сицилия, Апенинския полуостров, Северна Италия южните части на Швейцария, Германия, Австрия и значителна част от Балканския полуостров. В България се среща почти във всички планини, с изключение на Странджа, Сакар и Източните Родопи. Популацията в България се отнася към номинантния подвид *Alectoris graeca graeca* (Meisner, 1804) и е уникална в световен мащаб,

поради наличието на зона на хибридизация с *Al. chukar*. Зоната е дълга 40 km и преминава през българската част от ареала . В миналото пролетният запас е възлизал на около 20 000 птици . Сега има различни оценки на числеността в страната: 600–1000 гнездещи двойки ; 2500 гнездещи двойки и 3000 гнездещи двойки В целия ареал числеността намалява.

Има слабо изразен полов диморфизъм.

Мъжките птици отгоре са гълбово-сиви, с червеникаво-кафяв оттенък. Отдолу тялото е белезникаво до светложълто, с тъмни напречни препаски по слабините. Гърдите са сиви, а крилата и опашката - кафяви. Подбрадието и гърлото са бели или сиво-бели, оградени с черна заоблена огърлица, която започва от очите и завършва тъпо върху гушата. На ушите има малки черни перца. Краката и клюнът са червени. При мъжките има по един тъп израстък на краката вместо шпора. Ноктите са черни. На дължина достигат до 37-38 cm. Тежат 500-850 gr.

Женските птици са малко по-дребни, с по-еднообразно оперение на главата и без шпора на стъпалото. Теглото им е 410-650 gr.

Младите птици са по-дребни, без огърлица и с неясни препаски по слабините.

Типичните местообитания на кеклика са скалисти хълмове и карстови терени в планините от 800 m н.в. до горната граница на гората. Обитава припечни склонове, обрасли със заклеявяла храстова растителност, скалисти дефилета, пустеещи места и др. Среща се и в изредени гори, но там е по-малоброен. През лятото се изкачва над горната граница над гората. Избягва местата с дебела снежна покривка и се съсредоточава по заветни топли склонове. Задържа се около кошарите, където намира храна.

Още през есента се събира на големи ята и прекарва зимата така. Лети бързо в права линия, немного високо над терена, но е привързан към местообитанията си и не отлита далеч от тях. По земята бяга бързо. Добре е приспособен към скалния ландшафт.

Планинският кеклик е моногамна птица. През април-май образува двойки. Гнезди на земята: по перваза на каменни сипеи, в тревата или храстите, върху обрасли с трева и с бурени скални тераси и др.

Женската снася 12-15 жълтеникаво-бели заострени яйца с размери 45:31 mm, които мъти 21 дни. За малките се грижат двамата родители.

Естествени неприятели на планинския кеклик са лисицата, бялката, по-едрите дневни грабливи птици и др.

Изоставянето на обработваемите площи и особено създаването на обширни иглолистни култури силно влошиха условията на живот на кеклика и доведоха до намаляването на неговите запаси. Неблагоприятно се отразява ликвидирването на многобройните кошари, в които преди са зимували овце.

Планинският кеклик намалява не само у нас, но и в много други страни на Европа. В някои от тях е защитен вид. Правят се опити за изкуственото му развъждане.

Природозащитният му статус: в *България* е :застрашен вид EN [A-1-c], ЗБР-II; международен:ДП-II

Евразийска сойка (*Garrulus glandarius*)

Евразийската сойка е средно голяма – 32-35 cm – [птица](#) от семейство [Вранови](#). За разлика от повечето представители на семейството е пъстро оцветена. Издава силни и резки крясъци и успешно имитира други птици. Движи се енергично и ловко, обикновено се забелязва чак когато излети или за кратък момент когато се задържи за малко неподвижна, по принцип е недоверчива и потайна птица. Има малка качулка на главата, надопашката също е бяла.

В [България](#) е разпространена повсеместно, но е с ниска плътност на популацията и е защитена от закона. На територията на олщина Хаджидимово обитава широколистни [дъбови](#) и [букови](#) гори в средния пояс на дападните склонове на Западните Родопи, източните скроне на Южен Пирин както и в планините Славянка и Стъргач.

Води уседнал начин на живот. Тя е постоянен вид, който през зимата скита. Среща се понякога и в паркове, в които растат подходящи дървета. Прави гнездо високо по дърветата, изградено от клони и застлано с коренчета, трева и косми. Женската снася 5-8 светлозелени яйца изпъстрени със синкави точки, които двете птици мътят 16-18 дена. Малките напускат гнездото на 20-дневна възраст. Храни се с [жълъди](#), [плодове](#), семена, пъпки, [насекоми](#), различни [безгръбначни](#) и много рядко по-

дребни [гръбначни животни](#). През пролетта и лятото се храни с яйца и малки на по-дребни птици. Понякога при изобилие на жълъди си приготвя запаси, с които се храни през зимата и често такива запаси се превръщат в нови групички дървета. Така сойката „помага“ в залесителната дейност. Аналогична роля изпълнява [Сокерицата](#) (която е също от семейство Вранови и има подобни размери) в иглолистните гори. Отглежда се понякога като декоративна птица и по подобие на повечето представители на семейство Вранови се отличава с висока интелигентност, способност за заучаване на думи и звукоподражание.

Трипръстият кълвач (*Picoides tridactylus*) е [птица](#) от семейство [Кълвачови](#). Среща се и в [България](#).

Тялото е с дължината 22 см, а размахът на крилата - 34 см. Има възрастов и полов диморфизъм. Крилата и гърбът на мъжкия са черно-бели. Отдолу е бял с малки кафеникави петна, има бяло гърло, главата е черна с жълто чело и теме, има две бели препаски. При женската главата е с бял цвят. Младите приличат на мъжките, жълтото е по-малко и по-изпъстрено.

Предпочитани местообитания са старите планински иглолистни гори.

Храни се с насекоми. Бели кората на мъртвите смърчове в търсене на ларвите на смърчовия корояд ([Ips typographus](#)). Плашлив вид. Обаждането му звучи по-меко ("кик") от това при [големия пъстър кълвач](#) (*Picoides major*) ("бик"). Просенето за храна при младите индивиди звучи като насекомо.

Според Българска Фондация „Биоразнообразие“ видът практически е изчезнал като гнездящ в над 90 % от потенциалните подходящи местообитания в Западните [Родопи](#), [Пирин](#) и [Рила](#). Мерки за защита, за които призовават от фондацията включват:

- определяне на 10 % вековни гори във фаза на старост, които да бъдат опазвани в "[Натура 2000](#)" без никакви сечи;
- в останалите 90 % от "Натура 2000" да се преустанови изсичането на дървета с дупки на кълвачи, както и да се позволи в гората да има не по-малко от 10 % мъртва дървесина;
- да бъде обявена защитена зона "Рила буфер", за да се защитят просторни местообитания на трипръстия кълвач в Рила;
- да не бъде увеличаван дърводобивът под формата на санитарни сечи в националните паркове [Пирин](#) и [Рила](#) и [природен парк Рилски манастир](#). В момента, неповлияни от санитарни сечи, са само горите в националните паркове и [резервати](#), както и някои стопански гори, до които още няма направени пътища за дърводобив.

Среден пъстър кълвач/Dendrocopos medius

Прилича на петнист кълвач, но е малко по-малък, отстрани са с тъмни ивици, върхът на главата при възрастни птици е винаги червен, черната ивица под окото не достига основата на клюна, белите бузи са свързани с бяло по корема с непрекъснатата ивица (както при сирийския кълвач) , корем жълтеникав.

Дължина на тялото: 19–22 см. Черната ивица по бузата не се свързва с тила, клюна и раменете. Коремът е слабо напетнен, а слабините са бледо розово-червени. Темето е изцяло червено при двата пола и всички възрасти. Клюнът е значително по-къс и тънък в сравнение с този на големия и сирийския пъстър кълвач.

Предпочитани местообитания са старите планински иглолистни гори. Храни се с насекоми.

Видът гнезди в Западните [Родопи](#), [Пирин](#) и [Рила](#). На територията на общината може да се види в планинското поречие на р. Места, в резервата Али ботуш и в полупланинския и в средния пояси на Южен пирин.

Белогърб кълвач (*Dendrocopos leucotos*)

Белогърбият кълвач е [птица](#) от семейство [Кълвачови](#). Среща се и в [България](#)

Той е палеарктичен вид, обитаващ широколистните гори в бореалната зона на Евразия и частично в Централна Европа. Сравнително широко разпространен в Европа и Азия. В някои региони малоброен Подвидът *D. l. lilfordi* е глациален реликт с разкъсан ареал: Пиренеи, Аbruци, Балкански полуостров, Мала Азия, Грузия и Азербайджан.

В България е постоянен вид. До средата на 20 в. се е срещал във всички планини. Около 1980 г. са потвърдени находища в някои планини. Гнезди в Централна и Западна Стара планина, Средна гора, Рила, Пирин, Западни Родопи, Странджа и в няколко изолирани находища. Числеността му се изчислява на 700–1100 двойки. Обитава мозаечно на горска площ около 450 000 ha при средна плътност 400–650 двойки /ha. За Балканския полуостров данните най-вероятно гнездещите двойки са 2000–3500.

Белогърбият кълвач е малко по-едър от [големия пъстър кълвач](#) (*Picoides major*), шията и човката са по-дълги, а профилът на главата е по-ъглест. [Клоаката](#) е светлочервена на цвят и не е ясно ограничена. Коремът има лек бежовато-розов нюанс. Страните са напетнени по дължина. Мъжкият е с изцяло червено теме, при женския темето е черно. Белогърбият кълвач е висок 25 – 28 см.

Белогърбият кълвач предпочита влажни смесени гори в близост до реки и езера, като има нужда от много мъртви и гниеци дървета, за да оцелява. Местообитанието трябва да е запазено от сечи, поради което е силно застрашен вид. В България предпочита стари букови, буково-иглолистни и дъбови гори до 1700 м. н.в., с повече мъртви и отмиращи дървета.

Храни се с насекоми. Прекарва дълго време на земята в търсене на храна. Белогърбият кълвач е подвижен, но не се плаши много.¹

Люпилата (3–7 яйца) са през април и май. Мъти 14–16 дни, в гнездото малките престояват 27–28 дни [7]. В края на юни е наблюдавано хранене на малки пред излитане в дупка на ела на 20 m , излетели млади има през юни . Храната се състои 90% от насекоми ксилофаги и ларвите им Гнездовата територия на двойката в климаксови гори е 100–150 ha и е постоянна

Отрицателно действащи фактори за вида са изсичането на старите широколистни гори, фрагментацията им и санитарните сечи. Тясната специализация към храна и местообитание. Конкуренцията му е главно с черния кълвач.

Видът и местообитанията му са защитени по ЗБР. Обявени са НП "Централен Балкан", "Пирин" и "Рила" и ПП "Странджа", "Рилски манастир", "Българка" и "Витоша", където гнезди над 60% от популацията. **Природозащитният му статус в България е : застрашен вид EN** [А 4с,е]; ЗБР–II, III; *международен*: ДП-I; БеК-II. **Прилагат се мерки за опазване като** Обявяване на ЗТ и ЗЗ в Западна Стара планина, Средна гора, Пирин и Западни Родопи. Запазване на стари гори за връзка между странджанската и родопската популация и между старопланинските популации. Мораториум върху ползването на старите гори в затворените горски басейни, ЗТ и ЗЗ. Ограничаване на санитарните сечи в старите гори. Включване на подвида в Червения списък на IUCN.

Черен кълвач (*Dryocopus martius*)

Черният кълвач е птица от семейство Кълвачови.

Той е палеарктичен вид, който обитава тайгата и зоната на широколистните гори в Евразия. Ледников реликт. Сравнително рядък на Балканския полуостров.

В България е постоянен вид. До 50-те години на XX в. е широко разпространен в планинските и равнинните гори . Към 1980 г. има данни за срещането му в Стара планина, Рило-Родопския масив, Странджа, Средна гора и по-рядко в равнините; по експертна оценка около 1000 двойки . Проучванията след това сочат по-широко разпространение в планините и нови находища в равнините. Обитаваната площ е около 2 000 000 ha]. В зависимост от качеството на горите, при средна плътност от 500 до 2000 двойки/ha общата численост в България е 1500–2000 двойки – в Западни Родопи 470–530, Централна и Западна Стара планина 300–400, Рила (130–170), Странджа (100–130).

При черния кълвач се наблюдава [полов диморфизъм](#). Мъжкият има черно [оперение](#), като само на челото, темето и тила има червени перца, а при женската червен е тилът. Младите кълвачи от този вид имат кафяв оттенък на оперението и червено теме.

Черният кълвач обитава предимно планински [широколистни](#), смесени или [иглолистни гори](#). На територията на [България](#) може да се срещне в западните и югозападните райони: [Пирин](#), [Родопите](#), както и в западните и средните дялове на [Стара планина](#).

През последните години черният кълвач се забелязва и в градска среда. В София е забелязан на територията на Борисовата градина, Южния и Западния парк и ниските части на Витоша. Регистрирана е поне една размножителна двойка в Борисовата градина.

Черният кълвач живее по дърветата. Той има 4 пръста на краката си, с които се захваща за дърветата. Пръстите му са със здрави нокти. Ноздрите му са покрити от пера, които предпазват дихателните му пътища при дълбането по дърветата. Неговата опашка е много здрава и служи за подпиране когато се храни. През лятото храната на кълвачите се състои от насекоми, както и от ларвите на насекоми, а през есента и зимата – от семената на дърветата.

Черният кълвач е птицата с най-дълъг език в Европа – над 12 cm.

Двойките не се разпадат за зимата . Черният кълвач се размножава през пролетта. Размножителният период започва от средата на февруари до средата на март, издавайки звуци чрез почукване по стволите на дърветата, за да привлече вниманието на останалите кълвачи. След това брачната двойка издълбава дупка с квадратен вход. Гнездовата камера се издълбава в ствола на дърво с диаметър над 40 cm и на височина над 4 m, или се използват стари гнездови камери и хралупи за нощуване. Снася през април (3–6 яйца), мъти 12–14 дни, малките излитат 24–31 дни след излюпването; Отглеждат 1 поколение годишно, но гнездят повторно при загуба на люпилото. Грижата за поколението се пада на двамата родители, които всекидневно прелитат до хралупата до 300 пъти, за да хранят малките.

Храната включва бръмбъри корояди, ларвите им и мравки. Участъците на двойките в стари иглолистни гори е около 300 ha, в букови – 400 и в дъбови 500–600 ha [5, 6, 7]. Сходни данни има за Централна Европа и Русия. В гори с малко отмиращи и едроразмерни дървета участъкът е на площ 1000–1600 ha. Черният кълвач играе важна роля в горските екосистеми. Той е единственият вид кълвач, издълбаващ достатъчно големи хралупи, позволяващи след това заселването им от [гълъб хралупар](#), [кукумявка](#), различни видове [сови](#) и др.

Видът и местообитанията му са защитени по ЗБР. Включен е в ЧКБ (1985) в категория "рядък". Около 20% от размножаващите се двойки обитават национални и природни паркове. Природозащитният му статус е уязвим VU A(3 с, е); ЗБР-II, III; *международен*: ДП-I; БеК-II.

Отрицателно действащи фактори за популацията са изсичането на старите гори и санитарните сечи. Намаляване на хранителната база, в частност на червената мравка. Конкуренцията на сивия, белогърбия и зеления кълвач. Тясната специализация към храна и местообитание.

Необходими мерки за опазването му са : Обявяване на защитени територии в Западни Родопи, Западен Балкан, Пирин, Средна гора, Лудогорие, Котленска планина. Мораториум на ползването на горите в затворените басейни и защитените територии, а извън тях при възобновителните сечи да бъдат оставяни по 25–30 стари дървета на 1 ha. Ограничаване на санитарните сечи в старите гори.

Поен дрозд (*Turdus philomelos*)

Пойният дрозд е прелетна [птица](#) от семейство Дроздови..

Ареалът на разпространение на пойния дрозд е изключително обширен. Независимо от факта, че тенденцията е броят на птиците да намалява, спадът не се смята за достатъчно бърз, за да се доближи до праговете на уязвимост. Поради тези причини видът се оценява като незастрашен. За 2004 година гнездовата популация в Европа се оценява на 20 до 36 милиона гнездящи двойки, което се равнява на 60-108 милиона индивиди.

Континентът формира 50-74% от глобалния обхват на вида, така че по предварителна оценка общият брой на птиците в света е между 81 100 000 и 216 000 000. В Европа тенденцията от 1980 година насам показва, че популациите са били подложени на умерен спад, на базата на

предварителните данни за 21 страни от континента, включени в общата схема за мониторинг на птиците.

Видът е разпространен в Европа, Предна и Западна Азия и в целия горски пояс на Русия, до езерото Байкал. В Австралия и Нова Зеландия е допълнително интродуциран.

Зимува в Западна и Южна Европа, Средиземноморието, Северна Африка и Мала Азия. В България долита през март и отлита през октомври и ноември.^[5] Много рядко отделни екземпляри остават в страната и през зимата.

Зимува в Западна и Южна Европа, Средиземноморието, Северна Африка и Мала Азия. В България долита през март и отлита през октомври и ноември.^[5] Много рядко отделни екземпляри остават в страната и през зимата

Пойният дрозд е на големина колкото коса. На дължина достига до 23 cm, а теглото му варира между 53 и 79 g. Размахът на крилата е 33-36 cm.

Горната страна на тялото му и върхът на главата са маслинено-кафяви, а долната е белезникава. По корема, гърдите и слабините има капковидни петна. Подкрилията са охрено-ръждиви и по това се отличава от беловеждия дрозд, с когото много си приличат. Не се наблюдава полов диморфизъм. Самецът е малко по-едър от женската и при нея гърдите са с малко по-жълт оттенък. Други външни разлики няма. Младите индивиди имат допълнителни петна по гърба, врата и плещите. Краката са розови, човката - тъмнокафява, с жълтеникава основа на долна челюст. Очите също са тъмнокафяви. От разстояние може да се сбърка с имеловия дрозд, който обаче е по-едър, гърбът му е сив, а подкрилията му отдолу са бели.

Пойният дрозд се среща най-често в планинските области, като обитава както иглолистни, така и широколистни и смесени гори, особено там, където преобладаващо дърво е елата. Избягва гъстите гори и много често обитава заливни низини. В централната и северната част на горския пояс той предпочита млади елови и смърчови гори, стари сечища, където са поникнали млади дървета. Много често се наблюдава и в края на смесени гори, особено когато те граничат с храсталаци, хвойна, млади дървета и друг подраст. На юг гнезди в широколистни гори и степни райони. По време на прелет може да се види и в полетата, в парковете и в градините. В България се среща в цялата страна, с изключение на земеделските райони, в които няма гори.

Пойният дрозд е един от най-добрите певци в България след славей и черноглавото коприварче. По богатство на трелите и чистота на звуците може да бъде сравняван със

славей. Песента му, която е мелодична и разнообразна, е толкова силна, че в тиха нощ може да се чуе на разстояние до 600 m. Повтарят се няколко кратки елемента (между 1 и 4) от някаква тема от 3 до 5 пъти, добавят се варианти към тях и чак след това дроздът преминава към нова тема. Някои части от песента му звучат така красиво и великолепно, че има случаи, когато хората приемат песента му за славеева. Но славейт пее тихо, криейки се в храсти и на труднодостъпни места, докато пойният дрозд се откроява със своите „концерти“ на откритата сцена. Той каца на самия връх на [дървото](#) и оттам огласява околността с песни, наподобяващи звука на [флейта](#). Пее обикновено сутрин и вечер, но често може да се чуе и след залеза на [слънцето](#), когато се конкурира с [червеношийката](#). По време на пеене не върти глава, нито движи крила, както прави [скорецът](#), а стои кацнал спокойно, с леко повдигната човка. По време на полет обикновено издава звуци, наподобяващи „цик-цик“.

Бързо привиква с живота в плен и тогава пее през по-голямата част от годината – понякога от октомври до началото на август. Лесно възприема и възпроизвежда песента на други птици и може да бъде обучен да изпълнява различни мотиви или [мелодии](#). Някои екземпляри могат много близко да предават [срички](#) и дори [думи](#) от човешката [реч](#).

Гнездовият период започва веднага след прелета, в края на март. Тогава често може да се чуе песента на мъжкия. Брачната му песен е силна, разнообразна и мелодична. Птиците стават [полово зрели](#) на едногодишна възраст.

Гнезди най-често в ниските разклонения на клони на [дървета](#) и храсти, на разстояние максимум 3 метра от земята. [Гнездото](#) е чашковидно, изградено от сухи треви, клонки, [листа](#) и [мъх](#). Отвътре е гладко измазано с [кал](#) и частици изгнила [дървесина](#), слепени със [слянка](#). Различава се от гнездото на коса само по това, че подът му не е застлан с нищо и [яйцата](#) са положени направо върху „мазилката“. Диаметърът му е 100-180 mm, височината е 80-115 mm, дебелината на стените – 20-30 mm, а на дъното – 20-50 mm.

Дългият размножителен сезон трае от март до август. През април женската снася от 4 до 7 ярки светлосини яйца, изпъстрени с тъмни виолетови, кафяви или черни петна. Размерът им е 25-30 mm на 19-22 mm. Теглото на едно яйце е около – 6 g, от които 6% се падат на [черупката](#) Инкубират се почти изцяло женската, но мъжкият я сменя по време на хранене, обикновено в следобедните часове. Мътят в продължение на 11-13 дни. Малките напускат гнездото 15 дни след излюпването, но и двамата родители продължават да ги хранят с различни

насекоми, малки червеи и голи охлюви още няколко дни. Птичетата са кафеникави и трудно се различават на фона на почвата. В края на май и началото на юни вече се наблюдават летящи птичета, които стават напълно самостоятелни около 5 седмици след излюпването. През годината, от март до юли, може да има 2-3 поколения. В северните райони на ареала люпилото е само едно за годината.

Около гнездото поиният дрозд се държи неспокойно, като с това поведение сам показва местонахождението му. При опасност издава постепенно усилващи се звуци, след което двамата родители започват да се носят в кръг над гнездото.

Заплахи за вида са интензификацията на горското стопанство, изсичането на крайречните гори и ивиците от дървета и храсти в земеделските райони.

Природозащитен статус в България : Не е застрашен.

Белогуш дрозд (*Turdus torquatus*)

Белогушият дрозд е птица от семейство Дроздови. Среща се в България, където е постоянен вид, предимно във високите части на планините. Най-разпространен е в Рила и Пирин и по-малко в Западни Родопи, Витоша, Осоговска, Централна и Западна Стара планина. Предпочита иглолистни гори.

За разлика от останалите Дроздови птици, не е особено страхлив и позволява да го доближите на доста близко разстояние. Както ще видите и от снимките, особено с женския Белогуш дрозд, който доближих на разстояние от 4-5 метра, въпреки че бяхме група от 10 души. Мъжкият и той позволява близка дистанция, въпреки

При този вид се наблюдава ясно изразен полов диморфизъм. Мъжкият е оцветен в тъмно-кафяво и черно с широката бяла ивица във формата на полумесец на гърдите, която е най-характерният белег на вида и откъдето идва името. По долната част на тялото се наблюдават

светли, люсповидни бели ивици, а перата по корема имат белезникави краища. Всяко перо е обконтено от тънка бяла ивица. Имат кафяви крака, жълти човки с различна степен на кафяво оцветяване на върха и горната част на долната челюст и тъмнокафяви очи. Клюнът през зимата става сиво-черен. Женската е тъмнокафява, а огърлицата е по-тъсна, с белезникав или светлокафяв оттенък. Младите индивиди са кафеникави, с неясна, почти липсваща огърлица и тъмни напречни петна по долната страна на тялото.

По земята се движи леко както ходейки, така и подскачайки. През пролетта и лятото се храни с насекоми, червеи, ларви и охлюви, които събира по земята. През останалите сезони консумира плодове - боровинки, шипки, ягоди, малини, както и семена на треви и храсти.

Размножителният период започва през месец април. Белогушият дрозд прекарва много време на земята, където търси храната си и във връзка с това прави гнездото си близо до поляни, сечища и просеки. Обикновено двойките гнездат далеч една от друга, но понякога се наблюдава и заселване в малки колонии. Белогушият дрозд прави гнездото си ниско над земята по дървета и храсти, или директно върху почвата, прикрито под гъста растителност. Двете птици го изграждат заедно, като внимателно го скриват в гъстите клони, храсти и листа. Понякога го поставят на върха на високо дърво. То е голямо, изградено от клонки, треви и мъх, слепени с кал. Застила се с тревички, коренчета и листенца.

Женската снася 4-5 синьо-зелени яйца с ръждиви петънца, които двете птици мътят на смени в продължение на две седмици. Малките напускат гнездото 15-16 дни след излюпването си. Родителите ги хранят най-вече с дъждовни червеи и бръмбари. Повечето двойки имат по едно люпило на сезон и само част от птиците, особено в южните области на ареала, отглеждат потомство два пъти в годината.

Имелов дрозд (*Turdus viscivorus*)

Имеловият дрозд (*Turdus viscivorus*) е прелетна [птица](#) от семейство Дроздови. Среща се и в [България](#).

Ареалът на разпространение на имеловия дрозд е изключително обширен. Независимо от факта, че тенденцията е броят на птиците да намалява, спадът не се смята за достатъчно бърз, за да се доближи до праговете на уязвимост. Поради тези причини видът се оценява като незастрашен. За 2004 година гнездовата популация в Европа се оценява на 3 до 7,4 милиона гнездящи двойки, което включва и многобройната руска популация, от един до три милиона двойки. Това се равнява на 9 – 22,2 милиона индивида. Континентът формира 50 – 74% от глобалния обхват на вида, така че по предварителна оценка общият брой на птиците в света е между 12 200 000 и 44 400 000.^[91] Видът е претърпял силна експанзия в началото на миналия век. Броят на птиците в Европа остава стабилен в периода 1970-2000 година. Спадът на някои места от континента донякъде се компенсира от нарастването на броя им в Германия.¹ Все пак в Европа тенденцията от 1980 година насам показва, че популациите са били подложени на умерен спад, на базата на предварителните данни за 21 страни от континента, включени в общата схема за мониторинг на птиците.

Имеловият дрозд е разпространен в Северозападна Африка, Предна и Източна Азия, както и в цяла Европа, с изключение на Северна Норвегия. В северните части на ареала е прелетен вид, а в южните води уседнал живот. В Русия на изток достига до езерото Байкал, на север до Архангелск, Тюмен и Красноярск. В Азия достига чак до Индия и Монголия. Зимува в южните части на Европа и северните на Африка.

В България видът е постоянен и се среща през цялата година.

Там, където е постоянен, видът обитава иглолистни и смесени гори в планините с гъст подлес, където ятата птици се придвижват по руслото на реки и потоци. Предпочита да се установява в горски покрайнини, поляни и открити местообитания с изолирани големи дървета През зимата слиза на големи ята в предпланинските райони. През този сезон може да се види още в равнините, селища, паркове, градини и обработваеми земеделски площи. Пее през цялата зима, като с това защитава териториите, в които могат да се намерят плодни растения, представляващи надежден източник на храна.

Имеловият дрозд е много внимателна, дори страхлива птица. Обикновено се храни на открити площи, горски покрайнини, сечища, влажни дерета, а през пролетта и есента прелита и до обработваемите земи. Търси храната си из поляни и ливади, като често разравя листната постелка. През лятото предпочита насекоми, ларви, гъсеници, охлюви и дъждовни червеи, а през останалите сезони консумира различни сухи ягодови плодове. Лови даже по-големи насекоми като майски бръмбари и скакалци, дори малки жаби и гущери. Обича плодовете на белия и черния имел и когато чисти човката си след храна по клоните, разнася семената на тези растителни паразити по дърветата, с което спомага за тяхното размножаване.

Гнездовият сезон на имеловия дрозд започва в края на април и началото на май, когато птиците се групират на двойки. Не създава колонии, а всяка двойка остава отделно от останалите. Гнездата им се разполагат на разстояние от 15 до 100 метра едно от друго. Гнездото се строи само от женската в продължение на 2 – 8 дни. Намира се обикновено високо в дърветата, много близо до ствола, в средно високите клони, но може да се открие и на 20 m височина. То е по-грубо от това на останалите видове дроздове, изградено е от клони, едри тревисти стебла, коренчета, мъхове и лишеи, слепени с кал. Отвътре е застлано с листа, трева, косми и коренчета. Отвън често е замаскирано с мъхове, лишеи и треви. Има купообразна форма с диаметър до 250 mm и височина 120 mm. Мъжкият не участва в строежа, но лети наоколо и пази самката.

Снася от 3 до 5, максимум 6 светлосини до бледо жълто-зелени яйца, изпъстрени с редки черни, тъмновиолетови и тъмнокафяви петна. Обикновено яйцата са не повече от 4 и са по-големи от тези на останалите дроздове. Дължината им е 27 – 36 mm, а ширината – 19-24 mm. Женската ги инкубира сама в продължение на две седмици, като по изключение може да бъде подпомогната от самец. Двамата родители хранят заедно новоизлюпените пиленца. Малките напускат гнездото след 15 дни. В края на май и началото на юни се наблюдава излитане от гнездата на младите птици, които в средата на юни вече летят добре. Периодът, в който се обучават да летят е с продължителност 12-15 дни, а напълно самостоятелни стават две седмици след това. Репродуктивният период завършва между края на юни и средата на юли.

При благоприятни условия, имеловият дрозд може да има по две люпила годишно, особено ако първото е унищожено по някакви причини.

Понякога устройва гнездата си на високо – по дървета до 10-15 m височина. То е фино изплетено от тънки клонки и треви и отвътре е измазано с кал, върху която са настлани меки мъхове и лишеи.

Оценка на фауната на територията на община Хаджидимово като туристически ресурс

Силни страни

Природните дадености на територията създават условия за богато разнообразие на обитаващите я животински видове

В тази част на България са много и видовете гръбначни животни – около 250 вида в Пирин. Подобно голямо разнообразие има и в другите планини и в долината на р. Места. Тази природно-географска подобласт се отличава и с наличието на множество ендемитни и реликтни видове животни. В Пирин има 39 локални ендемита, които се срещат само в тази планина, 67 вида български ендемити и 123 балкански ендемита. Разнообразни са и видовете глациални (149 вида) и периглациални (27 вида) реликти. Влияние върху фауната оказва и близостта с региона на делтата на Места - известна главно с уникалната си дива природа и биологичното разнообразие от видове. Районът на Славянка се характеризира с разнообразие от видове птици, включително тези типични за високите планини и низините местообитания със средиземноморско влияние. Той поддържа 134 вида птици, 53 от които са от европейски природозащитен интерес (SPEC) (BirdLife International, 2004). Един от тях, Corncrake *Crex crex*, който се среща в ниските части на планината, е включен в категория SPEC 1 (глобално застрашени видове), 19 вида са включени в SPEC 2 и 33 в SPEC 3, като видове, застрашени в Европа. Двадесет и един от видовете птици, които се срещат са изброени в Червената книга за България (1985). Районът осигурява подходящи местообитания за 41 вида, включени в приложение 2 към Закона за биологичното разнообразие, които се нуждаят от специални мерки за опазване, от които 33 са изброени и в приложение I към Директивата за птиците.

Като цяло ресурсът е добре познат за целите на туризма.

Слаби страни

Отделни животински видове са силно застрашени от изчезване и особено чувствителни от по-масово човешко присъствие. Това обстоятелство налага специфични изисквания към начина на посещение на местообитанията им като недопускане на масови посещения, посещения по график, мерки за опазване на животинските видове.

Възможности на Геопарка свързани с използването на растителността на територията на община Хаджидимово като туристически ресурс

- Съдействие за запазване и подържане на състоянието на хабитатите и за увеличаване на популациите.
- Съдействие за запазване и развитие на биосферата на територията и опазване на редките видове птици .
- Популяризиране на зообогатството на територията чрез подходящо информационно обезпечаване. Запознаване на населението. Подготовка на екскурзоводи с познания за забележителностите на растителния свят на територията.
- Съдействие за развитие на видове и форми на туризъм ориентиранеи към по пълно разкриване и използване на потенциала на територията свързан с фауната на територията.
- Подпомагане на съществуващите туристически обекти да предлатат посещения и запознаване с уникалните хабитати на птици в района.
- Настоящата степен на проучване дава основания , че има възможност за допълнителни проучвания в т.ч. природонаучни изследвания, маркетингови проучвания, туристико-иконочически оценки.

Експертна оценка на потенциала на Хабитати на балкански кеклик, сойка,кълвач, дрозд във предпланинските части на Западните Родопи към котловинно поречие на Места като туристически ресурс .

Таблица 18 .

Наименование на ресурса (обекта): Хабитати на балкански кеклик, сойка,кълвач, дрозд във предпланинските части на Западните Родопи към котловинно поречие на Места

Критерии)Кр) Подкритерии (ПК)	Средна оценка	Относителна тежест в оценката по критерия	Относителна тежест в общата оценка	Претеглена стойност в общата оценка
Кр. 1. Туристическа ценност на ресурса	8.71		0.600	
ПК № 1.1. Значение на ресурса	9.3	0.35	0,210	1.95
ПК № 1.2. Степен на познание на ресурса	8.8	0.20	0,120	1.06
ПК № 1.3. Привлекателност на ресурса	8.2	0.45	0,270	2.21

Кр. 2. Налични условия за ползване на ресурса	6.92		0.400	
ПК№ 2.1. Степен на експозиция на ресурса	6.6	0.30	0.120	0.79
ПК № 2.2. Степен на готовност за ползване (приемане на посетители, запознаване с информация и пр.)	8.8	0.20	0.080	0.70
Пк № 2.3. Достъпност до ресурса	7.8	0.20	0.080	0.62
ПК № 2.4. Степен на усвоеност на ресурса за целите на туризма	5.4	0.30	0.120	0.65
Обща оценка на потенциала на територията				7.991

Максимална оценка - 10,00 точки Минимална оценка – 0,00 точки

Стойността на оценката – 7,991 е в интервала 6,01 – 8,00 точки ресурсът (обектът) е с висок туристически потенциал за целите на туризма на територията Възможен за използване при мерки за по-добре експозиция и възможности за наблюдение . Развитието следва да се фокусира върху рекламно-информационната дейност, усилията за подобряване на достъпността , както и мерките за подобряване свързаността на ресурса (обекта) с останалите елементи на туристическата инфраструктура.

Структурен анализ на оценката.

Оценката по Кр. 1. „Туристическа ценност на ресурса” – 8.71 е много висока. Тя определя хабитатите като важен туристически ресурс за територията на община Хаджидимово.

Оценката по Кр. 2. „Налични условия за ползване на ресурса” - 6.92 е относително висока в сравнение с оценките на голяма част от туристическите ресурси по този критерий. Тя показва наличие на добри условия за използване на ресурса като познание на ресурса , експозиция на ресурса на местно и национално ниво , готовност за ползване за целите на туризма, достъпност за наблюдение. Тези оценки показват, че ресурсът има висок потенциал като природна даденост и ефективното му използване е възможно без съществени нови проучвания , инвестиции в инфраструктура и пр. За подобряването на използването на ресурса е необходима той да бъде обвързан и включен във голяма част от видовете и формите на туризъм на територията на общината като специфична познавателна и развлекателна атракция

Заслужават внимание високите оценки по подкритериите 1.1 Значение на ресурса - 9.3, подкритерии 1.3. Привлекателност на ресурса – 8.2 и подкритерий 2.2 Степен на готовност за ползване на ресурса за целите на туризма. – 8.8 (Най-висока оценка по този показател от анализиранияте турисически ресурси)

За усвояването на ресурса като туристически ресурс следва да се обърне внимание за увеличаване на степента на експозиция на ресурса за целите на туризма.

Основен акцент при проучването и използването на ресурса следва да бъдат възможностите и потенциала на ресурса за развитие на природонаучния туризъм, , фотоловния туризъм и природопознавателния ученически туризъм на територията на общината.

Идентифицирани природни забележителности на територията на община Хаджидимово

В резултат на направеното проучване и експертната оценка са идентифицирани ледните природни забележителности с потенциал за развитието на туризма, които представляват интерес за дейността на Геопарк Хаджидимово :

- Геоложкия строеж на алувиалните наноси в поречието на Места, тяхната динамика във времето и ролята им за биосферата и за бита и поминака на населението .
- Геофизичните и геоложки и хидрогеоложки характеристики на водосбора на река Места на територията Геопарка и Общината – влиянието на човешката дейност върху състоянието им (замърсявания, пречистване, канализация, влияния на лова и риболова влияние на развитието на инфраструктурата, градоустройството и развитието на селищата, на мерките за опазване на природната среда и пр)
- Източниците на питейна вода и тяхната роля за развитието на хабитатите и човешката дейност – Тещовските извори, подземните водоизточници.
- Флора и фауна на територията на региона и неговата промяна под влияние на човешкия фактор(инфраструктура, градоустройство и развитие на селищата, мерки за опазване на природната среда и пр.) Промяната на флората и фауната под влияние на глобалните климатични процеси.
- Уникални птичи хабитати и видове в поречието на Места

- Уникални птичи хабитати в Резервата Али ботуш
- Уникални растителни видове в поречието на Места, в резервата Али ботуш и във високопланинската мъст на територията на Община Хаджидимово.
- Геоложкия строеж и рудните изкопаеми в районите на Тешово, Парилския пролом, преграничните територии на Перелик и Илинден
- Неолитните и Карстовите подземни водни ресурси – състояние , динамика, възможности за ползване и пр.
- Геоложкия строеж и рудните изкопаеми в районите на Тешово, Гайтаниново , Парилския пролом, крайграничните територии на Перелик и Илинден
- Растителност и почвена покривка в горските масиви на територията на геопарка. Специфични видове растителност . Структура и динамика на почвите. Въздействие на човешката дейност върху състоянието на растителността и почвите
- Градски воден парк в гр. Хаджидимово , съоръжения за отдих,у възстановяване и развлечения . Намира се в покрайнините на града. Включен е в териториалния обхват на Геопарк Хаджидимово.
- Водоем в с. Садово. Флора и птичи хабитати. Намира се в покрайнините на селото. Включен е в териториалния обхват на Геопарк Хаджидимово.
- Водоем в с. Абланица. Флора и птичи хабитати. Намира се в покрайнините на селото. Включен е в териториалния обхват на Геопарк Хаджидимово.
- Водоем в Блатска. Флора и птичи хабитати. Намира се в покрайнините на селото. Включен е в териториалния обхват на Геопарк Хаджидимово.

Slava
Stoyanova
Vasileva

Digitally signed by
Slava Stoyanova
Vasileva
Date: 2021.01.27
13:14:36 +02'00'

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места”, с акроним: CB Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Приложение 3

**PROJECT NAME”: "CREATION OF A CROSS-BORDER WATER ASSETS
GEOPARK IN NESTOS AREA", REG. No. 1771**

ACRONYM : CB WATER GEORARK

**The Project is co-funded by the European Regional Development Fund (ERDF)
and by national funds of the countries participating in the Cooperation Programme
Interreg V-A “Greece-Bulgaria 2014-2020” .**

PB MUNICIPALITY OF HADJIDIMOVO, BULGARIA

DELIVERABLE D 3.3.3

**NAME : "ASSESSMENT OF THE POTENTIAL OF GEOPARK HAJIDIMOVO AS A
SOCIO-ECONOMIC, CULTURAL-EDUCATIONAL AND TOURIST FACILITY
AND A TERRITORY FOR REST AND RECOVERY"**

**The contents of this publication are sole responsibility of this report are sole
responsibility of the Municipality of Hadzhidimovo and can in no way be taken to
reflect the views of the European Union, the participating countries the Managing
Authority and the Joint Secretariat.**

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ , с акроним: CB Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Приложение 3

ОПИСАНИЕ НА ТУРИСТИЧЕСКИ РЕСУРСИ - ИСТОРИЧЕСКИ ФАКТИ И СЪБИТИЯ И КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОТО НАСЛЕДСТВО НА ЗЕМИТЕ В РАЙОНА НА ОБЩИНА ХАДЖИДИМОВО

СЪДЪРЖАНИЕ

Увод	Стр.
1. Праистория. Неолит. Трако-елинистична епоха (след IV в. пр. Хр.)	Стр.
2. Период на македонската държава	Стр.
3. Социално-икономически промени в Македония в края на V век. пр.н.е.	Стр.
4. Засилване на племенните разпри в Македония и намесата на гръцките държави през първата половина на 4 век пр.н.е.	Стр.
5. Независим Олинт. Царуване на Аминта II и неговия син Александър	Стр.
6. Пердика III – утвърждаване на Македония сред гръцките държави	Стр.
7. Филип II Македонски и началото на доминацията на Македонското царство в античния свят	Стр.
8. Обсадата на Византион от Филип II Македонски	Стр.
9. Завоеванията на Александър Велики	Стр.
10. Територията по време на византийска власт 1-7 в. сл.н.е	Стр.
11. Територията на днешния неврокопски край по време на първата българска държава 681 – 1018	Стр.
12. Самуиловото охридско българско царство (997-1014)	Стр.

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ , с акроним: CB Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

13. Територията на днешния неврокопски край в периода на борбите срещу Византийското владичество (1018-1185)	Стр.
14. Територията на днешния Неврокопски край по време на Втората българска държава (1185-1353)	Стр.
15. Територията на неврокопския край през Османското владичество (1393 – 1878)	Стр.
16. Българско национално-освободително движение в Македония и Тракия (1893-1912 г.)	Стр.
17. Територията на региона по време на войните в началото на XX век	Стр.

Увод

По силата на своето географско положение земите на които се намира днешната община Хаджидимово се оказват на кръстопътя между епохи и цивилизации - през древността, средните векове, епохата на Възраждането и до днес. На тези земи са се развивали древно тракийската, древногръцката и древно римската цивилизации. Тук се формира древната македонска държава. Те са свидетели на отделянето и възхода на Източно римската империя и Византия. По тези земи са се кръстосвали едни от основните пътища на великото преселение на народите, довели на Балканите кумани, авари, славяни и прабългари. В античността там по течението на Места преминава важен път до централната за Балканския полуостров артерия Виа Егнация. В 1911 г. в местността Котубаре е открита каменна гробница с бронзови, сребърни и глинени съдове, сребърни и златни накити. Тези земи са в центъра на историческото съперничество на мощната държава на българите с Византия. Те са били една от основните области на Османската империя. По силата на културното развитие, в късния византийски период тук се откриват и първите следи от европейското възраждане, което поставя основите на облика на съвременната европейска цивилизация.

В духовно и религиозно отношение по тези земи са битували езическите вярвания, древногръцкия политеизъм и свързаната с него митология, монотеизма на прабългарите, ранното християнство, чиято люлка става Константинопол, различните форми на християнска ерес. Тук се заражда православието. Тук си дават среща християнството и исляма. Тук преминават и оставят следа кръстоносните походи. По тези места се зараждат и много от основните форми на християнската църковно-религиозна организация, в рамките на която се развиват християнската теология и църковно-религиозна литература и изобразително изкуство.

Без преувеличение може да се каже, че тук се намира едно от средищата на съвременната цивилизация, свързана с противопоставяне и жестоки борби, с войни и нашествия, с възходи и падения на народи и империи.

От тези позиции да се опише историята и културата на региона е изключително сложна задача, изискваща многоплановост и многопластовост.

В рамките на целите на проекта е възприет подход насочен към описание на основни исторически събития и културни елементи, свързани с няколко основни исторически епохи, дали основния облик на историята, културата, бита и традициите на народите от региона и рефлектирали най – силно и значимо върху настоящето.

Това са: епохата на неолита, древно-тракийската цивилизация, епохата на древногръцката цивилизация, древноримската епоха и византийския период, изграждането на българската държава, славяно - българската история, османския период, възстановяването на християнската държавност и борбите, свързани с нея.

Подходът включва описание на основни исторически събития и личности, описание на характерни традиции и елементи на бита през съответните периоди; описание на вярвания, митове, предания и легенди; описание на по-значими открити артефакти и културно – исторически паметници .

Подходът при изследването е насочен към разкриване и експозиция на онези елементи, които дават познание за историческите събития както от световно така и от местно значение така , че да създават интерес и да отговарят на интересите на съвременните хора.

Основно внимание е отделено на разкриването на връзката на историята и културата с природните дадености на региона – климата, релефа, водите. Именно богатството на тези дадености и условията за обитаване, които те са давали са в основата на интересите и динамичните исторически събития по тези земи. Природните богатства, плодородните земи, изобилните водни ресурси, огромните пасища, умереният климат със силно средиземноморско влияние създават прекрасни условия за земеделие и животновъдство, богатите природни изкопаеми дават възможност за развитие на металургия, металообработка, керамика. Горите създават условия за лов , дърводобив, дървообработка и развитие на строителните технологии. Природните дарове и възможностите за растениевъдство и животновъдство са в основата на развитието на една изключителна кулинарна култура и разнообразие.

Подходът при изследването е насочен към разкриване и експозиция на онези елементи, които дават познание за историческите събития, както от световно така и от местно значение с оглед поставената в настоящото задание цел – а именно да се стимулира развитието на туризма в Геопарк Хаджидимово, да се предизвиква вниманието, както на местната общественост така и на бъдещите посетители.

Резултатите от проучването показват недвусмислено, че територията на днешната община Хаджидимово е участник и свидетел на историческа събитийност надхвърляща днешните национални рамки. Това обстоятелство може и следва да бъде поставено като фокусна точка в общата визия за бъдещия Гиопарк Хаджидимово. Той може да се интерпретира като форма и организация на търсене на интегриращото историческо познание, като познание на процесите на взаимодействие, на взаимовлияние и взаимопроникване на различни култури и цивилизации, които са формирали облика на тази територия и духовността на нейните обитатели. Един подобен подход би могъл да стане водеща част от методологията на бъдещия Геопарк.

Следва да се отбележи, че описаните исторически събития, факти, личности и доказателства нямат претенцията да представят една изчерпателна и последователна картина на историята на региона. Представени са само онези от тях, които са счестени за по-важни и значими от гледна точка на целите на изследването – да се разкрие свързаността на Геопарка с историята на територията, на която той се намира., както и да се създаде насоченост за бъдещи проучвания и представяне на историческите процеси тук в рамките на функционалността на самия Геопарк.

Изложението има информационно-справочен характер. То събира данни от различни източници – Учебници, по история, Научни изследвания и монографии, статии, интернет сайтове и пр. Част от информацията е събрана от източници в Уикипедия.

Материалът няма и претенции за авторско научно изследване на историческия процес. То представя в популярна форма отделни исторически фрагменти така както те са описани в мемоари, публични бази от данни, учебници по история. В настоящата разработка са ползвани описания и от отделни научни статии и монографии. В този смисъл то има по-скоро характер на сборник от материали. В този си вид изложеното може да бъде използвано за представяне на историята на територията пред посетители на Геопарка, както и за основа за по-задълбочени и метеорологически издържани проучвания и анализа.

Следва да се подчертае, че всяко допълване, тълкуване и даже отрицание и оборване на съдържащата се информация би било от полза за целите, които се преследват в рамките на концепцията на Геопарка а именно да се предизвика интерес и да се инициират дискусии и нови проучвания.

Описани са исторически периоди, ктопански и политически процеси и събития, артефакти и личности както следва :

- 1. Праистория. Неолит. Трако-елинистична епоха (след IV в. пр. Хр.)**
- 2. Период на македонската държава**
- 3. Социално-икономически промени в Македония в края на V век. пр.н.е.**
- 4. Засилване на племенните разпри в Македония и намесата на гръцките държави през първата половина на 4 век пр.н.е.**
- 5. Независим Олинт. Царуване на Аминта II и неговия син Александър**
- 6. Пердика III – утвърждаване на Македония сред гръцките държави**
- 7. Филип II Македонски и началото на доминацията на Македонското царство в античния свят**
- 8. Обсадата на Византион от Филип II Македонски**
- 9. Завоеванията на Александър Велики**
- 10. Територията по време на византийска власт 1-7 в. сл.н.е**
- 11. Територията на днешния неврокопски край по времеа на първата българска държава 681 – 1018**
- 12. Самуиловото охридско българско царство (997 -1014)**
- 13. Територията на днешния неврокопски край в периода на борбите срещу Византийското владичество (1018-1185)**

14. Територията на днешния Неврокопски край по време на Втората българска държава (1185-1353)

15. Територията на неврокопския край през Османското владичество (1393 – 1878)

16. Българско национално-освободително движение в Македония и Тракия (1893-1912 г.)

17. Територията на региона по време на войните в началото на XX век

Свързаност на историческите факти, паметници и свидетелства с целите на Геопарк Хаджидимово

Описаните исторически периоди, събития, факти и личност са оставили следи в историята на територията на днешната община Хаджидимово. В една или друга степен те са свързани с нейното географско положение, с природните дадености и ресурси.

Тук и в съседните територии са открити множество артефакти от описаните епохи. Част от тях са експозирани в регионални и национални музейни сбирки в гр. Гоце Делчев, гр. Благоевград и гр.София. Открити са и са експозирани за туристи руини от обитания (сгради, култови места, артефакти и пр.). Много от тях са проучени и описани в научни изследвания. Други подлежат на проучвания и представяне за целите на културно историческия туризъм. Наличните артефакти дават основание за хипотезата, че на територията има и други, все още неоткрити и неизследвани, исторически артефакти. Поради различни причини описаните периоди, факти, събития и личности, макар и да имат пряко отношение към територията, не са проучени в еднаква степен. Има обаче достатъчно логически основания да се счита, че значими събития и личности са в пряка връзка с територията а тяхното познание и експониране би оказало съществено влияние върху нейното бъдещо развитие, особено като дестинация за активен културно-исторически туризъм.

Конкретни дейности на Геопарка по отношение на проучването и експозицията на историческите събития, дадености и змабележителности:

- Да създаде условия за продължаване проучването на съществуващите артефакти.
- Да създаде условия за откриване на нови исторически доказателства за епохата.
- Да създаде условия за събиране, систематизиране и представяне на наличната информация (научни изследвания, публикации, снимков материал и пр.) за периода и неговото конкретно отражение върху територията, в т.ч. и от национални и чужди информационни източници. Да организира постоянна и тематични изложби, провеждане на тематични срещи, участие в научни симпозиуми, проучвания и публикации и пр.
- Да организира местни инициативни групи с цел проучване на територията и популяризиране на събраната информация.
- Да съдейства за подобряване на експозицията и достъпа на наличните исторически обекти и артефакти. Да организира постоянни и тематични експозиции на свидетелства и артефакти от епохата.

- Да съдейства за популяризиране на наличните исторически обекти, артефакти и доказателства (публикации, туристически дигитални, участие в научни форуми, представяне на информация в туристически фондове.
- Да съдейства за подобряване на достъпа до съществуващите на територията исторически обекти и артефакти (експозиции, транспортна достъпност, рекламни материали и пр.

1. Праистория. Неолит. Трако-елинистична епоха (след IV в. пр. Хр.)

Районът на днешния град Хаджидимово е обитаван от дълбока древност. Наличните данни свидетелстват за най-ранно човешко присъствие още от времето преди Троянската война (XII в. пр. Хр.). В резултат на археологически разкопки в местността „Св. Димитър“ (на около 3 км югоизточно от Хаджидимово) са разкрити културни пластове от късно бронзовата епоха (XIV-XIII в. пр. Хр.) и ранно желязната епоха (края на XII-IX в. пр. Хр.).

Природните условия в региона, особено климатът, релефът, богатите водни ресурси, пищните гори и растителност, плодородните почви са направили територията на региона изключително привлекателно и удобно място за живот на древните. Равнинните места между южен Пирин, поречието на Места и западните склонове на Родопите предлагат най-много предимства за изграждане на населено място: земя за отглеждане на реколта и животни, богата на източници на питейна вода, близост до богати на ресурси от всякакъв вид планини, реки, блата. Ето защо по тези земи са се изградили цяла поредица от неолитни селища като: Ситагри. В съседните долини на изток - древните селища Сикия, Каламбак-Тепе, Доксат-Тепе и Кефалари, Полистило и Дикили Таш на югоизток.

Значителни са следите от трако-елинистичната епоха (след IV в. пр. Хр.). В границите на територията са открити останки от градища (вероятно укрепени селища). На площ от 2-3 дка се срещат камъни от разрушени зидове и късове от строителна и битова керамика, датирана към IV в. пр. Хр. В близост до тази местност се издига подобно възвишение, на което се пръснати сравнително по-оскъдни културни останки.

Фрагмент от култова лампа - Находка датирана от каменно–медната епоха IV хилядолетие пр. Хр. от землището на с. Илинден

Глинена амфора за вино с две вертикални дръжки, Тракийска култура III в. пр-Хр - от землището на с. Копривлен

**Глинена култова масичка с три крачета, Тракийска култура
Открита в тракийски обредни ями в древното селище край с. Копривлен, местността „Козлука” – VI в. пр. Хр.**

**Тракийска култова теракота с глава на овен. Тракийска култура=
Открити през 70-те години на миналия век при строежа в гр. Неврокоп. Късножелязна епоха.**

Зооморфните фигурки, които понякога трудно се различават от зооморфните вази, обикновено са грубо моделирани: те носят само няколко анатомични детайли (рога, уши, муцуна, очи, опашка) и рядко декорация. Те често изобразяват четириноги (едър рогат добитък, мечка, коза, овца), които не винаги може точно да се идентифицират.

Железен тракийски меч /ромфея/, Землището на с. Плетена, IVв. пр.Хр.

Има сведения, че от тези места произхождат монети от Александър Македонски (356-323 г.). Вероятно с градището или някое близко селище е бил свързан античен некропол от IV-III век в м. „Халките“ (на 1,5 км западно от града), от който през 1936 г. е разкрита гробница с каменни плочи и погребален инвентар (два сребърни съда, златен нагръдник, тетрадрахма от Филип II Македонски (359-336) и др.).

Древноримски монети, открити в района на Никополис ад Нестум

Друг античен некропол е разкрит през 1911 г. в м. „Кутубара“¹ край тогавашното село Горна Сингертия (Горняне). Към него е принадлежала двойна гробница, също изградена с каменни плочи, в която били намерени бронзови, сребърни и глинени съдове, сребърни и златни накити и един меч. Вероятно в разкритата гробница е бил погребан тракийски воин. По сведения на местни жители целият инвентар бил взет от турското правителство (до 1912 г. тези земи влизат в границите на Османската империя).

За отбелязване, е че много образци от тези артефакти, намерени на територията на общината се намират в различни музеи на национално, областно и регионално равнище. Те, обаче, биха могли да бъдат представени в рамките на временни експозиции, свързани с историята на територията на Геопарка и на община Хаджидимово, както и при наличието на местен краеведчески музей.

¹ Задание за изработване на общ устройствен план на община хаджидимово, ноември 2015 г. Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места”, с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

През периода Неолит 2 (продължил почти 1500 години, между около 4800 и 3300 г. пр. Хр.) местните жители са използвали широк набор от съдове, повечето от които са направени от глина, но някои от тях също от камък - очевидно е имало и такива, които са нетрайни (дърво, кожа, кошничарство) и които не са запазени. С тях хората са обслужвали по-голямата част от основните нужди на ежедневието си: съхраняване на течна или твърда храна за различни срокове от време, приготвяне на храна с или без огън, самостоятелно или групово хранене и др. Те изпълняват и по-малко светски функции, като филтриране на различни вещества, осветление или почистване на въздуха чрез изгаряне на ароматни вещества. В допълнение към теракотните съдове е имало и съдове от неизпечена глина, които са се ползвали еднократно при определени случаи - например за съхранение на храна в къщите.

В пластове от епохата на неолита са открити лъжици от теракота (както и такива от кости, черупки и от дърво). Предметите са с различни форми и размери (от лъжицата до черпака или дренажната тръба), те са били използвани за прехвърляне на течности или брашно, за смесване на препарати, за консумация на храна. Дръжката им често завършва с човешка глава и може да бъде объркана с човешка фигура.

В пластове от същия период са открити сферични или лещовидни предмети с два заострени края. Следите от огън и триене, които те носят, често налагат да се изостави традиционното наименование на „прашките с прашка“ и да се предположи, че те изпълняват напълно различна функция, все още неопределена.

Във всички пластове на неолита се срещат перфорирани фрагменти и особено вретеновидни изделия. Те изглеждат са били свързани с преденето на вълна. Често те са украсена с прости прорези по обиколката или с реални геометрични мотиви, най-сложните от които могат да бъдат възприети като първоначални на писменост. Намират се и различни видове части за тъкачен стан - особено в пласта свързан с Късния Неолит II. Те носят характерни следи от износване и често образуват групи. Сред инструментите, в широкия смисъл на думата, може да се открият и щампи (печати), предмети богато украсени с разрези, снабдени със захващаща дръжка. Те би могло да са се използвали за поставяне на рисунки върху кожата (татуировки) или върху кулинарни изделия (хляб, палачинки); малко вероятно е те да са били използвани за украса на керамика, тъй като техните разрези не изглеждат достатъчно дълбоки за такава употреба.

При повечето неолитни и халколитни обекти се откриват десетки макети на зооморфни фигурки и антропоморфни фигурки, всички направени от теракота. Те представят елементи на мебели (табуретки, седалки, маси), неподвижни устройства (камини, фурни) или дори къщи. Понякога върху тях е нанесен декор. Към тази група могат да бъдат отнесени и образци на миниатюрни вази.

Антропоморфните фигурки, които лесно могат да бъдат объркани с дръжките на лъжици, понякога се свързват с моделите. Някои са по-скоро схематични, ръцете им се свеждат до пънове и не носят никаква украса; някои са асексуални. Други, по-скоро натуралистични, представляват предимно женски фигури с щедри форми, стоящи или

седащи, особено мъже. Те често са украсени с разрези и рисувани мотиви, които могат да представляват дрехи, орнаменти, татуировки, бои за тяло или маски.

Зооморфните и антропоморфните фигури са свързани с вярванията на хората по тези места и със страховете им пред силите на природата и пред божествата.

За отбелязване, е че много образци от тези артефакти, намерени на територията на общината се намират в различни музеи на национално, областно и регионално равнище. Те, обаче, биха могли да бъдат представени в рамките на временни експозиции свързани с историята на територията на Геопарка и на община Хаджидимово, както и при наличието на местен краеведчески музей.

Храната или се е консумирала сурова, със или без предварително приготвяне (раздробяване, месене, смесване с други съставки, ферментация), или лед трансформиране чрез действието на огъня. В този случай съдовете са се поставяли директно във фурната, или на гладка повърхност на предварително нагрятото огнище (напр. хляб, палачинки) или са се поставяли върху жаравата с шиш (печене на грил) или чрез керамичен съд (варени или приготвени ястия).

Производството на съдове за готвене вече е било добре развито през неолита. а свидетелствата показват, че гърнчарите са избирали материалите и формите, подходящи за тази цел.

През периода Неолит 2 (продължил почти 1500 години, между около 4800 и 3300 г. пр. Хр. и обхващащ целия интервал от време между края на късния неолит I и началото на ранната бронзова епоха I). местните жители са използвали широк кръг съдове, повечето от които са направени от глина, но някои от тях също и от камък - очевидно е имало и такива, които са нетрайни (дърво, кожа, кошничарство) и които не са запазени. С тях те са обслужвали по-голямата част от основните нужди на ежедневието си: съхраняване на течна или твърда храна за различни срокове от време, приготвяне на храна с или без огън, самостоятелно или групово хранене и др. Те изпълняват и по-малко светски функции, като филтриране на различни вещества, осветление или почистване на въздуха чрез изгаряне на ароматни вещества. В допълнение към теракотените съдове е имало и съдове от неизпечена глина, които са се ползвали еднократно при определени случаи - например за съхранение на храна в къщите.

Свързаност на историческите факти, паметници и свидетелства за периода с целите на Геопарк Хаджидимово

Периодът е оставил трайни следи в историята на територията на днешната община Хаджидимово. Тук и в съседните територии са открити множество артефакти от епохата. Част от тях са експозирани в регионални и национални музейни сбирки в гр. Гоце Делчев, гр. Благоевград и гр.София. Открити са и са експозирани за туристи руини от сгради. Много от тях са проучени и описани в научни изследвания. Други подлежат на проучвания и представяне за целите на културно историческия туризъм. Наличните артефакти дават основание за хипотезата, че на територията има и други, все още неоткрити и неизследвани, исторически артефакти.

Конкретни дейности на Геопарка по отношение на ролята и значението на тази историческа епоха за територията са:

- Да създаде условия за продължаване проучването на съществуващите артефакти.
- Да създаде условия за откриване на нови исторически доказателства за епохата.
- Да създаде условия за събиране, систематизиране и представяне на наличната информация (научни изследвания , публикации, снимков материал и пр.) за периода и неговото конкретно отражение върху територията , в т.ч. и от национални и чужди информационни източници. Да организира постоянна и тематични изложби, провеждане на тематични срещи, участие в научни симпозиуми, проучвания и публикации и пр.
- Да организира местни групи с цел проучване на територията и популяризиране на събраната информация.
- Да съдейства за подобряване на експозицията и достъпа на наличните исторически обекти и артефакти. Да организира постоянни и тематични експозиции на свидетелства и артефакти от епохата.
- Да съдейства за популяризиране на наличните исторически обекти, артефакти и доказателства (публикации, туристически дигитални, участие в научни форуми, представяне на информация в туристически фондове.
- Да съдейства за подобряване на достъпа до съществуващите на територията исторически обекти и артефакти (експозиции, транспортна достъпност, рекламни материали и пр.

2. Периодът на македонската държава

Краят на VI и началото на V век пр. Хр. се характеризира с по-нататъшно развитие на социално-икономическите отношения. Това се потвърждава и от археологическите паметници, на т. нар. тробениска култура, които свидетелстват за силната социална диференциация в македонската общност между бедни и богати и оформяне на силна власт на аристокрацията и търговския елит.

По-нататъшното развитие е налагало обединението на македонските племена. Целият V век се характеризира с интензивна борба за такова обединение. При решаването на този проблем племената от Долна Македония, които са се стремели да обединят страната, е трябвало да вземат предвид не само положението в самото македонско общество, но и важни събития, които са се случили в гръцкия свят.

Едно от най-важните събития в живота на гръцките държави от първата половина на V век до н.е. са гръцко-персийските войни, наложени им от агресивната персийска държава на Дарий Хисап. Персийските царе са се стремили да придобият нови земи, да завладеят роби, да извършват нови грабежи. Тази агресивна политика пряко засяга интересите на гръцките градове в Мала Азия и в самата Гърция. По един или друг начин във войната са въвлечени не само всички гръцки държави, но и други области, граничещи с тях на Балканите.

През втората половина на V век до н.е. социално-икономическата и обществено-политическата система на македонските племена продължават да се развиват. По това време развитието на селскостопанската и скотовъдската икономика е съпроводено с растеж на паричната икономика, разширяване на стоковото производство, появата на нови градове. Последните са не само центрове на административното управление, но и центрове на търговията и занаятите. По-широкият размер на търговските отношения на Македония през втората половина на V в. до н.е. в сравнение с първата половина на V век се доказва от търговските отношения на македонците с Одриската държава, градовете на Халкида, Тесалия и особено с Атина. През втората половина на Пелопонеската война Атина получава корабен дървен материал от Македония.

Нестабилността на държавната организация на Долна Македония се изразявала в активното желание на македонските племена да се децентрализират. Планинските македонски племена, формално подчинени на Долна Македония, всъщност не само са се считали за независими, но по всякакъв възможен начин са се опитвали със свои и чужди сили да унищожат възникващото единство на долните македонски племена. Начело на редица македонски провинции все още оставали независими и полузависими царе; например Орестидата по време на Пелопонеската война е имал свой цар Антиох; кралят на Линкестияните е Арибей, или Арабей.

През първата половина на IV век пр.н.е. Македония в продължение на няколко десетилетия страдала от вътрешни вълнения и от нашествия. Местните кланове, ръководени от Линкестиди, се стремели да се освободят от управлението на наложените им царе.

Качествените промени, настъпили в македонското общество в средата на IV век пр.н.е., са свързани преди всичко с по-нататъшното развитие на производителните сили. Появата на метал сред македонските племена довело до промени в основните отрасли на икономиката: селско стопанство, скотовъдство и занаятите, развитието на парите, обмена и търговията, както и градския живот.

Границите на Македония се променяли често и едва в средата на IV век. е създадена определена територия, в рамките на която се е развила държавата.

В района на днешната община Хаджидимово са открити материални реликви – предимно монети – от периода, когато тази територия се е числяла към царството на древна Македония.

**Трако-македонско монетосечене - тип "Тасос", Открит:
Района на Никополис ад Нестум, Края на Vв. - нач. на IVв. пр.Хр.**

Автономна монета на Македония – II в. пр.Хр.,
Открит: Района на Никополис ад Нестум

Краят на VI и началото на V в. пр.н.е. се характеризира с развитие на социално-икономическите отношения. Това се потвърждава и от археологическите паметници на т. нар. тробенишка култура - свидетелстват за силната социална диференциация в македонската общност и оформяне на силна власт на аристокрацията и търговския елит.

По-нататъшното развитие е налагало обединението на македонските племена. Целият V в. пр.н.е. се характеризира с интензивна борба за такова обединение. Племената от Долна Македония, които са се стремели да се обединят в единна държавно-политическа структура, е трябвало да вземат предвид не само положението в самото общество, но и важни събития, които са се случили по същото време в целия гръцкия свят.

Едно от най-важните събития в живота на гръцките държави от първата половина на V век до н.е. са гръцко-персийските войни, наложени им от агресивната персийска държава на Дарий Хисап. Персийските царе, са се стремили да придобият нови земи, да завладеят роби, да извършват нови грабежи. Тази агресивна политика пряко засяга интересите на гръцките градове в Мала Азия и в самата Гърция. По един или друг начин във войната са въвлечени не само всички гръцки държави, но и други области, граничещи с тях на Балканите. В началото на войната между гърците и персите позициите на противоположните страни и техните съюзници в т.ч. и на македонските структури са били ясно определени.

Въпросът за това какво е било отношението на племената от Македония към гръцко-персийските войни не е еднозначно изяснен. Македонските царе Аминта I и неговият син Александър са водили проелинска политика, воювали са срещу персите и защитавали гръцките интереси. Политиката на македонските царе била двупосочна, и те са се стремели да се покажат верни и на персите.² Докато гръцките държави давали цялата си сила за борба с чуждестранните нашественици, Александър "под прикритие" и със съдействие на персийците покорил тракийските земи, където имало металоносни находища и започнал да сече собствена царска монета. Той завладял Крестония и Бизалия, започнал да развива сребърни рудници, които му носели огромен доход в сребро. Така гръцко-персийските войни станали причина за укрепването на македонската държава.

² *Encyclopedia Britannica*. Macedonian kings – Статия от Арналдо Момиляно

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект "Създаване на трансграничен воден геопарк в района на р. Места", с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A "Гърция-България 2014-2020", съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Според Тукидид линтестите, елимиотите и други племена имали свои собствени царе, но били зависими от Македония³. Александър I е покорил планинските македонски региони като е използвал персийските сили по време на кампанията на Ксеркс. Счита се обаче, че това не е станало за кратък период от време. Подчинените области много пъти отпадат от македонско подчинение и до Филип II те не могат да се считат за напълно покорени. В епохата на гръко-персийските войни, Александър наистина успява за известно време да увеличи властта си над Ботия, Михдония, Едония, ематия, Еордея. Започва безмилостна борба с беззащитните жители на равнините. Тази борба в повечето случаи завършвала с унищожаването на основната част от победеното население⁴

Израз на тази политика е, че оттогава имената на племената изчезват от монетите. Александър ги замества с името си, но видът на монетите остава. Монетите започват да се издават от името на македонския крал. Всички бивши монети с имената на лидерите на Едония, бисалтите, Доким, Евергета и др. в ерата на гръко-персийските войни изчезват. По-късно откриваме същите монети, но с името на Александър.

Нумизматичните данни от ерата на Александър сочат сериозно развитие на земеделието и скотовъдството. Почти всички монети от това време имат изображение на коза, кон или два бика. Развитието на монето-сеченето и неговото концентриране в ръцете на Александър, активното разработване на сребърни мини, безспорно говорят за нарастване на паричната икономика и търговията сред македонците. Фактът, че Александър унищожил монетите на другите племена и пуснал своите в обращение, несъмнено показва, че между племената са били установени по-оживени търговски отношения, отколкото преди, когато всяко племе имало свои монети. Отношенията на Александър с Тракия, Персия и Гърция, които са установени в епохата на гръко-персийските войни и след тях, също говорят за македонските търговски отношения с тези страни.⁵

Възходът на производствата и промените във връзка с това на отношения между племената на Долна Македония обективно водят до по-нататъшно разпадане на племенния живот; защото кланово-племенната система била несъвместима с паричната икономика. Старата кланова система, която не знаела нито парите, нито печелене на пари, нито паричните отношения, разбира важността и силата на парите, които проникват в първобитния начин на живот и го трансформират фундаментално към печалба и пазарни отношения.

През годините регионът преживял повратностите на времето и историята, бил е част от една или друга велики империи, поемал е новостите и се е сблъсквал с редица трудности.

Укрепването на властта на македонския крал ставало опасно за гърците и заплашвало да отслаби влиянието им на север. От създаването на Атинския морски

³ Тукидид, История на Пелопонеската война Т. V

⁴ Пак там

⁵ Димитър Драганов Монетите на македонските царе. Част 1-2

съюз, атиняните успешно се борят за превземането на тракийското крайбрежие. Те решават да отслабят позицията на Македония, като накрая изгонят персите от бреговете на Тракия.⁶

В Ейон, устието на Струма се охранявало от персийският комендант Бохес. През 476 г. Цимон обсажда тази крепост. Той разрушил съседните села и тракийските укрепления и изолирал крепостта Ейон. Цимон предложил на Бохес да се откаже от крепостта и да отиде в Азия, но получил отказ. Когато храната свършила, персийците запалили голям огън, убили жените, деца, наложници и роби и ги хвърлили в огъня. Цялото злато и сребро било потопено в река Струма, а след това и самият комендант се хвърлил в огъня. След като това се случило атиняните обсадили Цимон с почести, тъй като тази област била считана за ключ към богатството на Пангейската област, където имало много злато, сребро, зърно, коне, гори. Търгувайки със сол и с тракийските племена атиняните се интересували да укрепят влиянието си в тази област. Затова те разпространявали различни легенди, които трябвало да докажат, че атиняните са имали стари права върху тези места. Когато се опитвали да установят колонии тук, те постоянно срещали съпротива от траките, които ги възпрепятствали да се заселят на тракийското крайбрежие. Гърците през Тасос отдавна научили за природните ресурси на Тракийското крайбрежие и за установени там търговски места.⁷ След гръко-персийските войни тези мини са под юрисдикцията на Атинския морски съюз. След известно време, след конфликта между Атина и Фасос заради крайбрежните пазари на Фасос, атиняните се опитват да премахнат изцяло фасоистите от експлоатацията на местните мини. През 465 г. фасоистите отказват да се подчинят на атиняните. Вероятно те разчитали на помощта на траките и на македонския цар. Но Цимон през 463 г. принуждава Фасос да плаща на атиняните данък и да изостави тракийските владения. Атиняните изпращат своите колонисти на тези земи, за да засилят влиянието си на север.⁸

Но македонският цар Александър не могъл да се примири с установяването на властта на атиняните в тази област. Атина, като най-голямата морска сила в Източното Средиземноморие, чрез установяване на власт в Тракия, могла да държи Македония в постоянна икономическа и политическа зависимост. От друга страна, Атина, за която тракийското крайбрежие било необходимо за развитието на търговията, нямала интерес от укрепването на Македония. Тези противоречия станали причина за нови конфликти. Александър предприел редица мерки, за да защити страната си. Столицата на Македония е преместена от Игус в Пела, южно от Глиакон. Като непревземаема крепост, разположена в близост до гръцките колонии, тя насърчава развитието на

⁶ Втори атински морски съюз (378 – 338 г. пр.н.е.) е военно-политически съюз на древногръцки държави от 4 век пр.н.е. Състои се от около 70 полиса. Общосъюзният съвет, синедрионът, е свикван в Атина. След Съюзническата война през 355 пр.н.е. съюзът се разпада. Вж. https://bg.wikipedia.org/wiki/Втори_атински_морски_съюз

⁷ Според Херодот в началото на V в. пр.н.е. те са получили 80 таланта доходи от златните рудници в Скаптесил (източно от Пангея)

⁸ Херодот. История. София, Нов български университет, 2010. ISBN 978-954-535-618-6.

търговските отношения. Македонските гранични райони били защитени от гръцките градове на тракийското крайбрежие; атиняните били затруднени в намерението си да се заселят в поречието на Стримон.

Използвайки различни благоприятни промени във външната международна конюнктура, Александър се опитал да реши два проблема: първо, да обедини и укрепил македонските земи в едно македонско царство, и второ, да защити Македония от войнствените и опасни съседи. Но Александър не можал да изпълни нито едно от двете.

По-задълбочена е информацията на древните автори за желанието на македонския крал Александър I да установи близки отношения с гръцкия свят. Александър I насърчава въвеждането на гръцката култура в македонския живот. Лидерите на Македония са убедени, че тази култура ще бъде пряко свързана с жизненоважните интереси на тяхното царство. Без да овладеят гръцката култура, македонците не биха могли да играят решаваща роля в областите, повлияни от тази култура. Благодарение на нея македонското царство до известна степен могло да укрепил властта си над илирийските и тракийските райони. Александър смятал за много важно за себе си, че името му е прославлено и почитано от гръците. За тази цел той се стремил да участва в националните гръцки фестивали. Вярно е, че когато той отивал на олимпийските състезания в Олимп, гръците поискали отстраняването му, като се позовавали на факта, че той е варвар. Въпреки това, Александър не се успокоил, докато не доказал с родословието си, че е бил потомък на Херкулес от Аргос.⁹

Александър успял да разшири територията си и да засили властта си над подчинените му племена. Включил до известна степен и племената на Горна Македония, но тази зависимост оставала до голяма степен номинална: орестите и елимиоттите имали свои собствени царе и се управлявали самостоятелно. Александър не е имал постоянна военна власт, която да може да държи под властта на Долна Македония всички македонски племена.

През първата половина на V в. пр.н.е. македонските племена преживяват дълбока социална стратификация, засилване на властта на краля и обширни икономически взаимоотношения. Но македонските племена все още не са достигнали нивото на развитие, необходимо за възникването на класово общество и държава. Затова нямаме исторически, епиграфски, нумизматични и археологически паметници, потвърждаващи съществуването на македонската държава през първата половина на V век. По-правилно би било да се счита, че по това време македонските племена от Долна Македония преживяват преходни форми от примитивната комунална система до класовото общество и държавата

3. Социално-икономически промени в Македония в края на V век. пр.н.е.

През втория период на Пелопонеската война балансът на силите на воюващите страни се променя. Сицилианската катастрофа, декелианската блокада на Атина,

^{9 9} Херодот. История. София, Нов български университет, 2010. ISBN 978-954-535-618-6.

сривът на икономиката ѝ поради бягството на 20 хиляди атински роби и преминаването им към врага поставят атинската държава в изключително трудна ситуация. Спарта с помощта на Персия се опитва да смаже атинския морски съюз и да постави врага си на колене. Театърът на военните действия на този последен етап от войната бил относително далеч от македонските граници и по-малко от преди засегнал интересите на Македония. Това обстоятелство позволило на македонските лидери да обърнат повече внимание на вътрешното положение на страната, да укрепят нейните стопански и държавнически основи.¹⁰

Ако за първия период на войната историческите източници описват подробно външните отношения на македонското царство с гръцкия свят, то през втория период на тази война те показват подробно не само връзката на Македония с гръцките държави, но и разкриват вътрешните промени, настъпили в страната. За Македония това време се характеризира с укрепване на градския живот, развитие на търговията и военното дело.

Още в самото начало на своята дейност Архелай (413-399) започва благоразумно да прилага политика, насочена към осигуряване на сигурността на страната и установяване на вътрешен ред в нея. За да осигури страната от вражески атаки от планинските и морските страни, Архелай предприел редица мерки за изграждане на градове, чиито стени могат да служат като защита от вражески нашествия.¹¹

Тукидид оценява Архелай, наравно с най-видните владетели и вярва, че е направил повече за страната си от всички предишни царе. Архелай построява повечето от съществуващите укрепления в страната, полага директни пътища, свързващи отдалечени части на страната, подобрява държавната войска, осигурявайки ѝ хора, тежко оръжие и всичко останало, което е било необходимо за военни нужди.¹²

Тукидид представя Архелай като изтъкнат реформатор, по чиито стъпки несъмнено тръгва Филип II. Но от Тукидид е невъзможно да се заключи, дали Архелай е успял да създаде редовна пехота, което е важен фактор срещу нарастващата власт на аристокрацията. Според реформата селячеството се изравнява в права с дворянството, а политическите права на дворянството се прехвърлят на „събирането на войската“ Тукидид, говорейки за военните реформи на Архелай, обръща внимание на усъвършенстването на кавалерията, военното въоръжение и някои други нововъведения, които обаче все още не са били от основно значение за създаването на пехотата. Известно е, че македонците са живели преди ерата на Архелай в малки и относително слабо развити градове. По време на управлението на Пердика македонците са били наясно с опасното положение на своята страна, слабо укрепена и почти без излаз на море. По време на нападенията македонците бяха принудени да изоставят

¹⁰ Педро Барсело, Маргарита Тачева, Петър Делев, „Пелопонеската война (431 – 404 г. пр. н. е.)“ – История на древните общества. Смолян , 135-149.

¹¹ Вж. https://bg.wikipedia.org/wiki/Архелай_Македонски

¹² Тукидид , История на Пелопонеската война. Превод от старогръцки език Милко Мирчев. Редакция, предговор и коментар Христо Данов. София: Наука и изкуство, 1979, 584 с.

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на р. Места“ , с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

собствеността си и да се укрият в гори и блата. В съществуващите тогава условия развитието на укрепването на укрепленията и укрепването на опълчението свидетелства, първо, за постоянната заплаха от врага, и второ, за опасната ситуация вътре в страната.¹³

В тогавашните условия на постоянна заплаха от съседите, изграждането на укрепления и организацията на военните дела били по-важни от всички други мерки. Що се отнася до „правите пътища“, споменати от Тукидид, те освен военни цели допринесли и за развитието на търговията, подобряването на земеделието и управлението.

Реформите на Архелай допринесли до голяма степен за консолидацията на Македония и съживяването на търговските отношения, свързани с по-нататъшното развитие на паричната икономика.

За широко развитата търговия по това време свидетелстват медни монети. Свидетелства и промяната в типа на македонските монети. От една страна, по време на управлението на Архелай, броят на монетите се увеличил значително; бронзовите монети се появяват за пръв път сред тях, от друга страна, промяната в типа на македонските монети води до превръщането на стария абдера - „финикийски“ тип в така наречения персийски, което говори за развитие на търговията между Македония, Абдера, Маронея и други градове, които също приели в края на пети век персийският тип монети. Това вероятно било свързано с някаква форма на парична реформа - става въпрос за намаляване на теглото на статера от 230-220 g на 170, което всъщност означава преход от стария финикийски тип монети към лидийско-персийски тип

Възможно е паричната реформа на Архелай да е пряко свързана с подобни реформи в съседните градове, с които Македония е имала търговски отношения.

За изпълнението на всички тези мерки са били необходими много пари, чието придобиване за Македония, като земеделска и относително изостанала държава, е било свързано с трудности. Предполага се, че приходите на македонската хазна са се попълвали с данъци от селяни, търговци, предприемачи, градове и пр. Събирането на пари също се е увеличило след превземането на Пидна поради доста широката продажба на строителни материали извън Македония. Значителни били и приходите, събрани от царската земя, от безкрайните македонски гори, от златни мини. Мерките, предприети от Архелай, бяха насочени към запазване на сигурността на страната и нейната централизация. Архелай намира средства за избягване на военни действия и запазване на мира, с изключение на въстанието в македонското пристанище Пидна, подкрепено от атиняните, което Архелай бързо потушава.¹⁴

¹³ Пак там

¹⁴ *История на Пелопонеската война*. Превод от старогръцки език Милко Мирчев. Редакция, предговор и коментар Христо Данов. София: Наука и изкуство, 1979, 584 с.

С Атина, която е отслабена след сицилианската катастрофа¹⁵ и не представляваща опасност за Македония, Архелай поддържа добросъседски отношения, изразяващи се най-вече в организацията на търговията между двете държави. От Македония атиняните получавали животновъдни продукти, земеделие, метали и смола. Корабостроителните материали били една от особено широко изнасяните в Атина и на остров Самос стоки, където се намирала атинската армия.

Крахът на сицилианската експедиция и загубата на флота предизвикват голяма нужда от строителни материали. В това отношение Архелай отпуска голямо количество гора на атиняните. За всичко това атиняните оказват определени услуги на Македония. Когато Пидна отпадна от Македония през 410 г., Архелай, с помощта на атинския стратег Фермон, обсажда града. До нас стигна едно решение на атинското народно събрание, в което Архелай е благодарен за заслугите си в Атина и назначава на него и на наследниците му титлата „проксен“¹⁶.

В отношенията между Македония и Гърция граничещата Тесалия играе важна роля. Македонските царе, които искали да осигурят южните си граници и се стремяли към политическо влияние в Елада, искали преди всичко да подчинят Тесалия. От друга страна Спарта, претендирайки за хегемония в Гърция, не искала да оставя Тесалия извън сферата на нейното влияние. Чрез Тесалия тя би могла да съживи отношенията с градовете на тракийското крайбрежие и да укрепя позициите си в морето. Но на тези стремежи на Спарта се противопоставила Македония. Архелай се намесил във вътрешните работи на тесалийските градове. Той възстановил силата на екстремните олигарси в Лариса и взел заложници. Завладяването на град Лариса от Архелай и присъединяването му към Македония били от голямо значение, тъй като Лариса играела важна стратегическа, икономическа и политическа роля във външната и вътрешната политика на Македония. В града били установени военен гарнизон и контрол на македонските военни власти; регионът Перебия бил присъединен към Македония.

Архелай имал амбициозни планове за бъдещето и затова търсил връзки с Тесалия и като цяло със Северна Гърция.

Спарта се страхувала от укрепването на Македония, която се стремяла към брега на Егейско море, да разшири територията си. По тази причина Спарта не могла спокойно да гледа нарастващото влияние на Архелай в Тесалия. Тя тайно задържала войски в тази област, установила съюз с Ликофрон и подготвила война с Архелай. За да предотвратят по-нататъшното разпространение на македонското влияние в тесалийските земи, спартанците заели крепостта Ираклий, която се намирала близо до Термопилите и била от изключително стратегическо значение. Малко по-късно на Фарсал е изграден гарнизон, тоест Спарта вземала мерки в случай на война с Македония. Но до война не се стигнало. Спарта не се възползва и не тръгнала срещу Македония дори след смъртта на Архелай. Събитията в Персийската монархия

¹⁵ Сицилианската експедиция е военна кампания от Пелопонеската война, по време на която атинският флот предприема през 415-413 г. пр. н. е. опит за превземане на Сиракуза.

¹⁶ Военачалник

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на р. Места”, с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

поставили нови предизвикателства пред Спарта. Тя могла да се ограничи само да задържи Фарсал под свой контрол и да предотврати проникването на Македония дълбоко в Гърция.¹⁷

Продължавайки политиката на своя предшественик, Архелай се опитал да се сближи с по-старата и по-силна гръцка култура. За тази цел той поканил в Македония най-образованите хора на Гърция: архитекти, музиканти, писатели и поети, лекари, философи, историци и военни специалисти. Знаем, че сред тях били Еврипид, Агатон и Зевсис, епичният поет Хорил, кифаристът Тимотей, историкът Тукидид и други. Сократ бил поканен от Архелай, но по указание на Аристотел той отказал поканата заради съгражданите си. Ученикът на Сократ Платон също не се съгласил да живее в македонския двор, въпреки че бил в приятелски отношения с Архелай.

Имитирайки гръцките тирани, Архелай играел ролята на покровител по отношение на представителите на науката и изкуството. Гръцките архитекти построяват за Архелай великолепен дворец и много сгради в други райони на Македония. Художникът Зевксис, който бил в македонския двор, създал великолепни творби, които украсявали резиденцията на македонския владетел и привличали много чужденци в столицата на Македония. Синът на известния Хипократ дълго време бил царски лекар в Македония. Архелай придава особено значение на преместването в столицата му на Еврипид.

Възрастният Еврипид пише в Македония трагедиите си - на смъртното си легло: „Архелай“, която прославя митичния прародител на покровителя на автора; „Бакшае“, която изобразява местния култ към Дионис, и „Iphigenia in Aulis“ в сюжета, заимствана от цикличната поема „Кипър“, но съдържаща редица интересни моменти от историята на Гърция през V век.

Изобразяването на идеалния монарх в драмата „Архелай“ съответства на философските теории от онова време. Тази трагедия несъмнено имала дидактическа и пропагандистка цел. Тя трябвало да свърже митичните гръцки легенди със задачите на настоящия момент. Гръцките идеали за бъдещето са свързани с македонската монархия и това е изразено преди всичко в литературата.

Архелай се опитвал с всички сили да подкрепи тези тенденции. Той организира Питийските и олимпийските игри с жертвоприношения, музикални състезания и драматични представления, посветени на музите. Тези представления били провеждани пред есента след като приключвали Олимпийските игри на гръците и продължавали девет дни, съответстващи на броя на деветте музи.. Архелай избрал за място за търговия град Дион в Пиерия, разположен в омази част на Македония, която според гръцката митология е родното място и дом на музиката. Архелай целенасочено покровителствал гръцката култура, особено в ерата на упадък на гръцкия политическия живот, той свързва страната си с Гърция не само с културни, но и със здрави икономически нишки. В същия интерес съседните на Македония региони също се стремят да разпространяват елинското образование. Царете на малките райони на планинска Македония, които били под върховната власт на македонския цар, не искали

¹⁷ https://bg.wikipedia.org/wiki/Архелай_Македонски

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на р. Места”, с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

да изостават от него. Кралят на Линкестите, Арабей, съвременник на Пердика и Архелай, произхожда от коринтските бахиади и смята Херкулес за свой прародител. Орест смята своя предшественик Орест, син на Агамемнон, основател на Аргос в Орестидата. Някои историци предполагат, че подобна тенденция обхваща Пеония по това време.

По този начин, историята на Македония от епохата на Пердика и Архелай, показва, че през втората половина на V век е имало по-нататъшно развитие на икономическата и политическата система на македонските племена. По това време развитието на селскостопанската и скотовъдната икономика е придружено от растежа на паричната икономика, разширяването на стоковото производство, появата на нови градове. Последните са не само административни центрове, но и центрове на търговия и занаяти. Търговските връзки на македонците с държавата Одрисия, градовете Халкида, Тесалия и особено с Атина свидетелстват за по-широкия обхват на търговските отношения на Македония през втората половина на V век пр. н.е. в сравнение с първата половина на V век пр. н.е.. През втората половина на Пелопонеската война Атина получава дървен материал за изграждането на кораби и плавателни средства от Македония.

Сред долномакедонските племена настъпва дълбока социална стратификация, която е израз че Долна Македония вече е надраснала племенната асоциация и е била на път за формирането на държавна организация. Към края на V век пр.н.е. тази организация вече се е оформила до голяма степен, без обаче все още да обхваща цялата страна. Такава организация в началото не могла да бъде силна. Царската власт все още не е била напълно инструмент за управление на една класа над друга. Тази сила все още разчитала на военните образования. Няколко редовна армия. Няколко организирана пехота, а леката пехота, с която Македония разполагала, била слабо въоръжена и недостатъчно дисциплинирана. Кавалерията се смятала за основно и главно военно подразделение и притежавала високи бойни качества. Кавалерията обаче без помощта на организирана тактическа пехота не можела да изпълнява сложни стратегически и тактически задачи.

Тукидид казва, че по време на тракийското нашествие в Македония македонците не са могли да им се противопоставят с пехота. Те действали с конница, докато пехотата седяла на укрепени места. За разлика от Одриската държава, в чиято армия по-голямата част била пехотата и само около една трета се състояла от конницата. Едва в края на V век, при Архелай, ролята на пехотата в македонската армия се увеличава и вече в средата на IV век тя се превръща в основната и решаваща сила на македонската фаланга. Преобладаването на кавалерията във войските на македонците свидетелства за жизнеността на племенния отряд, който се състои главно от отряди конници.¹⁸

¹⁸ Тукидид, История на Пелопонеската война. Превод от старогръцки език Милко Мирчев. Редакция, предговор и коментар Христо Данов. София: Наука и изкуство, 1979, 584 с.

Крехкостта на държавната организация на Долна Македония се изразявала и в активното желание на македонските племена да се децентрализират. Планинските македонски племена, формално подчинени на Долна Македония, всъщност не само се смятали за независими, но се опитвали по всякакъв възможен начин да разрушат възникващото единство на долномакедонските племена. Редица македонски региони все още се управлявали от независими и полузависими крале. По този начин, по време на Пелопонеската война, Орестидата е имала собствен цар Антиох; кралят на линкестийците е Арибей, или Арабей. Кралете на Елимея също са били независими.

Оцелелите фрагменти от договора на Пердика с Атина по време на Пелопонеската война потвърждават позицията за крехкостта на кралската власт. Известно е също така, че при сключването на договори клетвата от македонската страна трябвало да се дава не от един цар, а от няколко лица. Всичко това предполага, че македонският предводител, както във външната, така и във вътрешната политика, трябвало да се съобразява и преодолява голяма опозиция, което изисквало фина дипломатическа и политическа находчивост.

Желанието на македонските племена, особено на Горна Македония за независимост, обективно отслабвало македонската държава. То било подхранвано от съседите на Македония и гръцките държави. Атиняните са подкрепяли планинските македонски племена в борбата срещу Пердика, който точно поради тази подкрепа се е борил с тях. Това също е определило подкрепата на Бразидес за Арабей, прехода на илирите към страната на Линкестите, както и речта на цар Одрис Ситалк срещу Пердика, в защита на своя племенник Амина, син на Филип.

Израз на слабостта на държавната власт в Долна Македония е и липсата на какъвто и да било траен ред за наследяване на трона. Поради това елементи в опозиция на царя участвали в борбата за престола, стремейки се да използват дворцовата суматоха в борбата срещу политическата централизация на страната, в която по всякакъв начин им помагали съседите на Македония, които се интересували от нейното отслабване. Свидетелства за това са както факта на насилственото завземане на властта от Пердиката, така и особено факта на смъртта на Архелай.

Архелай става жертва на голям политически заговор, организиран от консервативната опозиция на знатните, която се стремяла да подкопае съществуващия ред и да се върне към стария. Това се доказва от необузданата анархия в двореца и сред различни племена, която е установена непосредствено след смъртта на краля и е причинила отслабването на страната.

Свързаност на историческите факти, паметници и свидетелства за периода с целите на Геопарк Хаджидимово

Историческият период подлежи на проучване и експозиция за целите на туризма. На територията на днешната община Хаджидимово и в съседните територии са открити артефакти от епохата. За съжаление те не са експозирани в подходяща форма за целите на туризъм. Периодът подлежи на по-активни проучвания и представяне за целите на културно историческия туризъм. Наличните артефакти дават основание за

хипотезата , че на територията има и други, все още неоткрити и неизследвани, исторически артефакти.

Конкретни дейности на Геопарка по отношение на ролята и значението на тази историческа епоха за територията са:

- Да създаде условия за продължаване проучването на съществуващите артефакти.
- Да създаде условия за откриване на нови исторически доказателства за епохата.
- Да създаде условия за събиране, систематизиране и представяне на наличната информация (научни изследвания , публикации, снимков материал и пр.) за периода и неговото конкретно отражение върху територията , в т.ч. и от национални и чужди информационни източници. Да организира постоянна и тематични изложби, провеждане на тематични срещи, участие в научни симпозиуми, проучвания и публикации и пр.
- Да организира местни групи с цел проучване на територията и популяризиране на събраната информация.
- Да съдейства за подобряване на експозицията и достъпа на наличните исторически обекти и артефакти. Да организира постоянни и тематични експозиции на свидетелства и артефакти от епохата.

4. Засилване на племенните разпри в Македония и намесата на гръцките държави през първата половина на 4 век пр.н.е.

През първата половина на 4 век пр.н.е. Македония преживява бурно време. В продължение на няколко десетилетия тя страдала от вътрешни вълнения и нашествия. Местните кланове, водени от Линкестидите, се стремели да се освободят от насилствено наложеното управление на царете.

Събитията от тези години, за които са оцелели само съмнителни и противоречиви сведения. През първата половина на 4 век пр.н.е. Македония се превърнала в играчка в ръцете на различни претенденти, които били възцарявани а след това често насилствено разселвани. Външните врагове се опитвали да използват тази вътрешна борба в страната и многократно нападали Македония с цел завоевание и грабеж.

Оскъдните новини, които имаме за онова време, не ни позволяват да разберем истинските мотиви на вътрешната борба. Предполага се, че тази борба е била преди всичко следствие от задълбочаване на противоречията в македонската общност. Междуплеменната борба, не могла да бъде спряна от отслабената царска власт . Слабостта на царската власт в Македония през първата половина на 4 век пр.н.е. се доказва от бързата смяна на нейните представители. В различни части на страната вътрешните раздори продължават между отделните племена. Македония отслабвала всяка година и лесно можело да бъде унищожена от по-силни съседи.

През този период външната политика на страната била от голямо значение. На западната граница опасните противници на македонците, илирите, били водени от смелия водач Бардил. Те систематично били подтиквани да атакуват от Линкестите,

които организирали размирици и раздори в страната и на няколко пъти завземали властта над Македония.

Олинтският съюз¹⁹ и македонския цар Аминта III

Карта на Халкидики с местоположението на Олинт

Не по-малко сериозен враг в източната част на страната е Олинтският съюз, образуван през 432. г.) След като издържа на всички перипетии на Пелопонеската война, този съюз се засилва организационно, в него процъфтяват търговията и занаятите. На негово разположение били многобройни пазари и пристанища, златните мини в Пангея. Бизнесът с монети бил централизиран. Съюзът имал значителна военна мощ.

Докато Бардил се обявява за покровител на Аргеус, един от претендентите за Македония, нахлува в нея и започва да я опустошава от запад. Много градове на изток прекъсват връзките си с Македония и стават членове на федерацията на Олинт. Това става със съгласието на властващия македонски цар Аминта III²⁰, който предпочита македонците

¹⁹ **Олинт** (на гръцки: *Ὀλυνθος*, старогръцко произношение *Олюнтос*, новогръцко *Олинтос*, на латински: *Olynthus*, *Олинтус*) е древен град в Централна Македония на гръцкия полуостров Халкидики, разположен на Торонския залив на територията на днешния дем Полигирос. Мястото е заселено в VIII век пр. Хр. от Олинт, син на Херакъл и който е митичният основател на града. През VII век пр. Хр. тракийското племе ботеи (*Βοττιαῖοι*, *Botthiae*) е изгонено от македоните от територията на Термайския залив и основава след това Олинт на полуостров Халкидики, но със сигурност ботеите не са първите заселници в Олинт.^[1] През 480 г. пр. Хр. Олинт е подчинен от Ксеркс I. След една година, след персийската загуба при Саламин 479 г. пр. Хр., персийският генерал Артабаз I напада въстания град и избива живеещите там ботеи. Градът е даден след това на гръцкото халкидическо население.

²⁰ Аминта III (на старогръцки: *Ἀμύντας Γ΄*) е цар на Македония през 393 г. пр. Хр., и от 392 г. пр. Хр. до 370 г. пр. Хр. Той е баща на Филип II и дядо по бащина линия на Александър Велики.

Аминта III произлиза от династията Аргеади и е син на Аридей и правнук на цар Александър I. Около 393 г. пр. Хр. той се жени за Евридика. По времето на неговото управление Македония е нападана два пъти от илирийците. Две години през 393-392 г. пр. Хр. Аргей II управлява Македония. Аминта се обръща за помощ към Котис I, тракийският цар на Одриското царство, който е омъжил дъщеря си за атинския генерал Ификрат, който преди това бил осиновен от Аминта. С помощта на тесалийците Аминта III завладява отново част от страната си и прогонва Аргей II от трона. През 385 г. пр. Хр. илирийците нападат отново Македония, за да поставят молосиеца Алкет I на трона. Аминта III сключва договор със Спарта, която му изпраща войски. Един след друг за него се бият против Халкидския съюз, начело с град Олинт, спартанските военачалници: Phoibidas, Eudamidas, Teleutias, Agesipolis и Polybiades. Аминта III сключва договор с Ясон от Фере и поддържа приятелски отношения с Атина.

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект "Създаване на трансграничен воден геопарк в района на р. Места", с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A "Гърция-България 2014-2020", съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

да са под егидата на олинтите, вместо да станат поданици на неговия съперник или на илирийския владетел. Без да бъде подкрепян от мнозинството от македонските племена и заобиколен от мощни врагове, Аминта не може да остане в Македония и е принуден да се оттегли в Тесалия, с чиято аристокрация, според Херодот и Диодор, македонците били в близки приятелства и родство.

Източници сочат, че тесалийското дворянство често е посещавало македонския двор, декларирайки правото си да бъде прието там. Сега то смятало за свой дълг да приеме владетелите на Македония, които потърсили тяхната помощ и закрила.

Аминта е бил изгонен от илирите. Самите македонци са се карали с Аминта. Аминта обаче успява да превземе Македония.

Тесалия не била безразлична към това кой ще управлява съседна Македония и очевидно за Македония било по-изгодно да се управлява от Аминта, а не от Аргеус, който е подкрепен от илирите. Аминта използвайки съдействието на тесалийците, както и на Дерда, владетелят на Елимея, принуждава опонента си Аргей II да избяга и отново става владетел на Македония. Диодор, излагайки причините за олинтската война, посочва, че Аминта дарил земи на олинтяните, когато бил победен от илирите, бил разочарован собственоно си властване и не хранил надежди да си върне господството. Могъщият Олинт е освободил македонските градове със сила от управлението на Аминта, превзел столицата Пела²¹ и изгонил македонския цар от почти цяла Македония. Но когато Аминта отново започнал да управлява Македония, чувствайки зад гърба си тесалийската военна мощ, той поискал връщането на източните градове. Олинтците, възползвайки се от отслабването на Спарта и Атина, опустошенията и вътрешните раздори в Македония, увеличават силата си, придобили земи и били склонни към нови придобивания.

За Спарта укрепването на Олинт не било желателно. През 382 г. нейните войски, водени от Евдамид, прогонват олинтяните от Потидея и започват война с тях. Скоро след това най-силният спартански предводител Телев, брат на цар Агесилай, пристигнал в Олинт със значителни войски. Аминта се присъединил към него с 400 конници. Битката се провела близо до Олинт. Олинтците взели връх в тази битка. Телев не разполагал с достатъчно сили, за да обсади града. Но спартанците изпратили нови сили за да разбият високомерието на победителите. След продължителна обсада и глад двете страни се принудили да спрат боевете през 379 г. и да се съгласят на мир. според който Олинт трябвало да се присъедини към алианса, воден от Спарта, да се откаже от всяка хегемония над градовете Халкидики и да достави помощни войски на

В двора на Аминта служил като лекар Никомах, бащата на знаменития философ Аристотел.

²¹ Пела е античен град, столица на Древна Македония от края на V век пр. Хр. до средата на II век пр. Хр., както и родно място на Филип II Македонски и Александър Македонски.

Останките от древния град се намират в местността Градище при старото българско село Постол (след 1926 г. прекръстено на Пела), дем Пела, на около 40 км северозападно от Солун. В миналото, сред местното българско население, мястото е било познато като „Пел“.

Археологически разкопки за първи път са извършени в 1957 година, когато е изследвана цяла Пела и постепенно са открити важни обекти от религиозния характер на античния град, сред които е Храмът на Кибела и Афродита

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на р. Места”, с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Спарта. По този начин Аминта се освободил от един опасен враг и властта му в Македония донякъде се засилила.

Скоро обаче, поради недалновидната политика и възхода на Тива и Атина, хегемонията на Спарта била разклатена. През 375 г. атинският стратег Хабрий идва в Тракия с цел разширяване на атинския съюз. Халкедийците подновяват своя съюз и се присъединяват отново към Атина. Тази нова ситуация променя положението и на север - в македонските земи

Свързаност на историческите факти, паметници и свидетелства за периода с целите на Геопарк Хаджидимово

Периодът подлежи на по-активно проучване и експозиция. Има основание да се счита, че в древногрцката епоха, поради географската близост, регионът е имал пряко отношение към исторически събития и процеси като доказателства за това все още не са достатъчно проучени.

Конкретни дейности на Геопарка по отношение на ролята и значението на тази историческа епоха за територията са:

- Да създаде условия за продължаване проучването на съществуващите артефакти.
- Да създаде условия за откриване на нови исторически доказателства за епохата както от България така и от чужбина.
- Да създаде условия за събиране, систематизиране и представяне на наличната информация (научни изследвания , публикации, снимков материал и пр.) за периода и неговото конкретно отражение върху територията , в т.ч. и от национални и чужди информационни източници. Да организира постоянна и тематични изложби, провеждане на тематични срещи, участие в научни симпозиуми, проучвания и публикации и пр.
- Да създаде връзки и взаимодействие с научни центрове в съседните страни (Гърция, Турция, СР Македония) с цел проучвания.
- Да организира местни групи с цел проучване на територията и популяризиране на събраната информация.
- Да съдейства за подобряване на експозицията и достъпа на наличните исторически обекти и артефакти. Да организира постоянни и тематични експозиции на свидетелства и артефакти от епохата.
- Да съдейства за популяризиране на наличните исторически обекти, артефакти и доказателства (публикации, туристически дигитални, участие в научни форуми, представяне на информация в туристически фондове.
- Да съдейства за подобряване на достъпа до съществуващите на територията исторически обекти и артефакти (експозиции, транспортна достъпност, рекламни материали и пр.

5. Независим Олинт. Царуване на Аминта II и неговия син Александър

След Пелопонеската война, Атина загубила господството в Егейско море и владението на крайбрежните градове на Македония и Тракия. Но с течение на времето, атинската морска мощ била възстановена от Конон и Атина предявила претенции към предишните си владения и контрола върху цялата търговия в Егейско море. Олинт, който преди е бил под властта на атинската държава, а сега се оказал в нова, независима позиция, която му позволявала да се намеси на страната на Атина.

Управляващите среди на Македония гледали със завист и страх укрепването на могъщата федерация каквато била Олинт, Тя определено заплашвала съществуването на македонското царство. В тази връзка Атина и Македония отново се заинтересували от обединяване на усилия. Мирът, който наскоро бил сключен, установявал контрол над атинската морска сила, но не възстановил Македония. Това обстоятелство спасило Олинт от непосредствена опасност и може би от голяма война. Атинският народ бил принуден да се подчини на серията от неблагоприятни за себе си обстоятелства и да признае независимостта на предишните си владения. Известно е, че битката при Левтра (371 г.) е довела до спад на международния престиж на лакедемонците и до увеличаване на значението на Република Атина сред гръцките държави. След тази битка, на общ гръцки конгрес в Атина, атинците настояват за правото си да притежават Амфиполис като тяхна колония.²²

Македонският представител на конгреса подкрепил исканията на Атина, тъй като по това време имало сключен съюз между Амфиполис и Олинт, коета се считало опасно за Македония. Временното съвпадение на атино-македонските интереси на север се дължало на взаимния страх от възхода на Тива.

В крайна сметка спорният въпрос за Амфиполис бил решен в полза на Атина. И което се посрещнало с одобрение в Македония, която получавала повече сигурност по своите граници.

По този начин през първите три десетилетия на 4 век основните гръцки държави упражняват своето влияние върху македонското царство. По това време отделни македонски родове се активизирали за повече власт. Теи довели в страната Бардила, лидера на илирите, който побеждава цар Аминта II и завладява част от Македония. Дори столицата й Пела;. За Късмет на Аминта, по това време други градове на полуостров Халкид се разбунтували срещу Олинт и призовали македонците за помощ. Освен това лакедемонците се противопоставили на илирите и всички те с общи усилия отново покорили Олинт.

След като консолидирал властта си в Македония, Аминта се стремял да засили влиянието си в Тесалия. За тази цел той започнал да търси подкрепа от Атина срещу засиленото желание на Язон да установи власт над Македония и да организира кампания срещу Персия. Твърде вероятно е споразумението за взаимопомощ и

²² По Шаму, Франсоа. Гръцката цивилизация през Архаичната и Класическата епоха. София, Издателство „Български художник“, 1979.

икономическо сътрудничество между Аминта и Халкидите да датира от същото време. Надписът с това споразумение е намерен в руините на Олинт през 1844 г.²³

Политическите мотиви зад този договор са достатъчно ясни. Те са насочени, от една страна, срещу центробежните сили в самата Македония, от друга страна, срещу евентуалната агресия на гръцките градове и срещу интензивното проникване на гръцкото влияние върху бреговете на Халкида и Тракия. Освет това съюзниците имат предвид обединяване срещу своите военни врагове и търговски съперници. За Aminta това нключвало включвало и борбата срещу бунтовническите сили в Македония, които спъвали обединението на страната. Договорът изключвал възможността всяка страна да сключи отделно приятелски отношения с Амфиполис, Ботия, Акант, Мендея. Такива приятелски отношения се признавали като възможни с общо съгласие, ако това е от полза и за двете страни. Това направило възможно Аминта с помощта на своите съюзници да укрепи позициите си в Македония и в съседните региони.²⁴ Договорът предполага широкото развитие на търговията между съюзниците. Всички други артикули, с изключение на дървен материал, могат да бъдат изнасяни и внасяни от Македония в Халкида и от Халкида в Македония, при заплащане на митото. По всяка вероятност това са били продукти на животновъдство и земеделието.

Търговията с дървен материал и други предмети, както и събирането на мита не могла да не окаже благоприятен ефект за укрепване на македонската икономика. Договорът, отразява период на известно икономическо възраждане в страната и в същото време нейната политическа централизация, както и стремежът за обединение на Македония и Халкидики

Общото споразумение за взаимопомощ и икономическо сътрудничество противоречало на интересите на гръцките държави, които се страхували за своите сфери на влияние на север. Следващите три десетилетия показват как тези сили действат срещу Македония. Скоро интересите на Македония и Тива се сблъскват по въпроса за Тесалия. Македонският цар Александър, когото Пелопида е поставил за цар след смъртта на Аминта, въпреки противодействието от страна на своя съперник Птолемея от Алор, започва да се намесва в делата на Тесалия..

В събитията на Македония през този период са замесени две гръцки държави, които след това определят съдбата на Гърция - Тива и Атина.

6. Пердика III – утвърждаване на Македония сред гръцките държави²⁵

²³ По https://bg.wikipedia.org/wiki/Договори_между_Аминта_III_и_Халкидския_съюз

²⁴ Bottiaia, регион в Македония на десния бряг на Аксия, по долното си течение, Akanth, разположен в Халкидики, близо до залива Стримон, Мендея е значителна търговска точка на полуостров Пален, както и Амфиполис, вече включен в сферата на икономическите интереси не само на Халкидския съюз, но и Македония.

²⁵ Параграфът е разработен на основата на данни от URL https://bg.wikipedia.org/wiki/Пердика_III
Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на р. Места”, с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Във външната си политика Пердика III²⁶ подкрепя войната с Атина, като помага на жителите на Амфиполис срещу атиняните. По всяка вероятност той не е постигнал голям успех в изпълнението на тези мерки, тъй като атинският водач Тимотей, водейки война срещу Амфиполис и Халкидийците, принуждава Пердика да се присъедини към Атина и впоследствие да сключи мир с тях.

С помощта на Пердика III Тимотей се бори срещу олинтите. Но Олинт и Амфиполис получили подкрепления от тракийския цар Котис. Атиняните се провалили, което било добре за Пердика. Олинт бил отслабен и не бил опасен за Македония. През 362 г. Тимотей се връща в Тракия, Пердика се приближава до Амфиполис. Наследникът на Тимотей Калистен отново се бие с този град, но поради трудността на борбата той е принуден да сключи споразумение с Пердика, за което атиняните го осъждат на смърт. В Амфиполис е разположен македонски гарнизон. Самият Тимофей отново атакува този град, но не успява.

Пердика III си е кореспондирал с Платон и като цяло е обръщал повече внимание на науката и културата, отколкото на важните държавни дела, армията, външната политика и икономиката.

През последните години от управлението на Пердика Македония е нападната от илирите, на които македонският крал отказва да плаща данъка, установен от Аминта. Пердика III е победен и убит в заедно с четири хиляди македонци. След това събитие македонският трон преминава към Филип, единственият оцелял син на Аминта.

Свързаност на историческите факти, паметници и свидетелства за периода с целите на Геопарк Хаджидимово

Историческият период подлежи на проучване и експозиция за целите на туризма. На територията на днешната община Периодът подлежи на по-активни проучвания и представяне за целите на културно историческия туризъм. Наличните артефакти в близките съседни територии на днешна Гърция, както и свързаността на региона с тях, дават основание за хипотезата, че на територията има и други, все още неоткрити и неизследвани, исторически артефакти.

Конкретни дейности на Геопарка по отношение на ролята и значението на тази историческа епоха за територията са:

²⁶ Пердика III (на старогръцки: Περδικας; на латински: Perdikkas) е цар на Древна Македония през 365–359 г. пр. Хр. от династията Аргеади след брат си Александър II.

Той е вторият син на Аминта III († 370 г. пр. Хр.) и на Евридика († 365-359 г. пр. Хр.) от царската фамилия на Lynkestis, близо до Преспанско езеро.

При поемане на трона той е още малолетен и регентството е поето от Птолемей Алорит, който е отговорен за убийството на брат му. Когато Павзаний, претендент за трона, завзема големи части от Македония, те молят Атина за помощ. Те изпращат генерал Ификрат, с чиято помощ те изгонват Павзаний. След тригодишно регентство Пердика заповядва убийството на Алор и поема сам управлението.

През следващите години Пердика има проблеми с Атина за град Амфиполис. Пердика не дава на никой достъп до управляването освен на философи и географи. Платон му изпраща Euphraios от Oreos като съветник с препоръчително писмо, така нареченото 5. Писмо на Платон.

Пердика пада убит в битка против илирийския цар Бардилис. Негов наследник става синът му Аминта IV. Понеже той е едва на три години, управлението поема Филип II, по-малкият брат на Пердика.

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект "Създаване на трансграничен воден геопарк в района на р. Места", с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A "Гърция-България 2014-2020", съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

- Да създаде условия за продължаване проучването на съществуващите артефакти.
- Да създаде условия за откриване на нови исторически доказателства за епохата.
- Да създаде условия за събиране, систематизиране и представяне на наличната информация (научни изследвания , публикации, снимков материал и пр.) за периода и неговото конкретно отражение върху територията , в т.ч. и от национални и чужди информационни източници. Да организира местни групи с цел проучване на територията и популяризиране на събраната информация.

7. Филип II Македонски и началото на доминацията на Македонското царство в античния свят²⁷

Колко крехка е била македонската приемственост на трона, колко жилави са били враждебните на македонската държава сили и как са им помогнали външнополитическите отношения със съседните на Македония държави, се вижда от идването на власт на Филип II.

С големи трудности Филип успява да изгони от Македония илирите и пеонците. Тракийските водачи, които били подкупени от Филип, също прекратили военните си действия. Филип убедил тракийския цар Котис да оттегли подкрепата си от Павзаний. Много е вероятно Филип да му е обещал Амфиполис като награда. Скоро обаче Котис умира и за Павзаний не се споменава никъде другаде.

Филип насочва въоръжените си сили срещу Аргеус и атиняните, които все още го заплашвали. Силата и възможностите на тези врагове обаче били значителни. По това време Метон, гръцка колония, признава авторитета на Атина. Това било опасно за Филип, тъй като Метон, разположен на брега на македонския регион Пиерия, бил ключът към най-богатите центрове на страната, най-близкото морско пристанище на новата столица Пела и старата столица Едеса. Тук атинският флот, прави десант с три хиляди души, към които Аргеус добавя събраните от него войски. В самата Едеса част от населението застава на страната на Аргеус и, насърчени от подкрепата на Атина го уверява , че ако той се покаже пред стените на града, портите ще бъдат отворени за него. След като получил това уверение, Аргей и неговите съюзници се насочили към Едеса, надявайки се, че овладяването на такава важна точка ще принуди Пела, намираща се между Едеса и Метон, да признае неговата власт, след което останалата част от страната ще го последва. Мечтите на Аргей обаче не се сбъднали. Поддръжниците на Филип в самата Едеса, които по това време държали юздите на управлението в града, внимателно наблюдават врага. Когато Аргей се появил пред градските стени, градът бил готов да отвърне на удара. Аргей бил принуден да се оттегли в Метон. По време на отстъплението Филип го нападнал и победил.

Атинската армия, която била наблизко, също се оттеглила, отклонила атаката, но не успяла да маневрира. Останала без провизии, тя се предала на победителя. Въпреки това, за да не усложнява отношенията си с Атина, Филип започва да освобождава

²⁷ Параграфът е разработен на основата на данни от https://bg.wikipedia.org/wiki/Филип_II_Македонски
 Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места” , с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

плениците без откуп, организира завръщането им в родината им и отзовава македонския гарнизон от Амфиполис. Тези мерки допринасят за сключването на мирен договор между Филип и Атина, който помага на македонския цар в борбата му с вътрешните врагове. Осигурявайки се от външни потенциални врагове, Филип започва да обединява македонските земи. Самият той нападнал илирите, победил ги в битка, в която 90-годишният илирийски водач Бардил загинал. Възползвайки се от тази победа, Филип покорил всички илирийски племена, които изглеждали толкова страшни за неговите предшественици.

Границите на Македония се разширили много. На северозапад Линкестийското езеро се превръща в бариера между илирийските и македонските владения. В същото време Филип успява да анексира регионите на пеонците, да умиротвори други непокорни племена и да узурпира властта над тях. От това време Македония влиза в по-тесен контакт с гръцкия свят и започва да играе значителна роля в съдбата на гръцките държави.

Известно е, че македонските владетели преди Филип се стремят да унищожат независимостта на отделните македонски региони и да ги обединят в една държава под управлението на царя. Те също се стремят да завземат морските брегове, за да укрепят независимостта на Македония и да установят македонско влияние в съседна Тесалия, необходимо за комуникация с Елада. Те обаче не успяват да реализират тези стремежи. Покорените племена отпаднат от тяхно управление при първа възможност и те трябвало да бъдат многократно умиротворявани със сила. Усилията на Александър, Пердика, Архелай, Аминта довеждадали до временното единство на племената, но желанието за племенна независимост било много по-силно от тези усилия на македонските царе. Дълго време последните не могли да преодолеят съпротивата, срещу процеса на формиране на държавност от органите на клановата система.

Окончателното подчинение на горномакедонските племена на царете на Долна Македония и лишаването им от тяхната политическа независимост се отнася главно към средата на IV век пр.н.е. . Още през 383-382 г., по време на борбата между Спарта и Олинт, в Елимея е действал независимият цар Дерд. Синът му обаче вече няма тази титла и се нарича обикновен македонец. Оттук следва, че окончателното представяне на Елимея пада след 382. Подобни сведения има и за други горномакедонски региони: Линкестиди, Орестиди и др.

От друга страна, при наследника на Филип II Александър вече не се намират независими региони и лидери. Те са основно на служба в македонската армия и в двора на царя, те командват отделни пехотни или кавалерийски части, а техните имена запазват спомените за бившата независимост на определени райони на Македония. Пердика, който принадлежал на царското семейство, бил един от командирите на македонската армия. Така по времето на Александър борбата срещу тенденциите за децентрализация на горномакедонските племена е била приключила. С дейността на Филип и Александър македонците са успели под ръководството на тези блестящи царе не само да създадат македонска държава, но и да „политически обединят гръцкия народ и да подчинят културния свят на Изтока на гръцкото влияние

Значимите промени, настъпили в македонското общество в средата на IV век пр.н.е , са свързани преди всичко с по-нататъшното развитие на стопонството, и обществените отношения. Появата на добива и обработката на метал сред македонските племена, променя основните отрасли на икономиката: земеделие, скотовъдство и занаяти, развитието на парите, обмена и търговията, както и градския живот, което се наблюдава особено интензивно от втората половина на V век пр.н.е , свидетелства за появата на нови отношения, съответстващи на ново ниво на икономическо развитие. През този период клановата аристокрация се стремела да запази старите кланови отношения, които ѝ осигурявали богатство и безплатна експлоатация на нейните роднини. Тя се стремела да адаптира новата икономика, робството, търговията, паричните отношения, неравенството и богатството към старите кланови отношения. Така племенната аристокрация задържала развитието и по този начин се обричала на смърт.

През IV век македонските племена на цялата страна, въпреки различните условия на своето развитие, започват да преминават от етапа на примитивна общност и военно-племенни съюзи към създаването на македонска държава. Доказателство за това е мащабното разлагане на племенната система, развитието на робството, засилването на военните сблъсъци и постепенното унищожаване на независимостта на отделните племена. По това време в резултат на взаимни отношения и племенни сливания отделни племенни територии се обединяват в една обща територия на македонския народ. Бившите региони, центрове на племенни съюзи, губят своята независимост. Племенните монети се унищожават. Паричната система при Филип свидетелства за повишената роля на царя, който държи в ръцете си всички нишки на управление, финанси и търговия.

Границите на Македония се сменят често и едва в средата на IV век пр.н.е. е създадена определена територия, в рамките на която е сформирана македонската държава. Съществуването на собствена военна сила е втората характерна черта на формирането на македонската държава. Заедно с това, тъй като военните са отделени от хората, те са изтласкани от управлението на обществените дела, което започва да се контролира от армията на чиновниците, превърнали тази дейност в основното си занимание, в професия. Преди Филип чиновническата прослойка е малко позната. От ерата на Филип и особено на Александър се виждат цяла група служители на властта . Те вече не зависят от волята на обществото, а са носители на властта.

Фактът за създаването на постоянна армия по това време, обединението на отделни племенни територии в една македонска територия, фактът на обединението на македонските племена - всичко това показва, че средата на IV в. пр.н.е. може да се счита за вододела , който завършва процеса на формиране на македонската държавност.

Установената държава води до разцвет на богатството, търговията, занаятите, както и широкото участие на македонците във външнополитическите отношения.

8. Обсадата на Византион от Филип II Македонски²⁸

Филип II македонски не престава да иска Македония да бъде приета сред затворения кръг на елинизирани държави. Той поема мисията да обедини гърците в общоелински „кръстоносен поход“ срещу потисника и съсед - Персия.

В този период великият персийски цар Артаксеркс III доминира в света. Границите му започват от Индия и завършват в Египет. Всички региони между тези три граници принадлежат на Персия: Месопотамия, Левант и Иран.

Преди всичко Македония трябвало да създаде обща граница с Персийската империя и да има достъп до морето. Филип се насочва към два независими града : Перинт и Византион.

Обсадите започват в началото на лятото 340 г. Перинт се съпротивлява. Филип за първи път поставя сина си Александър пред опасността. На 16 години той вече проявява наклонности към военното изкуство и впечатлява баща си. Филип го изпраща обратно в Македония с почетната длъжност на регент на кралството. Филип вдига обсадата но Перинт бил отслабен и нямало да се осмели да атакува или дори да се разбунтува срещу Македония. Пътят към Византион бил открит.

Филип инсталирал войските си около града и започнал обсадата. Пред стените македонците били търпеливи. Жителите на града се обърнали към Атина и искали нейната защита. Ораторът Демостен убеждава атиняните да се притекат на помощ на Византия. Атинският пълководец Фокион бил изпратен на помощ на Византион. Ситуацията бързо става значима и за двата лагера. През настъпилата зима и македонският цар решава да засили настъпленията.

В много студена нощ, едва осветена от полумесец, Филип води войските си към укрепленията. Операцията се извършва в най-голямата тишина, като целта е да изненада византийската стража, спяща в късния час и вцепенена от студа. Опитът обаче задършва с фиаско!

По предания от самата Византия в тази нощ от стените на града нищо опасно не се забелязвало на хоризонта. Македонските лагерни огньовете се запалвали както всяка вечер в продължение на пет месеца. Охраната на града не почувствала нищо случващо се . В нощта блестяли звездите и една четвърт от луната, чиято светлина разкривала македонските позиции. Въпреки това македонските войски, със стълби и тарани, успели да се приближат плътно до стените и били готови да щурмуват стената. Тук се случило нещо неочаквано. Всички кучета в града започнали да лаят заедно, сякаш подтикнати от мистична сила. Събудени, всички въоръжени защитници , видяли македонските армии и се подготвили за бой. Успяли да отблъснат нападението и да нанесат загуби на македонците. Филип се отказал от атаката а няколко месеца по късно е принуден от силите на атинския водач Фокион да се оттегли от Византия.

Спасяването на Византион ражда легендата за полумесеца.

²⁸ <https://numizma.com/magazine/Македонско-царство-История>

В целия град хората казвали, че само божественост може да се намеси по този начин и че именно луната, накарала кучетата да лаят и да предупредят за нападението.²⁹

Богинята на Луната Хеката, чиито божествени свойства са се променили през вековете, от плодородие до смърт, получава кучета като принос, защото те вият при вида на Луната. Всички византийски кучета обаче реагирали на явлението и не само събудили всички защитни гарнизони на града, но им дали смелост, като придали на битката им мистична аура.

Преданието има продължение. Византион, осъзнавайки, че е избегнал най-лошото, ще посвети истински култ на богинята Хеката, като направи полумесеца вечен символ на града. Символ на победа и краткотрайна независимост, защото четири години по-късно Византия ще се подчини без съпротива пред непобедимия Александър.

От този момент нататък ще се носят по стените, дворците и покривите, знамената на града, поразени от полумесеца Хеката. Този символ ще остане и седем века по-късно когато градът ще приеме новото си име Константинопол; и по същия начин, след като древната столица на Източната Римска империя става Истанбул и голям център на исляма. Така полумесецът на богинята Хеката - политеистичен култ - се превръща в един от най-мощните символи на мохамеданската вяра и емблемата на много от мюсюлманските държави днес!

9. Завоеванията на Александър Велики³⁰

След смъртта на Филип II Македонски през 336 пр.н.е. синът му Александър (356-323 г. пр. н. е.) идва на власт в Гърция. Днес думата македонски се добавя към името му. До края на 19 век всички го наричат Александър Велики или Александър III.

Той влиза в историята като изключително енергичен и способен командир с блестящо образование получено като ученик на философа Аристотел.

Амбициозните планове на младия владетел надминават плановете на баща му Филип II. Гръцкият лидер, когато се възкачва на трона, е само на 20 години и вече мечтае за световно господство. Завоеванията на Александър Велики, техният мащаб шокира не само съвременниците, но и всички следващи поколения на човешката цивилизация. Само за 10 години е задладяна гигантска територия от Гърция до Индия. През следващите векове нито един командир не успява да направи нещо подобно.

Войната с Персия започва през 334 г. пр. н.е. Сравнително малка армия от 35 хиляди души тръгва на поход на Изток. Но войниците се отличават със своята желязна дисциплина, обучение и боен опит. Във военното си умение те са много над

²⁹ Най-рационалното обяснение е оптично явление създадено от болид или метеорит. Неговото пресичане на небето може да се тълкува като поява на прочутата факла на Хеката (богинята на луната).

³⁰ https://bg.wikipedia.org/wiki/Войни_Александър_Велики
Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект "Създаване на трансграничен воден геопарк в района на р. Места", с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A "Гърция-България 2014-2020", съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

персийските войски. Армията се състояла не само от македонци, но и от жители на други гръцки градове-държави.

Още при първите сблъсъци гърците нанесли сериозни поражения на персийската армия, разположена близо до границата. По същото време загинали много благородни перси. Собствениците на източните земи били шокирани от това поражение. Междувременно завоевателите завземат малоазийските земи и отиват на територията на Сирия.

През 333 г. пр.н.е. д. персийската армия начело с цар Дарий III излиза срещу македонските завоеватели. Двете армии се срещат в Северна Сирия близо до град Иса. В тази битка армията на Дарий III претърпява съкрушително поражение. Самият цар избягал, оставяйки семейството си в лагера (майка, съпруга и 2 дъщери). Много други персийски воители направил същото (във военни кампании персите вземали съпругите си със себе си). Освен жени, победителите получили и изоставения богат лагерен имот.³¹

След победата при Иса цяла Западна Азия е задладяна от македонците. Било обаче опасно да се отиде по на изток, тъй като силните персийски гарнизони останали в тила. Преценявайки дислокацията Александър насочил гръцката армия по източния бряг на Средиземно море. Тук били градовете на финикийците, които започнали да се предават един след друг. Според легендата по време на тази кампания Александър посещава Йерусалим и дори дарява подаръци на еврейския бог.

Кампанията протичала успешно, докато македонската армия не стигнала под стените на град Тир. Жителите му отказали да отворят портите и да се предадат на нашествениците. Обсадата продължила 7 месеца. Едва през юли 332 г. пр. н.е. паднал ообсадения град, разположен на остров. Гърците, които нахлули в града, проявили патологична жестокост към защитниците. Завоевателите безмилостно избили 8 хиляди жители, а оцелелите били поробени.

Град Газа също оказал достойна съпротива. Той се защитавал смело в продължение на 2 месеца, но в крайна сметка паднал.

След това Александър Велики навлязъл с армията си в Египет. Там той бил посрещнат като освободител от персийското робство. Местните свещеници обявили младия цар за син на бог Амон.

Александър благосклонно приел тази почетна титла и украсил шлема си с овнешки рога, тъй като те се смятали за един от най-важните атрибути на египетското божество. Именно с шлема с рога лицето на царя започва да се сече върху монети, а на изток великият завоевател получава прякора Двурог.

След като окупира Египет, гръцко-македонската армия се преместила в централните райони на Персия. Дарий III изпратил посланици при завоевателите, предлагайки да сключат мир. Източният владетел се съгласил да даде на победителите всички завладени земи и дори предложил да плати огромен принос. Но Александър отказал да сключи мир, тъй като смятал падането на Персия за неизбежно.

³¹ По https://bg.wikipedia.org/wiki/Битка_при_Иса

През 331 г. пр.н.е. армията на гърците и македонците прекосява Ефрат и Тигър и ³²се насочва към персийската армия. Тя, водена от Дарий III, очаквала нашествениците край село Гаугамела. Тук през октомври 331 г. пр.н.е. д. се провела грандиозна битка.

Персите събрали огромна армия. В него е имало много бактрийци, согдийци и скити. Редовете на македонската армия обаче се разделили и пуснали безумно чягащите коне да минат. Македонска конница атакувала от фланговете. Тя сеела ужас и объркване в редиците на персите. Персите избягали. Цар Дарий III бил един от първите, който избягал от бойното поле и не спирал да бяга в продължение на 2 дни, страхувайки се от преследване.

Съкрушителното поражение при Гаугамела сломило бойния дух на персите. Армията на Александър Велики без бой превзела Вавилон, Суза и древната персийска столица Персеполис. Малки военни гарнизони останаби в пленените райони, а самият велик командир продължил да преследва персийския владетел.

Съдбата на Дарий III била незавидна. Близки до него го убили и предали тялото на Александър. Той заповядал да се екзекутират заговорниците и да се погребат коварно убития цар с всички възможни почести. Победителят започнал да се нарича "царят на Азия".

По-нататъшното разширяване на изток било изключително успешно. Гърците покорили Бактрия и Согдиана, което сложило край на войната с персийската държава. Но завоеванията на Александър Велики не свършили дотук. Предстояли най-богатите земи на Индия..

Преди кампанията в Индия в редиците на македонците възниква заговор срещу Александър Велики. Царят бил обвинен в нарушаване на гръцките закони и стремеж към неограничена власт. Той се обградил с благородните перси и бактрийци и те се готвели да го провъзгласят за бог. Но конспирацията била разкрита и конспираторите убити.

През 326 г. пр.н.е. гръцко-македонската армия се насомила към Индия. Битка с армията на индийския цар Пора се състоял при притока на река Инд Хидасп. Тук нашествениците за пръв път се сблъснали с бойни слонове. На гърбовете на гигантите били фиксирани кули, в които били разположени хвърлячи на копия и стрелци.

Отначало страховитите животни създали объркване в редиците на македонските войници, но след като ранили няколко слона, нашествениците се почувствали по-уверени. Индийската армия била победена в тази битка.

Вдъхновен от победата, Александър и армията му навлезли дълбоко в земите на Индия, но войниците се уморили от непрекъснатата 10-годишна война и започнали да роптгат. Те се отказали от по-нататъшната кампания. Нито авторитетът на царя, нито убеждението му помогнали.

Обратният път започва в средата на 325 г. пр. н. е. Армията се връщала през пустинята. Преходът бил много труден. Много воители умирали от жажда и прегряване. През пролетта на 324 г. пр. н.е. изтощената армия достига южната част на Иран и влиза в град Суза. На това място завършват завоеванията на Александър Велики.

³² Народи от източната част на Персияржавата)

През 324 г. пр.н.е. Александър Велики се установява във Вавилон и го провъзгласява за столица на своето необятно царство. Владетелят започва да извършва реформи, опитвайки се да превърне завладените земи в единен и сплотен организъм. Освен това той планира поход на запад срещу арабските племена и Картаген.

Но по-нататъшните амбициозни планове на великия пълководец така и не били реализирани. През първата половина на юни 323 г. Александър Велики умира от треска. Огромното царство се оказва гигант с глинени крака. То се разпада и е разделено между македонските военачалници (диадохи). Скоро те се провъзгласили за крале. Така през 321 г. пр. н.е. започва ерата на елинистическите държави.

Свързаност на историческия период с Геопарка.

Царуването на Александър Велики, е емблематично за македонските земи. Той остава в историята като един от най-великите завоеватели. По същество това е връх на военната мощ на древногръцката цивилизация и държавност. Чащабите на завоеванията логично се съпътстват с невъзможност да се управляват огромните територии, което постепенно срива македонската държава. Настъпва ерата на Византия.

По тези причини този период би могъл да има голямо значение най-вече за популяризирането на Геопарка не само в България но и по света..

За съжаление по различни причини тази свързаност не е проучена задълбочено. Това обстоятелство поставя пред Геопарка задачата да обърне по-голямо внимание на проучването на този период и представянето на събитийността от тази епоха. Значителни възможности в това отношение са сътрудничеството на Геопарка с БАН, Важен ресурс са и връзките с научни институти от съседна Гърция. Това поставя пред Геопарка задачата да игражда и развива свои собствен изследователски потенциал на едно по високо научнао ниво.

10. Територията на неврокопски край по време на византийска власт 1-7 в. сл.н.е^{33 34}

Византийска империя, Византия или Източна Римска империя са въведени през XVI век съвременни названия, обозначаващи източната част от Римската империя, просъществувала до 1453 г. Главен административен център и столица е Константинопол, днешен Истанбул. Този бъдещ мегаполис първоначално е известен като Византион, с което е и източник за тривиалното название Византия.

Източната част на Римската империя е икономически и военно по-силна и оцелява след епохата на варварските нашествия, довели до разпокъсването и изчезването на Западната Римска империя през V век. Източната Римска империя продължава да се

³³ https://bg.wikipedia.org/wiki/История_на_България

³⁴ История на българите в 8 тома. От древността до края на XVI век. том I, ISBN 954-621-213-X, 9789546212139, Емил Александров, Редактор Георги Бакалов, Знание, 2003,.

развива и съществува в продължение на още хиляда години (до средата на XV век), когато Константинопол пада под властта на османските турци през 1453 г.

Днешни територии, които принадлежат на Византия за по-кратък или по-продължителен период, са Мала Азия, Балканите, Апенинския полуостров, Тунис, Киренайка, Либия, Египет, Палестина, Йордания, Сирия, Армения, Абхазия, Крим, големите средиземноморски острови Кипър, Крит, Сицилия, Сардиния, Корсика, Балеарските острови, както и други части от северното крайбрежие на Африка и югоизточното крайбрежие на Испания (тогава Бетика). Освен християнството, в развитието на Византия влияние оказват и наследените от Античността езически елинистически и римски традиции и култура. Благодарение на своето географско положение Византийската империя печели в продължение на столетия от търговията между Изтока и Запада и е водеща търговска сила в предлагането на луксозни стоки. Нейният културен, икономически и военен потенциал е фактор, възпиращ разпространението на исляма от изток на запад. Същевременно тя е вид защитник и разпространител на християнската религия сред балканските и някои славянски народи през Средните векове, с които формира т.нар. Византийска общност.

Империята, за разлика от други съществували през късната Античност и Средновековието държави, няма точно определена година на създаване. Византия, както във възприятията на собствените поданици, така де факто и де юре, е автентичната средновековна (официално латиноезична до VII век, а след това) гръкоезична Римска империя, органично продължение на античната римска държава. Византийците наричат себе си римляни (на латински: *romani* – романи, на гръцки: *Ῥωμαῖοι* – ромеи), а държавата в която живеят – Римска империя (от гръцки: *Ῥωμαϊκὴ Αυτοκρατορία* – Ромайки автократория), а също така Царство на римляните (от гръцки: *Βασιλεία τῶν Ῥωμαίων* – Василия тон ромеон). За съвременниците ѝ империята е известна като Романия (*Ῥωμανία*, *Romania*). Новата християнска столица Константинопол дори до средата на V век също бил по-известен като „Нов Рим“.

През първите си векове, империята успява да поддържа военно, икономическо и културно превъзходство сред околните варварски племена, като единственият ѝ сериозен противник е Персия. По това време (V – VII век) тя владее Балканския полуостров, Мала Азия и страните по Източното Средиземноморие – (Сирия, Палестина, Египет). През 476 г. пада Западната Римска империя, като римският военачалник – германецът Одоакър сваля от престола император Ромул Августул, последния император на Западната Римска империя, с което настъпва края на тази държава. Одоакър изпраща императорките инсигнии, носени от Ромул Августул на императора на Източната Римска империя – Зенон, и в писменото обръщение до него заявява, че: „Тъй като слънцето е едно на небето, така императорът трябва да е един на земята“.³⁵

³⁵ История на българите в 8 тома. От древността до края на XVI век. том I, ISBN 954-621-213-X, 9789546212139, Емил Александров, Редактор Георги Бакалов, Знание, 2003..

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на р. Места”, с акроним: CB Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

С предаването на инсигниите на Ромул Августул на император Зенон, Византия става единствен законен наследник и на Западната Римска империя, а с това и единствения законен наследник на Древен Рим и Римската империя. Одоакър получава титла *Magister Militum*, т.е. военен управител на Италия и признава върховната власт на императора на Византия. През 527 г. император става Юстиниан. Той си поставя за цел да възстанови Римската империя в нейната цялост. За целта през 533 – 534 г. войските му завоюват намиращото се в Северна Африка Вандалско кралство. В периода 535 – 555 г. е завладяно и Остготското кралство на територията на Италия след упорита съпротива от негова страна, а през последното десетилетие от управлението на императора – и южното крайбрежие на Испания. Много бързо след смъртта на императора обаче Испания, част от Северна Африка, Северна и Средна Италия са загубени завинаги.

Постепенно Балканите са разорени от системните нашествия на готи, хуни и авари, след което са колонизирани от славяните. В края на VII век северната част на полуострова е откъсната от българите. Империята си запазва градовете в южната и централна част на полуострова, но успява да интегрира постепенно славянското население в южната част.

Източните провинции стават арена на религиозни вълнения, провокирани от културните различия със столицата и стремежа на императора да управлява църквата.

Периодът завършва с драматичното управление на император Ираклий (610 – 641 г.). В началото на неговото управление Византия е притеснена от авари и славяни. На Изток активните действия на Персия водят до катастрофа за ромеите: окупирани са голяма част от Мала Азия, Сирия, Палестина, Египет. След много осмисляне на събитията, Ираклий се решава да води отново армията. С помощта на Църквата, императорът начело на добре екипирана и обучена голяма армия отвоюва Източните провинции, превзети от великия шахиншах (цар на царете) Хозрой II. Забележително в управлението на този император е промяната в административното устройство на империята и налагането на военно-административни области – т. нар. „теми“. В края на управлението си Ираклий е съкрушен от нова загуба на Източните провинции, този път завинаги, от един нов противник – арабите, които към средата на VII век построили свой флот, започнали набези по средиземноморските острови, в Северна Африка и в Сицилия. Византия е изтощена от продължителната война със Сасанидска Персия, като самата Персия към 644 г. е изцяло завладяна от укрепващия Арабски халифат.

Въпреки че била засегната от граждански войни и гранични врагове (българи, араби и други), Византийската империя се възражда през 8 и 9 век.

От средата на VII век започва формирането на съвременните културни и етнически граници в западната част на Евразия. Византия стои в центъра на тази огромна област в географски, исторически и културен аспект. Тя оказва силно влияние върху двете големи култури, възникнали през Ранното Средновековие – католицизма и

исляма, но най-значимо е прякото ѝ участие при обособяването на третата голяма култура – православието.

Що се отнася до териториите ѝ, през VII век – X век империята се свила до съвременните граници на Турция и Гърция, но това било по-единно общество – гръцкият език станал основен, православната църква се освободила от еретичните източни провинции, преминали към исляма, и постепенно се отдалечавала от католическия Рим. Военните и икономически промени създали силното военно съсловие на стратиотите, средна класа, позволила на императорите да водят активна политика векове наред.

През първите стотина години от периода (634 – 740 г.) основният противник на империята били арабите. Още през 649 г. тези традиционно пустинни бойци построили флот и започнали да оспорват морското могъщество на ромеите. На няколко пъти те достигали и обсаждали по суша и море Константинопол, но били отблъснати. През 672 г. за пръв път в морска битка с арабите бил използван гръцки огън – оръжие, чиято тайна на производство била толкова старателно пазена, че изчезнала заедно с империята. В края на VII век, нова държава започнала да оспорва владичеството на империята на Балканския полуостров. Във войната през 680 г., с възникналата преди няколко десетилетия Българска държава, империята претърпяла унизително военно поражение и през 681 г. подписала мирен договор. В следващите десетилетия, българи и араби периодично заплашвали военно и икономически, устоите на империята. През 717 г. при поредния арабски поход, столицата отново била обсадена. Гръцкият огън по море и най-вече намесата на българския владетел Тервел по суша на страната на ромеите, нанесли нечувано дотогава поражение на арабите. Това позволило на император Лъв III Сириец да откаже завинаги арабите от амбициите им да завладеят града.

През 730 г поставил началото на нов религиозен спор, разделил Империята за над 100 години на противници и поддръжници на почитането на иконите. Историците спорят дали причина за появата на иконоборството са незагълъхналите ереси от предните векове или влиянието на исляма, забраняващ изобразяването на човешкия лик. Несъмнено религиозната концепция на иконоборците (през XV век подобна концепция в Западна Европа приели последователите на Мартин Лутер) била поддържана от елита – императорите от Сирийската династия и заможните класи от Мала Азия. Не бива да се пропуска военния възход на Източната империя при управлението на императорите-иконоборци, по източните граници и фронта с арабите настъпва паритет, а с петте си похода срещу Дунавска България, Константин V я изправя пред унищожение. В крайна сметка победила опозицията на иконопочитателите, обединили се около императрица Ирина и дребното духовенство, но отслабената от конфликта империя трябвало да се примири с няколко големи загуби – възникването (признаването) на втора Римска империя – когато Карл Велики бил коронясан в Рим на 25 декември 800 г., опита на Ирина чрез брак с Карл Велики да обедини отново Римската империя; окончателната загуба на повечето територии в Италия, което насърчило папата в Рим да търси подкрепа занапред от кралете на

франките; укрепването на Дунавска България, чието съществуване империята не можела да приеме.³⁶

След 843 г. иконопочитането било окончателно възстановено и започнали най-значимите векове на Византия. Опитът на братята Кирил и Методий да направят Моравия православна страна не успял, но в следващите два века всички южни и източни славяноговорещи страни приели християнството от Византия (някои от тях – с посредничеството на България). Още през IX – X век започнало формирането на съвременните православни народи и езиците им. Това изпреварване с няколко века на същия процес в Западна Европа се дължи на ясно осъзнатата културна стратегия на Империята – нейните проповеднически мисии използвали славянски преводи на свещените текстове.

Под натиска на араби и българи империята в началото на X век изпаднала в крайно затруднено положение. Многобройните набези на българския цар Симеон I към столицата били трудно удържани от император Роман Лакапин и регентствата на император Константин VII.

Културното развитие в крайна сметка било последвано от военни успехи. Войнишките императори Никифор II Фока и Йоан Цимисхи от втората половина на X век, постепенно възвърнали под властта на Източната империя (Сирия), част от Месопотамия и островите в Източното Средиземноморие. Апогей на византийското могъщество е управлението на император Василий II, който след 40-годишна война с България успял да победи достойния си противник цар Самуил и да възстанови контрола на Византия над Балканския полуостров.

В началото на XI век Византия била център на средиземноморския свят. Територията ѝ се простирила от Сирия и Армения на изток до Далматинското крайбрежие на Балканите и долното течение на р. Дунав. Със силна икономика, развити парични отношения и търговия, разположена между нововъзникващите центрове на цивилизация, тя била пример за подражание и недостижима цел. След смъртта на Василий се проявили отново с пълна сила противоречията между столичната и провинциалната аристокрация. Честата смяна на владетелите сред многобройни преврати и интриги изправили империята пред криза, както във военно, така и в стопанско отношение. Императорите усещали приближаващата криза, но не успели да я предотвратят. Силната държава, църквата и земеделската аристокрация постепенно разорили класата от свободни селяни и стратиоти (войници).

Окончателното завладяване на Тракия станало в епохата на Римската империя. Земите край Дунава били покорени след голям поход на римския пълководец Марк Лициний Крас в 29–27 г. пр. Хр., в началото на самостоятелното управление на първия римски император Октавиан Август.

Сред най-важните нововъведения на Константин Велики било преместването на столицата на империята от Рим в разположения на Босфора Бизантион (днес Истанбул),

³⁶ По материали от История на българите в 8 тома. От древността до края на XVI век. том I, ISBN 954-621-213-X, 9789546212139, Емил Александров, Редактор Георги Бакалов, Знание, 2003,

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на р. Места”, с акроним: CB Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

който бил наречен на негово име Константинопол. Това имало важни последици за тракийските провинции, които попаднали в непосредствено съседство с новата столица, и довело както до временно стопанско оживление, така и до засилени мерки за отбраната им от нови варварски нашествия. В 313 г. Константин издал указ, с който разрешил християнството като официална религия на територията на Римската империя. През IV в. то се наложило като господстваща религия на територията на Римската империя.

Македонската династия³⁷

Империята започвала да се възстановява от Василии - момче, което успява да влезе в олкръжението и да стане любимец на император Михаил III Пияницата! Василии убива Михайл и седнал на трона през 867 г. под името Василий I-ви. Неговата династия се нарича "македонска".

Когато Василий I се възкачил на трона, колкото и крехка да била Византийската империя, тя едва ли имала конкуренти в района на Средиземно море: империята на Карл Велики като тази на Харун ал Рашид се рушали с висока скорост.

Македонските императори, следвайки Василий, се възползват от тези обстоятелства, за да изместят границите на своята държава. За целта те се възползват от армия наемници от всякакъв произход, финансирани от приходите от данъци ...

Нищо общо с владетелите на Запада, които поради липса на данъчна администрация могат да разчитат само на добрата воля на наследствения клас воители.

Благодарение на Василий I, основател на македонската династия, и неговите основни наследници Никифор II Фока, Йоан I Цимишес и Василий II Българоктон, Византийската империя се простира от Дунава до портите на Йерусалим. Около 1000 г. тя включва Южна Италия, Киликия и Сирия.

Империята била не само мощна но и много богата. Константинопол привлича търговци от всички религии и от всички страни. Неговият просперитет обаче се изгражда за сметка на селяните, потискани от данъчните власти и големите земевладелци.

Македонската династия управлява Византийската империя от 9-ти до 11-ти век, между 867 и 1056 г. Всъщност това е семейство от арменски произход, което е може би по-млад клон на арменското благородно семейство на Мамикониан [реф. необходимо]. Бащата на Василий I, инсталиран в Адрианоупол, е депортиран от българите през 813 г. в Македония, откъдето идва и името, което тогава се приписва на династията. Династията е открита с убийството на последния аморийски владетел Михаил III (с пражор Пияницата, защото е бил убит по време на банкет, когато е бил пиян).

Четири основни движения могат да се открият: Първи момент, съставен от първите двама императори (Василий I и Лъв VI), които царуват сами и са "чисто" членове на династията (867-912); втори момент на относително хармонично редуване между военни императори (Ромен Лекапен, Ницефор Фока и Жан Цимишес), свързани

³⁷ Параграфът е разра/отен по данни от URL https://bg.wikipedia.org/wiki/Македонска_династия

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект "Създаване на трансграничен воден геопарк в района на р. Места", с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A "Гърция-България 2014-2020", съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

с „законните“ императори. Дори тези велики военни лидери да упражняват реалността на властта, те изобщо не поставят под въпрос легитимността на императора, поставен под ръководството (Константин VII). Трети период, който трябва

За два века империята възвърнала културно, икономическо и военно влияние, което не се виждало през трудния 7-ми век. На интелектуално ниво Магнаурската школа преоткрива великите класики на древната литература и примери за културно разпространение са много видими при мюсюлманския изток от халифите на Абасидите, цивилизация, която също е в разгара си. На военно ниво византийците утвърждават своята власт в Южна Италия (даже при трайната загуба на сицилианските си владения), възвърнали контрола си срещу арабите, като сложили отново ръка на Киликия и на част от Изтока (сегашната Санджак от Александрета) и погълнала огромна част от в Кавказ, и превърнала Крим в своя опора.

През този период византийските учени се обърнали към класическото наследство, за да асимилират неговите теми в процеса на формиране на християнството в Източната църква.³⁸

Времето на македонската династия се счита за доста стабилен период в политически план: източните и западните граници са консолидирани, особено с превземането на Бари през 876 г. По същия начин Крит и част от Сирия и Палестина се завръщат в ръцете на византийските императори. Съюзът им с фатимидите, на които обикновено се гледа зле в ислямския свят, защото са шиити, позволява консолидация на източния фронт. От западната страна инсталирането на постове в Армения и победата на Василий II през 1018 г. срещу българите позволява стабилизиране.

Целият X век е период на триумфално обновяване за Византийската империя. Това е период на кръстоносен поход, изпреварил своето време, византийците се борят яростно срещу арабите и разполагането на войските на Абасид в Багдад им помага много. През този период се раждат велики генерали като Жан Куркуас, Никефор II Фока или Жан Иер Цимичес, които допринасят да се затвърди напредъкът на византийската армия.

Василий I³⁹

Василий е роден в селско семейство в края на 811 г. (или през 830-те години според някои автори³) в Хариополис във византийската тема Македония (административна област, съответстваща на района на Адрианопол в Тракия) 4,5, което му носи прякора „македонец“ .

Според някои предания детството си е прекарал в България, където семейството му било депортирано от хан Крум (р. 803-814) през 813 г. То остава там до 836 г., когато се присъединява към контингент от пленници, бягайки към византийската територия на Тракия. Там Василий имал късмета да влезе в служба при роднина на

³⁸ Възраждането на идеалите, концепциите и формите на изкуството на класическата античност през периода дава основание да се използва термина „Ренесанс“, въпреки че е двусмислено, тъй като терминът систематично се отнася до историческия период от 15 век в Европа.

³⁹ Параграфът е разра/оген по данни от URL https://bg.wikipedia.org/wiki/Македонска_династия
Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на р.к4 Места”, с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Цезар Бардас, чичото на императора, на име Теофилиц. Докато бил в служба при Теофилиц, той отишъл в Патра, където спечелил благоволенieto на богата местна матрона на име Даниелис, която го взела под нейна закрила и му оставила цяло състояние. Той бил забелязан и от василевса заради качествата му на необикновен укротител и борец, спечелвайки победата над българския шампион по борба. Постепенно той става спътник на Императора, доверен човек и бодигард (паракоймомен). Симеон Метафраст го описва така: „[Той] беше с необичаен и внушителен външен вид; веждите му се докосваха, имаше големи очи, широки гърди и доста обезсърчен поглед”.

През 866 г. Михаил III открива, че дългогодишната му любовница Евдокия Ингерина е бременна. Вместо да се разведе с законната си съпруга или да остави детето да се роди като копеле, той принудил Василий да се разведе със собствената си съпруга, за да се ожени за Евдокия, която по този начин можела да продължи да бъде любовница на императора. Така Василий става законен баща на дете, което се казвало Леон. Въпреки че Василий е мразел детето, повишаването което получил като Цезар и съимператор гарантирало на младия Леон законно родство. Когато се родил Леон, Михаил III отпразнувал събитието със състезания с колесници. Според наличните описания той би искал детето на Евдокия да го наследи, а не Бардас, който като Цезар бил престолонаследник

По време на експедиция срещу арабите Василий успява да убеди Михаил III, че чичо му Цезар Бардас планира да превземе трона. Със съгласието на императора Василий убива Бардас на 21 април 866 г. Така той се превръща в най-видната личност на двора и скоро получава титлата Цезар, която станала вакантна, преди да бъде коронован за съимператор на 26 май. 866. Това повишение вероятно предполагало осиновяване от императора, въпреки че той беше доста млад; То очаче отворило пътя към трона за „сина” на Василий Леон.

Когато обаче Михаил III насочил вниманието си към друг придворен Василискианос и се закарнал да му даде и титлата съимператор, Василий усетил, че интересите му са застрашени, в нощта на 23 срещу 24 септември 867 г., той организиран убийството на Михаил III⁴⁰.

Коронясването на Василий I, макар и оспорено от няколко стратегии, преминало гладко, след като той си осигурил подкрепата на мощна фракция, съставена предимно от неговите родители и арменци. Македонската династия, която той установил, е свързана с период на териториална експанзия, през който Византия става най-внушителната сила в Европа и Източното Средиземноморие.

Забележително е, че Василий I е бил смятан от съвременниците си време за мъдър и уважаван монарх, управлявал безпроблемно деветнадесет години. Въпреки че нямал официално образование, нито военен, нито административен опит, той се е издигнал в

⁴⁰ Възползвайки се от едно празненство, при което императорът и Василискианос са били пияни след банкет в двореца на Антимос, Василий с група спътници, включително баща му Бардас, брат му Маринос и братовчед му Айлеон, влязли в императорските апартаменти, чиито ключалки били подправени. При липса на пазачи, Михаил и Василискианос били убити. След смъртта на Михаил III, Василий, който вече бил коронясан за съимператор, станал василевс

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на р. Места”, с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

йерархията чрез поредица от маневри, включително пресметнати убийства. В действителност в Константинопол имало слаба реакция на съобщението за смъртта на Михаил III, вероятно поради непопулярността му сред бюрократите, които го упрекваха за пълната му липса на интерес към задълженията на неговия пост ; освен това липсата на религиозна отдаденост била отчуждила изцяло и населението от него. Напротив, Василий от самото начало показал, че желае да управлява за благото на държавата. При коронаването си официално посветил короната си на Христос, поддържайки репутация на благочестие и православие през целия си живот и царуване.

Ставайки император, той демонстрира голяма компетентност в управлението на държавните дела, укрепване на имперската власт, придаване на нов тласък на византийското изкуство и изместване на границите на империята. Той е смятан от византийците за един от най-големите им императори, а основаната от него династия Македония е царувала през един от най-славните и проспериращи периоди на империята.

От началото на управлението си Василий I започва законодателна реформа, която ще му спечели прякора „втори Юстиниан“. Реформата целяла да замени предишния кодекс, наречен *еслога*, и е първият опит за реформа на византийското право след Юстиниан I, Наричан (на гръцки *Ἐπιταυωυή*, *Mise* в точка) новият законен кодекс, обнародван през 886 г., обхваща всички сфери на правото . Два от неговите раздели, третираат устройството на властта на византийския император и на патриарха, . Когато Василий I умира, новия кодекс имал доста развит вид и съдържал общо 40 книги. Окончателната му версия била завършена при управлението на Лъв VI . Този нов кодекс остава в основата на византийското право до завладяването на Византия от османците.⁴¹

Връзката между Василий I и патриарх Фотий била въпрос както на вътрешна, така и на външна политика. Защитен от Цезар Бардас, Фотий (патриарх: 858 - 867 и 877 - 886) е назначен за патриарх на Константинопол, докато е бил още мирянин след оттеглянето на Игнатий (патриарх през периода 847 - 858 и през периода 867 - 877) Встъпил в длъжност на 20 декември 858 г., той е приключил за четири дни ритуалите , необходими за встъпване в свещеничеството и бил назначен за патриарх на Коледа 858 г. - патронния празник на катедралата в Константинопол. Това назначение било в противоречие с правилата на каноническото право. Съратници на Игнатий поставили въпроса пред папа Адриан II, който се произнасъл срещу назначаването на Фотии.

Това наложило един от първите актове на Василий да бъде възстановяването на религиозния мир в империята. Той прогонил Фотий от патриаршеския пост и върнал на него Игнатий. По този начин Василий се стремил да създаде съюз с папата, както и с германския император, за да защити византийските позиции в Южна Италия и Сицилия, която лила сериозно застрашена от напредването на арабите, които завладяват Малта през 870 г.

Взаимоотношенията с папството обаче бърза се влошават, след като царят на българите Борис I, който приел християнството , поискал от Съвета, заседаващ в

⁴¹ Вж https://bg.wikipedia.org/wiki/Василий_I_Македонец

Константинопол да се уредят различията между църквите на Запад и Изток и да се определи дали новата българска църква да попадне под властта на Рим или на Константинопол. Въпреки протестите на римските легати, отговорът бил благоприятен за Константинопол като се предоставяла и известна автономия на новата българска църква, което било и основната цел на Борис..

Малко след като бил низвергнат от Събор, проведен през 869-870 г., Фотий си върнал доверието на Василий, който го назначава за учител на децата си. Според някои поддръжници на Игнатий именно Фотий бил източника на документ, намерен в императорската библиотека и установяващ, че предците на императора не са прости селяни, а потомци на царската линия на Арсацидите на Армения. Тази история показва тясната връзка, която се е развила между императора и патриарха. Когато Игнатий умира през 877 г., Фотий се връща на поста си и придобива значително влияние над императора.

В източната част на Средиземно море иконоборческата криза позволила на далматинските градове и славянските племена постепенно да прекъснат връзките, които ги обединяват с Византия. Когато обаче арабите се появяват за по средиземноморското крайбрежи през 867 г., тези градове се обръщат за помощ към византийския флот, който успява да отблъсне нападателите. По този начин авторитетът на Византийската империя бил възстановен на източния бряг на Адриатика, позволявайки създаването на далматинската административна област и бързото разпространение на християнството в региона.

Византийският флот насочил усилията си към Южна Италия. За да се противопостави на настъплението на арабите в Сицилия, Василий Йервulut се стремил да сключи съюз с Луи II (крал на Италия от 844 до 875 г. и император на Запада от 850 до 875 г.), който контролирал северна и централна Италия; Този опит обаче нямал резултат.

Когато обаче Сиракуза е блокирана от арабите през 877 г., Василий не отдал на това сериозна значение и предпочел да използва флота си за транспортиране на мрамор, предназначен за построяването на църква, която да прослави царуването му - Неа Екклезия от Константинопол. На следващата пролет флотът се изправил пред Сиракуза. Градът, който представлявал фокусната точка на византийското присъствие в Сицилия, вече бил попаднал в арабски ръце, оставяйки на византийците само няколко владения по крайбрежието, включително Таормина. В самата Италия генерал Никефор Фокас (старейшината) успял да си върне Таранто и голяма част от Калабрия през 880 г.

Василий умира на 29 август 886 г. при инцидент по време на лов, при който коланът му попаднал в рогата на елен, който го влачил през гората около двадесет километра. Василий оставя империята във военно и финансово състояние в по-добро състояние, отколкото тя била, когато той встъпил в длъжност.

Лъв VI – Мъдрия (886 - 912)⁴²

⁴² Параграфът е разра/оген по данни от URL https://bg.wikipedia.org/wiki/Македонска_династия
Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на рдк7 Места”, с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Лъв VI, известен като Мъдрецът или философът (на гръцки: $\nu\omega\nu$ F 'ό Σοφός), роден 866 г., починал на 912 г., е византийски император от 886 г. до смъртта си.

Прозвището „Мъдрият“ е заради работата му в областта на правото и военното изкуство, той е ученик на учения патриарх Фотий.

Самоличността на баща му е обект на много научни дискусии и не е официално изяснена. За официалните историографи от македонската династия Лъв VI е син на своя предшественик Василий I и втората му съпруга Евдокия Ингерина.

Повечето съвременните му хроникьори обаче разказват различна история. Император Михаил III бил принуден от майка си да се ожени за Евдокия Декаполитиса, която той мразел, и имал Евдокия Ингерина за любовница. За да узакони децата, които ще има с любовницата си, той я оженил за близкия до него и негов фаворит Василий. По този начин Леон (бъдещия цар Лъв VI) както и брат му Етиен са били родени от Михаил III и Евдокия Ингерина.

Леон се възкачва на трона след смъртта на Василий I. Теоретично той споделя короната с по-малкия си брат Александър, съимператор, но според традицията самата власт не се споделя и управлява само най-големият.

Младостта му била тревожна и изпълнена с чувствата на антипатия и отвращение, които официалният му баща изпитвал към него.

След инаугурацията си той назначава Стилианос Цауцес за логотет на Дром и принуждана патриарх Фотии да се оттегли и го изпраща на заточение.

През 899 г. той свика голям Синод, за да възстанови отношенията между Западната и Източната църкви. Леон се фокусира върху преразглеждането и прелаботването на византийското право, започнато по времето на Василий I. Законите се групират по отделни теми и след това се превеждат на гръцки, единственият език, който тогава се разбира от хората и служителите.

Леон не обичал военните кампании и не водил непрекъсната външна политика.

Мирът с България обаче бил нарушен по време на управлението му след възкачването на българския престол на Симеон I през 893. В основата на този конфликт стоял търговски спор между двете държави. Всъщност българският търговски монопол принадлежал на двама византийци, които прехвърлили търговията с българите от Константинопол в Солун и рязко повишили митата. Изправен пред тази атака срещу българските търговски интереси, Симеон преминава в офанзива и побеждава византийците през 894 г. Леон моли за помощ зараждащото се унгарско кралство, с помощта на което успява временно да спре българите. През 896 г., българите влизат в съюз с печенегите, които побеждават унгарците. Това позволява на Симеон да победи византийците през 896 г. в Българофигон и да сключи мир с тях срещу заплащане на годишен данък на българското царство. Цар Симеон се възползва от тези победи, за да получи и независимост на своята Църква и създаването на патриаршия.

Леон VI е известен като автор на цяла поредица от текстове, публикувани по време на неговото управление, написани или наистина от него, или под негово име:

В областта на правото - кодексът наречен Василики, чието създаване е започнало още през 877 г. по времето на Василий I, но което е обнародвано през 888 г. от Лъв VI.

Освен това е автор на 113 текста, които са добавени към този кодекс (между 887 и 893 г.), за да го адаптират перфектно към съвременната реалност (това са преди всичко речи в риторичен стил), и на Наръчник (Πρόχειρον) публикуван през 907 г., който представлява обобщение и коментар на кодекса. Тези правни трудове са най-важните след Юстиниан;

В областта на военното изкуство, от една страна, проблематиката, която всъщност е съкращение на Стратегикона, приписван на император Мавриций под формата на въпроси и отговори, и от друга страна тактиката Constitutiones, най-обширната компилация Византийски в областта на военното изкуство;

Лъв VI е и автор на трактат от 190 глави за монашеския живот, важно тяло на богослужебната поезия, което го прави един от най-важните византийски църковни поети (най-известната му поема е озаглавена Ωδάριον κατανοκτικόν, песен за покаяние в 31 строфи), 40 речи (предимно празнични проповеди, посветени на светци и празници на календара, но също така и погребална реч на Василий I и Евдокия Ингерина, и речи на посвещение от църкви)

На него се приписва диатипозата, или Списък на Леон Мъдри или дори Известие на Леон Мъдри, официален списък на епархиите на Империята^{7,8}.

Други многобройни текстове са му приписани поради объркване с Лъв Философ, учен от 9 век (текстове за гадаене, наречени Оракули на Лъв Мъдри).

Филипи⁴³ градът определил облика и историята на македонските територии⁴⁴

Само на 45 км. южно от местоположението на днешния град Хаджидимово в древността се намирал един от значимите за времето си градове Филипи. Филипи е разположен в Беломорска Тракия между градовете Драма и Кавала. Намира се на 15 километра северно-северозападно от Кавала и на 4 км североизточно от днешния град Кринидес, в подножието на най-западното разклонение на Чалдаг (Леканис Ори).

През 362 г. пр. Хр. е основано от колонисти от близкия остров Тасос градчето Кринидес (Κρηνίδες, извори). Впоследствие Кринидес е превзет от Филип II Македонски, който го преименува на своето име – Филипи.

⁴³ Фйлипи (на гръцки: Φίλιπποι; на латински: Philippi) е античен град в римската провинция Македония, разположен близо до днешния град Кринидес, Гърция и преживял разцвет през елинистическата, римската и раннохристиянската епоха. Филипи е известен с това, че там през 42 година пр. Хр. в битката при Филипи Октавиан Август и Марк Антоний (Втория триумвират) побеждават убийците на Гай Юлий Цезар – Марк Юний Бруг и Касий по време на втората от петте граждански войни. След тази прочута битка, градът се обновява и става по-известен.

През 2016 е обявен за обект на Световното наследство на Юнеско

⁴⁴ Параграфът е разработен по данни от URL <https://bg.wikipedia.org/wiki/Филипи> и Centre, UNESCO World Heritage. Archaeological Site of Philippi. // whc.unesco.org. (на английски)

В 304 година пр. Хр. град Филипи има олимпийски победител – Ламп (гръцки Λάμπος ο Φιλίππσιος), станал победител на състезание с четири коня.

В IV век пр. Хр. е построен театърът в града.

Градът се появява отново в източниците по време на гражданската война на освободителите (43–42 г. пр. н.е.), Последвала убийството на Юлий Цезарин 44 г. пр. н.е. Наследниците на Цезар Марк Антоний и Октавиан се изправят срещу силите на убийците Марк Юний Брут и Гай Касий Лонгин в битката при Филипи в равнината на запад от града през октомври през 42 г. пр. н.е. Антоний и Октавиан спечелил тази последна битка срещу партизаните на Републиката. Те освободили някои от своите ветерани войници, за да колонизират града, който бил основан като *Colonia Victrix Philippensium*. От 30 г. пр. н.е. Октавиан установява своя контрол над римската държава, ставайки римски император от 27 г. пр. н.е. Той реорганизира колонията и установява повече заселници там, ветерани (вероятно от Преторианската гвардия) и други римляни. Градът е преименуван на *Colonia Iulia Philippensis*, а след това *Colonia Augusta Iulia Philippensis* след 27 януари пр. Н. Е., Когато Октавиан получава титлата Август от римския сенат.

След това второ преименуване територията на Филипи е била центурирана (разделена на квадрати земя) и разпределена сред колонистите. Градът запазил македонските си стени и неговият общ план бил модифициран само частично от изграждането на форум, малко на изток от мястото на гръцката агора. Това бил „миниатюрен Рим“, съгласно общинския закон на Рим, и се управлявал от двама военни офицери, дуумвири, които били назначени директно от Рим.

Колонията зависила от мините, които ѝ донесли привилегированото положение на *Via Egnatia*. Много паметници свидетелстват за богатството на Филипи - особено внушително предвид относително малкия размер на градската зона: форумът, разположен на две тераси от двете страни на главния път, е построен на няколко фази между царуванията на императорите Клавдий (41 - 54 сл. Хр.) И Антонин Пий (138 - 161 г.), а театърът е разширен, за да се провеждат римски игри. Изобилието от латински надписи също свидетелства за просперитета на града.

Филипи има съществена роля и в историята на християнската религия. Той се приема за един от ранните центрове на християнството в Гърция. Новият завет отбелязва посещение в града на апостол Павел по време на второто му мисионерско пътуване (вероятно през 49 или 50 г. сл. Хр. Въз основа на Деянията на апостолите и писмото до филипяните, ранните християни заключили, че Павел е основал тяхната общност. Смята се, че апостол Павел за първи път проповядва на европейска земя във Филипи, придружаван от Сила, Тимотей и вероятно от Лука (авторът на Деянията на апостолите). Според Новия Завет, Павел е посещавал града още два пъти - през 56 и 57 г.

През същата епоха Империята възстановява укрепленията на града, за да се защити по-добре срещу нарастващата нестабилност на Балканите. През 473 г. остготските войски на Теодорих Страбон обсаждат града; не успели да го завземат, но изгорили околните села.

Градът беше почти напълно разрушен от земетресение около 619 г., от което така и не се възстановил. През 7-ми век там се извършват малко дейности, но градът едва ли е повече от село.

Византийската империя е можела да поддържа гарнизон там, но през 838 г. българите под ръководството на кавхан Исбул превземат града и празнуват победата си с монументален надпис върху стилобата в базилика Б, която днес е частично в руини. Мястото на Филипи било толкова стратегически издържано, че византийците се опитали да го върнат под свои контрол около 850 г..

Около 969 г. император Никифор II Фока възстановява укрепленията на акропола и в част от града. Те постепенно спомогнали за отслабване на българската власт и за укрепване на византийското присъствие в района. През 1077 г. епископ Василий Карцимопулос възстановява част от защитните съоръжения в града. Градът започва да процъфтява още веднъж.

След кратка окупация от франките след Четвъртия кръстоносен поход и превземането на Константинопол през 1204 г., градът е превзет от сърбите. И все пак той си остава забележително укрепление по маршрута на древната Via Egnatia.

Градът е изоставен на неизвестна дата. Към средата на 19 –ти век от града останали само руини, използвани от турците като кариера.

Свързаност със целите на Геопарка

Фелипи оказва съществено влияние в целия регион. Като значим център на търговия тук доставят свои продукти всички намиращи се на север по поречието на Места населени места. От тях към Филипи са събирани хора за войската, прислугата, строителството. Комуникацията с Филипи оставя трайни следи върху стопанството, културата и бита на населението в района. Много от откритите в района артефакти са свързани именно с отношенията с Филипи..

Византийската експанзия на Балканите в края на X и началото на XI век.

Василий II

Василий II Българоубиец (на гръцки: Βασίλειος Β΄ Βουλγαροκτόνος) е император на Византия от Македонската династия, управлявал от 976 до 1025 година. Управлението му, преминало в непрекъснати войни с вътрешни и външни врагове, се определя като връх на византийското могъщество. Василий II укрепва централната власт и държавните финанси, запазва и разширява завоеванията на предшествениците си в Сирия и Кавказ, а с покоряването на България през 1018 г. възстановява господството на Византия над Балканския полуостров, съществувало преди славянското преселение от VII век. Военнополитическият му съюз с Киевска Рус води до покръстването на русите през 988 г.

Василий II е първородният син на император Роман II, когото наследява заедно с по-малкия си брат Константин VIII през март 963 г. Тогава момчетата са едва на 5 и 3 години. Макар и короновани като съвладетели още приживе на баща си, поради

малолетието им след смъртта на Роман II вместо тях управляват първо майка им, императрица Анастасо-Теофано, и паракимоменът Йосиф Вринга, а впоследствие съимператорите Никифор II Фока (от 963 до 969 г.) и Йоан I Цимисхий (от 969 до 976 г.), под чието ръководство Византия постига значителни успехи срещу араби и българи.

Първата четвърт от царуването на Василий II преминава в борба за власт с бунтуващите се военни и поддържащите ги богати земевладелци („динатите“). Първи срещу него въстава управителят на тема Месопотамия Варда Склир. През лятото на 976 г. той се обявява за император, след което разбива две армии на константинополското правителство и овладява цяла Мала Азия. Въстанието му е потушено едва през 979 г., без Василий да спечели повече реална власт. Победителят на Склир – пълководецът Варда Фока, заема мястото му като командир на източните ромейски войски, а фактическата власт в Константинопол остава в ръцете на паракимомена Василий Лакапин до към 985 г. Тогава или малко по-късно Василий II отстранява своя съименник, изобличен в заговор с армията и разхищение на имперското имущество.

Без практически опит във военното командване, през 986 г. императорът търпи голямо поражение от българите в битката при Траянови врата. Това подкопава авторитета му и провокира ново въстание на Склир в Месопотамия. Изпратен отново срещу бунтовника, този път Фока се обявява сам за император, повежда войските си през Мала Азия към Константинопол и достига Босфора и Дарданелите. С руска помощ Василий II удържа победа в решителната битка при Абидос през април 989 г. и до края на същата година усмирява разбунтувалите се области.

Победата над Варда Фока прави Василий II безспорен повелител в империята за повече от тридесет години.

Походи към Сирия и Месопотамия

От 30-те години на X век насетне византийските армии постигат големи успехи срещу съседните на Византия арабски емирства, останки от разпадналия се Абасидски халифат. Тези усилия стават особено интензивни през 60-те и началото на 70-те години, когато Никифор II Фока и Йоан Цимисхий завладяват Крит, Кипър, Киликия, Сирия, части от Месопотамия и Армения. Със самостоятелното управление на Василий II идва краят на тази експанзия. Зает в борбите с динатите и Самуил, той повежда дефанзивна политика спрямо източните съседи на империята, с единствено изключение арменско-грузинските княжества в Кавказ.

Вътрешната политика на Василий II е насочена към финансово и военно укрепване на държавата чрез защита на войнишките имоти от посегателствата на едрите земевладелци. В този смисъл той се опитва да приложи регулациите за поземлената собственост, въведени от пращадото му, император Роман I Лакапин. През 996 г. Василий издава новела (едикт), с която нарежда да бъдат реституирани заграбените имоти и отменя 40-годишната давност за узаконяване на новите собственици. С експроприирането на имуществото им императорът налага властта си и всява страх у всички останали, потенциално непокорни служители.

Военните кампании изискват увеличение на данъците. Последното има няколко негативни последици: недоволство на провинциалните градове, засвидетелствано в редица бунтове в Италия, Крим и Сирия, и масово изоставяне на земеделските земи от стопаните, спасяващи се от данъчните си задължения. Вторият феномен намалява приходите в държавната хазна и засилва династите. За да му противодейства, през 1003 г. Василий II разпорежда данъкът за изоставените земи („алеленгионът“) да бъде заплащан не от общината, както дотогава, а само от богатите съседи на имота. Тази мярка възпира обедняването на дребните собственици и осигурява средства за завоевателните походи в България. Въпреки скъпите и почти непрекъснати военни кампании, към края на управлението на Василий II данъчните власти събират в държавната хазна безпрецедентната сума от 14,4 милиона номизми.⁴⁵

Василий II оставя на наследниците си империя с площ от над 1,1 милиона квадратни километра и почти 20-милионно население. Политическото и културното влияние на Византия се разпростира много по-далеч с покръстването на Киевска Русия.

Продължителните му борби с малоазийската аристокрация не водят нито до преразпределение на икономическите ресурси, нито до коренна промяна в отношенията между централната власт и династите. Голяма част от аристократичните родове (Мелисини, Дуки, Вотаниати и други) запазват мощта си, а други като Комнините, Диогените и Даласините се издигат именно по негово време. Следващите императори се отказват от опитите за противодействие, в резултат от което държавата отслабва. След смъртта на Василий II начело на империята остава брат му Константин VIII, а с племенниците му Зоя и Теодора Македонската династия се изчерпва. Последвалите династически борби наред с нападенията на печенегите и селджукските турци водят до кризата на Византия през втората половина на XI век.

Свързаност На историческия период с територията и целите Геопарк Хаджидимово

Едно от най-значимите завоевания на император Василий II е покоряването на България. Това става след повече от четири десетилетия упорити борби, в които василевсът често предвожда сам войската си.

То има пряко отношение към Самуиловото царуване и към територията на географска Македония.

През 971 г., в резултат от руското нашествие на Балканите и последвалата руско-българо-византийска война, Йоан Цимисхий завладява Велики Преслав, пленява българския цар Борис II и го принуждава да абдикира. Така, поне от гледна точка на

⁴⁵ Мутафчиев, Петър. Лекции по история на Византия. Том II. София, Издателство „Анубис“, 1994. ISBN 954-426-063-3. Стр. 280-284

ромейското правителство, е сложен край на независимата българска държава. Но имперските армии не достигат югозападните предели на българското царство, които въстават начело с комитопулите скоро след смъртта на Цимисхий.

В началото на царуването на Василий II отрядите на комитопула Самуил подлагат балканските провинции на империята на систематични опустошения. В течение на около десет години армиите на василевса са заети с потушаването на междуособиците в Мала Азия, поради което нямат възможност да окажат ефективно противодействие на българите. През лятото на 986 г. значителна армия, водена от самия Василий II, навлиза на българска територия и обсажда неуспешно крепостта Средец. Поради логистични затруднения и слухове за заговор в тила, императорът е принуден да се оттегли, но е нападнат от засада в прохода Траянови врата и претърпява съкрушително поражение, а животът му е спасен като по чудо от арменската императорска гвардия. След този провал Византия губи контрола над земите на север от Стара планина, Бер и други крепости в околностите на Солун. Поредицата от походи, ръководени лично от императора през 991 – 994 г., не ликвидират българската заплаха. Едва със сражението при Сперхей, спечелено от наместника на Василий – Никифор Уран, през 996 г., на българските нападения към Солун и Пелопонес е сложен край. Византийските владения в Далмация обаче остават уязвими и през 998 г. императорът е принуден да ги предаде на венецианския дож, който да ги защити като византийски наместник от атаките на българи и хървати.

През 1000 г. Василий II повежда решителна война за унищожаване на Самуиловото царство. През същата година военачалниците му завоюват повторно Североизточна България с Преслав. Императорът ръководи лично следващите кампании, довели до завладяването на Сървия и Воден (1001 г.), Видин (1002 г.) и Скопие (1003 г.).

Развръзката на продължителния конфликт настъпва десетилетие по-късно, в решителната битка при Ключ (29 юли 1014 г.), където Василий II побеждава армията на цар Самуил. По заповед на василевса пленените 15 000 български войници са ослепени, като на всеки 100 е оставен един едноок за водач. Спасилият се с бягство Самуил умира, потресен от вида на ослепената си армия. Василий II, редувайки жестокостите с увещания и дарове за по-малодушните боляри и пренебрегвайки провокациите на източните граници, императорът продължава войната още четири години срещу наследниците на Самуил – цар Гаврил Радомир и цар Иван Владислав. Съпротивата на българите е сломена окончателно през 1018 г.

Завладените български земи са включени във византийската военноадминистративна система за повече от век и половина.

Масовото ослепяване на пленници във войната с България печели на Василий II определението на „човек, за когото няма непозволена жестокост“. Постъпката му се обяснява и с държавнически мотиви: осакатяването на българските бойци е обичайно наказание за бунт срещу законния владетел, както византийците разглеждат действията на Самуил след детронирането на Борис II от Йоан I Цимисхий. Като алтернатива на убийството, ослепяването се сочи като „по-хуманно наказание“ над едновержи-

християни, необходимо за неутрализиране на съпротивата срещу византийските войски.⁴⁶

Византийското владичество, наложено от Василий II над българските земи, се задържа до 1186 година. Жестокостта му се помни дълго след възстановяването на българската държава. След като опустошава византийска Тракия през 1206 г., цар Калоян се нарича „Ромеоубиец“ в противовес на прозвището „Българоубиец“, с което византийските летописци наричат завоевателя на България. Успехите на Василий II го превръщат в пример за гърците в борбите им за надмощие в Македония през XIX и началото на XX век.⁴⁷

11. Славяните на Балканския полуостров⁴⁸

В резултат на Великото преселение на народите през III век славяните започват да напускат своите първоначални територии. Оформят се три племенни групи славяни – западна, наречена венеди, източна – анти и южна – славини. До края на V век южните славяни заемат териториите северно от река Дунав (приблизително териториите на днешна Унгария, Румъния и част от Украйна). Така славяните влизат в непосредствена близост с римо-византийската култура, която оказва значително влияние върху тяхното развитие. Славяните са били предимно земеделци, но също са се занимавали и със скотовъдство. Отглеждали най-вече едър рогат добитък и свине, а също и коне.

Разпространени занаяти били ковачеството, гърнчарството, дърводелството, тъкачеството и др. Първоначално керамиката бива изработвана на ръка, но впоследствие е възприето гърнчарското колело и усъвършенствана технологията по приготвянето и изпичането. Основната обществена единица е родовата община (задруга), оглавявана от старейшина. Няколко родови общини образуват племе, което се управлява от племенен вожд, наречен княз. Неговата власт е ограничена от общото събрание на племето (Вяще), в което влизат всички мъже воители. Славянските селища биват строени край реки, езера и блата – труднодостъпни за враговете им места. Славяните живеят в землянки или полуземлянки, изградени от плет и глина, но с течение на времето започват да строят и къщи от камъни. Домовете им имат повече от един изход, за да е възможно бързото отстъпление в случай на неприятелско нападение.

Битът, обичаите, вярванията и наречията им развиват все по-големи разлики и се оформят три групи славяни – източни (**анти**), западни (**венети**) и южни (**славини**). От антиите произлизат руснаците, украинците и беларусите; от венетите – чехите, словаците, поляците и лужишките (германските славяни).

От началото на VI век славяните, които живеят на север от река Дунав, започват системни нападения в земите на Византийската империя. Това принуждава император Анастасий да изгради 70-километрова стена за защита на столицата си Константинопол, започваща от крепостта Деркос на Черно море до Силимврия на

⁴⁶ Вж. https://bg.wikipedia.org/wiki/Василий_II_българоубиец

⁴⁷ Златарски, Васил. История на българската държава през Средните векове. Том 1. Част 2. София, „Наука и изкуство“, 1971. Борбата на цар Самуил с император Василий II

⁴⁸ Параграфът е разработен по данни от URL https://bg.wikipedia.org/wiki/Славянско_заселване_на_Балканите
Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на р. Места”, с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Мраморно море. Първоначално славянските набези са породени с цел ограбване на византийските богатства и са съпроводени с разрушения и отвлечени пленници. По времето на император Юстиниан I (527-565) славянските атаки стават особено ожесточени и монархът предприема нови укрепителни строителства по границите на държавата и по крепостните стени на застрашените градове. Важни политически ходове на византийците са опитът да се привлекат славяни на служба в ромейската армия, както и да се предизвикат размирици между отделните славянски племена. Тези действия обаче имат само временен успех и през 549 и 550 г. последват нови инвазии. При последната масирана атака три славянски отряда достигат Солун и презимували по земите на империята.

Последното десетилетие на VI век бележи началото на трайното отсядане на славяните във византийските земи, разположени на юг от река Дунав. През 584 г. славяните за първи път обсаждат Солун. Последват още четири неуспешни обсади, които за малко не водят до превземането на втория по големина град във Византия. За сметка на това обаче земите около крепостта биват заселени от многобройно славянско население, което постепенно преминава към по-мирен начин на живот.

Свързаност с територията и Геопарка

Славянската колонизация се разпростира в тема Елада, тема Тракия и споменатата вече Солунска област. Възползвайки се от борбите между аварите и Византия, славяните превземат Сингидиум (Белград), Виминациум (Косталац), Аугуста (Оряхово), Анхиало (Поморие). Според Моневазийската хроника славяните превземат Тесалия, Елада и Пелопонес и се отправили към планината Тайгет, известна в древността със своите несметни съкровища. Съюзът на седемте славянски племена и племето севери се установило при р.Тимок, р.Дунав, Балкана и Черно море. Те имали три основни цели: 1) трайно усядане и овладяване на вече заетите области, 2) стремеж към завладяване на гр.Солун, 3) господство над Адриатическото и Беломорското крайбрежие и прилежащите им острови.

През VII в. император Константин II организира поход срещу „скавиниите“ (дн. Македония), тоест към териториите със славянско население.

Славянските укрепени селища на праславянски се наричали *горд*, откъдето се развива и съвременната дума *град*. Те обикновено ставали културни и политически средища на околните славянски племена и в тях се намирала резиденцията на местния княз и множество храмове на славянски божества. Такива славянски крепости били средновековните градове Аркона, Кореница, Ретра, Волгаст, Стетин (дн. Шчечин), Ратибор и др.

Тази историческа свързаност поставя пре Геопарка целта да се създадат условия за едно по пространно и задълбочино проучване на този исторически период.

11. Територията на днешния неврокопски край по време на първата българска държава 681 – 1018

Велика България⁴⁹

Според византийските хронисти около 630-632 г. се формира политическото обединение Стара Велика България под ръководството на вожда на оногундурите – Кубрат (Курт) от рода Дуло. За кратко време тази България укрепва и влиза в орбитата на византийската политика в Северното Черноморие. Кубрат изпраща пратеници в двора на император Ираклий. Императорът дава на прабългарския⁵⁰ кан титлата патриций и му изпраща скъпи дарове.

Точните граници на Велика България трудно могат да бъдат установени. Съпоставени с археологическите проучвания се очертават следните граници: от река Днепър на запад до река Кубан на изток и от извора на река Донец до Азовско и Черно море на юг.

Кубрат умира около 660-665 г., като завещава на своите синове да не се разделят, за да „не робуват на друг народ“. След него в продължение на три години управлява най-големият му син - Безмер. Византийските хронисти го наричат Батбаян или Баян.

След смъртта му синовете му не спазват бащиния завет и се разделят. Най-големият – Батбаян, се подчинява на хазарите и започва да им плаща данък. Част от тези т.н. „черни българи“ се оттеглят във високите части на Кавказ и формират оцелелият и до днес Балкарски народ обитаващ подножието на най-високия връх в Европа – Елбрус. Вторият син на Кубрат – Котраг, потегля на североизток и се заселва по средното течение на р. Волга. Тук поставя началото на т.нар. Волжко-Камска България. Тази България съществува до 30-те години на XIII в., когато е разгромена от татаро-монголското нашествие, а по-късно, през 16-ти век завладяна от Иван IV Грозни, (Велик княз Московски и т.н.), след което той започва да се титулува Цар Болгарский, титул запазен от руските царе до 1917 година.

Първа българска държава 681-1018⁵¹

⁴⁹ История на българите в 8 тома. От древността до края на XVI век. том I, ISBN 954-621-213-X, 9789546212139, Емил Александров, Редактор Георги Бакалов, Знание, 2003, стр. 54.

⁵⁰ Прабългари е термин въведен през 19-ти век от историческата наука за отличаване на народа основал и управлявал Първата българска държава преди сливането му със славяните и с останките от антично и варварско население и образуването на българската народност. Днес често се замества с термина протобългари, стари българи и дори просто българи.

Предполага се, че прабългарският етнос се е формирал в Централна Азия (Източен Казахстан) между Каспийско море и планината Имеон (Памир, Тяншан и Хиндукуш). Други възможни райони са Алтай, или Западен Сибир, Таримската котловина, Западна Монголия, Юрабългарите през 5-6 век са разделени на две големи групи – кутригури, западно от река Дон, и утигури, източно от нея. Според някои сведения първоначално те живеят заедно и се разделят през първата половина на 5 век. Първите по-надеждни сведения за българите южно от Дунав са от 479 г., когато император Зенон се съюзява с кутригурите и те воюват в съюз с Източната Римска империя срещу остготите на Теодорих Велики под командването на Воденския управител Сабиниан.

⁵¹ Параграфът е разработен по материали от История на българите в 8 тома. От древността до края на XVI век. том I, ISBN 954-621-213-X, 9789546212139, Емил Александров, Редактор Георги Бакалов, Знание, 2003, стр. 54.

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на р. Места”, с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

След разпадането на Велика България, която се е намирала в земите на днешна Украйна, една част от тях, водени от Аспарух и друга, водена от Кубер се преселват на Балканския полуостров и се сливат с дошлите от север в началото на VII век славяни които на свой ред са смесени с местните византийци. След като предводителят на прабългарите Аспарух извоюва победа над една от армиите на император Константин IV, тогавашният глава на Византийската империя се сключва споразумение между Аспарух и византийския император. Според това споразумение прабългарите и славяните получават по-голямата част от територията между Стара планина и р. Дунав. С това се поставя началото на създаването на оформящата се българска народност. Договорът с Византия от 681 г. се приема като момент на създаване на Първата българска държава, докато годината на създаване на съвременна България е 1878.

При царуването на княз Борис I – Михаил (852-889 г.) в страната се приема християнството за официална религия. В политическото противопоставяне между Константинопол и Рим и техните църковни метрополии в частност Борис успява умело да лавира и с дипломатия преодолява хегемонията на съседите си. След официалния акт на покръстването му Борис приема християнското име Михаил. В исторически изследвания е наричан Борис-Михаил, по името на византийския император.

Преки свидетелства за титлата, използвана от Борис, са негови печати и надписът, намерен край село Балши, Албания⁵². В тях той е наречен „архонт на България“, превеждана обикновено като „владетел“. Канонизиран е като светец скоро след смъртта му. Българската църква в наши дни го почита под името Свети Цар Михаил Борис, макар че приживе той никога не е носил царско достойнство. Показателна за дълбоката почит към княза-покръстител сред неговите съвременници е приписката на Тудор Доксов (племенник на Борис I) от 907 г.:

В „Списъка на българските архиепископи“, съставен от архиепископа на Охрид Йоан Комнин⁵³ в средата на 12 век, Борис е наречен „василевс на българите“. Така този по-късен византийски автор пренася върху Борис царската титла, която възприел за пръв път неговият син Симеон.

↑

⁵² **Надписът от Балши** е летописен надпис от времето на Борис I (852 – 889), посветен на покръстването на българите. Открит е от австроунгарски войници по време на Първата световна война върху каменен стълб в манастирски развалини край с. Балши (на около 25 километра югозападно от Берат, Албания) през декември 1917 г. Надписът е издълбан на мраморен стълб. В горната част на стълба има български летописен надпис, а в долната – по-късен надгробен надпис на латински на норманския военачалник Робер дьо Монфор, загинал през 1108 г. Вж. Бешевлиев, Веселин. Прабългарски епиграфски паметници, С. 1981, с. 87 – 88.

⁵³ Снегаров, Иван. История на Охридската архиепископия, т.1. Второ фототипно издание. София, Академично издателство „Марин Дринов“, 1995,

В началото на Борисовото управление българите влизат в серия безуспешни военни конфликти с Източнофранското кралство, Византия и Хърватия. Византийският император Константин Багренородни пише накратко за един неуспешен поход на Борис в съседното Сръбско княжество, при който престолонаследникът Владимир заедно с 12 велики боили попада в плен. Тогава, от скръб по сина си, Борис се вижда принуден да сключи мир. Борис губи всички войни които води.

През 862 – 863 г. Борис I сключва военен съюз с крал Лудвиг II Немски и преговаря с него за приемане на християнството в България от Римокатолическата църква. За да разруши съюза, Византия в коалиция с Великоморавия и Хърватия започва през 863 г. война срещу България. За Борис I тази война е неуспешна и това разклаща значително влиянието на българите в среднодунавските земи.

В отговор на молбите на Ростислав през есента на 863 г. Византия нахлува отново в българските земи. Там не срещат сериозен отпор, тъй като българските войски са заетите на запад на моравската граница. Започват преговори и впоследствие е сключен мирен договор между България и Византия. Борис I се задължава да разтрогне съюза си с немския крал Лудвиг и заедно с народа си да приеме източноправославното християнство от Цариградската патриаршия.

Българският владетел, според напълно унищожената и не подлежаща на разчитане част на надписа от албанското село Балши⁵⁴, приема християнството тайно, за да избегне засилването на съпротивата сред някои прослойки на народа. Българският владетел приема името на своя 24-годишен „духовен отец“ – византийския император Михаил III Пияницата. Приемането на християнството води и до законодателни промени.

Непосредствено след покръстването избухва бунт в средите на няколко недоволни български провинциални (от комитатите) боляри. Техните основни опасения са от засилващото се византийско влияние. Бертинските летописи описват как Борис с малцината си верни успява, не просто да се спаси, а да потуши бунта и плени противника. Князът наказва със смърт организаторите и техните близки – общо 52 рода. Според някои изследователи се касае само за „52-ма наказани със смърт“. Съпротивата в лицето на някои боляри е смазана жестоко, тези които не желаят да приемат новата религия са преследвани и избивани. Княз Борис I детронира и ослепява първородния си син княз Владимир Расате (889-893 г.), заради опита му да върне езичеството. Той предприема този ход, за да обедини прабългари и славяни, които по онова време имат коренно различни религии, както и за да укрепи международния престиж на България в „семејството“ на християнските държави.

Преславският църковно-народен събор от края на 893 или началото на 894 г. е едно от най-значимите събития в епохата на Първата българска държава и на княз Борис I, на който събор се решава следното:

- Княз Владимир да бъде детронирани и на престола да се възкачи брат му Симеон. Във връзка с това е приета промяна в принципа на унаследяване княжеската

⁵⁴ Бившия български средновековен град Главиница близо до гр. Берат (бившия български средновековен град Българдъ / Българдъ)
Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на р. Места”, с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

власт, съгласно която владетелят може да бъде наследен от своя брат. Дотогава единствено синът на владетеля е приемник на престола. Промяната е отразена от Йоан Екзарх в неговия Шестоднев.

- Столицата на България да бъде преместена от Плиска в Преслав.
- Византийското духовенство в страната да бъде прогонено и заменено с български клирици. Известно е, че през 893 г. Климент Охридски става епископ на Драгвиста и/или Велица.
- Българският език да замени гръцкия в богослужението. С това той става официален език на българската държава.

Отказът на Византия и на Константинополската патриаршия да признае самостоятелна българска църква принуждава Борис I да търси сближаване с папата в Рим. Български пратеници занасят списък със 115 въпроса до папата и са посрещнати с голяма радост. Отговорите на папа Николай I – 105 на брой, съставени от Анастасий Библиотекар са прости и ясни. Основният въпрос на българския владетел е относно ръкополагането на главата на българската църква за патриарх.

Полученият от папския престол отказ се оказва съдбоносен за българо-римските отношения. Борис отново започва преговори с Константинопол.

На Четвъртия Константинополски събор (869 – 870 г.)⁵⁵, българският църковен въпрос е решен чрез компромис – учредява се български църковен диоцез, начело на който е поставен гъркът Георги, с титла „митрополит на Дръстър“ (дн. Силистра) (870-ок. 886 г.), със седалище в Плиска, директно подчинен на Константинополската патриаршия. Папските пратеници получават голям подкуп и са изпратени обратно в Рим. Българската църква има седем митрополии и е устроена по византийски модел, като са възприети духовните санове хартофилакс, синкел, екзарх. Единствено църковникът е сан с български произход.

През 879 г. на патриаршеския престол в Константинопол сяда за втори път патриарх Фотий и свиква нов църковен събор. На 24 декември 879 г. Фотиевият събор постановява, че Константинополската патриаршия повече няма да ръкополага в България дори да бъде отправена подобна молба. На практика това означава, че Българската църква става автокефална (самостоятелна). Начело на българската църква застава Йосиф I, архиепископ и първи български патриарх, който провежда прославянската политика на Борис и по-късно на Симеон. Българите получават правото на собствена архиепископска църква.

Около 886 г. Борис приема прогонените от Великоморавия ученици на Кирил и Методий – Климент, Наум и Ангеларий в България. Така новосъздадената от братята Кирил и Методий азбука – глаголицата – и славянското богослужение достигат до българските земи. Благодарение на подкрепата, която Борис оказва на Климент и Наум за мисионерската и просветителската им дейност, Кирило-Методиевото наследство бива съхранено за Европа и славяните. В началото на 10 век в Преславската книжовна школа се разработва нова азбука, наречена кирилица, на основата на гръцката писменост и глаголицата.

⁵⁵ Вж. https://bg.wikipedia.org/wiki/Четвърти_Константинополски_събор

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на р. Места”, с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

По-късно, синът на княз Борис I – Симеон I (893-927 г.), приема титлата цар на българите и император на българи и гърци (наречена от някои историци *Дунавска България*), за да се разграничи от Волжка България, населявана от прабългарите. Титлата император е призната от папата, но не и от византийския император.

Симеон I -Велики⁵⁶

Симеон е роден през 864 или 865 година като трети син на княз Борис I от Крумовата династия. За времето на раждането му се съди от две писма на константинополския патриарх Николай Мистик, според които към 923 – 924 година Симеон е на около 60 години, като патриархът го нарича „син на мира“, което се свързва с българо-византийския мирен договор, довел до покръстването на българите. Тъй като княз Борис е българският владетел, приел официално християнството през 865 година, Симеон е християнин през целия си съзнателен живот.

Намерението на княз Борис е тронът да бъде наследен от най-големия му син Владимир, а Симеон да стане високопоставен духовник. По тази причина около 878 година Борис изпраща Симеон в Магнаурската школа в Константинопол, където трябва да получи богословско образование. Там бъдещият владетел постъпва като послушник в константинополски манастир и приема монашеското име Симеон.

Симеон прекарва десетилетие (ок. 878 – 888) в столицата на Византийската империя, като получава отлично образование и изучава реториката на Демостен и Аристотел. Според някои тълкувания Симеон е обучаван лично от патриарх Фотий⁵⁷,

Около 888 година Симеон се завръща в България и се установява в новосъздадения княжески манастир в Преслав, „при устието на Тича“, където заедно с други монаси под ръководството на Наум Преславски се заема с преводи на религиозни текстове от гръцки на старобългарски език. Междувременно Владимир наследява Борис, който се оттегля в манастир. Владимир прави опит да възстанови езичеството в държавата и може би сключва насочен срещу Византия договор с императора на Свещената Римска империя Арнулф Каринтийски, което принуждава Борис да се върне повторно на трона, само за да сваля и накаже Владимир и да посочи Симеон за нов владетел. Това става на събор в Преслав, който освен това обявява българския за единствен език на държавата и църквата и решава столицата да бъде преместена от Плиска в Преслав, подчертавайки с това трайната християнизация на страната. Не е известно защо Борис не поставя на трона своя втори син Гаврил, а предпочита Симеон.

Войните на Симеон с Византия и маджарите⁵⁸

⁵⁶ Параграфът е разработен по материали от История на българите в 8 тома. От древността до края на XVI век. том I, ISBN 954-621-213-X, 9789546212139, Емил Александров, Редактор Георги Бакалов, Знание, 2003, стр. 54.

⁵⁷Тази хипотеза е разпространена в историографията но не се подкрепя от конкретни източници.

⁵⁸ По материали от https://bg.wikipedia.org/wiki/Симеон_I

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на р.кп Места”, с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-А “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Малко след като Симеон застава на трона, той слага край на дългогодишния мир с Византийската империя, установен от неговия баща. Конфликтът започва, когато император Лъв VI Философ, изглежда под натиска на своята любовница Зоя Зауцена и баща ѝ Стилиан Зауца, премества тържището за българските стоки от Константинопол в Солун, българските стоки те са обложени с тежки данъци. Българските търговци търсят помощ от Симеон, който се оплаква на Лъв VI, но императорът пренебрегва пратениците му.

В отговор през есента на 894 година цар Симеон започва война, настъпвайки през границата на юг без да срещне сериозна съпротива, тъй като основните сили на Византийската империя са концентрирани в източна Анатолия, воювайки срещу Абасидския халифат. След като научава за българското настъпление, изненаданият император изпраща войска от гвардейци и други части от столицата да спрат цар Симеон, но тя претърпява поражение някъде в тема Македония (северозападна Тракия). Българите пленяват повечето гвардейци хазари, които са освободени, след като отрязват носовете им, и избиват много офицери, включително командващия. Симеон не продължава настъплението си, а бързо се изтегля на север, за да спре нападение на маджарите.

Неспособни да реагират ефективно на българското настъпление, заради войната на изток, ромеите убеждават маджарите да нападнат България, обещавайки им да ги прехвърлят с флота си през река Дунав. Възможно е Лъв VI да има споразумение и с Арнулф Карнтийски да не подкрепя Симеон срещу маджарите. Освен това от Италия е извикан известният военачалник Никифор Фока, който през 895 година повежда армия към България с цел да отклони вниманието от северната граница. Маневрата е успешна и Симеон повежда войските си срещу Фока, но до сериозен сблъсък не се стига. Вместо това ромеите предлагат мир, информирайки го за действията си по суша и море, но скривайки планираното нападение на маджарите. Симеон не се доверява на пратеника и го задържа, след което нарежда достъпът на византийския флот в Дунав да бъде пресечен с въжета и вериги, възнамерявайки първо да се справи с армията на Фока.

Въпреки затрудненията с преградите по Дунав, ромеите успяват да прехвърлят през реката, може би в близост до днешния Галац, маджарската армия, водена от Лиунтика, син на маджарския владетел Арпад. Научавайки за изненадващото нападение, Симеон тръгва на север, оставяйки част от войските си по южната граница, за да предотвратят евентуална атака на Фока. Двата му сблъсъка с маджарите в Северна Добруджа завършват с поражение и той е принуден да отстъпи в Дръстър. Маджарите необезпокоявани опустошават страната до столицата Преслав, а след като Симеон постига примирие с ромеите през лятото на 895 година, се изтеглят северно от Дунав. Окончателното сключване на мир се забавя, тъй като Лъв VI настоява за освобождаване на византийските военнопленници.

Симеон започва да планира ответно нападение срещу маджарите. Той се споразумява за общи действия с печенегите, източни съседи на маджарите, и задържа византийския пратеник Лъв Хиросфакт, за да забави преговорите за освобождаване на

военнопленниците. По този начин той се надява да получи по-изгодни условия при крайния мирен договор.⁵⁹

През 896 година, използвайки като повод нападение на маджарите срещу техни съседи славяни, Симеон настъпва срещу тях със своите печенежки съюзници, нанася им решително поражение в битката при Южен Буг и ги принуждава окончателно да се изселят от Етелкьоз в Панония. След този успех той най-накрая освобождава византийските пленници в замяна на българи, пленени през 895 година.

През лятото на 896 година, претендирайки, че не всички български пленници са освободени, Симеон отново напада Византия, насочвайки се към Константинопол. В Тракия той е посрещнат от събрана набързо византийска армия, която унищожава в битката при Булгарофигон. Император Лъв VI успява да отблъсне Симеон от Константинопол, прибегвайки до отчаяни мерки – въоръжава мюсюлмански военнопленници и ги изпраща да се бият срещу българите. Това слага край на войната, като България получава територии между Черно море и Странджа и Византийската империя се задължава да ѝ плаща годишен данък.

Междувременно Симеон се намесва в междуособиците за наследството на починалия през 892 година владетел на Сръбското княжество Мутимир. През 896 година той изпраща в Сърбия Клонимир Стоимирович, член на управляващата династия, който живее дълги години в българския двор. След като Клонимир е убит, през 897 година наложилият властта си княз Петър Гойникович признава върховенството на Симеон и между двете страни се установява двадесетгодишен мир. Това е период на активно проникване на християнството в Сърбия, в което вероятно важна роля играят и български мисионери.

Мир с Византийската империя

Сключеният мирен договор между България и Византийската империя като цяло се спазва от двете страни до смъртта на Лъв VI през 912 година. По тази причина сведенията за България през тези години във византийските източници са оскъдни – ограничават се главно до сведенията за две нови дипломатически мисии в България на Лъв Хирсфакт. При първата си мисия, която не е точно датирана, Лъв Хирсфакт успява да върне на Византия 30 крепости около Драч, които по това време попадат под български контрол.

Втората мисия на Лъв Хирсфакт е във връзка със събитията около превземането на Солун от мюсюлманите. През 904 година, възползвайки се от български нападения в района, мюсюлмански флот, воден от византийския ренегат Лъв Триполит, превзема и разграбва Солун. След тяхното изтегляне градът е заплашен от завземане от българите и заселването му със славяни и Лъв VI е принуден да даде на Симеон нови територии в Македония. Според сключения договор, славянските области в южната част на

⁵⁹ В поредица от писма, които разменя с пратеника, Симеон отказва да освободи пленниците и се подиграва на астрологическите способности на Лъв VI Философ.

Македония и Албания са предадени на България, а границата преминава на 20 километра северно от Солун.

Нови войни с Византия

Смъртта на император Лъв VI на 11 май 912 година е последвана поставянето на трона на малолетния му син Константин VII Багренородни, а негов регент и съимператор става братът на Лъв Александър, който прогонва от двора съпругата на Лъв Зоя. Тези събития дават възможност на Симеон за нов поход към Константинопол. През пролетта на следващата година негови пратеници, пристигнали в Константинопол, за да подновят мирния договор от 896 година, са изгонени от Александър, който отказва да плаща годишния данък, след което Симеон започва да се готви за война.

Още преди да започнат военните действия Александър умира на 6 юни 913 година, оставяйки управлението на регенски съвет, начело с патриарх Николай Мистик. Много жители на Константинопол не признават малолетния император, когото смятат за незаконороден, и подкрепят претендента Константин Дукас, което, заедно с бунтовете в южна Италия и очакваното мюсюлманско нападение в източна Анатолия, работи в полза на Симеон. В поредица умолителни писма Николай Мистик се опитва да го разубеди от настъпление, но в края на юли или август българският владетел напредва със значителни сили и достига до Константинопол без да срещне сериозна съпротива.

Междувременно безредиците в Константинопол стихват с убийството на претендента Константин Дукас и патриархът се утвърждава като ръководител на правителството. Това кара Симеон да вдигне обсадата и да започне мирни преговори за радост на ромеите. Продължителните преговори завършват със споразумение за изплащане на неплатения по-рано от Византия данък и с обещание Константин VII да се ожени за една от дъщерите на Симеон. С това Симеон цели да стане василеопатер (настояник на императора) и да придобие законното право да се намесва в управлението на Византия. Според Симеон Логотет при тази среща в Евдом⁶⁰, през месец август 913 г. оглавяващия Империята Патриарх Николай излязъл при Симеон извършил молитва и го увенчал като поставил на главата му вместо „стема“ [византийската императорска корона] собствената си патриаршеска корона „епириптарий“. В историографията са изказвани предположения, че тук става дума за ритуал, свързан с присвояване на титлата „кесар“ (Васил Златарски) с която още в 705 г. е удостоен Тервел, за някакво „духовно осиновяване“ на Симеон от патриарха

Малко след посещението на Симеон в Константинопол майката на Константин VII Зоя Карбонопсина се връща в двора по настояване на младия император и веднага се заема с отстраняването на регентите. С помощта на заговор тя успява да поеме

⁶⁰Евдом (Евдо̀мов, дн. Вакиг кѳу част от което е Сан Стефано), предградие под стените на Цариград където от 364 г. (имп. Валент) според Книга за церемониите на имп. Константин Багренородни (913 – 959) стават коронациите на римските императори

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на р. Места”, с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

властта през февруари 914 година, фактически отстранявайки патриарх Николай от управлението, отхвърляйки признатата на Симеон царска титла и отказвайки се от планирания брак на сина ѝ с неговата дъщеря. С това военните действия са подновени и през лятото на 914 година Симеон отново настъпва в Тракия, превземайки Адрианопол. Зоя незабавно му изпраща многобройни подаръци и успява да го убеди да се изтегли, изоставяйки града. През следващите години Симеон воюва с Византия на запад, около Драч и Солун, но не настъпва отново към Константинопол.

Времето на Симеон I е наречено златен век на българската държава (Златен век (българско средновековие)). Сам получил образованието си в Константинопол изгражда множество книжовни центрове из цяла България.

Симеон I е български владетел (цар), управлявал Първата българска държава от 893 до 927 година. Успешните войни на Симеон срещу Византия, маджарите и сърбите довеждат до най-голямото териториално разширение на България в цялата нейна история и я превръщат в най-силната държава на тогавашна Източна Европа. Неговото царуване е и период на културен разцвет, наричан по-късно Златен век на българската култура.

При управлението му границите на България достигат до три морета – Бяло, Адриатическо и Черно, а съвременници сравняват столицата му Преслав с Константинопол. Обособената малко по-рано Българска православна църква става първата нова патриаршия извън Пентархията, а българските глаголически и кирилски преводи на християнски текстове се разпространяват из целия славянски свят. Самата кирилица е създадена в Преславската книжовна школа през 90-те години на IX век. По време на своето управление Симеон заменя първоначалната си титла „княз“ с „цар“.

Кампания от 917 г.

През 917 година Симеон подготвя нова война срещу Византия. Той се опитва да сключи съюз с печенегите, но не постига успех, тъй като ромеите им предлагат повече пари. Византийската империя също се готви за война и се опитва да убеди сръбския княз Петър Гойникович да нападне България с поддръжка от маджарите.

Първи започват военните действия ромеите, като силна армия, водена от Лъв Фока, син на Никифор, настъпва на север, подкрепяна от флот в Черно море под командването на Роман Лакапин. Приближавайки Месемврия, където трябва да бъдат подсилени с превозвана от флота войска, армията на Лъв Фока спира за почивка край река Ахелой, недалеч от Анхиало. На 20 август 917 година двете армии се сблъскват в битката при Ахелой, в която българите удържат пълна победа, като много византийски военачалници загиват, макар самият Лъв Фока да успява да се укрие в Месемврия. Армията на Симеон се възползва от победата си при Ахелой и настъпва след остатъците от византийските войски към Константинопол. Лъв Фока, който се е завърнал в столицата, се опитва да я спре в битката при Катасирти, в близост до града.

Българите нападат и отново нанасят поражение на ромеите, унищожавайки едни от последните им военни части, след което се връщат в България.

Непосредствено след похода към Константинопол Симеон се заема да накаже сръбския княз Петър Гойникович за съюза му с Византия. Той изпраща в Сърбия армия, водена от военачалниците Теодор Сигрица и Мармаис, които успяват да заловят и изпратят княза в България, където той умира като затворник. На негово място е поставен Павле Бранович, който дотогава живее като изгнаник в българския двор.

Кампании от 920 – 922

Междувременно военните неуспехи предизвикват поредна промяна на управлението в Константинопол – Роман сгодява дъщеря си Елена Лакапина за Константин и през декември 920 година се обявява за съимператор, поемайки управлението на Византийската империя.

Лишен от възможността да заеме византийския трон с дипломатически средства, Симеон подновява военните действия. Между 920 и 922 година България засилва натиска си върху Византия, воювайки на запад през Тесалия до Коринтския провлак и на изток в Тракия, достигайки Дарданелите и прехвърляйки се в Азия, където обсажда град Лампсак. Войските на Симеон се явяват пред Константинопол през 921 година, когато настояват за отстраняването на Роман и завземат Адрианопол, и отново през 922 година, когато удържат победа в битката при Пиги, опожаряват Златния рог и превземат Виза..

Решен да превземе Константинопол, Симеон планира мащабна кампания и през 922 година изпраща пратеници в Египет при фатимидския халиф Абдулах ал-Махди Билах, чийто флот може да му окаже помощ. Халифът е склонен на споразумение и изпраща свои пратеници в България, но те са заловени от ромеите в Калабрия. Роман предлага на Абдулах мир, изпращайки му щедри дарове, и по този начин предотвратява съюза с България.

През лятото на 924 година Симеон все пак се явява пред Константинопол с искане за среща с патриарха и императора. На 9 септември 924 година той преговаря с Роман Лакапин на Златния рог и договаря мир, според който Византийската империя отново започва да плаща данък на България, но си връща някои градове на черноморския бряг.

Междувременно в Сърбия Захария Прибиславлевич, подбуждан от ромеите, се разбунтува срещу Симеон, като е подкрепен от много българи, недоволни от постоянните войни срещу Византия. Българският владетел отново изпраща Теодор Сигрица и Мармаис, но този път те претърпяват поражение и са обезглавени, което принуждава Симеон да сключи примирие с Византия и да се концентрира върху сръбския бунт. През 924 година той изпраща нова армия, водена от Часлав Клонирич, който успява да прогони Захария в Хърватия. След този успех сръбската аристокрация е поканена в България, за да признае верността си към новия княз, но вместо това са избити и Симеон анексира Сръбското княжество.

Симеон издига Българската архиепископия до статута на патриаршия. Това може би е свързано с дипломатическите му контакти с папа Йоан X между 924 и 926 година, чрез които той изисква и получава признание от папата на титлата му на „император на

римляните“, равна с тази на византийския император, а може би и потвърждение на патриаршеското достойнство на главата на българската църква.

Симеон I умира на 27 май 927 година от сърдечен удар в своя дворец в Преслав. Според византийските хронисти това става в момента, когато Роман Лакапин обезглавява негова статуя.

Симеон е наследен от своя син Петър, като първоначално негов регент е вуйчо му Георги Сурсуул. Като част от сключения през октомври 927 година мирен договор с Източната Римска империя, скрепен с брака на Петър и внучката на Роман Лакапин Ирина, съществуващите граници между двете страни за потвърдени, както и царското достойнство на българския владетел и патриаршеския статут на главата на българската църква.

При управлението на Симеон Средновековна България достига своя културен разцвет, превръщайки се в литературен и духовен център на Славянска Европа. В това отношение Симеон продължава политиката на своя баща Борис за утвърждаване и разпространяване на славянската култура и привличане на учени и писатели в страната. В Преславската и Охридската книжовна школа, основани при Борис, се концентрира книжовната дейност и при управлението на Симеон, като през този период там е създадена и новата азбука – кирилицата.

Крайт на IX и началото на X век са най-ранният и продуктивен период на средновековната българска литература. Прекарал младежките си години в Константинопол, Симеон пренася византийската култура в българския двор. Учениците на Кирил и Методий, сред които Климент Охридски, Наум Преславски и Константин Преславски, продължават просветителската си работа в страната, превеждайки християнски текстове, като Библията и книгите на Йоан Златоуст, Василий Велики, Кирил Александрийски, Григорий Богослов, Атанасий Велики, както и исторически хроники, като тези на Йоан Малала и Георги Амартол.

Симеоновият Златен век е свързан и със създаването на оригинални богословски и светски произведения, като „Шестоднев“ на Йоан Екзарх, „Азбучна молитва“ и „Проглас към Евангелието“ на Константин Преславски, „За буквите“ на Черноризец Храбър. Личният принос на Симеон към този разцвет на литературата е възхваляван от съвременниците, например в сборника „Златоструй“ и в Симеоновия сборник, към който самият цар пише едно приложение.

Симеон превръща новата българска столица Преслав във великолепен религиозен и културен център, предназначен по-скоро за демонстрация на разцвета на царството и за владетелска резиденция, отколкото за военна крепост. Със своите повече от двадесет кръстокуполни църкви и многобройни манастири, своят внушителен царски дворец и Златната (Кръгла) църква, Преслав е истинска имперска столица. Нивото на изобразителното изкуство на епохата се вижда от преславския стил илюстрирана керамика, образец на която е известната икона на Теодор Стратилат.

Управлението на цар Симеон бележи връх в историята на Първото българско царство. По негово време, освен невиджданото дотогава териториално разширение, държавата става средище на културен и духовен живот. Победите на бойното поле му

позволяват да укрепи международния авторитет на България. Той оставя след себе си могъща държава, простираща се от Карпатите до Беломорието и от Черно до Адриатическо море. Въпреки почти непрекъснатите войни с Византия, той укрепва властта вътре в държавата и провежда изключително стабилна вътрешна политика. Постига се политическо, религиозно и културно обединение.

Част от историците смятат, че многобройните войни, които Симеон води, в крайна сметка изтощават България, и при наследниците на Петър I тя вече не е в състояние да се противопостави на по-богатата откъм човешки ресурси Византия. Независимо от това Симеон I остава в българската история с прозвището „Велики“, а управлението му с определението „Златен век“ заради териториалното разширение, до което довежда България, и заради културния разцвет на страната.

Цар Симеон Велики е сред най-високо ценените български исторически фигури, както е показано от народния глас в предаването на БНТ Великите българи, който през февруари 2007 го поставя на 4 място сред най-великите българи на всички времена. Симеон Велики е изобразяван в българската литература, кино и театър. Иван Вазов му е посветил детска родолюбива песен, която по-късно е аранжирана като песента Край Босфора шум се вдига.

След смъртта на Симеон I силата на България спада. Появяват се богомилството, отшелничеството. През 968 г. Киевска Рус съумява да превземе столицата Преслав, с което България губи цялата източна част от териториите си. След това България премества столицата си и след 50-годишна ожесточена война с Византия България започва да клони към неуспех.

12. Самуиловото охридско българско царство (997 -1014)^{61 62}

Самуил управлявал България от 997 г. до 6 октомври 1014 г. Той е първият владетел от династията на Комитопулите.

От около 971 г. Самуил управлява България съвместно с тримата си братя, а след смъртта им става действителен владетел на българите, макар че формално царската титла принадлежи първо на пленения от ромеите Борис II, а впоследствие на Роман. През 997 г. цар Роман умира и Самуил става едноличен владетел в едно от най-трудните времена в българската история.

В продължение на десетилетия той успява да удържи атаките на византийския император Василий II и дори му нанася сериозни поражения. Непрестанните борби за надмощие с Византия продължават през цялото му царуване.

Цар Самуил умира на 6 октомври 1014 г., вероятно от сърдечен удар, който получава при вида на войниците си, ослепени след битката при Беласица.

⁶¹ Параграфът е разработен по материали от История на българите в 8 тома. От древността до края на XVI век. том I, ISBN 954-621-213-X, 9789546212139, Емил Александров, Редактор Георги Бакалов, Знание, 2003, .

⁶² Пламен Павлов, Цар Самуил и „българската епопея“, София – Велико Търново, 2002

След преждевременната смърт на царя, България не успява да издържи дълго на военния натиск на византийците. Четири години по-късно идва и краят на Първото българско царство.

Благоприятен момент за комитопулите настъпва в началото на 976 г., когато умира византийският император Йоан Цимисхий. Възползвайки се от сътресенията във Византия, предизвикани от бунта на управителя на Месопотамия – Варда Склиз, против младия император Василий II, българите започват настъпление към Елада и Пелопонес обсаждайки Лариса.

Непосредствено след кончината на Цимисхий, населението на североизточна България се вдига на въстание и отхвърля византийската власт. Бунтът е воден от местни аристократи (Петър и Боян), които са връзката на комитопулите с останалите български земи. В хода на бунта византийските управители са изгонени, а хората признават властта на братята (Мойсей, Давид, Арон и Самуил, които управляват България съвместно).

Тази версия за освобождаването на североизточна България от византийска власт е подложена на сериозни критики след откриването на византийски печати при археологически разкопки в старата българска престолнина Велики Преслав. Въпросните печати сочат, че византийското административно присъствие в тези земи е продължило поне до август 986 г.

Скоро след освобождаването на българските територии от река Дунав до Стара планина, българите се насочват към Отвъддунавска България, която също е поробена. Византийските сили там не са добре подготвени за война и скоро отстъпват

Мойсей обсажда Серес, но случайно хвърлен камък от крепостта го убива на място[44], Давид също загива при странни обстоятелства. Той е убит от наемни убийци край Преспа. Често съвременните историци твърдят, че зад тези убийства стои Самуил с цел да си осигури самостоятелна власт, но подобни предположения не са доказани. Действията на двамата братя преди смъртта им привличат вниманието на Византия към тях, което дава възможност на Самуил да се подготви за ново настъпление.

Около 978 г. двамата синове на цар Петър – Борис и Роман, които са пленени от византийците при превземането на Преслав през 971 г., се завръщат в България при не съвсем изяснени обстоятелства. На границата Борис е убит по грешка от български граничар, който е заблуден от византийските му дрехи. Борисовият брат Роман успява да обясни кой е, отведен е при Самуил във Видин и е провъзгласен от комитопулите за цар, а Самуил става първи пълководец на България. Самуил и Арон приемат Роман за титулярен владетел, осъзнавайки необходимостта от обединяване на българите в трудната им кауза да запазят независимостта си от Византия. Немаловажен при това е фактът, че Роман е единственият пряк наследник на Петър I.

Самуил настъпва срещу Византия, като на юг достига чак до Пелопонес.

След смъртта на Давид и Мойсей, Арон е най-възрастният от вече двамата братя. Той ръководи българските земи, които се намират най-близо до Тракия, император Василий решава да се насочи към него. Друг е въпросът, че Арон иска да спре войната

с Византия и постепенно да си осигури самостоятелна власт, като отстрани по някакъв начин брат си Самуил

Споразумението между Арон и Василий II предвижда сродяване между двамата. Арон избира за своя жена сестрата на Василий II. От Цариград е изпратен севастийският митрополит, който вместо сестрата на императора води със себе си неизвестна никому жена. След като измамата е разкрита митрополитът е изгорен жив, както твърди арменският летописец Асохиг. Когато византийският император разбира за стореното, събира армия и се насочва към прохода Траянови врата, преминава го и обсажда Средец. Обсадата продължава 20 дни и се превръща в предизвестие на катастрофата, която очаква ромеите. Българите изгарят обсадните машини и взимат със себе си много добитък, злато и пленници. Василий II решава да отстъпи към Филипопол, но пътят му минава отново през Траянови врата, където българите на Самуил, притекъл се на помощ на своя брат, вече го причакват. Почти цялата византийска армия е унищожена или попада в плен. Самият император оцелява по чудо. Според повечето извори датата на грандиозното поражение е 17 август 986 г.

Стремежът на Арон към самовластие и тайните му преговори с Василий II водят до раздор между двамата братя, който завършва с избиването на Арон и целия му род. Единствен оцелява синът му Иван Владислав, защото за неговия живот се застъпва Самуиловият син Гавраил Радомир. След смъртта на Арон, цяла България минава в ръцете на Самуил

През 986 година във Византия отново избухва бунт, българите решават да използват момента и нападат Солун, където е разположена голяма вражеска войска. След битки до 989 година областите на Епир, почти цялата Солунска област, както и крепостите Верия и Сервия са присъединени към България, която отново се простира на три морета.

През 989 г. размириците във Византия най-накрая приключват, бунтовниците са разбити, а разпратата с Вардар Склир завършва с помилването му. Така императорът може да насочи вниманието си изцяло към България. Към 991 г. войната с българите пламва отново, а междуременно българският цар – Роман е пленен и откаран в Цариград.

Войната на Балканите приключва през 995 година, защото Византия е нападната от Фатимидите, поради което Василий отново оставя настрана българите. Самуил се възползва и след като си връща изгубените територии, се отправя към Солун. Срещу него е изпратен синът на солунския дук, Ашот който е победен и пленен от българските армии. Самуил е решен да щурмува Солун, той предвидливо разделя войската си на части и подготвя множество засади, след което напада града с малък отряд, който бързо е разбит от дук Григорий. Дукът помисля, че е победил и започва да преследва избягалите от отряда, тогава се натъква на една от засадите, армията му е победена и той също загива в боя.[64]

След Солун, Самуил превзема отново Тесалия, преминава отбраната на прохода Термопили и нахлува в Атика, след нея прониква и в Пелопонес. Притеснен от тези събития, Василий II изпраща пълководеца Никифор Уран. През 996 г. Самуил се връща

обратно, за да не допусне византийците да му отнемат част от земите, и се среща с Уран до река Сперхей. В този момент реката е придошла и двете армии дълго стоят на двата отсрещни бряга. През нощта византийците откриват брод през реката и нападат българите, докато те спят. Следва безмилостно клане, а Самуил и синът му Гавраил Радомир са ранени и едвам успяват да се спасят. Никифор Уран пленява 12 000 българи и за известно време България остава без налични сили за борба срещу ромеите.

През 997 година достига вест, че плененият български цар Роман е починал в катакомбите на Цариград. С неговата смърт умира и династията на Крум. По това време няма законен владетел на българския престол, затова изборът пада на най-близкия родственик на Симеон Велики и този, който през всички тези години на война води българските войски – Самуил.

През същата година Самуил се провъзгласява за цар на България.

Новата Самуилова династия трябва да получи международно признание, но тъй като отношенията между българи и византийци не са добри, Самуил получава благословията не на патриарха, а на римския папа, който го провъзгласява за император (цар) на българите.

Война със сърбите

Като български цар първите си военни действия Самуил води срещу сърбите през 998 г., вероятно за да предотврати евентуален съюз на Византия с тях.

Веднага щом разбира за нападението, сръбският княз Иван Владимир се оттегля с армията и народа си към планините, Самуил установява част от войските си в околностите на планините и обсажда крепостта Улцин с останалата част. Иван Владимир получава шанс от Самуил да се предаде, той не се съгласява, тогава българският владетел прибягва до услугите на един сръбски жупан, който сам предлага услугите си преди това, скоро сръбският крал се предава. Иван Владимир е заточен в Преспа, след което българите превземат Котор и Далмация и настъпват към Дубровник, но опитът на Самуил да овладее града не сполучват и затова той се отправя и завладява областите Босна и Рашка.

По-късно Иван Владимир е оженен за дъщерята на Самуил – Теодора Косара и върнат в Зета като васален на българите владетел. На тези събития е посветен най-старият сръбски роман „Иван и Косара“ написан през XIII век.

По същото време на сватбата на Теодора с Иван Владимир, Самуил сключва още една „брачна сделка“ със сватбата на пленения Ашот и дъщеря си Мирослава. След сватбата Ашот е назначен за управител на Драч. Този ход цели укрепване на южните български територии.

Самуил влиза и в съюз с Унгария, чрез женитбата на сина си Гавраил Радомир с дъщерята на унгарския владетел Геза.

Докато Самуил се намира в Сърбия, Византия събира силите си и в продължение на 3 месеца войските, предвождани от Никифор Уран, извършват нападения над българските земи.

През 1001 г. Василий II изпраща войските си отвъд Стара планина и превзема Плиска, Преслав и Дръстър. Армиите на императора продължават да извършват нападения, докато накрая Североизточна България пада отново.

През 1002 г. византийците се насочват към южните части на България, с цел да си върнат Тесалия. Когато достигат крепостта Верея, управителят ѝ Добромир не се съпротивлява, а дори минава на страната на византийците. Крепостта Колидрон също се предава без бой. Не е такова положението с крепостта Сервия – управителят ѝ Никулица успява да задържи дълго време армиите на противника, но когато врагът прониква в крепостта и притиска защитниците ѝ, българите се предават. Василий II нарежда Никулица да бъде отведен в Цариград, където му присъждат титлата патриций, с цел да бъде привлечен на византийска страна, поради добрите си качества, но Никулица успява да избяга и се връща при Самуил, с когото планират действията на българските войски. В края на годината българите нападат отново крепостта Сервия, но атаката не успява и Никулица е повторно пленен.

Василий II продължава походите си в Македония и скоро стига до Воден. След продължителна обсада градът е превзет.

Война с Унгария, ново настъпление срещу Византия

След сватбата на Самуиловия син Гавраил Радомир и дъщерята на унгарския крал Геза, настъпват приятелски отношения между двете страни. Но след смъртта на унгареца Геза, противниците на унгарския престолонаследник, Гюла и Купан, са подкрепени от болярина Охтум, който по това време е областен управител на териториите на България, намиращи се отвъд Дунав.

Когато синът на Геза, Стефан, се възкачва на престола, той решава да разтрогне брака между Гавраил Радомир и унгарската принцеса. Българите продължават да подкрепят Гюла и Купан и скоро Унгария навлиза в България от северозапад. От тези затруднения на българите се възползва Византия. През 1002 г. започва обсадата на Видин, който е блокиран от ромеите в продължение на повече от осем месеца,] докато накрая крепостта пада след предателството на видинския митрополит.

През 1003 г. българите решават да играят ва-банк: насочват се срещу Адрианопол, за да накарат византийците да смъкнат обсадата на Видин. Василий не се хваща на тази уловка, жертва Адрианопол и упорито продължава обсадата на Видин, който впоследствие е принуден да капитулира. Самуил не продължава към столицата на Византия, защото не иска излишно да рискува отдалечавайки се твърде много от българските територии.

В същото време унгарците побеждават войските на Охтум, който загива в сражението; Така българите започват постепенно да губят контрол над Северна България.

Василий решава веднага да се възползва от създадалата се ситуация и през лятото на 1003 г. се насочва на юг, подкрепен от унгарски войски. Скоро Василий се оказва пред Скопие. Междувременно Самуил вече се е завърнал. Двете армии са очи в очи, но разделени от буйните води на Вардар. И тук българският цар допуска същата грешка,

както при р. Сперхей. Ромеите намират брод, разбиват българската армия и превземат Скопие. След това ромейският император се насочва към здравата Пернишка крепост, управлявана от Кракра, който се слави като опитен воин и умел стратег. Византийската армия понася тежки загуби и е принудена да се оттегли. Василий се завръща в Цариград, минавайки през Филипопол. След фиаското на императора при Перник, българите успяват да си върнат Скопие.

През 1004 година Самуил се възползва от тежките загуби на Византия при битката за Перник и отново напада Солун, не го превзема, но пленява византийския военачалник Йоан Халда. Загубите, които българите претърпяват през тези 4 години, са твърде значителни.

След тези военни неуспехи на Самуил много от военачалниците и управителите му напускат България. През 1005 г. арменецът Ашот, който е женен за Мирослава, дъщерята на Самуил, бяга от Драч заедно с нея, среща се с Василий II и му предава властта над Драчката област.

От 1006 година нататък сраженията между българи и византийци продължават без да спират, като през 1009 г. ромейските войски разбиват българската армия при Крета, но Василий II не успява да се възползва максимално. Положението не се променя до 1013 г. Василий предприема поход след поход срещу българите, които методично са притискани в най-различни точки. Дори и през зимата, ромеите продължават да опустошават части от България.

На 29 юли 1014 година, решен да спре непрекъснатите нападения на византийците, Самуил построява мощна преградна стена (дема) при днешното село Ключ, тъй като армиите на Василий II се очаква да минат оттам. Василий II прави много опити да превземе стената, но с неуспех и загуби на много бойци. Войските на Византия са готови да се оттеглят, когато пълководецът Никифор Ксифий намира таен път и заобикаля стената, нападайки българите в тил. Византийските хроники съобщават, че ромеите нанасят решително поражение и пленяват 14 или 15 хиляди български войници. Самият Самуил е ранен, но престолонаследникът Гаврил Радомир го спасява като го качва на седлото на собствения си кон и го отвежда в укрепения град Прилеп, отбраняван от Ивац. В Прилеп царят престоюва няколко седмици, след което през Битоля и Лерин е отведен в Преспа, което отбелязва и византийският историк Михаил Аталиат.

След поражението при Ключ обаче Гаврил Радомир бързо успява да организира оцелелите български сили и да неутрализира по-нататъшното настъпление на византийците. Любимецът на император Василий II попада в устроена от Гаврил Радомир засада и „пада убит, изтърбушен на копието на Радомир“ (според Теофилакт Вотаниат), което вбесява до такава степен императора, че той нарежда да бъдат ослепени пленените 15 000 български войници като на всеки 100 е оставен един с едно здраво око, за да води другите по пътя към дома. Когато ослепената войска достига Преспа, гледката така поразила Самуил, че той получава сърдечен удар и два дни по-късно (на 6 октомври 1014 г.) умира.

В израз на благодарност за това му деяние Василий II по-късно е удостоен от византийците с прозвището „Българоубиец“ (гръцки: Βουλγαροκτόνος). Днес булеварди в Атина, Солун и други градове в Гърция носят името „Василий Българоубиец“, в чест на императора, победил Самуил.

Първото българско царство успява да просъществува само още 4 години след смъртта на Самуил, след което пада под византийска власт до 1185 година, когато българската държавност е възстановена с въстанието на братята Асен и Петър.

Според легендите след битката при Беласица хилядите ослепени български войници намират убежище в селото Добърско. След поражението си те се отправили към Рилския манастир, но студена и тежка зима ги застига и те са принудени да останат. По време на престоя си установяват, че водата от аязмото в двора на църквата „Св. св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат“ облекчава болката в очите им. Така се заселват и създават прочутата Добърска певческа школа.[

През 1969 година гръцкият археолог професор Николаос Муцопулос прави разкопки в базиликата „Свети Ахил“ на едноименния остров в Малкото Преспанското езеро и в десния ѝ наос открива четири богати погребения, три от които ограбени още в Средновековието. Въпреки отсъствието на надписи Муцопулос предполага, че това са гробовете на Самуил, сина му цар Гавраил Радомир, зет му Иван Владимир, а в четвъртия гроб са костите на малки деца, вероятно синовете на Гаврил Радомир, убити по заповед на Иван Владислав, за да запази трона за сина си. Антропологичните изследвания на предполагаемите кости на Самуил показват, че мъжът е бил висок около 1,60 метра и е починал на приблизително 70 години. Антрополозите разкриват още, че лявата лакътна кост е била счупена и зараснала накриво под ъгъл 140° (вероятно в резултат от травмата получена при раняването на царя в битката при река Сперхей).

Днес тленните останки на царя се намират в лабораторията на гръцкия професор в Солун. Професорът е готов да направи размяна за костите, ако получи няколко стари византийски ръкописа, които сега се намират в България.

Въпреки че Самуиловото царство има за сърцевина региона на Охрид, който сам по себе си е един от най-значимите културни центрове на Първата българска държава, Старата сръбска историография редовно описва Самуиловото царство като Царство на македонските славяни, имплицирайки по същество сръбския характер на македонците.

Документално тезите на посочените автори се градят единствено върху многократно дискутирано в науката кратко съобщение на Йоан Скилица, че след като вестта за смъртта на българския цар Петър I стига до Цариград, неговите синове, които са зложници там, са изпратени от византийските власти в България „да възврат комитопулите в по-нататъшното им напредване...“, а Давид, Мойсей, Арон и Самуил, които са синове на един от много силните комити на България, клонели към метеж и започнали да бунят България“. Начинът, по който се интерпретира този пасаж, е че метежът от 969 или 970 година не е насочен срещу византийците, а срещу освободените от тях наследници на българския трон – Борис II и Роман.

За съвременната медиевистика няма спор, че Самуил е бил цар на България.

Един от аргументите за българския произход на Самуил, е че при пресичането му на българската граница, след смъртта на цар Борис II за цар е признат Роман, братът на царя. През цялото това време (около 6 години) Самуил е главен пълководец на българската армия и чак след смъртта на законния владетел се обявява за български цар.

Във всички документи и различните артефакти от епохата няма нито един, който да гласи, че Самуил е друго освен български владетел. Като македонец обаче е определен Василий II, който произхожда от византийската тема Македония, разположена в днешната област Тракия. Василий II (от династията на Македонците) е наречен „Българоубиец“ от византийците, което още един път ни подсказва, че войната е водена между българи и византийци.

Допълнително доказателство, е че българският патриарх Дамян бяга в Охрид от окупирания Преслав, като по това време Охрид става седалище на българската патриаршия, което отново подсказва, че столицата Охрид е била българска, а не „македонска“. Устройството на администрацията на държавата също е била според дотогавашните български традиции. Самата днешна област Македония след 1018 г. е обявена от Василий II за отделна административна единица или тема под името България.

Битолски надпис⁶³

Битолската плоча е намерена през декември 1956 година при събарянето на Чауш джамия в гр. Битоля, която вероятно е градена с камъни от Битолската крепост. В надписът върху нея Иван Владислав посочва, че е племенник на Самуил и съобщава за обновяването на крепостта, която според текста е изградена за спасяване живота на българите. Самият владетел упоменава, че е цар на българите и българин по род. Първородният му син Пресиан II, който е и последният владетел (1018) на държавата, носи името на кан Пресиан, първият български владетел, присъединил района на Македония към България.

Самуиловият надпис⁶⁴ е старобългарски епиграфски паметник от 993 година. Смята се, че е сред най-старите датирани надписи на кирилица. Днес се намира в Националния исторически музей в София.

Надписът представлява частично повредена мраморна плоча, открита през 1888 година при строежа на църквата „Свети Герман“ при село Герман, Преспанско, днес в Гърция. Издълбан е по нареждане на цар Самуил (997 – 1014) в памет на родителите му комит Никола и Рипсимия и брат му – Давид. Състои от 11 реда, изписани в стила на т.нар. стар унциал, повлиян от ръкописния литургичен унциал.

През 1916 година надписът е пренесен в София от етнографа към Първа българска армия писателят Стефан Костов.

⁶³ Божилов, Иван. Битолски надпис на Иван Владислав // Кирило-методиевска енциклопедия, т. I, С. 1985, с. 196 – 198

⁶⁴ https://bg.wikipedia.org/wiki/Самуилов_надпис

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на р. Места”, с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

†В името на Отца и Сина и Светия Дух, аз Самуил, раб божий, полагам помен на баща [си] и майка (си) и брат [си] на този кръст. Това са имената на покойните: раб божий Никола, [Рипсимия и] Давид. Написа се в годината от сътворението на света 6501 [992/93], индикт .

Варошкият надпис⁶⁵ е надпис на старобългарски език от 996 година Той е сред най-старите български надписи заедно с надписа на чъргубиля Мостич от 950 – 960 година, Самуиловия надпис от 993 година и Битолския надпис от 1015 – 1018 г. Открит е през 1861 година в стария манастир „Св. Архангел“ край село Варош, днес квартал на Прилеп в Северна Македония. В надписа се споменева името на епископ от Прилеп, където се е намирало и епископското седалище по време на управлението на цар Самуил. Надписът гласи:

„В лето 6504 (996) почина епископ Андрей, на 17 февруарий...“

Особеност на Варошкия надпис е, че той е надписан на старобългарски, но над знака стоят два особени знака, единият прилича на кирилско Х, а другият на старинната голяма носовка, която в случая е без средна черта, подобно на един рунически знак в Муртафлар. Взети заедно тези знаци образуват думата ХОН. Друга особеност са звездите върху надписа, а също и двата знака след датата на смъртта,, които по иберийски се четат като ЦУ. Същите знаци се срещат и в свещените знаци на българите от Калетовник

13. Територията на днешния неврокопски край в периода на борбите срещу Византийското владичество⁶⁶

През 1018 година след близо половинвековна борба България е завладяна от Византия. В България е въведено византийското административно деление, Българската патриаршия става архиепископия, а българската аристокрация е изселена в Мала Азия, като са и дадени византийски титли.

През годините българите вдигат многократно въстания срещу византийската власт - въстание на Петър Делян през 1040 година, бунтът на Георги Войтех – 1072 г., Никулица Делфина (1066), Нестор (1074), павликяните в Пловдив (1074), Добромир в Несебър през 1078 година и други. Всички те обаче са неуспешни. През 1185 година е вдигнато въстание, начело с Асен и Петър, което донася свобода за българския народ.

⁶⁵ https://bg.wikipedia.org/wiki/Варошки_надпис

⁶⁶ Очеркът е съставен по материали от :Българска военна история през средновековието (част II). АИ „Проф. Марин Дринов“, ISBN 954-430-200-X, 1994.; Adontz, Nicolas. Etudes Armeno-Byzantines. Livraria Bertrand. Lisbonne, 1965, Pp. 347 – 407 (390).; Божилов. Българите , С 2001, Fine, John Van Antwerp (1991), The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century, Ann Arbor: University of Michigan Press, p.216, ISBN 978-0-472-08149-3; Wikipedia]

През 1018 година след близо половинвековна борба България е завладяна от Византия. В България е въведено византийското административно деление, Българската патриаршия става архиепископия, а българската аристокрация е изселена в Мала Азия, като са и дадени византийски титли.

През годините българите вдигат многократно въстания срещу византийската власт - въстание на Петър Делян през 1040 година, бунтът на Георги Войтех – 1072 г., Никулица Делфина (1066), Нестор (1074), павликяните в Пловдив (1074), Добромир в Несебър през 1078 година и други. Всички те обаче са неуспешни. През 1185 година е вдигнато въстание, начело с Асен и Петър, което донася свобода за българския народ.

Опитите за освобождаване и възстановяване на българската държава са съпроводени с противоречия и сблъсъци между наследниците на цар Самуил .

В цялата българска територия византийците наложили жестока власт и експлоатация на населението. Сведени под тежко робство, българите в безнадеждност, загубили вяра. Данък след данък ненаситно изсмуквала потта на угнетените, грабежи, произволи и насилия следвали в неизменна върволица вече месеци, години. Двадесет години под ярема на Византия. нямало жителен знак, който да буди към освобождение. Българите били задължени да не плащат данъка си така, както знаели от деди и прадеди: всеки господар на чифт волове да дава един модий жито, един модий просо и една стомна вино. Византийската управа наложила да се плаща в чисто злато. Тъй ката населението не разполагало с тях , житото му се продавало на безценица, виното му се леело по-лесно от водата: алчни прекупувачи задигнали произведеното в замяна на пари.

Недоволството постепенно нараствало. Наследниците на Самуиловия род , които живеели в съседни царства започнали да организират съпротива срещу поробителите. Тихомир , живееел в **Адрия, бил** храбър и надарен с мъдрост, славен бранник, който смело предричал свободата на **Самуиловото царство**. Народът на цялата **Драчка област** го почитала и обичала.

На север, в двора на унгарския крал Стефан, израснал **Петър, наречен още Делян**. Петър Делян е син на Самуиловия наследник **Гавраил Радомир** от брака му с Маргьорита, дъщеря на унгарския крал Геза (971- 997). Петър Делян приема името Петър, по името на царя-светец Петър I (927-970), първият официално признат от Византия през 927г. "цар на България", син на цар Симеон Велики (893-927).

Петър Делян

Петър Делян се връща в териториите на Охридско, където създава организирана въоръжена съпротива срещу византийците.

На юг, в Армения, прекарва дните си друг българин, от царската кръв, властолюбивият Алусиан, внук на Арон, по-големия Самуилов брат, като стратег на Теодосиополската тема. Оженен за богата и красива арменка, патриций Алусиан водил безгрижен живот но имал амбиции да застане на български престол.

Българите от Драчката област избрали за свой вожд Тихомир и го провъзгласили за български цар. Под негово водачество народът възстава и прогонва византийската управа. По същото време Делян се завръща в България и по пътя си повдига бунтове. В Белград е обявен за цар от възторжения народ.

Българите в Белград издигат Петър Делян за цар под името Петър II, миниатюра от XI-XII век

Преоблечен като арменски наемник — слуга, Алусиан заминал за Константинопол, а оттам - прикривайки личността си, успял да стигне до лагера на разбунтуваните българи в Македония, където бил приветстван като наследник на български трон. Между тримата възникнала борба за лидерство.

Първият сблъсък станал между Тихомир и Петър Делян през 1038 г. Двамата вождове събрали войските си и им предложили да избират кой да ги води. Петър Делян успял да надделее в битката за влияние. Настървени, настърхнали, бранниците застанали на страната на Самуиловия потомък и пожертвували войскаря от Драч.

Тихомир бил пребит с камъни. Войската се преклонила пред Самуиловия внук. Алусиан отстъпил водачеството на Петър Делян

Петър Делян (ὁ Δελεάνος) и Тихомир (ὁ Τειχομηρός) – миниатюра от Мадридския препис на Хрониката на Йоан Скилица

Въстанието на Петър Делян от 1040 – 1041 година е бунт на българите в Поморавието и Македония срещу управлението на Източната Римска империя.

Разгромът на Алусиан

То започва през 1040 година в Белград, където Петър Делян, обявяващ се за потомък на Самуил, е обявен за цар. Бунтовниците се придвижват на юг, срещайки масова подкрепа, нанасят поражение на император Михаил IV при Солун и за няколко месеца установяват контрол над Поморавието, Македония, Епир и Тесалия. През следващото лято Михаил IV организира нов поход срещу бунтовниците и ги разгромява в Островската битка, след което въстанието е потушено.

Територия под контрола на Петър Делян

По време на възстанието Петър Делян отрежда на Алусиан да води 40 000 българска войска срещу византийците в района на Солун. Алусиан бил слаб като пълководец, загулил битката, в която били избити или взети в плен над 15 000 българи. Между Петър Делян и Алусиан възникнала остра вражда. Със заговор Алусиан успял да свали Петър Делян, ослепил го и го предал на византийците. Според византийския хронист Йоан Скилица след този неуспех двамата предводители на възстанието започват да се подозират взаимно. На един обяд Алусиан издебва Петър Делян и го ослепява (а според Михаил Псел му отрязва също и носа използвайки кухненски нож). Алусиан бяга в Гюмюрджина, (тогава Мосинопол), където е приет от Михайл IV и удостоен с титлата *магистър*. Оттук нататък следите му се губят. Важна роля в потушаването на възстанието играят варяжките наемници на императора, а норвежецът на византийска служба Харалд Хардрада става известен от скандинавските саги като ”опустошител и разорител на България”.

Така старата братоубийствена вражда се възражда отново. Арон е убит от Самуил, синът му Владислав убива Самуиловия първи син. Внукът му Алусиан ослепява и предава на врага внука на Самуил. България остава още повече от сто години под византийско робство.

Въстание на Никулица Делфина

Карта на въстанието

През юни 1066 година в град Лариса в областта Тесалия, тогава населена с много българи, както и власи и известен брой гърци, избухва въстание против византийското управление. Въстанието засяга и територии на север в т.ч. и котловинните и планинските райони в Рило- Родопската област, територията на днешната община Хаджидимово.

Император Константин X Дука вдига данъците. През годината се появява Халеевата комета през пролетта. Въстаналите българи и власи почти насилва поставят начело протоспатария градоначалник на Лариса и влиятелен земевладелец Никулица Делфина Ларисейски – потомък на останалия верен на цар Самуил благородник Никулица, Въстанието в 1066 г. бързо се разраства, но византийският аристократ фактически предава бунтовниците.

Първоначално Делфина не желае да се замесва в това начинание, заминава в Константинопол да уведоми василевса и да се срещне с него, но предал съзакланието на императора и престоял цял месец без аудиенция, защото Константин IX не обърнал внимание на предупреждението. Преценявайки, че имотите му могат да пострадат от бъдещите размирици и уплашен от опашатата звезда, вещаеща гибел, той се връща, за да се противопостави на бунтовниците. Въстаниците българи и власи се събират в къщата на Боривой наричан *Влаха* и настояват Никулица Ларисейски да застане начело защото има собствен военен отряд.

Преценявайки, че ако е начело, най-лесно ще потуши бунта, той се съгласява да го оглави. Още от самото начало, вече предал съзакланието, византиецът се опитва да спре въстанието като внесе раздор сред бунтовниците – власите заплашва, че „стадата и семействата им са в планините на България“ и българите ще ги отвлекат, а българите заплашва, че „...се опълчват срещу Бога и срещу императора... и освен това е юни и как

ще ожънем, ако се вдигне бунт!“. Нищо не разколебава народа, воден от Славота Карамалак, и бунтовниците настояват за военни действия.

Тогава Делфина разделя въстаническата войска на две части. По малката потегля към солунския залив и превзема крепостта Китрос. Другата, начело със самия Никулица потегля на север да заеме Сервия. Близко до града са посрещнати от управителя на крепостта заедно с помощниците му. Той обявява, че е готов да капитулира, но вместо да го задържи и да влезе в Сервия, Никулица Делфина го пуска да си върви. Касторфилакът естествено се заваря в Сервия и се отмята от капитулацията.

Това налага бунтовниците да обсадят града. След тридневна обсада, без да се стига до сражение, гарнизонът все пак капитулира. Тогава Никулица Делфина пише тайно до император Константин X, който по онова време е в Солун, че е готов да се подчини и го приканва по-скоро да изпрати армия към Сервия. В резултат най-сетне Константин X изпраща писмо до Никулица Делфина, в което обявява опрощаване на данъците, а към Сервия е изпратена войска. Пристигането му под Сервия обаче не променя ситуацията, защото въстаниците са многобройни и водещият византийците военачалник се страхува, че ако се стигне до битка, неговите недостатъчни сили ще бъдат разгромени.

Тогава идва ред на Никулица Делфина, който събира бунтовниците, показва императорското писмо, обявявайки успеха и края на въстанието. Някои от бунтовниците обаче не са съгласни и искат да продължат въстанието. Тогава Никулица, спечелвайки с демагогия повечето хора на своя страна, заповядва недоволните да бъдат арестувани и затворени. След това бунтовническата армия е разпусната, а Никулица Делфина се предава. Изпращат го в Константинопол, където, според някои, е най-сетне почетен от византийския император с висок сан и богати награди за неутрализирания бунт на българите в Тесалия, а според други е хвърлен в тъмница.

14. Територията на днешния Неврокопски край по време на Втората българска държава (1185-1353)⁶⁷

⁶⁷ Параграфът е разработен по материали от :Българска военна история през средновековието (част II). АИ „Проф. Марин Дринов“, ISBN 954-430-200-X, 1994.; Adontz, Nicolas. Etudes Armeno-Byzantines. Livraria Bertrand. Lisbonne, 1965, Pp. 347 – 407 (390).; Божилков. Българите , С 2001, Fine, John Van Antwerp (1991), The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century, Ann Arbor: University of Michigan Press, p.216, ISBN 978-0-472-08149-3; Wikipedia]

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на р. Места“ , с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Втората българска държава е създадена през 1185 г. след въстанието на Асен и Петър срещу ромейската власт. Коронясването на Петър IV за български цар и сключеното впоследствие примирие с ромейския император Исак II Ангел установява възобновяването на българската държава. Тя просъществува до 1396 г., (според някои до 1422) , когато Видинското царство е превзето от Османската империя.

Институциите във Втората българска държава са изцяло повлияни от византийската държавност.

Въстанието на Асен и Петър⁶⁸

Братята Асен (Иван Асен I) и Петър (Теодор-Петър IV) отрастват сред мизийската аристокрация и проявяват загриженост и интерес към състоянието в българските земи като внимателно следят битките в Тракия и настроенията в Мизия. Двамата братя се явяват при Исак II Ангел с искания да бъдат зачислени като стратиоти и да им бъде отпуснат имот, с което да се превърнат в местни феодали, подчинени на василевса. Исак II им отказва, а те на свой ред го заплашват, че ще има бунтове заради това негово решение. Всъщност Асен и Теодор-Петър (Петър) просто търсят повод, за да разбунят още повече духовете в българските земи. Обидата нанесена на Асеновци и увеличаването на данъците по-рано нагнетяват обстановката до състояние на размирици, от които братята Асен и Петър се възползват, за да обявят и оглавят въстание. За това допринася и разрасналият се по това време страх сред православното население на Византия, че св. Димитър е вдигнал благоволенията си от ромеите: тъй като по това време Солун е нападнат от норманите, се понася слух, че светията се е отказал от покровителството си над града и вместо това е станал закрилник на българите. Като

⁶⁸ Андреев, Й., Лазаров, Ив. и Павлов, Пл., „Кой кой е в средновековна България (Второ издание)“, Издателство „Петър Берон“, София, 1999 г. ISBN 954-402-047-0.

доказателство за това твърдение се приема случаят с икона на светеца, която по неведоми пътища изчезва от Солун и попада в Търновград.⁶⁹

Цар Петър IV

През октомври, когато се чества празникът на св. Димитър, при освещаването на нова църква, кръстена на светеца, Асен и Теодор-Петър обявяват началото на бунта против византийската власт. Теодор бива провъзгласен за цар, тъй като е по-старият от двамата братя, и приема името Петър в чест на св. цар Петър I, а свещеникът Василий е назначен за архиепископ. Скоро въстанието обхваща цяла Северна България като единственият незасегнат град остава Варна. Византийската власт не успява да реагира адекватно на събитията, тъй като по това време се водят ожесточени дворцови интриги и спорове между Исак II Ангел и претендента за трона – Исак Комнин. Чак след като бунтовниците преминават Стара планина срещу тях е изпратена войска, която обаче претърпява поражение. През пролетта на 1186 г. самият Исак II решава да поведе войската срещу въстаниците. Възползвайки се от падналата мъгла, византийската армия успява да премине през Стара планина, без да бъде засечена, и прогонва братята отвъд Дунава при куманите. Византийската войска опожарява посевни ниви за назидание и се оттегля, докато през това време Асеневци преговарят с куманите за общи действия против Византия.

През есента на 1186 г. българо-куманската армия преминава през Стара планина и се разделя на два отряда – единият се отправя към Македония, а другият остава да действа в Източна Тракия. Войната се води с променлив успех. Исак II събира всички боеспособни войници от южните земи. По време на престоя си в Средец Исак II убеждава Бела III да върне откраднатите мощи на св. Иван Рилски за да умилостиви надигналата се вълна от

⁶⁹ Виж Божилов, Ив., „Фамилията на Асеневци (1186 – 1460)“, Издателство на БАН, София 1985 г. OCLC [14378091](#).

български въстаници. Унгарският крал връща мощите, но без едната ръка, която остава в Грац.

През пролетта на 1187 г. византийците преминават през Стара планина и обсаждат Ловешката крепост. Обсадата продължава по-дълго, отколкото Исак II планирал и той решава да проведе мирни преговори. В тях той признава властта на Асеневци над Мизия, като в замяна взема в плен брата на Асен и Петър – Йоаница (Калоян). Въпреки примирието и признаването на контрола на Асеневци над Мизия, въпросът за легитимността на тази власт остава неразрешен. Веднага след примирието Асеневци се заемат с възстановяване на държавната власт, съграждане на нови крепости и разпределяне на гарнизони. Като столица се утвърждава Търновград поради много добрата си естествена защита и недостъпност. Впоследствие Търново се издига като един от най-големите културно-политически и религиозни центрове на българските земи и на Балканите.⁷⁰

Малко след преминаването на кръстоносците от III-ия Кръстоносен поход през българските и византийските земи, Исак II решава окончателно да уреди сметките си с българите и организира поход срещу Търново. Градът обаче е добре укрепен и ромеите не успяват да го превземат. Има предание за фалшив беглец от града, който „предупреждава“ василевса, че многолюдни кумански войски са тръгнали в помощ на българите, при което византийският император заповядва незабавно изтегляне. При преминаването на войската му през Тревненския проход през 1190 г. тя бива почти напълно унищожена от българите. От този момент Асеневци поемат инициативата и започват военни действия из цяла Тракия. По време на едно от сраженията е извършен преврат срещу Исак II. Година по-късно обаче е покосен и цар Асен от заговорника Иванко, който след това е прогонен от българските територии, а на престола отново се възкачва Петър. Той управлява българската държава само една година, защото през 1197 г. става жертва на болярски заговор. .

В резултат на въстанието на Асен и Петър България е възстановена през 1185 година. За цар е определен по-големият брат – Петър, но той не се справял добре с властта, затова през 1187 година отстъпва трона на брат си Асен. През следващите години страната започва да възвръща територията си – при двамата братя тя си връща Белградската и Браничевската област, част от откъддунавските земи, Мизия, Северна Тракия и земите по Горна Струма. След убийството на цар Асен, властта е поета от

⁷⁰ Виж Божилов, Ив., „Фамилията на Асеневци (1186 – 1460)“, Издателство на БАН, София 1985 г. OCLC 14378091.

третия брат – Калоян (1197 г.). Той успява да превземе последната ромейска крепост в Северна България – Варна. Освен това сключва уния с папа Инокентий III, с което страната получава международно и авторитетно признание. Разширява България към Македония и Тракия. Цар Калоян успява да разгроми рицарите от Четвърти кръстоносен поход и така да спре експанзията им. В резултат на заговор е убит, на чело на многохилядна войска пред портите на Солун.

Цар Калоян Ромеоубиец^{71 72}

Калоян (Йоаница, *Йоан II*,)–„*Ромеоубиец*“ е цар на България от 1197 до 1207 г. от династията Асеневци. Той е най-малкият брат на българските царе Иван Асен I и Теодор Петър.

След убийството на цар Асен, властта е поета от третия брат – Калоян (1197 г.). Той успява да превземе последната ромейска крепост в Северна България – Варна. Освен това сключва уния с папа Инокентий III, с което страната получава международно и авторитетно признание. Разширява България към Македония и Тракия. Цар Калоян успява да разгроми рицарите от Четвърти кръстоносен поход и така да спре експанзията им. В резултат на заговор е убит, начело на многохилядна войска пред портите на Солун.

Калоян (Йоаница) (1197 – 1207), по-късно станал известен с прозвището „Ромеоубиец“, се възкачва на престола, когато държавата е нестабилна заради боярската опозиция и отцепничество. През 1202 г. католическата църква организира Четвъртия кръстоносен поход. По предложение на Венеция рицарите нападат пристанището Зара, плякосвайки го. След това Венеция сключва съюз с Алексий IV Ангел, който по това време е в тъмница заедно с баща си – бившият василевс Исак II Ангел. Рицарите се отправят към Константинопол, за да го

⁷¹ Овчаров, Н. Победите на цар Калоян 1197 – 1207. Историческият избор на България между православие и католицизъм. С. 2001; 2 изд. С., 2005 (Българска вечност).

⁷² Игнатов, В. Цар Калоян. С., 2008.

плякосат и превземат, след което според уговорката, Алексий IV трябва да седне на трона. Византийският император Алексий III Ангел междуременно сключва мир с цар Калоян, като в договора е включено, че под властта на Калоян попада цяла Северна България, Браничевската и Белградската област, част от Северна Тракия и Македония. По това време обаче Унгария окупира Белградската и Браничевската област под претекст, че България ги притежава незаконно. Цар Калоян събира кумански наемници и успява да прогони унгарците от земите си. Още през 1199 г. папа Иннокентий III предлага на Калоян да признае неговата власт над българските земи при положение, че Калоян признае върховенството на Католическата църква, с което и положението на папоцезаризъм (надмощие на Църквата над светските владетели, присъщо за католическия свят в Западна Европа; *папата е над цезаря*). В продължение на 5 години Калоян и Иннокентий III уточняват условията на евентуалната уния. В желанието си да се понрави на Калоян папа Иннокентий убеждава унгарския крал да се откаже от Белградската и Браничевската област. За да успее да договори това, което иска, Калоян демонстрира брилянтен политически мисъл и умело лавира между Изтока и Запада, като симулира преговори с Византия за провъзгласяването му за цар (цѣсарь – цезар), титла, равностойна на император и признаването на автокефална Църква. Желанието на Калоян е България да остане в сферата на влияние на източноправославието, където властва цезаропапизъм (владетелят не се ръководи от Църквата; *цезарят е над папата*).

България при управлението на цар Калоян

Коронацията на Калоян от кардинал Льв

На 13 април 1204 г. кръстоносците от Четвъртия кръстоносен поход превземат Константинопол и временно прекратяват съществуването на Източната римска империя (Византия), от която се обособяват няколко самостоятелни нови държави – Никейската империя (считана за наследник на Византия), Епирското деспотство (също имащо претенции за наследяване на византийския трон), както и отделената се седмици по-рано Трапезундска империя. В превзетите територии кръстоносците основават Солунското кралство и новосъздадената Латинска империя. На 8 ноември е сключена унията, като папата дава на Калоян титлата крал (по-нисша титла от цар) и титлата примас на българския духовен глава, които според папата отговаряли на цар и патриарх.

Цар Калоян подписва клетва-договор, в която той се задължава да признае върховенството на Римокатолическата църква и да се подчинява на папските решения. С превземането на Константинопол от кръстоносците веднага се разбира, че те не желаят да живеят в мир с българите. Цар Калоян изпраща писмо на латинския император Балдуин Фландърски с предложение за сключване на мирен договор. Императорът, обаче, отхвърля искането и проявява претенции към българските земи. В началото на 1205 г. Калоян сключва договор с византийската аристокрация от градовете в Тракия за общи действия срещу латинците.

Рицарите претърпяват още едно тежко поражение в битката при Русион (1206 г.), състояла се край крепостта Русион. При опитите за контраатака на брата на император Балдуин – Хенрих Фландърски, латинците успяват да навлязат в Източните Родопи и да опожарят селища в Северна Тракия, но това не променя военното статукво. В интерес на истината трябва да се признае, че Калоян се справя блестящо от стратегическа и тактическа гледна точка с Латинската империя, възползвайки се от добрите си взаимоотношения с Римския папа на дипломатическия фронт, от съюза си с куманските племена и от тактиките за неутрализиране на численото превъзходство на рицарите чрез засади, маневри и нарушаване на бойния строй на изключително силните при открито фронтално нападение тежки рицарски конница и пехота.

Военната кампания през 1205 г. приключва с влизането на Калоян в Пловдив. Градът му бива предаден от пловдивските павликяни.⁷³ В хода на военните действия обаче, гръцката провинциална аристокрация се отмята от съюза си с Калоян и преминава на страната на латинците, поради което българският цар започва война на изтребление в Тракия. В резултат на това Пловдив е разрушен и са извършени погроми над ромейското население в региона. Обсаждани са последователно Адрианопол, Димотика, два пъти Солун, превзет е Сяр, като се предполага, че Калоян използва за своя база Източните Родопи и рядко се оттегля северно от Стара планина.

Всички по-големи тракийски крепости въстават срещу властта на Балдуин, а българската войска им се притичва на помощ. Така в битката при Адрианопол голям брой от рицарите биват избити. В боя е пленен самият император Балдуин Фландърски, който бива заточен в крепостта в Търновград

През 1207 г. цар Калоян отново се отправя с голяма армия към Солун и обсажда града. В хода на обсадата обаче царят умира. За смъртта му съществуват различни хипотези: за естествена смърт или че е убит от първия си военачалник – куманския войвода Манастър. Възможно е също Калоян да става жертва на заговор, в който участва и съпругата му, куманката Анна-Анисия (Целгуба).

След битката при Адрианопол българската войска напредва към Тракия и Македония, което всява смут във византийската аристокрация. Тя се отказва от договора си с цар Калоян. Разгневен от това, Калоян навлиза в Пловдив и

⁷³ Овчаров, Н. Победите на цар Калоян 1197 – 1207. Историческият избор на България между православие и католицизъм. С. 2001; 2 изд. С., 2005 (Българска вечност).

избива отстъпниците. През 1207 г. войната се разгаря с пълна сила, а цар Калоян сключва договор с Никея за съвместна атака срещу Константинопол. Българската войска обсажда Одрин, а куманската конница достига до Константинопол. Обсадата продължава дълго време и в крайна сметка куманите се оттеглят. Калоян е принуден да снесе обсадата над престолния град, но преминава с войските си в Беломорска Тракия, за да обсади Солун.⁷⁴

Калоян побеждава латинските кръстоносци при Адрианопол

Короната на Цар Калоян

В навечерието на решителния шурм Калоян бива убит от болярски заговор, начело на който са племенникът му Борил и куманският войвода Манастър. За негов последник е избран Борил Асен, племенник на цар Калоян.

Печат на Цар Калоян

Гробът на Цар Калоян в Търново

Цар Иван Асен II^{75 76}

⁷⁴ Овчаров, Н. Победите на цар Калоян 1197 – 1207. Историческият избор на България между православие и католицизъм. С. 2001; 2 изд. С., 2005 (Българска вечност).

⁷⁵ Параграфът е разработен по материали от :Българска военна история през средновековието (част II). АИ „Проф. Марин Дринов“, ISBN 954-430-200-X, 1994.; Adontz, Nicolas. Etudes Armeno-Byzantines. Livraria Bertrand. Lisbonne, 1965, Pp. 347 – 407 (390).; Божилов. Българите , С 2001, Fine, John Van Antwerp (1991), The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century, Ann Arbor: University of Michigan Press, p.216, ISBN 978-0-472-08149-3; Wikipedia]

⁷⁶ Златарски, Васил. История на българската държава през средните векове. С., Академично издателство „Марин Дринов“, 1994.

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на р. Места”, с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

При Иван Асен II България постига най-голямото си териториално разширение по време на Втората Българска държава и отново границите ѝ са на три морета.

Иван Асен II

България при Иван Асен II

При Клокотница разбива епирския владетел Теодор Комнин и така той не успява да възстанови Византия. По времето на българския владетел Българската архиепископия става патриаршия (1235). Иван Асен II умира през 1241 година и оставя на наследниците си една обширна страна. След смъртта му обаче България изпада в криза. Страната губи много територии.

Крепостта „Царевец“ – престолнина на Второто българско царство

В началото на XIII в. се очертават два важни центъра на съпротива срещу латинските завоеватели: Никейската империя (претендираща за пряк наследник на Византия) в Мала Азия и Епирската държава на Балканския полуостров. Създаването

им е в резултат преди всичко на борбата на византийците срещу латинското нашествие и на тяхната решимост да отхвърлят чуждото господство – обстоятелство, което е умело използвано от византийската аристокрация. Положителна роля за укрепването на двете държави изиграва българо-латинската война от 1205 – 1207 г. Поражението на Балдуин I Фландърски при Одрин и на Бонифаций Монфератски в Родопските теснини близо до Мосинопол отслабват значително боеспособността на латинската войска.

Иван Асен II оценява политическата полза от династичните бракове и при връщането на унгарския крал Андраш II е договорен брак между българския цар и дъщерята на Андраш II – Ана. Като зестра Иван Асен II получава дългогодишно оспорваните територии Белград и Браничево. Тази негова политика на политическо сключване на бракове с цел придобиване на територия, осигуряване на съюзник или временно запазване на мирното статукво извежда България на три морета и до края на Иван-Асеновото управление я превръща в една от най-мощните държави на Стария континент в този период.

В южната част на Балканите Епирското деспотство стремглаво набира сила, като неговият владетел Теодор Комнин превзема Солунското княжество. Иван Асен II урежда династичен брак между една от своите дъщери и Теодор Комнин, с което си осигурява временна сигурност откъм южните предели на царството.

През 1228 г. умира латинският император Робер дьо Куртене, а на престола се възкачва малолетният му брат Балдуин II. Сключен е мирен договор между латинските барони и Иван Асен II за това регент на Балдуин II да стане българският цар. Договорът бива скрепен с годеза на малолетната дъщеря на българския цар Елена с Балдуин II. Като клауза българите се задължават да помагат на Латинската империя във войните ѝ с Епир, а Пловдив е върнат отново в българско владение. Латинците, обаче, решават да се подсилят срещу евентуалните амбиции на Иван Асен II и зад гърба му сключват договор с бившия йерусалимски крал Йоан дьо Бриен (Жан дьо Бриен), като го приемат за настойник и обещават Балдуин II да се сгоди с дъщеря му Мария дьо Бриен.

При Теодор Комнин (1215 – 1230) Епирското деспотство постига за кратко време големи териториални придобивки. В пределите му са включени Средна и Северна Македония и Албания. През 1224 г. Теодор Комнин напада и успява да превземе Солун. С освобождаването на този град от латинската власт самочувствието му нараства, той се провъзгласява за император и достига до убеждението, че му е предопределено да изгони латинците от Константинопол и да седне на престола на византийските василевси. Същата цел преследва обаче и владетелят на Никеиската империя Йоан III Дука Ватаций. За да подсигури своя тил, Теодор Комнин сключва съюз с Иван Асен II. След това епирските войски настъпват в Западна Тракия и завладяват редица градове, като Мосинопол, Ксанти, Грацианопол и Димотика. След това се насочват към Одрин, където по това време се намират никейските войски на Йоан III Дука Ватаций.

Вместо да обединят силите си за общи действия срещу Константинопол, двамата владетели влизат в конфликт помежду си. Теодор Комнин успява да изтласка

никейците от Одрин и превзема града. След това епирските войски стигат до Виза. Латинците се затварят в Константинопол, но Теодор Комнин не се решава да обсади силната крепост, тъй като не разполага с флот, с чиято помощ да отреже водния път за продоволствия и подкрепления откъм Златния рог.

По това време настъпва и разрывът в отношенията му с българите. Нарастващото влияние на Иван Асен II върху Сърбия и Латинската империя започва сериозно да безпокои епирския владетел. Особено подозрителни и опасни са за него стремежите на българския цар да се намеси във вътрешните работи на латинците и да стане опекун (василопатор) на малолетния император Балдуин II, като му даде за съпруга дъщеря си Елена. Този план можел да осуети намеренията на Теодор Комнин и затова той насочва армията си срещу България, като се надява, че ще може да постигне бърза и лека победа.

През 1230 г. опасенията на българския цар за офанзива от страна на Епир се оправдават и Теодор Комнин напада България. Трудно е да се каже със сигурност дали Иван Асен II може би не е очаквал това нападение. Той тръгва срещу нашествениците вероятно с малобройна войска, в която са включени и 1000 кумани. Теодор Комнин разполагал с видимо числено превъзходство, като събрал голяма войска, съставена от ромеи и италианци“. . Двете армии се срещат на 9 март в **битката при река Клокотница**, недалеч от днешно Хасково.⁷⁷

Тук ромеите се разполагат на стан източно от реката, като преди това вероятно превземат близката крепост Трапезица. Българският владетел проявява стратегическо и военно майсторство, като успява да разгроми по-многобройната вражеска армия

Сведенията на Георги Акрополит⁷⁸ за развитието на сражението са съвсем оскъдни: „Теодор Комнин бил решително разгромен от българите и скитите (куманите). Бил пленен от враговете, той и мнозина от роднините му, от висшите длъжностни лица

⁷⁷ Виж История на българите, Константин Иречек

⁷⁸ Георги Акрополит е византийски историк и държавник, автор на „Хроника“ („История“) обхващаща периода 1204-1261 г. Съчинението му е основен исторически извор относно Никейската империя. Съдържа ценна информация за историята на Втората българска държава.

и знатните, заедно с всичките им вещи“. Българите пленяват и много обикновени войници.

Поражението на Теодор Комнин предизвиква бърза и неудържима разруха на обширната му, но вътрешно слаба държава. Без да срещнат каквато и да е съпротива, войските на Иван Асен II започват настъпление по всички направления и за кратко време стават господари на Одринска Тракия, на беломорската област от Галиполския полуостров до планината Олимп, а също и цяла Македония и Албания – от Пинд до Шкодренското езеро.

Иван Асен II постъпва необичайно хуманно за онази епоха, като освобождава повечето от пленените войници „...и ги отпратил по селата и градовете им...“. Освен това оставя в някои от завладените градове старите управители, като по този начин си подсигурия подкрепата на местните аристократи и велможи. Само в по-важните градове са поставени български гарнизони и нови ръководители на военните и финансовите ведомства. Също така местният клир е заместен с български духовници.

Голямата победа на българските войски е ознаменувана с възпоменателен надпис върху паметна мраморна колона, поставена в църквата Св. Четиридесет мъченици във Велико Търново, който гласи:

„В лето 6738 [1230], индикт 3, аз, Йоан Асен, в Христа Бога верен цар и самодържец на българите, син на стария цар Асен, издигнах из основа и с живопис украсих докрай пречестната тази църква в името на светите 40 мъченици, с помощта на които в дванадесетата година от царуването си, в която година се изписваше този храм, излязох на война в Романия [Тракия] и разбих гръцката войска, а самия цар кир Теодор Комнин взех в плен с всичките му боляри. И цялата му земя от Одрин и до Драч превзех, гръцка, още и арбанашка [албанска] и сръбска; а пък градовете, които се намират около Цариград, и самия този град владееха фръзите [латинците], но и те се покоряваха под ръката [скиптъра] на моето царство, понеже нямаха друг цар освен мене и благодарение на мене прекарваха дните си [съществуваха], тъй като Бог така заповяда, понеже без Него нито дело, нито слово не се извършва. Нему слава векови, амин.“⁷⁹

Самият Комнин бива пленен заедно със семейството си, а пленените войници са освободени – почти безпрецедентен акт във военната история на Средновековна Европа. Последица от битката при Клокотница е разпадът на Епирското деспотство, като само в Солун продължава да управлява в качеството си на васал на България братът на Теодор Комнин – Мануил.

Действията на латинците стават явни за Иван Асен II чак през 1231 година, когато Жан дьо Бриен бива коронясан официално и бива обявен за настойник на Балдуин II, в разрез с договора, сключен по-рано с България. Иван Асен II скъсва унията с Римската

⁷⁹ История на българите, Константин Иречек

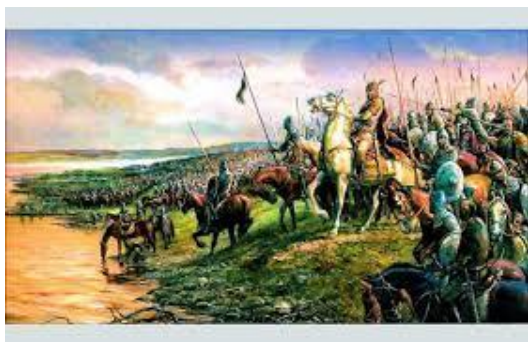
църква и премахва търновския архиепископ Василий, който е проримски настроен. В отговор на това папа Григорий IX успява да склони унгарския крал Андраш II да нападне България. Унгарците окупираат Белград и Браничево, но биват бързо разбити от българската войска. България влиза в съюз с новия сръбски крал Владислав, като е сключен династичен брак между една от дъщерите на Иван Асен II и Владислав. След това царят обръща вниманието си към разправа с латинците. България и Никеиската империя започват да водят преговори за съвместни действия срещу Латинската империя.

След битката при Клокотница Иван Асен II практически става най-силният владетел на Балканския полуостров.

Засилването на България започва да тревожи нейните съседи. Особено обезпокоени са латинците, които се страхуват за своята столица. Към 1231 г. отношенията между България и Латинската империя се изострят и поради това българският цар започва да укрепва южната граница. Обновена и допълнително укрепена е крепостта при Станимака (Асеновград) както личи от намерения там надпис. Като се отказват окончателно от намеренията си за съюз с българите, латинците избират за опекун на Балдуин II бившия йерусалимски крал Жан дьо Бриен и се свързват още по-здраво с папата.

Владетелят на Никеиската империя Йоан III Дука Ватаций решава да потърси съюз с българите, за да бъде по-успешна борбата му с латинците. Към такъв съюз се стреми и Иван Асен II, тъй като се надява той да му донесе нови териториални придобивки. Преговорите завършват успешно и през 1235 г. в град Галиполи между двамата владетели е сключена спогодба, скрепена с брак между дъщерята на Иван Асен II Елена и сина на Ватаций Теодор II Ласкарис. Спогодбата предвижда да се признае пълната независимост на Българската църква, чийто глава – търновският архиепископ Йоаким –получава титлата патриарх. Така е възстановена разрушената от Василий II Българска патриаршия, като това означава окончателен отказ на българската държава от сключената през 1204 г. уния с Римската курия. Предвижда се съвместна борба срещу латинците за окончателното им прогонване от Тракия.

Военните действия започват още същата година, като българските и никейските войски нападат и завладяват Източна Тракия, след което тя е поделена между съюзниците съгласно предварително постигнатото между тях споразумение. Никейците получават Галиполския полуостров с гр. Малит и други градове по северозападното крайбрежие на Мраморно море, както и крепостта Кисос. Границата между тях и българите в Тракия се простира на запад до р. Марица, а на изток до планината Ган и близо до крепостта Цурулон. Българите получават областите, намиращи се на север, т.е. голяма част от Източна и Южна Тракия със земите около Пловдив, които са присъединени към българската държава още след Клокотнишката битка.

След това съюзниците, към които се присъединява и солунският владетел Мануил и кумански отряди, се отправят към Константинопол и го обсаждат по суша и море. Според Алберик⁸⁰ те действат с 300 бойни кораба, до 25 от тях са български. Това е първата организирана българска флота, корабостроителницата ѝ е била на Камчия. Латинската столица е сериозно застрашена. Император Балдуин II заминава за Франция, за да търси помощ. Отбраната на столицата е поверена на Жан дьо Бриен. Намесва се папата, който се опитва да склони унгарския крал Бела IV (1235 – 1270 г.) да подкрепи латинците, но не постига успех.

Няколко години преди смъртта си Иван Асен II се жени за племенницата на Теодор Комнин – Ирина Комнина. Българският цар умира през 1241 г., с което идва и краят на възхода на Второто българско царство.

По време на управлението си Борил (1207 – 1218) губи Пловдив, Белград, Браничево и Ниш. През 1213 г. с династичен брак между дъщерята на Борил и император Хенрих е сключен мирен договор с Латинската империя. Династичен брак е сключен и между друга дъщеря на Борил и унгарския крал Бела IV, с което отношенията с Унгария се подобряват. В България за пръв път се появява феодалното отцепничество – Алексий Слав се отделя с владенията си в Родопите и Пиринско, не признавайки властта на Борил, а севастократор Стрезстава самостоятелен в Македония със столица Просек.

През 1217 г. в България се завръщат синовете на цар Иван Асен I – Иван Асен II и севастократор Александър, които биват посрещнати с въодушевление от българското

⁸⁰ Алберт, или Алберик от Аахен, Albert d'Aix-la-Chapelle е средновековен каноник и хронист на Първия кръстоносен поход. Той е автор на латинския дванадесеттомен труд „Historia Hierosolymitanae expeditionis“. Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на р. Места”, с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

население. Цар Борил се укрепява в Търново, но бива изоставен от съюзниците си и пленен. На българския престол се възкачва Иван II Асен.

Михаил III Шишман Асен опитва да разшири България в Македония, но е победен при Велбъжд. Иван Александър разширява България на юг. Води последната в историята война с Византия. При неговото управление обаче започват експанзията си османските турци.

Второто българско царство по времето на Иван Александър (1340)⁸¹

В периода след смъртта на цар Иван Асен II до края на века България изпада в дълбока криза. Причините за тази криза са комплексни. Най-важната от тях е може би малолетието на синовете на Иван Асен и започналите интриги в българския царски двор. Външните причини за кризата в страната са засилването на мощта на Никейската империя, татарските нашествия и нарастването на политико-военната сила и на Сръбското княжество (по-късно царство със самостоятелна патриаршия при сръбския цар Стефан Душан) през посочения период.

Конкретни дейности на Геопарка по отношение на проучването и експозицията на историческите събития, дадености и змабележителности:

- Да създаде условия за продължаване проучването на съществуващите артефакти.
- Да създаде условия за откриване на нови исторически доказателства за епохата.
- Да създаде условия за събиране, систематизиране и представяне на наличната информация (научни изследвания , публикации, снимков материал и пр.) за периода и неговото конкретно отражение върху територията , в т.ч. и от национални и чужди информационни източници. Да организира постоянна и тематични изложби, провеждане на тематични срещи, участие в научни симпозиуми, проучвания и публикации и пр.
- Да организира местни инициативни групи с цел проучване на територията и популяризиране на събраната информация.
- Да съдейства за подобряване на експозицията и достъпа на наличните исторически обекти и артефакти. Да организира постоянни и тематични експозиции на свидетелства и артефакти от епохата.
- Да съдейства за популяризиране на наличните исторически обекти, артефакти и доказателства (публикации, туристически дигитални, участие в научни форуми, представяне на информация в туристически фондове.
- Да съдейства за подобряване на достъпа до съществуващите на територията исторически обекти и артефакти (експозиции, транспортна достъпност, рекламни материали и пр.

⁸¹ Андреев, Й., Лазаров, Ив. и Павлов, Пл. Кой кой е в средновековна България. 2 изд. С., 1999

15. Територията на неврокопския край през Османското владичество (1393 – 1878)⁸²

Османското владичество или още османска власт и османско господство, назовавано също, предимно в българската възрожденска литература, като османско робство, османско иго или турско робство, е периодът от края на 14 до края на 19 век, през който не съществува независима българска държава, а населените с българи земи са под управлението на Османската империя. Районът, в който се намира Хаджидимово, е завладян от османските турци най-вероятно между 1371 и 1383 година.

В селата от областта на Неврокоп, днешният град Гоце Делчев, към които принадлежат селищата от района на гр. Хаджидимово, през периода на османското владичество се е наблюдавал процес на бавна ислямизация. Според Tahrir defteri от 1445 година в целия район не е имало и един мюсюлманин. За ограничен брой се споменава през 1453/54 година, но към 1529 година 13% от населението по селата на т.нар. кааза Неврокоп са мюсюлмани, а през 1569/70 г. представлява 28% от него. Този процес се дължи на заселването на значителен брой турци юруци след 1517 и на второ място – на целенасочената ислямизация на част от провинциалното българско говорещо население.

Унищожена е и самостоятелната Българска патриаршия, която е подчинена на гръцката Цариградска патриаршия. За сметка на това, Охридската архиепископия продължава съществуването си до 1767 г., както и възстановената през 1557 г. заради сърбите в османските владения Печка патриаршия (до 1766 г.). Българите подготвят редица въстания срещу местните и централните власти, като борбата за отхвърляне на османската власт достига своя връх с Априлското въстание от 1876 г. и Руско-турската освободителна война от 1878 г.

По време на османската власт по данни на Мишел Лео българите формират „слугинската маса на раята, репресирани, особено в провинцията, невежи, без привилегии“. След завоеването се наблюдава изстребване на голям брой българи. Завоевателите си служат с физическо унищожение, отвличане в робство на компактни маси, прогонване на населението на цели селища и насилствена или доброволна промяна на вярата, за да ограничат състава на иноверските чуждоетнически общности в рамките на империята.

- Унищожена е не само държавата на българите, изкоренена е всякаква държавно-административна традиция, народността губи своя аристократичен и духовен елит, наложени са ѝ съвършено чужди етнически и верски управници с деспотичен обществен ред обезправил я практически напълно. Правно-политическият статус на оцелелите които не са отвличани и продавани в робство, определен в държавата е на „рая“.

⁸² Параграфът е съставен по материали от https://bg.wikipedia.org/wiki/Българските_земи_под_османско_владичество
Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на р. Места”, с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

- Финансовата тежест за издръжка на държавата е стоварена върху покореното население – само то плаща основния за пълнене на хазната данък *джизие* (харадж), от който мюсюлманите завоеватели са освободени.

Териториално и политико-религиозно администриране

Българските земи влизали в административната област на Румелия. Названието Румели, изопачено от Рим, както османците наричали обикновено Византийската империя, означавало османските владения на Балканите, освен Босна. В Османската империя населението било разделено на религиозни общности: правоверни и неверници, включени в законово признати религиозни общества (миллети): мюсюлмански миллет и източноправославен (рум миллет, т.е. гръцки миллет), под върховенството на гръцката Цариградска патриаршия. Заедно с гръцките духовници в българските земи се появили и гръцките църковни книги. Славянското богослужение се запазило частично в селата. Двете независими славянски църкви – Пекската и Охридската – станали впоследствие жертва на фанариотите.

В официалните документи на империята се означавала религиозната идентичност на поданиците, определена от опозицията „мюсюлмани – немюсюлмани“. От своя страна миллетите на неверниците, също организирани на религиозен принцип, включвали в една група различни народи, обособени според принадлежността им към определена религия. Като част от религиозната общност на рум миллета, българите според днешните понятия били скрито малцинство в рамките на този миллет до признаването на Българската екзархия от Империята през 1870 г. През този период са ислямизирани части от българския етнос, които били включени в ислямския миллет. Техни наследници днес са помаците. В Османската империя приемането на исляма водело до получаване на пълни права, което насърчавало поданиците ѝ да приемат тази вяра. Друга част от хората с български етнически произход, след появата на Българската екзархия, остават верни на Цариградската патриаршия. Това били т. нар. гъркомани, представляващи днес част от гръцката нация. Гъркоманията е плод на високия статус, който гръцката култура имала сред православно население на Балканите. Въпреки всичко това, преобладаващата част от българите съхранили родния си език, вярата и традициите си. Особена положителна роля за това изиграли българското духовенство и манастирите.

От 1848 година османското правителство започва в някои официални документи да отделя българите от рум милета и да им дава народно име: булгар миллет или български народ.⁸³

Според Уолш (1828) и Бейкър (1877) в Османска България живеят следните народности, описани от авторите: турци като „господстващ народ“ от различни социални категории („турците от полето, селяни, прости и честни, работливи, много рядко полигамни и чиито жени не са забулени“; феодални турци (почти изчезнали към 1850 г.); големи земеделски собственици (рядко пребиваващи в земите си); турци от

⁸³ История на България в 14 тома. Османско владичество XV-XVIII век, том 4, Издателство на БАН, 1983 г.

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на р. Места”, с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

градовете (занаятчии или търговци на дребно); турци на правителствена служба (служители, куриери, жандарми, заптиета, военни), чиято класа „е може би единствената, която е корумпирана, която се възползва от злоупотребите на режима и ги поддържа, и същевременно тя предоставя мъдрите администратори и просветените личности“; албански мюсюлмани, които играят голяма роля в ежедневието и във външния вид на европейската част на Турция, по която са разпръснати на малки подвижни групи, работещи като занаятчии, ханджии, каваси, жандарми и най-вече войници. През 19 век в българските земи на Османската империя са приети няколко вълни кримски татари и черкези, изгонени от страната си от руските завоеватели. Немюсюлманите са разделени на няколко традиционни религиозни групи – евреи, арменци и християни. В стара Турция евреите са наричани „мусафир, или посетители, защото са търсили убежище“ в Турция, арменците – „кая, или поданици, защото постепенно са се стопили в населението на империята“, а християните – „йешир или роби“. Най-много евреи идват от Испания, където са преследвани от Исабела Католичката⁸⁴.

Българо-османски войни за запазване на българската държава (1341 – 1396)

Завоеванията над българските земи се осъществяват от четирима последователни султани: Орхан I, Мурад I, Баязид I и Мехмед I, като между управлението на последните двама е разположен периодът на Османското междуцарствие. Съпротивата на българските владетели е част от българо-османските войни.

Установяване на тюрки в Мала Азия. Взаимодействие с ромеите

Още в късния 11 век в Мала Азия се появяват мюсюлмански емирства от тюркски произход, известни като бейлици. В историографията са познати като Малоазийски бейлици. Основното им предназначение било да предпазват селджуците от ромеите. След победата на Иконийския султанат над селджуците при битката при Манцикерт, тези бейлици открито обявяват своята независимост. Възползвайки се от отслабените ромеи и войните на селджуците с Фатимидите в Египет и Южна Сирия, бейлиците обединяват своите емирства. Ертугрул основава бейлика Съогют в долината на река Сангариос, разположена между днешните Бурса и Анкара (на турски: Sakarya Irmađı, на гръцки: Σαγγάριος, Sangarios). Неговият наследник Осман I създава Османската династия и Османския бейлик, който ще надделее над всички останали и ще положи основите на Османската империя през 1299 г.

Между 1341 и 1347 г. в Източната Римска империя се води гражданска война, в която враждуват две династии: Палеолози и Кантакузини. Тя избухва след смъртта на василевса Андроник III Палеолог. Благородничеството подкрепя Йоан VI Кантакузин, а долните и средните слоеве на обществото застават зад Йоан V Палеолог.

Васална зависимост на България (1390 – 1396)

През 1387 г. обединените християнски сили нанасят голямо поражение на османците при Плочник. Цар Иван Шишман веднага отхвърля васалните си задължения към султан Мурад I и отказва да му изпрати подкрепление. Веднага след това 30-

⁸⁴ История на България в 14 тома. Османско владичество XV-XVIII век, том 4, Издателство на БАН, 1983 г.

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на р. Места”, с акроним: CB Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

хилядна армия начело с великия везир Али паша потегля срещу българите. Иван Шишман напуска Търново и отива в силната Никополска крепост. Изоставен от съюзниците си, виждайки огромната турска армия пред Никопол, той отива при султан Мурад и за втори път се заклева да му бъде васал при условие да предаде на турците най-укрепения град на Дунава – Силистра.

Скоро след това обаче Иван Шишман отказва да предаде Силистра на османците. Али паша отново потегля на север и пак обсажда цар Иван Шишман в Никопол, който за пореден път моли за мир. Този път условията са още по-тежки – освен Силистра трябва да бъдат предадени и други крепости. На 15 юни 1389 г. султан Мурад загива в битката при Косово поле, но османците удържат победа.

Новият султан Баязид I изчаква няколко години и през 1393 г., когато българите не очакват, потегля с огромна войска. Изненадан, Иван Шишман напуска столицата, а Баязид я подлага на обсада. Търново издържа 3 месеца, но на 17 юли 1393 г. градът е завладян. Цар Иван Шишман умира 2 години след това.

В пролетта на 1393 г. по заповед на султан Баязид I Търновград е подложен на усилен и продължителна обсада. През лятото, на 17 юли 1393 г. градът е окончателно овладян. За това време защитата на престолния град се води от патриарх Евтимий, който след превземането е заточен в Бачковския манастир. Част от благородничеството е избито, а останалата е преселена в Мала Азия. Османските войски се насочват към Никополската крепост на река Дунав, където е пленен цар Иван Шишман, царското звание му е отнето, но е оставен да управлява Никопол. С това се слага край на съществуването на Търновското царство.

През 1391 г. във Видин без съпротива се настанява османски гарнизон под командването на Фируз бей, който използва града като база за нападение над Влашко. Като реакция на решителната победа на османците над съюзните сили на сърби и босненци на Косово поле на 15 юни 1389 г. унгарският крал Сигизмунд организира кръстоносен поход. През пролетта на 1396 г. неговата 60-хилядна войска влиза във Видин и прогонва османския гарнизон. Иван Срацимир отхвърля васалитета и се обявява за съюзник на унгарския крал. Кръстоносците обаче са разгромени при Никопол на 25 септември 1396 г. и Баязид I превзема Видин след кратка обсада. С това е сложен край на Видинското царство. Видинският цар Иван Срацимир е пленен и отведен в бившата османска столица Бурса (на Мраморно море), хвърлен в тъмница и умира в 1402 г., вероятно удушен. Според друга версия той умира още през 1397 г.

Българите в състава на Османската империя: борби за възстановяване на българската държавност (1396 – 1878)

Синът на Иван Шишман, княз Фружин Шишман, след падането на Никопол през 1396 г. заминава в изгнание в Унгарското кралство и Сръбското царство.

Заедно с първия си братовчед цар Константин II Асен, син на Иван Срацимир, се включват на страната на противоосманския съюз на Унгарското кралство, Сръбското царство, Босна и Влашко от 1403 – 1404 г. и предвождани от крал Сигизмунд Люксембургски, бъдещ император на Свещената римска империя. Те се възползват от вътрешната криза в Османската империя през 1404 или 1408 г. и прогонват турците от

Видин. Този поход предизвиква цяла поредица от военни действия, които приключват с поражение за противоосманските сили окончателно през 1422 г.

Социално-икономическо положение на българите в състава на Османската империя

По време на османската власт по данни на Мишел Лео българите формират „слугинската маса на раята, репресирани, особено в провинцията, невежи, без привилегии“. При проявявано усърдие им е било разрешавано известно самоуправление, но под непрестанен гнет от страна на управляващите мюсюлмани. Неравноправното положение на друговерците, които не са мюсюлмани, в империята се поддържа от османската държава чрез различни методи, най-разпространени сред които са:

ислямизация;

кръвен данък (девширме), чрез който се попълва до 17 век основната част от османската армия – Еничарския корпус;

религиозна, политическа, икономическа и юридическа дискриминация;

Данъкът джизие или харадж е бил разоряващ за селяните немюсюлмани. Основно задължение на мюсюлманската администрация било да събира всички данъци, като в същото време раята (*dhimmi*) показва по всевъзможен начин превъзходството на исляма.

Други данъци⁸⁵:

- **Капу хакъ** – произволно изисквана от всеки дом такса.
- **Ресм-и агъл** (*resm-i ağıl*) – данък за кошара.
- **Ресм-и асияб** – данък за воденица.
- **Ресм-и биве** – поземлен данък, плащан от вдовиците-немюсюлманки в полза на ленника.
- **Ресм-и божик** – налог върху свинете, които се угоявали за Коледа.
- **Ресм-и гиях** – данък за сено.
- **Ресм-и духан** – димнина, данък за презимуване в земите на един или друг феодален владетел.
- **Ресм-и менгене** – налог за пресоване на грозде.
- **Ресм-и мюджеред** – поземлен данък, събиран от работоспособни, но все още неженени синове, които живеят заедно с баща си и обработват негови парцели земя.
- **Ресм-и оброчина** – данък, налаган при продажбата на вино.
- **Ресм-и отлук** – данък върху пасище.
- **Ресм-и тапу** – такса, плащана от всеки рая на съответния ленник или в полза на държавната хазна за правото му да стопанисва поземлен имот. Ресм-и тапу не се изисквал единствено при прехода на поземлен имот по наследство от баща на син.
- **Ресм-и фучу** – данък върху бъчви вино.
- **Ресм-и ханазир** – данък върху свине.

⁸⁵ История на България в 14 тома. Османско владичество XV-XVIII век, том 4, Издателство на БАН, 1983 г.

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на р. Места”, с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

- **Ресм-и химе** – данък върху дърва за огрев.

Краят на XV век и началото на XVI век отбелязват възстановяване на стопанския живот по българските земи, развитие на занаятите във връзка с нуждите на големите градски средища, в които се събират значителни военни, и управленски сили. Това минава под знака на отрицателната тенденция за намаляване на християнското население и увеличаване броя на мюсюлманското.

До 1864 г. в Османската империя съществуват еялети (на османски турски: ایالت), които са наричани още пашалъци (paşalık) или бейлербейлици (на турски: beylerbeylik). Управляват се от бейлербей или паша. При завладяването на европейските земи османските турци ги включват в Румелийски еялет, а азиатските са част от Анадолския еялет.

През повечето време от османското владичество по-голямата част от българските земи попадат в Румелийския еялет, чийто управленски център е София. Във времето от 1396 г. до 1864 г. Румелийският еялет многократно променя своята площ, а също и управленския център. Около 1850 г. в него вече не попадат български земи, а еялетите от своя страна се делят на санджаци, които се управляват от бейове.

През 1864 г. пробно е създаден само един вилает – Дунавският, а начело застава реформаторът Мидхат паша. След проведената през 1867 г. административна реформа със Закона за вилаетите (на турски: Teşkil-i Vilayet Nizamnamesi), еялетите са разделени на вилаети (на турски: vilâyet, от арабски: ولاية, уилая). От своя страна вилаетите са разделени на санджаци (на османски турски: سنجاق), управлявани от санджакбей или още мютесариф.⁸⁶

След средата на XV век българите стават поданици на султана. Те са членове на раята, към която принадлежи рум миллетът, с което са означавани всички християнски поданици. Българите притежават право на собственост върху къщата си и дворното си място, но не и върху бащинията си: земите, които те обработват. Тя се води собственост на държавата, сиреч на султана. Върху бащинията се упражняват право на ползване и право на унаследяване, но не и право на разпореждане със земята (например, не може да се даде като залог при заем), сиреч отсъства пълно право на собственост. За бащинията се издава документ, наречен тапия.

16. Българско национално-освободително движение в Македония и Тракия (1893-1912 г.)^{87 88 89}

⁸⁶ История на България в 14 тома. Османско владичество XV-XVIII век, том 4, Издателство на БАН, 1983 г.

⁸⁷Разделът е съставен по материали от Енциклопедия „Пирински край“, том II. Благоевград, Редакция „Енциклопедия“, 1999. ISBN 954-90006-2-1.; материали от История на България, Изд. на БАН; Публикации в Уикипедия

⁸⁸ Силяновъ, Христо. Освободителният борби на Македония. *Т. I. Илинденското въстание. София, Издание на Илинденската Организация, 1933.*

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на **102** Места”, с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

16.1. Възраждане

Възраждането по нашите земи започва по-късно, в сравнение със Западна Европа, тъй като България (а и изобщо Балканският полуостров) са под турска власт. То е процес в който българите се осъзнават като народ и започват да отстояват своите права и стремежи да станат равни на другите европейски народи и да се превърнат в нация. През Възрожденската епоха започват да се разпространяват сред българските земи стоково-паричните отношения, в цялото Българско национално землище се усилват стремежите и борбите на българите за стопански и културен напредък и за църковна, просветна и политическа свобода и независимост. Традиционно за начало на Възраждането е считано написването на „История славянобългарска“ от Паисий Хилендарски през 1762 година, макар че бурните процеси на Възраждането започват да се забелязват по-късно, след последователните Руско-турска война (1828-1829) и Кримска война (1853-1856) когато започва материално съвземане на българите което издига самочувствието им, а наложените от Европа на Турция макар и формални реформи улесняват започналите още в началото на века стремежи към култура и масова просвета стават възможни в азиатската империя е принудена да допусне развитието им.

Въпреки, че за край на Възраждането традиционно се приема 1878 г., когато, със Сан-Стефанския мирен договор, е възстановена свободната държава на българите, това донякъде е вярно само за Княжеството. В неосвободените земи Възраждането продължава чак до 1912 г., защото след Берлинския конгрес и дори след Съединението в 1885г., Македония и по-голямата част от Тракия, остават под турска власт. Българското национално възраждане там продължава до освобождението им в 1912 г. след победоносната Балканска война. Тогава югозападните и южните българските земи са освободени, ала са завзети от Сърбия и Гърция, а в Одринска Тракия турците извършват етническо прочистване на 300 000 българи и с това е сложен кръст на българското национално развитие.

Към 1890 г. Македония е една от последните територии на Балканския полуостров, която все още не е постигнала автономия или независимост от османците. Съпътстваща упадъка на Османската империя, идеята за борба с „игото“ на султана за изграждане на свободна и независима национална държава съгласно един от принципите на революцията от 1848 г., правото на хората да се разпореждат с тях вече са си пробрили път сред балканските манталитети. От този момент нататък, може ли Македония също да се превърне в една от тези нови държави, възникнали от постепенното оттегляне на светското присъствие на турците в Европа?

В действителност Македония би могла да бъде обобщена като географски израз, съсредоточен върху долината на Вардар, оста на комуникация север-юг между Белград и Солун. Македония е разделена на три османски или вилаетски административни

⁸⁹ Силяновъ, Христо. Освободителният борби на Македония. Т. II. Следъ Илинденското възстание. София, Издание на Илинденската Организация, 1943.

сектора, най-големият от които е Салоника, следван от Битоля на запад към Албания. Вилаетът на Косово се простира на север към Сърбия.

Популациите, по-малко от три милиона, са изключително смесени, включително български, сръбски, гръцки, влашки, цигански, турски и албански групи, никоя от които не формира мнозинството. Като цяло провинцията е била населена със славяни. Повечето български или сръбски селяни живеели в големи османски владения. Градовете и селата събирали гръцко и турско население. В Салоника голяма еврейска общност съставлявала около половината от населението на града. Около 1900 г. Солун е имал около 150 000 жители.

Усещането за македонско национално съзнание на практика не съществувало, тъй като тези популации първо се идентифицирали въз основа на своята религиозна, православна, мюсюлманска или еврейска принадлежност. В резултат на това Македония се превръща в територия в която се съревновават политическите амбиции на съседните държави, Гърция, България и Сърбия, чиито съответни правителства смятат, че „техните братя по раса“ трябва да бъдат освободени по завещание или със сила. Атина, София и Белград искат да разширят съответните си граници, за да включат голяма част от трите македонски вилаета.

Към средата на 19 век се оформят четири освободителни движения, три от които са основани извън Македония и само едно се е утвърдило като македонско национално движение. Те се появяват на македонската сцена през 1890 г. Българското и гръцкото движение макар и различни по етнос и цели били сходни като организация.

16.2. Революционните борби на българите в Македония. ВМОРО Народен събор в Гайтаниново (1869)^{90 91}

Народният събор в Гайтаниново е среща на представители на българските общини в Неврокопско, Серско, Драмско и Мелнишко, проведена на 6 декември 1869 година (Никулден), на която се взема решение за отказване от Цариградската патриаршия и се иска учредяване на българска църковна епархия.

Участници са: Илия Дуков от Неврокоп, Никола Мандушев, Георги Костов, Никола Абаджиев, Стоян Шехинов, Никодим Марков, Стоил Полизов – всички от Неврокоп, Никола Ковачевски от Ковачевица, Атанас Грозданов от Скречатно, . поп Харитон Карпузов, Георги Зимбилев и Симеон Гърнев от Либяхово, поп Иван Георгиев от Лъки, Иван Сушицалията от Мелник, Костадин Калиманцалията от Калиманци, Тодор Оланов от Лехово, Димко Хаджииванов от Горно Броди, Илия Пасков от Осиково, Захари Бояджиев, Коста Сарафов, Петър Сарафов и Никола Падарев – всички от Гайтаниново, Георги Попиванов от Волак

⁹⁰ Енциклопедия „Пирински край“, том II. Благоевград, Редакция „Енциклопедия“, 1999. ISBN 954-90006-2-1. с. 17

⁹¹ ↑ Кънчов, Васил. Избрани произведения, том I, София, 1970, стр.217.

Основен организатор на събора е Илия Дуков, председателят на Неврокопската българска община. Реч произнася и Захари Бояджиев, български учител в Гайтаниново. След тържествената служба в гайтанинската църква е провъзгласено отказването от Патриаршията и искане за обединена българска Неврокопско-Мелнишка-Драмска-Серска епархия с владика българин.

Вътрешната македоно-одринска революционна организация⁹²

Вътрешната македоно-одринска революционна организация е националноосвободителна организация на българите в Османската империя. Организацията е активна в Солунския, Битолския, Скопския, Одринския и Цариградския вилает в края на XIX век и началото на XX век. В програмните документи на организацията се изтъква, че тя ще се бори по революционен път за осъществяване на член 23-ти от Берлинския договор, за предоставяне на политическа автономия на Македония и Одринско. Предвидено е двете съседни области да се обособят в самостоятелна териториална единица в рамките на империята, като в нея следва да бъдат проведени административни и политически реформи с оглед на подобряване на условията за живот на християнското население там. По време на войните за национално обединение тези официални лозунги са изоставени. Различните крила в организацията се маргинализират и на практика служат като придатък към Българската армия. Те подкрепят активно действията ѝ, като целта им е завоюване на възможно най-големи дялове от Македония и Тракия и евентуалното им присъединяване към Царство България.

След подписването на Берлинския договор населението в Македония и Одринско остава под османско владичество. Още тогава били направени първите опити за създаване на трайна революционна структура – комитетите „Единство“, но те били неуспешни. Основаването на Българския таен централен революционен комитет през 1885 г. имало за първоначална цел освобождението на Македония от османска власт. В действителност обаче била постигната по-лесната цел – обединението на Източна Румелия и Княжество България. Впоследствие започнали да възникват и други революционни групи и кръжоци, които да подготвят революционното движение в Македония и Одринско. Първият опит за създаване на такава организация бил направен в Пловдив през 1889 – 1890 г. от Пере Тошев и Андрей Ляпчев, бивши членове на БТЦРК. Междувременно сред учениците на Солунската българска мъжка гимназия действал Таен революционен кръжок, ръководен от Гоце Делчев. През 1891 г. Дамян Груев и Петър Попарсов, по онова време студенти в Софийския университет, се заемат да организират част от състудентите си. Те създават в София тайно младежко дружество, наречено „Дружба“ ;иято цел е да подготвят почва за революционното движение съобразно с местните условия.

⁹² Параграфът е съставен по данн от https://bg.wikipedia.org/wiki/Вътрешна_Македоно_Одринска_Революционна_Организация

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на **105** Места“ , с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

На 23 октомври 1893 година в Солун шестима български интелектуалци основават революционен комитет. На тази първа среща, която изиграва ролята на учредителен конгрес, се събират доктор Христо Татарчев, Дамян Груев, Иван Хаджиниколов, Петър Попарсов, Христо Батанджиев и Андон Димитров.. Решено е една от основните задачи редом с борбата за освобождение да бъде противодействието срещу ширещите се сръбска и гръцка пропаганди. Първоначално групата била наречена „Комитет за придобиване политическите права на Македония, дадени от Берлинския договор“ На ново събрание на същата група, проведено пак в Солун в началото на 1894 година, присъстващите вече имали под ръка екземпляр от „Записки по българските въстания“ на Захарий Стоянов, в които били публикувани Уставът и Наредбата на Българския революционен централен комитет. Те я взимат като образец за първия схематичен устав на организацията, който не е запазен. Изработването му е възложено на Попарсов.

Консолидирането на организацията станало на Ресенския конгрес през лятото на 1894 г. Одобрен е новият Устав. Започва издаването на революционните вестници „На оръжие“ и „Бунтовник“ и се изготвя вътрешен правилник на местните революционни комитети. В началото организационната работа върви бавно. В конспирацията се посвещават само ограничен кръг от хора. Особено внимание се отделя на учениците от Солунската гимназия, повечето от които през следващите години стават пропагандатори на националнореволюционната идея. След първите плахи стъпки ВМОРО бързо започва да набира сили, като особено силен тласък на вътрешната организация дава извършената Четническа акция на Македонския комитет от 1895 година.

Според Христо Татарчев Одринско отначало не влиза в програмата на организацията, но по-късно основателите стигат до заключението, че и тази област трябва да съставя част от революционна дейност. Решението за това се взема в края на 1895 г. и започва да се прилага в действие през 1896 г. Тогава Дамян Груев възлага на Христо Коцев, учител в Одринската българска мъжка гимназия, да започне там изграждането на комитетска мрежа.

В различни периоди от своето съществуване организацията носи различни имена. Съществува предположение, че то е било Македонска революционна организация (МРО) или по-скоро Македонски революционни комитети (МРК). Според първия запазен устав, името ѝ е Български македоно-одрински революционни комитети (БМОРК). Вероятно през 1902 г. с цел привличането и на другите народности в Македония тя е наречена Тайна македоно-одринска революционна организация (ТМОРО), макар че съществуват и предположения, че това име датира още от 1896 г. През 1905 г., за да се демонстрира по-голяма самостоятелност, името е променено на Вътрешна македоно-одринска революционна организация (ВМОРО).

Структура, организация, териториален обхват

През 1896 г. на Солунския конгрес⁹³ са взети важни решения. Териториите, в които действа организацията, са поделени на революционни окръзи и околии. Проектирани са седем революционни окръга: Солунски, Битолски, Скопски, Одрински, Струмишки, Щипски и Серски. Територията, която организацията обхваща, се простира от Черно море на изток до Охридското езеро на запад и от границата на Княжество България на север до Бяло море на юг. Тази зона обхваща днешните географски области Източна Тракия, Западна Тракия, южната периферия на Северна Тракия и Македония. По-специален статут е имала столицата Цариград, където Димитър Ляпов изгражда автономен революционен комитет, получил правото да общува директно с Централния комитет. След Солунския конгрес Цариградският комитет губи самостоятелността си и се влива в състава на Одринския революционен окръг. Предвиденият Щипски окръг не се сформира, а територията му впоследствие е придадена към съседните окръзи.

Конгресът избира и органи, наречени ръководни тела, които са овластени да ръководят окръзите и околиите. Възложено е да се изработят нов Устав и Правилник на организацията, а тя е преименувана на **Български македоно-одрински революционни комитети**. Най-ниското ниво на организацията съставляват селските и градските комитети, чиито членове избират околийски комитети. Те отговарят пред окръжните комитети, които са пряко подчинени на Централния комитет. Връзката между комитетите се осъществява от тайна поща. Всеки революционен комитет създава тайна полиция. Решенията се вземат стъпаловидно от горе надолу в йерархията, като четите на ВМОРО получават нареждания и действат след одобрение от местните началства. Избрани са нов Централен комитет със седалище в Солун и Задгранично представителство със седалище в София. Гоце Делчев, който е член на организацията от 1894 г., а междуременно работи като екзархийски учител, на конгреса бива избран за задграничен представител в София и постепенно се оформя като фактическият ръководител на организацията. Между 1895 и 1897 г. организацията действа предимно чрез терористични градски групи, но под ръководството на Гоце Делчев от 1896 г. се пристъпва към изграждане на четнически институт по модела на БРЦК. Така в Македония започва да действа първата нелегална агитационно-организационна чета на българския офицер Михаил Апостолов – Попето. След него се появяват и четите на Марко Лерински и Христо Чернопеев.

Финансиране

Организацията набира средства чрез различни способности. Един източник са помощите от страна на българската държава. В правителственото финансиране на ВМОРО като цяло се забелязва цикличност, която видимо дразни революционните дейци. За тази тенденция допринасят обективни причини, една от които е постоянният

⁹³ Вж. Енциклопедия „Пирински край“, том II. Благоевград, Редакция „Енциклопедия“, 1999. ISBN 954-90006-2-1.. и Силяновъ, Христо. Освободителният борби на Македония. Т. I. Илинденското въстание. София, Издание на Илинденската Организация, 1933.

стремеж на управляващите в България да поддържат равновесие между отделните революционни течения с цел осъществяване на по-надежден контрол над техните действия. Освен това всеки член на организацията заплаща членски внос. Организацията събира и дарения от богати българи из средите на земеделските дружества на бежанците. Успоредно с разрастването си ВМОРО все по-остро чувства нуждата от оръжие за въоръжаване на населението и четите. Членският внос и доброволните пожертвувания се оказват недостатъчни. Поради това в устава на организацията е предвидено събиране на средства по насилствен начин. Известни са няколко нарочно организирани афери от дейци на вътрешната организация, имащи за цел залавянето на богати турци, за които да се получи откуп. Друг способ са отвлеченията на заможни чужденци, какъвто е случаят с протестантската мисионерка Елън Мария Стоун. Някои от тези опити за отвлечения завършват с провали, свързани с масови репресии – арести и изтезания.

Само между 31 октомври 1904 и 13 януари 1905 г. Временният комитет на Борис Сарафов, Васил Чекаларов, Владислав Ковачев и Апостол Грежов получава 90 000 лева от българското правителство, предназначени за подпомагане на бежанци от Македония и изпращане на чети във вътрешността.

Цел на организацията е създаването на Автономна Македоно-Одринска държава

Първоначално ВМОРО декларира, че целите ѝ са залегнали в чл. 23 и чл. 62 на Берлинския договор – тя се обявява за прилагането на предвидените в тях реформи, които трябва да гарантират автономия по подобие на тази в Източна Румелия от 1878 г. Очакваното противодействие от страна на Великите сили, евентуалната военна намеса на балканските държави, страхът от поделяне на областта между последните, етническата разнородност на местното население, както и републиканските убеждения на част от ръководството са причината ВМОРО да не издига идеята за непосредствено присъединяване на Македония и Одринско към Княжество България.

Концепцията за политически сепаратизъм

Най-подробно целите на този политически сепаратизъм са разяснени в излизация в София вестник „Право“, неофициален орган на ЦК на ВМОРО. В началото на юни 1902 г. там е публикувана статията „Политически сепаратизъм“, в която е направено ясно разграничение от национален сепаратизъм и е формулирана основната му компромисна цел: „запазване на българското племе цяло, макар и разделено политически“⁹⁴.

След Балканските и Първата световна война териториите, на които е трябвало да се създаде Македоно-одринската държава, са разпокъсани. Вардарска и Егейска Македония са включени в пределите съответно на Кралството на сърби, хървати и словенци и на Гърция. Западна Тракия също е включена в Гърция, а Източна Тракия

⁹⁴ Македония : Сборник от документи и материали. София, Българска академия на науките. Институт за история.

Институт за български език, Издателство на Българската академия на науките, 1978. с. 423 - 426.

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на р. Места”, с акроним: CB Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

остава в Турция. В следващите години българското население в тези територии е подложено на етническо прочистване, депортация и насилствена денационализация. Само Пиринска Македония и южната периферия на Северна Тракия са придадени към България. Провалът на неосъществимото в условията на агресивен балкански национализъм схващане за политически сепаратизъм става явен.

Обединението с България като възможност

Според Христо Силянов⁹⁵ за организацията понятието автономия се покрива със съдържанието на чл. 23 от Берлинския договор, което тогава се смята за задоволителна придобивка. Претенциите ѝ остават докрай скромни и това говори за здравия политически разум на нейните ръководители. Тези претенции се движат в кръга на даденото от Европа в Берлин, на възможното и постижимото.

Гоце Делчев не изключва варианта Македоно-одринската автономна държава по-късно да се присъедини към България. Един от неговите най-близки приятели, Коце Ципушев, съобщава в своите спомени, че когато през 1902 г. приятели на Гоце го запитали защо се борим за автономия на Македония и Одринско, а не за обединение с България, той им отговаря:

Сред противници на организацията също е разпространено мнението, че идеята за автономия е прикритие за истинската цел – обединение с България.

Идеята за Балканска федерация

Идеята за Балканска федерация е тясно обвързана с Македонския и Тракийския въпроси, които са част от по-големия Източен въпрос. След Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. и разцеплението във ВМОРО под напора на засилените процеси на дезинтеграция вътре в организацията, и най-вече поради засилващото се влияние на социалистическите идеи се засилва лявото течение на ВМОРО начело с Яне Сандански. Възприема се идеята за Балканска федерация като държавно обединение, в което самоопределението на народностите в Македония и Одринско би могло да се извърши по демократичен начин. Павел Делирадев, който е идеолог на лявото крило, изнася основния доклад на общия конгрес на левицата в Банско през 1908 г., в който за първи път официално се прокарва идеята за Велика източна федерация, в която Македония и Одринска Тракия трябва да се обособят като самостоятелни федерални единици.

Членска маса на ВМОРО⁹⁶

Основната част от членската маса на ВМОРО са българи екзархисти от Македония, в голямата си част интелектуалци – учители, духовници и офицери от българската армия. Освен македонци във ВМОРО членуват и българи от Тракия, Княжество България, Добруджа и Бесарабия. Масово се набират хора за организацията в Стара Загора, Сливен, Самоков и други български градове. Освен българи след влизането в сила на нов устав през 1902 г. в организацията са приети и хора от други

⁹⁶ Вж. https://bg.wikipedia.org/wiki/Вътрешна_Македоно_Одринска_Революционна_Организация
Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на **100** Места”, с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

народности, например известен брой българеещи се власи. Допълнително левицата привлича за членове няколко сърби, черногорци и гърци, както и някои сърбомани и гъркомани. След време поради различни причини някои от дейците на организацията се отмятат от ВМОРО и се присъединяват към сръбската и гръцката въоръжени пропаганди в Македония.

След поражението на Илинденско-Преображенското въстание от 1903 година и особено след Рилския конгрес от 1905 г. новото ръководство на организацията, което произхожда от лявото крило, приема нов устав и се обявява за прекъсване на контактите с българската държава, предоставяне на пълна политическа независимост на Македония и Одринско и включването им в Балканска федерация.

След разцеплението на ВМОРО е проведен Банският конгрес на левицата от май 1908 г., където е взето решение за създаване на нова Македоно-одринска революционна организация. През август Сандански и неговият социалистически щаб подготвят „Проектопрограма на Македоно-одринската революционна организация

През 1910 г., в условията на засилваща се младотурска реакция, левицата отново се връща към въоръжените форми на съпротива. Революционната организация е възстановена под името Българска народна македоно-одринска революционна организация.

След края на Първата световна война част от левицата основава Временно представителство на бившата ВМОРО, което издава меморандума „Апел към македонското население и към македонската емиграция в България“, който отправя до представителите на Великите сили на мирната конференция в Париж. Сочейки за единствен изход създаването на една самостоятелна Македония в нейните естествени географски очертания, с равенство на всички населения без разлика на численост.

Върховният македоно-одрински комитет

През 1895 г. в София е основан Върховният македоно-одрински комитет, революционна организационна македонски и тракийски емигранти и български общественици. Комитетът организира известната четническа акция в 1895 г., а в началото на следващата година изработва проект за реформи в Османската империя. Проектът е изпратен на ЦК на ВМОРО в Солун. Той предвижда обособяване на Македония и Одринска Тракия в отделни административни единици в рамките на Османската империя по примера на Източна Румелия. Проектът е възприет от ВМОРО като основа за нейните политически искания и заляга в новия ѝ устав. След създаването на представителство на ВМОРО в София в края на 1896 г., членовете му са по право членове и на комитета. През май 1900 г. ВМОК и ВМОРО подписват съвместен протокол, с който офицерите от българската армия се допускат в структурите на ВМОРО. Върховният комитет оказва значителна помощ на вътрешната организация при изграждането на четническият институт. Двете организации правят общи постъпки пред Българската екзархия за назначаване на учители в Македония и Одринско. По това време отношенията между комитетите са добри.

ВМОК съществува от 1895 до 1905 година в България и Османската империя.

Целта на ВМОК и МОО е реализиране на предвидената в Берлинския договор от 1878 година широка автономия на останалите в границите на Османската империя Македония и Одринска Тракия. Комитетът организира Четническата акция в 1895 година и Горноджумайското въстание в 1902 година, а негови чети участват в Илинденско-Преображенското въстание в 1903 година. След първоначално добро сътрудничество с Вътрешната македоно-одринска революционна организация, Върховният комитет влиза постепенно в конфликт и с нея, и с българското правителство и в 1903 година организацията е забранена в България, а в 1905 година се разпуска. Военното крило в организацията продължава да се занимава с революционна дейност до 1912 година, а след Балканските и Първата световна война част от тях се вливат в десницата на ВМРО, докато част от легалните дейци формират Съюза на македонските емигрантски организации.

Четническата акция

През лятото на 1895 година мнозинството от българските политици – и управляващи, и опозиция – смятат, че въоръжена акция на територията на Османската империя би направила османските власти по-отстъпчиви по отношение на осигуряване на правата на българските поданици на империята. Така със знанието на правителството на Константин Стоилов и при отсъстващ „по семейни причини“ в Карлсбад български владетел, Македонският комитет организира въоръжено нахлуване на няколко чети, съставени предимно от български военнослужещи, на територията на Османската империя. Опожарено е помашкото градче Доспат и за кратко е превзет град Мелник, но четите са отблъснати от османските части и не успяват да предизвикат всеобщо въстание в Македония.

За българската външна политика Четническата акция е успех – тя показва на Османската империя, че македонското революционно движение е под контрола на София и може да бъде използвано при продължаващ османски отказ за признаване на легитимността на българския владетел, отпускане на берати за български владци и административни реформи. За Македонския комитет обаче Четническата акция е очевиден неуспех, който предизвиква разногласия в организацията.

Румъния използва Четническата акция за разтуряне на македонските дружества и за ограничаване на дейността на българските обществени и културни институции в страната.

В началото на 1901 г. отношенията на ВМОК с ВМОРО се влошават, като основният проблем е стремежът на Вътрешната организация за предотвратяване на преждевременно въстание и по-дълга революционна подготовка на населението в Македония и Одринско. В своите спомени Георги Попхристов отбелязва: „Ние схванахме, че борбата в София е от принципиален характер. С прибързано въстание на върховистите ще се придаде повече български характер на борбата, когато тя по устав бе борба за автономия.“

На 23 септември 1902 г. четите на ВМОК вдигат Горноджумайското въстание. Тази прибързана постъпка нанася силен удар върху ВМОРО. Унищожени са бази и

каналите, през които преминават хора и оръжие за вътрешността на Македония. Вътрешната организация се стреми да намали размаха на въстанието и дори се стига до въоръжени стълкновения между четите на двете организации. Тези фактори водят до ускоряване на подготовяното от ВМОРО въстание, което избухва на 2 август 1903 г. и в което участват и чети на ВМОК. След първоначално доброто сътрудничество с ВМОРО, Върховният комитет влиза постепенно в конфликт и с нея, и с българското правителство и през 1903 г. организацията е забранена в България, а в 1905 г. се саморазпуска и част от дейците му преминават във ВМОРО.

Проекта на Върховния комитет на ВМОРО за реформи

В края на февруари 1896 година, вследствие на българо-турските преговори от началото на годината, Върховният комитет изработва проект за реформи в Османската империя. Проектът заедно с карта и обяснителни бележки е връчен през март на министър-председателя Стоилов и изпратен на ЦК на ВМОРО в Солун, както и до настоятелствата на македонските дружества в страната. Проектът предвижда обособяване на Македония и Одринска Тракия в отделни административни единици в рамките на Османската империя, по примера на Източна Румелия, със собствен законодателен орган, занимаващи се с вътрешната административна уредба и управител, принадлежащ към преобладаващата народност с мандат от 5 години. В проекта се предвижда чиновниците и жандармерията да се избират пропорционално от населението, а официалните езици да са турски и езикът на мнозинството на населението.

Проектът за реформи на Върховния комитет е възприет и от ВМОРО като основа на нейните политически искания, но е пренебрегнат и от Великите сили и от българското правителство. През май 1896 година султанът издава ираде, с което в европейските вилаети се въвеждат козметични реформи и това кара Върховния комитет да организира вълна от протестни митинги в България.

Възходът на ВМОРО при ръководството на Борис Сарафов (1899 – 1900) VI конгрес на ВМОРО

На VI конгрес на македонските братства в България, който заседава от 1 до 5 май 1899 година, за председател на Върховния комитет е избран Борис Сарафов, за подпредседател Тома Давидов и за член-съветник Христо Саракинов, а за членове Антон Бузуков, Владислав Ковачев.

Така Върховният комитет е овладян от офицерите от Българските освободителни братства, които са за по-активна дейност и в България, и в чужбина, и във вътрешността, и които имат подкрепата на Централния комитет на ВМОРО. Между двете революционни организации се установява добро сътрудничество. Върховният комитет подпомага Вътрешната организация с пари и особено с подготвени кадри, организира прехвърлянето на хора и оръжие в Македония и Одринско. След създаването на представителство на ВМОРО в София в края на 1896 – 1897 година членовете му Гоце Делчев и Гьорче Петров са по право членове на комитета. През май 1900 година МО и ВМОРО подписват съвместен протокол, с който офицерите от

българската армия се допускат във всички нива на структурите на ВМОРО. Върховният комитет оказва значителна помощ на вътрешната организация при изграждането на четническият институт. Двете организации правят общи постъпки пред Екзархията за назначаване на учители в Македония и Одринско по списък, представен от Централния комитет на ВМОРО. Върховният комитет набавя и складира в пограничните пунктове оръжие, което предава на Вътрешната организация.

За кратко време новото ръководство успява да изправи на крака организацията, да активизира дейността на местните дружества, да върне организационното единство на емиграцията, като прибере под шапката на организацията всички отцепили се дружества.

Офицерските братства разширяват организацията си като след 1899 година в 16 български гарнизона има такива братства, обхващащи около 1000 души – половината от българските офицери на редовна служба. В Швейцария, Франция, Белгия, Русия и Австро-Унгария и САЩ също се появяват нови македоно-одрински дружества. В САЩ през 1899 година Станислав Шумков е представител на първото регистрирано емигрантско българско дружество „Васил Левски“. Шестият конгрес упълномощава Шумков да представлява Върховния комитет в Америка. Три тайни дружества възникват и в Румъния. На 3 октомври 1899 година в София е създадено и първото женско македоно-одринско благотворително дружество, което носи името на българската героиня Екатерина Симидчиева. Само самостоятелните македоно-одрински дружества според спомените на Сарафов са 250.

Македонската организация организира и народни стрелчески дружества с личен състав от над 5000 души, които трябва да обучат за боравене с оръжие македонската и тракийска емиграция, която не подлежи на военна повинност в България.

X конгрес На ВМОРО . Разцеплението

От самото начало в македоно-одринското освободително движение се зараждат две течения – ляво (реформаторско) и дясно (консервативно). Постепенно противоречията между тях се изострят.

Лявото течение се основава на социалистически и анархистични идеи. То се противопоставя на пряката намеса на българските държава и църква в освободителното дело. Привържениците му настояват освен българи-екзархисти в организацията да бъдат допускани и представители на други народности и вероизповедания, включително гъркомани и сърбомани. То не подкрепя решаването на Македонския и Тракийския въпроси чрез присъединяването на двете области към България. Лявото крило стои зад идеята за Балканска федерация, която да замести Османската империя след нейното разпадане. Според този ляв политически проект Македония и Одринско трябва да се обособят като самостоятелна федерална единица с равноправие на всички граждани, живеещи в нея, независимо от тяхната народност и вероизповедание. В съвременната македонска историография това се разбира като израз на етнически, а не на политически сепаратизъм.

Дясното течение допуска възможността за обединение на Македония и Тракия с България и приема тясното сътрудничество с българските власти, включително под формата на военни помощи. То настоява за запазване на идеите от началния период на организацията, като в нея имат право да членуват само българи-екзархисти. Членовете му се противопоставят на сътрудничество с османската администрация, което левичарите са склонни да допуснат. Консерваторите акцентират на автономията на Македония и Одринско и на обединителната роля на Българската екзархия. Между двете крила има и групи, настояващи за компромис, но техните привърженици са гледани с подозрение и от двете страни.

Дясното крило се води от генерал Цончев. То се ползва с подкрепата на двореца. Другото крило се състои от сарафистите, анархистите и привържениците на съвместните действия с ВМОРО. Това крило се ползва с подкрепата на управляващата Прогресивнолиберална партия. Дружествата на МОО по места също се разделят, като оглавявания от Михайловски-Цончев Върховен комитет започва да изключва опозиционните дружества. През март 1902 година задграничните представители на ВМОРО отново изпращат писмо до македонските дружества, в което се описва конфликтът с върховистките чети, и се призовава да не се пречи на делото на македонските българи.

На X конгрес, заседавал от 28 юли до 3 август 1902 година, делегатите на дружествата се разделят на два конгреса и се появяват два Върховни комитета и две организации..

Двата комитета започват поредица от нападки на страниците на „Реформи“ и специално създадения за конфликта вестник „Дело“. След 1904 г. организацията открито се разделя на две крила. В дясното влизат Христо Матов, Иван Гарванов, Борис Сарафов и други. Из средите на лявото са Яне Сандански, Христо Чернопеев и Димо Хаджидимов. През следващата година (1905) е свикан общ конгрес на ВМОРО, който се провежда в Рилския манастир.

Според новите устройствени актове организацията се децентрализира. Има и нов Централен комитет – Дамян Груев, Пере Тошев и Тодор Попантов. Очакванията, че конгресът ще изглади съществуващите противоречия, остават без покритие. Дамян Груев до смъртта си през 1906 г. успява да тушира напрежението. След това се стига до окончателно разцепление. Десните излизат с открита декларация в подкрепа на сътрудничеството с българската държава. Тези виждания левичарите смятат за напълно неприемливи, тъй като противоречат на идеята за Балканска федерация. На 10 октомври 1907 г. Яне Сандански нарежда убийството на драмския войвода Михаил Даев, близък на дясното крило. На 28 ноември Тодор Паница, по нареждане на Яне Сандански, убива Борис Сарафов и Иван Гарванов, а Христо Матов едва избягва покушението. На Кюстендилския конгрес през март 1908 г. санданистите не са поканени и под председателството на Христо Матов ръководителите им задочно са осъдени на смърт. През май същата година се провежда алтернативен конгрес на левицата в Банско. Там е взето решение за създаване на нова организация и за разпускане на четническия институт. По-късно левицата, начело със Серската група,

влиза в контакт с младотурците и се заема със създаването на Македоно-одринска революционна организация. Така организацията фактически се разцепва на две враждуващи фракции и навлиза в най-противоречивия период от развитието на македонското движение, характеризиран от стремежа за физическа разправа с опонентите вътре в организацията. („Позивъ къмъ членоветъ на Македоно-Одринската организация въ България“ на комитета Станишев-Карайовов, 13 август 1902 г., прибавка към брой № 26 на „Право“).

Илинденско-Преображенското въстание⁹⁷

През 1903 година на Солунския конгрес Централен комитет в лицето на Иван Гарванов, Спас Мартинов и Димитър Мирчев взема решение за вдигане на всеобщо въстание.

Върхна точка в национално-освободителната борба на македонските и тракийски българи е **Илинденско-Преображенското въстание**, организирано от Вътрешната македоно-одринска революционна организация. То избухва на 2 август 1903 г. и обхваща Македония и Одринско. Въстанието е изключително масово – в него участват над 26 000 души. Решението за организиране на това въстание е взето на Солунския конгрес на ВМОРО (тогава носеща името ТМОРО – Тайна македоно-одринска революционна организация) от 2-4 януари 1903 г., председателстван от Иван Гарванов.

По време на Илинденско-Преображенското въстание през есента на 1903 година в Нерокопско се водят активни въстанически действия под ръководството на воеводите Михаил Чаков, Стоян Мълчанков, Атанас Тешовалията и Стоян Филипов.

Въстанието носи имената на двата църковни празника, на които избухват двата основни бунта. В Битолския вилает и Солунския вилает то избухва на 20 юли (2 август нов стил) – Илинден, а в Одринския вилает – на 6 август (19 август нов стил), Преображение Господне. В македонската, както и в западната, а понякога и в българската историография, то се определя също само като Илинденско.

Предистория⁹⁸

След организираното от Върховния македоно-одрински комитет Горноджумайско въстание напрежението в Македония нараства чувствително. Правителството на Османската империя засилва репресивните мерки, съсредоточава военни и полицейски части, които извършват масови беззакония. Увеличават се стълкновенията между турските въоръжени сили и чети на комитета.

⁹⁷ Караманджуков, Христо Ив. Родопа през Илинденско-Преображенското въстание : Спомени и документи. София, Издателство на Отечествения фронт, 1980.

⁹⁸ Виж https://bg.wikipedia.org/wiki/Илинденско-Преображенско_въстание
Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на р. Места”, с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

В тази обстановка през януари 1903 г. част от членовете на ЦК ВМОРО начело с Иван Гарванов свикват конгрес в Солун, който взема решение да се вдигне повсеместно въстание в Македония и Одринско. На конгреса не присъстват задграничните представители Гоце Делчев и Гьорче Петров. Все пак задграничното представителство на организацията в София след дълги дискусии се присъединява към това решение. Гоце Делчев е против прибързани въоръжени действия, защото познава обстановката и смята, че без българска подкрепа може да се стигне до поражение, но след идването си в Македония се среща със завърналия се от заточение Даме Груев. Двамата решават, че след като решението е взето и разпратено по окръзите, връщане назад не може да има и Делчев се подчинява на общото решение. В навечерието на въстанието, обаче той е убит край село Баницана път за конгреса на Серския революционен окръг.

В ръководните среди на организацията няма единно мнение за методите на революционната борба. Самият Гоце Делчев дълго време настоява борбата да се води чрез партизанска война, реализирана чрез постоянни терористични актове, които да не засягат населените места, а да се съсредоточат върху турски военни и пътни обекти. Групата около Гьорче Петров настоява за провеждането на т. нар. перманентна революция, за да не се допусне пълно изтощаване на силите на организацията. Те предлагат действията да се разпрострат във времето и пространството, за да се постигне по-голям териториален и времеви обхват. Членът на ЦК Христо Татарчев се изказва за провеждането на масово и внезапно въстание, като се използват всички сили на организацията и на населението, за да може или да се постигне евентуален успех, или, ако акцията се провали, европейската дипломация да бъде принудена да проведе реформи в Турция.

В края на април 1903 година серия от атентати в Солун ускорява избухването на въстанието. Взривени са сградата на Отоман банк, френския кораб „Гвадалкивир“, прекъснато е осветлението на града. Повечето атентатори загиват, след като водят неколкодневни боеве по улиците на града. Европейските държави още от януари 1903 г. се опитват да проведат известни реформи, но вековните им противоречия не допускат особен резултат.

Солунският конгрес на ВМОРО от януари 1903 година, взел решение за курс към въстание, на практика решава основния разделителен проблем между дейците на ВМОК – да има или да няма незабавно всеобщо въстание. След като ВМОРО приема тактиката на ВМОК на Цончев между централисти и върховисти отново се установява сътрудничество. Основен поддръжник на примирението от страна на ВМОК е капитан Александър Протогеров, защото, както казва той в писмо до Цончев „не е важно кой прави въстанието, важното е да го има.“

Офицерите от Върховния комитет изработват „Общи ръководящи начала за едно успешно въстание в Македония“, на базата на които през май задграничният представител на ВМОРО Христо Матов изработва „Общ план и цел на въстанието“, в който са планирани бойните действия по окръзи, околии и райони. Задграничното представителство е в контакт с генерал Цончев и дори в резултат на краткото успешно

сътрудничество на 8 март 1903 година Върховният комитет известява, че обединението на двете организации е факт. Макар и до официално споразумение не се стига, между четите на ВМОРО и ВМОК настъпва примирие и има много случаи на взаимна подкрепа.

Към април 1903 година ВМОК се съвзема от удара, нанесен му от правителството. Организацията продължава да издава документи, а Стоян Михайловски, който продължава да се титулува председател на Върховния комитет, прави успешна публична кампания срещу кабинета на Стоян Данев. През април генерал Цончев се връща в София, а организационният орган „Реформи“, започва отново да излиза под редакцията на Илия Гологанов. Постепенно организацията възстановява и структурите си в страната, под формата на благотворителни братства.⁹⁹

Успоредно на това ВМОРО съживява и конкурентния Върховен комитет на Станишев – Карайовов като му отпуска заем от 5500 златни лева и той също се опитва да създаде благотворителни дружества в страната.

В навечерието на въстанието четите на Върховния комитет, начело с генерал Цончев, полковник Янков и подполковник Николов се съсредоточават по границата на Серския революционен окръг, като между двете организации е постигнато неписано споразумение за взаимопомощ. Във Валовишко върховистката четата на Любомир Стоенчев заедно с вътрешната чета на Илия Кърчовалията води бой на 9 септември в местността Ливадата в Пирин. В Мелнишко върховистките чети на Юрдан Стоянов, Петър Дървингов и Димитър Зографов се обединяват с вътрешните на Яне Сандански, Михаил Чаков и Стоян Мълчанков в отряд от 160 души и на 30 август водят бой край оброчището „Света Троица“. На 31 август отряд от 400 души, под общото командване на полковник Янков и генерал Цончев и на войводите на ВМОК Христо Танушев, Иван Ботушанов, Никола Лефтеров и Димитър Атанасов се сражава в местността Гарваница, а на 1 септември води бой при село Пирин. На 4 септември четите на войводата на ВМОРО Спирос Петров и тази на ВМОК, начело с Константин Настев водят общ бой с турски части на връх Кукла,

Подготовка и повод¹⁰⁰

През май 1903 година Христо Матов изготвя „Общ план на въстанието“, в който се излагат средствата на революционната борба и целите за извоюване. Реорганизираните въстанически окръзи, приема се тактика за действие на чети, терористи и на мирното население, изясняват се отношенията с малцинствата в Македония, с чужденците и с османските власти, както и други въпроси. На 20 юни 1903 година ЦК на ВМОРО в София изпраща писмо на военния министър Михаил Савов, с което информира него, правителството и княз Фердинанд за приблизителната дата на начало на въстанието и общото състояние на организацията вътре в Македония. В писмото се засяга и въпросът за намеса на българската армия на страната на въстаниците, като се констатира, че това е положително прието от революционерите. Михаил Савов писмено

⁹⁹ Виж https://bg.wikipedia.org/wiki/Илиндетско-Преображенско_въстание

¹⁰⁰ Пак тав

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на р.Кр. Места”, с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

отговаря, че въстанието трябва да бъде отложено за октомври 1903 година или дори за май 1904 година, докогато българската войска да бъде превъоръжена и способна за подобни военни действия, в противен случай не би имала възможност за намеса.

Въпреки, че революционерите неколkokратно са предупредени от представители на Княжество България, че то не може и няма да се намеси в едно такова въстание, те не се отказват от поетия курс.

На Смилевския конгрес на Битолския окръг на ВМОРО се решава въстанието да започне в окръга на 20 юли (2 август) Илинден. Началото на бойните действия в Одрински революционен окръг се определя на Конреса на Петрова нива за 6 август (19 август) (Преображение Господне). По-късно Серският окръг решава да се вдигне на 27 септември (Кръстовден).

Бойни действия¹⁰¹

В определения ден щабът на въстанието в с. Смилево в състав Дамян Груев, Борис Сарафов и Анастас Лозанчев нарежда на въстаническите отряди да започнат бойни действия. Призивът „хиляди пъти по-добре смърт, отколкото скотски живот“ мотивира въстаниците към борба. Боевете в Македония започват на 2 август (нов стил) 1903 г. – Илинден. Масово въстава Битолски революционен окръг (въстанически окръг „Пелистер“) в Битолско, Леринско, Костурско, Охридско, Кичевско. В град Крушево българските въстаници обявяват Крушевска република и канят гърци и власи на обща борба против Османската империя. Равносметката от въстанието в Битолска, Леринска, Костурска, Охридска и Кичевска околии е следната: 19 582 въстаници водят 150 сражения срещу 292 735 турски войници (в пропорция близо 1:15), при обща продължителност на боевете 1146 часа. Загиват или са ранени 747 четници и 3087 турски войници. Революционните окръзи „Кожух“ и „Беласица“ (солунски окръг), „Огражден“ (струмишки окръг) и „Овче поле“ (скопски окръг) действат отделни чети, а населението не въстава по изрично нареждане на организацията.

Началото на въстаническите действия в Битолски окръг дава тласък на революционното движение и в Одринска Тракия. Съгласно с решенията на Солунския конгрес за обявяване на масово въстание в Странджанския район е свикан конгресът на Петрова нива, който изработва план за действията и избира главен щаб. На 18 август бойните действия започват, обявена е Странджанската република. Освободени са Василико (днес Царево), Ахтопол и други по-малки селища в Странджата, а турските части са изтласкани към Малко Търново и Лозенград.

Въстанието започва в Серския революционен окръг на 27 септември (14 септември) 1903 г. – Кръстовден. Сражения се водят почти по цялата територия на Серския революционен окръг. В тях заедно участват Яне Сандански, кап. Стоянов, полковник Янков. Борбата сближава бившите противници от ВМОРО и ВМОК и те с обединени сили действат срещу турския аскер.

¹⁰¹ Съставен по материали от https://bg.wikipedia.org/wiki/Илинденско-Преображенско_въстание

Боят при оброчището „Света Троица“ е сражение между обединени чети на Върховния македоно-одрински комитет и на Вътрешната македоно-одринска революционна организация с османски войски и башибозук по време на Илинденско-Преображенското въстание в Серския революционен окръг, провело се на 30 август 1903 година в Южен Пирин.

След конгреса на Серския революционен окръг, провел се от 20 до 23 август 1903 година в землището на село Пирин, властите усещат усиленото движение на чети в Пирин и на 30 август към Южен Пирин е отправена войска от градовете Мелник и Неврокоп. Четите на ВМОРО се съединяват с дошлите на помощ чети на Върховния комитет и макар и изненадани, оказват сериозна съпротива. След интензивна няколкочасова престрелка, българските чети успяват да се изтеглят в местността Осиковица. Османските войски за отмъщение решават да нападнат съседното българско село и на следния ден се води боят при село Пирин.

Боят при село Пирин Сражението е едно от най-интензивните по време на въстанието. След като не успяват да обградят и унищожат обединените чети на ВМОК и ВМОРО в боя при оброчището „Света Троица“ на 30 август, османските войски решават да разгромят съседното село Пирин и на следния ден се насочват към него. Селото обаче е защитавано от местната милиция и върховистките чети на генерал Иван Цончев и полковник Анастас Янков (около 250 души). Четите водят престрелка с османците в местността Гарваница и след това организират отбраната на селото. Призори на 1 септември османските войски атакуват селото и избухва ожесточено сражение, което продължава през целия ден. В критичния момент следобед пристигат на помощ върховистката чета на Юрдан Стоянов и вътрешната на Яне Сандански и с повдигнат дух българите настъпват и прогонват османските войски. Вечерта е решено четите и жителите на селото да се изтеглят в планината. Войската се завръща и опожарява Пирин.

Потушаване

Турското правителство хвърля огромни сили за потушаването на въстанието в Македония и Одринска Тракия като изпраща 350 хилядна войска. Въстаниците постепенно изчерпват своите сили. Султанът отчита това и на 6 септември обявява, че кръвопролитията ще бъдат прекратени, ако великите сили принудят България да се откаже от подкрепата на въстанието. Турция прехвърля отговорността върху софийското правителство. Великите сили, главно Русия и Австро-Унгария, с ноти до българското правителство го принуждават да не се намесва в конфликта. Външните министри на двете империи изработват реформен план. Мюрцщегските реформи (по името на града, където се срещат граф Ламздорф и граф Голуховкин) предвиждат омиротворяване на областта и даване някои права на народностите в империята.

На 17 септември щабът на въстанието изпраща молба до български отговорни фактори да обявят война на Турция. При съществуващата международна обстановка България няма нито сили, нито възможност за реална помощ. Всички обществени

слоеве в страната независимо от своите различни схващания съчувстват на въстаниците и оказват морална и материална помощ.

Освен възпиращите предупреждения на силите българското правителство много добре разбира, че и съседните държави няма да останат безучастни при евентуална намеса. Главната причина за съдържаното поведение си остава икономическата и военната слабост. Това се осъзнава и от ръководителите на организацията.

Жертви

Въстанието води в Македония и Тракия до 289 сражения на 26 000 въстаници срещу 350 хилядна турска войска, на 994 загинали въстаници, 201 опожарени села, 12 440 изпепелени къщи, 4694 избити, изклани и живи изгорени мъже, жени и деца от мирното население. 3122 жени и моми са изнасилени от османските чети, а 176- пленени. 70 835 души са обездомени, а 30 000 бягат в България. Жертвите от турска страна са 5325 войници.

В Битолски окръг, между 2 август и 23 октомври, стават 150 сражения, в които загиват 746 четници, в Солунско – 38 сражения и 109 убити четници, в Скопско – 15 сражения и 93 убити, а в Одрински революционен окръг 36 сражения, 56 убити четници и стотици мирни жители. На 12 септември 1903 година Генералният щаб на Битолския революционен окръг излиза с окръжно писмо за прекратяване на въстаническите действия и саморазпускане на щаба.

Преки последици от въстанието

След въстанието Македонският въпрос трайно влиза в полезрението на международната дипломатията. Започват контролирани от европейските държави реформи според Мюрцщегската реформна програма. Въпреки реформите, в България всички разбират, че пътят за разрешаване на статута на Македония минава през война с Турция, подготовката за която започва още през 1904 година.

Вътрешната македоно-одринска организация претърпява сериозни поражения: губи значителна част войводи и четници, по места тайните ѝ комитети са разкрити и разбити. Започва преосмисляне на взетите решения за всеобщо въстание. Още преди края на въстанието в Западна Европа са изпратени Борис Сарафов и Михаил Герджиков, за да спечелят благоразположението на обществеността там. Задграничното представителство на ВМОРО издава в средата на 1904 година Мемоар на Вътрешната организация, който цели да осветли причините за избухването на въстанието.

Преговорите между ВМОРО и бившите дейци на ВМОК за създаване на общо Благодетелно дружество пропадат и на 16 декември официално се възстановява дейността на Върховния комитет. На Софийски съвещания от януари 1904 година е приета директивата за бъдеща дейност на ВМОРО, диктувана от Яне Сандански и приближените му, и която цели демократизация в организацията. В същия дух за децентрализация протичат Варненския (14 февруари), Струмишкия и Прилепския окръжни конгреси от 1904 година.

През март 1904 година група дейци около Борис Сарафов формират Временен комитет, който извзема част от функциите на Задграничното представителство, но се саморазпуска в началото на 1905 година. С тези действия фактически започва разцеплението на ВМОРО.

През 1904 година се провеждат преговори на две нива между Османската империя и Княжество България и между Османската империя и ВМОРО. България издейства от Високата порта пълна амнистия на политическите затворници, а ВМОРО участва в изготвянето на проект за реформи в Македония и Одринско.

Над 300 000 добре въоръжени редовни войници изпраща Османската империя срещу въстаналото население в Македония и Одринско. Въстанието е потушено, но идеалът за обединение на българите - жив. На европейската политическа сцена отново е поставен Източният въпрос, който стои нерешен и до днес.

Когато се говори за Илинденско-Преображенското въстание, обикновено по една или друга причина се пропуска фактът, че представители на Княжество България неколкократно поставят въпроса пред въстаниците, че Княжеството няма как да се включи в подобна акция.. Княжеството добре осъзнава, че участието във въоръжената съпротива ще провокира съседните държави. България се държи по-скоро сдържано и причините за това се осъзнават дори от въстаниците.

Илинденско-Преображенското въстание е демонстрация на неустрашимостта и силното желание на българския народ за свобода и обединение.

Четата на Герджикова.

Четата на Михаил Герджиков

17. Територията на региона по време на войните в началото на XX век¹⁰²

Освен редовната армия, официалната власт създава така наречените турски комитети по образец на ВМОРО, които формират контрачети в Македония. Османската империя се възползва и от засилващите се Гръцка и Сръбска въоръжени пропаганди, като ги фаворизира, за да водят успешни сражения с ВМОРО. Отделно започва изграждането на стабилна гранична система с България от наблюдателни пунктове, застави и засади, които да противодействат влизането на чети. Започват масови претърсвания и обиски на български села, като в едно също време се претърсват по 20 – 30 села. Дейците на ВМОРО започват постепенно да събират сведения за наличните турски части по места, а с помощта на секретаря на Българското търговско агентство в Битоля капитан Манол Ракаров се сдобиват с новосъздадената инструкция за борба с четите.

В резултат на предприетите мерки значително се увеличават водените сражения с български чети и дадените от тях жертви. През 1904 година се водят само 27 сражения и ВМОРО губи 59 души, а през 1905 година в 47 сражения загиват 250 души и са унищожени 10 чети. Между 1 март 1906 – 1908 година четите на ВМОРО са въввлечени в 125 сражения, в които убитите четници и войводи достигат 575 души, 44 са заловени, а 7 са ранени. Въпреки това дейността на ВМОРО не престава и тя поддържа средно около 70 чети в състав между 800 – 1000 души. След Младотурската революция от юли 1908 година по турски данни 110 чети се легализират. За периода от края на 1899 година до март 1908 година четите на ВМОРО водят 570 сражения с турската армия, в които загиват или са ранени 2392 четници. Отделно четите водят много сражения с гръцката и сръбската пропаганди.

Районът на Хаджидимово е освободен от османска власт по време на Балканската война през 1912 година. Любопитен факт е, че първият кмет на град Неврокоп след освобождението е поетът Пейо Яворов. Включването на района в границите на Царство България довежда до масово изселване на мюсюлманското население. На тяхно място се заселват български бежанци от района на Драма и Сяр, чийто родни места попадат под властта на Гърция. Преброяването на населението от 1926 година ясно показва тези промени. В условията на глобалния Източен въпрос през XIX в. балканските държави се възстановяват само върху части от своята етническа територия. В пределите на Османската империя остава голяма част от техните сънародници. Въпросът за националното обединение се превръща в определящ фактор във външната политика на балканските страни. Българските интереси са насочени към Македония и Одринско. Сърбия има етнически основания за земите на север и запад от Шар планина. Милиони гърци живеят извън държавата си по Малоазийското и Беломорското крайбрежие, по Егейските острови и Крит. Същевременно в отношението на балканските държави към европейските части на Турция съществуват и силни шовенистични амбиции.

¹⁰² Димитров, Стр.; Манчев, Кр. История на Балканските народи, том II, „Парадигма“, София 1999, ISBN 954-9536-19-X

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на р. В. Места”, с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Независимо от многото противоречия между България и нейните съседи те са обединени от обстоятелството, че никоя от тях не разполага с необходимия потенциал да постигне самостоятелно националното си обединение. Опитите за борба с Турция със собствени сили завършват без успех. Това са и основополагащите предпоставки за създаването на Балканския съюз и за последвалата от него Балканска война (1912-1913 г.).

След Берлинския конгрес от 1878 г. се очертават две основни тенденции за разрешаването на българския национален въпрос. Първата от тях се изразява в продължаване на революционните борби от епохата на Възраждането за отхвърляне на османското владичество. Нейни основни прояви са Креснеско-Разложкото въстание (1878-1879 г.), Съединениято на Източна Румелия с Княжество България (1885 г.), действията на ВМОРО и ВМОК, Илинденско-Преображенското въстание (1903 г.). Единствената успешна стъпка в развитието на тази тенденция е Съединението. Втората тенденция намира израз в мирната тактика за постигане на националното обединение, т.е. чрез дипломатически средства да се принуди Турция да изпълни чл. 23 и 62 от Берлинския договор.

Неуспехите в развитието на тези две тенденции карат българските политици да търсят военно решение на националния въпрос. След поражението на Илинденско-Преображенското въстание българското обществено мнение постепенно се ориентира към идеята, че войната с Турция е единствено възможният изход. Фактическата подготовка на България за война започва правителството на Народнолибералната партия (1903-1908 г.). То осъществява структурни реформи в армията и отделя огромни средства за нейното превъоръжаване. През 1908 г. България провъзгласява своята независимост от Турция и освен че повишава международния си авторитет, получава правото да обявява война и да сключва мир.

Българската политика насочва усилията си към създаване на съюз с другите заинтересувани от война с Турция балкански държави – Сърбия, Гърция и Черна гора. Те също приемат тази идея, защото разполагат с по-малобройно население и от България: Сърбия – около 3 млн., Гърция – към 2,6 млн., а Черна гора – около 300 хил. души.

До началото на XX в. обаче създаването на подобен съюз е практически неосъществимо поради позицията на Великите сили. Двете най-заинтересувани от тях за положението на Балканите – Русия и Австро-Унгария, водени от своите глобални интереси, ревниво бранят статуквото в Европейския югоизток. Те енергично блокират и революционната, и дипломатическата, и военната тенденции за решаване на националния въпрос в неговите български и общобалкански измерения.

Ала в началото на XX в. Великите сили, бдещи върху цялостта на Османската империя, вече не са единни. Двете новосформирани военнополитически групировки: Антантата (Англия, Русия и Франция) и Тройният съюз (Германия, Австро-Унгария и Италия) стоят на прага на световен военен конфликт. Централните сили (Германия и Австро-Унгария), заложили в Турция икономически и политически интереси, бранят ненарушимостта на нейните граници. Обратно, интересите на страните от Антантата им

диктуват да подкрепят създаването на Балкански съюз, който да изолира Германия и Австро-Унгария. Така сблъсъкът на интересите при преразпределяне на световното геополитическо пространство кара Съглашението негласно да се откаже от решенията на Берлинския конгрес.

С оглед на тази международна обстановка цар Фердинанд (1887-1918 г.) изгражда политическата стратегия на България за война с Турция, а именно създаването на Балкански съюз под егидата на Русия. През 1910 г. цар Фердинанд и министър-председателят Александър Малинов посещават Русия, където се водят преговори за сключване на българо-сръбски съюз. Александър Малинов обаче твърдо отстоява позицията за неделимост на Македония и защитава старата формула за нейната автономия като начална стъпка към присъединяването ѝ към България. Това противоречи на сръбските претенции към Македония и в крайна сметка сондажите се провалят.

На 16 март 1911 г. на власт в България идва ново коалиционно правителство. То е съставено от две русофилски партии – Народната и Прогресивнолибералната. Министър-председател става председателят на Народната партия Иван Гешов, а председател на народното събрание – лидерът на Прогресивнолибералната партия д-р Стоян Данев. Така българският политически елит и цар Фердинанд засилват проруската ориентация на българската външна политика.

Българските политици разчитат именно на Русия за защита на българската кауза в проточилите се преговори със Сърбия. Руският външен министър Сергей Сазонов подтиква българското и сръбското правителство към ускорено изграждане на Балкански съюз. В този съюз Петербург съзира военнополитическа структура, която може, заедно с Антантата, да се противопостави на балканската политика на Централните сили. Към ускорена развързка на преговорите тласкат и настроенията на българите в Македония и Одринско. Те живеят при робските условия отпреди Берлинския конгрес и настояват за бърза промяна на статуквото. На тяхна страна е и обществеността в България, която откликва с апели към политиците и дипломатите за разумни компромиси в преговорите със Сърбия.

Още през лятото на 1911 г. правителството на Иван Гешов свиква избори за V ВНС, които са спечелени от управляващите. По тяхно желание е променен член 17 от Конституцията, според който всички международни договори трябва да бъдат санкционирани от парламента. Член 17 е изменен по начин, който дава право на изпълнителната власт да сключва международни договори без знанието на Народното събрание. Така цар Фердинанд и правителството си осигуряват пълна свобода на външнополитическия курс на България.

Същевременно кризата в Турция се задълбочава. В началото на XX век многонационалната Османска империя се раздира от остри и непреодолими социални и национални противоречия. Сред подвластното население, особено в Одринско и Македония, Албания и о-в Крит, се развиват национално-освободителни движения, с главна цел да отхвърлят религиозния и социален гнет на турския абсолютизъм. Тези движения отслабват мощта на империята и подхранват териториалните аспирации на

съседните балкански държави. Избухват въстания в Крит, следва Гръцко-турската война от 1897 г., организираното от ВМОРО Илинденско - Преображенско въстание от 1903 г., засилва се съпротивата и на албанския народ. Балканските народи живеят с надежда, че разпокъсаните им територии един ден ще бъдат отново техни.

През септември 1911 г. започва италиано-турската война за Триполитания и Киренака. В нея Османската империя губи сражение след сражение. Българските военни настояват да не се пропуска благоприятния момент. През ноември 1911 г. турците извършват масово клане над българите в Щип (след един български атентат). Тези събитията създават в България една общонационална психологическа нагласа за война с вековния потисник.¹⁰³

Всичко това кара правителството на Иван Гешов да бърза. На 29 февруари (13 март) 1912 г. е подписан българо-сръбски “Договор за приятелство и съюз”. Към този документ има и “Тайно приложение”. През май 1912 г. е сключена и военна конвенция между страните.

Според тези документи България и Сърбия се задължават да действат единно в случай на нападение от страна на Турция или някоя велика сила (визира се Австро-Унгария). България се ангажира с 200 000, а Сърбия с 150 000 войници. Договорът уточнява и придобивките на двете държави при евентуална успешна война срещу Турция. Сърбия признава на България правото над земите на изток от р. Струма и Родопите, а България се отказва от претенции в полза на Сърбия на териториите на север и запад от Шар планина (Косово и Новопарския санджак). Сърцевината на договореностите са постановките за съдбата на Македония. Първият вариант предвижда тя да получи автономия, но тази идея се приема половинчато още в самия текст. Вторият вариант е Македония да се поделена на две части. “Безспорната зона” – земите на югоизток от линията Крива паланка-Охрид, се дава на България. Територията между тази линия и Шар планина се определя като “спорна зона”, чието притежание трябва да се определи от арбитражното решение на руския император Николай II.

За първи път България се съгласява Македония да бъде разделена. С този ход българската политика губи своя фундаментален коз: българската националност на мнозинството от населението на Македония, от освободителния характер на войната, Приемайки алтернативата на дележа, се загърбва етническият състав на населението на Македония, историко-културните традиции и процесите на националното обособяване. Освен това цар Фердинанд и правителството не се съобразяват и не договарят със Сърбия три много важни въпроса: претенциите на Гърция към Солун, протичащото в момента албанско освободително движение и принципите върху които руският император трябва да изпълни своята роля на арбитър.

На 16 май 1912 г. България прави втората стъпка към изграждането на Балканския съюз. Подписан е “Договор за отбранителен съюз” с Гърция. В документа изобщо не

¹⁰³ Елдъров, Св. Балканската война. От „сега или никога“ до „всичко или нищо“, Военноисторически сборник, 2006/4 Архив на оригинала от 2008-05-09 в Wayback Machine., с. 3-11 (от сайта на „Военно издателство“, 20 април 2009)

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на р. Св. Места”, с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

се поставя въпросът за разпределението на евентуално отвоюваните от Турция земи. Българските държавници не искат да определят с Атина границите в Македония, защото съзнават, че тя е неотстъпчива по въпроса за Солун. Те залагат на съмнителната позиция, че решаването на териториалните спорове може да стане впоследствие при благоприятни за България условия. Съгласно военната конвенция между двете страни България трябва да участва във войната с 300 000, а Гърция – със 120 000 войници. Към вече оформения Балкански съюз на 15 август 1912 г. с устна декларация се присъединява и Черна гора. Направени са опити и за привличане на Румъния. Букурещ обаче отказва да се присъедини към Балканския съюз, като се съобразява с позициите на Централните сили.¹⁰⁴

Специалните военни конвенции на България със Сърбия и Гърция уточняват войсковите контингенти и насоките, в които трябва да действат. Тук българските политици допускат нова грешка. Фактически те оставят военните сами да изготвят плана за война с Турция без да го ориентират към политическите интереси на България. Така страната се задължава да се сражава почти единствено в Източна Тракия, където са съсредоточени основните турски сили и се лишава от възможността да подкрепи с военни средства своята кауза в Македония, където срещу далеч по-малоброен противник трябва да действат армиите на Сърбия и Гърция, подкрепени само от българската Седма Рилска дивизия, при това подчинена на сръбското главно командване.

Балканският съюз е изграден върху основата на двустранните договори между България и другите участници. Общо споразумение между четирите страни не се подписва. Сърбия, Гърция и Черна гора не сключват помежду си никакви допълнителни споразумения.

Тези недостатъци в структурата на Балканския съюз – в организационен, политически и военностратегически план – недвусмислено показват, че той е едно нетрайно, временно междудържавно обединение. Балканският съюз не предлага устойчиви и взаимноприемливи формули за решаването на национално-териториалните проблеми в Европейския югоизток. В него са стаени разногласия и временно приглушени вражди, които могат да бъдат взривени във всеки конфликтен момент.

През лятото на 1912 г. Балканския съюз е вече готов за военна акция. Националните страсти в България особено се разгорещават след кланетата, извършени от турските власти над българите този път в Кочани през юли 1912 г. Македонските и тракийските българи, възобновената ВМОРО обръщат с надежда поглед към България. Всички политически партии се обявяват за война с Турция (с изключение на БРСДП (т.с.)). Българският народ се готви да срещне войната с ясното съзнание, че ще воюва за освобождението на своите братя.

¹⁰⁴ Марков, Г. България в Балканския съюз срещу Османската империя, 1912–1913 г., София 1989 (от сайта „Книги за Македония“, 20 април 2009)

В другите съюзни столици обаче също обосновават военните си цели с “национални” аспирации. На 17 и 18 септември 1912 г. е обявена мобилизация, а на 26 септември Черна гора започва военни действия в Северна Албания. На 3 октомври турското правителство скъсва дипломатическите си отношения с България и на 4 октомври обявява война на съюзниците. България, Гърция и Сърбия обявяват война на Османската империя в периода 5-7 октомври 1912 г.

Военни действия¹⁰⁵

Войната е посрещната с патриотичен възторг от цялата българска общественост. Никога в новата история на България нацията не е била толкова единна и себепожертвувателна.

За всички обаче е ясно, че победата над Турция е изключително трудна задача. Тя разполага с близо милионна армия, въоръжена с модерно оръжие и с множество крепости на Балканите (най-силни от тях са Одрин, Янина и Шкодра), както и с Чаталджанските укрепления.

Според плана България действа в Източна Тракия срещу основните турски сили и двете крепости Одрин и Лозенград. Сърбия действа на по-слабо защитеното Македонско направление. Гърция напредва на север към Солун и трябва да обсади и превземе силната турска крепост Янина в Епир, а гръцкият флот да блокира Дарданелите и да превземе турските острови в Егейско море. Черна гора действа в Косово и Новопазарския санджак и трябва да обсади силната крепост Шкодра в северна Албания.

От съюзническата армия най-многобройна е българската войска – близо 600 000 войници. Бежанците от Македония и Одринско сформират подготвеното за бойни действия Македоно-Одринско опълчение, съставено от близо 15 хил. бойци. Други бежанци създават няколко десетки доброволчески чети, които прекосяват границата за бойни действия в тила на противника. Заедно с местните чети на ВМОРО, с новосъздадените милиционерски отряди и дружини, те развиват по-късно изключителна въоръжена активност. В редовете на опълчението застават и над 500 чужденци.

Трябва да се отбележи и създаването на МОО/Македоно-Одринското опълчение/, наброяващо 14 670 души от хилядите бежанци доброволци, техният висок боен дух и масов героизъм.

Изключително важно отражение върху хода на войната оказва **Одринската операция**¹⁰⁶ от 13 март 1913 г. На 13 март 1913 г., под командването на ген. Никола

¹⁰⁵ Елдъров, Св. Балканската война. От „сега или никога“ до „всичко или нищо“, Военноисторически сборник, 2006/4 Архив на оригинала от 2008-05-09 в Wayback Machine., с. 3-11 (от сайта на „Военно издателство“, 20 април 2009)

¹⁰⁶ Зафиров, Димитър, Александров, Емил. История на Българите: Военна история. София, Труд, 2007. ISBN 954-528752-7.

Иванов, след ожесточена нощна атака войските на II – ра българска армия с подкрепата на две сборни дивизии овладяват, обявената от много западни военни експерти за непревземаема Одринска крепост. Шукри паша – комендант на крепостта заедно с многохилядният си гарнизон - е пленен. Одринската операция е високо постижение на българското военно изкуство.

Българските победи стопяват резервите на Лондон, Петербург и Париж във възможностите на малката балканска държава, но възможността България да сложи ръка върху Проливите и да стане фактор за цялата им блискоизточна стратегия не им се нрави. Още по-неприемлива е подобна перспектива за Виена и Берлин. Тук българските победи се възприемат като тежък удар върху германската и австро-унгарската балканска стратегия. Зад гърба на Русия дипломатията на Централните сили започва сондажи в Лондон и Париж за запазване на балканското статукво и спасяване на Турция от пълен разгром.

Победи постигат и българските съюзници. След първоначалните неудачи сръбските войски, действащи в районите на Куманово и Скопие нанасят сериозни поражения на осмската Вардарска армия. Успешно напредват и гръцките войски, съсредоточени в Южна Македония. В помощ на сръбските и гръцките дивизии се сражават чети на ВМОРО и черногорски полкове. В края на октомври 1912 г. в Епир и Албания непревзети остават само обсадените крепости Янина и Шкодра.

На 28 октомври 1912 г. великият везир Кемил паша изпраща телеграма до цар Фердинанд, в която предлага примирие. Заслепен от военните победи, цар Фердинанд отхвърля примирието с надеждата да триумфира в Цариград и издава заповед за настъпление срещу Чаталджанските укрепления, въпреки съветите на български и чужди специалисти да не прибързва с атаката. Върлуващата холера сред българските войници и силата на чаталджанските фортове, подкрепени от свежи турски попълнения обаче обричат българската атака от 4 и 5 ноември на неуспех. На 20 ноември 1912 г. България сключва примирие с Турция, но вече при по-неблагоприятни за България условия. С това завършва и първата фаза на Балканската война.

На 3 декември 1912 г. в Лондон започват преговорите за мир между балканските съюзници и Турция, в които Великите сили открито налагат посредническата си роля. Почти едновременно с тези преговори започва и конференция на посланиците на Великите сили, на която групировките на Антантата и Тройния съюз искат да защитят стратегическите си интереси на Балканите. Турция да отстъпи всички свои европейски владения на запад и север от линията Мидия-Енос и Егейските острови. Окуражена от неуспеха на българите при Чаталджа, Високата порта отказва да отстъпи Одринска Тракия. На 4 януари 1913 г. Великите сили изпращат нота до Високата порта, в която я съветват да отстъпи. Преговорите се усложняват и от претенциите на Румъния за промяна на границата в Добруджа – компенсация за евентуалното българско териториално разширение. Конфликтно се сблъскват и интересите на Виена и Белград заради сръбското настъпление към Адриатика. Австро-Унгария дори концентрира войски на границата със Сърбия.

На 10 януари 1913 г. националистически настроеният младотурски комитет “Единение и прогрес” извършва преврат в Цариград със съдействието на немската дипломатия. Новото турско правителство прекъсва преговорите. В Одринска Тракия се съсредоточават нови турски войски от Мала Азия, прехвърлени с подкрепата на Германия. Балканската война навлиза в своя втори етап.

В него българските войски трябва да отразяват най-силните удари на противника. Те сразяват настъпващите при Булаир и Шаркьой турски корпуси и успяват да отблъснат турските контраатаки при Чаталджа. Ключът към победата обаче е Одрин.

Краят на Балканската война е сложен с Лондонския мирен договор от 17 май 1913 г. Според него Турция се отказва в полза на своите противници от всички територии на север и запад от линията Мидия-Енос. О. Крит преминава във владение на Гърция. Великите сили получават право да определят границите на бъдещата независима албанска държава и съдбата на островите в Бяло море.

Така в резултат на Балканската война е сложен край на османското политическо, икономическо и духовно потисничество над християнското население на Балканите. С Балканската война се прави голяма крачка напред в решаването на общобалканския национален въпрос. Лондонският договор обаче не определя новите граници на балканските държави, които трябва да бъдат утвърдени от самите тях.

Причините за последвалите териториални противоречия между балканските държави се коренят в техните шовинистични амбиции за създаване на “велики държави”: Велика България със Солун и Одрин, Велика Сърбия с излаз на Адриатика и с голяма част от Македония, Велика Гърция със Солун и граница на Охридското езеро. Въпреки своите етнически и исторически права в Македония и най-големия принос в хода на съюзническата военна кампания, България трябва да плаща за съдбовните грешки при дипломатическото оформяне на Балканския съюз.

Отношенията между балканските съюзници се изострят още през есента на 1912 г. Белград и Атина налагат принципа на “фактическата окупация” по отношение на освободените земи в Македония. Сърбия използва като свой основен аргумент създаването на Албания, което я лишава от излаз на Адриатическо море. Гърция логично се основава на липсата на териториална клауза в българо-гръцкия договор. Така сърбите заемат не само “спорната”, но и голяма част от “безспорната” зона, фиксирани в българо-сръбските споразумения. Гърците пък окупират фактически цяла Егейска Македония. Сръбските и гръцките окупационни власти вземат мерки срещу българщината в Македония – разтурят се чети на ВМОРО, провеждат се репресии над българските църковни общини и училища. От своя страна българската дипломатия реагира тактически недалновидно като твърдо отстоява границите на “Велика България” (цяла Македония, Солун и Одрин), не си осигурява подкрепата на Великите сили и не подобрява отношенията си поне с единия от “съюзниците” си. Така логично се стига до договарянето на Атина и Сърбия на антибългарска основа. Преговори за това се водят още през март 1913 г. в Солун. На 19 май 1913 г. се сключва таен гръцко-сръбски договор за “приятелство и отбранителен съюз”. Той предвижда обща сръбско-гръцка граница в Македония и военен съюз в случай на нападение от страна на

България. С това политически и юридически е сложен край на Балканския съюз. Гръцката и сръбската дипломация дори предлагат на Румъния да се присъедини към антибългарския договор.

Същевременно българските държавници подценяват позицията на Румъния. Още през есента на 1912 г. Букурещ поставя въпроса за компенсация от страна на България за нейното териториално разширение и за близо 80 000-те куцовласи в Македония. София упорито пренебрегва чисто грабителските искания на Румъния, но под натиска на Великите сили през април 1913 г. ѝ отстъпва Силистра. Румъния обаче остава недоволна и чака удобен момент да се намеси в конфликта на Балканите.

Опитите на дипломатите от София, Атина и Белград да намерят взаимноприемливи решения се провалят. Не помагат и опитите за посредничество на силите от Антантата. През май-юни 1913 г. българските управници изпадат в критична ситуация. При положение че се съобразят с претенциите на Гърция и Сърбия България ще има площ около 175 000 кв км и голям излаз на Бяло море. Но в такъв случай България трябва да се откаже от по-голямата част от Македония. В назряващите териториални сблъсъци между бившите съюзници българските управници обаче продължават да пренебрегват заплашителната позиция на Румъния, която не се отказва от претенциите си за корекция на границата в Добруджа. Зачестяват конфликтите по границата, правокирани най-често от предишните съюзници. Постепенно връх в българското политическо пространство вземат аргументите на ген. М. Савов за решителни военни действия срещу Сърбия и Гърция. Опозицията открито настоява да се “даде урок” на Сърбия и Гърция. Българските войски се прехвърлят от Тракия на западната граница. Привържениците на военната развръзка обаче не се съобразяват с политическата криза, която назрява в страната поради умората от войната и противоречията между управниците.

В този критичен момент а цар Фердинанд , на 16 юни 1913 г. дава устна, емоционално изразена заповед на ген. Михаил Савов да атакува гръцките и сръбските позиции. Това е тежко нарушение на Конституцията, защото липсва всякаква съгласуваност с Народното събрание и с правителството.

Атаката е предприета през нощта на 16 юни 1913 г. България започва войната като агресор, без подкрепата на Съглашението и без да е осигурен неутралитетът на Румъния. В своята принципна същност Междусъюзническата война е националноосвободителна за българите в Македония, но към нея се подхожда с политически и военен авантюризъм. Българският военен план не е ефективен – от петте армии в бойните действия се включват сам две и то на много широк фронт (от Видин до Солун).

Въпреки това отначало българските армии бележат успехи срещу гръцките и сръбските войски. Генералният щаб обаче не отпуска исканите подкрепления, които биха позволили да се нанесе масиран удар. Освен това срещу действащите български сили в Македония неприятелят разполага с далеч по-многобройни войски. На 18 юни 1913 г. правителството дава заповед военните действия да се прекратят. За това обаче

не е уведомен цар Фердинанд. На 20 юни царът уволнява ген. Савов и за главнокомандващ назначава ген. Р. Димитриев. Това ново разногласие между кабинет, монарх и военно командване убива темпото на настъплението и не позволява на българските войски да нанесат още в самото начало съкрушителен удар.

Сърбия и Гърция използват създаденото положение. Техните армии започват контранастъпление, прониквайки дълбоко в Македония. Българската Четвърта армия обаче застава на стабилни отбранителни позиции, като в началото на юли отразява всички сръбски атаки. Спрени са и настъпващите в Горноджумайското поле гръцки войски. Това позволява на българската армия да контраатакува. Във войната се включват и останалите три български армии.

На 27 юни 1913 г. обаче една близо половинмилионна румънска армия прекосява р. Дунав, и възползвайки се от оголения български тил, достига на 30 км от София. На 30 юни 1913 г. и турските войски, въпреки предупрежденията на Русия, преминават демаркационната линия Мидия-Енос и си връщат почти цяла Одринска Тракия. Така България се оказва във война едновременно със Сърбия, Гърция, Черна гора, Румъния и Турция – печално само по себе си за българската политика. Страната няма подкрепата на никоя от великите сили.

След като Сърбия и Гърция не приемат българското предложение за примирие българската армия преминава в контранастъпление и обкръжава гръцките войски в Кресненското дефиле. Същевременно са отбити и сръбските атаки при Келиманица. Така, благодарение на българската армия, която отново проявява изключителна твърдост и храброст, Атина иска примирие.

На 17 юли в Букурещ се открива мирната конференция. Българската армия остава непобедена в едномесечната война, но българската дипломация търпи поражение. На Букурещката конференция България остава изолирана. Англия, Франция и Германия защитават интересите на нейните бивши съюзници. Застъпничеството на руската дипломация е колебливо и непоследователно. Австро-Унгария, стремяща се да превърне България в опорна точка на своята балканска политика, прави опит да защити основателните български искания за Кавала. Подкрепата на Виена обаче е твърде анемична и остава безрезултатна.

Букурещкият мирен договор е подписан на 28 юли 1913 г. България отстъпва на Румъния Южна Добруджа като “компенсация” за придобитите земи в Беломорска Тракия. Сърбия и Гърция си поделят преобладаващата част от Македония, като Белград слага ръка върху нейния Вардарски, а Атина – върху Егейския ѝ дял. В българските гранични предели остават само териториите, заключени между поречията на Струма, Места и Марица, т.е. Родопите, Пиринска Македония и Западна Тракия. Така Българската държава получава излаз на Бяло море. Според Букурещкия договор България е принудена да демобилизира своята армия. Българо-турските отношения се оформят с Цариградския договор от 16 септември 1913 г. България отстъпва на Османската империя Източна Тракия без Малко-Търновско, Свиленградско и Царевско.

Българите в Македония не се примиряват с отреденото им положение на сръбски и гръцки поданици и оказват съпротива срещу бившите съюзници. Още през април 1913 г. четите на ВМОРО започват борба срещу тях. В началото на Междусъюзническата война избухва и т. нар. Тиквешко въстание. През септември 1913 г. въстание избухва и в Дебърско, Охридско и Стружко. За кратко време е превзет Охрид. Сърбите обаче успяват да потушат тези бунтове.

В двете Балкански войни България губи повече от 66 хил. души и дава 100 хил. ранени. Икономиката на страната понася щети за около 2 млрд. лв. В България пристигат близо 250 000 бежанци от Македония и Тракия.

Подкопана е вярата на българския народ във възможностите за осъществяване на националните идеали. Букурещкият договор и последвалият го първи национален погром слагат началото на една агония във вътрешнобалканските отношения, чиито конвулсии и до днес преминават през политическия климат на Европейския югоизток.

Политика на България към македония през Първа световна война¹⁰⁷

Основната цел, която България преследва, включвайки се на страната на Централните сили в европейския конфликт през 1915 г., е същата, както в наскоро завършилите две Балкански войни – постигане на българското национално обединение. Тайната спогодба с Германия от 24 август 1915 г. гарантира на България придобиването и анексията на Вардарска Македония и сръбските земи до р. Морава. Крайните цели са ясни, но България няма изработен план за военновременен управление на териториите, които предстои да бъдат окупирани и въпросът от самото начало се превръща в повод за сериозни разногласия между правителството на Васил Радославов, от една страна, и Главното командване, от друга.

Главната квартира желае да съсредоточи в свои ръце управлението на новоокупираните земи до края на войната и демобилизацията на армията. Трябва да се учредят две военни губернаторства – Моравско и Македонско, като първото обхваща територията на Сърбия до 1912 г., окупирана от българските войски, а второто – македонските земи. На 17 ноември 1915 г. се създават Моравската и Македонската военноинспекционни области, които са такива само на думи, тъй като се управляват според Положението за управлението на Македонското военно губернаторство от времето на Балканските войни. Със закон се създава съвсем ново положение по отношение на управлението на тези земи, което води до липса на яснота относно техния статут, което неминуемо поражда спорове за компетенции между военните и гражданските органи. Правилникът за Главното командване почти нищо не решава, Последен опит за разрешаване на конфликта е направен през пролетта на 1918 г. В

¹⁰⁷ Виж Димо Казасов, Бурни години 1918 – 1944, „Народен печат“ София 1949,

Главната квартира е изработена Временна наредба за управлението на заетите от българските войски земи, която се стреми да съчетае различните виждания на правителството и Главното командване, но остава неприета до края на войната. Учредените през ноември 1915 г. Моравска и Македонска военноинспекционни области са замислени да изпълняват функцията на типични военни окупационни учреждения. Това ясно личи от правомощията, предоставени на техните началници, както и от самите устройствени документи. Тяхната структура, функции и персонал значително се разширяват за трите години на съществуването им, което е обусловено от всеобхватния характер на войната и нейната продължителност. Първоначално снабдени с един съвсем минимален щат, военноинспекционните области постепенно получават разгърнатата организация, обхващаща управлението, продоволствието, санитарното дело, а също така стопанството и културата. Едва от пролетта на 1917 г. започва да се изгражда нова и по-ефективна организация. В Македония наличието на огромни армии в южната част на областта и многобройно българско население сякаш не налагат създаването на стройна окупационна организация. Такава се създава на по-късен етап, постепенно и на части, като обхваща северните, западните и част от централните райони на областта. Освен присъствието на окупационни войски, военните закони на окупатора, изцяло или отчасти, са първият и основен елемент на всеки окупационен режим. В новоокупираните земи се създават местни военнополови съдилища, на които са подсъдни местните жители за всички престъпления и нарушения и всички военнослужещи, на които частите и учрежденията се намират в съответния съдебен район. Създадени са три такива съдилища – Моравски със седалище в Ниш, Вардарски – в Скопие и Преспански – в Прилеп. Гражданската администрация се изгражда по подобие на тази в Стара България, откъдето идва и ръководният кадър и тя е подчинена пряко на Министерския съвет и съответните министерства в София. Местната власт е в ръцете на тричленни комисии, които се назначават от органите на изпълнителната власт. В Поморавието всички окръжни управители и околийски началници са от Стара България, но е невъзможно да се процедира по този начин по отношение на тричленните комисии в градовете, а особено в селата. Председателите на общински тричленни комисии във всички градове се изпращат от Царството, като познаващи българското законодателство, а останалите членове са местни жители, найчесто и двамата. В Македония местните жители и македонската емиграция в България вземат активно участие в управлението. Още в края на 1915 г. започват да се изграждат митници по новата граница, като по този начин новозавладените земи са включени в митническите предели на Царство България и образуват единна митническа област, без вътрешна граница и с еднакви мита и тарифи. През 1917 г. се въвеждат и български граждански съдилища. Неопределеният статут на новоокупираните земи и въвеждането на гражданска администрация, подчинена пряко на Министерския съвет, поражда множество спорове между военните и гражданските власти. Конфликтите в новоокупираните области са пряко следствие от конфликта между правителството и Главното командване и тяхната неспособност да изработят общи принципи за управление на тези земи. Неразбирателството на най-високо равнище поражда

двувластие на място. Управлението, което България установява в Поморавието, Косово и Вардарска Македония, не може да бъде определено просто като окупационно. В международноправен план то се намира между окупацията и анексията, но е много поблизо до второто. Същността на въпроса обаче е много далеч от международноправния спор, дали България има право да въвежда своята конституция и закони в окупираните земи и дали това съставлява анексия. Когато военните власти се противопоставят на гражданските и заявяват, че тези земи не са анексирани, това, естествено, не поставя под съмнение крайната цел, която е именно анексия и е обща и за правителството, и за Главната квартира. Същността на българското управление трябва да се търси в общия стремеж към трайно присъединяване на тези земи към Царството, от една страна, и в неуредените взаимоотношения между правителството и Главната квартира, от друга. Националното обединение като крайна цел и войната като средство за неговото постигане са главните фактори, които оказват влияние върху характера на военновременното управление, установено в териториите под контрола на българските войски. Цел и средство, дългосрочни планове и краткосрочни нужди невинаги съвпадат, дори напротив – често са в противоречие едни с други.

Българската политика към местното население, която също се определя от тези два основни фактора – положението на война и националното обединение, като приема различни форми. От ноември 1915 г. до февруари-март 1916 г., българските войски извършват множество убийства над „шпиони“, „съмнителни лица“ и „вредни елементи“, а сръбската интелигенция е колективно разглеждана като опасна и е целенасочен обект на репресии. Логиката на войната налага поредица от репресивни мерки, възприемани като изключителни по характер и краткосрочни по време. Масовият характер на въоръжения конфликт с тенденции към „тоталност“ води до огромен брой цивилни, интернирани в пределите на Стара България. Интернирането се практикува широко до края на българското управление в новоокупираните земи на индивидуална и колективна основа. Освен превантивна административна мярка за гарантиране на реда и безопасността, то се превръща и в наказателна мярка за най-различни провинения. Към момента на Солунското примирие броят на интернираните сърби в Стара България достига 34 973 души, а умрелите в периода на интернирането са 5449 души. Пристъпва се и към въвеждането на военна и трудова повинност. Мобилизирането на мъжкото население в редовете на българската армия е съчетание между изискванията на съвременната война от масови армии и мобилизация на човешките ресурси до степен на „тоталност“, от една страна, и третирането на новоокупираните земи като част от Царство България, от друга. Принудителният труд е движан от подобни мотиви и от разбирането, че и тези земи трябва да допринесат за победата и се диктува изключително от конкретните нужди на момента и недостига на работна ръка. През пролетта на 1917 г. в Македонската военноинспекционна област се прави опит за създаване на цялостна система за трудова повинност на населението, като работата е обявена за задължителна за всички. През лятото на 1918 г. Дирекцията за стопански грижи и обществена предвидливост въвежда задължителна трудова

повинност и за територията на Стара България, като по този начин в самия край на войната България се насочва към „тотална“ трудова мобилизация.

Войната налага и редица други ограничителни и принудителни мерки, пряко засягащи местното население. Наложен е стриктен контрол върху движението, което става само с открити листове, удостоверения за самоличност и благонадеждност. Органите на военната цензура следят цялата кореспонденция, а последната става с незапечатани пликкове. През лятото на 1917 г. в Моравско се въвежда и задължителна лична карта като форма на контрол над населението. Реквизицията е въведена от самото начало, а нарастващите трудности по прехраната налагат от 1917 г. да се пристъпи към въвеждането на дажби. Определя се един жизнен минимум от храни, необходими за всеки човек, а всичко останало, се обявява за излишък и се изземва по реквизиционен начин със съдействието на войскови команди. Масовото интерниране, принудителният труд, военният контрол, ограниченията върху движението и изземването на храни са широко разпространени военни практики през Първата световна война и нямат идеологическа мотивировка. Политиката на национален градеж в новоокупираните земи има своя логика и приема друга форма. Това е дългосрочна политика в културната област, провеждана чрез институциите на училището и църквата. Масштабните завоевания от есента на 1915 г. надхвърлят териториалния обхват на националното обединение, а в окупираните области броят на българите е по-малко от една четвърт от общия брой на населението. Населението в Поморавието е с ясно изразено сръбско национално самосъзнание, а мнозинството от жителите на Косово са албанци. Много албанци живеят и в Западна Македония, а освен това на цялата територия на областта има значителен брой мюсюлманско население. Въпреки това България смята тези територии не просто за окупирани, а за присъединени български земи, включително и в национално отношение – гледище споделяно и от военните, и от гражданските власти.. В Македония се възстановяват съществувалите до Балканските войни културни и образователни институции, а в Поморавието и Косово също се откриват български църкви, училища, читалища и библиотеки.. Национално-културната политика в Мокидония се влияе от смесения характер на населението и е насочена към християните, а мюсюлманите са изключени. Тя може да бъде определена като довършване на процеса на национално изграждане и стремеж към по-голяма хомогенизация и унификация на населението, като културата на българското мнозинство се разпростре над малцинствените християнски общности, включително чрез административни мерки. В Поморавието, като се има предвид ясно изграденото сръбско национално самосъзнание на местното население, българската политика приема характера на принудителна асимилация. Освен църквата и училището, един друг важен елемент от културно-националната политика на България в Поморавието са двете „културно-просветни“ дружества, които възникват през 1917 г. – Поморавският народно-просветен комитет и Културнопросветната дружба „Морава“. Те изразят убеждението, битуващо сред част от българската интелигенция, че само дейността на държавните институции не е достатъчна за постигане на националните цели в областта,

а е нужна и обществена инициатива, която да ги подпомага. Културно-националната политика, която провежда България в новоокупираните земи, е пряко следствие от идеала за национално обединение. Това е дългосрочна политика, чиито цели не могат да бъдат постигнати за времето на войната, но целта е набелязана и основите – положени. По подобие и на другите държавни органи, образователните институции подготвят новите земи за окончателното им интегриране в Царство България.

Официалното присъединяване на България на страната на Централните сили става на 24 август 1915 г., като в договорно отношение то е оформено в четири отделни споразумения между България и останалите участници в коалицията: българо-германски съюзен договор и тайна спогодба, германо-австро-унгарско-българска военна конвенция и българо-турска конвенция за ректификация на границата. Тайната спогодба с Германия, която гарантира придобиването на Вардарска Македония и земите до р. Морава, не уточнява, дали тази клауза влиза в сила веднага или остава за след сключването на мира. Военната конвенция не споменава нищо за начина, по който ще се устрои военновременното управление на окупираните територии. Германците не формират собствена окупационна зона, нямат и самостоятелна етапна зона, така както устройват на други места – като област намираща се между операционната зона и генералгубернаторство или собствена територия. Опитите да се затвърди фактическото положение и за след мира са твърдо отхвърляни от българска страна и до края на войната германците не успяват да принудят България да поеме договорни задължения в това отношение. Германците оплакват, че много често българската страна не успява да спазва поетите задължения, а българите, че германците не зачитат българските закони. Износът от новите земи съставлява най-сериозният проблем в двустранните стопански отношения, тъй като българските власти трябва да упражняват митнически контрол върху железопътни линии, които те не контролират. Резултатът е сериозни разногласия и влошаване на двустранните отношения. Наличието на германски войски в Моравско и Македония оказва влияние върху българското управление, но то се отнася само до стратегически и стопански въпроси. В хода на бойните действия българските войски излизат извън установената по договора линия и завземат Призренско и Прищинско, които отказват да отстъпят. В началото на 1916 г. се стига до серия от инциденти, които значително изострят обстановката.

Промяна на идентичността на населението в Македония след 1934

Някои от бившите дейци на левицата във ВМОРО се радикализират и през втората половина на 20-те години на 20. век стават комунисти. По-късно, в началото на 1930-те години, под влиянието на политиката на Коминтерна за „свободно самоопределение на народите до отделяне“, част от тях приемат идеите на македонизма. Като резултат през 1934 г. Коминтернът публикува и специална резолюция, подкрепяща формирането на отделна македонска идентичност.

Въпреки това до изтеглянето на българската армия през 1944 г. от анексираните територии в бившата Вардарска бановина, по-голямата част от населението е с

българска идентичност. Едва след като в България и Югославия на власт се установяват комунистите, започва интензивен процес на формиране на отделна македонска нация и държавност. Процесът е политически мотивиран и е съпроводен с репресии.

Според акад. Иван Катарджиев, смятан в днешна Северна Македония за най-големия специалист по история на ВМОРО, не може да се поставя под въпрос българското съзнание на членовете на организацията, включително и на тези от левицата. Той твърди, че дори онази част от ветераните на лявото крило, възприели идеите на македонизма, са останали на ниво политически сепаратизъм и на практика са продължили да се чувстват българи до края на живота си. Редица от левите функционери, поради про-български прояви, впоследствие са отстранени от властовите позиции, които заемат в СФРЮ и са преследвани, а някои от тях са съдени и дори екзекутирани.

Национално освободителните движения по време на войните

През Балканската война

Старите вражди между централисти, върховисти и санданисти са прекратени. На 18 септември 1912 г. началникът на щаба на армията генерал-майор Иван Фичев възлага на подполковник Александър Протогеров и майор Петър Дървингов да организират и изпратят в тила на османските сили „малки партизански отряди“. Така се създава Македоно-одринското опълчение като специална българска военна част, действала по време на Балканската (1912 – 1913 г.) и Междусъюзническата война (1913 г.). Съставено е от доброволци от териториите на Македония и Тракия, които все още са под османска власт, които не подлежат на задължителна военна служба в България. Заедно с това се реактивират и четите на ВМОРО, разположени в тила на турците.

По време на Балканската война ВМОРО подкрепя изцяло българската армия и войските на съюзниците Сърбия, Гърция и Черна Гора в съвместната им борба срещу Османската империя. С влошаването на отношенията между балканските съюзници в анексираните територии и засилването на сръбския и гръцкия терор над българското население в Македония през 1913 г. ВМОРО организира изпращането на нови чети в Македония.

По време на Междусъюзническа война

Тази дейност се засилва през и особено след Междусъюзническата война през 1913 г. Тогава е организирано Тиквешкото въстание – първият масов въоръжен протест на македонските българи срещу новия сръбски режим във Вардарска Македония. Въстанието избухва на 15 юни 1913 г., ден преди началото на Междусъюзническата война. По данни на Карнегиевата комисия броят на жертвите на Тиквешкото въстание е над 1000 души. След подписването на Букурещкия договор на 11 август 1913 г. ЦК на ВМОРО взима решение да се настоява пред Великите сили за ревизия на договора, в противен случай организацията да продължи своята революционна борба за освобождението на Вардарска и Егейска Македония. В резултат на 9 септември 1913 г.

избухва Охридско-Дебърското въстание на българи и албанци срещу новата сръбска власт. За да спасят живота си, над 30 хиляди души българи от тази част на Македония по различни пътища бягат към България. Хиляди албански бежанци намират подслон в съседна Албания.¹⁰⁸

През Първата световна война

В 1914 г. ВМОРО организира т. нар. Комитет на дезертърите, който има за цел да ръководи и координира прехвърлянето към България на дезертирали от сръбската армия българи след избухването на Първата световна война. Нападението на Австро-Унгария над Сърбия кара организацията открито да прояви симпатии към Централните сили. Ръководството на ВМОРО осъществява контакт с австро-унгарската и германската легации в София и си издейства солидни средства за въоръжаване. На 20 март 1915 г. е извършена Валандовската акция, насочена срещу сръбските войски във Вардарска Македония. Акцията е едно от най-големите сражения в историята на ВМОРО.[67] През октомври 1915 г., в навечерието на намесата на България във войната, ЦК на ВМОРО издава заповед до четите, куриерите и милицията на организацията да оказват всестранно съдействие на българските войски и да разстройват тила на сръбските части.

С включването на България в Първата световна война на страната на Централните сили през октомври 1915 г. структурите на ВМОРО изцяло се вливат в състава на Българската армия. Така в хода на войната на практика организацията прекратява съществуването си. На 30 октомври е предприета масова акция по прекъсване на телеграфните съобщения във Вардарска Македония и чрез граничните пунктове в Гюешево, Черната скала, Горна Джумая и Струмица се предават данни за разположението на сръбските войски, които улесняват действията на българските части. Четите на ВМОРО действат успоредно с настъпващите български войски, като в много случаи – Кратово, освободен от четата на Дончо Ангелов, Радовиш, освободен от Петър Лесев и Петър Овчаров, Крушево, освободено от Петър Чаулев и Павел Христов и други – влизат първи в освободените селища. Формирана е и Единадесета пехотна македонска дивизия предимно от българи от Македония, която е наследник на Македоно-одринското опълчение. През 1915 г., при българското настъпление срещу Сърбия, дивизията участва в боевете при Криволак, Струмица, Кавадарци и Неготино. През следващата 1916 г. Единадесета дивизия влиза в боевете срещу английски части по долината на Струма. През март 1917 г. Александър Протогеров, полк. Петър Дървингов и четите на ВМОРО начело с Тане Николов потушават сръбското Топлишко въстание в Поморавието. През 1918 г. дивизията участва в епичните Дойрански сражения, в които Първа българска армия отблъсква англо-гръцкото настъпление. След пробива на съглашенските сили при Добро поле през септември 1918 г. дивизията отстъпва организирано към Горна Джумая, където е демобилизирана.

1. ¹⁰⁸ Македония. История и политическа съдба, Том II, 1912 – 1941 г., Колектив, Издателство „Знание“ ООД, София, 1998 г., стр. 30 .

Възобновяване на дейността на ВМОРО – ВМРО

След поражението на Царство България в Първата световна война Вардарска и Егейска Македония са включени отново в пределите съответно на новосъздаденото Кралство на сърби, хървати и словенци и на Гърция, а Западна Тракия по-късно също е предадена на Гърция. По идея на членовете на последния Централен комитет на ВМОРО, избран през 1911 г. в състав Тодор Александров, Петър Чаулев и Александър Протогеров (последният като резервен член замества убития през войната Христо Чернопеев), на тайно заседание в София на 20 декември 1919 г. организацията е възстановена като Вътрешна македонска революционна организация. Официално възстановяването е оповестено на 19 март 1920 г. Името ѝ е променено, след като при етническото прочистване на Одринска Тракия, организирано от младотурското правителство през 1913 г., българското население е окончателно прогонено от региона. Малко след това се създава и отделна Вътрешна тракийска революционна организация (ВТРО), действаща в Източна Македония и Западна Тракия под водачеството на Тане Николов. Част от бившата левица на ВМОРО формира по това време Македонската федеративна организация. През 1925 г. от части от левицата е формирана и ВМРО (обединена).

Извън прякото и активно революционно дело остават десетки бивши дейци на ВМОРО, политически емигранти и бежанци в България. Те създават нови структури като Илинденската организация, чиято основна дейност е издаването на историческа литература, мемоари и брошури за революционното движение отпреди войните за национално обединение.

1905 – 1908

На Рилския конгрес през октомври 1905 година за членове на ЦК са избрани Даме Груев, Пере Тошев и Тодор Попантов от Серската група. За легален член е избран Евтим Спространов. Основна тяхна цел е да тушират разцеплението в организацията, което обаче те не успяват да постигнат. Даме Груев е убит на път за София през декември 1906 година, а Пере Тошев и Тодор Попантов не присъстват на Съвещателно събрание в София. На Кюстендилския конгрес на ВМОРО от март 1908 година за членове на централния комитет са избрани Павел Христов, Ефрем Чучков и Петко Пенчев.

След Младотурска революция ВМОРО практически преустановява дейността си до 1911 година.

1911 – 1919

След като ВМОРО е възстановена в началото на 1911 година Тодор Александров, Христо Чернопеев и Петър Чаулев са избрани за членове на ЦК, а запасни членове стават Христо Татарчев, Петър Кушев и Пейо Яворов.

С включването на България в Първата световна война на страната на Централните сили през октомври 1915 година структурите на ВМОРО изцяло се вливат в състава на

Българската армия. Така в хода на войната на практика организацията постепенно прекратява повторно съществуването си.

1919 – 1924

По идея на членовете на последния централен комитет на ВМОРО, избран през 1911 година в състав: Тодор Александров, Петър Чаулев и Александър Протогеров (последният като резервен член замества убития през войната Христо Чернопеев) организацията е възстановена като Вътрешна македонска революционна организация на 20 декември 1919 година. Опозицията във ВМРО иска с възстановяването на ВМРО да се организира конгрес на организацията, на който досегашният ЦК на ВМРО да извади пълен отчет за свършената дейност. Такъв не се състои до убийството на Тодор Александров през август 1924 година. Александър Протогеров бламира участието на Петър Чаулев в ЦК на ВМРО на Струмишкия районен конгрес заради участието му в подписването на Майския манифест.

1925 – 1928

В началото на 1925 година се свиква конгреса на ВМРО в Сърбиново. За членове на ЦК са избрани Александър Протогеров, Георги Попхристов и Иван Михайлов, като последният оглавява организацията почти еднолично. Седмица преди конгреса на ВМРО в Крупник Александър Протогеров е убит по нареждане на Иван Михайлов. Оформят се група на Протогеровистите и такава на Михайловистите, като и двете организират свой конгрес и избират свои представители. На конгреса на ВМРО на Иван Михайлов не присъстват членът на Централния комитет Георги Попхристов и членовете на Задграничното представителство Наум Томалевски, Кирил Пърличев и Георги Баждаров, но въпреки това за членове на ЦК са избрани Иван Михайлов, Иван Караджов и Страхил Развигоров. Като резервни членове влизат Йордан Гюрков, Владимир Куртев и Иван Попевтимов.

1929 – 1934

След конгреса започват фракционни борби в организацията, в резултат на което тя е силно обезкървена. Иван Караджов и Страхил Развигоров се отказват по различни причини от постовете си скоро след това. Организацията губи доверието към нея както в България, така и в Европа. През 1934 година ВМРО е забранена от правителството на Кимон Георгиев. Иван Михайлов минава в нелегалност и бяга през Турция в Западна Европа.

Задграничното представителство е организационен институт на Вътрешната македоно-одринска революционна организация и по-късно на Вътрешната македонска революционна организация. Създаден е на Солунския конгрес на ВМОРО през 1896 година, с цел да поддържа връзка с чужди представители и да ги информират за положението в Македония и Одринска Тракия. Представителството се наема да изгради и ръководи погранични пунктове, по които да се прехвърлят оръжие, литература и чети. Институтът се установява в София и действа успоредно с Централния комитет на

ВМОРО и ВМРО, като до 1924 година се назначава от него. Институтът е закрит на Седмия конгрес на ВМРО в 1928 година

Международна подкрепа и организиране на бежанците

Тодор Александров е подкрепен при тайни преговори от правителството на Италия за създаване на канали и представителства на ВМРО на тяхна територия. Същото постига Александър Протогеров в Австрия, Унгария и Албания. Сключват се и споразумения с албански революционери от Косово и Албания, и с Хърватската селска партия за общи легални действия в Кралска Югославия, и с Турция за съвместни българо-турски действия в Егейска Македония. Правят се много легални опити за извоюване на права на българите в Македония, до един провалени от нежеланието на Гърция и Югославия за преговори. Членът на ЦК на ВМРО Петър Чаулев трайно се установява в Рим, където да ръководи дейността в Западна Европа.

В началото на 20-те години на ХХ в. в България се създават културно просветните бежански организации, които заедно с МНИ и Илинденската организация подпомагат с дейността си революционното движение Зад граница действат МПО, в САЩ и Канада, Западна Европа и други, които развиват и пропагандна дейност сред западните общества. Във вътрешността на Македония действат шпионско-разузнавателни структури, особено активни след като властта във ВМРО поема Иван Михайлов. Между 1927 – 1933 година в Женева се издава официалният печатен орган на ВМРО вестник „Маседоан“ под редакторството на Симеон Евтимов, а след смъртта му от Димитър Цилев. Всички те се подпомагат идейно и материално от ВМРО.¹⁰⁹

На парламентарните избори от 1923 година Иван Караджов е избран като народен представител от Неврокоп. Постепенно около него се създава Македонска парламентарна група, която обслужва интересите на македонските бежанци и на ВМРО..

С подписването на Ньойския договор България е задължена да поеме македонските бежанци с българско национално самосъзнание от Северна Гърция. Повод за подписването на българо-гръцката конвенция за покровителство на националните малцинства Калфов – Политис става Гърлиския инцидент от 1924 година, при който са убити невинни българи от страна на гръцката армия. Тодор Александров заповядва бежанците да не се прехвърлят в България, за да не се обезбългарят Егейска Македония, но преждевременната му смърт и настъпилата криза във ВМРО осуетяват тези планове.

Конфронтация с федералистите, земеделците, народняците и комунистите

¹⁰⁹ „Националноосвободителните борби на българите от Македония и Одринска Тракия през Балканската война 1912 – 1913“ – колектив с редколегия Т. Петров, С. Елдъров и Н. Янакиев, София, 1994.

На 30 май 1921 г. военният министър Александър Димитров се среща в Белград с министър-председателя на югославското кралство Никола Пашич и му обещава да не пропуска чети в Македония. Земеделското правителство подкрепя новосъздадената Македонска федеративна организация за борба срещу ВМРО. Така правителството на БЗНС и ВМРО влизат в остър конфликт. В резултат правителствените служители Борис Козлев, Никола Кушев, Гьорче Петров и Александър Димитров са убити от хора на ВМРО. В отговор е окръзите София, Кюстендил и Петрич е обявено военно положение. Министърът на вътрешните работи Райко Даскалов нарежда преследване на революционерите в Неврокопско.

Разколът във ВМРО приема опасни форми и размери, заплашващи самото ѝ съществуване. Противниците на Александров през април-май 1922 г. формират нелегален Централен революционен федеративен комитет. Комитетът има и Задгранично представителство, в което влизат дотогавашните най-близки сътрудници на Александров Славе Иванов и Стоян Мишев. През април 1922 г. е организирана специална чета с войвода Крум Зографов, която има за задача да ликвидира намиращия се във Вардарска Македония Александров и да постави под контрола на федералистите създадената от него организационна мрежа. Организацията на свой ред на 22 август 1922 година обявява Пиринска Македония за своя „държава в държавата“, подкрепена от Конституционния блок, и създава революционни мрежи като в гръцка и сръбска Македония, назначава собствени съдии и полиция, и събира данъци.

Между 14 – 17 октомври 1922 година чети на ВМРО начело с Алеко Василев и Георги Атанасов, вече започнали постепенно да се отцепват от организацията, окупира Неврокоп в така наречената Неврокопска акция на ВМРО и прогонват четата на федералистите на Тодор Паница. Деецът на федералистката организация Григор Циклев в Кюстендил на 17 ноември 1922 година убива Велин Алайков, участник в преговорите между ВМРО и враждебното ѝ земеделско правителство на Александър Стамболийски. В отговор ВМРО извършва така наречената Кюстендилска акция на ВМРО.

След подписването на Нишката спогодба от 23 март 1923 правителството на БЗНС влиза в директен конфликт с ВМРО, въоръжава и изпраща федералисти и оранжеовгардейци срещу тях, но при Сатовча и Юндола вътрешната организация ги разбива. Успоредно с това ВМРО организира акции, за да прогони сръбските колонисти във Вардарска Македония и води сражения със сръбски и гръцки войски.

При подготовката на преврат от страна на Военния съюз в началото на 1923 година политическият секретар на Съюза майор Никола Рачев се среща с Тодор Александров и договаря условията за сътрудничество. При извършването на Деветоюнския преврат от 1923 година четите и милициите на ВМРО са в пълна бойна готовност да се противопоставят на евентуално сръбско нахлуване в България. Въпреки че ВМРО официално не взема пряко участие в преврата, четата на Величко Велянов участва в убийството на Александър Стамболийски.

На среща между БКП и ВМРО се съгласува втората да остане неутрална при избухването на Септемврийското въстание, стига то да не обхване Пиринска

Македония. Въпреки това комунистически въоръжени отряди се появяват в Горна Джумая и Разлог, след което ВМРО се намесва и потушава въстанието в областта. Под силен международен натиск от страна на Великобритания и Франция правителството на Александър Цанков започва да преследва и арестува легални бежански дейци в София, Кюстендил и Петрич, което сериозно влошава отношенията с ВМРО.

Сближаване с българските и съветските комунисти

Усложнената политическа обстановка в България и конфликтите с повечето политически течения кара ЦК на ВМРО да търси нов съюзник. Още през юли 1923 година ВМРО изпраща тайно в Москва на преговори със СССР и Комунистическия интернационал Михаил Монеv и Димитър Влахов, които да търсят подкрепа за революционното движение в Македония. След основаването на ВМРО през 1920 г. Влахов е избран за резевен член на ЦК, като представител на лявото крило. В резултат на тези действия на 9 април 1924 във Виена представителите на ВМРО Петър Чаулев и Димитър Влахов, на СССР и Коминтерна Соломон Голдщайн (Черски), на БКП Никола Харлаков и Филип Атанасов от Македонската федеративна организация подписват декларация за сътрудничество. На 29 април 1924 г. тримата представители на ЦК на ВМРО, които са се събрали във Виена, като се солидаризират с постигнатото дотогава в преговорите, подписват декларация „За обединението на македонското освободително движение и приобщаването на ВМРО към общобалканския революционен фронт“. На 30 април ЦК на ВМРО и ЦК на МФО подписват и протокол за обединение на македонското революционна движение. Тези няколко документа, създадени от двете организации с активното посредничество на съветски представители не са предвидени за публикуване. Поради това ЦК на ВМРО решава да оповести чрез манифест за станалото помирение и принципите, на които то се основава. Докато още се обсъжда окончателния текст на манифеста, Т. Александров заминава за Лондон. Замества го с право на съвещателен глас резервният член на ЦК Д. Влахов. Така на 6 май 1924 година във Виена е подписан Майския манифест на ВМРО от Александър Протогеров и Петър Чаулев, които са упълномощени да водят преговорите и да представляват организацията. Решено е манифеста да бъде обявен от ВМРО в скоро време.

Въпреки договореното, „Виенската централа“ не изпълнява задълженията си спрямо ВМРО да премахне федералистките чети в Македония. Тодор Александров и Александър Протогеров се разколебават да оповестят манифеста. Привикват Димитър Влахов и Петър Чаулев да се приберат в България и да прекъснат връзка с федералистите и комунистите, а успоредно с това запознават и дейците на ВМРО, с пазените дотогава в тайна преговори. На 18 юли 1924 година във в. „Балканска федерация“ е публикуван Майския манифест, чието съдържание е предоставено от Димитър Влахов. Тодор Александров и Александър Протогеров опровергават „комунистическата мистификация“ и нареждат на всичките дейци на ВМРО в чужбина да разграничат ВМРО от комунистите. Отделни кръгове изразяват притеснението си от „болшевиизацията“ на ВМРО. На 2 август 1924 година Александров и Протогеров

издават окръжно № 774, в което признават официално за водените преговори с федералисти и комунисти, но отричат някога да са подписвали манифеста. Георги Димитров и Васил Коларов разбирайки, че ВМРО се е отказала от договореностите взимат решение за създаване на ВМРО (обединена).

Убийството на Тодор Александров и ответната реакция на Иван Михайлов

След обявяването на Майския манифест срещу ВМРО застават едновременно разочарованите комунисти и правителството на Александър Цанков. Тодор Александров се свързва с Коста Янков, началник на военния отдел при ЦК на БКП, с който търси среща, за да неутрализира създадените проблеми. В същото време ескалират разногласията в организацията. Александър Протогеров провежда конгрес на Струмишкия революционен окръг без знанието на Тодор Александров, заради което двамата влизат в задочен спор. Тодор Александров е решен да търси отговорност на Алеко Василев, ръководителя на Серския революционен окръг, за многото повдигнати сигнали срещу него за злоупотреба с власт. На среща между Александър Протогеров, Алеко Василев и Георги Атанасов се постига споразумение за отстраняването на Тодор Александров.

В такава сложна политическа ситуация е извършено убийството на Тодор Александров на 31 август 1924 година. Новината за убийството на Александров е запазена в тайна дълго време. Проведен е и конгресът на серския окръг, на който Петър Чаулев и Димитър Влахов са изключени от ВМРО за тежки престъпления спрямо организацията.

Секретарят на Тодор Александров Иван (Ванче) Михайлов организира среща на 12 септември 1924 в Горна Джумая, на която да се реши съдбата на ВМРО, станала по-късно известна като Горноджумайските събития. Участниците решават и наказват моралните виновниците за убийството на Тодор Александров – Алеко Василев и Георги Атанасов. В деня на срещата Горна Джумая е затворен от въоръжени чети на ВМРО, а българската армия и власт остават неутрални. Кирил Пърличев и Георги Баждаров се застъпват за Александър Протогеров и той бива оставен жив. Като член на ЦК той подписва окръжно за откриване и наказване на физическите убийци на Тодор Александров. Успоредно с това започва прочистване на крайно левите македонски революционери в София, Пловдив и други градове, като за няколко дни са убити над 20 души. Сред тях са Димо Хаджидимов, Владислав Ковачев, Чудомир Кантарджиев, Георги Скрижовски и Александър Буйнов. На 23 декември 1924 година в Милано е убит и бившият член на ЦК Петър Чаулев. В междуособиците за периода 1924 – 1926 година загиват общо 76 души.

ВМРО под водачеството на Иван Михайлов (1924 – 1934)

На тайно съвещание на ВМРО от 17 септември 1924 година е решено да се пристъпи към подготовка за общ конгрес на организацията, а Иван Михайлов е назначен за секретар на ЦК, в разрез с устава и правилника от единствения негов член

Александър Протогеров. На друго тайно съвещание от 21 септември Иван Михайлов е назначен за отговарящ Петричкия район, де факто Иван Михайлов става едноличен ръководител на ВМРО. С окръжно от 2 октомври до „второ нареждане“ пренасочва всички звена да отговарят пред ЦК, като така подготвя отстраняването на несигурните легални и нелегални дейци на ВМРО.

Шестият конгрес на ВМРО в Сърбиново се провежда между 9 и 12 февруари 1925 година. Програмата на конгреса включва отчет на ЦК за периода 1911 – 1924 година, приемане на нов устав и правилник на организацията, преначертаване на териториалната структура, избор на нови ЦК и ЗП и решения за бъдещата дейност на организацията.

Новият устав се застъпва повторно за политическа автономия на Македония в географските ѝ граници, а ВМРО ще се стреми да открие и накаже всички виновници за убийството на Тодор Александров. Задграничното представителство става избираемо на конгресите. Иван Михайлов е назначен за ръководител на Скопския революционен окръг, Георги Попхристов за Битолски и Александър Протогеров за Серски, Солунски и Струмишки. Всичките спомагателни организации на ВМРО допълнително развиват дейност.

Състояние на четническия апарат

ВМРО в началото на 1925 година разполага с 976 въоръжени хора във Вардарска Македония. Те формират 39 чети и 17 групи, както и 63 куриери. Като резерви в пунктовете в Пиринска Македония са 179 души, а други 1160 са в почивка. В Егейска Македония организацията разполага със 143 въоръжени души в 11 чети, 16 групи и 12 куриери, а техни заместници в България са 45 четници и 96 почиващи. Общо ВМРО има апарат от 15 200 въоръжени четници, с които гарантира сигурността си.¹¹⁰ Членовете на ЦК на ВМОРО си поделят организационната работа по окръзи: Георги Попхристов завежда Битолския, Александър Протогеров – Солунския, Струмишкия и Серския, а Иван Михайлов – Скопския и Петричкия.

От 3 април 1925 година в Битолския революционен окръг действат 13 чети с 206 четници.¹¹¹

В Скопския революционен окръг 6 чети със 133 четници,¹¹²

В Солунския революционен окръг 3 чети с 80 четници;

В Драмска околия главен войвода 4 чети с 25 четници;

В Струмишки революционен окръг- 3 с 45 четници;

В Радовишки 5 с 57 души.

Иван Михайлов издава указания и правила за всички чети, за да засили дисциплината в организацията, да сведе до минимум шпионствата, и да намали до минимум репресиите срещу мирното население. Забранява се без знанието на ЦК на

110 Акад. Григор ВЕЛЕВ, „История на българите от Македония“ т.IV, Издателство Знание, С.2014

¹¹¹ Пак там

¹¹² Пак там

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на р.Св. Места”, с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-А “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

ВМРО да се привличат нови членове, четите да влизат във вътрешността на Македония и да извършват акции. Всички войводи и четници в почивка са задължени да се обличат, изглеждат и държат „по европейски“, да не злоупотребяват с положението си и да не носят оръжие. От февруари 1925 година четите се реформират и занаяпред действат на по „тройки“, „петорки“ или до максимум 10 души, срещу което сериозно се противопоставя Александър Протогеров. От 5 март до 5 май 1925 година в лагери на ВМРО се подготвят 500 млади четници и войводи, разпределени в 50 чети от по 8 четници и двама подвойводи. В градовете и селата на окупирана Македония се създават „тройки“, които при нужда да изпълняват атентати срещу предварително подбрани цели, тактика която по-късно ще измести изцяло четническите акции

През 1925 година българската армия снабдява ВМРО с оръжие, бойни припаси и облекло. Околийските чети са екипирани в пълни бойни униформи и оръжие, а също и с компаси, патрондаши, бомби, цианкалий и термометри. През януари 1926 година на разположение на ВМРО в Пиринска Македония са 6714 въоръжени души, други 1651 местни четници и 8107 мъже са годни за оръжие.

Продължение на въоръжената революционна борба

До 1925 година под ръководството на Тодор Паница и със съдействието на Гърция и Сърбия в трите дяла на Македония действат федеративни чети, чиято цел е да унищожат ВМРО. ВМРО обезкървява федералистите като прочиства Пиринска Македония от тях (вкл. убитите в Дъбница), а Менча Кърничева убива водача им Тодор Паница във Виена. В Гърция и Сърбия се създават паравоенните организации Гръцки македонски юмрук и Сдружение против българските бандити за борба с ВМРО. Във Виена същата година се създава ВМРО (обединена) от серчани и федералисти, и дейци на Емигрантски комунистически съюз и Илинденската организация, която организация също открито се противопоставя на ВМРО. На 30 декември 1924 година ръководителя на Сдружението против българските бандити Стоян Мишев е убит пред дома си в Щип.

През 1925 година в Гърция е извършен държавен преврат от страна на генерал Теодорос Пангалос. На 22 октомври гръцката войска нахлува по негово нареждане в Пиринска Македония след граничен инцидент, при който е убит един гръцки войник. Още на 19 октомври чети на ВМРО подпомагат пограничните български войкови отделения. На българската армия е наредено да не оказва сериозна съпротива, а наместо това ВМРО организира около 4000 бойци под ръководството на Георги Вьндев и Борис Бунев. По левия бряг на Струма войводата Зисо Попов отблъсква гръцката армия, а с помощта на мобилизирани фронтоваци Петрич остава непревзет. На 29 октомври гръцката войска е принудена да се изтегли от България.

През януари 1926 година се взема решение за създаване на постоянна разузнавателна служба към ВМРО, която да следи всичко отнасящо се до революционната борба в Македония и да не допуска инфилтрирането на чужди шпиони в структурите си. За целта ръководителите на революционните окръзи на ВМРО, Задграничното представителство на ВМРО, и ръководствата на ММТРО и ММС са инструктирани да събират всякаква информация в България, Македония и цяла Европа.

Околийските войводи на ВМРО трябва да водят точна статистика на чуждите военни части в районите си. Сериозно внимание се отделя и на ренегатите от ВМОРО, преминали на гръцка и сръбска служба.

На 26 юли 1926 година в центъра на Битоля Кръсте Лъондев убива журналиста Спас Хаджиопов, списващ просръбския вестник „Южна звезда“. На 28 юли четата на Георги Йосифов от 12 души дава сражение на сръбска част от 2000 войници при „Цървен камен“ в Осоговската планина, при което загиват двама четници, 26 сръбски войници са убити и 35 са ранени. Кралство Югославия реагира остро срещу България и се подготвя за война, но среща съпротивата на Великобритания, Франция и Италия. На 11 август 1926 година Югославия, Гърция и Румъния изпращат колективна нота на България, в която се иска разтурянето на ВМРО, ВТРО, ВЗРО и ВДРО. Под силния международен натиск граничният контрол е засилен, в Кюстендилско и Петричко е обявено военно положение, а на граничните началници е наредено да не допускат преминаването на въоръжени чети извън България. След тайна среща на Иван Михайлов с министър-председателя Андрей Ляпчев е договорено четите на ВМРО да преустановят навлизането в поробена Македония, а правителството от своя страна да не руши организацията на ВМРО в Пиринска Македония. Въпреки това чети от вътрешността на Македония продължават революционната си дейност.

Втора вълна на междуособици и братоубийства във ВМРО

През 1928 година напрежението между Иван Михайлов и Александър Протогеров нараства. При това положение започва подготовката на конгреса в Крупник между 21 – 25 юли 1928 година. Преди началото на конгреса, по нареждане на Иван Михайлов, Александър Протогеров е убит. Националният комитет на македонските братства, другите легални организации и Спомагателната организация на ВМРО застават на страната на Иван Михайлов, докато членовете на ЦК на ВМРО Георги Попхристов и Петър Шанданов, ръководител на Битолския революционен окръг, и задграничните представители Наум Томалевски, Кирил Пърличев и Георги Баждаров се обособяват в групата на Протогеровистите. Подкрепа получават и от ръководителя на Солунския революционен окръг Михаил Шкартов и приближените му войводи.

През юли и август 1928 година при Юндола и Обидим михайловистките чети на Стоян Вардарски и Георги Настев напълно разбиват протогеровистките чети. Двата враждуващи лагери не признават легитимността на противниковата организация и паралелно продължават революционната дейност със свои централни комитети. През 1931 година Протогеровистите провеждат свой конгрес. Факторите за надмощие във ВМРО (емиграция, преса, спомагателна организация) остават в ръцете на Иван Михайлов, което му дава огромно предимство в противоборството.

Създава се помирителна комисия между двете крила в състав на преговорите пропадат след като ВМРО (михайловисти) подновява политическите убийства, а ВМРО (протогеровисти) отвръща с убийството на Йордан Гюрков. Преговорите пропадат поради неотстъпчивостта и на двете крила.

Крайната нетърпимост между двете крила се изражда в братоубийствена война. Жертви стават четници, войводи, журналисти и общественици и от двете страни. Така по различно време се стига до убийствата на немалко от Михайловите съратници. Не по-малко са жертвите от страна на протогеровистите.

Сближаване с усташите и терористична дейност

Освен сериозните вътрешни промени и сътресения във ВМРО, в края на 20-те и началото на 30-те години на XX век настъпват сериозни промени на международната политическа сцена. В Кралска Югославия крал Александър Караджорджевич установява авторитарен режим и забранява парламента, като несърбите попадат под ударите на режима. В началото на 1934 година е подписан Балкански пакт между Румъния, Югославия, Гърция и Турция, насочен основно срещу България. При такива обстоятелства крал Александър Караджорджевич посещава България, но терористични действия от страна на ВМРО срещу него не са предвидени заради международната ситуация и след активната дейност на царския двор на Борис III.

Поради влошеното боеспособно състояние на ВМРО Иван Михайлов намира за съюзник хърватските революционери „Усташа“ на Анте Павелич. Още от средата на 20-те години ВМРО поддържа добри отношения с албанските революционери от Албания и Косово. Заедно в общите си антиюгославски действия те са подкрепяни от Италия, Германия и Унгария, основни радетели за ревизия на мирните договори от края на Първата световна война.

Владо Черноземски организира и ръководи терористичната група, извършила покушението срещу Александър Караджорджевич в Марсилия през октомври 1934 година. Поради дълбоката конспиративност на деянието дълго време остава в тайна участието на ВМРО в покушението. Подготовката е извършена на унгарска територия в тренировъчния лагер Янка Пуста. В подобните лагери дейци на ВМРО обучават хърватските революционери за обща борба срещу югославската власт.

Разпускане на ВМРО

Междусобиците във ВМРО и произвола на организацията в югозападна България предизвикват недоволството на обществеността и критици от политици, включително и от част от десницата. Една от обявените цели на Деветнадесетомайския преврат през 1934 година е възстановяването на суверенитета на Царство България над цялата територия на страната, разбирано като ликвидиране на дейността на ВМРО.

След преврата гарнизоните в югозападна България са поставени в бойна готовност, а на 4 септември е издадена Наредба-закон за безопасността на държавата, практически поставяща ВМРО извън закона и възлагаща разследването срещу дейността ѝ на военните съдилища. На 7 септември полицията обявява за издирване 10 видни дейци на организацията, включително нейния лидер Иван Михайлов. Макар той да успява да напусне страната, полицията и армията започват масови арести на

активисти на ВМРО и конфискации на оръжие и имущество. През следващите две години Софийският военнополови съд разглежда десетки дела по конкретни случаи на убийства, отвлечения и рекет от дейци на ВМРО в югозападна България. Издадени са множество тежки присъди, включително 21 смъртни. Самият Иван Михайлов е осъден задочно на смърт за отвлечането на Йонко Вапцаров и други активисти от Банско, при което е убит Лазар Пиришанчин. Сред конфискуваното имущество са пари и акции на стойност над 20 милиона лева, 11 хиляди пушки, 47 картечници, 7767 бомби, 700 хиляди патрона.

Освен ВМРО са забранени и всички културно-просветни организации на македонските бежанци.

През 1936 – 1938 година из цяла България се създават тайни младежки организации, идеологически свързани с ВМРО. Това са ВМРО „Владо Черноземски“ (ВМРОВЧ), Македонски ученически съюз (МУС), Младежка македонска организация – македонски орли (МЗО2), Нова македонска борба (НМБ), терористичната Македонска революционна организация „Черната змия“ (МРОЧЗ) на Васил Петров от Дупени, Преспанско.

Помощ на българската администрация във Вардарска и Егейска Македония

С помощта на бивши дейци на ВМРО се създават контрачети за борба с комунистическите партизани. Такива чети са Велешката контрачета начело с дееца на ВМРО Пано Манев,[65] Гевгелийската контрачета начело с Георги Хаджимитрев, Кавадарската контрачета начело с Атанас Калчев, която участва и в сражения в Егейска Македония, Кочанската контрачета, начело на която е Димитър Медаров и други.

В Битолска област на българската власт сътрудничи дееца на ВМРО Гого Атанасов, като главен деец организацията за Битоля заедно с него са Димитър Василев и д-р Владо Туджаров.[68] Туджаров от своя страна агитира сред селяните в Преспа да изискат италианското управление да бъде заменено с българско. Отделно от тях за народни представители в Народното събрание от България се готвят Стефан Светиев, Христо Ризов и Александър (Цане) Костов – Кандилото.

Владимир Куртев, Димитър Цилев, Георги Настев и Петър Михайлов участват в организирането на чети за борба с гръцките комунистически партизани. В доклад до ЦК на МКП от 19 август 1944 г. се съобщава, че Константин Робев създава контрачети от около 5 – 6 души в Дебърца, Кочанско, за организиране на борба срещу партизаните. В тази му дейност му помага бившият кичевски войвода Дуко Тасев. Пак към 19 август се е състояла среща между Асен Татарчев, Димитър Василев – Димката, Владо Туджаров, Светиев и Александър Костов, който са определени като „народен комитет на ВМРО“.

Създаване на македонска идентичност след 1934 година¹¹³

Някои от дейците на левицата във ВМРО се радикализират и след втората вълна на междусобици през 1928 година се отцепват в протоговеровистко крило. През 30-те години на миналия век някои от тях като Петър Шанданов, Петър Трайков, Лев Главинчев и др. стават комунисти. Така под влиянието на политиката на Коминтерна и специалната му резолюция, подкрепяща формирането на отделна македонска идентичност, те приемат идеите на македонизма. По време на Втората световна война тези кадри участват в партизанско движение в България и комунистическата съпротивата във Вардарска Македония. Въпреки това до изтеглянето на Българската армия през есента на 1944 година от анексираните територии в бившата Вардарска бановина, по-голямата част от населението е с българска идентичност. Едва след завземането на властта от комунистите в България и Югославия започва интензивен процес за формирането на отделна македонска нация, език и държава. Процесът е политически мотивиран и съпроводен с репресии. Някои от левите активисти на ВМОРО и ВМРО стават ръководни дейци на ЮКП и БКП

В отговор в Пиринска Македония се създават горянски чети за съпротива срещу комунистите, главно от бивши дейци на ВМРО. Във Вардарска Македония се създават тайни революционни организации, които по-късно са разбити от властта (виж: Политически терор в Социалистическа република Македония). Останалите живи революционери, които успяват да избягат, се установяват в Западна Европа, САЩ, Канада и Австралия, където участват в живота на местните емигрантски организации.

За време на съществуването си ВМРО създава сериозен политико-обществен и образователен апарат, който да пропагандира революционната борба на организацията. Със създаването на спомагателната организация на ВМРО в Пиринска Македония, отделни политически партии и движения се противопоставят на монопола на ВМРО в региона. Поради суровите мерки и възбраната на политическите движения в района ВМРО е често критикувана от демократи, земеделци, комунисти и народняци. Влиза във въоръжени съприкосновения с тях, както в Пиринско така и в цяла България. Постепенно политическите убийства и братоубийствената война в самата ВМРО настройват част от българското общество срещу нея. Въпреки това Иван Михайлов запазва близки отношения с царския двор на Борис III и някои правителства на Царство България.

Дейността на организацията се пренебрегва в историографските трудове в периода 1944 – 1989 година, като мнението за нея остава крайно негативно. След демократичните промени от 1989 година се сваля „табуто“ върху историческото изследване на ВМРО, а Македонският научен институт подновява дейността си. Група ветерани от ВМРО заедно със свои съмишленици, получили благословията на Иван Михайлов малко преди да почине в Рим, възобновяват дейността на Съюза на македонските културно-просветни дружества (СМКПД), приемайки името ВМРО-Съюз на македонските дружества (ВМРО-СМД), по-късно ВМРО-БНД. Редица паметници на

¹¹³ Параграфът е разработен по материали от https://bg.wikipedia.org/wiki/Създаване_на_Македонската_нация
Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на р. ПСО Места”, с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

личности от ВМРО са възстановени или издигнати в цяла България, и улици и булеварди са именувани на техни имена..

Разузнавателна организация на ВМРО¹¹⁴

Разузнавателната организация на ВМРО действа от 1925 година, но официално е създадена през 1926 година като спомагателен орган на ВМРО.¹¹⁵

През януари ЦК на ВМРО обсъжда подробен проект, изработен от Александър Протогеров и взема решение за създаване на постоянна разузнавателна служба. По този повод е изпратена инструкция до завеждащите революционните окръзи на ВМРО, Задграничното представителство, ръководствата на ММТРО и ММС. В инструкцията се казва, че в бъдеще най-важната служба в организацията ще бъде разузнаването. Разузнаването на ВМРО следи контрачетите от Сдружението против българските бандити и Гръцкия македонски юмрук. Обект на разузнавателната дейност са сръбските и гръцките училища и просветни дружества. Особено внимание разузнаването отделя на ренегатите –и на колонистите. На ММТРО се поставя задача да изучава и анализира всички средства, които се употребяват за денационализиране на българското население. Задграничното представителство според инструкцията, следи и противодейства на сръбското и гръцкото разузнаване главно в България. За тази цел то разполага със своя тайна полиция. От втората половина на 1926 г., започва да излиза „Разузнавателен бюлетин на ВМРО“, който захранва с информация пропагандния фронт на ВМРО в България и чужбина. Ефикасността на Разузнавателната служба намалява след появилите се противоречия между членовете на ЦК на ВМРО през 1927 – 1928. Дейността ѝ замира окончателно след убийството на нейния създател генерал Протогеров на 7 юли 1928 г.¹¹⁶

Вътрешната македонска революционна организация (обединена) е българска политическа организация с лява идеология. Част от членовете ѝ приемат и идеите на македонизма, а след 1944 година участват в управлението на СР Македония.

На 9 април 1924 година във Виена представителите на ВМРО Петър Чаулев и Димитър Влахов, на СССР и Коминтерна Соломон Голдщайн (Черски), на БКП Никола Харлаков и Филип Атанасов от Македонската федеративна организация подписват декларация за сътрудничество. На 30 април ЦК на ВМРО и ЦК на МФО подписват и протокол за обединение на македонското революционна движение. В него се декларира, че двете организации се помиряват и се ориентират към създаване на единен балкански фронт и към сътрудничество с балканските компартии и СССР. ЦК на

¹¹⁴ „Националноосвободителната борба в Македония, 1919 – 1941 г.“, Колектив, ИК „Знание“, София, 1998 гл. 3
Националноосвободителното дело, 1925 -1934 г.

¹¹⁵ Гребенаров, Александър. Тайни структури на македонските българи (1919 – 1941). С., 1998

¹¹⁶ Попхристов, Георги. Революционната борба в Битолския окръг. Посетен на 8 януари 2016.

ВМРО решава да оповести чрез манифест за станалото помирение и принципите, на които то се основава. Така на 6 май 1924 година е подписан Майският манифест.¹¹⁷ На 5 юни обаче става ясно, че Тодор Александров, който е подложен на силен натиск, се готви да се откаже от подписа си под него. Това води до тежък конфликт в Централния комитет на ВМРО, като Чаулев и Влахов държат на документа, а генерал Протогеров е с неясна позиция. След публикуването на Манифеста от Влахов във Виена последва грандиозен скандал, като Протогеров, който е генерал и член нѐжа Военната лига е заплашен дори с физическа разправа. В резултат двамата с Александров оттеглят подписите си на 1 август 1924 година.

При тази ситуация група активисти начело с Алеко Василев и Георги Атанасов, организират заговор срещу Тодор Александров. Убийството на Александров и последвалите акции на отмъщение от страна на десницата окончателно разцепват освободителното движение. Новият ръководител на организацията Иван Михайлов налага еднолично управление и прекъсва връзките с левите. Той организира убийствата на договорилите манифеста Петър Чаулев и Тодор Паница, а по-късно и на генерал Протогеров. За да се спаси Влахов остава в Западна Европа. На основата на принципите на Майския манифест през октомври 1925 година във Виена Димитър Влахов, който вече е изключен от ВМРО, заедно с други дейци на лявото крило, организира учредяването на ВМРО (обединена). Постепенно, идеите на организацията еволюират в съответствие с тези на Коминтерна и БКП.

Създаване

След подписването на Майския манифест Тодор Паница се прехвърля от Виена за Солун и Атина, със задачи поставени от Балканския революционен център ръководен от Георги Димитров, за да разгърне дейност сред гръцките комунисти от Егейска Македония. Тодор Паница и Ризо Ризов посредством Панко Брашнаров създават Временен инициативен комитет във Велес, който чрез българските емигранти в Ниш започва издаването на вестник „Федерацион Балканик“. Установяват се контакти и с Щип, Скопие, Прилеп.

ВМРО (обединена) е създадена от 16 леви дейци, предимно от областта Македония, във Виена през октомври 1925 година. Заседанията са открити от съветския представител, българския евреин Соломон Голдщайн (Черски), който очертава задачите на конференцията – обединение на всички течения в македонското движение на базата на Майския манифест и уточняване на отношенията с групата на Паница и с автономистката ВМРО. Прието е името ВМРО (обединена).

Ръководи се от принципите, залегнали в Майския манифест на ВМРО от 1924 година, за независима Македония в рамките на географските и икономическите и граници, а също и за обща Балканска федерация. В нея членуват представители от

¹¹⁷ Енциклопедия „Пирински край“, том I. Благоевград, Редакция „Енциклопедия“, 1995. ISBN 954-90006-1-3. с. 525 – 526.

бившите Народна федеративна партия (или Серска група), Емигрантски комунистически съюз, Македонска федеративна организация, както и от Илинденската организация.

Централният комитет на организацията има за седалище Виена, а от 1929 година Берлин. Дейността ѝ е направлявана пряко от Балкански федеративен център на Коминтерна, начело с Георги Димитров. Изградени са мрежи в трите дяла на областта Македония, попадащи в България, Кралство Югославия и Гърция, които се ръководят от областни комитети начело със секретар.

Дейност

След подписването на Майския манифест Тодор Паница се прехвърля от Виена за Солун и Атина, със задачи поставени от Балканския революционен център ръководен от Георги Димитров, за да разгърне дейност сред гръцките комунисти от Егейска Македония. Тодор Паница и Ризо Ризов създават Временен инициативен комитет във Велес, който чрез българските емигранти в Ниш започва издаването на вестник „Федерацион Балканик“. Установяват се контакти и с Щип, Скопие, Прилеп.

ВМРО (обединена) е създадена от 16 леви дейци, предимно от областта Македония, между които Димитър Влахов – представител на левицата във ВМРО, Ризо Ризов – представител на няколко революционни групи във Вардарска Македония, създадени на базата на Майския манифест, Георги Занков – представител на Илинденската организация, Христо Янков – представител на Егейска Македония и емиграцията в България, Павел Шатев – представител на братствата в България и емиграцията в Турция, Владимир Поптомов – представител на Пиринска Македония, Михаил Герджиков, Тодор Паница и Панко Брашнаров във Виена през октомври 1925 година. Заседанията са открити от съветския представител, българския еврейин Соломон Голдщайн (Черски), който очертава задачите на конференцията – обединение на всички течения в македонското движение на базата на Майския манифест и уточняване на отношенията с групата на Паница и с автономистката ВМРО. Прието е името ВМРО (обединена).

В първоизбрания ЦК влизат Димитър Влахов, Панко Брашнаров, Христо Янков, Георги Занков, а по-късно и Димитър Арнаудов, а за кандидат-членове на ЦК са избрани Владимир Поптомов, Павел Шатев и Ризо Ризов.

Ръководи се от принципите, залегнали в Майския манифест на ВМРО от 1924 година, за независима Македония в рамките на географските и икономическите и граници, а също и за обща Балканска федерация. В нея членуват представители от бившите Народна федеративна партия (или Серска група), Емигрантски комунистически съюз, Македонска федеративна организация, както и от Илинденската организация.

Централният комитет на организацията има за седалище Виена, а от 1929 година Берлин. Дейността ѝ е направлявана пряко от Балкански федеративен център на Коминтерна, начело с Георги Димитров. Изградени са мрежи в трите дяла на областта

Македония, попадащи в България, Кралство Югославия и Гърция, които се ръководят от областни комитети начело със секретар.

Дейност

На първата обща редовна конференция, свикана през есента на 1929 г. в Берлин, става и официално разцепление между комунисти и национални революционери. Част от дейците на ВМРО (обединена), напускат прокомунистически ориентираната организация и на конференция в Цариград правят опит да създадат нова организация. На 19 април 1930 години двете организации подписват помирителен протокол, което обаче не довежда до сближаване. През август 1935 година българската полиция попада в следите на Областния комитет на ВМРО (обединена) в София и арестува много от дейците му. През юли 1936 година 20 члена на организацията са съдени в София, пет от тях задочно. Повечето от подсъдимите се обявяват за „македонци“ и защитават тезата, че организацията е националноосвободителна. Трима души са оправдани, а останалите са осъдени на 5 години затвор и 50 000 лева глоба. В резултат на това в края на 1936 година ВМРО (обединена) се саморазпуска, като една част от членовете ѝ се вливат в БКП, ГКП и ЮКП, а друга се оттеглят от обществена дейност или се проявяват като антикомунисти.

* * *

Успехите на **възрожденските борби** в този край са безспорни. Безспорни са и заслугите на онова будно ядро от смели родолюбци, които винаги, и при тежки обстоятелства, стоят начело на всички начинания за църковна и училищна самостоятелност. Те изнасят на плещите си цялата тежест на една дълга битка, остават будни на своя пост, като истински родолюбци и народни борци.

През 19 век Неврокопската околия става не само търговски, но и важен образователен и културен център. През 1811 г. в град Неврокоп (днешния гр. Гоце Делчев) е създадено църковно училище, няколко години по-късно е отворено и девическо училище; през 1838 г. изгражда е построена църквата "Успение Богородично". Част от културния живот на града стават читалнята "Зора" (от 1865 г.), клубът на жените "Ученолюбие" (1870) и асоциацията на учителите "Просвещение" (1873).

Неврокопската българска община е гражданско-църковно сдружение на българите екзархисти, създадено през втората половина на XIX век в град Неврокоп. Размахът на дейността на общината в годините 1870 – 1894 надхвърля териториалните граници на Неврокопската околия и подпомага обществените дела на българите и в Драмско, Серско и Мелнишко.

Общината е призната от османските власти по време на Кримската война (1853 – 1856). Първите известни нейни документи са от 1860 година и са свързани с борбата на българското население от града с гръцкото духовенство за църковна независимост и

новобългарска просвета. Общината подпомага откриването на български училища, издържа учителите и бедни ученици и набавя учебници, учебни пособия.

Свързаност на историческите факти, паметници и свидетелства за периода с целите на Геопарк Хаджидимово

Периодът е най-добре проучения исторически период за територията. Той е оставил трайни следи в историята на територията на днешната община Хаджидимово, като влиянието на събитийността през този период има непосредствени проявления и днес. Тук и в съседните територии са открити множество артефакти свързани с периода. Събрани са огромен брой исторически документи и свидетелства. Има многобройни научни публикации, хроники, спомени, мемоари. Част от тях са експозирани в регионални и национални музейни сбирки в гр. Гоце Делчев, гр. Благоевград и гр. София. Други се съхраняват в архивните и библиотечни фондове не само в България но и в съседните страни. Трети могат да бъдат намерени в архивните фондове на водещите европейски държави. Много от тях са проучени и описани в научни изследвания. Други подлежат на проучвания и представяне за целите на културно историческия туризъм. Наличните артефакти и исторически доказателства дават основание за хипотезата, че съществуват и други, все още неоткрити и неизследвани такива.

Конкретни дейности на Геопарка по отношение на проучването и експозицията на историческите събития, дадености и забележителности:

- Да създаде условия за продължаване проучването на съществуващите артефакти.
- Да създаде условия за откриване на нови исторически доказателства за периода.
- Да създаде условия за събиране, систематизиране и представяне на наличната информация (научни изследвания, публикации, снимков материал и пр.) за периода и неговото конкретно отражение върху територията, в т.ч. и от национални и чужди информационни източници. Да организира постоянна и тематични изложби, провеждане на тематични срещи, участие в научни симпозиуми, проучвания и публикации и пр.
- Да организира местни инициативни групи с цел проучване на територията и популяризиране на събраната информация.
- Да съдейства за подобряване на експозицията и достъпа на наличните исторически обекти и артефакти. Да организира постоянни и тематични експозиции на свидетелства и артефакти от епохата.
- Да съдейства за популяризиране на наличните исторически обекти, артефакти и доказателства (публикации, туристически дипломи, участие в научни форуми, представяне на информация в туристически фондове.
- Да съдейства за подобряване на достъпа до съществуващите на територията исторически обекти и артефакти (експозиции, транспортна достъпност, рекламни материали и пр.

Digitally signed by Slava Stoyanova Vasileva
Date: 2021.01.27
13:28:35 +02'00'

Interreg
Greece-Bulgaria
European Regional Development Fund

Приложение 4

**PROJECT NAME”: "CREATION OF A CROSS-BORDER WATER ASSETS GEOPARK
IN NESTOS AREA", REG. No. 1771**

ACRONYM : CB WATER GEORARK

**The Project is co-funded by the European Regional Development Fund (ERDF) and
by national funds of the countries participating in the Cooperation Programme
Interreg V-A “Greece-Bulgaria 2014-2020” .**

PB MUNICIPALITY OF HADJIDIMOVO, BULGARIA

DELIVERABLE D 3.3.3

**NAME : "ASSESSMENT OF THE POTENTIAL OF GEOPARK HAJIDIMOVO AS A
SOCIO-ECONOMIC, CULTURAL-EDUCATIONAL AND TOURIST FACILITY AND A
TERRITORY FOR REST AND RECOVERY"**

**The contents of this publication are sole responsibility of this report are sole
responsibility of the Municipality of Hadzhidimovo and can in no way be taken to
reflect the views of the European Union, the participating countries the Managing
Authority and the Joint Secretariat.**

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ , с акроним: CB Water Геопарк, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Interreg
Greece-Bulgaria
European Regional Development Fund

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“, с акроним: CB Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Приложение №4

Данни за исторически личности , свързани с територията на община Хаджидимово

Въведение

Една от основните функции на Геопарка и проучването и експозицията на куртурното и историческото наследство на територията. Пряка цел на тази дейност е развитието на куртурно-историческия туризъм.

Културният туризъм е един от видовете туризъм зародили се най-рано. Смята се, че началото му датира още от първите олимпийски игри, проведени в древна Елада. По това време олимпийските игри не са били само спортни състезания, а също празници и състезания на културата и изкуството. Целта при този вид туризъм е обогатяване и разширяване познанията на туристите чрез опознаване на специфичната култура на посетенията дестинация.

Обектите за посещение при този вид туризъм са:

- историко–археологическите обекти – археологически разкопки, крепости и кули, дворци, паметни и бойни места, мемориални паметници, паметници, кораби, родни места и др.;
- архитектурни обекти– чешми, мостове, акведукти, сгради, улици, площади, старинни квартали;
- етнографски обекти- етнографски музеи, обичаи, облекла, битови предмети, занаяти, работилници, фолклорни, празници, кулинария;
- религиозни обекти– църкви, манастири, светилища, гробници, шествия, празници;

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“, с акроним: CB Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

- културно–познавателни обекти– музеи, експозиции, панорами, възстановки, картинни галерии, съкровищници, библиотеки, университети и др.
- културни атракции – фестивали, изложби, представления.

В зависимост от обектите, които се посещават се различават следните форми на културен туризъм:

– културно – исторически туризъм – свързан е с посещения на обекти на културно-историческото наследство. Това са различни паметници и забележителности на културата свързани с историческото минало на съответната дестинация, а също така археологически, архитектурни, етнографски и други обекти.

– културно- познавателен туризъм – Обектите представляващи интерес за туристите не е задължително да имат историческа стойност. Обект на културно –познавателния туризъм могат да са произведения на живописата, скулптурата, художествените занаяти, култови предмети, открити съкровища, музеи, произведения на литературата, музиката и др.

– фестивален туризъм – свързан с посещение и/или участие в културни прояви (празници, фестивали, чествания).

Културният туризъм е от видовете туризъм развиващ се много добре в нашата страна. България е страна, която разполага с богато културно – историческо наследство, което представлява интерес не само за българските, но за чуждестранните туристи. Данните от нашата страна показват, че голяма част от чуждестранните туристи (около 30 %) по време на престоя си посещават обекти на културно-историческото наследство.

Неотменна част от културното и историческото наследство са историческите личности-културни и просветни дейци, учени, революционери, църковно-религиозни дийци, идеолози, държавници, предприемачинародни герой. Техния живот и дейност е свързани с историческите събития на територията създали облика на нейното минало и настояще. Историческите личности отразяват и преплитат в себе си в концентриран вид историческите епохи, връзката на хората с местните природни дадености, културата, бита и традициите на народите в съответната географска област и конкретното историческо време. В тази връзка тяхното изучаване и представяне е подходяща форма на проучване, познание и усвояване на всяка конкретна територия, за осмисляне и обвързване на нейното минало, настояще и бъдеще. Знанието за тях е изключително удобна форма за пролиферизация на знание за територията с оглед по ефективното усвояване на нейния потенциал за всички сфери на човешка дейност, реализирани в нея.

Културно-историческото наследство на територията на Геопарка е изключително богато както на събитийност така и на историческеи личности. Повечето от тях са свързани с борбите за национално освобождение от края на 19-ти и първата половина на 20-ти век.

При проведеното проучване са идентифицирани над 200 личности представляващи потенциален интерес за културно-исторически сегмент на Геопарк Хаджеидимово. Събрана е и е ситематизирана информация за техния живот и дейност.

В настоящето приложение са представени данни за тези от тях (общо 45 души) представляващи най-голям интерес за целите на Геопарка:

Борис Сарафов, Гоце Делчев, Яне Сандански, Александър Протогеров, Даме Груев, Гьорче Петров, Иван Гарванов, Христо Татарчев, Антон Димитров, Христо Матов, Иван Михайлов, Менмча Кърничева, Госдор Паница, Христо Чернопеев, Пере Тошев, Стоян Филипов, Йанко Вапцаров, Даскал Господин, Илия Дуков, Стоян Шехинов, Никола Банев, Никола Мандушев, Поп Харитон Карпузов, Никола Падарев, Петър Сарафов, Спас Прокопов, Иван Кюлев, Георги Зимбилев, Тома Пожарлиев, Иван Хаджиниколов, Алеко Василев, Лазар Томов, Кръстю Лазаров, Стоян Мълчанков, Атанас Тешовски, Кочо Мастурка, Кочо Лютов, Дончо Златков, Георги Бъждаров, Мирче Ацев, Марко Базаров, Никола Русенски, Георги Мандажиев, Кръстю Сарафов, Методи Шатаров

В изложението е направено кратко описание на живота и дейността на личностите и е дадена оценка на свързаността на конкретната личност с целите и функциите на Геопарк Хаджидимово

Особено подробно са описани историческите личности произхождащи от Хаджидимовското село Либяходо (днес Илинден), чиетоознаване е от първостепенно значение за Геопарка като туристка дестинация. В края на XIX век Либяхово е българско православно село, една от крепостите на българщината в Неврокопско. Видни просветни дейци и участници в църковно- националните борби на българите в Източна Македония от селото са Георги Зимбилев (1820 – 1880), Харитон Карпузов (1827 – 1899), Атанас Поппетров (1850 – 1933) и Стоян Зимбилев (1860 – 1912). В Либяхово са родени членовете на големия род Сарафови, като сред видните му представители са водачът на ВМОК Борис Сарафов (1872 – 1907), братму Кръстю Сарафов (1876 – 1952) – виден артист, сестра им Злата Сарафова и други. От селото са Димитър Арнаудов (1874 – 1937) – деец на ВМОРО и ВМРО (обединена) и войводатана ВМРО Атанас Попов (1884 – 1928). В Либяхово е роден и видният художник Константин Гърнев (1894 – 1966) и писателят/поет Иван Захариев (1941).

Описаните факти, събития и документи свързани с личността могат да бъдат представени в постоянни или подвижни музейни експозиции, изложби, в беседи предназначени за ученици и посетители на общината, в материали в пресата или включвани в електронните медии, да бъдат обект на научни конференции и форуми. Родното място на онези от тях , родени на територията на общината както и местата на територията свързани с тях следва да бъдат включени в туристически маршрути. Информация за личността може да бъде представена в туристически брошури и дигитални. Проучването на историческите личности еедна от възможните системообразуващи дейности в рамките на Геопарка, във връзка с която могат да се привлекат и ангажират местни инициативни тематично ориентирани групи от доброволци.

Геопаркът ще организира проучвания, издирване на документи и предмети свързани с личностите, генеалогично проучване, събиране на информация от наследници и на

предадени от поколенията спомени, заснемане на видеофилми. Геопаркът следва да организира и подготовката на екскурзоводи за представяне на личността.

Представената в това приложение информация има информационно-справичен характер и няма претенцията за научно изследване със съответните авторски права..

Борис Сарафов¹

Борис Петров Сарафов е български военен и революционер, войвода и ръководител на Върховния македоно-одрински комитет и Вътрешната македоно-одринска революционна организация. Един от противоречивите дейци на Македоно-одринското освободително движение, бохем, екстравагантен и непостоянен във възгледите си. Използва псевдонимите **Александър Иванович, Бегот, Богдан Петров, Борис Иванов, Владимир Николаев, Керим паша, Крум, Крумски, Майстор, Ойнак, Принца, Твойта хубост, Торос**.

Той е най-забележителната историческа личност , пряко свързана с територията на днешната община Хаджидимово

Борис Сарафов е роден на 12 юни 1872 година в неврокопското село Либяхово, тогава в Османската империя, днес Илинден, България. Баща му Петър Сарафов е възрожденски български учител, а чичо му Коста Сарафов и дядо му архимандрит Харитон Карпузов са водачи на борбата за самостоятелна българска църква в Неврокопско и Серско, и тримата дейци на Българската екзархия. Негов по-голям брат е българският

¹ Описанието е съставено по материали от URL https://bg.wikipedia.org/wiki/Борис_Сарафов Енциклопедия „България“. Том 6, Издателство на БАН, София, 1988.; Смит, Артър. Спомени от Македония, Издателство на Отечествения фронт, София, 1983, глава II. Революционният комитет; Николов, Борис Й. ВМОРО : псевдоними и шифри 1893-1934. София, Издателство „Звезди“, 1999. ISBN 954-9514-17.

лекар и офицер Ангел Сарафов, по-малък негов брат е известният български актьор Кръстьо Сарафов, сестра му е председателката на Македонския женски съюз доктор Злата Сарафова, а негов братовчед е полковник Димитър Стойков.

Борис Сарафов учи в местното екзархийско училище, а след това завършва Солунската българска мъжка гимназия в 1890 година, където участва в революционни кръжоци. Оттам се познава с Гоце Делчев, Даме Груев и Гьорче Петров.

През 1890 година постъпва във Военното училище в София като юнкер, заедно с Димитър Думбалаков, Иван Пожарлиев, Христо Саракинов. С Гоце Делчев и Борис Дрангов създават революционна група свързана с тази на Даме Груев в Софийския университет.

На 2 август 1893 година Сарафов е произведен в подпоручик и служи в 15-и пехотен ломски полк в Белградчик, където привлича съмишленици за подпомагане революционното дело в Македония. Сред тях са Христо Чернопеев, Тане Николов, Тома Давидов, Боби Стойчев и други. От 1 януари Сарафов е преместен на служба в 1-ви пехотен софийски полк и се свързва с Македонския комитет на Трайко Китанчев.

През 1895 година Борис Сарафов, вече поручик, е войвода на чета в Четническата акция на комитета. Оглавява Четвърти отряд от 65 души, в който влизат четите на Кольо Ризов, Кочо Муструка и Анго Костадинов. В отряда влизат още Кръстьо Българията и Ангел Малински. Четата преминава границата на 17 юни, а на 12 юли превзема Мелник, след което се прибира на 22 юли в България.

Б. Сарафов с четата си

След неуспеха на акцията Борис Сафаров учи 4 месеца от септември в Санкт Петербургската академия на генералния щаб. Показно носи униформата си от Първи софийски полк и пропагандира революционната борба сред българите там. Не приема да се откаже от българското си гражданство и през 1896 година обхожда Цариград, Зографския манастир и Хилендарския манастир, за да събира средства за Върховния комитет.

Сарафов сред учители в Солунската мъжка гимназия

В Солун се среща с ръководителите на ВМОРО и оттогава предприемат общи действия за снабдяване с оръжие на революционерите вътре в Македония. В България предава ценна информация за боеспособността на турската армия и ценни военнотопографски карти на Рачо Петров, военният министър и премиерът Константин Стоилов с общо– 10 000 пушки за четниците. Борис Сарафов, по това време действаш в 5-и пехотен дунавски полк, и генерал Иван Цончев създават и офицерски дружества в българските казарми, от които да изпращат офицери в Македония. Прави също опити да събере пари и оръжие през 1897 година от Русия, Австро-Унгария и САЩ, и в Сърбия и Румъния.

Костурският войвода Васил Чекаларов и Борис Сарафов

На VI конгрес на македонските братства в България от месец май 1899 година Борис Сарафов е избран за председател на Върховния комитет. През май 1900 година подписва съвместен протокол със задграничните представители на ВМОРО Гоце Делчев и Гьорче Петров, според който българските офицери се допускат във всички структури на ВМОРО. Помага за изграждането на погранични пунктове, нелегални канали и въоръжаването и обучаването на четници. През октомври 1900 година Борис Сарафов спомага Българското тайно революционно братство в Солун да се саморазпусне, а членовете му да се присъединят към ВМОРО. Новият председател на Върховния комитет създава в софийския квартал Ючбунар цяла казарма, в която държи стотина въоръжени четници. Тази сила, създадена да участва в бъдещото освобождение на Македония, междувременно се занимава с тероризиране на непокорни македонски емигранти в София и насилствено събиране на средства. В сградата на комитета са обзаведени стаи за инквизиции, където бият със сопи и измъчват упоритите.

Аферата Михайлян²

Окуражени от своята безнаказаност, „върховистите“ започват да издават и изпълняват „смъртни присъди“ не само в България, но и в чужбина. На 1 февруари 1900 година в Букурещ е убит Кирил Фитовски, пратеник на Върховния комитет, обвинен в злоупотреба и предателство. Книжата, намерени в квартирата му, доказват, че той е давал сведения на турското правителство. Това насочва веднага румънската полиция към македонската емиграция. След разпит на свидетелите следователите арестуват студента Трифонов, председател на българското дружество в Букурещ. Бит по време на следствието, Трифонов се признава за отговорен като подбудител и посочва като извършители македонските българи Бойчо Илиев и Христо Карамбулов. Карамбулов и Илиев се хвалят и с други убийства, дори твърдят, че са екзекуторите на Стефан Стамболов.

² Радев, Симеон. Лица и събития от моето време. Том I. София, Издателство „Захарий Стоянов“, 2014. ISBN 987-954-09-0842-7.

Двамата са задържани. Не след дълго и двамата правят признания. Румънската преса чрез вестник

„Пенинсула Балканика“ обявява, че хората на Сарафов са събрали насила 30 000 лева от румънската колония в София за „освободителното дело“ и се нахвърля върху комитета, като нарича Бойчо Илиев и Борис Сарафов лъжци, нехранимайковци и паразити. Издателят на вестника Стефан Михайляну, по произход македонски влах, е бивш директор на Румънската гимназия в Солун и добър познавач на македонския въпрос. След този случай ръководството на Върховния македонски комитет в София решава да убие румънския журналист. Сарафов твърди, че решението е взето със съгласието на задграничните представители на вътрешната македонска организация в България Гоце Делчев и Гьорче Петров. Така на 22 срещу 23 юли 1900 година Стоян Димитров от Скопие застрелва журналиста. Убиецът е заловен и си признава. Арестувани са още няколко души, все македонски българи, пристигнали наскоро в Румъния. Това води до криза в отношенията между България и Румъния, като и двете държави започват частична мобилизация на армиите си. Атентатът дава повод на Турция да поиска разтурянето на Върховния македонски комитет. Под предлог да спре минаването на чети в Македония султанът заповядва да се съсредоточат войски по границата с България. Австро-Унгария активно подкрепя Румъния. Русия също настоява българското правителство да даде удовлетворение на северната си съседка. Руският дипломатически агент в София Юрий Бахметиев извиква Сарафов и иска от него да си подаде оставката като председател на „върховистите“. Сарафов не се вслушва в предупреждението. Нещо повече, комитетът решава, че от ескалирането на конфликта ще има полза за делото. Сарафов и заместникът му Тома Давидов отиват при военния министър с молба да разреши да се формират чети от македонски доброволци в случай на война с Румъния. Министърът разрешава и в началото на септември Христо Саракинов заминава за Шумен, за да създава четите. Румъния очаква България да вземе мерки срещу Сарафов и другарите му. Тя не подновява търговската конвенция със страната ни и от 1 януари 1901 година въвежда визов режим. България отвърща със същото. Под натиск на Русия и Австро-Унгария през ноември 1900 година България е принудена да разтури македонските чети, но „върховистите“ не се подчиняват.

Конфликт с правителството и разцепление на ВМОК

Чувствайки се силни, хората на Сарафов заплашат самия премиер с убийство. Тогава княз Фердинанд решава да постави Върховния комитет под контрола на държавата, като го превземе отвътре. За тази цел е избран генерал Иван Цончев. Двамата със Сарафов се разбират на редовния конгрес на комитета на 18 март 1901 година Цончев да го смени на председателския пост. В последния момент Сарафов се отмята от

уговорката. Въпреки това генералът подава оставка от армията и се кандидатира, окуражен от двореца. Между двамата пламва открита война. Цончев обвинява Борис Сарафов в парични злоупотреби. На свой ред председателят започва кампания срещу генерала. Като вижда, че Сарафов надделява, правителството се възползва от аферата Михайляну. На 23 срещу 24 март 1901 година в София са арестувани Борис Сарафов, Тома Давидов, Владимир Ковачев и Георги Петров. Те са обвинени в участие в убийството на румънския журналист. Така се постигат две цели – дава се удовлетворение на Румъния и се помага на генерал Цончев да овладее Върховния комитет. Докато е в затвора Сарафов дава интервю за лондонския вестник „Таймс“, в което декларира че македонците са отделна народност, различна от българите и сърбите. Оправдан на 2 август същата година, Сарафов взима участие в IX конгрес на МОО, на който избраният за подпредседател негов основен противник генерал Цончев овладява организацията. След това се засилва личният конфликт между Борис Сарафов и Иван Цончев и се заражда такъв между ВМОРО и ВМОК.

На Десетия македоно-одрински конгрес Сарафов влиза в нови конфронтации с групата привърженици на Иван Цончев и създава отделен комитет начело с Христо Станишев. През декември 1902 година обаче се противопоставя на идеята за убийство на Иван Цончев от страна на Михаил Герджиков и Вълчо Антонов. Борис Сарафов и Наум Тюфекчиев обмислят да отвлекат сина на богатия политик Иван Евстратиев Гешов, но планът се осуетява. С авантюристичните си действия Сарафов губи доверието както на българските власти, така и на вътрешната организация.

В Западна Европа

Още като председател на Върховния комитет Борис Сарафов обикаля европейските столици, за да събира пари, купува оръжие и подпомага пропагандата на революционното дело. Изпраща меморандум с препоръчано писмо до владетелите на Великите сили и Турция за изпълнение на член 23 от Берлинския договор. В чужбина Сарафов отива за оръжие и дава 4 – 5000 франка на Симеон Радев за издаване на вестник „L'Effort“. В Русия търси подкрепа за евентуално въстание, но получава хладни отговори. В Австрия купува пушки от „Щайер“, които Софроний Стоянов после пренася в България през Дунава.

След освобождението си през пролетта на 1902 година, подалият оставка Сарафов пътува отново из Западна Европа за да търси средства за кампаниите вече на ВМОРО. В Западна Европа Сарафов се среща с бъдещия цивилен агент на Австро-Унгария в Македония Фон Мюлер, с външния министър граф Голуховски и с граф Аладро Кастриоти, претендент за албанския престол, и с арменски антиосмански

революционери. В Лиеж, Белгия, посещава оръжейни заводи и прави опит за закупуване на оръжие. Убеждава Г. В. Плеханов да предложи за разглеждане на Македонския въпрос на предстоящия международен социалистически конгрес в Щутгарт, но идеята отпада от дневния ред след отказа на австро-унгарския социалист Фридрих Адлер.

Борис Сарафов предава 10 000 лева на Йордан Попйорданов в Женева, с които гемиджиите извършват подготовката за Солунските атентати. Впоследствие им изпраща и много динамит на пристанището в Солун. На Симеон Радев предава 15 000 франка за издаване на вестник „Mouvement Macedonien”, а на ВМОРО предава пари и въоръжение. Общо събира около 50 000 лева за революционното движение в Македония.

На Запад дава редица интервюта и в едно от тях за руски вестник отново декларира, че македонците са отделна народност. Впоследствие преговаря за финансиране

от сръбски правителствени среди, макар че няма пълномощия за това. Борис Сарафов се завръща в София през есента на 1902 година и е поставен под полицейско наблюдение по искане на турското правителство, което основателно го подозира в антиосманска дейност.

Илинденското въстание

След като е взето решение за въоръжено въстание на Солунския конгрес, Борис Сарафов сформира чета от 40 български военни и навлиза в Македония на 26 януари 1903 година. Пренасят и 150 килограма динамит, които са разпределени по райони, а самият Сарафов се насочва към Костурско.

На 28 март 1903 година в Смърдеш четата на Борис Сарафов, Иван Попов, Васил Чекаларов, Пандо Кляшев и Лазар Поптрайков са обградени, като с помощта на селски чети от района успяват да избягат.

Като ревизор на четите в Битолския революционен окръг Сарафов участва на Смилевския конгрес от май 1903 година. Избран е с явно гласуване във въстаническия щаб, заедно с Даме Груев и Анастас Лозанчев. Борис Сарафов и Никола Дечев изготвят

„Въстанически дисциплинарен устав“ за правата, длъжностите и наказанията за четниците, десетниците и централните и районните войводи, който да действа по време на Илинденско-Преображенското въстание. В писмо на австро-унгарския консул Р. Хикел до граф Агенор Голучовски се цитира изявление на Борис Сарафов за Солунските атентати и за предстоящото въстание: „Солун принадлежи на България и

пред очите на Бога и на света Солун ще стане съпругата на България. На 16 април в Солун се проведе сватовски прием съпроводен с оглед. На 25 юни ще бъде отбелязан с по-голяма пищност годиша. Сватбеният прием ще започне няколко месеца по-късно, с всичкия си блясък и величие. Иди с мир в Солун”.

Преди началото на въстанието е създадена шабна чета с главен войвода Димитър Дечев, в която се включват ръководителите на битолския окръг. Извършват обиколки в Смилевско, Крушевско, Демирхисарско, Охридско, Ресенско, Долнопреспанско, Костурско и Леринско като довършват приготовленията там за същинското въстание. След началото на въстанието четата постоянно е в движение и води боеве с турска войска в Охридско, Смилевско и Демирхисарско.

Четата на Борис Сарафов, „Illustrated London News“, 1902 година

Сарафов увещава въстаниците преди обявяване на въстанието, че България е готова да обяви война на Османската империя незабавно. В началото на въстанието подписва прокламацията за начало на въстанието. В неговия край изготвя и отчаян апел до правителството в София, в който настоява за незабавна намеса за спасяване на местното население, което определя като българско. Предвид усложнената международна ситуация България не е в състояние да окаже пряка военна помощ и не реагира. След взетото решение за разпускане на четите Борис Сарафов се изтегля в България.

През 1903-1904 година Борис Сарафов отново обикаля Западна Европа и популяризира идеите и делото на ВМОРО. През това време е подозиран за финансиране от царския двор на цар Фердинанд I, като тяхна тайна кореспонденция се пази в института „Хувър“. Сарафов е посрещнат в Белград от българския журналист Матей Геров

през ноември 1903 година. Там Сарафов води преговори с представители на сръбската въоръжена пропаганда, в резултат на което организацията търпи разцепление, а сръбски чети нахлуват в областите Поречие и Азот, на десния бряг на Вардар. По-късно той пише писмо на Граф Игнатиев по този повод в което се оплаква от сръбската пропаганда, която тормози българите в Македония. Между 14 март - 3 декември 1904 година Васил Чекаларов, Пандо Кляшев, Апостол Грежов, Владислав Ковачев и Борис Сарафов оглавяват „Временен комитет“, целящ да замени Задграничното представителство на ВМОРО в лицето на Христо Матов и Христо Татарчев, но през 1905 година различията изчезват и комитетът се саморазпуска. Борис Сарафов е делегат на Рилския конгрес от 1905 година като представител на Битолския окръг, където се конфронтира с Яне Сандански, който го обвинява в просръбска дейност. След края на обиколката на европейските столици в 1904 година Сарафов се задържа в Женева, където заедно с Димитър Ляпов участва в заговора за убийството на султан Абдул Хамид II, организиран от арменския революционен комитет в Женева, начело с Кристофор Микаелян. През септември 1906 година Сарафов влиза в Македония с агитационно-организаторска чета. След като „санданистите“ провалят общият конгрес от същата година, Сарафов е избран заедно с Иван Гарванов и Христо Матов за член на Задграничното представителство на ВМОРО в София на Съвещателно събрание от 23 делегати на 7 декември. Така десните успяват чрез незначително мнозинство да запазят официалното си положение и влиянието си за още една година. Две от десните враждуващи до този момент течения – умереното (наричани „гарванисти“) и идейно-либералната фракция, ръководена от Сарафов, се помиряват. Фракцията на Матов също ги подкрепя. През същата година Борис Сарафов съдейства Карекин Нъждех да постъпи в офицерско училище в България. Дейността на Временното задгранично представителство по организирането и изпращането на чети в Македония с подкрепата на двора предизвиква острата реакция на левичарите от „серската група“. В публикуваното през ноември 1907 година писмо от Серския окръжен комитет, сред обвиненията срещу Гарванов и Сарафов е и това, че те „съвместно с българското правителство инспирираха безразборното нахлуване на масови чети във вътрешността“. Присъдата е подписана от Яне Сандански, Чудомир Кантарджиев, Георги Скрижовски и Александър Буйнов. Още през 1906 година на конгресна серския окръг в Рилския манастир е решено Даме Груев, Борис Сарафов, Иван Гарванови Христо Матов да бъдат елиминирани, като решението е подкрепено от Гьорче Петров, Пере Тошев и Петър Попарсов. Окончателното решение за ликвидирането на Сарафов, Гарванов и Матов се взема от Окръжния комитет на Серския революционен окръг на 10 октомври 1907 г., когато е проведено специално събрание. След неговото провеждане се съставя протокол, в които в седем точки се изтъкват основните причини, поради коитотримата са осъдени на смърт.

С прилагането на присъдата се натоварва Тодор Паница. Действайки по строго начертан план, Паница се запознава с тримата задгранични представители Хр. Матов, Ив. Гарванов и Б. Сарафов, като провежда редица тайни и публични срещи пред обществото. Най-много се сближава с Гарванов.

Денят на покушението е определен от самия Паница-10 декември (ст. стил 28 ноември). На този ден, той е поканен в дома на Борис Сарафов на ул. Осогово, № 36. Съгласно предварителните уговорки, на нея трябва да присъстват и тримата задгранични представители, но в последния момент Христо Матов заявява, че няма да може да дойде „поради ангажираност“. След „спокойно и гладко“ водения разговор, около час преди полунощ, Сарафов и Гарванов изпровождат Тодор Паница до изходната врата. Възползвайки се от момента на изненада, последният вади рязко двата си нагана и прострелва от упор Ив. Гарванов „в лявото ухо“, а Б. Сарафов „в лявото сляпоочие“ и изчезва в тъмнината по софийските улици.

Убийството на Борис Сарафов е спонсорирано от Белградския Македонски Комитет, като Георги Герджикович изплаща пари на Тодор Паница за убийството. Екзекуцията на двамата задгранични представители по заповед на Сандански създава непреодолими пречки за каквито и да е обединителни процеси във ВМОРО. Убийството им е повратен момент не само за ВМОРО, но и за отношението на управляващите в България към крайната левица.

Борис Сарафов е погребан в Централните софийски гробища, обвит със знамето на Главния щаб на Битолския революционен окръг по време на Илинденското въстание.

След убийството на Борис Сарафов и Иван Гарванов разцеплението във ВМОРО става факт. Яне Сандански, Тодор Паница и други членове на „серската група“ са задочно осъдени на смърт на Кюстендилския конгрес на ВМОРО от март 1908 година.

След Илинденско-Преображенското въстание през 1904 година по авторска идея на скулптора Димитър Диолев от Калофер е отсечен медал с образа на Борис Сарафов. Иван Вазов пише стихотворението „Борис Сарафов“ от цикъла „Радостта на сенките“

Смъртната присъда от Серския окръжен комитет

Серско, 10 октомври 1907 г

Протокол

Окръжният комитет на Серския революционен окръг в пълен състав, събран на 10 октомври 1907 г. на заседание по повод разкрития заговор на групата Гарванов-Сарафов, представляваща българското националистично течение в организацията, която от своя страна е замислювала да разстрои положението като обезсили и подчини на своето

влияние стоящите на принципа за целостта и независимостта на организацията дейци от Серския революционен окръг, взе в съображение следните обстоятелства:

- Сама по себе си съединената група Гарванов-Сарафов се е стремяла винаги да експлоатира македонския проблем, постепенно превърнат в средство за съществуването на известни личности, лишени от всякакъв революционен идеал и водими изключително от егоистични и славолюбиви побуждения, като не държи сметка за употребяваните подли средства по отношение на идейните си противници и влага само личен елемент с участието си в революционното движение.
- Чувствайки се слаби в основата си и неспособни да се борят на теоретична почва, те са усвоили методи неприсъщи на истински революционери и винаги са се стремили да спъват революционното движение, като са го отклонявали от пряката му цел и са ангажирвали времето и енергията на организационните дейци във вътрешни раздори и междуособици.
- Верни на горното начало, те са решили и замислювали да прокарат влиянието си и в Серския революционен окръг, като са избрали за оръдие на своята цел, близка тям по нравствените си качества личност - драмския околийски войвода М. Даев.
- От своя страна М. Даев, съзнавайки се виновен и отговорен за влошеното положение в Драмска околия, достатъчно компрометиран и станал невъзможен между население и другари и сам по себе славолюбив, извратен и лишен от всякакъв идеен възглед, макар и да бе дал писмена декларация на Окръжния комитет, че възприема становището и поддържа другарите си от окръга, едновременно с това е бил в преписка и сношение с Гарванов- Пенчев, за да приложи уговорената между него и тях обща замисъл, да ги подпомогне и улесни откъдето за нахлуването на техни хора и завземането на окръга.
- За да се обезпечи успехът на горния заговор, нужно е било съдействието на съучастници из самата вътрешност, а като най-главно онова на Паница, комуто най-после, мислейки да добие одобрението, Даев е разкрил заговора и го е натоварил да замине в България, гдето да се срещне с Гарванов-Сарафов и непосредствено дадат окончателна форма на плана за действие, а сам Даев при пристигането на Чудомир и Бунов в Драмска околия за конгреса е приготвил тяхното избиване.
- Други вероятни съучастници и помагачи на плана са мислили да вербуват в лицето на Запрянов, Чавдар, Занков, който е донесъл из България от тях писмо Даеву и се е готвил да заеме Демирхисарско. Вън от тях те са подготвили и имали на разположение за този случай изпъдените от Кадикьойско четници.

Последното писмо на Даева до Гарванов и Пенчев съдържа поканата да му дадат обещаната от тях помощ, понеже моментът бил удобен и следвало да се пристъпи към действие - което писмо се съхранява в архивата на Окръжния комитет. Тези домогвания на Гарванов-Сарафов, станали наемници и агенти на българската държава и свършено компроментирани като организационни дейци и действащи от

името на българските държавнически и династически интереси - са един акт на престъпление, насочен в дадения случай еднакво до независимостта и цялостта на организацията и до представителите на нашето идейно течение. По силата на взетите от общия конгрес решения, вписани в циркулярите и чл. 205 от правилника, буква „Д“, комбинирани с буква „Ж“ от същия член и въз основа на документите и данните по разкрития заговор, Окръжният комитет на Серския революционен окръг осъди на смърт: Борис Сарафов, Иван Гарванов и Михаил Даев. С прилагането на присъдата по отношение на Борис Сарафов и Гарванов натоварва се Т. Паница, а Окръжният комитет ще изпълни онази към Даев.

Свързаностна личността с целите и функциите на Геопарк Хаджидимово

Личността е с историческо значение за територията на региона и за страната. В различни фондове има богата информация за нея, която подлежи на събиране, систематизиране и експозиция. На територията на общината има места, които са свързани пряко с живота и дейността.

Фактише , събитията и документите свързани с личността могат да бъдат представени в постоянни или подвижни музейни експозиции, изложби, в беседи предназначени за ученици и посетители на общината, в материали в пресата или включвани в електронните медии. Родното място ще бъде включено в туристически маршрути. Информация за личността може да бъде представена в туристически брошури и дипляни.

Геопаркът ще организира проучвания, издирване на документи и предмети свързани с личността, генеалогично проучване, събиране на информация от наследници и на предадени от поколенията спомени, заснемане на видеофилми. Геопаркът следва да организира подготовката на екскурзоводи за представяне на личността.

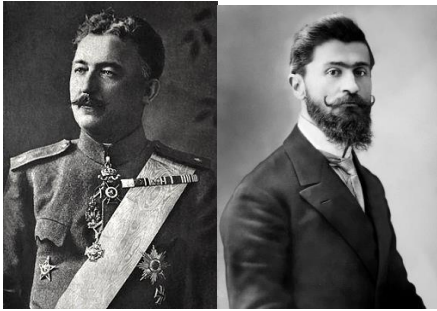
Общата екпертна оценка за потенциала на личността като обект със значение за културно-исторически туризъм в Геопарка е 10.00 (Много висок)

Александър Протогеров³

Псевдоними : **Ангел Летов, Вълчан, Дядо Ангел, Илия, Хралупата.**

³ Съставено по материали от URL <https://bg.wikipedia.org/wiki/Александър-Протогеров> и <https://bulgarianhistory.org/alexander-protogerov/>

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ , с акроним: CB Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Александър Николов Протогеров е български офицер (генерал лейтенант), политик и революционер. Той е сред най-значимите личности в освободителното движение на македонските българи, като последователно заема ръководни позиции във Върховния македоно-одрински комитет, Вътрешната македоно-одринска революционна организация и Вътрешната македонска революционна организация.

Александър Протогеров е роден на 28 февруари 1867 година в Охрид. На 5 октомври 1882 година постъпва на военна служба. Учи във Военното на Негово Княжеско Височество училище и като юнкер е доброволец в Сръбско-българската война (1885). През 1887 година завършва Военното училище и на 27 април е произведен в чин подпоручик и назначен на служба в пехотата. На 18 май 1890 година е вече поручик. На 2 август 1894 година става капитан и служи като адютант в 1^{-ва} бригада на 5^{-а} пехотна дунавска дивизия. Служи в Русе, където е ръководител на Българските освободителни братства и помощник на местното македоно-одринско дружество. При разкола на организацията застава на страната на Иван Цончев. В 1902 година, в навечерието на Горноджумайското въстание излиза в редовен полагаем отпуск, а след изтичането му подава заявление за излизане в запас и участва във въстанието.

От 1 януари 1903 година капитан Протогеров временно преминава в запаса. Ръководи чета в Малешевско, Петричко, Поройско и други.

Начело на голяма и добре въоръжена чета, предназначена за Охридския край, между 12 – 14 април 1903 година води тежък бой с многобройна турска войска недалеч от границата край Габрово, където е ранен и изнесен от огневата линия от поручик Илия Балтов. В сражението при Габрово загиват Софроний Стоянов, Димитър Милев и Борис Сугарев.

На 5 август 1903 година по инициатива на Александър Протогеров в София 14 бежански македонски братства основават Върховна (Обща) емигрантска комисия с председател Александър Протогеров, подпредседател Лазар Иванов Лазаров от Разложкото братство, секретари - Евтим Спространов и Георги Разлогот и съветник Владимир Руменов, на разпуснатия Върховен комитет.

Александър Протогеров

През 1904 – 1905 година е отново в армията. От пролетта на 1905 до есента на 1906 година организира четите на ВМОК в Серския революционен окръг в борбата им с турците и санданистите. По настояване на ВМОРО, върховистите прекратяват дейността си в Македония, и Протогеров се връща на служба в армията с чин майор. По-късно защитава бившите си съратници, повечето от които вече покойници, когато Македонският научен институт започва да издава спомени на дейци на ВМОРО в средата на 20-те години на XX век, в които силно се критикува дейността им.

В годините 1910 –1912 година подполковник Протогеров заедно с подполковник Климент Кръстев, майор Петър Дървингов и майор Борис Дрангов застава начело революционната група от дейци, принадлежащи към бившия Върховен комитет.

През 1911 година става полковник и е избран за запасен (резервен) член на Централния комитет на ВМОРО, а след убийството на Христо Чернопеев в 1915 година е редовен член на ЦК. С обявяването на мобилизацията през 1912 година е назначен за началник-щаб на партизанските формирования за действие в тила на турската армия, за което организира около 60 чети. По-късно този щаб е преобразуван в Щаб на Македоно- одринско опълчение с командир генерала от запаса Никола Генов. Александър Протогеров като пръв негов заместник и командир на Трета опълченска бригада в Балканската война, участва в пленяването на корпуса на Явер паша. Награден е с орден „За храброст“ IV и III степен. През Междусъюзническата война (1913) с бригадата си действа срещу сърбите и черногорците при Султантепе.

След избухването на Първата световна война (1915 – 1918) Протогеров заедно с други дейци на ВМОРО активно работи за намеса на България на страната на Централните сили. Протогеров участва активно във формирането на 11^{-а} пехотна македонска дивизия и става командир на нейната 3^{-та} пехотна бригада. Участва в сраженията

при Криволак, Градец и Богданци. През 1916 година участва във формирането на Планинската дивизия и става неин командир; на 1 април 1917 е произведен в чин генерал-майор, а по-късно поема командването на Моравската военноинспекционна област (1917) и началник на българските войски в Моравско, (Източна Сърбия). През 1917 г. участва в потушаването на въстанието в Моравско, след това е началник на Дирекцията за стопански грижи и обществена предвидливост (ДСГОП). През 1918 година е комендант на София и ръководи потушаването на Владейското въстание.

Назначен е за директор на Дирекцията за стопански грижи и обществена предвидливост, която е пръв опит за държавно планиране в условията на война.

Революционна дейност във ВМОРО

След войните за национално обединение през 1918 година участва в дейността на македонските бежански братства. Представител е на Охридското братство на Учредителния събор на Съюза на македонските емигрантски организации, проведен в София от 22 до 25 ноември 1918 година.

Заедно с Тодор Александров се борят за присъединяване на Македония към България и изпращат меморандуми до Великите сили, което ги поставя в конфликт с Временно представителство на бившата ВМОРО. В началото на 1919 година с окръжно участва във възстановяването на ВМОРО и се включва в ръководството на организацията в ЦК с Тодор Александров и Петър Чаулев, като отговаря за четническата дейност във вътрешността на Македония. На 4 ноември Протогеров и Александров са арестувани заедно с депутати, редактори на вестници и други като виновници за войната. Първо Александров, а по-късно и Протогеров с помощта на войводата Михаил Радев успява да избяга от затвора.

През април 1920 година Протогеров последователно посещава Австрия, Унгария, Албания, като договаря подкрепа и съвместни действия срещу Югославия. По въпросите за автономия и независимост на Македония счита за дълг да участваме в обществените работи, толкова повече че македонският въпрос е български въпрос, защото Македония в голямото си болшинство е населена с българи.

Въпреки напредналата си възраст застава начело на чета през юли 1920 година в Битолско. Като ръководител на Битолския революционен окръг на ВМРО в Тирана през 1921 година Александър Протогеров разговаря с федералистите Филип Атанасов, Павел Христов за привличане на албанските революционери на тяхна страна (косовския албански комитет на Реджеп Митровица и Бедри Пеяни, с Хасан бей Прищина и Ахмед Зогу). Постигат съгласие да установяват ръководните си органи в Албания, за да се разграничат от управляващите среди в България. Тодор Александров скоро след това отхвърля договореностите. Федералистите канят на нова среща Александър Протогеров във Виена, но той отказва.

Александър Протогеров и Петър Чаулев не одобряват действията на Тодор Александров по време на Септемврийското въстание от 1923 година и намесата на ВМРО във вътрешната политика на Царство България. През 1924 г. генерал Протогеров заедно с Петър Чаулев и Тодор Александров, присъства на преговори с Коминтерна във Виена. Протогеров и Чаулев подписват т. нар. Майски манифест за сътрудничество с комунистическите партии на Балканите, за което двамата са упълномощени от Александров. Само три месеца след това, заедно с Александров, оттегля подписа си от манифеста, за разлика от Чаулев, а след публикуването му на 18 юли 1924 година се разграничават от него в обширно изложение. Започва търкане между Александър Протогеров и Тодор Александров, като първият участва на Струмишкия окръжен конгрес заедно с Георги Атанасов и Алеко Василев, чийто отношения с Тодор Александров са отдавна обтегнати. Въпреки това, двамата заминават за Пирин планина, където трябва да се проведе конгрес на Серския революционен окръг, но междувременно Тодор Александров е убит на 31 август 1924 година.

Въпреки че е член на ЦК на ВМРО, след убийството на Александров, Протогеров постепенно губи влиянието си в Организацията. На 3 септември 1924 година е принуден да дава обяснения пред специална следствена комисия, като заподозрян по убийството на Тодор Александров и за елиминирането на редица дейци на ВМРО и довело до т. нар. Горноджумайски събития. След това, в разрез с устава и правилника на ВМРО, е принуден да назначи Иван

Михайлов за секретар на ЦК, както и за едноличен отговорник за Спомагателната организация на ВМРО, което го прави фактически лидер на Организацията. Малко покъсно по нареждане на Михайлов е убит третият член на ЦК – Петър Чаулев. След това, приближени на Михайлов принуждават Протогеров да се оттегли от активна обществена дейност и да емигрира. Сломан и останал без средства генералът се мести във Виена. Там той се свързва с пълномощник на унгарското правителство, което преди Първата световна война е субсидирало ВМРО, и то възстановява довоенната субсидия на Организацията. С променено самочувствие ген. Протогеров се завръща в София, където по идея на членовете на задграничното представителство решава да се върне към активна организационна дейност. Така фактически започва да се формира ново крило в Организацията, наречено „протогеровисти“.

В началото на 1925 година се свиква конгресът на ВМРО в Сърбиново, на който привържениците на Иван Михайлов правят неуспешен опит да неутрализират крилото на Александър Протогеров, който според тях остава един от подстрекателите за убийството на Тодор Александров. Въпреки това, за членове на ЦК са избрани Александър Протогеров, Георги Попхристов и Иван Михайлов. Александър Протогеров поема ръководството на Солунски, Струмишки и Серски окръг на ВМРО, но фактически инициативата във всички ръководни дейности поема Иван Михайлов, заради което

отношенията между Александър Протогеров и Георги Попхристов от една страна и Иван Михайлов от друга, се обтягат.

През 1925 година Протогеров е сред ранените в организирания от комунистите атентат в църквата „Света Неделя“.

Междувременно Иван Михайлов започва преорганизация, с която цели засилване на дисциплината, премахване на четническото движение и налагане на терористични методи, на които Александър Протогеров се противопоставя. През 1925 година Иван Михайлов изпраща нареждане до пограничните пунктове на ВМРО в окупирана Македония да не влизат чети по-големи от 10 – 15 души, което е опровергано веднага след това в самостоятелно писмо на Александър Протогеров до същите пунктове, подкрепен от войводите Панчо Михайлов и Иван Бърльо, които скоро след това са убити по нареждане на Иван Михайлов. През 1925 година Александър Протогеров започва изграждането на Разузнавателна организация на ВМРО, която през 1926 година вече е факт.

В началото на юни 1926 година Александър Протогеров предприема обиколка с ревизионна чета в Македония, като идеята му е да обиколи всички революционни окръзи, но тежко се разболява и в края на месеца е принуден да се завърне в България. Заради влошеното си състояние постепенно Александър Протогеров намалява революционната си дейност, а в 1927 – 1928 година практически се налага тактиката на Иван Михайлов за действие на тройки и петорки, които извършват редица атентати в Югославия и Гърция.

Убийството на Александър Протогеров и нова вълна на братоубийства

През 1927 година отношенията между Александър Протогеров и Иван Михайлов започват наново да се обтягат. Александър Протогеров обвинява противника си, че самостоятелно взема решения, като пренебрегва останалите двама членове на ЦК на ВМРО. Хора от обкръжението на Протогеров изразяват мнение за преустановяване революционната дейност и търсене на нови форми на легално разрешаване на Македонския въпрос. Иван Михайлов от своя страна обвинява Протогеров, че укрива информация от Разузнавателната организация и че твърде много от дейността на Протогеров се диктува от Масонската ложа, в която той членува и заема ръководен пост (велик майстор). През март 1928 година членовете на ЦК и Задграничното представителство провеждат предварителни заседания за предстоящия общ Седми конгрес на ВМРО, на който срещу Иван Михайлов застават Александър Протогеров, Георги Попхристов, Наум Томалевски, Георги Баждаров и Кирил Пърличев. Преди началото на конгреса, по нареждане на Иван Михайлов, Александър Протогеров заедно с телохранителя си Атанас Гоцев е убит на 7 юли 1928 година. Убийците са Димитър Стефанов, Нанчо Витларов и Димитър Джузданов, като начело на акцията стои Кирил Дрангов.

На проведения дни по-късно Седми конгрес на ВМРО Михайлов прави изложение относно решението за убийството на Протогеров. Сред причините за него той сочи връзките му с противниците на ВМРО в Демократическия сговор, заявявайки, че „Протогеров се среща по 5 – 6 пъти седмично с Кимон Георгиев“. По-късно той разпространява брошури, в които обвинява генерала в корупция и предполагаемото участие в убийството на Тодор Александров.

С убийството на Протогеров се отцепва окончателно групата на „протогеровистите“, събираща всички недоволни от Иван Михайлов. Фракцията, подкрепяща Михайлов остава известна като „михайловисти“. Братоубийствените борби във ВМРО траят между 1929 – 1933 година, което довежда до отслабване и маргинализиране на организацията.

Част от личните вещи на Александър Протогеров са експонати във Военноисторическия музей в София. Неговият роднина Мартин Протогеров е висш функционер във ВМРО-ДПМНЕ.

Свързаност с целите и функциите на Геопарк Хаджидимово

Личността е с историческо значение за територията на региона и за страната.

В различни фондове има богата информация за нея, която подлежи на събиране, систематизиране и експозиция. На територията на общината има места, които са свързани пряко с живота и дейността.

Фактите, събитията и документи свързани с личността могат да бъдат представени в постоянни или подвижни музейни експозиции, изложби, в беседи предназначени за ученици и посетители на общината, в материали в пресата или включвани в електронните медии. Информация за личността може да бъде представена в туристически брошури и дипляни.

Геопаркът би могъл да организира проучвания, издирване на документи и предмети свързани с личността, генеалогично проучване, събиране на информация от наследници и на предадени от поколенията спомени, заснемане на видеофилми. Геопаркът следва да организира подготовката на екскурзоводи за представяне на личността.

Общата екпертна оценка за потенциала на личността като обект от значение за културно-историческия туризъм в Геопарка е 9.00 (Много висок)

Гоце Делчев⁴⁵

Псевдоними : Ахил, Миндизот

Георги (Гоце) Николов Делчев е един от най-значимите български революционери, водач и идеолог на *Българските македоно-одрински революционни комитети*, по-късно известни като Вътрешна македоно-одринска революционна организация. Национален герой в България и Северна Македония.

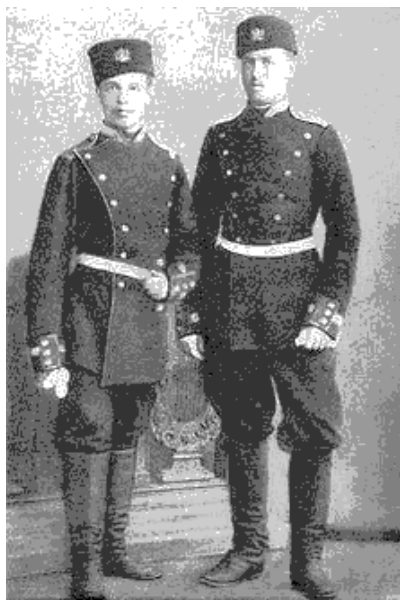
Гоце Делчев е роден на 23 януари (4 февруари) в Кукуш, тогава в Османската империя, днес Килкис, Гърция, през 1872 година в семейството на Никола и Султана Делчеви, като неговите братя Милан, Димитър и Христо Делчеви също са революционери от ВМОРО. Завършва българско униатско начално училище, а след това българска екзархийска ~~гимназия~~ в родния си град, след което продължава образованието си в Солунската българска мъжка гимназия „Св. св. Кирил и Методий“, където създава таен революционен кръжок заедно с Даме Груев, Гьорче Петров и Борис Сарафов.

⁴ <https://bg.wikipedia.org/wiki/Делчев>

⁵ **П.К.Яворов Гоце Делчев Делчев , биография**

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ , с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

През 1891 година постъпва във Военното училище в София, но заради участието му в социалистически кръжок е изключен само месец преди дипломирането му. В резултат той решава да се бори за свободата на Македония, като за изграждането на революционна организация смята да използва вече изградената образователна мрежа на Българската екзархия. През есента на 1894 година е назначен за екзархийски учител в Щип, където учителства до 1896 година.

В Щип Гоце Делчев се среща повторно с Дамян Груев, един от основателите на БМОРК, и е привлечен в организацията, на която по-късно става фактически ръководител. През това време организира пограничните пунктове на организацията в Кочериново, Рила, Кюстендил, Дупница и др. и на нелегалните канали към вътрешността на Македония. През лятото на 1896 участва в работата на Солунския конгрес на ВМОРО и заедно с Гьорче Петров изработва програмата и устава на *Българските македоно-одрински революционни комитети*, който предвижда изграждането ѝ на демократични основи.

От есента на 1896 г. той става учител в Банско, където работи два месеца и успява да изгради широка организационна мрежа от комитети в пограничните райони на Разложко и Горноджумайско като достига и до Неврокопско. След това става задграничен представител на организацията в София. Като такъв участва в заседанията на Върховния македоно-одрински комитет. Същевременно като *главен четнически инспектор* и с помощта на български офицери създава четническият институт на ВМОРО в Княжество България, който започва да изпраща подготвени четници и войводи във вътрешността на

Македония и изиграва основна роля в масовизирането на движението. Полага големи усилия и за снабдяването на организацията с оръжие и пари.

Като главен ревизор на четите Гоце Делчев предприема няколко обиколки из Македония, Одринска Тракия и Родопите. Тези региони са разделени на революционни окръзи. През 1897 година обикаля Мелнишко и посвещава учителите Георги Поцков, Павел Георгиев, учител в Кашина, Никола Найденов от Ковачево, братя Темелкови от Орман. Основава революционен комитет в Мелник и назначава за негов ръководител Илия Даскалов.

През зимата на 1900 година той пребивава известно време в Бургас. Там основава в двора на Минковия хан фабрика за бомби, чийто динамит е използван и при Солунските атентати и там предлага Михаил Герджиков да оглави въстанието в Одринския революционен окръг. През месец март Делчев, придружен от Лазар Маджаров, се отправя на обиколка в Одринска Тракия, завръща се в Бургас в средата на април.

През 1902 година заедно с Гьорче Петров участва в изработването нова програма и устав на организацията. Тя вече си поставя за цел привличането и сплотяването „на всички недоволни елементи в Македония и Одринско, без разлика на народност“ и за извоюване на пълна политическа автономия. По това време името на организацията е Тайна македоно- одринска революционна организация. Въпреки постигнатите успехи в организационното ѝ изграждане Г. Делчев все още не е убеден, че тя е готова да пристъпи към въоръжено въстание, поради което се противопоставя на взетото в негово отсъствие решение от Солунския конгрес от 1903, за вдигане на въстание през пролетта на същата година. Заедно с Даме Груев и други революционни дейци успяват да отложат обявяването на въстанието за лятото на 1903 година, както договарят и промяна на предвидената тактика. Така планът за повсеместно и масово въстание се трансформира в партизанска война, т.е. да се обяви главно в планинските и полупланинските райони и в него да вземат участие предимно сформираните за тази цел въоръжени чети.

През март 1903 година четата на Гоце Делчев взривява моста на река Ангиста на железопътната линия Солун – Одрин. В началото на май същата година, на път за среща с ръководителите на Серски революционен окръг, четата му попада в засада в село Баница, Серско. Потерята, командвана от майор Хюсеин Тефиков, който е съвипускник на Гоце Делчев, през нощта на 3 срещу 4 май блокира селото по сигнал, че там ношуват комити. Гоце Делчев решава да изведе четниците от селото, но опитът пропада. Битката край село Баница завършва със смъртта на Гоце Делчев и Димитър Гущанов, докато другите успяват да избягат. Гибелта на Гоце Делчев се възприема от съвременниците и от историците като една от най-тежките загуби за ВМОРО.

След като на потерята е забранено от Тефиков да се гаврят с труповете им, останките на Делчев и Димитър Гущанов за кратко са изпратени в Сяр и разпознати от

местната власт. След това те са погребани в общ гроб в село Баница. Междувременно през Междусъюзническата война от 1913 година родния град на Гоце Делчев Кукуш и лобното му място – Баница, са опожарени от гръцката армия, а населението им е прогонено в България. Костите на Гоце Делчев са пренесени по време на Първата световна война в България от Михаил Чаков, като първоначално са в Ксанти, после в Пловдив, а накрая са транспортирани в София. До 1946 година те се пазят в урна от „Илинденската организация“.

По време на Втората световна война гробът на Гоце Делчев, който тогава попада на територията на Царство България, е възстановен. През май 1943 г., върху общ гроб в покрайнините на село Баница видни общественици, заедно със сестрите на Гоце – Руша, Велика и Елена, както и техните наследници, поставят бяла мраморна плоча с надпис: „В памет на падналите бойци в с. Баница на 4 май 1903 г. за обединението на Македония към майката родина - България и за вечен спомен на поколенията: Гоце Делчев от гр. Кукуш, апостол и войвода; Димитър Гушанов от с. Крушово, войвода; Стефан Духов от с. Търлис, четник; Стоян Захариев от с. Баница, революционер; Димитър Палянков от с. Броди, революционер. Заветът им бе – Свобода или смърт!“

След Деветосептемврийския преврат от 1944 година България сменя политиката си по македонския въпрос и под натиск от ФНР Югославия и директно на СССР, БРП (к) предава костите на Гоце Делчев на Скопие по време на започналата Културна автономия на Пиринска Македония. Въпреки че първоначално премиерът Лазар Колишевски обявява Гоце Делчев за „...един българин без значение за освободителните борби“, костите са приети в Народна република Македония и са препогребани в каменен саркофаг в църквата „Свети Спас“, където са и днес.

След 1948 година България постепенно започва да се връща към старата си теза, че македонците са българи, но в Югославия историографията вече приема Гоце Делчев за македонски национален герой, като същевременно в Скопие се внушава, че Гоце Делчев е убит не без политическата намеса на България.

Делчев е привърженик на лявото течение в Македоно-одринското освободително движение и има анархо-социалистически и републикански убеждения, които постепенно еволюират. Той не подкрепя решаването на Македонския и Тракийския въпрос чрез непосредствено присъединяване на двете области към Княжество България. Стои зад идеята, че Македония и Одринския вилает трябва да се обособят като самостоятелна автономна единица в Османската империя с равноправие на всички народности, живеещи в нея. Като следващ етап той вижда развитието на тази единица като република в контекста на бъдеща Балканска федерация или конфедерация. В същото време той не изключва и възможността Македоно-Одринска автономна област по примера на Източна Румелия да се присъедини към България. Самият Делчев определя себе си, както и славянското население в Македония и Одринско, като българи.

Официалната гледна точка в България определя Гоце Делчев и всички останали революционери от ВМОРО като етнически българи. Днес Гоце Делчев се разглежда като национален герой в България, в която той е считан за един от най-великите революционери, дали живота си за да освободят Македония и Одринска Тракия. Самият Делчев е с ясно българско самосъзнание и гледа на сънародниците си като българи. Наименованието

„македонци“, според тогавашната терминология, е било използвано за етнически албанци, българи, гърци, турци, власи и сърби, и когато се отнасяло до местните славяни, това означавало регионална българска идентичност. Въпреки това може да се приеме, че идеите на Гоце Делчев за политическа автономия на Македония (и Одринско) са стимулирали впоследствие развитието на съвременния македонски национализъм. В България ежегодно сечестват датите, на които Гоце Делчев е роден и на които е загинал. България чрез свои високопоставени политици неколкократно предлага на Северна Македония през XXI век съвместно честване на общите исторически герои и събития, почитани и в двете страни (вкл. Г. Делчев), но тези идеи са отхвърлени като застрашаващи македонистката идентичност и устоите на младата държава.

На Гоце Делчев са кръстени град Гоце Делчев и селата Ново Делчево и Долно Делчево, връх Делчев (Delchev Peak) на остров Ливингстън, Антарктида, както и най-високият връх на планината Славянка – Гоцев връх. Името на героя носят още улици и квартали в много градове в България и Северна Македония.

През 1986 г. е започнат, а през 1987 г. е завършен мемориалът на рода на Гоце Делчев, който се намира в двора на черквата „Въведение Богородично“ в Благоевград. Автори на комплекса са Богдан Томалевски, Иван Нешев и Христо Стефанов. На 4 март 1990 г. там тържествено са препогребани костите на бащата на Гоце Делчев – Никола Делчев (починал през 1920 година) в знак на почит и признателност на Делчевия род.

Гоце Делчев е сред първите 60 в класацията на БНТ „Великите българи“. По повод 110 години от смъртта на Гоце Делчев през април 2013 бургаската структура на партията ВМОРО-БНД поставя паметна плоча на мястото, където е бил Минковия хан, често посещаван от Гоце Делчев. По инициатива на родолюбци и с разрешението на гръцките власти през юли 2013 година върху стената на камбанарията е поставена паметна плоча на лобното място на Гоце Делчев в с. Баница, която обаче по-късно е премахната от гърците. През юни 2015 г. на мястото на отстранената е поставена нова плоча от група родолюбиви българи по инициатива на Костадин Костадинов. Гоце Делчев е сред многобройните личности, описани в енциклопедичната поредица „Бележити българи“, издадена през 2012 година.

Паметници на Гоце Делчев

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“, с акроним: СВ Water Геопарк, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Благоевград – Създаден е в 1955 година след обявяването на национален конкурс от Министерство на културата. Победител в конкурса е скулпторът Крум Дерменджиев. Височината на паметника заедно с постаментата е 8 метра. Скулптурата е излята от бронз, а пиедесталът е от гранит.

Варна – Създаден през 1995 година на Алеята на Възраждането. Паметникът е проектиран от архитект Косю Христов.

Гоце Делчев, разположен е в центъра на града, близо до църквата „Успение Богородично“

Паметници има изградени още в София, Русе, Димитровград, местността Поповиливади и др

Свързани с Гоце Делчев артефакти

До 1947 година редица артефакти, свързани с дейността на Делчев, са били съхранявани във фондовете на Македонския научен институт. През 1947 година книжовното, документалното и етнографското наследство, а също и костите на големия български революционер са предадени на Скопие. Днес артефакти, свързани с личността и революционната дейност на Гоце Делчев, се съхраняват в различни музеи из България и Северна Македония. Голяма част от писмата и записките на Делчев са напълно или частично шифрирани, а в останалата си част те са на български език. Предполага се, че някои документи, свързани с Делчев, се намират в частни архиви. През 2010 година полицията в София арестува 76-годишен пенсионер с нелегален архив, в който е открита и кореспонденция на Гоце Делчев. През 2013 година община Благоевград закупи и предаде на Регионалния исторически музей в Благоевград архив, съдържащ писма, документи, вещи и дневници на дейци на ВМОРО, включително и писма на Делчев. В град Битоля се намира мемориалната къща-музей „Гоце Делчев“, посветена изцяло на Делчев. Голяма част от писмата и документите на Делчев, както и негови оригинални снимки, се съхраняват в архивните фондове на Българския исторически архив на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ в София. В къща-музей „Пейо Яворов“ в Чирпан се съхранява грузинската кама, която Делчев подарил на своя съратник, близък приятел и пръв биограф Пейо Яворов. В Централния държавен архив на Държавната агенция „Архиви“ се съхранява личен фонд на Делчев, състоящ се от 620 писма, телеграми и пощенски картички, свързани с неговата революционна дейност от 1902 година до 1903 година. Известно е също, че някои от писмата на Делчев се намират и в Окръжния държавен архив във Враца. Друга голяма част от вещите и кореспонденциите на Делчев се съхраняват в Националния исторически музей в София. В църквата „Свети Спас“ в Скопие се намира Музеят на Гоце Делчев, в който са изложени оръжия, комитски дрехи, ятагани, куршуми, пушки и други, свързани с дейността на Делчев и ВМОРО.

Свързаност на личността с целите и функциите на Геопарк Хаджидимово

Личността е с историческо значение за територията на региона и за страната. В различни фондове има богата информация за нея, която подлежи на събиране, систематизиране и експозиция. На територията на общината има места, които са свързани пряко с живота и дейността.

Фактите, събития и документи свързани с личността могат да бъдат представени в постоянни или подвижни музейни експозиции, изложби, в беседи предназначени за ученици и посетители на общината, в материали в пресата или включвани в електронните медии. Родното място може да бъде включено в туристически маршрути. Информация за личността може да бъде представена в туристически брошури и дипляни.

Геопаркът ще организира проучвания, издирване на документи и предмети свързани с личността, генеалогично проучване, събиране на информация от наследници и на предадени от поколенията спомени, заснемане на видеофилми. Геопаркът следва да организира подготовката на екскурзоводи за представяне на личността.

Общата екпертна оценка за потенциала на личността като обект със значение за културно-историческия туризъм в Геопарка и общината е 10.00 (Много висок)

Яне Сандански⁶

⁶ По данни от <https://bg.wikipedia.org/wiki/Сандански>

<https://bg.celeb-true.com/yane-sandanski-among-leaders-internal-macedonian-adrianople-revolutionary>

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект "Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места", с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A "Гърция-България 2014-2020", съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Яне Сандански

Яне Иванов Сандански е български революционер, живял в края на XIX и началото на XX век, деец на Върховния комитет, дългогодишен ръководител на Серския революционен окръг на Вътрешната македоно-одринска революционна организация, сред най-спорните фигури в освободителните борби на македонските българи.

Известен е като **Пиринския орел**, **Пиринския цар**, **Сандан паша**, **Старика**. Сандански е също български масон.

Яне Сандански е роден на 18 (30) май 1872 година в Шемето, най-северната махала на село Влахи, Мелнишко, като последно, трето дете в семейството на Иван и Милка Сандански, дъщеря на поп Стойко Харизанов от Влахи. Името Яне идва от умалителното име на баща му Иван. По време на Руско-турската Освободителна война семейството му живее в Горна Джумая. Баща му участва в Кресненско-Разложкото въстание, след което се преселват в Дупница, която за разлика от Горна Джумая остава в България.

В Дупница Яне Сандански завършва начално училище и учи две години в прогимназията. В продължение на две и половина години учи обушарски занаят и работи като чирак при местен, дупнишки майстор. От 1892 до 1894 година е войник в българската армия. Служи в 13 пехотен полк в Кюстендил. След уволнението си като ефрейтор от казармата се завръща в Дупница и започва работа като помощник-просбописецв адвокатската кантора на вуйчо си Спас Харизанов.

Във Върховния комитет Четническата акция

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ , с акроним: СВ Water Геопарк, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

През лятото на 1895 след създаване на Върховния комитет, дотогавашните структури на местното Македонско благотворително дружество в Дупница се вливат в новата организация под името „Единство“. Начело е преизбран адвокатът струмчанин Костадин Змиярев, а в него членуват Никола Малешевски и Димо Хаджидимов. Сандански също се включва в дейността му. По време на подготовката на Четническата акция през есента на същата година, през Дупница минава формираната край Рилския манастир Серска чета на стария войвода Стойо Костов от село Скрижево, Зърненско. Яне Сандански решава да помага на освободителната борба и тръгва с нея за Родопите. Четата е от около 200 души, множество от които са войници от българската армия и сред тях има 12 млади български офицери, тогава поручици – Тома Давидов, Димитър Жостов, Димитър Думбалаков. В четата участват и редица сетнешни дейци на организацията, по това време студенти Кирил Пърличев, Димитър Мирасчиев и други. Целта е била четите да навлязат във вътрешността на Османската империя и с провокативни действия да предизвикат намесата на Великите сили да поискат от султана и турското правителство изпълнението на член 23-ти от Берлинския договор, предвиждащ автономия за Македония и Одринско. Четата, в чийто състав е и Яне Сандански се насочва към Родопите, като напада и подпалва помашкото село Доспат. При атаката са убити 40 от жителите му. След това преследвана от войска и башибозук, четата се изтегля в България и се разпуска.

Яне Сандански продължава да работи като просбописец и да участва в дейността на Комитета. През 1896 година Сандански узнава, че освен ВМОК съществува и друга, нелегална организация за борба в Македония и Одринско, но информацията за нея е

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ , с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

оскъдна. През 1897 година в Дупница, по повод избухналата Гръцко-турска война е формирана нова чета на Върховния комитет, под войводството на Кръстьо Захариев от село Ореховец, Серско, състояща се от тридесетина четници, към които се присъединява и Яне Сандански. Четата е получила оръжието си отново от българските офицерски патриотични дружества, чрез младите поручици Йордан Венедиков и Морфов. След това четата навлиза в Пиринско. Най-сериозният сблъсък на тази чета с турските войски е над село Пирин, в местността Дебели рид, където след едnodневно сражение успяват да се измъкнат от около 150 души аскер, без нито един убит или ранен четник. По-късно в сражение с аскер в местността Лопово е убит един четник, а Сандански е ранен в лявата ръка и по-големият му брат Тодор Сандански, който също е в четата, го връща в Княжеството за лечение.

След завръщането си в България Сандански е разочарован от дотогавашната си дейност. Той вече знае повече за съществуването на ВМОРО. Сандански е убеден, че трябва да проучи цялостно състоянието на освободителните борби и само след това да се включи отново в освободителното дело. По това време той влиза в дружеството „Младост“ около учителя Иван Димитров, което се противопоставя на консервативния кръг на Димитър Радев и има за цел самообразование на своите членове и работа по събуждането на региона. Дружеството има читалня и библиотека, отговорник на която за известно време е Яне Сандански. През ноември 1897 година дружеството подпомага с облекло, храна и жилища бежанците от Винашката афера и организира протестен митинг срещу посещението на премиера Константин Стоилов в Цариград. След стачката на дупнишките учители през декември 1899 година, шестима учители социалисти са уволнени и изгонени от Дупница и председателското място на дружество „Младост“ се заема от Сандански, който поддържа активна кореспонденция с уволнения си приятел и убеден марксист Димо Хаджидимов. Сандански е активен поддръжник на радослависткото крило на Либералната партия и малко след като то идва на власт през февруари 1899 година, Яне Сандански е назначен за началник на дупнишкия затвор.

Miss Stone's Captives
To the left, Stevo Tichomirov (The bull man); Middle, Vasil Sandanski (The good man); Right, Krastyo Bulgarov, a chief of the time, later a rebel!
(See page 100)

През същата година Сандански научава вече подробности за състоянието на ВМОРО от Никола Малешевски, който организира и първата му среща с Гоце Делчев. Двамата привличат интереса му към организацията и нейните цели. Заедно с Хаджидимов преустройват дупнишкия Върховен македонски комитет и насочват дейността му към сближаване с ВМОРО. Първоначално Сандански е подпредседател, Георги Паничаревски – председател, а Хаджидимов е секретар, но след уволнението на учителите дружеството е оглавно от Сандански. През юли 1900 година заедно с Малешевски е делегат на дупнишкото дружество на Седмия македоно-одрински конгрес в София. На конгреса Сандански е против промяната на член 4-ти от Статутите на организацията, която отразява виждането на Софийския комитет, македонският въпрос да се реши по-скоро с дипломатически натиск, а не с революция. След конгреса при избухналия конфликт между сарафистите и цончевистите във Върховния комитет, Сандански заема различна позиция, близка до тази на Вътрешната организация. Двамата с Малешевски са делегати и на Осмия конгрес през април 1901 година и подкрепят внесената от Никола Габровски и приета резолюция за сътрудничество с Вътрешната организация и за „премахването на националните и шовинистическите вражди“ на Балканите. По това време се получава разрив в отношенията на ВМОК с ВМОРО, като основният проблем е дали е назряла ситуацията за въоръжено въстание. Сандански е твърдо на страната на ВМОРО, като смята, че още не е дошло време за това.

След завръщането си от конгреса Сандански окончателно решава да се включи в революционните борби на страната на ВМОРО. Той изоставя годеницата си Елена Къосева

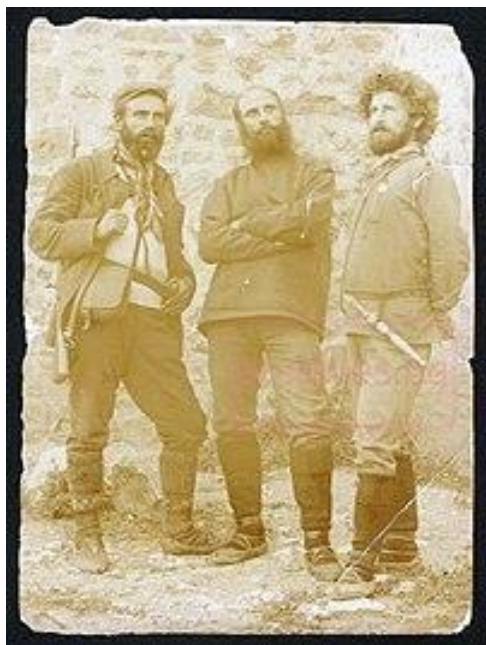
Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ , с акроним: СВ Water Геопарк, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-А “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

и напуска държавната си работа като управител на затвора. Яне незабавно сформира първата си чета от осем души, с която тръгва на агитационна дейност в полза на ВМОРОиз Горноджумайско и Разложко. Секретар на четата му става Петър Милев. По това време ВМОРО вече започва да изпитва финансов недостиг, тъй като разривът с ВМОК се засилва и вече не може да се разчита на помощта на комитета. По същото време генерал Иван Цончев, който е в новото ръководство на ВМОК, изисква обратно от Сандански около 600 пушки, които са му предадени за съхранение от старото ръководство, начело със Сарафов. Яне Сандански е принуден да върне пушките, но това го води до остър конфликт с Върховния комитет. След това той започва спешно да дири нови средства за въоръжаване. За известно време Яне предоставя двора си в Дупница за производство на фалшиви сребърни монети от Тимо Ангелов, но това не решава нещата. Поради тази причина организацията предприема няколко отвлечения, с цел да се получи паричен откуп при връщането на отвлечените пленници. През лятото на 1901 г. Яне, Гоце Делчев и Христо Чернопеев се събират в Кюстендил да обсъдят паричния проблем. Сандански предлага да бъде отвлечен княз Фердинанд, но Делчев се противопоставя. Решават, че ако ще отвлечат хора за откуп, това трябва да стане на турска територия. Така на пътя между Банско за Горна Джумая (дн. Благоевград) Яне Сандански и ръководената от него сборна чета, в която влизат Христо Чернопеев и Кръстьо Асенов отвлеча протестантската мисионерка Елън Стоун и нейната спътница Катерина Цилка. Така се поставя началото на аферата „Мис Стоун“. Поисканият откуп от 14 500 турски златни лири е за въоръжаване. Въпреки преследванията, на 18 януари 1902 година, четата успява да получи откупа в Банско. Малко по-късно мис Стоун е освободена и изнася много беседи в Америка за македонската кауза. Междувременно нараства напрежението между ВМОРО и Върховния комитет, ръководен от генерал Цончев.

Сблъсъци с върховистите

След предаването на парите от откупа на Гоце Делчев в София в началото на април 1902 година Сандански се връща в Македония. Той започва да обикаля заедно с Христо Чернопеев и Кръстьо Асенов селата по брега на Струма и Разлог, опитвайки се да се противопоставят на действащите в района чети на Върховния комитет на Юрдан Стоянов и Георги Янакиев. Тримата агитират и срещу идеята за преждевременно въстание, подкрепяна от върховистите. В четата на Сандански влизат 16 души, между които Сава Михайлов, Георги Скрижовски, Петър Милев, Андрей Казепов, Спиро Петров и Георги Баждаров. На 6 август 1902 година четата на Сандански заедно с демирхисарската четана Илия Кърчовалията и неврокопската на Атанас Тешовски влизат в сражение с върховистката чета на капитан Христо Саракинов в местността Харамийската чешма между селата Петрово и Голешово, в което загиват Теофил Иванов, Ангел Спанчовалията и още трима върховистки четници. По-късно в Пирин трите вътрешни чети водят сражение с четата на Дончо Златков, в което загиват двама върховистки и един вътрешен четник.^[23] Димитър Колешинов е четник и байрактар на Яне Сандански от българската общност в град Солун.^[24] След Горноджумайското въстание през октомври

1902 година Сандански отново подновява организационните си обиколки и посещава Валовишко, Серско и Неврокопско. Макар официално да е само войвода на Мелнишки революционен район, Сандански постепенно се издига в основен авторитет в целия Серски окръг.

Сандански и Илинденско-Преображенско въстание

Яне Сандански не одобрява взетото от Солунския конгрес на ВМОРО решение за въстание в Македония и Одринско през 1903 г. Той се противопоставя и не се включва в подготовката на Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. Среща се с дошлия от София Гоце Делчев и с него участва в голямата среща на 70 – 80 активни революционери от окръга в Каракьой, на което присъстват чети от Неврокопска, Мелнишка, Демирхисарска, Поройска, Драмска и Серска околия на окръга. Под натиска на Делчев Сандански се съгласява на извършване на пробен атентат – атентата при Ангиста. На 8 февруари води първото сражение с турци в Мелнишко в село Долни Орман, в което 8 четници се сражават с

460 души войска. Четата на Сандански дава трима жертви, а турците – 19. След това Сандански на 19 април пристига в София за да уреди снабдяване с оръжие. През май севръща в Македония с чета от 30 души, в която влизат Никола Наумов, Пейо Яворов, Димитър Стефанов, Любомир Харизанов, Александър Радославов, поручик

Наумов и подпоручик Ангелов. Все пак заедно с отреди на ВМОК участва с четата си в сражения срещу турците в късната фаза на бунта през септември, т.нар. Кръстовденско въстание. Въстанието започва на 27 септември (14 септември) 1903 г. Сражения се водят почти по цялата територия на Серския революционен окръг. В тях заедно участват Яне Сандански,

кап. Юрдан Стоянов, полковник Янков. Борбата сближава бившите противници от ВМОРО и ВМК и те с обединени сили действат срещу турския аскер.

След въстанието Сандански е един от последните, които се изтеглят в Княжеството. През зимата на 1903 – 1904 г. в София се провеждат съвещания на ръководителите на въстанието от различните окръзи. Сандански също участва в тях и е един от основните критици на недостатъчно подготвеното въстание. Той и неговите привърженици изготвят в първите дни на януари 1904 г. „Директива за бъдещата дейност на Вътрешната организация и упътване за прилагането ѝ.“ Тя е първият документ, който указва, че в средите на ВМОРО започват процеси на разцепление. След завръщането си в Серско, Сандански, заедно с Чудомир Кантарджиев и Александър Буйнов образуват окръжното революционно тяло и обикалят целия район. Сандански застава начело на т.нар. Серска група и в периода 1904 – 1905 година активно противостои на дейността на Върховния македоно-одрински комитет, като през април 1905 година прави засада на четата на Юрдан Стоянов при село Кашина. В братоубийственото сражение загиват 7 души, като особено се отличава екзекуцията на двама пленени ранени четници. С това Сандански слага начало и на кървавите междуособни борби. На Рилския конгрес под председателството на Даме Груев през октомври 1905 г. има и бурни дискусии относно бъдещето на ВМОРО. Левицата налага приемането на резолюция в смисъл, че Организацията с всички възможни средства ще се противопоставя на чуждото проникване в Македония и е прието решение за „съпротива срещу българската политика в Македония“. Това дава тласък на разцеплението в самата вътрешна организация. Продължаващите противоречия налагат свикването на нов помирителен конгрес, който е планирано да се състои през декември 1906 г. След смъртта на Даме Груев, и пропадането на помирителния конгрес в организацията настава борба за власт. Сандански вижда основната пречка за амбициите си в лицето на десницата, водена от задграничните представители Борис Сарафов, Иван Гарванов и Христо Матов. През 1907 година Георги Герджикович се среща с Яне Сандански и Тодор Паница в София и им осигурява средства, с които по-късно е организирано убийството на задграничните представители. Съществуват предположения, че срещата е координирана и финансирана от представители на Руското посолство и сръбското разузнаване в България. Така Сандански организира екзекуциите на Борис Сарафов и Иван Гарванов.

Яне Сандански застъпва и идеята, че македонският въпрос не трябва да се разглежда като национално обединение за българите, а да се постави на една освободена от национализма интернационална основа и подкрепя тезата за Балканска федерация. От тази гледна точка всички, които агитират за обединението на Македония и България, трябва да бъдат посрещани от ВМОРО враждебно и третирани наравно със сръбските и гръцките агитатори. Всичко това създава непреодолими пречки за каквито и да е обединителни

процеси във ВМОРО. На организирания от десницата Кюстендилски конгрес на ВМОРО Яне Сандански и Тодор Паница са осъдени на смърт.

Създаване на МОРО и НФП (българска секция)

След младотурската революция през 1908 г. Сандански минава на страната на младотурците. Той приема идеите на османизма, който дошлите на власт младотурци провъзгласяват за официална идеология. Те прокламират създаването на единна османска нация, съставена от отделните народности в Империята. Противниците му го обвиняват, че дори вземал месечна заплата от 50 златни турски лири. В изпълнение на решението на Кюстендилския конгрес на ВМОРО на 24 септември 1908 Тане Николов заедно с Димитър Запрянов и ~~Иван Мисирков~~ ^{Иван Мисирков} правят неуспешно покушение над Яне Сандански в Бошнак хан в Солун, при което загиват телохранителите на Сандански Мицо Врански и Танчо Атанасов, но самият Сандански се спасява и е само ранен. Конгресът за учредяването на МОРО, насрочен за есента на 1908 г., пропада след атентата. Една година по-късно обаче се създава новата Народна федеративна партия, която фактически замества пропадналия проект за създаване на МОРО. През 1909 г. Сандански и привържениците му участват в похода на младотурците към Цариград и в детронирането на султан Абдул Хамид II през март 1909 г. Тогава Сандански се среща с Екзарх Йосиф I, когото смята за противник на освободителното дело. След срещата с българския духовен глава, той става негов приятел. По това време по заповед на Тодор Александров и Тодор Лазаров група от няколко души, между които Кочо Аврамов, Йордан Иванов и Владе Сланков, прави нов неуспешен опит за атентат срещу Сандански в Цариград. На 14 август 1909 година Владе Сланков прави трети, също неуспешен опит за убийството на Сандански пред кафене „Коломбо“ в Солун.^{[33][34]} Разочарован от младотурците, изплашен от атентатите и изключен след тежки конфликти от НФП, Сандански се оттегля през 1910 г. в Роженския манастир.

Междувременно в периода след Хуриета се наблюдава и едно ново явление в отношенията между революционното движение и българската държава. За разлика от

предишния период, когато сътрудничеството с официалните български власти се заклеява от левицата, то сега на това ненормално състояние е сложен край. Българската държава вече е официално призната като независима от Турция и сравнително добре въоръжена. Под влияние на турските жестокости в Македония и Одринско психологическата атмосфера е наелектризирана и се очаква война. През 1910 г. дейците на новосъздадената БНМОРО, Чернопеев и Занков се срещат с Яне Сандански, но той отказва съвместна дейност. Междувременно в София в началото на 1911 година в резултат на преговори между революционните дейци ВМОРО е възстановена със старото ѝ име и програмни документи. Междуособиците в организацията обаче не спират, като Яне Сандански, който се е самоизолирал, отново отказва да участва в общото съвещание на войводите, за да решат как ще действат в условията на предстояща война.

Участие в Балканските войни

Преди началото на Балканската война Сандански е уведомен от българските власти, чрез Христо Чернопеев и обещава своята подкрепа във военните действия. „Кръвта вода не става“ – така завършва разговорът му с Чернопеев. В началото на войната старите вражди между централисти, върховисти и санданисти са прекратени. Яне Сандански организира чета от 500 четници с подвойводи Стойо Хаджиев, Георги Казепов, Александър Буйнов, Крум Чапрашиков, Иван Чонтев и Димитър Арnaudов и други и на 17/30 октомври 1912 година влиза в опразнения от турски войски Мелник, след което отбранява позициите северно от Рупелското дефиле по нареждане на командването на Седма рилска дивизия. На 17 октомври е назначен за кмет и военен комендант на Мелник, но към 20 октомври Яне Сандански е в авангарда на 50-и полк от III бригада на дивизията и подпомага напредването ѝ. Участва в навлизането на българските войски в Солун. Като авангард на Седма пехотна рилска дивизия, около 300 четници – кавалеристи на Яне Сандански заедно с кавалерията на майор Цонев влизат в Солун след предаването на града от Тахсин паша на гърците на 8 ноември 1912 година. На банкет с български офицери в града Сандански вдига тост за независима Македония, което довежда до скандал. Офицерите заявяват, че след толкова много жертви от българска страна, за никаква независима Македония не може да става и дума. По-късно Сандански е включен в щаба на новосформираната в Одринско 15-а щипска дружинана МОО. Дружината е създадена на 3 март 1913 г.

През април 1913 г. представители на временното албанско правителство правят предложение на България за започване на общи действия срещу сръбската окупационна власт в Македония. Опирайки се на българо-сръбския договор отпреди войната, българското правителство не подкрепя съюза с албанците срещу Сърбия. През май 1913 година, обаче се разбира, че сърбите са се отметнали от договора и не отстъпват на България дори безспорната зона в Македония, което прави войната неизбежна. Руският журналист Викторов-Топаров, който се среща Яне по същото време, пише, че в резултат на

арогантността на сръбските и гръцки окупационни части, сериозни съмнения за бъдещето на Македония обземат Сандански и той заявява: „Виж, изглежда винаги се получава така, когато някой е освободен от друго със силата на оръжието. Как добре щеше да бъде, ако Македония можеше да се освободи сама! Но сега вече това се е случило и наш дълг е да се борим заедно с България, и за България.”

Тогава Сандански се поставя изцяло в услуга на българското правителство срещу политиката на Съюзниците. В резултат, той е изпратен, като специален пълномощник на България, да преговаря с новосформираното албанско правителство за съвместна борба срещу Сърбия и Гърция.

Междувременно започва Междусъюзническата война и Сандански прекратява мисията си, като се връща в София след опасен преход през сръбските линии. След завръщането той уведомява правителството, че е успял да се споразумее за съвместни военни действия срещу окупаторите. Албанците били са дали клетва да отмъстят на сръбите за безчинствата над местното население, съставено от българи и албанци. За да осуетят договорката на Сандански, Сърбия и Гърция веднага изпращат свои пратеници в Албания, като им предлагат Дебър, Дяково, Корча и Аргирокастро в замяна. При тези обещания албанците се отмятат. Междувременно, след битката при Кукуш, българите се изтеглят безредно на север, но гръцката армия не ги преследва. Тогава четата на Яне Сандански завзема Рупелската клисура и с това прекъсва връзките на гръцката войска. Това позволява на отстъпващата българска армия да се прегрупира, да се укрепи при село Бело поле, Горноджумайско, където спира гърците. След Междусъюзническата война и подялбата на Македония, Сандански се оттегля в България. След войната от 1913 г. България приема общо четвърт милион изселници. Един милион българи остават под чужда власт. Българската историография определя тези последици като „Първа национална катастрофа“.

След войните Сандански се включва в политическия живот на страната. Макар че възприема много от теорията и практиката от социалистическата доктрина, той не става социалист. Преди 1912 г. Яне Сандански не крие симпатиите си към Либералната партия на д-р Васил Радославов. След поражението на България в Междусъюзническата война Васил Радославов оглавява коалиционно правителство, което поема курс на сближение с Тройния съюз и Сандански се разочарова. По-късно бившите сърчани, вече като български граждани, се обявяват в подкрепа на ориентирания към Съгласението демократ Александър Малинов. На изборите за Народно събрание през 1913 г. те подкрепят листата на Демократическата партия и техни кандидати, като Крум Чапрашиков, Георги Поцков и Димитър Арнаудов са избрани за депутати. Така през юли 1914 г. от името на Демократическата партия в Парламента е внесен и гласуван Закон за амнистия, която засяга Сандански, Александър Буйнов, Чудомир Кантарджиев, Георги Скрижовски и Тодор Паница за извършени от тях политически престъпления на българска територия. По това време Сандански е търговец на едро и изкупува вино и тютюн, които

препродава на фирмата на братя Чапрашикови. През същия месец започва и Първата световна война. Русофилските партии – Народната, Прогресивнолибералната и Демократическата – са за ориентация към Съглашението, което се подкрепя и от Санданистите. БЗНС е за Балканска Федерация и против участието на България във войната, като също симпатизира на Русия.

През август 1914 година България обявява, че ще пази неутралитет, но това е само привидно. Правителството на Васил Радославов, подкрепяно от Цар Фердинанд, симпатизира на Централните сили и търси удобния момент страната да се включи във войната.

В тази връзка серчани провеждат съвещание в манастира „Света Богородица“ до Неврокоп. Двата основни въпроси, за които следва да се вземе решение, са: коя партия трябва да подкрепят в бъдещи избори и каква да бъде ролята на България във войната между Антантата и Централните сили. Сандански приема, че е невъзможно България да остане неутрална и тя ще бъде принудена да се присъедини към някоя от страните. Решено е като непосредствена задача да се свали прогерманското правителство на Радославов и да се подкрепят на власт демократите-русофили. След съвещанието Сандански решава да организира преврат. Той иска да се провъзгласи република и да се промени външнополитическата ориентация на страната. Сандански започва да търси съмишленици сред опозицията, която е на страната на Съглашението. Заедно с Димитър Владов, Михаил Герджиков и Кръстьо Станчев посещават ръководителите на демократите Александър Малинов и на народняците Иван Евстатиев Гешов, но те отказват да участват в

заговора. Само Екзарх Йосиф, който е прокуден по време на войните от Цариград в София, ги подкрепя. Поради липса на политическа подкрепа Сандански се отказва от своя план. Задоволява се с една остра телеграма до Фердинанд, в която го заплашва, да не води страната против Русия. По това време Александър Стамболийски прави също опит да организира заговор, като се свързва с Павел Делирадев и търси контакт със Сандански, който обаче не се осъществява. Същевременно братът на Крум, Стефан Чапрашиков, който тогава е секретар на Цар Фердинанд, го уведомява за заговора на Сандански.

Участието на Сърбия във войната на страната на Антантата кара ВМОРО, в което Сандански отдавна не членува, открито да симпатизира на Централните сили и на правителството на Радославов. Тодор Александров иска война със Сърбия, която е окупира голяма част от Македония. Организацията осъществява контакт с австро-унгарската и германската легации и си издейства солидни средства за въоръжаване. На 20 март 1915 година ВМОРО извършва Валандовската акция, насочена срещу сръбската администрация във Вардарска Македония, с която демонстративно провокира Сърбия и България към война. Сандански открито се противопоставя на тази акция.^[49] Той възразява остро в пресата на подновяването на четническата дейност, понеже смята, че това дава оправдание на сърби и гърци да избиват или изгонят най-активните лидери на българската общност. С това примирието между враждуващите македонски революционери приключва. Те отново се разделят на два лагера, заради различното си мнение кого трябва да подкрепи България във войната и каква тактика трябва да се прилага в окупираните територии.

Убийството на Сандански

Макар Сандански да е амнистиран от властите, ВМОРО не оттегля смъртната му присъда. Самият той е знаел, че ще загине от насилствена смърт и казва за себе си: „Аз съм обречен, кога да е ще ме убият. Няма смисъл да се пазя“. На 20 април 1915 г. Сандански тръгва от Роженския манастир, където живее, за Неврокоп. По пътя преспива в село Пирин. Заранта кобилата му упорито отказва да прекрачи портата. Домакините виждат в това лош знак и го увещават да не тръгва. Въпреки всичко на сутринта продължава сам. Засадата го чака в местността *Блатата*, където срещу него се стреля. Сандански пада от коня и си счупва крака, но продължава престрелката. Нападателите са 7 – 8 души, въоръжени с пушки. Те са от районната неврокопска чета на ВМОРО, като един от тях го заобикаля в гръб и го застрелва. Смята се, че покушението е организирано от Стоян Филипов, а за физическиубиец се сочи Андон Качарков. Съдът обаче ги оправдава поради липса на доказателства. Трупа му намират керванджии. На около 200 метра източно от Роженския манастир е църквата „Св. св. Кирил и Методий“, построена през 1914 г. Неин ктитор е Яне Сандански. Там се намира и неговият гроб. След известието за заговора срещу него, Фердинанд вероятно е подкрепил идеята Яне да бъде ликвидиран, но на погребението изпраща венец, който е поднесен от Йонко Вапцаров. Известно е, че преди

това Сандански е поддържал добри контакти с Фердинанд. Той е посещавал често двореца преди Младотурската революция и лично е развеждал царя из Серско по време на Балканските войни. На надгробната мраморна плоча се четат думите му: „*Да живееш, значи да се бориш. Робът – за свобода, а свободният – за съвършенство.*“ “

Сандански е убеден републиканец и твърд привърженик на лявото течение в Македоно-одринското освободително движение. Той не подкрепя решаването на Македонския въпрос чрез присъединяването на областта към Княжество България. Според него Македония трябва да се обособи като автономна единица в Османската империя с равноправие на всички народности, живеещи в нея. Той стои зад идеята за Балканска федерация, която да замести Османската империя след разпадането ѝ, като включи и останалите балкански страни, след като те приемат републиканска форма на управление. Сандански приема, че когато България стане република, те заедно с Македония ще са част от бъдещата Балканска федерация и това ще бъде формата за тяхното обединение. Това негово схващане се тълкува от македонската историография като израз на национален, а не на политически сепаратизъм. Самият Сандански, обаче се самоопределя само и единствено като българин. Същевременно лансира марксистки идеи и под тяхно влияние издига лозунга за интернационалния и класовия характер на борбата, която трябва да се води и полага усилия да скъса всякакви връзки на организацията с България. След разцеплението от 1908 година приема тезите на отоманизма и се стреми да превърне своето крило от ВМОРО от революционна в културно-просветна организация. Не е за пренебрегване и отказът му да поднови въоръжената борба срещу младотурците след 1909 г.

Яне Сандански е една от най-противоречивите фигури в македонското освободително движение. Възхваляван като велик революционер от едни, охулян като убиец от други, той е обект на диаметрално противоположни оценки. Като съмишленик на марксистите Димо Хаджидимов, Павел Делирадев и Никола Харлаков заслугите на Сандански са преувеличавани от комунистическия режим в продължение на 45 години, а слабостите му са премълчавани. Има и публично обявени отрицателни оценки за дейността му като разколник на революционното движение. От 1949 г. градът Свети Врач е преименуван на Сандански.

Същевременно, македонистът Димитър Чуповски определя Яне Сандански, малко преди смъртта му, като български агент и анти-македонист. От друга страна, скопската историография възприема Сандански като ранен македонист и борец за независима Македония, като държава на етническите македонци. Независимо от това, българското национално самосъзнание на Яне Сандански се признава от изтъкнати македонски историци, като академик Иван Катарджиев и доктор Зоран Тодоровски. Понастоящем българската партия ВМРО и други патриотични сдружения организират на гроба на Яне Сандански възпоменателни събития по повод годишнините от смъртта му. Гробът му се използва спекулативно и за различни македонистки мероприятия от сепаратистките организации ОМОИлинден и ОМО Илинден-Пирин.

Свързаност с целите и функциите на Геопарк Хаджидимово

Личността е с историческо значение за територията на региона и за страната.

В различни фондове има богата информация за нея, която подлежи на събиране, систематизиране и експозиция. На територията на общината има места, които са свързани пряко с живота и дейността.

Факти, събития и документи свързани с личността могат да бъдат представени в постоянни или подвижни музейни експозиции, изложби, в беседи предназначени за ученици и посетители на общината, в материали в пресата или включвани в електронните медии. Родното място може да бъде включено в туристически маршрути. Информация за личността може да бъде представена в туристически брошури и дипляни.

Геопаркът ще организира проучвания, издирване на документи и предмети свързани с личността, генеалогично проучване, събиране на информация от наследници и на предадени от поколенията спомени, заснемане на видеофилми. Геопаркът следва да организира подготовката на екскурзоводи за представяне на личността.

Общата експертна оценка за потенциална личността като обект със значени за културно историческия туризъм и за развитието на общината и Геопарка е 10.00 (Много висок)

Даме Груев⁷⁸

Дамян (Даме) Йованов Груев е български революционер, деец на българското националноосвободителното движение в Македония и Одринско, един от основателите и идеолозите на Вътрешната македоно-одринска революционна организация. Наричан и „Волята на организацията“, ползва псевдонимите Богдан Ариматейски, Борой, Браян Митрев, Буюк даскал, Гарибалди, Данаил, Иванов, Йосиф, Лавда, М. Пападопулос, Огн. Стопленов, Смилевец.

Роден е през 1871 година в село Смилево, Битолско, Османска империя (днес Северна Македония). Брат е на революционера и общественик Георги Груев.

Основно образование завършва в Битоля, след което започва да учи в Солунската българска мъжка гимназия. След ученически бунт заедно с група свои другари е изключен от гимназията. В началото на 1888 година, с група от 19 души, между които и други бъдещи революционери, е привлечен от сръбската пропаганда и заминава да учи в Белград безплатно за сметка на Дружеството „Свети Сава“. След това продължава образованието си във Великата школа в Белград. След като са подложени там на силен натиск за посърбяване, с приятелите си вдигат бунт и са изключени. Емигрират групово в

⁷ Съставен по информация от URL https://bg.wikipedia.org/wiki/Даме_Груев

⁸ Куманов, Милен. Македония. Кратък исторически справочник. София, 1993.

България, където той се записва да учи история във Висшето училище в София (днес Софийски университет). В София със свои съмишленици от кръга „Лоза“ създават кръжока „Дружба“ с цел да искат реализиране на член 23 от Берлинския договор.

През 1891 година е изключен от Висшето училище като заподозрян в убийството на министър Христо Белчев, но впоследствие обвиненията се оказват безпочвени. Установява се в различни места в Македония: Битоля, Смилево и Прилеп, където учителства в българското училище. Посветил се на изграждането на ВМОРО и привлякъл със себе си и Гоце Делчев в организацията. В своите спомени Даме Груев отбелязва, че една от причините за опитите му да създаде революционна организация е засилената сръбска пропаганда в Македония.

Начело на ВМОРО

През лятото на 1893 година се установява в Солун, където работи като коректор в печатницата на Коне Самарджиев. През октомври 1893 година усилията му за създаване на революционна организация се увенчават с успех. На 23 октомври 1893 година в Солун, заедно с д-р Христо Татарчев, Иван Хаджиниколов, Петър Попарсов, Андон Димитров и Христо Батанджиев, Даме Груев поставя началото на Българските македоно-одрински революционни комитети (БМОПК), организация която по-късно променя името си на Тайна македоно-одринска революционна организация и ВМОРО. Основна политическа цел на организацията е борбата за автономия на Македония и Одринско. В сформирания Централен комитет д-р Христо Татарчев е избран за председател, а Даме Груев е избран за секретар-касиер, но всички съвременници са единодушни, че Даме е сърцето и душата на организацията. Издава в Солун хектографирания вестник „Въстаник“. През следващата година Груев се отдава изключително на организационна дейност в различни градове и села на Македония. През есента на 1894 година Даме Груев, по това време учител в българското училище в Щип, привлича в редовете на ВМОРО нейния бъдещ ръководител Гоце Делчев.

През 1895 и 1896 година Даме Груев, като инспектор на българските училища в Солунско, предприема редица обиколки с цел разширяване и укрепване на организационната мрежа. Установява контакти с Върховния македоно-одрински комитет и прави опити за единодействие между двете македоно-одрински организации. През 1897 година е делегат от Софийското дружество на Четвъртия македонски конгрес. Междувременно се среща с министър-председателя на България Константин Стоилов, който пише в писмо до агента в Солун Атанас Шопов: „Груев е бил действително в София и аз имах дълго свиждане с него. Моята цел беше да видя какво гонят тези господа, да им дам да разумеят, че не могат да налагат нам – на правителството – техните възгледи, и че ако искат да работят полезно, трябва да са в хармония с нас. Искан да ангажирам водителите на Организацията да работят с нас, защото аз мисля, че съществуване на Организацията като средство за събуждането на народното чувство и като средство против нелоялните действия на противниците на нашата пропаганда е нещо полезно. Вместо тая пропаганда да стои под влиянието на неотговорни хора със съмнителен

патриотизъм и още по-съмнителен здрав разум, по-добре е да се намира под контрола на правителството. Груев ми изложи действително твърде откровено техните възгледи и положението на работите в Македония. Аз му изложих твърде категорически ясно моите идеи върху пропагандата. Той напълно се съгласи с това.“⁹

През 1898 година османските власти го интернират в Битоля, където впоследствие е назначен за учител в българската гимназия от Българската екзархия. Там е активен и засилва дейността на ВМОРО, заедно с Михаил Герджиков, Петър Мартушков и други.

През август 1900 година при Попставревата афера е арестуван и прекарва близо две години в Битолския затвор, откъдето продължава да ръководи организацията. В края на май 1902 година е заточен в Подрум кале в Мала Азия, което му отнема възможността да участва в съдбоносния Солунски конгрес на ВМОРО през януари 1903 г., на който се взема решение за въоръжено въстание. През 1903 година е амнистиран. Въпреки че заедно с Гоце Делчев и други ръководители на ВМОРО е против предстоящото въстание, той не успява да го спре.

Участие в Илинденското въстание

Полага усилия за отлагане датата на въстанието с цел неговата по-добра подготовка. През април 1903 г. е председател на Смилевския конгрес (проведен в родната му къща) на Битолския окръг на ВМОРО. На него Даме Груев, заедно с Анастас Лозанчев и Борис Сарафов, е избран за член на Главния щаб. Това му дава възможност да бъде един от основните ръководители на бъдещото въстание. Заедно с Борис Сарафов определя датата на въстанието в Битолския окръг. Д. Груев участва активно в Илинденско-Преображенското въстание, и след неговия злополучен край – във възстановяването на ВМОРО, като решава да остане в Македония, давайки кураж на населението и подпомагайки организационната мрежа. Тази постъпка ярко контрастира с постъпката на десетки водачи на ВМРО, които в страшната зима на 1903 година се установяват в София „на топло и сигурно,“ впускайки се в безплодни и безсмислени спорове, докато населението на Македония страда. Груев играе ръководна роля в организацията след 1903 година и със своя авторитет успява да потуши част от конфликтите в нея. В същото време е член на масонската ложа.

През 1904 година Даме Груев председателства Прилепския конгрес на Битолския окръг на ВМОРО. През есента на същата година, Даме е пленен от сърбоманския войвода Мицко Кръстев, но е освободен със съдействието на Григор Соколов, след преговорите му с Пере Тошев. През лятото на 1905 година ръководи първия общ конгрес на организацията след въстанието – Рилския. Въпреки че на Рилския конгрес на ВМОРО превес взема реформисткото крило на организацията – т.нар. левица, Даме Груев е избран за член на ЦК и е един от нейните фактическите ръководители до смъртта си. Всъщност Даме е единственият, който се оказва способен да овладее вождистките

⁹ Куманов, Милен. Македония. Кратък исторически справочник. София, 1993.

амбиции на Яне Сандански. През лятото на 1906 година Даме е в София, където през юни и август провежда поредица от срещи с дейци на организацията. Постепенно на дневен ред дошъл и въпросът за нов общ конгрес. Отново възникнали остри пререкания, особено с Пере Тошев, а поради липса на споразумение конгресът бил отложен за края на годината. В спомените си за този период войводата Милан Матов пише: „Една фалшива мътва беше пусната в Македония около и след Илинденското въстание, че върховните комитети в София искали присъединяването към България, а ВМОРО иска автономия. По тоя повод през юни 1906 г. аз бях в София и се отнесох за разяснение до Даме Груев, който ми отговори следното: „Ние сме българи и всякога работим и ще работим за обединението на българщината. А всички други формулиса етап за постигане на тая цел. Не е дошъл обаче момента за решение на нашия въпрос, затова няма място за препирни и приказки от подобен род.“

През септември 1906 влиза повторно на обиколка в Македония с чета В края на 1906 година тръгва с четата си към Кюстендил, на път за София с цел участие в предвидения конгрес. На 23 декември 1906 година Даме Груев и четата на Александър Китанов са открити от турските власти край село Русиново, Малешевско – вероятно предадени. При завързалата се престрелка Груев и четникът Карчо са ранени, но първоначално се измъкват от турския обръч. В близост до връх Петлец в Малешевската планина двамата (които носят още един ранен четник) попадат на нова засада и загиват. Така ВМОРО губи един изключителен лидер и организатор, след чиято смърт организацията окончателно се разцепва.

Архивът на Даме Груев, състоящ се от писма, документи и бележки, свързани с революционната му дейност, днес се съхраняват в Централен държавен архив на „Държавна Агенция Архиви“.

Свързаност с целите и функциите на Геопарк Хаджидимово

Личността е с историческо значение за територията на региона и за страната.

В различни фондове има богата информация за нея, която подлежи на събиране, систематизиране и експозиция. На територията на общината има места, които са свързани пряко с живота и дейността.

Факти, събития и документи свързани с личността могат да бъдат представени в постоянни или подвижни музейни експозиции, изложби, в беседи предназначени за ученици и посетители на общината, в материали в пресата или включвани в електронните медии. Информация за личността може да бъде представена в туристически брошури и дипляни.

Геопаркът би могъл да организира проучвания, издирване на документи и предмети свързани с личността, генеалогично проучване, събиране на информация от наследници и на предадени от поколенията спомени, заснемане на видеофилми. Геопаркът следва да организира подготовката на екскурзоводи за представяне на личността.

Общата екпертна оценка за потенциала като обект с туристическо значение за Геопарка и общината е 9.00(Много висок)

Гьорче Петров^{10 11}

Псевдоними : Г. Тосков, Валзевула, Троячанец, Марко

Георги (Гьорче) Петров Николов е български революционер и един от водачите на Вътрешната македоно-одринска революционна организация. Роден е на 2 април 1865 година в село Варош, днес квартал на град Прилеп, тогава в Османската империя, в семейството на учителя Петре от Трояци. Петров получава начално образование в родното си село, където се учи при Никола Ганчев Еничерев и Йосиф Ковачев. След неуспешния му опит да постъпи в Софийската мъжка гимназия като стипендиант, той се завръща в Македония. Продължава образованието си в Битоля, а след това отново в Прилеп, където Екзархията открива класно училище. После Гьорче учи в Солунската българска мъжка гимназия. Поради неговите дописки, които публикува във вестник „Балкан“, където критикува управлението в гимназията, Петров е изключен от училище и заедно с няколко свои другари се отправя към Пловдив, за да продължи образованието си. По това време политическото положение в Източна Румелия е сложно.

¹⁰ Описанието е съставено по информация от URL https://bg.wikipedia.org/wiki/Гьорче_Петров

¹¹ Енциклопедия. Българската възрожденска интелигенция. Учители, свещеници, монаси, висши духовници, художници, лекари, аптекари, писатели, издатели, книжари, търговци, военни.... София, ДИ „Д-р Петър Берон“, 1988. с. 5

Гьорче Петров, Арсени Йовков и Георги Попхристов

Местни дейци създават през февруари 1885 г. БТЦРК за борба за освобождение на Македония с председател Захари Стоянов, в който се включва и Петров. Малко преди да се извърши Съединението между Княжество България и Източна Румелия, поради заболяване Петров се завръща в Прилеп. Както почти всички видни участници в освободителната борба и той започва работа като учител. Работи в Щип, Скопското българско педагогическо училище, Битолската българска прогимназия (1888 – 1895) и Солунската българска мъжка гимназия „Св. св. Кирил и Методий“ (1895 – 1897). След Сръбско-българската война от 1885 г. Петров вижда как Сърбия засилва пропагандата си. Стремейки да ѝ противодействува, той става събирач на географски и етнографски материали от Скопско и Битолско. Събраните сведения за областта са предадени на Министерството на войната. През 1896 година Гьорче Петров издава „Материали по изучаването на Македония“, географско съчинение, в което описва по-важните планини, реки и пътища в Македония, както и голяма част от различните райони на областта и тяхното население. Ползва се с голямо доверие от страна на Рачо Петров, военен министър на България в периода 1894 – 1896 година, който предлага стипендия на Гьорче Петров да следва картография в Западна Европа, но той отказва. Двамата подпомагат развитието на Българските освободителни братства.

Учители и ученици от Битолката гимназия

Симеон Радев, ученик на Петров в Битолската българска прогимназия, пише:

„Гьорче Петров ни беше преподавател по география, по български и по френски език. Той бе несъмнено между всички свои колеги най-силната личност... Не беше добър преподавател. Френски сам не знаеше много и в българския език не бе можал да се отърве от прилепското си наречие. Блед, дори жълтеникав, със студено лице и с очи, които като че ли проникваха в душите ни, и с някаква загадъчност, която вееше от него, ние не го обичахме. Но уроците му по география ни привличаха. От тях ние добихме една идея за пределите на българското отечество. Той изтъкваше пред нас, и в тия моменти като че ли се разгорещаваше, неделимостта на Македония от българската цялост. В 1916 година го видях в Битоля. Той се радваше, както всички нас, които вярвахме тогава, че България е обединена. Гьорче Петров беше председател на Постоянната комисия в Битолския окръг, пост, несъмнено важен, но който не отговаряше нито на неговата амбиция – и ще добавя, – нито на неговите способности.“¹²

След основаването на Вътрешната македоно-одринска революционна организация през 1893 г., Петров се включва в нея. Той проявява голяма активност в работата по набиране на нови членове в Битоля и особено в околните села, които като училищен инспектор обикаля безпрепятствено. В Битоля Петров се заема със списването на вестник

¹² Симеон Радев, "Македония и Българското възраждане в XIX век (част I)", София, 1927 година

„На оръжие“. През 1896 година се присъединява към ЦК на ВМОРО и взема участие в състоялия се през същата година Солунски конгрес. През 1897 година предприема пътуване до Бесарабия, където прави неуспешен опит да събере пари от тамошните българи за македоно-одринското революционно движение.

Гьорче Петров е и дългогодишен член на Задграничното представителство на ВМОРО в София, където от 1898 до 1899 издава вестник „Бунтовник“.

През август 1898 г. посещава Цариград, където се среща с Екзарх Йосиф I. След срещата отношенията между двете институции се нормализират и става обичайна практика Вътрешната организация да представя списъци на учители в началото на учебната година, които се приемат от Екзархията.

През лятото на 1900 година предприема обиколка в Южна България и посещава македоно-одринските дружества в Станимака, Чепеларе, Широкалъка, Хвойна, Орехово, Павелско.

При съвместната дейност на Задграничното представителство с Върховния комитет това става причина между двете организации да се поведе ненужна полемика. Конфликтът се усложнява още повече през 1901 г., вследствие на което Петров се принуждава на два пъти да напусне София. През есента на 1902 г. той отново се завръща в столицата, за да вземе участие в разискванията по въпроса за предстоящото въстание. В петчасова реч Петров почти убеждава по-голямата част от събралите се революционери да приемат тактиката на „перманентно въстание“ като най-подходяща за съществуващите условия. Участник е в Илинденско-Преображенското въстание. След погрома на Илинденско-Преображенското въстание по-голяма част от революционните дейци намират убежище отново в България. Малцина от водачите, между които е и Гьорче Петров остават дълго време сред населението в Македония и се опитват да повдигнат духа му. Междувременно сред дейците на националноосвободителното движение настъпват разногласия по редица основни въпроси, вследствие на които се оформят две течения във ВМОРО – левица и десница. На общия Рилски конгрес на ВМОРО, състоял се през октомври 1905 г., левите сили, под ръководството на Яне Сандански се оказват организирани и налагат своите схващания в преработените нови документи (устав и правилник) на ВМОРО. За успеха им е несъмнена заслугата на Петров, който проявява отново добрите си ораторски качества. Така на Петров отново е гласувано доверие и той е избран отново за задграничен представител. Враждебното отношение с дейците от десницата, както и възникналите разногласия между членовете на Задграничното представителство го отслабват. На общия Кюстендилски конгрес на ВМОРО през март 1908 г. десницата засилва позициите си, като избира ново ръководство и изключва от организацията представителите на левицата, заради смъртните присъди над Иван Гарванов, Борис Сарафов и Михаил Даев. До 1905 г. Гьорче участва в работата над почти всички програмни документи на ВМОРО и ВМОК – Устава и Правилника на Българските македоно-одрински революционни комитети от 1897 г. (заедно с Гоце Делчев); Правилника за четите на БМОК (1896 – 1899 г.) (заедно с офицера Димитър Венедиков); Устава и Правилниците на Тайната македоно-одринска революционна

организация от 1902 г. (отново заедно с Гоце Делчев); Правилника за деловодството и сметководството на Македоно-одринската организация (т.е. на ВМОК) в България от 1902 г. (заедно с офицерите Тома Давидов и Владислав Ковачев); сътрудници при уточняването на статутите и програмните документи на ВМОК; проектоправилника на ТМОРО през 1904 г.; Устава и Правилниците на ВМОРО на Рилския конгрес от 1905 – 1906 г.

Четата на Гьорче Петров (пети от ляво надясно) през 1903 година

След Младотурската революция в Солун Петров издава заедно с Антон Страшимиров списание „Културно единство“, в което публикува материали с идеи как да се неутрализира ширещата се сръбска пропаганда в областта Поречие. По време на Балканската война, Гьорче Петров е редови доброволец в нестроева рота на 5-а одринска дружина на Македоно-одринското опълчение. По-късно е назначен за началник на културния отдел наместната българска управа в Сяр.

По време на Първата световна война Петров изпълнява длъжността председател на постоянната окръжна комисия в Битоля, а впоследствие е назначен за кмет на Драма. Членува във Временното представителство на бившата ВМОРО, като настоява преди възстановяването на ВМРО да се свика конгрес и да се предостави пълен отчет за свършеното през годините. Той обаче се противопоставя на желанието на Димо Хаджидимов да превърне създадената нова организация в групировка с прокомунистическа ориентация. Разногласията между двамата дейци, наред с други допълнителни фактори, разстройват работата на Временното представителство и през есента на 1919 г., организацията се саморазпуска. След идване на власт на самостоятелното земеделско правителство на Александър Стамболийски, Петров поема ръководството на Бюрото за настаняване на бежанците към МВНР. На практика обаче земеделските водачи му поверяват като основна задача да неутрализира възстановената ВМРО, която създава напрежение в отношенията със Сърбохърватското Кралство във връзка с подновените си акции във Вардарска Македония. Така Гьорче Петров се противопоставя на ръководената от Тодор Александров ВМРО, от която е обвинен,

че подкрепя водената от правителството на БЗНС съглашателска политика и е осъден на смърт. Убит е на 28 юни 1921 година в София по нареждане на ЦК на ВМРО. Изпълнител на присъдата е млад турчин, който няма

представа кого трябва да застреля. Той е екзекутиран наскоро след убийството, а организацията официално не поема отговорност за действието си. Убийството на Гьорче Петров усложнява отношенията между ВМРО и земеделското правителство и предизвиква сериозни разногласия в самото македонско движение. С убийството на Петров започва периодът на кървави борби за лидерство във Вътрешната македонска революционна организация между двете световни войни.

Свързаност с целите и функциите на Геопарк Хаджидимово

Личността е с историческо значение за територията на региона и за страната.

В различни фондове има богата информация за нея, която подлежи на събиране, систематизиране и експозиция. На територията на общината има места, които са свързани пряко с живота и дейността.

Факти, събития и документи свързани с личността могат да бъдат представени в постоянни или подвижни музейни експозиции, изложби, в беседи предназначени за ученици и посетители на общината, в материали в пресата или включвани в електронните медии. Родното място може да бъде включено в туристически маршрути. Информация за личността може да бъде представена в туристически брошури и дипляни.

Геопаркът би могъл да организира проучвания, издирване на документи и предмети свързани с личността, генеалогично проучване, събиране на информация от наследници и на предадени от поколенията спомени, заснемане на видеофилми. Геопаркът следва да организира подготовката на екскурзоводи за представяне на личността.

Общата експертна оценка за потенциала като обект с туристическо значение за Геопарка и общината е **8.00** (висок)

Иван Гарванов¹³ ¹⁴

Псевдоними : **Аврам, Атила, Павел, Саул и Давид**

¹³ https://bg.wikipedia.org/wiki/Иван_Гарванов

¹⁴ Енциклопедия „Пирински край“, том I. Благоевград, Редакция „Енциклопедия“, 1995. ISBN 954-90006-1-3

Иван Георгиев Гарванов е български революционер, председател на Централния комитет на Вътрешната македонско-одринска революционна организация.

Гарванов е роден в Стара Загора в 1869 година, тогава в Османската империя. Баща му е убит в Руско-турската война в 1877 година в боевете при Стара Загора. Иван Гарванов учи в родния си град, в 1888 година завършва гимназия в Пловдив и след това е състудент на Даме Груев във Висшето училище в София. В 1892 година завършва Физико-математическия отдел и специализира физика във Виена.

Учители в Солунската гимназия

Става учител по физика в българската гимназия в Солун през 1894 и продължава да преподава там до заточението си през 1903 година. По това време Гарванов застъпва еволюционната идея за освобождаването на Македония. В Солун Гарванов е сред основателите Българското тайно революционно братство, организация на по-консервативно настроени българи, която се противопоставя на ВМОРО, тъй като смята, че тя действа прибързано и води населението към неуспешно въстание и погром. В 1898 година участва в списването на хектографирания вестник на Братството „Борба“. През 1897 г. Христо Ганов е убит от сърбоманът Илия Пейчиновски в солунско кафене, а присъстващият Иван Гарванов се притича на помощ на другаря си, но е тежко ранен. След тази случка възгледите му започват да еволюират и той осъзнава необходимостта от въоръжена борба. Дейността на Братството среща противодействие от страна на ВМОРО и

донякъде от Върховния комитет в София. Започват вътрешни междуособици и опити за взаимни покушения с ранени, макар че никой не е убит.

Иван Гарванов, Ефрем Чучков и Милан Матов , Солун, 1906 г.

След като Борис Сарафов става председател на Върховния комитет през 1899 г. той предлага на Братството преговори за помирение. Това кара Гарванов да замине през 1900 г. за разговори в София. Сарафов, който открито симпатизира на Вътрешната организация, го съветва да се помирят с ВМОРО. Гарванов получава такъв съвет и от министър- председателя Рачо Петров. Остава недоволен и отива в Цариград на среща с екзарх Йосиф. Екзархът също не одобрява революционните действия на ВМОРО, но отказва да се бори срещу тях, като се мотивира, че на нейна страна са както князът, така и правителството. След тези разговори Иван Гарванов се връща в Солун и запознава Братството с положението. След обсъждане надделяват гласовете за помирение и разбирателство. Така в началото на 1900 година следва вливането на Братството във ВМОРО и Гарванов става член на Солунския революционен комитет.

Христо Силянов¹⁵ пише за този избор: „Съгласно споразумението, ЦК трябвало да приеме по свой избор одного от другата страна в ЦК и друго в местния. И по правда и по разум, членството в ЦК се паднаше на Гарванов, защото беше не само формалният председател, но и душата на „Революционното братство“. Но не му го дадоха. Избраха Йосиф Кондов, почетен местен търговец, но без всякакви качества на вожд, а Гарванов – призвания да бъде вожд – направиха член на местния комитет. Гарванов мълчаливо преглътна огорчението си и заработва, макар и не в общото ръководство на организацията, с рицарска прямота и твърдост...Няколко месеца по-късно събитията сами поставят Гарванов на поста¹⁶

В резултат на Солунската афера¹⁷ в началото на 1901 г. и последвалите разкрития и арести на ръководни дейци на организацията голяма част книжа и архиви попадат в турските власти. Централният комитет на ВМОРО е парализиран, тъй като двама от

¹⁵ Силяновъ, Христо. Освободителнитѣ борби на Македония. Т. I. Илинденското възстание. София, Издание на Илинденската Организация, 1933. с. 127.

¹⁶ Пак там

¹⁷ Силяновъ, Христо. Освободителнитѣ борби на Македония. Т. I. Илинденското възстание. София, Издание на Илинденската Организация, 1933. с. 112-114.

тримата му членове му са арестувани. Иван Хаджиниколов е единственият член на ЦК, който успява първоначално да избегне ареста. Той се опасява, че ще бъде арестуван и дава пълномощия на Ив. Гарванов, Спас Мартинов и Димитър Мирчев да съставят нов ЦК. Впоследствие Гарванов е избран за председател на Централния комитет. Хаджиниколов е арестуван на 5 март в Солун. Междувременно през март в София е арестуван и председателят на ВМОК Борис Сарафов, който е обвинен в участие в убийството на румънския журналист Стефан Михайляну. Така правителството лансира ген. Иван Цончев и той успява да овладее Върховния комитет. Тази промяна създава напрежение между ВМОРО и ВМОК. Междувременно след инцидент с оръжие, при който е убит Яким Игнатиев, Гарванов е арестуван за два месеца. След освобождаването си той се опитва да тушира назряващия конфликт с ВМОК и заминава за София на преговори, но не постига особен успех. ВМОК започва активно да изпраща чети в Македония и извършва усилена подготовка за въстание, което е посрещнато зле от ВМОРО. През септември 1902 година избухва неуспешното Горноджумайско въстание. След неговия разгром последват репресии на турците срещу ВМОРО.¹⁸

При тези обстоятелства Гарванов председателства Солунския конгрес в началото на 1903 година, който взема решение за вдигане на въстание. Решението за вдигане на въстание било окончателно, но Гарванов искал да го обсъди и с останалите първи хора на организацията. Затова към средата на януари той и Велко Думев пристигнали в София за преговори. В края на краищата Задграничното представителство на организацията в София след дълги дискусии се присъединява към това решение. По това време Гарванов научава за подготовката на терористични актове, които могат да провалят въстанието. След преговори със заговорниците той не успява да предотврати Солунските атентати и при последвалите арести в навечерието на Илинденското въстание Гарванов е заточен „доживот“ на остров Родос.

В 1904 година е амнистиран от властите и се установява в София като учител във Втора мъжка гимназия. Същевременно е избран за временен задграничен представител на Скопски и Битолски революционни окръзи. Продължава дейността си във ВМОРО, като активист на десницата. През 1905 година се изостря конфликта между фракциите във ВМОРО и на Рилски конгрес е решено Даме Груев, Борис Сарафов, Иван Гарванов и Христо Матов да бъдат отстранени от управлението, като решението е подкрепено от Гьорче Петров, Пере Тошев и Петър Попарсов. След като през 1906 г. загива Даме Груев, наричан „геният на компромиса“ между двете крила, разногласията им провалят предвидения помирителен конгрес на организацията в София и довеждат до окончателен разкол. Независимо от това Иван Гарванов е избран в Задграничното представителство на ВМОРО в София на Съвещателно събрание на десницата на 7 декември същата година. Две от десните враждуващи дотогава течения – умереното (наричани „гарванисти“) и идейно-либералната фракция, ръководена от Борис Сарафов,

¹⁸ ¹⁸ Силяновъ, Христо. Освободителните борби на Македония. Т. I. Илинденското въстание. София, Издание на Илинденската Организация, 1933. с. 140-152.

се помиряват. Фракцията на Христо Матов също ги подкрепя. Така десните успяват да запазят официалното си положение и влиянието си за още една година.

Впоследствие Временното задгранично представителство, съставено от Гарванов, Матов и Сарафов, организира през 1907 г. активна дейност по редовното изпращане на чети в Македония с финансовата подкрепата на двореца. Това предизвиква острата реакция на левичарите. В публикуваното през ноември 1907 година писмо от серчани, сред обвиненията срещу Гарванов и Сарафов е и това, че те „*съвместно с българското правителство инспирират безразборното нахлуване на масови чети във вътрешността*“. Издадена е и смъртна присъда, която е подписана от Яне Сандански, Чудомир Кантарджиев, Георги Скрижовски и Александър Буйнов. На 28 ноември 1907 година по заповед на Яне Сандански, Тодор Паница застрелва двама от задграничните представители: Иван Гарванов и Борис Сарафов. Преди това по същия начин е застрелян Михаил Даев и така се слага началото на братоубийствата в македоно-одринското освободително движение.¹⁹

Свързаност с целите и функциите на Геопарк Хаджидимово

Прощаване със Сарафов и Гарванов

Гробът на Гарванов в ЦСГ

Личността е с историческо значение за територията на региона и за страната.

¹⁹ Татарчев, Христо. Д-р Христо Татарчев : Спомени, документи, материали. София, Наука и изкуство, 1989. с. 215, 336

В различни архивни фондове има богата информация за Гарванов, която подлежи на събиране, систематизиране и експозиция. На територията на общината има места, които са свързани пряко с живота и дейността.

Фактите, събития и документи свързани с личността могат да бъдат представени в постоянни или подвижни музейни експозиции, изложби, в беседи предназначени за ученици и посетители на общината, в материали в пресата или включвани в електронните медии.

Родното място може да бъде включено в туристически маршрути. Информация за личността може да бъде представена в туристически брошури и дигитални.

Геопаркът би могъл да организира проучвания, издирване на документи и предмети свързани с личността, генеалогично проучване, събиране на информация от наследници и на предадени от поколенията спомени, заснемане на видеофилми. Геопаркът следва да организира подготовката на екскурзоводи за представяне на личността.

Общата експертна оценка за потенциала като обект с туристическо значение за Геопарка и общината е 10.00 (Много висок)

Христо Татарчев²⁰ 21

²⁰ Татарчев, Христо. Д-р Христо Татарчев : Спомени, документи, материали. София, Наука и изкуство, 1989. с. 215, 336

²¹ https://www.google.com/Христо_Татарчев

Христо Николов Татарчев е български лекар и революционер, деец на Българския таен централен революционен комитет, основател на Вътрешната македоно-одринска революционна организация и офицер от Българската армия във войните за национално обединение²².

Христо Татарчев е роден на 16 декември 1869 година в град Ресен, тогава в Османската империя, в богато банкерско и търговско семейство. Негов брат е Михаил Татарчев, а братовчед Божирад Татарчев, също революционери от ВМОРО.

Първоначално учи в Ресен, а от 1882 до 1887 година в Брацигово и в Пловдив. През 1885 година като гимназист в Пловдив участва в подготовката на Съединението, организирано от Българския таен централен революционен комитет. По препоръка на началника на тайната

полиция на БТЦРК Спиро Костов за агенти и куриери на комитета са приети Христо Татарчев, Пере Тошев, Андрей Ляпчев и Петър Кушев.

Включва се като доброволец и в последвалата Сръбско-българската война. Завършва гимназия в Пловдив в 1887 година и заминава да учи медицина в Цюрих. От 1890 година учи в Университета „Фридрих Вилхелм“ в Берлин, където се дипломира като лекар на 18 юни 1892 година с дипломна работа на тема „Професионални неврози“, която по-късно отпечатва. От средата на септември 1892 година Христо Татарчев е назначен за лекар в българска мъжка имения Солун.

През лятната ваканция на 1893 година Татарчев обикаля големите градове на Македония Гевгели, Дойран, Струмица, Радовиш, Щип, Кочани, Кратово, Куманово, Скопие и Велес за да проучи политическото и икономическото състояние на българското население и „положението на страната и главно на българщината“. През август в Солун се запознава с Даме Груев, с когото има четири срещи, на които разговарят за „дейността, която им предстои като българи, за да се подобри политическото състояние на народа ни“. На 23 октомври 1893 година в квартирата на книжаря Иван Хаджиниколов се събират Христо Татарчев, Дамян Груев, Иван Хаджиниколов, Андон Димитров, Петър Попарсов и Христо Батанджиев и създават Вътрешната македоно-одринска революционна

²²https://www.google.com/Христо_Татарчев

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“, с акроним: СВ Water Геопарк, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

организация. За образец на устава и наредбата на организацията те използват „Записки по българските въстания“ на Захари Стоянов.

Дейност във ВМОРО

На 27 август 1894 Христо Татарчев председателства Ресенския конгрес. Решава да участва в изборите за църковно-училищен околийски общински съвет в Солун и получава 90% от гласовете, но след манипулация от страна на екзархийската партия не взема поста.

Христо Татарчев е избран за председател и на Солунския конгрес от лятото на 1896 година. От този конгрес организацията започнала да се нарича БМОРК, като към нея се присъединява и Одринският революционен окръг и се изпраща задгранично представителство в София, за да поддържа тесни връзки с ВМОК, българското правителство и партиите. За първи представители са изпратени Гоце Делчев и Гьорче Петров.

Христо Татарчев е заточен в Подрум кале, заедно с другите ръководители на ВМОРО след аферите от 1901 година. Заедно с Христо Матов и Пере Тошев е помилван на 19 август 1902 година, по случай рождения ден на султана. На 30 август в Гърция е затворен по скроено обвинение за участие в убийството на гръцки лекар. Под натиска на България е освободен. Става член на задграничното представителство на ВМОРО.

Между 2 и 4 януари 1903 година в Солун се провел втория Солунски конгрес на организацията, който взел решението за вдигане на Илинденско-Преображенското въстание. Задграничните представители приели решенията и заработили за подготовката му. Христо Татарчев и Христо Матов оглавили създаването се в началото на 1903 година благодетелно братство за подпомагане на пострадалите в Македония и Одринско. След въстанието те връчват „Мемоар на Вътрешната организация“ на българската и световната общественост, в който е описан хода на въстанието, участниците в него и жертвите от страна на мирното население. Турското правителство се свързва с Христо Татарчев, като иска от него проект за реформи в Македония и Одринско, който той своевременно съставя и праща чрез посредник. Влиза в конфликт с поддръжниците на Яне Сандански и не участва в дейността на ВМОРО до Кюстендилския конгрес от март 1908 година, където е избран за съветник на задграничното представителство, заедно с Тодор Лазаров, Пейо Яворов и Христо Силянов. След Младотурската революция открито подкрепя Съюза на българските конституционни клубове, но не участва в дейността му. В 1910 година е избран за запасен член на Централния комитет на ВМОРО.²³

Христо Татарчев е лекар, санитарен подпоручик в българската армия през Балканската война, Междусъюзническата война и Първата световна война. Носител е на народен орден „За военна заслуга“. За 15-годишнината от Илинденско-Преображенското въстание изнася реч в Крушево.

²³ По Силяновъ, Христо. Освободителните борби на Македония. Т. I. Илинденското въстание. София, Издание на Илинденската Организация, 1933.

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“, с акроним: СВ Water Геопарк, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Хр.Татарчев като военен лекар

След двете национални катастрофи на България Христо Татарчев продължава да се занимава с революционна дейност. През есента на 1920 година участва в създаването на Македонската федеративна организация. Неразбирателството му с Тодор Александров е причина да напусне България и да се засели със семейството си в Торино. Пише мемоарите си, а през цялото време до Втората световна война пише статии за вестниците „Македония“, „Заря“, „Вардар“. Става близък приятел на Иван Михайлов.

Заселва се временно в родния си Ресен след анексията на Македония през април 1941 година от България. По-късно се връща в София, но през 1943 след бомбардировките се мести в Нова Загора. През 1944 г. германците му предлагат поста на президент на Независима република Македония, но той отказва. След войната в резултат

на започналата комунистическа политика на репресии и македонизация заминава за Торино и там умира в изгнание на 5 януари 1952 година.

На името на д-р Христо Татарчев са наречени улици в Благоевград и в Скопие.

В София е издигнат е паметник-мавзолей на д-р Христо Татарчев в алеята на опълченците в Централните софийски гробища и на 23 октомври 2010 година костите му са положени в него с официална церемония.

Татарчев пише: „Идеята за свободата на Македония се появи у македоно-българския народ по силата на она неотменим в живота на народите универсален закон за развитие и конкретизация на мисълта и волята като народностно самопознание и историческа реалност. Македоно-българският народ, след като се освободи от духовно-културния гнет, за което той е дал най-светли фигури, като братя Миладинови, Жинзифов и пр. не можеше да остане вече индиферентен спрямо господстващите на родната му земя политико-социални условия. Затова идеята за свобода за него бе една насъщна необходимост за проява на неговия дух и воля безпрепятствено в живота. Тая необходимост, именно, го застави да напусне вековната си пасивност и да прибегне до ония методи и действия, които бяха санкционирани от световната история за свобода и от самия живот. Тоя негов блян се обективизира най-сетне в началото на 1893 г. във форма на конспиративна организация – ВМОРО. Солун стана пак не само родно нейно място, а още и център на революционната ѝ дейност”.²⁴

„Единството на българския народ се изкова, като историческа същност и неразрушима действителност в непрестанните войни с Византия. Младата държава, току-що се създаде в Северна България чрез войни на Аспаруха, водач на угро-финската орда, 679 г. с Византия, трябваше да продължи също войните при Крума 803 г., Омуртага 814 г. и следующите царе за затвърдяването ѝ, като самостоятелна политическа държава. В този многовековен исторически двубой се развиваше българският народ и се издигна до общо национално самочувствие и понятие за родно племе и земя, така щото превратностите на съдбата не можеха да го разколебаят...”²⁵

„Между завоевателите и завладените народи липсваха обаче елементите за самостоятелно народностно-историческо развитие сред културни народи. Тази празнота биде попълнена чрез братя Кирил и Методий от Солун-Югоизточна Македония, които пренесоха в Северна България християнството и съвременната религиозно-научна книжнина на старобългарски език, запазен и днеска в околността на Солун, както и в с. Сухо и пр. Това постави националното единство на българския народ на здрави основи на културно-просветително развитие и напредък. Богоугодното дело на братята беше продължено от техния ученик Св. Климент Охридски, чието име носи нашата Алма матер – българския университет, както и от неговите ученици Наум и други, които образуваха цяла школа на лъчезарното Охридско езеро. Морално-просветителното дело на братята Кирил

²⁴ Татарчев, Христо. Д-р Христо Татарчев : Спомени, документи, материали. София, Наука и изкуство, 1989. с. 165

²⁵ Пак там

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места”, с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

и Методий и техните ученици, циментираха крепко българската народност в границите на Симеоновата държава и даде всички предпоставки за независим народостен и културен живот; тъй че през многовековното турско владичество и гръцкия духовно-религиозен гнет, остана запазен българският дух да тлее в недостъпните, по планините, манастирски килии на Рилския манастир в Североизточна България, Хилендарския манастир; Зограф в Югоизточна Македония, Дебърския манастир, Пречистански в Югозападна Македония, Св. Пантелеймон в Северозападна Македония и до късно в Охридската архиепископия – 1767г.”²⁶

Свързаност с целите и функциите на Геопарк Хаджидимово

Личността на Христо Татарчев е с историческо значение за територията на региона и за страната. Дейността на Татарчев има значимо влияние върху историческата събитийност в Неврокопския край.

В различни архивни фондове у нас и в чужбина има богата информация за Христо Татарчев, която подлежи на събиране, систематизиране и експозиция.

Факти, събития и документи свързани с личността могат да бъдат представени в постоянни или подвижни музейни експозиции, изложби, в беседи предназначени за ученици и посетители на общината, в материали в пресата или включвани в електронните медии. Информация за личността може да бъде представена в туристически брошури и дипляни.

Геопаркът би могъл да организира проучвания, издирване на документи и предмети свързани с личността, генеалогично проучване, събиране на информация от наследници и на предадени от поколенията спомени, заснемане на видеофилми. Геопаркът следва да организира подготовката на екскурзоводи за представяне на личността.

Общата експертна оценка за потенциала като обект с туристическо значение за Геопарка и общината е 10.00 (Много висок)

Андон Димитров^{27 28}

²⁶ Пак там

²⁷ По https://bg.wikipedia.org/wiki/Андон_Димитров

²⁸ По Енциклопедия България, том 2, Издателство на БАН, София, 1981, стр. 314

Андон (Антон) Димитров Филахтечев, е български революционер, един от основателите на Вътрешната македоно-одринска революционна организация.

Андон Димитров е роден през 1867 година в село Айватово, тогава в Османската империя, в среднозаможено семейство. През 1889 година завършва с четвъртия випуск на българската мъжка гимназия в Солун, а след това, от 1889 до 1892 година като екзархийски стипендиант учи право във Висшето училище в Цариград, което не завършва поради болест.

Връща се в Солун и в периода 1892 – 1897 преподава турски език в Солунската българска мъжка гимназия, а от 1894 година преподава и български в турската гимназия в града.

Учителите и учениците в Солунската гимназия през 1888–1889 учебна година

Учителите са (от ляво надясно): Георги, Елисей Димитров, Григорий Георгиев, Димитар Митов, Никола А. Иванов, Димитар А. Иванов, Филип Клемент, и Елисей Георгиев.
Учениците (първи ред): от ляво надясно: Никола Главич, Стефан Трайков, Антон Димитров, Георги Николов, Димитар Димитров (втори ред): от ляво надясно: Никола Трайков, Константин Трайков, Никола Ангелов, Стефан Василев, Димитар А. Трайков, Стефан Трайков, Иван А. Иванов, и Михаил Димитров.

Димитров сред учители и ученици от Солунската гимназия

На въпрос на учител по гръцки език как събира шест пъти повече ученици за българската паралелка Андон Димитров отговаря: „Защото от гръцкия се интересуват само ония турчета, които са от места, гдето има гръцко население, а от български — които са между българска среда. Ето мерилото на българизма и гърцизма в Македония... По-голямата част от моите ученици бяха помачета (българи мохамедани). За тях българският език като майчин беше много лесен. Те още първата година привикнаха свободно да четат. Между

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ , с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

тях имаше и солунски дьонмета, и албанчета, които хранеха особени симпатии към българите... Един ден две помачета дойдоха у мен вкъщи и... ми показаха два екземпляра на „Под игото“. На запитването ми как са ги доставили отговориха ми, че им ги дал да ги прочетат и пак да ги върнат един приятел от новата българска революционна организация, която имала последователи и между помаците в Мъгленско... Те и двамата станаха каймаками в Македония. Организацията най-добре вирееше в техните околии въпреки големите доноси от гърците. Те и днес още заемат видни административни постове в републиканска Турция. Не забравят своята татковина Македония и продължават да хранят особени симпатии към Вътрешната македонска революционна организация.“²⁹

На 23 октомври 1893 година заедно с доктор Христо Татарчев, Даме Груев, Иван Хаджиниколов, Петър Попарсов и Христо Батанджиев основава Вътрешната македоно-одринска революционна организация. Димитров е член на Централния комитет на организацията от самото ѝ създаване, а през 1896 година е преизбран на Солунския конгрес.

През 1895 година се жени за Велика Хаджиздравева от Прилеп, с която имат пет деца – Бойчо, Вера, Илия, Димитър и Светослав.

След 1897 година Димитров учителства в Битоля. От 1899 година пак следва право, този път в Лиежкия университет, като завършва успешно през 1901 година. През ноември

1901 година се връща в Битоля като адвокат, като същевременно е член на ръководството на ВМОРО. На 7 декември 1903 година заема длъжността директор на Прилепското българско мъжко класно училище. В Прилеп е и председател на революционния комитет. В 1904 година е избран за член-съдия на Битолския апелативен съд.

²⁹ „ВМОРО през погледа на нейните основатели“, Военно Издателство, София, 2003 г., стр.142 – 143

Срез учители в Битолската гичназия

През 1908 година Антон Димитров посреднички на Младотурския комитет да се свърже с битолския четнически ръководител на ВМОРО Милан Матов и така се постига споразуменние за предстоящата революция. След Младотурската революция участва в създаването на Съюза на българските конституционни клубове и на учредителния му конгрес е избран за председател. Влиза в обща младотурска комисия с доктор Ангел Робев и по двама сърби, гърци, турци, власи и албанци, която да неутрализира недоразуменията между националностите в империята. Предложен е за български сенатор, но след антикампания от страна на Панче Дорев не е избран. През 1909 година е назначен за съдия в Цариград.

След края на Балканската война се завръща в Македония, където е преследван от новите сръбска и гръцки власти и тайно се прехвърля в България. Там подпомага дейността на Съюза на македонските културно-просветни благотворителни братства и като неин представител участва в тайни преговори между България и Османската империя за даване на автономия на Македония. От февруари 1915 до август 1918 година работи в Министерството на правосъдието като помощник-началник на Гражданското отделение, а след това във Вероизповедния отдел на Министерството на външните работи и изповеданията.

След Първата световна война Димитров е представител на Солунското братство на Учредителния събор на Съюза на македонските емигрантски организации, проведен в София от 22 до 25 ноември 1918 година. От 1920 година е председател на Изпълнителния комитет на македонските братства в България, като след разцепването на същия става член на новообразувания Федеративен македонски комитет, но след поредните дележи в македонското освободително движение се оттегля от активна дейност. През 1922 година преподава турски в Българското търговско училище в Цариград. Антон Димитров, страдайки от тежка болест, се самоубива на 13 март 1933 година в София.

Общата екпертна оценка за потенциала като обект с туристическо значение за Геопарка и общината е 8.00 (Висок)

Христо Матов^{30 31 32}

Псевдоними : **Аристид, Брут, Дримколов, Инсаров.**

Христо Апостолов Матов е български революционер, член на Централния комитет ВМОРО - десницата в организацията.

Христо Матов е роден на 4 март 1869 година в западномакедонския град Струга. Родителите му Апостол К. Матов и Петра С. Чакърва имат общо 11 деца, но допълнолетие достигат шестима: Димитър, Христо, Милан, Мария, Агния и Царева. Христо Матов е особено близък с брат си Милан Матов, който е шест години по-млад от него, също виден революционен деец в Македония. Христо Матов е родственик и на Царевна Миладинова, а майка му Петра е сестра на видния български възрожденец Георги Чакърров

³⁰ По [https://bg.wikipedia.org/wik/ Христо_Матов](https://bg.wikipedia.org/wik/Христо_Матов)

³¹ Силянوف, Христо. Освободителни борби на Македония. Т. I. Илинденското въстание. София, Издание на Илинденската Организация, 1933. с. 42.

³² Михайлов, Иванъ. Спомени, томъ II. Освободителна борба 1919 – 1924 г.. Louvain, Belgium, A. Rosseels Printing Co., 1965. с. 146.

Христо Матов сред родното си семейство.

Милан и Христо Матов - 1908 г.

Христо Матов учи в родния си град, а по-късно е един от първите възпитаници на Солунска българска мъжка гимназия. В 1894 година отхвърля предложението на Даме Груев и Иван Хаджиниколов да се присъедини към новосъздадената ВМОРО, но след Четническата акция на Македонския комитет

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект "Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места", с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A "Гърция-България 2014-2020", съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

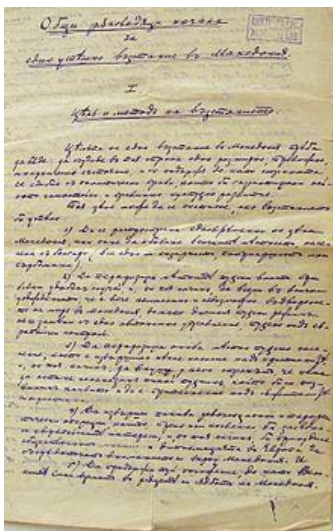
преуспява решението си и на 25 август 1895 година влиза в организацията и за кратко замества Гьорче Петров като член на ЦК на ВМОРО. Преподава в Педагогическото българско училище в Скопие, на което е и директор от 1895 до 1898 година, като за кратко прекъсва работа, защото е в затвора след разкритията на Винашката афера. През 1896 година посвещава 15-годишния тогава Тодор Александров във ВМОРО.

Тодор Александров Христо Матов,
Георги Мончев, Владимир Сланков и Никола Иванов в Димотика през Балканската война.

На 11 май 1893 година на вечеринка в „Славянска беседа“ Матов като студент в Софийския университет изнася реч за претенциите, които сърбите имат за земи в западна България. В януари 1894 година речта излиза като статия „Сръбските претенции в Западна България“ в списание „Български преглед“, публикувана под псевдонима Дримколов, а в 1897 година излиза и като отделна брошура. В нея Матов доказва българщината на славянското население в Македония и отхвърля като несъстоятелни твърденията, че то е сръбско.

Учителства в Сяр, Скопие, София и Стара Загора. От 1895 до 1898 година е училищен инспектор в Скопската епархия. Учител е в Солунската българска мъжка гимназия през учебната 1898/1899 и 1900/1901 г. От 1896 до 1901 година е член на ЦК на ВМОРО. В Скопие в 1897 година издава хектографирания вестник „Санстефанска България“, в който открито защитава идеята за присъединяване на Македония към Княжество България.

План за въстание в Македония написан от Христо Матов през май 1903, където се чете: 1) *Да се разпространи едновременно цяла Македония или поне да обхване всичките местности, населени с българи (все едно – екзархисти, патриаршисти или сърбомани).*

През 1901 година до 1902 е заточен в Бодрум кале, Мала Азия. В 1902 година е член на Задграничното представителство, после окръжен ръководител на революционната организация в Скопие. На Съвещателното събрание на ВМОРО в София от декември 1906 година е повторно избран за член на задграничното представителство. Според Ангел Динев към 1912 година Матов е начело на една от трите състезаващи се „върховистки групировки“ заедно с тези на Стефан Николов (в Горноджумайско) и Константин Дзеков (в Гевгелийско, Воденско и Ениджевардарско). Влиянието на Матов е в Скопско, Битолско и Солунско, неговата групировка има най-силна подкрепа от ВМОРО. В 1910 година пише брошурата „Писма за Македония“.

През 1912 година при избухването на Балканската война е доброволец в Македоно-одринското опълчение, като служи в Нестроевата рота на 9 велешка дружина. За проявена храброст е награден със сребърен кръст с корона „За военна заслуга“ и с орден „Свети Александър“ VI степен. През Първата световна война служи в щаба на българската войска и е главен редактор на излизания в Скопие вестник „Родина“. Изследовател фолклорист, филолог и публицист.

Тезисите на Матов представляват гръбнака на македонската революционна система. Той е главен теоретик на ВМОРО и автор на общия план на Илинденско-Преображенското

въстание, изработен по време на заточението му в Бодрум кале. След Междусъюзническата война Христо Матов формулира и исканията на ВМОРО, с които македонска делегация обикаля Европа. Към 1915 година учителства в 3^{-та} софийска мъжка прогимназия.

През 1917 година Христо издава студия, в която се казва в дванадесет отделни пункта, че възприетата от българската дипломация позиция не само по Македонския въпрос, но и по Българския национален въпрос като цяло е обърквана и вредна за каузата на освободителното движение.

Христо и Милан са приятели с Пейо Яворов. Знае се, че Яворов е търсил в квартирата на Христо револвер, с който да се самоубие, след като братята веднъж отказват да му предоставят оръжие.

През 1919 година участва в издаването на албума „Македония в образи“. Христо Матов умира на 10 февруари 1922 година в София. Архивът на Христо Матов, състоящ се от

21 архивни единици документи, свързани с революционните борби на българите от Македония и Одринско за времето от 1892 до 1919 г. се съхранява във фонд 1944К Централен държавен архив на Държавна агенция „Архиви“.

Христо Силянов нарича Матов: „единъ просвѣтенъ бждещъ вождъ съ значителна литературна култура, съ любовъ къмъ народната поезия и съ оригинално писателско перо. Съ спартански добродетели въ частния си животъ, строгъ къмъ себе си и къмъ другитѣ, необикновено упоритъ въ мненията си, Матовъ се издигна бързо и зае, наредъ съ Гьорче, мѣсто на пръвъ теоритикъ на македонската революция. Отъ нѣколцината великани той работи най-дълго време, проживѣ и общоевропейската война и остави свѣтълъ споменъ, незатѣмненъ отъ никакво петно.“³³

Свързаност с целите и функциите на Геопарк Хаджидимово

³³ Силяновъ, Христо. Освободителнитѣ борби на Македония. Т. I. Илинденското възстание. София, Издание на Илинденската Организация, 1933. .

Личността е с историческо значение за територията на региона и за страната. В различни архивни фондове има богата информация за нея, която подлежи на събиране, систематизиране и експозиция. На територията на общината има места, които са свързани пряко с живота и дейността.

Факти, събития и документи свързани с личността могат да бъдат представени в постоянни или подвижни музейни експозиции, изложби, в беседи предназначени за ученици и посетители на общината, в материали в пресата или включвани в електронните медии.

Геопаркът би могъл да организира проучвания, издирване на документи и предмети свързани с личността, генеалогично проучване, събиране на информация от наследници и на предадени от поколенията спомени, заснемане на видеофилми. Геопаркът следва да организира подготовката на екскурзоводи за представяне на личността.

Общата експертна оценка за потенциала на личността като обект със значение за Геопарка е 10.00 (Много висок)

Иван Михайлов³⁴

Псевдоними Балканикус, Радко, Брегалнишки, Брезов, Деянов, Дорко, Македоникус, Малкия, Отински, Скромния

Иван (Ванчо, Ванче) Михайлов Гаврилов е български революционер, деец на българското национално освободително движение в Македония, дългогодишен лидер на Вътрешната македонска революционна организация, писател, последната голяма фигура в историята на македонското освободително движение.

³⁴Съставен по материали от https://bg.wikipedia.org/wiki/Иван_Михайлов и Михайловъ, Иванъ. Спомени, томъ II. Освободителна борба 1919 – 1924 г.. Louvain, Belgium, A. Rosseels Printing Co., 1965.

Роден е в щипската махала Ново село в 1896 г.. Баща му Михаил (Мише) Гаврилов и единият му чичо Атанас Михайлов са дейци на ВМОРО, а другият му чичо е полковник Спиридон Михайлов. Учи в Солунската българска мъжка гимназия „Свети Кирил и Методий“, където част от учителите са членове и на Вътрешната македоно-одринска революционна организация. След разделянето на Македония през 1913 г. и анексията на егейския ѝ дял от Гърция, пиринския от България, а вардарския от Сърбия, Иван Михайлов завършва образованието си в сръбска гимназия в Скопие. Там за първи път се среща със сръбския престолонаследник, а впоследствие и крал Александър Караджорджевич. След завършването в 1915 година, като отличен ученик му е предложено от сръбския министър на просветата да продължи образованието си като стипендиант на сръбското правителство, в който университет си избере в Европа. Иван Михайлов отказва.

През Първата световна война (1915 – 1918 г.) Ив. Михайлов е български чиновник в Щипската община, като през 1918 г. за кратко постъпва в българската войска. След Солунското примирие напуска армията и се записва за студент по право в Юридическия факултет на Софийския университет „Свети Климент Охридски“. Именно тогава е поканен от Тодор Александров за негов личен секретар в задграничното представителство на ВМОРО в София. Междувременно Иван Михайлов, заедно с Йордан Чкатров от Прилеп и Кръстьо Велянов от Крушево, решават да създадат македонска студентска организация. Той е един от основателите и пръв председател на учреденото студентско дружество „Вардар“ в София.

С Ал.Протогеров и Г.Попхристов

Активната му легална дейност свършва с убийството на водача на ВМОРО Тодор Александров на 31 август 1924, негов приятел и учител. След убийството, Иван Михайлов е избран за член на ЦК на ВМОРО и се заема с наказването на убийците и привържениците на Македонската федеративна организация в така наречените Горноджумайски събития³⁵. След разгрома на левицата през септември 1924 година,

³⁵ Енциклопедия „Пирински край“, том I. Благоевград, Редакция „Енциклопедия“, 1995. ISBN 954-90006-1-3. с. 222.

другата силна фигура в ЦК на ВМРО, Александър Протогеров, постепенно губи влиянието си в организацията. В следващите години Ванчѐ Михайлов се налага като фактически ръководител на ВМРО.

Привърженик е на тактиката на индивидуалния терор. През 20-те години на ХХ век, активисти на ВМРО като Кирил Григоров, Христо Никудимски, Менча Кърничева, Харалампи Златанов и други са пряко замесени в голям брой от политическите убийства в България и и³⁶звън нея, свързани с ръководената от него политика на ВМРО по македонския въпрос.

За Михайлов първостепенна и основна цел за ВМРО, на онзи етап от борбата, е неутрализирането на съветското (болшевишко) влияние проникващо в македонското освободително движение чрез Вътрешна македонска революционна организация (обединена). В цяла Македония на практика се подновява войната срещу югославската (по същество сръбската) и гръцката власт. Лично ръководи организирането и възлага извършването, чрез свои доверени хора, на редица нападения на полицейски участъци и военни обекти, минирането на мостове, взривяването на жандармерийски станции и складове, динамитните атентати по жп линии, както и наказването на отговорните властимащи лица за провежданата посредством тях антибългарска асимилационна държавна политика и свързаните с нея акции и прояви (извършвани в повечето случаи чрез насилнинад поданиците изразяващи свободно българското си самосъзнание).

Постепенно Протогеров влиза в конфликт с Иван Михайлов и е убит заедно с телохранителя си Атанас Гоцев на 7 юли 1928 година. Убийците са терористи на ВМРО – Димитър Стефанов, Нанчо Витларов и Димитър Джузданов, които са изпратени от Михайлов. Начело на акцията е Кирил Дрангов, а като официален мотив за убийството на Протогеров е изтъквано участието му в убийството на Тодор Александров. След смъртта му братоубийствените борби във ВМРО се засилват, което довежда до отслабване на ВМРО и донастройването на общественото мнение в България срещу организацията. През 1930 година Михайлов за пръв път лично е привлечен като обвиняем за подбудителство на убийството на журналиста Васил Пундев, но е оправдан от съда, който приема, че преките убийци са действали по своя воля.

³⁶ Марков, Георги. Покушения, насилие и политика в България 1878 – 1947. София, Военно издателство, 2003. ISBN 954-509-239-4. .

Паралелно с революционната дейност, ВМРО начело с Иван Михайлов, изгражда на територията на цяла Вардарска Македония структури на ММТРО и ТКПОМБ. От името на Македонския национален комитет е организирано изпращането на петиции в защита на българите до международни институции. Петиция е изпратена от Димитър Шалев, Григор Анастасов и Димитър Илиев до ООН, следвана от петициите на Асен и Марта Татарчеви, Петър и Жермен Петрови и т.н. ВМРО начело с Михайлов, инициира и помага за създаването на Македонска кооперативна банка, Македонска народна банка и пр., чрез които усилва влиянието си във Вардарска Македония.

В отговор на югославските /сръбски/ репресии и срещу мирно население, Иван Михайлов сменя тактиката за борба срещу властта. Организацията започва да организира предимно терористични атаки и атентати. За целта се изпращат т.нар. *революционни тройки*, като акциите се насочват и срещу местни сръбски сътрудници. Сред действащите

лица на ВМРО са Трайчо Чундев, Ипократ Развигоров, Илия Лилинков, Мара Бунева, Иван Момчилов и други. Акциите на ВМРО предизвикват ответни реакции. Кралство Югославия съсредоточава във Вардарска Македония значителни военни сили – 35 хилядна армия. Към нея допълнително е придадена полиция и специални гранични части за борба против четите на ВМРО. Под ръководството на Михайлов ВМРО превръща територията на Македония, и в частност тази на Вардарска Македония в полесражение. Югославия блокира границата откъм България с телени мрежи, вълчи ями, живи плетове, електрически сигнални уредби и високи бетонни наблюдателни кули. Иван Михайлов осъществява стратегически съюз с хърватското освободително движение Усташа след отмяната на Видовденската конституция в Югославия. Той осъществява тясно сътрудничество с водача на усташите Анте Павелич. На 14 април 1933 година Иван Михайлов, Анте Павелич и Хасан бей Прищина изработват проект за съюз между ВМРО, Усташа и косовския комитет за съвместна дейност срещу Югославия.

След Деветнадесетомайския преврат през 1934 година новото правителство взема решителни мерки за прекратяване на дейността на ВМРО в страната. През септември е приета Наредба-закон за защита безопасността на държавата, която създава ускорени процедури за залавяне и осъждане на ръководители на организацията, след което дейността на организацията в България е силно ограничена. На 7 септември са обявени за издирване десет души от централното ръководство на ВМРО, сред които е и Михайлов.

Иван Михайлов и Менча Кърничева се прехвърлят нелегално в Турция с помощта на капитан Стилиян Поптошев, Димитър Ачков, Гоцо Атанасов, Вангел Полев и Васил Стумбов. Там той е задържан от властите и е интерниран във вътрешността на страната, където го заварва новината за Марсилския атентат, последната голяма акция с участието на ВМРО.

В края на 1934 година Михайлов получава задочна смъртна присъда в България.

В началото на 1938 година турските власти разкриват заговор за убийството на Иван Михайлов, организиран от югославското правителство. Турският вътрешен министър Шукрю Кая настоява пред българските власти той да бъде амнистиран или поне да се съдейства за заминаването му за Съединените щати, но българското правителство отказва да се ангажира със случая.

Иван Михайлов и Менча Кърничева

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект "Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места", с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A "Гърция-България 2014-2020", съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

По-късно Иван Михайлов живее известно време и в Полша.

На 1 март 1941 година във Виена министър-председателят Богдан Филов подписва присъединяването на България към Трестранния пакт. Михайлов е тясно свързан с немското и особено италианското разузнаване, а неговата идея за създаване на самостоятелна македонска държава вече е обсъждана в Берлин и Рим. Германия започва война едновременно срещу Гърция и Югославия, подкрепена от Италия и Унгария, но без да си осигури военното участие на България. България обаче е реагирала с предприемане създаването на Български акционни комитети във Вардарска Македония, които се опитват да вземат контрола над местната администрация, подготвяйки основата за българското нашествие. В резултат на 18 април е постигнато политическо споразумение България да поеме контрола върху по-голямата част от територията на Вардарската бановина. Договореният преди това излаз на Бяло море от устието на р. Струма до устието на р. Марица като цяло се запазва. Отклонено е искането на България за Централна и Западна Егейска Македония. Така планове на Михайлов се провалят. Той е амнистиран в България, но отказва да се върне в страната.

След създаването на Независимата хърватска държава през 1941 година, Иван Михайлов се установява в столицата ѝ Загреб. По-късно Михайлов осъществява контакт с райхсфюрера на СС Хайнрих Химлер и получава съгласие за създаването на батальони от бивши активисти на ВМРО под немско командване в зоната на Егейска Македония извън български контрол. Общата численост на тези части, чиято цел е трябвало да бъде борба с комунистическите партизани, се е предвиждало да е между 5000 и 8000 души. От началото на март 1943 започнало формирането на такива роти (по-късно батальони) в Костурско, Леринско и Воденско под названието Охрана.

В края на 1942 година цар Борис III обсъжда възможността да покани лично Иван Михайлов да се върне в България, но той остава враждебно настроен към него, наричайки го „цар Разединител“. Според някои източници при срещата си с Хитлер през август 1943 година, фюрерът е изразил мнение, че трябва да се създаде *„Велика автономна Македония от Лесковац до Елбасан и Воден, която ще има определени автономни права в Българското царство, нещо като Чешкия протекторат в Третия райх“*. Цар Борис III изразява съгласие с това и подчертава, че „Ванче Михайлов ще стане мъдър държавник“. За съществуването на подобни идеи споделя и хърватският пълномощен министър в София Владимир Жидовец. С него царят споделя след завръщането си в София, че желае да привлече отново в политиката Иван Михайлов. Пред хърватския дипломат е обрисуван план за сътрудничество на база на присъединяването на цяла Западна Македония от дотогавашната Италианска окупационна зона към България.

Непосредствено преди деветосептемврийския преврат през 1944 г., Иван Михайлов по предложение на Адолф Хитлер пристига през София в Скопие. Разбирайки,

че съдбата на Македония отново е предрешена, той отказва да провъзгласи създаването на про- германска Независима република Македония. Целта му е да се избегнат безсмислените жертви, виждайки, че Германия и България губят войната. По-късно от Хърватска през Унгария, Германия и Испания той се установява за постоянно в Рим, Италия, със съгласието на италианските власти.

По време на Студената война

В изгнание Михайлов издава много брошури и статии, както и няколко книги. Авторе на пет тома „Спомени“ и редица статии и брошури като „Македония – Швейцария на Балканите“, „Сталин и македонският въпрос“, както и на други материали, в които описва македонската борба за свобода. Междувременно отвъд желязната завеса в социалистическа България управниците ѝ в 1945 г. започват процес на насилствено денационализиране и македонизация на българското население в Пиринска Македония. Единствено разрывът между Сталин и Тито през 1948 г. забавя съществено този процес. След 1963 г. Тодор Живков окончателно пресича тази политика и впоследствие българските тайни служби осъществяват по негово указание контакти с Михайлов, насочени към укрепване на българската кауза в Македония.

Иван Михайлов умира в Рим на 5 септември 1990 г. В последните си интервюта, дадени за БНТ и македонската преса, той потвърждава българския характер на ВМРО и българщината си.

Иван Михайлов поема ръководството на ВМРО в труден за организацията, и за българското националноосвободително дело в Македония, момент. На практика той превежда организацията в периода между двете световни войни, провеждайки на практика българска национална политика в Македония.

Ролята и значението на Михайлов са правилно оценени и от външното разузнаване на Райха. Оценявайки ключовото геополитическо значение на Македония за Балканите, Германия успява да наложи хода на Втората световна война своето влияние и ред в целия регион. На практика всички Велики сили при провеждане на своята балканска политика през този период са длъжни да се съобразяват с ролята и значението на Михайлов, като личностен и ръководен фактор на ВМРО.

Днес името на Иван Михайлов носят улици в София, Бургас, Благоевград, Габрово и други градове в България. Радкова могила на остров Ръгед в Южните Шетландски острови, Антарктика е наименуван в чест на Иван Михайлов (Радко).

В годините на студената война, когато България е част от т.нар. Съветски блок, Иван Михайлов убедено защитава българската национална кауза, своята позиция и историческа истина за Македония. Един от най-ценните исторически извори за историята на Северна Македония са неговите „Спомени“, излезли в четири тома, които са своеобразна „Енциклопедия на македонското освободително движение“³⁷.

³⁷ В 3000 страници Михайлов разкрива своята истина за близкото минало на народа, за неговите героични усилия да осъществи своя идеал – независима, многонационална македонска държава с население с преобладаващ български етнически състав.

И при Иван Михайлов, идеята за Независима Македония е водеща политическа цел. По негово време Пиринска Македония е превърната във фактически автономна област. Едва след преврата на военните през 1934 г. държавната власт е възстановена там напълно. Най-точно междувоенната автономистка позиция е изяснена в подготовения от Иван Михайлов материал, озаглавен „Защо се борим за независима Македония?“ Там недвусмислено е показано, че ВМРО запазва традиционната автономистка формула като средство за решаване на македонския въпрос. Отхвърлени са обвиненията за ненавременен издигане на лозунга „Независима Македония“. Ясен е и отговорът и на поставения от опонентите на ВМРО въпрос – „Македонците отделна народност ли са, та не искат да останат в границите на днес съществуващите балкански държави?“ Становището за независима Македония няма антибългарска насоченост, защото „не съществува отделна македонска националност, македонските славяни са българи и част от духовното цяло на българската нация, а македонският народ е географско и политическо понятие. С него се определя населението, което ще обгръща бъдещата македонска държава“.

Гробът на Ив. Михайлов и Менмча Кърничева в Рим

Свързаност с целите и функциите на Геопарк Хаджидимово

Личността е с историческо значение за територията на региона и за страната. В архивни различни фондове има богата информация за Ванче Михайлов, която подлежи на събиране, систематизиране и експозиция. На територията на общината има места, които са свързани пряко с живота и дейността.

Факти, събития и документи свързани с личността могат да бъдат представени в постоянни или подвижни музейни експозиции, изложби, в беседи предназначени за ученици и посетители на общината, в материали в пресата или включвани в електронните медии. Информация за Иван Михайлов може да бъде представена в туристически брошури и дигитални.

Геопаркът следва да организира проучвания, издирване на документи и предмети свързани с личността, генеалогично проучване, събиране на информация от наследници и на предадени от поколенията спомени, заснемане на видеофилми. Геопаркът следва да организира подготовката на екскурзоводи за представяне на личността.

Общата експертна оценка за потенциала като обект с туристическо значение за Геопарка е 10.00 (Много висок)

Тодор Паница³⁸

Тодор Николов Паница с псевдоними **Димитър Арнаудов** и **Müller** е български революционер, деец на лявото крило на Вътрешната македоно-одринска революционна организация. Паница е един от най-противоречивите личности в революционните борби в Македония и Одринско, терорист и инициатор за създаването на ВМРО (обединена). Той е племенник на българския военен и революционер Коста Паница.

Роден е в град Оряхово на 2 юли 1879 г. в семейството на Никола Паница от Велико Търново и Митанка Пелтекова от Свищов. Учи в Лом, където е съученик с Михаил Думбалаков, като според него Паница е привлечен към македонското освободително движение от брат му - Димитър Думбалаков. По-късно остава сирак и е отгледан от чичо си във Варна. В гимназията негов съученик е Михаил Даев, който го привлича за каузата на Върховния комитет. След гимназията за период от три години Паница служи като кавалерист в армията. В края на 1902 г. бяга от казармата и се включва в дейността на ВМОРО. Постъпва в четата на Никола Пушкаров, действаща в Кумановско и Кратовско. Участва в Илинденското въстание като четник в Скопско. След въстанието се прибира във Варна.

През 1904 г. тук Паница отново заминава за Македония и постъпва в четата на драмския войвода и негов съученик – Даев. Определен е за негов заместник, помощник-войвода на Драмска околия. Поради липсата на оръжие в четата се връща в България през

³⁸ Съставено по материали от URL https://bg.wikipedia.org/wiki/Тодор_Паница и Македоно-одринското опълчение 1912-1913 г. : Личен състав по документи на Дирекция „Централен военен архив“. София, Главно управление на архивите, Дирекция „Централен военен архив“ В. Търново, Архивни справочници № 9, 2006. ISBN 954-9800-52-0.

1906 г. Осигурява 24 пушки и няколко пистолета, като тази му постъпка го превръща в герой. На втория конгрес на Серски революционен окръг през 1906 Тодор Паница е избран за член на Серски окръжен революционен комитет.

На 12 януари 1907 година в Грачен седемчленната чета на Паница се сблъсква с четата на Дукас Гайдадзис, като четирима от българските четници са убити.

На 31 юли 1907 г. Даев и Паница похищават с цел откуп в с. Гюреджик полковник Елиът - пристигнал да инспектира британските офицери, служещи в турската жандармерия и контролиращи изпълнението на Мюрцшегските реформи. За тяхно нещастие са забелязани и подгонени от войската. Елиът се отскубва и с револвера си убива един четник и ранява тежко Паница и друг четник. Акцията не е съгласувана с ръководството на ВМОРО и неуспехът предизвиква остра критика. В същото време Тодор Паница се запознава в село Калапот с учителката Екатерина Измирлиева и се венчава за нея на 17 май 1907 г. Кумува им Михаил Даев. Сватбата на четник е против правилата на ВМОРО, което усложнява допълнително ситуацията в четата на Даев. По това време Серската група на Сандански вече се опитва да наложи свое мнозинство в ръководството на Организацията.

В Серската група

След разцеплението на ВМОРО Паница предава на Сандански подготвяния от Михаил Даев, Иван Гарванов и Борис Сарафов заговор за убийството му. Така на 10

октомври 1907 г., при пълна тайна Сарафов, Гарванов и Даев са осъдени на смърт. За убиец на Сарафов и Гарванов е определен Паница, който трябвало да изкупи греха си към организацията, защото тайно се оженил. Тодор Паница убива на 28 ноември 1907 г. задграничните представители на Организацията в София поручик Борис Сарафов и Иван Гарванов. После заминава с влака за Варна и оттам отива при жена си. Тя е учителка в Несебър. След това пеш отива в Бургас, взема влака за София, слиза на гара Саранбей (днес Септември) и през Лъжене (днес Велинград) преминава в Македония. За тази си постъпка е осъден на смърт от Кюстендилския конгрес на ВМОРО през 1908 година. Заедно със Сандански участва в Младотурския преврат през 1908 година, а след това се легализира чрез Народната федеративна партия и живее в град Драма. За благодарност през 1910 година младотурците го даряват с огромен чифлик в Драмско.

При избухването на Балканската война в 1912 година е войвода на Драмската партизанска чета на Македоно-одринското опълчение, която участва в освобождаването на Неврокопско. Изпраща подвойводата си Яне Богатинов да подготви северните драмски села. Паница отбранява проходите в Драмско, а делегация от Просечен му предава града, след което той влиза в него с четата си. В дните след това четниците се защитават от настъпващите турски части. По-късно служи в Първа и нестроева рота на 14 воденска дружина. През юли 1914 г. Паница е амнистиран със закон, гласувана от българския парламент. Участва в Първата световна война в боевете при Криволак, където е ранен и за

проявен героизъм награден с кръст „За храброст“. В Драмската военноинспекционна област изпълнява военнополойски и разузнавателни функции.

Противопоставяне на ВМРО

След 1919 година и поредната национална катастрофа на власт в България идват левите земеделци, които преследват незаконно забогателите през войните спекуланти. Като заподозрян за мародерства над гърците в Драмско, Паница дълго време се укрива. Впоследствие за да не бъде преследван предлага услугите си на правителството на Стамболийски в борбата му с ВМРО. Използвайки ситуацията той изгражда структури на МФО в Неврокопско. От друга страна Тодор Александров с десни активисти създава ВМРО. Двете крила се изправят пред директен сблъсък и на 16 октомври 1922 г. четите близки до Александров с над 400 души, превземат град Неврокоп в така наречената Неврокопска акция на ВМРО. По-голямата част от федералистите са заловени на практика дейността им е неутрализирана. Паница успява да избяга в Гърция.

В емиграция

Впоследствие той се установява в Белград, откъдето заедно с част от федералистите организира контрачети срещу ВМРО. След преврата на 9 юни 1923 година и свалянето на земеделците Тодор Паница става съветник и на паравоенното Сдружение против българските бандити. По-късно емигрира във Виена, където се свързва със средите на Коминтерна и БКП. Продължава контактите си с федералистите и дори минава за техен идеолог. Паница е сътрудник на Военния отдел на ЦК на БКП и е свързан със съветското разузнаване. Организира нелегалното прехвърляне на оръжие в България за подготвянето на Септемврийското въстание. Паница подкрепя идеята за Балканска федерация и активизира подривна си дейност срещу ВМРО. Пътува често до Солун, Белград и Ниш, където контактува с леви интелектуалци и пропагандира идеята за Балканска федерация. Според данни на Филип Атанасов получава парична издръжка от гръцкото правителство и Задграничното представителство на БЗНС в Белград през 1924 и 1925 г. Участва в подготовката на подписването на Майски манифест от страната на МФО, като поддържа, че обединение с ВМРО е невъзможно, докато не се подменят лидерите ѝ. След провала на Манифеста, убийството на Тодор Александров и последвалите кръвопролития е набелязан за ликвидиране от Иван Михайлов. Междувременно във Виена Тодор Паница съдейства за формирането на ВМРО (обединена). Участва в конгреса на МФО на 20 февруари 1925 г., където изнася доклад за предстоящи задачи. Те предвиждат с гръцка и сръбска поддръжка да бъде извършен преврат в България, като бъде свалено правителството на Александър Цанков и след това се ликвидерат структурите на ВМРО в Пиринска Македония.

Вечерта на 8 май 1925 година, по време на представление във виенския Бургтеатър, Тодор Паница е застрелян от упор в тила от Менча Кърничева.

Свързаност с целите и функциите на Геопарк Хаджидимово

Личността е с историческо значение за територията на региона и за страната. В различни арпивни фондове има богата информация за нея, която подлежи на събиране, систематизиране и експозиция. На територията на общината има места, които са свързани пряко с живота и дейността.

Факти, събития и документи свързани с личността могат да бъдат представени в постоянни или подвижни музейни експозиции, изложби, в беседи предназначени за ученици и посетители на общината, в материали в пресата или включвани в електронните медии. Информация за личността може да бъде представена в туристически брошури и дипляни.

Геопаркът би могъл да организира проучвания, издирване на документи и предмети свързани с личността, генеалогично проучване, събиране на информация от наследници и на предадени от поколенията спомени, заснемане на видеофилми. Геопаркът следва да организира подготовката на екскурзоводи за представяне на личността.

Общата екпертна оценка за потенциала като обект с туристическо значение за Геопарка е 7.00 (висок)

Менча Кърничева³⁹

Мелпомена Димитрова Кърничева, известна още като **Менча Кърничиу** или **Кармен**, е деятелка на Вътрешната македонска революционна организация, съпруга на Иван Михайлов.

Менча Кърничева е родена през 1900 г. в Крушево в българеещо се румънско семейство, бащата на баба ѝ е българин, бил е български свещеник в Крушево, убит е от турците. Баща ѝ работи като сарафин в София, а по-късно и в Цариград. Малката Менча се преселва с майка си при него след потушаването на Илинденско-Преображенското въстание през 1903 година. През септември 1918 година заминава да учи в Мюнхен, но след края на Първата световна война прекратява образованието си и се връща в България. Включва се в женското движение на македонската емиграция и влиза в кръга на Тодор Паница. Постепенно се разочарова от Паница, тъй като смята връзките му с Коминтерна и Кралството на сърби, хървати и словенци за пагубни за българското дело в Македония. Преориентира се към дясното крило във ВМРО след като е отвлечена, изтезавана и разпитвана и на 15 март 1924 година влиза в организацията и самостоятелно взема решение да убие Тодор Паница, за което е подготвена от Дончо Чупаринов и Петър Станчев.

На 8 май 1925 година във Виенския Бургтеатър Кърничева застрелва в гръб Паница и ранява жена му Екатерина Измирлиева и телохранителя Яне Богатинов. Така чрез

³⁹ Съставен по материали от URL https://bg.wikipedia.org/wiki/Менча_Кърничева и Михайловъ, Иванъ. Спомени, томъ II. Освободителна борба 1919 – 1924 г.. Louvain, Belgium, A. Rosseels Printing Co., 1965.

терористичен акт е изпълнена присъдата, издадена от ВМРО заради убийството на Борис Сарафов и Иван Гарванов и обслужването на чужди интереси в македонските дела от Паница. Убийството предизвиква огромен отзвук в Европа. Менча е арестувана и първите ѝ думи след убийството са: „Той бе един лош македонец“. След бурен процес Менча Кърничева е осъдена на 8 години затвор — най-малкото наказание за убийство в Република Австрия, предвид тежкото ѝ здравословно състояние. Но Върховният съд на Австрия я обявява за неспособна да излежи наказанието си заради тежката туберкулоза, бъбречно заболяване и ревматизъм, от които Менча страда от детство, и в края на 1925 година тя е освободена и екстернирана от Австрия.

1926 година Менча Кърничева се омъжва за Иван Михайлов, когото след 1934 година следва в емиграция - Турция, Полша, Унгария. През 1941 година се установяват в столицата на Независимата хърватска държава Загреб, а през 1944 година в присъединената за кратко Македония — в Скопие. След 1945 година остава до смъртта си през 1964 година с Иван Михайлов в Рим.

Христо Чернопеев⁴⁰

Черньо Пеев, наричан **Христо Чернопеев** и **Черния** е капитан от българската армия и деец на националноосвободителното движение в Македония и Одринско, ръководител на Струмишкия окръг на Вътрешната македоно-одринска революционна организация.

Черньо Пеев е роден на 16 юли 1868 г. в село Дерманци, Ловешко. Завършва III прогимназиален клас в Плевен. Отбива редовната си военна служба в 17 плевенски полк и в 1899 година остава на служба като унтерофицер и фелдфебел в 15 ломски полк в Белградчик. В същия полк служи и Борис Сарафов, който привлича Пеев

⁴⁰ Съставен по материали от URL https://bg.wikipedia.org/wiki/Христо_Чернопеев ; Думбалаковъ, Михаилъ. Презъ пламъцитѣ на живота и революцията, том II. София, Печатница „Художникъ“, 1937. с. 101 – 110.; Македоно-одринското опълчение 1912-1913 г. : Личен състав по документи на Дирекция „Централен военен архив“. София, Главно управление на архивите, Дирекция „Централен военен архив“ В. Търново, Архивни справочници № 9, 2006. ISBN 954-9800-52-0. с. 331.

към македоно-одринското освободително движение и той е сред основателите на Тайното офицерско братство в Белаградчик.

Във ВМОРО

През август 1899 година Пеев напуска служба и през септември пристига в Солун, където под ръководството на Пере Тошев, доктор Христо Татарчев и Христо Матов четири месеца се занимава с военно обучение на членове на ВМОРО. На 14 февруари 1900 г. става четник в четата на Михаил Апостолов Попето, действаща в Гевгелийско и Ениджевардарско. Михаил Попето го прекръщава на Чернопеев.

От април 1900 година е самостоятелен войвода на агитационно-организаторска чета в Кукушко, чиято цел, подобно на четите на други двама български военни – Марко

Лерински и Михаил Попето, е създаване на селски комитети и военно обучение на населението. В четата на Чернопеев се обучават Михаил Герджиков, Сава Михайлов, Кръстьо Асенов, Александър Китанов, Петър Китанов, Мирчо Икономов, Никола Дечев и други бъдещи изявени дейци на ВМОРО.

През февруари 1901 година четата на Чернопеев води първата голяма битка между чета на организацията и османски части – 14 часа се сражава при село Баялци, като в битката загиват половината четници заедно с брата на Гоце Делчев Мицо Делчев. Това сражение утвърждава авторитета на революционната организация в Кукушко и Гевгелийско. През март Чернопеев заедно с Туше Делииванов пристига в София за снабдяване с оръжие. Тук Гоце Делчев го уговаря да поеме като войвода Горноджумайски район, където се стреми да отблъсне влиянието на Върховния комитет и им дава чести сражения. Четата на Христо Чернопеев, заедно с тези на Кръстьо Асенов и Яне Сандански участва в аферата „Мис Стоун“ в Пирин през 1901 година.

Чернопеев се отнася с резерви към решенията на Солунския конгрес на ВМОРО през януари 1903 година за поемане на курс към незабавно въстание. На 24 март 1903 година четата на Чернопеев навлиза в Македония и през април води няколко сражения в Струмишко и Горноджумайско. Връща се в България за муниции и оръжие и отново навлиза в Македония с 250 души през август след избухването на Илинденско-Преображенското въстание. Четата му води няколко сражения с османски части през септември в края на въстанието се завръща в България.

Сближаване със санданистите

След поражението на въстанието заедно с Яне Сандански и Димо Хаджидимов участва в изработването на Януарската директива от 1904 година, която послужва за идейна основа на левницата в македоно-одринското национално-революционно движение. Войвода е на чета в Кукушко, като обучава бъдещи войводи на ВМОРО. През октомври 1905 година е делегат от Струмишки революционен окръг на Рилския конгрес вече като ръководител на Струмишкия окръг. Действа независимо и не признава ръководството на организацията.

След убийството на Борис Сарафов и Иван Гарванов е арестуван в София, по подозрение за съучастничество. Не успява да участва на Кюстендилския конгрес на ВМОРО от 1908 година.

След Младотурската революция в 1908 година се легализира и установява в Солун. През април 1909 година четите на Чернопеев и Сандански участват в смазването на контрапреврата в Цариград. В 1909 година става един от учредителите на Народната федеративна партия (българска секция) и член на ръководството ѝ.

През декември 1909 година обаче струмишките дейци напускат партията и Чернопеев заедно с Константин Самарджиев Джемото и бившите върховисти Михаил Думбалаков и Кочо Хаджиманов обикалят Струмишко за възстановяване на организационната мрежа в окръга. Думбалаков

Късайки със Сандански, Чернопеев пише остро писмо до него и съмишлениците му, в което ги обвинява за съглашателство с младотурците. В началото на 1910 година минава в България и е временно интерниран в Дерманци по настояване на османските власти. През 1910 година Чернопеев основава Българската народна македоно-одринска революционна организация заедно с Апостол Петков, Тане Николов и др. В 1911 година след като БНМОРО и ВМОРО се обединяват заедно с Тодор Александров и Петър Чаулев е избран член на ЦК на ВМОРО, като запасен член става Александър Протогеров от ВМОК. Чернопеев е началник на разузнавателния пункт на ВМОРО в Струмица.

По време на войните за национално обединение

При избухването на Балканската война в 1912 година е начело на Втора отделна партизанска рота (чета) на Македоно-одринското опълчение, съставена от 145 души. Участвав освобождението на Банско, Мехомия и Кавала заедно с Йонко Вапцаров, Пейо Яворов и Лазар Колчагов Спасява село Калапот от башибозук На 24 октомври с Михаил Чеков влизат в Драма, а на 27 в Кавала, след което е назначен за комендант на Кавала. Награден е с орден „За храброст“ III степен.

Взема участие в насилственото покръстване на помаците от Драмско и Неврокопско през зимата на 1912 година.

По време на Междусъюзническата война заедно с четата си подпомага действията на XXVII Чепински и XXVIII стремски полк в боевете при село Конче, Радовишко. До края на войната остава на разположение на командването на II българска армия. Заради бойните си заслуги към България е произведен в първо офицерско звание поручик.

Става народен представител от Струмишки окръг, но през 1915 година напуска парламента и като запасен капитан отива на фронта. По време на Първата световна война е командир на I рота на VI полк на XI дивизия. Загива на 6 ноември 1915 г. в бой с френски части край село Криволак, Щипско. Погребан е в църквата „Успение Богородично“ на Ново село, квартал на Щип. В Регионалния исторически музей на Благоевград се съхраняват лични вещи и оръжия на Чернопеев, включително револверът,

с който се сражавав Първата световна война, в която и умира. Родната къща на Чернопеев в родното му село днес е музей, но е в лошо състояние.

Свързаност с целите и функциите на Геопарк Хаджидимово

Личността е с историческо значение за територията на региона и за страната. В различни архивни фондове има богата информация за нея, която подлежи на събиране, систематизиране и експозиция. На територията на общината има места, които са свързани пряко с живота и дейността.

Факти, събития и документи свързани с личността могат да бъдат представени в постоянни или подвижни музейни експозиции, изложби, в беседи предназначени за ученици и посетители на общината, в материали в пресата или включвани в електронните медии. Информация за личността може да бъде представена в туристически брошури и дипломи.

Геопаркът би могъл да организира проучвания, издирване на документи и предмети свързани с личността, генеалогично проучване, събиране на информация от наследници и на предадени от поколенията спомени, заснемане на видеофилми. Геопаркът следва да организира подготовката на екскурзоводи за представяне на личността.

Общата експертна оценка за потенциала като обект с туристическо значение за Геопарка е 8.00 (висок)

Пере Тошев⁴¹

Петър (Пере) Наумов Тошев (изписване до 1945 година: **Петъръ Наумовъ Тошевъ**) е български революционер, активен участник във Вътрешната македоно-одринска революционна организация. Използва псевдоними като **Лефтер** и други.

⁴¹ Параграфът и съставен по материали от https://bg.wikipedia.org/wiki/Пере_Тошев и Енциклопедия „България“. Том 7, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, София, 1996.

Пере Тошев е роден през 1865 година в Прилеп, тогава в Османската империя, в мияшкото семейство на Наум Тошев и Ката Кепова, богати и видни изселници от Дебърско. Негов племенник е войводата от ВМОРО Спиро Тошев. Вуйчо му Алекса Кепев загива в 1881 година с Димитър Чакрев в обсадената къща на Кондовци в Прилеп. Началното си образование завършва в Прилеп, а от 1882 година в Солунската българска мъжка гимназия. Изключен е от нея през 1884 година след участие в училищен бунт и последвал обиск, при който в него е намерена „Българска христоматия“ от Константин Величков и Иван Вазов.

Прилепското училище, в Централното мажор училище през 1892-93 учебна година. В първия ред: Стойко Димитров, Антон Попстоилов, Йордан Янчулев, Спиридон Мирчев, Козма Георгиев, доктор Йордан Бомболов (директор), Пери Тошев, Даме Груев, Георги Трайчев и Никола Смичков. Во втория ред: Юрдан Попконстантинов, Неделко Дамянов, Илия Хаджитошев, Илия Иванов, Никола Радославов, Константин Трифонов, Стойче Димов и Ангел Воденичаров.

Учителският персонал от Прилепското българско училище от 1892-1893 година. Антон Попстоилов, Йордан Янчулев, Спиридон Мирчев, Козма Георгиев, доктор Йордан Бомболов (директор), Пери Тошев, Даме Груев, Георги Трайчев и Никола Смичков. Втори ред: Юрдан Попконстантинов, Неделко Дамянов, Илия Хаджитошев, Илия Иванов, Никола Радославов, Константин Трифонов, Стойче Димов и Ангел Воденичаров.

Същата година се установява в Пловдив и завършва VI клас в местна гимназия. Пери Тошев организира Станимака подразделение на БТЦРК, който има за цел освобождаване на Македония и Одринско. В Пловдив Тошев е куриер на БТЦРК и взема участие в Съединението, като е един от четниците завзели градската поща.

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места”, с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

След започването на Сръбско-българската война Пере Тошев е доброволец в отряда „Македонски харамии“ на капитан Коста Паница. Отличава в боевете при Сливница и в сражението при Пирот, при което е ранен и след това нагреден с орден „За храброст“. В периода от 1885-1890 година Пере Тошев и Андрей Ляпчев устройват наново редица тайни съвещания из Пловдивските села. Взимат решение за организирането на нова македоно- одринска освободителна организация. През 1890 година двамата обикалят Македония с разузнавателна цел.

ВМОРО

От 1892 година Пере Тошев учителства в Прилепското българско училище, и година по-късно, след създаването на Вътрешната македоно-одринска революционна организация, основава първия ѝ революционен комитет в Прилеп. Следващата година Пере Тошев учителства в Скопие, където оглавява комитета до напускането си през 1894 година, след което го замества Христо Матов. След това Пере Тошев учителства и в Битоля, където заедно с Гьорче Петров подпомагат местния революционен комитет и издават вестник „На оръжие“, там става близък и на Даме Груев.

През 1896 година Пере Тошев се премества в Солун като учител в българската гимназия. От 1898 година се намира в Солун и работи като училищен инспектор, в същото време е включен в Централния комитет на ВМОРО. През 1901 година, след Солунската афера е осъден на 101 година крепостен затвор и заточен в Подрум кале, Мала Азия, но през 1902 година е амнистиран.

Участва на Смилевския конгрес през 1903 година и се обявява против общо масово въстание. Пере Тошев отказва да заеме поста си в централния щаб, но по време на Илинденско-Преображенското въстание ръководи Мариовския революционен район. След потушаването на въстанието, с помощта на Гьорче Петров възстановява революционните мрежи на организацията в Прилепско.

Делегат е на Прилепския конгрес от 1904 година. На Рилския конгрес на ВМОРО през 1905 година отново е избран за член на ЦК на организацията.

След пленяването на Даме Груев той лично се среща с Глигор Лячев, като впоследствие Даме Груев е освободен. След убийството на Гарванов и Сарафов за кратко е

арестуван като заподозрян. След Младотурската революция Пере Тошев се обявява против легализирането на организацията. Пере Тошев, Антон Страшимиров и Гьорче Петров издават вестниците „Конституционна заря“ и „Единство“, близки идейно на Народната федеративна партия (българска секция). През 1910-1911 година е училищен инспектор на българските училища в Солунски окръг.

Убийство

След сключения съюжен договор между България и Сърбия, особено след лекомисленото разделяне на Македония на спорна и безспорна зона, Тошев протестира. Проследен още от София от членовете на анархистка организация Червените братя, Тошев е убит на (21 април) 4 май на пътя между селата Градско и Дреново. След това турците го нарязват на парчета и го заравят в канавката край пътя. След 5 дни роднините му го намират. Погребан е в двора на църквата „Света Богородица“ на село Фариш. През 1994 година костите му са препогребани в църквата „Благовещение Богородично“ в Прилеп.

В Централен държавен архив на "Държавна Агенция: Архиви" се съхраняват документи и писма, свързани с революционната дейност на Тошев. През 2013 година, община Благоевград закупува архив, съдържащ непознати дотогава писма, вестници, снимки, лични вещи, разписки, дневници и други на дейци и ръководители на ВМОРО и ВМРО.

Симеон Радев казва за Пере Тошев: „ Пере Тошев е, между най-големите македонски дейци, най-неизвестният. Той живя в самота и умря незабелязано. Неговият тих и меланхоличен образ е, обаче пълен с рядко и скъпоценно очарование. У никой от съратниците му вътрешният живот не бе тъй чист, съсредоточен и изобилен с нравствено богатство както у него.“⁴²

Анастас Лозанчев пише за него за периода на създаването на ВМОРО през 1894 година: „Пере беше с оформени идеи, с оформени възгледи по революционните борби, коитоникой друг по това време нямаше. Той беше стар революционер, участвал и с други македонски българи... в съединението на Северна и Южна България.“^{43 44}

Деецът на Върховния комитет Михаил Думбалаков пише за Пере Тошев:

„Въплотение на чест, родолюбие, бохемство и доброта, Пере бе дал, в хармонично съчетание, всичко, което би трябвало императивно да съпътствува революционера. Но нещастният Пере никога не бе допускал, че той ще бъде използван като мъртвец от грубо тенденциозната ръка на безчестни историци, които, в желанието си да хвърлят в забвение и сянка истинските водачи на революцията, изровиха трупове на скромни труженици и с

⁴² Симеон Радев - „Строителите на съвременна България“,

⁴³ Лозанчевъ, А. Илинденъ. // *Илюстрация Илинденъ* 3 (143). Илинденска организация, Мартъ 1943. с. 1.

⁴⁴ Спомени на Симеон Радев, в: *Борбите в Македония и Одринско. 1878 – 1912. Спомени*, Български писател, София, 1981, стр. 251.

дързост и истерика кощунстваха с имената на смирените редници на революционното дело.

Бедният прилепски даскал би потънал в земята от срам, ако някой някога му бе подхвърлил, че ще настъпи едно нахално и безотговорно време, когато пред имена на революционни водачи, като генерал Цончев, полковник Николов, Сарафов, полковник Янков, мичман Тодор Саев, Тодор Лазаров и десетки други, щеше смутено да се оглежда името на познатия из софийските бирарии добряк, Пере Тошев.⁴⁵

Свързаност с целите и функциите на Геопарк Хаджидимово

Личността е с историческо значение за територията на региона и за страната.

В различни фондове има богата информация за нея, която подлежи на събиране, систематизиране и експозиция. На територията на общината има места, които са свързани пряко с живота и дейността.

Факти, събития и документи свързани с личността могат да бъдат представени в постоянни или подвижни музейни експозиции, изложби, в беседи предназначени за ученици и посетители на общината, в материали в пресата или включвани в електронните медии.. Информация за личността може да бъде представена в туристически брошури и дипляни.

Геопаркът ще организира проучвания, издирване на документи и предмети свързани с личността, генеалогично проучване, събиране на информация от наследници и на предадени от поколенията спомени, заснемане на видеофилми. Геопаркът следва да организира подготовката на екскурзоводи за представяне на личността.

Общата експертна оценка за потенциала като обект с туристическо значение за Геопарка е 8.00 (висок)

Стоян Филипов⁴⁶

⁴⁵ Думбалаковъ, Михаилъ. Презъ пламъцитѣ на живота и революцията, том II. София, Печатница „Художникъ“, 1937. с. 141 - 142.

⁴⁶ Параграфът и съставен по материали от https://bg.wikipedia.org/wiki/Стоян_Филопипов и Енциклопедия „България“. Том 6 и 7, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, София, 1996.

Стоян Николов Филипов, известен и с псевдонимите **Братанов**, **Драмски**, е български революционер и политик, деец на Вътрешната македоно-одринска революционна организация.

Стоян Филипов е роден в източномакедонското село Старчища, тогава в Османската империя. През 1898 година завършва с първия випуск Скопското педагогическо училище и след това учи една година право в Швейцария. Завръща се в Македония и работи като български учител в Драмско, Неврокопско и Серско. Присъединява се към ВМОРО и е ръководител на революционния комитет в беласишкото село Горни Порой. През 1903 година е секретар в неврокопската чета на Атанас Тешовски.

На 7 юни 1903 година съединените чети на войводите Атанас Тешовалията, Димитър Кашиналията, Георги Спанчовалията, Христо Танушев и Стоян Филипов, водят сражение с турски армии при връх Голеш. По време на Илинденско-Преображенското въстание действа със своя чета. Заедно с Атанас Тешовски прекъсват телеграфните съобщения в Неврокопското поле и между селата Куманич и Долно Броди.

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект "Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места", с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A "Гърция-България 2014-2020", съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Стоян Филипов (първ), племенникът му, Йонко Вапцаров (трети), Иван Михайлов (четвърти) и Панчо Михайлов (пети)

През 1905 година завършва право в Лозанския университет.

След Хуриета от 1908 година е училищен инспектор в Неврокопско. В 1909 година участва в така наречената Неврокопска афера и заедно със Стоян Мълчанков и други дейци на десницата в революционното движение е арестуван, затворен в Ени кауш в Солун и осъден на смърт. След застъпничество от страна на солунските консули присъдата му е заменена с доживотен затвор, излежаван на Родос.

По време на Балканската война Стоян Филипов война е войвода на чета № 48 към Македоно-одринското опълчение. Заедно с чета № 49 на Стоян Мълчанков първи дават сражение в Неврокопско на турската армия при село Марчево. През 1913 година Стоян Филипов служи в нестроевата рота на Тринадесета кукушка дружина.

След Междусъюзническата война се установява в Неврокопско, където е пунктов началник .

През 1915 година Стоян Филипов е в основата на убийството на Яне Сандански, на когото е издадена смъртна присъда от ВМОРО. След убийството, Филипов е арестуван заедно с още седем души и обвинен в подстрекателство на убийството. Според Филипов той имал пълномощно от Александър Протогеров да изпраща разузнавателни мисии в Гърция. Пред съда Филипов заявява, че той лично, както и населението мрази Сандански, който е „турски шпионин“. На 22 август всички обвиняеми са оправдани поради липса на доказателства.

През септември 1915 година Филипов завежда разузнавателен пункт Неврокоп на Партизанския отряд на Единадесета пехотна македонска дивизия. Филипов участва в Първата световна война .

През 1924 година Стоян Филипов, като пунктов началник на ВМОРО в Неврокоп, предупреждава Тодор Александров за готвения план за неговото убийство от Алеко Василев. След убийството на Тодор Александров и разцеплението във ВМОРО се определя към крилото на Иван Михайлов. През 1925 година е делегат на Шестия конгрес, а през 1928 година на Седмия конгрес на ВМОРО.

Стоян Филипов прави политическа кариера и става народен представител в 23 Обикновено Народно събрание. На 25 ноември 1932 година срещу него и неговия телохранител Анчо Соколов е извършено покушение от страна на Георги Дерменджиев.^[63] Стоян Филипов е ранен на 13 места, но оживява, докато неговият спътник е убит. След Деветнадесетомайския преврат в 1934 година е интерниран в град Лом и е арестуван в продължение на една година.

След Деветосептемврийския преврат през 1944 година Стоян Филипов е арестуван и заедно с група дейци на ВМОРО е разстрелян без съд и присъда в околностите на Неврокоп.

Свързаност с целите и функциите на Геопарк Хаджидимово

Личността е с историческо значение за територията на региона и за страната.

В различни фондове има богата информация за нея, която подлежи на събиране, систематизиране и експозиция. На територията на общината има места, които са свързани пряко с живота и дейността.

Факти, събития и документи свързани с личността могат да бъдат представени в постоянни или подвижни музейни експозиции, изложби, в беседи предназначени за ученици и посетители на общината, в материали в пресата или включвани в електронните медии. Информация за личността може да бъде представена в туристически брошури и дипляни.

Геопаркът би могъл да организира проучвания, издирване на документи и предмети свързани с личността, генеалогично проучване, събиране на информация от наследници и на предадени от поколенията спомени, заснемане на видеофилми. Геопаркът следва да организира подготовката на екскурзоводи за представяне на личността.

Общата експертна оценка за потенциала като обект на куртурно-историческия туризъм за Геопарка е 8.00 (висок)

Йонко Вапцаров⁴⁷

Иван (Йонко) Николов Проданичин, известен като **Вапцаров** или **Вапцара**, както и с псевдонима **Белоречки**, е български революционер, разложки войвода на Вътрешната македоно-одринска революционна организация.

⁴⁷ Параграфът е съставен по материали от https://bg.wikipedia.org/wiki/Йонко_Вапцаров и Енциклопедия „България“. Том 7, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, София, 1996.

Роден е през 1880 година¹ в Банско, тогава в Османската империя. Баща му Никола Проданичин е убит от турски конвой през 1905 година на път за Солун в местността Свети Георги край Банско заедно с Борис Тодев и Милан Колчагов. Йонко Вапцаров завършва 6 клас в Банско и се включва във ВМОРО през 1896 година. Става секретар на банския революционен комитет.

Учениците в първата екскурзия на „магдан“ от Банско в Пирин за обучение по стрелба.
От ляво на дясно в първия ред: Миле Бизев, Никола Колчагов, Йонко Вапцаров, Симеон Молеров,
Иван В. Молеров; в средата: Лазар Колчагов и Ангел Балева; задния ред — от ляво към дясно:
Тале Фурнаджиев, Никола Вапцаров, Михаил Решовалиев, Лазар Томов, Никола Попиванов, Костадин Молеров,
Дим. Младенов, Милош Колчагов.

Ученици от Банско, членове на ВМОРО, участници в първата екскурзия по обучение в стрелба, 1893 г. Първи ред от ляво надясно: Миле Бизев, Никола Колчагов, Иван Вапцаров, Симеон Молеров, Иван В. Молеров; В средата: Лазар Колчагов, Ангел Балева; Заден ред от ляво надясно: Тале Фурнаджиев, Йонко Вапцаров, Михаил Решовалиев, Лазар Томов, Никола Попиванов, Костадин Молеров, Димитър Младенов, Милош Колчагов

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ , с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Стоян Филипов (първи), племенникът му, Йонко Вапцаров (трети), Иван Михайлов (Панчо Михайлов (пети)).

През 1901 година участва в обезоръжаването на върховиста дядо поп Найденов в село Сърбиново заедно с Яне Сандански. Участва в аферата „Мис Стоун“. През 1902 година става войвода на чета в родния си край. След Илинденско-Преображенското въстание през 1903 година е арестуван и лежи в затвор в Солун. След Младотурската революция през 1908 година е освободен.

По време на Балканската война е войвода на чета на Македоно-одринското опълчение. Сборната чета на Иван Вапцаров, Христо Чернопеев, Пейо Яворов и Лазар Колчагов освобождава Банско, Мехомия и Кавала. По-късно Вапцаров служи в Несторевата рота на 13-а кукушка дружина.

Йонко Вапцаров със сина си Никола

Веднага след освобождението на родния си край през 1912 година става околийски началник на Разложка околия. Йонко Вапцаров, вече областен ръководител на ВМОРО, завързва лично приятелство с цар Фердинанд I, като няколко пъти си гостуват един на друг. Йонко Вапцаров отива в Цариград през 1916 година, за да уреди имотни въпроси на Фердинанд. На 13 октомври 1917 година в дома на Йонко Вапцаров, на път за Солунския фронт, пренощуват Кайзер Вилхелм II и Цар Фердинанд. Добри отношения Йонко Вапцаров поддържа и с Цар Борис III.

След Първата световна война Иван Вапцаров участва във възстановяването на ВМОРО. В 1921 година е избран за помощник-кмет на Банско. Към 1926 година е пълномощник на ЦК на ВМОРО и получава заплата в размер 4500 лева. При разцеплението на ВМОРО е на страната на десницата, но след убийството на Александър Протогеров през 1928 година влиза в конфликт с Иван Михайлов и през пролетта на 1929 година михайловисти правят опит за убийството на Вапцаров, който след това се установява в Ню Йорк при роднини. Завръща се в България през 1930 г., а през 1933 година е отвлечен от михайловистка чета, но е освободен след Деветнадесетомайския преврат в 1934 година.

Йонко Вапцаров умира през 1939 година в София. Баща е на Никола Вапцаров, Къщата, в която Йонко е живял със семейството си в Банско, днес функционира като музей, посветен на живота и делото на сина на Йонко – поета Никола Вапцаров.

Свързаност с целите и функциите на Геопарк Хаджидимово

Личността е с историческо значение за територията на региона и за страната. В различни архивни фондове има богата информация за нея, която подлежи на събиране, систематизиране и експозиция. На територията на общината има места, които са свързани пряко с живота и дейността.

Факти, събития и документи свързани с личността могат да бъдат представени в постоянни или подвижни музейни експозиции, изложби, в беседи предназначени за

ученици и посетили на общината, в материали в пресата или включвани в електронните медии. Родното място може да бъде включено в туристически маршрути. Информация за личността може да бъде представена в туристически брошури и дигитални.

Геопаркът ще да организира проучвания, издирване на документи и предмети свързани с личността, генеалогично проучване, събиране на информация от наследници и на предадени от поколенията спомени, заснемане на видеофилми. Геопаркът следва да организира подготовката на екскурзоводи за представяне на личността.

Общата експертна оценка за потенциала като обект със значение за културно-историческия туризъм в Геопарка е 8.00 (висок)

Даскал Господин⁴⁸

Той е първият български учител в Неврокоп (днешния град Гоце Делчев). Неговото светско име е Костадин Мутафчиев. Роден е около 1800 година в град Неврокоп, който тогава е в Османската империя, днес Гоце Делчев, България. В 1832 година заминава за Ниш, където се установява, а по-късно учи и работи в Галац. В 1840 година се връща в родния си град и отваря мутафчийница и училище, в което преподава на български език писане и смятане и същевременно е църковен певец в църквата „Успение Богородично“. Преследван от гръцките духовни и от османските власти. До смъртта си в 1860 година е учител в Неврокоп. Повечето негови ученици са от селата, но има и такива отпаднали от градското гръцко училище, „поради боя и непонятната наука“. Негови възпитаници савъзрожденските учители Ангел Иванов, Никола Мандушев и други.

Голямото дело, което записва името на Даскал Господин на най-почетната страница от историята на Неврокоп, е откритото от него през 1840 г. училище. В продължение на цели двадесет години Даскал Господин обучава и организира около себе си будно ядро от просветни мъже, което повежда с ентузиазъм борбата за народно образование. Когато през 1860 г., изтощен от безброй прекеждия и лишения Даскал Господин умира, неговото родолюбиво дело в Неврокоп остава в здрави, в сигурни ръце.

Свързаност с целите и функциите на Геопарк Хаджидимово

Личността е с историческо значение за територията на региона и за страната. В различни фондове има богата информация за нея, която подлежи на събиране, систематизиране и експозиция. На територията на общината има места, които са свързани пряко с живота и дейността.

Факти, събития и документи свързани с личността могат да бъдат представени в постоянни или подвижни музейни експозиции, изложби, в беседи предназначени за ученици и посетители на общината, в материали в пресата или включвани в електронните

⁴⁸ Параграфът и съставен по материали от https://bg.wikipedia.org/wiki/Даскал_Господин и Енциклопедия „България“. Том 7, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, София, 1996.

медии. Родното място може да бъде включено в туристически маршрути. Информация за личността може да бъде представена в туристически брошури и дипломи.

Геопаркът ще организира проучвания, издирване на документи и предмети свързани с личността, генеалогично проучване, събиране на информация от наследници и на предадени от поколенията спомени, заснемане на видеофилми. Геопаркът следва да организира подготовката на екскурзоводи за представяне на личността.

Общата експертна оценка за потенциала като обект със значение за дейността на Геопарка е 8.00 (висок).

Илия Дуков (1800 -1895)⁴⁹

Илия Дуков е просветен деец, участник в борбата за църковна независимост.

Илия Дуков е роден в 1800 година в град Неврокоп, тогава в Османската империя. Учи в местното килийно училище. Замогва се и става собственик на хан. Активно участва в борбите за църковно-национална независимост на българите в Неврокопско и е един от местните лидери на движението. Той е пръв председател на Неврокопската българска община и заема тази длъжност от 1860 до 1871 година.

Заедно с Никола Ковачевски, Стоян Шехинов и Георги Костов през 60-те години на 19 век Дуков съставя неофициално първата българска община в Неврокоп и в продължение на цяло бурно десетилетие (1860-1871) неин несменяем председател. Участва в борбата за откриване на новобългарско училище в Неврокоп (1862) и на Неврокопското девическо училище (1867), спомага за създаване (1865) на читалището „Зора“ (дн.Народно читалище „Просвета“).Той е един от организаторите на Народния събор 1869 в с. Гайтаниново, на който се провъзгласява отказването на Неврокопския край от гръцката патриаршия. Дуков е дарител на Читалището „Зора“ и на Неврокопското девическо училище.

През 1866 - 1867 година временно се увлича от униатската пропаганда. През 1866 година със Стоил Полизов Дуков пристига в Сяр, за да води преговори с католическия владика Мелетий Драмски. Стефан Веркович обаче ги отклонява от унията и предава молбата им до руския консул в Солун Александър Лаговски, който им обещава да действа пред валията да се позволи богослужение на български в неврокопската църква.

Дуков е един от организаторите на народния събор, проведен през 1869 година в село Гайтаниново, на който се провъзгласява отказването на Неврокопския край от Цариградската патриаршия. През 1873 година в хана на Дуков е свикан учителски събор, на който се основава учителско дружество „Просвещение“.

След погрома на Априлското въстание през 1876 година Дуков е обвинен в революционна дейност, за което е арестуван. През 1891 година се запознава с Васил

⁴⁹ ⁴⁹ Параграфът е съставен по материали от https://bg.wikipedia.org/wiki/Илия_Дуков и Енциклопедия „България“. Том 7, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, София, 1996.

Кънчов, който пише за него: „Дядо Илия е бил дълги години най-влиятелното лице от християните във всички градски и казалийски работи в Неврокоп... Сега старостта го е налегнала и той тихо и мирно очаква края на много трудния си живот. Обаче дядо Илия силно се интересува от хода на черковната борба и сега най-големият му идеал е да доживее да види в Неврокоп български владика“.

През 1894 година е сред участниците в тържественото посрещане на първия български екзархийски митрополит - Иларион Неврокопски. Сътрудничи на Стефан Веркович при събиране на етнографски материали. Разпространява сред населението български вестници и книги. Дарител е на местното читалище и девическо училище. Заради дейността си, многократно е преследван и арестуван от османските власти.

Илия Дуков умира в родния си град през 1895 година на преклонна възраст. Той е баща на просветната деятелка Екатерина Дукова, на общественика Никола Дуков и на военния деец и революционер Атанас Дуков.

Личността е с историческо значение за територията на региона и за страната. Дейността му е свързана пряко с региона В различни фондове има богата информация за Дуков , която подлежи на събиране, систематизиране и експозиция. На територията на общината има места, които са свързани пряко с живота и дейността.

Факти, събития и документи свързани с личността могат да бъдат представени в постоянни или подвижни музейни експозиции, изложби, в беседи предназначени за ученици и посетители на общината, в материали в пресата или включвани в електронните медии. Родното място може да бъде включено в туристически маршрути. Информация за личността може да бъде представена в туристически брошури и дипляни.

Геопаркът ще организира проучвания, издирване на документи и предмети свързани с личността, генеалогично проучване, събиране на информация от наследници и на предадени от поколенията спомени, заснемане на видеофилми. Геопаркът следва да организира подготовката на екскурзоводи за представяне на личността.

Общата експертна оценка за потенциала като обект със значение за дейността на Геопарка е 10.00 (Много висок).

Стоян Шехинов (1795-1885)⁵⁰

Стоян Димитров Шехинов е български общественик, участник в борбата за българска църковна независимост в Източна Македония, радетел за просветна и църковна независимост.

Стоян Шехинов е роден през 1795 година във Воденско. Прогонен от властите, той се заселва в Неврокоп. С изключителната си честност и трудолюбие, бързо спечелва доверието и уважението на гражданите. Замогва се и става собственик на хан. През 1853

⁵⁰ Параграфът е съставен по материали от https://bg.wikipedia.org/wiki/Стоян_Шеханов

година е избран за надзирател и касиер на строежа на новото градско училище. Шехинов активно участва в борбите за църковно-национална независимост на българите в Неврокопско и е един от местните лидери на движението. Дълги години е неизменен член на Неврокопската българска община и местното училищно настоятелство. През 1862 година предоставя дома си за нуждите на първото българско училище в Неврокоп. Той е един от основателите и пръв председател на създаденото през 1865 година неврокопско читалище „Зора“, което подпомага финансово. Закупува книги и учебни пособия за училището и читалищната библиотека. През декември 1869 година участва в Народния събор в Гайтаниново, на който се отхвърля върховенството на Цариградската патриаршия. Заради дейността си е преследван е от гръцкото духовенство и многократно арестуван от османските власти и разкарван из затворите в Неврокоп, Сяр и Драма.

Стоян Шехинов умира в Неврокоп през есента на 1885 година. Противниците му в нощта след погребението разравят гроба му и кощунстват с тленните му останки.

Свързаност с целите и функциите на Геопарк Хаджидимово

Личността е с историческо значение за територията на региона и за страната. Дейността му е свързана пряко с региона В различни фондове има богата информация за Дуков , която подлежи на събиране, систематизиране и експозиция. На територията на общината има места, които са свързани пряко с живота и дейността.

Факти, събития и документи свързани с личността могат да бъдат представени в постоянни или подвижни музейни експозиции, изложби, в беседи предназначени за ученици и посетители на общината, в материали в пресата или включвани в електронните медии. Родното място може да бъде включено в туристически маршрути. Информация за личността може да бъде представена в туристически брошури и дипляни.

Геопаркът ще организира проучвания, издирване на документи и предмети свързани с личността, генеалогично проучване, събиране на информация от наследници и на предадени от поколенията спомени, заснемане на видеофилми. Геопаркът следва да организира подготовката на екскурзоводи за представяне на личността.

Общата експертна оценка за потенциала като обект със значение за дейността на Геопарка е 10.00 (Много висок).

Никола Мандушев (1838-1923)⁵¹

Участник в национално-освободителното движение, учител. Дългогодишен член на Неврокопската българска община и на училищното настоятелство. Радетел за разрастване на българското просветно дело и издигане на българщината. Спомага за развитието на

⁵¹ Параграфът и съставен по материали от https://bg.wikipedia.org/wiki/Никола_Мандушев

Неврокопското читалище „Зора”. Включва се активно в дейността на учителското дружество „Просвещение”.

Свързаност с целите и функциите на Геопарк Хаджидимово

Личността е с историческо значение за територията на региона и за страната. Дейността му е свързана пряко с региона В различни фондове има богата информация за Дуков , която подлежи на събиране, систематизиране и експозиция. На територията на общината има места, които са свързани пряко с живота и дейността.

Факти, събития и документи свързани с личността могат да бъдат представени в постоянни или подвижни музейни експозиции, изложби, в беседи предназначени за ученици и посетители на общината, в материали в пресата или включвани в електронните медии. Родното място може да бъде включено в туристически маршрути. Информация за личността може да бъде представена в туристически брошури и дипляни.

Геопаркът ще организира проучвания, издирване на документи и предмети свързани с личността, генеалогично проучване, събиране на информация от наследници и на предадени от поколенията спомени, заснемане на видеофилми. Геопаркът следва да организира подготовката на екскурзоводи за представяне на личността.

Общата експертна оценка за потенциала като обект със значение за дейността на Геопарка е 10.00 (Много висок).

Никола Банев–Ковачевски (1832-1882)⁵² е деец на националноосвободителното движение, учител. През 1854 открива в бащиния си дом в Ковачевица първото новобългарско училище в Неврокопско. Автор е на интересни поучителни слова, в които защитава правото на съществуване на българското училище. Радетел за българската просвета и независима българска църква Ковачевски развива широка народополезна дейност.

Свързаност с целите и функциите на Геопарк Хаджидимово

Личността е с историческо значение за територията на региона и за страната. Дейността му е свързана пряко с региона В различни фондове има богата информация за Дуков , която подлежи на събиране, систематизиране и експозиция. На територията на общината има места, които са свързани пряко с живота и дейността.

Факти, събития и документи свързани с личността могат да бъдат представени в постоянни или подвижни музейни експозиции, изложби, в беседи предназначени за ученици и посетители на общината, в материали в пресата или включвани в електронните

⁵² Параграфът и съставен по материали от https://bg.wikipedia.org/wiki/Никола_Банев

медии. Родното място може да бъде включено в туристически маршрути. Информация за личността може да бъде представена в туристически брошури и дипломи.

Геопаркът ще организира проучвания, издирване на документи и предмети свързани с личността, генеалогично проучване, събиране на информация от наследници и на предадени от поколенията спомени, заснемане на видеофилми. Геопаркът следва да организира подготовката на екскурзоводи за представяне на личността.

Общата експертна оценка за потенциала като обект със значение за дейността на Геопарка е 8.00 (висок).

Поп Харитон Карпузов – (1827-1995)

Харитон Карпузов е български възрожденски църковен деец, архимандрит. Светското му име е Кръстю Карпузов, записал името си в най-светлите страници от историята на църковно-училищните борби в Неврокопския край. Роден е през 1827 година в неврокопското село Либяхово като Кръстю Ангелов Карпузов. Учи в манастира „Свети Йоан Предтеча“ край град Сяр, където през 1850 е въведен в монашески сан. След конфликт с гръцкия владика се завръща в родното си село, където е ръкоположен за свещеник. Тук служи в местната църква, където въвежда богослужение на български език. Наклеветен от гръцките духовници, Карпузов е заточен на остров Родос. Освободен през 1865 година, след едногодишно изгнание.

Карпузов не е особено образован, но е енергичен и с голям опит. За това той се утвърждава като един от водачите на българите от Източна Македония в църковните борби. Участва в народния събор, проведен през 1869 година в село Гайтаниново, на който се отхвърля върховенството на Цариградската патриаршия. В годините 1871 - 1873 е председател на Неврокопската българска община. През 1872 година е предложен от населението за български архиерей на Неврокопска епархия, но кандидатурата му не се

приема еднозначно от всички местни дейци. Изправено пред противоречиви мнения екзархийското ръководство в Цариград през 1873 г. подлага Карпузов на изпит,

чийто резултат е крайно незадоволителен. По тази причина въпросът за избора му остава нерешен.

Според македонски исторически интерпретации в основата на колебливото отношение на екзархийското духовенство към Карпузов са неговите връзки с Нил Изворов, водач на възродилото се по онова време Униатско движение. След продължително протакане вместо в Неврокоп поп Харитон е изпратен през 1874 - 1876 за архиерейски наместник в Берковица. От 1877 до 1879 година е наместник на Софийския митрополит.

През 1880 година Карпузов е назначен за председател на Българската община в Сяр, където полага големи усилия за укрепване на българщината. Обвинен в революционна дейност през 1884 година, заедно със зет си Петър Сарафов и други български дейци е арестуван от властите. На 12 февруари 1885 година Екзарх Йосиф се среща с руския посланик Александър Нелидов и го моли да настоява за освобождението на Карпузов, Сарафов и още тридесет души, задържани в Сяр и предадени на военен съд в Солун. Съдът осъжда двамата на 16 години затвор. Първоначално те са изпратени в Смирненския затвор, а впоследствие преместени в град Караман, Мала Азия. През 1887 година Сарафов и Карпузов успяват да избягат през Цариград в Одеса. Оттук през 1888 година идват в Княжество България и се установяват в София. Карпузов почива през 1899 година в София.

Свързаност с целите и функциите на Геопарк Хаджидимово

Личността е с историческо значение за територията на региона и за страната. Дейността му е свързана пряко с региона В различни фондове има богата информация за Дуков, която подлежи на събиране, систематизиране и експозиция. На територията на общината има места, които са свързани пряко с живота и дейността му.

Факти, събития и документи свързани с личността могат да бъдат представени в постоянни или подвижни музейни експозиции, изложби, в беседи предназначени за ученици и посетители на общината, в материали в пресата или включвани в електронните медии. Родното място може да бъде включено в туристически маршрути. Информация за личността може да бъде представена в туристически брошури и дипляни.

Геопаркът ще организира проучвания, издирване на документи и предмети свързани с личността, генеалогично проучване, събиране на информация от наследници и на предадени от поколенията спомени, заснемане на видеофилми. Геопаркът следва да организира подготовката на екскурзоводи за представяне на личността.

Общата експертна оценка за потенциала като обект със значение за дейността на Геопарка е 10.00 (Много висок).

Никола Падарев – един от ярките дейци на Българското възраждане в Източна Македония, активен борец за училищна и национална независимост на народа си, дългогодишен народен учител в Старчища, Горно Броди и Гайтаниново.

Петър Сарафов –(1842-1915) - възрожденски просветен деец, участник в националноосвободителното движение. Учител е в селата Гайтаниново, Либахово, Зърнево, Неврокоп и в много други села в района, навсякъде заменя преподаването на гръцки език с обучение на български език. Автор е на редица практически помагала и книги. Брат на Бопис Сарафов.

Свързаност с целите и функциите на Геопарк Хаджидимово

Личността е с историческо значение за територията на региона и за страната. Дейността му е свързана пряко с региона В различни фондове има богата информация за Дуков , която подлежи на събиране, систематизиране и експозиция. На територията на общината има места, които са свързани пряко с живота и дейността.

Факти, събития и документи свързани с личността могат да бъдат представени в постоянни или подвижни музейни експозиции, изложби, в беседи предназначени за ученици и посетители на общината, в материали в пресата или включвани в електронните медии. Родното място може да бъде включено в туристически маршрути. Информация за личността може да бъде представена в туристически брошури и дигитални.

Геопаркът ще организира проучвания, издирване на документи и предмети свързани с личността, генеалогично проучване, събиране на информация от наследници и на предадени от поколенията спомени, заснемане на видеофилми. Геопаркът следва да организира подготовката на екскурзоводи за представяне на личността.

Общата експертна оценка за потенциала като обект със значение за дейността на Геопарка е 10.00 (Много висок).

Спас Прокопов - Дългогодишен учител и голям родолюбец, известен в целия Неврокопски край като „Даскал Спас”.

Роден е в 1842 или 1845 година в село Гайтаниново, Неврокопско в свещеническо семейство. Учи в родното си село при изтъкнатия възрожденски педагог Георги Зимбилев и в гръцка прогимназия в град Сяр. Твърде млад се отдава се на учителската професия. Учителства в Юч дурук (1859-1860), Гайтаниново (1861-1862, 1866-1873, 1887-1888), Зърнево (1864-1865), Калапот (1873-1876), Просечен (1876-1879), Мелник (1881-1888), Горно Броди (1888-1889), Сяр (1890-1895). Прокопов е един от пионерите на новобългарски съвременни методи на преподаване на учебния материал. През 1882 година Прокопов е сред първите трима български екзархийски учители в Македония, които получават учителска правоспособност от турската държавна комисия по просвета в град Солун.

Учителства в селата Ючдурук, Гайтаниново, Зърнево, Калапот, Просечен, Горно Броди и Мелник. Заедно с учителстването развива активна патриотическа дейност разпространява български книги и вестници. Той е сред инициаторите за основаването на учителското дружество „Просвещение“, член на неговото настоятелство и един от активните му дейтели. Заслугите му като учител и общественик са големи и безспорни.

Прокопов развива и активна обществена дейност – разпространява български вестници и книги, поддържа кореспонденция със Стефан Веркович и други дейци на Българското възраждане. През 1873 година е сред основателите на учителско дружество „Просвещение“ в Неврокоп и участва активно в работата му. Подпомага финансово дружеството със сумата от 256 гроша. През 1874 година е избран в ръководството

му, като съветник. Заради родолюбивата си дейност, многократно е арестуван от османските власти.

През 1896 година Прокопов се установява в София. Той е автор на обемиста ръкописна автобиография, съдържаща 2465 страници, която е ценен източник за църковно-просветните и националноосвободителните борби на българите в Източна Македония. Понастоящем се съхранява в Научния архив на БАН.

Почива през 1917 година в София. Прокопов е баща на просветния деец и революционер Крум Прокопов.

Свързаност с целите и функциите на Геопарк Хаджидимово

Личността е с историческо значение за територията на региона и за страната. Дейността му е свързана пряко с региона В различни фондове има богата информация за Дуков, която подлежи на събиране, систематизиране и експозиция. На територията на общината има места, които са свързани пряко с живота и дейността.

Факти, събития и документи свързани с личността могат да бъдат представени в постоянни или подвижни музейни експозиции, изложби, в беседи предназначени за ученици и посетители на общината, в материали в пресата или включвани в електронните медии. Родното място може да бъде включено в туристически маршрути. Информация за личността може да бъде представена в туристически брошури и дипломи.

Геопаркът ще организира проучвания, издирване на документи и предмети свързани с личността, генеалогично проучване, събиране на информация от наследници и на предадени от поколенията спомени, заснемане на видеофилми. Геопаркът следва да организира подготовката на екскурзоводи за представяне на личността.

Общата експертна оценка за потенциала като обект със значение за дейността на Геопарка е 10.00 (Много висок).

Георги Иванов Зимбилев - Георги Даскала

Изтъкнат български възрожденски просветен деец в борбите на българите в Източна Македония, един от най-известните възрожденски учители в Неврокопско, Драмско, Мелнишко и Зърненско.

Роден е в 1820 година в неврокопското село Либяхово, Неврокопско, тогава в Османската империя, в семейството на Иван Зимбилев Коджабашията - кмет на Либяхово. Учи в Либяхово, а по-късно в училището към Серския манастир „Свети Йоан Предтеча“, в който игумен е Теодосий Гологанов. След това завършва прогимназия в Сяр и става учител в Либяхово.

Първоначално Зимбилев преподава на гръцки език. През 1851 година прави опити за създаване на новобългарско училище в Либяхово и е първият учител в Източна Македония, който започва борба за замяна на езика на преподаване и богослужение с

български. През 1852 година заминава за Драмско и Серско, където също работи за налагане на българщината. Преподава гръцки език в Серския манастир. Преподава в голямото село Просечен от 1851 до 1855 година, като е канен от много села. През учебната 1855 – 1856 година е учител в гръцкото село Кюпкьой.

През 1856 – 1857 година Зимбилев се завръща като учител в Либяхово и започва да въвежда българския език в учебния процес, като работи за това предпазливо и методично. В Либяхово Зимбилев за първи път въвежда изучаването на граматика, история, география, краснопис и аритметика. Негови ученици там са Спас Прокопов и Атанас Поппетров – също бъдещи видни просветни дейци. През 1857 – 1861 година преподава също вече на български език в Гайтаниново, първоначално в къщата на Вълчо Сарафов, а по-късно е инициатор за събирането на пари и построяването на нова модерна училищна сграда.

През 1860 година заради насаждането на българщината в Неврокопско е заплашван и в крайна сметка отвлечен от училището по поръчка на гръцките духовни власти. След освобождаването си, приема новата покана от Просечен, и от есента на 1861 година започва да преподава там. В Просечен, въпреки огромната съпротива на гърцизма, също успява да създаде новобългарско училище. Поддържа кореспонденция със Стефан Веркович, с когото се запознава, докато е учител в Серския манастир, и му сътрудничи за издирване на фолклорни материали. Под негово влияние през есента на 1861 година прави първото историко-географско описание на Неврокопско, което в 1889 година Веркович публикува в „Топографическо-етнографическѣй очеркъ Македоніи“. Установява връзка със Сава Филаретов, който го насърчава в разпространението на българското образование в Неврокопско.

През 1868 година постъпва като учител в голямото будно българско серско село Горно Броди по покана на хаджи Димко Хаджииванов и със съгласието на владиката Неофит Серски. В Броди Зимбилев заменя гръцкия език с български по желание на самите първенци на селото. Обучава около 400 ученици.

При него усвояват обучението на български език и някои учители. Много от неговите възпитаници-учители също стават общественици и борци за църковно-национална независимост.

През декември 1869 година участва в Народния събор в Гайтаниново, на който е решено да се въведе български език в обучението и да се отхвърли върховенството на Вселенската патриаршия. Съвместно с хаджи Димко Хаджииванов през 1869 - 1870 година обхождат 140 села на Серската епархия и изготвят народни прошения (махзари) за присъединяването им към Българската екзархия. Махзарите са подписани от всички селища без гръцкото градче Нигрита.

През 1871 година Зимбилев напуска Броди и се връща в Либяхово, където се жени. В Либяхово продължава да превежда от гръцки на български неделни, празнични и други евангелия, молитви за водосвет, кръщение и венчания, слова за празнични дни. В продължение на няколко години събира и обработва демографски и фолклорни материали в Неврокопско, като специално внимание отделя на археологическите

паметници. Присъства учителския събор, на който на 6 август 1873 година е основано учителското дружество „Просвещение“.

Заедно с брат си Атанас се занимава и с революционна дейност. Преследван от властите и патриаршиското духовенство след Априлското въстание от 1876 година Зимбилев е принуден три години да се крие. На 20 май 1878 година от името на учителското дружество „Просвещение“, Зимбилев подписва Мемоара до Великите сили с искане за прилагане на Санстефанския договор и неоткъсване на Македония от новосъздадената българска държава. От учебната 1879 - 1880 година е назначен за учител в българското училище във Фенер.

Заболява от тиф и умира на 3 март 1880 година в руската болница в Цариград.

Свързаност с целите и функциите на Геопарк Хаджидимово

Личността е с историческо значение за територията на региона и за страната. Дейността му е свързана пряко с региона В различни фондове има богата информация за Дуков , която подлежи на събиране, систематизиране и експозиция. На територията на общината има места, които са свързани пряко с живота и дейността.

Факти, събития и документи свързани с личността могат да бъдат представени в постоянни или подвижни музейни експозиции, изложби, в беседи предназначени за ученици и посетители на общината, в материали в пресата или включвани в електронните медии. Родното място може да бъде включено в туристически маршрути. Информация за личността може да бъде представена в туристически брошури и дипляни.

Геопаркът ще организира проучвания, издирване на документи и предмети свързани с личността, генеалогично проучване, събиране на информация от наследници и на предадени от поколенията спомени, заснемане на видеофилми. Геопаркът следва да организира подготовката на екскурзоводи за представяне на личността.

Общата експертна оценка за потенциала като обект със значение за дейността на Геопарка е 10.00 (Много висок).

Тома Пожарлиев

Тома Петров Пожарлиев е български революционер, войвода на Върховния македоно-одрински комитет във Воденско, после на Вътрешната македоно-одринска революционна организация в Кратовско и Чепеларско.

Тома Пожарлиев е роден през 1870 година в Енидже Вардар (Пазар), тогава в Османската империя, днес Яница, Гърция. Брат е на полковник Иван Пожарлиев. Завършва VI клас в Българската гимназия в Солун. Става член на ВМОРО от 1895 година. Учителства в село Бистрица Горноджумайско. През 1896 година е арестуван и интерниран в родния си

град. Подгонен от турските власти в 1898 година бяга в Княжество България. Под влияние набрат си, който по това време е поручик в Българската армия, се записва във Софийското военно училище, но го напуска, за да се върне при другарите си в балкана. През 1902 година влиза с чета на ВМОК във Воденско, но при Сборско е посрещнат от четата на Атанас Мурджев, който успешно го увещава да се откаже от въстанието и заедно заминават за Прилепско.

По време на Илинденско-Преображенското въстание, заедно с Атанас Мурджев са войводи на чета в Кратовско. Четата на Пожарлиев и Мурджев се бие под знамето на Разградското македоно-одринско дружество. На 2 септември 1903 година в Руен планина се освещава знамето, след което четата заминава за Кратовско. На 25 септември четата на Пожарлиев и Мурджев, заедно с четата на войводите Григор Манасиев и поручик Иван Топчев и четата на войводата Никола Дечев (общо 152 души) е обкръжена и води тежко сражение в околностите на село Луково. След 10-часов бой с около 7000 редовна войска и башибозук, в който четите дават 8 жертви и в който загиват войводите Манасиев, Топчев и Дечев, Пожарлиев и Мурджев изтеглят през нощта оцелелите четници към границата на Княжество България.

Четата на Тома Пожарлиев и Атанас Мурджев на бивак в балкана

По-късно с други чети формират отряд от близо 450 въстаници, който под общото командване на поручик Сотир Атанасов води боеве с противника при Крива паланка и село Долна Любата. След потушаването на въстанието войводата Мурджев пази въстаническата светиня в своя дом, а през 1943 г. я предава на Главния военен музей (днес Национален военноисторически музей).

През 1905 – 1906 година Пожарлиев е изпратен за войвода в Чепеларско, Ахъчелебийско и Беломорска Тракия със задача борба с мародерстващи в района чети. През 1905 г. пленява и разоръжава четата на Никола Гюмюшев, а също така залавя мародерстващите Колю Пачаманов и Колю Чилингиров. До

Завръща се в България, учи земемерство и работи като геодезист в Казанлъшко и Свиленградско. Поради проявени високи способности е изпратен като държавен стипендиант да учи геодезия в Белград, но не успява да завърши, понеже е разкрит от сръбските власти като активист на ВМРО, срещу когото в Сърбия е издадена задочна смъртна присъда. След разкриването си бяга в България.

Въпреки оттеглянето си от активна революционна дейност, при вътрешните междуособици във ВМРО през 1925 г. срещу него е издадена смъртна присъда, което налага да се укрива до 1935 г. в Батак, където също работи като земемер. Умира на 5 декември 1938 г. в София, където е и погребан. По време на съюзническите бомбардировки над София през Втората световна война гробът му е разрушен от авиационна бомба.

Свързаност с целите и функциите на Геопарк Хаджидимово

Личността е с историческо значение за територията на региона и за страната. В различни фондове има богата информация за нея, която подлежи на събиране, систематизиране и експозиция. На територията на общината има места, които са свързани пряко с живота и дейността.

Факти, събития и документи свързани с личността могат да бъдат представени в постоянни или подвижни музейни експозиции, изложби, в беседи предназначени за ученици и посетители на общината, в материали в пресата или включвани в електронните медии.

Общата експертна оценка за потенциала като обект с туристическо значение за Геопарка и общината е 6.00

Петър Попарсов

Петър Попарсов е български революционер, един от основателите и идеолозите на Вътрешната македоно-одринска революционна организация, и виден български общественик.

Петър Попарсов е роден на 14 август 1868 година в село Богомила, тогавав Османската империя. Учи в Солунската българска мъжка гимназия и в Белград, а през 1892 година завършва Висшето училище в София. През 1891 г. Дамян Груев и Попарсов, по онова време студенти в Софийския университет, се заемат да организират част от състудентите си. Този кръг в София създава тайно младежко дружество, наречено „Дружба“. Целта на дружеството, според Попарсов, била: „Да вербува съмишленици, които да заминат в Македония и там на място, както някога Васил Левски и другарите му, да подготвят почва за революционното движение съобразно с местните условия...“

Във ВМОРО

На 23 октомври 1893 година заедно с Даме Груев, д-р Христо Татарчев, Иван Хаджиниколов, Антон Димитров и Христо Батанджиев основава Вътрешната македоно-одринска ~~революционна~~ организация Автор е на първия устав на организацията, който изработва по образец на устава на Българския революционен централен комитет (БРЦК),

който обаче не е запазен. Под псевдонима Вардарски издава книгата „Стамболовщината в Македония и нейните представители“, в която критикува режима на Стефан

Стамболов и Българската екзархия. В брошурата си Попарсов уточнява, че: „Всички тези кръстени (от стамболовистите) „сепаратисти“ са всъщност всички интелигентни българо-македонци, чийто „сепаратизъм“ се състои в това, че са против централизацията на църковно-училищната власт, с други думи това е една млада българо-македонска партия, която защитава самоуправлението и старите права на българо-македонските общини.“

Попарсов е български учител в класното училище в Скопие (1893), в гимназията в Солун (1894), бил е екзархийски чиновник във Велес (1895) и отново учител в прогимназията в Прилеп (1896) и в прогимназията в Щип (1896 – 1897). В Прилеп през 1895:1896 година е председател на революционния комитет. През 1897 година след разкритията на Винишката афера Попарсов, по това време главен учител на българските училища в Щип, е арестуван и осъден на доживотен затвор, и е заточен в крепостта Подрум кале в Мала Азия. Амнистиран през 1902 година, той продължава да се занимава с революционна дейност. По време на вълната от арести, последвали Солунските атентати от април 1903 година, Попарсов е арестуван във Велес и закаран в Скопие.

През 1910 г. подкрепя Теодосий Скопски при опита му отново да се кандидатира за Скопски митрополит, но това не се получава, въпреки демонстрираните от последния проекзархийски позиции. За кратко време учителства в Българското педагогическо училище в Скопие и изпълнява и директорската длъжност. Взима дейно участие в подготовката и провеждането на изборите за Отомански парламент с листата на Народната федеративна партия (българска секция), но не получава необходимото число гласове за депутат.

След Балканските войни Попарсов се премества в България. Негова съпруга е учителката от Солунската българска девическа гимназия Хрисанта Настева от Битоля. Заселват се в Костенец, където учителстват от 1914 г. Участва в дейността на т. нар. Временно представителство на бившата ВМОРО.

След Първата световна война и подписването на Ньойския договор, с който разделянето на Македония се потвърждава от държавите победителки, дейността на Временното представителство замира. Попарсов остава в Костенец до 1929 г. Там той е не само учител, но и директор на Костенецката прогимназия до самото си пенсиониране. През 1930 г. се преселва в София, където живее до края на живота си със своята съпруга. На името на Петър Попарсов е именувана улица в Щип по време на второто българско управление във Вардарска Македония през 1941 – 1944 година.

Родният дом на Попарсов в Богомила - Попарсовата къща е превърната в 1986 година в къща музей.

Свързаност с целите и функциите на Геопарк Хаджидимово

Личността е с историческо значение за територията на региона и за страната. В различни фондове има богата информация за нея, която подлежи на събиране, систематизиране и експозиция. На територията на общината има места, които са свързани пряко с живота и дейността.

Факти, събития и документи свързани с личността могат да бъдат представени в постоянни или подвижни музейни експозиции, изложби, в беседи предназначени за ученици и посетители на общината, в материали в пресата или включвани в електронните

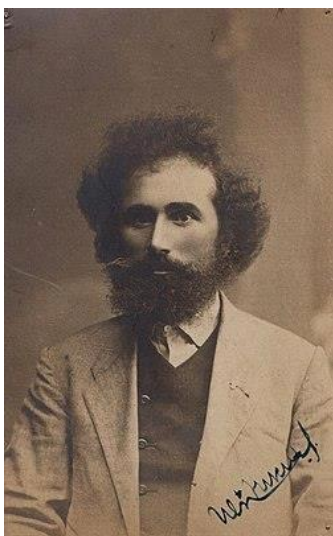
медии. Родното място може да бъде включено в туристически маршрути. Информация за личността може да бъде представена в туристически брошури и дипляни.

Геопаркът би могъл да организира проучвания, издирване на документи и предмети свързани с личността, генеалогично проучване, събиране на информация от наследници и на предадени от поколенията спомени, заснемане на видеофилми. Геопаркът следва да организира подготовката на екскурзоводи за представяне на личността.

Общата екпертна оценка за потенциала като обект с туристическо значение за Геопарка и общината- 6.00:

Иван Хаджиниколов

Иван Хаджиниколов, наричан Хаджията, е български революционер, учител, книжар и един от основателите на Вътрешната македоно-одринска революционна организация.

Роден е на 24 декември 1861 година в южномакедонския град Кукуш, тогава в пределите на Османската империя, днес Килкис, Гърция. Завършва българското класно училище в Кукуш, после учи в Пловдив, а в 1888 година - търговската академия в град Линц, Австро-Унгария.

В периода 1879-1892 година е учител първо в Костенец, а после по покана на Кузман Шапкарев в град Кукуш. През 1888, 1890 и 1891 година е счетоводство в Солунската гимназия „Св. св. Кирил и Методий“. В началото на 90-те години участва в Младата македонска книжовна дружина. През юли 1892 година се среща с Коста Шахов и Гоце

Делчев в София и ги привлича към идеята си за основаване на революционна организация.

През 1893 отваря книжарница в Солун, в която първоначално продава на консигнация учебници, издадени от Христо Г. Данов и Драган Манчов. Книжарницата му издава различни учебници, художествена литература, календарчета и други, печатани главно в България, но и Солун, в печатницата на Ираклидис - гръцка, но и с българско отделение. Издава „Тълкувание на неделните и празничните евангелия“ (1896) в превод на Григор Алексиев и „Семейството“ от Пол Жане.

През октомври 1893 година Хаджиниколов се нарежда между шестимата основатели, поставили началото на Вътрешната македоно-одринска революционна организация в Солун. Той е член на първия централен комитет на организацията и участник в Солунския конгрес на ВМОРО от 1896 година.

През януари 1901 година при разкритията на Солунската афера Хаджиниколов е единственият член на Централния комитет, които успява първоначално да избегне арест и успява да конституира нов Централен комитет, в който влизат Иван Гарванов, Димитър Мирчев, Спас Мартинов и Йосиф Кондов (който по-късно се отказва). Хаджиниколов е арестуван на 5 март и на следния ден в полицейския участък прави опит да се самоубие с прерязване на вените, но е спасен. Осъден е на 101 години затвор и изпратен на заточение в Бодрум кале, Мала Азия.

След амнистия през август 1902 се установява в София. Занимава се с книжарство и издателска дейност. В 1906 година открива „Интернационална книжарница и Представителска къща София - Солун“ за учебници и книги на български и чужди езици. Доставя книги на Народната библиотека.

През Балканските войни Иван Хаджиниколов е доброволец в Македоно-одринското опълчение и служи като куриер в нестроевата рота от Шеста охридска дружина. След Първата световна война Хаджиниколов е виден деец на македонската емиграция в България. Представител е на Солунското братство на Учредителния събор на Съюза на македонските емигрантски организации, проведен в София от 22 до 25 ноември 1918 година.

През 1923 година е избран за касиер в Националния комитет на Съюза на македонските емигрантски организации. И измъчван от стомашна болест, се самоубива в София на 9 юли 1934 година.

Негови публикации са поместени в Албум-алманах „Македония“ на Илинденската организация с псевдоним *Основател*.

Свързаност с целите и функциите на Геопарк Хаджидимово

Личността е с историческо значение за територията на региона и за страната. В различни фондове има богата информация за нея, която подлежи на събиране, систематизиране и експозиция.

Общата екпертна оценка за потенциала като обект с туристическо значение за Геопарка -6.00

Алеко Василев

Александър Василев Попдимитров, известен като **Алекопаша, Орфо и Орфански**, е български революционер от влашки произход, войвода на ВВМ РО , организатор на убийството на Тодор Александров.

Василев е роден в 1890 или в 1891 година в българо-влашкото градче Долна Джумая, днес Ираклия, Гърция. Учи в Серското българско педагогическо училище, което напуска в 1906 година и до Балканската война е български екзархийски учител в село Кюприя, Серско (днес Гефируди). Привърженик е на крилото на Яне Сандански във ВМОРО.

По време на Балканската война е в четата на Яне Сандански, която подпомага действията на Седма рилска дивизия. След Междусъюзническата война се установява в Петрич и в 1914 година става началник на местната полиция. През 1915 година по време на участието на България в Първата световна война е командир на партизански взвод към Единадесета македонска дивизия, а през 1917-1918 година е на служба в Дирекцията за стопански грижи и обществена предвидливост при генерал Александър Протогеров.

След войната създава в Пиринска Македония военна организация, която от началото на 1920 година се слива с възстановената ВМРО. Василев е петрички окръжен войвода и пълномощник на Централния комитет на ВМРО за Серски, Струмишки и Солунски революционен окръг.

Заедно с Георги Атанасов осъществяват Неврокопската акция на ВМРО през 1922 година. Василев потушава Септемврийското въстание в Разлог, но спасява ръководителите му като ги задържа за заложници.

Алеко паша влиза в разногласие с Тодор Александров и организира убийството му на 31 август 1924 година. След две седмици Василев загива в Горна Джумая в така наречените Горноджумайски събития, убит от приближения на Иван Михайлов Кирил Дрангов.

Свързаност с целите и функциите на Геопарк Хаджидимово

Личността е с историческо значение за територията на региона и за страната. Информация за нея подлежи на събиране, систематизиране и експозиция.

Факти, събития и документи свързани с личността могат да бъдат представени в постоянни или подвижни музейни експозиции, изложби, в беседи предназначени за ученици. Информация за личността може да бъде представена в туристически брошури и дипляни.

Общата експертна оценка за потенциала като обект с туристическо значение за Геопарка – 6.00

Стоян Мълчанков

Стоян Иванов Мълчанков е български революционер, просветен деец, политик и идеец на Вътрешната македоно-одринска революционна организация.

Мълчанков е роден в 1873, 1875 или 1887 година в неврокопското село Скрбатно. Първоначално образование получава в родното си село. В 1898 година завършва с тринадесетия випуск Солунската българска мъжка гимназия. В гимназията става член на ВМОРО. След завършването си, учителства в родното си Неврокопско, като развива и широка революционна дейност. По време на Илинденско-Преображенското въстание е войвода на чета, която участва в няколко сражения с османските войски - боя при оброчището „Света Троица“, боя при Обидим и боя в местността Харамибунар.

След въстанието Мълчанков, като околийски войвода, е основна фигура на десницата – опозицията срещу Яне Сандански в Неврокопско. През 1905 година е заловен и осъден на смърт, но присъдата му е заменена с доживотна и е заточен на остров Родос. Амнистиран през 1908 година след Младотурския преврат, Мълчанков се връща в Неврокоп и учителства. През март 1909 година е сред основателите на околийското учителско дружество „Пробуда“ и е избран в настоятелството му.

През 1909 година при Неврокопската афера е арестуван и заедно със Стоян Филипов и други дейци на десницата в революционното движение, затворен в Ени кауш в Солун, измъчван и осъден на смърт чрез обесване. След застъпничество от страна на солунските консули присъдата му е заменена с доживотен затвор, излежаван в Смирна, Лесбос и Родос. Амнистиран през 1911 година, се установява в България и учителства в Белослатинско.

В Балканската война е войвода на чета №49 на Македоно-одринското опълчение, действаща заедно с четата на Стоян Филипов в Неврокопско и Драмско. Неговата чета първа влиза в Неврокоп и освобождава задържаните в казармите на града българи. Стоян Мълчанков става околийски началник в Неврокоп, но скоро с 480 доброволци заминава за тракийския фронт, за да участва в Обсадата на Одрин. На 3 март 1913 година оглавява формираната в същия ден Нестроева рота на 13 кукушка дружина. През Междусъюзническата война е командир на рота и се сражава при Страцин.

През 1919 година е избран за депутат от Народната партия в 18 и 19 Обикновено народно събрание. Използвайки приятелството си с министър-председателя Александър Стамболийски, Мълчанков съдейства за построяването на железопътната линия от Саранбей до Добринища с идеята да бъде продължена до Неврокоп.

Мълчанков е убит на 22 април 1920 година по нареждане на Тодор Паница на път от Неврокоп за Разложко в местността Буковска лъка в Момина клисура. Погребан е в София.

Свързаност с целите и функциите на Геопарк Хаджидимово

Личността е с историческо значение за територията на региона и за страната. Дейността му е свързана пряко с региона В различни фондове има информация за Малчанков , която подлежи на събиране, систематизиране и експозиция. На територията на общината има места, които са свързани пряко с живота и дейността.

Факти, събития и документи свързани с личността могат да бъдат представени в постоянни или подвижни музейни експозиции, изложби, в беседи предназначени за ученици и посетители на общината, в материали в пресата или включвани в електронните медии. Родното място може да бъде включено в туристически маршрути. Информация за личността може да бъде представена в туристически брошури и дигитални.

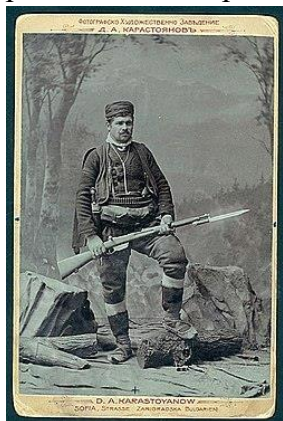
Геопаркът ще организира проучвания, издирване на документи и предмети свързани с личността, генеалогично проучване, събиране на информация от наследници и на предадени от поколенията спомени. Геопаркът следва да организира подготовката на екскурзоводи за представяне на личността.

Общата експертна оценка за потенциала като обект със значение за дейността на Геопарка е 8.00 (висок)

Атанас Тешовски

Атанас Шабанов, наречен Тешовски или Тешовалията

е български хайдутин, революционер и войвода на Вътрешната македоно-одринска революционна организация.

Атанас Шабанов е роден в 1865 година в село Тешово, Неврокопско. Остава неграмотен. Участва в Кресненско-Разложкото въстание 1878-1879 г. В 1897 година излиза хайдутин в Пирин и участва в четите на войводите Дончо Златков и Кочо Муструка.

През лятото 1899 година в село Горно Броди се среща с Гоце Делчев, който го привлича във ВМОРО и Атанас Шабанов се присъединява към четата на Илия Кърчовалията. От 1901 година е неврокопски районен войвода. На 7 юни 1903 година съединените чети на войводите Атанас Тешовски, Димитър Кашиналията, Георги Спанчовалията, Христо Танушев и Стоян Филипов, водят сражение с турски армии при връх Голеш .

Сборните чети през февруари 1903 година при пещерата Капе край село Крушево, Серско. Тешовски е на втория ред, първи от ляво надясно.

Паметник на Ат.Тешовски в центъра на с.Тешово

По време на Илинденско-Преображенското въстание през 1903 година Атанас Тешовски и Стоян Филипов прекъсват телеграфните съобщения в Неврокопското поле и между селата Куманич и Долно Броди. На 26 октомври същата година четата на Атанас Тешовски, наброяваща 20 души четници, е нападната от 200 души войска. В сражението загиват 4 въстаници и 20 души от аскера. Атанас Тешовски е един от най-верните съратници на Яне Сандански.

Свързаност с целите и функциите на Геопарк Хаджидимово

Личността е с историческо значение за територията на региона и за страната. Информация за Тешовски има в историческата литература най-вече в мемоарната. Тя подлежи на събиране, систематизиране и експозиция. На територията на общината се намира родното чясто на Тешовски . Има места, които са свързани пряко с живота и дейността му.

Факти, събития и документи свързани с личността могат да бъдат представени в постоянни или подвижни музейни експозиции, изложби, в беседи предназначени за ученици и посетители на общината, в материали в пресата или включвани в електронните медии. Родното място може да бъде включено в туристически маршрути. Информация за личността може да бъде представена в туристически брошури и дипляни. Родното място е с възможности за включване в различни туристически маршрути както и в мероприятия с учебна и познавателна цел.

Геопаркът би могъл да организира проучвания, издирване на документи и предмети свързани с личността, генеалогично проучване, събиране на информация от наследници и на предадени от поколенията спомени, заснемане на видеофилми. Геопаркът следва да организира подготовката на екскурзоводи за представяне на личността.

Общата експертна оценка за потенциала като обект с туристическо значение за Геопарка и общината е 10.00 (Много висок)

Дончо Златков

Андон Златков Томов, известен като **Дедо Дончовойвода, Палатски, Арамията и Пиринския цар,** е

български хайдутин и революционер, петрички войвода на Върховния македоно-одрински комитет

Златков е роден в планинското село Палат през 1865 г.. Син е на Златко войвода - хайдушки предводител и участник в Кресненско-Разложкото въстание. Завършва четвърто отделение в Дупница. От 1884 година действа с чета из Пирин и Малешевската планина и се занимава главно с разбойничество. Участва в Четническата акция на Македонския комитет през 1895 година. След нея отново се занимава с разбойничество.

Според дееца на ВМОРО Христо Силянов: „За сжщия Дончо Златковъ зап. полковникъ Венедиковъ ми разправи следното: „Бъше въ 1899 г. края или въ началото на 1900 г. Дъдо Анго и Дончо съ четата си нападнаха и обраха вжтре куриера на Върховния комитетъ и му задигнаха около 200 наполеона комитетски пари, изпратени въ вжтрешността. Сарафовъ искаше да бждатъ застреляни и двамата, но азъ не искахъ да се пролива кръвъ и замънихме наказанието съ бой. На дъдо Анго се удариха 25 тояги, но Дончо предугади и успѣ съ време да избѣга”.

През 1901 година се присъединява към ВМОК, като преди това му е отказано да бъде приет във ВМОРО⁵³. Четата му се поддържа с храна, облекло и въоръжение от Кюстендилското македоно-одринско дружество.

⁵³ Силяновъ, Христо. Освободителнитѣ борби на Македония. Т. I. Илинденското въстание. София, Издание на Илинденската Организация, 1933. .

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ , с акроним: СВ Water Геопарк, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

През лятото на 1901 година по време на аферата „Мис Стоун“, Златков напада четатана Яне Сандански при село Тросково с цел да отвлече американските мисионерки.

Войвода е на чета в Горноджумайското въстание през 1902 година. По време на Илинденско-Преображенското въстание през 1903 година действа с чета в Серския революционен окръг. След въстанието остава в Петричко и продължава борбата с турците ис ВМОРО, с която стига до въоръжени конфликти.

През Балканската война от 1912-1913 година Дончо войвода е начело на доброволческа чета , числяща се към Македоно-одринско опълчение с численост 92 четници, действаща в помощ на българската армия в Петричко.

През 1914 година Златков е избран за народен представител на Петрички районв XVII Народно събрание от Либералната партия (радослависти).

Интересен момент от дейността му е ,че е държал особено на моралния облик на хората сред които е живял. Пословично е писмото му до жителите на Цапарево, в което забранява разврата сред момите. Умира на 2 октомври 1918 година в Дупница.

В историческия музей в Благаевград се пазят над 100 документа, свързани с Дончо Златков – писма, бележки , заповеди, обръщения , сметки и др.

Свързаност с целите и функциите на Геопарк Хаджидимово

Личността е с историческо значение за територията на региона и за страната. В различни фондове има богата информация за Златков, която подлежи на събиране, систематизиране и експозиция. На територията на общината има места, които са свързани пряко с живота и дейността.

Факти, събития и документи свързани с личността могат да бъдат представени в постоянни или подвижни музейни експозиции, изложби, в беседи предназначени за ученици и посетители на общината, в материали в пресата или включвани в електронните медии.

Общата екпертна оценка за потенциала като обект със значение за Геопарка е 7.00 :

Кочо Муструка

Кочо Муструков, известен като **Муструка**, е български революционер, войвода на Македонския комитет и Вътрешната македоно-одринска революционна организация.

Кочо Муструка е роден през 1873 година в зъхненското село Гръстеница, тогава в Османската империя. Дългогодишен хайдушки войвода, Муструка участва в

Четническата акция на Македонския комитет през 1895 година и поради недисциплинираност влиза в конфликт с войводата на отряда Борис Сарафов.

Четата на Кочо Лютата, Дончо Златков и Кочо Муструка (4-6 отзад), 1895 г.

След акцията отново става хайдутин. В 1899 година е делегат на Рилското дружество на Шестия македонски конгрес. Привлечен е към ВМОРО и действа с Гоце Делчев, но отново се откъсва от четата му и на своя глава пленява за откуп калугер от Серския манастир „Свети Йоан“ и го освобождава срещу 300-400 лири. Наказан е със смърт за своеволия от Неврокопската районна чета на Атанас Тешовски.

Войводите Иванчо Атанасов, Кръстьо Захариев, Кочо Муструка с легалните дейци Никола Малешевски, Георги Христов, Михал Христови неизвестен в Дупница.

Свързаност с целите и функциите на Геопарк Хаджидимово

Личността е с историческо значение за територията на региона и за страната.

Информация за нея подлежи на събиране, систематизиране и експозиц. Факти, събития и документи свързани с личността могат да бъдат представени в музейни експозиции, в

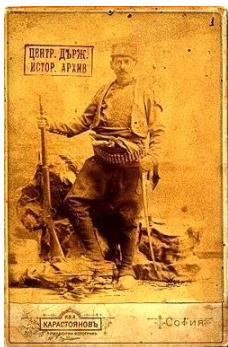
беседи предназначени за ученици и туристи. Информация за личността може да бъде представена в туристически брошури и дипляни.

Геопаркът би могъл да организира издирване на документи и предмети свързани с личността, генеалогично проучване.

Експертна оценка за потенциала като обект със значение за Геопарка - 5.00 (Умерена)

Кочо Лютата

Кочо Георгиев Лютов, известен като **Лютата**, е български хайдутин и революционер, участник в националноосвободителното движение на България.

Кочо Георгиев Лютов е роден 1836 г. в мелнишкото село Левуново. След убийство на турчин е затворен в затвор в Солун. Успява да избяга, става хайдутин в четата на дядо Ильо войвода и с нея участва в Руско-турската война. Събира собствена харамийска чета и действа в защита на населението в Сярско, Неврокопско и Мелнишко.

С четата си от 12 души участва в Кресненско-Разложкото въстание. На 5 октомври 1878 г., заедно с четите на Стоян Карастоилов, Стойо Торопинков, Тодор Паласкаря и Коста Кукето (общо около 400 бойци), атакува турския гарнизон, превзема Кресненските ханчета и дава начало на Кресненско-Разложкото въстание и участва в освобождаването на селата Влахи, Ощава, Ново село, Мораска, Будилци, Сливница, Брезник.

През 1895 г. в Четническата акция на Македонския комитет Кочо Лютата предвожда Втора въстаническа дружина. Дружината е в състав от 150 души и нейната задача е да подпомогне дружина на поручик Петър Начев в акцията ѝ при превземането на град Струмица. Дружината води бой при село Габрово.

При избухването на Балканската война в 1912 година 75-годишният Кочо Лютов се записва доброволец и е най-възрастният боец в Македоно-одринското опълчение. Служи в доброволческа чета на Дончо Златков заедно с още 91 четници.

Умира след кратко боледуване на 11 юни 1918 г. в Дупница. Кочо Лютата е възпят във фолклора.

Кочо пред къщата си в Левуново

Свързаност с целите и функциите на Геопарк Хаджидимово

Личността е с историческо значение за територията на региона и за страната. В различни архивни фондове и ретературни източници фондове има информация за нея, която подлежи на събиране, систематизиране и експозиция.

Факти, събития и документи свързани с личността могат да бъдат представени в постоянни или подвижни музейни експозиции, изложби, в беседи предназначени за ученици и посетители на общината

Геопаркът би могъл да организира проучвания, издирване на документи и предмети свързани с личността, генеалогично проучване,

Общата екпертна оценка за потенциала като обект с туристическо значение за Геопарка е 5.00 (Умерен)

Георги Баждаров

Георги Димков Баждаров е български революционер, учител и журналист, деец на Вътрешната македоно-одринска революционна организация, задграничен представител на ВМРО. Известен с псевдоними като **Брут**, **Катон**, **Н. Шушлаков**, **Петйо**, **Георгиев**, **Петьофи**, **Спартак**.

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект "Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места", с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A "Гърция-България 2014-2020", съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Георги Баждаров е роден на 8 февруари 1881 в серското село Горно Броди, тогавав Османската империя. Образованието си получава в Солунската българска мъжка гимназия (1896 – 1899) и Битолската гимназия (1899 – 1900), където заедно с Търпен Марков, Андрей Казепов, Георги Христов и Георги Тодоров основава ученически революционен кръжок на Българското тайно революционно братство.

Учителства в село Крушево, Демирхисарско през 1900 – 1901 година и е член на Демирхисарския околийски революционен комитет. След 1901 година е четник при Яне Сандански, от май 1902 до октомври 1903 година е секретар в четата на Илия Кърчовалията, а по-късно е в четата на Атанас Тешовски. През лятото на 1903 година е делегат от Серско на конгреса на Серския революционен окръг. Участва в Илинденско-Преображенското въстание.

След въстанието се установява в България и през 1906 година завършва история и география в Софийския университет.

След Младотурската революция през 1908 година учителства в Солунската българска гимназия (1908 – 1913) и е сред основателите на Съюза на българските конституционни клубове, като е член на градското бюро на партията в Солун. Участва в учредителния конгрес на Съюза на българските учители в Отоманската империя в 1909 година и във втория му конгрес през 1910 година. Редактира вестниците „Учителски глас“ (1910 – 1912) и „Искра“ (1911 – 1912).

Делегат е от Солун на Първия общ събор на Българската матица в Солун от 20 до 22 април 1910 година

След Междусъюзническата война в 1913 година се изселва в София. От 1913 до 1915 година е учител във Варна, а след това . Автор е на „Революционната борба в Македония“, издадена в 1917 година.

По случай 15-ата годишнина от Илинденско-Преображенското въстание за заслуги към постигане на българския идеал в Македония през Първата световна война в 1918 година, Георги Баждаров е награден с орден „Свети Александър“ VI степен.

Във ВМРО

На Учредителния събор на македонските бежански братства през ноември 1918 година в София, е представител на Серското братство и е избран за секретар на Изпълнителния комитет на Съюза на македонските емигрантски организации. Комитетът изпраща през февруари 1919 година до Парижката мирна конференция „Мемоар“, в който се иска присъединяване на Македония към България или, ако това е невъзможно – Самостоятелна Македония под покровителството на Великите сили.

През 1921 година, като представител от миряните на Серска епархия, Баждаров е член на Втория църковно-народен събор, заседавал под председателството на Неофит Видински.

Георги Баждаров е масон. След възстановяването на ВМРО той е избран за членна Задграничното представителство на ВМРО и през 1925 година на Шестия конгрес

на ВМРО в село Сърбиново е преизбран на същия пост, заедно с Наум Томалевски и Кирил Пърличев. От 1919 до 1923 година е главен редактор на вестник „Македония“. През 1923 година издава книгата „Духът на Македония“.

Георги Баждаров е един от основателите на Македонския научен институт и негов подпредседател. Редактор е на списанието на института „Македонски преглед“. През 1929 година издава книгата „Горно Броди“, първи и трети том от спомените си през 1929 година, автори остава за по-късно.

След убийството на Александър Протогеров на 7 юли 1928 година е един от водачите на протогеровисткото крило и редактира протогеровистката версия на вестник „Свобода или смърт“. Баждаров е убит от михайловистите Борис Чавдаров и К. Василев на 19 септември 1929 година във Варна. Сред конкретните причини за убийството са активните контакти на Баждаров с водача на Военния съюз Дамян Велчев.

На гроба на Тодор Александров с Наум Томалевски, Зисо Попов, Крумов и други

Свързаност с целите и функциите на Геопарк Хаджидимово

Личността е с историческо значение за територията на региона и за страната. В различни фондове има богата информация, която подлежи на събиране, систематизиране и експозиция. Значима национално достояние са историческите трудове на Баждаров.

Факти, събития и документи свързани с личността могат да бъдат представени в постоянни или подвижни музейни експозиции, изложби, в беседи предназначени за ученици и туристи. Информация за личността може да бъде представена в туристически брошури и дипляни.

Геопаркът би могъл да организира проучвания, издирване на документи и предмети свързани с личността, генеалогично проучване, събиране на информация от наследници и на предадени от поколенията спомени, заснемане на видеофилми. Геопаркът следва да организира подготовката на екскурзоводи за представяне на личността.

Експертна оценка за потенциала като обект със значение за Геопарка - 9.00(Много висок)

Кръстьо Сарафов

Кръстьо Сарафов е емблематимна личност за Хаджшидимово. Роден е на 6 април 1876 г. в село Либяхово, днес с. Илинден, в семейство на пламенни дейци на Българската екзархия. Бащата на Кръстьо – Петър, и дядо му Кръстьо Карпузов, известен като архимандрит Харитон, заради просветителската си дейност са заточени от турците в Анадола

Той обаче е бил не само талантлив актьор и обаятелна личност.

Пътят му към театъра не е лесен. Кръстьо е едва на 15 години, когато за първи път се качва на професионална сцена. Опиянен от щастие, се прибира вкъщи чак на другия ден. Но още от вратата дядо му го посреща с патерицата, пребива го до посиняване и го хвърля в пресъхналия кладенец в двора. Майка му изчаква да се стъмни, тайно го изважда, свестява го, дава му няколко гроша и го пуска да се спасява.

Семейство Сарафови не научава, че в Министерството на просвещението е обявен конкурс за 4 стипендии за актьорско майсторство в чужбина. Кръстьо се представя отлично но вмисото в Париж, о баща му решава, че трябва да отиде в Петербург. Там вече следват двамата по-големи братя на Кръстьо..

С помощта на граф Игнатиев Сарафов постъпва в Императорското драматично училище. През 1899 г. завършва образованието си с отличие и се завръща в България.

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ , с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

На път за Русия обаче той среща голямата си любов и майката на тримата му синове-Донка Гюзелева.

Тя е дъщеря на руския възпитаник и опълченец Иван Гюзелев, който по-късно става заместник-министър на народното просвещение в правителството на Петко Каравелов.

Двамата създават „Свободен театър“ и кръстосват из България. Установяват се в народния театър в София

Сарафов блести в „Три сестри“ от Чехов и „Коварство и любов“ от Шилер, играе главни роли във всички пиеси на Шекспир- от „Ромео и Жулиета“ до „Хенри Четвърти“. По отношение на чувствата- също. Влюбва се като герой на Чехов и се разделя като в Шекспирова трагедия.

Въпреки несполуките в личния си живот Кръстьо Сарафов не спира да жъне успехи на сцената на Народния театър, където разгръща многостранныя си талант. Той се превъплъщава в десетки драматични и комедийни роли. Четири години е главен

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ , с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

режисьор на Народния и е един от основателите и първи директор на оперетния театър „Ренесанс“.

Сарафовия род

Родът е с начало от с. Осеново, Горноджумайско, разположено между Пирин и Рила. Около 1690 г. Сарафиви обягват на юг и се заселват в южнопиринското село Гайтаниново, Неврокопско. Един от тях е Вълчо Сарафов..

Башата на дядо Вълчо - Коста Шопов, е роден около 1760- 1770 г. Бил красиви начетен мъж.Получил добро за времето си образование. От местни духовници се научава да чете и пее църковни молитви на гръцки език - така както било навсякъде по това време из тези земи. Прочува се като голям търговец - купувал изработените в Гайтаниново и други села в Мървашко гвоздеи, подкови, клинци и други произведения на примитивната железноиндустрия и ги продавал на пазарите в Серес и Солун. Буден и находчив, той бил избран за кмет на Гайтаниново, а след това доста години - и за вилаетски коджабашия (кмет) със седалище в Неврокоп.

Контролирал дейността на селските кметове. Отличавал се с големи способности и амбиция. Ходил в Цариград, където се запознал с влиятелни личности. Обикалял околията си на арабски кон, придружен от свита. Доколкото позволявали възможностите му, защитавал интересите на българското население в Неврокопско. Заради това си спечелил ненавистта на гърците и османлиите, след чиято намеса е бил отровен. Погребан е в манастира "Св. Йоан Предтеча" близо до Сяр.

Коста получава в края на XVIII век прозвището Сараф и неговата фамилияШопови се променя на Сарафови.⁵⁴

Има и друго подробно обяснение как дядо Коста сее сдобил с прозвището Сараф. По негово време се разбунтувал хасковският деробей Емин ага- кърджалията. Срещу него бил изпратен и неврокопският бюлюкбашия, един арнаутин. Той, заедно с верни нему албанци и множество неврокопски помаци, нападнал и пленил споменатия деробей. За награда султанът му дал титлата бей и му подарил селата Гайтаниново и Тешово.

При една обиколка на района си боят се спрял в Тешово и дядо Коста като гайтаниновски коджабашия (кмет) отишъл да го поздрави с "добре дошъл". Докато стояли на къошка у прочутия местен чорбаджия дядо Сава, минало покрай тях стадо овце. На бея направило впечатление, че цялото стадо спокойно се движело, но една овца като луда тичала из стадото и тъжно блеела... Той попитал дядо Коста защо е така и получил следния отговор: "Тази овца, бей ефенди, трябва да е от друго стадо, та блее за своите близки."

Боят повикал и овчаря, който потвърдил казаното от дядо Коста. Тогава боят, който ще да е общувал с дядо Коста и е познавал неговите способности, се провикнал;

⁵⁴ Сараф е турско-арабска дума и означава лице, което разменя пари, търговец с ценни книжа и чужда валута. Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект "Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места", с акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A "Гърция-България 2014-2020", съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

"Аферим, Коста чорбаджи, сарафа имишсън" ("Браво, Коста чорбаджи, познавач си бил".) И започнали да го наричат Коста Сарафа.

Дядо Коста се е женил два пъти и от двата брака има 4 деца: Петър, поп Стоян, Вълчо и Иванка. Името Сарафови е запазил само дядо Вълчо и той го е предал на потомството си.

Вълчо К. Сарафов е роден на 23 април 1800 г. Първоначално се учи при неизвестни духовници, а след това - в манастира "Св. Йоан Предтеча" край Сяр. Тук изучава черковната служба и усвоява източноправославното черковно пеене, на което научава по-късно и сина си Петър.

Последният пише в спомените си, че още 5-годишен, преди да е усвоил алфавитата, папагалски е изучил на гръцки църковните песни; "Святий боже", "Молитва ми", "Богородице", "Спася ни", "сине Боже", "Елици во Христе" и др. Баща и син са пеели в празнични дни в черквата.

Вълчо К. Сарафов продължава да се занимава като баща си с търговия, поради което сравнително забогатял и къщата му е била посещавана от по-знатни българи от съседните села и градове, от калугери от Света гора и останалите манастири. Даже и от турци, когато идвали по служба в селото (тук не е живял нито един турчин). Това дава възможност на децата му малко повече да опознаят външния свят.

Мечтата на дядо Вълчо е да даде на децата си колкото се може по-солидно образование. Затова още около 1852 г., когато синът му Петър е само на 10 години, заедно с по-големия му брат Коста ги отвежда в Сяр, настанява ги в гръцко семейство, за да изучат гръцки език, и малко по-късно ги записва в гръцката гимназия.

Като влиятелна личност дядо Вълчо привлича в Гайтаниново през 1857 г. най-способния по това време учител в Неврокопско Георги Иванов Зимбилев от с. Либяхово. Приспособява половината от къщата си за учебни занятия, а в другата половина живеят семейството му и даскал Георги, който се храни на дядо - Вълчовата трапеза. По съветите на даскал Георги и с голямата организаторска дейност на дядо Вълчо през 1858 г., когато никъде в Неврокопско, дори и в самия град, няма училище, в с.Гайтаниново се построява прекрасно за времето си школо. Свещената сграда е издигната за кратко време с доброволен труд на местното население и с голяма дарителска дейност на хората.

За изграждане на училището дядо Вълчо и неговият ученик в търговията Атанас Имандиев даряват по 6 хил. гроша за надници на майсторите, а прехраната на последните и превозът на материалите са поети от цялото село.

Съществен е приносът на дядо Вълчо и като организатор и дарител при построяването през 1839 г. на величествения храм "Св. Никола" в селото.

Инициатори за издигането му са и фамилиите Жиркови, Мавродиеви, Жостови, Дюлгерови, Стойкови, Падареви и др. Дотогава селяните се черкуват вън от селото в малката черква "Св. Георги", построена през 18-ото столетие, и то нощно време, за да не забележат турците. Жизненият път на Вълчо К. Сарафов завършва през април 1863 г.

По-големият му син Коста (роден през 1840 г.) е сред най-активните местни дейци за българска независима църква. Като един от първенците на Гайтаниново през 1869 г. на

празника на славянската писменост той заменя гръцкия език с български при песнопението в местната черква. От 1870 до 1874 г. е представител на Неврокопската епархия в Цариград. Участва в Цариградския събор през 1871 г. за изработване на екзархийския устав.

Забележителна личност, виден възрожденски учител и общественик е Петър Вълчов Сарафов (1842-1915). През есента на 1864 г. той се главява за учител в близкото до Гайтаниново село Либяхово (дн. Илинден), Неврокопско. С голямо старание и с присъщата си всеотдайност той в значителна степен променя килийния метод на обучение и почти открива ново, светско училище. Тук се оженва за 16-годишната Сирма Карпузова - единствено дете на местния свещеник Харитон. Свива семейното си гнездо в просторната и добре подредена Карпузова къща, в която в продължение на около 20 години се сдобиват с 10 деца: 6 момчета - Ангел, Петко, Борис, Кръстьо, Вълчо и Никола, и 4 момичета - Катерина, Кипра, Злата и Елена.

Многолюдното Сарафово семейство се преселва от Либяхово в София, където Петър В. Сарафов (тъй като отлично владее турски и гръцки език, донякъде персийски и арабски) е привлечен на работа като преводач на документи и книжа в Министерството на външните работи.

През 1906 г. е назначен за преподавател по турски език на двата специални класа във Военното училище в София. Дългогодишен активен борец за църковна независимост, основно запознат с църковните песнопения и канони, Петър Сарафов проучва източната музика и съставя през 1912 г. обемистия труд (834 страници) "Ръководство за практическото и теоретическото изучаване на восточната църковна музика". Това ръководство за дълги години остава настолна книга по песнопение на всички черкви в България и Македония.

Кратки сведения за децата на Петър В. Сарафов и съпругата му Сирма по реда на раждането:

- Катерина П. Сарафова - починала на шестнадесет години като ученичка в Солунската гимназия.
- Ангел П. Сарафов - завършва и специализира медицина във Виена и става лекар по очни болести.
- Петко П. Сарафов - през 1885-1887 г. заедно с по-малкия му брат Борис учи в Солунската гимназия. След това през 1900 г. завършва строително инженерство в Санкт Петербург със специалност "Пътно инженерство". В България ръководи изграждането на десетки мостове и пътища като инженер от Главно управление на пътищата. Умира в София през 1942 г.
- Борис П. Сарафов - виден македонски деец и революционер, завършил Военното училище в София. През 1893 г. е произведен в офицерски чин (подпоручик), служи в различни поделения и се включва активно в борбата за освобождаване на Македония от османско иго. Начело е на чета от 40 души, която през лятото на 1895 г. превзема от османлиите гр. Мелник. На конгрес на Македонските дружества през май

1899 г. е избран за председател на Върховния комитет. В него влизат и двамата задгранични представители на ВМОРО Гоце Делчев и Гьорче Петров. Участва най-активно в подготовката и провеждането на Илинденското въстание през 1903 г. Избран е в Главния щаб на въстанието заедно с Дамян Груев и Анастас Лозанчев и със своята чета се сражава срещу турците в над 20 сражения. Той е един от малкото революционни дейци, за чиято глава султанът обещава крупна награда.

- Кипра П. Сарафова - по мъж Хаджигеоргиева, гимназиална учителка, завършила Института за приложни изкуства във Виена.

- Кръстьо П. Сарафов - народен артист, завършил драматическата школа в Петербург със звание "свободен артист". Дебютира на сцената през януари 1891 г., а последният му поклон пред публиката е през юни 1949 г. В тази близо 60-годишна театрална дейност извайва на сцената над 250 образа. Като отплата за беззаветната му любов към сцената, за великото изкуство, с което дари народа си, артистът получи и най-голямата награда, която може да му се даде - народната обич. Жизненият път на Кръстьо П. Сарафов завършва през август 1952 г.

- Злата П. Сарафова - по мъж Фетваджиева, лекар гинеколог, завършила в Женева и специализирала във Виена.

- Вълчо П. Сарафов - служещ.
- Елена П. Сарафова - починала две седмици след раждането си.
- Никола П. Сарафов - строителен инженер, завършил в Петербург.

Многобройно е Сарафовото поколение; художници, инженери, архитекти, лекари, проектанți, журналисти, учители и други културни дейци, повечето от тях запазили характерни семейни черти като чувството за хумор, бохемството, гледането на живота откъмвеселата му страна и т.н

Digitally signed by Slava Stoyanova Vasileva

Date: 2021.01.27

13:08:35 +02'00'

The report was developed within the framework of contract No. B 2.6 c.08 under the project "Creation of a transboundary water geopark in the area of the Mesta River", with the acronym: CB Water Geopark, financed under the Cooperation Program INTERREG V-A "Greece-Bulgaria 2014-2020", co-financed by the ERDF and the national budget of the participating countries.

Приложение 5

ОПИСАНИЕ, ХАРАКТЕРИСТИКА И ОЦЕНКА НА ПОТЕНЦИАЛА НА ОСНОВНИ ЕЛЕМЕНТИ НА БИТА, ТРАДИЦИИТЕ, НРАВТЕ И ОБИЧАИТЕ НА НАСЕЛЕНИЕТО В РАЙОНА НА ОБЩИНА ХАДЖИДИМОВО ЗА ЦЕЛИТЕ НА ТУРИЗМА

Бита и традициите като част от Геопарк Хаджидимово

В рамките на общата концепция на Геопарка културните традиции представляват важен основен елемент свързващ хората обитаващи територията с нейните природни дадености. В тях намират отражение историческото време, историческата събитийност, стопанския живот и технологиите, в човешките отношения във всичките им аспекти, менталитета, ценностите, успехите и паденията, родостите и страданията на населението. В тях се отразява пряко връзката на човека с природата и с нейните дадености, значението на природата за хората, зависимостта им от нея, страховете пред природните катаклизми и почитането на приподните дарове. Културните традиции трасират пътя и връзката между миналото и настоящето на територията и до голяма степен дават основата и насоките за нейното развитие в бъдещето. По тези причини те имат важно познавателно значение както за местното население, така и за гостите на общината и региона. По силата на богатото историческо минало територията има изключително богати културни традиции съчетаващи елементи на всички цивилизации

битували тук – древно тракийската, древногръцката, древноримската, византийската, прабългарската, българската, османската, новоевропейската. Преплитат се елементи на езическата, раннохристиянската, православната и мюсюлманската културно-ценностни системи. Подобна културна амалгама се среща на много малко други територии по света. За съжаление една голяма част от културните традиции не са проучени, изследвани и описани така както заслужава тяхното историческо и културно величие и значение.

Най-вече това се дължи на политически причини сложната и в известна степен трагична събитийност на територията през последните 150 години поради, които държавите имащи отношения към региона са подхождали към региона и културните традиции в него от тяснонационални интереси и ограничени позиции, при което е загърбана основната им характеристика тук – уникалната смесица, съчетаването, преплитането, взаимната културна свързаност на ивици и народи. По тези причини една голяма част от културните традиции тук остават слабо познати и слабо експонирани не само за външния свят, но и за самото местно население, въпреки че продължават да съществуват и до днес. По същество една от основните функции на Геопарка е да създаде предпоставки и условия за преодоляване на тази ситуация, като развива познанието и представянето на културните традиции на територията, преодолявайки посочената ограниченост. В това отношение Геопарка ще развие инициативи както на местно, така и на национално и международно ниво – като създаване на структури за проучване и изследване на културните традиции. Създаване на организация, мероприятия и форми за експозицията им на местно, национално и международно ниво, включване на позитивните резултати в образователни и рекламни кампании и дейности. Следва да се отбележи, като изключително позитивен факт това, че поради близостта на територията с големи културни и религиозно църковни центрове, както и поради участието на много хора от него в тяхната работа са създадени и запазени много ценни исторически описания, спомени, мемоари, които се съхраняват в архивните фондове на България, Гърция, Турция, Северна Македония, Сърбия, Руската федерация. Интересни документи се намират в библиотеките на атонските манастири. Такива могат да се открият и в архивите на Ватикана. Ето защо една от задачите на Геопарка в това направление е откриването и идентифицирането на тези източници, набавяне на техни копия и създаването на условия за тяхното проучване и

експониране. Друго важно направление е проучването на културните традиции в живота на хората тук такива каквито те са останали в момента, изследването на тяхния произход и тяхното развитие във времето. Трето и непосредствено направление на работа е да се експонират по възможно най –илюстративен, достъпен и привлекателен за местното население и гостите начин основни културни традиции.

В резултат на направеното проучване са описани част от известните към момента елементна бита, нравите, обичаите, легендите и традициите на населението на територията на Геопарка и община Хаджидимово, които са неразделна част от културата на неврокопския край, Южен Пирин и Западните Родопи. Направен е и опит да се състави списък на някои основни литературни източници като едно начало и основа за бъдеща работа в рамките на Геопарка.

Исторически формирала се куртурна амалгама. Сложносъставен характер на традиции и празници в региона

Културната традиция е гравивен елемент на чувството за принадлежност към дадена нация и етнос

. Тя е свързана с разпознаването на определени елементи на културата като свои, присъщи и специфични за съответната общност.

Традициите се възприемат от хората като нещо неизменно, което се предава от поколение на поколение в продължение на много години. В съдържателно отношение към тях се отнасят всички оказали се устойчиви елементи на културата на дадено население и на определена географска територия – в сферата на бита, на производството и занаятите, облеклото, храните и храненето, обрядите, обичаите, празненствата, музикалната и певческа култура, танците,, ритуалите, хумора, поведенческите характеристики – навиците и пр. , Към тях могат да се отнесат и разпространените в региона и сред населението митове, легенди, притчи, предания, от една страна като елемент на културата, от друга - като форми и средство за подържане на самите традиции.

Изследвайки, описвайки и оценявайки традициите средва да се има предвид, че те са подгласни на времето. Обичаите, обредите или празниците търпят промени в хода на времето,

защото са свързани с представите за света, бита и поминъка на хората, които от своя страна се променят непрестанно. В историческото развитие някои елементи на културата изчезват или губят значение, други придобиват нов смисъл за общността, трети възникват, за да се превърнат на свой ред в „традиция“.

Особено динамични са промените в културата през 20-и век, когато протича всеобхватна модернизация на българското общество. Българското село, което е естествената среда на функциониране на традиционните празници, преживява демографски срив заради индустриализацията и урбанизацията.

Трансформации са характерни както за цялостната културна система, така и за конкретни обреди и празници. Едни са били например маските на кукерите в миналото и доста различни при съвременните кукери; едно е било сватбеното облекло на булката преди столетие, съвсем различно в наши дни. Мартениците за 1-ви март и сурвачките за Коледа вече се купуват, вместо да се изработват у дома. Промени настъпват и в осмислянето на дадени обичаи. Изпълняваните в миналото като магия за дъжд обичаи днес могат да се видят като изпълнение на фолклорен състав на сцената на даден фестивал. Отделни компоненти на традиционната обредност, например погребалната, се отличават с по-голяма устойчивост и консервативност. Други, като някои календарни обичаи, изчезват поради промяната в стопанския живот.

Различно е и отношението към обредната и празничната система. Ако в миналото тя е била част от битието на всеки човек, то в наше време тя се разглежда като културно наследство, което трябва да се съхранява и предава. С това са ангажирани държавни и общински институции, медии, читалища, кръжоци, самодейни състави. Това води и до новото място на предмети от традиционния бит на българина като експонати в музеи, а на техните съвременни копия – като сувенири или украса на битови стаи. Елементи на българската традиционна култура се включват в съвременната обредност: официални и чуждестранни гости се посрещат от девойки в национални носии с хляб и сол; посрещането на Нова година става с български хора и песни. Наблюдава се и процес на възстановяване на някои традиционни обичаи по идея на самодейци. Във връзка с развитието на културния туризъм много населени места стават инициатори на съвсем нови празници, при които се търси връзка с традицията.

Така редица елементи на традиционната култура (празници, носии, песни, танци, храна) се възприемат като символи на българското и се включват в съвременната култура като знаци на националната идентичност.

За региона е характерно съжителство на християнско с мюсюлманско население , при което се съчетават бит , култура и традиции.

Културата и традициите на християнското и мюсюлманското население в района си приличат и преливат, което показва техните общи корени. Тук историята е създала една уникална и по форми и по съдържание симбиоза на верски общности със силно свързани култури, приличащи си обряди и обичаи, еднакви елементи на бита, практически една и съща стопанска култура.

Макар и определяща идентичността и самоидентификацията на населението от този край , религиозната различност не е свързана с принципно различие в ценностно – културно отношение,където общите елементи са повече от различията.

Поминък

В трансграничния район на поречието на река Места живее население с общи корени, със своя обща характерна културна идентичност, която има своята специфика от двете страни на границата и с това през годините е станала още по-богата и разнообразна

В миналото населението се поменувало основно със скотовъдство и пчеларство. Отглеждат сепредимно овце и кози, по-малко едър добитък – крави и волове.

На второ място стои земеделието и тукането на платове. Така също и ловджийството е развито много. По долините се сее ръж, ечемик, овес, в по-ниските места – пшеница. Основни храни са хлябът и бобът.

Тъй като храната не достигала , хората си я докупуват от Драмско или Сеченско.

Пчеларството в тия места е много развито, във всяко село има много кошери. Захарта се взаимствува от мед. Восъкът оттук се разнося за Сереско и Драмско и е един от най-добрите приходи за населението. На много места се изработват аби и шаяци, които се разносят по вѐн от доленски търговци /с. Долен/. Друга част от населението се препитава от гората, която е съставяла добър поминък на селата / правели гребени от рокове и са ги разносяли надалеч за продан. Населението поддържало оживена търговия със Средиземно море.

Характерни предмети свързани с овчарството са (за отбелязване е че много от тях могат да се открийт и днес , да бъдат събрани в обща етнографска изложба):

Пищялка – музикален инструмент на овчаря.

Коркумач – Овче мляко се вари със сол, като през цялото време се бърка да не загори. Като стане гъсто се яде с хляб/дробено/.

Пищимал от козина – Тъче се от козина с размери 50см. на 2м. Овчарите го носят на раменете си, защото трудно пропива вода, но и за топлина. Обработен е на воднатепавица.

Катрач – Извита дебела тояга с кука накрая, която се забива в земята под ъгъл и на нея се закача съдът, в който се вари коркумача.

Аркума – меден съд, който се използва за готвене, доене, носене на вода и др.

Коритница – в тях се слага ярма на овцете.

Кутел – Дървен съд за различни цели.

Кърмила – място, където се кърмят овцете – дава се сол и брашно.

Обичаи свързани с поминъка на населението на региона в миналото.

Трудов народен обичай "Жътва"

Много важно за изхранването на населението е било отглеждането на зърнени култури - пшеница, царевица, ръж, овес и др. Най – много са наблягали на пшеницата и царевицата. Зърнената култура, която е отглеждана за животните уров – бурча к-горчив фий.

Тези култури не са много трудоемки, но доходите от декар са много малки. Затова и жътвата се е чакала с голямо нетърпение. След като узрее пшеницата, започва жътвата. Много често хората взаимно са си помагали, за да не им окапе зърното. Жетварите жънат нивата на пости - /редове широки – 2-3 м./.

Ожънатите класове се поставят на рукойки на земята /снопче/. Жъне се със сърп и паламарка. Паламарката играе двойна роля – повече класове хваща жътварят и се предпазва от порязване на ръката. Паламарката е изработена от дърво – „ дървена ръкавица”. Рукойките се събират

/обикновено от мъжете / и се правят на снопове, които се връзват със специална вързовачка – дървена около 50 см. ; 3-4 см. в диаметър заострена накрая с топчица на върха. Вържетата са от ръж /дълги/, накиснати предварително във вода, за да не се късат при връзването. Снопите се нареждат на докурджуми /кръстци / по 9 бр. на едно място. Зърното е сложено навътре към центъра, за да се запази от животни и дъжд, докато се извози. По време на жътва се изпълняват жътварски песни.

Жътвата се е извършвала в края на лятото по средата на месец август, имайки предвид планинския район. Това ставало предимно колективно или групово. Рано сутринта аргатите /жътварите / и вързачите се събират край селото и тръгват към нивите. Отиването и завръщането е ставало пеша, само инвентарът и торбите със обедата и съдовете /бакала/ за вода се натоварвали на добитък - кон или волска кола. Отколешна традиция е било жътвата да става колективно или групово, тъй като този ден се е превръщал в истински празник със смешки, закачки, сцехи и пр.

Този ден е бил и реален повод момите и ергените да се срещат, да си продумват и даже да се харесват. Не са били и редки случаите, когато ергените правели и "ГРАБНУША" на определена мома за даден ерген, т. е. това предхождало събирането на бъдещата семена двойка и очакване на сватбата им. /Това означава кандардисване и открадване на момата и закарването ѝ в дома на младоженеца/.

Най-характерното тук е, че тръгването и завръщането от нивата е съпроводено от много жътварски песни - като: " Дваш добождам, джанъм ягне ле ", " Откак са мезалюбили ", „Жалей горо”, "Брей овчарьо, воловарьо" и др.

Специфичен и открояващ се момент при пеенето е "НАРУКВАНЕТО" от мъжете /вързачите /. И така денят продължава със спорна работа, закачки, почивки и пр. Следняколко дена на нивата се извършва и самото вършеене, т. е. снопите се развързват и се простират на вършилото и започва вършенето с кон в двете посоки

Житото се вършее на вършило, което предварително е обработено – застлано е с едри каменни плочи / тикли / и в средата се забива здрав дървен кол. На този кол се връзва магаре, кон или вол с въже и започва да се навива вържетата около него. Когато се навие цялото

въже, животното се обръща в обратна посока. Така с копитата си рони зърното. Отделя се сламата от зърното и започва веенето /подвяване/ - да се отдели плявата от зърното. Житото се мери с паница и шиник – 2 шиника прави 1 паница.

След което житото или пшеницата се почиства, отвява и се пълни в чувалите, които се закарват в дома на стопанина и се изсипват в големи дървени амбари за съхранение . На стара водна воденица или ръча мелница се мели зърното и става на брашно, от което се произвежда хлябът. Една част от зърното се използва за фураж на домашните животни, а другата се заменя с други стоки, хранителни и инвентар. А такасъщо с определено количество зърно стопаните са давали за плащане на данъци и други събирания и борчове

Описание на обичая:

Жъненето се извършвало ръчно със сърпове, паламарки и вързачки. В периода, когато настъпва сезона на жътвата, стопанинът, чорбаджийката отива да обходи нивата дали е готова за жънене, дали е озряло /вързало/ добре житото /зърното/. След като се убеждава, че нивата е втасала и е готова за жънене, тя решава да събере аргатите и на другия ден да отидат да жънат. Връщайки се майката /стопанката/ от нивата вкъщи, казвала: „Нивата ни е втасала, житото е узряло, айде утре да съберем аргати и да я ожънем. Айде дъще, да порукаме комшиите и близките та да ожънем за един ден, а пък на другия ден ще помогнем и на тях”

И така, аргатите се събират накрай селото, запяват песните и се запътват за нивата. Пристигайки там, жъненето открива най-работната, най-сръчната. Тя отрязва първата ръкойка, за да им напорява работата. И така аргатите се нареждат една до друга и започват да жънат, като остават отрязаните класове на "РЪКОЙКИ", след това вързачите ги събират с помощта на дървени вързачки и ги слагат на големи снопи, складирайки ги на големи купени.

По време на жъненето има най-различни моменти от трудовия ден. При почивките аргатиките пийват студена вода от бакалче, а някои аргатки са дори с малки бебета, за което им правят люлки до нивата на някое дърво. На това дърво може да са сложени и торбите с яденето. А така също част от по-песнопойните жътварки се отделят на някой хълмче край нивата и запяват

песента: "Брей овчарьо, воловарьо", като в същия момент отправят закачка към овчаря, който пасе стадото си отсреща.

Обедната почивка също е характерен момент от жъненето. Всички аргати се събират на голяма софра, стопанката развързва торбите и мисялето и предлага храната, т. е. мисирена пита /царевична/, булгур пилеф , забелени капички /сушен зрял боб/, ошаф от сушени плодове, за десерт се е предлагало надробено кисело мляко от кюбче и затка. След тази обедна почивка аргатите отново започват да жънат до тъмно. След свършване на работа привечер по тъмно аргатките се връщат по домовете, като стопаните им благодарят за свършената работа.

„Берекетверсън ви /Благодаря Ви много/, на всички аргати, уваба работа свършихме нескя /днеска /. Да ми сте живи и здрави, утре в другия ден рукайте и вашите ниви да ожънем”. По пътем аргатите отново запеват жътварските си песни, а пристигайки накрай селото отново мощно запеват аргатските си традиционни песни, като вързачите /мъжете / се НАРУКВАТ.

Това предвестява, че аргатите се завръщат по къщите за отмора. А понякога

се налагало аргатите да спят /нощуват / и по нивите, които са били по-отдалечени от селото и са по-големи. Там жъненето продължавало по няколко дена.

Трудовият обичай "Жътва" е представян от самодейци на много фестивали, празници и други поводи - съборите на народното творчество "Пирин пее", на общинските празници „Гергьовден "

ХЛЯБЪТ

„Никой не е по голям от хляба”. Тази сентенция битува в народопсихологията на българина. С нея се изразява голямото преклонение на българите към най-важната съставка от храната ни - хляба.

Но за неврокопския край хлябът придобива още по-голяма стойност, като се има предвид цитираната историко-географска справка. Почвите са крайно бедни, трудни за обработка, получават се малки количество добиви. Затова отношението към хляба се е превърнало в мерило за морал, ценностна система и мярка за сигурност в живота.

Затова тук са създадени други народни мъдрости, които се цитират постоянно. „Леб като има -сичко има”.

Когато някой започне работа и го попитат как е заплащането, отговорът е „Стигат за леба”. В годините на прехода (след 1990 г.), голяма част от населението започнало да добива тикли. В разговорната реч започна да се казва „Има леб в тая работа”.

„Едеше благ леб, от акъла си го изпусна” - когато някой е изпуснал хубава работа. „Как е новият ратай?”, ако чорбаджията е доволен, отговаря „Халал му леба”. Друга показателна сентенция е „Взе си леба в раките”. Това се отнася за хората, които са се пенсионирали, комай само това остана в последните години най-сигурното за хляба - пенсията.

Хората тук още от малки са възпитавани в преклонение към хляба. Бабите често предупреждават: „Внимавай, да не смачкаш трохата, Господ ша та накажи. Вземи трошичката, полюби я и тогава я апни”.

Хлябът в региона се е произвеждал главно от ръж. След като ръжта се ожъне и овършее, житото (тук традиционно под жито се разбираше ръж) се мели на водениците караджейки. В повечето от слата в района е имало воденица.

Гладът винаги е съпътствал хората от този край. Спорез спомени на местните като най-тежко време

се считат годините през Първата световна война. Тогава хлябът се приготвял от определено количество брашно, смесено със сварени цели картофи. Царевичните кочани са смилани заедно със зърното и така се е приготвял хляба.

Самото приготвяне на хляб е представлявало цял ритуал. Ако семейството е по-голямо, хлябът се подготвял за около една седмица. Необходимото количество брашно се замесва с квас (остатък от тестото от предишното приготвяне на хляба). След като тестото втаса (увеличи обема си), то се размесва наново, като се придава формата на хляба. Един хляб с тежина около 2 килограма с кръгла форма се наричал пещник. След като отново втаса, тези пещници се слагат в специално изградена пещ, която се намира по-често в двора на жилището, а в отделни случаи в самото жилище. Пещта се огорява. Когато определеното количество дърва изгорят, жарта се изтегля със специален уред, наречен грабал. След това с леко навлажнен парцал (бърсал) се обира пепелта. Така пещта е готова за изпичане на хляба. Пещниците се подреждат, а при отворя на пещта се слагат малки тънки питки, наречени тенкачи. Те се изпичат по-рано и се раздават из махалата за здраве. В по-малките семейства през два три дни се приготвя пита,

която се изпича под уред наречен саач. Направен е от ламарина. Има лека куполовидна форма на върха на която има дръжка. Този уред се слага върху питата, която е сложена в огнището на жарта и върху него се слага жар. Хлябът, който се замесва без квас се казва полъота пита. В селата, където се отглеждала най-много царевица (мисир), се приготвял хляб с преобладаващо царевично брашно, той се наричамисирен леб (царевичен хляб).

Пътят от житното зърно през труда на жътваря, на вършача, от до поделянето между всички насядали на семейната трапеза - всеки момент от получаването на хляба, има характер на символ и представя на хората свидетелство за пътя на тяхната култура.

Занаяти

Наред със земеделието се развива и занаятчийството. По-голямата част от това, което хората ползват - дрехи, обувки, покъщнина и други са изработвали сами.

Следните дейности се извършват:

- Предене на вълна, памук, коноп и козина – извършва се с чекрък.
- Тъкане на вълнени, памучни платове – тъкането се извършва на стан (дървен), като във всяка къща има такъв. Тъче се вълна, памук – собствено производство, козина от козите, памук – козак. След прибирането от полето, памукът се обработва с уред, наречен МАНГАН. При преминаването през мангана на памука се премахва семето – кулуките. След това се разчеева със СТАВАСТАР – специален лък с корда от животинска жила.
- Направа на обувки – цървули. Изработвали ги сами като използвали телешка или говежда кожа.
- Дърводелство – направа на орала и каруци.
- Ковачество – ковачите изработвали оръдията на труда: палешници, мотики, кирки /казми , дикел –копач с два рога и др.
- От козината на козите се правят халища и пицимал.

Едно от най-характерните качества на хората от този край е **взаимопомощта**. Тя се е проявявала във всички сфери на живота, особено в селскостопанската работа. Мъжете си помагали при оран, коситба и вършитба. Жените сякаш живеели заедно. През цялата година момите били задружни на пращитба, жътва, събиране на сено. Когато се връщали надвечер, въпреки умората, спирали се на някоя височина над селото и пеели. Ергените, когато чуели песента, се провиквали с различни интонации,. Имало и еротични провикванията. След това тичали да ги посрещнат, за да зърнат изгората си.

„Предой”.

Традиция, която показва морала и пословичната честност на хората тук в миналото .

Кехаите тук не са като останалите кехаи в цяла България. Кехаите в този край нямали много овце, за да могат да наемат овчар. За тази цел те, за да оформят сюрята (стадото), са приемали овцете на своите съселяни.

Продукцията, която се добивала от овцете, се разпределяла много точно между селяните, които имали овце в стадото (така наречените гърдари). В началото на месец юни стадото излизало да пашува в горските пасища или, както се казва, на мандра. Захда получи всеки необходимата продукция от овцете си, се извършвал предой. За тази цел стадото се извеждало на удобно място извън селото. На всеки гърдарин се заделяли овцете и пред погледа на кехаята и овчаря собственикът ги издоявал. Така се правела точна сметка какво количество мляко от общото стадо може да ползва гърдаринът, докато овцете са на мандра.

Мандрата обикновено се построявала до водоизточник, в близост до пасището.

В мандрата обикновено се произвеждали масло, кашкавал, сирене и извара. За собствениците на по-малко овце, по тяхно искане, се произвеждали главно масло и извара. Тези, които имали около 20 овце, пръчвали на мандраджията да им направи дрън. А тези, които имали до 30 овце, поръчвали ихлия сирене (бяло саламурено сирене).

Когато идвал редът на гърдаря, кехаята му съобщавал да отиде на мандрата. За тези дни, които той ще ползва млякото, овчарят и мандраджията били на издръжка на собственика на овцете. Гърдаринът пращал едни от синовете си на мандрата, който отивал с коня или магарето с необходимите провизии за овчаря и мандраджията.

Самият той през това време бил карачер (подкарвал овцете за доене).

Когато идвал редът на гърдаря, кехаята му съобщавал да отиде на мандрата. За тези дни, които той ще ползва млякото, овчарят и мандраджията били на издръжка на собственика на овцете. Гърдаринът прашал едни от синовете си на мандрата, който отивал с коня или магарето с необходимите провизии за овчаря и мандраджията.

Самият той през това време бил карачер (подкарвал овцете за доене).

Гърдарите най-често поръчвали масло и извара. Млякото се подквасвало в дървена каца със специална еластична греда, която завършвала с ухо, на което се

слагал уреда за избиване на млякото. След като се получи маслото от бърканицата се произвеждала извара. Цвикът се съхранявал и се давал на овцете или кучетата.

Един продукт, който вече е забравен за нашето поколение, е така нареченият

„дрън“. За него по-подробно разказва Петър Мутафчиев – един от кехаите на Сатовча (1961г.).

Млякото се слага непременно в дървен или керамичен съд (в метален не се получава), с различна големина в зависимост от неговото количество. Ако млякото е по-малко – в керамичен съд – голяма ладка.

Мандраджията имал няколко камъка , различни по големина, на които има пробити отвори. В зависимост от количеството мляко, той подбирал камък с необходимата големина и го слагал в огнището, след като се е получила необходимата жар. Майсторлъкът бил до каква температура да се нагрее камакът. По преценка на мандраджията след нагряване на камъка, той се взимал със специална кука и се слагал в млякото. Съдът се покривал плътно и пак след време, преценено от мандраджията, камъкът се изваждал. Получавало се нещо средно между кашкавал и сирене. След като се отцеди и изстине, се нарязвал на кубчета и се смесвал с изварата. По-заможните гърдари не го смесвали с изварата, и този продукт е известен като дрън или бито сирене.

Като свършел реда с, гърдаринът натоварвал добитата продукция и се прибирал

в селото. Тази честност е основна духовна характеристика и се предава до днес.

Звънчарство

През Възраждането гр. Неврокоп се утвърждава и като единствен център в българските земи за производство на прочутите по мелодичността си чанове и тюмбелеци /вид звънци/. **Дюзията** /дузината/ чанове са подредени по начин да образуват октава и половина.

Чановете се връзват на ремъци/тасми/, широки от два до десет сантиметра в зависимост от големината им. Малките чанчета се носят от овци или шилета, а големите от овни или еркичи /козли/. Може би е интересен фактът, че най-тежкия чан тежи от три до четири килограма.

През втората половина на XIX век в звънчарските работилници на гр. Неврокоп се произвеждат годишно по 3000 оки звънци с различна големина, които се продават в работилниците, на седмичните пазари и на **Неврокопския панаир**. Основният инструментариум включва огнище и духало, тезгях с менгеме, глинени поти, калъпи за изработване на матриците, каси за отливане, пили, ножовки, маткап, ножици, чукчета, наковалня, чукове и др.

Чановете се отливат от сплав съставена от мед, цинк и калай в съотношение 6:1:1, за по-голяма мелодичност се поставя малко сребро /сребърни пари/. Те имат форма на пресечен конус с елипсовидна основа. Горната част /опашката/ е по-тясна и завършва с ухо /дръжка,връбка/, на което се окачва широк ремък с тока. От вътрешната страна на дъното на звънеца се закачва гласникът, малко бронзово звънче. Чановете се отливат в специални каси-поти, в поредица от 1 до 18, от най-малкия /150гр./ до най-големия /4.2 кг./. Нагласяват се по тоновете и полутоновете на музикалната гама, като всеки чан има свое название. Овцевъдите избират звънциите по свой вкус и тонова нагласа. Външната повърхност на някои чанове се украсява с релефно стилизирани антропоморфниизображения още при отливането.

Вторият вид звънци са тъй наречените тюмбелеци, които се окачват на най-големите козли. Тюмбелеците играят ролята на тъпана в духовата музика. Окачването на тия три размера тюмбелеци става само в стада, при които има всички чанове от дюзията. Ако се окачат тюмбелеци в стадо, в което няма горните чанове, не се получава хубава, мелодична музика, а се чува само бумтенето на тюмбелеците.

В звънчарските работилници майсторите-леари от Неврокопско, Сярско и Демирхисарско, така наречените мървашки населени места /Хаджидимово, Илинден, Тешево, Лъки, Гайтаниново, Парил и др./в тези райони са леели камбани, изработвали ножове, мартини, гюлета, изделия като подкови, ключове, панти и обкови на врати и др.

Тъкачество

Художествените тъкани са неделима част от българската народна материална култура. Те се отличават с голямо разнообразие на мотиви, форми и багри. Естетическото въздействие на тъканта се определя от материала, начина на обработването му, оцветяването и техниката на изпълнение, от една страна, и от колорита, мотивите и композицията, от друга. Основните суровини са вълна, козина, лен, коноп и памук.

Изкусно изработените черги от майсторките тъкачки в гр. Неврокоп, с. Осина, Ваклиново и Рибново, килимите, халищата и козяците от Долен, Плетена и Сатовча, красивите престилки, възглавници и цедилки от Корница, Брезница и Делчево, греят с разнообразните по форма, цвят и орнаментика съчетания.¹

Традиционните български костюми от района на Гоце Делчев, украсени с разновидни форми и чудни багри, са израз на стремежа на българите, живеещи тук, към красота и хармония, към съвършенство.

Почти във всеки дом в селата Брезница, Лъжница, Абланица, Рибново, Скребатно, Долно Дряново, Сатовча, Долен, Кочан и др. има тъкачен стан, а всяко семейство тук подготвя за дъщерите си богат чеиз - тъкани черги, килими, престилки и кърпи, плетени чорапи и др. За уредбата на дома се тъкат халища, килими, ресначи, козяци и др. В експозицията на музея има няколко вида тъкачни станове, които се използват за демонстрации на тъкачни техники и представяне на обичаи и ритуали, свързани с тъкачеството на жени българо-мохамеданки.

Широка известност поради естетиката си има неврокопската престилка . Рядък оригиналът се съхранява в Етнографския музей в София.

¹ Килимите изработване тук са наричани „шедьоври от България” и са оценени от Британската кралска фамилия, херцози, политици, заможни семейства - всички те стъпват по килими, които саръчно изработени в България.

Интересно е , че именно неврокохската престилка е станала основа на дейността на една ожт най- известните ралотилници в Бъэлгария днес , намираща се в гр. Велико Търножво².

Пет години били необходими на пазителките на българските занаяти да натрупат опит и да изучат тънкостите на изчезналите вече техники на вземо и тъкачество. Едва сега те се престрашили да започнат да правят реплики на уникати отпреди 100 години. Направена е изложба на облекла, изработени по стари техники, включително и от плъсти. Все по често абитуриентки избрат от одеждите на работилницата дрехи с етномотиви, с които да отидат на бала си. Все по-често по улиците може да бъдат видени жени, които са с ръчно извезани шалове, с брошки от мъниста и плъсти. Бродирани български бижута се слагат дори на официален повод. Това ни вдъхновява още повече и сме сигурни, че ще увлечем още последователки“, споделят търновските майсторки. Този оптимизъм дава основание да се мисли за провеждане на изложла в гр. Ходжидимово и възстановяване на тъкаческата традиция чрез създаване на работилншиця тук.

Грънчарство

За обслужването на ежедневния бит на района бързо се развивал и грънчарският занаят. Местната грънчарска школа се влияела силно от север и запад и в средата на 19 век вече е имала собствена физиономия, като осигурявала на населението необходимите грънчарски изделия и глинени тръби за изграждане на водопроводни и други съоръжения.

² По разказ на майсторки от работилница в Търново : „Дадоха ни само 15 минути, за да снимаме този уникат. Тя има характерни пъстри цветове вълната. Кросното е с определена гъстота. Счита се за раритет В търсене да видят подобна автентична престилка, майсторките обиколили почти всички населени места в лайона около село Пирин. Но се оказало, че не е останала жива нито еднажена, която да притежава такава част от носията или да е виждала, за да им покаже как да я направят. „Единственото, което ни обясниха, е как да сложим ресните“ – уточнява великотърновката.

В средата на 18 век грънчарството се е развивало в тясна връзка със същото в Сярско, Разложко и Драмско. В гр.Гоце Делчев работи грънчарската работилница на младия грънчар В. Мишев. Заедно цялото си семейство той изработва с майсторство глинени изделия за дома.

- **Мутафчийство**

В гр. Неврокоп и в Хаджидимово в миналото се е развивал и мутафчийският занаят, свързан с производството на чулове, торби и дисаги от козина, както и прочутите до днес козиняви, халища, чулове и кепета. Имало повече от 20 кожарски работилници, които тук наричали “**табахани**”. В тях ежегодно се преработвали повече от 50 000 кожи. Прочутите неврокопски сахтияни се отличавали със своята здравина и еластичност, поради което освен за нуждите на местната самарджийска “промишленост” /около 20 самарджийски работилници/, както и на кондурджийството, намирали пласмент и в чужбина.

- **Абаджийство**

От голямо значение за икономиката на града през 19 век е и абаджийското производство на големи количества платнени изделия, добри заради здравината и цвета си. В целия район годишно се произвеждали повече от 32 000 топа аба.

В Неврокопския район работели над 510 стана за производство на “аладжа”.Тъкачите се славели и с отличните кепета и дебели вълнени аби, които произвеждали. Изпълнявани са поръчки за армията в Османсцката империя.

- **Златарство**

Особен интерес в миналото предизвиквало развитието на златарството. В Неврокопско работели изкусни майстори-златари, които произвеждали изящни златни и сребърни изделия – **пафти, огърлици, гривни и др. металически накити.**

Самарджийство

Прочутите неврокопски сахтияни се отличавали със своята здравина и еластичност.

Фолклор

Югозападната фолклорно-етнографска област, известна като Пирински край, е една от петте фолклорно-етнографски области в България с най-богато разнообразие и специфика. Тук

характеристиките на фолклорните и етнографски явления не могат да се оценяват еднозначно поради многопосочните проявления на богатото им вътрешно съдържание.

На сравнително неголяма географска площ са концентрирани фолклорни и етнографски феномени- песни, инструментални мелодии, танци и игри, народна проза, обреди и обичаи, носии, тъкани и др., които очертават изключителният творчески гений на населението от този край. В района се наблюдават специфични местни явления, етнически и религиозни взаимодействия, които обогатяват още повече общата картина на народното творчество. Специфичен дял за разнообразието му внасят компактните групи – преселници в Неврокопско/Гоцеделчевско/ от Егейска Македония – Сярско и Драмско, както и групите от население, живеещо в селата на Южен Пирин и Западните Родопи, които са били насилствено помохамеданчени - българи изповядващи мюсюлманската религия.

Пиринска музикалнофолклорна област

Пиринската музикалнофолклорна област обхваща главно селищата по поречието на р. Струма (Благоевградско, Санданско, Петричко) и р. Места (Разложко, Банско, Гоцеделчевско), западно от р. Струма по планините Огражден и Малешевска, а на изток се простира до някои села в Западните Родопи. Исторически фактори в началото на ХХ в. предизвикват масови миграции на населението предимно от Драмско, Демирхисарско и Сярско в южната част на Пиринския край. Преселниците запазват своя музикален фолклор и поради съществуващата близост до народната музика на местното пиринско население допринасят за обогатяване на традициите на Пиринската музикалнофолклорна област.

Фолклорната ни област спада към типично двугласните. Инструменталната традиция се проявява в наличието на всички видове народни музикални инструменти, като най-голямо разпространение тук намира инструменталната формация – зурни и тъпани, които са свързани функционално с хореографската традиция. Със съпровод на зурни се изпълняват например мъжките танци.

Прави впечатление фактът, че пиринската народна музика е относително добре запазена. Жизнеността на фолклорната традиция, благодарение на редица социално-икономически, исторически и етнически фактори е успяла да съхрани в максимална степен най-ценните елементи на музикалната култура на Пиринския край. Въпреки че в областта се пее и едногласно,

тук преобладава двугласният начин на изпълнение (в около 70% от песните). Поради това двугласът се откроява като най-характерния белег за народните песни от Пиринския край. Най-често изпълнители на двугласа са жените – първи глас се пее от една певица („извиква“, „издига“, „води“), а втори – от две или повече („слагат“, „влагат“). В някои селища в района предимно сред население от българи, изповядващи исляма, изпълнителки на двугласа са две жени: една пее първи и една-втори глас.

В Пиринската музикалнофолклорна област се срещат двугласни песни с ограничен тонов обем, при които вторият глас лежи на първата степен от лада, а също и мелодии с разширен амбитус и раздвижен втори глас, които разкриват по-късен етап от развитието на местната двугласна песен.

Обикновено на седянка се изпълняват от по-млади жени и мелодии, при които секундовият интервал звучи рядко. Вторият глас лежи на първата степен, а първият има подчертано разширен амбитус, като между двата гласа се получават големи интервали като вертикални разстояния: квинти, сексти, септими.

Понякога в две групи певици съчетават песен „на високо“ с обикновена двугласна мелодия, при което се получава своеобразен четириглас с фактическа звучност от три гласа поради съвпадение в унисон на двата втори гласа върху първата степен отпада. Специфични за областта са и песните „на ацане“, в които се среща оригинална орнаментика чрез разтрисане във висок регистър на един тон, последвано от низходящо мелодично движение и проникване често в края на полуизречението на възходяща октава или септима с портаментов низходяща посока.

В областта се пеят и песни „на копан“ – скрито имат извести сходства с жетварските. Седенкарските песни („на седешки“) оформя самостоятелна група, в която се наблюдава изключително тематично разнообразие. Те се изпълняват предимно двугласно. Към групата на седенкарски мелодии се включват и т. нар. седенкарски припевки. По-голям процент от трапезните песни, които изобилствуват в диалектната област, са безмензурни. Въпреки отпадането на традицията да се играе хоро на песен, в Пиринския край са запазени голям брой хороводни мелодии, изпълнявани, предимно двугласно. Сред тях се открояват

Четворно, Лито хоро, За пояс, Назад-напред. От обредните, песни се изпълняват малко сватбени, пазарски, пеперуда, гергьовденски.

.Песните и изпълнителският маниер на българите, изповядващи исляма от Пиринския край, са в унисон с музикалнофолклорната традиция на българите християни от същия район, което доказва общия им етнически произход.

За разлика от двугласната изпълнителска практика, в която главни участници са жените, в Пиринския край мъжете са носители на инструменталната народна традиция. Голямо разпространение сред местните жители са получили тамбурата и средно високата гайда, инструменти, пригодени за двугласно изпълнение. В случая от значение е пряката зависимост на инструменталната музика от народната песен, от типичното двугласно пеене. Тамбурата се използва почти във всички селища на областта, но е особено популярна сред населението по течението на р. Места. При свирене на тамбура се практикува многократно повторение на основната мелодия на базата на вокалния образец, без да се използват възможностите на импровизационния маниер. Освен като солирац инструмент тамбурата се употребява много често за акомпанимент на вокално изпълнение. Повсеместна е практиката добрите певци да си акомпанират сами с тамбура. След инструменталното въвеждане следва вокалното изпълнение с акомпанимент, в който прави впечатление характерното раздробяване на по-малки нотни стойности в сравнение с вокалния първообраз.

Добрите гайдари в Пиринския край изпълняват типични инструментални хороводни мелодии чрез импровизирано многократно повторение на сравнително кратки мотиви. Интересно явление се наблюдава в инструменталната практика на някои селища около Благоевград (предимно в с. Градено). Там е получила голямо приложение своеобразна разновидност на гайдата – гайдунииа без мех, наречена „гайдук“ или „гайдурка“, за възпроизвеждане на местни хороводни и седенкарски мелодии.

В областта често се среща и **овчарската свирка**, наричана още „сворче“. Използува се от овчарчетата за изпълнение на безмензурни вокални мелодии, при които се забелязва влияние на инструменталния стил предимно по отношение на обогатяване на орнаментиката.

Хореографската традиция в района е особено развита и разнообразна. В отделните села са обособени специфични групи от хора, танци и игри от съборски или обредно-ритуален тип. Голям интерес представляват танците, свързани с различни обреди, като коледни, сурвакарски, Великденско-Гергьовденски и др.

Голямо е разнообразието на обредно-ритуални и увеселителни игри от пролетния цикъл, като притях особено място имат Свети Трифонските, Бабинденските, Лазарските, Гергьовденските и др. Голяма пъстрота се наблюдава в песенния фолклор с богатата обредна поезия на т. нар. Мървашкисела /Илинден, Тешево, Лъки, Гайтаниново, Парил и др./. До тях самостоятелни гнезда са Беслен и Теплен, както и селищата Хаджидимово и Копривлен, като при последните две преобладава бежанското население от Сярско и Драмско – селата Калапот, Горно и Долно Броди, Зърнево и др. В Югозападните Родопи самостоятелни гнезда са Долен и Сатовча. Някои мотиви от Лъжница, Корница и Брезница преливат ту към Кремен и Обидим, ту отвъд р. Места към Рибново и Скребатно.

Носиите

Носията е една от най-важните съставки на културата на даден етнографски район. Тук се спазва класическото правило, че облеклото, със своята разнообразност, се отнася предимно за жената. Тя е тази, която в откраднатото свободно време, и то предимно през нощта, на светлината на газената лампа или

борна, започва да създава своето изкуство при приготвянията на прикята (чеиз) за

своята малка дъщеря, да подготвя празничните дрехи, които да бъдат различни по красота от облеклото на останалите девойки.

- **Женски носии**

Традиционното женско облекло за района е било

представено от три типа: архаичната двупрестилчена носия; саята – интерия, носена от християнките; шалвари, ашмак и фередже - за мюсюлманките.

При християните се е запазило типичното саично облекло, с

всички характерни за него елементи. Типична - тя носи белезите на общонационалната саична носия, но има някои отличителни особености, почти не е претърпяла промени и е запазена в своя автентичен вид. Състои се от скроен домашен тъкан плат или купешки такъв (интерия или аладжа), приготвена от шам или аладжа горна дреха от типа на саята, ушита от копринен купешки плат на разноцветни, широки, отвесни райета, които са оцветени предимно в топли цветове; червена (алино или гивизийно) спрмес на оранжево (каменичаво). Кройката е като на сайте, но се отличава от тях - отстрани има два дълбоки процепа, почти до ханша, като процепите превръщат предната част на саята в два отделни елемента. Тези два процепа, стигащи до ханша, подчертават красотата в осанката на родопчанката. Саята може да бъде шарена или едноцветна с много гайтани.

Под саята се е носила дълга бяла риза. Тъй като в този край шевицата не се отличава с никакви характерни особености, като непременно е завършвала с богата дантела. Основният цвят на ризата е белият, каквато е характерна за българите изобщо и в този край тя е свързана с наследството отпреди ислямския период.

Върху саята се облича т.нар. касак, който съществува и досега. Той е обикновено в две кройки. За момите се закопчава с едно копче в долния край, така че да се откроява бюста на девойката. За задомената жена е с няколко копчета. Касака е

богато украсен с гайтан и сърма при празничното облекло. А. Бекташева, с. Плетена: носията на жените се допълва и от т.нар. сетра, която се слага през зимата. Тя е като днешните полушуби. Също е с гайтани и от кадифе, с дебела подплата. Ризата е от везано бяло платно. Саята може да бъде шарена или едноцветна с много гайтани. Друг запазен до днес елемент от облеклото е украсеният вълнен триъгълен шал, който се слага на кръста и подчертава таза на жената. Опасан е с изплетена в различницветове възла (връв). Върху него се опасва колан, също изплетен или изтъкан, богато украсен със синци, дребни сребърни монети и накрая завършва с пафти.

Отпред, където се събират двете части на интерията (саята), се спуска дълга тъкана престилка, в която нашенката е проявявала своята творческа фантазия при съчетаване на цветове и форми. Престилката (обикновено тъкана) се оформя цветово с лури (хоризонтални райета), като обикновено преобладават убитото жълто до гивизийно (наситено

червено). Следва зеленият цвят в неговото многообразие, благото (розово), каменичавото и други цветове от природата.

На краката се обуват плетени шарени вълнени чорапи, дълги малко над глезените, със специални мотиви и цветове. Само в празнични дни момите носеликондури (обувки).

Забрадката е също така пъстра. Забраждането е обикновено - ашмакът представлява квадратно парче плат с размери около 1 – 1.5 м., сгънато на триъгълник и вързано под брадичката, а в Сатовча – отзад, на врата. Малките моми (докъм 14 г.) ходят и незабрадени.

Особено интересен и характерен, както за носията на мюсюлманките, така и за тази на християнките в този край е един от накитите за глава – тепелък. Това е плоска и сводеста кръгла плочка, украсена с растителни мотиви, която се поставя на темето

към челото и най-често го пришиват към цилиндрична шапчица или над кърпа, а отгоре се забражда втора по-представителна кърпа. Жените носят тепелъци, изработвани от сребро или друг материал, като под него се

слага специално киче за по-голямо удобство. Отстрани на металната част има пробити малки отвори, за които се закачват различни украшения, които са главно сребърни и златни пендари, като в центъра над челото се поставяла голяма златна парá (обикновено пендулира), с което се подчертавало имущественото състояние на момата. За някои села са характерни т. нар. „пулави ашмаци” - бяла кърпа с пулове за над шапката, украсена с много мъниста и пендари на челната част.

Металческите накити за глава се носят от главениците, които ги получават като предложение за брак или сключен вече договор – нишан – който представлява пафти, гривни, пръстен и пр. и се носят от годеницата в продължение на целия период на годежа, най-често две – три години, до сватбата. Един от задължителните подаръци от годеника за момата е колан с пафти.

В Югозападните Родопи, съгласно историческите обстоятелства, се е утвърдила женската носия, повлияна от ислямските традиции. Това се отнася предимно до шалварите и фереджето. Всички останали елементи на облеклото от доислямския период са останали непроменени. В традиционните шалвари има известна разлика. Жените от селатаса носели по-широко скроени шалвари, които на крачолите завършват с 4-5 см. Богато украсени с гайтани и изплетени шнулове (възи), наречени кърми. Разцветката на шалварите е доста разнообразна, като в

началото са правени от тъкан плат, после от закупени платове и то предимно кадифе. Възпяти са в текстовете на местните песни като „Найле” и „Голям си Байрам отиде”. Ето и два варианта в текстовете на втората При женските костюми за мюсюлманките в селата в миналото като официална връхна дреха, макар и не абсолютно задължително се е носело фереджето, от черен памучен плат, с кройката на сая, отворена отпред и посредата. Фереджето се облича от момите по време на главез или когато се омъжват, както и при официални посещения и пътувания. Фереджето най-често се носи със запретнати назад поли, подобно на клашника. По-практични и ежедневни елементи от облеклото са ирамят, антерията от аладжа и късакът без ръкави, обточен със сини гайтани по ръбовете, пригответен от вълнен или копринен черен плат, носен само от булките (с.Слащен). Тези старинни връхни дрехи излизат от употреба в Гоцеделчевско и биват заместени от по-модерни и тънки дрех: На кръста се опасва вълнен пояс с червено поле на разноцветни ивици.

Престилката е от вълнена тъкан, на разноцветни водоравно разположени ивици. Женските костюми се допълват от жълти и черни чехлички или кондури за по-имотните. В селата от този край се налага като традиционен друг, сравнително по-нов саичен костюм – риза с дантели по края на ръкавите и полите, с горна дреха от кадифе

– подплатена и ватирана, дълга до коленете и силно клината.

„Старата носия” се състои от забрадка, антерия и потури, чорапи, шамии, ирам (престилка, тъкана на стан); украса от шевици в синьо и червено. уникален елемент от носията на отделни места е „пулавият ашмак” – женската бяла шамия за глава с нашити пайети и ситни мъниста понея, слагана върху кован тепелък – някога кован по поръчка, Ниската цилиндрична шапчица, за която е зашит понеякога тепелъкът има и синьо пискюлче отпред над челото, като ислямски религиозен символ. Повечето дрехи са се изработвали от коноп и украсата на носиите се състои предимно от ширити; гайтани; пулчета (пайети).

Местната традиционна носия е „шарена” – в по-светли тонове при младите жени и по-тъмна гама за възрастните. Жените носели също така връхни дрехи „шопета/шутаца”, обшити със златни парички. Украсата представлява разноцветна бродерия по ризите и връхните дрехи. Мъжките дрехи са обточени с гайтани. Неомъжените са ходили без забрадки, а омъжените се

забраждали. На празници се обличат по-специални украшения (пафти и други). Украсени са носиите с шевици, а цветовата гама е според възрастта от по-светло към по-тъмно, преобладават нюансите на червеното: пафти, гайтани и пояси. Женската носия се олекотява с времето поради тежестта и неудобството да се носи в ежедневието.

. При традиционните женски носии от селата Горно Броди, Волак, Каракьой – Сярска и Драмска околия един от основните елементи е **шамията** - жълта или червена, изпъстрена с цветя, купена обикновено от Солунския панаир. В различни цветове е и **нагръдникът**. Следва **прескутник**, изработен от вълна в различни орнаменти, обримчен с конци, **подпрескутник**, който се слага под престилката. **Ризата** е от памучно платно, тъкано на ръка, на долния край с поли в червен цвят и фигури, везани на гертеф. Чорапите, наричани **калцуне**, плетени на пет игли. В музея в Гоце Делчев са представени над 60 вида от тези облекла

Мъжки носии

В района, мъжката носия спада към чернодрешния тип, традиционно в Гоцеделчевско тя е и черна на цвят. Състои се от черни, кафяви и бозави потури, туникообразна риза, опасана с широк пояс иотгоре – елек (кафяв, син, червен). На краката - чорапи, цървули или обувки. За младоженческия костюм е задължителна връхната дреха, която отразява професията или материалните възможности на момчето: кепе, кожух от шаяк с дълги ръкави. Средпразничните мъжки костюми този на младоженеца е най-богат по състав и украса.

Около врата той носи везана кърпа, която пада на гърдите; везана кърпа, пъхната в пояса; закичен е на гърдите и над ухото, както и върху кожения калпак (село Слащен). Заможните младоженци носят дрехи, обточени богато с гайтани и чепкени или подплатени с кожа кожуси.

Носиите

В района на Южните Родипи с течение на времето, се е утвърдила през годините носията, свързана с вероизповеданието – ислям. Това се отнася предимно до шалварите и фереджето. Всички останали елементи на облеклото са останали непроменени. Въпреки това в традиционните шалвари има известна разлика. Жените носят по-широко скроени шалвари, които на крачолите завършват с 4-5 см. богато украсени с гайтани и изплетени шнулове (възи), наречени кърми. Разцветката на шалварите е доста разнообразна, като в началото са правени от тъкан плат, после от закупени платове и то предимно кадифе. При издирването на тази традиция открих следния текст за песен: При християните се е запазило типичното саично облекло, с всички характерни за него елементи. Носия, която носи белезите на общонационалната саична носия, все пак тя има някои особености, които я отличават от останалите носии в страната. Тя трудно може да бъде описана без да я гледа човек пред себе си и през времето, поради стеклите се обстоятелства, тя почти не е

претърпяла никакви промени и е запазена в своя автентичен вид. Състои се от скроен домашен тъкан плат или закупен такъв (интерия или аладжа) на широки отвесни райета, които са оцветени предимно в топли цветове; червена (алино или гивизийно) с примес на оранжево (каменичаво). Кройката е като на типично саично облекло, но, за разлика от него, отстрани има два дълбоки процепа, почти до ханша, като процепите превръщат предната част на саята в два отделни елемента. Тези два процепа етнографи трябва да обясняват този моден елемент. Като имаме предвид цялостната носия на жената в този край можем да направим следния извод. Под саята се е

носила дълга бяла риза. Тъй като в нашия край нямаме характерни особености за шевицата, то ризата се е украсявала по вкуса на всяка жена, като непременно е завършвала с богата дантела. Все пак основният цвят на ризата е белият, което можем да свържем с наследството, останало от траки и славяни. Тези два процепа, стигащи до ханша – характерно само за нашия край, подчертават красотата на тялото на родопчанката, явно от процепа личат бедрата на жената, но те в никакъв случай не са като някой еротичен елемент, а преди всичко, за да покажат осанката на родопчанката. Това облекло е характерно само за жените с по-голяма височина, което ни дава основание да мислим, че нашенката е била доста висока на ръст.

Върху саята се облича т.нар. касак, запазил се и досега. Той е обикновено в две кройки. За момите се закопчава с едно копче в долния край така, че да се откроява бюстът на девойката. За задомената жена е с няколко копчета. Касакът е богато

украсен с гайтан и сърма за празничното облекло.

————— Елемент от облеклото, който съществува и до днес, е украсеният вълнен триъгълен шал, който се слага на кръста и подчертава таза на жената. Опасан е с изплетена в различни цветове възла (връв). Върху него се опасва колан, също изплетен или изтъкан, богато украсен със синци, дребни сребърни монети и накрая завършва с пафти. Отпред, където се събират двете части на интерията (саята), се спуска дълга тъкана престилка, в която нашенката е проявявала своята творческа фантазия при съчетаване на цветове и форми. Престилката е тази, която фронтално първа прави впечатление, със съчетанието на различни цветове от заобикалящата ни природа.

Обикновено тъканата престилка цветово се оформя с лури (хоризонтални райета), като преобладават убитото жълто до гивизийно (наситено червено). След това следва зеленият цвят в неговото многообразие. По-нататък майсторлъкът е как в престилката да бъдат втъкани благо (розово), каменичавото и други цветове, които родопчанката знаела от природата. Обличала плетени шарени вълнени чорапи, дълги малко над глезените, със специални мотиви и цветове. Само в празнични дни момите носели

кондури (обувки). Забрадката е също така пъстра. Жените носели тепельци (вид шапчица), която сеслага само на темето.

Изработват се от сребро или друг материал, като под него се слага специално киче за по-голямо удобство. Отстрани на металната част има пробити малки отвори, за които се закачват различни украшения, които са главно сребърни и златни парички, като в центъра над челото се поставяла голяма златна пара (обикновено пендулира), с което се подчертавало имущественото състояние на момата. Забраждането е обикновено като (ашмака, шамията) се състои от квадратен тъкан плат, с размери около 1 – 1.5 м., сгъва се на триъгълник и се връзва пред шията.

Народни танци

Всяко село е имало места за игра, наричани хоралища, а в планинските села - и по вършилата, на открито високо място над селото. По сватби и домашни веселби се е играело по чардаците – кротенки хорá „на потона”, като на тези хорá се пеят и специални песни. Хорáта се играят в полукръг или са водени.

Имената на стъпките също са интересни – куцкани (= подскок + стъпка), сукнати (= приситване). До началото на 20 в. на хорото се е спазвала строга йерархия – мъжките и женските хорá да са отделни; днес това не важи за празничните хорá, а намира място само в художествената самодейност.

Обикновено хорáта се придвижват срещу часовниковата стрелка, но има доста, които се играят и в двете посоки. При някои женски обредни хорá, наприм жените се нареждат върху, заловени за ръце по двойки, с лице една срещу друга и с гръб към съседната двойка.

По време на седянка, момите пеят и играят, а момците съпровождат на тамбури, тарамбука и акордеон женските песни и танци с мелодии в $2/4$ и $7/8$. Характерни обредни женски песни от района са „Коньо, коньо, сиви коньо“ на която жените танцуват с бавно пристъпяне, наловени верижно) и предсватбената песен „Кус-кус се прави”, които са популярни във всички села.

Случвало се е на седянката да вземат китката на някоя мома или дори да я грабнат (по този повод на седянката пееха сватбарската „Брала мома зелен здравец”). На седенките предимно много се пее, но макар и рядко се играят и някои кротенки хорá – момите се налавят за пояс (за ирама) и пристъпват ниско по земята в много сдържано право хоро.

Според формата си, хорáта са водени (с един или два края), сключени - в затворен кръг, на леса и на две пресрещащи се редици. Среща се и разкъсаната форма – по саме и по двойки. Сключените хорá са изпълнявани най-вече от жени и девойки. Водените (скъсаните) – от жени и мъже и смесено. Хорá на леса се срещат по-рядко и то главно в мъжките танци.

Смесените хорá и игри са най-често „водени” и се придвижват вдясно или равностойновдясно и вляво. Най-често играчите се подреждат в полукръг, елипса или права редица. Обикновено мъжете водят началото на хорото, а жените – във втората половина.

Хората на мегдана и изпълняваните на домашните тържества (в стая, на потона) имат различен характер. Темпото на игра в този край като цяло е бавно и умерено.

Различават се женските, лирични и кротки хора от мъжките танци, както и от смесените – особено ако са се наловили заедно моми и ергени, които се закачат. Считало се за неприлично играчите да се пускат от хорото, преди да е свършило. Наблюдава се и влияние от танците на съседните фолклорни области – Шоплука, Родопите,

както и от донесените от бежанците от Македония хора. На Байряма се играе смесено хоро, като хороводецът върти енергично синджир или кърпа с възел в свободния край. Първата жена в редицата се хваща до момче – роднина и то през кърпа. На женското хоро две моми запяват, две – отговарят.

Местните сами определят хората си като кротенки и бавни, макар и да играят и по-живи и ситни хора. Много от бавните хора завършват с по-бърза част, но пак в умерено темпо. Съдържаната и тежка игра е отличителен белег за началото на повечето мъжки хора – плавни и широки, изразителни движения, с майсторски жестове и импровизации. Мъжете играят леко приклекли и с непрекъснато пружиниране; играта им е изключително лека, движенията са плавни и се изпълняват с мекота - както при мъжете, така и при жените. Ръцете заемат голямо участие в танцуването – при жените – плавни, нежни и меки движения в различни посоки, като често въртят кърпа връще. Мъжките ръце се движат силно, отривисто и с широта – също често въртят кърпав ръка.

Обикновено хорото продължава по цял ден, прекъсвайки само по обед - чак до тъмно; краят на жътвата също се отбелязва с хоро. Играе се най-вече на песен – половината певци пеят, другите отпяват или пък мъжете пеят, момичетата отпяват. Хората на песен се наричат женски, а тези на тъпан, свирка (кеменче, кавал, тамбура, пищялка или зурна) – мъжки . Големите неделни хора са

били кротенки, каквито се играят и през цялата година; само песните се сменят според сезона.

Празничното хоро започва с женска игра на песен, обикновено с женско хоро, което мъжете прекъсват и се нареждат за своето тежко хоро под съпровода на свирки и даарета. Жените се оттеглят в полукръг, на отделно хоро. След това музикантите засвирват смесено хоро, жените се налавят между мъжете и така – до тъмно. Тъпани и зурни огласят

площада; редуват се тежки хороводни и хойлии – скокливи хороводни мелодии. Женските игри и хорá се играят в умерено, дори бавно темпо, много рядко – живо. Като естествено продължение на дългия и гиздав женски костюм, движенията се

изпълняват с ниски, притичващи и пружиниращи стъпки, с изправено тяло..

Най-разпространен е обикновеният хват за ръка; игралците се хващат и за пояс или за престилката – „за ирама”. Много мъжки игри се изпълняват с хват за рамо (Абланица, Блатска Вълкосел, Кочан,).

Движенията в мъжките танци са високи или пружиниращи и е характерно

лекото стъпване, особено при бавните танци. Най-често срещаните мъжки хватове са задлани, със свити в лактите ръце или спуснати долу, за рамо, за пояс. Бавните или т.нар. „тежки хорá” се играят с хват за ръка, а бързите – от тип четворни хорá, с хват за пояс. Към умерените се числят хорáта с хват за рамо, т.нар. „старски хорá”. Името на старските хорá отразява не само възрастовата характеристика на играчите, но и ролята на изпълнителите. Старците са маскирани персонажи, подобни на кукерите – тук за тях се използват названията „старци, бабугери, сурвакари”.

Масовите хорá в Гоцеделчевско са умерено бързи, най-често кротки и се играят предимно на песен. Наричат ги по първия стих на песента – като представените ни на концерта в Дъбраш „Брала мома зелен здравец” и пр. Като правило, най-лекото и сложните хорá започват с умерена бързина, забързват, забавят и обикновено завършват с оживена, бърза част. Друга част от хорáта са комбинация от бавно и бързохоро в едно (като при Драма, Юч аяк и пр.).

Голямо е разнообразието от мъжки, женски и смесени хорá – тукашните са чисто македонски по характер,. Моминските и женските хорá са съдържани и се играят с много лекота и прецизност. При тях пружинирането е ясно изразено, хватовете са главно за длани със свити в лактите ръце – като почти винаги пружинират в синхрон станцовите движения на краката - или спусанти долу до тялото. В немалко хорá, ръцетеса заловени долу до тялото и ритмично се полюшват напред – назад. Типично за стила и характера на изпълнение на моминските и женски хорá е свенливостта,

съдържаността и чистота на движенията. Мъжките хорá са главно водени – хороводецът почти винаги върти кърпа в дясната си ръка. Опашкарят държи края на хорото и много често върти в

лявата си ръка кърпа. Сред мъжките хорá в този район са Трите стъпки в 4/4, в 9/8 – Айдарово хоро. В две части – бавна и бърза – на различни музикални размери се изпълняват мъжките хорá, донесени от бежанците като „Драма” (4/4 + 2/4). Хватовете са главно за длани, със свити в лактите ръце, като често се спускат долу до тялото и заловени се полношват напред-назад. Мъжките танци са богати на движения и ритми, от бавно до живо темпо. Типични местни хорá са Трите стъпки (в 4/4 размер) и Айдарово (в 9/8); Арап (4/4); Ширто (7/8). Обикновеното, „право” хоро, играно из цяла България, в гоцеделчевско се нарича Фустанско или Аур авасъ. В някои села се играе и шопското Петрунино хоро, а хорото напред-назад в 9/8

наричат Айдаровата. Хорáта в гоцеделчевско тредиционно се отличават със своята многолюдност – на неделните и празничните хорá излизало пременено цялото село. Женските танци се играят в различни размери и темпо - от бавно до умерено (Малешевско - в размер 2/4 , Ширто и Тройно – в 7/8).

„Драма” е мъжко хоро, донесено от бежанците от Егейско; във варианта от

Гоцеделчевско се изпълнява с много настроение, акцентувани движения, пляскане и завъртания. Играе се в две части – бавна (4/4) с хват за рамо и бърза (2/4), в хват за длани, спуснати долу. Типичният съпровод е от зурна и тъпан, а по-рядко и в християнските села – на гайда и дайре. Момците са наредени в полукръг, с хват за рамо и играят бърза част (2/4), с хват за длани, спуснати долу. Това е много популярно хоро в Гоцеделчевско. Изпълнява се подчертано, мъжествено, с много вътрешна сила и достойнство, с подчертано контрастни една на друга бавна и бърза част.

Пиринското хоро „Трите стъпки” е мъжко водено хоро в размер 4/4. Изпълнява се с хват за длани, със свити в лактите ръце, които се изнасят малко напред при въртенията. В друг момент лявата ръка е поставена отзад на кръста, докато дясната се изнася напред вдясно, на височината на главата и размахва кърпа. Бавната част се танцува меко, с подчертано изразено пружиниране, с приклекли крака и леко наведено напред тяло. Бързата част – с подскоци и при завъртанията лявата ръка е поставена отзад на кръста, докато дясната се изнася напред вдясно, на височината на главата и върти кърпа.

„Айдарово” - мъжко водено хоро в размер 9/8 ,

което се изпълнява с пружиниране, завъртания на тялото вдясно и вляво, с подскоци и клякания, хват за длани, със свити в лактите ръце. Темпото е умерено и постепенно сезабързва – до живо. Клякането се изпълнява по команда на хороводеца или се изпуска

– по желание на участниците.

„Небет” – смесена игра по саме на песен, в размер 7/16. Ръцете се поставят на кръста или се раздвижват, като се изнасят над главата или напред пред гърдите и държат кърпа. Едната ръка от време на време се слага на кръста, докато другата върти кърпа и после взаимно сменят положението си.

Танцуващите са в редица или дъга и в някои моменти участниците играят един срещу друг по двойки като после се връщат към първоначалната си позиция в танца. Играе сем ного плавно, с леки подскоци, в умерено темпо, в стаи и чардаци; по сватби и домашни празници – смесено.

„Заешката” е местно хоро, развило се от известната в цяла България мъжка сватбарска игра. Мъжкият танц „Заешко време“ е съвременно хоро, подобно на правото. „От по-рано такава име няма”,. Заешката – или Таушан аваси е сватбарско мъжко хоро, което имитира зайците през пролетта, когато са в любовния период.

По-големите празници и обичаи са неизменно свързани с игрането на хорá –

Сватба, Байрям, Прядой. На Байрям се играят всякакви хорá и участници са всички – деца, моми, жени, ергени, мъже и жени. По време на погребение не се играе, пее, свири. Други забрани няма.. Поят се песни и за специалните обичаи – Момари например или Байрям.

Момарите е сватбарски обичай, в който участват повече жени и момичета, които изпълняват повечето песни.

. В миналото жени и мъже не играели заедно – на първата половина се хващали мъжете, на втората – жените, разделени от кърпа, държана от някоя по-малка мома. Днес хващането на хорото е свободно, където жените пожелаят.

Пеенето е най-характерният съпровод за хората. То е почти задължително за традиционните женски хорá в този край. В, пиринските и родопски по стил песни съжителстват равноправно и се редуват на хорото.

На музикални инструменти свирят главно мъжете – широко разпространение в миналото имали тамбурата и овчарската свирка. Тъпанът се среща повсеместно и често се използва като съпровод. **Тамбурата** е пригодена по-скоро за домашно музициране и за песенен съпровод; използва се и на сватби само по изключение. **Гайдата** е слабо застъпена тук; в миналото се е използвала предимно от християнското население, особено в комбинацията голямо дайре и гайда.

В Гоцеделчевско са се изработвали т. нар. **чифт кавали** с меко и тихо звучене, използвани като съпровод за певците, особено при едногласните песни, характерни за този край.

не са местно явление, те биват наемани при специални поводи от съседни села, но зурните са много разпространени в музикалния бит на този край. В Гоцеделчевско се среща късият тип зурни. Звукът им е пронизителен и силен, подходящ за свирене на открито. Много често зурнаджии и тъпанджии съпровождат

хората – най-често в комбинацията от една или две зурни и един тъпан. Големият тъпан и тарамбуката са най-тачените и използвани ударни инструменти в този край.

Традиционно хората са били съпровождани от кавал, пискун (къс дудук), двойнка (пищялка), тамбура (дрънка), зурни и тъпани; при християните - и от гайда.

Музикантите са много търсени и уважавани в този край. Наемат се по многомузиканти за важни събития като сватби и сюнети. Зурната в

Гоцеделчевско прониква сравнително късно в музикалната практика на местното население, включително сред българите-мюсюлмани. Донсят я циганите, пътуващите музиканти на Балканите, които и основно свирят на този инструмент. Тъпанът се комбинира със зурната и този шумен съпровод се налага предимно при мъжките игри.

Разпространено е хороводното пеене (пеене и танцуване едновременно). Играе се най-често на тамбури и под съпровода на самодейни оркестри, които включват кавал, тарамбука, тамбура.

Танците на събори и седенки

Сборовите са били многолюдни – празнувало се най-често по високи поляни извън селата – около параклиси и пр. Съборите на християните се правят най-често по Великден, Гергьовден, Спасовден, Петровден. Задължително се слагат трапези, правят се

родови сбирки и на близки и познати от съседни села, с много песни и игри. Прочути в Гоцеделчевско са съборите в Хаджидимово по Гергьовден, където се осъществява един вид преглед на носиите и надиграване на различните села със специфичните им хорá. В Пиринския край, много мюсюлмански села отбелязват и християнските

празници Гергьовден и Димитровден с хорá и игри. Днес съборите са в упадък. В някои села ставал голям събор по време на летния Байрям, където се стича

населението от далечни родопски села. Мюсюлманите празнуват два пъти годишно Байрямите, като нерядко са играели и на две хорища едновременно – в Гоцеделчевско мюсюлманите не са преставали да играят така, както това е ставало на други места из

Родопите – тук българските хорá са много по сърце на местните, като често момци и моми се хващат на отделни хорá. Постепенно в доста от селата започват да играят и смесено. Омъжените жени, които някога са спазвали забраната на Корана да не играят на публично място, са го правели на женските седенки и по сватбите - в женските отделения. Постепенно девойките са започнали да се хващат на мъжките хорá като втора половина на хорото и се отделяли от мъжете с кърпа, докато днес се играе смесено и дори омъжените мюсюлманки се хващат на общите хорá. На съборите преди всичко се пеят песни и пресъздават обичаи, на сцените се играят и танци. Играе се на

оркестрова музика или зурни, играят се същите хорá, предимно най-разпространеното в България обикновено право хоро.

Най-характерен местен обичай – слагат се чанове на козлите, кочовете. „Овчарите като се прибират със стадото и чановете започват да шумят. Звукът се слива с разпяването на седенките. Ергените обикалят от седянка на седянка. По седенките

също сеи работи – ниже се тютюна, конопа. Пее се по два часа и повече. Местата за събиране на седянката са по махали. Накрая като свърши работата на седянката, моми и момци са се хващали на хоро”.

Празнични и обредни хорá и игри

Празнични хорá и игри са общите сватбарски хорá, тези на потона, неделните, мегдански хорá, хорáта на календарни празници, на събори, смесените хорá на сватби.

Обредните игри и хорá са свързани както с ритуали като лазаруването и сватбарските игри, така и със сезонно-календарните празници. Това прави обредните танци сравнително устойчиви и запазва практиката им частично и до наши дни, въпреки сериозните културно-исторически и битови промени в живота на хората.

Гергьовден, Лазаровден, Петровден, събори, местни празници, обичаи за дъжд или при жътва - все поводи за игри и веселие. Хорáта, изпълнявани в рамките на обичаите най-често са обикновени и рядко представляват впечатляваща хореографска новост.

Основните типове обредни танци обхващат моминските и ергенски обредни хорá и игри, както и сватбените танци – мъжки и женски. С женските обредни хорá на песен се откриват празничните хорá на календарните празници (Гергьовден, Еньовден и Великден). Тези обредни танци се базират на характерните за района основни хорá, но стъпките им в съответния вид се изпълняват само по конкретния обреден повод и то от момите, които вече са преминали лазаруване, предстои им женитба, момеят се.

Поединично груповият обреден танц е старинна по тип обредна дейност.

Запазен е главно в мъжките обредни сватбарски танци, в игрите на старци, бабугери и

пр. При женските обреди, соловото игране е нетипично, среща се най-вече в лазарските игри и танца на пеперудата, както и при някои обредни моменти отсватбата.

Мъжките обредни танци са представени от ходенето на сурвакари и зимните маскарадни игри, съпроводени от играта на старци или бабугери (на сватбите бабугерите са тип кукери). От мъжките сватбени обредни игри специфично развитие получава Заешкото хоро, „Заешката”. То представлява стилизиран танц в стила на мъжките тежки хорá, с характерни пантомимни движения. Той е поединична игра със символни заешки движения.

Гергьовден

Гергьовден се счита за най-голям празник, по-важен и от Великден. Празнува се повсеместно в Гоцеделчевско – и от християни и от мюсюлмани. За гристияните – Гьорговден винаги е чил основен празник в религиозно-църкваовния календар. За мюсюлманите това е един от основните и най-големи празници заедно с Байряма. По тази причина по

традиция всички празнуват Гергьовден – малки, големи. В традиционното честване на Гергьовден се преплитат религиите

Празникът е свързан с притчата за подвига на Св. Георги. Според житието на Св. Георги недалеч от неговия гроб се появил змей, който опустошавал околността. Светецът успял да порази с копието си чудовището. Оттогава той се ползва със славата на един от най-изявените конници-змееборци в християнството и иконографски се изобразява на бял кон, под чиито копита се гърчи прободен дракон. Светецът е патрон на българската войска.

По традиция Гергьовден е един от най-обичаните и тържествени народни празници на българите, който поставя началото на лятото и на новата стопанска година. Традицията свързва деня и празника с очакванията за добра стопанска година и надеждите за берекет. По традиция на Гергьовден се подновяват старите и се сключват новите договори с калфи, чираци, овчари, козари, ратаи.

В народните песни Св. Георги се възпява като “хубав”, “милен” и “зелен Георги”. Повсеместно у нас Св. Георги се почита като покровител на овчарите на стадата. В негова чест във всеки дом се коли курбан – първото родено мъжко бяло агне. На рогцата му стопаните запалват свещ, около шията му поставят венче от здравец, букова шума и цветя. Агнето се освещава от духовно лице. С кръвта му жените правят кръстчета по лицата на децата за здраве. После я изливат в реката, за да “тече берекетът в къщата, както тече водата”. Друг път я изливат в мравуняк, че да се плодят агънцата катомравките.

В ранно утро на Гергьовден, още преди изгрев слънце, жени, моми и деца отиват по росните поляни да берат цветя и да се търкалят за здраве. Люлеят се на клоните на младите фиданки или се удрят със зелени вейки против болести. Жените събират росата и мият лицата си с нея против лунички. Гергьовската роса се смята за особено лековита. С нея се замесва тестото за гергьовските хлябове и се подквасва прясно издоеното мляко.

С набраните по поляните цветя и букова шума жените украсяват вратите и прозорците на къщите си. От тях свиват и венец за жертвеното агне. После девойките и младите невести замесват тесто за празничните хлябове, наричани в различните български земи “овчарник”, “кошара”, “харман”, “боговица”, “гергьовски кравай”, “кувасник”. Винаги се приготвят

отделни краваи за овчаря, говедаря, козаря и свинаря. Те им се носят преди обед покъшлите от моми и булки, които преди да ги дадат, обикалят с тях три пътостопанските постройкн, за да предпазят добнтъка от болести и магии. След това на къшлата става и обредното издояване на първото мляко. Овчарите украсяват котлето с цветни венци от билки, коприва, здравец, див чесън и гергъовче, вързани с червен конец. Билките трябва да предпазват животните от “зли очи” (уроки) и от възможността да им бъде открадната магически млечността. Млякото се издоява в котлето през сребърна невестинска гривна или през малко кравайче. Често овчарите пускат в съда яйце, метална пара, пръстен, совалка или гергъовско кокалче, за да се увеличи млякото на овцете. Към обед всяко семейство тръгва с опеченото агне и хлябовете към черквата. След службата, по време на която свещеникът освещава всички жертвени животни и храни, в черковния двор или на някоя широка поляна се нарежда обща празнична трапеза. Започва всеобщо угощение с песни, свирни, танци и борби. Едната плешка на агнето винаги се раздава за здраве и благополучие. През целия ден младите вързват люлки по клоните на дърветата и се люлеят. На Гергъовден се подновяват старите и се сключват новите договори с калфи, чираци, овчари, козари, ратаи.

Традиционното празнуване включва освещаване на хлябове, печени агнета, веселби и хорá, игри и люлки за здраве по околните поляни. Жените изпълняват в навечерието и на самия празник бавни ритуални хорá или извъртане на специална песен. Често на същите текстове се играят и хорá с по-живи мелодии. Интересен факт е, че празнуването на Гергъовден от мюсюлманите никога не е секвало – те спазват множество старинни, езически български традиции и дори такива, които отдавна са изчезнали от обредната практика на християнското население. Такъв е обичаят „пеене на китките” – на всяка китка припяват с отделна песен (само началните стихове, колкото да загатнат всеизвестно съдържание) и каквато е песента – такъв ще е късметът на препявания. И така както в българските обредни традиции има опяване на китки, на хлябове и пр.,

В западнородопските села на района се е опявал и тютюнът, Някога отбелязването на Гергъовден е продължавало с печено агне по обед и игрането на хорá от моми и момци (също както на Байряма), които след това извъртали хоралището. На Байрям и на Гергъовден, младите вързвали

въжени люлки на високи дървета и се люлеели за здраве, с песни и младежки закачки. Разказва се и за един старинен обичай, който се спазва без да се знае и помни неговото първоначално значение:

„Момите се хванат на хорото и играят... „Жените ходятме на Гергьовден сутрин рано преди изгрев в местността „Чуката“, наберем си здравец, шипки, трънки, там се преспива и ако има някой нещода си лекува, търкаляме се по ливадите за здраве. Има дървета, люшкаме се на тях, за да не ни боляткръстовете. Кършат се „жилки” -

стръкове коприва - и ги топят на близката чешма, след което ги хвърлят – и така до трипъти”. В някои села на Гергьовден се прави люлка ,на която ергените люлеят момите.

Един езически обичай, който е достигнал но не се спазва - на „Гергьовден”

се търкалят по ливадите за здраве. Който има овце и крави - по една клонка зелена, брезова им се връзва на кръста, да са живи и здраве до следващия Гергьовден. И хората се кичат със зеленина, здравец, брезови клонки на главата – за здраве:

Обреди на Лазаров ден и Цветница

Лазаровден е първият от трите големи празника, свързани с чудото на Възкресението, следван от Цветница и Великден. Отбелязва се на подвижна дата, винаги в съботата преди Страстната седмица

Според Библията, на този ден Исус отива в дома на своя приятел Лазар и разбира, че отняколко дни е мъртъв. Божият син моли сестрите на покойния да му покажат пещерата, в която е погребано тялото. Заставайки пред входа ѝ, **Исус извиква „Лазаре, излез навън” и миг по късно се появява неговият приятел жив и здрав, възкръснал от мъртвите.**

Това чудо кара и най-скептичните жители на Йерусалим да повярват в божествената сила на Христос, но едновременно с това му навлича ненавистта на еврейските първосвещеници. На

този ден те вземат решение при първа възможност да го уловят и предадат за екзекуция, което им се отдава съвсем скоро.

В народните вярвания християнското възкресение се преплита с възраждането на природата за нов живот. Затова **Лазаровден е празник на събуждащите се гори, ниви и пасбищата**. По традиция се откъсват върбовите клонки, с които трябва да се окичат вратите на следващия ден – Цветница.

Най-характерният български обичай на този ден е **Лазаруването**. В същността си той е посветителски обред, през които трябва да преминат всички девойки, за да могат да минат под венчило. Момичетата, облечени в невестини дрехи взети на заем, ходят от къща на къща и пеят за женитба, любов, здраве и плодородие. Интересното е, че лазарските песни се изпълняват единствено в този ден от годината и по никакъв друг повод. Обичаят завършва на другата сутрин с ритуала „кумичене”, при който девойките пускат венчетата си по реката. Тази, чиято китка пристигне първа, се обявява за кумица и останалите ѝ отдават почит през цялата година.

Основните песни на Лазаровден са благослов за здраве, плодородие и благополучие на дома. Но и тук, в къща където има ерген или мома за женене, в песните се вмъкват и любовно-женитбени мотиви:

Празникът носи пролетно настроение и се очаква с нетърпение както от участничките, така и от жителите и гостите на селата и градовете. Вярвало се е, че мома, която не е лазарувала, не може да се омъжи.^[4] Затова е било задължително всяко момиче от селото да лазарува.^[1]

На пръв поглед е трудно да намерим връзката между чудото на възкресението и **Лазаруването**. В народното мислене обаче този посветителски обред е символична смърт и прераждане на детето в жена. От този ден нататък девойката има нов социален статус и вече може да си избира годеник, както и от друга страна, да бъде искана за невеста.

Цветница е традиционен подвижен християнски, но и народен празник, който се празнува, както в православната, така и в католическата и протестантската църква една седмица преди Великден, в неделята след Лазаровден.

Нарича се още Връбница, Цветна неделя, Вая (Вайя), Куклинден или Палмова неделя (в западните църкви). Празникът се пада в шестата неделя на Великия пост.

Той е свързан с едно от основните събития от земното пребиваване Исус Христос описани в Евангелието.

На този ден в църквата се отслужва молитва и се благославят върбови клонки. Те се раздават на вярващите и всеки ги отнася до дома си за здраве. **Пак за здраве се окичват с върбови клонки портите и се сплита венче от осветената в църквата върба.** Върбовите клонки символизират палмовите, с които е бил посрещнат в Йерусалим Исус Христос. **В този ден, който е през периода на постите, се разрешава риба, а останалите ястия на трапезата трябва да са изцяло постни.**

Религиозната страна на празника показва, че **на този ден християнската църква празнува влизането на Исус Христос в Йерусалим в дните преди еврейската Пасха.**

Според евангелистите Христос пристига в града, яздейки магаре, а вярващите го посрещат, като разстилат пред него дрехите си и маслинови клонки. След като възкресил престоялия четири дни в гроба Лазар, брат на сестрите Марта и Мария, Исус Христос тръгнал за Йерусалим. Когато наближил града с придружаващите го ученици и стигнали до Витфагия, той пратил двама от тях да отидат в селото и да му доведат вързаната в началото на селото ослица и с нея осле, а ако някой ги попита защо правят това, да кажат, че е потребно на Господ.

Като разбрали, че ослицата е за Христос, никой не им попречил. Той я възседнал и така влязъл тържествено в Йерусалим. **Вестта за възкресението на Лазар вече го изпреварила и хиляден народ тръгнал към Витания, за да го посрещне. Народът, виждайки в Исус Христос Спасителя, възторжено размахвал палмови клонки и хвърлял цветя пред нозете му.** Фарисеите пък наредили на Христос да забрани на народа да ликува, на което Той отвърнал: "Казвам ви, че ако тия мълкнат, камъните ще завикат". Шествието продължило и от височината на Еленското

възвишение до храма. Христос изгонил оттам събралите се в двора му продавачи и купувачи на разни стоки и извършил множество изцеления на болни и недъгави хора.

Когато приближил града с придружаващите го ученици и стигнали до Витфагия, той пратил двама от тях да отидат в селото и да му доведат вързаната в началото на селото ослица и малкото ѝ, а ако някой ги попита защо правят това, да кажат, че е потребнона Господ.

На този ден в църквата се отслужва молитва и се благославят върбови клонки. Те се раздават на вярващите и всеки ги отнася до дома си за здраве. Окичват с върбови клонки портите и се сплита венче от осветената в църквата върба. Върбовите клонки символизират палмовите, с които е бил посрещнат в Йерусалим Исус Христос.

В този ден, който е през периода на постите, се разрешава риба.

В пряка връзка с езическия обичай лазаруване на Лазаровден съществува друг езически обичай – кумичене, който се извършва на следващия ден – на Цветница.

На този ден се ходи на църква с цветя и върбови клонки. На тръгване всеки взема от осветените в църквата цветя и ги носи в дома си, като ги поставя под иконата. Осветените цветя се използват за баене против уроки и болести на децата и животните. Известен е обичая *кумичене*.

Момите, които са лазарували на предни ден, се събират отново на групи на **Цветница**, като носят със себе си специално приготвени за случая венци от върба или хлябове (известни най-често под името кукла), загърнати в чисти месали. Младите жени в две редици, уловени за раменете, отиват до реката на селището, като избират място, на което водата тече по-бавно. По пътя те пеят специални песни и като стигнат до определеното място, прължавайки да пеят, се хващат на хоро. След това пускат едновременно венците и наблюдават чий венец ще изпревари останалите.

На много места носят хлябове при **кумиченето**, с помощта на нож изрязват тънка коричка. Всички залъци се нареждат върху бухалка (за тепане и пране) и след това една от момите потапя бухалката. Като се понесат по водата, всички следят кой залък ще отиде най-напред. Ако тръгнат бързо по водата е знак за скорошно задомяване, а ако останат на място, сватба не се предвижда. Момата, чийто венец или парче хляб е сполучил да бъде най-бърз от всички, се провъзгласява за кумица.

Кумиченето се извършва за здраве и плодородие и с цел някоя мома да не бъде залюбена и похитена от змей. На връщане младите жени отново тръгват в същия ред, само че най-отпред ги води (на някои места я носят на ръце) избраната за кумица, като по пътя продължават да пеят песни за любов и брак, вече не се боят от змея. Връзват люлки, като първа се люлее кумицата. Празникът завършва в дома на кумицата, където ги чакат известните ѝ родители и там отново запяват песни.

На някои места правят обредни люлки и се люлеят всички, като първа се люлее кумицата. В нейната къща някъде по-възрастните жени приготвят ястия (качамак и коприва) за гостенките, другаде пък всички надробяват своите хлябове, поливат ги с вряла вода и ги изяждат като попари. Като се нахранят, отново се хващат да танцуват хоро. След това момите сядат в кръг и около тях се затваря втори кръг от момци и започват да пеят любовни песни в чест на тези, за които знаят, че са любовници.

С това завършва празникът. **Избирането на булка на Лазаровден и на кума на Цветница трябва да се разглежда като неделими елементи от извършването на сакрална брачна церемония, която е съществувала в езическата епоха при отбелязването на пролетния празник.**

Символите на празника са **цвете и змей**.

- **цвете** - символ на пролетта, растежа и красотата, на младостта и радостта. В българската народна песен са възпети различни цветя: божур, ружа, трендафил и др. Едни цветя са лековити, други момински или магически.
- *Лековити* – божур, иглика, невен – пазят от лоши очи и уроки. Червеният цвят на божура се свързва със здравето и младостта.

- *Магьоснически* – тинтява, росен, перуника, омайниче и други, разделят, отбраняват или привличат. В библейската символика цветовете са знак за преходност, надежда за възкресение, за вечна пролет. Често се свързват с определен светец.
- **змей** - обикновено живее в горите, пещерите, вън от селото, в езеро или извор. Змеят лети в облаците и е символ на тъмнината и небето, дъжда и водата. Притежава голяма сила - с едно духване изважда и най-големите дървета, отнася любимата си. Змеят се влюбва в най-личната мома, но я прави нещастна, защото независимо дали ще я отнесе от хората или ще я остави сред тях тя умира. Той използва прикрито на нощта и тогава се явява като красив момък. На залюбената

от змей девойка не се позволява да се къпе, реши, да се пременява, да ходи на хорото и кладенци. Тя може и знае всичко, но нищо не казва, защото змеят и е забранил. Ако змеят разбере, че родителите са решили да омъжат девойката, той я отнася със себе си и повече никой не я вижда. Смята се, че сватбата със змея е равна на смъртта. Любовта на змея трябва да се лекува: чрез пиене на "змеева билка", баене, да се прекадява с билки. Залюбените от змей мома или момък не живеят дълго. Змеят също може да закриля и да помага на хората. Ако някъде настъпи дълга и мъчителна суша, значи че в околността се е заселил чужд змей. През нощта мъжете от селото в пълно мълчание и голи обикалят селото и търсят змея. Накрая се къпят в реката.

На Лазаров ден и Цветница празнуват имен ден много хора , което придава допълнително празнично настроение в населените места на територията на общината.

На Лазарова събота във както във всички епархии на Българската православна църква шака и в Неврокоохската се отслужва Златоустова света Литургия. За хората и посетителите това става в Хаджидимовския манастир СВ. Георги Победоносец . С отслужване на литургия празникът се отбелязва и в храмовете в с. Тешоно, с. Петрелик и с. Копривлен. По традиция на литургиите присъстват много местни християни, гости и туристи.

Танци при обреди за дъжд

Обичаят **Пеперуда** (за предизвикване на дъжд) е познат повсеместно в България. Изпълнява се всяка година в определени от местната традиция дни и по време на суша, в края на пролетта (след Гергьовден) и началото на лятото, когато нуждата от влага за посевите е най-голяма. Участници в обичая са малки момичета, които още не се момеят. За главното обредно лице - пеперуда се спазва изискването то да е сираче.: „Облича се едно момче или момиче, но задължително да е сираче в дълга риза. Наричат го пеперуда, окичват го с върбови клонки. Обикаля по селото и пее. Обичаят за дъжд се нарича „Пеперуда“, като пеперудата е „дете сираче“. Останалите моми пеят песни в кръг около пеперудата и семолят за дъжд. Обичаят „Пеперуда“ - е за сушави години – кичат с върбови клонки от глава до пети едно сираче – момиче (някъде можело да бъде и момче!), тръгват по махалата и из селото, като пеят специална песен, При обиколката дружината, която съпровожда Пеперудата я оливат с вода, а тя се отърсва от водата, ръси наоколо и вика: „Дай, Боже, дай, Боже, дай, Боже дъжд“.

„И накрая овъртят селото и сека къща му дава нещо” – масло в бакър, „мисирно брашно”, боб, яйца или други продукти и като свърши дружината с обиколките – отиватна рязката, правят огън, варят качамак със събраното брашно. Сяда в кръг на ливадата дружината, хапват и казват – Я, излиза облак – ще вали дъжд!

Очевидно в днешно време обичаят съществува по-скоро като

културна традиция, а не като жив обред. Групата обикаля по къщите и на вратите бива дарявана с дарове под формата на храна, питиета, стотинки.

Местен обичай за дъжд – „Аминкане“ . Събират се деца и тръгват по къщите. Излиза някой и ги покрива с вода. Децата казват: „Летни ми дъжд да ти се роди махалка (царевича) да ни нараним сираче". След това децата ходят при вдовица да им направи качамак.

„Арфе” (задушница)

Обичай, свързан с традиционната религия в този край - 15 дни предипразника Рамазан има – раздават се кошнички с мекици, баница, хляб, локум - за помен. Ючерлъ е Голям Рамазан.

Еремия и Невруз

Общобалкански мюсюлмански празник, свързан с настъпването

на пролетта. Невруз е известен като "Пролетно равноденствие" и означава нов ден, начало на нов живот. С празника Невруз се изпраца зимата и се посреща пролетта.

Според народното поверие в деня на Невруз земята се пробужда. Жените не перат и не вършат ръкоделна работа, не шият. Мъжете също не подхващат работа. Във Ваклиново се спазват забраните, свързани с езическото съдържание на празника: „На Невруз нищо не правим, не бараме сапун, игла. Нищо не се реже. Мъжете не се бърснат тояден. Да не се случва нещо лошо”.

Байрамски обичаи и игри

Широко разпространено в миналото е било т. нар. „извъртане” - обредното обграждане, в което се смесват традициите на църковните молебени и езическите обичаи за плодородие и предпазване от зли сили. Подобни процесии са се правели за осигуряване на берекет и здраве около многовековни дървета, кръстове, църкви и манастири или оброчища, както и на местата, на които се празнува Байрямът.

При извъртането танцът се изпълнява само от жени – извъртането при мюсюлманите е запазено като формален обичай, без първоначалното си съдържание и се изразява в бавно ритуално пристъпване. Мястото на Байряма се извърта и от моми, и от ергени. Някогашното традиционно „извъртане” на мястото за курбана с хоро от момите вече не се практикува – при курбаните главното действащо лице е

ходжата. На Байрям момите се подреждат в една редица и пеят песните „Аго, Сюлюмане“ „Оти си, Фатме плакала “ (и двете ни бяха представени на концерта в Дъбраш), на които се играе и съответен танц - „На пръчка“. Пеят се песни, играят се хора, обикновено от моми се играят. Има Байрямска люлка накрая на селото и ергените люлеят там момите, които харесват, избират се булки и мъже. Пее се и една специална песен: „Дойде Голям Байрям, сега ще дойде и малък” – за Курбан Байрям Байрам - момите се нареждат в една линия и пеят: “Снощи минах покрай вази“ ; „Айшините бузи“ ; „Цъфнало цвете шарено“. Тъй като се построяват в една

редица се нарича „на пръчка“. На „Байрямите“ сутринта се ходи на молитва в джамията, после покъщите и следобяд на общоселски хора и музика.

Йордановден

Основен християнски празник, който православната църква чества на 6-ти януари и нарича **Йордановден (Богоявление)**. На този ден **Йоан Кръстител** покръства **Исус Христос** във водите на река Йордан.

В момента на кръщението небето “се отваря” и Светият дух слиза върху Христос във видна гълъб, а от небето се разнася глас: “Този е Моят възлюбен Син, в Когото е Моето благоволение”. Оттук и названието на празника.

Той има различни имена в различните области на страната, като някои от тях са **Кръстовден, Водици или Водокръщи**. Празникът е наречен така, защото на този ден всеки, който иска да е здрав през годината, се окъпва или поне се измива на реката. С празника се слага край и на така наречените „мръсни дни”.

На този ден **традицията** повелява след ритуалното кръщаване на водата, свещеникът да хвърли кръста в реката или в морето, където насъбралите се мъже да се впуснат, за да го вземат. Този, който извади кръста, ще бъде здрав и щастлив през цялата година.

Ако хвърленият във водата кръст замръзне, предвещава здраве и голям берекет. Ако пък времето е студено и сухо, се приема като знак за плодородна и добра година. Накрая – скитка босилек свещеникът напръсква хората за здраве.

Архангеловден

Архангеловден събира в себе си вярванията за безсмъртието на душата, както и за справедливата подредба на света. Ритуалите, които съпровождат празника, са пропити с упование и надежда. Упование в милостта и върховната мъдрост на висшите сили. И надежда, че за всекиго е „промислено” най-доброто. **Народният празник е на 8 ноември – денят, който православната църква е отредила за почит към Архангел Михаил – предводителят на небесното войнство от ангели и архангели. Рангел, Арангел, Свети Рангел-душовадник – това са**

имената, които народът ни е дал на Архангел Михаил. След Димитровден това е вторият по значение празник в есенния фолклорен календар.

Според българските народни вярвания Архангел Михаил е един от братята светци- юнаци, на когото при подялбата на света се паднали мъртвите души. Той взима душата на умиращия, подавайки му обикновено ябълка (китка). По тази причина той бива възприеман от населението като ангел на смъртта и оттук идват народните му названия – **душовадник**, **вадидушник**.

Някога на Архангеловден се правели родови служби. Събирали се всички роднини, за да почетат заедно светеца-покровител на семейството. Организирали се общоселски курбани и събори. В съботата преди празника е една от най-големите задушници през годината. И до днес на този ден много православни българи спазват старинната традиция, според която се прави поменална трапеза. Както на всички християнски ритуали в паметна поминалите, т.нар. „служба” се състои от жито, хляб и вино. В народните представи **житото е символ на бъдещото възкресение – както зрънцето умира в земята, за да даде нов живот, така и душите се възраждат, след като напуснат тялото**. Виното също е символ на живот. Лозата, от която се прави то, е възпята в

огромен брой фолклорни песни. „Бяла лоза винена”, с бяло или с черно грозде, срещаме в сватбарски, жътварски, седенкарски и любовни песни. Когато се прави помен, **гробът или обредният хляб непременно се „преливат” с вино**. Преливането с вино напомня непрестанния преход от живота към смъртта.

Според народните представи, душата има две неделими проявления – сянката и дъха. Те не могат да съществуват отделно, отиде ли си сянката, отива си и дъхът. И обратно. Някога „взимали” сянката на човек, за да я зазидат в строежа на къща, храм или мост. Тогава строежът ставал по-здрав, но човекът непременно умираше. *Душата никога не умира. Когато човек умре, сянката и дъхът излизат из снагата и душата му отива на небето*. Когато приближава последният му час, при човека идват „умирачката” и свети Архангел Михаил. Понякога човек не умира, а само се „пренася”. Тогава при него от небето слиза само небесният предводител. Той взема душата, а тялото остава неподвижно. Архангел Михаил отнася душата „на оня свят” – в

рая или в ада. Ако е праведна и светла, тя отива в Рая. Там вижда всичко, разговаря с душите на своите починали близки. Като си свърши каквото е намислил, Архангелът отново връща душата на старото ѝ място. За такъв човек народът ни казва, че е държал душата си „в зъбите”. Оттам идва изразът: „Стискай зъби и ще ти мине!” Особена е и народната терминология – за човек, който е неизлечимо болен, се казва „пътник”. А починалите са „заминали”, „отишли са си”.

Архангеловден, са посветени и на умилюствяване на светеца, та *„като дойде времето на всеки, леко да му вземе душата.”*

Идеята за безсмъртието на душата и красотата на отвъдния свят е предадена и в още един от „постулатите” на народната вяра – сакралните 40 дена след смъртта на човек. Според него, Архангелът като вземе душата, я дава на някой от ангелите и дяволите. **Всеки има своя ангел и своя дявол.** Те водят душата на човека 40 дена – да види отново любимите си места и хора. Ако човекът приживе не е пътувал много, душата му е спокойна. Не е така с душите на гурбегчиите, разказват приказки и легенди. Техните души много се скитат, преди да получат покой. Като се навърши 40-ия ден, ангелът неизменно предлагал на душата да се върне в тялото. Усетила свободата на полета, видяла красотата на отвъдното, душата никога не се съгласявала да обитава отново нещо, което е толкова временно.

Народът ни вярва, че когато умиращият се усмихва, Архангел Михаил му подава златна ябълка. Ако умира в конвулсии – предстои му да изпие горчива чаша.

Ритуалните хлябове, които се поднасят на Архангел Михаил в неговия ден, имат символиката на поменалните. Обикновено те са два. Народът ни нарича единия **„боговица”**, а другия – **„Рангелово блюдо”**. Украсата и на двата е специална, прави се по установен начин, който се предава през поколенията. „Рангеловото блюдо” най-често има формата на кръст или представява характерна пластика от тесто. Най-възрастният човек в дома разчупва хляба на кръст и изрича думите *„Свети Архангеле, Свети Никола и вси светци, помагайте ни, почитаме ви и сечем колач да се роди мъж до тавана!”* Сипва отгоре вино от пръстена паница, а домакинята събира с шепи виното и го разпръсква навсякъде в къщата за берекет. На някои места в родината ни домакинята разчупва обредния хляб и дава на всекиго. Къшеят хляб трябва да се поеме с две ръце и да се изрече благослов.

За курбан в чест на светеца-покровител на мъртвите обикновено се жертва мъжко животно – овен или шиле, чиито глава и крайници се варят цели и след това се кадят с тамян. Кожата на обредното жертвено животно се дарява винаги на църквата.

Сватба

Сватбата е празник не само за младото семейство, но и за цялото село. Провежда се в продължение на три дни и е съпроводена с музика – зурни и тъпани. По-заможните семейства наемат повече музиканти за тържеството.

Ритуалът годеж се извършва по следният начин: Момчето праща близки при момата, които ѝ носят в дар ашмак, а тя дава чорапи за годеника. След това започва сватбата, която е три дни. Три дни се слушат зурни; 1)зурни, 2)закарва се булката, 3)играят се хорá (булката си почива вкъщи). Тежестта на сватбата се е определяла от броя на тъпаните. Колкото повече били те, толкова по- голяма (тежка) била сватбата. В първия ден младежът дава дарове за роднините на булката, свирят зурни и булката раздава даровете на своите роднини. На следващия, братът или чичото на булката я карат на кон до къщата на младоженеца. Булката носи аркумичка (метална съдинка с капак) с вода и я излива по пътя, за да ѝ върви животът по вода. Булката е ошарена с варази и пулове (по лицето) ипокрита с червена кърпа.

Смисълът е, че отива в нова къща и затова трябва да е с ново лице. Като пристигне в къщата, в която я чака младоженецът той пръв ѝ маха кърпата. Свирят песни, играят се хорá, но те не излизат. На третия ден се показва ризата по която се разбира дали момата е честна или не. Ако е честна започват песни, хора. Пък, ако не излезе честна я връщат в бащината къща заедно с музикантите.

В зависимост от имотното състояние, младоженецът носи на краката кондури или ръчно изработени цървули, а на главата фес или каскет. Някои са носили и кистек (часовник впояса със синджирче).

Булката е с потури, направени от басма, дефтин, коприна или други платове. На краката потурите завършват с пъпки (набор във вид на плисе около крака). Запасани с учкур (връв).Друго празнично облекло е:

- Фота (престилка) – изтъкана от вълна с различни цветове. Цветовете са втъкани на парти (успоредни светли линии на плат и др.), като най-честите са жълт, червен и кафяв. Има и друг вид вълнени престилки – на маказки (ножици) и на трупчета (вид шарка на престилка) с втъкани в тях сребърни или златни нишки.

Запасва се с воза (плетена връв от прежда) около кръста;

- Джакет - изработен е от плат, басма и други (дреха подобна на сако);
- Сетре - изработено е от плат с памучна подплата (дреха подобна на сако);
- Кондакът има правоъгълна форма с попки (дантела или ресни), по края изработени ръчно от момите. Прави се на триъгълник и се забражда по специален начин така, че част от ресните да падат свободно от едната страна на лицето;
- шамията се слага на главата по специален начин, така, че ресните от кондака да се виждат (кърпаза глава).

В зависимост от имотното състояние на булката, може да е с кондури

(обувки с токчета) и с пръчка (наниз) жълтици на гърдите. Най-голямата е пендолира. И накрая сеслага фередже (наметало).

Сватбата преминава през различни обичаи и ритуали: калесване,

шарене (рисуване) на булката, конене на булката, кушия, свободни борби (гюреш), каране на прикьота (чеиза) на булката, пампур (кукер), либене на рока, възвратки, заграждане на възвратките и прикьота.

Първият ритуал е калесването. То означава канене за сватба.

Шаренето на булката е част от нейната красота. Извършва се от специални жени. Материалите, които са нужни за тази дейност са: червило, кремове, пудри, пулчета (малки кръгли метални пластини с различен цвят) и тел (сребърна или златна нишка). Шаренето се извършва върху лицето на булката. Много често преобладава червеният цвят по бузите и устните. Бузите, брадата и челото също се украсяват като се залепват пулчета във вид на кръг, квадрат или друга форма. Пулчетата са с различен цвят. От двете страни на лицето се поставят големи кичури от тел, които достигат до земята.

Шаренето на булката се прави за красота и скрива изчервяването на булката по време на коненето и сватбата като цяло.

След като булката е готова след шаренето се извежда на потона (коридор), ако има такъв или на двора и стъпва на нещо по-високо, обикновено до едната от стените на къщата, за да може тя да наблюдава хората и те да я виждат. При коненето се извиват хора, съпроводени от песен на близки и приятели на булката. Пеят специална песен за тази цел.

На втория ден от сватбата се отива у булката и се взема прикьота (чеиза). До

чеиза застава близък на булката, обикновено дете и търси откуп за него. След като евзел откупа, той разрешава чеиза да се изнася. Товари се на самарен добитък..

След като се натовари чеиза на булката, сватбарите се отправят към къщата на

младоженеца, съпровождани от музика с танци и хора. Най-отпред е булката, качена на бял кон, с червено кичено халище.

В миналото са се тъкали алени сватбени килими за кон, наричани кичени халища (с. Слащен, Плетена, Долен, Сатовча), употребявани като сватбена обредна тъкан. Невестинските сватбени килими покриват белия кон, на който язди невестата в деня на сватбата. Непосредствено на самара се провисва старинният бял ирам, върху него - аленият килим, а най-отгоре – невестата сяда на бял памучен чаршаф, украсен в двата края с тъкани мотиви. Невестата е покрита с аления килим горе до кръста и надолу - целите крака. Месалите, в качеството им на обредна тъкан – т. нар. сватбен невестински месал – са памучна/кълчищна тъкан, украсена в двата края с фризи от еднообразни геометрични мотиви. В миналото, невестинският месал е бил постоянен елемент от чеиза на всяка девойка и имал строго определена сватбена функция. В празничен цветно орнаментиран месал от два плата се завива и обредната храна, когато се ходи на сватба, на гости, на кръщение или панаир. Постепенно, месалите стават декоративни произведения, особено празничните обредни месали, които се отличават с по-сложна декорация и се превръщат в част от носията.

На третия ден от сватбата се провеждат състезания – кушии (надбягване) и гюреш (борба).

Кушията се провежда рано на третия ден извън селото. Избира се местност с по-голям наклон и младежи, без ограничения на възраст и брой, започват надбягването под звуците на специална затази цел мелодия. На финала има три награди: агне или пари е първата, зелка и кокарева глава (кромид-лук).

След кушията започва гюрешът (свободната борба). Състезателите са облечени със специални екипи – каспети (кожени тесни панталони) и се мажат със зехтин. За баша (за победителя) има животно – агне, овен или теле.

През цялото протичане на сватбата има един човек, облечен в кози кожи, с

качулка на главата, с чанове, тембелеци и хлопатарки около кръста и носи пълна торба с пепел. Той винаги се намира близо до булката и музиката и развлича с действията си сватбарите. Гони деца и „хвърля“ пепел по хората. Казват, че това е против уроки, отклонява злите погледи от булката. Образът на пампура в традиционната сватба е очевидно част от езическото наследство, остатък от мъжките обредни игри.

Сватбеното тържество завършва в петък. На този ден в дома на младоженците се събират най-близките. Подготвя се храна и навечер се отправят към къщата на булката и там завършва вечерта. При влизането в къщата ѝ, се скриват обувките на младоженеца. Той трябва да ги плати, за да си ги вземе обратно. Младоженецът и булката остават да ноцуват тук, а на сутринта той трябва да отиде за дърва. По този начин се доказва, че е достоен мъж за тази булка.

„Писан никях“ означава да има подписан брачен договор. Зестрата тук наричат прикия или прекъбъ.

Танците на сватбата

Различните моменти от сватбата, изпълнявани в течение на повече от седмица, неизменно са придружавани от песни и танци. Когато момъкът и кумът отиват да вземат невестата за венчавка, зад него под ръка и наредени в 3-4 редици пеят и играят роднински жени и комшийки. Пред шествието свири гайдар, а наоколо му мъжете играят в много свободен стил. При повеждане на невестата се е играло ръченично хоро, водено от кума и невестата. Сватбарските гощавки са съпроводени

също от много хора в най-разпространените размери (2/4, 7/8 или 9/8) – на песен или на свирка, танца Небет или ръченица. По сватбите в Гоцеделчевския район се играе много!

При изпращането на булката винаги се пее „Невесто, мари, убава“ – песен, донесена от бежанците от Егейско. На местна почва, песента е доразвита така, че втората ѝ част се изпълнява в стил „на високо“. Традиционната предсватбена обредна песен е „Кус-кус се прави“. Пеят и т. нар. обредни песни „на булгур“ – сватбени песни с тъжно настроение, породено от раздялата с родния дом и трудностите в бъдещия семеен живот.

Някои стари обичаи около годеза и сватбата продължават да се спазват и днес - „Момари“ (идванеза момата) и записване на „никях“ (брачен договор)

Куринарни традиции

По силата на историческото си развитие българската кухня е изключително разнообразна и много вкусна. Българските хранителни традиции са се формирали през вековете под въздействието на географското положение, обществено-икономическо развитие, религиите, селското стопанство, сезонност и т. н. Естествено е племената и народите, които са населявали територията на днешна България, да оставят отпечатък върху хранителните навици на българите. Основните съставки на древната кухня в нашите земи са били традиционните за района. При зеленчуците това са цвекло, ряпа, зеле, моркови, лук, чесън; при месото - овче, козе, свинско, говеждо, дивеч; при зърнените храни - просо, овес, ечемик, лимец, ръж; при бобовите растения - бакла, леща, грах, фий.

По-късно, през XVI - XVII в, в българската кухня като продукти навлизат растенията и животните от Америка -. Фасулът, пиперът, доматиът, картофът, царевицата, слънчогледът, пуешкото месо и т.н. От Изтока идва оризът, патладжанът, специфичните подправки и съставки, като черен пипер, джинджифил, риган, канела и т.н.

Поради близостта си до Ориента, ориенталски технологии на приготвяне на храната също присъстват в България, а някои имена на ястия, дори с модифицирани рецепти носят същите имена

- мусака, гювеч, имамбаялдъ, къпоолу, пилаф, баклава, кадаиф и мн. други.

След Освобождението се намесват влияния от Европа, като много от тях са интерпретирани специфично - като съставки, технология на приготвяне, начин на поднасяне и др.

След 1940 г. и особено след 1965 година, много от основните съставки липсват на пазара и биват заменени с други, които и днес са част от националната кухня. Така маслото бива заменено със свинска мас, маслините - с кисели краставички, стритите яйца - с млечна "майонеза", появява се различни нови консервирани меса. Същевременно, поради развитието на туризма и идеята за създаване на търговски марки, се появяват емблематични за днешната българска кухня наименования, като "Шопска салата", "Кавърма по радомирски", "Боб чорба по

манастирски", "Яйца по панагюрски", "Чушки бюрек" и др., всички те са наложени от тогавашния единствен национален туроператор.

Преходът налага и други нововъведения - например модификациите на "шопската салата" (с прибавяне на различни компоненти), които днес биват наричани "овчарска салата", "воденичарска салата". Към кавърмата се добавят яйца, чушки, кашкавал. И макар, че на пръв поглед това отдалечава нашенските рецепти от древните традиции, на практика се постига развитие на националната кухня.

. Кухнята на района е разнообразна, притегателно и добре позната. Запазени са и се поддържат исторически традиции от векове. Съчетават се елементи на славяно-българската , южоевропейската , гръцка и турско-ориенталската кухня.

Местното население пази традициите и има богата кулинрна култура и умения. В местните ястия преобладават продуктите на животновъдното производство от района, речна риба, баниците, ръчноизработените тестени изделия и традиционните рецепти

Районът е повлиян и от **понтийската** кухня. Характерни понтийски блюда от района са „сорвас“ – супа с кисело мляко, „кесек“ – пиле с жито, както и „дирихта“, „ивриста“ и „трахана“ (от брашно и зеленчуци, които се изсушават и стриват, а се приготвят като гъста каша). А от каракачанската традиция се откроява „лаханопита“ - зелник с дебели кори за баница. Те се полагат в тава и се намазват добре с масло, след което се прибавят нарязани на ситно зеле, лук, сирене, сол, пипер и масло или олио.

Друго ястие е „галатопитата“. Тя представлява млечна баница. Смесват се брашно, сол и захар, които се варят до сгъстяване, а след това се поставят между няколко кори. Пече се с малко масло. Тази баница се приготвя по празниците - на Великден и на Гергьовден. „Стрифтопита“, вита баница, или наричана още псаропита (най-близко до българската), се приготвя, като върху дъскатаза готвене се разточват много тънки кори.

Във всяка кора се слага сирене и тя се навива стегнато по дължина. Навитите кори се полагат плътно една до друга, кръгообразно, от края към средата, в кръгла подмазана с масло тава. Получава се вита баница. След това тя се намазва с масло и се пече в така наречената „гастра“ (представляваща метален капак с дръжка), с който се захлупва тавата и ястието се пече на жар, поставяна и върху капака.

Рецепти на местни храни

ТРАХАНА

За направата на трахана са необходими следните продукти:

Пшенично брашно, кисело мляко пресни или сушени чушки, кромид лук, може и други зеленчуци.

Замесва се пшенично брашно с кисело мляко, като се прибавят чушки, кромид лук и други зеленчуци. Тази смес /тесто/ се оставя да кисне не по-малко от 20 дни, като всеки ден се разбърква, докато окисне напълно. Когато тестото е готово се прави на малки колачета и се оставя да изсъхне хубаво, след което се стрива ситно с ръце и се отсява.

Рецепта за готвене: В съд с вода се слага малко по малко от траханата, като постоянно се бърка. Бърка се дотогава, докато се получи необходимата гъстота. Запързва се с олио и различни зеленчуци. Може да се добави и люта чушка.

Консумира се топла, като траханата е предпочитано ястие за закуска. Може да се смесва с останали

ястия от вечерата. Най-добре подхожда със стар фасул.

КУРКУМАЧ

Куркумачът се приготвя от овче мляко. Слага се млякото в съд на огъня и през цялото време на варенето се бърка, за да не загори, като се добавя сол. Става готов, когато се сгъсти достатъчно.

Куркумач става само през есента, защото овцете пасат узрели треви със семена и млякото е най- гъсто. Дроби се с хляб. Предпочитано ястие за закуска.

КАЧАМАК

Качамакът е ястие, приготвено от брашно - пшенично или царевично. Прави се запържка от масло и се поръсва със сирене, а може и с пчелен мед. Как се приготвя? В тенджерата с вода се слага необходимото количество брашно. С дървената варейка се правят

няколко дупки на брашното, за да може да се сvari хубаво. След това сварейката се бърка, докато сместа стане гъста. Слага се на топки в тепсия и с опакото на дървената лъжица се натиска, докато стане на тънък пласт, като лъжицата се топва в предварително препърженото масло. Целта е да не залепва от свареното тесто. Така се разстила в тепсията, като се правят малки ямички /лочки/ да задържат маслото, с което се залива. Отгоре се поръсва с натрошено сирене или пчелен мед. Предпочитано ястие за закуска.

БАНИЦА - ЗЕЛНИК - /КЛИН/

Необходими продукти: пшенично брашно, царевично брашно, олио, зеле /най- често спанак/, но се използват и диворастящи: лапад, коприва, киселец и други.

Приготвяне: Зелето се нарязва на ситно. От царевичното брашно се прави гъста каша /валки/. От пшеничното брашно се точат големи и тънки кръгли кори. След като се направи първата кора, се слага в голяма тепсия /синия/ намазана с мазнина /олио/. Върху кората се поръсва на пластове зелето и валките. Отгоре се поставя и втората кора. Печенето става на открит огън /защото синията е голяма/ или върху печката. При печенето постоянно се върти в кръг и се внимава да не залепне. След това отгоре се поставя големият кръг /на който се точат корите/ и рязко се обръща така, че баницата да остане върху него. След това се маже синията с мазнина. Баницата се връща обратно в нея и започва да се пече като от време на време отгоре се поръсва с вода и олио, объркани заедно. Целта е да стане по-мека и сочна.

ХАЛВА

Халвата се приготвя като десертно ястие най-често на сватби, сунети /обрязване/, мювлюти /помени за умрели/, там където се готви голямо количество храна и е нужен десерт.

Продукти: Пшенично брашно, царевично брашно, олио, захар. Приготвяне: Най- напред се пържи олиото и след като е готово започва постепенно да се слага брашното.

Брашното е царевично-пшеница: 3:1. При сипване на брашното постоянно се бърка, защото температурата на пържене е голяма. Когато тази запряжка стане светлокафява се сипва вода със захар /ширбет/ гореща и се бърка докато стане много гъста маса. Ястие за десерт.

ГРУДА

Пържено ястие, което се приготвя от царевично брашно и масло. След като маслото се препържи, постепенно по малко започва да се слага в него брашното, като постоянно себърка. Бърка се докато стане много гъсто и започнат да се образуват малки грудки.

КОПРИВЕНИ КЮФТЕНЦА С ЛИМЕЦ И ОВЧЕ МЛЯКО

Лимецът се сварява добре, смесва се с коприва, варени картофи, яйца и подправки. От сместа се оформят кюфтетата, овалват се в брашно и се запържват до златисто. Поднасят се с овче кисело мляко.

КАПАМА

Капама е традиционно българско ястие, в което се приготвя в Банско и Разлог и неврокопско. Това е една от атракциите за туристи в автентичните механи в България. Приготвя се от много продукти

- няколко вида месо - свинско, пилешко, телешко, патешко месо и кисело зеле, праз, ориз и много подправки. Може да се използват и предварително сготвени сърми и колбаси (традиционно – кървавица). Готви се в голям глинен съд , в които се редуват месо, зеле и ориз. Оризът леко се запържва и се подправя с черен пипер. На дъното на глинен съд се слага зелево листо. Прибавят се няколко парчета шарена сланина. Зелето се нарязва, измива се и се изстиска, за да няма излишен сок. Част от него се слага в съда и се поръсва с кимион. Месото се нарязва и изчиства от ципите. Цвеклото се нарязва на малки парчета и се добавя към останалите продукти в глинения съд. Слагат се част от месото и оризът. После се добавя останалото кисело зеле. Най-отгоре се поставят суджукът, кървавицата и парчетата телешко. Прибавя се остатъкът от нарязано и изцедено кисело зеле. Залива се с вино, добавя се дафиновият лист, покрива се със цял зелев лист и се слага да се пече.

ЧОМЛЕК

Традиционно българско ястие, което се приготвя в Пиринския край и неврокопско. Приготвя се от телешки джолан, моркови, лук, картофи, суха чушка, дафинов лист, чесън, черен пипер,

бахар, доматиен сок, олио, оцет, вино. На дъното на глинен съд се слага олио. Месото се посолява и част

от него се нарежда в съда. Прибавят се лукът, морковите и картофите. Върху тях се подрежда още един ред месо и отново се слагат лук, моркови и картофи. Добавят се чесънът, сухата чушка и подправките. Залива се с доматиения сок, остатъка от олиото и виното. Похлупва се и се пече.

„ПОСТНИ ЛОЗОВИ СЪРЧИМКИ“

Постните лозови сърмички са пълнени с ориз и поднесени с гъсто кисело мляко.

СЪРМИ СЪС ЗРЯЛ БОБ

Продукти: зрял боб; кисело зеле; ориз; червен лук; сол; олио; червен пипер; чубрица; Начин на приготвяне: Листа от кисело зеле се пълнят със сварен зрял боб, ориз, червен лук и чубрица. Така получените сарми се варят с водата от боба и малко зелев сок, докато течността напълно изври.

НАБОДЕНО ОВЧЕ МЕСО

Продукти: овче месо от бут; сланинка; кромид лук; чесън; олио; черен пипер; сол;

Начин на приготвяне: Взема се овче месо от бут, измива се и се слага във вода. След три часа се осолява и се набожда с нарязани наситно парченца лук, чесън и сурова сланина. Слага се в тава, в която има вода и се пече в пещ като постоянно се полива с вода. След два часа, когато месото се зачерви, омекне и пусне бял сок, се изважда от фурната и се оставя на горещо място. Взема се една лъжица брашно, размива се с една лъжица бульон, прибавя се малко сок от месото и получената смес се пържи в тиган. Когато се зачерви тази смес, към нея се прибавя целият сос от месото, прецежда се и с нея се залива опеченото вече месо. Поднася се в чиния с гарнитура по избор.

ПЪЛНЕНА КОКОШКА

Продукти: кокошка; воденички; сърца; дробчета;- яйце; стар лук; картофи; домати ; свинска мас;червен пипер; черен пипер;

Начин на приготвяне: Очистена кокошката се напълва със следната плънка. Нарязват се много наситно воденичката, дробчето и сърцето на птицата. Туря се едно яйце и едно парче от среда на хляб, предварително намокрено и добре изкиснато, добавя се сол и черен пипер. Всичко това добресе размесва, напълва се кокошката си е зашива. Така приготвената кокошка се туря да ври със сол. Когато наближи да уври, се добавя целина, един морков, два домата и една глава лук (цяла). След

като кокошката уври добре, се пече във фурна с картофи, мас и червен пипер. След като се опече, се нарязва на филийки. Поднася се в чиния, гарнирано с картофи.

НАПИТКИ

Местни напитки са: Айран/бърканица/, ошаф, лангюр. Ошаф: Приготвя се от сушени плодове като се използва за десерт, след като се подслади достатъчно или отцеден за напитка. Консумира се топъл и студен.

Лангюр: Събират се различни видове плодове: ябълки, киселици /дива ябълка/, круша, грозде и др. и се слагат в голям съд с канелка. Налива се с вода и след една седмица лангюра е готов. При направата на лангюра има една особеност - в него се слага синапено семе, което спира ферментацията на плодовете и не се получава алкохол. Консумира се студен.

„ЧУЧНАТОТО”

„Чучнатото” е вид сладкиш, който се прави често, а най- много за празници и Байрям. Прави се сироп: 1кг. захар, 1литър вода, 1 ванилия.

За тестота необходими продукти: 5 яйца, 5 супени лъжици захар, 1 пакетче суха мая, 1,5литрамляко, брашно колкото поеме (около 1,5 кг.).

Начин на приготвяне: Всички продукти се замесват. Брашното се слага докато стане меко тестото, но да може да се точи. След като се омеси добре, се разделя на малки топчета, които също се омесват добре. Взима се едно от топчетата и се разточва на много тънко листо. Намазва се със препържено олио (сипва се олио в дълбок тиган и се слага на печката,

докато заври, след което се изважда да изстине) и се навива на руло. Нарязват се на малки около 3см. кръгчета. След това с двата пръста се стиска в средата и се нареждат в тава. Пече се в умерена фурна докато порозовее. След като

изстине се залива със сироп.

Приготвяне на сироп: Водата и захарта се слагат да заврят. Бърка се, докато се стопи захарта. След като поври, преди да се свали от печката се сипва ванилията. След като поседи 2-3 мин. се залива „чучнатото“.

Правилото е: Ако е топло „чучнатото“ - сиропът е студен и обратно- „чучнатото“ студено - сиропът топъл.

МАСЛЕНА ПИТА

Продукти: 3кг. брашно, 1 л. хладка вода, щипка сол, олио
Начин на приготвяне:

От солта, водата и по-голямата част от брашното се замесва меко тесто. Разделя се на топки като последната се оставя малко по-голяма от другите. В средно голяма тава се сипва олио. Топките се

точат на възможно най-тънки кори. След като се разточи се намазва с олиото и се сгъва на 4 части. Така се правят всички топки, като след като се сгънат се слагат една върху друга. Последната топка (по-голямата) се разточва също на тънко и в средата се слагат всички други. Сгъва се останалата част върху тях и се обръщат надолу в намастената тава. След това се натиска навсякъде, докато тавата се

напълни навсякъде. Намазва се с яйце и се пече. При нас тази пита се яде много с пиперкаво сирене.

Нарязват се на ситно зелени чушки, натрошава се сирене, сипва се гъсто кисело мляко и се слага сол на вкус. Всичко се разбърква и се хапва сладко, сладко с питата.

Традициите и местното кулинарно разнообразие и специфика създават добра основа е възможности за развитие на кулинаруен туризъм с фокусирани именно върху традициите на района.

Следва обаче да се отбележи, че този тип туризъм не се развива с професионален подход и умения. Няма го като специфична форма на туризъм. Регионалната кулинарна специфика е отстъпила, смесена е и се губи в утвърдени през последните десетилетия общобългарски

кулинарни стандарти. Кухнята в ресторантите не отделя специално внимание на традиционните специалитети и по същество не е самостоятелен специфичен притегателен фактор за развитие на туризъм. Тя е едно от добрите условия за туризма в региона но не е развита до степен да стане основа на кулинарен туризъм, въпреки възможностите за това

Важно условие за усвояване на възможностите за развитие на този вид туризъм е да се утвърждават

, продържават, познават, експонират и предлагат кулинарните специалитети специфични за района като се обърне особено внимание и внимание на елементите на уникалност.

Експертни оценки :

Познание на традициите - 8/10; Налични умения – 6/10 ; Фактично използване – 3/10 ;

Експозиция - 3/10;

Потенциал – 9/10 ;

Наличие на организационни предпоставки - 5/10; Краткосрочна перспектива – 4/10;

Средносрочна перспектива - 7/10;

Дългосрочна перспектива - 10/10

Мерки : Стратегия и програма; Сборник рецепти; Утвърждаване на кулинарния туризъм, Подготовка на готвачи и сервитьори; Реклама;

Добри възможности в това отношение са започнали да се изграждат. За отбелязване например са създаването и инициативите на фондация “Неврокоп 1” насочена към обединение на хората в района, които търсят своето развитие и желание да правят бизнес в областта на туризма, която отделя особено внимание на кулинарията и кулинарния туризъм

.

Детски игри Чилик

Чилик се нарича малка около 20 см пръчка от дрян или друго здраво дърво,

което се удря с голяма пръчка. Този който води играта, застава под изправена тикла и удря чилика. Останалите играчи с тояги в ръце чакат чилика и искат с тоягите да го върнат обратно.

Ако не могат, хвърлят го обратно и целят тиклата. Ако играещият пред него го уцели с тоягата и отиде далеч - мери колко тояги има до чилика и толкова точки печели. Ако обаче улучи тиклата, той гори.**Биканица**

Всеки състезател е снабден с пръчка - жилава леска или дрян около 1 -1.5 см.

Застава се на една линия и като удряш върха на пръчката, хваната с ръката като молив за писане, чиято пръчка отиде най-далече, той е победител. Пръчката остава на място, а другите от същата линия се опитват да ударят неговата пръчка.

Да бия

Начертава се един кръг с диаметър около 1 метър, в центъра се прави малка ямичка и там се поставя топка. Всеки играч предварително си е избрал име (име на държава) и всички застават около кръга. Един страничен играч казва: да бие и назовава държавата (играч). Всички се разбягват, а той хвърля топката по играчите. Който е ударен гори, а който я улови ставаарбитър. Така докато остане един който е победител.

Джингър

Играе се от много деца, даже и юноши. Всеки си избира име на държава, животно или нещо друго. Един се избира за арбитър. Той държи в ръката си колан(кайш) и казва дадено име. Като си чуе името взема колана и започва да бие играчите, но така, че да не се отделя от арбитъра, защото когато каже силно джингър той по най- бързия начин трябва да стигне до него и да му предаде колана. До идването до арбитъра, другите могат да го бият. Играта е жестока и невсички деца искат да я играят.

Пуплек

Пуплекът е малка пръчка, която се забива в земята отвесно и с по-големи тояги се цели от разстояние и който улучи пуплека е победител.

Пумпал

Прави се от дърво - конус около 7 – 8 см и 5 – 6 см в диаметър, като в широката му страна има улей, на който се навива камшик. Завърта се на земята и с камшикът му се придаваоще въртеливо движение.

Чифте

Играе се с кокалчета (взети от коленете на овце, яре или агне и приличат на малки тухлички със специфична форма 2/ 3/ 1 см, които могат да стоят легнали и изправени на тясната си страна) и едно хубаво овално камъче около 2 – 3 см в

диаметър. Тази игра се играе повече от момичета и по-малко от момчета. При нея се изисква майсторство и сръчност.

Кокалчетата са 2 – 4 - 6 или повече, но чифт. От това идва името на играта.

Първоначално кокалчетата се хвърлят на земята безразборно и започва играта, като в нея могат да участват неопределен брой играчи.

Как се играе: Хвърля се камъчето от главата нагоре и със същата ръка се опитват да изправят кокалчетата. На всяко хвърляне изправят по едно кокалче. Когато всички кокалчета се изправят, започва да се вземат, като след хвърляне на камъчето във въздуха взема едно и така до края, докато се вземат всички. Пак се хвърлят на земята и пак по същия начин се изправят, само че сега след всяко хвърляне се вземат по две кокалчета от земята 2x2x2 и така всички. Много е важно в случая, ако вземеш първите наведнъж, да не паднат другите изправени. Затова играчът се стреми да ги подрежда на земята 2x2, така че да има и разстояние между тях, та като посегне с ръката да вземе, да не свали другите изправени кокалчета. И така, докато се вземат всички

наведнъж, но изправени. Колкото повече кокалчета вземаш, толкова играта става по- сложна. Ако след като си хвърлил камъчето над главата не можеш да изправиш кокалче или пък да го вземеш когато трябва - гориш и започва следващият. Всеки започва оттам, където е изгорял. Кокалчетата ги боядисват с различна боя и са много привлекателни за игра. Играта накратко: хвърляш камъчето

- обръщаш – ловиш камъчето или хвърляш - вземаш - ловиш.

Традиционните детски игри могат да бъдат включени в програмите на местните детски градини и училища и в специални кръжочни форми с цел тяхното съхранение като част от честната културна идентичност.

Slava StoyanovaVasileva

Digitally signed by Slava Stoyanova Vasileva
Date: 2021.01.27
13:10:31 +02'00'

The report was developed within the framework of contract No. B 2.6 c.08 under the project "Creation of a transboundary water geopark in the area of the Mesta River", with the acronym: CB Water Geopark, financed under the Cooperation Program INTERREG V-A "Greece-Bulgaria 2014-2020", co-financed by the ERDF and the national budget of the participating countries.

Приложение 6

ЛЕГЕНДИ, МИТОВЕ И НАРОДНИ ПРЕДАНИЯ В НЕВРОКОПСКО, ПИРИНСКИЯ КРАЙ И ЗАПАДНОРОДОПСКАТА ОБЛАСТ, СПОТЕНЦИАЛ ЗА ИЗПОЛЗВАНЕ ЗА ЦЕЛИТЕ НА ТУРИЗМА В ОБЩИНА ХАДЖИДИМОВО

Митовете и легендите са отражение на законите, ценностите и надеждите на едно общество. В определен смисъл митът може да се счита за вид идеология.

Митология (на старогръцки: *μυθολογία*, *μῦθος* – *предание, разказ* и *λόγος* – *учение*) се нарича сборът от митовете (легенди, предания) на дадена общност, както и науката, изучаваща митовете.

За древните народи разказите за действията на боговете и героите дават отговор на въпроси, свързани с възникването на света, появата на човека и неговата съдба, дават

обяснение на някои природни явления и на преходността на нещата от живота..¹ Всички народи създават легенди от този тип, които често си приличат имат в основата си едни и същи вярвания, но са пречупени през специфичните условия и духовност на хората от конкретната територия.

Тясно свързани с митовете са легендите и народните предания. Те са различни истории, които за разлика от митовете, народните предания и приказки, могат да се случат по всяко време и на всяко място и не се считат за истинни или свещени. Легендите от друга страна подобно на митовете обикновено се считат за достоверни, но се случват в по-близко време. Също така в легендите обикновено се разказва за хора, докато митовете са пълни с мистични и божествени същества.

В много култури разграничението между мит, легенда и народно творчество е трудно.

Българската митология е южнославянско разширение на славянската митология, покриващо ареала на разпространение на българската народност. Въпреки че българските митологични представи са част от славянската митология, в тях са залегнали и редица местни неславянски елементи, наследени от предславянското население на българските земи - траки, римляни, гърци и др., както и на такива от народи от по-късни преселнически вълни (кумани, печенеги, татари, турци и др.).

В основата на българския фолклор стоят митологичните представи на славянското езичество. След заселването си на Балканите през VI - VII в. славяните се превръщат в доминиращата група население в българските земи. Те асимилират представителите на местното предславянското население, както и тези на прабългарите, които са водещ държавотворен елемент в обособената в края на 7 век Българска държава.

Славянската езическа религия е политеистична. Пантеона на божествата на славяните е структуриран както хоризонтално, така и вертикално (йерархично), като начело стои

¹ Така например древногръцката митология е термин за всички митове и легенди, произлезли от Древна Елада, докато сравнителната митология е наука, сравняваща допирните точки в митологиите на различни култури.

богът на небето Перун. Други главни богове на славяните са Лада, Волос, Сварог и др. След покръстването езическата религия е изместена от християнството, но редица паганистични елементи продължават да съществуват като възприемат нова същност, съобразена с новата ми отеистична религия. Така например редица християнски светци възприемат същността и символните функции на езическите божества.

Остатъци от славянския паганизъм са митологични образи като самодивите, вампирите, русалките и т.н.

В българските народни вярвания Змейково е митично село, където живеят самодивите, змейовете и изобщо митичните същества. Вярва се, че се намира „накрай света“ и никой не може да отиде там. Неговото местонахождение е известно единствено на свраката. Всяка година самодивите канят свраката в Змейково, за да им овършее вълшебното цвете *свил*. След приключването на вършитбата, свраката се изкъпва в самодивското езеро край Змейково, сменя перушината си и се връща на земята.

Вярва се, че самодивите, самовилите, русалките, змейовете и др. митични същества живеят в Змейково само през есента и зимата – те излизат от него на Благовец (25 март) и се завръщат там на Секновение (29 август). През този период те живеят в света на хората.

Най-често срещани митични същества са Самодивите, Ламята, Змейовете, Халите, Демоните, Орисниците, Съживени камъни и дървета, Говорещи птици и животни, Върколаци, Караконджули, Вампири, Мратиняци, Русалки, Стйи, Таласъми.

Сред персонажите се открояват Крали Марко, момата красавица , болярската дъщеря, бедняка хитрец, храбрият момък и др.

Една нелалка част от легендите и митовете в региона на община Хаджидимово е свързана и с влиянието на митологията характерна за мюсюлманските народи и култура. Такива са например преданията и легендите за Насрадин Ходжа, различни предания за султана и др.

Множество предания, митове и легенда са свързани със събития и личности оставили следа борбите на хората от този край за национално освобождение. В тях историческата истина е стигнала до легенди и е преплетена с немалко митове .

В съвременното общество митологията приема нови форми, значение и влияние. В техногенното общество се раждат нов тип. митове.

Филмите, телевизията, рекламите и литературата използват езика на митовете и на свой ред създават нови, съвременни такива. Киното например, е създадо голямо количество митични герои като Дракула, Кинг Конг и е превърнало някои актьори в митични фигури. Медийте придават значение само на образа, който те създават на големия екран и пред камера. Те не са вече личности, а олицетворение на стойностите на обществото, което ги е създадо. Те стават модели за подражание, макар понякога с фалшиви ценности. Предмет също може да се превърне в мит. От значение е стойността му като символ.

Събирането и проуваането на митовите и легендите на дадена територия или население има за цел да разбере народопсихологията , неговата ценностна система така както тя се е развила през вековете.

Легендите и митовете на региона на Геопарк Хаджидимово са свързани с природните дадености и със сложната историческа съдба на този край. Забележително е , че в тях се преплитат култури и ценностни системи на различни цивилизации , народи, етноси и религии..

Представянето на митовете и легендите в подходяща форма винаги предизвиква интерес както сред местното население така и сред посетителите и туристите.

Отделни легенди могат да се представят в атрактивно зрелищна форма и да се превърнат в значими туристически събития и обекти.

Определено функция на Геопарка следва да бъде и използването на митовете и легендите за образователно и възпитателно въздействие на населението на територията в духа на традиционните ценности.

Описаните в настоящото Приложение митове , предания и легенди са характерни за тази част на България. От многобройните митове , предания и легенди са подбрани такива, които представят разнообразието на местната митология, духовността на хората по тези места и които биха могли да се използват като материал за една насочена експозиция с

куртурно-познавателна и образователна цел, както и за целите на куртурно- историческия туризъм.

Описание на легенди, митове и предания от неврокопския край и Западните Родопи представяващи интерес за целите на туризма

Легенда за Канина река

Канина (или Канина река) е река в Южна България, Област Благоевград, община Гърмен, ляв приток на река Места. Дължината ѝ е 36 км. Отводнява част от югозападните склонове на рида Дъбраш в Западните Родопи.

По време на османското владичество за българския народ настъпват тежки времена. През една лятна нощ хората от сегашното село **Огняново**, близо до град Гоце Делчев, се събуждан от виковете на турците, които палели плевните и къщите. Из селото се понесли страшни писъци. Бягащите хора грабвали по нещо ценно, понасяли невръстните си рожби на ръце ихуквали към гората. Аскерите ги настигали и завързвали.

Закарвали до реката, която минава през селото. Нарездали ги в редица един по един край брега. Мюдюринът започнал да ги пита **ще приемат ли ислямската вяра или ще умрат**. Беззащитните българи навеждали глави. Турският предводител отново повторил въпроса си, а навързаните хора все мълчали.

Разярен, турчинът извадил бича си и започнал да удря где когото свари. Някои не издържали и преклонили глава и приели исляма.. На тях били нахлупвани червени фесове на мъжете и покривали с черни фереджета жените. После ги подкарвал под конвой към селото.

Несъгласилите си са изклани безмилостно, телата им са прободени с ножове и са хвърлени в реката. Водата почервеняла от многото кръв под виковете : „Кан, кан, кан, - „кръв“. От тогава реката приема името „Канина“ (Кървава) за да напомня винаги за пролята българска кръв..

Угрин и Меруда – легенда за връх Безбог²

Угрин изкачил стръмния склон и се спря да почине. Изправил се, сложил длан на хълбок, с другата свалил калпак и обърсал потното си чело. Погледът му се плъзнало към селището, скътано като в люлка между три върха.

Висока била планината, тучни са пасбищата ѝ, бистри са езерата ѝ, реките скачат като живи по камъните — ту пеят весело, ту реват сърдито. Долу, в низината, се люлеят златни ниви,

² *Безбог или Бесбог е граничен връх в Пирин, разположен на Полежанското странично било. Висок е 2645 метра. Намира се на разклонение на полежанското било, което се отделя от Полежан и се разклонява още веднъж от самия връх Безбог. Склоновете му към Полежан и заравнението при Полежан-поляна са каменисти. На изток започва покрития с клек Безбожкия рид. Той обгръща скътаните под него Безбожки езера. През този рид преминава пътеката от хижа Безбог за Поповото езеро (през т. нар. „Малка душевадка“). На север от Безбог започва къс рид с тревисто-каменисти склоновете във високите части и гъст клек в района на по-ниския връх Безбожка тумба (2263 метра). Западните склонове на Безбог към Полежанския циркус са скалисти и много стръмни, на места отвесни.*

скорохамбарите ще запращят от едро зърно. Високи и стройни растат хората, каляват се по стръмни пътеки, борят се с мечки стръвници и вълци. Суров е животът им, ала е и красив. Нима не достига зърно и дивеч, вода и прохлада?...

Само да не беше това зло!

Поселил се на най-високия връх зъл бог и отрови живота на хората. В оброк му давали тлъсти агнета, едро зърно и пъстърва. Но богът бил ненаситен. Пожелавал всяка година да му принасят в жертва най-хубавата мома. И ставал все по-кръвожаден, не се знаело какво още може да поиска...

Тежък станал животът, лоши мисли се вселили в сърцата на хората. Тайно от другите всеки нощем принасял скъпи жертви на бога-заповедник, дано някак се откупи от него.

Угрин не бил виждал никога бога, макар да живеел вече половин век. Казват, ликът му бил като тъмен облак, снагата му - черна мъгла, а очите мълнии. Погледне ли те, свършено е с тебе. Щом по билото на високия връх полазят мъгли и засвяткат мълнии, всеки пада по очи и лежи, докато отмине страшната буря, защото знае, че богът е разгневен и иска нови жертви.

Черни почерняли хората от страх и мъка, а Перун ставал все по-зъл, пращал гръмове и мълнии, вихри и лавини. Народът оголял, одрипавял; та кому се работело, когато знае, че няма да се радва на плода на своя труд! Пък и живот ли е това над главата ти да виене непрестанно страх от наказание!

Само Угрин още вървял с изправена глава, само той не искал да наведе очи пред бога. Вожд е, ако може да се нарече вожд оня, който води стадо от мърши..

Ако беше само до бога, Угрин никога няма да наведе глава: колко пъти вече се е осмелявал да погледне към върха, когато там вилнее разгневеният бог. И нищо не го сразило, неизгорило очите му. Друга била грижата на Угрин сега. Поел е днес трудния път към върха да намери най-сетне Перун, с очи да го погледне, да му каже, каквото е намислил, пък или да се мре, или някак да се оправи животът! За цяло племе мислил Угрин, не само за себе си — хора са това!

Растяла е в Угриновото племе мома-красавица. Растяла без баща, че паднал той в бой с вражи племена. Гледала я грижовната майка и вместо да ѝ се радва, ката вечер проливала горещи сълзи над постелята ѝ. Знаело се: скоро ще я изведат при свещения дъб да я принесат в жертва на злия бог. На нея щял да падне изборът му, защото нямало по-голяма красавица из всички колиби.

Приказвала вече нещастната майка-вдовица с Угрин, помолила го да стори добро, да отведе Меруда далече-далече в долината и там да я задоми за когото и да е, само да я спаси от жертвения дръвник! Угрин разбирал майчината мъка, ала не можел да изпълни молбата ѝ: ако е тъй, всеки ще отвежда женската си челят в долините. А какво ще стане с ония, които остават тук? И рекъл:

— Кротувай! Нямаме ние моми за далечен път, нито за жертва. С бога трябва да се разберем: ако взема, да взема каквото ражда земята и да остави на мира челядта ни!

Рекъл това Угрин и вече не можел да се откаже от думата си.

Сиротата му повярвала, ала можеше ли и да бъде спокойна? Бог е това, не е шега. И залиняла горката майка, а момата — тича, весели се, нищо не подозира. И ето — вчера стареят се отбил при майката и казал да се подготви, че днес, в деня на Перун, ще принесат в жертва Меруда. Не посмял да каже на Угрин, както било редът. За какво бил вожд Угрин, дали само във време на бран?

Потърсил Угрин, лют като вихър, старея, ала не го намерил, скрил се бил. Знаел, че Угрин е наместо баща на Меруда — с баща ѝ на времето заедно бяха отраснали, заедно бяха гонили вълци из улиците на селището нощем след седенки. Угрин му и затворил очите, когато го намерил след боя още жив. Корун помолил да го повдигнат, изправил се в ръцете на Угрин, огледа планината, въздъхна тежко, па рекал:

Прощавайте, планини мои, дете съм ви тъпкал тревата и пил водата! Ходете на воля вие, вълци и мечки-стръвници — отива си Корун. Такъв човек бил. Как Угрин ще го забрави, как ще склони единствената му щерка да бъде затрита?

Старците дошли да молят Угрин да мирува, да не гневи бога. Не щеш ли, вечерта се извила страшна буря, заечали гръмотевици, засвяткали мълнии, сякаш богът препуска каруца със сто впряга. Запраццали мури и букове, легнали на земята вековни борове. Придошла е и Дисилица, отмъкнала стада и посеви. Излязли сутринта хората да видят опустошените пасбища и нивя, издавената в тинята стока. Застенало цялото племе. Богът бил страшно разгневен, разгневили го билиа Угрин и Мерудината майка и старците ги проклели.

Ако трябва богът да наказва, да накаже мене! — сопнал се Угрин. — Аз съм прегрешил, мене да съди!

Не му откликнали, ала и той разбирал: всяка беда има причина и виновник. Щом живеят наедно, ще делят всичко по равно...

Такива мисли борели вожда, докато почивал на хълма. Както мислел, навел угрижен очи и съгледал мечи стъпки — големи и малки. Дълбока била дирята на голямата мечка, носила е нещо на гръб. Какво друго освен лов — значи е стръвница. Не му било на Угрин до среща с мечка, ала и друга мисъл му минала през ума: след снощната хала дълго време ще трябва да се изхранват с лов. Не е зле днес, в празника на Перун, да свали мечка — ще отърве стадата от стръвница, пък и ще се отложи за ден-два неволята.

Угрин не се боял от мечки. Лошото е, мислил той, дето тази е майка — такава е опасна, брани люто чедата си. Но се решил, отпасал от кръста си парче кожа и увил лявата си ръка до лакът, взел една вършина и свил накъм мечката дупка. Познавал той всяка пътечка тук, виждал е дупката в скалата и неведнъж е мислил, че там има мечка бърлога. Още не приближил, чуло се ръмжене. И преди да хвърли вършината, от която не станало нужда, мечката се показала от дупката, изревала, направила още крачка и се изправила готова да нападне. Угрин постоял неподвижно, па свил глава в рамене, пристъпил, подразнил звяра да отвори уста и пъкнал лява ръка в нея, а с дясната забил до дъно ножа в меките космати гърди, право там, където още баща му го бил учил. Мечката се олюляла, не успяла дори да изреве, само жално изръмжала като кутре, паднала и се укротила.

Докато изтривал ножа си в храстите, Угрин обмислял: да подмами ли малките мечета — тях може и живи да хване. Но махнал с ръка, обвил отново парчето кожа около кръста си, изтрил с калпак потта от лицето си и поел нагоре.

Слънцето вече се издигнало високо. Угрин излезал на открита поляна, от която се виждало селището и целият изминат от него тази сутрин път, погледнал и нещо го преряза като с нож:нагоре, право към свещения дъб, пълзеше голямо множество.

Повели са Меруда!

Вождът забравил всичко и хукнал надолу. Дума е дал на Мерудината майка той и ще я удържи, ако ще би себе си да принесе в жертва!

Спрял, когато се намерил до жертвения пън. Облегнал се на дъба, задишал дълбоко, за да се успокои — да не личи, че е тичал. Не приличало на вожд да се явява пред хората си такъв, небивало да помислят, че разумът му е замъглен от умора.

Докато се покаже първият човек, Угрин вече си отдъхнал, очите му се избистрили, ръката му стиснала твърдо меч на пояса. Такъв го видяли и първите старци, които водели нагоре момата. Сподирял ги плачът на Мерудината майка, ала нея Угрин не успял да види. Само Меруда вървяла с изправена глава, размахала свободно ръце

Спрял вождът очи на нея и не можал да ги откъсне: знаел я от дете, а сега му се видяла нова и сякаш непозната. Върви и не мига — ни плач, ни стон. Лека като дива коза, твърда като скала. И такава мома, дете се ражда веднъж на сто години, трябвало да сложи врат на дънера! Жертвен нож да пререже жилите, в които тече кръвта на Корун! „Цяла се е метнала на него!“ — помислил Угрин, отлепил гръб от свещения дъб и застанал пред хората.

– Е – обърнал се той към старея — измисли го, реши и си готов да го извършиш. Няма ли насита тоя бог, питам те аз!

Стареят вдигнал ръце като за проклетие:

Свещеният дъб не е чувал такива слова, откак е поникнал на тази планина.

Веждите на стареца се движели непрестанно, ала лицето му, като ошавена заешка кожа, не помръдвало. Толкова стар бил този човек, че бил загубил човешкия си лик.

Дошло е време да ги чуе! — отвърнал дръзко Угрин. — Дошло е време да престанем, чули- недочули, сляпо да изпълняваме всяка повеля на бога. Изражда се вече нашето племе, че бог Перун поражавя с мълнии и гръм най-добрите ни юнаци, праща да ги душат из дебрите юди и върколаци, а най-хубавите си моми ние сами му принасяме в жертва. Скоро между нас ще останат не мъже, а баби, годни само да треперят от гнева на бога. Аз питам: защо?

И обърнал се тогава Угрин към младите момци, връстници на Меруда, които надигали глави един през друг, смаяни от словата на вожда, очаквайки да чуят какво ще кажат старците.

Побой се от бога, Угрине, ако не заради себе си, поне заради злочестото си племе! — протегнал трепереща десница стареят. — Ти, виждам, си несвой. Зъл дух се е поселил в сърцето ти, подсторва те да навлечеш още по-голяма беда на племето, не стига ни снощната!

Какво по-страшно от това със свои ръце да принасяме в жертва децата си? — пресече думата му Угрин. — Махни се от пътя ми, старче! С тебе аз няма да се разправам. Сами сме те избирали, сами сме ти дали жертвения нож, а речем ли — сами ще те изгоним. Бога искам да видя аз, с него искам да говоря!

Побой се, Угрине! — пак изпищял с тъничко гласче стареят.

Думите му стигнали до младите, по някои лица се появила усмивка.

И боя се! — пак подзел Угрин. — Боя се, колкото мога и колкото трябва. Дарил ме е бог, не зная кой, навярно не онзи, който живее на този връх, дарил ме е с разум и мъжко сърце. Защо ми са те, ако трябва да търпя и да мълча? Нека ме порази Перун с гръм и мълнии — не мога! Докато тупти в гърдите ми туй сърце, докато пращи от сила

ей тази десница и докато в нея има нож, ще говоря, каквото мисля, и ще правя, каквото съм казал!

Старците зароптали високо: полудял ли е Угрин? Ако трябва, нека го свържат и да запушат устата му с кърпа, за да не гневи бога и да не навлича беди на цялото племе!

Ала родил ли се е този, който ще се приближи до Угрин в такъв миг! Че кой не познава волята му, юмруците му, мишците му? Веднъж ли с мечки се е преборвал, веднъж ли е натъркалвал по десетина души в празнични борби? Не току-тъй има дума, че бил закърмен със самодивско мляко в планината.

Угрин дори и не погледнал старците, извил глава нагоре, към най-високия връх и гласът му проехтял като гръмотевица:

Къде си, боже на боговете, ти, който обитаваш най-високия връх и който никога не си явил лице пред нас? Години наред те храним с тлъсти агнета, прясна пъстърва и едро жито, нима не заслужихме поне веднъж да ни се покажеш? Вести се днес, боже, пред нашия съд — ние искаме да знаем с какво право обсебваш всичко, което хубавицата Лада и плодовитата Жива ни отреждат! Кажи ни защо обричаш на израждане и смърт нашия род!

Едър и снажен като същи бог бил Угрин. Хората гледали как вятърът развява прошарената му коса, че бе снел калпак да не гневи напразно бога, и в сърцата им заиграла гордост – ето какъв човек живее между тях!

Ако си справедлив — продължил Угрин — както ни учат, ще разбереш какво искаме от тебе. Яви се, макар с мълния и гръм, нека те видим и нека знаем за кого работим и за кого мрем!

Нямаш право да завличаш в пропастта и другите! — изпищял стареят, ала гласът му излизал треперлив, беззъбата му уста фъфлела и никой не можал да разбере думите му.

Чуйте ме, млади момци, и вие, юнаци в години! — обърнал се Угрин към племето. — Чуйте ме и добре разсъдете: не е ли дошло време да премерим силите си с този

бог, който забрави всяка милост? Той и без това ни мори с гръм и мълнии, и без това иска от нас жертвени клади, какво повече ще ни стори? Ще ни измори до крак? Ала кой тогава ще пълни жертвениците му с приношения? Аз казвам: яви се, боже, Угрин те призовава на съд! И не вини другите заради мене! Не наказвай жени и деца, когато мъж те вика като мъж да премериш силите си с него! Ти имаш гръм и мълнии, а аз не се боя от тебе, защото няма власт над онази глава, която е решила да каже истината!

Всички стояли вкаменени, онемели от страх и ужас. Такива слова никой не можел и да помисли, камо ли да ги изкаже. Притихнал и стареят, само устните му треперели като от треска. И в миг всички обърнали очи към високия връх — няма ли да се покаже там богът- мълниеносец, няма ли да изтрещи и да поразии намясто човека, който бе се осмелил да излезе насреща му!

Онзи, който иска да властвува над хората, трябва да бъде благ и справедлив — не спирал Угрин. — Защото от злото се ражда само зло, а със зло не може да се живее на този свят. Животът блика от доброто. И слънцето с добро ни праща лъчите си, от които зреят житата и сочните плодове; и земята с добро ни дава силата си, кърми с любов заритото в нея семе; и плодородната Жива с обич ни дава благодатта си; и прекрасната Лада освежава с дъжд и росаземята ни. Само ти, Перуне, единствен сееш зло! Боиш се да ни покажеш лицето си, обвиваш се в мъгли и облаци, богуваш с нечовешки наказания! Боже на боговете, ти си неправ! Аз, Угрин, човек като всички хора, по-слаб от тебе и по-добър от тебе, ти казвам това! Поразиме, ако греша!

След тия думи старците очаквали гръм и мълнии, ала в очите на младите святакали искри. Та ето какъв бил техният водител!

Води ни! — изведнъж екнал дружен вик и всички се устремили след Угрин нагоре към върха.

И станало чудо. Не блеснали мълнии, не затрещали гръмотевици. От върха се спуснала само сива и гъста мъгла. Разтреперали се старците и жените, навели очи мъжете. Само Угрин останал с изправена глава, поглеждал ту мъглата, която лазела надолу, ту

младежите, сякаш им казва: „Какво, изплашихте ли се? Не е по-страшно от смъртта! Та всеки е роден да умре. Ден по-рано, ден по-късно — от мечка или от глад, от лавина или от гръм — не е ли все едно?“

Бъдете мъже, деца мои! — извикал Угрин. Мъглата обвила с бели кълба всички наоколо, сякаш искала да попречи на хорските очи да видят онова, което имало да става.

Редиците на старците и жените се огънали, но от мъжете никой не мръднал. В сърцата си всички били приели смъртта като облекчение, а наказанието на бога — като заслуга.

Треснал гръм. Един единствен.

Когато мъглите се вдигнали, учудените очи на хората гледали и не могли да повярват. Пред тях лежал повален в тревата старият свещен дъб, а от жертвения пън нямло и помен. На неговото място стояла хубавицата Меруда, жива и здрава, а зад нея се усмихвал снажният водител на племето.

Вървете, хора, да се приберем в колибите си! — рекъл Угрин. — Ние излязохме по-силни, защото сме много и защото сме прави. Отсега нататък ще живеем в мир и без страх.

Отсега ще живеем **без бог!** — поело радостно множеството.

Преди да свият обратно към изоставените колиби на селището, момците отишли да вдигнат убитата мечка, за да я свалят долу и да отпразнуват първия ден на освобождението си.

В памет на този ден нарекли върха, където по-рано се издигал свещеният дъб, **Бесбог**. За да се помни винаги бесния бог. Така се нарича той и до днес.

Легенда за сънната трева

Младо момиче веднъж отишло в гората да събира билки. Все повече то навлизало навътре и събирало билката Съсънка. От най-хубавите цветя правело букет. Девојката не знаела, че са я забелязали. Горски дявол ѝ устройвал капан. Завел той момичето на глуха поляна, обкръжена с буйни храсталаци, с големи скали. Момичето било като в затвор и нямало начинда се измъкне. Застанало то наред поляната, огледало се и много се изплашило.

А горският дявол в това време се превърнал в красив момък, излязъл иззад ствола на едно огромно дърво и казал: Не се бой от мен, девојко! Аз няма да ти сторя никаква злина. Но ти трябва да станеш моя жена, аз съм господарят на тези земи.

Никога, докато съм жива – викнала девојката.

Но нямало как да избяга. И тя започнала борба с горския дявол. Той изведнъж се превърнал пак в стар грозник и заплашително тръгнал към девојката, посегнал да я хване за ръката, а тя толкова се отвратила от него, че с все сила го ударила по лицето. Последвало нещо невероятно – чул се силен трясък, дяволът изпуснал момичето, паднал на земята и започнал да се гърчи.

Девојката искала да побегне, но не можела да направи нито крачка. Някаква сила я държала на едно и също място. Дълго се борила красавицата, накрая се изморила, умората надделяла и девојката паднала на земята и изпаднала в странен сън. Скоро като бял облак се понесла към небето и съвсем изчезнала.

На мястото, на което лежала девојката се появили прекрасни виолетови цветя и обърнали чашки към слънцето. Те се наричат сънна трева. Листенцата им са прекрасни, но отровни. Легендата разказва, че това е от мъката на момичето. Но тези цветя са и много лековити, защото момичето било чисто, добро и щедро.

Легенда за Фанес и Нощта

В началото съществувало само безпределното Време (**Хронос**). В безкрайната му пустота се оформили две противоположни стихии – огнена мъглявина (**Етер**) и непрогледен мрак (**Ереб**).

Хронос сгъстил мъглявината в едно сияйно **космическо яйце**, което се разпукало на две половини. Бликнала ослепителна светлина, която обляла света. Родил се първият бог – Първороден (**Протогон**), наречен още Светлина (**Фанес**). На външен вид той изглеждал като огнена птица. Имал четири очи, от гърба му се издигали огромни златни криле. Гласът му звучал страшно – в него се вплитали рев на лъв и мучене на бик. Фанес не бил нито мъжко, нито женско божество, а съчетавал в себе си и двата пола.

От Светлината произлязла Нощта, а от нея се появили богинята Земя (**Гея**) и бог Небе (**Уран**), който пръв се възцарил над целия свят.

Легенда за меча на цар Самуил

Легендата мълви, че някога, преди 1000 години, българският цар Самуил наредил да се засади дърво – чинар – в столицата Охрид. Когато още било младо дървото, Самуил забил меча си в неговия ствол, за да бележи могъществото на държавата. По онова време българското царство покривало почти целия Балкански полуостров.

Годините се нижели, чинарът растял, стволът се обвил около меча и се сраснал с него, клоните се издигали към небесата, силни и могъщи.

В следващите векове България преживяла възходи и падения, а мечът все стоял забит в могъщото дърво.

Отминали столетия и над България надвиснал османският облак...И пак според легендата, когато османците превзели Охрид, местният валия изтръгнал меча на Самуил от сърцето на стария чинар... тогава България пада под османско робство.

Самодивите

Култът към самодивите, известни и като самовили, вили, русалии, юди, е познат още от дълбока древност – за това свидетелства Прокопий Кесарийски, който в своето съчинение

„История на войните“ (VI век) отбелязва, че славяните „почитат реки, нимфи и други някои божества, на които принасят жертви, правейки по тях гадания“. Няма никакво съмнение, че с

„нимфи“ в текста са обозначени именно самодивите (вилите), които за византийския историк били или близки помежду си, или направо тъждествени. За нимфите е известно, че представляват олицетворение на животворните сили на природата и според митологичните представи на елините те живеели в извори, реки, езера, горски дъбрави, дървета, планини, пещери, полета и т.н. Освен това нимфите са вечно млади, водят безгрижен и весел живот, като техният глас се долавя в ромола на течащата вода и шумоленето на листата. Българското фолклорно наследство ни дава възможност да открием доста близки паралели между самодивите и нимфите. Самодивите се представят най-често като красиви млади жени, които имали способността да омайват със своята неземна красота. Според представите на българите те са с много дълги руси или червени коси, облечени са в бели прозрачни ризи като сенки, на кръста си са опасани с пояс с цветовете на дъгата, имат малки криле, които им помагат да летят, а на главите си носят венец, сплетен от самодивски цветя. Самодивите живеят по високи планини, край извори, реки, езера и в някои дървета. Въоръжени са с лък и колчан стрели и яздят многокрили елени, като за юзди и камшик ползват змии, а за стремеца

гущери. Във фолкора се набляга на страстта на самодивите към музиката, танците и къпането, в които те се увличат нощем. Когато играят самодивско хоро, след това трева не никне на същото място. Те влизат да се къпят, като свалят венците, ризите и крилете си, и така се превръщат в обикновени моми, които могат да бъдат отвлечени. В народните песни много често, отивайки на лов, юнаците влизат в схватка със самодивите, същевременно обаче се разказва и за това как юнаци са били откърмени от самодиви и по този начин са придобили свръхестествени сили. В други случаи самодивите правят облози с овчари по надсвирване и надиграване или пък им помагат при неблагоприятни за тях

обстоятелства. В някои разкази самодивите се женят и раждат деца, но не след дълго изоставят семействата си. Разпространена е вярата, че някои места са обитавани от самодиви и затова при тях се оставя монета, парче плат от дреха, червен конец. Освен това на самодивите се принасят като жертви и определени храни като пити, мед, подсладена вода. Смята се, че самодивите живеят в село Змейкото, което се намира на край света, на място, където се допират небето и земята.

Самодивите не присъстват на земята цялгодишно; те се появяват в началото на пролетта (25 март) и си отиват в края на лятото (29 август). Русалската неделя (седмицата след Петдесетница) е празничен цикъл, посветен на самодивите, известни като русалии. Според поверията русалиите (самодивите) ръсят растенията с жива вода и по този начин стимулират плодovitостта. По време на Русалската неделя се изпълняват строги забрани, които

задължават да не се работи, вместо това се извършват специални игри за плодородие и здраве. Вярва се, че самодивите са невидими същества, на които се чува само гласът им във вихрушката и ехото. За някои болести се смята, че са причинени от самодиви, същевременно обаче се вярва, че самодивите са най-вещи лечителки и чрез билките дават възможност на болните да се излекуват. Немалко автори смятат, че представата на българите за самодивите е вплеела в себе си черти от езическото мислене на славяните и местното балканско население. Действително някои елементи могат да бъдат свързани с гръцката и тракийската религия и това вероятно е станало в резултат на контактите, които се осъществяват през Средновековието и в по-късно време. В заключение може да се каже, че самодивите в българската митология представляват персонификация на растежните сили на природата, които се проявяват през пролетта и лятото, както и на някои стихии.

Легенда за самодивското хоро

Било много отдавна. Голяма група дървари тръгнали да сечат дърва. Вървял керванът, вървяли на едно място решили да пренощуват, тъй като паднала нощта. Пуснали воловете да пасат, събрали храсталаци и треви, напалили огън. Вечеряли, поговорили и решили да лягат, че утре работа ги чака. Всеки знаел, че докато не пропоят петлите, не бива да се

тръгва на път, защото тъмата е царство на **самодиви**, самовили, юди и други зли сили, които могат да навредят на човека.

Всички заспали. Спали, що спали, но един дървар се събудил и видял, че Зорницата е на небето. Помислил, че са се успали и разбудил всички. Впрегнали добитъка и тръгнали. Никой не обърнал внимание, че не чули петлите да пропяват.

Вървели, вървели и стигнали до една поляна. Чули тъпани, гайда, смях и викове. Помислили, че са подранили сватбари, но разбрали, че има нещо нечисто и се сетили, че на поляната се виело самодивско хоро. Нищо обаче се не виждало. Всички мълчали. Подкарали мъжете воловете, забързали да се махнат, а след себе си чули смехове и подвиквания.

Изминали доста път, качили се на един връх и погледнали – след тях нямало никого. Повървели още и се спуснали в една долчина. Било тихо, само реката шумяла. Трябвало да я преминат, но животните навели глави да пият вода.

Един младеж попитал спътника си:

Това самодивско хоро ли беше, дето го чухме на поляната?

Мълчи, сине!

Тъкмо си разменили тези думи и изведнъж в реката започнали да цопат, да се смеят, да подвикват много голи жени. Животните се изплашили, мъжете почнали да ги подкарват, но

воловете едва вървели. С голям зор избягали дърварите. Керванът пак поел, но до сутринта всичките мъже измрели.

Оттогава тази звезда се нарича Лъжи-керван, защото често мами пътниците и те загиват.

Легенда за момата от крепостта „Момина кула”

Това се случило преди много, много години. Хората от град Неврокоп (сегашният град Гоце Делчев) си живеели добре. Управителят им било бър човек. Той живеел с хубавата си дъщеря в крепостта край града, близо до гората.

Девојката се славела само със своята голяма хубост, но и с добротата и трудолюбието си. Сутрин ставалаано, изкачвала се на кулата в крепостта и с песен посрещалазгрева на слънцето. Птиците от гората пригласялиа сладкопойния ѝ глас. По цял ден шетала чевръсто из къщи, а вечер пак с песен от кулата изпращала небесното светило. Дъщерята радвала сърцето на баща си с всичките си постъпки, стараеба се да намалява неговата мъка по рано загубената ѝ майка.

Но не щеш ли, за беда, дошли турците по тези земи. Бързо завладяли града и пожелали да превземат крепостта край гората. Искали конака си там да направят. Управителят имал около себе си верни хора, решени докрай да бранят крепостта, чиито стени били дебели и здрави. Напразно обсаждали нашествениците тази крепост цели пет седмици. Тогава един стар аскер се досети за една отдавна изпитана хитрост.Затворили в един яхър три коня и пет дни ги хранили само със солена зоб. Вода никак не им давали. После ги пуснаха около крепостта.

Конете, излезли на свобода, бързо се втурнали вода да дирят. Мятали се като бесни ожаднелите до изнемога животни, душели с разширени ноздри земята.

Не след дълго време един от конете заудрял яростно с копита на едно място, близо до крепостта. Тогава турците разбрали, че оттам минават тръбите за водата. Дълго копали и накрая успяха да спрат притока ѝ към крепостта. Останали без вода, след няколко дни хоратав нея бяха принудени да се предадат.

Малко преди да се отвори голямата порта на крепостта турците и обсадените станали свидетели на странна гледка. Най-горе на кулата се появила гиздава девојка, облечена в бяларокля като за венчило. Вятърът раздиплял гъстите ѝ гарвановочерни коси. На фона на залязващото слънце момата от кулата представлявала чудна картина. Тя протегнала ръце към бакъреночервения диск сякаш искаше да го спре от неговия вечен ход и никнала, тя запяла.

Турците занемяли пред хубостта и чудния и глас. Струвало им се, че са попаднали в света на приказките.

Тъжно се извивала песента на момичето над горските върхари. Дори птиците от гората се спряли да я послушат. В нея се разказвало за природата, за любовта, за погубените младост и живот... Още недовършила песента, момата разперила ръце и полетяла от кулата надолу към коравата прегръдка на земята. Отдалече приличала на ранена бяла птица . От тогава тази кула се зове „**Момина**“.

Според друга легенда крепостта е построена от сестрата на цар Иван Шишман, след като успяла да избяга от турски плен.

Късноантична и средновековна крепост Момина кула се намира в землището на село Кремен в един от най-тесните и живописни участъци на река Места, в пролом Момина клисура. Отстои на 6 км югоизточно от село Кремен и в същата посока съответно на 31 км и 86 км от Банско и и 86 км от Благоевград. Столицата София се намира на 180 км северозападно.

Крепостната стена на Момина кула е ограждала цялото възвишение. Зидът е от местен ломен камък споен с бял хоросан. На много места личат гнезда на изгнили напречни и надлъжни греди. От запад крепостната стена е запазена и достига височина от 8 м. В тази част на крепостта се е намирал нейният единствен вход.

На юг са открити 2 скални образувания, подобни на бойници. Намерени са още: късове от домашна керамика, характерна за V-VI и XII-XIV век. В скалите под крепостта има естествена пещера с няколко входа, галерии и зали с останки, доказващи наличието на праисторическо селище. Днес входовете на пещерата са зазидани и достъпът в нея е невъзможен.

При сегашното състояние на крепостта Може да се допусне, че тя е преустроявана два пъти и е била използвана през твърде продължителен период от време, от Античността до късното Средновековие. Затова говори и фактът, че през 1951 г. иманяри намират там 7 златни монети от времето на византийските императори Комнини. Намерени са и стрели с железни върхове.

Народни поверия и легенди за щъркелите

Да видим щъркел е радостно събитие, защото знаем, че пролетта със сигурност вече е дошла. Тогава сваляме мартениците си и ги връзваме на цъфнало дръвче. В миналото щъркелът бил за българина много повече от символ на настъпващото хубаво време. Тези птици виели гнездата си непосредствено около дома му – на покрива или на високото дърво в двора и така се превръщали в негови съседи. Човекът свиквал с тях и ги наблюдавал как мътят яйцата си и как отглеждат малките си. Техните грижи и тревоги му били близки, затова им приписвал човешки черти. Всяка есен обаче птиците отлетали незнайно къде, за да се завърнат напролет отново в старите си гнезда. За древния българин, който рядко напускал пределите на своето село, скитничеството на щъркелите било нещо много необикновено и силно вълнувало въображението му.

Според легендите, някога щъркелът бил човек. Много набожен човек бил и голям поклонник, всяка година ходел на Божи гроб да се поклони. Господ обаче решил да го изпита и да провери дали е наистина толкова голяма вярата му. Явил се пред него и му заръчал да изкачи една висока планина с голям сандък, завързан на гърба му, но му забранил да отваря капака и да поглежда какво има в сандъка. Тръгнал да се изкачва човекът, а по едно време спрял да си почине и любопитството му надделяло и отворил сандъка. Отвътре наизлезли змии, гущери, жаби и се разпръснали по широкия свят. Разгневил се Господ, превърнал човека на щъркел и му казал, че ще си стане пак човек, едва когато събере обратно в сандъка всичките избягали твари. Оттогава щъркелът цяло лято ходи по реките и блатата, за да лови жаби, змии и гущери, а наесен все така заминава на хаджилък, да се поклони на Божия гроб и да измоли прошка за греха си.

Друго поверие гласи, че щъркелите са само през половината време птици, през другата половина – човеци. Земята им е много далече, накрай света. Там жените не могат да раждат, затова Господ е отредил да идват при нас, престорени на щъркели, и тук да отглеждат малките си. Веднъж, като отлетели щъркелите, един човек решил да тръгне след тях, за да види къде ще идат. Летели, летели щъркелите, а той вървял подир тях, така стигнали до едно езеро. Потопили се щъркелите във водата и се превърнали на хора. Заживял човекът при тях

и останал цялата зима. Напролет отишли при друго езеро, потопили се в него и станали на щъркели, нашият човек и той се превърнал на щъркел. Долетял у дома си и си направил гнездо на плевнята. Един ден жена му забравила до чешмата на двора гердана си и човекът- щъркел го откраднал, скрил го в гнездото си. Наесен отлетял пак с щъркелите. Потопил се във вълшебното езеро, станал си пак човек и този път решил да се прибере къщи. Никой от близките му не вярвал, че е живял при щъркелите, затова той се покатерил до гнездото на плевнята и показал на всички скрития нажит. Тогава му повярвали, че цяло лято е бил при тях, превърнат на щъркел.

Според народното вярване **лястовицата** е другар на щъркела. Лястовиците тръгват на юг порано, но спират край брега на морето, за да изчакат щъркелите, защото без тях не могат да го прехвъркнат. Когато дойдат и щъркелите, тръгват заедно през морето и щом лястовиците

се уморят, кацат на крилете на щъркелите да си почиват. Напролет се завръщат пак в същата къща и същото гнездо, от което са тръгнали наесен. Били посрещани с песни и игри, особено от децата – вярвало се, че който пее и играе, щом види щъркели, цялото лято ще е здрав и весел. На Благовец в Централна България има обичай да дрънкат с машата и ръжена и да плашат змиите: *Бягайте, змии и гущери, че идат щъркелите!* Народното вярване утвърждава, че и най-големите и най-отровните змии не могат да навредят на щъркелите. Случвало се е – разказват старите хора – змия да надвие орел, но никога не е надвивала щъркел. Която къща има щъркелово гнездо на покрива или лястовиче – под стрехата, тази къща е защитена от нещастия и от лоши магии. Голям грях е да се развали гнездо, да сечупят яйцата или да се убиват малките. Когато хората видят първите щъркели, добре е да имат пари в джобовете или хляб в ръцете си, за да са богати и сити през цялата година. Предпочитат да са прави, а не седнали, за да им спори работата, и ги посрещат с пожеланието: *Вие да седите, а аз да летя!* Даже да се сънува щъркел или лястовица – на добро е. Ако човек сънува, че е уловил лястовица, това значи сигурна печалба.

Един храсталак не може да храни два еритака! Предание за Петър Делян

Жесток притеснител властвувал над царския град Охрид. Сведени под тежко робство, българите пъшкали в безнадеждност, загубили вяра, че някога отново над тях ще блесне бранният меч на бунта и свободата. Спокойно течели дните им в срама на робството. Данък след данък ненаситно изсмуквал потта на угнетените, грабежи, произволи и насилия следвали в неизменна върволица вече месеци, години. Двадесет години вече как българите билиа свели врат под ярема на Византия. И от никъде лъч от живителен знак, нито дума,

нито шепот, който да буди и стреска, да увлича и възпламенява. Мрачно мъртвило потискало робите и одързостявало ръката на победителя. Ето, българите бяха вече задължени да не плащат данъка си тъй, както знаели от деди и прадеди: всеки господар на

чифт волове да дава един модий жито, един модий просо и една стомна вино. Сега притеснителите искали да се плаща в звънлива пара, в чисто злато. Няма ли, житото му се продавало на безценица, виното му се леело по-лесно от водата: алчни прекупувачи го задигали в замяна на своята търсена и рядко намирана жълтица.

Няма ли най-сетне някой смел мъж да вдигне десница за борба, да прогърми с огнено слово смелата воля за свобода, да събере в едно всички недоволства, да съедини в общ, огромен, рушителен пламък дребните мъждукащи огънчета, които проблясваха по цялата страна?

Имало. Край брега на синята Адрия живеел мъж, храбър и надарен с мъдрост, славен бранник, който смело предричал свободата на Самуиловото царство. Народът на цялата област го почитал и обичал, увлечен от вдъхновените му слова, от смелите му блянове за бъдните дни. И тайно, от ухо на ухо се разнасяше в широка мъква едно име: Тихомир.

На север, в двора на унгарския крал Стефан, бе израснало младото орле Петър, наречен още Делян, син на една от Стефановите дъщери. Тя бе напуснала Охрид още преди да роди, прокудена от равнодушието на съпруга си — Самуиловия наследник **Гавраил Радомир**. Там, край **Дунава**, бе отраснал Делян, над чиято люлка бяха капали повече сълзи, отколкото бяха цъфтели усмивки и който не намираше покой за възбуждения си дух, в непрестанна мисъл как да помогне на притеснената си родина.

На юг, в Армения, прекарвале дни друг българин, от царската кръв, властолюбивият Алусиан, внук на Арона, по-големия Самуилов брат, като стратег на Теодосиополската тема. Оженен за богата и красива арменка, патриций Алусиан можеше да води безгрижен живот сред негата на охолството на разгулни забави. Какво общо имал той с маджарина Делян и с войника Тихомир?

Ала колкото и отдалечени по положение и разстояние, тия трима мъже лягали и ставали с една мисъл и еднакъв копнеж: да видят отново българския царски пряпорец свободно да се вее над охридската крепост. Отново български духовници да запечат упокойни над царствените гробове край брега на Преспа: за да бъде вечна и свята паметта на българския комит Никола и благочестивата му съпруга Рипсимия, на велемощния цар Самуил и царица

Агата, на Гавраила и Ирина, на Владислава и Владимира, на цялото онова славно коляно, което бе водило половинвековна бран за свободата на земята си.

Когато плясъкът на бич изсъсквал край Деяна, образът на хиляди окървавени, принизени люде изпъквал пред помрачения му взор, а десницата му се свивала в пестник, който ще да отмъсти за него и за всички. Когато по водите на Синьото море минавали галери, препълнени с весели и свободни люде, с редки стоки и пременени търговци, очите на Тихомира ги изпращали със скрита въздишка: безброй роби работели в тежък, упорен труд, за да могат тия свободни пътници да печелят и богатеят, разносяйки потта на българина по целия свят, ала под чужд пряпорец. И в очите му се стаявал хладен и опасен блясък: не, нямало да трае още дълго. Когато знойна жега полъхвала с огнен дъх над малоазийските равнини, Алусиан отпушал ветрилото си от паунови пера, избърсвал с копринена кърпа потта си, въздъхвал в непреодолим копнеж, зажумявал и пред затворените му клепки изпъквала чудна картина: тълпи народ се трупат край Охридското кале, обграждайки пътя на бляскаво шествие конници. Свеж ветреца идел откъм езерото и гали челото на победителя, който ездил най-напред бял кон с кадифено синьо седло. Развял алена мантия на раменете, сложил царски венец на глава, освободителят на българите радостно размахва ръка в поздрав на ликуващата навалица. И този конник бел той, сам Алусиан. Опротивял му бе ленивият, празен живот край красивата арменка... Дотягало безсмислието на равните, еднакви, безкрайни дни. За бран и себежертва кипяла мъжката кръв, за грохота на ревящите тълпи, насладата на опасността и двубоя със смъртта, опиянението на победата. Той щеше да остави братята си да довършат безславно живот като архонти, дуки и управители на гръцки теми, сред разкош и позорно велелепие, забравили своя славен произход и своя дълг, глухи към зова на своята поробена земя.

И дошъл жадуваният час. Българите от Драчката област избрали за свой вожд храбривия Тихомир и го провъзгласили за български цар. Надигнал се народът като разбунено море и помеле алчния притеснител. Деян избягал в България и вредом, където преминал, повдигнал бунтовен пламък. Така следван от тълпи въстаници, той развял в Белград знамето на свободата и бил обявен за цар от възторжения народ.

Преоблечен като арменски наемник — слуга, Алусиан напуснал дом и близки, побягнал в Константиновград, а оттам, изкусно прикривайки личността си, успял да стигне до лагера на разбунтуваните българи.

И докато преди българите нямали нито един вожд, който да ги поведе към бран и свобода, сега се явили трима.

Ала там, дето един е необходим, двама или трима са много.

Настанал смут. Не може един храсталак да храни два еритака. Не може два петела да пеят на едно купище, две глави да заповядат на едно тяло.

Двадесет години робите очаквали вдъхновения избраник, белязания от бога мъж, с таен копнеж и нестихваща надежда. Защо, защо сега трябвало трима да делят власт?

Първият двубой на честолюбията пламнал между Тихомир и Петър Делян. Двамата вождове събрали войските си и им предложиха да избират. Или единия, или другия.

Настървени, настръхнали, бранниците избрали Самуиловия потомък и пожертвували войскаря от Драч. За да не се продължи подмолната неприязън, само кръвта можела да измие съперничеството. Тихомира избили с камъни. И преклонили чело пред царския блясък на Самуиловия внук.

С мощен устрем се спуснали съединените войски и прогонили врага, като сринали крепостите, пленявали лагерите му, всявали смут и тревога чак до Константиновград. Един след друг се повдигали градовете, от Бялград и Средец до Солун и Драч, като отваряли порти пред победоносните Делянови бранници. Български войводи, преминали на гръцка служба, възкресявали в себе си старата привързаност към родината и се присъединявали към новия цар. От Солун дошъл с войскаря си Мануил Ивац, син на витяза от Томор. В Средец укрепявал Боянската крепост дръзновеният войвода Ботко.

Но отново се явили два вожда, двама царе.

Една нощ морен беглец пристигнал в стана на бунтовниците, жаден да предложи мъжка десница за успеха на великото дело. Напет хубавец, с горд мъжествен ход и царствени

обноси, дрипавият войскар, облечен в арменски одежди, будел съмнение и подозрения. Той често говорел за внуците на Самуиловия брат Арон, предизвиквал похвали към техния род и тънко подмятал, че по-скоро един от тях преки потомци на Охридското царство трябва да се увенчае със Самуиловия венец, отколкото сина на унгарката, която го бе родила, след като себе вече развела с Гаврил Радомира.

Интригата се ширела, хващала корен, никнела като отровен бурен навсякъде. Мнозина почнали да се разкайват, че тъй лесно са дали охридската корона на един незаконороден, преди да подирят правите наследници. Ала мнозина казали, че тия наследници сами са се отрекли от правата си, щом продължават да живеят като ромейски князе, в безгрижие и разгул.

А ако някой от тях се яви пред вас? — подпитвал лукаво арменският бежанец.

Войскарите въздишали. Ароновите внуци, синове на последния охридски цар Владислав, забравили, че са българи.

Тогава една вечер непознатият попитал направо: Алусиан е наблизно. Ще го приемете ли в стана си, ако дойде?

Страхливо се огледали бранниците, насядали край един от огньовете на лагера. Червените пламъци осветилиа замислените им зачудени лица. А Делян? Не бе ли и той потомък на Самуила, макар и роден след развода на Гаврила с дъщерята на крал Стефан? Кавхан Хрелко изгледал изпод вежди чудноватия беглец, впил внимателно очи в красивото му лице, което тъй напомняше чертите на последната охридска царица Мария.

Пошъпнал изтръпнал: Кой си ти?

Непознатият изправил снага, отметнал гордо чело назад. Очите му блеснали във величаво достойнство.

Не помниш ли, Антимере, когато избягахме с Фружин и войводата Ивац на планината Томор да се бием против гърците?

Всички се дръпнали назад поразени, без да могат да откъснат очи от строго изваяното лице на арменца; и под дрипавите дрехи личал високият род, царствената кръв. Кавханът

цял затреперал. Той познал втория син на последния български цар. Паднал на колене, целунал му нозете му.

Бъди благословен, Алусиане, сине Владислав!

Все още стояли войскарите като вцепенени, гъсто притиснати един до друг, без да смеят да поемат дъх. Войводата Мануил Ивац пристъпил по-близо:

Чувал съм от баща си, че Алусиан имал бемка над лакътя.

Непознатият бързо запретнал ръкава си. На лявата му ръка се тъмнеела черна брадавица, обрасла с косми.

Тогава избухнало безумие. Всички почнали да прегръщат царския син, да целуват края на driпавата му дреха, да го благославят. Шумът и високият глъч се разпилял из целия стан, стигнал до шатрата на Петър Делян.

Двамата братовчеди се срещнали и се целунали с горещо вълнение. И край виковете: „Да живее цар Петър!“ почнали да се издигат викове: „Да живее цар Алусиан!“

Войската се разделила на враждуващи лагери. И отново два пъти се препречили. Две съдби се сблъскали. Волята за саможертва и подвиг на Деляна се кръстосала с честолюбивия блян

на Алусиана. Пак единият бил излишен. Не можело две десници да направляват, две воли да заповядват.

Смутен от братското посрещане на Деляна, Алусиан отстъпил короната. Но приел да вземе началството на по-голямата част от войската, и заедно с 40 000 войскари отишъл да обсади Солун. Там, в славата на победата той щял да изпъкне като единствен и незаменим вожд.

Другояче отредила съдбата. Самонадеяният бранник не оставил войските си да си починат, а още изтощени от дългия поход ги хвърлил към яките градски стени. Вместо да се отморят в шатрите си и да се подготвят за нападението, българите се пръснали да дирят вода, да напасат конете си, да дремнат набързо, разхвърлени на безредни купчини. Тогава зорко наблюдаващите ромей от крепостните стени ги издебнали, отворили внезапно градските

порти и се нахвърлили връз тях. Петнадесет хиляди души били избити, други паднали в плен, останалите измряли от умора и изтощение. Само неколцина успяли да се спасят с бягство към лагера на Деляна. Между тях бил и Алусиан.

Делян избухнал в справедливо негодувание. Алусиан изгорял в срама на потъпканото си честолюбие. Враждата закипяла подмолно, бясна, необузdana. Двамата съперници почнали да се дебнат, изчаквайки само удобния миг. Единият трябвало да изчезне. Не може два орла да стоят на една скала. Два елена да водят стадото. Нещо трябвало да се случи.

Старата вражда заговорила. Арон бил убит от Самуила, синът му Владислав убил Самуиловия първенец. Сега внук му Алусиан ослепил и предал на врага внука на Самуила. Кръвната мъст следвала до девето коляно. И България остава повече от сто години под робство, не защото я победили копията на гръцките евзони, а защото я сломили честолюбията на нейните вождове.

Но пак останали няколко имена, които засияли като ярко съзвездие в мрака — ослепеният Петър Делян, заробенният Мануил Ивац, загиналият в славна бран Боянски войвода Ботко.

Легенда за връх Мальовица

Покрит със сняг, забулен в мъгли или окъпан от слънце, гордо изправя каменното си чело в небето красивия връх на Рила – Мальовица. Такъв горделив, не скланящ глава под турски ятаган бил Мальо войвода, чието име носи върхът. В едно от селата край Искъра бил роден Мальо. Но напук на името си израснал строен и хубав юнак. И пръв кавалджия бил между овчарите. Когато засвирел, селяните захвърляли сърповете, а сърцето на Босилка, най-

хубавата мома в този край, се разтваряло като цвят, гален от топли лъчи. Това лято само за нея свирел той.

Един ден Мальо отишъл със старата си майка в селската черквичка. Искал да запали свещ на Св. Георги, за да пази светецът стадото му от вълци и турци. Там видял Босилка, лицето ѝ

греело като слънце. Вечерта, когато при кладенчето Мальо ѝ разказал за любовта си и поискал да се оженят, тя му отговорила: „Да чакаме есента”.

Но когато през есента Мальо се върнал, Босилка не излязла радостно да го посрещне. Селяните му разказали, че Емин паша, който дошъл с войската си да усмири разбунтуваните въглищари, я видял и задигнал. „Харема ми ще краси” – казал той на чорбаджиите.

Мъка свила сърцето на Мальо, забягнал той в планината и станал хайдутин. Неуловим и бърз като вятър, начело на малка чета смелчаци, прелитал от село на село, за да мъсти на поробителите. Мнозина паши и бейове загинали от острия му нож. Турците зашепнали името му със страх, българите с надежда.

Една августовска вечер четата почивала на Меча поляна. С ръце под главата, върху папрат, до хайдушка колиба, лежал Мальо.

Войводо, приближил се към него четникът Спас – много паши и бейове наказахме, само за Босилка нищо не сме сторили. Да направим план за спасяването ѝ. Да слезем утре, войската няма да е в града.

Само това казал и си отишъл.

Цяла нощ мислил Мальо за Босилка. Сравнявал най-едрите звезди с очите ѝ, най-тънкостройните ели със снагата ѝ. А в зори с дълги златни коси, спуснати върху тънкия ѝ стан, се явила тя в съня му: „Много есени дойдоха и си заминаха, а ти не дойде. Нима и тази, десетата, няма да дойдеш?”

На сутринта Мальо и Спас се спуснали към града. Планината била притихнала. Долините тънели в мрак, горите мълчали.

Войводо, аз ще се отбия до кладенчето да пийна водица, а ти ме почакай до моста – прошепнал Спас.

Мальо продължил край Искъра и си мислел за Босилка. Неочаквано припукали пушки и нещо го парнало в гърдите. Там, скрити в гората, го причакали семейните на Емин паша. На него го бил предал Спас. Разбрал измяната Мальо, но нямало що да стори. С простреляни

гърди вървял той, а заедно с капките кръв, които багрели тревата след него, гаснели и последните искрици живот. Когато стигнал Меча поляна, сетните сили го напуснали и

като прострелян сокол паднал на тревата. Там го намерила четниците. На гърдите му зеела голяма рана, а очите му гледали жадно върха. Погребали го на поляната, а върха над нея нарекли Малъовица.

Малъовица е името на връх в северозападната част на планина Рила. Върхът е висок 2729 м. Името на върха е свързано с Малъо войвода – борец срещу поробителите, загинал според преданието нейде в Малъовишката долина. Друго предположение е, че името произлиза от Малите езера, както планинците наричат езерата в североизточното подножие на върха. На най-старите карти върхът е отбелязан с името Малевница...

Предание за Петльов ден

Легендите разказват, че в мрачните години на робството еничарите събирали „кръвен данък,, Те ходели по къщите и насила отнемали мъжките рожби от родителите им. За да се знае вкоя къща са били, те бележели вратите с кръв. За да скрие детето си, една майка заклала петел и с кръвта му напръскала пруста, портичката и оградата пред дома си. Когато еничарите пристигнали, видели кървавите следи и се убедили, че преди тях вече е минала друга потеря. Така майката успяла да спаси сина си. Всъщност е било практика българските семейства да маркират с кръв входните си врати, за да заблудят еничарите, че от техните къщи вече са взети момчета за попълване на войските на османската империя.

Вторият „Трифунеи,, тоест денят след Трифон Зарезан, българите наричат Петльов ден и по своя характер това е мъжки ден. Старите хора разправят, че този ден се почита, защото, още когато цар Ирод избивал младенците в търсене на новия цар, една майка, за да запази рожбата си, накървила всички съседски порти с отрязаната глава на петле, като объркала

нишана и спасила момченцето си. После тази легенда нагодили към еничарските золуми, но празникът останал.

Вече триста години денят 2 февруари се отбелязва като празник на мъжките рожби. И досега по села и махари по стар български обичай празнуват Петльов ден. Облечени с празнични дрехи, те разхождат из улиците по един петел, след което го обезглавяват рано сутринта на 2-ри февруари. Части от сварения петел, заедно с пита и мед се раздават на съседите за здраве. В някои райони колят черна кокошка за курбан. Забранено е да се работи, защото се вярва, че това е „черен“ ден и ако се подхване нещо, „къщата ще се почерни“ и децата ще се раждат белязани. Спазва се строго половото въздържание: така ще се увеличи плодовитостта на домашните животни и те ще бъдат живи и здрави. Жените не пипат остри предмети, не режат хляб, конци или дърва, за да бъдат здрави децата. Не се правят годежи и сватби, за да не умре някой от младоженците. Дори в някои райони Петльов ден е познат като св. Черна, баба Черна, Черен ден и е символ на тъмнина; мрак, смърт. Затова обредните действия на празника трябва да умилостивят лошите сили. Те включват жертвоприношение на петел или кокошка, а също и житна жертва (питата с мед). Тези езически по съдържанието си ритуали, са адаптирани към култа на св. Евтимий, покровител на децата. В християнските и дохристиянските култури петелът възвестява изгрева на слънцето. С неговия образ е свързана и представата за възкресението на мъртвите – той е символ на вечно възраждащия се живот, а 2 февруари става ден на мъжката рожба. Майките, които имат момченца, гостуват на своята баба-акушерка в селото. Носят се погача, заклан петел и дарове.

На този ден Българската православна църква празнува Сретение Господне.

Това е един от четирите празника; посветени на Божията майка. Четиридесет дни след раждането на Господа Иисуса Христа света Дева Мария донесла своя Младенец в Йерусалимския храм според Мойсеевия закон, който заповядвал всяко първородно от мъжки пол да бъде посвещавано или представяно пред Бога. Това било установено за спомен от избавянето на израилските първородни от смъртта, която поразила всички египетски първородни от човек до добитък (Изход 12:29). Затова всеки първороден като

собственост на Господа бил длъжен с определена от закона цена да бъде откупен. Смята се, че Богородица закриля бременните жени, майките, раждаемостта и семейството.

Легенда за скалата на вълците в Западните Родопи

Това място се намира в Западни Родопи над с.Гьоврен. Има различни легенди за него. Според една от тях на местните им омръзнало от вълчи набези над стадата с овце. Направили капан и хванали голям вълк който най-често нападал овцете. Хвърлили го от високата скала и падайки вълкът виел страшно. Местните са я нарекли Вълчи камък. От високия 1600м. връх се открива спираща дъха гледка. Докъдето ти стига погледа са наредени планински вериги. Вижда се и Пирин. Местни ентузиастични са изградили със собствен труд наблюдателна кула и дървена площадка върху планински бор, растящ между скалите над бездънна пропаст. До мястото води разбит черен път.

Обряд за гонене на зли духове

Езически обряд в българско семейство в неврокопския край. Мъжът е обзет от зли духове. Съпругата му се опитва да ги прогони с дим от въглени върху керемидата, докато той е легнал на земята. Майка му опира в тялото му брадва, която трябва да уплаши злите духове.

Легенда за изграждането на Хаджидимовския манастир Св.Великомъченик Георги

Манастирът е построен на хълма край град Хаджидимово върху старо християнско светилище, манастирът е осветен през 1865 г.

Според старите анали на това място, още преди районът да попадне под османско иго, около 1290 година е построено християнско светилище, посветено на Св. Георги Победоносец. По-късно, около средата на 14-и век, храмът на няколко пъти е изгарян от османлиите, а впоследствие - изоставен и напълно забравен.

Преданието е съхранило следния разказ за построяването на храма: На овчаря дядо Атанас Лазаров (българин) на сън му се явил един млад мъж, възседнал бял кон. Той му казал да започне разкопаването на могилката, на чието място по късно бил построен храм. Тя цялата била обрасла с разни храсталаци. Дядо Атанас не обърнал внимание на този сън и не започнал да копае. На следващата вечер сънят се повторил и това накарало стареца да го разкаже на своята баба (съпруга). Тя също не го взела на сериозно и като се понасмяла казала, че това си е негово внушение и не му разрешила да копае. На третата вечер младият мъж пак се явил и настоявал още на сутринта да започне работа. Като се разсъмнало дядо Атанас оставил овцете на бабата и се заловил за лопатата. Турците, които имали имот около тази могила, го видели и започнали да уговарят да се откаже от начинанието си. Макар да не отстъпвал, старецът видял, че не може да се разбере с тях и си отишъл. Вечерта младежът му се явил и му казал да не се бои от хората, които му пречат, защото ще бъдат заставени да отстъпят. Така окуражен дядо Атанас отново отишъл и се заловил за работа.

Турчинът, чиято нива, около 5-6 декара, била разположена от южната част на могилата, излязъл с воловете си да я изоре. Като видял, че на могилата се копае, отишъл да провери каква е работата. Щом разбрал, че тук ще става “вакф” (църква, свещено място) така се разлютил, че по най-вулгарен начин изпъдил стареца, като си послужил дори с бой. Турчинът помислил, че е победил и се върнал спокойно на нивата си. През това време воловете му били легнали да почиват. Той ги подканил да станат, но те не помръдвали. Започнал да ги бие, пак не стават. Турците, които му се притекли на помощ, се заинтересували, каква е причината такива хубави волове да не могат да се изправят на крака. Като разбрали, че е изпъдил гяурина и дори го е бил, не одобрили постъпката му. “Защото, - казвали те – шом този човек е дошъл тук да копае без никой да му плаща, тук вече има ръка Аллах (Господ)”. Накарали го да викне стареца да продължи работата си. Когато дядо Атанас

се върнал, турчинът отишъл при воловете и още при първото подканяне животните се изправили, готови за работа. Слисаният турчин ги закарал в дома с, а нивата дарил на

манастира. Това е първата подарена на манастира нива, която днес е негово владение (намира се под оградата, южно от църквата).

Повече никой не се опитал да попречи на разкопаването. Дошли дори помощниците и работата потръгнала. След няколко дни дядо Атанас открил икона на св. Георги, която била напълно запазена. Това въодушевило всички. Присъединили се още помощници и за кратко време било издигнато параклисче, в чест на св. Георги. Дядо Атанас заедно с други българи от селото непрекъснато работели за неговото благоустрояване. То просъществувало около 15 години.

Иконата, която била намерена при първите разкопки, се пазела в св. олтар и не била изнасяна за поколения. Затова постепенно била забравена и не и се е отдавала особена почит. През 1961г. по настояване на църковното настоятелство на манастира с председател прот. Трифон Симитчиев, тя била изпратена, чрез Неврокопска митрополия, в Академията на науките за освидетелстване. Установено било, че датира от 1750 или от 1800г. На 6 май 1961г. е върната в св. Обител и осветена от Неврокопския митрополит Пимен и изложена за поклонение.

Така повече от век манастирът, посветен на св. Великомъченик Георги в с. Хаджидимово, се развива и благоустроява благодарение на усърдието и ревността, проявени от обгрижващите го игумени и енорийски свещеници. Това свято място, което св. Георги сам си е избрал, винаги е било и ще бъде почитано. По молитвите на светия мъченик, който е освободител на пленените, защитник на бедните и лечител на болните и донес вярващи получават изцеление на своите духовни и телесни немощи.

Слънца от глина - легенда за Свети Спиридон

Изработването на съдове и предмети от глина е древен занаят. Най-старите керамични изделия, намерени по нашите земи, са от 7000 г. пр.н.е. Траки, римляни, а по-късно славяни и прабългари развивали свои техники, добавяли различни орнаменти и цветове. С богатата

история има грънчарството се свързани тайнствените ритуали, старинни практики и вярвания.

В неврокопско и Западните Родаопи за обслужването на ежедневния бит на района бързо се развивал и грънчарският занаят. Местната грънчарска школа се влияела силно от север и запад и в средата на 19 век вече е имала собствена физиономия, като осигурявала на населението необходимите грънчарски изделия и глинени тръби за изграждане на водопроводни и други съоръжения.

В средата на 18 век грънчарството се е развивало в тясна връзка със същото в Сярско, Разложко и Драмско. В гр.Гоце Делчев работи грънчарската работилница на младия грънчар В. Мишев. Заедно с цялото си семейство той изработва с майсторство глинени изделия за дома.

Грънчарският занаят в народните вярвания се свързва с легендата за Свети Спиридон

Преди много, много години, пръв Свети Спиридон се опитал да направи съд от глина. Трудил се упорито, но не успял – глината отказвала да му се подчинява. Разплакал се светецът, сълзите му капнали върху глината и той разбрал, че му е нужна вода. Успял да направи съд. Опекъл го. Оттогава свети Спиридон се счита за покровител на грънчарите.

Някога грънчари имало във всяко по-голямо селище. По традиция, тънкостите на занаята се предавали от баща на син. Всеки майстор си имал свои тайни, които по правило не напускали рода. Пречистването на глината се извършвало по специални начини. Само след отстраняването на видими и невидими нечистотии, тя можела да служи на хората. Извън професионалното занимание с грънчарство, в някои райони на страната ни жените сами изработвали керамични съдове, предназначени за приготвяне на хляб. Тези съдове се наричат подница – кръгъл плитък съд, в който се поставя тестото. Захлупва се с капак, наречен връшник. Той също е от глина. В по-ново време се срещат и връшници от метал. В народните представи подницата и връшникът символизират земята и небето. Хлябът, който се пече между “земята и небето” пък е символ на живота. Подницата има магически сили. Те се определят от обряда, който съпровожда подготовката на глината и изработването ѝ.

Денят, отреден от народния календар за това е първи май. Празникът се нарича Еремия. На тази дата православната църква почита паметта на пророк Йеремиа.

В навечерието на първи май се извършвал ритуал за предпазване на къщата и хората от змии и гущери – същия ритуал, който се правел и на **Благовец**. Другият обичай на този ден е свързан с глината, от която се прави подницата. Много рано сутринта моми и невести с песни отивали извън селото за глина. След това я слагали на купчина, добавяли вода и започвали да я газят с боси крака. Разделяли се на групи и се редували. Пеели заклинания срещу змиите. Вярвали, че това ще държи надалече от тях опасните влечуги. След като привършели с ритуала, си разделяли глината и се разотивали. Във всеки дом най-опитната домакиня изработвала нова подница.

Останалите съдове, необходими за семейството, рядко правели сами. Избирали ги на събори и панаири – от пъстрите сергии на грънчарите. Там имало всичко – гърнета, стомни за вода,

паници, блюда. Дори делви за съхраняване на различни продукти, както и големи съдове за готвене. Според изследователите, по време на Второто българско царство голям връх бележи преславската декоративна керамика – IX-X в. Носеща името на старата българска столица

/Преслав/, преславската керамика се нарежда до най-добрите средновековни образци. След падането на България под османско робство, декоративната керамика запада. Запазва се само грънчарството, което осигурявало предмети за бита на българите. През Възраждането занаятът започва да се развива и разширява. Оформят се грънчарски центрове, търговията с глинени изделия се оживява. В средата на XIX век градовете Троян, Габрово, Разлог, село Бусинци и др. се сдобиват със заслужена слава заради майсторите, които работят там. Въпреки по-активния обмен на стоки се запазват някои регионални особености и предпочитания към цветове и техники. Боите, които използвали майсторите, били минерални

жълта,зелена, кафява, червена. А всяка задруга имала свой почерк в украсата. Тези различия са съхранени и до днес. Направените в Чипровци грънци са в преливащи се жълто и зелено. Троянските майстори шарят керамиката с кафяви и бели капки, които се “стичат”

свободно по съда. В село Бусинци, където е запазена една от най-старите грънчарски работилници у нас, предпочитат жълто, зелено и червено. В много от българските градове и села и днес продължават да “пеят” грънчарски колела. Майсторите често показват произведенията си край оживени пътища. Човек не може да подмине тези “изложби на открито” – съдовете греят като истински слънца, събрали в себе си хилядолетен опит и безкрайна любов към красотата.

Легенда свързана с Поповите езера

Една от легендите свързана със скарализираната територия на циркуса на Поповото езеро гласи, че Богът на бурите и мълниите имал дъщеря, която живеела в самодивските градини край езерото. В съседство живеел бог Бес, който решил и отвлякъл момичето. Братът на хубавицата, наречен Джангал, научил за стореното и събрал злите духове с помощта на които настигнал похитителя и след като го победил, го затрупал с камъни. Легендата разказва, че голямата купчина камъни на връх Безбог напомня за тази древна легенда.^[6]

Легенда за построяването на златната църква „Св. Димитър“ в село Тешово

Това предание ни разказва за мрачната история, стояща в основите на построяването на църквата „Св. Димитър“ в село Тешово, малко населено място в община Хаджидимово, в близост до гръцката граница. Официалните източници ни дават да разберем, че божият храм е построен в периода 1843-1844 г. от майстори, чийто имена не са съхранени и анонимен ктитор.

Преданията, които, обаче плъзват из околните села, ни показват, че в отсъствието на надеждна информация, хората създават свои версии за издигането на този голям и красив за времето си богослужебен храм. Жители на близки до Тешово села, помнят откъслечни истории, разказвани от техните дядовци, за безскрупулен османски бирник, който безогледно злоупотребявал с правомощията си, вземайки от българското население в региона, многократно повече от дължимия държавен данък. Годишите на безчинства,

пораждат недоволство, което в крайна сметка надделява над страха, който българите изпитват от османските власти.

Жителите на Тешово, решават да поемат инициативата и да избавят региона от корумпирания държавен служител. След като за поредна година обиколил региона и събрал товар злато, данъчният служител и малкия му военен ескорт, поемат по обратния път. Замръквайки в Тешово, те решават да спрат в местна странноприемница, но не знаят че местните, успяват да убедят ханджията да сложи упойващи вещества в питиетата на данъчните, след като из селото се разчува, че бирникът е пристигнал. Гуляещите османци не осъзнават капана, преди да е станало твърде късно и в крайна сметка съдържателят на странноприемницата известява съзаклятниците, че заговорът им е успял – данъкосъбирачът и ескортът му са упоени.

След като обезвреждат данъчните, местните ги отвеждат в близката работилница за преработка на желязна руда. Там, подтисканият с години гняв към алчния бирник изригва и хората от събралата се тълпа изсипват в гърлата на него и ескорта му течено желязо. Хората гледали на тази брутална справедливост като на своеобразно поетично възмездие, защото именно преработвателната за желязна руда, осигурявала поминъка на Тешово и околните села и именно този ценен за османската военна индустрия метал привличал бирниците година след година, оставяйки обикновено тяхното село за „накрая“. След като приключват сосманците, опиянението от тази малка победа се изпарява и тешовци започват да се страхуват от отмъщението на турското правителство. Поради това местните изгарят телатана османците в пещите на работилницата и скриват конете им.

Все още разтърсени от стореното, тешовци, решават да използват златото за благородно дело и влагат средствата в строеж на красива и голяма църква, правото за построяването на която имат още от 1836 г. със султански ферман. С годините мълвата около построяването на „Св. Димитър“ заглъхва и не е останало нищо, което да подскаже, какво точно се е случило по тези места преди 160 години. Само църквата все още се извисява над заспалото селище и мълчаливо продължава да пази своята тайна.

Преданието за името на Вапцаровия род

Бащата на революционера Йонко Вапцаров – Никола бил от Проданичния род на Банско. Той бяга поради това, че сестра му е била изнасилена и идва в България от Охрид. Никола отмъстил , като убил тримата турци, които я изнасилват, и ги закопал под дъските в къщата си преди да избяга. Негаовата съпруга Елена била дъщеря на на Теодор Везъов, чиято съпруга Изабел е италианка , роднина на Медичите. Тя донася като зестра червените раковини, с които се боядисват в пурпур мантиите на папите и кралете. Когато двата рода се съюзяват, идва и името Вапцари заради тези ценни раковини.

Предание свързано със името на Сарафовия род

Историческата наука по безспорен начин доказва насилственото налагане на исляма над значителна част от българското население още през първите векове на османското робство. Смели българи и българки оказват яростна съпротива за запазване на вярата си, на род и отечество. Мнозина от тях са принудени да напуснат бащиния си дом и да се заселят на по-безопасни места, където поробителят липсва.

Подобна е съдбата на 2-3-ма братя от с. Осеново, Горноджумайско (сега Благоевградско), разположено между Пирин и Рила. Около 1690 г. те побягват на юг и се заселват в южнопиринското село Гайтаниново, Неврокопско. Това научаваме от едно непубликувано "Извлечение от спомените на баща ни Петър Вълчев Сарафов за нашето родословие", написано от сина му инж. Никола Петров Сарафов през януари 1961 г.

Бащата на дядо Вълчо - Коста Шопов, е роден около 1760- 1770 г. Бил красив и начетен мъж.

Получил добро за времето си образование. От местни духовници се научава да чете и пее църковни молитви на гръцки език - така както било навсякъде по това време из тези земи. Прочува се като голям търговец - купувал изработените в Гайтаниново и други села в Мървашко гвоздеи, подкови, клинци и други произведения на примитивната железноиндустрия и ги продавал на пазарите в Серес и Солун. Буден и находчив, той бил

избиран за кмет на Гайтаниново, а след това доста години - и за вилаетски коджабашия (кмет) със седалище в Неврокоп.

Контролирал дейността на селските кметове. Отличавал се с големи способности и амбиция. Ходил в Цариград, където се запознал с влиятелни личности. Обикалял околията си на арабски кон, придружен от свита. Доколкото позволявали възможностите му, защитавал интересите на българското население в Неврокопско. Заради това си спечелил ненавистта на гърците и османлиите, след чиято намеса е бил отровен. Погребан е в манастира "Св. Йоан Предтеча" близо до Сяр.

Този дядо Коста получава в края на XVIII век прозвището Сараф и неговата фамилия Шопови се променя на Сарафови. Сараф е турско-арабска дума и означава лице, което разменя пари, търговец с ценни книжа и чужда валута.

Има хпедания даващи и друго обяснение как дядо Коста се е сдобил с прозвището Сараф. По негово време се разбунтувал хасковският деребей Емин ага - кърджалията. Срещу него бил изпратен и неврокопският бюлюкбашия, един арнаутин. Той, заедно с верни нему албанци и множество неврокопски помаци, нападнал и пленил споменатия деребей. За награда султанът му дал титлата бей и му подарил селата Гайтаниново и Тешово.

При една обиколка на района си беят се спрял в Тешово и дядо Коста като гайтаниновски коджабашия (кмет) отишъл да го поздрави с "добре дошъл".

Докато стояли на къошка у прочутия местен чорбаджия дядо Сава, минало покрай тях стадо овце. На бея направило впечатление, че цялото стадо спокойно се движело, но една овца като луда тичала из стадото и тъжно блеела... Той попитал дядо Коста защо е така и получил следния отговор: "Тази овца, бей ефенди, трябва да е от друго стадо, та блее за своите близки."

Бейт повикал и овчаря, който потвърдил казаното от дядо Коста. Тогава беят, който ще да е общувал с дядо Коста и е познавал неговите способности, се провикнал; "Аферим, Коста

чорбаджи, сарафа имишсън" ("Браво, Коста чорбаджи, познавач си бил".) И започнали да го наричат Коста Сарафа.

Дядо Коста се е женил два пъти и от двата брака има 4 деца: Петър, поп Стоян, Вълчо и Иванка. Името Сарафови е запазил само дядо Вълчо и той го е предал на потомството си.

Slava StoyanovaVasileva

Digitally signed by Slava Stoyanova Vasileva
Date: 2021.01.27
14:26:57 +02'00'

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ , с акроним: CB Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Приложение 7

ОПИСАНИЕ И ОЦЕНКА НА ТУРИСТИЧЕСКАТА ИНФРАСТРУКТУРА И СУПЕРСТРУКТУРА В ОБЩИНА ХАДЖИДИМОВО И РАЙОНА НА ГЕОПАРК ХАДЖИДИМОВО¹

I. Същност и съдържание на туристическата инфраструктура и суперструктура

Развитието на туризма на дадена територия . наред с нейните природни дадености .

културни забележителности и исторически ценности се намира в пряка зависимост от туристическата инфраструктура

¹ В настоящото приложение са описани обекти от туристическата инфраструктура и суперструктура , които според направеното проучване са оценени експертно като значими за туризма на територията на община хаджидимово и които имат пряко отношение към дейността на Геопарк Хаджидимово. Направена е количествена и съдържателна експертна оценка на описаните обекти от гледна точка на туризма на територията. Описанието и оценката разкриват свързаността на Геопарк Хаджидимово с туристическата инфраструктура, показват насоките в които тя следва да се развива и показват необходимата , възможната и препоръчителна насоченост за дейността на Геопарка за развитието на туристическата инфраструктура на територията.

Направеното описание ползва данни от туристически сайтове и информационни материали. То ввключва и информация от експертното проучване на терен. То има информационен и оценъчен характер само и единствено във връзка и за целите и задачите на Геопарк Хаджидимово и не може да бъде ползвано за рекламни, научно изследователски или административни цели. Подобни цели изискват различен, от използвания в настоящото проучване, методологичен подход и прилагането на съответните методи и средства.

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ , с акроним: CB Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Туристите се отправят към атракции и забележителности, които удовлетворяват потребностите им от почивка, развлечение, опознаване на нови места и т.н. Туристическите ресурси обаче не разрешават техните основни нужди от почивка, сън, храна, както и необходимостта им от придвижване до съответните места. Тези потребности се удовлетворяват от материалната база на туризма.

Материалната база е важен, структуроопределящ елемент на туризма. Чрез нея се реализират значителна част от приходите на туризма. Качествената и достатъчна материална база може да привлича туристите, както и да пренасочи потоците от туристи. Все по-често тя се изгражда специално за туристите и се превръща в туристическа атракция.

Туристическата инфраструктура не създава пряко туристическия продукт, но е носител на общите материални условия, без които е невъзможно развитието на туризма. „Тя обхваща съвкупността от тези съоръжения, намиращи се на територията на туристическите обекти и предприятия и е предназначена за обслужване предимно на туристите“ (Vodenska & Asenova, 2004) Тя използва елементите на общата инфраструктура, като осигурява достъп до туристическото място и вътре в него.

В литературата няма единна класификация на структурата на материалната база. Въвеждат се понятията инфраструктура и суперструктура. Те са взаимосвързани и взаимодопълващи се и не съществуват изолирано. Съществуването им е еднакво необходимо за усвояване и развитие на туристическите територии.²

„В туристическата инфраструктура се включват например уличната мрежа и осветлението в курортите, яхтените пристанища и техните съоръжения, планинските транспортни средства, вътрешният транспорт и спортните съоръжения в туристическите комплекси и др.“³.

Туристическата инфраструктура изисква значителни инвестиции. Поради това изграждането ѝ не е по силите само на частните инвеститори и неправителствени сдружения, а би следвало да е грижа на държавните органи (държава, области, общини, средства по програми). Туристическата инфраструктура е тясно свързана с общата инфраструктура, т.к. туристическият бранш използва елементи и от общата инфраструктура. Общата и туристическата инфраструктура невинаги се синхронизират. Възможни са следните варианти: при бурно туристическо развитие общите съоръжения са недостатъчни и често с по-ниско качество; -

² Vanya Vasileva Needs of the specialized tourism types for a specific infrastructure and superstructure

³ Vodenska & Asenova, 2004

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места”, акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

общата и туристическата инфраструктура се допълват; - най-често поради недостиг на инвестиции за един или няколко обекта е възможно да не се изгражда специализирана туристическа инфраструктура. а да се използва общата; така се спестяват средства не само за изграждане. но също и за проектиране и експлоатация.

Туристическата суперструктура е съвкупност от сгради и съоръжения в пространството на туристическата територия -местата за настаняване. заведенията за хранене и развлечения. съоръженията за спорт и развлечения., магазинната мрежа., туристическите транспортни съоръжения и др. Те участват пряко в създаването на туристическия продукт. Капацитетът на туристическата суперструктура определя възможностите за туристическо усвояване на територията. Възможно е изграждането на туристическата инфраструктура и суперструктура да се извършва паралелно или поетапно. за да се постигне съответствие. Препоръчително е изграждането на туристическата инфраструктура да предшества изграждането на туристическата суперструктура.

Туристическата инфраструктура включва три основни елемента: достъп и комуникации до туристическото място; комуникации в самото туристическо място и общи елементи. без които не могат да се предоставят основните и допълнителни услуги.

Туристическата суперструктура е в основата на туристическия продукт. Тя обединява специфичните материални условия за реализация на всички основни и допълнителни услуги. Тя е едно единство от разнородни съставни части. които функционират в синхрон⁴.

Туристическата суперструктура се разделя на следните разновидности:

- Хотелиерска суперструктура : включваща хотели. мотели и допълнителна - ваканционни селища. къмпинги и др. Зависимостта между броя на леглата и количеството на ресурсите в хотелиерската суперструктура определя туристическия капацитет на територията.
- Ресторантската суперструктура е свързана със задоволяването на потребности от хранене, от развлечения и социални контакти и др. Тя до голяма степен е свързана и зависи от хотелиерската.
- Транспортната инфраструктура. задоволява потребността от пътуване придвежване - транспортни средства и съоръжения.
- Посредническата суперструктура осигурява връзката между туристическите пазари и приемащите територии.

⁴ Vodenska & Asenova, 2004

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект "Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места" , 3 акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A "Гърция-България 2014-2020", съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

- Търговската суперструктура осигурява продажбата на стоки. Спецификата ѝ се определя от структурата на туристическото търсене. В нея влизат магазинната мрежа и допълнителните търговски обекти – пазари, лагазини, супермаркет, молаове, павилиони, бутици и др.п.

- Ссуперструктура на допълнителните услуги - обектите и условията за задоволяване на множество различни допълнителни туристически потребности - спортни. медицински. информационни. и др.

Специализираната туристическа суперструктура зависи и от вида на туризма - за делови, морски, воден, планински туризъм и др.

Туристическата материална база се групира и според териториалния ѝ обхват. Териториалното разположение на материалната база определя нейната концентрация или интензитет на застрояване. То определя и дългосрочните възможности за развитие. Според обхвата и функционалната обособеност на туристическата суперструктура тя се разделя на единична, групова и комплексна.

Във връзка с потребностите си от обща. туристическа и специализирана инфра- и суперструктура специализираните видове туризъм могат да се поделят в три групи ⁵:

II. Потребности на специализираните видове туризъм от инфраструктура и суперструктура ⁶

1. Видове туризъм. базиращи се предимно върху използването на общата и общата туристическа инфра- и суперструктура

- Развлекателен туризъм – инфраструктура от увеселителни. развлекателни паркове, тематични паркове. аква паркове и свързаните с тях съоръжения; В зависимост от спецификата си той туризъм може да се ползва от общата инфраструктура и от туристическата инфра- и суперструктура - например при организирането на различни прояви като празници. карнавали. шествия и др. Възможно е и да се изградят мащабни специализирани съоръжения. които изискват големи инвестиции в туризма

⁵ Alexieva, Y., St. Stamov, 2003. Spetsializirani vidove turizam. I chast. Stara Zagora:

⁶ Dokova, S., K. Petrov, G. Nikolov, M. Koleva, M. Ivanov, 2014. Turisticheska infrastruktura. S.: Nora 2000

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект "Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места", акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A "Гърция-България 2014-2020", съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

- Екотуризм – екопътеки със и без парапети, мостове, стълби и други съоръжения, осигуряващи достъп и безопасност, заслони, биваци, информационни табла, указателни табели и знаци и др. Тези съоръжения се отличават с относително по-малък капацитет и пропускателна способност, за тях обикновено се използват екологични материали и възобновими източници на енергия. Често пъти е затруднена транспортната и достъпност в ненаселени територии.
- Шопинг туризм – специфична инфраструктура са търговски центрове, молове, пазари, търговски улици, магазини за свободна търговия по границите и пр. На практика се използва предимно общата търговска инфраструктура, която има и туристически функции. Това е свързано и със създаването на специфични условия и предлагането на специфични продукти свързани с туризма
- Селският туризм най-често се базира на вече изградена суперструктура за битово ползване (селски къщи), както и на общата инфраструктура. Те се пригаждат за нуждите на туристите. Често срещан проблем в селските територии, където се развива този вид туризм е недостатъчно добре развитата инфраструктура както и липсата на отделни нейни елементи (например канализация).

2. Видове туризм със слабо изразени потребности от специфична инфра- и суперструктура

- Културният, религиозният и познавателният туризм се базират на използването на вече налични предимно антропогенни туристически ресурси и на вече изградена туристическа суперструктура (хотели и други места за настаняване). Използват също и общата инфраструктура (транспортна, енергийна и др.).
- Кулинарният туризм използва туристическата и общата суперструктура (различните видове заведения за хранене и развлечения). Възможно е тя да бъде и специално изградена за нуждите на кулинарния туризм, при което крайният туристически продукт значително се оскъпява.

3. Видове туризъм със силно изразени потребности от специфична инфра- и суперструктура

- Хазартен туризъм – казина, игрални зали; Това е луксозна суперструктура, която изисква големи капиталовложения, но предопределя значителна възвръщаемост на вложените инвестиции.
- Делови туризъм – конгресни и конферентни зали и центрове; В редица случаи те са елемент от туристическата суперструктура, т.е. изграждат се към големи и висококатегорийни хотели. Така се обогатява тяхното предлагане и конгресният туризъм може да се превърне в техен профил.
- Панаирен туризъм – панаирни палати и специализирани изложбени площи; Те са специално изградени и често мащабни съоръжения, изискващи значителни капиталовложения.
- Винен туризъм – дегустационни зали, винарни, изби, достъп до лозовите масиви; Дегустационните зали се обособяват към винопроизводителни предприятия. Те изискват по-малко инвестиции за разлика от специално изградените за нуждите на винения туризъм винарни. Достъпът до лозови масиви с туристически транспортни средства може да бъде затруднен, т.к. това са земеделски площи, понякога без изградена транспортна инфраструктура в и до тях. С по-слаби потребности от специфична инфра- и суперструктура са тези видове специализиран туризъм, които се развиват в естествена природна среда. Това са екотуризмът и ловният туризъм.
- Ловен туризъм – чакала, ловни домове, ловни хижи и др. Те са специално изградени за нуждите на лова и ловния туризъм. Отличават се с малък капацитет и силно изразено сезонно използване с натоварване през ловния сезон.
- Здравен, балнеолечебният туризъм, СПА туризмът, уелнес туризъм – басейни, вани, душеве, апаратура за лечение, спорни салони, парни бани, сауни, джакузита и др.; Специфичното оборудване осъпява продукта на тези видове туризъм. Овен това те се нуждаят и от високо квалифицирани кадри и добра транспортна достъпност. Развиват се често в слабо заселени територии, което затруднява използването на общата

инфраструктура и изисква нейното специално изграждане или доизграждане за обезпечаване на балнеолечебните и СПА курорти, центрове и хотели.

- Спортен туризъм – стадиони, спортни площадки и терени, закрити спортни зали, яхтени пристанища, ски велекове и лифтове, голф игрища, велоалеи и други специфични съоръжения според вида туризъм; Използването на специфични и често мащабни съоръжения оскъпява продукта. Често срещан проблем са различните форми на собственост и съответно различен режим на ползване на съоръженията. При различните видове специализиран туризъм тази потребност е изразена в различна степен.

Обективна тенденция в развитието на туризма е разрастването на специфичната инфра- и суперструктура за осигуряване на специализираните видове туризъм.

3. Свързана туристическа инфраструктура и свързани обекти с туристическо предназначение

Под свързана туристическа инфраструктура и свързани обекти с туристическо предназначение се разбира такава намираща се в близки по съседство и стопански свързани райони.

Макар, че не са на територията на общината и Геопарка, по силата на своята пространствена близост те могат да бъдат включени в комплекса от мерки и дейности на Геопарка, като по този начин могат обективно да разширят функционалното поле на Геопарка и неговия принос за развитието не само на общината, в която той се намира но на намиращите се по съседство общини и територии.

Така спортен комплекс намиращ се в с. Огняново може да бъде включен в услугите предлагани от къща за гости в с. Илинден, а музейна експозиция в гр. Гоце Делчев – в туристически маршрут с участието на хотел в Хаджидимово.

По принцип идеята за свързаните обекти намира все по-широко приложение в туристическия бизнес в света. Възможностите за това се разширяват с развитието на транспортната свързаност и на информационната свързаност. Решаващ принос за прилагане на този подход имат туристическите кълстери, които развиват връзките между различните туристически структури, оператори и обекти. Прилагането на тази методология осигурява значителни допълнителни възможности както в местен и регионален така и в национален и международен план.

Проучването на тази свързаност за Геопарк Хаджидимово показва, че регионалният туристически потенциал надхвърля значително потенциалът на общината и на самия Геопарк както по отношение на природните забележителности и обекти така и по отношение на историческите паметници и свидетелства . културните паметници и всички останали елементи на туристическия потенциал. В този смисъл може да се твърди , че разкриването на свързаността, и организирането на нейното използване бе следвало да се постави като самостоятелно и водещо направление на работа на Геопарка, което би позволило неговото по-успешно и устойчиво развитие.

III. Описание и оценка на обектите на туристическата инфраструктура в община Хаджидимово и на територията на Геопарк Хаджидимово

В рамките на проучването са идентифицирани, описани и оценени следните основни типове и обекти на туристическата инфраструктура :

- Хотели, къщи за гости и други места за настаняване (хотели, къщи за гости, апартаменти, стаи, пижи, подслони, обители, къмпинги)
- Заведения за хранене (Ресторанти, кръчми, механи, кафе сладкарници, заведения за бързо хранене)
- Търговски обекти (Магазини , маркети, молове, пазари)
- Услуги (Заведения за рекреационни услуги, автосервиси, бензиностанции, химическо чистене, транспортни услуги, правни услуги, преводчески услуги, други услуги.)
- Здравни заведения и санаториуми
- Развлекателни заведения и атракциони.(Зоопаркове, нощни барове, музикални клубове, танцви клубове, дискотеки, развлекателни атракциони, казина)
- Културни институции и събития (Театри, Музеи и Галерии, фолклорни фестивали, празници на културата.)
- Спортни съоръжения, стадиони , спортни зали, басейни, тенис кортове и др. СПА комплекси, фитнеси.
- Обща урбанистична инфраструктура . **Инфраструктурни мрежи и обекти на територията /транспортни, водоснабдителни, електроснабдителни, съобщителни и**

други/. Пътна инфраструктура. **Транспорна свързаност** (Автообусни линии. Таксиметрови услуги). Интернет свързаност

- Иинфраструктура за финансови услуги (Банки и банкови офиси. Обменни бюра. Банкомати. Застрахователни офиси).
- Специализирана туристическа инфраструктура (Туристически бюра. информационни бюра. туристически фирми и офиси. екскурзоводи . готвачи. камериерки. екскурзоводи. рецепционисти. клъстерни дейности и услуги в сферата на туризма. подготовка на кадри за туризма – училища)

1. Описание и оценка на хотелите , къщи за гоксти и други места за настаняване

При проучването са идентифицирани общо 22 обекта от този тип с общо 567 места.

Туристически обект	Категория (звезди)	Места	
		Брой	% в общия брой
СПА хотел Катерина. Хаджидимово	2	28	4.99%
Хотел Градината. Хаджидимово	2	48	8.56%
СПА Хотел Мари Белл. с.Копривлен	3	40	7.13%
Хотел „Село Лъки” с. Лъки	2	30	5.35%
СПА хотел „Ментор ризорт” С. Гайтаниново	3	44	7.84%
Хотел „Белите Скали”. С. Гайтаниново	3	30	5.35%
Комплекс „Ханчето”. с.Абланица	2	48	8.56%
Общо за ресторанти в хотели		268	47.77%
Апартамент „Бялата къща”. Хаджидимово	2	4	0.71%
Варадевата къща . Хаджидимово	2	8	1.43%
Къща за гости „Свети Георги” – Хаджидимово	2	6	1.07%
Кирпиева къща. с. Гайтаниново	2	8	1.43%
Малакова къща. с.Тешово	2	17	3.03%
Къща за гости „Перла”, с. Лъки	2	10	1.78%
Селище „Омая”, с Гайтаниново	2	20	3.57%
Къща „Славянка”, с. Гайтаниново	2	18	3.21%
Къща „Илинден”, с.Илинден	2	16	2.85%
Четрафилова къща. с.Илинден	2	16	2.85%
СПА къщи „Главчеви”, с. Илинден	2	28	4.99%
Къща за гости Банева, с.Копривлен	2	8	1.43%

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ , акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Къщи за гости "Парил", с. Парил		18	3.21%
Общо Къщи за гости		177	31.55%
Хижа Славянка	1	66	11.76%
Хаджидимовски манастир Св. Великомъченик Георги	1	50	8.91%
ОБЩО		28	100.00%

Проучването и оценката са извършени с използването на методологията и методическия арсенал разработен в Приложение 1 към основния доклад⁷.

В съответствие с тях като основни критерии за оценка са използване – степента на – проучване и познание на съответния елемент на инфраструктурата, експозицията, представянето на елемента на туристическия пазар и за целите на туризма и възможностите в това отношение, съхранение и опазване (фактическо състояние и възможности), използването на елемента за развитие на стопанска дейност, за развитие на социални дейности и рекреация(фактическо състояние и възможности).

1.1. Обобщени данни за капацитета и натоварването на местата за настаняване на туристи и гости на територията на община Хаджидимово

Коефициентът на леглови потенциал на 1000 души от населението е 57.1 . което е значително над средния за страната

На територията са установени общо 7 хотела с 268 легло места (48% от общия туристически леглови капацитет на общината) . 13 къщи за гости с 177 легла (31 % от общия туристически леглови капацитет на общината) . една туристическа хижа с 66 места (12 % от общия туристически леглови капацитет на общината) и една манастирска обител с 50 места (9 % от общия туристически леглови капацитет на общината) .Най много са обектите от категория 2 звезди са общо с общо 231 места за настаняване или 50 % общия туристически леглови капацитет. Обектите от категория 3 звезди са общо 3 със общ брой 114 места или 24.9 % общия туристически леглови капацитет. Обектите от категория 1 звезда са общо 2 със общо 116 места или 25.1 % от общия туристически леглови капацитет на територията на общината. Всички обекти. с изключение на манастирската обител са частна собственост. Изградени са или са реконструирани и модернизирани през последните 8-10 години основно по програми съфинансирани със средства от ЕС..

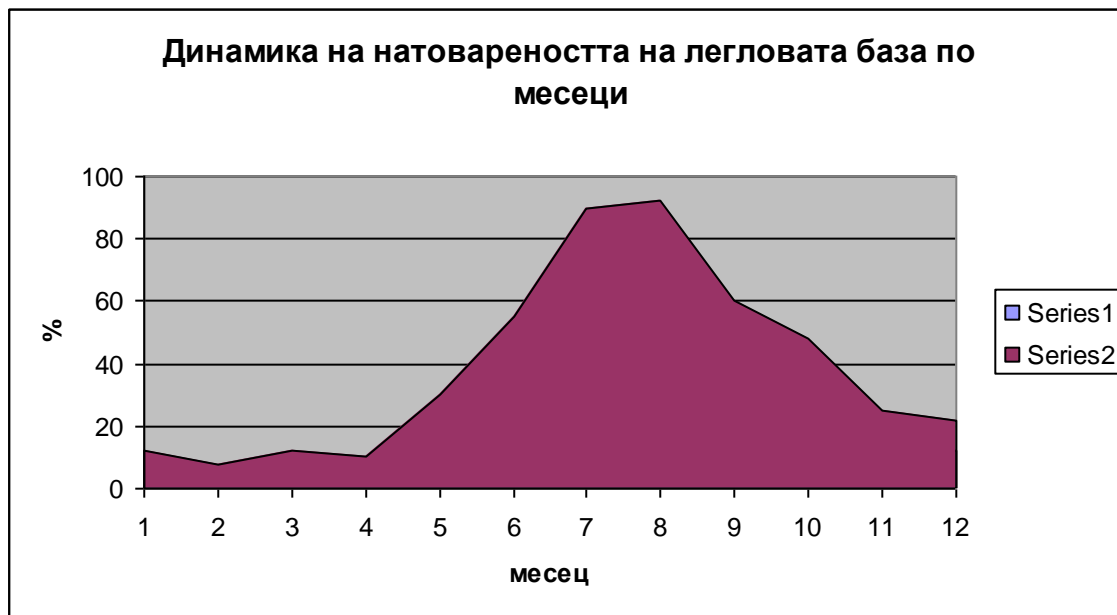
⁷ Вж. Приложение 1 към основния Доклад по D3.3.3 – “Методика за оценка на туристическия потенциал на община Хаджидимово и Геопарк Хаджидимово”

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ 10 акроним: SW Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Материалната база на хотелите и къщите за гости и оборудването им е на относително добро равнище и отговаря на изискванията за категориите две или три звезди и са подходящи за среден клас потребители. Материалната база на манастирската обител Св.Георги – гр. Хаджидимово и на хижа „Славянка” отговаря на изискванията на категория една звезда и е пригодна за посрещане на нисък клас потребители или на туристи от средния клас практикуващи съответно поклоннически или планински, природонауче, екологичен и фотоловен туризъм.

Обектите са пригодени за целогодишно ползване, като външните им съоръжения (открити басейни, детски площадки, спортни площадки, барбекюта и пр. могат да се ползват само през топлите месеци на годината (от средата на м.май да средата на м. октомври). Свързано със специфичните форми на туризъм, за които е пригодна и за които фактически се използват обектите, това обстоятелство силно лимитира фактическата натовареност на обектите.

Общата им средногодишната натовареност е на равнището на около две пети от максимално възможния им капацитет ($K_{сгн} = 0.402$). През топлия (активен) период $K_{сгн} = 0.706$. През останалите седем месеца на годината $K_{сгн} = 0.186$. Годишната динамиката на натовареността е отразена на графиката от фиг. 1⁸

Фиг.1

⁸ На базата на данни от ОД на НСИ.

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ 1 р акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Ценовият диапазон на местата за настаняване от тип една звезда е от 10 до 20 лева за нощувка на човек, за тези от тип две звезди от 20 до 30 лева на нощувка на човек при условие за ползване на цяло помещение (обикновено стандартна двуместна стая). За местата от тип 3 звезди цената варира от 50 до 80 лева на нощувка.

Основна категории туристи посещаващи обектите са български семейства със средно равнище на доходи (повечето от тях са от градовете София и Пловдив) и ученически групи от областта и региона (за които по договаряне се правят отстъпки в цените). Относителният дял на чужденците посетители е около 6% . като преобладаващата част от тях са от БЮР Македония⁹. През последните години се забелязва нарастване на относителния дял на посетителите ползващи местата за настаняване за една нощ, като транзитна дестинация на път за Гърция.

Общият леглови капацитет на местата за настаняване на територията на общината надхвърля значително туристическото търсене през по-голямата част от годината (единствено през уикендите на топлия сезон на годината коефициента на използване е от порядъка на 60- 65 % като в единични случаи в отделни обекти се стига до 100 % заетост – обикновено това е свързано с провеждане на тържества, сватби , тийм билдинг, селски събори, празници , фестивали и посещения на поклонници. За натовареността допринасят и посещенията на организирани групи ученици или студенти – най вече от областта.

Причина за относително ниската натовареност е преди всичко отдалечеността и откъснатостта на района от вътрешността на страната. Други причини са свързани със слабата експозиция и реклама и относително ниското търговско представяне на обектите и туристическите забележителности на района. Трета причина е липсата на разнообразие в предлагания конкретен туристически продукт. Тя включва и относително слабо развит капацитет за представяне на туристическите забележителности на общината, липса на развлекателни услуги, ограничен асортимент на предлаганите туристически услуги. Друга причина е относително ниското ниво на туристическото обслужване поради слаба квалификация и специална подготовката на заетите както в туристическия бранш така и във всички обекти от съпъгсващата туристическа инфраструктура – магазини, ресторанти, транспортни услуги и пр. В проходащия районен туристически бизнес все още няма туристически маркетинг и се вижда липсата на професионализъм.

⁹ По данни на проучване мрез провеждане на анкета с участието на работещи в местата за настаняване.

Данните се потвърждават и от проучване на регистрационната документация в някои от тях.

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ **12** акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

1.2. Описание и оценка на местата за настаняване⁶

СПА Хотел „Катерина”, гр. Хаджидимово

Фиг.2 Изглед на Хотел „Катерина”

Хотелът разполага с леглова база от 28 места.(7 двойни стаи. 2 тройни стаи и 2 апартамента). Стаите са с моделен интериор, съчетан с усещане за домашен уют. Оборудвани са с климатик, цифрова телевизия, безжичен интернет.

Ресторантът на хотела е с капацитет от 100 места. Предлага закуска, обяд и вечеря Има красива гледка към града, слънчева лятна градина с детска площадка и стилин интериор. Хотелът работи непрекъснато (целогодишно , седем дни в седмицата). Има панорамно разположен SPA център със сауна, парна баня и джакузи. Разполага с фитнес зала. Има и открит басейн работещ през топлия сезон.

Според представянето на туристически оператори предлагани удобства са чист въздух, тишина и спокойствие, открит басейн., паркинг, ресторант, фитнес, сауна, джакузи, детски кът, детски басейн, парна баня, телевизор, сателитна тв, климатик, интернет, собствени баня/тоалетна, ютия, сешоар, плащане с карта, лятна градина, SPA център.

По оценка на екипа провел изследването тези удобства са налични. Като слабост се констатира липсата на денонощна рецепция и липса на асортимент и разнообразие на предлаганите услуги (пране, гладене, рум сервиз и др.). Обектът не предлага и туристическа информация за посетителите.

Предимства : разположение в близост до Хаджидимовския манастир Св. Георги и до Зоопарка в града.

Ценови диапазон : от 55 лв. за стандартна двуместна стая до 90 лв. за апартамент за 4 души.¹⁰

Коефициент на средногодишна натовареност К сгн ¹¹ - 0.44

Оценка на потенциала на обекта като туристически ресурс за Община Хаджидимово и за Геопарк Хаджидимово

Оценка на основните туристически качества¹²

№	Показател	Потенциал		Фактическо състояние		
		Средна експертна оценка (от проучването)	Степен	Средна експертна оценка	Степен	Средна оценка на туристически сайтове
1.	Чистота и подреденост	9.00		9.00		8.40
2.	Оборудване	9.00		7.00		7.50
3.	Персонал	9.00		7.00		7.00
4.	Кухня	9.00		8.00		8.00
5.	Удобства	8.00		7.00		7.00
6.	Привлекателност	9.00		8.00		7.60
7.	Значение за туризма в общината	9.00		7.00		7.40
8.	Експозиция ¹³	8.00		7.00		8.00
9.	Достъпност (транспортна)	9.00		9.00		9.00
10.	Емкост ¹⁴	7.00		6.00		6.00

¹⁰ Тук и по нататък данните за цените са относими към периода на провеждане на изследването.

¹¹ К сгн = Фактически брой заети леглодни за годината / Максимален годишен капацитет в леглодни*

¹² Тук и по нататък със зелен цвят са оцветени оценките в интервала 9.00- 10.00, със син . в интервала 7.00- 8.99, с жълт – в интервала 5.00-6.99, с оранжев – 3.00-4.99, с червен – 0.00- 2.99

¹³ Под експозиция се разбира представянето на туристическия обект в туристическите сойтове, рекламно представяне, представяне на туристически форуми у нас и в чужбина

¹⁴ Капацитет на обекта за приемане на гости и туристи

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ ¹⁴ акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

11.	Степен на използваемост	8.00		6.00		6.00
	Средна оценка - общо за „Основни качества”	8.60		7.30		7.50

*/ 2018 г.

Средногодишната натовареност е на относително добро ниво за региона и общината ниво (К сгн - 0,44) и е сред най-високите сред местата за настаняване в общината.

Средната натовареност на легловата база за годишен период е слаба през късния есенен и зимния сезон (15 ноември – 15 март) – 8%-10 % от капацитета; през слабия топъл сезон (15 март- 31 май и 1 октомври – 15 ноември) средната натовъреност е в диапазона 22% -25 % , в силния летен сезон (1 юни – 30 септември) – 85% - 88%^{15 16}.

Хотелът разчита на постоянни клиенти – семейни двойки и семейства с деца. Има клиентите от подобен тип и от съседните балкански страни. Ресторантът към хотела има относително висока посещаемост и стопански принос за обекта.

Хотелът е подходящ за среден клас туристи от страната и съседните балкански страни.

Не е включен но може да бъде включен в районни, областни и национални туристически маршрути.

Най-подходящ е за културно-иторически, етнографски и велосипеден туризъм , за провеждането на сватби , тържества и партита. По експертната оценка - предлага добри възможности за поклоннически и фолклорен туризъм както и за рекреативен и ученически туризъм.¹⁷

Удобен е за индивидулни посещения, за семейни и несемейни двойки, за семейства с деца, и за млки групи.

Слабост на хотела е липсата на предлагане на тематични туристически маршрути с водачи и екскурзоводи , както и на развлекателни маршрути в рамките на района. Ниско е нивото на предлаганата туристическа информация – липсват карти, рекламни дигляни и брошури.

¹⁵ Периодизацията е взаимствана от основните туристическите сайтове. Тя отчита сезонността на посещаемостта и съответно на ценовия диапазон на местата за настаняване в района.

¹⁶ Данните са изчислени на основата на информация за броя на нощувките за, които са собрани туристически такси.

¹⁷ Тук и за останалите оценявани обекти преценките са направени на основата на количествената експертна оценка . (Виж таблицата).

Хотелът не предлага широка гама от услуги (рум сървис, рент–а-кар и др.). Не се предлагат сувенири и други туристически предмети и подаръци.

Значима възможност за хотела е разработването и предлагането на подходящи еднодневни излетни маршрути, в т.ч. и в съседна Гърция.

За развитието на туристическия капацитет на хотела е необходимо да се повиши квалификацията на персонала в сферата на туристическите услуги.

Общата оценка за обекта е, че той отговаря на степента на развитие на туризма в общината и региона към момента на проучването. При развитие на туризма в общината и най-вече при засилване на туристическото търсене обектът следва да работи за отстраняване на посочените слабости и повишаване на качеството на предлагания туристически продукт.

Хотел „Градината”, гр.Хаджидимово

Хотел „Градината” се намира в допир с градския парк и неговия воден басейн.. Хотелът разполага с 14 двойни стаи. 4 апартамента. (Апартаменти тип студио 2 броя (стая – спалня; легло + разтегателен фотьойл). **Апартаменти 2 броя** (стая – спалня; двоен разтегателен фотьойл). Стаите са с тераси с изглед към градския парк.

Предлага барбекю и изглед към планината. На разположение на гостите има ресторант с 85 места + лятна градина със 120 места. чудесна кухня и музика.

Стаите разполагат с кабелна ТВ. комфортен кът за сядане и тераса или балкон. собствена баня с вана. Осигурен е безплатен WiFi.

Дворът на хотела се слива с градския парк и създава спокойна и тиха атмосфера за отдих и почивка. Подходящ е както за семейства с деца, така и за индивидуални туристи и организирани групи. Градския парк в който се намира хотела разполага с детска площадка, детски фитнес и езеро с водни колела. Предлагат се детегледачески услуги.

Обслужването е на български, английски и руски езици.

Коефициент на средногодишна натовареност (К сгн) * **0.38**

Оценка на потенциала и фактическото състояние на обекта като туристически ресурс за Община Хаджидимово и за Геопарк Хаджидимово

Основни туристически качества

№	Показател	Потенциал		Фактическо състояние		
		Средна експертна оценка (от проучването)	Степен	Средна експертна оценка	Степен	Средна оценка на туристически сайтове
1.	Чистота и подреденост	9.00		8.00		8.40
2.	Оборудване	9.00		7.00		7.50
3.	Персонал	9.00		7.00		7.00
4.	Кухня	9.00		7.00		8.00
5.	Удобства	8.00		7.00		7.00
6.	Привлекателност	8.00		7.00		7.60
7.	Значение за туризма в общината	9.00		7.00		7.40

8.	Експозиция ¹⁸	8.00		7.00		8.00
9.	Достъпност (транспортна)	9.00		9.00		9.00
10.	Емкост ¹⁹	8.00		9.00		6.00
11.	Степен на използваемост	7.00		6.00		6.00
	Средна оценка - общо за „Основни качества”	8.20		7.40		7.50

*/ 2018 г.

Средногодишната натовареност на легловата база е на средно ниво (К сгн - 0,38), въпреки че е сред високите сред местата за настаняване в общината. Слаба през късния есенен и зимния сезон (15 ноември – 15 март) ; умерена - през слабия топъл сезон (15 март- 31 май и 1 октомври – 15 ноември) , средна - в силния летен сезон (1 юни – 30 септември) ^{20 21}.

Хотелът разчита на постоянни клиенти , в т.ч. семейства . Ресторантът към хотела има относително висока посещаемост и стопански принос за обекта.

Хотелът е подходящ за среден клас туристи от страната и нисък и среден клас туристи от чужбина , в т.ч. и от съседните балкански страни.

Може да бъде включен в районни, областни и национални туристически маршрути.

Най-подходящ е за културно-иторически, етнографски и велосипеден туризъм , за провеждането на сватби , тържества и партита. Предлага добри възможности за поклоннически и фолклорен туризъм както и за рекреативен и ученически туризъм.

Удобен е както за индивидулни посещения, така и за семейства с деца и туристически групи.²²

Слабост на хотела е липсата на предлагане на тематични туристически маршрути с водачи и екскурзоводи , както и на развлекателни маршрути в рамките на района. Ниско е нивото на предлаганата туристическа информация –карти, рекламни дигляни и брошури.

Има значителни резерви за по-добро и насочено рекламно представяне на хотела както в страната така и в съседните балкански страни.

¹⁸ Под експозиция се разбира представянето на туристическия обект в туристическите сайтове, рекламно представяне, представяне на туристически форуми у нас и в чужбина

¹⁹ Капацитет на обекта за приемане на гости и туристи

²⁰ Периодизацията е взаимствана от основните туристическите сайтове. Тя отчита сезонността на посещаемостта и съответно на ценовия диапазон на местата за настаняване в района.

²¹ Данните са изчислени на основата на информация за броя на нощувките за, които са собрани туристически такси.

²² Тук и за останалите оценявани обекти преценките са направени на основата на количествената екпертна оценка

(Виж таблицата).

Хотелът не предлага широка гама от услуги (рум сървис, пране и гладене на дрехи, рент–а-кар и др.). Не се предлагат сувенири и други туристически предмети и подаръци.

Значима възможност за хотела е разработването и предлагането на подходящи еднодневни излетни маршрути, в т.ч. и с посещение на морските курорти и културно исторически обекти в Гърция.

За развитието на туристическия капацитет на хотела е необходимо повишаване квалификацията на персонала в сферата на туристическите услуги.

Апартамент Бялата къща. гр. Хаджидимово

Апартамент Бялата къща се намира в самостоятелна къща разполага с кухня. всекидневна и една спалня, с леглова база от 4 места.

Предлагани удобства : колела под наем. телевизор. кухня. кабелна тв. климатик. хладилник. интернет. баня/тоалетна. микровълнова печка. пералня. ютия. сешоар. гараж. съдомиялна

Ценови диапазон:: 50 лева за целия апартамент (13 лв. на легло при наемане на цяло помещение).

Коефициент на средногодишна натовареност (К сгн) * **0.18**

Оценка на потенциала на обекта като туристически ресурс за Община Хаджидимово и за Геопарк Хаджидимово

Основни туристически качества

№	Показател	Потенциал		Фактическо състояние		
		Средна експертна оценка (от проучването)	Степен	Средна експертна оценка	Степен	Средна оценка на туристически сайтове
1.	Чистота и подреденост	9.00		8.00		8.00
2.	Оборудване	8.00		7.80		7.50

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ 19 акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

3.	Персонал	8.00		7.00		7.00
4.	Кухня					
5.	Удобства	8.00		7.00		7.00
6.	Привлекателност	8.00		8.00		7.60
7.	Значение за туризма в общината	5.00		5.00		5.00
8.	Експозиция ²³	7.00		6.00		6.00
9.	Достъпност (транспортна)	9.00		9.00		9.00
10.	Емкост ²⁴	5.00		5.00		5.00
11.	Степен на използваемост	5.00		5.00		5.00
	Средна оценка - общо за „Основни качества”	7.20		6.80		6.70

*/ 2018 г.

Апартаментът е подходящ за нисък и среден клас туристи от страната и нисък клас туристи от съседните балкански страни. Посещаемостта е на ниско ниво (К сгн - 0,18) Разчита на постоянни клиенти – семейни двойки и семейства с деца както и на посетител на града с делова цел.

Няма потенциал за включване в туристически маршрути.

Най-подходящ е за културно-исторически, етнографски и велосипеден туризъм. Предлага добри възможности за поклоннически и фолклорен туризъм.

По-удобен е за индивидуални посещения, семейни и несемейни двойки.

Слабост на обекта е липсата на предлагане на широка гама от туристически услуги. Ниско е нивото на предлаганата туристическа информация – карти, рекламни дигитални и брошури.

Относително слабо за възможностите е и рекламното представяне както в страната така и в съседните балкански страни.

Като цяло туристическия потенциал на обекта е нисък. Възможностите за развитие са ограничени.

²³ Под експозиция се разбира представянето на туристическия обект в туристическите сойтове, рекламно представяне, представяне на туристически форуми у нас и в чужбина

²⁴ Капацитет на обекта за приемане на гости и туристи

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ 20 акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Варадевата къща . гр. Хаджидимово

Напълно обзаведена къща за гости. Състои се от : кухня с вградени ел. уреди; трапезария и телевизор; спалня.

Предлагани удобства : напълно оборудвани кухня и баня. климатик. паркинг.Wi-Fi. Ютия.Пералня. Телевизор. Отделен вход от улицата или към сградата. възможност за дългосрочни престои.

Ценови диапазон : 50 лева на ден за цялата къща

Коефициент на средногодишна натовареност (К сгн) * **0.20**

Оценка на потенциала на обекта като туристически ресурс за Община Хаджидимово и за Геопарк Хаджидимово

Основни туристически качества

№	Показател	Потенциал		Фактическо състояние		
		Средна експертна оценка (от проучването)	Степен	Средна експертна оценка	Степен	Средна оценка на туристически сайтове
1.	Чистота и подреденост	9.00		8.00		8.00
2.	Оборудване	8.00		7.00		7.50
3.	Персонал	8.00		7.00		7.00
4.	Кухня					
5.	Удобства	8.00		7.00		7.00
6.	Привлекателност	8.00		7.00		7.60
7.	Значение за туризма в общината	5.00		5.00		5.00
8.	Експозиция	7.00		6.00		6.00
9.	Достъпност (транспортна)	9.00		9.00		9.00
10.	Емкост ²⁵	5.00		5.00		5.00

²⁵ Капацитет на обекта за приемане на гости и туристи

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект "Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места" 2P акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A "Гърция-България 2014-2020", съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

11.	Степен на използваемост	5.00		5.00		5.00
	Средна оценка - общо за „Основни качества”	7.20		6.60		6.70

*/ 2018 г.

Хаджидимовски манастир Св. Великомъченик Георги Победоносец

Хаджидимовският манастир „Свети Георги Победоносец“ е български мъжки манастир, подчинен на Неврокопската епархия на Българската православна църква, спадащ към Гоцеделчевската духовна околия. Построен е през средата на 19 век на хълма край град Хаджидимово.

Манастирът се намира на възвишение южно от град Хаджидимово, чието старо име е Сингартия (или Долно Сингартия) и затова в миналото манастирът е известен и като Сингартийски или Долносингартийски. Построен е върху старо християнско светилище. След Рилския и Роженския манастир Хаджидимовският е трети по големина в Югозападна България. Той е един от най-южно разположените манастири в страната и най-близко разположената обител до Света гора.

Църквата е изградена през 1864 г., а през 1865 г. е осветена. Откритата при разкопаването икона на Свети Георги се пазела в олтар и не била изнасяна за поклонения. Затова постепенно била забравена и не и се е отдавала особена почит. През 1961 г. по настояване на църковното настоятелство на манастира с председател Трифон Симидчиев, чрез Неврокопската митрополия тя била изпратена в БАН за освидетелстване. Установено е, че Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ ²² акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

същата датира от периода 1750 - 1800 г. На 6 май 1961 г. е върната в манастира и осветена от Неврокопския митрополит Пимен и изложена за поклонение. Днес е постоянно действащ мъжки манастир.

На Храмовия празник се отслужва архиерейската Божествена света Литургия пред чудотворната икона на св. Георги от Негово високопреосвещенство Неврокопският митрополит и свещеници от епархията. Богослужението е огласено от песнопенията на хор След края на св. Литургия се провежда литийно шествие с чудотворната икона на св. Георги и се отслужва водосвет за здравето и благоденствието на събралото се множество.

Манастирът е включен в различни туристически маршрути.

Посещава се и от гости и туристи на местата за насаняване в целия неврокопски край, от туристи отседнали в Банско, Разлог и Добринище. От поклонници от съседните български страни.

Коефициент на средногодишна натовареност (К сгн) * - **0.36**

Оценка на потенциала на обекта като туристически ресурс за Община Хаджидимово и за Геопарк Хаджидимово

Основни туристически качества

№	Показател	Потенциал		Фактическо състояние		
		Средна експертна оценка (от проучването)	Степен	Средна експертна оценка	Степен	Средна оценка на туристически сайтове
1.	Чистота и подреденост	9.00		8.00		8.00
2.	Оборудване	8.00		7.00		7.00
3.	Персонал	8.00		7.00		7.00
4.	Кухня	8.00		7.00		7.00
5.	Удобства	8.00		7.00		7.00

6.	Привлекателност	10.00		9.00		9.00
7.	Значение за туризма в общината	10.00		10.00		9.00
8.	Експозиция ²⁶	10.00		9.00		9.00
9.	Достъпност (транспортна)	9.00		9.00		9.00
10.	Емкост ²⁷	10.00		9.00		9.00
11.	Степен на използваемост	9.00		7.00		6.00
	Средна оценка - общо за „Основни качества”	9.00		7.80		7.90

*/ 2018 г.

Обектът е най-значимия и най- посещавания туристически обект в района.

Той има основно и системообразуващо значение за характера и профила на туризма на общината , в т.ч. и на Геопарк Хаджидимово.

Освен туристи поклонници той се посещава и от туристи с културно познавателна цел. Заодължително място за посещение на всеки отседнал в града и района.

Особено натоварен в периоди на църковно-религиозни празници. Намирайки се на пътя от България и съседните балкански страни към Атон манастирът е транзитно място за пътуващите до там поклонници. Предназначен основно ца поклоннически туризъм манастирът е изключително подходящ за включване във всички останали форми на туризъм.

Натовареността на обекта е свързана с църковно-религиозния календар и е по голяма около Светите празници Великден, Рождество Христово, Илинден. Особено значение за туризма в общината има Георгьовден , когато в манастира се стичат поклонници и туристи не само от страната но и от чужбина.

Посещаван е както от индивидуални посетители така и от групи. Практика е през летните периоди в Светат обител да организира детски и ученически лагери.

На посетителите се предлагат разнообразне сувенири , брошури и предмети с църковно-религиозно съдържание и предназначение.

Макар че е задължително каноническа манастирската кухня има резерви за подобряване.

Има значими резерви за повишаване на посещаемостта на манастира чрез включването му в повече национални и международни туристически маршрути – както църковно-религиозни така и светски.

²⁶ Под експозиция се разбира представянето на туристическия обект в туристическите сойтове, рекламно представяне, представяне на туристически форуми у нас и в чужбина

²⁷ Капацитет на обекта за приемане на гости и туристи

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ 24 акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

За Геопарк Хазджидимово Манастирът може и следва да бъде основен системообразуващ обект интегриращ природните дадености с историческата памет и културните традиции на региона.

Къща за гости „Свети Георги”, гр.Хаджидимово

. Къща за гости „Свети Георги” може да приеме до 4+2 госта - в 2 двойни стаи с двойни легла и дневната с диван Дневната е с камина на пелети и с напълно оборудвана кухня за самостоятелно приготвяне на храна. На разположение през топлия сезон е голяма тераса с маса, столове и скара-барбекю.

Предлагани удобства: телевизор. интернет. пособия за гладене. сушилня. локално парно. градина. паркоместа. Интернет / Wi-Fi. TV. Оборудвана кухня. Посуда. Печка. Фурна. Хладилник. Електрическа скара. Термокана за вода. Тостер. Съдомиялна машина. Пералня

Ценови диапазон : 100 лв. на ден за цялата къща

Коефициент на средногодишна натовареност К сгн^{28*} - **0.26**

Оценка на потенциала на обекта като туристически ресурс за Община Хаджидимово и за Геопарк Хаджидимово

Основни туристически качества

№	Показател	Потенциал		Фактическо състояние		
		Средна експертна оценка (от проучването)	Степен	Средна експертна оценка	Степен	Средна оценка на туристически сайтове
12.	Чистота и подреденост	9.00		8.00		8.00
13.	Оборудване	8.00		8.00		7.80

²⁸ К сгн = Фактически брой заети леглодни за годината / Максимален годишен капацитет в леглодни*

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ 25 акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

14.	Персонал	8.00		8.00		8.00
15.	Кухня					
16.	Удобства	9.00		8.00		7.80
17.	Привлекателност	8.00		8.00		7.60
18.	Значение за туризма в общината	5.00		5.00		5.00
19.	Експозиция ²⁹	8.00		6.00		6.00
20.	Достъпност (транспортна)	9.00		9.00		9.00
21.	Емкост ³⁰	5.00		5.00		5.00
22.	Степен на използваемост	6.00		6.00		6.00
	Средна оценка - общо за „Основни качества”	7.50		7.10		7.00

*/ 2018 г.

Обектът е подходящ за среден клас туристи от страната и нисък клас туристи от съседните балкански страни. Посещаемостта (К сгн - 0,26), е на средното за този клас обекти в района ниво . Обектът е усвоил напълно потенциала с които разполага.

Разчита на постоянни клиенти – семейни двойки и семейства с деца както и на посетители на града с делова цел. Удобен е за командировани и транзитно преминаващи през региона индивидуални и семейни туристи.

Може да бъде включен в районни, областни и национални туристически маршрути.

Най-подходящ е за културно-иторически, етнографски туризъм. Предлага добри възможности за поклоннически и фолклорен туризъм.

По-удобен е за индивидуални посещения, семейни и несемейни двойки семейства с деца,.

Слабост на обекта е липсата на предлагане на туриснически услуги. Ниско е нивото на предлаганата туристическа информация – карти, рекламни дигитални и брошури. Слабо е и рекламното представяне на обекта както в страната така и в съседните балкански страни.

Като цяло туристическия потенциал на обекта е ограничен. Възможности за развитие има при обвързването на обекта с поклонническия и църковно- религиозния туризъм. За Геопарк Хаджидимово има периферно значение, но е удобен и може да се ползва от изследователи посещаващи района.

²⁹ Под експозиция се разбира представянето на туристическия обект в туристическите сойтове, рекламно представяне, представяне на туристически форуми у нас и в чужбина

³⁰ Капацитет на обекта за приемане на гости и туристи

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ 26 акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Кирпиева къща, с. Гайтаниново

Ваканционната къща разполага с леглова база от 8 места.(3 спални. 2 бани). телевизор с плосък екран със сателитна телевизия. кът за хранене, напълно оборудвана кухня и вътрешен двор . Има балкон и изглед към планината и изглед към градината На разположение на гостите има тераса и градина. В района има условия за риболов. Обслужването е на български и английски езици.

Построена е през първата половина на миналия век и е напълно възстановена като в екстериора и интериора е запазен характерният стил на възрожденската къща

Предлага : съвременни удобства. пълно спокойствие.

Ценови диапазон: 15 лв. - 25 лв. на легло при наемане на цяло помещение или 150 лв. за цялата къща

Коефициент на средногодишна натовареност (К сгн) * - 0.16

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект "Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места" ²⁷ акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A "Гърция-България 2014-2020", съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Оценка на потенциала на обекта като туристически ресурс за Община Хаджидимово и за Геопарк Хаджидимово

Основни туристически качества

№	Показател	Потенциал		Фактическо състояние		
		Средна експертна оценка (от проучването)	Степен	Средна експертна оценка	Степен	Средна оценка на туристически сайтове
23.	Чистота и подреденост	9.00		8.00		8.00
24.	Оборудване	8.00		7.80		7.50
25.	Персонал	8.00		7.00		7.00
26.	Кухня					
27.	Удобства	8.00		7.00		7.00
28.	Привлекателност	7.00		7.00		7.00
29.	Значение за туризма в общината	5.00		5.00		5.00
30.	Експозиция ³¹	8.00		5.00		5.00
31.	Достъпност (транспортна)	8.00		8.00		8.00
32.	Емкост ³²	5.00		5.00		5.00
33.	Степен на използваемост	8.00		5.00		5.00
	Средна оценка - общо за „Основни качества”	7.40		6.50		6.50

*/ 2018 г.

Обектът е подходящ за среден клас туристи от страната и среден клас туристи от съседните балкански страни. Посещаемостта е на относително ниско ниво (К сгн - 0,16),

Обектът не е усвоил напълно потенциала с който разполага.

Разчита основно на постоянни клиенти – семейни двойки и семейства с деца.

³¹ Под експозиция се разбира представянето на туристическия обект в туристическите сойтове, рекламно представяне, представяне на туристически форуми у нас и в чужбина

³² Капацитет на обекта за приемане на гости и туристи

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ 28 акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Може да бъде включен в районни, областни и национални туристически маршрути.

Най-подходящ е за културно-исторически, природонаучен и етнографски туризъм. Подходящ за велотуризм и за планински туризъм.

Удобен е за индивидуални посещения, семейни и несемейни двойки и семейства с деца.

Слабост на обекта е липсата на предлагане на широка гама туристически услуги. Ниско е нивото на предлаганата туристическа информация – карти, рекламни дигитални и брошури. Подобро може да е и рекламното представяне на обекта както в страната така и в съседните балкански страни.

Като цяло туристическия потенциал на обекта е ограничен. Възможности за развитие - също. Обектът има потенциал да приема гости на геопарка имащи културно - познавателни и природонаучни цели

Малакова къща. с.Тешово

Къщата за гости предлага седем спални . механа . кухня и външно барбекю В къщата могат да бъдат настанени 14-17 души. Санитарните възли са 2.

Къщата е обзаведена в битов стил и разполага с градина. външно барбекю. механа с камина и оборудван кухненски бокс. Има осигурен безплатен паркинг.

Предлагани удобства оборудвана кухня и трапезария. интернет. паркинг.кабелна ТВ. климатик

Ценови диапазон : 15 лв.на легло при наемане на цялата къща.

Коефициент на средногодишна натовареност (К сгн) * - **0.17**

Оценка на потенциала на обекта като туристически ресурс за Община Хаджидимово и за Геопарк Хаджидимово

Основни туристически качества

	Показател	Потенциал	Фактическо състояние
--	-----------	-----------	----------------------

№		Средна експертна оценка (от проучването)	Степен	Средна експертна оценка	Степен	Средна оценка на туристически
1.	Чистота и подреденост	9.00		8.00		7.80
2.	Оборудване	7.00		7.00		7.50
3.	Персонал	8.00		7.00		7.00
4.	Кухня					
5.	Удобства	7.00		7.00		7.00
6.	Привлекателност	8.00		7.00		7.00
7-	Значение за туризма в общината	6.00		5.00		5.00
8.	Експозиция ³³	7.00		5.00		5.00
9.	Достъпност (транспортна)	7.00		7.00		7.00
10.	Емкост ³⁴	7.30		5.00		5.00
11.	Степен на използване	8.00		5.00		5.00
	Средна оценка - общо за „Основни качества”	7.40		6.60		6.30

*/ 2018 г.

Обектът е подходящ за среден клас туристи от страната и от съседните балкански страни. Натовареността е ниска (К сгн - 0,17), Обектът не е усвоил напълно потенциала с който разполага.

Обектът има допълнителен потенциал за развитие на базата на по-добро рекламно представяне и подобряване на квалификацията на персонала в сферата на туристическите услуги.

Разчита основно на постоянни клиенти – семейни двойки и семейства с деца Добър за групови посещения по време на празници.

Подходящ е за културно-исторически, природонаучен и етнографски туризъм. Подходящ за велотуризм и за планински туризъм.

³³ Под експозиция се разбира представянето на туристическия обект в туристическите сойтове, рекламно представяне, представяне на туристически форуми у нас и в чужбина

³⁴ Капацитет на обекта за приемане на гости и туристи

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ 30 акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Слабост на обекта е липсата на предлагане на широка гама туристически услуги. Ниско е нивото на предлаганата туристическа информация – карти, рекламни дигляни и брошури.

Хотел „Лъки”. с. Лъки

Хотел „Лъки”. с. Лъки. Хаджидимово разполага с леглова база от 30 места. Разполага с малък ресторант, уютна механа, хайдушки навес с пещ и огнище за чеверме и малък навес с просторна полянка, детска площадка. Гостите на хотела могат да ползват безплатно сауна, парна баня, както и различни игри.

Предлагани удобства : паркинг, ресторант, сауна, барбекю, колела под наем, парна баня, кафене, камина, телевизор, кабелна тв, отопление, мини-бар, баня/тоалетна, изглед, пране, дом, любимци, лятна градина, механа

Ценови диапазон: 21 лв. - 30 лв. на легло при наемане на цяло помещение ; стандартна стая за двама – 60 лв. . за трима – 70 лв. . апартамент с възможност за настаняване до 4 души – 85 лв.

Коефициент на средногодишна натовареност (К сгн) * - **0.25**

Оценка на потенциала на обекта като туристически ресурс за Община Хаджидимово и за Геопарк Хаджидимово

Основни туристически качества

№	Показател	Потенциал		Фактическо състояние		
		Средна експертна оценка (от проучването)	Степен	Средна експертна оценка	Степен	Средна оценка на туристически сайтове
1.	Чистота и подреденост	9.00		8.00		7.80
2.	Оборудване	9.00		7.00		7.50
3.	Персонал	9.00		7.00		7.00
4.	Кухня	10.00		8.00		7.50
5.	Удобства	9.00		7.00		7.00
6.	Привлекателност	8.00		7.00		7.00
7-	Значение за туризма в общината	7.00		5.00		5.00

8.	Експозиция ³⁵	8.00		5.00		5.00
9.	Достъпност (транспортна)	7.00		7.00		7.00
10.	Емкост ³⁶	8.00		5.00		5.00
11.	Степен на използване	8.00		5.00		5.00
	Средна оценка - общо за „Основни качества”	8.40		6.50		6.40

*/ 2018 г.

Средногодишната натовареност на легловата база е на характерното ново за този клас обекти за района (К сгн - 0,25). Тя е със силно сезонна зависимост - слаба през късния есенен и зимния сезон (15 ноември – 15 март) ; през слабия топъл сезон (15 март- 31 май и 1 октомври – 15 ноември) е близка до средногодишната и е по- висока в силния летен сезон (1 юни – 30 септември)^{37 38}.

Хотелът разчита на постоянни клиенти – основно семейства и малки групи . Ресторантът към хотела има принос за обекта.

Хотелът е подходящ за среден клас туристи от страната и от съседните балкански страни.

Може да бъде включен в районни, областни и национални туристически маршрути.

Най-подходящ е за културно-иторически, етнографски и велосипеден туризъм , за планински и рекреативен туризъм , за тържества и партита на относително по-малки туристически групи.

Удобен е за тиимбилдинг на малки колектива. Добри са условията за кулинарен туризъм. ³⁹

Слабост на обекта е липсата на предлагане на тематични туристически маршрути с водачи и екскурзоводи , както и на развлекателни маршрути в рамките на района. Ниско е нивото на предлаганата туристическа информация – карти, рекламни дигляни и брошури.

Има резерви за по-добро рекламно представяне на хотела както в страната така и в съседните балкански страни.

³⁵ Под експозиция се разбира представянето на туристическия обект в туристическите сайтове, рекламно представяне, представяне на туристически форуми у нас и в чужбина

³⁶ Капацитет на обекта за приемане на гости и туристи

³⁷ Периодизацията е взаимствана от основните туристическите сайтове. Тя отчита сезонността на посещаемостта и съответно на ценовия диапазон на местата за настаняване в района.

³⁸ Данните са изчислени на основата на информация за броя на нощувките за, които са собрани туристически такси.

³⁹ Тук и за останалите оценявани обекти преценките са направени на основата на количествената екпертна оценка

(Виж таблицата).

Хотелът не предлага широка гама от услуги (рум сървис, пране и гладене на дрехи, рент–а-кар и др.). Не се предлагат сувенири и други туристически предмети и подаръци.

Значима възможност за хотела е разработването и предлагането на подходящи едnodневни излетни маршрути в района.

За развитието на туристическия капацитет на хотела би допринесло и подобряването на квалификацията на персонала.

Къща за гости Перла . с. Лъки

Къща за гости Перла. Лъки. Хаджидимово разполага с леглова база от 10 места. Разполага с: 4 двойни стаи със собствен санитарен възел; уютна механа с камина; напълно обзаведена кухня. Всяка стая е оборудвана с телевизор. Гостите на хотела могат да ползват суха финландска сауна.

Предлагани удобства : паркинг, екскурзовод, сауна, барбекю, камина, телевизор, кухня, кабелна тв, сателитна тв, отоплениеъ хладилник, баня/тоалетна, микровълнова печка. пералня. тераса. изглед. DVD. ютия. пране . кафе машина. механа. съдомиялна.

Ценови диапазон: 16 лв. - 38 лв. на легло (в зависимост от сезона при наемане на цяло помещение ; за цялата къща (с настаняване до 10 души) от 160 до 300 лв.(в зависимост от сезона) ; за стандартна стая с до 4 легла (такива са две)– от 40 до 75 лв.

Къщата е от категория 2 звезди.

Целогодишно - невероятен пейзаж, уют и спокойствие, условия за активен отдих и традиционна кухня.

Коефициент на средногодишна натовареност (К сгн) * - **0.18**

Оценка на потенциала на обекта като туристически ресурс за Община Хаджидимово и за Геопарк Хаджидимово

Основни туристически качества

№	Показател	Потенциал	Фактическо състояние
---	-----------	-----------	----------------------

		Средна експертна оценка (от проучването)	Степен	Средна експертна оценка	Степен	Средна оценка на туристически сайтове
1.	Чистота и подреденост	9.00		8.00		7.80
2.	Оборудване	7.00		7.00		7.50
3.	Персонал	8.00		7.00		7.00
4.	Кухня	9.00		9.00		8.00
5.	Удобства	7.00		7.00		7.00
6.	Привлекателност	9.00		9.00		8.60
7-	Значение за туризма в общината	6.00		6.00		8.00
8.	Експозиция ⁴⁰	7.00		6.00		5.00
9.	Достъпност (транспортна)	7.00		7.00		7.00
10.	Емкост ⁴¹	6.00		6.00		6.00
11.	Степен на използване	8.00		5.00		5.00
	Средна оценка - общо за „Основни качества”	7.60		7.00		6.80

*/ 2018 г.

⁴⁰ Под експозиция се разбира представянето на туристическия обект в туристическите сойтове, рекламно представяне, представяне на туристически форуми у нас и в чужбина

⁴¹ Капацитет на обекта за приемане на гости и туристи

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ 35 акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

СПА Хотел Ментор Ризорт, с. Гайтаниново

Хотел Ментор Ризорт се намира в полите на Пирин планина, в близост до село Гайтаниново . На площ от 20 000 кв.м. са разположени - две сгради за настаняване на гостите ни. СПА център, ресторант, конферентна зала и други. Хотелска част разполага с място за настаняване на 44 човека, като местата са разпределени в: 10 луксозни двойни стаи; 2 луксозни апартамента с по една спалня; 5 апартамента с по две спални. подходящи за настаняване на 4 човека. Всичките стаи са с големи двойни легла, плоскоекранен телевизор, баня с душ кабина или вана. Всички помещения са с тераса и чудесен изглед към планината. Екстериорът и интериорът са решени с класически елементи от дърво и камък с естествени материали и цветове.

Комплексът разполага с модерно оборудвана СПА зона включваща фитнес2 финладска сауна, парна баня, солариум и два броя джакузита. Предлага масажи и физиотерапия. Комплексът има открит плувен басейн с външен бар, детски кът, собствен зоопарк, футболно игрище с изкуствено осветление.

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект "Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места" 36 акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A "Гърция-България 2014-2020", съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Ресторантът на комплекса разполага с 80 места и предлага ястия от Българката и европейска кухня. приготвени от майстор готвачи. Подходящ е за организиране и провеждане на различни празнични събития (сватби, кръщенета.,тийм билдинг и др.).

Има конферентна зала - оборудвана с мултимедия и WiFi. На разположение за фирмени мероприятия.

Предлага планински велосипеди за бесплатно ползване. а също така и ATV срещу заплащане. при определени условия.

Предлагани удобства : безплатен паркинг, Wi-Fi. безплатен интернет, кабелна TV, Външен басейн, самостоятелни баня , ресторант. Бар, кафене, детски басейн, тераса, градина, паркинг. детска площадка, сауна, фитнес, стаи за непушачи

В околността: има условия за ски. риболов., лов, езда.

Комплексът е подходящо за възрастни. и за семейства с деца.

За децата има : играчки. катерушки. обезопасен двор. детски креватчета. програми за деца

Ценови диапазон : Двойна стая - 70 лв. на ден ; Апартамент с една спалня - 100 лева
Апартамент с две спални 110 лева

Коефициент на средногодишна натовареност (К сгн) * - **0.28**

Оценка на потенциала на обекта като туристически ресурс за Община Хаджидимово и за Геопарк Хаджидимово

Основни туристически качества

№	Показател	Потенциал		Фактическо състояние		
		Средна експертна оценка (от проучването)	Степен	Средна експертна оценка	Степен	Средна оценка на туристически сайтове
1.	Чистота и подреденост	9.00		8.00		7.60
2.	Оборудване	9.00		8.00		8.40
3.	Персонал	9.00		8.00		7.60

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект "Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места" 37 акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A "Гърция-България 2014-2020", съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

4.	Кухня	9.00		9.00		8.50
5.	Удобства	9.00		8.60		8.00
6.	Привлекателност	9.00		9.00		8.60
7-	Значение за туризма в общината	8.00		7.00		8.00
8.	Експозиция ⁴²	9.00		7.00		5.00
9.	Достъпност (транспортна)	8.00		7.00		7.00
10.	Емкост ⁴³	9.00		9.00		8.00
11.	Степен на използване	8.00		5.00		6.00
	Средна оценка - общо за „Основни качества”	8.60		7.60		7.30

*/ 2018 г.

Средногодишната натовареност на легловата база е на средно ниво за общината и района (Ксгн - 0,28) - слаба през късния есенен и зимния сезон (15 ноември – 15 март) – средна - през слабия топъл сезон (15 март- 31 май и 1 октомври – 15 ноември) и висока в силния летен сезон (1 юни – 30 септември)^{44 45}.

Хотелът е сред местата за настаняване от района с най-висок клас и туристически потенциал, който не е усвоен напълно. Хотелът разчита на постоянни клиенти – семейни двойки и семейства с деца, на групови посещения с цел тимбилдинг и обучения. Ресторантът към хотела има стопански принос за обекта.

Хотелът е подходящ за среден и висок клас туристи от страната и среден клас туристи от чужбина (съседните балкански страни).

Може да бъде включен в широк кръг районни, областни национални и международни туристически маршрути.

Най-подходящ е за природонаучен и планински туризъм, етнографски и велосипеден туризъм, за провеждането на сватби, тържества и партита. Предлага добри възможности за рекреативен

⁴² Под експозиция се разбира представянето на туристическия обект в туристическите сайтове, рекламно представяне, представяне на туристически форуми у нас и в чужбина

⁴³ Капацитет на обекта за приемане на гости и туристи

⁴⁴ Периодизацията е взаимствана от основните туристическите сайтове. Тя отчита сезонността на посещаемостта и съответно на ценовия диапазон на местата за настаняване в района.

⁴⁵ Данните са изчислени на основата на информация за броя на нощувките за, които са собрани туристически такси.

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ 38 акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

туризъм. С възможности за кулинарен и винен туризъм, за ловен и риболовен туризъм, за конна езда.

Удобен е за посещения от по-големи групи туристи, за индивидулни посещения, за семейни и несемейни двойки, семейства с деца,⁴⁶ за провеждане на тимбилдинг, обучения и др.п.

Може да се развие предлагането на тематични туристически маршрути с водачи и екскурзоводи, както и на развлекателни маршрути в рамките на района. Ниско е нивото на предлаганата туристическа информация – карти, рекламни дигитални и брошури.

Има резерви за подобряване на степента на усвояване на потенциала на обекта за привличане на по-висок клас клиенти, в.т.ч. и от чужбина. За целта могат да се развият туристически услуги и дейности подходящи и търсени от такива клиенти – голф, хазартни игри, едномесечни екскурзии до съседни културно-исторически обекти в района и в съседна Гърция., кулинарни и винени фестивали и конкурси и пр. Значителни резерви има в предлагането на една по-широка гама от СПА и рекреативни услуги – особено такива за хора от третата възраст. Насочеността на предлаганите услуги следва да бъде и към по-високо целогодишна натовареност. Дейността на хотела може да се обвърже с дейността на туристически обекти и атракционни в съседна Гърция.

Обектът е с потенциал за значително по-добро от съществуващото рекламнo-туристическо представяне в страната и на международния туристически пазар.

Може да бъде разширена и гамата от предлагани услуги както и от предлаганите сувенири и други туристически предмети и подаръци.

Подобна насоченост следва да се обвърже и с подходяща квалификация на персонала.

Хотел „Белите скали”, с. Гайганиново

⁴⁶ Тук и за останалите оценявани обекти преценките са направени на основата на колеиствената експертна оценка.
(Виж таблицата).

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ **39** акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Комплекс „Белите скали” се намира в село Гайтаниново. Хотелската част разполага с леглова база от 30 места (12 двойни стаи и 2 апартамента)... Комплексът разполага и с пет къщи, които са изградени изцяло от естествени материали.

Всички помещения за настаняване са климатизирани и разполагат с телевизор с кабелни канали. гледка към планината и баня с душ и мини бар.

В комплекса има възможност за практикуване на спортни и развлекателни дейности : Музика на живо/представление. Тематични вечери. Велосипедни обиколки. Плаж, тенис, детски клуб. Мини голф. Колоездене. Пешеходен туризъм.Караоке. Детска площадка. Зала за игри. Риболов. Тенис на корт.

Предлага се безплатен сезонен открит басейн, хидромасажна вана и сауна Комплексът предлага велосипеди и коли под наем. а районът е популярно място за колоездене.

Предлагат се : тенис на маса, тенис на корт1 мини голф, велосипеди под наем, баскетбол. мини футбол, волейбол, градински шах, детски кът и басейн летен бар .Ресторантът разполага с 80 места. външно барбекю с 100 места и лятна градина.

Ресторантът предлага разнообразно меню от традиционната българска кухня. Ресторантът може да приготви уловената от гостите риба. На разположение са също също градина и заседателни зали. Обслужването е на български. английски и руски езици.

Ценови диапазон : 25 лв. - 45 лв. на легло при наемане на цяло помещение. Средната оценка на комплекска дадена от гостите. според основните туристически сайтове. е **9.00** от 10.

Комплексът е разположен в рамките на дотвърден в 2010 г. по проект "Създаване на трансграничен воден геопарк в района на р.Тунджа" 40 акроним: SW Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A "Гърция-България 2014-2020", съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Коефициент на средногодишна натовареност (К сгн) * - **0.30**

стандартна стая за двама - 60-90 лв. (в зависимост от сезона) ; стандартна стая за трима – 75-90 лв.

Оценка на потенциала на обекта като туристически ресурс за Община Хаджидимово и за Геопарк Хаджидимово
Основни туристически качества

№	Показател	Потенциал		Фактическо състояние		
		Средна експертна оценка (от проучването)	Степен	Средна експертна оценка	Степен	Средна оценка на туристически сайтове
1.	Чистота и подреденост	9.00		9.00		8.80
2.	Оборудване	9.00		8.00		8.50
3.	Персонал	9.00		7.00		8.00
4.	Кухня	9.00		9.00		8.00
5.	Удобства	9.00		8.00		8.80
6.	Привлекателност	9.00		9.00		8.60

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ 4 Р акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

7-	Значение за туризма в общината	9.00		8.00		8.00
8.	Експозиция ⁴⁷	9.00		7.00		8.00
9.	Достъпност (транспортна)	8.00		8.00		7.00
10.	Емкост ⁴⁸	8.00		8.00		7.00
11.	Степен на използване	8.00		6.00		6.00
	Средна оценка - общо за „Основни качества”	8.80		8.10		7.90

*/ 2018 г.

Хотелът е сред най-добрите и с най-висок потенциал места за настаняване на територията на община Хаджидимово.

Средногодишната натовареност на легловата база е на относително високо, за този тип обекти в общината, ниво (К сгн - 0,30). По-ниска през късния есенен и зимния сезон (15 ноември – 15 март); добър - през слабия топъл сезон (15 март- 31 май и 1 октомври – 15 ноември) , средна - в силния летен сезон (1 юни – 30 септември) – силен^{49 50}.

Хотелът разчита на широка гама от клиенти – основно туристически малки групи, семейни двойки и семейства с деца, групи за провеждане на обучения. Има и клиенти от съседните балкански страни. Ресторантът към хотела има относително добра посещаемост и стопански принос за обекта.

Хотелът е подходящ за висок и среден клас туристи от страната и среден клас туристи от чужбина (най-вече от съседните балкански страни).

Има потенциал за включване в районни, областни, национални и международни тематични туристически маршрути.

Подходящ е за културно-исторически, етнографски, планински и велосипеден туризъм. Предлага добри възможности за рекреативен туризъм, кулинарен туризъм, риболовен туризъм, фотоловен туризъм. Има неусвоен потенциал за развитие на винен туризъм.

Удобен е за посещения от семейни и несемейни двойки, семейства с деца и малки групи.⁵¹

⁴⁷ Под експозиция се разбира представянето на туристическия обект в туристическите сайтове, рекламно представяне, представяне на туристически форуми у нас и в чужбина

⁴⁸ Капацитет на обекта за приемане на гости и туристи

⁴⁹ Периодизацията е взаимствана от основните туристическите сайтове. Тя отчита сезонността на посещаемостта и съответно на ценовия диапазон на местата за настаняване в района.

⁵⁰ Данните са изчислени на основата на информация за броя на нощувките за, които са собрани туристически такси.

⁵¹ Тук и за останалите оценявани обекти преценките са направени на основата на количествената експертна оценка

Има значими резерви и възможности за подобряване предлагането на тематични туристически маршрути с водачи и екскурзоводи, както и на развлекателни маршрути в рамките на района.

Обектът предлага една широка гама от услуги, която може да бъде развита с услуги за по-висок клас клиенти – най-вече в рекреативния туризъм и СПА туризма за клиенти от третата възраст.

Ниско е нивото на предлаганата туристическа информация – карти, рекламни дигитални и брошури. Важен ресурс за подобряване на туристическите резултати е създаването на собствен капацитет за транспорт от областния и общинския център (по заявка), което би улеснило достъпа за по-широк кръг от посетители.

Според проучването рекламното представяне на хотела както в страната така и в съседните балкански страни не е на равнището на потенциала на обекта. Препоръчва се и реклама насочена към по-висок клас клиенти.

Предлагането на една по-широка гама от допълнителни туристически услуги и удобства, на сувенири и др.п. би допринесло за привлекателността на обекта.

Значима възможност за хотела е разработването и предлагането на подходящи еднодневни излетни маршрути, насочеността на предлаганите услуги следва да бъде и към по-висока целогодишна натовареност. Дейността на хотела може да се обвърже с дейността на туристически обекти и атракциони в съседна Гърция.

Развитието на туристическия капацитет на хотела изисква и по-високо квалифициран персонал в сферата на туризма.

Къщи в селище „Омая”, с. Гайтаниново

(Виж таблицата).

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ 43 акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Къщи в селище „Омая”, с.Гайтаниново разполага с леглова база от 20 места с общо 6 къщи. Еко селището е сгущено в полите на планините Пирин и Славянка.

Селището е разположено на обширна територия от 500 декара гори и ливади. с две езера и горски потоци.

Комплексът се състои от седем уникални по своята архитектура и обзавеждане къщи. изцяло изградени от камък, глина и дърво. Всяка от тях е като излезла от приказен, нереален свят.

В двата ресторанта се предлага екологична храна от собствено стопанство със затворен цикъл на производство – зеленчукови и овощни градини, лозя, ягоди, малини, къпини, В магазина на стопанството се предлагат домашни продукти.

По заявка се предлагат блюда от дивеч. Има възможност за риболов от езерата.Ресторантът предлага да приготвяне и сервиране на уловината риба .Има възможност за устройване на пикник в обособени за това кътчета.

Освен с качествено, биологично и вкусно приготвено меню от майстор готвач, комплексът предлага многобройни възможности за активна почивка и спорт: плуване в открития басейн, волейбол, тенис на маса, разходки с лодки и водни колела по езерата, както и велосипеди за вело и екотуризъм.

Ресторантът предлага кошници с приготвена храна за пикници и походи

В летния бар до басейна се предлагат домашен сладолед, коктейли, приятна музика.

Предлагани удобства : открит басейн, паркинг, охрана, детски басейн, барбекю, колела под наем, тенис на маса, конна база, камина, телевизор, кабелна тв, сателитна тв, климатик, отопление, хладилник, мини-бар, интернет, баня/тоалетна, изглед, ютия, сешоар, кухненски бокс, домашни любимци, кафе машина, лятна градина, бар-басейн..

Селището осигурява уют и спокойствие, далеч от градския шум и напрежение, за семейства и приятели.

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ 44 акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Ценови диапазон (цената е обща за помещението на вечер) : Къща с две места – 260 – 320 лв. (в зависимост от сезона) ; Къща с три места – 260 – 320 лв. (в зависимост от сезона);
 Къща с четири места – 400 – 500 лв. (в зависимост от сезона)
 Средна оценка от туристически оператори за обекта 8.7 от 10

Коефициент на средногодишна натовареност (К сгн) * - **0.24**

Оценка на потенциала на обекта като туристически ресурс за Община Хаджидимово и за Геопарк Хаджидимово

Основни туристически качества

№	Показател	Потенциал		Фактическо състояние		
		Средна експертна оценка (от проучването)	Степен	Средна експертна оценка	Степен	Средна оценка на туристически сайтове
1.	Чистота и подреденост	9.00		8.00		7.80
2.	Оборудване	9.00		7.00		7.50
3.	Персонал	8.00		7.00		7.00
4.	Кухня	9.00		9.00		8.00
5.	Удобства	8.00		7.00		7.00
6.	Привлекателност	9.00		9.00		8.60
7-	Значение за туризма в общината	8.00		7.00		8.00
8.	Експозиция ⁵²	9.00		8.00		8.00
9.	Достъпност (транспортна)	8.00		7.00		7.00
10.	Емкост ⁵³	6.00		6.00		6.00

⁵² Под експозиция се разбира представянето на туристическия обект в туристическите сойтове, рекламно представяне, представяне на туристически форуми у нас и в чужбина

⁵³ Капацитет на обекта за приемане на гости и туристи

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ 45 акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

11.	Степен на използване	7.00		5.00		5.00
	Средна оценка - общо за „Основни качества”	8.20		7.40		7.30

*/ 2018 г.

Обектът е сред най-оригиналните места за настаняване на територията на региона. Нестандартен. Има неповторим екзотичен привкус, съчетан с лукс и всички туристически удобства. Има потенциал да бъде емблематичен за общината като туристическа дестинация.

Средногодишната натовареност на легловата база е на средно за региона ниво (К сгн - 0,24. Ниска е през късния есенен и зимния сезон (15 ноември – 15 март); умерена - през слабия топъл сезон (15 март- 31 май и 1 октомври – 15 ноември) , висока - в силния летен сезон (1 юни – 30 септември)^{54 55}.

Обектът разчита на относително по тясна гама от клиенти – основно малки групи , семейни двойки и семейства с деца, Има клиенти от съседните балкански страни.

Обектът е подходящ за висок клас (по-богати) туристи от страната и среден клас туристи от чужбина (най-вече от съседните балкански страни).

Има висок потенциал за включване в районни, областни, национални и международни тематични туристически маршрути.

Най-подходящ е за планински и велосипеден туризъм Предлага добри възможности за рекреативен туризъм, за кулинарен туризъм, за риболовен и фотоловен туризъм. Има неусвоен потенциал за развитие на висок клас кулинарен и винен туризъм.

Удобен е за посещения от семейни и несемейни двойки, семейства с деца и млки групи.⁵⁶

Има значими резерви и възможности за подобряване предлагането на тематични туристически маршрути с водачи и екскурзоводи , както и на развлекателни маршрути в рамките на района.

Ниско е нивото на предлаганата туристическа информация – карти, рекламни дигляни и брошури.

⁵⁴ Периодизацията е взимствана от основните туристическите сайтове. Тя отчита сезонността на посещаемостта и съответно на ценовия диапазон на местата за настаняване в района.

⁵⁵ Данните са изчислени на основата на информация за броя на нощувките за, които са собрани туристически такси.

⁵⁶ Тук и за останалите оценявани обекти преценките са направени на основата на колеиствената екпертна оценка .
(Виж таблицата).

Според проучването рекламното представяне на хотела както в страната така и в съседните балкански страни не е на равнището на потенциала на обекта.

Предлагането на една по-широка гама от допълнителни туристически услуги и удобства, сувенири и др.п. би допринесло за привлекателността на обекта.

Значима възможност е разработването и предлагането на подходящи еднодневни излетни маршрути, в т.ч. и с посещение на морските курорти и културно исторически обекти в Гърция.

Развитието на туристическия капацитет на хотела изисква и по-високо квалифициран персонал в сферата на туризма.

Къща „Славянка”, с. Гайтаниново

Къща „Славянка” разполага с леглова база от 12 - 18 места (6 стаи), собствена механа, просторна трапезария и кухня, оборудвани с всичко необходимо. Изградена е в духа на традиционните български къщи съчетан с луксозен интериор.

Гостите разполагат с : съдомиялна, пералня, сушилня, печка, хладилник, телевизор, караоке, джакузи. Отоплението е на пелети.

Предлагани удобства : паркинг, барбекю, механа, камина, кухня, баня/тоалетна, вана, телевизор, кабелна тв, сателитна тв, климатик, отопление, хладилник, съдомиялна, микровълнова, радио, ютия, пране, изглед, домашни любимци.

Ценови диапазон: 17 лв. - 33 лв. на легло при наемане на цяло помещение ; за цялата къща - 300 -460 – 500 лв. (в зависимост от сезона).

Коефициент на средногодишна натовареност (К сгн) * - 0. 16

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ 47 акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Оценка на потенциала на обекта като туристически ресурс за Община Хаджидимово и за Геопарк Хаджидимово

Основни туристически качества

№	Показател	Потенциал		Фактическо състояние		
		Средна експертна оценка (от проучването)	Степен	Средна експертна оценка	Степен	Средна оценка на туристически сайтове
1.	Чистота и подреденост	9.00		8.00		7.80
2.	Оборудване	7.00		6.00		6.50
3.	Персонал	8.00		7.00		7.00
4.	Кухня					
5.	Удобства	7.00		6.00		6.00
6.	Привлекателност	8.00		7.00		7.60
7.	Значение за туризма в общината	6.00		5.00		5.00
8.	Експозиция ⁵⁷	7.00		6.00		5.00
9.	Достъпност (транспортна)	7.00		7.00		7.00
10.	Емкост ⁵⁸	6.00		6.00		6.00
11.	Степен на използване	8.00		5.00		5.00
	Средна оценка - общо за „Основни качества”	7.30		6.30		6.20

*/ 2018 г.

Средногодишната натовареност на легловата база е относително ниска, но характерна за този тип обекти на територията на общината (К сгн - 0,16.)

Потенциалът на обекта е на средно ниво. Според оценките фактическото състояние дава основание за наличие на резерви за подобряване по повечето показатели.

⁵⁷ Под експозиция се разбира представянето на туристическия обект в туристическите сойтове, рекламно представяне, представяне на туристически форуми у нас и в чужбина

⁵⁸ Капацитет на обекта за приемане на гости и туристи

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ 48 акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Обектът разчита основно на малки групи, семейни двойки и семейства с деца, подходящ е за по-нисък и за среден клас туристи от станата и от чужбина (най-вече от съседните страни).

Има потенциал за включване в районни, областни, национални и туристически маршрути.

Най-подходящ е за планински, велосипеден, природопознавателен и фотоловен туризъм. Предлага добри възможности за рекреативен туризъм.

Има значими резерви и за подобряване предлагането на тематични туристически маршрути с водачи и екскурзоводи. Предлаганата туристическа информация е ограничена – карти, рекламни дупляни и брошури.

Предлагането на по-широка гама от допълнителни туристически услуги и удобства би допринесло за привлекателността на обекта.

Развитието на туристическия капацитет на обекта изисква и по-високо квалифициран персонал в сферата на туризма както и по-силно взаимодействие със специализирани туристически агенции и оператори.

Къща за гости „Илинден”, с.Илинден

Къща за гости „Илинден” се намира в центъра на малкото погранично село Илинден, в склоновете на планината Стъргач. Къщата разполага с 16 места в 8 стаи: 6 спални и 2 стаи с по две единични легла, напълно оборудвана кухня за приготвяне на храна - различни видове тостери и скари, вградена фурна, котлони, микровълнова, кафе машина, съдомиялна, машина за лед, хладилник. Уютна механа с 20 места и камина, телевизор със сателитни канали и санитарен възел; двор с покрито барбекю за целогодишно ползване. Всяка стая е със самостоятелен санитарен възел, TV, климатик и тераса. На децата се предоставя детски кът с пързалка, батут и люлки. За желаещите да спортуват: тенис маса, минибаскет, федербал, настолни игри за деца и възрастни.

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ 49 акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Предлагани допълнителни удобства: паркинг, изглед, ютия, сешоар, гараж, кафе машина, лятна градина.

Ценови диапазон: 20 лв, - 35 лв, на легло при наемане на цяло помещение,

За цялата къща (на ден) : 320- 569 лв, (в зависимост от сезона); за стандарта стая за двама - 40-70 лв. (в зависимост от сезона).

Коефициент на средногодишна натовареност (К сгн) * - **0.22**

Оценка на потенциала на обекта като туристически ресурс за Община Хаджидимово и за Геопарк Хаджидимово

Основни туристически качества

№	Показател	Потенциал		Фактическо състояние		
		Средна експертна оценка (от проучването)	Степен	Средна експертна оценка	Степен	Средна оценка на туристически сайтове
1.	Чистота и подреденост	9.00		8.00		7.80
2.	Оборудване	8.00		7.00		7.00
3.	Персонал	8.00		7.00		7.00
4.	Кухня					
5.	Удобства	8.00		7.00		7.20
6.	Привлекателност	8.00		7.00		7.60
7-	Значение за туризма в общината	6.00		5.00		6.00
8.	Експозиция ⁵⁹	7.00		6.00		5.00
9.	Достъпност (транспортна)	7.00		7.00		7.00

⁵⁹ Под експозиция се разбира представянето на туристическия обект в туристическите сойтове, рекламно представяне, представяне на туристически форуми у нас и в чужбина

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект "Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места" **50** акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A "Гърция-България 2014-2020", съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

10.	Емкост ⁶⁰	6.00		6.00		6.00
11.	Степен на използване	7.00		5.00		5.00
	Средна оценка - общо за „Основни качества”	7.40		6.50		6.60

*/ 2018 г.

Натовареност на легловата база е на характерното за този тип обекти от региона ниво (К сгн - 0,22) . Ниска е през късния есенен и зимния сезон (15 ноември – 15 март) , умереная - през слабия топъл сезон (15 март- 31 май и 1 октомври – 15 ноември) , близка до средните стойности за региона - в силния летен сезон (1 юни – 30 септември) ^{61 62}.

Оценката от проучването хоказва, че фактическото състояние на туристическите услуги в обекта е под неговия патенциал.

Обектът разчита на относително по тясна гама от клиенти – основно малки групи , семейни двойки и семейства с деца. Подходящ е за среден клас туристи от страната и среден клас туристи от чужбина (най-вече от съседните балкански страни).

Има потенциал за включване в районни, областни, национални и международни тематични туристически маршрути.

Най-подходящ е за планински и велосипеден туризъм Предлага добри възможности за рекреативен туризъм. Къщата предлага отлични условия за почивка, така и за отбелязване на семейни празници, именни и рождени дни.

Местонахождението дава възможности за развитие на културно-исторически туризъм, което не е усвоено към момента и може да бъде обект на внимание и съдействие от страна на Геопарк Хаджидимово (С. Илинден е в съпределна територия с тази на Геопарка). На 15 август внушителният храм Успение Богородично в Илинден отбелязва своя празник, Селото се изпълва с музика и неописуемо настроение на жителите и гостите. Идват хора от България и чужбина. Удобен е за посещения от семейни двойки, семейства с деца и млки групи.⁶³ Изключително подходящ за уикенд планински и рекреативен туризъм.

⁶⁰ Капацитет на обекта за приемане на гости и туристи

⁶¹ Периодизацията е взаимствана от основните туристическите сайтове. Тя отчита сезонността на посещаемостта и съответно на ценовия диапазон на местата за настаняване в района.

⁶² Данните са изчислени на основата на информация за броя на нощувките за, които са собрани туристически такси.

⁶³ Тук и за останалите оценявани обекти преценките са направени на основата на количествената екпертна оценка .
(Виж таблицата).

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ **5** р акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Има значими резерви и възможности за подобряване предлагането на тематични туристически маршрути в рамките на района. Ниско е нивото на предлаганата туристическа информация – карти, рекламни дигитални и брошури.

Според проучването рекламното представяне както в страната така и в съседните балкански страни не е на равнището на потенциала на обекта.

Предлагането на една по- широка гама от допълнителни туристически услуги и удобства , на сувенири и др.п. би допринесло за увеличаване на привлекателността на обекта.

Значима възможност за развитие е разработването и предлагането на подходящи едномеденни излетни маршрути, в т.ч. и с посещение на морските курорти и културно исторически обекти в Гърция.

Развитието на туристическия капацитет на обекта изисква и повишаване квалификацията на домакините в сферата на туризма.

Четрафилова къща, с.Илинден

Намира се в село Илинден, разположено в северните склонове на планината Стъргач, на 1 км от ГКПП Илинден-Ексохе. Разполага с леглова база от 16 места в 8 уютни стаи с телевизор, климатик и самостоятелен санитарен възел.

Механата е с капацитет 25 места, камина и кухня оборудвана с всички необходими уреди. В двора е разположено джакузи.

Четрафилова къща Илинден е идеалното място за хора търсещи спокойствие сред красотата на природата.

Предлагани удобства: паркинг, екскурзовод, рент-а-кар, джакузи, барбекю, колела под наем, докато е разработен в рамките на договор № 2/ 20 000 по проект "Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Теста" (акроним: SW Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A "Гърция-България 2014-2020", съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

тенис на маса, камина, телевизор, кухня, кабелна тв, сателитна тв, климатик, отопление, хладилник, интернет, баня/тоалетна, микровълнова печка, тераса, изглед, вана, радио, ютия, сешоар, кухненски бокс, пране, химическо чистене, домашни любимци, кафе машина, лятна градина, механа.

Ценови диапазон: 15 лв, на легло при наемане на цяло помещение ; за цялата къща цената за ден е 240 лв.

Коефициент на средногодишна натовареност (К сгн) * 0, 20

Оценка на потенциала на обекта като туристически ресурс за Община Хаджидимово и за Геопарк Хаджидимово

Основни туристически качества

№	Показател	Потенциал		Фактическо състояние		
		Средна експертна оценка (от проучването)	Степен	Средна експертна оценка	Степен	Средна оценка на туристически сайтове
1.	Чистота	9.00		8.00		7.80
2.	Оборудване	8.00		7.00		7.50
3.	Персонал	8.00		7.00		7.00
4.	Кухня					
5.	Удобства	7.00		7.00		6.00
6.	Привлекателност	8.00		8.00		7.60
7.	Значение за туризма в общината	6.00		5.00		6.00
8.	Експозиция ⁶⁴	7.00		6.00		5.00
9.	Достъпност (транспортна)	7.00		7.00		7.00
10.	Емкост ⁶⁵	6.00		5.00		5.00

⁶⁴ Под експозиция се разбира представянето на туристическия обект в туристическите сойтове, рекламно представяне, представяне на туристически форуми у нас и в чужбина

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект "Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места" **53** акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A "Гърция-България 2014-2020", съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

11.	Степен на използване	8.00		5.00		5.00
	Средна оценка - общо за „Основни качества”	7.40		6.50		6.40

*/ 2018 г.

Натовареност на легловата база е на характерното за този тип обекти от региона ниво (К сгн - 0,20). Ниска е през късния есенен и зимния сезон (15 ноември – 15 март) , умереная - през слабия топъл сезон (15 март- 31 май и 1 октомври – 15 ноември) , близка до средните стойности за региона - в силния летен сезон (1 юни – 30 септември) Оценката от проучването показва, че фактическото състояние на туристическите услуги в обекта (оценка 6.6.50) е доста под неговия патенциал (оценка 7.40).

Обектът разчита на основно на малки туристически групи , семейни двойки и семейства с деца. Подходящ е за среден клас туристи от страната и среден клас туристи от чужбина (най-вече от съседните балкански страни).

Има потенциал за включване в районни, областни и национални туристически маршрути.

Подходящ е за планински и велосипеден туризъм Предлага добри възможности за рекреативен туризъм. Районът е забележителен с планината, минералните извори, рибарника, римската крепост и етнографските резервати. Околността предлага възможности за релаксация, туризъм, риболов, плуване, дегустиране на вино, туристически преходи, каране на велосипеди в планината, посещаване на исторически забележителности.

Къщата предлага отлични условия за почивка, така и за отбелязване на семейни празници, именни и рождени дни. Има и идеални условия за практикуване на риболов и за лов на дивеч. Местонахождението дава възможности за развитие на културно-исторически туризъм, което не е усвоено към момента и може да бъде обект на внимание и съдействие от страна на Геопарк Хаджидимово (С. Илинден е в съпределна територия с тази на Геопарка). На 15 август внушителният храм Успение Богородично в Илинден отбелязва своя празник, Селото се изпълва с музика и неописуемо настроение на жителите и гостите. Идват хора от България и чужбина. Има значими резерви и възможности за подобряване предлагането на тематични туристически маршрути в рамките на района. Значима възможност за развитие е разработването и

⁶⁵ **Капацитет на обекта за приемане на гости и туристи**

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ **54** акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

предлагането на подходящи едnodневни излетни маршрути, в т.ч. и с посещение на курортите и културно исторически обекти в съседните райони на Гърция.

Ниско е нивото на предлаганата туристическа информация – карти, рекламни дигляни и брошури.

Според проучването рекламното представяне както в страната така и в съседните балкански страни не е на равнището на потенциала на обекта.

Предлагането на една по- широка гама от допълнителни туристически услуги и удобства би допринесло за увеличаване на привлекателността на обекта и на неговия туристически потенциал..

Развитието на туристическия капацитет на обекта изисква и повишаване квалификацията на домакините в сферата на туризма.

СПА къщи „Главчеви”, с.Илинден

Спа къщи „Главчеви” се намират в село Илинден. Къщите са две и са огледално разположени. Разполагат с леглова база от 28 места, Всяка къща се състои от партерен, първи и втори етаж. Партерният етаж включва хол, трапезария, напълно оборудвана кухня с всичко необходимо и санитарен възел. На етажа има две сауни – суха и парна, и две душ-кабини. Всички помещения на партерния етаж са предназначени за общо ползване от гостите в къщата. На всеки етаж има апартамент – хол, трапезария, напълно оборудвана кухня, две бани и тоалетни, спалня с двойно легло, спалня с две единични легла и тераса с панорама,

Всекидневните са с камини . Има сателитна телевизия, караоке уредба и музикална уредба, Отоплението е локално . Има пералня.На разположение на гостите са просторен двор с градина, барбекю, басейн, джакузи и площадка за игра. Осигурен безплатен частен паркинг. При нужда се предоставят бебешка кошарка и бебелефон.

Предлагани удобства: открит басейн, паркинг, сауна, жакузи, детски кът, барбекю, колела под наем, парна баня, камина, телевизор, кухня, кабелна тв, сателитна тв, отопление, хладилник, баня/тоалетна, микровълнова печка, пералня, тераса, изглед, вана, домашни любимци, лятна градина, механа.

Ценови диапазон (на ден) : : наем на цяла къща /10 места + 4 допълнителни/ – 400лв, Наем на първи етаж /4 места + 2 допълнителни/ – 200 лв, Наем на втори етаж /6 места + 2 допълнителни/ – 230 лв. Тройна стая – 110 лв. Двойна стая – 80 лв. Сауна и парна баня – 40 лв. Колело под наем – 10 лв.

Коефициент на средногодишна натовареност (К сгн) * 0, 22

Оценка на потенциала на обекта като туристически ресурс за Община Хаджидимово и за Геопарк Хаджидимово

Основни туристически качества

№	Показател	Потенциал		Фактическо състояние		
		Средна експертна оценка (от проучването)	Степен	Средна експертна оценка	Степен	Средна оценка на туристически сайтове
1.	Чистота и подреденост	9.00		8.00		7.80
2.	Оборудване	7.00		7.00		7.50
3.	Персонал	8.00		7.00		7.00
4.	Кухня	9.00		9.00		8.00
5.	Удобства	7.00		7.00		7.00

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ 56 акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

6.	Привлекателност	9.00		9.00		8.60
7-	Значение за туризма в общината	6.00		6.00		8.00
8.	Експозиция ⁶⁶	7.00		6.00		5.00
9.	Достъпност (транспортна)	7.00		7.00		7.00
10.	Емкост ⁶⁷	6.00		6.00		6.00
11.	Степен на използване	8.00		5.00		5.00
	Средна оценка – общо за „Основни качества”	7.60		7.00		6.80

*/ 2018 г.

Средногодишната натовареност на легловата база е на характерното за общината ниво за този тип обекти (К сгн - 0,22) и има резерви за значително повишаване. Тя е слаба през късния есенен и зимния сезон (15 ноември – 15 март) ; умерена - през слабия топъл сезон (15 март- 31 май и 1 октомври – 15 ноември) , в силния летен сезон (1 юни – 30 септември) – добра^{68 69}. Има потенциал за увеличаване на посещаемостта и през трите периода.

Хотелът разчита на постоянни клиенти – семейни двойки и семейства с деца. Има клиенти от подобен тип и от съседните страни.

Хотелът е подходящ за среден клас туристи от страната и от съседните балкански страни.

Има възможност за целогодишен туризъм. Има и идеални условия за практикуване на риболов в изградените в района 4 язовира - амур, пъстърва и шаран. Мястото е подходящо и за лов на дивеч. На 2 км, в местността Градище, е параклисът „Св.Илия пророк”, В района има и много исторически места, известни с древни находки. В селото е роден известният български актьор Кръстьо Сарафов.

Може да бъде включен в районни, областни и национални туристически маршрути.

Най-подходящ е за културно-иторически, етнографски и велосипеден туризъм , за провеждането на сватби , тържества и партита. Предлага добри възможности за фолклорен туризъм както и за рекреативен туризъм.

⁶⁶ Под експозиция се разбира представянето на туристическия обект в туристическите сойтове, рекламно представяне, представяне на туристически форуми у нас и в чужбина

⁶⁷ Капацитет на обекта за приемане на гости и туристи

⁶⁸ Периодизацията е взаимствана от основните туристическите сайтове. Тя отчита сезонността на посещаемостта и съответно на ценовия диапазон на местата за настаняване в района.

⁶⁹ Данните са изчислени на основата на информация за броя на нощувките за, които са собрани туристически такси.

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ 57 акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

По-удобен е за индивидулни посещения, семейни и несемейни двойки, семейства с деца, и млки групи.⁷⁰

Слабост е липсата на предлагане на тематични туристически маршрути с водачи и екскурзоводи, както и на развлекателни маршрути в рамките на района. Ниско е нивото на предлаганата туристическа информация – липсват карти, рекламни дигляни и брошури.

Слабо е и рекламното представяне на хотела както в страната така и в съседните балкански страни.

Не се предлагат широка гама от услуги, сувенири, туристически предмети, подаръци.

Значима възможност за обекта е разработването и предлагането на подходящи едnodневни излетни маршрути, в т.ч. и с посещение на морските курорти и културно исторически обекти в Гърция.

За развитието на обекта е необходима по-висока квалификация на домакините в сферата на туризма.

СПА Хотел „Мари Белл”, с. Копривлен

Спа Хотел Мари Белл се намира в село Копривлен, в подножието на източните склонове на Пирин планина. Разполага с леглова база от 40 места - 17 двойни стаи с възможност за допълнително легло и два апартамента. Стаите са обзаведени в съвременен стил, оборудвани с

⁷⁰ Тук и за останалите оценявани обекти преценките са направени на основата на колеицествената екпертна оценка .
(Виж таблицата).

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ 58 акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

LCD TV с цифрова телевизия и безплатен достъп до Wi-Fi интернет. Комплексът предоставя на своите гости открит външен басейн, модерен СПА- център със сауна и парна баня, масажно студио и фитнес. Комплексът предлага просторен ресторант с капацитет от 150 места, вкусни специалитети от българската традиционна кухня.

На 6 км от комплекса се намира третият по големина манастир в Югозападна България – Свети Великомъченик Георги.

Предлагани удобства: открит басейн , шезлонг-зона , безплатен охраняем паркинг , ресторант, охрана, сауна, детски кът, детски басейн, парна баня, телевизор, кабелна тв, отопление, интернет, баня/тоалетна, тераса, плащане с карта, лятна градина.

Ценови диапазон: 18 лв, - 29 лв. На легло при наемане на цяло помещение ; стандартна стая (единично) – 28 лв; стандартна стая за двама -38 лв; стандартна стая за трима - 55 лв. Апартамент за двама -58 лв. Апартамент за трима – 68 лв. (цената е обща за помещението на вечер).

Коефициент на средногодишна натовареност (К сгн) * - **0.48**

Оценка на потенциала на обекта като туристически ресурс за Община Хаджидимово и за Геопарк Хаджидимово

Основни туристически качества

№	Показател	Потенциал		Фактическо състояние		
		Средна експертна оценка (от проучването)	Степен	Средна експертна оценка	Степен	Средна оценка на туристически сайтове
1.	Чистота и подреденост	9.00		7.40		7.80
2.	Оборудване	9.00		7.00		7.50
3.	Персонал	9.00		7.00		7.00
4.	Кухня	9.00		9.00		8.00
5.	Удобства	9.00		7.00		7.00
6.	Привлекателност	9.00		9.00		8.60
7-	Значение за туризма в общината	10.00		9.00		9.00
8.	Експозиция ⁷¹	9.00		8.00		8.50
9.	Достъпност (транспортна)	10.00		10.00		10.00
10.	Емкост ⁷²	8.00		7.00		7.00
11.	Степен на използване	9.00		8.00		7.80
	Средна оценка – общо за „Основни качества”	9.10		8.00		8.10

*/ 2018 г.

Обектът е едно от местата за настаняване в общината с най-висок туристически потенциал и значение за туризма в общината.

Средногодишната натовареност на легловата база е на високо ниво (К сгн - 0.48), което е от най-високите сред местата за настаняване в общината. Тя е постоянна : умерена през късния есенен и зимния сезон (15 ноември – 15 март) ; през слабия топъл сезон (15 март- 31 май и 1

⁷¹ Под експозиция се разбира представянето на туристическия обект в туристическите сойтове, рекламно представяне, представяне на туристически форуми у нас и в чужбина

⁷² Капацитет на обекта за приемане на гости и туристи

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ 60 акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

октомври – 15 ноември) – средна , в силния летен сезон (1 юни – 30 септември) – висока като в отделни периоди надвишава 90 %^{73 74}.

За натовареността на хотела допринася близостта му до основния републикански път свързващ България и Гърция (Гоце Делчев- Драма).

Хотелът разчита както на постоянни клиенти – семейни двойки и семейства с деца, така и на транзитиращи пътуващи с делова или туристическа цел. . Има клиенте от подобен тип от пътуващи към Гърция и обратно чужденци. Ресторантът към хотела има висока посещаемост и значим стопански принос за обекта.

Хотелът е подходящ за среден клас туристи от страната и чужбина и за транзитно преминаващи хора и групи.

Включен е в областни , национални и международни туристически маршрути, като има възможност това да бъде разширено.

Най-подходящ е за транзитен туризъм . за пренощуване на транспортни средства и водачи, за провеждането на сватби . тържества и партита. Предлага добри възможности за за рекреативен и ученически туризъм. Удобен за индивидуални посещения. За семейни и несемейни двойки. Семейства с деца. И малки групи.⁷⁵

Слабост на хотела е липсата на предлагане на тематични туристически маршрути с водачи и екскурзоводи както и на развлекателни маршрути в рамките на района. Ниско е нивото на предлаганата туристическа информация – карти. Рекламни дигитални и брошури.

Има резерви за значително по-добро и насочено рекламното представяне на хотела както в страната така и в съседните балкански страни е страните от ЕС.

Хотелът би следвало да предлага една по- широка гама от услуги (рум сървис. Пране и гладене на дрехи. Рент–а-кар и др.), сувенири, туристически принадлежности и предмети, подаръци.

Значима възможност за хотела е разработването и предлагането на подходящи еднодневни излетни маршрути. В т.ч. и с посещение на морските курорти и културно исторически обекти в

⁷³ Периодизацията е взимана от основните туристическите сайтове. Тя отчита сезонността на посещаемостта и съответно на ценовия диапазон на местата за настаняване в района.

⁷⁴ Данните са изчислени на основата на информация за броя на нощувките за, които са собрани туристически такси.

⁷⁵ Тук и за останалите оценявани обекти преценките са направени на основата на количествената експертна оценка .
(Виж таблицата).

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ **6** акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Гърция. Възможност за развитие на обекта е специализацията му като място за нощуване и предоставяне на услуги на транзитеращи ТИР шофьори.

Развитието на туристическия капацитет на хотела изисква повишаване на квалификацията на персонала в сферата на туризма и разширяване на връзките с туристически агенции и оператори.

Къща за гости „Банева”. С. Копривлен

Къща Банева разполага с леглова база от 8 места. (4 двойни стаи). Като във всяко от помещенията има телевизор. На разположение на посетителите са две 2 барбекюта (открито и закрито) и детски кът. Могат да се организират екскурзии в околностите на селото (Огвяново. Гърмен.Тешово. Южен Пирин)

Предлагани удобства : барбекю. Телевизор. Интернет. Баня/тоалетна.

Къщата разпалага с механа и предлага богат палитра от специалитети от традиционната за региона кухня.

Ценови диапазон: 19 лв. – 20 лв. На легло при наемане на цяло помещение; за цялата къща – 150 лв.. за стандартна двойна стая – 40 лв.

Коефициент на средногодишна натовареност (К сгн) * - **0.17**

Оценка на потенциала на обекта като туристически ресурс за община Хаджидимово и за Геопарк Хаджидимово

Основни туристически качества

№	Показател	Потенциал		Фактическо състояние		
		Средна експертна оценка (от проучването)	Степен	Средна експертна оценка	Степен	Средна оценка на туристически сайтове
1.	Чистота и подреденост	9.00		8.00		7.50
2.	Оборудване	7.00		7.00		7.50
3.	Персонал	8.00		7.00		7.00
4.	Кухня	9.00		9.00		8.00
5.	Удобства	7.00		7.00		7.00
6.	Привлекателност	6.00		5.00		5.60
7-	Значение за туризма в общината	5.00		4.00		5.00
8.	Експозиция ⁷⁶	7.00		5.00		5.00
9.	Достъпност (транспортна)	7.00		7.00		7.00
10.	Емкост ⁷⁷	5.00		5.00		5.00
11.	Степен на използване	8.00		5.00		5.00
	Средна оценка - общо за „Основни качества”	7.10		6.30		6.50

*/ 2018 г.

Обектът е с малък туристически потенциал и с периферно значение за туризма в общината. Средногодишната натовареност на легловата база е на ниско ниво (К сгн - 0.17).

Разчита основно на постоянни клиенти – семейни и несемейни двойки. Домакините предлагат по заявка превъзходна местна кухня.

Къщата е подходяща за среден клас туристи от страната и чужбина и за транзитно преминаващи посетители.

⁷⁶ Под експозиция се разбира представянето на туристическия обект в туристическите сойтове, рекламно представяне, представяне на туристически форуми у нас и в чужбина

⁷⁷ Капацитет на обекта за приемане на гости и туристи

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ 63 акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Най-подходящ е за транзитен туризъм . Предлага добри възможности кулинарен туризъм.⁷⁸

Слабост на обекта е липсата на предлагане на тематични туристически маршрути с водачи и екскурзоводи както и на развлекателни маршрути в рамките на района. Ниско е нивото на предлаганата туристическа информация – карти, рекламни дигитални и брошури.

Значима възможност е разработването и предлагането на подходящи едномесечни излетни маршрути в района и съпределните туристически дестинации.

Развитието на туристическия капацитет изисква повишаване на квалификацията на домакините в сферата на туризма и разширяване на връзките и взаимодействието със съпределните туристически дестинации и обекти.

Комплекс „Ханчето”. с. Абланица

Комплекс „Ханчето” е разположен в полите на Западните Родопи, между реките Места и Бистрица, на 22 километра от гр. Гоце Делчев и на 8 км. от гр. Хаджидимово. Разполага с: 6 стандартни двойни и 3 тройни стаи в хотелската част; 1 VIP стая (младоженски апартамент); 1 апартамент в хотелската част; - 5 къщички с отделни входи - всекидневна с камина, спалня и баня с тоалетна;

Ресторант с капацитет 130 закрити и 100 градински места, подходящ за сватби, банкети и други лични или фирмени тържества.

Предлага традиционни български гозби, приготвени от биологично чисти продукти - местно производство. Барбекю навес на брега на езерото; - Открит басейн с обособен детски басейн;

⁷⁸ Тук и за останалите оценявани обекти преценките са направени на основата на количествената експертна оценка .
(Виж таблицата).

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места” **64** акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Детска площадка при басейна и ресторанта и при къщичките. На разположение на гостите са водни колела и игрище за плажен волейбол. Хотелът е разположен на брега на езеро и предлага на гостите си риболовен туризъм. Интересни туристически забележителности в местността са: Римския мост на р. Бистрица; Момина скала; р. Места; ГКПП Илинден-Ексохи (21 км.- удобно за разходки до Неврокоп. Драма. Кавала); с. Ковачевица (архитектурен резерват); с. Огняново (балнеолечебен курорт, включващ открити и закрити басейни, както и минералния извор Мирото).

Предлагани удобства : барбекю, камина, кабелна тв, климатик, отопление. Интернет, баня/тоалетна, тераса, изглед., лятна градина, бар-басейн.

Коефициент на средногодишна натовареност (К сгн) * - **0.32**

Оценка на потенциала на обекта като туристически ресурс за Община Хаджидимово и за Геопарк Хаджидимово

Основни туристически качества

№	Показател	Потенциал		Фактическо състояние		
		Средна експертна оценка (от проучването)	Степен	Средна експертна оценка	Степен	Средна оценка на туристически сайтове
1.	Чистота и подреденост	9.00		8.00		7.80
2.	Оборудване	7.00		7.00		7.50
3.	Персонал	8.00		7.00		7.00
4.	Кухня	9.00		9.00		8.00
5.	Удобства	7.00		7.00		7.00
6.	Привлекателност	9.00		9.00		8.60
7-	Значение за туризма в общината	6.00		6.00		8.00

8.	Експозиция ⁷⁹	7.00		6.00		5.00
9.	Достъпност (транспортна)	7.00		7.00		7.00
10.	Емкост ⁸⁰	6.00		6.00		6.00
11.	Степен на използване	8.00		5.00		5.00
	Средна оценка - общо за „Основни качества”	7.60		7.00		6.80

*/ 2018 г.

Средногодишната натовареност на легловата база е на относително добро за региона ниво (Ксгн - 0.32). . Тя е слаба през късния есенен и зимния сезон (15 ноември – 15 март) ; през слабия топъл сезон (15 март- 31 май и 1 октомври – 15 ноември) е средна и е висока през силния летен сезон (1 юни – 30 септември) ^{81 82}.

Ресторантът има относително висока посещаемост и стопански принос за обекта.

Комплексът разчита на постоянни клиенти – семейни двойки и семейства с деца, както и на сезонни туристически групи. Хотелът е подходящ за среден клас туристи от страната и нисък клас туристи от съседните балкански страни.

Може да бъде включен в районни, областни и национални туристически маршрути.

Подходящ е за природонаучен, за рекреативн и за велосипеден туризъм, за провеждането на сватби, тържества и партита. Предлага добри възможности за рибловен и ловен туризъм , както и за ученически туризъм.

Удобен е за както за индивидулни посещения така и за семейни и несемейни двойки, семейства с деца. и млки групи.⁸³

Предлагането на тематични туристически маршрути с водачи и екскурзоводи, както и на развлекателни маршрути в рамките на района. Би засилило привлекателността на обекта. Ниско е нивото на предлаганата туристическа информация – карти рекламни дипляни и брошури.

⁷⁹ Под експозиция се разбира представянето на туристическия обект в туристическите сайтове, рекламно представяне, представяне на туристически форуми у нас и в чужбина

⁸⁰ Капацитет на обекта за приемане на гости и туристи

⁸¹ Периодизацията е взаимствана от основните туристическите сайтове. Тя отчита сезонността на посещаемостта и съответно на ценовия диапазон на местата за настаняване в района.

⁸² Данните са изчислени на основата на информация за броя на нощувките за, които са собрани туристически такси.

⁸³ Тук и за останалите оценявани обекти преценките са направени на основата на количествената екпертна оценка

(Виж таблицата).

Има значими резерви за по-добро рекламно представяне на комплекса както в страната така и в съседните балкански страни.

Хотелът не предлага широка гама от услуги (напр. пране и гладене на дрехи, рент-а-кар и др.).

Не се предлагат сувенири и други туристически предмети и подаръци.

Значима възможност е разработването и предлагането на подходящи едnodневни излетни маршрути. Развитието на туристическия капацитет на хотела зисква и повишаване на квалификацията на персонала в сферата на туристическите услуги.

Къщи за гости "Парил". с.Парил

Комплекс от три къщи в село Парил - 12 км. от гр. Хаджидимово и 28 км. от гр. Гоце Делчев. Разположено сред девствената природа в полите на планина "Славянка" и едноименния резерват, който е част от защитените територии по "Натура 2000".

Село Парил е обезлюдено - има постоянно население от 5 жители. Селото е характерно с изключително чистия въздух, пълното спокойствие и тишина, както и с богата на ендемити флора и фауна. До селото се стига по добър асфалтов път, който е проходим през цялата година. За любителите на пешеходния туризъм районът предлага разнообразни пешеходни маршрути към напълно обновената планинска хижа "Славянка" - на 3 км. или в посока "Голям царев връх" (2183м.) и "Гоце Връх ("Али ботуш") (2212 м.).

Пешеходните пътеки водят и до съседното село Тешево с църквата "Св. Димитър", която е обявена за паметник на културата с регионално значение

Къщи за гости "Парил" предлагат усамотение и бягство от всякакъв вид шум и стрес и в същото време са с лесен и бърз достъп до Еко курортите в района.

Препоръчва се прочутият "Пирински чай"

Коефициент на средногодишна натовареност (К сгн) * - **0.22**

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект "Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места" **67** акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A "Гърция-България 2014-2020", съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Оценка на потенциала на обекта като туристически ресурс за Община Хаджидимово и за Геопарк Хаджидимово

Основни туристически качества

№	Показател	Потенциал		Фактическо състояние		
		Средна експертна оценка (от проучването)	Степен	Средна експертна оценка	Степен	Средна оценка на туристически сайтове
1.	Чистота и подреденост	9.00		8.00		7.80
2.	Оборудване	7.00		7.00		7.50
3.	Персонал	8.00		7.00		7.00
4.	Кухня	9.00		9.00		8.00
5.	Удобства	7.00		7.00		7.00
6.	Привлекателност	9.00		9.00		8.60
7-	Значение за туризма в общината	6.00		6.00		8.00
8.	Експозиция ⁸⁴	7.00		6.00		5.00
9.	Достъпност (транспортна)	7.00		7.00		7.00
10.	Емкост ⁸⁵	6.00		6.00		6.00
11.	Степен на използване	8.00		5.00		5.00
	Средна оценка - общо за „Основни качества”	7.60		7.00		6.80

*/ 2018 г.

Натовареност на легловата база е на средноно, за подобни обекти в обкривата, ниво (К сгн - 0.22).

Обектът разчита на постоянни клиенти – любители на природата, спокойствието и планинските красоти.

⁸⁴ Под експозиция се разбира представянето на туристическия обект в туристическите сойтове, рекламно представяне, представяне на туристически форуми у нас и в чужбина

⁸⁵ Капацитет на обекта за приемане на гости и туристи

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ 68 акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Подходящ за среден клас туристи от страната , от съседните балкански страни и от ЕС.

Има потенциал да бъде включен в районни, областни и национални и международни туристически маршрути.

Най-подходящ е за природонаучен, планински, фотоловен, културно- етнографски и велосипеден туризъм , както и за рекреативен и ученически туризъм с природопознавателна цел..

Удобен е за индивидуални посещения. За семейни и несемейни двойки., за семейства с деца и за малки групи.⁸⁶

Има възможност за подобряване предлаганено на тематични туристически маршрути с водачи и екскурзоводи в рамките на района. Ниско е нивото на предлаганата туристическа информация – карти, рекламни дигитални и брошури.

Слабо е и рекламното представяне на хотела както в страната така и в съседните балкански страни. оже предлага една по- широка гама от услуги (няма рум сървис, рент–а-кар и др туристически услуги подходящи за планински туризъм, предмети и подаръци.

Значима възможност за хотела е разработването и предлагането на подходящи едnodневни излетни маршрути.

Хижа Славянка

Хижата се намира в североизточната част на Славянка, на 3км. югозападно от с. Парил, на 1021 м. надморска височина.

Комплексът е от две сгради с общ капацитет 66 места. В едната сграда има 8 стаи с по 2 легла със самостоятелни санитарни възли и бани, сателитна телевизия във всяка стая, локално отопление и две семинарни зали.

⁸⁶ Тук и за останалите оценявани обекти преценките са направени на основата на количествената експертна оценка .
(Виж таблицата).

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ **69** акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Втората сграда е с капацитет 30 легла. Всички стаи са с самостоятелни санитарни възли и бани. Има сателитна телевизия и локално парно, заседателна зала, туристическа столова и кухня. Хижата е последният пункт от европейския маршрут Е-4 на българска територия.
Изходен пункт: с. Парил.

Съседни обекти: Гоцев връх (2212м.). Голям Царев връх (2183м.) – 3 часа. Хамбарски дол с местностите Олтара и Пещерата – 2 часа; х. Извора – 3 часа (през Парилската седловина и с. с.Голешево); х. Попови ливади – 6 часа.

Коефициент на средногодишна натовареност (К сгн) * - 0.33

Оценка на потенциала на обекта като туристически ресурс за Община Хаджидимово и за Геопарк Хаджидимово

Основни туристически качества

№	Показател	Потенциал		Фактическо състояние		
		Средна експертна оценка (от проучването)	Степен	Средна експертна оценка	Степен	Средна оценка на туристически сайтове
1.	Чистота	9.00		8.00		7.80
2.	Оборудване	7.00		7.00		7.50

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ 70 акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

3.	Персонал	8.00		7.00		7.00
4.	Кухня	9.00		9.00		8.00
5.	Удобства	8.00		7.00		7.00
6.	Привлекателност	9.00		9.00		8.60
7-	Значение за туризма в общината	8.00		7.00		8.00
8.	Експозиция ⁸⁷	8.00		7.00		6.00
9.	Достъпност (транспортна)	7.00		7.00		7.00
10.	Емкост ⁸⁸	8.00		8.00		7.00
11.	Степен на използване	8.00		7.00		6.00
	Средна оценка - общо за „Основни качества”	8.20		7.40		7.30

*/ 2018 г.

Средногодишната натовареност на легловата база е на добро ниво (К сгн - 0.33).. Хижата отелът разчита на постоянни клиенти и на туристи любители на планината.

Хижата е подходяща за нисък и среден клас туристи от страната и от съседните балкански страни.

Включена е в районни, областни и национални и европейски туристически маршрути.

Подходяща е за планински, природонаучен, фотоловен, ловен, рекреативен и ученически туризъм.

Удобен е посещението на туристически групи.⁸⁹ И за групи с целобучение.

Ниско е нивото на предлаганата туристическа информация – карти, рекламни дигитални и брошури, беседи.

Рекламното представяне на хижата, както в страната така и в съседните балкански страни, може да бъде подобро на основата на туристическо брендиране на обекта.

Хижата може да предлага и по-широка гама удобства и услуги. Възможност е предлагането на хранене на ресторантски начала.

⁸⁷ Под експозиция се разбира представянето на туристическия обект в туристическите сойтове, рекламно представяне, представяне на туристически форуми у нас и в чужбина

⁸⁸ Капацитет на обекта за приемане на гости и туристи

⁸⁹ Тук и за останалите оценявани обекти преценките са направени на основата на количествената експертна оценка

(Виж таблицата).

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ 7 P акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Не се предлагат сувенири и други туристически предмети и подаръци. Има резерви и за подобряване на транспартната свързаност на обекта.

1.3. Описание и оценка на ресторанти. кафе-сладкарници. барове. Клубове

На територията на община Хаджидимово са идентифицирани общо 32 обекта от този тип.

От тях 14 са преценени, като подходящи за посрещане на туристи и гости (В таблицата по-долу маркирани в син цвят). Останалите са заведения за хранене предназначени за локално ползване(кръчми, малки закувални и др.п.)

Туристически обект	Места		
	Категория	Брой	% в общия брой
Ресторант при СПА хотел Катерина. Хаджидимово	2	75	5.15%
Ресторант при хотел Градината. Хаджидимово	2	80	5.49%
Ресторант при СПА Хотел Мари Белл. с.Копривлен	3	80	5.49%
Механа при хотел „Село Лъки” с. Лъки	2	30	2.06%
Ресторант при СПА хотел „Ментор ризорт” С. Гайтаниново	3	44	3.02%
Ресторант при хотел „Белите Скали”. С. Гайтаниново	2	48	3.30%
Ресторант при Комплекс „Ханчето”. С.Абланица	2	130	8.93%
Общо за ресторанти в хотели		487	33.45%
Ресторант „Ванита”	2	74	5.08%
Клуб Хаджидимово		40	2.75%
Клуб „Мериян”. с. Копривлен	2	50	3.43%

Кафе-сладкарница „Боавита”	1	28	1.92%
Столова Хижа „Славянка”	1	66	4.53%
Магерница при Хаджидимовски манастир Св. Георги		50	3.43%
Ресторант „Хаджидимово”	1	28	1.92%
Заведение ”При Слави”, Хаджидимово	1	49	3.37%
Ресторант „Екстраваганза”, Хаджидимово	2	50	3.43%
Ресторант „При майстора”, Хаджидимово	2	2	0.14%
Ресторант „Младост”, Хаджидимово	2	72	4.95%
Ресторант „Амбасадор”, Хаджидимово	2	32	2.20%
Ресторант „Лас Вегас”, Хаджидимово	3	75	5.15%
Закусвалня„Карамел”, Хаджидимово	1	30	2.06%
Ресторант „Блатска”, с. Блатска	1	35	2.40%
Механа „Чевермето”, с.Абланица	2	40	2.75%
Ресторант Македония, с.Абланица	2	48	3.30%
Ресторант „Оазис”, с.Абланица	2	80	5.49%
Клуб,„Империял”, с.Абланица	2	50	3.43%
Заведение с.Теплен	1	20	1.37%
ОБЩО		1456	100.00%

Общата численост на установените места за хранене е около 1500 места. Отнесена към броя на населението тя е близка до средните показатели за страната. Числеността на местата подходящи за туристически цели е 795 Тя е висока за фактическия брой туристически посещения на територията установен при проучването. При развитието на туризма и увеличаване на броя на посетителите ще се наложи увеличаване на броя на подходящите ца туристически цели обекти и места от тнози тип.

Описание и оценка на обектите

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ 73 акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Ресторант при хотел „Катерина”. гр. Хаджидимово

Ресторантът на СПА хотел Катерина. гр. Хаджидимово разполага със стилен и уютен интериор. В заведението се предлага храна, приготвена от пресни и свежи продукти. От мястото се разкрива изключителна гледка към града и външната лятна градина. Ресторантът разполага с открита, слънчева тераса. Работи всеки ден и е подходящо място за групи, семейни и фирмени празненства. Отвън има детски кът.

Разполага със 100 места (от тях 50 на открита тераса с красив поглед към града, долината и съседните планински масиви)

Ресторантът е от категория 2 звезди. Кухнята е отлична, съчетава традиционни български ястия, местни специалитети и блюда от кухнята на егейското крайбрежие.

Работи от 7.00 до 23.00 часа. ежедневно

Удобства :Wi-Fi, детски кът, паркинг, тераса, на открито.

Оценка на потенциала на обекта като туристически ресурс за Община Хаджидимово и за Геопарк Хаджидимово

Основни туристически качества

№	Показател	Потенциал	Фактическо състояние
---	-----------	-----------	----------------------

		Средна експертна оценка (от проучването)	Степен	Средна експертна оценка	Степен	Средна оценка на туристически сайтове
1.	Чистота и подреденост	9.00		8.00		7.80
2.	Оборудване	8.00		7.00		7.50
3.	Персонал	9.00		8.00		8.20
4.	Кухня	9.00		9.00		8.70
5.	Удобства	8.00		7.00		7.00
6.	Привлекателност	9.00		9.00		8.60
7-	Значение за туризма в общината	9.00		9.00		8.40
8.	Експозиция ⁹⁰	9.00		7.00		7.50
9.	Достъпност (транспортна)	9.00		9.00		9.00
10.	Емкост ⁹¹	9.00		8.00		8.00
11.	Степен на използване	9.00		9.00		8.60
	Средна оценка - общо за „Основни качества”	8.80		7.00		6.80

*/ 2018 г.

Средногодишната натовареност на заведението е на високо за този тип олекти ниво (К сгн - 0.37)

Ресторантът разчита на постоянни клиенти – посетители от населението (50 % от посещенията) . гости на хотела - семейни двойки и семейства с деца (20% от посещенията) и най вече на посещения свързани с тържества . сватби и пр. (30 % от посещенията). Има клиенти и от съседните страни. Ресторантът към хотела има относително висока посещаемост и стопански принос за обекта.

Ресторантът е подходящ за нисък и среден клас туристи от страната и чужбина.

Може да бъде включен в районни. областни и национални туристически маршрути.

⁹⁰ Под експозиция се разбира представянето на туристическия обект в туристическите сойтове, рекламно представяне, представяне на туристически форуми у нас и в чужбина

⁹¹ Капацитет на обекта за приемане на гости и туристи

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ 75 акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Най-подходящ е за посетители с цел културно-исторически, етнографски и велосипеден туризъм . за провеждането на сватби , тържества и партита. С добри възможности за гости на града и общината с цел поклоннически и фолклорен туризъм както и за рекреативен и ученически туризъм. за които региона има добри условия.

По-удобен е за индивидуални посещения, семейни и несемейни двойки, семейства с деца, и малки групи.⁹²

Ресторантът има възможност да разшири предлагането на специалитети от местната кухня.. Обслужване на чужди езици е също от значение за подобряване на нивото на обекта. Има възможности за приемане на гости с цел кулинарен и винен туризъм.

Слабо е и рекламното представяне на ресторанта .

Значима възможност за ресторанта е разработването и предлагането на пакети храна за туристически излети, доставка на храна по домовете, кетеринг за тържества и събития в града и в рамките на региона . за които има подходяща база и пазарна ниша. предлагане на ястия и специалитети от местната традиционна кухня . предлагането на бутикови ястия и напитки.

Въвеждането на „Рум сървис” услугата и обслужването на английски и гръцки езици биха разширили гамата от предлаганите от ресторанта услуги и биха повишили стандарта на хотела.

Важна насока за развитие на капацитет и качеството на обслужването е повишаването на квалификацията и сертифицираното обучение на персонала.

Ресторант при хотел „Градината”. гр.Хаджидимово

⁹² Тук и за останалите оценявани обекти преценките са направени на основата на количествената експертна оценка

(Виж таблицата).

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ 76 акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Ресторантът е към едноименния хотел . с 85 места на закрито и 120 места в лятната градина.

Кухнята е отлична. съчетава традиционни български ястия и местни специалитети.

Ресторантът работи от 7.00 до 23.00 часа. ежедневно без почивни дни.

Ресторантът разполага с уютен интериор. В заведението се предлага храна. приготвена от пресни и свежи продукти. Подходящо място за групи, семейни и фирмени празненства. Има детски кът.

Удобства :wi-fi. детски кът. Паркинг, на открито.

Оценка на потенциала на обекта като туристически ресурс за Община Хаджидимово и за Геопарк Хаджидимово

Основни туристически качества

№	Показател	Потенциал		Фактическо състояние		
		Средна експертна оценка (от проучването)	Степен	Средна експертна оценка	Степен	Средна оценка на туристически сайтове
1.	Чистота и подреденост	9.00		8.00		7.80
2.	Оборудване	7.00		7.00		7.50
3.	Персонал	8.00		7.00		7.00
4.	Кухня	9.00		9.00		8.00
5.	Удобства	7.00		7.00		7.00
6.	Привлекателност	9.00		9.00		8.60
7-	Значение за туризма в общината	8.00		6.00		7.00
8.	Експозиция ⁹³	7.00		6.00		6.00
9.	Достъпност (транспортна)	9.00		9.00		9.00

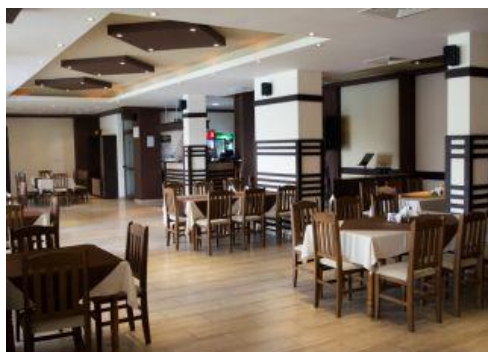
⁹³ Под експозиция се разбира представянето на туристическия обект в туристическите сойтове, рекламно представяне, представяне на туристически форуми у нас и в чужбина

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект "Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места" 77 акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A "Гърция-България 2014-2020", съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

10.	Емкост ⁹⁴	9.00		9.00		9.00
11.	Степен на използване	8.00		7.00		7.00
	Средна оценка - общо за „Основни качества”	8.40		7.40		7.40

*/ 2018 г.

Ресторант при СПА хотел „Марибел” . с. Копривлен

Комплексът предлага просторен ресторант с капацитет от 150 места. Предлага специалитети от българската традиционна кухня. Ресторантът е подходящ за фирмени и частни партита, сватби, абитуриентски вечери, рождени дни и др.

Оценка на потенциала на обекта като туристически ресурс за Община Хаджидимово и за Геопарк Хаджидимово

Основни туристически качества

№	Показател	Потенциал		Фактическо състояние		
		Средна експертна оценка (от проучването)	Степен	Средна експертна оценка	Степен	Средна оценка на туристически сайтове
1.	Чистота и подреденост	9.00		8.00		7.80

⁹⁴ Капацитет на обекта за приемане на гости и туристи

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ 78 акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

2.	Оборудване	7.00		7.00		7.50
3.	Персонал	8.00		7.00		7.00
4.	Кухня	9.00		9.00		8.00
5.	Удобства	8.00		7.00		7.00
6.	Привлекателност	9.00		9.00		8.60
7-	Значение за туризма в общината	9.00		7.00		8.00
8.	Експозиция ⁹⁵	7.00		6.00		5.00
9.	Достъпност (транспортна)	9.00		7.00		7.00
10.	Емкост ⁹⁶	9.00		7.00		6.00
11.	Степен на използване	8.00		8.00		5.00
	Средна оценка - общо за „Основни качества”	8.40		7.40		6.90

*/ 2018 г.

Показателят за средногодишна натовареност на заведението е на добро за този тип обекти в орегиона, ниво (К сгн - 0.36) – 36 % от капацитета. Ресторантът разчита на постоянни клиенти – посетители от местното население (40 % от посещенията), гости на хотела (30% от посещенията) и най вече на посещения свързани с тържества . сватби и пр. (30 % от посещенията). Ресторантът към хотела има относително висок стопански принос за обекта.

Ресторантът е подходящ за среден клас туристи от страната и чужбина.

Може да бъде включен в районни. областни и национални туристически маршрути.

Най-подходящ е за посетители с цел културно-иторически, етнографски туризъм . за провеждането на сватби . тържества и партита. С добри възможности за гости на града и общината с цел фолклорен туризъм , рекреативен туризъм, както и за ваканционн ученически туризъм. Близостта му с манастира Св.Георги създава удобство за посетителите с църковно религиозни и поклоннически цели.

Удобен е за както за индивидулни посещения и за семейни и несемейни двойки. семейства с деца така и за туристически групи.⁹⁷

⁹⁵ Под експозиция се разбира представянето на туристическия обект в туристическите сойтове, рекламно представяне, представяне на туристически форуми у нас и в чужбина

⁹⁶ Капацитет на обекта за приемане на гости и туристи

⁹⁷ Тук и за останалите оценявани обекти преценките са направени на основата на количествената екпертна оценка

(Виж таблицата).

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ ⁷⁹ акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

По-силното предлагане на специалитети от местната кухня, както и обслужването на чужди езици би създавало условия за приемане на гости с цел кулинаруен и винен туризъм.

Слабо е и рекламното представяне на ресторанта..

Ресторантът би могъл да предлага по-широка гама от услуги - пакети храна за туристически излети, кетеринг за тържества и събития в града и в рамките на региона (за които има подходяща база и пазарна ниша). Въвеждането на „Рум сървис“ услугата и обслужването на английски и гръцки езици биха разширили гамата от предлаганите от ресторанта услуги и биха повишили стандарта на ресторанта и на хотела.

Важна насока за развитие на капацитет и качеството на обслужването е повишаването на квалификацията и сертифицираното обучение на персонала.

Ресторант при СПА хотел „Ментор ризорт”. с.Гайтаниново

Ресторант - разполага с 80 места и предлага вкусни ястия от българката и европейска кухня, приготвени от майстор готвачи. Подходящ е за организиране и провеждане на различни празнични събития (сватби, кръщенета, тим билдинг и др.)

Оценка на потенциала на обекта като туристически ресурс за Община Хаджидимово и за Геопарк Хаджидимово

Основни туристически качества

№	Показател	Потенциал	Фактическо състояние
---	-----------	-----------	----------------------

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ 80 акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

		Средна експертна оценка (от проучването)	Степен	Средна експертна оценка	Степен	Средна оценка на туристически сайтове
1.	Чистота и подреденост	9.00		8.00		7.80
2.	Оборудване	8.00		7.00		7.50
3.	Персонал	9.00		8.00		7.00
4.	Кухня	9.00		9.00		8.00
5.	Удобства	8.00		7.00		7.00
6.	Привлекателност	8.00		8.00		8.60
7.	Значение за туризма в общината	8.00		7.00		8.00
8.	Експозиция ⁹⁸	7.00		6.00		5.00
9.	Достъпност (транспортна)	7.00		7.00		7.00
10.	Емкост ⁹⁹	8.00		8.00		7.00
11.	Степен на използване	7.00		7.00		6.00
	Средна оценка – общо за „Основни качества”	8.00		7.50		7.10

*/ 2018 г.

Средногодишната натовареност на заведението е на относително добро за този тип обекти в общината, ниво (К сгн - 0.30) – 30 % от максимално възможния капацитет. Тя е относително по-слаба през късния есенен и зимния сезон (15 ноември – 15 март) ; през слабия топъл сезон (15 март- 31 май и 1 октомври – 15 ноември) е средна; в силния летен сезон (1 юни – 30 септември) – много добра.

Ресторантът разчита на клиенти – посетители от местното население на региона (40 % от посещенията), гости на хотела (40% от посещенията) и посещения свързани с тържества, сватби и други групови мероприятия (30 % от посещенията).

Ресторантът е подходящ за среден клас туристи от страната и чужбина.

⁹⁸ Под експозиция се разбира представянето на туристическия обект в туристическите сойтове, рекламно представяне, представяне на туристически форуми у нас и в чужбина

⁹⁹ Капацитет на обекта за приемане на гости и туристи

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ 8 Р акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Има качества и потенциалда бъде включен в районни, областни и национални туристически маршрути.

Подходящ е за посетителите с цел културно-исторически , планински туризъм, рекреативен туризъм, велосипеден туризъм, уикенд туризъм, за които региона и хотелът предлагат добри условия.

По-удобен е за индивидулни посещения, семейства, семейства с деца и малки групи.

Предлагането на специалитети от местната кухня и на вина от региона, на бутикови ястия и напитки, би повишило посещенията с цел кулинарен и винен туризъм. При подходящи реклама и организация обектът би могъл да приема и повече посетители от съседните райони на Гърция. За целта би съдействало и обвързването на обекта с маршрутите и организацията на шопинг туризма.

Слабо е и рекламното представяне на ресторанта както в страната така и в съседните балкански страни.

Ресторантът би могъл да предлага по-широка гама от услуги (рум сървис. пакети храна за туристически излети, кетеринг за тържества и събития в града и в рамките на региона, доставка на гранителни токи на посетители от Гърция и пр.). Значима възможност за ресторанта при хотела е разработването и предлагането на пакети храна за туристически излети, доставка на храна по домовете. кетеринг за тържества и събития в региона, за които има подходяща база и пазарна ниша. Въвеждането на „Рум сървис“ услугата и обслужването на английски и гръцки езици биха разирили гамата от предлаганите от ресторанта услуги и биха повишили стандарта на хотела.

Важна насока за развитие на капацитет и качеството на обслужването е повишаването на квалификацията и сертифицираното обучение на персонала.

Ресторант при СПА хотел „Белите скали”. с.

Ресторантът разполага с 70 места (25 в градината на комплекса) и предлага ястия от българката и европейска кухня, приготвени от майстор готвачи и богата кухня с национални и местни кулинарни изделия, богато рибно меню с прясна риба от собствен развъдник.

Удобства :wi-fi. детски кът, паркинг, на открито.

Оценка на потенциала на обекта като туристически ресурс за Община Хаджидимово и за Геопарк Хаджидимово

Основни туристически качества

№	Показател	Потенциал		Фактическо състояние		
		Средна експертна оценка (от проучването)	Степен	Средна експертна оценка	Степен	Средна оценка на туристически сайтове
1.	Чистота, подраденост	9.00		8.00		7.50
2.	Оборудване	8.00		7.00		7.50
3.	Персонал	9.00		8.00		7.00
4.	Кухня	9.00		9.00		8.00
5.	Удобства	8.00		7.00		7.00
6.	Привлекателност	9.00		9.00		8.60
7-	Значение за туризма в общината	7.00		6.00		7.00

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект "Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места" 83 акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A "Гърция-България 2014-2020", съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

8.	Експозиция ¹⁰⁰	8.00		6.00		5.00
9.	Достъпност (транспортна)	7.00		7.00		7.00
10.	Емкост ¹⁰¹	7.00		6.00		6.00
11.	Степен на използване	7.00		6.00		6.00
	Средна оценка - общо за „Основни качества”	8.00		7.20		7.00

*/ 2018 г.

Средногодишната натовареност на заведението е на добро, за този тип обекти в общината, ниво (К сгн - 0.36) – 36 % от капацитета. Ресторантът разчита на постоянни клиенти – посетители от населението (50 % от посещенията) . гости на хотела - семейни двойки и семейства с деца (30% от посещенията) и най вече на посещения свързани с тържества . сватби и пр. (20 % от посещенията). Ресторантът има стапански принос за обекта.

Ресторантът е подходящ за среден клас туристи от страната и чужбина.

Може да бъде включен в районни. областни и национални туристически маршрути.

Най-подходящ е за посетители с цел планински и велосипеден туризъм, риболовен и фотоловин туризъм, рекреативен туризъм, за провеждането на сватби . тържества и партита. С добри възможности за гости общината с цел поклоннически и фолклорен туризъм.

Удобен е за семейни двойки, семейства с деца. и малки групи.¹⁰²

Има възможности за предлагане на повече специалитети от местната кухня, за кулинарен и винен туризъм.

Рекламното представяне на ресторанта както в страната така и в съседните балкански страни може да бъде подобро и разширено.

Значима възможност за ресторанта при хотела е разработването и предлагането на пакети храна за туристически излети. Въвеждането на „Рум сървис” услугата и обслужването на английски и гръцки езици биха разширили гамата от предлаганите от ресторанта услуги и биха повишили стандарта на хотела.

¹⁰⁰ Под експозиция се разбира представянето на туристическия обект в туристическите сайтове, рекламно представяне, представяне на туристически форуми у нас и в чужбина

¹⁰¹ Капацитет на обекта за приемане на гости и туристи

¹⁰² Тук и за останалите оценявани обекти преценките са направени на основата на количествената експертна оценка .

(Виж таблицата).

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ 84 акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Важна насока за развитие на капацитет и качеството на обслужването е повишаването на квалификацията и сертифицираното обучение на персонала.

Ресторант гр.Хаджидимово

Намра се в центъра на гр.Хаджидимово. Разполага с 60 места . от които 30 са в градината.

Предлага традиционна за региона кухня. Работи ежедневно от 11.00 до 20.00 ч.

Оценка на потенциала на обекта като туристически ресурс за Община Хаджидимово и за Геопарк Хаджидимово

Основни туристически качества

№	Показател	Потенциал		Фактическо състояние		
		Средна експертна оценка (от проучването)	Степен	Средна експертна оценка	Степен	Средна оценка на туристически сайтове
1.	Чистота, подреденост	9.00		8.00		7.80
2.	Оборудване	7.00		7.00		7.50
3.	Персонал	8.00		8.00		7.00
4.	Кухня	9.00		9.00		8.00
5.	Удобства	7.00		7.00		7.00
6.	Привлекателност	8.00		8.00		7.00
7.	Значение за туризма в общината	6.00		6.00		7.00
8.	Експозиция ¹⁰³	7.00		5.00		5.00
9.	Достъпност (транспортна)	9.00		9.00		9.00
10.	Емкост ¹⁰⁴	7.00		7.00		7.00

¹⁰³ Под експозиция се разбира представянето на туристическия обект в туристическите сайтове, рекламно представяне, представяне на туристически форуми у нас и в чужбина

¹⁰⁴ Капацитет на обекта за приемане на гости и туристи

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект "Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места" 85 акроним: SW Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A "Гърция-България 2014-2020", съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

11.	Степен на използване	8.00		5.00		5.00
	Средна оценка - общо за „Основни качества”	7.00		6.80		7.00

*/ 2018 г.

Средногодишната натовареност на заведението е на средно ниво (К сгн - 0.52) – 52 % от капацитета. Тя е относително висока през цялата година, с малки сезонни разлики (по висока е през периода април – октомври). Обектът е един от малкото усвоили напълно потенциала си. Ресторантът разчита на постоянни клиенти – посетители от населението (75 % от посещенията) . туристи и гости на общината (5 % от посещенията) и посещения свързани с тържества . сватби и пр. (20 % от посещенията).

Ресторантът е подходящ за нисък и среден клас туристи от региона, областта , страната и чужбина.

Не е включен но може да бъде включен в районни. областни и национални туристически маршрути.

Най-подходящ е за посетиби с цел културно-иторически. етнографски туризъм . за провеждането на сватби . тържества и партита. С добри възможности за гости на града и общината с цел поклоннически и фолклорен туризъм.

По-удобен е за индивидулни посещения. и млки групи.¹⁰⁵ Прилага домашна кухня , в т.ч. и специалитети от местната кухня.

Слабо е и рекламното представяне на ресторанта

Значима възможност за ресторанта при хотела е разработването и предлагането на пакети храна за туристически излети. доставка на храна по домовете. кетеринг за тържества и събития в града и в рамките на региона ..

Ресторант при Комплекс „Ханчето”. с.Абланица

Рзположен до язовира в близост до с. Абланица, Има 135 места и лятна тераса. Предлага богато меню със специалитети от местната кухня и ястия от традиционната българска кухня.

¹⁰⁵ Тук и за останалите оценявани обекти преценките са направени на основата на количествената екпертна оценка .
(Виж таблицата).

Ресторантът е подходящ за провеждане на фирмени партита, сватбени приеми, семейни тържества, банкети. село

Ресторантът е от категория 3 звезди . Кухнята е отлична. – освен традиционни български ястия. местни специалитети включва и блюда от кухнята на егейското крайбрежие.

Работи от 7.00 до 23.00 часа. ежедневно

Удобства :Wi-Fi. детски кът. паркинг. тераса. на открито.

Оценка на потенциала на обекта като туристически ресурс за Община Хаджидимово и за Геопарк Хаджидимово

Основни туристически качества

№	Показател	Потенциал		Фактическо състояние		
		Средна експертна оценка (от проучването)	Степен	Средна експертна оценка	Степен	Средна оценка на туристически сайтове
1.	Чистота и подреденост	9.00		8.00		7.80
2.	Оборудване	7.00		7.00		7.50
3.	Персонал	8.00		7.00		7.00
4.	Кухня	9.00		9.00		8.00
5.	Удобства	7.00		7.00		7.00
6.	Привлекателност	9.00		9.00		8.60
7-	Значение за туризма в общината	6.00		6.00		8.00
8.	Експозиция ¹⁰⁶	7.00		6.00		5.00
9.	Достъпност (транспортна)	7.00		7.00		7.00
10.	Емкост ¹⁰⁷	6.00		6.00		6.00
11.	Степен на използване	8.00		5.00		5.00

¹⁰⁶ Под експозиция се разбира представянето на туристическия обект в туристическите сойтове, рекламно представяне, представяне на туристически форуми у нас и в чужбина

¹⁰⁷ Капацитет на обекта за приемане на гости и туристи

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ 87 акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Средна оценка - общо за „Основни качества”	7.60		7.00		6.80
--	------	--	------	--	------

*/ 2018 г.

Средногодишната натовареност на заведението е (К сгн - 0.25) – 25 % от капацитета. Тя е относително по-слаба през късния есенен и зимния сезон (15 ноември – 15 март) ; умерена – през слабия топъл сезон (15 март- 31 май и 1 октомври – 15 ноември) , по-висока - през летния сезон (1 юни – 30 септември).

Ресторантът разчита на постоянни клиенти – посетители от населението (30 % от посещенията) . гости на хотела 30% от посещенията) и най вече на посещения свързани с тържества, сватби и пр. (40 % от посещенията). Ресторантът има стопански принос и значение за обекта.

Ресторантът е подходящ за нисък и среден клас туристи от страната и чужбина.

Може да бъде включен в районни, областни и национални туристически маршрути.

Най-подходящ е за посетители с цел културно-иторически. етнографски, воден , риболовен туризъм, вело туризъм, рекреативен туризъл, ученически туризъм, фотоловен туризъм, за провеждането на сватби . тържества и партита.

Удобен е за семейства с деца за туристически групи.

Има капацитет за развитие на кулинарен и винен туризъм.

Слабо е и рекламното представяне на ресторанта както в страната така и в съседните балкански страни.

Развитието на „Рум сървис” услугата и на гамата от предлаганите от ресторанта услуги биха повишили стандарта на хотела.

Магерница при Манастира „Свети Георги победоносец”. Хаджидимово

Храненето в Манастира е съобразено с църковно религиозните традиции. Редрага се само по време на посещения на по-големи групи от хоклонници. Подходяща е изключително за поклоннически туеризъм.

Столова при хижа Славянка

Оценка на потенциала на обекта като туристически ресурс за Община Хаджидимово и за Геопарк Хаджидимово

Основни туристически качества

№	Показател	Потенциал		Фактическо състояние		
		Средна експертна оценка (от проучването)	Степен	Средна експертна оценка	Степен	Средна оценка на туристически сайтове
1.	Чистота и подреденост	9.00		8.00		7.00
2.	Оборудване	5.00		5.00		5.50
3.	Персонал	8.00		7.00		7.00
4.	Кухня					
5.	Удобства	6.00		5.00		5.00
6.	Привлекателност	7.00		7.00		5.00
7.	Значение за туризма в общината	7.00		6.00		7.00
8.	Експозиция ¹⁰⁸	7.00		6.00		7.00
9.	Достъпност (транспортна)	6.00		6.00		5.00
10.	Емкост ¹⁰⁹	6.00		6.00		6.00
11.	Степен на използване	8.00		7.00		6.00
	Средна оценка - общо за „Основни качества”	6.90		6.30		6.10

*/ 2018 г.

Средногодишната натовареност на заведението е (К сгн - 0.28) – 28 % от капацитета. Разчита основно на постоянни клиенти – туристи гости на хижата . Подходяща е за нисък и среден клас туристи от страната и чужбина.

Включена е в районни, областни, национални и международни туристически маршрути.

¹⁰⁸ Под експозиция се разбира представянето на туристическия обект в туристическите сойтове, рекламно представяне, представяне на туристически форуми у нас и в чужбина

¹⁰⁹ Капацитет на обекта за приемане на гости и туристи

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ 89 акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Най-подходящ е за посетители с цел планински, природопознавателен и рекреативен туризъм .
С добри възможности за ученически туризъм.

Удобен е както за индивидуални , така и за посещения от малки и средни групи.¹¹⁰Има

Слабост на столовата е , че не предлага храни на ресторански начала. Слабо е и рекламното представяне на ресторанта.

Столовата би могла да предлага и по-широка гама от услуги (групови пакети храна за туристически излети, за които има пазарна ниша). Значима възможност а е предлагането на пакети храна за туристически излети.

Важна насока за развитие на капацитет и качеството на обслужването е повишаването на квалификацията и сертифицираното обучение на персонала.

Кафе сладкарница „Боавита”

Намира се на централния площад на гр.Хаджидимово. Разполага с 40 места,. от които 20 са на открито.Предлага закуски. сандвичи кафе и безалкохолни напитки. Работи ежедневно от 8.00 до 17.00 ч.

Оценка на потенциала на обекта като туристически ресурс за Община Хаджидимово и за Геопарк Хаджидимово

Основни туристически качества

№	Показател	Потенциал		Фактическо състояние		
		Средна експертна оценка (от проучването)	Степен	Средна експертна оценка	Степен	Средна оценка на туристически сайтове
1.	Чистота и подреденост	8.00		7.00		6.80

¹¹⁰ Тук и за останалите оценявани обекти преценките са направени на основата на количествената експертна оценка .
(Виж таблицата).

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ 99 акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

2.	Оборудване	7.00		5.00		5.50
3.	Персонал	8.00		7.00		7.00
4.	Кухня	8.00		7.00		6.00
5.	Удобства	7.00		5.00		4.00
6.	Привлекателност	8.00		5.00		5.60
7-	Значение за туризма в общината	7.00		5.00		6.00
8.	Експозиция ¹¹¹	7.00		4.00		5.00
9.	Достъпност (транспортна)	9.00		9.00		8.00
10.	Емкост ¹¹²	6.00		6.00		5.00
11.	Степен на използване	8.00		6.00		7.00
	Средна оценка - общо за „Основни качества”	7.70		6.00		6.00

*/ 2018 г.

Средногодишната натовареност на заведението е на (К сгн - 0.54) – 54 % от капацитета. Тя е целогодишно перманентна.

Разчита на постоянни клиенти – посетители от населението (90 % от посещенията) . туристи и гости на общината и града (10% от посещенията) Има относително висока посещаемост..

Подходящо е за нисък и среден клас туристи от страната и чужбина.

Не е включен но може да бъде включен в районни. областни и национални туристически маршрути.

Слабост е относително тесния асортичент на предлаганите изделия и на специалитети от местната кухня. Начинът и нивото на обслужване не може да удонолетвори потребностите на туристически потоци.

Слабо е и рекламното представяне . Има възможност з повишаване на стандарта на обекта.

Важна насока за развитие на капацитет и качеството на обслужването е повишаването на квалификацията и сертифицираното обучение на персонала.

¹¹¹ Под експозиция се разбира представянето на туристическия обект в туристическите сойтове, рекламно представяне, представяне на туристически форуми у нас и в чужбина

¹¹² Капацитет на обекта за приемане на гости и туристи

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ 9 ф акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

1.4. Описание и оценка на туристическия потенциал на обектите с атракционно предназначение на територията на община Хаджидимово

Градски парк – Хаджидимово

Паркът се намира в източния край на града. На обща площ от 5 дка сред гора и паркови насаждения са разположени изкуственоо езеро, детска площадка, пътеки за разходки, беседки и множество пейки за почивка. Паркът предлага разходка с водно колело.

По време на празници в градския парк се инсталират различни подвижни атракционни и се организира представяне на фолклорни групи и други куртурно развлекателни мероприятия.

Паркът е с капацитет да приема до 500 души посетители. Входът е безплатен.

Оценка на потенциала на обекта като туристически ресурс за Община Хаджидимово и за Геопарк Хаджидимово

Основни туристически качества

		Потенциал	Фактическо състояние
--	--	-----------	----------------------

№	Показател	Средна експертна оценка (от проучването)	Степен	Средна експертна оценка (от проучването)	Степен	Средна оценка по данни на турист. оператори и сайтове
1.	Чистота и подреденост	9.00		8.00		8.00
2.	Оборудване	8.00		7.00		7.00
3.	Персонал	8.00		7.00		7.00
4.	Достъпност (ценово равнище)	10.00		10.00		9.00
5.	Удобства за посетителите	9.00		7.00		8.00
6.	Привлекателност	8.00		8.00		7.00
7.	Значение за туризма в общината	7.00		7.00		6.00
8.	Експозиция (рекламно представяне) ¹¹³	7.00		5.00		5.00
9.	Достъпност (транспортна)	9.00		9.00		9.00
10.	Емкост ¹¹⁴	10.00		10.00		10.00
11.	Степен на използване	8.00		5.00		5.00
	Средна оценка - общо за „Основни качества”	8.50		7.60		7.40

*/ 2018 г.

Щраусов парк Маневи. с. Копривлен

Стопанството е направено по европейската програма "Млад фермер". Бройката на животните не може да е по-малко от 47 като собствениците са длъжни да поддържат тази бройка.

¹¹³ Под експозиция се разбира представянето на туристическия обект в туристическите сойтове, рекламно представяне, представяне на туристически форуми у нас и в чужбина

¹¹⁴ Капацитет на обекта за приемане на гости и туристи

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект "Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места" **93** акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A "Гърция-България 2014-2020", съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Щраусите са дълголетни – живеят 65-70 години. Започват да снасят редовно на 7-годишна възраст. Щраусите са изключително любопитни и всичко привлича вниманието им. много са контактни и не са агресивни. През лятото, когато настъпва размножителния период, мъжкарите стават по-чувствителни. Мъжкарите са много наперени, ходят на пръсти, дуют се, трябва да се спазва дистанция. Женските са кротки целогодишно.

Щраусовата ферма край село Копривлен привлича много туристи, защото е изградена до самия път за Гърция. Все повече хора пристигат, за да купят щраусови яйца.

Оценка на потенциала на обекта като туристически ресурс за Община Хаджидимово и за Геопарк Хаджидимово

Основни туристически качества

№	Показател	Потенциал		Фактическо състояние		
		Средна експертна оценка (от проучването)	Степен	Средна експертна оценка (от проучването)	Степен	Средна оценка по данни на турист. оператори и сайтове
1.	Чистота и подреденост	9.00		7.00		7.80
2.	Оборудване	7.00		7.00		7.50
3.	Персонал	8.00		7.00		7.00
4.	Достъпност (ценово равнище)	9.00		9.00		9.00
5.	Удобства за посетителите	7.00		7.00		7.00
6.	Привлекателност	9.00		9.00		8.60
7.	Значение за туризма в общината	8.00		8.00		8.00

8.	Експозиция (рекламно представяне) ¹¹⁵	8.00		6.00		6.00
9.	Достъпност (транспортна)	9.00		9.00		8.00
10.	Емкост ¹¹⁶	9.00		8.00		8.50
11.	Степен на използване	8.00		6.00		6.00
	Средна оценка - общо за „Основни качества”	8.30		7.60		7.70

*/ 2018 г.

Атракционът е уникален не само за общината но и за целия регион и за станата.

Средногодишната му натовареност (К сгн - 0.28) – 28 % от максимално възможния капацитет за приемане на посетители . Тя е относително по-слаба през късния есенен и зимния сезон (15 ноември – 15 март) ; през слабия топъл сезон (15 март- 31 май и 1 октомври – 15 ноември) средната натовъреност е в диапазона 20% -25 %¹¹⁷; в силния летен сезон (1 юни – 30 септември) – до 50% - 55%^{118 119}. Посещаемостта е с тенденция на непрекъснато нарастване.

Фермата разчита най-вече на посетители от населението на общината и областта (70 % от посещенията)¹²⁰ . гости на общината и района - семейни двойки и семейства с деца (25% от посещенията) и туристи от чужбина (5 % от посещенията).

Атракционът е подходящ за нисък и среден клас туристи от страната и чужбина.

Не е включен но може да бъде включен в районни, областни, национални и международни туристически маршрути. Има потенциал да се утвърди сред най-посещаваните и привлекателни туристически обекти в общината.

Най-подходящ е за посетители с цел природонаучен туризъм. С добри възможности за гостите на общината пребиваващи с цел поклоннически и фолклорен и рекреативен туризъм . Исклучително подходящ е за ученическия туризъм – утвърждава се като задържителен обект за ученическия туризъм в областта и може да стане фактор за привличане на ученически

¹¹⁵ Под експозиция се разбира представянето на туристическия обект в туристическите сайтове, рекламно представяне, представяне на туристически форуми у нас и в чужбина

¹¹⁶ Капацитет на обекта за приемане на гости и туристи

¹¹⁷ По експертна оценка на базата на наблюдения и отзиви.

¹¹⁸ Периодизацията е взимствана от основните туристическите сайтове. Тя отчита сезонността на посещаемостта и съответно на ценовия диапазон на местата за настаняване в района.

¹¹⁹ Данните са изчислени на основата на информация за броя на нощувките за, които са собрани туристически такси.

¹²⁰ По експертна оценка на базата на наблюдения и отзиви.

туристически групи от съседните области в страната. от столицата и от големите по-близки урбанистични центрове.

Въвеждането на обслужването туристите на английски и гръцки езици би довело до значително увеличаване на броя на посещенията от чужденци, особено от съпределните райони на Гърция.

Важна насока за развитие на капацитет и качеството на обслужването е повишаването на квалификацията на персонала на фермата в областта на специфичните знания и умения в туристическото обслужване.

Зоопарк Хаджидимово

Зоопаркът е общински. Разхоружен е в борова гора в непосредствена близост до Хаджидимовския манастир св. Георги. Има над 100 вида различни животни . повечето от които живеят в едно общо пространство..

Зоопаркът в Хаджидимово е любимо място за разходка на местните хора и на туристи. Животните и птиците не са в клетки и посетителите могат да ги погалят и да ги нахранят. Любимец на посетителите е еленът лопатар Петко - красавец с големите си рога и с осанка на фаворит. Достойно му съперничат пауните. разперили пъстроцветните ветрила на опашките си. Зайчета, катерички и патици се разхождат из парка. готови за фотосесии с деца и възрастни. Други любимци са няколко екзотични кенгура.

В зоопарка идват групи ученици и деца от детски градини от близката околност. В последно време се засилва посещението от туристи.¹²¹

Оценка на потенциала на обекта като туристически ресурс за Община Хаджидимово и за Геопарк Хаджидимово

Основни туристически качества

№	Показател	Потенциал		Фактическо състояние		
		Средна експертна оценка (от проучването)	Степен	Средна експертна оценка (от проучването)	Степен	Средна оценка по данни на турист. оператори и сайтове
1.	Чистота и подреденост	9.00		7.00		7.80
2.	Оборудване	7.00		7.00		7.50
3.	Персонал	8.00		7.00		7.00
4.	Достъпност (ценово равнище)	9.00		9.00		9.00
5.	Удобства за посетителите	7.00		7.00		8.00

¹²¹ Вж. URL <https://www.youtube.com/watch?v=9ZGSKQr1eGQ>

6.	Привлекателност	9.00		9.00		8.60
7-	Значение за туризма в общината	9.00		9.00		8.00
8.	Експозиция (рекламно представяне) ¹²²	8.00		7.00		6.00
9.	Достъпност (транспортна)	9.00		9.00		8.00
10.	Емкост ¹²³	9.00		8.00		7.60
11.	Степен на използване	8.00		6.00		7.00
	Средна оценка - общо за „Основни качества”	8.40		7.70		7.60

*/ 2018 г.

IV. Обща урбанистична инфраструктура – описание, оценка на туристическия потенциал. Предложения за развитие

В рамките на проведеното проучване са идентифицирани . описани и оценени следните основни типове обекти със значение за туризма в общината

1. Пътна инфраструктура

- 1.1 Републикански пътища
- 1.2 Общински пътища
- 1.3 Туристически пътища
- 1.4 Туристически пътеки
- 1.5 Пътни обозначения и информация
- 1.6 Пътни карти

2. ВиК инфраструктура

- 2.1 Водоснабдителна мрежа
- 2.2 Покритие на жилищата

¹²² Под експозиция се разбира представянето на туристическия обект в туристическите сойтове, рекламно представяне, представяне на туристически форуми у нас и в чужбина

¹²³ Капацитет на обекта за приемане на гости и туристи

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“ 99 акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

- 2.3 Подземни води – брой кладенци
- 2.4 Използване на подземни води –обем
- 2.5 Качество на питейната вода
- 2.6 Достатъчност на питейната вода
- 2.7 Гарантиран достъп до питейна вода
- 2.8 Канализационна мрежа - с покритие
- 2.9 Водопречистване на използваните води
- 2.10 Замърсеност на водопродната вода
- 2.11 Загуби на нодопроводната мрежа вода
- 2.12 Напоителни мощности – дка

3. Електропреносна инфраструктура

- 3.1 Наситеност на мрежата
- 3.2 Електрифицирани домакинствна %
- 3.3 Качество та електрическата еинергия
- 3.4 Населени места без ел.мрежа

4. Урбанистична среда

- 4.1 Степен на регулация
- 4.2 Ниво на зонирание и устройство
- 4.3 Качество на уличната мрежа
- 4.4 Качество на тротоарната мрежа
- 4.5 Осветеност на уличната мрежа
- 4.6 Велосипени пътеки
- 4.7 Магазинна мрежа
- 4.8 Заведения за хранене
- 4.9 Банкова мрежа
- 4.10 Пощенски услуги

5. Транспортна свързаност

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места” акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

- 5.1 Със съседните общини
 - 5.2 С областния център
 - 5.3 С вътрешността на страната
 - 5.4 Вътрешно общинск транспорт
 - 5.5 Със съседните райони на Р.Гърция
 - 5.6 Качество на транспортната услуга
 - 5.7 Цена на транспортните услуги
 - 5.8 Регулярност
-
- 6. **Здравна помощ**
 - 6.1 Спешна помощ
 - 6.2 Достъпност до спешна помощ
 - 6.3 Първична медицинска помощ
 - 6.4 Осигуреност на болнична помощ
 - 6.5 Осигуреност на високотехнологични медицински услуги
 - 6.6 Аптечна мрежа.
-
- 7. **Дигитално-комуникационна среда**
 - 7.1 GSM мрежи
 - 7.2 GSM покритие
 - 7.3 Кабелен интернет - брой точки
 - 7.4 WiFi свързаност
 - 7.5 Скоростен интернет покритие
-
- 8. **Информационна среда**
 - 8.1 Радиопокритие
 - 8.2 TV покритие
 - 8.3 Кабелна мрежа – покритие на населението
 - 8.4 Достъп до преса

- 9. Специализирани туристически бизнес структури**
 - 9.1 Местни туроператори
 - 9.2 Клъстерни дейности в сферата на туризма
 - 9.3 Туристически панаири, форуми, срещи

- 10. Специфична туристическа инфраструктура**
 - 10.1 Пътеки, велопътеки, водни паркове, места за развлечение
 - 10.2 Басейни
 - 10.3 СПА комплекси
 - 10.4 Спортни съоръжения и прощадки
 - 10.5 Фитнеси
 - 10.6 Тенис кортове
 - 10.7 Спортни зали
 - 10.8 Стадиони, игрища, спортни площадки

- 11. Културно познавателна и културно развлекателна среда**
 - 11.1 Музеи и чужейни сбирки
 - 11.2 Театри и кина
 - 11.3 Читалища
 - 11.4 Художествени галерии
 - 11.5 Танцови и певчески ансамбли
 - 11.6 Културни събития – фестивали, сборове, конкурси, Конкурси

- 12. Човешки ресурси за туризма**
 - 12.1 Наличие на готвачи
 - 12.2 Наличие на камериерки
 - 12.3 Наличие на екскурзоводи
 - 12.4 Наличие на рецепционисти
 - 12.5 Подготовка на кадри за туризма - училища, курсове и пр.

- 13. Специализирана туристическа информационна среда**

- 13.1 Туристически информационни материали
- 13.2. Туристически карти
- 13.3 Градска информационна среда - табели . знаци и пр.
- 13.4. Извънградска туристическа информационна среда - табели . знаци и описания и пр. Маркирани маршрути.
- 13.5. Туристическа реклама чрез Интернет
- 13.6. Туристическа реклама в специализирани издания

1.Описание и оценка на пътната а и транспортната инфраструктури

Районът е пограничен. В транспортно отношение е отдалечен от областния център гр. Благоевград (100 км.) . от столицата (200 км) и от основни урбанизационни центрове в Южна България – Пловдив (180 км.) . Пазарджик (150 км.) Отдалечеността има основно значение за характера на туристическото търсене и съответно за структурата на предлаганите туристически продукти и услуги на територията на община Хаджидимово – основните туристически посещения са най-вече за краткотраен ваканционен и възстановителен отдих на туристи от региона. Туристическите посещения на хора от други региони на станата са насочени повече към минерално-рекреационните курортни селища Огняново и *Гърмен . които се намират в непосредствена близост до община Хаджидимово (5-8 км.)*. а туризма в общината е в пряка свързаност с туристическите посещения в тези населени места – допълващи планински. воден. риболовен. ловен. етнографски . форклорен и културно исторически туризъм. Основната ос на урбанизационно развитие е направлението София - Благоевград – Кулата. Второстепенна ос е по направлението Симитли - Разлог - Гоце Делчев – Илинден. Районът граничи с две съседни страни (Гърция и Македония). което е предпоставка за развитие на активно трансгранично сътрудничество. Връзката с Гърция се осъществява през ГКПП „Кулата” и ГКПП „Илинден”. а с Македония чрез ГКПП „Златарево” и ГКПП „Станке Лисичково”.

Значимостта на пътната инфраструктура в община Хаджидимово се изразява в това, че тя определя напълно комуникационно-транспортната система, поради липса на други видове транспорт. Най-близката жп гара се намира в гр. Добринище

Основен обслужващ път, свързващ община Хаджидимово с вътрешността на страната, е второкласният път II-19 Симитли -Разлог -Гоце Делчев -граница Гърция. Пътят осигурява връзката на общините от долината на р. Места с международния транспортен коридор Видин - София – Кулата. Той се характеризира с габарит 7/10.5 м. И липса на трета лента за изпреварване на тежкотоварното движение. Тясно място на направлението е проходът *Предела*, който при зимни условия не функционира пълноценно. Не са изградени обходи на населените места, през които пътят преминава. Участъкът гр. Г.Делчев – Копривлен - границата с Р.Гърция /дължина 12 км. е построен с габарити за първокласен път (с финансиран по програма ФАР-ТГС с Гърция, България).

Пътят е рехабилитиран по линия на програма „Държавни инвестиционни заеми”, през 2016 г. По данни от годишния отчет на Областно пътно управление Благоевград за състоянието на републиканските пътища на територията на областта път II-19 е с добри технико-експлоатационни качества.

Всички дейности, изпълнявани на трасето, се финансират с бюджетни средства и са съобразени с регламентираните технически правила и изисквания. Текущото поддържане на пътната мрежа включва дейности, осигуряващи условия за непрекъснато, безопасно и удобно движение по нея. След приключване на зимния сезон за път II-19 приоритетно се възлагат дейности по отводняване, ландшафно оформяне и почистване на сервитута на пътя, почистване на пътното платно от инертни материали; оформяне на ръчни земни изкопи и окопи, косене; почистване на бетонови улеи; изсичане на храсти и кастрене на растителност по пътните банкети и около пътните знаци. С цел осигуряване на безопасно преминаване по трасето на републиканския път периодично, преди началото на зимния сезон, осовата маркировка в участъка от гр. Симитли през гр. Банско, през гр. Гоце Делчев до границата с Република Гърция се подновява. Организацията на движение по второкласния път е изцяло уредена съгласно ЗДП. За участъците, преминаващи през населени места, скоростта е ограничена до 50 км/ч.

Съгласно регистрите и отчетите за пътни произшествия на път II-19, които се водят от Министерството на вътрешните работи, по трасето на второкласния път е установен един

участък. класифициран като участък с концентрация на пътнотранспортни произшествия - от км 52 до км 52+600.

Другите пътища, обслужващи общината, са прекатегоризирани четвъртокласни пътища:

Пътят III-1972 Дъбница-Хвостяне-Абланица е връзката на общината към третокласния път III-197 "Г.Делчев-Сатовча-Доспат". Дължината му на територията на общината е 10 км. с асфалтова настилка.

Пътят III-1906 Копривлен-Катунци е отклонение от второкласния път II-19 през община Хаджидимово на запад към община Сандански. На територията на община Хаджидимово пътят има дължина 23.5 км. от които 18.2 км са с асфалтова настилка, а 5.3 км са с баластрова настилка.

Пътят III-1907 Копривлен-Хаджидимово-Блатска, с дължина 6.8 км; асфалтова настилка, свързва пътищата II-19 и III-1972.

Прекатегоризирането на тези направления освен с изисквания за съответните технически характеристики е свързано и с определени изисквания за поддържане в зимни условия: категория А, Б, В и Г /разчистване съответно 2; 4; 5 и 8 часа след спиране на снеговалежа/, което е особено важно за поддържането на нормални условия на живот в населените места в общината, предвид теренните особености.

По-точна представа за изградеността на пътната мрежа дава сравнението на гъстотата на пътната мрежа в общината, с тази на областта и средните стойности за страната:

Териториална единица	Гъстота на пътната мрежа / км /1000 км ² /					
	I кл	II кл	III кл	Общо РПМ	Общинска пътна мрежа	Общо
Община Хаджидимово				160	106.5	267.9
Област Благоевград				100.5	167.1	267.7
Р България	27.1	34.5	107.1	171.6	161.4	333.0

Гъстотата на републиканската пътна мрежа в общината /160 км/1000 км²/ се доближава до средните стойности за страната /171.6/ и е много по-висока от средната за

областта /100.5. Тя е най-висока от стойностите за всички общини в Благоевградска област, но 70% от общата дължина на републиканската пътна мрежа са прекатегоризирани четвъртокласни пътища, чийто експлоатационни характеристики не са добри.

В същото време, гъстотата на общинската пътна мрежа /106.5 км/1000 км²/ е една от ниските за областта и е доста по-ниска от средната гъстота за областта /167.1/ и страната /161.4/. Общата гъстота на пътната мрежа в община Хаджидимово /267.9 км/1000 км²/ е колкото средната за областта /267.7/ и по-ниска от средната за страната /333/.

Транспортна свързаност

Територията е с относително слаба транспортна свързаност. В общината не е развита ЖП инфраструктура. Най-близката гара по ЖП линията София-Кулата /Гърция е на повече от 50 км.

Най – близко летище е Кавала – на 90 км. Най близки международни летища са Аерогара София – 200 км. и летище Македония – Солун – 200 км. Основен виз транспорт е автомобилния. Общинския център в Община Хаджидимово е свързан с редовна градска автобусна линия с гр. Гоце Делчев и междуградска автобусна линия с областния център гр-Благоевград и столицата София. През общината преминават и автобусните линии София – Драма- Кавала и Благоевград – Драма – Кавала. Междуградските автобусни линии са с ограничен капацитет и не могат да поемат по-големи пътникопотоци, включително и такива с туристическа цел.

Оценка на потенциала на пътната и транспортната инфраструктура като туристически ресурс за Община Хаджидимово и за Геопарк Хаджидимово

Основни качества

№	Показател	Потенциал	Фактическо състояние
---	-----------	-----------	----------------------

		Средна експертна оценка (от проучването)	Степен	Средна експертна оценка	Степен	
1.	Качество на пътната настилка	8.00		7.00		
2.	Подържане	10.00		7.00		
3.	Пътна безопасност	9.00		7.00		
4.	Маркировка	9.00		7.00		
5.	Пътни знаци	9.00		6.00		
6.	Крайпътни удобства	9.00		5.00		
7-	Значение и принос за туризма в общината	10.00		7.00		
5.	Достъпност до тур.обекти	9.00		7.00		
9.	Степен на използване	8.00		7.00		
	Средна оценка - общо за „Основни качества”	9.00		6.70		

*/ 2018 г.

Проблеми на пътната и транспортната инфраструктура от гледна точка на туризма

Експертна оценка проведена в рамките на проучването показва че е налице значителна разлика между потенциала на пътната мрежа за целите на туризма (оценка 9.00) и нейното фактическо състояние (оценка 6.70) т.е. че съществуват потребности от значително подобряване на състоянието на пътната мрежа на територията на общината с оглед създаване на максимално добри условия за развитието на туризма.

Граничното териториално разположение на общината я поставя периферно по отношение на републиканската пътна мрежа и достъпът до вътрешността на страната е затруднен. Доброто състояние на основния обслужващ път II-19 са решаващи за достъпа до областния център и вътрешността на страната.

Общинската пътна мрежа обслужва движението вътре в общината. като преобладаващата част от тази мрежа е в лошо състояние. което затруднява движението. Експлоатационните характеристики на прекатегоризираните четвъртокласни пътища не отговарят на изискванията за пътища от републиканската пътна мрежа. Налице са затруднения в поддържането на общинската пътна мрежа. особено в зимни условия.

Макар и с асфалтова настилка. отделни участъци от прекатегоризираните четвъртокласни пътища са в лошо състояние. Необходими са ремонт и реконструкция. тъй като те обслужват ежедневните транспортни връзки в общината.

Общинската пътна мрежа също се нуждае от основен ремонт и допълнителни средства. техника и персонал за поддържане в зимни условия.

Всички населени места са свързани с общинска пътна мрежа. но част от тях са без настилка или настилка в лошо състояние. което затруднява достъпа до обектите. които обслужват.

Слабата транспортна свързаност с нисък капацитет е фактор. който силно ограничава възможностите за по-активен масов туризъм. особено за хората в младежка възраст . които не разполагат със собствени автомобили и за хората св третата възраст. които не са в състояние да ползват автомобили. Общинската автобусна мрежа не позволява удобно предвижване между населените места и туристическите обекти на територията на общината.

Автобусната свързаност между селищата в общината също е с ограничен капацитет и е в състояние да обслужва само малките вътрешни пънтикопотоци свързани с предвижване до работното място . до училище и обратно. Гостите с туристическа цел следва да разполагат със собствен транспорт. или да наемат такъв от Рент-а. Кар фирмите в гр. Гоце Делчев. В ощината има добре развити таксиметрови услуги. които туристите могат да ползват

Насоки за развитие

Бъдещото развитие на общината изисква определено подобряване на пътната инфраструктура и транспортната свързаност на територията.

Стратегическо разположение по направленията на европейските транспортни коридори. граница с две държави и добре развитата мрежа от регионална и местна транспортна инфраструктура са потенциал за трансграничното сътрудничество особено най-вече в сферата на туризма . която е основен отрасъл в съпределните територии на Лългария и Гърция.

Изграждането на АМ “Струма” е с важна роля за подобряване на свързаността на района и за повишаване на икономическата значимост особено на южната му част;

От особено значение за туризма в общината е преминаването през територията на един от трите основни транспортни коридора от България за Гърция. Той създава условия за развитие на крайпътните туристически услуги – хотели, мотели, крайпътни ресторанти, услуги-бензиностанции, сервиси, тир-паркингии, места за крайпътен отдих, крайпътни магазини. За съжаление този тип туристически продукти и услуги е слабо развит и пренебрегнат. Причини за това са все още слабото използване на този транспортен коридор поради липсата на ширококоловозни и скоростен път от Симитли през Банско и Гоце Делчев до Граничния пункт Илинден – Есхоси. В този смисъл бъдещото стопанско развитие като цяло и развитието на туризма като водещ стопански отрасъл на региона ще намери нови измерения в случай на изграждане на такъв скоростен път. Той ще допринесе за значително развитие на трансграничния туризъм между България и Гърция и за значително по-висока степен на обвързване на туристическия отрасъл в региона с туристическите потоци в курортите

на егейското крайбрежие на Гърция – Кавала, Асхпровалта, Неа Парамос и др. Възможност, която може да промени коренно облика на региона, както в стопанско, така и в урбанистично отношение.

Транспортната свързаност следва да се развива по няколко основни направления:

Първо- развитие на автобусната свързаност с Банско, Добринище и Разлог чрез създаване на нова редовна автобусна линия.

Второ - развитие на автобусната свързаност с Драма и Кавала.

Трето – развитие на маршрутна автобусна свързаност между основните туристически обекти на територията на общината – специализиран микробусен шатъл.

Четвърто – развитие на транспортна свързаност с оглед международния туризъм - създаване на линии аерогара- междуградски автобусни линии от София до Хаджидимово и Аерогара – ЖП гара София, ЖП гара Благоевград – Автогара Благоевград- Хаджидимово.

Развитието на автобусната свързаност ще улесни достъпа до територията и ще създаде допълнителни условия и удобства за желаещите да посетят общината туристи.

В краткосрочен план е трудно да се очаква рязък скок на посещаемостта, но в дългосрочен план, при съчетаване с другите фактори за развитие на туризма -

инфраструктура, обслужване, реклама и пр. икономическият и социалният ефект за общината и за нейното население ще оправдае направените инвестиции.

Важно направление за развитието на транспортната свързаност на общината е подобряването на достъпността до железопътен транспорт чрез развитие на автобусната свързаност със гр.Сандански и гр.Благоевград

Отгледна точка на развитието на туризма в по-далечно бъдеще интерес представлява и продължаването на ЖП теснолинейката Септември –Добринище до Гоце Делчев и Хаджидимаво.

Пътната мрежа на територията на общината се нуждае в някои участъци от съществено реновиране, за което се полагат сериозни усилия от страна на общината. Постепенно се подобряват и обновяват вътрешноградски улици, тротоари. В края на 2018 г. с решение на МС за община Хаджидимово са осигурени 400 000 лв. за благоустрояване на улици в селата Абланица, Беслен, Блатска и Теплен. Съгласно условията на Закона за обществените поръчки се провеждат процедури за благоустрояване на улици и прилежащите им съоръжения в различни населени места на територията на общината. През 2019 г. са обявени процедури за благоустрояване на улици и прилежащите им съоръжения в гр. Хаджидимово, с. Копривлен и с. Нови Лески.

Общинска пътна мрежа¹²⁴

№	Сигнатура	Наименования	км	Състояние	Необходими действия
184	BLG1330	/Ш-1907/-Хаджидимово-Петрелик-Беслен	20	Лошо	рехабилитация
185	BLG1331	/П-19.Копривлен-Садово/-Садово-Хаджидимово- /Ш-1907/	3.5	Средно	рехабилитация
234	BLG2334	/Ш-1906.Копривлен-Парил/-Лъки-Тешово	6	Лошо	рехабилитация
292	BLG3332	/Ш-1906.Копривлен-Парил/-Нова Ловча	1	Лошо	рехабилитация
293	BLG3333	/Ш-1906.Копривлен-Парил/-Гайтаниново	2	Лошо	рехабилитация
294	BLG3335	/Ш-1906.Копривлен-Парил/-Илинден	5	Лошо	рехабилитация

¹²⁴ Източник: <http://wiki.openstreetmap.org/>

294	BLG3335	Илинден – П-19	3	Добро	поддръжка
295	BLG3336	/BLG1330.Хаджидимово-Беслен/-Параклис Св.Димитър	1.5	Лошо	рехабилитация
296	BLG3337	/BLG1330.Хаджидимово-Беслен/ Хаджидимовски ман.Св.Георги	- 1	Лошо	рехабилитация

2- Описание и оценка на банките . банкови офиси . застрахователни и финансови услуги на територията на общината .

На територията на общината има два банкови офиса - на Инвестбанк и на Банка ДСК и един АТМ на банка ДСК – в гр. Хаджидимов. В гр. Хаджидимово има офис на международна финансовата къща за парични преводи „Моней грам”. В останалите населени места няма такива и населението им е принудено да ползва услугата в общинския център.

Няма обменни бюра. Обяната на валута се извършва само в банковите офиси.

Банковите офиси работят в работни дни от 8.00 до 17.00 ч.

Общата експертна оценка на финансовите услуги по основни показатели е както следва

Показател	Количествена оценка (средна експертна оценка)*
Покритие на територията на общината	6.00
Достъпност за населението и гостите до услугите	6.00
Достъпност през денонощието	5.00
Достъпност през седмицата	5.00
Видове банкови . застрахователни и други финансови услуги	6.00
Бързина на обслужване	6.00
Удобство на услугите за гостите и туристите	5.00
Дигитализация на услугите и разплащанията	4.00
Качество на обслужването	7.00

*/ Експертните оценки са по десетобална скала

Средната оценка по посочените основни показатели е 5.55 / 10.0, което означава относително ниско равнище на този тип услуги. Финансовите услуги на територията на общината са слабо развити и не отговарят на съвременното равнище на този тип услуги. Не отговарят и на възможностите и изискванията за развитие на туризма на територията. Преобладаващата част от населението получава доходите си в Кеш. Разплащанията в преобладаващата част от търговската мрежа се извършват само в наличност поради липса на пост терминални устройства. Във всички хотели има такива но в повечето от къщите за гости – няма. Липсата на обленни бюра и причина този тип услуги в извън работно време и в почивните дни (тогава когато са основната част от туристическите посещения) да се търсят в съседния гр. Гоце Делчев . което е голямо неудобство за гостите и туристите от чужбина.

Поради ограничения брой банки на територията на общината е ограничено и конкурентното предлагане на финансови и кредитни услуги. За тази цел гражданите и особено бизнеса сяа принудени да използват услугите на банковите офиси на различни банки в гр. Гоце Делчев.

На територията на общината няма обекти , които да предлагат застрахователни услуги. Такива се извършват от частни лица –застрахователни брокери , което създава неудобства. За тях както населението и особено гостите туристи също трябва да пътуват до гр. Гоце Делчев.

Насоки за развитие от банковите и други финансови услуги в община Хаджидимово от гледна тточка на развитие на туризма в общината и развитието на Геопарк Хаджидимово.

- Увеличаване броя на банките с офисите на територията на общината.
- Поставяне на повече банкомати в населените места.
- Откриване на търговска точка на по-голям застрахователен брокер.
- Значително и бързо развите на безналичните плащания в търговската мрежа. услугите . мастата за настаняване. ресторантите.
- Откриване на поне едно обчно бюро с продължителност на работа от 9.00 до 20.00 ч. Ежедневно в т.ч. и през почивните дни на седмицата.

3. Описание и оценка на пощенските услуги на територията

На територията на общината има общо шест пощенски клона на „Български пощи” ЕАД :

Пощенски код	Населено място	Адрес	Обслужвани населени места
2921	Копривлен	Ул. "Драва" 1	с. Копривлен и с Ново Лески
2922	Садово	с.Садово	с. Садово . с Илинден.
2927	Тешово	С.Тешово	с Тешово. с. Гайтаниново . с. Лъки. с.Нова Ловча. с. Парил
2932	Абланица	Ул. "Октомври" 6	с.Абланица и с. Блатска
2933	Хаджидимово	Ул."Димо Хаджидимов" 46	гр. Хаджидимово и с.Петрелик
2934	Беслен	С.Беслен	С. Беслен и с. Теплен

Пощенските офиси изпълняват целия спектър от традиционните пощенски услуги. За общината тези офиси имат ажната социална функция по изплащането на пенсиите. Поради ограничения брой на АТМ банкомати тази роля на пощенските клонове няма алтернатива.

През последните години се развиват куриерските услуги предоставяни от частните оператори в страната. в т.ч. и услуги по доставка на стоки в сферата а електронната търговия. На територията на община Хаджидимово няма офиси на основните частни оператори. Обслужда се от офисите им в гр. Гоце Делчев. което затруднява извършването ва услугите и ползването им от населението и гостите на общината.

Общата експертна оценка на пощенските услуги по основней показатели е както следва

Показател	Количествена оценка (средна експертна оценка)*
Покритие на територията на общината	7.00
Оператори на услугите (разнообразие)	2.00
Достъпност за населението до услугите	6.00

Достъпност през денонощието	5.00
Достъпност през седмицата	5.00
Видове пощенски услуги	7.00
Бързина на доставките	5.00
Удобство на услугите за гостите и туристите	5.00
Качество на обслужването	7.00

*/ Експертните оценки са по десетобална скала

Пощенското обслужване е на средно ниво – средна експертна оценка по показателите – **5.44**.

Равнището на пощенските услуги не отговаря на целите и възможностите на територията на Общината за развитието ѝ като национална и международна туристическа дестинация. В това отношение общината продължава да е под средното ниво на този тип услуги за страната.

Насоки за развитие на пощенските услуги в община Хаджидимово от гледна точка на развитие на туризма в общината и развитието на Геопарк Хаджидимово.

- Инициране и подпомагане създаването на офиси на най-малко два от основните частни оператори на куриерски услуги работещи в страната. За предпочитане е операторите да работят и на територията на съседните държави.
- Разработване на технология и създаване на организация за извършване на пощенски услуги в някои от хотелите на територията на общината (напр. в с.Гайтаниново). което би облекчило достъпа до този тип услуги от гостите и туристите.
- Създаване на организация за извършване на мобилни пощенски услуги – с доставка на адрес за колетни пратки. което би облекчило достъпа до този тип услуги както от гостите и туристите. така и от населението .

4. Описание и оценка на свързаността на Туризма и на Геопарк Хаджидимово с водно-стопанска инфраструктура и водоползването на територията на община Хаджидимово¹²⁵

¹²⁵ Използвани са данни от Годишен доклад за състояние на околната среда 2015 на Р регионална инспекция по Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места”¹⁴ акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Относителният дял на водоснабденото население в общината е 100 %, което е по-високо от средната стойност за страната /99.1%/..Община Хаджидимово се захранва от водоснабдителна система “Тешово” посредством етернитов водопровод. Качеството на водата е много добро . но водопроводната сисема е остаряла и си нуждае от подмяна и модернизация. Макар че 100% от населените места са водоснабдени. количествата вода са недостатъчни и част от селата са на режимно водоподаване. Селата Теплен. Беслен. Абланица се водоснабдяват с помпа от сондаж на р. Места и р. Бистрица. Допълнително водоснабдяване на гр. Хаджидимово. с.Копривлен. с Ново Ляски и с. Садово е с помпени станции от сондажни кладенци в землищата на гр. Хаджидимово и с. Копривлен. Всички вътрешно-водопроводни мрежи са за реконструкция. В община Хаджидимово има частично изградена канализационна мрежа. почти във всички села. но на много места се използват септични ями или поливни кладенци. което води до замърсяване на подземните води. Външни колектори има само в по-големите населени места. като най-често канализационните мрежи се заустват в сухи дерета или водни течения.

През 2013 – 2016 г. са реализирани проекти за подмяна на водопроводната мрежа в гр. Хаджидимово. с. Абланица. с. Беслен. с. Ново Ляски. с. Садово и с. Копривлен като е подменена мрежа с нови РЕ тръби 90 370 м.л.. което представлява 68.57% от изградената мрежа.

Водопроводната мрежа в останалите села в община Хаджидимово е морално и физически остаряла. изградена предимно от етернитови тръби и частично от стоманени тръби. които често аварират и водят до големи загуби на питейна вода. Общият годишен обем използвана вода в общината през 2017 г. е 6.9 млн.куб.м.. от които 45% са от каптажи и изкуствени водни тела. 25 % - от повърхностни водни тела и 30 % от подпочвени сондажи. Водопроводната мрежа. макар и в процес на обновяване. все още не е на добро ниво. Общината изцяло се задоволява от собствени водни ресурси и водоизточници.

Населено място	Водо – източници вид	Дължина вътрешни водопроводи /м/	Изграденост на водопр. мрежа с РЕ тръби	% от населението ползващо централно
----------------	----------------------	----------------------------------	---	-------------------------------------

околната среда и водите - Благоевград и от Доклада по Проект „създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места“, рег. № 1771

				водоснабдяване
Гр.Хаджидимово	Помпено и гравитачно	30 500	85%	100%
с.Абланица	Помпено	29 500	100%	100%
с.Беслен	Помпено	7 500	100%	100%
с.Блатска	Гравитачно	4 600	10%	100%
с.Гайтаниново	Гравитачно	4 200	0%	100%
с.Илинден	Гравитачно	4 800	0%	100%
с.Копривлен	Гравитачно	14 100	95%	100%
с.Лъки	Гравитачно	3 200	0%	100%
с.Нова Ловча	Гравитачно	3 400	0%	100%
с.Ново Лески	Гравитачно	7 800	100%	100%
с.Парил	Гравитачно	2 000	0%	100%
с.Петрелик	Гравитачно	3 300	0%	100%
с.Садово	Гравитачно	5 600	100%	100%
с.Теплен	Гравитачно	3 800	5%	100%
с. Тешово	Гравитачно	7 500	0%	100%
Общо:131 800 м. Литра				

Прогнозите за водоползването са по посока на нарастване на общия обем до 7 млн. куб.м. през 2025 г. и увеличаване на обема на водата от каптирани източници до 60 % от общия обем на ползваната вода.

Общата експертна оценка на водоползването и водопреносната мрежа по основни показатели е както следва

Показател	Количествена оценка (средна експертна оценка)*
Осигуреност на населението с централно водоснабдяване	9.00
Осигуреност на местата за туристическо настаняване с централно водоснабдяване	10.00
Водоползване изворна вода за питейни и битови	8.00

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект "Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места" 16 акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A "Гърция-България 2014-2020", съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

нужди	
Водоползване на вода от подземни източници	7.00
Водоползване на вода чрез помпени съоръжения от речни източници за поливни и стопанси цели	8.00
Покритие на територията на общината с водопровода мрежа	9.00
Състояние на водопроводната мрежа	5.00
Качество на водите във водопроводната мрежа	8.00
Достъпност през денонощието	10.00
Достъпност през седмицата	10.00

*/ Експертните оценка са по десетобална скала

Общата еспертна оценка на канализационната мрежа по основни показатели е както следва

Показател	Количествена оценка (средна експертна оценка)*
Осигуреност на населението с канализационна мрежа	9.00
Покритие на населените места на територията на общината с канализационна мрежа	
Осигуреност на местата за туристическо настаняване с канализационна мрежа	10.00
Състояние на наличната канализационна мрежа	8.00
Наличие на пречиствателни съоръжения	7.00
Екологичност на канализацията	8.00

*/ Експертните оценка са по десетобална скала

5. Описание и оценка на телекомуникациите и телекомуникационните услуги за целите на туризма в Община Хаджидимово

Телекомуникационните услуги са важна част от живота на населението и от бизнес процесите на организациите. Затова компаниите все повече инвестират в модерни услуги. Търговците на дребно не правят изключение от тези тенденции.

Телекомуникационните технологии са вградени и все повече са част от оперативната дейност на туристическите оператори и обекти. Те се използват при представянето и предлагането на туристическите продукти и услуги. при контактите с между предлагащите услуги и клиентите (заявяване на услуги, резервации, информиране, заявки, плащания). На практика цялото информационно осигуряване на клиентите туристи за туристическите обекти, маршрути, условия, метеорология, подробна информация за забележителности, туристическа инфраструктура, хранене, развлечения, цени и пр.) е дигитализирано. За преобладаващата част от туристите дигиталната информация е в основата на техния избор на туристически обекти и маршрути. Те се използват за заявки към доставчици на неохгодимите материали, продукти и услуги за обслужване на клиентите.

Телекомуникационните услуги са важен инструмент и за разплащанията, финансовата отчетност и данъците, административните отношения с властите и пр.

Освен за посочените оперативни дейности телекомуникационните средства и услуги създават възможности за проучване на пазара, на конкуренцията, на нивото на предлаганите туристически услуги. Те осигуряват информация за нововъведенията в туристическия бизнес, за възможни нови услуги. Туристическите оператори имат възможност да търсят партньорства и да комуникират с партньори за съвместна дейност и предлагане на маршрути и услуги.

За гостите и посетителите телекомуникационните услуги осигуряват възможност за бързо споделяне на информация, впечатления, фотоснимки, видеоматериали с близки и познати, за запознаване с обектите и предлаганите маршрути. За един поинформиран избор и по-ефективно използване на престоя си..

Телекомуникациите създават и важна среда за порлучаване на отзиви и обратна връзка с клиентите.

Заедно с посоченото телекомуникациите се превръщат във важен фактор за поишаване на професионалната квалификация на персонала в туристическите обекти и за повишаване на качеството и стандартите на обслужването.

Отчитането и използването на посочените възможности разширяват значително капацитета на туристическите оператори и обекти. правят ги по-конкурентни на пазара на туристическите услуги и им осигуряват проактивно маркетингово ориентирано поведение. И обратното . неизползването на тези възможности намалява чувствително а понякога и решаващо тегния капацитет

В община Хаджидимово е въведена цифрова комутационна и преносна далекосъобщителна инфраструктура и изцяло е подменина аналоговата. Мрежите на съществуващите мобилни оператори в страната – А1, Теленор и Виваком покриват територията на общината.

В община Хаджидимово ТВ кабелен оператор “Близу” поддържа обществената далекосъобщителна мрежа за радио и телевизионни сигнали и предоставя възможност и за Интернет-достъп. Интернет-достъп предоставят и другите оператори. Достъпът до Интернет и степента на използване от домакинствата до голяма степен се обуславят не само от техническата обезпеченост, но и от социално-икономическото състояние на потребителите. Всички установени обекти/ресурси със значение за туризма са с много-добро Wi-Fi покритие .

Налице са необходимите условия за развитие на конкуренцията при осъществяване на електронни съобщения. Осигурени са възможности на потребителите да извличат максимална полза от избора, цената и качеството на електронните съобщения.

На територията на общината се предлагат и предоставят следните телекомуникационни услуги :

- Гласови телефонни услуги
- Мобилни гласови телефонни услуги
- Мобилен интернет по стандарт LTE
- Пренос на данни и достъп до интернет (развива де във възходяща посока)
- Пренос и/или разпространение на радио- и телевизионни програми и IPTV

Гласовите услуги имат водеща роля сред електронните съобщения. Ързо ске равива мобилния широколентов достъп, при който проникването достига 32%.

Проникването на фиксирания широколентов достъп също бележи ръст, макар и с по-бавни темпове.

Общата експертна оценка на телекомуникационната мрежата по основни показатели е както следва :

Показател	Количествена оценка (средна експертна оценка)*
Осигуреност на територията на общината с населението с телекомуникационни мрежи	9.00
Степен на използване на мобилни телефонни услуги от населението	8.00
Качество на телекомуникационните мрежи и услуги ¹²⁶	9.00
Наличие на конкурентна среда за доставчиците на услуги	8.00
Структура и разнообразие на телекомуникационните услуги	8-00
Достъп на населението до телекомуникационни услуги	6.00
Покритие на населените места на територията на общината с телекомуникационни мрежи	9.00
GSM Покритие на планинските територии	7.00
WiFi покритие на местата за туристически престаняване	9.00
Степен на ползване на телекомуникационните услуги от туристическия бизнес – текущо опериране	9.00
Степен на ползване на телекомуникационните услуги от туристическия бизнес – за развитие на бизнеса	9.00
Степен на ползване на телекомуникационните услуги от туристическия бизнес – текущо опериране	9.00
Покритие на потребителите с кабелен интернет	8.00
Покритие на територията със скоростен Интернет	8.00

*/ Експертните оценки са по десетобална скала

Насоки за развитие

Развитието на мобилните услуги е от все по-голямо значение както за телекомуникационния сектор, така и за социално-икономическия напредък в световен мащаб. Този сектор получава допълнителен тласък в развитието си и чрез все поширокото използване на нови мобилни устройства, приложения и облачни системи за обработка на данни и организация на услугите.

¹²⁶ качеството при параметри, гарантиращи преноса на глас, без смущения и забавяния, с достатъчна скорост за пренос на данни, независимо от вида мрежа и моментното ѝ натоварване..

Световна е тенденцията за развитие на пазара на електронни съобщения. Общият обем на пазара на телекомуникационни услуги в света през 2020 г. ще достигне 2 трилиона щатски долара. Тенденцията на ръст по отношение броя на потребителите на електронни съобщителни услуги продължава развитието си в световен мащаб.

В България навлизат големи международни играчи, които идват с трупано години наред ноу-хау и прилагат добрите си практики за ефективно управление.

Клиентите вече не се интересуват само от цената на стоките, а и от много допълнителни фактори като качество и бързина на обслужването, удобство при ползване на услугите, както и предлагането на допълнителни услуги. Много компании изграждат **мултифункционални центрове за продажба**, в които освен основните за тях стоки и услуги предлагат и допълнителни като достъп до интернет, банкови услуги, заплащане на сметки за комунални услуги, телефонни разговори до чужбина през интернет и др. Качеството на телекомуникационните услуги е важно и за управлението на логистиката, която от своя страна играе важна роля при оперирането на retail компаниите.

В тази силно конкурентна среда ключов фактор за успеха на всяка туристическа дейност е мениджмънтът да има видимост върху бизнеса, за да може да взема навреме правилните решения. Възможността за бърза реакция на промените в пазарни, регулаторни или други условия е сериозно конкурентно предимство.

В унисон с общите тенденции и в туристическия отрасъл се утвърждава **централизирането на данните и на** изчислителните и комуникационните ресурси. Това позволява мениджмънтът да управлява и наблюдава бизнес процесите по-ефективно. Комуникационните канали се използват като "мултисервизни" мрежи, които служат за опериране на автоматизираните системи (ERP, CRM), за обмяна на данни (включително архивиране), за e-mail услуги, споделени файлове, телефония, видеонаблюдение и др. Навлизането на бързо развиващите се IP базирани технологии позволява пренос на данни, които са с различен характер и предназначение. Тези технологии позволяват един физически канал да се използва за различни услуги, които могат да бъдат приоритетизирани в зависимост от тяхната критичност за бизнеса.

Допълнителни възможности, повишаващи бързината и качеството на работа и спестяващи

разходи. са електронният обмен на данни с контрагенти. Този EDI обмен на данни е мощно средство за оптимизиране на дейността.

Изграждането на корпоративна мрежа цели свързването на всички информационни структури на една компания в единна, сигурна и хомогенна среда. Често срещано е използването на SDSL технология за комуникационна среда и Cisco рутери за управление на мрежата и услугите. Това решение обикновено се практикува от големи международни вериги, които следват корпоративни стандарти за управление на информацията.

В следващ 4 - 5 годишен период, на практика в туристическия бизнес в общината се очаква да се предпочитат решения, при които основно се цели минимизиране на разходите. В тези случаи телекомуникационните услуги ще се разглеждат по-скоро като "оперативна необходимост", отколкото като основна част от успеха на бизнеса. Ще се предпочита локален доставчик на интернет, а връзка между обектите се реализира посредством VPN тунели през интернет, като за рутери служат персонални компютри с операционна система Linux, която е особено подходяща за управление на мрежови комуникации. Такива решения гарантират свързаност при ниски разходи, но ограничават използването на комуникационната среда за различни услуги с определени приоритети.

Освен като мощно средство за добро управление на бизнеса телекомуникациите, управлявани по подходящ начин, могат да доведат и до **намаляване на разходите за телекомуникационните услуги**¹²⁷ Добро решение за намаляване на разходите е част от поддръжката на телекомуникационните услуги да се изнесе към външна фирма (outsourcing). Според водещи провайдери на услуги **три са основните групи комуникационни решения** при клиентите: Базирани на ADSL интернет достъп; VPN, изграден на база на БТК или местни

¹²⁷ Например разходите за интернет, доставян до централна точка и разпределян до обекти по корпоративна мрежа, са по-ниски, отколкото разходи за отделни доставки на интернет във всеки обект. Реализирането на IP телефония драстично намалява разходите за гласови услуги. Възможността за архивиране по мрежа прави излишни архивиращите устройства по места. Съществуват и много индиректни ползи като намаляване на злоупотребите при използване на информационните и комуникационни ресурси.

Някои топ производители на комуникационно оборудване дори предлагат за улеснение на клиентите ROI калкулатори (ROI - време за възвращаемост на направена инвестиция). Всеки клиент може да изчисли, че при инвестиране в IP телефония периодът на възвращаемост е изключително кратък и обикновено след 1-2 месеца компанията вече започва да спестява.

провайдъри; **Сателитна комуникация.**¹²⁸

Използвано решение е обединен интернет сървър, който може да бъде използван от повече от един клиент.

Използват се и on-line разработки за директна работа върху базата.

Изграждане на VPN мрежа посредством Linux сървър и синхронизация на определено време е друго срещано решение.

Ролята на мобилните оператори и мобилния интернет е тази, че дори мениджърът да не е на работа, по всяко време той има поглед върху обектите си и това не става чрез "ръчно манипулирани" справки, а директно от базата на обектите, които управлява.

Важна насока е развитието на способността на операторите в сферата на туризма за използване на широките възможности на телекомуникационните услуги за контакт с туристическите пазари. Туристическото търсене към момента тези възможности се използват слабо както за реклама така и за разработване и предлагане на нови туристически продукти. В т. Ч. И за едно по широко сътрудничество и коопериране с туристически оператори от съседните страни. ЕС и други страни за носелението на които България и региона ли представлявал интерес. Асвен създаването на съответни умения у самите хотелиери в това отношение би било полезно създаването на туристически кластери, които значително по лесно е ефективно да използват тези възможности

Динамиката в развитието на телекомуникационния сектор се обуславя и от повишеното търсене на нови мобилни устройства, съответстващи на потребителските очаквания. Според пазарните прогнози на Deloitte, през 2015 г. продажбите на смартфони ще бъдат по-високи отколкото тези на компютри, планшети и видео игри взети заедно

Телекомуникациите и телекомуникационните услуги ще са съществена част от дейността на Геопарк Хаджидимово.

¹²⁸ Стоян Георгиев, собственик и управител на "Ес Джи груп" ЕООД (реализирала комплексни решения във вериги като ГБС, "Коме", "София милк", КООП), смята, че най-важното за една верига магазини е централизираното управление. Според него голяма част от производителите на софтуер използват mail клиент или обмяна на информация (файлове) посредством пощи или друг вид носител, като копират експортни файлове или по-лошо - цялата база, сглобяват ги на един компютър и оттам се черпи информация. Друго използвано решение е обединен интернет сървър, който може да бъде използван от повече от една верига. Използват се и on-line разработки за директна работа върху базата. Изграждане на VPN мрежа посредством Linux сървър и синхронизация на определено време е друго срещано решение.

С използването на телекомуникационните технологии и средства Геопаркът:

- Ще осигурява постоянен мониторинг на определените обекти и ще сигнализира съответните институции в случай на рискове.
- Ще стимулира изучаването и изследването им. ще предлага допълнителни мерки за тяхното опазване. ще организира на доброволни начала местни инициативи за опазване . които ще провежда съгласувано с тези институции.
- Ще организира провеждането на мерки и дейности свързани с експозицията на обектите с образователно и туристическа цели.
- Ще бъде съдейство за подобряване на всички видове местна инфраструктура с оглед подобряване на опазването на обектите (охранителни системи. пожароустойчиви системи. Аварийно защитни мерки и пр.); за д подобряване на условията за достъп до тях – пътна инфраструктура. обществен транспорт и пр.; за подобряване на представянето им с образователни и туристически цели (рекламни дейности. рекламни материали. представяния по местни у национални медии. научни форуми и списания и пр.)
- Ще организира подготовката на екскурзоводи за представяне на обектите – както местни . такао и в национален и международен план. . семинари. лектории. курсове. заснемане на видеофилми. подготовка на рекламни брошури и дигитални.
- Ще съдейства за включване ва обектите в национални и международни туристически маршрути.
- Ще провежда научни конференции и ще съдейства за участие в такива с презентации за обектите.
- Ще организира т постоянни и временни тематични виртуални изложби .

Един от основните инструменти на геопарка ще бъдат интернет комуникацията. специализираните сайтове. дигиталните системи за разпространение на информация и каомуникация и социалните мрежи. Пряка задача на Геопарка ще бъде подържането на няколко специализирани сайта. създаването на линкове към тях от основни национални и международни научни и туристически сайтове. От особено значение за Геопарка ще бъде създаването на собствена структура за информация работеща в непрекъснат режим.

6. Описание и оценка на състоянието и потенциала на търговската инфраструктура на община Хаджидимово за целите на туризма

Поради малката численост на населението в общината и ниската плътност на населението (30 души на 1 кв.км. – 2.3 пъти по ниска от средната в страната) в общината няма големи търговски обекти. Търговската мрежа се състои от малки магазини.

Концентрация на обекти на търговското обслужване се наблюдава в най-големите населените места – гр. Хаджидимово и с. Абланица. Мрежата от търговски обекти е съставена от отделни по-малки обекти, разпръснати на територията на града и селата в общината, която осигурява локалното обслужване на населението.

Общия брой на търговските точки в общината е 33 от които 15 са в общинския център гр.Хаджидимово, 4 - в с. Копривлен, 5 - в с. Абланица, по 2 - в селата Петрелик и Блатска, по 1 - в селата Тешово, Гайтаниново, Илинден, Беслен и Ново Лески. Няма търговски обекти в селата Лъки, Нова Ловча и Парил. Преобладаващата част от търговските обекти са магазини за хранителни стоки – 12, 10 са смесените магазини предлагащи хранителни стоки и предмети за бита, два са магазините за облекла, 1 – за обувки, 5 са пекарни предлагащи хлебни изделия и закуски, 1 магазин – за авточасти. На територията на общината няма магазини предлагащи битова техника, електроника и GSM апарати. Няма постоянен пазар за плодове и зеленчуци. Зеленчуци и плодове се продават в магазините за хранителни стоки. Сезонно на отделни места се откриват и работят подвижни търговски обекти за плодове и зеленчуци. Липсват търговски обекти предлагащи сувенири, изделия свързани с фолклора, които обикновено се търсят от туристите и гостите. Повечето от търговските обекти са с минимална търговска инфраструктура на относително ниско равнище. По значими търговски обекти са магазин за хранителни стоки и предмети за бита от тип супермаркет в гр. Хаджидимово и магазин за обувки в гр. Хаджидимово, който е познат в целия регион.

Търговските обекти предлагат ограничен асортимент от стоки от относително по-нисък клас и качество. Не се предлагат луксозни стоки. Персоналът на търговските обекти е с относително ниско ниво на професионална квалификация, не владее чужди езици и няма изградени професионални умения за обслужване на туристи.

От гледна точка на туризма следва да се отбележи и липсата на търговски обект, който да предлага най-необходими стоки със специфично туристическо предназначение – раници.

термуси. туристически фенери. компаси. туристически въжета. ръкавици. шапки. анораци. ветровки и пр.

По протежението на републикански път П.19 на територията на община Хаджидимово (с дължина 14 км.) няма крайпътна търговка инфраструктура . която да обслужва непрекъснатия нарастващия поток от преминаващи автомобили и хора. Това обстоятелство е в дисонанс с общата практика именно покрай пътищата в близост до ГКПП да се изграждат както търговски обекти. така и обекти предлагащи най- необходими за транзитиращите транспортни средства услуги – паркинги. мотели. ресторанти.

Общата оценка за търговската мрежа в общината е . че тя е с капацитет да обслужва относително ниското потребителско търсене на местното население и не е пригодена за обслужване на туристи – няма нито капацитет нито и структурно разнообразие . няма необходимия асортимент от стоки. няма добро ниво на търговско обзавеждане и удобства за пазаруване. повечето от обектите не работят с картови плащания. търговската инфраструктура е представена с подходяща информация и реклама и няма практически възможности за заплащане на реклама.. няма обучен за работа с туристи персонал. особено за работа с чуждестранни туристи.

В това отношение общината няма търговска инфраструктура с минимално необходимия потенциал за развитие на повечето от най-разпространените и възможни за развитие на територията видове туризъм. По тази причина търговската мрежа към момента е ограничаващ фактор за туризма в общината. Състоянието на тази сфера на услуги е в порочен кръг от взаимозависимост - ниското равнище на туристически потоци на територията ограничава потребностите от развитие а ниската степен на развитие на търговската инфраструктура от своя страна ограничава туристическото търсене и числеността на туристите. Изход от този порочен кръг може да се намери само ако се развива предлагането. което да направи територията подходяща за хребиваване и ползване тна услуги от страна на гости. туристи и транзитиращи.

Експертна оценка на търговската инфраструктура

Основни туристически качества

№	Показател	Потенциал	Фактическо състояние
---	-----------	-----------	----------------------

		Средна експертна оценка (от проучването)	Степен	Средна експертна оценка	Степен	Средна оценка на туристически сайтове
1.	Чистота и подреденост	9.00		7.00		6.50
2.	Търговско оборудване	7.00		7.00		6.00
3.	Персонал	8.00		6.00		6.20
4.	Наситеност на мрежата	9.00		6.00		6.00
5.	Удобства за населението и гостите	8.00		7.00		6.00
6.	Привлекателност	8.00		6.00		5.60
7.	Значение за туризма в общината	9.00		6.00		5.00
8.	Експозиция ¹²⁹	9.00		6.00		5.00
9.	Достъпност (транспортна)	8.00		7.00		7.00
10.	Емкост ¹³⁰	8.00		6.00		6.00
11.	Степен на използване	8.00		6.00		5.00
	Средна оценка - общо за „Основни качества”	7.60		6.40		6.20

*/ 2018 г.

Средната оценка на потенциала на търговските обекти като ресурс за туризма в общината е 6.40 . което отговаря на степен „Нисък”!!!

Търговската мрежа е от нисък клас, предназначена е предимно за обслужване на местното население и не е в състояние да обслужва туристически потоци. Оценките показват необходимост от значително подобряване на структурата, организацията на търговската мрежа и качеството на търговските услуги.

Основни насоки за развитие на търговската мрежа с оглед на туристическия отрасъл

¹²⁹ Под експозиция се разбира представянето на туристическия обект в туристическите сайтове, рекламно представяне, представяне на туристически форуми у нас и в чужбина

¹³⁰ Капацитет на обекта за приемане на гости и туристи

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места” акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

- Модернизиране на съществуващите търговски обекти като търговско оборудване. витрини. реклама. подреждане на стоките. осветеност . климатизация и др. условия за клиентите.
- Създаване в общинския център на един магазин от типа на многопрофилните супермаркети (например от типа на веригите Т-Маркет . Лидъл и др.п.).
- Създаване на поне един магазин предлагащ асортимент от стоки търсени от туристите. който да предлага и брендиращи стоки с чстн произход (вина. ракии. сирена. колбаси. плодове и зеленчуци. изделия свързани с фолклора (везмо. изделия от дърво. ногове. чанове . маски и пр.).
- Създаване в центъра на гр. Хаджидимово на малък магазин – тип „киоск” – за дребни сувенири . безалкохолни напитки и закуски.
- При подходящо развитие на общината като туристическа дестинация може да се помисли и за създаване на обекти за „Шопинг туризъм” за посетители от съседните райони на Гърция.
- Създаване на малък магазин за сувенирни изделия в центъра на гр. Хаджидимово
- Създаване в Хаджидимово на фермерски пазар. работещ поне през един ден от седмицата
- Обучение на персонала работещ в търговските обекти – специализирано професионално обучение на търговските работници. чуждоезиково обучение .
- Изготвяне и поставяне в центъра на града на Карта с основните обекти на туристическата инфраструктура . с отбелязани на нея всички търговски обекти .
- Създаване на паралелка с търговски профил в ОУ гр. Хаджидимово.
- Въвеждане на общински стандарт за общ изглед. търговско оборудване и квалификация на персонала в търговските обекти на територията на общината.

7. Описание и оценка на състоянието и потенциала на инфраструктурата с културно предназначение на община Хаджидимово за целите на туризма

Културно познавателна и културно развлекателна среда

- Музеи и музейни сбирки
- Театри и кина
- Читалища
- Художествени галерии
- Танцови и певчески ансамбли
- Културни събития – фестивали. сборове. конкурси. конкурси

На територията на общината няма музеи. Малки музейни сбирки са представени в Хаджидимовския манастир Св. Георги и в читалище „Яне Сандзански” в общинския център Хаджидимово.

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места” 28 акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Към читалище „Яне Сандзански” в общинския център Хаджидимово сасъздадени и работят Ансамбъл за народни танци и фолклорен музикален и певчески ансамбъл

На територията на общината няма театри и театрални трупни. Театрални представления се представят периодично в самона на читалище „Яне Сандански” . гр. Хаджидимово. Също периодично се прожектират кинофилми.

Така основен и единствен обект на този тип инфраструктура за общината е читалището в гр-. Хаджидимово.

Събития

Празник на град Хаджидимово

Провежда се ежегодно на 6 май - Георгъов ден и е най- големия празник както за града . така и за общината.

Правнува цялото население на града. За празника пристигат много хора свързани с града и общината. гости и туристи.

Обикновено празненствата са с продължителност от три дни. По традиция на праничния ден се праи семеен обяд. Приготвят се характерните за този край ястия. Приемат се гости съседи. като знак на добросъседство и на здраве. късмет и успех за всеки домакин. Домашните празненства са съпровождт с музика. песни и хора.

В общината се организират спортни събития (обиктовено футболен мач между отбори в общината и футболен турнир с участие на детски отбори от общината. туртнир по шах) . правеждат се концерти с участие на популярни изпълнители от страната – певци. оркестри. актьори.

На централния площад се провежда концерт с участието на фолклорните ансамбми при Народно читалище Яне Сандански – Хаджидимово -1928. Народно читалище „Възраждане – 1927 . с. Копривлен. Народно читалищ „Просвета – 1940 . с Абланица и Народно читалище „Прогрес – 12928 . с Ново Лески.

По традиция на 5 май се организира тържествено посрещане на гостите на града от кмета. провежда се концерт на известни групи и изпълнители. Събитието ввключва и тържествена Заря.

На самия празник на централния площад се провежда концерт на известни фолклорни изпълнители у певбески и танциви състави.

По време на празненствата в централната част на града и в градската градита се организират традиционните за такива разници атракциони - въртележки, стрелбища, батути и др.п. Откриват се множество подвижни щандове за панаирна търговия със сувенири, предмети за бита, разбични сладости.

В правничното посрещане на гостите и населението се включват всички ресторанти в града.

Хаджидиовския манастир също отбелязва деня на Свети Георги с църковни молитви и песнопения. Провежда се шествие с иконата на Свети Великомъченик Георги Победоносец. В манастира се дава обяд на пристигналите поклонници. За празника пристигат стотици поклонници от областта и страната. Често идват и поклонници от съседните райони на Гърция. Присъстват свещеници от Епархията и Светия Синод на БПЦ. В молитвите понякога участват и монаси от Атон. Да остават хора, за да пренощуват в манастира е традиция от едно време. Обикновено, има бдение за празника - цяла нощ се отправят молитви към Бога и към Св. Георги. Много от тези хора са получили помощ от светеца. Всяка година на Гергьовден те идват, за да изразят по някакъв начин своята благодарност.

8. Описание и оценка на състоянието и потенциала на здравната инфраструктура на община Хаджидимово за целите на туризма

Здравна инфраструктура

Здравеопазване

В общината за осигуряване на извънболнична помощ функционират 5 лекарски практики с 5 кабинета (2 - с. Копривлен от които 1 обслужва и с. Тешово, 2 -гр. Хаджидимово, 1 – с. Абланица) и 3 стоматологични кабинета (с. Абланица, гр. Хаджидимово и с. Копривлен). *Те са недостатъчни* за обслужване на населението в малките села с преобладаващо възрастно население. За решаване на проблема е необходимо откриване на лекарски практики във всички населени места на общината и на стоматологични кабинети в по-големите села.

Материалната база на здравните кабинети е на задоволително *ниво*. Тя се поддържа от медицинския персонал.

Лечебни заведения за болнична помощ в общината няма, болничната помощ се осъществява от Многопрофилна болница за активно лечение (МБАЛ) – гр. Гоце Делчев АД.

Спешна медицинска помощ в общината няма, същата се осъществява от спешния център към МБАЛ – Гоце Делчев. Имайки предвид, че в голяма част от селата населението е възрастно е необходимо създаване на **общински Център за спешна медицинска помощ (ЦСМП) – гр. Хаджидимово**, който да бъде нормативно подкрепен от Министерството на здравеопазването.. С откриването на ГКПП “Илинден” нуждата от наличие на подобен център става наложителна.

Медицинското обслужване в училищата се извършва от 8 медицински сестри и фелдшери. В нито едно учебно заведение няма лекар и стоматолог, което поставя под въпрос ефективната профилактика на здравното обслужване в учебните заведения.

Детските ясли в общината са 2 (гр. Хаджидимово и с. Абланица). Броят на децата е 91, разпределени в 5 групи. Физическото състояние на сградния фонд в детските ясли в гр. Хаджидимово е добро, докато в с. Абланица сградата се нуждае от основен ремонт.

Търсенето на този вид лечебни заведения е ограничено, дължащо се на традицията децата да се отглеждат в къщи и донякъде на безработицата.

Сериозен проблем остава навременното осигуряване на здравна помощ в отдалечените села и тези без лекарски практики. В допълнение достъп до здравни услуги е проблем за лица, които нямат редовни здравни осигуровки. Общината не разполага с нормативни документи и финансови ресурси за решаване на този проблем, но би трябвало да потърси свои решения.

Здравните потребности на населението на общината следва се считат за значими, често неудовлетворени като ниво и обхват на оказваната медицинска помощ. Това определя проблемите на здравето и дейностите в здравеопазването като приоритетни за общината.

Социални грижи

Община Хаджидимово има разгърната мрежа от социални услуги, включващи както институционални, така и социални услуги в общността за рискови групи от населението.

Предлагат се следните социални услуги:

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места” акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Услуги за възрастни хора

Дом за стари хора гр. Хаджидимово с капацитет 20 места, открит през 2002 г. Помещава се в Сградата на социалния патронаж и разполага с дневно помещение и столова. Домът е форма на институционална услуга и предлага целодневни грижи, медицинско, административно и социално обслужване на домакущите. Сградният фонд е запазен, но се нуждае от подновяване и освежаване. Домът се нуждае от микробус за ползване на колективни мероприятия.

Други социални услуги.

Има Домашен социален патронаж, функциониращ повече от 20 години. Помещава се в отделна добре оборудвана сграда. Осигурява услуги на около 130 човека, пенсионери, самотни и хора с увреждания. Материално-техническото състояние на базата е добро. От общо 15 населени места в общината, 13 са обхванати от услугите на патронажа. В близко бъдеще е необходимо разширяване на обхвата от услуги на Домашния социален патронаж.

В общината има належаща потребност от изграждане на Дневен център за деца с увреждания, защото около 15 деца се нуждаят от този вид услуга. Въпросът с изграждането му е стартиран с решение на Общинския съвет, като за целта се предоставя половината от 1-ви етаж на сградата на ЦДГ гр. Хаджидимово. Има изработен архитектурен проект за ремонт и пригаждане на съществуващата сграда. Друг проблем е осигуряването на средства за функциониране на пенсионерските клубове в малките села.

Откриването на обществени трапезарии първоначално в общинския център, а след това и в двете най-големи села – Абланица и Копривлен, е нова форма на социални услуги, която може да бъде организирана.

Възможно е използването на общински сграден фонд (училища и детски градини) в обезлюдяващите се села за превръщането им в здравно-възстановителни центрове.

Поради ниската концентрация на население в общината няма специализирани заведения за болнична и доболнична помощ. Населението на общината се обслужва от болничните заведения в гр. Гоце Делчев, като растаянието и транспорта осигуряват бърз достъп до доболнични и болнични услуги по всяко време за всяко населено място в общината.

(Максилалното разстояние до болнично заведение е 20 км. , което позволява достъп в рамките на 1 час от момента на повикване в спешни случаи). Населението на общината се обслужва от 5 общопрактикуващи лекари. Проблем на здравната помощ е транспорта при налагащо се посещение на място (той се извършва с личните превозни средства на ОПЛ) . Проблем е също липсата на общинска линейка, която да обслужва пациенти в спешни случаи и пациенти със затруднено придвижване.

Като цяло здравната инфраструктура на територията на общината е недоразвита от гледна точка на потребностите на местното население. От позициите на туризма тази оценка е още по категорична.

За някои от населените места достъпът до здравни услуги е затруднен (с. Тешово , с Парил, с Теплен). Малкото на брой жители обаче не позволяват създаване на здравна инфраструктура в тях. Поради това единствено решение за покриване на здравните нужди тняя населението е осигуряване на бърз , достъпен и удобен транспорт от местожителството до здравните заведения в района за всички нуждаещи се. Частично решение може да се търси и чрез изграждане на медицински център за доболнична помощ в гр. Хаджидимово, който да интегрира дейността на съществуващите ОПЛ и да притежава необходимата техника и условия за по-широка гама здравни услуги от първа необходимост - рентген апаратура, ехокардиограф, медицинска лаборатория, доплер, зъболекарски кабинет и др. Друго възможно решение е свързано с използване на методологията на телемедицинските услуги, които, през последните години, стават все по-честа практика в повечето страни от ЕС при здравната помощ за населението в крайграничните, високопланинските и по-трудно достъпните райони.

Отчитайки добрите условия за развитие на рекреативния туризъм , който се очертава като водещ сегмент в туристическия бранш за региона, би следвало да се търсят и решения по посока на развитие на капацитет за здравно рехабилитационни услуги – кинезитерапевти, физиотерапевти, специалисти по балнеолечение. Създаването на подобен капацитет би позволило значително повишаване на интереса към този тип туризъм в общината - както в страната така и в съседните балкански държави. Подобни услуги биха допълнили и доразвили т.нар. СПА туризъм , към

които са ориентирани в момента много от местата за настаняване на гости и туристи в общината

Следва обаяче да се има предвид, че здравеопазването и здравно възстановителните услуги в общината може да бъде осъществено ефективно само чрез обвързването му със здравната инфраструктура на гр. Гоце Делчев и чрез нея с тази на областния център – гр.Благоевград. В този смисъл всяко местно решение би следвало да се осъществява в тясна връзка с тази обвързаност. От тези позиции е необходимо да се отдели специално внимание на участието на общината в развитието на общата здравна инфраструктура в региона на основата на съвместни проекти и инвестиции с участието на всички съседни общини. Необходимостта от обща здравна стратегия и от консолидиран бюджет в сферата на здравеопазването в целия регион е все по очевидна и все повече ще се налага в развитието на здравеопазването в целия регион. Тази необходимост ще налага и създаването на една принципно нова система на организация и финансиране (в т.ч. и бюджетно) на здравеопазването в региона. Естествен център на тази система е МБАЛ „Иван Скендеров” гр. Гоце Делчев, която и до момента обслужва населението на самата община и на съседните общини Хаджидимово, Гърмен , Сатовча и Белица. Болницата има 11 отделения с общо 155 легла и покрива широк спектър заболявания - вътрешни болести, кардиология, хирургия, инфекциозни болести, акушеро-гинекология, физиотерапия, хемодиализа, образна диагностика , които отговарят на съвременните медицински и технологични стандарти.

Общата численост на населението в посочения териториален обхват е 91478 души , от които 44278 мъже и 47 200 жени, градско население - 30682 души , селско население – 60796 души.

Населението е разпределено по общини както следва :

Община	Население	Градове	Села
Белица	9860	3322	6538
Гоце Делчев	30823	18899	11924
Гърмен	14825	-	14825
Сатовча	15305	-	15305
Хаджидимово	9981	2705	7276

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места” акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Якоруда	10684	5756	4928
---------	-------	------	------

Общо	91 478	30682	60796
------	--------	-------	-------

По съществуващите в страната нормативи тази численост изисква наличието на една голяма многопрофилна болница за активно лечение с възможен най-широк спектър лечебно диагностичен обхват както и на изнесени в по големите населени места (Якоруда и Сатовча) по-малки общински болници и медицински диагностични центрове(във всички останали общински центрове) , чиито функции следва да се преимно в сферата на доболничната помощ, постболничното наблюдение и здравната профилактика. Така разширението на МБАЛ „Иван Скендеров” гр. Гоце Делчев и осигуряването на капацитет за високотехнологични диагностика и лечение са основа за развитието на здравеопазването в целия регион. В същото време достъпът до такава помощ на цялото население изисква значително подобряване на специализираната за медицински цели транспортна свързаност. Тези въпроси би следвало да са предмет на една нова регионална стратегия за здравеопазването.

9. Описание на основните туристически пътеки на територията на общината

Туристическа пътека от село Нова Ловча до връх Асанов връх

- Категория: **Пешеходна**
- Планина: **Стъргач**
- Начална точка: **с. Нова Ловча(41.420403. 23.720897)**
- Крайна точка: **вр. Асанов връх(41.408753. 23.756258)**
- Денивелация: **517 м701 м - 1218 м**
- Дължина: **5.75 км**
- Времетраене: **2:30 часа**
- Маркировка: **слаба**
- Трудност: **2/6**

Информация за маршрута

Няма маркиран туристически маршрут до Асанов връх в граничната планина Стъргач, но пътеката до него е ясна. Преходът е приятен и с хубави панорами. Асанов връх се намира почти на границата и е добре да се уведоми Гранична полиция за изкачването.

Началната точка на маршрута е село Нова Ловча, докдето се стига по асфалтов път, който към края става по-разбит. Пътеката води до границата и подминава Асанов връх, а разклонението за него не се вижда и е лесно да се изпусне. Вода има само в началото, още преди да започне същинското изкачване. Теренът е почвен и тук-там има каменисти места. През по-голямата част се преминава през гора с доста нападали дървета. Опасности няма.

Тръгва се от площада на село Нова Ловча наляво по улицата преди кметството. Метри по-късно асфалтът свършва и преходът продължава по широк черен път, който минава през обширни поля, а срещу нас се издига планина Стъргач. Около километър след началото на маршрута има изградена беседка, където е единствената чешма по пътя.

След още толкова започва постепенно изкачване в рядка гора. От висока Нова Ловча. Е по внушително на фона на планина Славянка, която се издига отвъд него. С всеки метър денивелация Славянка става по-внушителна и, вместо да се смалява в очите, тя се издига все повече. Виждат се части и от Южен Пирин.

Около половин час е изкачването по откритата част от пътеката, след което маршрутът навлиза в гора. Тук там се откриват пролуки към полето и Славянка. Преходът продължава да е лек, а пътеката е ясно различима. Следва дълго и не толкова интересно вървене, докато се стигне отбивката за върха. В горските части на места има паднали дървета, които малко затрудняват преминаването.

Точно под Асанов връх има голяма канара, но тя не се вижда от пътя лято, когато дърветата са разлистени. Съветът е да се използва GPS трака на този маршрут.

Асанов връх е сред гора и няма никаква гледка от него. Планините Стъргач и Боздаг са едни от най-изолираните, затова много често планинарите предпочитат да ги съчетаят, защото изкачването на връх Чиплакбаир е кратко и лесно, а е наблизо.

Туристически заслон под Гоцев връх (м.Ливада в Славянка)

- Категория:**Заслони**
- Планина:**Славянка**
- Координати:**41.39805. 23.60837**
- Надм. височина:**1689 м**
- Брой места:**12**
- Отопление:**Твърдо гориво**
- Кухня:**Не**
- Водоснабденост:**Не**
- Електричество:**Не**
- Достъпност: **5/6**

Заслонът в местността Ливада

Заслонът в местността Ливада под Гоцев връх в планина Славянка е едноетажна постройка, от която е отделена стая за туристи. Имотът е частен, поради което всеки закъсал планинар, отседнал в заслона, може да благодари на собственика, че е оборудвана стая за подслон. До тук може да се стигне по черен път с високопроходим автомобил. Най-близо до него се намира хижа Извора – на около 3 часа.

Освен това има два пешеходни маршрута, които водят до заслона. Заслонът се намира в непосредствена близост до разклона, където се събират червената и синята туристическа маркировка в общия си път към най-високия връх на Славянка – Гоцев връх. Постройката не е електрифицирана или водоснабдена, но на метри от нея има изградена чешма, която тече и в най-сухите дни на годината.

10. Описание и оценка на състоянието и потенциала на специализираната туристическа информационна среда на община Хаджидимово

- Туристически информационни материали - в рамките на общината се предлагат ограничено и само в малка част от туристическите обекти
- Туристически карти – праоктически липсват
- Градска информационна среда - табели , знаци и пр. - не съответстват на целите за развитие на туризма

- Извънградска туристическа информационна среда - табели , знаци и описания и пр. Маркирани маршрути – ограничени.
- Туристическа реклама чрез Интернет – рядка , ограничена, предимно в основните информаионни сайтове за резервации.
- Туристическа реклама в специализирани издания – епизодична.

Като цяло туристическата информационна среда е подценена и не е в състояние да осигури активен принос за развитието на туризма в общината.

Тези констатации поставят пред Геопарк хаджидимово да създаде една цялостна нова концепция за информационната среда и туристическата реклама на общината и нейните богати природни дадености и исторически забележителности.

V. Свързана туристическа инфраструктура и свързани обекти с туристическо предназначение

Под свързана туристическа инфраструктура и свързани обекти с туристическо предназначение се разбира такава намиращи се в близки по съседство и стопански свързани райони.

Макар, че не са на територията на Геопарка , по силата на своята пространствена близост те могат да бъдат включени в комплекса от мерки и дейности на Геопарка като по този начин могат обективно да разширят функционалното поле на Геопарка и неговия принос за развитието не само на общината, в която той се намира но и на намиращите се по съседство общини и територии.

Така спортно съоръжение, намиращо се в с. Огняново, може да бъде включено в услугите предлагани от къща за гости в с. Илинден а музейна експозиция в Гоце Делчев – в туристически маршрут с участието на хотел в Хаджидимово.

По принцип идеята за свързаните обекти намира все по-широко приложение в туристическия бизнес. Възможностите за това се разширяват с развитието на транспортната свързаност и на информационната свързаност. Решаващи роля и принос за прилагане на този подход имат туристически клъстери, които развиват връзките между различните туристически структури , оператори и обекти. Прилагането на тази методология осигурява значителни допълнителни възможности както в местен и регионален така и в национален и международен план.

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места” 38 акроним: CB Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Проучването на тази свързаност за Геопарк Хаджидимово показва, че регионалният туристически потенциал надхвърля значително потенциалът на самия Геопарк както по отношение на природните забележителности и обекти така и по отношение на историческите паметници и свидетелства, на културните паметници и всички останали елементи на туристическия потенциал. В този смисъл може да се твърди, че разкриването на свързаността и организирането на нейното използване бе следвало да се постави като самостоятелно и водещо направление на работа на Геопарка, което би позволило неговото по-успешно и устойчиво развитие.

Описание на свързаните туристически обекти и ресурси.

Свързани хотели, къщи за гости и други места за настаняване

Туристически обект	Категория (звезди)	Брой места за настаняване	Брой места в ресторант, лоби, кафе сладкарница
Хотел "Неврокоп" ***	3	170	300
Хотел "Валентино"	3	75	200
Комплекс "Барото" ***	3	49	79
"Маламовата къща – Майц". Гоце Делчев	2	22	86
Хотел "Егея". Гоце Делчев	2	20	
Хотел "Булгартабак". м. Попови ливади	2	46	
Хотел "Христов Гоце Делчев	3	50	80
Хотел Огняново	3	50	70
Хотел СПА Оазис. Огняново	2	8	-
Хотел Парадайс. Огняново	3	60	80
Aleksion Palace. Огняново	2	19	-
Хотел Бохема SPA	2	58	70
GRAFFIT Luxury houses. Огняново	3	10	-
Къщи „Релакс“. Огняново	1	8	--
Einstein House & Spa Огняново	2	49	60

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект "Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места" 39 акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A "Гърция-България 2014-2020", съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Къщи за гости Leshtenski Perli	1	12	-
Къща за гости „House of time”, с. Огняново	1	12	
Лещен Еко Къщи	2		
The Clay House. Лещен	2		
LITTLE BIRD Guesthouses. Leshten	2		
Къща за Гости Лещенски рай	3		
Тодорината къща - Лещен	2		
Къща Secret Garden	1		
Къща за Гости Гълъбова	2		
Ресторант „Неврокоп”, гр.Гоце Делчев (с градина)	3		450
Ресторант Олив”, гр.Гоце Делчев(с градина)	2		360
Механа „Ванита”, гр. Гоце Делчев	2		265
Винарски бутиков комплекс „Хрисимов“, с. Мусомища	2	6	30

Хотел “Неврокоп” ***

Хотелът се намира в центъра на гр.Гоце Делчев и разполага с 19 единични стаи, 51 двойни и 12 апартамента, дискотека, кафе-сладкарница, лоби бар, нощен клуб, ресторант, ресторант-градина.

Хотел “Валентино”

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места” акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Три звезден. Намира на изхода на град Гоце Делчев, на 800 м. от автогарата и центъра на града. Хотел “Валентино” е с капацитет от 28 двойни и 3 тройни стаи. 2 стандартни и 1 президентски апартамент. Хотелът предлага: Ресторант с 200 места. Лятна градина. Механа. Конферентна зала. Открит басейн. Спортен център. Фитнес. Сауна. Тенис на маса. Билярд. Закрит и открит охраняем паркинг.

Комплекс “Барото” ***

Намира се на 3км. от гр.Г.Делчев в посока за гр.Доспат. Разполага с два апартамента и 20 двойни стаи. Ресторант, фитнес, сауна, открит басейн, паркинг, игрище за футбол и волейбол.

Къща за гости „House of time” , с. Огняново

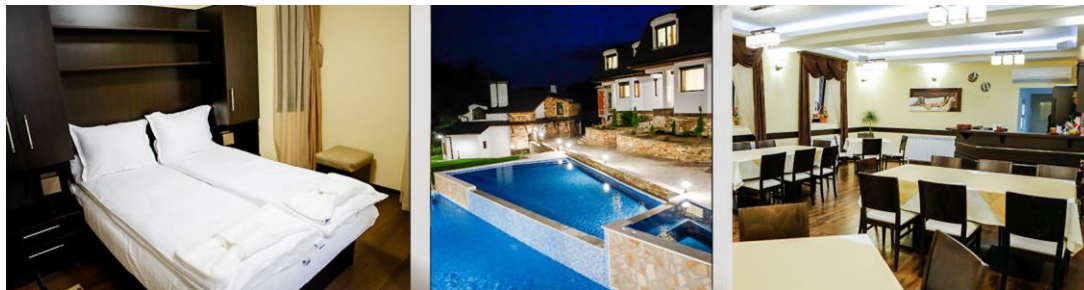
Намира се в известния балнеоложки център село Огняново., в подножието на четири планини – Пирин, Родопите, Славянка и Стъргач. Местността предлага благоприятен климат и живописни природни гледки, едни от най-атрактивните за туристически походи планини в България. Според местните минералните води на Огняново лекуват над 100 вида заболявания. Всеки месец за балнеологични процедури тук пристигат около 2000 души.

Предлага минералния басейн и гледка към планината. Възможност за преходи и разходки по множество екопътеки в района.

Къщата се състои от шест двойни стаи. обзаведени в модерен стил,всяка от които е със самостоятелна баня и балкон. На разположение на всички гости е просторна трапезария и уютният кът за отдых с удобен диван, широкоекранен телевизор и камина. Къщата разполага със слънчева тераса и голяма градина с гледка към планината. Осигурена е безплатна Wi-Fi връзка на територията на целия обект, както и безплатен частен паркинг.

Обслужвануто е на немски български английски и руски езици.

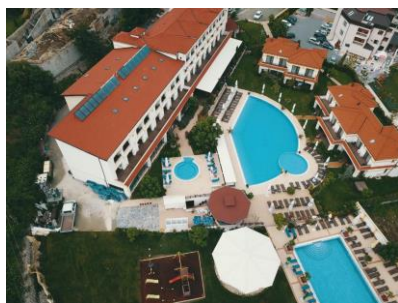
Хотел „СПА Оазис”. Огняново

Намира се в село Огняново, близо до архитектурните резервати – Ковачевица и Лещен. Комплексът разполага с ресторант, външен и вътрешен басейн с минерална вода.

В околностите има множество природни и културно исторически забележителности: Никополис ад Нестум – с. Гърмен, крепостта Судинград до с. Мусомище, водопадът на р. Туфча над с. Брезница, тракийското светилище в с. Долно Дряново, многовековни чинари.

Хотел „Парадайс”. Огняново

Хотелът е от категория 3 звезди. Предлага сезонен басейн и изглед към басейна. Хотелът разполага с детска площадка и тераса. Има ресторант и бар.

Всяка стая разполага с климатик и плоскоекранен телевизор с кабелни програми. Някои помещения за настаняване са с кът за сядане, самостоятелна баня с душ. Хотел Парадайс предлага безплатен Wi-Fi достъп на цялата площ.

В хотела има СПА и уелнес център със закрит басейн, детски басейн. хидромасажна вана, солна сауна, арома сауна, турска баня, парна баня и масажи. В хотела има помещение за съхранение на багаж.

Ресторант с турска кухня , „А-ла-карт”.

Предлагани удобства : 3 басейна Спа и Уелнес център Безплатен паркинг, безплатен WiFi, бар собствен плаж, градина, тенис корт, вечерни забавления, тенис на маса, детска площадка, детска площадка, закрит кът за игра ; **Уелнес : фитнес/спа** , масажен стол, масаж , парна баня, киматик, шумоизолирани стаи, асансьор, стаи/услуги за хора с двигателни увреждания , визуална помощ: брайлови знаци, достъпност за инвалидни колички, помещение за съхранение на багаж, обменно бюро. Обслужване на български и английски

Ценови диапазон : 100 лева на ден за двойна стая Средна оценка от гости (по данни на туристически сайтове) – 9.1

Хотел „Огняново”

Хотелът е от категория три звезди, Разполага със сезонен открит плувен басейн и градина, Предлага тераса и климатизирани стаи с безплатен WiFi, Удобствата се допълват от сауна и рум-сървиз. Във всяка стая в хотела има бюро, телевизор с плосък екран и гардероб. Хотелът разполага с 12 двойни стаи, 4 двойни стаи и 4 апартамента. Сутрин се сервира континентална закуска или закуска на шведска маса. По време на престоя си гостите могат да се възползват от съоръженията за отдих на място, включително турска баня,

Предлагани удобства: 2 басейна, безплатен паркинг, румсървис, безплатен WiFi, ресторант, закуска - Шведска маса, сейф, частен вход, кабелна ТВ, телефон, удобства за гладене, вентилатор, асансьор, походно легло, гледка към езеро и планина. Обслужване на български и английски.

Ценови диапазон 140 лева двойна стая. Оценки на посетители (по данни на туристически сайтове): Чистота - 8,7 Персонал - 8,9; Удобства 8,7; Място - 8,5

„Aleksion Palace”, Огняново

Хотелът е от категория три звезди. Разполага със сезонен открит плувен басейн, бар, общ салон и градина. На разположение на гостите има хидромасажна вана, тераса, безплатен WiFi и безплатен частен паркинг. Сутрин се сервира континентална закуска.

СПА и уелнес центърът в Aleksion Palace разполага със закрит басейн, турска баня и сауна.

Предлагани удобства: 2 басейна, стаи за непушачи, безплатен паркинг, бар, закуска, самостоятелна баня, гледка, двор/градина, тераса за слънчеви бани, пешеходен туризъм, телевизор с плосък екран, кафене в обекта, Шведска маса, подходяща за деца, Wi-Fi интернет е без заплащане, паркинг, достъпен за трудноподвижни гости, конферентна/банкетна зала, климатик; Уелнес Спа зона/зона за релакс, парна баня, масаж, масажен стол, хидромасажна вана/джакузи, сауна

Обслужване на български, немски и английски

Оценки на посетители (по даани на туристически сайтове) : Чистота - 8,5; Персонал - 8,7 ;
Удобства 8,7; Място - 8,5

„GRAFFIT Luxury houses”,Огняново

Предлага градина и тераса. Сред удобствата в хотела са обща кухня, общ салон и безплатен WiFi във всички части. Гостите ползват безплатен частен паркинг. Стаите в къщата за гости са с изглед към язовира и разполагат със самостоятелна баня с вана и безплатни тоалетни принадлежности. Стаите в GRAFFIT Luxury houses имат кът за сядане.Сутрин се сервират континентална и а ла карт закуска.

Предлагани удобства : басейн , стаи за непушачи, безплатен паркинг, безплатен WiFi, климатик, телевизор с плосък екран , сателитна телевизия, хладилник, електрическа кана, бар. Фантастична закуска; Уелнес зона : хидромасажна вана и сауна; частен вход, удобства за гладене, машина за чай/кафе, кът за хранене на открито.

Обслужване на български и английски

Ценови диапазон 135 лева на ден – голяма двойна стая ; 180 лв. на ден – апартамент със спалня и всекидневна.

Обща средна оценка на удобствата от посетители - 9,3

Къщи „Релакс”. Огняново

Всяко помещение за настаняване разполага с вътрешен двор, напълно оборудвана кухня с хладилник, камина, кът за сядане, телевизор с плосък екран, собствена баня. Всички стаи са с балкон с изглед към басейна.

Сутрин в апартхотела се сервира континентална закуска.

Предлагани удобства: слънчева тераса, градина, барбекю и детска площадка, стаи за непушачи, безплатен паркинг, безплатен WiFi, бар, кухненски бокс, прибори и съдове, пералня, стрийминг услуга (напр. Netflix), камина, частен вход, телевизор, сателитни канали, хладилник, кът за хранене на открито, частен апартамент в сградата, достъп за хора в инвалидни колички.

Обслужване на български и английски

Ценови диапазон 190 ля. на ден за апартамент с две спални.,всекидневна и баня

Средна оценка на удобствата от посетители (по информация от туристически сайтове) - 9.8

Хотел „Лещен”, с Лещен

Хотелът предлага тихо местоположение в село Лещен, безплатен WiFi в общите части, безплатен част паркинг и а ла карт ресторант на място. Гостите могат да ползват безплатно зоната за релакс със закрит басейн, хидромасажна вана, финландска сауна, парна баня и приключенски душ. Има също сезонен открит басейн с панорамен изглед и чадър и шезлонги до него. Всяка стая разполага с телевизор със сателитни канали и кът за сядане. Собствената баня във всяка стая е с душ, безплатни тоалетни принадлежности и сешоар.В ресторанта се приготвят традиционни ястия.

Архитектурният резерват в село Ковачевица и село Огняново са на 8 км. На 200 м. има магазин за хранителни стоки, църква и галерия. Средна оценка на удобствата от посетители - 9,4

Обслужване на български и английски

Предлагани удобства : 2 басейна; Безплатен паркинг Безплатен WiFi; Бар ; Превъзходна закуска; Собствен плаж ; Гледка към планинатяч; Шумоизолация; Достъп за хора в инвалидни колички.

Ценови диапазон : 195 лв. на ден за стандартна двойна стая. За студио 220 лв. на ден

Средна оценка на удобствата от посетители – 8.9

Къщи за гости „Лещенски перли”

Лещенски перли се намира в Лещен. Предоставя безплатен Wi-Fi достъп, стаи със самостоятелна баня, градина, барбекю ,тераса, общ салон. Къщата за гости предоставя безплатен паркинг.Разполага с 6 стай с общ капацитет от 15 легла. **Обслужване на български и английски.**

Предлагани удобства : Допускат се домашни любимци. Много добра за куска. Гледка към градината. Гледка към планината. Гледка към града ; Самостоятелна баня; Телевизор с плосък екран; Шумоизолация; Тераса; Безплатен WiFi ; Удобства за гладене. Общ хол с трапезария.

Средна оценка на туристически сайтове - 8.90; Местоположение – 9.00; Персонал – 8.80; Чистота – 9.00; Удобства – 8.80.

Ценови диапазон : 95-114 лв. на ден за стандартна двойна стая. За цялата къща – 630 лв. на ден.

Винарски бутиков комплекс „Хрисимов“, с, Мусомища

Комплексът разполага с кухня, оборудвана с готварска печка, електрическа кана, микровълнова фурна, хладилник, кухненски съдове и прибори, трапезария, 3 спални (6 легла), баня и тоалетна. Има още - външно барбекю, безплатен паркинг, интернет и телевизия. Комплексът предлага открит плувен басейн и безплатен WiFi, съоръжения за барбекю и градина, тераса и денонощна рецепция. Стаите са с изглед към планината. На място може да играете тенис на маса и да вземете автомобили под наем. Предлага се и дегустация на вина.

Достъпен за трудноподвижни гости. Домашни любимци са разрешени с предварителна заявка, без допълнително заплащане. Обща TV зала. Трансфер (допълнително заплащане) . VIP услуги. Специални диетични менюта (по заявка).

Дейности :Личен треньор. Фитнес тренировки. Пешеходен туризъм. Библиотека. Тенис на маса. Масаж. Филми на DVD. **Говорими езици**: български, гръцки, английски, френски.

Ценови диапазон 70-100 лева на ден за двойна стая. Средна оценка на туристически сайтове . 8.70; Местоположение – 9.00; Персонал – 8.80; Чистота – 8.70; Удобства – 8.60.

Ресторант „Неврокоп” , гр. Гоце Делчев

Ресторант Неврокоп е част от едноименния хотелски комплекс и се намира в сърцето на Гоце Делчев. Заведението е с голям капацитет - 150 места вън, 300 места вътре, Предлагат се ястия от традиционната българска кухня, гръцки специалитети, разнообразни напитки и десерти. Подходящо място за тържества с музика на живо, разполагащо с детски кът, Предлагат се специално пакети за групи.

Удобства в Неврокоп . градина, wi-fi, детски кът, паркинг , тераса на открито, жива музика, парти и събития, обедно меню.

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места” акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

Ресторант Олив

Ресторант Олив е част от едноименния хотел и се намира в центъра в град Гоце Делчев. Има 250 места вън, 110 места вътре. Кухнята, която се предлага в менюто е българска, балканска и средиземноморска. Интериорът е модерен и уютен, а големият брой места в градината и вътре го правят добър избор за честване на всякакви поводи.

Удобства в Олив градина wi-fi , парти и събития

Механа „Ванита”. гр.Гоце Делчев

Механа Ванита е с централно местоположение в Гоце Делчев. Разполага с 80 места вън. 185 места вътре. Интериорът е в битов стил. разпределен между три зали и лятна градина с много зеленина. Предлага традиционна българска кухня, специалитети от неврокопския край,

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места” акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

барбекю, богат избор на напитки и обедно меню. Подходящо място е за организирани събития. с музика на живо в изпълнение на оркестър.

„Национален парк Пирин”

НП „Пирин“ е уникален природен комплекс и от 1983 г. е обект на Световното наследство според Конвенцията за природното и културното наследство на ЮНЕСКО.

Културно наследство

Банско

В Банско има 157 паметници на културата от епохата на Възраждането /112 жилищни сгради, 5 църкви и метоси, 21 стопански постройки, 19 строителни съоръжения: Бенината къща /къща-музей „Неофит Рилски“/, родната къща на Никола Вапцаров /къща-музей „Никола Вапцаров“/, Веляновата къща /декоративната украса/, Молеровата къща, църквите „Успение Богородично“, „Св. Троица“ и часовниковата кула-камбанария към нея, Буйновата /Тодева/, Сирлещовата, Хадживълчовата, Сирлещовата /същинска Хадживълчова/, Събевата, Вакановата, Шарената къщи, къщите на Наса Загорчина и Благо Вишанин, метохът на манастира Ватопед и къща на Данаил Грънчаров. В миналото Банско се е славел като един от най-значителните търговско-занаятчийски центрове в Североизточна Македония. Сред занаятите особено голям разцвет получават кожарството, дърводелството и резбарството, кацаро-бъчварството, дялгерството, воденичарството и тепавичарството.

Гоце Делчев

Църкви и манастири: В района на гр.Гоце Делчев могат да се посетят църквите „Св. Архангел Михаил“, „Успение Богородично“, „Св. Кирил и Методий и Св. Пророк Илия“, „Св. Николай Чудотворец“, „Успение Богородично“ в с. Делчево, манастирът „Живоприемни източник“ между гр. Гоце Делчев и с. Делчево, манастирът „Успение Богородично“ над с. Баничан, църквата „Св. Архангел Михаил“ в с. Баничан.

Археологически обекти: Интересна туристическа атракция в района на гр, Гоце Делчев е античния и средновековен укрепен град Никополис ад Нестум, който се намира в с. Гърмен. Той е паметник на културата с национално и международно значение; антично селище, основано от римския император Траян I след средата на IV в., разцвет – II – VI в., разрушено в края на VI-VII в. от славяните. Други туристически обекти, които представляват интерес са крепостта Момина кула между гр, Гоце Делчев и с. Делчево и крепостта Судин град, която се намира в с. Мусомища. В гр. Гоце Делчев има голям исторически музей с богата археологическа и етнографска експозиция от уникати, събирани из целия Неврокопски район. Сградата е строена през 1877 в стил барок. В нея има запазени уникални дърворезби на таваните /Дебърска резбарска школа/; ценна нумизматична сбирка, статуи, керамика, средновековни накити и оръдия на труда/.

Традиционни занаяти – грънчарство /оригинални керамични съдове от началото на XIX в./, звънчарство /чанове и тюмбелеци/, абаджийство /автентични стари костюми и инструментариум/, мутафчийство, тъкачество /традиционни тъкани изделия, 20 пълни комплекта на оригинални народни костюми от целия район, бакърджийство, самарджийство, гребенарство и златарство, автентичен фолклор, богат снимков материал и макети на стара архитектура от Ковачевица, Долен, Неврокоп. В миналото Неврокоп се е славел като голям занаятчийски център с развити над 12 вида различни занаяти – звънчарство, грънчарство, бакърджийство, обработка на желязо, абаджийство, самарджийство, кожарство, мутафчийство, тъкачество, златарство, дюлгерство и т. Днес има само 1 звънчарска, 1 медникарска и 1 грънчарски работилници.

Разлог

Църкви: Църквата „Свети Георги“ в село Баня е строена до 1835 г. Тя е трикорабна псевдобазилика с камбанария и балкон.

Археологически обекти и места: На 150 м южно от Предел, има руини от антично селище (ценни останки от обекта се пазят в къща-музей „Никола Парапунов“ в гр, Разлог. На територията на село Баня са открити руини на антично селище /II-III в., Югозападно в покрайнините на селото има 4 надгробни могили. Друг археологически обект е крепостта Калята, която се намира на 19 км югозападно от Разлог в североизточните склонове на Пирин.

Считана е за стара славянска твърдина с римска първооснова, Югозападно от Разлог са разположени основите на „Писаната“ /XI – XIV в./. Непосредствено до нея е разположена „Бялата църква“. В местността Катарино се намира църквата „Света Катерина“, която отчасти е вкопана в земята. В село Баня са запазени 2 постройки на минерални бани – Римската и Турската

Традиционни занаяти: Изработването на традиционните китеници, ресначи, черги и др, тъкани изделия и днес е много характерно за цялата община. Традицията е особено жива в селата, където в почти всяка къща има стан и се тъче за приготвянето на чейз на младите момичета.(

Съпределни забележителности и обекти на туристическа инфраструктура. Възможности за използване за целите на туризма в Община Хаджидимово и Геопарк Хаджидимово

В стопанско и туристическо отношение територията на геопарка е свързана в единен комплекс със съпределните територии на общините Гоце Делчев, Гърмен, Сатовча и Доспат. Значителни възможности могат да се развият, отчитайки свързаността на територията с големия зимен курорт Банско, както и с намиращите се на 1 час път курорти по егейското крайбрежие в Гърция – Кавала, Аспровалта, Неа Парамос, както и с интересния в стопанско и туристическо отношение град Драма, с неговите водни и балнеоресурси.

В този контекст Геопаркът може да се разглежда като интегрална част в различни туристически маршрути в рамките на планински, воден, екологичен, винен, кулинарен, фолклорен, историко-познавателен, фото ловен, ловен туризъм; Трябва да се отчита и възможността за свързване с рекреативния, здравния и курортния туризъм в съпределните райони – Банско, Добринище, Кавала, Огняново, Гърмен и пр.

Геопаркът се обвързва тясно и с етнографско познавателния туризъм в един изключително интересен и смесен по уникален начин, както и с възможността за запознаване с уникалните бит, традиции и обичаи, които носят белезите на различни културни системи и цивилизации. Именно културния синтез е най-ценния познавателен елемент на района.

Важното е да се разберат и очертаят и развият специфичните възможности на територията именно в контекста на тази свързаност. Геопаркът и неговите Геоточки могат да станат част от различни маршрути и програми . от нови продукти.. Но за тази цел те трябва да се развият. да се

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места” акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

проучат, да се експонират и рекламират. Това трябва да се обвърже с информационна дейност (читалището и дигитални програми),. създаване на събитийност – фестивали, празници (освен празника Гьоргьоден, . празници – на виното. на храните . на булката и пр.,. културен календар, . тържества. панаири и пр. Да се обвържат с тези в другите съседни общини.

Исторически музей – гр. Гоце Делчев

Общинският исторически музей в гр. Гоце Делчев е открит през 1979 г. и помещава 12 експозиционни зали. двор с автентична чешма и лапидариум. Всяка година в музея се представят изложби с археологически находки. Те обикновено са свързани с културата на славяните, траките и прабългарите,. открити в долината на древната река Нестос (днешна Места).

Манастирите в Пирин

Мелнишки манастир "Св. Богородица Спилеотиса" *Наричан още:* манастир "Св. Зона"

Мелнишкият манастир е разположен върху малка тераса в източната част на възвишението Св. Никола, югоизточно от град Мелник

Манастирът е основан от деспот Алексий Слав в началото на XIII в., който му дава специални привилегии с грамота от 1220 г. - с нея подарява на манастира село Катунца. По-късно става метох на Ватопедския манастир в Атон. От средата на XIX в. започва да запада, като

окончателно престава да функционира по време на Първата световна война. Понастоящем е периодично действащ.

От манастира е запазена възстановената през 40-те години на XX в. черква "Св. Спиридон". От запазените останки е видно, че манастирът е притежавал класическата канонична схема на средновековните манастири – монашески килии, заграждащи двора, трапезария, игуменарница, зала за гости, библиотека, защитна кула. В манастирския комплекс е имало две черкви – "Св. Богородица Спилеотиса" и "Св. Спиридон", както и гробничен параклис. Днес манастирът попада в културно-историческия резерват "Мелник" и е обявен за паметник на културата.

Неврокопски манастир "Св. Богородица - живоприемний източник" наричан още Гоцеделчевски манастир "Св. Богородица - Живоприемний източник"

Неврокопският манастир се намира в Южен Пирин. Отстои на 2 км югозападно от град Гоце Делчев. Основан е неизвестно кога, а по време на турско то владичество е разрушен. Възобновен е в края на XIX в. (1888 г.), а понастоящем е постоянно действа. Представлява комплекс от малка, еднокорабна, с притвор и частично стенописана черква (построена през 1901 г.), жилищни и стопански сгради. Обявен е за паметник на културата.

Обидимски манастир "Св. Пантелеймон"

Обидимският манастир се намира в Пирин планина. Отстои на около 4 км северозападно от село Обидим и на около 3 км югоизточно от град Добрини. Основан е през 20-те години на XX в. Сега е постоянно действащ. Представлява комплекс от черква, жилищна и стопанска сграда. Обявен е за паметник на културата.

Роженски манастир "Рождество Богородично"

Роженският манастир се намира в югозападната част на северния дял на Пирин планина. Отстои на около 1 км югозападно от село Рожен и на около 2.5 км североизточно от град Мелник. В миналото се е смятало, че Роженският манастир е основан през XIII в. (1220 г.) от деспот Алексей Слав. Новите проучвания показват, че манастирът, под името "Св. Георги", наистина е

основан през XIII в.. но от византийския военачалник Георги Кондостефан Каламеас и жена му. които през 1309 г. го подарили на светогорския грузински манастир "Ивирон" (Иверски манастир). Опожарен е в края на XVII–началото на XVIII в.. а по-късно е бил възстановен. По време на тюркското младичесво манастирът е под гръцко влияние като метох на Иверския светогорски манастир..От 1912 г. Роженският манастир отново става български. но спорът за собствеността е разрешен окончателно през 1921 г. от арбитражния съд в Хага - в полза на България. Понастоящем е постоянно действащ

Комплекс. състоящ се от черква. параклис-костница. жилищни и стопански сгради. Роженският манастир е един от големите манастири в Българи Манастирската черква (22 x 10 м) е построена през XVI в. Северният дял на притвора е оформен като параклис. посветен на Св Козма и Дамян и в него се намира забележителният с реализма си ктиторски портрет на **Мелания монахиня** (1732 г.). В черквата са запазени стенописи от 15-ти до 18 –ти век. Забележителни са дърворезбованите иконостаси и иконостасните икони. В близост до манастира е черквата "Св. св. Кирил и Методий". построена през 1914 г.. за да обслужва българите. които гърците не пускали в манастира. Инициативата за построяването ѝ е на Яне Сандански (1872-1915 г.). който е погребан източно от черковната апсида. Край манастира се намират прочутите **Мелнишки земни пирамиди**. Роженският манастир е обявен за паметник на културата.

- **Сандански Манастир "Св. Св. Козма и Дамян"**

Санданският манастир се намира в североизточния край на гр. Сандански. на десния бряг на река Санданска Бистрица . Понастоящем е периодично действащ. Представлява комплекс от черква. параклис "Св. Петка" и жилищна сграда. Обявен е за паметник на културата.

Туристически ресурси на Гоцеделчевската община предлагат изключително разнообразни места за любителите на природата. Край брега на р. Делчевска се намира природната забележителност Чинарбей (500 г.. 24 м височина). На 1.5 км западно от град Гоце Делчев растат вековните кестенови дървета Близнаците. Рибарникът край р. Места (3 км по шосе и 2 км по черен път в североизточна посока) предлага атрактивни занимания и консумация в

специализирания рибен ресторант.

На територията на общината се намира живописният пролом на р. Места Момина клисура, дълъг 25 км, който свързва Разложката с Гоцеделчевската котловина и отделя Пирин от Дъбрашкия дял на Западните Родопи. Курортната местност Попови ливади (1430 м н.в.) е удобен изходен пункт за Ореляк (2.30 ч сев. по маркирана пътека) и билото на Дебели рид, ограждащ трите циркуса. Оттук минава и международният планински маршрут Е-4 (Пиренеите – Пелопонес).

От гр. Гоце Делчев могат да се предприемат пътувания до известния национален и международен туристически център Банско (32 км). През местността Попови ливади по живописни планински пътища се стига до самобитното с. Пирин (44 км), хижа Пирин (61 км), Роженски манастир (79 км) и културно-историческия резерват Мелник (80 км).

Село Долен

Архитектурен резерват. Тесните калдъръмени улички и характерните му стари къщи, изградени във възрожденски стил са крайно интересни. Къщите са строени с типично еркерно наддаване на втория и третия етаж и с вътрешно устройство, доближаващо се до възрожденските къщи в други селища на страната. Някои от таваните са украсени с резби. Интересна е построената през 1837 год. черква с чудната си резба, дело на майстори-самоуки.

Село Лещен

Селото също е обявено за архитектурен резерват. Голяма част от къщите са реставрирани и пригодени за "селски туризъм". Посещава се от много туристи от страната и чужбина. Разположено е на 17 км от град Гоце Делчев, на пътя водещ до с. Ковачевица.

Село Ковачевица

Уникална творба на народната архитектура. Някои къщи са високи 3-4 етажа, с издадени навън горни етажи. Ковачевица е притежавала изключително за времето си благоустройство. Улиците са застлани с калдаръм, по който е минавала канализацията. Съществува и водопровод, който захранва обществените чешми. Повечето от къщите понастоящем са реставрирани, като са спазени старите традиции. Селото е известно като "българският Холивуд", заради многото филми, които се снимат в Ковачевица.

Обща инфраструктура

Банкови офиси в гр. Гоце Делчев

Наименование	Адрес	Телефон	Е- мейл
Bulgarian Post Bank	Ул. Илия Батаклиев 2	Tel:+359751/60341.	www.postbank.bg
Central Co-Operative Bank	ул.Бяло море 13	Tel: +359-7560205.	www.ccbank.bg
DSK Bank	ул. "Търговска" №3	+35975160783	www.dskbank.bg
United Bulgarian Bank	Ул.Търговска 32	Tel:+35975160838	www.ubb.bg
Hebros Bank	Ул.Царица Йоанна12	Tel: +35975160122	www.hebros.bg
FIBank	Ул."Ал.Стамболийски"1	Tel: +359-751-60206.60208	www.fibank.bg
Raiffeisen Bank	Ул.Бяло Море 4	. Tel:+359-751-61322	

Туристически агенции с представителства в гр. Гоце Делчев

Наименование	Адрес	Телефон	Е- мейл
туристическа агенция "Оазис – А"	ул.Илия Батаклиев 5	тел.0751/61007	
туристическа агенция Астрон-С	ул.Солун №20	Tel: +359751/23041	

Заклучение

Резултатите от проучването дават основание за извода, че туристическия потенциал на община Хаджидимово и на Геопарка са свързани с характеристиките и туристическия потенциал на целия туристически ареал, обхващащ териториите на общините Гоце Делчев, Гърмен, Сатовча и Хаджидимово. Тази свързаност се отнася до всички основни елементи на потенциала – географско разположение, природни дадености, културно-историческа общност и единство, културна събитийност, бит, традиции и обичаи на населението, повечето основни елементи на туристическата инфраструктура, като пътища, транспорт, водоснабдяване, електроснабдяване, обработка на отпадъците, здравеопазване, образование, стопанска

структура и инфраструктура, инфраструктура с културно предназначение (музеи. читалища. кина. театри и пр.). Тази обвързаност е обективна, исторически установена и необходима за целия ареал. От тази гледна точка развитието на туризма в община Хаджидимово и ролята на Геопарк Хаджидимово могат да се разглеждат пълноценно и ефективно само в рамките на развитието на туризма в целия ареал. Първо - като инфраструктурно развитие; второ - като човешки потенциал; трето и най-важно - като организационни форми. Става дума за съвместна дейност, взаимнообвързване на обекти и дейности, общи туристически маршрути и услуги, взаимодопълване и координация. Това разбиране дава не само друг поглед върху процесите в туризма . но и налага един принципно по-различен от съществуващия ракурс на работа в този сектор, базиран върху общността и взаимодействието. Има всички основания да се търсят нови организационни форми, които първо биха осигурили повече възможности в това направление и второ – които биха осигурили една значително по-висока ефективност на целия отрасъл и на конкретните туристически обекти и дейности.

Конкретни форми могат да бъдат нови туристически маршрути (по видове туризъм или по тематика), общи туристически услуги, общо рекламнo-туристическо представяне в страната и на международните туристически пазари – рекламни сайтове, панаири, срещи и пр., единно производство на сувенири, единна концепция при развитието на специфичните форми на туризъм –например приоритет на местната кухня с оглед развитие на кулинарния туризъм ,на местните вина при развитие на винения туризъм, създаване на регионални брендове на серена, млечни продукти, колбаси и пр., изграждане на обща концепция за проучване и разкриване на исторически забележителности, развитие на музейната инфраструктура, единна транспортна концепция и пр. На тази основа би могъл да се осъществява и един нов подход към изграждане на човешкия потенциал за целите на туризма. в т.ч. образивание, професионално обучение, взаимодействие между обектите в определени ситуации (напр. прехвърляне на работници от едни обекти в други в ситуации на извънредно натоварване), общи кухни, общи доставки на продукти, обща система за пране, единна система за екскурзоводи.

Към настоящия момент подобна системност липсва. Има зачатъци на отделни нейни елементи. Те са плод на индивидуална инициатива и за сега нямат необходимия обхват. обвързаност и мащаби. Отделни туристически оператори реализират също определени дейности в това направление. Като цяло обаче има организационен дефицит за реализиране на един подобен подход.

В световната практика в сферата на туризма има различни организационни схеми на сътрудничество. Едни се базират на кооперацията, други на местните инициативни групи за подпомаягане на туризма, трети на клъстерния подход и създаване на туристически клъстери – частни, общински или със смесено участие. В повечето европейски държави изграждането на такива взаимоотношения и форми на организация се стимулира от държавата а в някои е развито като държавна политика (нормативни решения, стимули за подобни структури, данъчни облекчения за общите проекти и пр). В България на национално ниво се работи в тази насока но към настоящия моментг няма ясна и активна държавна политика и съдействиетвие от страна на държавата. Разчита се предимно на местната инициатива и на самоорганизацията на отделните обекти и оператори.

Посоченото дава основание да се предложи лансиране на инициатива за създаване на организационни форми в тази насока. Първата от тях би следвало да бъде разработването на единна туристическа концепция и стратегия за развитие на туризма в ареала. За тази цел би следвало да се създаде инициативна браншова група с участието на експерти в областта на туризма, честни оператори и представители на местната власт на общините в ареала. По същество тази група може да стаяне и първооснова на един бъдещ регионален туристически клъстер.¹³¹

Този тип организация би позволил да се погледне по един нов , принципно различен начин и на обвързването на туризма в ареала с големите съпределни туристически курорти по егейското кпрайбрежие на Гърция и в района на Банско и Добринище.

Концентрацията на управлеието на процесите и дейностиете свързани с туризма в ареала . на практика, е единствено възможния път за реализиране на подобно обвързване.

Има всички основания да се счита, че именно Геопарк Хаджидимамова като нова организационна форма, при насочено развитие и съответна настойчивост и целенасоченост на усилията, може да стане инициатор и осева структура на една подобна идея.

¹³¹ Концепцията за клъстера произтича от научните изследвания в индустриалната икономика и пространствената икономика, За първи път заявено от Алфред Маршал, той е приложен към Централна Италия от Г, Бекатини, след това служи като модел за много политики за индустриално развитиев Европа и Северна Америка, Днес туризмът го възприема като част от своите политики- за съвместното производство на туристически продукт се изисква поне частична интеграция на мрежата от участници, съставляващи клъстера, Разнообразието на формите за вграждане на туристическа дейност изисква разглеждане на различни видове клъстери

Докладът е разработен в рамките на договор № В 2.6 с.08 по проект “Създаване на трансграничен воден геопарк в района на река Места”¹⁶⁰
акроним: СВ Water Geopark, финансиран по Програмата за сътрудничество ИНТЕРРЕГ V-A “Гърция-България 2014-2020”, съфинансирана от
ЕФРР и националния бюджет на участващите страни.

- „Програма За Европейско Териториално Сътрудничество "Гърция-България 2014-2020"

Приложение № 7

ПРЕПОРЪКИ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ КЪМ ОБЩИНА ХАДЖИДИМОВО

ВЪЗ ОСНОВА НА ИЗВОДИТЕ И АНАЛИЗИТЕ, ПОЛУЧЕНИ ОТ РАБОТАТА ПО ОБЩЕСТВЕНА ПОРЪЧКА „ОЦЕНКА НА ПОТЕНЦИАЛА НА ГЕОПАРК ХАДЖИДИМОВО КАТО СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКА, КУЛТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛНА И ТУРИСТИЧЕСКА ДАДЕНОСТ И ТЕРИТОРИЯ ЗА ОТДИХ И ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ“

Изграждането на Геопарк „Хаджидимово“ в рамките на Програмата за европейско териториално сътрудничество между Гърция и България „INTERREG 2014-2020“

създава уникални предпоставки за многостранно, дълготрайно и устойчиво развитие на община Хаджидимово. Стойностно и необходимо би било Геопаркът да се превърне в катализатор не само на общественоеикономическото развитие на общината, но и на съществуващите поведенчески нагласи на населението; да стимулира предприемаческата инициативност, да надгради съзнанието за високата национална и регионална историческа значимост на района, да повиши доверието в транс-граничното сътрудничество и в предприеманите от местните власти инициативи.

Действащия в момента Общински план за развитие на община Хаджидимово обхваща периода 2014-2020 г. Той е разработен и приет в съответствие с основните национални нормативни документи, отнасящи се за регионалното развитие - Националната стратегия за регионално развитие на Република България (2012-2022); Регионалният план за развитие на Югозападен район на планиране (2014-2020) и Областната стратегия за развитие (2014-2020). В неговата философия и

логическа структура са отразени изискванията, принципите и правилата за прилагане на структурните инструменти в областта на регионалната политика на ЕС:

- Координация и съгласуваност с европейските, националните и местните политики за конкуренция, опазване и подобряване на околната среда и равните възможности;
- Осигуряване на информация и публичност на процесите на планиране и програмиране, финансиране, изпълнение, наблюдение и оценка в областта на интегрираното регионално и местно развитие;
- Следване на методологическите работни документи на ЕК за използване на индикатори и извършване на оценки;
- Спазването на принципа на съфинансиране и допълнимост на местните собствени финансови ресурси за развитие със средства от държавния бюджет, фондовете на ЕС и други публични и частни източници.

Намирайки се в края на този седемгодишен период на планиране, е подходящо да се започне работа по дефиниране на целите, задачите и приоритетите пред общината за следващи години. Съгласно Националната стратегия за регионално развитие (НСРР), която много точно отразява общоевропейските политики за регионално развитие, запазването на националната и регионална идентичност и културно разнообразие са водещ елемент в процеса на развитие.

В публикуваната през 2008 г. от Европейската комисия Зелена книга за териториално сближаване се повдигат въпроси, отнасящи се за актуалните цели и възможностите на териториалното сътрудничество, за това как хората използват пространствата, в които живеят, за активиране потенциала на граничните територии, териториалните измерения на секторните политики, връзката между сътрудничеството и конкурентоспособността. Подчертава се, че е необходимо да се отдели по-голямо внимание на териториалното и културното разнообразие и обособяването на функциониращи икономически райони, да се подобрява координацията между политиките на ЕС, разбирането за териториалните процеси. Очаква се да се развие по-стратегическо и гъвкаво териториално сътрудничество, ориентирано към постигане на цели поставени на макрорегионално ниво.

Проектът „Създаване на трансграничен воден Геопарк в района на река Места“, разработван в рамките на Програма за Европейско Териториално Сътрудничество "Гърция-България 2014-2020" между община Хаджидимово, България и община Драма, Гърция, фокусира в себе си по изключително добър начин голяма част от темите, залегнали в европейската „Зелена книга“. Развитието на трансграничното сътрудничество между двете съседни общини на базата на обективно съществуващите общи културно-исторически, социално-икономически и природно-географски параметри и интереси, притежава висока степен на дългосрочна обществена целесъобразност. Проектът в своята концептуална цялост, планирани и реално изпълнени цели и задачи е сериозна основа за провеждането на комплексни политики от страна на общинските администрации на Хаджидимово и Драма по посока подобряване, както на социално-икономическия климат, на заетостта, към стимулиране на предприемаческата инициативност на населението от двете страни на границата, така и за реализирането на редица социално-отговорни инициативи с цел запазване екологичното многообразие и равновесие на средата.

Изграждането и разработването на Геопарк Хаджидимово е високо-стойностен проект, който има стратегическо значение за развитието на общината за дълъг период от време.

Стратегически насоки за развитие на общината в контекста на Геопарк Хаджидимово . Основни организационни , управленски и финансови инструменти за реализация

Геопарк Хаджидимово е системна съставна част от територията на община Хаджидимово. По своята същност и цели той е свързан с потенциала на региона и с целите на неговото развитие. Към момента целите на развитие са определени с ОПР 2014- 2020 г.

Стратегическата рамка на Общинския план за развитие 2014-2020 г. дефинира четири приоритетни области, които да са акцент в действията на местните власти за подпомагане цялостния просперитет на района. Те са описани по следния начин:

- „По-добра бизнес-среда и насърчаване на икономическия растеж в района, по-висока заетост, повече инвестиции.
- Съхраняване на демографския потенциал, с грижа към младите хора.

- Доразвиване и поддържане на общинската инфраструктура.
- Повишаване доверието на гражданите и бизнеса в администрацията, чрез осигуряване на добро управление на всички нива.“¹

Геопаркът от една страна изхожда от тези цели и си съобразява и свързва интегрално и системно с тези цели. От друга страна концепцията за Геопарка налага определен отпечатък, както върху реализацията на ОПР, така и върху неговото осмисляне от гледна точка на самата философия и съдържанието на Геопарка.

Така Концепцията за Геопарка има значение за реализирането на един нов поглед върху изпълнението на ОПР с възможност за неговото осмисляне от позициите на Геопарка. Тя ще има особено важно значение при разработването на ОПР за следващия програмен период 2021-2027 г., а в случай на устойчивост и за планирането на развитието на общината за следващите планови периоди.

Методологична основа на направените оценки и прогнози и на разработените идеи и предложения за развитие на общината са концепцията за Геопарка ,неговата структура и функции.

Основните структурни и функционални подсистеми на региона от момента на създаването на Геопарка ще се оценяват от позициите на тази концепция, чрез критериите, които тя налага и чрез специфичните методи за оценка по тези критерии. Концепцията за Геопарк Хаджидимово е разработена в рамките на доклада за изпълнение на Дейност 3.2.1. по проекта.

Концепцията за Геопарка се основава на принципна методология за изграждане на хармонични и устойчиви човеко-природни системи, оптимизиращи връзката и отношението на човека и обществото с природните дадености от позициите на устойчивост на тази система и съхраняването и развитието на нейните характеристики в бъдещето в интерес на човека и обществото. В този смисъл тя е не толкова и не само природо-защитна система, а по-скоро социо-културна система, залагаща на комплексното отношение „човек-общество-природа“. Тя включва в себе си жизнената и стопанска активност на хората и изграждането на култура на взаимоотношенията им с

¹ Общинския план за развитие 2014-2020 г., общ. Хаджидимово, стр.45.

природата, базирана на знание, навици и информация, както и на инструментариум за тяхното създаване и управление.

От позициите на концепцията за геопарковете, системообразуващ фактор за района е р. Места, която има определяща роля за голяма част от геологията, климата, флората и фауната; тя има пряко влияние върху насоките и формите на човешка дейност; върху културата, нравите и традициите, към които се придържа населението.

Възможности за развитие на туризма в община Хаджидимово свързани с потенциала на основните туристически ресурси

Възможности свързани с географското разположение:

- Възможности за обвързване на активностите с капацитета на съпределните райони в България (Банско, Разлог, Добринище, Девин) и в Гърция – Драма, Кавала, Аспровалта. Преходен пункт между зимно-планинските курорти в България и морските курорти в Гърция;
- Възможности за съвместни предприятия и коопериране.
- Възможности за износ на продукти произведени в общината.
- Възможности за развитие на трансграничен туризъм
- Възможности на трансграничен износ на ел. енергия.
- Възможности за развитие на разнообразни форми на туризъм, за развитие на мащабно животновъдство, за развитие на екологично земеделие най-вече на поливно земеделие и зеленчукопроизводство, за развитие на събирането на билки, култивирането на билки и растително-маслени култури, за отглеждане на тютюн, за лозарство и винопроизводство, за развитие на местни производства и създаване на продуктови брандове на базата на произвежданите суровини и продукцията (производство на млечни изделия, месни продукти, вина, зеленчукови продукти, етерични масла, и пр.
- Развитие на елементите на стопанската инфраструктура и на урбанистичната среда с оглед най-добро използване на релефа при опазване на основните му дадености - преглед, оценка и адаптация към тези цели на устройствените

планове, предназначението на използваемите площи, разполагането на зоните за развитие на индустриални мощности, развитието на пътната , електропреносната и ВиК инфраструктура.

Дейности на Геопарка и общината свързани с релефа :

- Разкриване и познание на богатия потенциал и възможност на релефа. Опазване на уникалността на релефните форми в поречието на р. Места и около нейното корито. Стратегия за развитие на свързаността на територията съобразена със спецификата на релефа
- Съхранение на релефа и основните релефни форми. Развитие на експозицията и познание на потенциала на релефа .
- Разширяване на територията на Геопарка по посока на включване на нови релефни форми – планински и високопланински.
- Развитие на основни форми на туризъм като : селски, планински, билков, вело-туризъм, фото-ловен туризъм, ловен туризъм.
- По-добро познаване на богатството на релефа от страна на туристи и на местното население.
- Дейности по опазване на речните корита на р. Места и р. Мътница.
- Дейности за по-добра експозиция на релефа и неговия потенциал – информационни брошури, карти, видеоматериали, презентации, обучения и пр., в които да се описват и разкриват характеристиките и особеностите на релефа, наименованията на формите.
- Топонимия на елементите на релефа – планини, разломи , долини, местности и пр. Проучване и експозиция на топонимната история и митове, легенди и предания, свързани с релефа.
- Създаване на форми за опознаване, проучване, картографиране и опазване на релефа.

- . Развитие на достъпността до релефни забележителности и свързаността с тях.
- Създаване на организационни предпоставки за познание на потенциала на релефа .
- Развитие на стопанска дейност за пълно познание на потенциала на релефа.
- Спиране обезлюдяването на високопланинските селища на територията.
- Оптимизиране на урбанистичната среда с оглед най-добро използване на релефа при опазване на основните му дадености - преглед , оценка и адаптация към тези цели на устройствените планове, предназначението на използваемите площи, разполагането на зоните за развитие на индустриални мощности, развитието на пътната, електропреносната и ВиК инфраструктура.
- Специфициране на територии за развитие на индустриални производства в Хаджидимово, Копривлен , Садово, Блатска и Абланица. Минимизиране на площта на тези територии.
- Ограничаване на тежкотоварния транспорт през територията на общината и Геопарка.
- Създаване на адекватни за тези цели регулационни инструменти на общинско ниво (Наредба, организация и процедури, обучени кадри, система за контрол и пр.).
- Осигуряване на финансов и организационен ресурс за тези цели .

Възможности свързани с климата на територията

- Климатичните условия са благоприятни за развитие на планински туризъм , рекреативен туризъм, природонаучен туризъм , екологичен туризъм , фотоловен туризъм, велотуризм, риболовен и ловен туризъм, селски туризъм., ученически туризъм.
- Относително топлата зима позволява с неголяма допълнителни инвестиции съществуващата туристическа инфраструктура да се доразвие с оглед удължаване на туристическия сезон с 30-40 дни а за отделни видове туризъм и за целогодишна сезонност.

- Климатът във планинските части на територията позволява тяхното включване туристически маршрути с крайна дестинация гръцките морски курорти на Егейското крайбрежие, както и развитие на видове и форми на туризъм с включване на здравно-рекреативни елементи.
- Продължителният топъл сезон е значим фактор за повишаване на ефективността на използваните туристически ресурси и на инвестициите в туристическата инфраструктура.
- В съчетание със съседството с зимните курорти Банско и Добринище климатът позволява разработване предлагане на съвместни туристически продукти - туристически излети включващи посещение на обекти от общината, ски излети в Банско и Добринище на посетители на общината през зимата, винни и кулинарни екскурзии в двете дестинации и пр.
- **Дейности на Геопарка свързани с климата като туристически ресурс**
- Да съдейства за опазването на климата на територията от негативно влияещи фактори като замърсяващи индустриални производства, производства с вредни емисии, производства с висока консумация на водни ресурси засилващи дефицита на влажност, изсичане на горски масиви.
- Да съдейства за разработване на нови туристически продукти и създаване на условия за развитие на нови видове и форми на туризъм осигуряващи пълно използване на климатичния потенциал на територията.
- Да съдейства за включването на района и туристическата инфраструктура намираща се на територията на общината в общи туристически маршрути със обекти намиращи се в съпределните райони в България и Гърция.
- Да съдейства за развитието на церогодишни форми на туризъм
- Да съдейства за ново равнище на експозиция на достоинства и предимствата на климатичните условия на територията.

Възможности свързани с водните ресурси

- Наличните водни ресурси създават възможности за съхраняване на биосферата и природното разнообразие на територията, както и за провеждане на целенасочена работа за неговото обогатяване.

- Възможност за развитие на различни форми на туризъм свързан със водите – речен туризъм, риболовен туризъм, природонаучен туризъм, рекреативен туризъм, вело-туризъм фото-ловен туризъм и др.
- Необходимостта от пестеливо използване на водните ресурси задължава провеждане на мерки бизнеса и населението да се ориентират към отрасли и дейности, които не изискват значителни разходи на вода, както и към използване на нови технологии за съхранение и пречистване на водите.
- Потребност наличните водни ресурси да се популяризират и социализират като за целта се създаде съответно информационно осигуряване, да се познават водните ресурси от населението, да се създадат екскурзоводи с познания за тях, съществуващите туристически обети да са свързани с водните забележителности и да предлагат посещения за запознаване с тях.

Дейности свързани с водните ресурси :

- Запазване и поддържане на състоянието на речните корита.
- Запазване и развитие на биосферата в поречието на Места и нейните притоци.
- Запазване на качеството на водите,
- Оптимизиране на водоползването.
- Елиминиране на всички замърсители.
- Пълно канализиране на населените места и осигуряване на пречиствателни станции.
- Ограничаване до минимум на загубите от водопреносната мрежа.
- Въвеждане на контрол и оптимизиране ползването на подземните водоизточници.
- Ограничаване на водоемки промишлени производства.
- Внедряване на интелигентни системи на водоползване .
- Създаване на капацитет за мониторинг на качеството на водите от сондажни водозточници, използвани от населението – въведени на домашни системи за механично, химическо и биологично пречистване .

- Въвеждане на контрол на качеството на питейната вода и мощности за пречистване и обработка за питейни нужди.
- Изграждане на водосборни съоръжения с достатъчен резервен капацитет.
- Изграждане на общинска напоителна система.
- Развитие на воден туризъм и на форми на туризъм свързани с водните ресурси. Инициране на проучвания на нови водоизточници на територията на общината, в т.ч. и на минерални води.
- Инициране на мерки за оптимизиране на потреблението на вода в туристическите обекти.
- Инициране на мерки за въвеждане на съвременни инсталации за водопречистване в туристическите обекти .
- Съдействие за получаване на финансиране за проекти, свързани с водните ресурси и водоползването.
- Организиране на мониторинг върху състоянието на водите, водоизточниците и водоползването.
- Популяризиране на водните ресурси и обекти с туристическо значение чрез създаване на информационно обезпечаване, достъпна среда, обслужващи обекти и инфраструктура. Запознаване на населението. Подготовка на екскурзоводи с познания за водните ресурси и забележителности .
- Подпомагане на съществуващите туристически обекти да предлагат посещения и запознаване с водните ресурси и забележителности в района.
- **Възможности свързани с богатото фито и зоо разнообразие**
- Възможности за познание, за представяне, за пряко наблюдение и фото-ловен туризъм , за включване в специализирани маршрути с туристико – познавателна цел, за привличане на туристи със специални интереси от страната и чужбина. Изследването на растителните видове и птичите хабитати са възможност територията да получи по-значителна международна известност а Геопаркът да кандидатства за включване в Световния Глобален Геопарк на ЮНЕСКО.

- Възможности за мащабни мерки по залесяване.
- Съдействие за запазване и подържане на състоянието на горите и за увеличаване на горските площи.
- Съдействие за запазване и развитие на биосферата на територията и опазване на редките растителни видове .
- Съдействие за проучвания на флората на територията на общината.
- Инициране на мерки за оптимизиране на дърводобива.
- Популяризиране на растителното богатство на територията чрез подходящо информационно обезпечаване. Запознаване на населението. Подготовка на екскурзоводи с познания за забележителностите на растителния свят на територията.
- Съдействие за развитие на видове и форми на туризъм ориентирани към пълно разкриване и използване на потенциала на територията свързан с уникалната растителност.
- Подпомагане на съществуващите туристически обекти да предлат посещения и запознаване с уникалните растителни видове в района.
- Съдействие за запазване и подържане на състоянието на фауната и за увеличаване на популациите.
- Съдействие за запазване и развитие на биосферата на територията и опазване на редките видове животни и птици .
- Популяризиране на зообогатството на територията чрез подходящо информационно обезпечаване. Запознаване на населението. Подготовка на екскурзоводи с познания за забележителностите на растителния свят на територията.
- Съдействие за развитие на видове и форми на туризъм ориентирани към пълно разкриване и използване на потенциала на територията свързан с фауната на територията.
- Подпомагане на съществуващите туристически обекти да предлат посещения и запознаване с уникалните животински видове в района.

Дейности свързани с използването на културно историческите дадености изабележителности и елементи на културата, бита и традициите на населението за целите на туризма

- Извършване на актуална оценка на състоянието на недвижимите културни ценности на територията на общината.
- Провеждане на активна местна политика към културното наследство
- Активно проучване на територията и на нейната история с оглед откриване на нови доказателства, сведения, свидетелства, документи с културно историческа значение. Създаване на „Местна група за История и Етнография”
- Активно включване в дейността на областния исторически музей в Благоевград и в историческия музей в Гоце Делчев, участие в работата на краеведчески дружества и музеи на национално и областно равнище. **Насоки за работа:** Проучване на историята на занаятите, описания, събиране на свидетелства и артефакти, възстановки на цехове и производства (тепавици, самокови, тъкачни станове, вапцарници, мандри и др. характерни за региона производства.
- Събиране на документи свързани с историята на региона, Изграждане на база данни съдържаща информация за анализи, изследвания, научни форуми, артефакти, документи, снимков материал и др. свързани с историята на региона информационни източници.
- Провеждане на активна непрекъсната работа за привличане на съидейници и намиране на дарители и спонсори за целите на краеведческото познание.
- Разработване на достъпни и популярни средства и материали за представяне на историята на региона – информационни брошури, каталози, CD, електронни презентации, Филмови материали, видеоклопове и пр. Създаване на сувенири имитиращи и копиращи артефакти открити в региона, носии, предмети от бита на населението и пр.
- Създаване на местна краеведческа експозиция. Историко- археологическо проучване на територията на гепарка насочено към разкриване на свидетелства от тракийската, древногръцката, древноримската и византийската епохи.

- Лобиране за включване на региона в програмите и проектите на национални и международни научни институти (БАН, Университети, ЮНЕСКО и др.)
- Създаване на културно-опознавателни маршрути в сътрудничество между общините Хаджидимово, Гоце Делчев и Сатовча.
- Създаване на структура за исторически и краеведчески проучвания и връзките с намиращите са в съпределните общини исторически и етнографски музеи.
- Мерки за популяризирането и социализирането на културно историческите забележителности - информационно обезпечаване, достъпна среда, обслужващи обекти и инфраструктура
- **Експозиция (представяне) на историята:** Постоянна местна експозиция, Гостуване на национални и регионални музеи със сбирки, изложби, представяне на отделни артефакти и др. Провеждане на специализирани представяния – лекции, семинари, работа в училищата. Събори и целево участие в съществуващите събори и фолклорни форуми на територията на Геопарка , в общината, на областно и национално равнище Развитието на Геопарка да се свърже с едно значимо присъствие на неговата история и природни дадености на международни, национални и регионални научни, културни, събития и форуми, на туристически панаири и изложби и пр. Създаване и провеждане на календар на участието като се проучат възможните форуми и се определят начините и формите на участие.
- **Възможности и дейности свързани с използването на потенциала и развитието на общата урбанистична инфраструктура и на спомагателната инфраструктура.**

Възможности

- Характеристиките и спецификата на географския район като стратегическото разположение по направленията на европейските транспортни коридори, границата и добре развитата мрежа от регионална и местна транспортна инфраструктура са потенциал за трансграничното сътрудничество;
- Изграждането на АМ “Струма” е с важна роля за подобряване на свързаността на района и за повишаване на икономическата значимост особено на южната му

част; Пътната мрежа уличната мрежа осигуряват добър и целогодишен достъп до всички основни обекти с туристическо значение и потенциал на територията на общината и на Геопарка– природни дадености и забележителности, исторически паметници, музеи, хотели, ресторанти, туристическа инфраструктура, търговски обекти, услуги и пр., като така създават много добри условия за развитие на всички форми на туризъм за които в общината има условия и потенциал.

- Развитието на транспортния коридор към ГКПП Илинден – Екзохи увеличава транзитния пътничопоток и създава условия за развитие на услуги за транзитно преминаващите хора и ППС (ресторанти, сервизи, бензиностанции, крайпътни магазини, рекреативни услуги, паркинги и пр.) , както и за развитие на транзитния туризъм (крайпътни хотели, ресторанти, заведения за бърза хранене, пазари, магазини и пр.)

Дейности за подобряване състоянието на основната урбанизационна инфраструктура

- Реконструкция и доизграждане на водопроводната и канализационната системи и свързаните с тях съоръжения;
- Осъвременяване и подобряване на качеството на съоръженията, свързани с електропреносната мрежа

Конкретни насоки и идеи за развитие на общината

- Оценката на природните дадености, наличната стопанска отраслева структура , както и човешкия потенциал на общината дава основание да се препоръча стопанското развитие да се фокусира върху отрасли и дейности , които не изискват особено големи суровинни , енергийни, водни и човешки ресурси. Поставянето като приоритетно изискване да се запазват уникалните природни дадености в региона, на територията на общината и на Геопарка насочва развитието да се фокусира върху стопански дейности и отрасли, които не оказват деструктивно влияние и не нарушават съществуващото положение. Определено следва да се акцентира и върху дейности , които ще осигурят не само съхранение но и устойчиво развитие и обогатяване на природата (оптимизиране на водоползването, залесяване, спиране на почвената ерозия,

запазване на горските масиви, запазване на растителността в полупланинските територии (поречия, проходи, ливади, пасища и пр.). Важен и силно влияещ елемент за развитието на стопанската инфраструктура е утвърждаването на туризма като стопански отрасъл. По същество подобно решение има определяща и стратегическа роля. Базирано върху една точна и комплексна оценка на потенциала на територията и утвърдено като стратегическа и програмна насоченост в развитието на общината, то императивно налага и ограничения и насоки за развитие на цялата стопанска структура на територията като единен стопански комплекс.

- Развитие на туристическия отрасъл предполага и съответно развитие на урбанистичната инфраструктура, на транспорта, на съобщенията и комуникациите, на услугите. То дава насоченост за развитие на търговската мрежа, на здравната мрежа, на инфраструктурата и дейностите в областта на културата (музеи, фестивали, фолклорни правници, ансамбли и пр.). Туризмът има и пряко отражение върху образованието в общината, което по цели и съдържание следва да се насочи към изграждане на капацитет на работната сила съответен на стопанската структура на територията (туроператорство, хотелиерство, ресторантьорство, кулинарно изкуство, професии свързани с поддръжката на туристическата инфраструктура, реклама, музейно дело, екскурзоводско и пр.).
- От тези позиции анализът дава основание да се препоръчат като структуроопределящи следните производства :
- Развитие на производството на електроенергия от ВЕИ. Потенциалът на територията е един от най –големите в България. Средногодишно 289 слънчеви дни, коефициент на слънчева радиация е 30 % над средния за странната. Този отрасъл е една от реалните възможности за високотехнологично развитие на територията съчетано с опяването на околната среда. В момента на територията на общината има изградени и действащи мощности в обем от 79 мегавата. Потенциалът е между 200 и 250 мегавата. Основни проблеми са : липсата на капаците на електропреносната мрежа. Потенциална насока е износ на електроенергия за Гърция и обвързване с големите потребители Банско и Разлог. Важно ограничаващо условие е да не се разрушават природните дадености и забележителности, красивите планински изгледи и привлекателния

облик на ландшафта. За целта проектите задължително да се съгласуват със целите и стратегията за развитие на Геопарка. В тази насока следва да се има предвид, че ще бъдат необходими инвестиции, терени за инсталация на производствени мощности. За развитието на електропреносната мрежа може да се използват съществуващите трасета като се увеличи техният капацитет. Въпрос на стратегическа оценка и проект е изграждането на интерконекторна връзка на електропреносните системи между съпределните райони на България и Гърция. Препоръчително е и да се разработи общинска стратегия за развитие на тези производства, която да отчита съществуващите ограничения и да е съобразена с Концепцията на Геопарка и с насоките за развитие на цялата стопанска структура.

- Развитие на био икономика с акцент върху следните производства :

- - Високотехнологично производство на ранни зеленчуци,
- Производство на хранителни добавки; Развитие на производството на био зеленчуци с пазари в големите центрове на страната, в курортите на егейското крайбрежие и Банско, Разлог и Добринище. Развитие на лозарство с цел производство на брендови вина.
- Отглеждане етерично-маслени култури и производство на извлекци етерични масла и козметични изделия.
- Развитие на билково производството и билкови продукти
- Развитие на пчеларството и производството на пчелен мед;
- Развитие на планинското овцевъдството и говедовъдството;
- Производство на месни и млечни продукти;
- Производство на брендови сирена - Тешофско сирене, Кашкавал от Абланица, Абланица като марка за колбаси и пр. Обвързване с развитието на говедовъдството и овцевъдството с преработването, с пазари в други региони на страната и износ. Създаване на кълъстерни форми на кооперативна основа;
- Приготвяне на готови и полуготови биохрани за курортните селища в съпределните райони в България и Гърция.

- Развитие на производството на текстилни изделия.
- Създаване на по –добри условия за развитие на винен туризъм : създаване на собствени брендови вина като „Червено неврокопско от брега на Места”, „Бяла местенска лоза”, „Розе от Садово”, „Копривленска колекция” и др. Регистриране на марките и промотиране. Създаване на две винарни къщи за гости на територията на Хажидимово и Садово. Укрепване и развити на лозарските масиви предназначени за тези марки и обслужващи винения туризъм (до 500 декара специално подържани и свъртани с винения туризъм). Създаване на специализирана винарска изба и коопериране на малките проидводители на територията на геопарка и на територията на общината.. Реклама на винения туризъм в информационните сайтове на областта и общината, в националните и международни туристически сайтове, в специализирани сайтове за винен туризъм. Участие в панаири, изложби и други форуми. Специализирани информационни брошури за посетителите раздавани в хотели и къщи за гости в областта и на публични места в общината. Съчетаване на винения туризъм с други форми на туризъм (исторически, културен, селски, кулинарен и пр.) - включване в маршрути, съвместна реклама. Включване в национални и международни маршрути за винен , кулинарен и други форми на туризъм. Подготовка на специалисти с познания за обслужване на клиентите. Подготовка на сомниери (2-3) за подържане на брендовете и за рекламирането им чрез участие в различни форуми. Създаване на местна асоциация на винопроизводители и развитие на виния туризъм. Разработване и участие на проекти програми съфинансирани от ЕС (Интеррег, ПРСР и др.).
- Бързо наваксване на изоставането в развитието на услугите. Програма за постигане на качествено ново ниво на основните публични услуги и на услугите предоставяни на граждани и гости от частния сектор - доставки на телекомуникационни услуги, рекреативни услуги, услуги за бита (пране, чистене , гладене, ремонти, автосервизи, застрахователни , банкови услуги, доставки, транспорт, информационни услуги, шивашки, общарски, водопровод, ел.енерго, и пр. . Коопериране на услугите между населените места в Общината.
- Ново качество на търговските обекти в общината. Модернизиране на съществуващата магазинна мрежа. Изграждане на търговски център в

Хаджидимово. Развитие на ц капаците и мощности за активен търговски обмен със съпределните райони на Гърция.

- Развитие на туризма - местен , национален , международен в следните направления. билков туризъм ; винен туризъм ; ловен туризъм; геоложки туризъм; природонаучен туризъм; етнографски туризъм; фолклорен туризъм; гастрономически (кулинарен) туризъм; религиозен туризъм; културно – исторически туризъм; фотоловен туризъм – птици ; фотоловен туризъм – растителни видове ; селски туризъм ; естествоизпитателен туризъм; воден туризъм ; рекреативен туризъм; планински туризъм ; алпинистки туризъм ; вело-туризъм; литературен туризъм ; спелеолигичен туризъм.
- Особено внимание към развитието на специфични форми на туризъм – религиозно - поклоннически туризъм, винен туризъм, кулинарен туризъм, фотоловен туризъм , планински велотуризм , спортен делтапланеризъм.
- Фокус върху развитието на учебно-образователния и ученически туризъм и разработването на специфичен туристически продукт в това направление, който да се предложи на училищата от цялата страна.
- Работата по тези направления налага да се развиват приоритетно и дейности с важно управленско и логистично значение като:
- Създаване на организационни предпоставки, условия и форми за стопанско развитие в указаните насоки: няколко производствени и търговски кооперации, клъстери , фокусирани върху определени цели местни инициативни групи. Тези структури да са обвързани и функционално и организационно със съседните общини и стопанската дейност в тях.
- Разработване на проекти за национално и европейско финансиране.
- Целенасочено привличане на инвестиции в интелигентни производства чрез създаването на подходящи административни условия (предоставяне на участъци, бързо административно обслужване, намаляване на административния натиск,) и използване на атрактивни и гъвкави стопански инструменти(концесии, аренда, ПЧП).

- Провеждане на комплекс от мерки за прекратяване на обезлюдяването на региона и подобряване на демографските характеристики и тенденции в региона.
- Изграждане на интелигентна урбанистична среда в гр. Хаджидимово и селищата в общината – интелигентно енергопотребление, интелигентно улично осветление. Интелигентен и екологичен обществен транспорт. Интелигентни производства и производствена структура.
- Пълна дигитализация на процесите и дейностите. Търсенето на нови технологии проектиране, тестване и инсталиране на някои от най-функционалните системи в индустрията. Съвременен доставчик на интернет услуги , най-добрите световни технологии и съоръжения. Участие на общината в световните мрежи за интелигентни градове (Smart cities). Оптимизация на използването на водите от населението.
- Развитие на канализационната мрежа и водопречистването.
- Развитие на водопреносната мрежа и намаляване на загубите на прясни води. Развитие на напоителните системи и изграждане на интелигентни системи за напояване. Интелигентни системи за управление на водоползването
- Ликвидиране на замърсяващи производства. Задължителни режими за водоочистване при потенциалните замърсители. Реален мониторинг и контрол чрез най-съвременни технологии, измервателни методики и средства. Пречистване на всички съществуващи места на замърсяване на водните ресурси(преглед , картографиране, план, ресурси, действие) Организиране и провеждане на непрекъснат мониторинг и контрол. Наред с областните и национални структури да се създаде функция и организационно покритие от страна на общинската администрация. НПО с тази цел в Хаджидимово.
- -
- **Конкретни предложения инициативи на Геопарка в областта на туризма**
- Инициране учредяването на туристически клъстер „Южен Пирин, Славянка, Западни Родопи” . Разработване на функционален модел, организационен модел и проект за статут на Клъстера. Провеждане на консултации. Създаване на инициативна група.

- Организиране на съвместна дейност с Геопарк Драма- Гърция
- - Инициране създаването на условия за превръщане на Хаджидимово в дестинация на религиозно-поклонническия туризъм. Съдействие за укрепването на връзките на Манастира Св. Георги с други религиозно-църковни центрове на територията на страната (Рилския манастир, Бачковския манастир, Троянския манастир и др.) , в Атон и страните от Православието (Новгород, Владимир, Суздал, Киев, Солун, Охрид, Белград е др.), разработване на програма от религиозно обредни мероприятия и поклоннически маршрути.
- Включване на поклонническия туризъм в информационната и рекламна дейност на Геопарка и на Общината.
- Инициране организирането на фолклорен фестивал с идея да се утвърди като постоянно и ежегодно културно събитие.
- Разработване на идеен проект за организиране на ежегоден празник на традиционните обреди и занаяти.
- Инициране за провеждане на ежегоден Фестивал на неврокопската кухня и кулинарно изкуство.
- Инициране на разработването на програма за развитие на винения туризъм
- Разработване на туристически Календар на община Хаджидимово
- Разработване на туристически пътеводител на община Хаджидимово;
- Разработване на рекламна брошура на Геопарк Хаджидимово
- Разработване на рекламни дупляни на туристическите обекти на територията на Геопарка.
- Създаване на условия за провеждане на спортен делтапланеризъм.
- Съдействие за включване на Геопарка и Общината в национални и международни туристически дестинации
- Създаване на местно краеведческо движение.

- Организиране на курсове за обучение за създаване на капацитет за работа в туристическия отрасъл. Създаване на Център за професионално обучение към Геопарка със съответни учебни програми по определен кръг професии.
- Подготовка на представяне на Геопарка и общината на национални и международни туристически форуми.
- Създаване на информационно – интерпретационен туристически център.
- Инициране и подпомагане на общината в подготовката на наредба за информационното и рекламното представяне на туристическите обекти в община Хаджидимово.
- Разработване и предоставяне на общината на общински стандарт за обслужване на туристите и гостите на общината.
- Разработване и предоставяне на общината на Харта на клиента –турист в община Хаджидимово.
- Подготовка и предоставяне на общината на Етичен кодекс на туризма в община Хаджидимово.
- Подготовка на Геопарка за кандидатстване за включване във световната верига Глобален Геопарк на ЮНЕСКО.

От гледна точка на целите на туризма като основни функции на Геопарка се очертават привеждането на обектите в годен туристически продукт без това да повлияе на техните основни качества и свойства, рекламното представяне на обектите на местно, национално и международно ниво, съдействие за включването им в местни, национални и туристически маршрути, организирането и провеждането на екскурзии, организирането и провеждането на мероприятия и събития с цел привличане на туристи. Основна дейност на Геопарка е да съдейства за изграждането на системен подход към туризма на територията включващ изграждане на хотелска и друга леглова база, изграждането на подходяща ресторантьорска, спортна, развлекателна, търговка, здравна и рекреационна инфраструктура. Съставянето и провеждането на интересен за туристите събитийен календар специфициран по видовете туризъм, за които територията има условия и капацитет – природонаучен, културно-исторически, етнографски, фолклорен, кулинарен, винен, рекреационен, планински, селски, ловен, фотоловен, орнитоложки и пр.

Дейности свързани с експозицията на исторически събития, личности, артефакти и паметници

- Разработване на тематични експозиции представящи исторически епохи , исторически събития , исторически лица и отделни исторически паметници и организиране на тяхното представяне в постоянен местен краеведчески музей при Читалище „Яне Сандански” в Хаджидимово.
- Създаване на тематичните експозиции в музеи , училища и културни институти от областта и в други населени места на страната. Гостуване със експозиции в исторически музеи в съпселните райони на Гърция и Северна Македония. Създаване на видеоматериали презентиращи исторически епохи , исторически събития , исторически лица и отделни исторически паметници.
- Разработване и отпечатване на брошури представящи исторически епохи , исторически събития, исторически лица и отделни исторически паметници предназначени за ползване от туристи. Разработване, отпечатване и разпространени на рекламни дупляни представящи исторически епохи , исторически събития , исторически лица и отделни исторически паметници и тяхното предоставяне на всички туристически обекти на територията на общината.
- Подготовка на екскурзоводи за представяне на исторически епохи , исторически събития , исторически лица и отделни исторически паметници. Провеждане на беседи и лектории за представяне на исторически епохи , исторически събития , исторически лица и отделни исторически паметници в Читалище „Яне Сандански” в Хаджидимово и по местните кабелни телевизии в региона.
- Организиране и провеждане на тематични екскурзии за запознаване с исторически събития , исторически лица и отделни исторически паметници на територията на общината.
- Представяния с експозиции по време на основни празници и събития - Гергьовден, национални празници, религиозни празници. Основни изпълнители на тези дейности следва да бъдат местна краеведческа група и кръжочни групи от училището в гр. Хаджидимово под ръководството на историк.

- Финансирането следва да се осигури от общината, от дарения и от реализирани приходи от изданията и експозициите. Препоръчително е Общината да приема минимален стандарт за туристическа информация за всички основни туристически обекти, с изпълнението на който биха се реализирали приходи за гореспоменатите дейности.

Присъствие на Геопарка в Интернет

- Един от основните инструменти на Геопарка ще бъдат интернет комуникацията, специализираните сайтове, дигиталните системи за разпространение на информация и комуникация и социалните мрежи. Пряка задача на Геопарка ще бъде поддържането на няколко специализирани сайта, създаването на линкове към тях от основни национални и международни научни и туристически сайтове. От особено значение за Геопарка ще бъде създаването на собствена структура за информация работеща в непрекъснат режим.
- Намиране и промотиране на оптимални решения за съчетаване на природните и историческите и културни дадености и ценности със стопанското развитие и цялата човешка дейност на територията е основна задача и в същото време целева функция и основен критерий за успешната дейност на Геопарка.

Други дейности на Геопарка за развитието на туризма в общината

- Представянето на природата, историята и културата, на предметните, документалните и фактографичните доказателства ще става на място, на самата територия, която трябва да се превърне във витрина, където всеки посетител може да оцени културните постижения и подвизи на историческите жители на региона. Тук впечатляващата природа, историческите паметници, запазените или възстановени и репродуциране елементи на богатата култура на предците ще говорят сами за себе си, за една напредналата цивилизация, процъфтявала от преди 5000 години до наши дни.
- Образователна програма за местните училища и гимназии, редовните беседи и мултимедийни предавания ще популяризират достоянията. На място ще се създаде и развива информационно - интерпретационен център, който ще обяснява основните характеристики на забележителностите и ценностите, ще представя доказателствата от проучването. Плакатите и информационни табла,

направени на ясен език ще предават информацията, която посетителите трябва да разберат културния процес, който може да бъде видян на територията. Снимков материал ще представя на посетителите различните културни обекти и събития , показани в оригиналния им исторически контекст. Информация с обобщени обяснения за някои аспекти на исторически събития и природни забележителности ще са поставени в различни части на територията.

- Възможна инициатива е създаването на постоянна изложба за територията и нейната култура и на нейн пътуващ вариант с оглед представяне в основните градове на България и в някои музеи в чужбина. Правилното предаване на историческото значение на наследството е от решаващо значение за разбирането и опазването на културните пейзажи, които са плод на човешката трансформация на природната среда.

Оценка на обвързаността на модела на целите с основните очаквания от реализацията на проекта

Цел : По-добра бизнес-среда и насърчаване на икономическия растеж в района, по-висока заетост, повече инвестиции				
Очаквания от реализацията на проекта	Степен на покритие			
	Много голяма	Голяма	Средна	Слаба
Дългосрочно устойчиво пространствено и функционално развитие на Геопарк „Хаджидимово“;				
Оптимални пространствени условия за реализиране на приоритетите на Община Хаджидимово за социално-икономическо развитие, в т.ч. развитие на туризма чрез ефективно и шадящо използване на рекреационните и културно - исторически ресурси на територията;				
-Реализиране и защита на публичния интерес в устройството на територията;				
Пространствено структуриране на различните видове територии в зависимост от бъдещото им основно предназначение в рамките на Геопарка, както и определяне на допустимите и забранените дейности и изисквания при тяхното използване, опазване и				

застрояване чрез режими и сценарии за пространствено развитие;				
- Развитие на социалната инфраструктура на територията на Община Хаджидимово и подобряване на условията за достъпност на нейните елементи;				
- Възстановяване и развитие на територии с нарушени пространствени параметри, както и създаване на перспективи за бъдещото им предназначение;				
Опазване на недвижимото културно наследство, развитие на пространствения му потенциал и създаване на устройствени условия за ефективното му социализиране;				
Опазване на околната среда чрез балансиране на оптимална териториална структура и устойчиво пространствено развитие.				

Цел : Съхраняване на демографския потенциал, с грижа към младите хора				
Очаквания от реализацията на проекта	Степен на покритие			
	Много голяма	Голяма	Средна	Слаба
Дългосрочно устойчиво пространствено и функционално развитие на Геопарк „Хаджидимово“;				
Оптимални пространствени условия за реализиране на приоритетите на Община Хаджидимово за социално-икономическо развитие, в т.ч. развитие на туризма чрез ефективно и щадящо използване на рекреационните и културно - исторически ресурси на територията;				
-Реализиране и защита на публичния интерес в устройството на територията;				
Пространствено структуриране на различните видове територии в зависимост от бъдещото им основно предназначение в рамките на Геопарка, както и определяне на допустимите и забранените дейности и изисквания при тяхното използване, опазване и застрояване чрез режими и сценарии за пространствено развитие;				
- Развитие на социалната инфраструктура на територията на Община Хаджидимово и подобряване на условията за достъпност на нейните елементи;				
- Възстановяване и развитие на територии с нарушени				

пространствени параметри, както и създаване на перспективи за бъдещото им предназначение;				
Опазване на недвижимото културно наследство, развитие на пространствения му потенциал и създаване на устройствени условия за ефективното му социализиране;				
Опазване на околната среда чрез балансиране на оптимална териториална структура и устойчиво пространствено развитие.				

Цел : Доразвиване и поддържане на общинската инфраструктура				
Очаквания от реализацията на проекта	Степен на покритие			
	Много голяма	Голяма	Средна	Слаба
Дългосрочно устойчиво пространствено и функционално развитие на Геопарк „Хаджидимово“;				
Оптимални пространствени условия за реализиране на приоритетите на Община Хаджидимово за социално-икономическо развитие, в т.ч. развитие на туризма чрез ефективно и щадящо използване на рекреационните и културно - исторически ресурси на територията;				
-Реализиране и защита на публичния интерес в устройството на територията;				
Пространствено структуриране на различните видове територии в зависимост от бъдещото им основно предназначение в рамките на Геопарка, както и определяне на допустимите и забранените дейности и изисквания при тяхното използване, опазване и застрояване чрез режими и сценарии за пространствено развитие;				
- Развитие на социалната инфраструктура на територията на Община Хаджидимово и подобряване на условията за достъпност на нейните елементи;				
- Възстановяване и развитие на територии с нарушени пространствени параметри, както и създаване на перспективи за бъдещото им предназначение;				
Опазване на недвижимото културно наследство, развитие на пространствения му потенциал и създаване				

на устройствени условия за ефективното му социализиране;				
Опазване на околната среда чрез балансиране на оптимална териториална структура и устойчиво пространствено развитие.				

Цел : Повишаване доверието на гражданите и бизнеса в администрацията, чрез осигуряване на добро управление на всички нива.“

Очаквания от реализацията на проекта	Степен на покритие			
	Много голяма	Голяма	Средна	Слаба
Дългосрочно устойчиво пространствено и функционално развитие на Геопарк „Хаджидимово“;				
Оптимални пространствени условия за реализиране на приоритетите на Община Хаджидимово за социално-икономическо развитие, в т.ч. развитие на туризма чрез ефективно и щадящо използване на рекреационните и културно - исторически ресурси на територията;				
-Реализиране и защита на публичния интерес в устройството на територията;				
Пространствено структуриране на различните видове територии в зависимост от бъдещото им основно предназначение в рамките на Геопарка, както и определяне на допустимите и забранените дейности и изисквания при тяхното използване, опазване и застрояване чрез режими и сценарии за пространствено развитие;				
- Развитие на социалната инфраструктура на територията на Община Хаджидимово и подобряване на условията за достъпност на нейните елементи;				
- Възстановяване и развитие на територии с нарушени пространствени параметри, както и създаване на перспективи за бъдещото им предназначение;				
Опазване на недвижимото културно наследство, развитие на пространствения му потенциал и създаване на устройствени условия за ефективното му социализиране;				
Опазване на околната среда чрез балансиране на оптимална териториална структура и устойчиво пространствено развитие.				

Съпределни забележителности и възможности за тяхното използване за целите на туризма в Община Хаджидимово

В стопанско и туристическо отношение територията на Геопарка следва да е свързана в единен комплекс със съпределните територии на общините Гоце Делчев, Гърмен, Сатовча и Доспат. Значителни възможности могат да се развият, отчитайки свързаността на територията с големия зимен курорт Банско, както и с намиращите се на 1 час път курорти по егейското крайбрежие в Гърция – Кавала, Аспровалта, Неа Парамос, както и с интересния в стопанско и туристическо отношение град Драма с неговите водни и балнеоресурси.

В този контекст Геопаркът може да се разглежда като част в различни туристически маршрути в рамките на планински, воден, екологичен, винен, кулинарен, фолклорен, историко познавателен, фото ловен, ловен туризъм. трябва да се отчита и възможността за свързване с рекреативния, здравния и курортния туризъм в съпределните райони – Банско, Добринище, Кавала, Огняново, Гърмен и пр.

Геопаркът се обвързва тясно и с етнографско познавателния туризъм в един изключително интересен и смесен по уникален начин, както и с възможността за запознаване с уникалните бит и традиции на населението, които носят белезите на различни културни системи и цивилизации. Именно културният синтез е най-ценния познавателен елемент на района.

Важното е да се разберат и очертаят и развият специфичните възможности на територията именно в контекста на тази свързаност. Геопаркът и неговите Геоточки могат да станат част от различни туристически маршрути и програми, от нови туристически продукти.

Slava
Stoyanova
Vasileva

Digitally signed by Slava
Stoyanova Vasileva
Date: 2021.01.27
13:05:21 +02'00'